

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 16

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 16

Серія заснована у 1994 році

Донецьк ДонНУ 2008

УДК 801.808.804.807
ББК Ш 12 = 41
Л 59

Редакційна рада: Анатолій Загнітко, доктор філологічних наук, професор (науковий редактор) (Україна); Іван Вихованець, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Україна); Катерина Городенська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ніна Клименко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Євгенія Карпіловська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Майя Всеволодова, доктор філологічних наук, професор (Росія); Марія Конюшкевич, доктор філологічних наук, професор (Білорусь), Василь Рагавцов, доктор філологічних наук, професор (Білорусь), Михайло Сарновський, доктор філологічних наук (Польща); Лариса Пісарек, доктор філологічних наук, професор (Польща); Алеш Брандлер, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Станіслав Жажа, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Людмила Попович, доктор філологічних наук, професор (Сербія).

Редакційна колегія: Євген Отін, доктор філологічних наук, професор (Україна); Микола Луценко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Михайло Сенів, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ольга Бессонова, доктор філологічних наук, професор (Україна); Каленик Шульжук, доктор філологічних наук, професор (Україна); Віра Познанська, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Любов Фроляк, кандидат філологічних наук, доцент (Польща); Михайло Вінтонів, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Володимир Мозгунов, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ірина Домрачева, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Світлана Богатирьова, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ганна Ситар, кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар) (Україна); Ілля Данилюк, кандидат філологічних наук, доцент (секретар) (Україна).

Рецензенти: Грещук Василь, доктор філологічних наук, професор (Прикарпатський національний університет); Сологуб Надія, доктор філологічних наук, професор (Інститут української мови НАН України).

Видання затверджене ВАК України як фахове («Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» // Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серії КВ № 8925 від 01.07.2004 року.

Затверджено до друку вченою радою Донецького національного університету (№ 10 від 28.12.2007 р.).

Засновник: Донецький національний університет, кафедра української мови (від 28.12.2007 р. – кафедра української мови та прикладної лінгвістики)

При використанні матеріалів серії покликання на «Лінгвістичні студії» є обов'язковим.

Електронна версія збірника доступна на Донецькому лінгвістичному порталі за адресою www.mova.dn.ua

Л 59 **Лінгвістичні студії**: 36. наук. праць. Випуск 16 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. — Донецьк: ДонНУ, 2008. — 439 с.

ISSN 1815-3070
ISBN 966-7277-88-7

Розглянуто актуальні проблеми теорії мови, функціональної граматики, з'ясовано напрями еволюції морфологічних і синтаксичних категорій, а також їхні функціональні вияви в тексті, встановлено особливості функціональної семантики фразеологічних і лексичних одиниць, виявлено тенденції сучасного словотвору, висвітлено напрями й аспекти прикладної лінгвістики.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів-філологів.

© Автори статей, 2008
© Донецький національний університет, 2008
© Редакційна рада, 2008

ЗМІСТ

ВСТУП		6
РОЗДІЛ I	Теорія мови	8
Комар Олег	Етноцентризм мовного сприйняття світу	8
Луценко Николай	Этимологические версии	11
Марчук Уляна	Вербальні асоціації у психолінгвістичних дослідженнях	19
Монастирецька Ганна	Синергетичний підхід до аналізу модальності в українській мові	24
Обеднікова Олена	Теорія поля як складник загальної структури ідеографічної парадигми	29
Сидорук Микола	Концепти 'душа' і 'дух' в українській мовній картині світу	32
Супрун Людмила	Категорія модальності в загальномовній інтерпретації	36
РОЗДІЛ II	Актуальні проблеми морфології	43
Андрєєва Тетяна	Засоби вираження дієслівної тотивності в українській мові	43
Борецький Віталій	Взаємопереходи в семантико-граматичній категорії «конкретні – абстрактні іменники»	46
Виноградова Екатерина, Чекалина Валерия	<i>На благо всех или на благо всем?</i>	51
Калько Микола	Аспектуальна поведінка і лексичне значення дієслова	55
Конюшкевич Марія	Релятивний потенціал імени	60
Куц Наталія	Основи семантичної типології приєменникових еквівалентів (на матеріалі обставинних локативних приєменникових еквівалентів)	66
Lachur Czesław	Przestrzenny punkt orientacyjny a relacje ablatywne	73
Панков Фёдор	Проблема парадигматики наречія	76
Плешкова Лидия	Предлоги с количественным значением в русском и белорусском языках	83
Тесленко Наталя	Референційна семантика займенників: становлення і розвиток у когнітивному напрямі (на прикладі вказівних займенників)	93
РОЗДІЛ III	Теоретичні питання синтаксису	100
Важнік Сяргей	Праблема апісання сінтаксічных архаізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове: змены ў семантычнай структуры транзітыўных сказаў	100
Варановіч Валерый	Супастаўляльны аналіз функцыянавання апісальных прэдыкатаў у беларускай і рускай мовах	103
Дяговец Иван Жудро Ларыса	Видо-временные параметры придаточных контаминированных построений Тыпы прадмета дапамогі і сродкі яго выражэння ў сінтаксічных мадэлях дзеясловаў дапамогі	106 110
Івкова Наталія	Специфіка реалізації структурно-семантичних різновидів парцельованих конструкцій у межах простого речення в текстах публіцистичного характеру	114
Кутня Галина	Онтологічні параметри часової локалізованості та фазовості в канві структурно-семантичного аналізу предикатів	119
Новікова Ольга	Фонові детермінанти як компоненти теми	124
Петришин Марта	Структура і поетичні функції атрибутивних словосполучень (на матеріалі параметричних прикметників гомерівського епосу)	128
Путіліна Оксана	Орудний відмінок з об'єктним значенням на поверхневому рівні сучасного українського речення у зіставленні з англійським	132
Семенюк Оксана	Емоційні оцінки у семантиці речень із предикативом емоційного стану та інфінітивом	141
Слободинська Тамара	Реалізація таксисних відношень у складнопідрядних реченнях з підрядним часовим	144
Шитик Людмила	Безсполучниково-сурядні складні речення в українській мові	149
РОЗДІЛ IV	Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць	154
Бараннік Ніна, Белих Ганна	Місце паремій у мовній системі сучасної української мови та їхній функціональний статус	154
Ветрова Ельвіра	Умови вибору етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських	158

	письменників XIX ст.	
Вуколова Виолетта	Роль символів прецедентних феноменів в формуванні глибинного смысла сообщения (на матеріалі бизнес-сленга)	163
Гурко Олена	Термін графічного дизайну і загальнозживане слово	166
Іваницька Наталя	Мовне вираження процесуального мікроденотата „власне буття (існування)” в українській та англійській мовах	170
Каламаж Марія, Француз Людмила	Характеристика молодіжної субкультури як соціального явлення. субкультура і мовний	176
Пікалова Анна	Специфіка вербалізації концепту <i>пам'яті</i> у поезії М. Стельмаха	182
Савельєва Любов	Опозиція «свій-чужий» як етнокультурний компонент семантики номінацій особи	185
Скоробагатько Наталя	Символічність соматизмів як фразеотворчий чинник	188
Таран Алла	Типи конкурентних номінацій у сучасній українській мові	193
Таукчи Елена	Ретроспективний аналіз лінгвістических концепцій сочетаємості языковых единиц	199
Шапран Дар'я	Гіперо-гіпонімічні відношення в українській маркетинговій терміносистемі	205
РОЗДІЛ V	Словотвір: напрями, аспекти дослідження	209
Брус Марія	Поняття з основою <i>фемін-</i> у контексті сучасної української лінгвістики	209
Волкова Наталя	Аспекти вивчення словотвірної продуктивності	214
Кочерга Галина	Когнітивно-ономасіологічні особливості предикатно-аргументного різновиду пропозиційно-диктумної мотивації: аспект медіативу (на матеріалі українських відіменникових дієслів)	218
Нагель Валерія	Композиція та юкстапозиція як засіб формування оцінного потенціалу слова	224
Савченко Елена	Сопоставление словообразовательных гнезд глаголов деятельности в восточнославянских языках	229
РОЗДІЛ VI	Лінгвістика тексту	233
Блинова Ірина	Внутрішнє мовлення як основа психологічного портрета персонажа (на матеріалі творчості Дж. К. Оутс)	233
Булик Ірина	Суть та місце натяку у сучасній лінгвістиці (на матеріалах німецької мови)	238
Васильєва Галина	Превентив як мовленнєвий жанр	241
Всеволодова Майя	Текст как категориальная единица коммуникативного уровня языка (о некоторых проблемах прикладной лингвистики)	245
Гринишин Марія	Поклін як невербальний маркер нижчого соціального статусу особи	252
Дикан Ольга	Мова тоталітарного суспільства: аксіологічний аспект (на матеріалі текстів засобів масової інформації 70-х років XX століття)	256
Єщенко Тетяна	Структурно-граматичні моделі і типологічні вияви простих метафор (на матеріалі української поезії 90-х років XX століття)	260
Загнітко Анатолій	Актуалізаційність у внутрішньотекстовій структурі: типологічний та рівневий аспекти	265
Зайцева Ірина	Дискурс-аналіз як спосіб постиження своєобразія сучасної драматургії	271
Коваленко Євгенія	Типологія простого речення в українських рекламних текстах	281
Прозарава Людмила	Тэксты-ўвасабленні аднарэферэнтнага характару (на матэрыяле твораў беларускай паэзіі)	287
Рябокінь Наталя	Категорія модальності і її роль у негепозитивних висловлюваннях	290
РОЗДІЛ VII	Особливості говорів української мови та проблеми соціолінгвістики	294
Грабовий Петро	Молодіжний сленг у системі соціолектів сучасної української мови	294
Загнітко Надія	Матеріали до словника українських східностепових говірок (назви їжі)	297
Кудрейко Ірина	Соціолінгвістичні типи внутрішньомістечкового мовлення: кількісний, якісний аспекти	303
РОЗДІЛ VIII	Проблеми ономастики	310
Бражник Лена	Фонетические процессы, сопровождавшие освоение немецких топонимов в	310

	русском языке XVIII в.	
Кавалёва Алена	Беларускія айконімы, матываваныя геаграфічнымі тэрмінамі (на матэрыяле адзінак, страчаных у выніку перайменаванняў XX стагоддзя)	313
Павликівська Наталія	Принцип номінації «людина як така» у псевдонімі	317
Сколоздра Олеся	Номінація осіб в оповіданнях Івана Франка про школу та дітей	320
Ткаченко Євген	Топонім <i>Красна</i> : походження, структура, семантика	325
РОЗДІЛ ІХ	Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження	330
Баран Лілія	Мовно-правописні питання в листуванні І. Франка з М. Драгомановим	330
Волошиновська Ірина	Модифікація функції розподілу Лавалетті як адаптація рангово-частотного закону Зіпфа для текстового корпусу природної мови	334
Данилюк Ілля	Електронна база даних випадків формального синкретизму: етапи й принципи укладання	339
Казакова Татяна	Национальная специфика концептосферы немецкого языка сквозь призму русского	344
Кретов Алексей	Опыт выявления архетипов поэзии А.В.Кольцова	353
Кретов Алексей, Меркулова Інна	Параметрический анализ славянской лексики	367
Місягіна Ірина	Деякі аспекти аналізу комунікативної стратегії ухильності засобами лінгвістики та логіки	378
Ситар Ганна, Милостна Олена	База даних як інструмент лінгвістичного дослідження (на прикладі аналізу лексичних конверсивів)	385
Ситар Ганна, Селіщев Ігор	Комп'ютерні тести з дисципліни «Прикладна фонетика» як система поточного і підсумкового контролю	393
Титов Владимир, Кретов Алексей, Огаркова Наталія, Долбилова Елена	Структура и описание программного комплекса для проведения лексико-семантического анализа языка	400
РОЗДІЛ Х	Актуальні проблеми методики викладання мови	406
Березун Елена, Иорданова Наталья	Формирование умений и навыков межкультурного общения в процессе обучения русскому языку как иностранному	406
Колосова Вікторія	Метод дослідження в процесі навчання як один із пріоритетних методів на уроках української мови	409
Покора Наталія	Метод проектів: витоки, сьогодення, перспективи	413
РОЗДІЛ ХІ	Рецензії та анотації	422
Загнітко Анатолій	Зрима сприйняття. Рец. на кн.: Ачилова В.П. Синтаксис і пунктуація української мови в таблицях і схемах: навчальний посібник. – Сімферополь: Доля, 2006. – 172 с.	422
Загнітко Анатолій, Михальченко Марина	Аспекти слова: ономазіологія і семасіологія. Рец. на кн.: Теркулов В.І. Слово і номінація: спроба комплексного опису основної одиниці мови. – Горлівка: ГДПШМ, 2007. – 240 с.	423
Загнітко Анатолій, Михальченко Марина	Особливості найменування грошових одиниць. Рец. на кн.: Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Австрійський період (1774-1918/21). – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 576 с.	425
Загнітко Анатолій, Монастирецька Ганна	Грамматика як єдність реалізованого і потенційного. Рец. на кн.: Ремчукова Е.М. Креативный потенциал русской грамматики: Монография. – М.: Изд-во РУДН, 2005. – 329 с.	428
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ		431
THE CONTENTS		435
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ		438

ВСТУП

У пропонованому шістнадцятому випуску щорічника “Лінгвістичні студії” окреслено і відображено стійке зацікавлення науковців цілою низкою мовознавчих проблем й у своєму змісті він охоплює перебіг вивчення й аналізу різноманітних аспектів і вимірів мовних ярусів: морфологічного, лексичного, словотвірного, морфемного, семасіологічного, синтаксичного, стилістичного і власне-текстового з простеженням особливостей внутрішньомовної між’ярусної взаємодії, взаємокореляції і взаємовпливу, взаємовідношення і взаємовияву з визначенням спектрів взаємозумовленості, вияскравлює різноманітні спектри науково-теоретичного і теоретико-прикладного осмислення проблем теорії мови, її історії; охоплює розгляд еволюції, динаміки і статичності, статусу, структури, семантики і функцій мовних одиниць. Уперше в збірнику наявний розділ із проблем прикладної лінгвістики, що цілком закономірно, оскільки сьогодні цей напрям надзвичайно активно опрацьовується на кафедрі української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету завдяки активній співпраці з відділом структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України (завідувач відділу професор Є.А.Карпіловська), відповідними кафедрами Московського державного університету та Воронежського державного університету (професор О.А.Кретов). Від самого першого випуску серії і до сьогоднішнього (див.: [Лінгвістичні студії: Вип. 1 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1994.– 210 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 2 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1996. – 351 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 3 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін.– Донецьк: ДонДУ, 1997. – 214 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 4 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1998. – 271 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 5 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – 318 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 6 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – 352 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 7 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 301 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 8 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 319 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 9 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2002. – 237 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 10 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2002. – 223 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 11 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2003. – Ч. I. – 330 с.; Ч. II. – 306 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 12 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2004. – 432 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 13 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2005. – 408 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 14 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2006. – 291 с.; Лінгвістичні студії: Вип. 15 / Укл.: А.П.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2007. – 556 с.]) започатковано і збережено основні концептуальні розділи, в межах яких й уміщено заявлені дослідження¹. У силу певних об’єктивних причин, на жаль, не знайшов розвитку, започаткований у чотирнадцятому випуску розділ “Лінгвістична спадщина кафедри української мови Донецького національного університету”, в якому передбачалася публікація наукових праць викладачів, що в різний час працювали на кафедрі української мови і дослідження яких сьогодні з тих чи інших причин є мало доступними, але такими, що активно використовуються у вишівській практиці. Його продовження буде в шістнадцятому випуску.

Випуск розпочинається розділом “Теорія мови”, в якому з’ясовуються питання синергетичного підходу до розкриття статусу модальності в системі мовних категорій, простежується її обсяг, розкриваються особливості етноцентризму мовного сприйняття світу, запропоновано аналіз вербальних асоціацій у психолінгвістичних дослідженнях, проаналізовано теорію поля як складник загальної структури ідеографічної парадигми, розглянуто співвідношення концептуальної й мовної картин світу як похідних етнічних менталітетів та ін.

У шістнадцятому випуску уміщено проблемні матеріали з актуальних питань теоретичної (теоретично-описової, теоретично-порівняльної, теоретико-зіставної, теоретично-ідеографічної та ін.) і функціональної морфології, значна частина з-поміж яких приділена проблемам: 1) взаємопереходів у семантико-граматичних категоріях іменника; 2) релятивному потенціалу імені; 3) основ семантичної типології приєменникових еквівалентів та простеження парадигматики прислівника, розкриття особливостей приєменників з кількісним значенням у російській та білоруській мовах; 4) референційної семантики займенників та ін.

Аналіз теоретичних проблем синтаксису охоплює розгляд: а) закономірностей опису синтаксичних архаїзмів у сучасній білоруській мові; б) функціонування описових предикатів у білоруській та російській мовах у зіставному аспекті; в) типів предмета допомоги та специфіки його вираження в синтаксичних моделях дієслів допомоги; г) специфіки реалізації структурно-семантичних різновидів парцельованих конструкцій у межах простого речення в текстах публіцистичного типу; г) структури і поетичних функцій атрибутивних словосполучень (на матеріалі параметричних прикметників гомерівського епосу); д) онтологічних параметрів часової локалізованості та фазовості в канві структурно-семантичного аналізу предикатів; е) орудного відмінка з об’єктивним значенням на поверхневому рівні сучасного українського речення в зіставленні з англійським; є) лінгвосинергетичного механізму парцеляції синтаксичних одиниць; ж) емоційної оцінки в семантиці речень з

¹ Усі матеріали випуску авторизовані (редколегія). Усю відповідальність за правильність і достовірність викладених фактів, оригінальність думок покладено на авторів статей. Редколегія може не поділяти поглядів авторів статей.

предикативом емоційного стану та інфінітивом; з) реалізації таксисних відношень у складнопідрядних реченнях з підрядним часовим тощо. Водночас значна увага приділена простеженню структурних і семантичних особливостей базсполучниково-сурядних складних речень в українській мові та ін.

Аналіз функціональної семантики лексичних і фразеологічних одиниць охоплює 1) аналіз умов вибору етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників XIX ст.; 2) дослідження ролі символів прецедентних феноменів у формуванні глибинного смислу повідомлення; 3) простеження мовного вираження процесуального мікро денотата “власне буття (існування)” в українській та англійській мовах; 4) вияв символічності соматизмів як фразеотворчого чинника; 5) встановлення типів конкурентних номінацій у сучасній українській мові; 6) простеження гіперо-гіпонімічних відношень в українській маркетинговій терміносистемі і под.

Досить ґрунтовно прокоментовано аспекти вивчення словотвірної продуктивності, проаналізовано когнітивно-ономасіологічні особливості предикатно-аргументного різновиду пропозиційно-диктумної мотивації, розглянуто композицію та юкстапозицію як засоби формування оцінного потенціалу слова тощо.

З-поміж актуальних проблем лінгвістики тексту варто наголосити на: а) аналізі внутрішнього мовлення як основи психологічного портрета персонажа; б) розгляді превентивна як мовленнєвого жанру; в) дослідженні суті та місця натяку у сучасній лінгвістиці; г) простеженні структурно-граматичних моделей і типологічних виявів простих метафор; ґ) з'ясуванні тексту як категорійної одиниці комунікативного рівня мови та з'ясуванні особливостей поклону як невербального маркера нижчого соціального статусу особи; д) розгляді мови тоталітарного суспільства в аксіологічному аспекті; е) дослідженні дискурс-аналізу як способу досягнення своєрідності сучасної драматургії та ін. Суттєвим постає також аналіз категорії модальності та її ролі у негопозитивних висловлюваннях.

Належна увага приділена питанням сучасних східностепових українських говорів та сучасної соціолінгвістики, де подано матеріали до словника українських східностепових говірок та простежено соціолінгвістичні типи внутрішньо містечкового мовлення в кількісному та якісному вимірах та ін.

Актуальними питаннями ономастики постали: 1) фонетичні процеси, що супроводжують освоєння німецьких топонімів у російській мові XVIII століття; 2) білоруські ойконіми, мотивовані географічними термінами; 3) принципи номінації “людини як такої” у псевдонімії; 4) особливості найменувань осіб в оповіданнях Івана Франка про школу та дітей і под.

Особливим постає розділ з проблем сучасної прикладної лінгвістики, в якому простежено 1) мовно-правописні питання в листуванні І.Франка з М.Драгомановим; 2) модифікацію функції розподілу Лавалетті як адаптації рангово-частотного закону Зінфа для текстового корпусу природної мови; 3) національну специфіку концептосфери німецької мови крізь призму російського лексикону; 4) деякі аспекти аналізу комунікативної стратегії ухильності засобами лінгвістики та логіки; 5) структуру та опис програмного комплексу для проведення лексико-семантичного аналізу мови та ін. Знайшли також висвітлення в цьому розділі питання опису явищ архетипів у поезії О.В.Кольцова та опис бази даних як інструменту лінгвістичного дослідження.

У розрізі проблем методики мови проаналізовано метод дослідження в процесі навчання як один із пріоритетних методів на уроках української мови та розкрито витоки, перспективи та сучасний стан методу проєктів.

Не обійдено увагою і нові лінгвістичні праці, які розглядаються у розділі “Рецензії та анотації”, висловлюється оцінка їхньої актуальності та значущості для розвитку сучасного мовознавства.

Автори випуску “Лінгвістичні студії” сподіваються, що розміщені в ньому статті спонукатимуть до міркувань та дискусій. Відгуки і пропозиції слід надсилати на адресу: Редакція серії “Лінгвістичні студії”, кафедра української мови та прикладної лінгвістики, вул. Університетська, 24, Донецький національний університет, корп. I, 83055, м. Донецьк, Україна.

Анатолій Загнітко, науковий редактор

ББК 81.411.1
УДК 811.161.2'373

ЕТНОЦЕНТРИЗМ МОВНОГО СПРИЙНЯТТЯ СВІТУ

У статті йдеться про етноцентризм мовного сприйняття довкілля та його вплив на формування лінгвокультурної свідомості особистості.

Ключові слова: етноцентризм, етнокультура, мовна свідомість.

Особливістю функціонування мовних явищ будь-якої мови є їх реалізація через антропоцентричну основу світосприйняття, і, оскільки людина є носієм мови та її фактичним реалізатором, тому взаємодія з реальним світом, що оточує її, завжди зосереджена навколо неї. Однак, існування людини поза межами етнічної або соціальної групи малоімовірно, тому можна сміливо говорити про світосприйняття та світоосмислення людиною реалій довкілля через призму уявлень та відчуттів інших представників групи, через досвід попередніх поколінь. Тобто із антропоцентричної основи світосприйняття виникає етноцентрична, яка втілює особливості, притаманні лише тому чи іншому етносу.

Останнім часом проблема етноцентризму знаходилась у полі зору представників філософських, соціологічних та психологічних наук, і лише частково — лінгвістичних, причому найважливіше місце приділялося етноцентризму як одному із важелів міжкультурної взаємодії. Дослідники проблеми етноцентризму зазначають, що ставлення людини до відмінностей між її рідною та чужими етнічними групами виражається у двох чітко визначених позиціях: етноцентричній та етнорелятивістичній [Тер-Минасова 2000]. Етноцентрична позиція ґрунтується на запереченні міжкультурних розбіжностей, що часто буває властиво людям, які не мають досвіду спілкування з представниками інших культур. Вони часто не усвідомлюють різниці між культурами, сприймаючи власну картину світу як універсальну, в той час як інші представники того самого етносу можуть такі розбіжності визнавати і не оцінювати негативно, хоча і не надавати їм важливого значення. Інколи етноцентризм набуває властивостей захисту від культурних розбіжностей. У такому випадку люди намагаються протистояти цим розбіжностям, сприймаючи їх як загрозу власному існуванню й оцінюючи норми власної культури як істинні, а чужі — як «неправильні». У свою чергу, етнорелятивістична позиція ґрунтується на визнанні етнокультурних розбіжностей, усвідомлення людиною права на інший погляд на довкілля. Індивіди з більш розвиненим почуттям етнорелятивізму здатні не лише усвідомлювати міжкультурні розбіжності, але й поводитися відповідно до норм чужої культури, а також сприймати й осмислювати навколишній світ не лише через власну культуру й мову, але й через інші культури.

Зважаючи на те, що глобалізаційні процеси у світі та розвиток міжкультурної комунікації спонукають молоду Українську державу до активної діяльності у міжнародних стосунках, проблема етноцентризму постає важливою з огляду на усвідомлення особливостей власної мови й культури та можливостей використання таких особливостей у міжкультурній взаємодії.

Оскільки в процесі контактів між представниками різних культур стикаються відмінні один від одного культурно-специфічні погляди на світ, то учасники такої взаємодії (зокрема комунікації) часто не усвідомлюють цих розбіжностей, вважаючи власні погляди нормальними, а погляди інших неприйнятними, займаючи таким чином етноцентричну позицію. На це, зокрема, звертають увагу І.Лосев у статті «Українці в російських етнокультурних стереотипах» [Лосев 2006] та Є.Бартмінський у статті «Етноцентризм стереотипу: результати опитування німецьких та польських студентів у 1993-1994 рр.» [Бартмінський 1995]. Обидва автори мають схожу думку, що етноцентрична позиція призводить до напруження міжетнічних стосунків та встановлення різного роду бар'єрів між учасниками процесу міжкультурної комунікації. Загалом же, проблема етноцентричного світосприйняття знайшла відображення у працях А.Вежицької, Є.Бартмінського, В.Жайворонка, Ю.Караулова, Н.Мечковської та ін.

Перенесення проблеми етноцентризму в площину лінгвістики відкриває зовсім інший, новий її бік. З мовної точки зору, етноцентризм не є лише засобом підкреслення власних позитивних якостей одного народу шляхом приниження чеснот іншого, але має надзвичайно велике значення у сприйнятті навколишнього середовища людиною як представником у першу чергу того етносу, до якого вона належить.

Зосередимося на визначенні та дослідженні етноцентризму мовного сприйняття реального світу, на відміну від етноцентризму соціальної поведінки чи міжкультурної комунікації, які досліджувалися раніше представниками різних галузей сучасної науки. Отож, основним завданням нашої статті фактично стає виокремлення та з'ясування особливостей існування та реалізації українського мовного етноцентризму.

За визначенням, вперше запропонованим американським соціологом В.Самнером, *етноцентризм* — властивість індивіда, соціальних груп і спільнот (як носіїв етнічної самосвідомості) сприймати й оцінювати життєві явища крізь призму традицій і цінностей власної етнічної спільноти, що виступає як певний загальний

еталон або оптимум [Sumner 1942]. Це завжди погляд на навколишній світ через призму цінностей етнічної групи, до якої належить мовець, надання переваги власному способу життя, усталеного століттями, яким жили його предки. Етноцентризм стає для представника етносу основою для оцінки та формування суджень про реалії, які його оточують, скажімо, природа, різноманітні предмети побуту, люди (як представники того самого етносу, так й інших), народні традиції, звичаї тощо. При цьому життєві та культурні процеси оцінюються через традиції етнічної, зокрема етномовної, свідомості. Важливим каталізатором такого сприйняття й оцінки виступає мова як чинник, що акумулює уявлення, відчуття та досвід попередніх поколінь.

Важливим атрибутом етноцентричного світосприйняття, притаманного тому чи іншому етносу, є наявність у його етносвідомості та мові стереотипів, які відображають особливості його життя, побуту, вірувань, обрядів. Сучасні дослідники етнічної культури розглядають такі стереотипи через призму образного осмислення та мовної символізації предметів реального світу та міфологічних уявлень.

В.Жайворонок зазначає, що взаємодія фізичного та духовного, реального та ірреального в свідомості людини спонукає її до мислення образами. Тим самим предметний світ зазнає в людській свідомості символізації. Основу символізму він вбачає в законі аналогії, оскільки все в предметному світі взаємопов'язане і становить єдину універсальну систему. Природа аналогії полягає у постійному порівнюванні й віддзеркаленні речей зовнішнього (предметного) світу в людському внутрішньому (духовному) світі [Жайворонок 2001, с.53]. Таким чином через символізацію певної реалії об'єктивного світу виникає символічний образ як у мові, так і у етносвідомості мовця. Зокрема, подібні явища фіксуються в різноманітних групах слів, так чи інакше причетних до узагальнених мовних характеристик, наприклад, назви поселень за іменами дерев: *Стародуб, Вишня, Береза, Дубовий гай, Козацька діброва* [Николов 1970].

У номінативних одиницях української мови можна простежити вплив етноцентричного мислення на прикладах власних імен і прізвищ, таких як *Млада* (на позначення молодості); *Добромисл* (той, хто має лише добрі думки та наміри); *Мирослав* (на позначення миролюбності); *Гуляйвітер, Рябошапка* (прізвища, утворені складанням основ, зазвичай містять зовнішню або внутрішню характеристику особи); *Стасів, Яцишин* (вказують на родову належність); *Паламарчук, Коваленко* (також вказують на родову належність, але молодшої за віком особи у родині); *Куліш, Доля, Калина* (характеристика особи, пов'язана з певною реалією довкілля); *Рева* (від дієслова «ревіти», вказує на особливості характеру особи чи її дії) [Скрипник 2005]. Варто зазначити, що багато сучасних українських прізвищ походять з часів Запорізької Січі, де втікачам давали нові прізвища, а часто й прізвиська, коли ті прибували на Січ, зокрема для того, щоб їх не могли знайти вороги. Скажімо, *Гардовий, Крамар, Саловоз, Стороженко* вказують на характер діяльності, якою займалися козаки; *Чигиринський, Волошко, Сербин* походять від назви регіону або навіть країни, з якої прибув козак до товариства; *Рябко, Чуб, Хижняк* містять зовнішню або внутрішню характеристику людини; *Комар, Куниця, Соболь* вказують на схожість з певним представником фауни чи флори; *Непийвода, Перебийніс, Убийвовк* є унікальними і не мають аналогій у будь-якій іншій мові, оскільки їх своєрідність виявляється не лише у значенні прізвища, а й способі його творення [Коваленко 2005]. Цікавими з погляду етноцентричності власних назв є давньослов'янські імена богинь дуалістичних першопочатків: життя і смерті, добра і зла — *Жива і Морена*. Давні люди сприймали довкілля безпосередньо, зіставляючи себе з природою та наділяючи реалії символічними властивостями. Тому *життя, живіт, житло* символізують добру богиню, в той час як *смерть, моровиця, морок* містять сакральний першопочаток протилежного за своєю суттю божества [Ларіон 1991, с.303].

Особливості мовної свідомості будь-якого народу можна віднайти й у синонімічних рядах лексичного шару його мови, оскільки в них найяскравіше відбивається закон аналогії та простежуються елементи подібності мовних явищ за семантичними та символічними ознаками. Скажімо, таке сакральне для кожного українця поняття, як *хата*, реалізується в мові у вигляді синонімів: *житло, помешкання, оселя* (з нейтральним забарвленням; приміщення, призначене для життя людей); *хатина* (часто невелика, убога); *покій* (навпаки, розкішне, багате приміщення); *світлиця* (чисте, парадне приміщення); традиційно-народні варіанти *мазанка, хворостянка, ліплянка* (зроблена з глини, сирцевої цегли або хмизу, обмазаного глиною); більш сучасні *квартира* (частина житлового будинку з окремим ходом) та *кімната* (окреме приміщення перев. для проживання в квартирі, будинку) [ПССУМ 2004]. Широка палітра значень говорить про важливість концепту *хата* як стереотипу мовної свідомості та вказує на особливості духовного світу українця. Зокрема, в англійській мові синонімічний ряд відповідного концепту набагато коротший. Це *house* (помешкання або будівля, в якій живе людина), *home* (домашній очаг, сім'я), *household* (господарство), *place* (оселя), *room* (кімната, квартира), *shelter* (притулок). Звідси розуміємо, що той самий концепт може сприйматися у ритмі конкретної мови по-особливому та відігравати різні за значущістю ролі у різних мовах.

Цікавим прикладом етноцентризму мовного світосприйняття є синонімічний ряд концепту *зрадник*. Українська історія має багато прикладів зрадництва й антипатріотизму, що знайшло своє відображення у мові. Найпершою аналогією, що спадає на думку, є аналогія зрадника з *Іудою (Юдою)*, що безперечно має біблійське коріння (пор. *Юдин поцілунок*). Ця аналогія не може бути власне українською, оскільки схожий концепт можна знайти й у інших мовах (зокрема рос. *Иуда*, англ. *Judas*), хоча він має неабиякий вплив на формування образу зрадника у свідомості українця з точки зору християнської моралі, зокрема *христонродавець, запроданець, відступник, недовірок*. Цікавим також є варіант *перевертень*, який, напевно, походить від давніх анімістичних

уявлені українців про людей-перевертнів, які ставали «чужими» за своєю природною суттю. Історично зумовленою стає відома аналогія *зрадник — яничар, зрадницький — яничарський*, коли мають на увазі тих, хто став ворогом свого народу, навіть і не за власним бажанням [ПССУМ 2004].

Звичайно, етноцентризм мовного сприйняття світу зосереджений не лише навколо пізнання реалій, які безпосередньо оточують мовця. За допомогою мови людина намагається знайти своє місце серед інших представників свого етносу, а також збагнути та виробити власне ставлення до представників інших етносів. У такому ракурсі етноцентрична позиція має різноманітну спрямованість — від позитивно-толерантної до шовіністської з елементами ксенофобії. Звичайно, ксенофобія має історичне коріння, оскільки відносини з іншими (зокрема сусідніми) народами в українців були завжди напруженими. У пареміях відображено ставлення українського етносу до: поляків (*Знай, ляше, по Случ наше*); литовців (*З литвина не буде християнина*); росіян (*Москаль хитріший за чорта*); євреїв (*Жид не сіє, не оре, а обманом живе*); ромів (*Коли чорт та циган що вкрали, то поминай як звали*). Варто звернути увагу на те, що часто, говорячи про представників іншого етносу, використовуються назви на зразок *лях, литвин, москаль, жид*, які, з одного боку, мають зневажливий характер і здебільшого трапляються в усній або писемній мові (з огляду на історично-обґрунтовані контексти), а з другого, посідають чітко визначене місце у мовній свідомості українця і можуть вказувати на рівень його етноцентричності. Таким чином, аналіз зазначених вище мовних явищ дає можливість говорити про існування в українській мові феномену «етноцентризм», який фактично стає рушійною силою пізнання довкілля та акумуляції набутих знань, визначаючи особливості тієї чи іншої мови, і, зокрема, української.

У будь-якому разі, людина як така є до деякої міри етноцентричною, тому, усвідомлюючи свій власний етноцентризм, кожен більшою або меншою мірою розвиває гнучкість та толерантність у спілкуванні з іншими людьми, зокрема представниками інших етносів. Досягнути це можна в процесі розвитку міжкультурної компетентності, що має на увазі не лише позитивне ставлення до існування та діяльності в реальному світі інших етнічних груп, а й здатність розуміти їх представників та налагодити контакти між ними незалежно від їх етнічної належності.

Незважаючи на те що поняття *етноцентризм* часто сприймається у негативному світлі, можна говорити, що етноцентризм — це невід’ємна частина повсякденного психологічного та мовного існування особистості в її етнічному оточенні. Він виступає тим фактором, який об’єднує представників конкретної етнічної спільноти, підкреслюючи особливості їх мови, культури, традицій, окреслює індивідууму норми поведінки, що ґрунтуються на досвіді попередніх поколінь, стає рушійною силою розвитку етносу як самобутньої одиниці. Вважаючи мову одним із найважливіших чинників культури етносу, виокремлюємо етноцентризм мовного сприйняття реального світу, який через призму досвіду, вкладеного народом у свою мову, вказує індивідууму на варіанти й особливості розуміння реалій, можливості інтерпретації об’єктивного світу в дусі поміркованого етноцентризму. Оскільки ж важливими елементами вираження етноцентризму в мовній свідомості особистості вбачаємо певні мовні та культурні стереотипи, можна говорити про важливість подальшого вивчення й опрацювання цієї проблеми з огляду на вираження стереотипів у етноцентричній свідомості мовця.

Література

- Бартмінський 1995: Бартмінський Е. Этноцентризм стереотипа: Результаты исследования немецких (Бохум) и польских (Люблин) студентов в 1993-1994 гг. // Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии. Тезисы конференции. – М., 1995.
- Жайворонок 2001: Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти дослідження // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48-63.
- Іларіон 1991: Митрополит Іларіон (І.І.Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. – К.: Обереги, 1991. – 424 с.
- Коваленко 2005: <http://www.mirgorod.com.ua/modules.php?op=modload&name=Newsfile=article&sid=167>
- Лосев 2006: http://www.ukrlife.org/main/tribuna/losev_4.htm
- Николов 1970: Николов В. Этнонимы. – М.: Наука, 1970. – 268 с.
- ПССУМ 2004: Практичний словник синонімів української мови / За ред. С.Караванського. – К.: Укр. книга, 2004. – 448 с.
- Скрипник 2005: Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. Словник-довідник. – К.: Наук. думка, 2005. – 334 с.
- Тер-Минасова 2000: Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: (Учеб. пособие). – М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.
- Sumner 1942: Sumner W., Keller A. The Science of Society, New Haven. – L., 1942.

The article reveals the problem of ethnocentrism of lingual perception of the environment and its influence upon the formation of a person's linguocultural consciousness.

Keywords: ethnocentrism, ethnic culture, language consciousness.

Надійшла до редакції 27 вересня 2007 року.

ББК Ш 12=411.4*316
УДК 801.311

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ВЕРСИИ

У статті автор продовжує знайомити читача зі своїми етимологічними спостереженнями. Виклад базується на подоланні консерватизму традиційної етимології. Використовуються нові ідеї, що стосуються семантичної сторони мови, а також тенденції розвитку голосних і приголосних звуків. Слово як таке тлумачиться як результат предикативного акту, носії прихованої предикативності.

Ключові слова: лексична етимологія, звукові переходи, семантичні парадигми, предикативна природа слова.

Предлагаемая статья – попытка продемонстрировать новые приёмы историко-этимологического изучения слов. Соответствующие приёмы и принципы ориентированы прежде всего на идею предикативности слова. Читателю предлагается встреча с нетрадиционными толкованиями слов и (отчасти) идиом, что, в сущности, может быть интересно не только специалистам, но и просто любителям языка. Подчеркнем, что нас ни в коей мере не может устроить положение, когда анализ слова сводится к построению праязыкового прототипа (корня) с тем же или близким значением. Так, русское слово *волосы* не может быть связано с индоевропейским корнем **iwl-* ‘рвать’ [Маковский 2007, с. 50], поскольку и всё сочетание *-оло-*, и плавный *л*, будучи в этом имени вторичными, его происхождение не определяют¹. С реальным *подле*, соотв., со сдвигом ‘рядоположенность’ > ‘тождество’, а не с придуманным индоевропейским **dhel-* ‘гореть’ [Там же, с. 49] соотносится прилагательное *подлинный*. Др.-верхн.-нем. *glau*, др.-англ. *gléaw*, др.-сакс. *glau* ‘умный’ не восходят к герм. **ɥlaww-* [Задорожний 1960, с. 32], а являются ситуативным переводом слав. *глава*. В славянской этимологии, уступая мнению тянущих одеяло на себя германских лингвистов, как правило, в ранг праформ возводят аналоги вторичных рефлексов славянских слов, не отвечающие типологическим критериям первичности – ни в фонетике, ни в семантике (напр., **orb/ь* вм. *rab/ь* т.п.). Удовлетворяются такого рода отсылками в качестве объяснения происхождения слов – это примерно то же, что довольствоваться утверждением, что детей приносят аисты или же их находят в капусте. Очевидно, что в этих, так называемых сравнительно-исторических штудиях нет ни капли исторического. Было бы несерьёзно и в XXI веке делать вид, что подобная филологическая мифология заслуживает звания науки. Заметки, составившие содержание статьи, в основной своей части являются реализацией установок авторского «Введения в лингвистику слова» [Луценко 2003], поскольку в них отражаются те же представления о слове вообще, о фонетических и семантических изменениях слов, о сущности сочетаемости и т.д. Из-за недостатка места повторять все эти сведения в настоящей работе было бы нецелесообразно. Как и предыдущие наши публикации по истории слов, предлагаемая статья показывает, сколь полезны выводы и обобщения, которые может дать опыт этимологических этюдов, внешне не связанных и к тому же критичных к традиции.

БЛОХА. Для многих исследователей-славистов слово *блоха* оказалось интересным прежде всего с точки зрения развития тех или иных идей, касающихся фонетических преобразований. М.Рудницкий, например, в 1915 году, на основе польского примера, до того отмеченного И.А.Бодуэном де Куртенэ, *plcha* > *pchla*, попытался построить общую теорию метатезы [Rudnicki 1915]. По Рудницкому, преобразование *plcha* в *pchla* связано с ликвидацией побочного слога, соответственно, метатеза как таковая является результатом ассимилятивного упорядочения звукового строения слова (*pch-* – группа из шумных, *-la* – группа из звучных элементов), а не проявлением тенденции к сбережению энергии. Другое толкование *pchla* в пространном примечании к статье М.Рудницкого предложил Я.Розвадовский [Rudnicki 1915, s. 266-267]. Дополнительные аргументы в поддержку своей точки зрения, касающейся сущности метатезы, М.Рудницкий по этическим соображениям опубликовал лишь через 57 лет – в 1972 году! [Rudnicki 1972]. При этом ни Розвадовский, ни Рудницкий ни словечка не сказали о семантике обсуждаемого слова: для них, как и множества других лингвистов, ‘блоха’ так и осталась ‘блохой’. Даже П.Я.Черных в своём словаре, вопреки принятой им практике, в этом случае «старшее значение» не отмечает [Черных 1994, т. I, с. 96]. Между тем, несмотря на многообразие фонетических реализаций смысла ‘блоха’ по славянским языкам, вопрос о родстве слова *блоха* с другими словами остаётся достаточно важным. Уточнение фонетической истории слова *блоха*, очевидно, должно быть подчинено как раз решению данного вопроса. По своему характеру высказанные ниже суждения в значительной степени определяются этим тезисом. Семантически блоха как «кусачее» насекомое, с одной стороны, может соотноситься со средствами обозначения ‘рта’ (и, соответственно, в силу пучковой связи значений, также средствами репрезентации ‘руки’). С другой стороны, по пространству своего обитания ‘блоха’

¹ Ср. такие родственные с именем *волосы* лексемы, как *свисать*, *висеть*, *верх*, *ворса* и др.

= 'верх', 'поверхность', 'покров', 'волос', 'шерсть' (и, стало быть, 'тьма'). Фонетически имя *блоха* можно связать в первую очередь с жарг. *бухатъ* 'пить' (< 'рот'; ср. с.-хорв. *буха* 'блоха'), *бухатъ* 'стучать, бить' (< 'рука'). Вполне можно полагать, что у в *буха*- – вставка, *ха* же – из $z[h]a$, типичного рефлекса у. Это значит, что основа *буха*- (как и слово *блоха*) восходит к примитиву *бу* 'тьма' (~'верх' и т.п.), наличному в диал. *бухмара* 'мгла', *булга* 'тревога, беспокойство' (< 'тьма'; *бу* > $bz[h]a$ > *бха* [> н.-луж. *pcha, bcha* 'блоха' и т.п.] > *буха* [> *бвах* > *блаха* ~ *блоха*]) и др. (см. уже опубликованный этюд о частице *бы* [Луценко 2006, с. 64]). Но *бу* в свою очередь можно рассматривать как усиление *ву*, что позволяет нам, кроме того, указать на следующее: 1) на родство слов *блоха* и *вошь* (*ву* > $vz[h]a$ > *вха* > *ви'а* > *вошь*), укр. *вухо*; 2) на родство слов *блоха* и *верх* (...*вха* > *в-ха* > $vz[h]-ха$ > *вр'ха* > *верха* > *верх*; фонетические разъяснения см. в других этюдах – о словах *серп*, *серьга* и пр.); 3) на родство существительного *блоха* и прилагательных (укр.) *волохатий*, (русск.) *волосатый* и др. Можно поставить вопрос: почему в диалектах одного языка и, тем более, в разных славянских языках представлены совершенно различные по фонетике репрезентации смысла 'блоха'? На наш взгляд, дело заключается в том, что в разных местах были избраны различные пути фонетического преобразования исходного примитива. В частности, существенно отличающиеся от русск. *блоха*, с.-хорв. *буха* и т.д. польск. *blcha*, а также *plcha*, давшее *pchla* [Rudnicki 1972, s. 69], слов. *blcha*, чешск. *blecha* и под. следует рассматривать как имеющие особую звуковую историю – связанную с тенденцией к разделению стыка согласных, с дальнейшим последовательным заполнением щели (в этом случае – под воздействием начального губного) губной субстанцией (*w*), слоговым плавным (*w* > *l*, *l*) и развитием переднего гласного или гласных по соседству с плавным (*pcha* > *p-cha* > *pw-cha* > *plcha*; *bcha* > *b-cha* > *bw-cha* > *blcha* ~ *blcha* > *blecha*). Точно так же, но без перехода *h* > *ch*, возникли родственные с чешск. *blecha* и пр. болг. *белег* 'знак, отметина' (< 'точка' < 'блоха' || < *белега*), *бележка* 'заметка', 'замечание' и под. «Втискивать» в один, так сказать, постпримитивный прототип все славянские варианты обозначения 'блохи' неверно.

БОЛЬ. Вместо малоубедительного постулата о производстве *боль* от *болеть* [ЭСРЯ 1965, с. 159] может быть предложено другое объяснение происхождения слова *боль* – связанное с восстановлением фонологической структуры ряда родственных с нашим именем слов, аккумуляровавшей одновременно и прошлые утраты, и перспективы фонетического развития. Ситуативно *боль* – результат удара, поэтому есть основания для сопоставления *боль* и *бить*. Опыт выполнения других этюдов (см. ниже – о др.-русск. *дъние*) показывает, что фонологически *би-* = бЕйи- (здесь Е – абстрактный непроявленный гласный переднего ряда). Субституция *и* абстрактным гласным с нулевой реализацией в бЕйи даёт императив *бей* (|бЕйЕ| < |бЕйи|). Но, как свидетельствуют формы типа *краёв*, *й* синтагматически ведёт себя как твёрдый (ср. *путьи*). С другой стороны, абстрактные гласные – существенный фактор выравнивания тембровой конфигурации частей слова (ср. *печеть* |печЕтЕ| > *печет* |печЕтО| > *печёт* |печОтО|; О – абстрактный, проявленный или непроявленный, гласный переднего ряда). Отмеченными факторами обусловлен, надо полагать, сдвиг *бей* > *бой* (|бЕйЕ| > |бЕйО| > |бОйО|; ср. *ней* и *водо-пой*). Снятие неопределённости относительно тембра конечного согласного или же иное преимущество *л'* перед *й* (например, сходство с *в'*), далее, привело к замене одного звука другим (*бой* > *боль*). Примерно такие же фонетико-фонологические реляции представляет ряд *ни-ть* – *ней* – блр. диал. *пель* 'болото', укр. *пель-ка* 'рот', 'горло'. *Боль* – продукт воздействия, следовательно, была названа по 'руке', чьё обозначение шифрует глагол *бить* (ср. лат. *bi-* 'дважды' || < 'рука' [Март 1934, с. 259]).

ГОРА. А.С.Шишков считал родственными слова *гора* и *город* («...ибо первые укрепления или строения делались на высоких местах, на горах, чтобы трудно было взойти неприятелям и удобнее от них обороняться» [Шишков 2002, с. 71]). В советское время, правда, исходя из совсем других соображений, о родстве слов *гора* и *город* писал А.А.Нагаев [Нагаев 1962, с. 187]. Согласимся с тем, что интуиция исследователей в этом случае верна. Что из этого следует? Поскольку слово *город* (*град*; см. ниже) скрыто отсылает к 'воде' ~ 'берегу', это значит для нас то, что и *гора* была названа по 'воде' ~ 'берегу' (ср. *брег* и нем. *Berg* 'гора'; как славянское заимствование, возможно, результат неточного, ситуативного перевода какого-либо славянского слова [ср. *верх*, *перх* 'перхоть', *брег* и пр.], имя *Berg* немецкими этимологами не рассматривается). Фонетически, следовательно, имя *гора* можно попытаться соотнести с примитивом *ву* 'вода' (= коми, удмурт. *ву* 'вода'). Соответственно, происхождение субстантива *гора* нужно будет соотносить с тем языком, где он функционирует в том числе и в значении 'берег'. Как свидетельствует общеславянский обзор значений слова *гора*, представленный в [ЭССЯ 1980, с. 29], это может быть только русский язык, отразивший упомянутое значение ещё в летописных текстах. Конкретно преобразование *ву* в *гора* можно описать так: *ву* > $vz[h]a$ > *уга* > *ура* > $z[h]ara$ ~ *гора*. Ранее уже шла речь о том, что слово *ура* надлежит переводить как 'победа' [Луценко 2003, с. 107]. В свою очередь *одержать победу* по-украински будет *взяти гору*. Содержательное соответствие слов *гора* и *ура* показывает, что и в её фонетической части представленная этимология верна. Ясно также, что говорить об особом, праславянском, существовании слова *гора*, ошибочно.

ГОРОХ. Весьма сложно согласиться с тем, что легко развариваемый горох некогда перед варкой специально тёрли, соотв., принять то, что само слово *горох* значит 'тёртый' [ЭСРЯ 1972, с. 142; ЭССЯ 1980, с. 45]. Как показывает ряд *ухать*, *ухнуть* – разг. *гахать*, *гахнуть* – *трахать*, *трахнуть* (здесь на месте технического взрывного *t* вполне мог стоять и другой взрывной – *g*, *k*, *p* и пр.; ср. *крохи*, *прах* и т.п.), *горох*, скорее, = 'разбитый', 'раздробленный'. Однако этот же ряд намекает на ещё одну версию – на то, что горох, возможно, был назван по сходству разделённых половинок стручка с ушами (стало быть, буквально 'горох' =

‘ухо’; фонетически: *ухо* [~ *уха*] > *z[h]axa* > *z[g]paxa* > *grax* [ср. болг. *grax* и др.] > *gorox*). Полабское *gorch* ‘горох’, поскольку указывает на связь между словами *gorox* и *goriok* (...*z[g]paxa* > *gorxa* [~ *goriua* > *goroiu-*] > *gorx* ~ *gori-*), эту версию великолепным образом подтверждает. Получается, что формальное сходство между словами *gorox* и *goriok* не случайно: горох назван так потому, что его стручок, целый или разделённый на половинки, напоминает ухо, горшок же поименован по такой его особенности, как ручка (или ручки) в форме уха. Из касающихся фонетической истории слова *gorox* суждений следует: обозначающие горох слова с начальным невзрывным согласным (чешск. *hrách*, слвц. *hrach*, н.-луж. *hroch* и под.) – безусловные заимствования из других славянских языков. **ГРАД.** В текстах, отличающихся возвышенностью, текстах философски-идеологических, отчасти религиозных, слово *град* употребляется как синоним к слову *страна*. Ср.: *Эти апокалиптические, пророческие ожидания находятся в противоречии с тем чувством, что русские уже град свой имеют и что град этот – «святая Русь»* (Н.А.Бердяев). Так как семантически ‘страна’ = ‘сторона’ (в слове *сторона* имеем $\Phi_2 + \Phi_1$, т.е. вторичную форму и первичное значение), а ‘сторона’ = ‘берег’ и, в прототипе, ‘вода’ ~ ‘река’, субстантив *град* можно и нужно этимологизировать иначе, чем принято (< ‘ограда’, ‘забор’). Есть основания полагать, что свою функцию (естественной) ограды ‘вода’ ~ ‘река’ вместе со своим именем передала искусственному аналогу, название которого со временем действительно стало названием ‘града’. Типологически ср. гидроним *Vora* (бассейн Оки) и др.-русск. **вора:** а) ‘ограда, забор, преграда’; б) ‘огороженное или окопанное место’ (Срезн. I, 305). Сказанное означает, что слово *град* возможно соотносить с русск. уд ‘часть тела’, ‘член’ (~ ‘рука’ || < ‘берег’ < ‘вода’ ~ ‘река’), *вода* (< *уда* ~ *вда* || < *ву*), лат. *udus* ‘мокрый, влажный, сырой’, *udare* ‘намачивать’ и др. и в целом с примитивом *ву* ‘вода’. При этом фонетическое развитие от *уд* к *град* следует связывать: 1) с переходом *y* > *z[h]a* (*уд* > *z[h]ad*; гады – протяжённые «объекты», поэтому на них тоже перешло именование ‘воды’ ~ ‘реки’); 2) с усилением *z[h]* в *z[gr]*, где *z[g]*, собственно, технический смычный, обеспечивший тот уровень артикуляционной энергии, который некогда был необходим для произнесения вибранта *p* (...*had* > *grad/epad*; см. этюд об имени *труд* [Луценко 2007, с. 181-182]). Любопытно, что А.С.Шишков, ориентируясь на единство функции соответствующих «предметов», во-первых, отметил смысловое пересечение имён *ограда* и *стража* («...*стража* есть некоторым образом *ограда*, и *ограда* есть некоторым образом *стража*...») [Шишков 2002, с. 184]), во-вторых, указал на возможность тождества франц. *garde* ‘стража’, ‘гвардия’ с русск. *град* («...смежность понятий между словами *град* и *стража* могла французу дать мысль под славенским *град*, измененным в *garde*, разумеет *стражу*...») [Там же, с. 185]). Оба наблюдения исследователя, без сомнения, верны. Более того, и слова *град* и *стража* в русском языке могут быть рассмотрены как фонетические содериваты (*c-* в *стража* = *s-mobile*; функционально *tr* = *gr*; $\check{z} < h$, а *d* – субститут *h* || *ву* > *vz[h]a* > *vja* > *uja* [> *уж*] > *z[h]ajca* > *тража* > *стража*). Но важно подчеркнуть здесь другое: слово *град* является не просто общеславянским, а именно русским по происхождению, поскольку: а) только для русского языка устанавливается корреляция между *уд*, *град*, *вода* и т.п. и удмурт., коми-перм. *ву* ‘вода’ (*ву* > *vz[h]a* > *vda* > *уда* > *уд* и т.д.); б) естественно развиваясь, в русском языке оно дошло до формы *город*; в) только в русском языке в форме *город* начальный согласный – смычный. Имея то же происхождение, иной аспект представления воды отражает имя *град* ‘осадки в виде округлых частичек льда’.

Др.-русск. **ДЪНИЕ.** Лексикализованную форму *дъние* (*дъни*~, *дънье*) ‘дни’, ‘пора’ приводит в своём словаре И.И.Срезневский: *Егда же испльнишася дъние родити...* (Панд. Ант. XI в. – Срезн. I, 770). Она интересна тем, что иллюстрирует некоторые особенности действия «правила еров» – абстрактных гласных (О, Е). Абстрактный гласный, скрыто участвуя в организации речи, поверхностно проявляется лишь тогда, когда за ним следует другой абстрактный гласный, в иных случаях он существует как невыявленная фонологическая абстракция: турОк-у – турОк-О [Халле 1995, с. 144]. Рассмотрев с этой точки зрения, например, форму *детей* (< *дети*), мы обнаружим, что так называемая мягкость фонологически равна *j* или *i* (~ *j*?), соответственно, влияет на линейное распределение еров в межконсонантных позициях: *детЕйЕ* < *детЕйи* (= *дети*; как видим, фонологически *i* = *ji*). С другой стороны, как свидетельствуют реляции **домовь** – **домови**, **дѣть** – **дѣти**, *j/i* способен поверхностно проявляться как *i* (видимо, благодаря „ощущению” близлежащей позиции Е, *Ej* > *i*). При этом важно, собственно, не фонетическое, а фонологическое присутствие *j/i* в синтагматике речи – ср. **дѣти** (= **дѣтЕји**) > **дѣтии** (Срезн. I, 799). По-видимому, такое же проявление *Ej/i* как *i* имело место при возникновении формы ***днии**, которую писец счёл нужным записать не с **-ни**, а с **-ие**: **дни** (**днЕји**) > **днии** > **дъние** (**ь** в **дъние** из **дънь** = **днЕнЕ**). Аналогичное объяснение могли бы получить и другие слова и формы – ср. *более* (*боле*), *менее* (*мене*, диал. *мень*), *далее* (укр. *дали*), др.-русск. **три**~ (*три*) и т.п. Др.-русск. **дновь** (**днОвО**), очевидно, из ***дны** (**днОвы** || ~ ***дъны**, ср. **дънь** = **днЕнО**; см. укр. *ден-ний*), показывает, что фонологически *ы* = *вы*.

ЖЕРЛО. По исходной номинации жерло, безусловно, – ‘рот’ (ср. [Луценко 2004, с. 239]). Значение ‘рот’ в связи с примитивом *z[h]u* проявляет фразеологизм *ни гугу* (см. публикуемые отдельно этюды о словах *хула*, *зиять*). К этому *гу* и необходимо возводить слово *жерло*, отметив в качестве главного преобразования между *гу* и *жерло* разделение консонантного стыка (после переходов *z[h]u* > *gva* > *гла* > *ж’ла*) и заполнение щели придыханием. Как и в других случаях, придыхание было усилено в *p*, стыковая мягкость вокализирована (*ж’ла* > *ж’-ла* > *ж’-h-ла* > *ж’рла* > *жерла*), а лексическое значение имени согласовано с его грамматическим значением рода (*жерла* > *жерло*). Отмеченный порядок преобразований, разумеется, условен – судя по словам

гирло, *жертва* и под., изменения *г > ж*, *в > л* могли составить и конечную стадию формирования нашей лексемы. Хотя глагол *жрать* тоже восходит к *гу* ‘рот’ (*г[h]y > гга > ж’га > ж’ра > жра-ть*), говорить о словообразовательном производстве *жерло* от *жрать* [Варбот 1967, с. 71] не приходится. И ещё об одном. Данные здесь и в других местах пояснения показывают: постулирование в таких случаях, как *жерло*, *горло*, *сало* и т.д., в качестве исходной формы с *d* неверно.

КИДАТЬ. Представленность у иноязычных славянских соответствий к русск. *кидать* различных значений – ‘рвать’ (с.-хорв. *кидати*), ‘вытрясывать’ (н.-луж. *kidaś*), ‘трясти’ (укр. диал. *кидати*) и др. – при наличии в их числе таких, что отображают идею ‘воды’ (ср. болг. *кидам* ‘марать, грязнить каплями’ и пр.), позволяет в качестве прототипных по отношению к указанному глаголу рассматривать обозначения ‘воды’ ~ ‘реки’ ~ ‘берега’ (> ‘рука’ > ‘кидать’). Отмеченные и другие расхождения в значениях, однако, указывают на внешнее взаимодействие (заимствование), в лучшем случае – на параллельное образование глаголов, а не развитие во времени единой пралексемы (**kydati* – [ЭССЯ 1987, с. 252]). В русском языке близкие лексические аналоги к *кидать* надлежит возводить к примитиву *ку* ‘вода’ (ср. ст.-укр. *ку* ‘к’, польск. *ku* ‘то же’ и др. < ‘рука’ || < ‘берег’ ~ ‘река’ ~ ‘вода’), предполагая при этом историческое проявление: 1) субституций (*h > d, t*); 2) преобразований *h* вследствие мягкости стыка (палатализаций); 3) вокализации стыковых призвуков. Конкретно сдвиг от *ку* к *кида-ть* можно представить следующим образом: *ку > к[h]а > кда (~ кдя) > кьда > кидат-ть*. Стадию *к[h]а* при этом отражают следующие русские гидронимные названия: *Кза* (река; *h > z* вследствие мягкости стыка), *Кежа[лей]* (река; палатализация + вокализация стыка), *Кера* (река; *h > r* + вокализация стыка; ср. жарг. *кирать* ‘пить’, *керя* ‘друг’ [< ‘рука’] и под.), *Кежалка* (река; ср. диал. *кижа* ‘снег’ || < ‘вода’) и т.д. Стадию *кда* тоже представляют гидронимы и, кроме них, другие слова: *Кад* [-*Кадь*] (река; *кда > кад*; *кдя > кадь*), *Кадной* (овраг), *Каданок* (болото), диал. *каточина* ‘трясина’, *када* ‘кадка’ (аналог водоёма), *катить* (по ‘воде’), укр. *кат* ‘палач’ (по ‘руке’; см. уже опубликованный этюд о слове *палач*) и т.д. Сюда и ориентированные на пространственную и понятийную «конфигурацию» реки местоимения и местоименные наречия: русск. *кто*, чешск. *kdo*, слвн. *kdó* и под., русск. *куда*, *каждый*, *когда*, диал. *ковда*, *покуда*, разг. *покеда[ва]* и др. От *кда* же можно «дойти» до имени *колода* *‘вода’ (*кда > куда > квада > клада > колода*), от которого образовано слово *колодец* (о сомнениях в том, что исходно *колода* = ‘бревно’, см. [Лагутина 2004, с. 108]), глаголов (русск.) *колотить*, (укр.) *колотитися* и т.д. Наконец, стадию *кида* эксплицируют слова: *Кидское* (озеро), *Кита* (река), *Кидосольское* (болото), *Кедоновка* (река; ср. жарг. *закидон* и пр.), *скитаться*, чешск. *skytati* ‘давать, предоставлять’ (< ‘рука’), др.-в.-нем. *scif* ‘корабль’ (< ‘вода’; *f < th*), русск. диал. *кита* ‘мокрый снег’, *кидь* ‘свежевыпавший снег’ и др. В древности река с её течением определяла маршрут движения, «вела», посему отнесём сюда и (с гиперхарактеризацией *k > g*, указывающей на заимствование) голл. *gids* ‘проводник’, ‘вождь’, ‘путеводитель’, итал. *guida* ‘проводник’, ‘руководитель’, ‘указатель’, франц. *guide* ‘проводник’, ‘путеводитель’²; ср. франц. *guider* ‘направлять’, ‘вести’, итал. *guidare* ‘проводить’, ‘указывать’ и голл. *gieten* ‘лить, наливать’ и др. Церковнославянское **КЪДАТИ** или отражает межъязыковые тембровые различия (**кидати** > **ѣѡаодѣ**); то же происходит при заимствовании слов из русского языка в украинский), или вообще происходит от *куда-* (*y > ы*), а не от *кда-*. Последнее означало бы, что *кидать* и **КЪДАТИ** имеют различные истории. На наш взгляд, приведенные факты, число которых может быть умножено, – достаточное подтверждение предложенного объяснения происхождения глагола *кидать*. Постулируемые этимологами так называемые индоевропейские сближения, равно как возведение самого глагола *кидать* к и.-е. **keud-* и др. [ЭССЯ 1987, с. 253], ввиду сказанного следует отклонить.

ЛИЦЕМЕР. С получившей распространение семантической реконструкцией, лицемер – ‘меняющий лицо’ [ЭССЯ 1988, с. 79; ЭСРЯ 1999, с. 131; Березович 2000, с. 90], очевидно, можно согласиться. Неприемлемой, однако, является формальная сторона этой этимологии – возведение лексемы *лицемер* к **лицемһнь* // **lice-těнь* (< **těniti*). На наш взгляд, существует возможность объяснить наше слово исходя из него самого. В части *-мер* следует предполагать название предмета, бытие которого состоит в том, что он постоянно изменяется, и который одновременно некогда мог быть использован, благодаря наглядным качествам своей изменчивости, для измерения чего-либо. Название этого предмета, не без участия формы мужского рода, вероятно, сначала стало носителем функциональной семантики ‘изменяющий(ся)’, затем – эксплицировать смысл ‘меряющий’. Первое значение удержалось, как можно думать, в слове *лицемер*; второе представляют именованные некоторых профессий и названия приборов (*землемер*, *холстомер*, *солемер*, *шагомер* и т.д.). Нам остаётся определить указанный предмет. Нет сомнения в том, что это луна, ибо луна: 1) то, что постоянно (со строгой периодичностью) изменяется; 2) то, что издавна используется для измерения времени. Понятно, что луна как часть целого была названа по ‘верху’ ~ ‘небу’ ~ ‘тьме’. Одно из названий тьмы в русском языке – *мга* (< *му*). От него, как было показано (см. опубликованный в другом месте этюд о слове *Владимир*), несложно «дойти» до *мера* и *-мер* (*м[h]а > мpa > мьpa > мера ~ -мер*). От прототипа же имени *мга*, *му*, что важно и показательно, происходят основы *меня-* (*менять*; *му > мна > мня > мья > меня-*) и *меся-* (*месяц*; *му > м[h]а > мха > мья > мяся-*), а также слово *мена* (см. о нём в этюде о слове *мзда* [Луценко 2006, с. 69]).

² Стало быть, *гид* – обратное заимствование.

Кроме слов на *-мер*, намёк на номинативное взаимодействие идей меры и меры содержит выражение *мериться силой*. Мериться силой – это, по сути, меняться (обмениваться) силой.

ЛОЗА. Кажущаяся возможной прямая связь имени *лоза* с *лаз*, *лазить*, *лезть* [ЭСРЯ 1999, с. 155], тем более – определение слова *лоза* как «в общем регулярного именного производного с корневым *-о*-вокализмом от глагола **lezti*» [ЭССЯ 1990, с. 119] никакой исторической лингвистической действительности не соответствуют. На самом деле *лоза* (как ‘ивовый кустарник’ – наиболее вероятное исходное значение), подобно иве, ольхе, вербе, своё именование получила по ‘воде’ [Луценко 2006, с. 65, 67]. И так как ‘вода’ ~ ‘река’ также – номинативный прототип обозначений протяжённых предметов (ср. гидронимы *Вора*, *Вага*, *Вожа* и др. [< ‘вода’; см. Луценко 2007, с. 179] и русск. *свора*, др.-русс. *вервь*, лат. *ora* ‘канат [якорный]’, лит. *vorà* ‘вереница’ и др.), закономерным является перенос названия *лоза* на ‘виноградную лозу’, ‘плеть тыквы, дыни и т.д.’, ‘ползущий куст’, ‘длинный гибкий стебель’, ‘побег’, ‘род, потомство’ (продолжается во времени) [БЕР 1986, с. 457] и пр. Как и указанные выше гидронимы и соответствия к ним, фонетически имя *лоза* легко возводится к уже известному нам примитиву *ву* ‘вода’: *ву* > *вz[h]a* > *вза* (> *воз* = ‘вода, которая везёт’) > *лза* (= польск. *łza* ‘слеза’) > *лоз* > *лоза*. Сюда и укр. *сльоза*, русск. *слеза* и под. (вопреки Н.Я.Марру, ‘слеза’ не ‘вода глаза’, а просто ‘вода’). Номинативную связь слова *лоза* с ‘водой’ подтверждают глаголы (чешск.) *loziti* ‘скитаться’, (слвц.) *lozit’* ‘шляться, бродить’, ‘мотаться’ (см. этуод о слове *шляться* [Луценко 2007, с. 183-184]). Сюда, очевидно, и русск. разг. *лазить* ‘болтаться’, ‘шляться’ (*где ты лазишь?*), однако говорить о наличии непосредственной номинативной и, тем более, словообразовательной связи между *лоза* и *лазить*, опираясь на данный факт, было бы большой натяжкой. Неверно личное имя *Лоза* «переводить» как ‘лоза’ [Баженова 2006, с. 254]; оно значило, скорее всего, ‘сын’, ‘отпрыск’, ‘потомок’.

ЛУГАНЬ. Название реки *Лугань*, по которой поименован г. Луганск, В.А.Никоновым предположительно семантизировано как ‘луговая’ [Никонов 1966, с. 242]. Это мнение лингвистами отклоняется («Носителем такого значения могло быть только топонимное прилагательное») – при том, что одновременно для гидронима *Лугань* мотивационная связь со словом *луг* признаётся: «Как хороним – название пространства, которое мотивировалось апеллятивом *луг*..., возникло имя правого притока Северского Донца в его среднем течении – *Лугань*» [Отин 2005, с. 233-234]. Ср.: «Город *Луганск*... – по названию реки, которая имеет широкую луговую пойму (название реки – от *луг*)» [Коваль 2001, с. 28]. Как нам кажется, предполагать перенос хороним → гидроним в этом случае не обязательно – хотя бы ввиду возможности номинации ‘луга’ по ‘воде’ ~ ‘реке’ ~ ‘берегу’ (ср. гидронимы *Луга*, *Луг*, *Лух* и др.). Кроме того, и это, пожалуй, самое важное, луг как ‘травяной массив’ = ‘покров’; аналогичное функциональное осмысление, как показывают наблюдения, получала также ‘вода’. Это значит, что гидроним *Лугань* и топонимы с названием *Лугань* [Отин 2005, с. 233], скорее всего, возникли параллельно: гидроним получил название по ‘воде’, топонимы – по ‘лугу’ как характеристической особенности местности (ср. в древности *Лужьское село* – Летоп. Авраамки, стлб. 130). При этом, как будет видно, содержательная двойственность свойственна не только «корню» *луг-*, но и «суффиксу» *-ань*. Получается, что гидроним или топоним *Лугань* – это не соединение корня и суффикса, а предикативная структура, (равноправные) компоненты которой представляют соотносительные содержания (конечно, было бы нелогично говорить о суффиксе со значением ‘вода’ или ‘местность, покрытая травой’). Покажем сначала, что часть *Луг-* в *Лугань* можно рассматривать как репрезентант значения ‘вода’. Фонетически *Луг-* легко связывается с удмурт. *ву* ‘вода’ (к этому слову-примитиву, с учётом субституции *h* – *d*, кстати, восходит слово *вода* – см. этуод о др.-русс. *Овла*, *Вожа* [Луценко 2007, с. 179-180]): *ву* > *вz[h]a* > *лга* > *луга* > *луг* (мужской род – средство «преодоления» семантики собирательности). Конкретно идею покрова представляют такие, находящиеся в различной степени смысловой и фонетической близости со словами *вода* и *луг*, лексемы, как *лѣд*, *слюда*, укр. *полуда* ‘бельмо’, ‘пелена’, ‘слой олова’, *слюна*, *лгать* и под. Отметим, что первоначально луг получил номинацию ‘воды’ или просто как затопленный берег (часть целого), или же его называли по ‘воде’ как по тому, что выделяло это территориальное пространство с травяным покрытием на фоне других, подобных. Однако, очевидно, параллелизация мотивов номинации обусловила тот факт, что аспект ‘воды’ из содержания слова *луг* постепенно был устранён. Важно, что подобное раздвоение не только оказалось возможным, но и реализовалось и для части *-ань*. Как показывают соотношения *Березань* – *Березня*, *Любань* – *Любня*, *Прудань* – *Прудня* и др., *-ань* – из *-ня*. Мягкость в пределах форманта *-ня* сигнализирует о прежнем стыке согласных, соотв., о поглощении йота, в который, опять-таки на консонантном стыке, переходил *в*. Стало быть, *-ня* – из *нва* (< *ну* < *му* || > *мва* > *мла* ‘тьма’ ~ ‘покров’). От этого *нва* в значении ‘вода’ – гидронимы *Нева*, *Нея* и др. (*нва* > *ньва* > *Нева*; ...*ньва* > *ньја* > *Нея*), в значении ‘пространство, покрытое травой’ (вторичном) – слово *нива* (...*ньва* > *нива*). Таким образом, слово *Лугань*, причём в обеих своих частях, как и большинство других гидронимов, является репрезентантом значения ‘вода’. Напрямую со смыслами ‘луг’, ‘луговой’ разбираемый гидроним не связан.

ЛУЖА. Нельзя согласиться ни с тем, что имя *лужа* представляет собой «название по цвету» (< ‘тёмный’ [ЭССЯ 1990, с. 218]), ни с тем, что оно образовано посредством суффикса *-j-* от **luga* ‘лужа, болото’ [ЭСРЯ 1999, с. 184]. Поскольку слово *лужа* является деривационной основой целого ряда гидронимов [Шульгач 1998, с. 165-166], в качестве его прототипа может рассматриваться известный нам примитив *ву* ‘вода’, сохранившийся (как лексема), в частности, в удмуртском и коми-пермяцком языках. Собственно, и функциональные особенности употребления слова *лужа* (*натекла лужа*, *на дороге лужи* [не *лужи воды*] и т.п.),

и отмеченные для различных местностей оттенки его значения ('озерко', 'мокрое место' и др.) указывают на первичную семантику 'вода'. Конкретно преобразование примитива *ву* в слово *лужа* нужно связывать: 1) со сдвигом $y > z[h]a$; 2) со стыковым переходом $z > жс$; 3) с межконсонантной вставкой *у*. Иначе говоря: $ву > vε[h]a > вж'а > вжа > лжа > лужа$. Вода ~ река направляет, ведёт, поэтому сюда же др.-русск. **вожь** 'предводитель', 'проводник' (*вж'а > вожь*). С водой ~ рекой связана номинация движения, посему со словом *лужа* в родстве находятся и глаголы *бежать*, *бегать*, (укр.) *надолужити* 'наверстать', 'нагнать' и пр. Добавим сюда также гидронимы *Вожя* (*Овожа*), *Вожница*, *Уж*, *Уза*, *Вага*, *Ваг*, *Вора* и др. Указанные фонетические преобразования подтверждаются русск. диал. *калюжа*, укр. *калюжа* и др. (здесь *ка* = *люжа*, как в *сумрак су* = *мрак* [предикация]; мягкий *л* – следствие бывшего, до вставки *у*, стыка согласных), где *ка*- можно соотносить с скр. *ka* 'вода', русск. *кал*, лат. *aqua* и под. Кроме всего прочего, связь имени *лужа* с удмурт., коми-перм. *ву* 'вода' указывает на его исконность в русском языке и заимствованный характер в других славянских.

Укр. **НАТЯКАТИ**. В [ЕСУМ IV, 50] глагол *натякати* 'намекать' связывается с укр. *тякнути* 'тронуть', 'донять', 'догадаться', *тякти* 'тронуть, коснуться' и др. – без дальнейших семантических и фонетических пояснений. Если «отбросить» префикс *на-* и типичный глагольный детерминатив *-ка-*, то вопрос об этимологии укр. *натякати* или русск. диал. *натякивать* 'то же' сведётся к истолкованию *-тя-*. Мягкость *т* здесь, несомненно, указывает на поглощение йота и вообще на примитив *ту*, в чистом виде представленный в укр. *стукати* 'стучать', русск. *стукнуть*, *тук-тук* и др. Фонетические дериваты этого *ту* – укр. *та* 'и' ($ту > тва > та$) и русск. *тол-* (ср. *тол-ка-ть*; ...*тва > тла > тол-*) – со своей стороны в качестве первичного для *ту* выявляют значение 'рука'. Стало быть, укр. *натякати* = 'наводить (на мысль)', 'наталкивать' (ср. *на-тал-кива-ть* и *на-тя-кива-ть*), 'указывать' и т.п. Ср. русск. диал. *тякать* 'лениво рубить' (< 'рука'), *натакать* 'научить', 'настроить', 'надоумить', 'посоветовать'; *натякивать* 'направлять, посылать'; *натяковать* 'растолковать', 'посоветовать' и др. Из сказанного, кроме того, следуют два интересных наблюдения: 1) *-ка-* в *натякати* и *-кива-* в *натякивать* – фонетические содериваты (< *ку*; см. публикуемый отдельно этюд о слове *кивать*), следовательно, суффикс *-ива-*, возможно, вторично был выделен именно из *-кива-*; 2) «связка» союзов *та й* (укр.), скорее всего, первоначально представляла собой один союз, фонетически соотносительный с *та* (...*тва > тја > тай > та й*). Последнее наблюдение может быть распространено и на другие, аналогичные случаи.

НЕДОТЁПА, укр. **НЕДОТЕПА**. В этимологических словарях слова (русск.) *недотёпа*, (укр.) *недотепна*, *дотепний* 'остроумный, находчивый', *дотеп(а)* 'смекалка' и под. соотносят с русск. диал. *тепсти* 'тянуть, тащить' [Черных 1994, т. I, с. 566], укр. *тіпати* 'трепать', 'трясти' [ЕСУМ II, 116]³. В своё время, однако, А.А.Потебня о прилагательном *дотепний* сказал, что оно, как и некоторые другие слова (напр., чешск. *dovtipiti* [se] 'догадаться'), выражает «быстрое движение», поэтому русск. *тепсти*, укр. *тіпати*, чешск. *terati* 'бить' «могли значить просто 'идти', даже быстро, как старинное *лхзти*, приуроченное теперь к одному медленному движению» [Потебня 1989, с. 322]. В этом случае Потебня исходил из вполне конкретных наблюдений (ср. диал. *дошлой* 'смышлёный, догадливый', *достремиться* 'догадаться', *достремливый* 'догадливый, смышлёный', *догонка* 'сметливость, догадка' [Там же]), поэтому, на наш взгляд, с понятийно-смысловой стороны его этимологии следует согласиться. Ср. в современном жаргонном языке – (*не*) *догонять* '(не) понимать, соображать' (соответственно, на этом языке *недотёпа* = 'тот, кто не догоняет'). Думается, всё же не обязательно в угоду этимологической конструкции приписывать названным выше глаголам значение, которое вообще для них теоретически возможно, но которого они, вероятно, не имели. Логичнее в качестве коррелятов к *недотёпа* подобрать такие глаголы, которые соотносятся с этим именем формально и семантически (т.е. это глаголы движения). Подобные глаголы есть – это русск. *топать* 'идти', укр. *тьопати* 'идти, плестись'. Ср.: *Післязавтра ж тьопає в сусідній колгосп до Тамари...* (К.Светличный). Мягкость *т* в *тьопати* (соотв., в *недотёпа*) при этом легко объяснить тем, что гласный исходного примитива перешёл в позицию между согласными только после того как, по причине консонантного стыка, первый его элемент смягчился (**тна > т'на* [> укр. *тіпа-ти*] > *т'оп* > *т'она*). Достаточно очевидно: твёрдость первого согласного в *топать* в русском языке «развела» этот глагол с именем *недотёпа*. С другой стороны, рефлексация [ō] как [e] в украинском (ср. *мёд* и укр. *мед*) отделила *тьопати* от *дотепний*, *недотепна*, *дотеп* и др. Поскольку идея движения номинативно соотносится прежде всего со смыслами 'нога' и 'вода', среди родственных к *недотёпа* слов должны быть упомянуты такие, как *стопа* 'нижняя часть ноги', диал. *топа* 'вязкая грязь', *топкий*, *утопать*, *утопленник*, укр. *втопнути* 'утонуть', диал. *топый* 'утонувший', *тёпый* (по 'воде-кипятку'; ср. уже опубликованный этюд о глаголе *варить*), *растопить* 'довести до жидкого состояния' и пр. Более свободное (чем в русском) – с семантической и словообразовательной точки зрения – обращение с корнем *теп-* (< *тён-*) в украинском и некоторых других языках, очевидно, указывает на «толчок» извне, т.е. на заимствование.

Укр. **ПАНЯТИ**. Для отличающегося звучностью, соотв., слабой редукцией украинского языка превращение (стяжение) *поганяй* в *паняй* как причина появления глагола *паняти* [ЕСУМ IV, 281] маловероятно. Этот глагол действительно известен только благодаря форме императива, однако и по сути своей, и по происхождению императив – прежде всего имя, а не глагол. Так как посредством *паняти* описывается начало

³ Л.А.Арбатский имя *недотёпа* соотносит с др.-русск. **тети** 'убивать' [Арбатский 2007, с. 246], однако указанное значение для **тети** И.И.Срезневский не отмечает.

пути, движения (*паняй* = ‘трогай’, ‘поезжай’, ‘едем!’), а ‘путь’ и ‘движение’ номинативно связаны с ‘водой’ ~ ‘рекой’, основу *паня-* допустимо соотносить с примитивом *пу*, фонетической разновидностью протолексемы *ву* ‘вода’ (~ ‘река’; ср. лат. *ариа* ‘рыба корюшка’ {< ‘вода’}; *ариа* < *риа* [*pwa*] < *ри*). Говоря более конкретно, преобразование *пу* в *паня-* можно описать так: *пу* > *пна* [> *пна* > *пена* ~ укр. *пина* || = ‘вода’] > *пань* > *паня-ти*. От *пу* же – на основе семантического ряда «‘вода’ ~ ‘река’ – ‘берег’ – ‘рука’» – происходят и другие глаголы (укр. *пукати*, др.-русск. *пхати*, *пихати*, укр. *пхати*, *пхатися*, русск. *пихать*, *пинать*, *писать*, др.-русск. *пъсати* и т.д.). Особенно важно, что сюда же следует отнести и слово *путь*, эксплицирующее содержательную основу указанного императива *паняй*.

ПЕРЕДРЯГА. Существительное *передряга* считается префиксальным производным от *дряга* ‘тревога, смятение’, якобы того же корня, что и *дергать* [КЭСРЯ 1971, с. 333]; отмечается родство и с *дрягва* ‘топь, болото, трясина’ [ЕСУМ IV, 341]. Хотя есть диал. *передрачка* ‘драка’ (< *передрака*?), *диряга* ‘вздорный, сварливый’ (сущ.), *дрягать* ‘биться ногами, лягать’ (ср. и *дрягать головой* – Даль I, 494) и др., ни сопоставление с этими словами, ни указанные сближения этимологов, думается, не вскрывают особенностей происхождения слова *передряга*. Оснований для соотнесения с *дрягва*, на наш взгляд, вообще нет, ибо имена с приставкой *пере-* обычно содержат корни с глагольной семантикой. Сомнительно и непосредственное присоединение *пере-* к *дряга* в упомянутом или ином значении (по А.Г.Преображенскому, *дряга* ‘корча, судорога’ – I, 199). Следует учесть, что имя *передряга* чаще употребляется во множественном числе. Ср.: ...*Иннокентий, уже привыкая к непонятным передрягам и втягиваясь в лубянскую молчанку, был безмолвно покорен, то есть делал то самое, что и требовалось тюрьме* (А.Солженицын. В круге первом). Это может означать, что предполагаемый (искомый) глагольный аналог к *передряга* обозначает интенсивно-кратное действие. И что же это за глагол? С нашей точки зрения – *перетряхивать*. Следовательно, *побывать в передрягах* = ‘побывать в перетряхах’, ‘попасть в переделку’, ‘получить встряску’. Что касается «чередования» в корнях слов глухих и звонких согласных, то это явление более или менее известно (ср. *плевать* – *блевать*, *вспучить* – *взбучить*; диал. *мяконький* – *мягонькой*, *нокоть* – *ноготь*, *бутуситься* – *бутузиться*, *виск* – *визг*, *кулепня* – *кулебня*, *маломошный* – *маломожный* и др.). Отметим ещё, что в семантике слова *передряга* так или иначе сказывается родство глаголов *перетряхивать*, *перетряхнуть* со словами *треснуть* (ударить), *потрясти*, *тряснуть*, *трахать*, *трахнуть*, вероятно, *шархатъ*, *шархнутъ* и под.

ПРИТЧА. Существительное *притча* считается продуктом соединения приставки *pri-* и глагольного корня *тък-*, представленного в русск. *ткнуть*, *втыкать*, болг. *затъкна* ‘воткнуть’, *затикна* ‘заткнуть’ и др. [БЕР 1999, с. 740; ЕСУМ IV, 582]. Согласно А.Г.Преображенскому, по исходному значению *притча* = ‘что приткнуто’, ‘прибавка’ (II, 127). Наши возражения против подобных построений состоят в следующем: 1) слово *притча* – не отглагольное существительное, образованное якобы посредством суффикса *ja* (*pri-тъкь-ja*): ввиду стыка согласных, для перехода *к > ч* (ср. диал. *притка* ‘случай’; с.-хорв. *притка* ‘то же’ [БЕР 1999, с. 740]) никакого суффикса не требовалось; 2) отношение между частями *при-* и *-тча* является отношением предикации, т.е. в слове *притча при-* – не префикс, а слово ещё с предметным значением, соотносительным со значением второй части разбираемого имени; 3) значения ‘[то,] что приткнуто’, ‘прибавка’ ещё как-то могут быть сопоставлены со смыслом ‘поучительный рассказ’, однако со значениями ‘неожиданность’, ‘[неприятный] случай’, ‘несчастье’ и т.п. они непосредственно не соотносятся. Как показано в другом месте (см. уже опубликованный этюд о слове *воплъ*), *при* = *пу-* в укр. *пукати* ‘стучать’ (< ‘рука’). Значение ‘рядом’ – действительно содержательный дериват смысла ‘рука’, но с *пу*, как показано там же, связан также смысл ‘рот’, являющийся дериватором содержаний ‘слово’, ‘звук’, ‘речь’ и т.д. Двухаспектность семантики следует предполагать и для части *-тча* (< *-тка*), среди прочего, родственной со *стучать*, укр. *стукати* ‘то же’ (< ‘рука’; *тка* [> *тча*] > *тука* ~ *туча* > *стука-ти* ~ *стуча-ть*), вероятно, *причитать* (ср. укр. *причта* ‘история’; < ‘рот’), *читать* (< ‘рот’) и др. Можно считать поэтому, что в формировании многообразного семантического спектра имени *притча* и производных от него слов были задействованы, во-первых, значения – корреляты смысла ‘рука’, среди которых в этом случае доминируют ‘быстрота’ [Луценко 2000, с. 70] и ‘удар’ (> ‘несчастье’, ‘беда’, ‘неприятность’ [СВН 2006, с. 409]), во-вторых, значения – корреляты смысла ‘рот’, откуда, собственно, негативная окраска ряда значений (‘рот’ парадигматически связан со смыслом ‘тьма’), а также, как следует из сказанного выше, значения ‘рассказ’, ‘поговорка’. Следует отметить, что *притча* в действительной жизни, как известно, излагается не просто так, а по случаю, т.е. и в культурно значимом содержании слова *притча* в конструктивном единстве оказались реально представленными в своих частных ипостасях и смысл ‘рука’ (> ‘случай’), и смысл ‘рот’ (> ‘рассказ’). Интересно, что в производных образованиях обычно актуализируется только одна из частей этого единства. Ср.: *Недавно ночью прибегают сосед Михайло: «С женой, – говорит, – скверное что-то попричилось. Горит вся, узнавать никого не может!»* (М.Коновалов. На старых берегах). Здесь *попричилось* = ‘случилось’.

РОТОЗЕЙ. Это слово кажется достаточно ясным и потому в этимологических словарях чаще всего пропускается. Когда же о нём пишут, то истолковывают его как сложение: *рот* + *о* + *зей*, где *зей* – якобы несохранившийся дериват от *зиять* [ЭС 2004, с.193]. Хотя мы никогда не говорим ни *зевать* *ртом*, ни *зиять* *ртом*, очевидно, что слово *ротозей* исследователями имплицитно соотносится именно с подобной словообразовательной базой. На самом же деле перед нами чистая предикация – соединение двух имён со значением ‘рот’, причём *зей* является всего лишь фонетической параллелью к *зев* (см. ниже). Линейное

повторение одного и того же смысла дало закономерную для редупликации экспрессивную семантику – ‘зевака’, ‘разиня’. В другом месте показано, что *зевать* и *зиять* восходят, собственно, к примитиву *зу* (*hu*) ‘рот’, наличному в составе фразеологизма *ни зузу* (см. публикуемый отдельно этюд о слове *зиять*). Тем самым предполагается: процессуальная семантика, представленная глаголами *зевать* и *зиять*, вторична. *Зев* и *зей* в принципе возможно возвести к основам *зева-* и *зия-* (*зева-* > *зев*, *зия-* > *зей*), однако представленность в кругу интересных для нас лексем слов с корнями *зья-* и *зйй-* (ср. укр. *роззява* ‘разиня’, *зьяви* ‘жабры’, польск. *ziajać* ‘зевать’, ‘тяжело дышать’ и др.) показывает, что *зев* и *зей* и упомянутые глаголы образовались, скорее всего, обособленно друг от друга. Преобразование *зу* в *зев* и *зей* происходило следующим образом: 1) $z[h]y > zva > z'va > z'v > z'v \sim z'v$ (ср. укр. *дзявкати* ‘пискливо лаять’ и др.); 2) $z[h]y > zva > z'va > z'ja$ (о переходе $v > j$ см. [Буслаев 1959, с. 71]) > *зйй* (> укр. *зья-ти* ‘зять’) ~ *зей*. Что касается части *рото-* слова *ротозей*, то, как кажется, в её подробном анализе необходимости нет.

Литература

- Арбатский 2007: Арбатский Л.А. Ругайтесь правильно! Современный словарь русской брани. – М., 2007. – 544 с.
- Баженова 2006: Баженова А.И. Славян родные имена. Словарь исторических родокоренных имён и прозваний славян и русов за два тысячелетия. – М., 2006. – 592 с.
- БЕР 1986, 1999: Български етимологичен речник. Т. III. – София, 1986. – 806 с.; Т. V. – София, 1999. – 860 с.
- Березович 2000: Березович Е.Л. Этимологический словарь русского языка для школьников. – Екатеринбург, 2000. – 206 с.
- Буслаев 1959: Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М., 1959. – 624 с.
- Варбот 1967: Варбот Ж.Ж. О словообразовательной структуре этимологических гнезд // Вопросы языкознания. – 1967. – № 4. – С. 67-74.
- ЕСУМ: Етимологічний словник української мови. – Т. 1-й. – Київ, 1982. – 632 с.; Т. 2-й. – Київ, 1985. – 571 с.; Т. 3-й. – Київ, 1989. – 551 с.; Т. 4-й. – Київ, 2004. – 655 с.
- Задорожний 1960: Задорожний Б.М. Порівняльна фонетика і морфологія готської мови. – Львів, 1960. – 299 с.
- Коваль 2001: Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. – Київ, 2001. – 304 с.
- КЭСРЯ 1971: Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М., 1971. – 542 с.
- Лагутина 2004: Лагутина О.В. Колодезь и колодец // Русская речь. – 2004. – № 4. – С. 107-112.
- Луценко 2000: Луценко Н.А. Из записок по диахронической семантике: „быстрота” // Лінгвістичні студії. Вип. 6 / Укл.: А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – С.68-72.
- Луценко 2003: Луценко Н.А. Введение в лингвистику слова. – Горловка: Изд-во ГТПИИЯ, 2003. – 142 с.
- Луценко 2004: Луценко Н.А. Этимологическая смесь // Филологические исследования. Вып. VII. – Донецк: Юго-Восток, 2004. – С. 235-248.
- Луценко 2006: Луценко Н.А. Из новых этимологических наблюдений // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2006. – № 1-2. – С. 63-76.
- Луценко 2007: Луценко Н.А. Несколько этимологий // Дискурс: концептуальные признаки и особенности их осмысления. Межвузовский сборн. научн. трудов. Вып. 1. – Краснодар, 2007. – С. 177-185.
- Маковский 2007: Маковский М.М. Мифопоэтические этюды // Вопросы языкознания. – 2007. – № 2. – С. 35-56.
- Март 1934: Март Н.Я. Избранные работы. Т. 3-й. – М.; Л., 1934. – 423 с.
- Нагаев 1962: Нагаев А.А. К этимологии слова **гора** // Труды Самаркандского гос. университета им. А.Навои. Новая серия. Вып. 118. – Самарканд, 1962. – С. 181-189.
- Никонов 1966: Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. – М., 1966. – 510 с.
- Отин 2005: Отин Е.С. Труды по языкознанию. – Донецк, 2005. – 481 с.
- Потебня 1989: Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989. – 624 с.
- СВН 2006: Словарь областного вологодского наречия. По рукописи П.А.Дилакторского 1902 г. – СПб., 2006. – 677 с.
- Халле 1995: Халле М. Ударение и акцент в индоевропейском // Проблемы фонетики. II. – М., 1995. – С. 135-156.
- Черных 1994: Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. В 2-х тт. – М., 1994. – Т. I. – 623 с. – Т. II. – 560 с.
- Шишков 2002: Шишков А.С. Славянорусский корнеслов. – СПб., 2002. – 272 с.
- Шульгач 1998: Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – Київ, 1998. – 368 с.
- ЭС 2004: Этимологический словарь русского языка. – Ростов-на-Дону, 2004. – 240 с.
- ЭСРЯ 1965: Этимологический словарь русского языка. Том I. Вып. 2. Автор-составитель Н.М.Шанский. – Изд-во Московского ун-та, 1965. – 271 с.

ЭСРЯ 1972: Этимологический словарь русского языка. Том I. Вып.4. Под ред. Н.М.Шанского. – М., 1972. – 216 с.

ЭСРЯ 1999: Этимологический словарь русского языка. Вып. 9. Под ред. А.Ф.Журавлева и Н.М.Шанского. – Изд-во Московского ун-та, 1999. – 240 с.

ЭССЯ 1980: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 7. – М., 1980. – 224 с.

ЭССЯ 1987: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 13. – М., 1987. – 286 с.

ЭССЯ 1988: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 15. – М., 1988. – 264 с.

ЭССЯ 1990: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 16. – М., 1990. – 264 с.

Rudnicki 1915: Rudnicki M. Jedna z ogólnoantropofonicznych przyczyn metatezy // Materiały i prace Komisji językowej Akademii Umiejętności w Krakowie. Tom VII. Część 1. – W Krakowie, 1915. – S. 253-271.

Rudnicki 1972: Rudnicki M. Metateza // Lingua posnaniensis. – 1972. – № 15. – S. 69-71.

The article provides the reader with the author's etymological observations. The story is based on overcoming the conservatism of traditional etymology. The author makes use of new ideas relating to the organization of the semantic structure of the language as well as tendencies of the development of vowel and consonant sounds. The word as such, is understood as the result of a predicative act, as a bearer of implicit predicativity.

Keywords: lexical etymology, sound transitions, semantic paradigms, predicative nature of the word.

Надійшла до редакції 10 липня 2007 року.

Уляна Марчук

ББК 81.002.3

УДК 808: 801.316.4

ВЕРБАЛЬНІ АСОЦІАЦІЇ У ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті висвітлено проблеми сучасних психолінгвістичних досліджень вербальних асоціацій, охарактеризовано їх завдання, описано та систематизовано історію дослідження асоціацій у лінгвістиці, розглянуто поняття «асоціації», «асоціативного зв'язку слова».

Ключові слова: асоціація, асоціативне поле, асоціативна лінгвістика, психолінгвістика.

У світлі сучасних лінгвістичних досліджень, що характеризуються поверненням до антропологічної парадигми, особливого значення набувають питання про мовну свідомість людини, організацію її внутрішнього лексикону, взаємодію індивідуального та загального мовних образів світу в межах однієї культури, мовних образів світу різних культур.

Саме тому дослідження вербальних асоціацій у психолінгвістиці набуває все більшої актуальності, претендуючи навіть на роль окремої галузі – *асоціативної лінгвістики* (за Ю.М. Карауловим). Оскільки асоціативні дослідження в українському мовознавстві постають все актуальнішими, назріває потреба більш детального опису та систематизації історії асоціативних досліджень, що і є **метою** даної статті.

Відомо, що поняття «асоціація» виникло досить давно. Ще Платон говорив про випадки пригадування за схожістю і суміжністю. А Аристотель стверджував, що образи, які виникають без видимої зовнішньої причини, є продуктами асоціацій. Його вважаємо певною мірою засновником асоціативної теорії, оскільки він створив першу класифікацію асоціацій за схожістю, часовою послідовністю та за контрастом [Сахарный 1989: 90-91].

Упродовж століть зацікавлення асоціаціями то розгорялось, то затихало, в поняття «асоціація» у різних філософських системах вкладався різний смисл. Його по-різному трактували та вивчали і Р.Декарт для розуміння процесів оволодіння своїми пристрастями, і Б.Спіноза, пояснюючи таким чином певні особливості «руху думки», і Т. Гоббс. Останній створив систему механістичної психології, де елементи свідомості (відчуття і уявлення як їх сліди) взаємодіють на основі механістичних за своєю суттю зв'язків (суміжності відчуттів у просторі і часі), яким пізніше дадуть ім'я «асоціація». Також на основі загальної тези про те, що думка може переходити від однієї речі майже до будь-якої іншої, розробив класифікацію випадків зічеплення образів свідомості одного з одним, назвавши їх «типами думки». Він виокремлював пасивні асоціації на основі випадкових послідовностей досвіду; активні перескакування думки, наприклад, при мріях про майбутнє; упорядковані спогади про минулі події; спогади про каузальну послідовність подій і зв'язок від речами. Лінію Т. Гоббса у XVIII ст. продовжив Д. Гартлі, якого вважають творцем першої цілісної системи **асоціативної психології (асоціанізму)**, побудованої в рамках теорії механістичного матеріалізму. Він виводив усі психічні прояви, включаючи мислення і волю, із загальних законів асоціації. Вважав, що зовнішні об'єкти, діючи на

наші органи чуття, спричиняють вібрацію найменших частин нервів і мозку. Вібраціям відповідають відчуття та ідеї. Повторення конкретної вібрації викликає пов'язані з нею вібрації частинок мозку. Цей процес Д. Гартлі називав асоціацією [ПС: 68]. А сам термін «асоціація» в наукову парадигму введений Дж. Локком при описі виникнення упереджень та «фальшивих ідей» (1898). Він вважав, що шляхом утворення складних ідей за допомогою асоціацій утворюються досить випадкові поєднання «ідей» (страхи, упередження і т.д.).

Представники суб'єктивно-ідеалістичного напрямку в асоціативній психології (Д.Берклі, Д.Юм, Т.Браун) вважали асоціації формами взаємозв'язку явищ замкнutoї в собі свідомості. У Д. Юма, наприклад, асоціації стають головним принципом усієї пізнавальної сфери психіки. Він доказував, що всі утворення свідомості та об'єкти зовнішнього світу є «пучками ідей», об'єднаних асоціаціями, а впорядкованість асоціацій пояснював внутрішнім причинним зв'язком явищ свідомості. Д. Юм виокремлював три типи переходу від однієї ідеї до іншої: схожість, суміжність у часі і просторі та причинність. Його ідеї розвивали в ХІХ ст. Дж. Мілль, А. Бен, Г. Спенсер, які розробили вчення про асоціації як певну систему психологічної науки, і створене ними вчення стало тією системною парадигмою, на котру опиралась західноєвропейська психологія в період свого становлення як самостійної науки. Цей час вважаємо початком кризи теоретичного асоціанізму та початком розробки його практичних і експериментальних методів. В експериментальних дослідженнях і на практиці ідеї асоціанізму активно використовуються для пояснення законів пам'яті (Г. Еббінгауз), при діагностиці патологічних змін психіки (Е. Крепелін, Е. Бейлер), в дослідженнях мотивації та психоаналізу (З.Фрейд, К.-Г. Юнг) і т.д.

Асоціативний напрямок англійської школи був вдало розроблений В. Вундтом, Т.Циганом, Г. Мюллером, опираючись на концепції яких, будували свої дослідження американські психологи В. Джемс і Е. Торндайк [Горошко 2001: 11]. У цьому ж руслі були описані та досліджені закономірності механістичної та образної пам'яті, емоцій, мотивацій та інші психічні явища. Англійська асоціативна психологія ХІХ ст. намагалась створити «природну історію духу», за зразком природної історії матеріального світу. Вона проголосила найпростішими елементами свідомості чуття та їх збережені копії – прості ідеї чи уявлення [Основные направления психологии в классических трудах: 1998].

У Росії розвиток асоціативної психології пов'язаний із іменами І.М.Сеченова та І.П.Павлова. Перший у створеній ним рефлекторній теорії описав психологічні основи асоціації та ввів це поняття в систему матеріалістично спрямованого психологічного знання. Другий досліджував фізіологічні механізми асоціації, пояснюючи асоціації за суміжністю у часі і просторі утворенням умовних рефлексів, а асоціації за схожістю – їх генералізацією.

У ХХ ст. асоціанізм як наукова течія у психологічній думці поступово та остаточно зникає зі сцени. Відбувається асиміляція його ідей різними напрямками та школами в психології, і основні принципи асоціанізму критично переосмислюються практично у всіх основних психологічних напрямках. Загальноприйнятою стає думка про те, що «асоціація – це взагалі не стільки «механізм», скільки явище, – звичайно, фундаментальне, – яке саме потребує пояснення та розкриття його механізмів» [ПС: 26].

Що стосується лінгвістики, то тут зацікавлення асоціаціями розгорілося, порівняно із психологією та філософією, набагато пізніше та пов'язане із виникненням психолінгвістики.

Психологічний підхід до мови чітко вималювався вже в дослідженнях лінгвістів другої половини ХІХ ст., у так званому психологічному мовознавстві (Г. Штейнталь, молодограматика на чолі із Г.Паулем та ін.). Розвиток психолінгвістики пов'язаний із іменами І.А. Бодуена де Куртене та Л.В. Щерби, Л.С. Виготського, Ч.Осгуда, Дж. Міллера, О.М. Леонтьєва та ін. Її поява збігається в часі з пошуками і в психології, і в лінгвістиці нових теоретичних експериментальних підходів, з потребами використання більш точних операційних понять. Д.Слобін стверджував: «Психолінгвістика використовує теоретичні та емпіричні прийоми як психології, так і лінгвістики з метою дослідження мисленневих процесів, що лежать в основі оволодіння мовою та її використанням». А О.О.Леонтьєв визначає психолінгвістику як науку, «предметом якої є відношення між системою мови (мовою як предметом) та мовною здатністю» [Сахарный 1989: 10]. Ми ж, услід за Ч. Осудом, вважаємо її галуззю лінгвістики, яка «вивчає ті процеси, у яких інтенції мовців перетворюються у сигнали прийнятого у даній культурі коду, які декодуються в інтерпретації слухача. Іншими словами, психолінгвістика має справу з процесами кодування та декодування, оскільки вони співвідносять стан повідомлень зі станом учасників комунікації» [Сахарный 1989: 9]. Предметом дослідження в психолінгвістиці виступає не просто структура коду (тобто мови) і не просто сигнал, не безособовий текст, який можна сегментувати (як це робила американська дескриптивна лінгвістика), а людські процеси кодування і декодування, тобто те, що пов'язано зі свідомістю та усвідомленням тексту, весь складний комплекс факторів, пов'язаних із людською комунікацією. В історії розвитку психолінгвістики вималювались два напрямки – асоціативний та трансформаційний. Якщо асоціативна психолінгвістика займалась передусім структурою конкретного слова, то трансформаційна від слів піднялася до цілих висловлювань. Сьогодні психолінгвістика як теорія мовленнєвої діяльності знаходить абсолютно чітке «своє» місце у незаповненій «ніші» серед лінгвістичних напрямків і шкіль саме тому, що намагається створити певну комплексну теорію мовленнєвої діяльності, яка, враховуючи дослідження як індивідуально-психологічного, так і структурного мовознавства, поєднувала би їх.

Отже, вперше про асоціації в мові заговорив В. Гумбольдт. Він стверджував, що взаєморозуміння виникає завдяки тому, що люди «...торкаються одних і тих же клавіш інструменту свого Духу, завдяки чому у

кожного в свідомості загоряються подібні, хоча й не тотожні смисли» [Гумбольдт 1984:166]. Важливою є теж позиція засновника структуралізму Ф. де Соссюра, який говорив, підкреслюючи важливість дослідження відношень, що існують в мові: «Все, у чому виражений даний стан мови, слід уміти звести до теорії синтагм та теорії асоціацій» [Соссюр 1998]. Він виокремлював два типи відношень: синтагматичні (що складаються головним чином із двох одиниць і мають протяжність) та асоціативні (кількість членів яких і послідовність їх появи в пам'яті неможливо передбачити). Можна стверджувати, що він певною мірою «розпізнав», «відчув» «психічний образ», що стоїть за словом: «...поза процесом мовлення слова, які мають між собою щось спільне, асоціюються в пам'яті так, що з них утворюються групи, всередині яких спостерігаються досить різноманітні відношення» [Соссюр 1977: 155]. Більше того, Ф. де Соссюр звертає увагу і на типи відношень між словами: «Асоціативні групи, що утворюються в нашій свідомості, не обмежуються зближенням членів відношення, що мають дещо спільне, – розум охоплює і тип відношень, що пов'язує їх в кожному випадку і тим самим створює стільки асоціативних рядів, скільки є різноманітних відношень» [Соссюр 1977: 158].

О.О. Потебня, розвиваючи ідею про слово як форму думки, виокремив внутрішню форму слова – «відношення змісту думки до свідомості» – уявлення людини про власну думку [Потебня 1892]. Тобто, іншими словами, внутрішня форма слова може бути охарактеризована, за О.О.Потебнею, як «асоціація даного об'єкта з певним іншим об'єктом за однією головною ознакою» [Горошко 2001: 13].

Важливість вербальних асоціацій підкреслювали також учені Казанської лінгвістичної школи, передусім М.В. Крушевський. У праці «Очерки науки о языке» він досліджував проблему слова та описував оволодіння словниковим складом мови через асоціативні зв'язки даного слова. М.В.Крушевський вказував на необхідність асоціативного підходу до проблеми значення, оскільки слово є психічною одиницею і підкоряється одночасно як лінгвістичним, так і психічним законам, – світ слів відповідає світу думок, а в світі думок діє закон асоціацій [Крушевський 1983: 64]. Виокремлюючи асоціації за схожістю та за суміжністю, він розрізняв парадигматичну та синтагматичну організацію лексики, при чому останню вважав більш «консервативною», традиційною. Цікаво, що лінгвіст також поділяв асоціації на «безпосередні», власне лінгвістичні асоціації слів як знаків, та «опосередковані», екстралінгвістичні асоціації між позначеними словами об'єктами. А це стало важливим відкриттям у лінгвістичних дослідженнях асоціацій: здогад про два їх спрямування – на світ знаків (мовних) і на світ об'єктів. І власне лінгвістами було висунуте припущення про те, що вивчення різноманітності асоціацій та їхніх зв'язків дозволяє робити певні висновки про співвідношення суб'єктивної реальності, тобто смислу, пов'язаного зі словом у свідомості людини, та «об'єктивного конструкту» образу світу в його свідомості.

Услід за сучасною гуманітарною думкою трактуємо **асоціацію як зв'язок, що за певних умов виникає між окремими нервово-психічними актами – відчуттями, уявленнями, думками, ідеями, внаслідок якого одне уявлення, відчуття і т. ін. викликає інше** [СУМ, т.1: 67], [Горошко 2001: 15]. Таким чином, дія цього зв'язку – тобто актуалізація асоціації – полягає в тому, що поява одного члена асоціації регулярно веде за собою появу іншого (інших).

Дж. Дізом було сформульовано два **закони вербальної асоціації**:

1. Між елементами (словами) існує асоціативний зв'язок, якщо вони можуть протиставлятися одне одному єдиним і недвозначним чином.
2. Між елементами (словами) існує асоціативний зв'язок, якщо вони об'єднані на основі двох чи більше характеристик [Deese 1965].

Психофізіологічною основою асоціації є «проторення» шляху між різними ділянками кори великих півкуль головного мозку та формування тимчасового нервового зв'язку, що є фундаментом усіх більш складних форм психічної діяльності людини. Асоціативні зв'язки – це тимчасові нервові зв'язки умовно-рефлексивного та динамічного характеру. Оскільки вони виникають у свідомості людини як суб'єктивна реакція на подразник, людські асоціації глибоко індивідуальні, суб'єктивні, специфічні, вони являють собою «власність» і водночас «спадкоємство» носія мови. Адже, з одного боку, «сприйняте слово (стимул, подразник) породжує у нашій свідомості насправді безмежну систему зв'язків та відношень, що відображають образи предметів, явищ, понять, дій і слів, наш емоційний стан у даний момент, а також усе те, що відклалося у життєвому досвіді індивіда» [Горошко 2001: 16]. З іншого боку, «вербальні асоціації відображають результати доступу через слово до інформаційного тезаурусу індивіда, за ними лежить багатогранний досвід (чуттєвий і раціональний, індивідуальний і соціальний), що забезпечує «вихід» на картину світу в усій різноманітності зв'язків і відношень» [Залева 2005: 286].

Таким чином, асоціація – ніби стик нашого свідомого з підсвідомим, своєрідна зона «переходу» від одного процесу до іншого, сублімація свідомих і несвідомих процесів, що відбуваються в психіці людини. А тому окремі дослідники говорять навіть про архетипні асоціації [Шульц, Шульц 1998: 441], оскільки в них індивідуальне несвідоме поєднується із колективним несвідомим, даючи цілісний образ світу того чи іншого культурного етносу. У такому сенсі дослідження вербальних асоціацій стає цікавим і новим в українському мовознавстві.

Асоціативні зв'язки мають глобальний характер та, як показують дослідження, інтегрують усі типи словесних і міжсловесних зв'язків. А тому сьогодні асоціації знаходяться на перетині різновекторних досліджень, як-от:

- вивчення асоціативного значення слова (О.О. Залевська, Е.М. Ковалевська, С.І. Тогоєва, Т.М. Рогожнікова, І.Л. Медведєва);
- вимірювання семантичної близькості між словами та міри входження цих слів в одне семантичне поле;
- дослідження асоціативної структури пам'яті та принципів організації внутрішнього лексикону людини (праці О.О.Залевської та інших представників Тверської психолінгвістичної школи – А.П.Клименко, Н.О. Золотової);
- вивчення впливу різноманітних факторів на асоціативну поведінку респондентів (професійні характеристики, вік, стать), і зокрема праці на асоціативному матеріалі онтогенезу (Н.В. Уфимцева, І.Г. Овчинникова, Н.А. Гасиця, Н. І. Береснева, Т.В. Соколова);
- дослідження впливу асоціативних процесів на породження висловлювання (В.В.Андрієвська, І.Г. Овчинникова, Н. І. Береснева);
- вивчення особливостей перебігу асоціативного процесу в умовах білінгвізму та трілінгвізму, застосування отриманих результатів у методологічній сфері вивчення іноземної мови (Н.Т. Подражанська, М.В. Зав'ялова, І.С. Лачіна, Т.Ю. Сазонова, А.Ю. Тягунова, Е.А. Саліхова);
- дослідження асоціацій в контексті вивчення функціональної асиметрії мозку (І.Б. Долініна, Л.Я. Балонов, Л.В. Деглін, Д.І. Шапіто);
- асоціативна лексикографія (праці Ю.М. Караулова, Н.П. Бутенко, Л.М.Титова, І. Курч);
- асоціативна граматики та дослідження асоціативно-вербальної сітки (праці Ю.М.Караулова);
- дослідження чоловічої і жіночої мовної свідомості (гендерний аспект) (Е.І.Горошко, А.В. Кіріліна та ін.);
- дослідження образів мовної свідомості в рамках теорії міжкультурної комунікації та ін. (І.Курц, Н.В. Уфимцева, Нгуен Тхі Хьюнг, С.В. Дмитрюк, Б.В. Дашиєва).

Розглядаючи історію розвитку асоціативних досліджень у психолінгвістиці, О.О.Залевська виділяє чотири етапи. Перший датується 1879-1910 рр., починаючи з експериментів Гальтона (1879) і до виникнення у 1910 р. першого списку асоціативних норм англійської мови, відомого як норми Кент-Розанова [Kent, Rosanoff 1910]. Вчені провели вільний асоціативний експеримент на матеріалі спеціально складеного списку зі 100 слів, пропустивши його через 1000 респондентів.

Другий етап закінчується приблизно 1954 роком, коли виходять т. зв. «Повні Міннесотські норми» [Russel, Jenkins 1954]. Тут кількість респондентів сягала 1008 осіб, а як стимули використовувались слова зі списку Кент-Розанова. Цей етап характеризується сильним впливом, з одного боку, ідей біхевіористської психології, що зводила зв'язок всередині асоціативної пари до виключно механістичного зв'язку між стимулом і реакцією, а з іншого – чіткою прагматичною спрямованістю. Асоціації вивчаються з точки зору патопсихології, психіатрії, психоаналізу і т.д.

Третій етап асоціативних досліджень пов'язаний із переміщенням центру досліджень на проблеми, пов'язані із мовленнєвою діяльністю людини та формуванням її мовної здатності. У цей час (60-70-ті рр.) з'являється велика кількість словників асоціативних норм різних мов. Відомі опубліковані в США асоціативні норми, укладені Боусфілдом, Байерсом і Маршаллом Джонсом, Філленбаумом та ін. [САНРЯ 1977: 12]. Вартим особливої уваги та зацікавлення, на нашу думку, є збірник «Норми словесних асоціацій» за редакцією Л.Постмана, що виходить у Нью-Йорку в 1970 р., куди ввійшли майже всі раніше опубліковані асоціативні норми не лише на англійському, але й на французькому та німецькому мовному матеріалі [Postman 1970]. У 1972 р. з'являється перший англійський асоціативний тезаурус – «The Associative Thesaurus of English» [АТНАЯ 1972]. Польська дослідниця Й. Курч, спираючись на той же список Кент-Розанова, публікує «Polskie normy rowszechności skojarzeń swobodnych» [Kurcz 1967], Л. Маршалова – словацькі [Maršalová 1972]. Укладаються асоціативні норми голландської, киргизької, казахської та узбецької мов, частково білоруської. У Росії виходить «Словарь ассоциативных норм русского языка» за редакцією О.О.Леонтьєва [САНРЯ 1977]. Всього в цей період опубліковано понад 400 робіт і зібрано близько 60 асоціативних норм на базі кільканадцяти мов [Горошко 2001: 153]. Асоціативні дослідження відбуваються в основному в галузі вивчення специфіки мови, формування мовної здатності людини, аналізу структури значення слова. Проводяться міжкультурні дослідження для виявлення моделей універсальних зв'язків між словами, вивчаються явища білінгвізму та двомовності. Спостерігається сильний вплив ідей когнітивізму. Асоціативні дослідження в основному спрямовані на пошук концептуальної та семантичної структури пам'яті людини.

Четвертий етап розвитку асоціативних досліджень пов'язаний із розвитком теорії міжкультурної комунікації та початком виникнення асоціативної лінгвістики. З'являється ряд робіт у галузі зіставлення норм, отриманих на базі різних мов, і дослідження способів вираження образів мовної свідомості в рамках розвитку теорії міжкультурного спілкування. У рамках концептуальної бази **Тверської психолінгвістичної школи** створюється цілісна модель побудови внутрішнього лексикону людини, що являє собою компонент мовної здатності, будучи наче автономною галуззю знань, власне мовних знань, відображення у голові людини мовної системи, мовного стандарту. Також на цьому етапі розробляються тактики і стратегії міжкультурної комунікації, методологія викладання іноземних мов, асоціативні методики далі застосовуються в пато- та психодіагностиці при виявленні патологічних і афективних психічних станів, порушеннях мовлення, вивченні функціональної асиметрії мозку. Відбувається бурхливий розвиток асоціативної лексикографії. Так, виходить у

світ шеститомний «Асоціативний тезаурус сучасної російської мови», створений головним чином стараннями **Московської психолінгвістичної школи** (Ю.М. Карауловим, Ю.О. Сорокіним, Е.Ф. Гарасовим, Н.В. Уфимцевою, Г.А. Черкасовою). Він стає теоретичною основою виникнення асоціативної лінгвістики та створення на її базі теорії асоціативно-вербальної сітки (АВС) і асоціативної граматики [Караулов 1999]. Згідно з цією теорією, мова може бути представлена не лише у вигляді системних відношень, не лише як велика сукупність текстів, але й у вигляді АВС, що відповідає мовній здатності людини. АВС представлена як сукупність відношень між словами, словоформами та їх сполученнями, яку можна спостерігати на матеріалі прямого та зворотнього асоціативного словника. Асоціативна граMATика, за Ю.М. Карауловим, це, по-перше – граMATика, що міститься в асоціативно-вербальній сітці та є субстратом мовної здатності, а по-друге – це граMATика звичайного мовця, покладена в основу його мовленнєвої діяльності [Караулов 1999: 20]. Вважаємо ідею та розробку Ю.М. Караулова ґрунтовними і цікавими, однак питання існування асоціативної лінгвістики як окремої галузі психолінгвістики на разі залишаємо відкритим.

В українському мовознавстві особливий внесок у дослідження вербальних асоціацій зробила Н.П. Бутенко, яка займалась дослідженням та укладанням асоціативних норм і видала «Словник асоціативних норм української мови» (1979) та «Словник асоціативних означень іменників в українській мові» (1989). У 2000 р. вийшла ґрунтовна монографія Д.І.Терехової «Особливості сприйняття лексичної семантики слів (психолінгвістичний аспект)», де здійснено комплексне психолінгвістичне дослідження соматизмів у близькоспоріднених мовах, виявлено загальне і відмінне (специфічне) в семантичних асоціаціях носіїв цих мов [Терехова 2000]. У 2001 р. Т.Ю. Ковалевською, Г.Д. Сологуб та О.В. Ставченко впорядкований і виданий «Асоціативний словник української рекламної лексики» (2000).

Таким чином, вербальні асоціації, пройшовши довгий шлях досліджень від філософії та психології до лінгвістики, знайшли своє місце у психолінгвістичних дослідженнях, які можемо поділити на чотири етапи. На сьогодні маємо розвинуту асоціативну лексикологію та лексикографію, і навіть асоціативну граматику, активно здійснюються міжкультурні асоціативні дослідження. В українському мовознавстві вони лише починають активно розвиватися, а тому визріла потреба комплексного та систематичного опису розвитку таких досліджень у сучасній зарубіжній гуманітарній парадигмі.

Література

- Асоціативний словник української рекламної лексики / Упор. Т.Ю. Ковалевський, Г.Д. Сологуб, О.В. Ставченко. – Одеса: Астропринт, 2001. – 116 с.
- Бутенко 1979: Бутенко Н.П. Словник асоціативних норм української мови. – Львів: Вища школа, 1979. – 120 с.
- Бутенко 1989: Бутенко Н.П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові. – Львів: Вища школа, 1989. – 328 с.
- Горошко 2001: Горошко Е. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. – М.: Ин-т языкознания РАН, 2001. – 316 с.
- Гумбольдт 1984: Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
- Залевская 2005: Залевская А.А. Психолінгвістические исследования. Слово. Текст: Избранные труды. – М.: Гнозис, 2005. – 543 с.
- Караулов 1999: Караулов Ю.Н. Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть. –М.: ИРЯ РАН, 1999. – 180 с.
- Крушевский 1983: Крушевский Н.В. Очерк науки о языке. – Казань, 1883. – 148 с.
- Основные направления психологии в классических трудах. Ассоциативная психология. Г. Спенсер. Основания психологии. Т.Циген. Физиологическая психология в 14 лекциях. –М.: ООО «Издательство АСТ ЛТД», 1998. – 560 с.
- Потебня 1892: Потебня А.А. Мысль и язык. – Харьков, 1892. – 228 с.
- ПС: Психологический словарь / Под ред. В.П. Зінченко, Б.Г. Мещерякова. 2-е изд. – М.: Педагогіка-Пресс, 1996. – С. 68.
- Сахарный 1989: Сахарный А.А. Введение в психолінгвістику: Курс лекций. – Л.: Из-во Ленинградского университета, 1989. – 184 с.
- САНРЯ 1977: Словарь ассоциативных норм русского языка / Под. ред. А.А. Леонтьева. – М., 1977. – С. 25-31.
- СУМ: Словник української мови: В 11-ти томах / Ред. колегія І.К. Білодід. – Т.1.– К.: Наукова думка, 1970.
- Соссюр 1998: Соссюр Ф. Курс загальної лінгвістики. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
- Соссюр 1977: Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 696 с.
- Тер-Минасоя 2004: Тер-Минасоя С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – 2-е издание, доработанное. – М.: Из-во Московского университета, 2004. – 352 с.
- Шульц, Шульц 1998: Шульц Д.П., Шульц С.Э. История современной психологии: Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1998. – 528 с.
- Deese 1965: Deese J. The structure of association in language and thought. – Baltimore, 1965.

- Kent, Rosanoff 1910: Kent G.H., Rosanoff A.J. A study of association in insanity // American Journal of Insanity. – 1910. – v.67. – P. 37-97
- Kurcz 1967: Kurcz. Polskie normy powszechności skojarzeń swobodnych na 100 słów z listy Kent-Rosanoff'a / Studia psychologiczne. – Warszawa, 1967, t.8.
- Maršalová 1972: Maršalová. Slovo-asociačné normy. – Bratislava, 1972.
- Russel, Jenkins 1954: Russel W.A., Jenkins J.J. The complete Minnesota Norms for Responses to 100 Words from Kent-Rosanoff Word Association Test. – Minneapolis, 1954.
- Postman 1970: Postman L. Norms in Word Association. – New-York, 1970.
- АТНАЯ: The Associative Thesaurus of English / G. Kiss, C. Armstrong, R. Milroy. – Univ. of Edinb., 1972.

The problem of modern psycholinguistic research of verbal associations is cleared up in this article. The author characterizes the tasks of such investigations, describes and systematizes the history of studies of associations in linguistics, examines the terms of association and associative connection of the word.

Keywords: association, associative connection, associative linguistics, psycholinguistics.

Надійшла до редакції 25 вересня 2007 року.

Ганна Монастирецька

ББК Ш12=411.4*000.23
УДК 81:1

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ МОДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена питанням, пов'язаним із трактуванням дійсності мовцями, із типами кваліфікації дійсності. Наголошено на доречності розмежування типів модальності на основі диференціації різних типів сприйняття навколишньої дійсності.

Ключові слова: синергетика, модальність, адресант, адресат, типи кваліфікації дійсності.

У наш час актуальним постає дослідження мовної модальності з позицій філософії. Аналіз різних філософських питань допоможе виявити сутність мовних модальностей, і навпаки – простеження особливостей вияву модальностей дасть змогу чіткіше окреслити межі таких філософських понять, як *істина* й *реальність*, а встановлення сутності цих феноменів у свою чергу постане ґрунтом для підтвердження чи спростування концепції когнітивної лінгвістики, теорії мовленнєвої діяльності та референційного підходу до вивчення семантики речення. Крім того, з'ясування специфіки модальності з позицій синергетичного підходу, її вияву в мовній системі уможливує модифікацію усталеної граматичної системи із подальшим уникненням неточностей у метамові лінгвістики.

Так, О.О. Семенець наголошує: «Будь-яка точка зору, будь-яка настанова розуму спроможна дати лише частину істини, оскільки складна, синтетична, цілісна природа явищ дійсності виявляється різнопланово й багатоаспектно» [19, с. 6]. Дослідниця робить висновок, що для адекватного опису такого складного феномена, як, наприклад, мова, необхідно застосовувати кілька методів: філософсько-логічний аналіз доповнюється лінгвістичним, і навпаки.

Науково цінним міг би стати аналіз мовної модальності, який ґрунтувався б на концепції науковця-філософа.

Особливо докладний аналіз зв'язків між думкою, словом і реальністю знаходимо у працях філософів-неопозитивістів, зокрема у монографіях видатного австрійського науковця Л. Вітгенштейна «Tractatus Logico-Philosophicus» і «Філософських дослідженнях» (1889-1951).

Вчення Л. Вітгенштейна розглядається здебільшого у філософському вимірі (М.С. Козлова, О.Д. Смирнова, В.А. Лекторський, З.А. Сокулер та ін), іноді здійснювалися дослідження філософсько-лінгвістичних ідей філософа загалом (Н.П. Гринцер, Е. Оезер та ін.), проте досі не існує праці, яка була б усеціло присвячена ідеям філософа, що стосуються мовної модальності.

Для того, щоб всебічно й ґрунтовно розглянути мовну модальність, необхідно з'ясувати:

1. Як співвідноситься в ментальності мовця об'єктивне й суб'єктивне
2. Якою постає кваліфікація мовцем дійсності
3. Якою є природа бажання, почування, гіпотези
4. Чи можна вважати намір інтелектуальним зусиллям
5. Яким чином висловлення співвідноситься з реальністю

Необхідно заакцентувати, що мовець може співвідносити своє бачення стану речей із різними типами дійсності. Для точності наукового дослідження важливо розрізняти ці типи. Тому одним із завдань постає створення класифікації типів розуміння дійсності.

© Монастирецька Г.В., 2008

Очевидно, що думка продуцента, породжена зовнішнім стимулом, втілюється у слові (в широкому розумінні поняття *слово*). Слово адресується реципієнту; отже, для реципієнта воно постає як об'єкт зовнішнього світу. Видобуваючи значення-думку із почутого слова, інтерпретуючи почуте, слухач / сприймач перетворюється із реципієнта на продуцента. Потім процес може повторюватися неодноразово: комуніканти ніби «жонглюють» думками, матеріалізуючи їх у слові [9, с. 79].

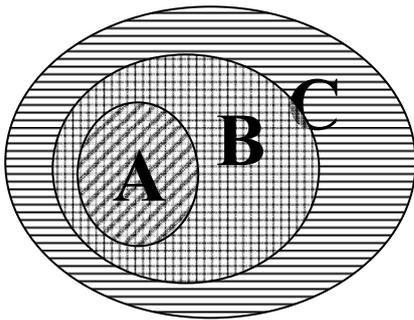
Співвідношення між розглядуваними явищами можна проілюструвати діаграмою Вена (Схема 1), де А – це мова як складник психіки індивідуума, як невід'ємний інструмент мислення і процесу пізнання, В – суб'єкт-мовець, а С – об'єктивна дійсність, реальний світ.

Схема 1

А – мова як складник психіки індивідуума, як невід'ємний інструмент мислення і процесу пізнання;

В – суб'єкт-мовець;

С – об'єктивна дійсність, реальний світ.

Мислення, в розумінні Л. Вітгенштейна, – не автономна система, що може існувати в соціальному вакуумі та без зв'язків із зовнішнім світом. Свідомість – частка цілого, нерозривно зв'язана із цим цілим – світом. Коли ж ми говоримо про *внутрішній світ* і *зовнішній світ*, то, звичайно, маємо на увазі не два різні явища, а *елемент* (людину) як унікальну частку *системи* (світу).

Л. Вітгенштейн ставить за мету нейтралізувати опозицію суб'єктивного та об'єктивного, внутрішнього та зовнішнього. З цього приводу російський філософ В.А. Лекторський зазначає: «Отже, що таке «суб'єктивний світ»? Для самого Вітгенштейна це пов'язане з питанням про те, що таке значення... Де спосіб перевірки того, що слово правильно застосоване? Лише в мовній спільноті. Саме внаслідок того, що всі психічні процеси мають комунікативний характер і опосередковані мовою, нічого «чисто внутрішнього» бути не може... Вітгенштейн показує, що переживання болю, оскільки воно включене в певну форму життя і в мовну гру (а людських переживань, не включених у мовні ігри, просто не існує), обов'язково також виражається і зовні: у вигляді вигуків, певних гримас, рухів і т. ін. (а це вже засоби комунікації). Принципово важливо, що вираження зовні в цьому випадку (а в інших випадках тим паче) не є чимось зовнішнім для того, що виражається, а в дійсності являє собою спосіб його осмислення, а тому й спосіб конституювання... Індивід існує «для себе», усвідомлює себе лише тому, що він включений у мережу комунікативних зв'язків із іншими, у певну форму життя» [12, с. 25-27]. Якщо дотримуватись таких міркувань, то стає зрозуміло, що для Л. Вітгенштейна **внутрішній світ – це продукт комунікаційної практики**. Підтвердженням тому служить факт, що внутрішнє мовлення народжується вже на основі зовнішнього: дитина спершу вчиться проговорювати слова і речення вголос, лише потім оволодіває внутрішнім мовленням. Як аналогію можна навести оволодіння вмінням читати: неграмотна людина спочатку читає вголос, зупиняється, коли зустрічає труднощі – знаки, яких не знає або не пам'ятає; образи, генеровані текстом, народжуються після вимови і осмислення звуків. Учня контролює вчитель (реалізується комунікативний процес), який допомагає уникати помилок і заохочує вивчення значень символів, їх правильного тлумачення. Тобто до того, як читання стане внутрішнім діалогом з автором книги (мислення тоді постає як «діалог» із всесвітом, універсумом), навички й уміння відпрацьовуються в процесі спілкування. Згодом учень читає вголос без вчителя, сам контролює себе, і нарешті навчається читати мовчки. Він тепер не просто виокремлює символи і згадує їх звукове значення, але й співвідносить слово з образом, вибудовуючи в своїй уяві цілі світи таких образів, генерованих текстом. Значить, для Л. Вітгенштейна **мислення – це здатність пізнавати світ через комунікацію, причому етапом зародження свідомості слід вважати введення мови як інформації про світ у пам'ять людини, а експлікація думок, ідей, почуттів і т. ін. – це вже вторинний процес, котрий постає як виведення цієї інформації для подальшого обговорення**. Хоча, якщо розвивати ідеї Л. Вітгенштейна, то можна дійти й іншого висновку: в людському баченні світу не існує не лише нічого суто внутрішнього, але й нічого суто зовнішнього: все так чи інакше забарвлене суб'єктивним сприйняттям; навіть колектив може виступати як суб'єкт сприйняття.

Тоді **світ – це середовище існування індивідуума, тобто об'єкт пізнання через мову як засіб комунікації, що постає для науковця як комплексне явище, картина якого (картина світу) може вибудовуватися в свідомості завдяки існуванню окремих *речень поза сумнівом***. Ось що пише

Л. Вітгенштейн у праці «Про вірогідність» [2, с. 147]: «... є питання, які ми ставимо, й наші сумніви базуються на тому, що певні речення вивільнені від сумніву, ... ніби петлі, на яких рухаються ці питання й сумніви... Тобто це належить логіці наших наукових досліджень, що певні речі насправді поза сумнівом». Саме ця думка філософа відкриває безліч цікавих шляхів і можливостей для лінгвіста. Ми маємо справу не завжди із твердженням «я знаю» як еквівалентом «я не можу помилятися». У реченнях безсумнівних «я знаю» тотожне «я впевнений». Л. Вітгенштейн констатує: «Можна сказати: «я знаю» виражає *заспокійливу* вірогідність, а не ту, яка ще *бореться*. ... я б хотів розглянути цю вірогідність не як щось споріднене з необачністю ..., а як форму життя... Що я повинен показати, так це те, що сумнів не необхідний навіть тоді, коли він можливий. Що можливість мовної гри не залежить від того, що мають сумнів у всьому, в чому можна мати сумнів...» [2, с.148].

Існування свідомості в реальному світі Л. Вітгенштейн розуміє як комплекс мовних ігор. Таким чином, мова – гра свідомості і водночас форма і спосіб існування свідомості. Керуючись вченням Л. Вітгенштейна про мовні ігри, можна зробити спробу порушити традиційний підхід до розмежування речень на речення, що співвідносяться для мовця з ситуацією, що існує в об'єктивній дійсності, і речення, що співвідносяться з ситуацією, яка не існує в реальному світі, а лише уявляється мовцем як така, що *може* або *не може існувати*. Це означає, що, можливо, слід протиставляти не реальні та ірреальні події, а події безсумнівні та події, стосовно яких існують певні сумніви.

При розгляді досліджуваного явища зустрічаються цікаві випадки свідомої підміни оптативної або гіпотетичної модальності модальністю знання. Наприклад, у мові газети часто зустрічаються спроби автора подати неемпіричні знання як істину [15, с. 90]. В таких ситуаціях комунікант-продуцент у першу чергу прагне нав'язати комунікантам-реципієнтам хибну систему знань. Звичайно, можна було б спробувати видобувати інформацію про справжню систему поглядів і переконань мовця, а можна навпаки зануритися у відтворення «світу омани» – це стало б аналогом фантазійному світу художньої літератури, в якому, щоправда, інша реальність не нав'язується як заміна справжнього «зовнішнього світу», а пропонується як засіб отримання естетичного задоволення.

Важливо, що тлумачення мови як гри не суперечить тлумаченню мови як знаряддя [3, с.237]: «Мова є знаряддям. Її поняття є знаряддям. Може, хтось думає, що немає великої різниці, які поняття ми застосовуємо. Як, зрештою, у фізиці можна застосувати фути й дюйми з таким самим успіхом, що й метри та сантиметри... Але й це неправда, якщо, наприклад, у котрійсь системі мір обрахунки вимагають більше часу й зусиль, ніж ми можемо собі дозволити». Дійсно, мова (в широкому розумінні) постає як найпотужніше «знаряддя» комунікації (але не єдине!) і унікальне «знаряддя» мислення. Можна передбачити питання: «Хіба не може людина мислити лише образами, картинами?». Відповідь неоднозначна: образне мислення існує, але воно не достатньо абстраговане від конкретних фактів, тому не може задовольнити потреби людини в усіх галузях її діяльності – науці, офіційно-діловому дискурсі тощо. Крім того, мислення «картинами» властиве й тваринам; оперування ж думкою, втіленою в слові, – це властивість, що притаманна лише людям.

Які функції слова характеризують мову-гру? Філософ наголошує, що про функцію слід говорити в контексті; функція слова – його роль, його вияв у описі певної ситуації [3, с.236]. Слово функціонує в оточенні інших слів – сказаних або ж передбачуваних. Воно подібне шаховій фігурі: гра відбувається за наявності інших фігур (по суті, навіть односкладне непоширене речення передбачає екзистенційну зв'язку *є, було, буде* тощо).

Слід зважити на те, що «... мати якийсь погляд є станом... Але переконання не є мисленням» [3, с.238]. Однак, це твердження не означає, що і речення на позначення станів не несуть інформації: вираження своїх почуттів у слові саме по собі вже є інтелектуальним зусиллям [13, с.157].

Розгляд специфіки речень на позначення стану переводить фокус уваги в нову площину – в сферу, у якій аналізується зв'язок висловлення з реальним станом речей, відображеним у внутрішньому світі людини. Висловлення (а значить, і відповідні речення) можуть 1) означати те, що лежить поза сумнівом («заспокійлива вірогідність»); 2) бути вивідними із речень «заспокійливої вірогідності»; 3) передавати інформацію про стан людини – тут перш за все доречний аналіз за параметрами «внутрішнього світу»: актуалізуються пріоритети мовця, його морально-етичні знання, система смаків, уподобань, переконань та досвід – тобто *світогляд* мовця. Ця класифікація висловлень співвідноситься із відповідною спрощеною системою реченневих модальностей: перші два типи корелюють із індикативом, а третій тип корелює з усіма іншими способами. Слід наголосити, що ця система, реалізуючись у дискурсі, втілюється через конкретний, індивідуальний світогляд, тому в разі такої реалізації *речення поза сумнівом* треба розглядати як *речення поза сумнівом для конкретного автора* (те, що для однієї особи очевидне, незаперечне або аксіоматичне, для іншої особи може бути сумнівним, гіпотетичним, фантастичним). Подібний принцип класифікації є основою традиційного лінгвістичного тлумачення системи модальностей.

Доречним видається застосування іншого способу диференціації модальностей. Для конкретнішої, чіткішої та повнішої презентації матеріалу слід враховувати *типи кваліфікації дійсності в мовленні*. Нижче подано ті типи мовної кваліфікації дійсності, які було встановлено при дослідженні модальності на матеріалах українськомовних джерел.

1. Перший тип кваліфікації пов'язаний із **дійсністю, яка стає об'єктом первинної перцепції** мовця; це розуміння реальності постає підґрунтям для виникнення першої сигнальної системи (тут можна назвати ті параметри, які відповідають різним органам відчуття: візуальна дійсність, тактильна, часо-просторова тощо).

До речень, що відповідають такому типу розуміння дійсності, належать речення індикативної модальності: *На вулиці було темно. Ніч прохолодна. Я пишу тобі листа* (Розм.).

2. **Світ можливостей**, потенцій – те, що *не відбувається / навряд чи відбувається* в дійсності першого типу, але мислиться як можливе (таке, що не суперечить законам фізики, логіки тощо). До речень, що відповідають розглядуваному типу розуміння дійсності належать речення не-індикативної модальності: – *Щоб ти показав, де саме залягає оте крихке кам'яне угол'є, – втрутився Головатий* (Павло Байдебура). *Дзвінка ніколи б не одягла міні-спідничку* (Любка Дереш). У межах цього типу розуміння реальності може вибудовуватися окрема комплексна, різноаспектна ієрархія цінностей (більша / менша вірогідність, більша / менша доречність, більша / менша необхідність тощо): *А найкраще було б відписати Хмельницькому, коли хоче солі, то хай споряджує вози і приїздить сюди, на Тор* (Павло Байдебура).

3. Третій тип, як і перший, корелює з індикативною модальністю; його специфіка полягає в тому, що при подібній кваліфікації дійсність є вторинною – витвореною автором-креатором (митцем або фантазером, свідомо або не свідомо). Показовий приклад подібної кваліфікації реальності знаходимо в творі Л. Дереша «Поклоніння ящірці»:

– Тут навіть тварини говорять. Пра', Василь?

Кіт Василь зі всією зневагою відірвав погляд від вікна і повільно перевів його з Мішки на мене.

Несподівано він промовив тихим тенором:

– Бодя... чи як тебе там... Володя...

– Михайло, – підказав наркоман.

– Михайло! – промовив кіт зневажливо. Ще раз із презирством подивився на Мішку, а потім сказав мені:

– Не сприймай його всерйоз. Він же наркоман.

З одного боку, події, зображені автором, відбуваються в містичному місці, майже в іншому вимірі – в Гіацинтовому домі, там, де «простір ... витоншав за останні роки»; з іншого боку, про «витоншення простору» розповідає персонаж, який знаходиться в стані наркотичного сп'яніння, отже, тип реальності, змальований автором, принципово різниться від тієї дійсності, яку сприймає людина у повсякденному житті (існування цього світу суперечить законам логіки, які діють у світі первинного сприйняття).

4. Четвертий тип потрактовування реальності – світ потенцій (можливого / не можливого, передбачуваного / непередбачуваного, доречного / недоречного тощо) у світі, генерованому фантазією автора-креатора. Тут також існує широкий діапазон значенневих відтінків та аксіологічна градація. Вказівка на можливу дію в фантазійному світі часто вживається в ліричних творах: *Я міг би знати тепле стадо – / мене б життя кудись несло, / або пізнав би легко й радо / просте корисне ремесло. // І так лічив би добрі днини, / а дзигарі з високих веж / мене хвалили б щогодини: / «Ти мудро й праведно живеш, / якщо живеш, якщо живеш»* (Ю. Андрухович).

Якщо керуватися поділом речень на основі їх відношення до внутрішнього / зовнішнього світу, то необхідно визнати недосконалість усталеного поділу на речення реальної / ірреальної модальності. Звісно, сумнів в існуванні фактів матеріального світу не є обов'язковим, але від цього він не перестає бути можливим: за умови скептичного ставлення до емпіричного знання про світ єдиними вірогідними явищами стають почуття, емоції, внутрішні стани [2, с. 143].

Отже, зв'язок філософії Л. Вітгенштейна з мовою відкриває шлях до активного впровадження нового системного підходу не лише в лінгвістиці, але й у теорії літератури, психології та інших галузях гуманітарного знання. Наприклад, О.О. Семенець, аналізуючи творчість Є. Маланюка, робить спостереження щодо ідіолекту письменника, спираючись на екстралінгвістичний чинник (філософське поняття) – модальність ментальної сфери автора [19, с. 17]. Звісно, при такому підході так чи інакше в дослідження включаються й мовні модальності: логічна деонтична модальність реалізується в мовній імперативній модальності тощо.

Систематизуючи висновки міркувань Л. Вітгенштейна у вигляді афористичних тез, Е. Оезер зазначає: першим (і, певно, базисним) є положення філософа про те, що «Філософське «Я» – не межа, а частина світу» [16, с.84]. Це положення нейтралізує опозицію об'єктивного та суб'єктивного, тобто дає можливість уникати хибного визначення мовних категорій при розгляді мови як гри, що стала способом мислення.

Крім того, концепція мови, запропонована Л. Вітгенштейном, дозволяє розширити матеріал для дослідження зв'язків між мовною та логічною модальністю. Наприклад, на ґрунті вітгенштейнівських ідей можна опрацьовувати ідеї, пов'язані з транспозицією модальностей, та розглядати випадки свідомої підміни однієї модальності іншою (вживання модальності знання замість гіпотетичної модальності у публіцистичних текстах тощо).

Вчення Л. Вітгенштейна служить доведенням можливості впровадження досконалого методу синтезування методів різних гуманітарних наук для створення цілісного й всеохоплюючого бачення різноманітних проблем, для отримання відповідей на актуальні наукові питання. Водночас теорія цього австрійського філософа сама по собі постає плідним ґрунтом для подальших філософсько-лінгвістичних пошуків.

Література

1. Арутюнова Н.Т. Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста / Отв. ред. Н.Т. Арутюнова. – М.: Наука, 1990. – 280 с.
2. Белобратов А.В. Музыкль и Витгенштейн, или Литература и философия // Вопросы философии. – 1998. – № 5. – С.113-119.
3. Витгенштейн Л. О достоверности // Вопросы философии. – 1984. – № 8. – С.142-149.
4. Витгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження. – К.: Основи, 1995. – 311 с.
5. Воронкова В.Г. Філософія: Навчальний посібник. – К.: Професіонал, 2004. – 464 с.
6. Горский Д.П. Краткий словарь по логике. – М.: Просвещение, 1991. – 208 с.
7. Григор'єв В.Й. Філософія: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 248 с.
8. Гринцер Н.П. Языковое учение Платона в контексте идей Витгенштейна // Вопросы философии. – 1998. – № 5. – С.98-105.
9. Грязнов А.Ф. Л. Витгенштейн и некоторые современные проблемы философии психологии // Вопросы философии. – 1998. – № 5. – С. 75-79.
10. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода (*Извлечения*) / Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч.1. – М.: Мин-во просвещения РСФСР, 1960. – С.68-86.
11. Кампиц П. Хайдеггер и Витгенштейн: критика метафизики – критика техники – этика // Вопросы философии. – 1998. – № 5. – С.49-55.
12. Козлова М.С. Витгенштейн: особый подход к философии (к проблеме бессмысленности философских фраз) // Вопросы философии. – 1998. – № 5. – С.42-48
13. Лекторский В.А. Л. Витгенштейн и некоторые традиции отечественной мысли // Вопросы философии. – 1998. – № 5. – С.23-28.
14. Литвинский В.М. Л. Витгенштейн. Философские работы ... // Вопросы философии. – 1995. – № 11. – С.154-158.
15. Матвеев А.А. Модальность знания как модальность логического типа // Филологические науки. – 2002. – № 2. – С.89-97.
16. Оезер Э. Мозг, язык и мир. Формализм против натурализма в «Логико-философском трактате» Л. Витгенштейна // Вопросы философии. – 1998. – № 5. – С. 80-84.
17. Позитивизм и наука: Сб. статей / Отв. ред. Д.П. Горский, Б.С. Грязнов. – М.: Наука, 1975. – 248 с.
18. Руднев В.П. Витгенштейн и XX век // Вопросы философии. – 1998. – № 5. – С.37-41.
19. Семенец О.О. Синергетика поэтического слова. – Кировоград: Имекс ЛТД, 2004. – 338 с.
20. Смирнова Е.Д. Логика и «строительные леса» мира. Необычный мир «Трактата» Л. Витгенштейна // Вопросы философии. – 1998. – № 5. – С.62-67.
21. Сокулер З.А. «Жизнь и мир суть одно»: философия, логика и этика в «Логико-философском трактате» // Вопросы философии. – 1998. – №5. – С.68-74.
22. Спиркин А.Г. Философия: Учебник. – 2-е изд. – Гардарики, 2004. – 736 с.
23. Федяева Т.А. Людвиг Витгенштейн и Карл Краус // Вопросы философии. – 1998. – № 5. – С.106-112.
24. Халлер Р. Витгенштейн и модерн // Вопросы философии. – 1998. – №5. – С.29-36.
25. Шинкарук В. Проблема модальності в сучасній українській мові // Мовознавство: Доповіді та повідомлення IV Міжнародного конгресу україністів / Відп. ред. В. Німчук. – К.: Пульсари, 2002. – 420 с.
26. Юрченко В.С. Очерк по философии грамматики. – Саратов: ИСПИ, 1995. – 70 с.
27. Culicover Peter W. Syntax. – NY, S. Francisco, London: Academic press, 1976. – 317 p.

The article is devoted to questions related with interpretation of reality by speaker, with the types of qualification of reality. It is marked that differentiating of types of modality on the basis of differentiation of diverse types of perception of surrounding reality is the correct one.

Keywords: synergetics, modality, speaker, addressee, types of qualification of reality.

Надійшла до редакції 3 липня 2007 року.

ББК 81.033
УДК 81'373'7

ТЕОРІЯ ПОЛЯ ЯК СКЛАДНИК ЗАГАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ІДЕОГРАФІЧНОЇ ПАРАДИГМИ

У статті досліджується проблема системного підходу до вивчення екстралінгвістичної природи мовної дійсності. Авторка, зокрема, зосереджує увагу на визначенні місця теорії поля в загальній структурі ідеографічної ієрархії фразеологічної системи мови.

Ключові слова: семантичне поле, ідеографія, діалектна фразеологія.

Спроби системного дослідження у сфері діалектної лексики й фразеології визначають актуальність розвитку сучасної парадигми лінгвістичних концепцій. Домінуючий ономазіологічний підхід до цілісної організації діалектного фразеологічного матеріалу дозволяє говорити про появу словників активного типу, а саме ідеографічних. Реєстровою одиницею статті ідеографічного словника виступає концепт або поняття, а відтак членування семантичного простору мови відбувається на предметно-поняттєвій основі. На відміну від лексики у процесі відображення навколишньої дійсності фразеологізми виступають не лише як засоби номінації, а й містять у собі оцінно-образну інтенцію. Тому тематичну класифікацію узвичаєно будувати за принципом: дескриптор – родовий дескриптор – ім'я поля. Відтворення та постійна актуалізація існуючих у мовленні фразеологічних одиниць (ФО) передбачає звернення до тематичних, семантичних й асоціативних полів, і саме так відбувається пошук необхідної для певної комунікативно-мовленнєвої ситуації одиниці мови. „Понятійні й асоціативні поля, таким чином, є тією когнітивною „схованкою”, в якій систематизуються й зберігаються накопичені під час практичної й пізнавально-класифікуючої діяльності знання мовців про навколишній світ” [Емірова 1979]. Отже, ідеографічний словник, основною одиницею якого є певне семантичне поле, здатен не лише представити екстралінгвістичну дійсність у її повному обсязі, а й дозволяє встановити продуктивність й актуальність різних словотвірних засобів мови (звуження / розширення значень слів, конкретизація / генералізація значень, конкуренція / диференціація синонімів тощо). Як бачимо, у процесі ідеографічної класифікації мовних знаків ідея поля звернена до проблеми співвіднесення світу і його мовної картини (образу). Визначення її місця в загальній структурі ідеографічної парадигми, таким чином, не викликає сумнівів.

На сучасному етапі дослідження поля вчені оперують великою кількістю нових наукових розробок (праці А.Маторе, П.Гіро, Г.Мюллера, В.Адмоні, О.Бондарко та ін.), але залишається невизначеним питання правомірності / неправомірності застосування до аналізу мовних явищ польового підходу, вироблення загальних принципів і критеріїв виділення полів, окреслення меж їх дії, опрацювання структури ідеографічної ієрархії фразеологічної структури мови й визначення місця поля в ній. Суперечливим вважаємо й аналіз співвідношення між категоріями „поле” і „система”. Розв'язанню цих питань і присвячена наша розвідка.

Проблема закономірностей семантичних зв'язків між одиницями мови й системний характер словника вивчалася мовознавцями з кінця ХІХ – початку ХХ ст. (Н.Мейер, Г.Шпербер), але не отримала статусу цілісної теорії. Дослідженню не просто слів, а сукупності їх значень, системності значеннєвих співвідношень приділяли увагу в своїх працях О.Потебня та М.Покровський. Останній, зокрема, неодноразово наголошував на тому, що слова та їх значення не живуть самостійним життям, а об'єднуються в нашій душі (незалежно від нашої свідомості) в різні групи, причому основою для групування слугує подібність або пряма протилежність за основним значенням [Покровський 1959]. О.Потебня в своїх семасіологічних дослідженнях висловлював думку про необхідність вивчення законів і правил об'єднань значень у цілих груп слів [Потебня 1976]. Певним чином, висновки цих учених можуть бути перенесені й на фразеологію української мови. Ми поділяємо думку Ю.Прадїда щодо врахування різноманітних зв'язків елементів множинності, що утворюють систему. У сфері фразеології вони можуть бути як зв'язками окремих ФО, так і зв'язками сукупностей – фразеологічних мікросистем. Наприклад, східнословобожанські ФО *без одного сотня; віники розсіпані; до вола; і мох і трава і Мелашка (Химка) крива; [і] на воза не вбереш; три кармани й кепка; три кармани й шапка; як бліх у сивої кобили; як в соняшнику насіння; як дим іде; як маку в маковниці; як маку насіяно; як насіння в соняшнику; як реп'яхів на собаці; [як] у бочці огірків; як у собаки бліх* є елементами синонімічного ряду із значенням „багато”. ФО *з антонову сльозу; з голуб'ячий ніс; з гулькин ніс; з куций хвіст; мишаца доля; ні в роті ні в животі; нічого й бачить; осталося мишам на сльози; як горобинячі сльози; [як] за губою принести; як засць кобили; як кобили пиріжок; як котячих сліз; як на п'ятці сала; як на халяві м'яса; як на хвості сала* утворюють синонімічний ряд із значенням „мало”. Водночас ФО, що входять у наведені синонімічні ряди, є елементами фразеологічної мікросистеми „Кількість”.

Уперше ідею дослідження полів висунув В. фон Гумбольдт, а сам термін „поле”, під яким розумілася певна тематично організована група слів, ужив Г.Ірсен. Він, зокрема, наголошував, що „певні слова в мові ніколи не бувають відокремленими, а об'єднуються в смислові групи, предметно-смисловий зміст яких пов'язаний з іншими смисловими змістами” [Irsen 1924] (цит. за: [Єрмаков 1991]).

Розробка Й.Триром системного аналізу лексики із залученням широкого пласта фактичного матеріалу стала теоретичним підґрунтям для всіх подальших польових методик. Його теорія тісно пов'язана із вченням В.Гумбольдта про внутрішню форму мови й деякою мірою підпорядковується висловлюванням Ф. де Сосюра про мовні значущості. За В.Гумбольдтом, „сума всіх слів – мова – це світ, що знаходиться між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини” [Гумбольдт 1984]. Відповідно, „досліджувати членування поля – значить віднайти частину внутрішньої форми” [Тгієр 1934] (цит. за: [Єрмаков 1991]). На думку Й.Трира, існує безперервний світ висловлених у мові смислів. Л.Вейсгербер визначав цей світ як „проміжний”, тобто той, що без залишку поділяється на смислові або понятійні комплекси, яким відповідають словесні поля. Й.Трир виокремлював лексичні (словесні) й понятійні поля, надаючи їм відповідного онтологічного статусу: „У системі все отримує смисл тільки із цілого. Слова тієї чи іншої мови не є абсолютними носіями смислу; кожне з них набуває смислу тільки в разі співіснування із суміжними словами” [Тгієр 1934]. Інші слова утворюють розчленоване ціле (ряд), яке називається лексичним або фразеологічним (мовним) полем. У ньому організовані більш-менш закриті понятійні комплекси, складники яких (слова або фразеологізми) об'єднуються в лексичні й, відповідно, фразеологічні поля. Замкнуті поля, на думку Й.Трира, відповідають певним понятійним групам (блокам).

Порівнюючи погляди Г.Іпсена і Й.Трира на теорію поля, можна вирізнити спільні риси між ними. Насамперед вони полягають у розумінні поля як певного семантичного простору, який поділяється словами на відповідні до своїх значень частини. Обидва поля належать до парадигматичних полів. Їх зіставлення з іншими полями (синтаксичними, граматичними, функціонально-семантичними) також виявляє деяку спільність.

Так, О.Бондарко визначає функціонально-семантичне поле як мінімальний елемент поля функціонально-семантичної категорії, якому притаманна самостійність у плані змісту і в плані вираження. Функціонально-семантичними категоріями він називає категорії, у яких план змісту утворюють поняття, аналогічні тим, які виражені граматичними категоріями, а план вираження репрезентований мовними засобами, що належать до різних рівнів мови [Бондарко 1968]. В основі поля – поняття, яке покривається відповідними одиницями, що належать до різних рівнів. Не відрізняється від них за своєю структурою й синтаксичне поле В.Порціга, який пропонував виділяти словосполучення, побудовані на основі семантичної сумісності елементів. Таке поле складається з двох компонентів, один з яких містить певну типову дію чи ознаку, яка виражається, відповідно, дієсловом і прикметником, інший – це предмет, який вказує на притаманність йому тієї дії чи ознаки. У цьому визначенні поля певний семантичний простір поділяється його елементами. Додамо, що семантичне поле існує не ізольовано, а межує з іншими семантичними полями й частково накладається на них.

Як бачимо, кожне поле має свої особливості, хоча критерії, які лежать в основі виділення того чи іншого поля, є тотожними.

Такими критеріями найчастіше виступають спільність значення (Г.Іпсен), поняття (Й.Трир, К.Ройнінг), спорідненість слова з іншими словами та елементами (О.Духачек), загальна лінгвістична цінність (Е.Косеріу), спільність семантичної функції (О.Бондарко) чи семантичної ознаки (В.Русанівський, В.Левицький) та ін.

Розбіжності у структурі поля визначаються належністю домінанти (конституенти) до морфології, синтаксису або лексики. Існують поля з домінантою в центрі кожного мікрополя й без неї. Навколо домінанти групуються найтісніше з нею пов'язані конституенти, які й утворюють ядро поля. Конституенти, віддалені від ядра, розміщуються на периферії поля. Багатозначність конституентів надає можливість участі одного з них у декількох полях – як домінанти певного поля (мікрополя) і периферійної ділянки іншого. Таким чином, багатозначність конституентів є передумовою взаємозв'язку мікрополів як у центрі одного поля, так і різних полів між собою.

У нашій розвідці вважаємо за необхідне зупинитися на визначенні елементів (критеріїв) виділення поля. До них відносимо: наявність одиниць, їх функцій, взаємодію одиниць на основі цих функцій. Зазначимо, що аналогічні критерії слугують для визначення системи й структури. Наведемо для прикладу висловлювання Л. фон Бергаланфі та Г.Щура з цього приводу: „У мовознавстві категорія „поле” найчастіше використовується в лексичній й семантичній, а відтак тлумачиться як поняттєва або асоціативна категорія. При цьому нерідко сукупності однорідних елементів розглядаються то як система, то як поле... Останнє визначення, на жаль, не лише не сприяло розумінню природи поля, але, як здається, зробило його ще складнішим, оскільки в низці наук це визначення зближується з визначенням категорій „система” і „структура”, які інтерпретуються як сукупність елементів, що знаходяться у взаємозв'язку” [Щур 1974]. Здійснюючи детальний аналіз співвідношення між категоріями „поле” і „система”, Г.Щур доходить висновку, що ці два терміни використовуються в лінгвістичних студіях довільно й ототожнюються між собою і з іншими поняттями. Іноді вірогідним може бути факт того, що „та сама сукупність елементів інтерпретується то як поле, то як система” [Щур 1974].

Безумовно, без наявності одиниць, їх взаємовідношень, функцій, понятійного чи семантичного простору визначити поле ні як матеріальний, ні як розумовий феномен неможливо. Слід мати на увазі, що кожний із зазначених елементів має свої властивості, які розкриваються внаслідок аналізу самого явища.

З метою точніше зрозуміти сутність поля, необхідно визначити межі його дії. Погляди вчених із цього приводу неоднозначні. Наприклад, З.Вердієва в своєму визначенні лінгвістичного поля та його інтерпретації доходить такого висновку: „Поле в лінгвістиці є сукупністю слів різних частин мови, об'єднаних спільністю вираження одного поняття. Саме поняття і служить основою інтеграції слів у полі... Словесні знаки, у

смісловій структурі яких домінуюче становище займає ознака, суміжна з поняттям, що інтегрує поле, утворюють його ядро. Словесні знаки, які містять цю ознаку в субординативній позиції, належать до периферії поля. У зв'язку з тим, що структура більшості лексичних одиниць (ЛО) складається із досить великої кількості ознак, вони можуть належати до багатьох понятійних полів, які дорівнюють кількості його семантичних ознак, а самі поля як множини словесних знаків взаємоперетинаються й не мають чітких меж" [Вердієва 1990] (цит. за: [Срмаков 1991]).

Подібну думку відстоював О.Бондарко. Він, зокрема, зазначав, що структура категорій може тлумачитися як функціонально-семантичне поле, яке утворюється із мікрополів, що постійно взаємодіють і в певній сфері перетинаються [Бондарко 1968].

Іноді полем називають синонімічний ряд (М.Умарходжаєв). Дійсно, у межах поля існують синонімічні зв'язки, однак поле є ширшим за нього, оскільки може охоплювати різноманітні значення. Щодо інших форм систематизації лексичних / фразеологічних одиниць, співвідносних з поняттям „поле”, називаємо такі: „тематичні класи” (Л.Ройзензон), „понятійні мікрополя” (А.Емірова), „значеннєві поля” (А.Кжижановська), „значеннєві групи” (О.Горбач), „синонімічний ряд – семантична підгрупа – тематична підгрупа – тематична група – тематичне поле – архіполе” (Ю.Прадід), „варіантно-синонімічні групи” (В.Ужченко).

Відповідно до співвіднесеності двох моделей світу – концептуальної і мовної – виокремлюють: 1) понятійні (концептуальні) поля – сфери понятійного змісту, детерміновані логікою предметного світу і логікою людського мислення; 2) семантичні поля – структури конкретної мови із врахуванням її культурно-національної специфіки; 3) асоціативні поля – структури, різноманітні за характером смислового зв'язку слів.

Досліджуючи семантичне поле як категорію, Ю.Караулов пов'язує це поняття з ширшими поняттями картини світу: „Структура ідеографічного словника фактично становить собою сукупність семантичних полів мови, виокремлює, особливо в своїй інваріантній частині, один із компонентів „картини світу”, а саме – статичний її компонент... Основними елементами, які окреслюють „мовну” модель світу, є семантичні поля” [Караулов 1976].

У більшості випадків під семантичним полем розуміють смисловий відрізок словника. Семантичне поле, ідіоматичне за характером смислових зв'язків між словами, що входять до його складу, детерміноване історично, але може варіюватися від одного індивіда до іншого. На відміну від поглядів Й.Трира про чітку визначеність і незмінність меж поля, Ю.Караулов обґрунтував його „розмитість”, „відкритість” членів цієї ієрархічно організованої мікросистеми і її ядра. Поняття поля оперує природною для носіїв мови таксономією, яка відображає його побутову „свідомість”. За В.Телією, „мовці категоризують світ ”Дійсне” в світі „Ідеальне”..., при цьому весь він розмежовується на прозорі мікросистеми, які об'єднуються за типовими уявленнями” [Телія 1996]. Тому в тематичній класифікації таксонами виступають денотативні комплекси, які відображають позамовні об'єкти.

Питання вилучення понятійних полів є досить складним. Особливе бачення світу, характерне для кожного мовця, сегментоване, на думку Р.Уорфа, відповідно до навколишньої предметної дійсності й зумовлене мовними категоріями. Для останніх наявна певна структура мови, ієрархія елементів у її складі. Від того, наскільки точно будуть вилучені однорідні структурно-семантичні типи, настільки повною й послідовною виявиться ідеографічна класифікація ФО (resp. ЛО). Створена таким чином фразеологічна мікросистема складатиме певну впорядковану структуру, яка відповідатиме таким умовам: кожна з предметно-тематичних груп повинна характеризуватися істотними й додатковими незалежними ознаками, а взяті разом, вони мають максимально повно відображати зв'язки, досягаючи повноти поділу, що не суперечитиме внутрішній організації системи.

Для об'єктивного виокремлення ідеографічних груп (полів), вважає А.Аксамитов, необхідно звернутися до самого фактичного матеріалу – мовних одиниць, характерною особливістю яких є семантична цілісність, пов'язана із втратою компонентами їх основних лексичних значень, і синтаксична будова, зумовлена правилами сполучуваності слів. Фразеологізми піддаються обліку, містять у собі певне значення, а їх компоненти мають здатність тривалої сполучуваності. У свою чергу, значення співвідносить ФО з певним поняттям, а відтак і зі світом предметів.

Отже, якщо представити навколишню дійсність у вигляді цілісної ієрархічно організованої структури, то прийом структурно-семантичного (польового) дослідження лінгвістичного континууму в загальному вигляді підпорядковуватиметься таким чинникам: класифікація повинна спиратися на повну, логічно обумовлену схему, яка підкреслюватиме існування цілісної „тканини” мовної картини світу, в якій кожна одиниця займатиме відповідне місце вираження; основною одиницею ідеографічної класифікації обирається семантичний клас, ознаки якого нейтралізуються в певних контекстах; відношення між класами відображаються схемою класифікації понять; класифікація фразеології / лексики оперує словами-поняттями, а не багатозначними словами (висловами); у процесі віднесеності слова (ФО) до певного семантичного класу слід звертати увагу на явище гіперболізації значень слів (ФО), наявність „дифузності” в його межах; у виокремленні тематичних групах слова, загальні для ряду підгруп доцільніше виносити в розділ „Загальні слова”. Це певною мірою дозволить запобігти повторюванню слів, а також підкреслить цілісність групи; слова в кінцевих тематичних групах слід розмістити за принципом зменшення ступеня однорідності; ідеографічна класифікація тільки тоді буде ефективною, якщо буде органічно поєднуватися з алфавітним покажчиком тем.

Таким чином, теорія поля в лінгвістиці є унаочненням системного підходу до вивчення екстралінгвістичної природи мовної дійсності. Польовий метод дослідження дозволяє точно й повно представити фактичний матеріал як однієї, так і різних мов у сукупності його зв'язків і відношень, дає змогу побачити об'єктивну „карту” семантичного простору мови й смислових асоціацій.

Література

- Бондарко 1978: Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. – Л.: Академия, 1978. – 115 с.
 Гумбольдт 1984: Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
 Ермаков 1991: Ермаков А.М. Проблема соотношения лексических и фразеологических единиц при выражении значения мгновенного времени (на примере русского, английского, испанского и французского языков). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1991.
 Караулов 1976: Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: наука, 1976. – 355 с.
 Покровский 1959: Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 382 с.
 Потенба 1976: Потенба А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 616 с.
 Телия 1996: Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 285 с.
 Щур 1974: Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – М.: Наука, 1974. – 254 с.
 Эмирова 1979: Эмирова А.М. К теоретическим основам фразеологической идеографии // Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1979. – Вып. XIV. – С. 50-61.

The article deals with the problem of systematic approach to the investigation of the extralinguistic estate of the language. The author pays attention to defining the place of the Field theory in the general structure of the thematic paradigm in phraseology.

Keywords: semantic field, ideography, phraseology of dialects.

Надійшла до редакції 24 вересня 2007 року.

Микола Сидорук

ББК Ш 12 = 411.4*31

УДК 81'373.612

КОНЦЕПТИ 'ДУША' І 'ДУХ' В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У статті розглянуто два концепти 'дух' і 'душа'. Оскільки в сучасній лінгвістиці, а зокрема лексикографії, вони представлені як синоніми, то ця робота намагається з'ясувати можливості виникнення цих концептів, їх вербального вираження та реалізації в українській мовній картині світу.

Ключові слова: концепт, дух, душа.

Актуальність статті зумовлена стрімким і великим інтересом за останні декілька років до вивчення одного з базових концептів будь-якої мови, а саме поняття 'душа'. Дослідження мовної картини світу ведеться в основному у двох напрямках. З одного боку, на підставі семантичного аналізу лексики певної мови здійснюється реконструкція цілісної системи уявлень, відображеної в цій мові, безвідносно до того, чи є вона специфічною для цієї мови або універсальною, що відображає 'наївний' погляд на світ на протизагугу 'науковому'. З іншого боку, досліджуються окремі характерні для цієї мови концепти, що є "ключовими" для цієї культури і такими, що не містять характерних компонентів значення при перекладі. В останні роки у вітчизняній семантиці розвивається напрямок, що інтегрує обидва підходи; його метою є відтворення української мовної картини світу на підставі комплексного аналізу лінгвоспецифічних концептів української мови в міжкультурній перспективі (роботи І.О. Голубовської, М.В. Скаб, Т. Вільчицької, А. Сніжко, В. Шевелюр та ін.).

Мета нашої роботи полягає у з'ясуванні природи виникнення та паралельного функціонування у мові лексем, феноменів і понять 'дух' і 'душа'.

Досягнення поставленої мети здійснюється шляхом розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати етимологічні розвідки і накреслити характеристику існування в українській мовній картині світу концептів 'дух' і 'душа'; 2) на основі прикладів, вилучених з творів художньої літератури з'ясувати розбіжності між досліджуваними концептами; 3) зіставити представлення цих концептів у релігійній та філософській думці та навести власну гіпотезу походження в українській мові слів *дух* і *душа*.

Відомо, що теологія чітко розрізняє в людині тіло, душу та дух. Біблія оповідає про те, що коли дихання Бога ввійшло в людину, воно зробилося в ній духом, а коли дух почав взаємодіяти з тілом, з'явилася душа (Книга бугтя, розд.2, в.7). Саме дух є тією частиною людини, за допомогою якої вона спілкується з Богом. Але людей мало хвилювали догматичні тонкощі: функцію молитви, спілкування з Богом вони передавали душі.

“Характерно, що поняття душі в християнській традиції нерозривно пов’язане з поняттям ‘живе’: “*жива душа*”, “*дух життя*”, “*давати духу*” = “*давати життя*”, “*живим духом*”, “*душа болить*”, “*душа горить*”, “*душа перевернулася*”, “*відводити душу*”, “*надривати душу*” тощо. Спостерігається дистрибуція лексем, феноменів і понять ‘душа’ і ‘дух’” [Буянова Л.Ю. 1998, с. 7].

Дух – переклад слів, які зустрічаються як в античній філософії, так і у Біблії, а саме “*spiritus*” (лат.) і “*πνευμα*” (грец.), що означає “повітря, що рухається”, “подув”, “подих” (як носій життя); душа як сутність, що може тимчасово або назавжди залишити тіло, привид, саме життя (Гете: “Тому що життя – це любов, а життя життя – дух”), сутність Бога: “Бог є дух”, сама внутрішня сутність землі або світу, дух землі, світовий дух, ідейний зміст творів мистецтва.

Уживане сьогодні філософське поняття духу як протилежного природі склалося в період романтики й ідеалізму, а особливо в Гегеля (“Дух виявляється як велетенський знак інтеграла, що з’єднує небо і землю, добро і зло”). Дух не є супротивником душі, як вважає Клагес, хоча душа (як поняття життєвої енергії людини) є носієм духу, що підточує її сили. Але разом з тим дух зберігає і захищає життя, піднімає, удосконалює (“одухотворяє”) тілесну діяльність.

“Дух виступає в трьох формах буття: як дух окремого індивіда (особистий дух), як загальний дух (об’єктивний дух) і як об’єктивований дух (сукупність завершених витворів духу). Особистий дух стає самим собою завдяки вrostанню індивіда в область об’єктивного духу, у духовну сферу, культуру, яку він знаходить і яку може (частково) засвоїти за допомогою виховання й освіти. Це вrostання є його становленням людиною, оскільки під людиною розуміється жива істота, що відрізняється своєю духовністю, тобто своїм вільним існуванням. Як носієм особистого духу є психічний склад окремого індивіда, так носієм об’єктивного духу є якась спільнота (група, народ, група народів).

В об’єктивованому духові – у творах науки і мистецтва – ми знову пізнаємо живий дух, що їх створив, він говорить з нами через ці твори, оскільки і поки ми (як особистості) можемо брати в них участь” [ФЕС 1997, с. 146-147].

Характерно, що концепти ‘душа’ і ‘дух’, що є в українській мові ізомотивованими, однокореневими, за цим простежується їхня понятійна, значеннева, емоційно-образна ізоморфність і синментальність, а іноді і тотожність, генетично починаються з різних коренів у грецькій і латинській мовах: дух – *πνευμα*, душа – *psyche* (у грец.); дух – *spiritus*, душа – *anima* (у лат.). Історичні долі цих феноменів у мові і філософії, природно, виявилися не зовсім ідентичними в самих грецькій і латинській мовах.

Звідки ж і як з’явилися в мові ці слова і що вони означають? Деякі вчені вважають, що *дух* і *душа* мають спільний корінь – індоєвропейське **dhu* або **dheu*, яке означає взагалі рухливість, потім віяння, звідки пішли такі наші слова: *дути*, *дим*, *дихання*, також латинське *fumus* і грецьке *thumys*. Зрозуміло, що основний стовбур – один, але тільки слово *дух* зберегло в собі те значення, яке є в корені: матеріальне значення віяння та дихання. По-слов’янськи ‘дух’ означав просто рух повітря: “*Духом бурхливим (тобто сильним вітром) розтроцили кораблі Фарисійські*” (Псал. 47-ий). ‘Дух’ ще й тепер означає – пара, випар. ‘Дух’ означає також – запах. І зараз кажуть “*затамовувати, затаювати, затаїти дух*”, і з цим значенням ‘дух’ або ‘дихання’ служить синонімом ‘життя’, ‘життєвої сили’: “*віддати (випустити) дух (духа)*”; “*пуститися духу*” означає ‘померти’. Таким чином, слово *дух* містило в собі первісне, матеріальне значення – значення самого кореня; слову ж *душа* цей ряд матеріальних значень не притаманний; не можна сказати: “*перевести душу*”, “*випустити душу*” і т. ін. З цього можна зробити висновок, що природа появи цих двох концептів різна.

Прослідкуємо появу слова *дух* за допомогою однієї з гіпотез, яку запропонував М. Гершензон у статті “Дух і душа” [Гершензон 2000]. “Корінь **dhu*, принесений з прабатьківщини, був у руках народу як глина; народ ліпив із цього кореня різноманітні слова, дивлячись на свої потреби, – ліпив з повною свободою майстра. Він перероблював корінь, додавав до нього інші речовини та сплави зі свого звукового матеріалу, вимірював довжину слів, визначав наголошені голосні. Він обробляв кожне своє створіння з великою практичністю та крайньою економією сил, так що в жодному з них немає ніякого надлишку або втрати, будь-якої випадкової нерівності, а все до найменшої риси геніально обдумане, по-діловому і точно” [Гершензон 2000, с. 240]. Народ виліпив із **dhu* “*дути*”, й “*дим*”, “*дохнути*” й “*дихання*”, “*дух*” та “*удушення*”, а також всі їхні похідні, до яких відносяться і “*духота*”, “*духовний*”, “*подих*” тощо.

Спочатку ‘дух’ означав лише віяння, тобто рухливу хвилю повітря, але, вірогідно, що порівняно рано в колі цього загального смислу виокремився більш вузький та спеціальний смисл – повітряної хвилі, яка виходить з вуст людини. Таким чином, утворилися два споріднені, але різні значення слова *дух*: віяння та дихання.

“Цей особливий вид повітряного струменя – дихання – зосереджував на собі незрівнянно більш пильну увагу, ніж інші види віяння; та, звісно, дуже рано було помічено, що дихання незмінно притаманне будь-якому живому створінню протягом усього життя, і, навпаки, зі смертю зникає, – що, отже, дихання – не випадкова, а необхідна ознака життя. Звідси первісна людина звісно зробила висновок: життя і є дихання. Ця ідея відразу ж знайшла місце в мові (“*випустити духа*” в значенні ‘померти’). Пізніше слово *дихання* було навіть прирівняне до слова *твар*, тобто живе створіння” [Гершензон 2000, с. 241-242].

Хоча, за М. Гершензоном, ‘дух’ як сила універсальний, він не має такого багатства образів, такого смислового навантаження, як концепт ‘душа’, одне з пояснень якого – внутрішній світ людини. Як термін, який

означає рух, слово *дух* на вершині свого розвитку набуло значення абсолютного руху, вільного від будь-яких форм. У цьому сенсі 'дух' є універсальним та стоїть над особистістю; він одночасно перебуває і в цілісному складі всесвіту і в окремому створінні. 'Дух' – поняття пантеїстичне, як 'енергія' сучасної фізики. Дух не може міститися в особистості на протигагу душі, яка є так званим "інструментом" для здійснення життя людини, але вона лише на перший погляд має чітку локалізацію. Існуючи начебто на певному місці всередині людини, душа не сидить на місці. Їй притаманні широкі можливості переміщення у просторі (що закріплено в образному мисленні) і не лише після смерті тіла (порівняйте, наприклад, "*політ душі*"). Дух же тільки діє в особистості та з неї, як запах вина – у цій бочці, як світова енергія – у цьому водоспаді, або життя – у цьому метеликові, не зникаючи зі всього іншого.

"Досягнувши граничної абстрактності, слово *дух* було врешті-решт застосоване для позначення людської психіки. Тут воно утворило дві групи слів та виразів: "*духовний голод*", "*духовний віри*", "*духовенство*" та "*не вистачає духу*", "*зібратися з духом*", "*занепадати духом*", "*бути в дусі*", не "*в дусі*" тощо" [Гершензон 2000, с. 245-246].

"Тепер зрозуміло, що слово *душа* могло виникнути лише після того, як слово *дух* завершило шлях свого розвитку", – пише М. Гершензон ([Гершензон 2000, с. 246]). Слово, можливо, і так, але поняття та усвідомлення душі з'явилося набагато раніше. Така ситуація існує не лише в мовах слов'янських народів, а й у тих, де не було слова на позначення поняття, яке зараз іменують як 'душа'. "Слово *дух* у його останньому, абстрагованому, сенсі було застосоване до внутрішнього стану окремої людської особистості – і тут виявилось недостатнім" [Гершензон 2000, с. 246]. Очевидно, слово *дух* виявилось недостатнім через свою надмірність та універсальність. Можливо, до того часу, коли воно набуло свого абстрагованого смислу, окрема особистість уже чітко усвідомила замкненість свого внутрішнього життя, відчула себе самостійною організацією в цілісній будові світу. Особистість рухається особливим механізмом. "Та, вже зовсім без-образна, розсіяна енергія, що наповнює весь світ, яка тепер називалася словом *дух*, в особистості мовби щільнішає і сприймається відчуттям як внутрішнє ядро людини, якому притаманна більша оформленість, ніж *духу*. Цю замкненість та конкретність виключало слово *дух*. Потрібно було створити нове слово, яке б описувало якраз ці дві особливості індивідуальної психіки. У слові *дух* особистість відчувала себе космічно-розсіяною, позбавленою своєрідності; їй було холодно в слові *дух*, – хотілося навпаки завжди усвідомлювати себе як нероздільну та самоправну єдність. Тому нове слово було створене зі старого слова *дух* шляхом перероблення його. Найважливіше було зберегти корінь, **dhu*, щоб за заповітом родоначальника і в новій подобі означати рух" [Гершензон 2000, с. 246-247].

Але, попри все вищесказане, 'дух' і 'душа' мають різні прояви походження: 'дух' – 'дихання', повітряна основа, 'душа' – не повітряна основа (один із виявів походження душі є поняття 'вода', номінативно 'повітря' є вторинне поняття відносно 'води'; 'душа' також відноситься до 'повітря', але знаходячись у іншій формі (порівняйте, наприклад, коловорот води в природі); людина, найвірогідніше спочатку побачила та осмислила як поняття воду, а вже потім повітря). Пригадаємо, що для розвитку будь-чого чи будь-кого потрібні тепло та волога, для запліднення – рідина, саме вона дає життя. Знаходячись у лоні матері, дитина оточена водою, плід ще самостійно не дихає (бо у нього спільний з матір'ю організм, всі корисні речовини отримуються через пуповину), але серце працює, хоча легені ще не дієздатні. Вже на цій стадії майбутньому малюкові притаманні певні людські якості: відчуття, сприйняття, реагування та пам'ять, – і все це називається внутрішнім світом (так званою душею). Це підтверджує одне зі значень слова *душа*, яке з таким самим визначенням занотоване у "Словнику української мови" [СУМ 1971]. Ось чому вчені-психологи рекомендують ще до народження дитини формувати її внутрішній світ (бо в неї вже є душа): розмовляти з нею, читати казки, слухати відповідну музику, – дитина вже "живе", хоча й самостійно не дихає (порівняйте 'дихання' і 'дух'). Вода досконаліша за повітря. Людина на 63 – 68% складається з води. Ось чому, фактично народившись у воді (вийти, так би мовити, з води), дитина в перші дні "життя на повітрі" вільно, без будь-яких наслідків для здоров'я, може перебувати у воді (зокрема, під водою).

Яскравим доказом "мерехтіння" смислу 'вода' через концепт 'душа' є епітети української мови (які ми знайшли в "Словнику епітетів української мови" [СЕУМ 1998], що, побутуючи разом із концептом 'душа', "ідейно" відповідають водній стихії: "1) епітети на позначення позитивних якостей душі – *велика, велична, відкрита, глибока, прозора, перепоვნена, пряма, тепла, чиста, широка, яскрава, ясна*; 2) епітети на позначення негативних якостей душі – *кипляча, брудно-тала, баламутна, безслізна, брудна, гірка, гнила, мертва, напівмертва, нечиста, розпливчаста, холодна*" [СЕУМ 1998, с. 121]. „*А хто від правди ступить на півметра, – душа у нього сіра й напівмертва*" (Л. Костенко); „*Старий камінь край села теж бажав застатися зеленим мхом. Так робив він впродовж сотень років, і мох захищав йому холодну душу від сонця*" (В. Підмогильний).

Наведемо ще й інші приклади (з мови художніх творів), у яких не тільки епітети, але й слова на позначення стану дії засвідчують реляцію з поняттям 'вода': "*Не криком нежданого горя вливається її люта туга... – вона гірким полином напуває її душу і серце...*" (П. Мирний); "*Може б ти новий лейбик надів, бо старий чисто розлізся? (Дістала святочну одежу). Закропи душу ягідками...*" (М. Коцюбинський); "*І на хвилях бурхливих їх душі... попадав він... у безодню зневіри*" (І. Франко); "*Як схопила колька, то мало душа не втекла з тіла*" (М. Коцюбинський). Слова *втікати* і *витікати* мають спорідненість у кореневій структурі, а отже, відносяться до дійових проявів смислу 'вода'. "*Їй (весні) спурхнуло щось усмішками – й потонуло у*

душі...” (П. Тичина); “Моя душа подібна була до амфори, і я обережно ходив, щоб не розплескати своєї радості” (В. Сосюра); “Вони взяли за руки і дивились собі в очі так глибоко, у саме дно душі” (А. Чайковський); “Чи слів таких ще люди не зложили, Щоб розказати, як у душі кипить?” (Б. Грінченко); “Добра їхніх душ глибочені потоки” (П. Воронько); “Чи не така і ти, душа поета, Як море це в час бурі й тишини?” (В. Сосюра); “У душі моїй – Шторми, і грізні прибої, І тривога, Мов хмара, грозова...” (В. Симоненко); “Може, він (хміль) її (зрушу) зачарував І до краплі випив щедру душу?” (П. Воронько); “Хтось на клавіші душу тривожну виливає сльозами вночі” (В. Сосюра); (Як бачимо, без води порушується звичайне існування душі). Отже, такі поняття, як ‘каламуть’, ‘глибина’, ‘дно’, ‘потоки’, ‘шторми’, ‘прибої’, ‘хмари’, ‘море’, ‘крапля’, процеси – тонути, розплескати, кипіти, вилити, зачлупнути, текти – так чи інакше мають відношення до ‘води’, і це засвідчує безпосередній зв’язок типу ДУША↔ВОДА.

Один давній мислитель таким чином визначав відношення ‘духу’ до ‘душі’: дух є Бог, душу ж Бог створив. Автор Палей XIV сторіччя заперече думку про те, що буцімто ‘душа’ походить “від ества божого”, тобто субстанціонально тотожна Йому: “Аще оубо бы отъ существа Божия была душа, то всемъ бы одинака была; но се оубо видимъ разньство, яко во иномъ мудра, во иномъ же есть буя, въ друземъ же размыслива, и нравомъ обдержажися на злое клонится, иная же на благое, иная же правду хвалящи и добрыя нравы любящи; Божие же существо не разделяется, не применяется”. Щодо небожественного, тобто абстрактного, походження ‘душі’ автор таки має рацію, і яскравим підтвердженням цієї думки є текст Біблії.

У Першій книзі Мойсеевій (Буття) говориться, що на початку Бог створив небо та землю. “А земля була пуста та порожня, і темрява була над безоднею, і Дух Божий ширяв над поверхнею води” [Біблія 1990, с. 7]. Звернемо увагу на те, що, створивши на початку землю, пуста та порожню, Бог не створював воду. Тоді звідки ж з’явилася вода, над якою вже “ширяв” Дух Божий (природа якого теж невідома), залишається загадкою. Далі Біблія розповідає: “І сказав бог: “Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона між водою й водою”. І бог твердь учинив, відділив воду, що під твердю вона, і воду, що над твердю вона. І сталося так. І назвав Бог твердь: “Небо”. І був вечір, і був ранок – день другий. І сказав Бог: “Нехай збереться вода з-під неба до місця одного, і нехай суходіл стане видний”. І сталося так. І назвав Бог суходіл: “Земля”, а місце зібрання води назвав: “Море”. І Бог побачив, що воно добре. І сказав бог: “Нехай вода виройть дрібні істоти, душу живу, і птаство, що літає над землею під небесною твердю”. І створив Бог риби великі. І всяку душу живу плазуючу, що її вода виройла за їх родом, і всяку пташину крилату за родом її... І сказав Бог: “Нехай видасть земля живу душу за родом її, худобу й плазуюче, і земну звірину за родом її”. І сталося так” [Біблія 1990, с. 7-8]. Тут бачимо, що вода і земля “виройли” живих душ, з яких потім Бог створив риб, плазунів, птахів та тварин. В оповіданні про створення людини розповідається наступне: “І сказав Бог: “Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою, і хай панують над птаством небесним, і над худобою, і над усею землею, і над усім плазуючим, що плазує по землі”. І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх” [Біблія 1990, с. 8]. Як бачимо, створив Бог людину, маючи вже певний досвід щодо створення речей та істот, але матеріалів (а точніше стихій), які б послужили йому для роботи на той час, існувало лише два: вода і земля. Ймовірно, що земля послужила для створення тіла, вода – душі, яка існує в людині у вигляді крові.

Щодо походження самого слова *душа*, то тут можна навести ще кілька гіпотез. По-перше, знаючи (і це вже доведено в лінгвістиці) про те, що слова, які закінчуються на голосний звук, виникли раніше за слова на приголосний (мама → мамш), можна уявити, що слово *душа* (ду-ша) з’явилося раніше, ніж слово *дух* (духш), і є результатом предикативного акту. По-друге, беручи до уваги спільний (подібний) корінь **dhu*, з якого утворилися ці слова, можна говорити про їх паралельний розвиток:

- 1) **dhu* → **duh* – дух;
- 2) **dhu* → [+ одзвінчення] → [+ палаталізація] → **džu* → **duž/š* + a → *duš-a* – душа;
- 3) **dhu* → дути (корінь залишився незмінним)¹.

Отже, маючи один і той же корінь зі словом *дух*, концепт ‘душа’ все ж таки відрізняється за походженням та функціонуванням від концепту ‘дух’.

Все вищесказане дозволяє зробити певні висновки.

Досліджуючи природу виникнення та історію існування у мовній картині світу таких двох лексем, феноменів і понять, як ‘дух’ і ‘душа’, можна зауважити, що у свідомості мовця дух – вічний, душа – безсмертна, бо вона народжується разом з особистістю. Дух не підвладний долі; він – чиста активність; життя ж душі є закономірна послідовність часток певної, індивідуальної долі. Тому буття духу є зовсім недоступне для пізнання, між тим як майбутнє індивідуальної душі народ мислить раціонально, як послідовність причин та наслідків. Архаїчні уявлення про душу зазнали значного впливу від християнства, разом з тим, і елементи християнського віровчення ввійшли в традиційну свідомість у досить зміненому вигляді: перероблені відповідно до міфологічної картини світу, вони органічно вписалися в неї. Якщо християнське вчення виділяє тіло, душу і дух, то більш давні уявлення про душу виходять із протиставлення тіла і душі. У народній мові і

¹ Спираємося на міркування, висловлені в усній формі проф. М.О. Луценком.

розумінні дух і душа зазвичай не протиставляються одне одному, найчастіше вони не розрізняються або виступають як синонімічні. Але сучасні спостереження над спорадичним та ідіоматичним образно-художнім вживанням цих двох концептів дають зрозуміти, що шляхи появи 'душі' та 'духу' різні.

Перспектива дослідження зумовлюється тим, що для більш точного розкриття значення концепту 'душа' потрібне різнобічне і глибоке дослідження як слова, так і поняття *душа* в зіставленні ще з іншими "синонімами", зокрема, 'серцем', 'розумом', 'кров'ю', а за допомогою різних методів аналізу це дасть можливість краще сформулювати уявлення про українську мовну картину світу.

Література

- Біблія. – Лондон: Об'єднання біблійних товариств, 1990. – 269 с.
Буянова Л.Ю. О концепте 'душа' в лингвистической традиции // Филология – Philologica. – Краснодар: КГУ, 1998. – № 13. – С. 12 – 15.
Гершензон М. Дух и душа // Избранное. Тройственный образ совершенства. – М., Иерусалим: Университетская книга, Gesharim, 2000. – Т.4. – С. 239-253.
Словник епітетів української мови / Уклад.: С.П. Бибик, С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт. – К.: Довіра, 1998. – С. 121 – 124.
Словник української мови. В 11-ти т. / Ред. колегія: І.К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1971. – Т.2. – 550 с.
Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост.: Е.Ф. Губский, Г.В. Ковалёва, В.А. Лутченко. – М.: ИНФРА, 1997. – 576 с.

The article looks into two concepts 'spirit' and 'soul'. As in contemporary linguistics, namely lexicography, they are presented as synonyms, this work is to find out origins of these concepts, their colloquialisms and usage in Ukrainian linguistic image of the world.

Keywords: concept, spirit, soul.

Надійшла до редакції 22 жовтня 2007 року.

Людмила Супрун

ББК 81.02
УДК 81'366.5

КАТЕГОРІЯ МОДАЛЬНОСТІ В ЗАГАЛЬНОМОВНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Стаття присвячена з'ясуванню загальномовної інтерпретації категорії модальності. Розглянуто погляди вітчизняних і зарубіжних науковців на питання модальності як мовної категорії: визначення меж категорії модальності, засобів реалізації модальних значень, змісту модальності тощо. Окреслено кореспондування категорії модальності у лінгвістиці тексту.

Ключові слова: модальність, мовна категорія, модальне значення, об'єктивна модальність, суб'єктивна модальність, предикативність, текст, образ автора, експресивність.

Модальність – одна з центральних мовних категорій. У більшості сучасних мовознавчих праць під цією категорією розуміють співвіднесеність змісту речення з дійсністю, що реалізується в модальній диференціації речення. В сучасних синтаксичних теоріях модальність визначається як категорія, властива кожному реченню. Незважаючи на давню традицію, до сьогодні питання визначення меж категорії модальності та засобів реалізації модальних значень залишається нерозв'язаним. Метою статті становить з'ясування загальномовної інтерпретації категорії модальності.

Питання модальності як мовної категорії було об'єктом аналізу в різні періоди розвитку мови. Наприклад, відомі праці Д. Ашхамафа «Грамматика адыгейского языка», Н. Яковлева «Грамматика литературного кабардино-черкесского языка», К. Конрада «Синтаксис японского национального литературного языка», В. Виноградова «Избранные труды по теории русской грамматики» з певного погляду висвітлюють суть категорії модальності. Найцікавішими серед багатьох праць, присвячених актуалізованій темі, виступають дослідження академіка Виноградова В.В. За його словами, категорія модальності належить до числа основних, центральних мовних категорій, які функціонують у різних формах у мовах усіх систем [Виноградов 1979: 57].

В. М. Бондаренко конкретизує визначення аналізованої категорії: «Модальність – мовна категорія, яка вказує на характер відображення у змісті речення об'єктивних зв'язків і на ступінь достовірності змісту того ж речення з погляду мовця» [Бондаренко 1979: 55]. Дослідник також констатує наявність різних теорій щодо суті цієї категорії, її меж, класифікації модальних значень та речень за модальною ознакою. Вчений зазначає, що модальність часто ототожнюють з предикативністю, з категорією способу дієслова тощо. Нерідко категорія модальності трактується без урахування рівня мови, на якому вона функціонує.

Чеський синтаксист П. Адаліц зауважує: «Модальність – це поняття досить широке, і незважаючи на те, що можна сформулювати загальну дефініцію, не можна не помітити, що в нього входять характеристики різноманітні» (цит. за: [Бондаренко 1979: 54]), серед яких виділяються такі: а) ствердження, питання, спонукання; б) реальність, достовірність, вірогідність, нереальність; в) ствердження, заперечення; г) необхідність, можливість, намір тощо.

В. М. Бондаренко зазначає, що основним питанням у вивченні модальності як мовної категорії має бути визначення видів модальних значень, які складають головний її зміст. Учений вважає недоцільним намагання деяких авторів звузити поняття категорії модальності, обмежуючи його трьома видами модальних суджень (можливість, дійсність, необхідність). Також надто широким видається розуміння цієї категорії як всеохоплюючої, комплексної, багатопланої: йдеться про відношення змісту речення до дійсності чи будь-яке суб'єктивне ставлення мовця до змісту речення.

Зважаючи на сказане вище, можна окреслити на порядку денному лінгвістики як одну з першочергових проблему з'ясування видів модальних значень, класифікації модальності, її змісту.

Академік Мещанинов І. І. називав модальність понятійною категорією, тобто такою, що передає в мові поняття, які існують у певному суспільному середовищі. Ці поняття не описуються за допомогою мови, а виявляються в ній, в її граматичній та лексичній будові. Понятійні категорії можуть експлікуватись у лексиці, синтаксисі і морфології; реалізуючись у формальному боці синтаксису й морфології, вони стають граматичними поняттями [Мещанинов 1948: 196].

В. В. Виноградов вважав, що зміст модальності і форми, в яких вона проявляється, історично мінливі. Семантика цієї мовної категорії в мовах різних систем має змішаний лексично-граматичний характер. У мовах європейських вона охоплює мовні рівні. Будь-яке речення, за В. В. Виноградовим, характеризується модальністю. Цим твердженням уперше заперечуються погляди багатьох учених, наприклад, Ф. Брюко, які вважали немодальними ті речення, що виражають об'єктивну ідею, типу: «*Земля вертеться*»; «*Вода складається з водню і кисню*».

І. В. Тройнов розрізняє два плани модальних суджень:

- 1) об'єктивний план, що відображає характер об'єктивних зв'язків;
- 2) суб'єктивний план, тобто ступінь знань як відображення дійсності.

Аналогічно В. М. Бондаренко виділяє два види модальності:

- а) об'єктивна;
- б) суб'єктивна.

Учений розглядає лише дві групи значень, кожна з яких окремо являє собою сукупність однорідних взаємовиключних сем, що, безсумнівно, є модальними:

- 1) можливість, дійсність, необхідність;
- 2) сумнів, проблематичність (вірогідність), категоричність.

Основою поділу значень об'єктивної модальності виступає характер відношення між предметом думки і його властивістю, тобто характер об'єктивних зв'язків, відображених у змісті речення. Виділяються такі зв'язки:

- а) можливі («*Я можу виконати роботу вчасно*»);
- б) дійсні («*Я виконаю роботу вчасно*»);
- в) необхідні («*Я повинен виконати роботу вчасно*»).

Судження про можливі, дійсні й необхідні зв'язки можуть бути висловлені з різною мірою достовірності залежно від ступеня пізнання цих зв'язків.

Основу поділу значень суб'єктивної модальності становить рівень достовірності з погляду мовця змісту речення і відповідності його дійсності.

Значення об'єктивної та суб'єктивної модальності різноманітні і не суперечать одне одному, вони виступають компонентами модальної характеристики речення. Засоби їх вираження можуть суміщатися навіть в межах одного речення. Наприклад, «*Звичайно, я можу це зробити*».

Речення об'єктивної модальності відрізняються лише за вираженим змістом, а не за формою. До їх складу можуть входити слова *можливо, дійсно, необхідно*, які служать для репрезентації суджень про можливі, дійсні й необхідні зв'язки. Своїми лексичними значеннями вони включаються у зміст речень як складові компоненти.

Речення суб'єктивної модальності відрізняються і за формою, і за змістом. Тому лише суб'єктивна модальність становить основу формально-граматичної класифікації речень за модальними ознаками. Різні види речень, диференційовані за суб'єктивною модальністю, утворюють формальний парадигматичний ряд. Наприклад: «*Він правий*»; «*Він, мабуть, правий*»; «*Він, звичайно, правий*».

Д. В. Малявін розглядає суб'єктивну модальність як оцінку мовцем висловленого [Малявін 1986:4]. На думку Г. В. Колшанського, оцінка є всюди, де відбувається будь-яка взаємодія суб'єкта пізнання з об'єктивним світом [Колшанский 1961: 142]. Оцінка – це судження мовця, його ставлення, схвалення чи засудження, бажання, заохочення тощо. Як зазначає А. В. Зубов, поняття модальної оцінки передбачає оцінку можливості, бажаності, факту (див.: [Малявін 1974: 4]).

Думки щодо модальних значень досить різні. Крім суб'єктивної та об'єктивної модальності, виділяють також «внутрішню» (ставлення суб'єкта дії до виконаної ним дії) і «зовнішню» модальність (відношення змісту речення до дійсності щодо реальності-нереальності і ступеня впевненості мовця у висловлених ним фактах).

Ця класифікація запропонована Л. С. Єрмолаєвою, яка вважає, що «в системі дієслівних способів реальними виступають дії не лише такі, що здійснились, а й такі, які здійснюються в певний відрізок часу, а також дії, реальність здійснення яких можлива, бажана, необхідна або ж тільки припускається. Нереальними виступають такі дії, що або не здійснилися, або не здійсняться в зазначений відрізок часу» [Єрмолаєва 1977: 98].

Т. А. Золотова пропонує іншу класифікацію, виділяючи в модальності три значення [Золотова 1962: 65]:

- 1) відношення висловленого до дійсності з погляду мовця;
- 2) ставлення суб'єкта до дії;
- 3) ставлення мовця до змісту висловлюваного.

Найдосконалішою вважається класифікація, запропонована Н. Ю. Шведовою. Дослідниця поділяє модальність на об'єктивну і суб'єктивну, зазначаючи, що «крім закладеного в системі форм речення об'єктивно-модального значення, що відносить повідомлення в план реальності/ірреальності, кожний вислів, побудований на основі тієї чи іншої схеми речення, характеризується суб'єктивно-модальним значенням. Якщо об'єктивно-модальне значення виражає характер відношення повідомлюваного до дійсності, то суб'єктивно-модальне значення відображає ставлення мовця до повідомлюваного» [Шведова 1970: 545].

Як бачимо, погляди всіх дослідників збігаються стосовно модальних значень реальності-ірреальності, які розташовані на крайніх полюсах. Решта значень посідають проміжне становище між цими полюсами, одні мовознавці відносять їх до реальних, інші – до нереальних. Це питання залишається спірним.

Переконливою видається думка Д. В. Малявіна, згідно з якою реальна модальність констатується за наявності відповідності (з погляду мовця) змісту висловленого до дійсності. Всі модальні значення розташовуються за ранжиром відповідно до реальності і прямують аж до ірреальності, тобто явної невідповідності дійсності.

В. М. Бондаренко вводить поняття достовірності [Бондаренко 1979: 58], під яким розуміє характеристику ступеня відповідності змісту речення до відображеної в ньому об'єктивної дійсності. Дослідник зауважує, що в різних мовах кількість ступенів достовірності не однакова, однак вона здебільшого окреслюється трьома виявами:

- 1) проста;
- 2) проблематична;
- 3) категорична.

Усі види достовірності, крім простої, мають ще різновиди.

Наприклад: *українськ малоймовірно; малоймовірно; ймовірно; цілком ймовірно; проста достовірність (факт); звичайно; звичайно ж і т.п.*

Виділяють також модальність ортологічну і нормативну. В основі першої лежать фактори, що обумовлюють можливість чи необхідність як реальні умови оточуючого середовища та фізичного і психологічного стану людини. В основі нормативної модальності лежать фактори існуючих суспільних норм. Обидві ці модальності можливі в одному реченні. Наприклад: *«Хворий в хорошому стані, і його зараз можна і треба прооперувати»*.

Слід ще пам'ятати, що модальність являє собою теорію предикативну на логічно-граматичному рівні речення. Адже речення, які в різних мовах передають ідентичну інформацію, мають однакову логіко-граматичну структуру, і, звичайно, їм властиве однакове логіко-граматичне звучання.

Модальність у реченні може бути реалізована на логіко-граматичному рівні і одночасно відсутня на рівні синтаксичному. Модальні значення на синтаксичному і логіко-граматичному рівнях речення можуть бути неоднорідними за своїм характером.

Наступним проблемним питанням щодо мовної категорії модальності виступає категоріальна віднесеність. Одні вчені (наприклад, [Будагов 1988: 294]) відносять модальність до граматичних категорій, інші – до синтаксичних. Так, Л. С. Єрмолаєва зазначає, що модальність – синтаксична категорія, але за межами синтаксичної модальності залишаються лексичні засоби вираження [Єрмолаєва 1977: 97]. В. В. Виноградов, Г. В. Колшанський, І. Б. Хлебникова вважають модальність категорією семантичною.

Така розбіжність поглядів викликана тим, що модальність може виражатись граматичними, лексичними, синтаксичними засобами.

Має свій зміст й ідентифікація цієї категорії як понятійної І. І. Мещаніновим, про що зазначалось вище.

Перейдемо до розгляду ще однієї проблеми, яка постає перед дослідниками модальності. Чи охоплюються експресивно-емоційні значення категорією модальності?

Емоції – фактор регуляції процесів пізнання, вони обумовлюють засоби репрезентації модальності. Академік Виноградов В. В. проводив різку межу між різними емоційними формами вираження реакції на дійсність та модальною оцінкою відношення висловленого до дійсності.

Справді, між модальним та експресивно-оцінним значеннями простежується зв'язок, у них наявні подібні властивості [Малявін 1986: 6]. Спільним виступає момент суб'єктивності, а відмінним – характер оцінки: емоційно-експресивна реакція на висловлене та раціональна, зважена оцінка повідомленого.

Іншим проблемним питанням у розгляді категорії модальності є співвіднесеність модальності і виду речення.

Одні вчені вважають, що модальність речення залежить від виду самого речення. Наприклад, стверджувальні і питальні речення, на думку окремих дослідників, різні за своїм модальним характером. Такі припущення безпідставні, тому що і стверджувальні, і заперечні, і питальні речення можуть характеризуватися різною модальністю.

Часто категорію модальності ототожнюють з предикативністю і навпаки. Справді, зазначені категорії мають багато спільного, але вони різні за своєю сутністю. На думку В. В. Виноградова, предикативність має більш широкий обсяг, ніж модальність, вона виражається в синтаксичних категоріях модальності, часу та особи. Звідси випливає, що модальність – це лише аспект предикативності, одна з форм її реалізації. Але функціональний діапазон модальності широкий, бо вона виражається різними засобами. І. Р. Гальперін розрізняє модальність і предикативність: «Суть модального відношення полягає в тому, як мовець мислить, реалізує та кваліфікує своє повідомлення, як ставиться до дійсності. Предикативність, формуючи речення за існуючими в мові правилами, тільки прив'язує висловлене до конкретної дійсності і цим організує граматичну одиницю мовного повідомлення» [Гальперін 1981: 113].

Група вчених розглядає предикативність як логіко-синтаксичну категорію на рівні мови, а модальність – як комунікативно-синтаксичну категорію на рівні мовлення: «Модальність належить до категорій, властивих мові в дії, тобто в мовленні, і саме тому виступає самою сутністю комунікативного процесу» [Гальперін 1981: 113].

Наступне проблемне питання становить визначення засобів реалізації модальності. Загальноприйнятим вважається, що модальність варто вивчати на різних мовних рівнях, тому що засоби її вираження різнорівневі в кожній мові. В українській та англійській мовах Д. В. Малявін виділяє такі засоби: граматичні (спосіб дієслова); лексичні (модальні слова); лексико-граматичні (модальні дієслова); інтонаційні.

Зокрема в англійській мові функціонують синтетичні й аналітичні форми способу дієслова, модальне дієслово-інфінітив (ставлення суб'єкта дії до дії), модально-вставні члени (додаткове суб'єктивне ставлення, другорядна модальність).

В. М. Бондаренко виділяє два способи вираження модальних значень.

Аналітичний спосіб вираження модальності реалізується за допомогою службових слів (сюди ж відносяться частки, вставні слова та аналітичні дієслівні конструкції зі значенням проблематичної достовірності). У флективних мовах цей спосіб є основним.

Під модальними словами В. М. Бондаренко розуміє службові слова, які вказують, наскільки достовірним для мовця виступає зміст речення [Бондаренко 1979: 60].

Дослідник виділяє два типи модальних слів:

а) модальні слова проблематичної достовірності (*сумнівно, напевне, ймовірно, здається, очевидно, видно* і т.п.);

б) модальні слова категоричної достовірності (*звичайно, безсумнівно, справді* тощо).

Еквівалентом модальних слів в інших мовах є аналітичні модальні конструкції – сполучення допоміжних дієслів в особовій формі з інфінітивом (англ. *can/could; may/might; must; ought; will/ would; shall/should; to be; to have*).

У деяких мовах синтетично- чи полісинтетично-аглютинативного типу суб'єктивна модальність виражається синтетично, тобто за допомогою афіксів.

Синтетичний спосіб вираження модальності допомагає в реалізації простої достовірності за допомогою дієслова дійсного способу. Якщо ж у реченні дієслово-присудок відсутнє, то це означає, що модальне значення виражається нульовою формою показника ймовірної або категоричної достовірності [Бондаренко 1979: 60]. Цією ж формою експлікується також реальна модальність.

Інші види об'єктивної модальності (можливість, необхідність) реалізуються за допомогою лексичних засобів, синтетичних та аналітичних форм. Найпоширеніший засіб – це спосіб дієслова, особливо у вираженні об'єктивної модальності можливості й необхідності. Аналітичний спосіб вираження реальної модальності полягає у вживанні слів *дійсно, справді, насправді* тощо.

Дієслово умовного способу вказує на такий зв'язок між граматичним суб'єктом і дієсловом-присудком, що міг би відбутися за певних умов. Насправді ж ці умови не здійснилися, тобто дієслово умовного способу акцентує нездійснену (ірреальну) можливість.

На фонетичному рівні засобом вираження модальності виступає інтонація. Логічний наголос, як вважає В. І. Бондаренко, – універсальний засіб виділення логічного предиката вираженої в реченні думки. Цей засіб має особливе становище в реченнях із значенням простої достовірності, оскільки виділяє логічний предикат і тим самим реалізує модальність речення на логіко-граматичному рівні. У більшості мов в таких випадках інтонація являє собою основний засіб творення модальності, якщо не враховувати порядок слів.

Різні засоби вираження модальності можуть взаємодіяти в одному реченні.

Мовленнєві варіації засобів вираження модальності перебувають під впливом багатьох лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів. Позамовні фактори складають комунікативний аспект функціонування категорії модальності. Використання модальних форм значною мірою залежить від обставин комунікації та стосунків між комунікантами.

Термін «модальність» утвердився і в порівняно новому розділі мовознавства – лінгвістиці тексту, де модальність розглядається як текстотвірна категорія з широким розумінням суб'єктивної оцінки як дистинктивної ознаки модальності. У художніх текстах об'єктивна реальність переплавлена свідомістю письменника у реальність, що постає перед читачами внаслідок художнього вимислу. Специфічні особливості художнього твору обумовлюють широке використання в ньому нетрадиційних засобів репрезентації модальності.

Лінгвісти, які займалися вивченням диференційних ознак тексту, називають серед них і категорію модальності. Так, Д. В. Малявін дає таку дефініцію актуалізованому поняттю: «Модальність тексту – це суб'єктивно-оцінне ставлення автора до факту, який він описує» [Малявін 1986: 58]. На думку В. М. Телії, «людина живе у світі текстів, у них вона відкриває не тільки об'єктивну дійсність, але й саму себе, тому що за кожним текстом стоїть і світ предметів, явищ, подій; і світ ідей, почуттів» [Телія 1991: 179].

Що ж таке текст? Текст – це писемний або усний мовленнєвий потік, що являє собою послідовність звукових (графемних) елементів у синтаксичних структурах (реченнях), які виражають комплекс пов'язаних між собою думок [Ковалик 1984: 6]. Текст – це усне висловлювання або відтворений на письмі «свідомо організований результат мовотворчого процесу» [Гальперин 1981: 3].

Текст як об'єкт лінгвістичного дослідження характеризується:

- 1) експліцитним зв'язком, вираженим за допомогою мовних засобів різних рівнів;
- 2) імпліцитним зв'язком, що здійснюється без спеціального мовного вираження.

Аналізуючи текст, кожен дослідник повинен дотримуватися низки принципів. На думку О. М. Пешковського, слід враховувати всі рівні мовної системи, тобто характер лінгвістичного аналізу мови художнього твору має бути комплексним.

Особливо цікавий об'єкт лінгвістичного дослідження становить художній текст, який характеризується образністю, що виявляється в мистецькій досконалості змальованих у творі картин та образів, які викликають певні естетичні почуття у читача.

Л. В. Щерба зазначав, що лінгвістичний аналіз художнього твору повинен показати ті лінгвістичні засоби, за допомогою яких виражається ідейний і пов'язаний з ним емоційний зміст літературного твору. Іншими словами, слід вивчати мовностилістичні особливості художнього твору в органічному зв'язку з ідеєю та художнім задумом письменника.

Отже, в центрі лінгвістичного аналізу тексту виступає авторська позиція, його мотиви, цілі, спрямування. Автор реалізує у творі своє ставлення до описаних фактів і за допомогою найрізноманітніших мовних засобів прагне вплинути на реципієнта, тим самим викликаючи в нього певні почуття, реакції на зображуване, формуючи певне ставлення до фактів. У цьому й полягає модальність тексту, яка, на думку дослідників, поділяється на оцінну та експресивну.

Письменники, публіцисти використовують багато нетрадиційних засобів репрезентації модальності, і всі вони підпорядковані ідейно-художньому задуму твору. На думку І. Р. Гальперіна, модальність тексту реалізується у змалюванні характерів героїв, у своєрідному розподілі предикативних і релятивних відрізків висловлювання, в сентенціях, в актуалізації окремих частин тексту» [Гальперин 1981: 15].

Текстова модальність – поняття набагато ширше від граматичної категорії модальності, вона пронизує всі рівні тексту і матеріально репрезентується кожним.

Як зазначає В. А. Кухаренко, модальність виступає проникаючою текстовою категорією, яка реалізується через поступове накопичення таких сигналів образу автора, як емоційна та оцінна лексика, афективний синтаксис, граматична, лексична, композиційна заявленість автора [Кухаренко 2004: 83].

Вивчення авторської позиції в художньому тексті стало об'єктом широкого кола досліджень, пов'язаних з концепцією, відомою як «теорія автора». Цю концепцію успішно розвивали у своїх працях такі дослідники, як М. М. Бахтін, В. В. Виноградов, Б. О. Корман, П. В. Палієвський, Л. Я. Гінзбург, М. С. Лихачов та ін.

На жаль, поки що в лінгвістиці дослідження «образу автора» залишається на рівні спостереження, оскільки йде процес накопичення початкових мовних фактів, їх попереднє осмислення й аналіз. «Сьогоднішні й учорашні методи вивчення образу автора здебільшого однобічні, вони не завжди враховують висновки, отримані під час використання інших методів» [Кабанова 1992: 26]. Немає загальної думки стосовно самого поняття «автор». Так, М. М. Бахтін розуміє термін «образ автора» тільки в прямому значенні, тобто як автобіографічний образ письменника, зазначаючи, що справжній автор не може стати образом, бо він є творцем всякого образу. М. І. Кабанова вважає, що момент «біографічності», безумовно, проникає в тканину художнього розповіді, але він не може домінувати над автором як художнім образом. Просто у творах, які ми називаємо автобіографічними, «образ автора» може збігатися з образом головного героя твору, якщо письменник описує фактичні події, які справді трапилися з ним у житті (О. Довженко «Зачарована Десна», М. Стельмах «Щедрий вечір», Ferome K. Ferome «Tree men in a baot»). В інших творах момент «біографічності» полягає саме в передачі через тканину твору суб'єктивної картини світу письменника.

Н. К. Бонецька розглядає «образ автора» як естетичну категорію і зазначає, що, вивчаючи художній твір, слід орієнтуватися на зближення проблеми інтерпретації твору з проблемою образу автора, намагаючись «відчути авторську суб'єктивність, почути авторський голос, сприйняти внутрішнім чуттям образ авторської особистості» [Бонецкая 1985: 267].

Отже, образ автора обов'язково присутній у тексті твору, виступає зв'язним елементом в об'єднанні всіх його частин в одне ціле. При цьому «образ автора» не отожднюється з «автором біографічним», а розглядається як поняття, втілене в особливий своєрідності відбору лексичних засобів, що сприяють найбільш повному розкриттю авторського бачення й оцінки зображеної дійсності [Кабанова 1992: 3].

Авторська оцінка – обов'язкова категорія будь-якого художнього тексту. Вона пов'язана з особистісною оцінкою автором предмета опису, визначається авторським «я» і відображена в мовленнєвому викладі.

Поняття «образ автора» межує з поняттям текстової модальності. В. В. Виноградов визначив образ автора як основну силу, що зв'язує всі стильові засоби в єдине художнє ціле, про це писав і Л. М. Толстой: «Цементом, який скріплює будь-який художній твір в одне ціле і від того створює ілюзію відображення життя, виступає не єдність осіб і станів, а єдність самобутнього ставлення автора до предмета...» [Цит. за: Малявин 1986: 59]. Це ставлення автора до описуваного факту являє собою авторську суб'єктивно-оцінну характеристику події, тобто є модальністю художнього тексту [Малявин 1986: 59].

Отже, модальність художнього тексту репрезентується через «образ автора» за допомогою певних мовних засобів, що проходять крізь весь твір, в тому числі через підтекстні асоціативні зв'язки між словами. Тому І. Р. Гальперін, В. А. Кухаренко, З. Я. Тураєва, М. І. Кабанова вважають лінгвістичну модальність категорією текстовою.

Зважаючи на той факт, що модальність сама по собі не може визначити дійсність, а лише реалізує ставлення мовця до дійсності, М. І. Кабанова пропонує ввести поняття авторської модальності [Кабанова 1992: 6]. Авторська модальність визначається як обов'язкова проникаюча текстова категорія, що репрезентується через поступове накопичення у тексті різного роду сигналів.

Розглядаючи категорію модальності в загальномовній інтерпретації, ми виділили два основних види модальності: об'єктивну і суб'єктивну. Варто зазначити, що перший тип модальності взагалі не властивий художньому тексту. Більш того, об'єктивно-модальні значення частіше всього обмежуються тільки рамками речення [Гальперин 1981: 121].

І. Р. Гальперін виділяє два типи суб'єктивно-оцінної модальності: фразову і текстову [Гальперин 1981: 115]. Фразова модальність маркована фонетично, лексично чи граматично. Текстова модальність, крім цих специфічних засобів, реалізується в характері героїв, актуалізації окремих частин тексту та ін. У склад текстової модальності може включатися фразова.

Суб'єктивне ставлення автора до навколишнього світу, прагнення подіяти на реципієнта, кваліфікація подій з погляду суб'єкта мовлення – все це створює експресивний план тексту [Телия 1991: 193]. «Під експресивністю тексту розуміється такий набір використаних у ньому мовних засобів, який дозволяє найбільш виразно уявити зміст тексту і ставлення автора до нього, внаслідок чого посилюється вплив на емоційну, інтелектуальну і вольову сфери реципієнта» [Телия 1991: 153]. Поняття експресивності тексту ширше, ніж поняття експресивності мовних засобів. Прагнення досягти максимальної експресивності тексту часто стає мотивом мовної творчості.

Експресивність – це будь-яка маркованість, виділеність знака на фоні більш нейтральних одиниць. Тому засоби і прийоми створення експресивності тексту є засобами репрезентації модальності тексту.

Отже, категорія модальності досить об'ємна, різнопланова, функціонує на всіх мовних рівнях і репрезентується різноманітними мовними засобами, властивими тій чи іншій мові.

Література

- Бондаренко 1979: Бондаренко В. Н. Виды модальных значений и их выражение в языке // Науч. докл. высш. школы. Филологические науки. – 1979. – № 2. – С. 54-61.
- Бонецкая 1985: Бонецкая Н. К. Образ автора как эстетическая категория // Контекст: 1985. – М.: Наука, 1985. – С. 241-271.
- Будагов 1988: Будагов Р. А. Введение в науку о языке. – М.: Учпедгиз, 1988. – 436 с.
- Виноградов 1979: Виноградов В. В. Избранные труды по теории русской грамматики. – М.: Наука, 1979. – 412 с.
- Гальперин 1981: Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
- Ермолаева 1977: Ермолаева Л. С. Типология системы наклонения в современных германских языках // Вопросы языкознания. – 1977. – № 4. – С. 97-106.
- Золотова 1962: Золотова Г. А. О модальности предложения в русском языке // Научн. докл. высш. школы. Филологические науки. – 1962. – № 4. – С. 16-23.
- Кабанова 1992: Кабанова М. Р. Лексико-грамматические средства выражения авторской модальности в поэтическом тексте (на материале произведений А. А. Вознесенского, Е. А. Евтушенко, Р. И. Рождественского). – Днепропетровск: Просвещение, 1992. – 160 с.

- Ковалик 1984: Ковалик І. І., Мацько Л. І., Плющ М. Я. Методика лінгвістичного аналізу тексту. – К.: Вища школа, 1984. – 119 с.
- Колшанский 1961: Колшанский Г. В. К вопросу о содержании языковой категории модальности // Вопросы языкознания. – 1961. – № 1. – С. 94-98.
- Кухаренко 2004: Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 272 с.
- Малявин 1986: Малявин Д. В. Способы выражения модальных отношений в английском и украинском языках. – Одесса: Наука, 1986. – 69 с.
- Мещанинов 1948: Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. – М.: Наука, 1948. – 112 с.
- Мещеряков 2001: Мещеряков В. Н. К вопросу о модальности текста // Филологические науки. – 2001. – № 4. – С. 37-43.
- Телия 1991: Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности / Под ред. В. Н. Телии, Г. А. Графова и др. – М.: Наука, 1991. – 214 с.
- Тураева 1994: Тураева З. Я. Лингвистика текста и категория модальности // Вопросы языкознания. – 1994. – № 3. – С. 105-114.
- Шведова 1970: Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970. – 513 с.

The article is devoted to the elucidation of generally linguistic interpretation of the category of modality. It is examined the views of native and foreign scientists on the question of the modality as linguistic category: the determination of the bounds of the category of modality, means of the realization of modal meanings, the content of modality and so on. It is out lined the correspondence of the category of modality in the linguistics of the text.

Keywords: modality, the linguistic category, the modal meaning, objective modality, subjective modality, predication, the text, the type of an author, an expression.

Надійшла до редакції 28 вересня 2007 року.

РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЇ

Тетяна Андреева

ББК 81.2 Ук
УДК 811.161.2

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ДІЕСЛІВНОЇ ТОТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті виокремлено основні афікси, що беруть участь у творенні дієслів доконаного виду, до яких належать тотиви. Зроблено спробу з'ясування ролі словотворчих засобів у формуванні значення тотивності.

Ключові слова: тотивні предикати, вид дієслова, словотворчі афікси, тотивізатори.

Проблема функціонування предикатів постала однією з актуальних, оскільки вивчення змістового боку речення, зокрема його семантичної структури, передусім ґрунтується на предикатних і непередикатних знаках. Досліджуючи семантико-синтаксичну структуру речень з різними видами предикатів, мовознавці акцентують увагу на валентнісній характеристиці, способах творення, засобах вираження тих чи тих предикатів.

Питання функціонування предикатів, виражених дієсловами тотивного способу дієслівної дії (СДД) неодноразово розглядалося в працях слов'янських лінгвістів, зокрема російських (О.В. Бондарко, М.О. Шелякін, В.С. Храковський, О.В. Падучева, О.М. Селіверстова) та югославських (Джуро Грубор) [Бондарко 1983; Шелякін 1983; Храковський 1989; Падучева 2004; Селіверстова 1982; Грубор 1962]. У зазначених наукових розвідках подано характеристику тотивних дієслів, наведено приклади їхнього уживання, однак, у мовознавстві на сьогодні ще не існує загальноприйнятої дефініції, яка б характеризувала тотивність. Дієслова, як головні носії валентності в реченні, відбивають сутність предикатного слова [Вихованець 1992, с. 41]. Типовим формально-граматичним репрезентантом тотивного предиката є дієслово. Дієслівні предикати становлять найпоказовішу частину всієї сукупності предикатів, що дає підстави виокремлювати тотивність як специфічну семантичну категорію в системі дієслівних значень. Носієм тотивного значення є предикат конкретного висловлення в усій сукупності своїх лексичних й актуалізаційних характеристик, у ролі якого виступають тотивні дієслова.

В україністиці тотивні предикати до цього часу не були предметом спеціального дослідження. У статтях, опублікованих раніше [Андреева 2006, с. 3-8], нами було з'ясовано принципи виокремлення тотивних предикатів в українській мові. Аналізуючи семантичні особливості тотивної дії, беручи до уваги характеристику тотивних дієслів, наведену в зазначених вище працях, під тотивністю розуміємо цілісне здійснення дії або її акту, не підготовленої певним процесом. Завдання пропонованої статті – з'ясувати роль окремих словотворчих засобів у формуванні семантики тотивності. Матеріалом для дослідження стали тотивні дієслова, дібрані методом суцільної вибірки зі Словника української мови в 11-ти томах, та речення з творів українських письменників.

Оскільки дієслова тотивного СДД є дієсловами доконаного виду, уважаємо за можливе кваліфікувати їх як перфективи (відповідно до назви поняття морфологічного процесу творення дієслів ДВ – «перфективація»). За винятком небагатьох дієслів типу *дати*, тотиви мають похідний характер і являють собою результат відповідного граматичного явища, коли морфологічні засоби утворюють видову форму дієслова: *вмикати* – *увімкнути*, *спотикатися* – *спіткнулися* і под. Напр.: *Я блискавично увімкнув усі двигуни і рвонув у простір* (Юрій Ячейкін); *Городенко спіткнувся об якусь карлючку й мимоволі підскочив* (Борис Антоненко-Давидович).

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє стверджувати, що у творенні дієслівних тотивів як видових корелятивів здебільшого беруть участь суфікси, суфіксально-постфіксальні комплекси, рідше – префікси та префіксально-суфіксальні пари.

Не всі префікси, які беруть участь у творенні дієслова ДВ, здатні утворити відповідник до безпрефіксного дієслова. Більшість з них надають дієсловам додаткових семантичних відтінків (префікси-кваліфікатори) або певною мірою звужують значення дієслова (префікси-модифікатори) [Русанівський 1971, с. 220]. В україністиці залишається актуальним поняття «порожніх» або суто видових префіксів (В.М. Русанівський, В.С. Ільїн). В.С. Ільїн, покликаючись на В.В. Виноградова, з цього приводу зазначає, що окремі дієслівні приростки служать простим граматичним засобом утворення форм доконаного виду, перетворюються на суто видові префікси. Із словотворчої їхня функція змінюється на формоутворювальну [Ільїн 1953, с. 10]. Як зазначають дослідники, для українського дієслова ця особливість характерна від перших фіксованих пам'яток української мови [Русанівський 1971, с. 221].

О.В. Бондарко зауважує, що «...у тих випадках, коли в результаті префіксації виникає видова пара, префікс привносить не тільки значення доконаного виду (тобто значення неподільної цілісності дії), але й значення зафіксованого, спеціально позначеного загальнорезультативного способу дії як значення реального досягнення результату» [Бондарко 1976, с. 197]. Учений заперечує існування так званих суто видових префіксів, надаючи таким префіксам семантики результативності.

Значення показника доконаного виду розвивається в префіксах, які повністю втратили свою локативну семантику або лише певною мірою виражають квантитативно-темпоральні функції. Окрім цього, префікс надає дієслову значення реального досягнення результату, а в окремих випадках – семантику тотивності.

В.С. Ільїн акцентує увагу на тому, що в українській мові префікс **з-** (**с-**, **зі-**) найчастіше з-поміж інших префіксів уживається для творення видової пари доконаного виду з виявленням результативної закінченості дії [Ільїн 1953, с.51]. Відтінок результативності залежить від семантики форми недоконаного виду. На основне значення результативності може нашаровуватися семантика звичайного закінчення процесу дії: *гнути/ зігнути, хилитися/ схилитися, гаснути/ згаснути* і под.; наслідку (коли безпрефіксна форма означає дію, спрямовану на зміну стану її об'єкта): *палити/ спалити, крутити/ скрутити, рости/ зрости*; охоплення дією або певним процесом об'єкта (суб'єкта) дії: *стемніло, звечоріло, змінилось*. Префікс **з-** (**с-**, **зі-**) також може надавати дієслову й фазового значення початку дії: *зірвалася буря, спалахнули шоки*; семантики взаємної дії, дії, що відбувається між декількома особами: *змовились, згодились, сторгувалися* тощо.

На нашу думку, префікс **з-** (**с-**, **зі-**) може виступати також у ролі словотворчого засобу у формуванні значення тотивності. У разі приєднання префікса до безпрефіксної форми маємо доконаний вид дієслова, дія якого не підготовлена будь-яким процесом, відбувається цілісно відразу й до кінця: *казати/ сказати, орієнтуватися/ зорієнтуватися, хватати/ схватити, лякатися/ злякатися* і под. *Давид здивований схопив Тихона за руку і спинив* (Андрій Головка); *Він зорієнтувався так легко, ніби багато разів був у цьому заборі* (Дмитро Ткач); *Незвичні до машини воли злякалися гуркоту й шарахнули вбік на ниви* (Юрій Смолич); *Він не схотів їхати і пішов пішки містом* (Олександр Довженко).

Префікси **в-** (**у-**), **про-**, **пере-**, які майже завжди до деякої міри зберігають свою семантику в складі дієслова, значно рідше виступають як засоби творення тотивів: *ночувати/ переночувати, зимувати/ перезимувати, воркувати/ проворкувати* і под. Афікси **пере-**, **про-** тут означають вияв дії, обмеженої часовою межею: *Ще раз переночували та й поїхали вже по кам'яному шляху* (Олекса Стороженко); *На ліву віконницю сів єгипетський голуб і протуркотів своє ласкаве «супруг»* (Микола Хвильовий); *І от я перезимував свою рибну зиму, і почалась весна* (Юрій Логвин).

Дієслова з префіксом **пере-** можуть передавати дистрибутивно-тотивно-ітеративну семантику, коли дія «поширюється на кожний об'єкт зокрема» [Городенська 1987, с. 27]: *перемити, передумати, перебрати*, наприклад: *Вернувся пан Пістряк до сотні, перелічив козаків – усі* (Григорій Квітка-Основ'яненко); *Ми перебрали багато тем і не помітили, як промайнуло дві години* (Олександр Довженко).

В українській, як і в російській, мовах основним показником початку дії виступає префікс **за-**, який, приєднуючись до неграничних дієслів НДВ, утворює «починальні» дієслова ДВ: *скрипіти/ заскрипіти, грати/ заграсти, говорити/ заговорити* і под. Уважаємо за можливе стверджувати, що за участю префікса **за-** утворюються також похідні із семою тотивної дії: *клякнути/ заклякнути, губити/ загубити, гинути/ загинути, пропонувати/ запропонувати* тощо, напр.: *Тривога серце знай стискає, Мій крик у горлі занімів* (Іван Франко); *Але, глянувши в лице під рушником, одразу загубило всю охочість і заклопотаність* (Володимир Винниченко).

Від окремих дієслів НДВ форми ДВ утворюються комбінованим способом: шляхом приєднання префікса з одночасною заміною суфікса класу основи: *падати/ впасти*, напр.: *На обличчя йому впала раптова зажура, а потемнілі сірі очі поїналися смутком* (Володимир Малик).

Одним із найпродуктивніших способів творення видових пар префіксальних дієслів зі значенням тотивності в доконаному виді є співвідносність основ, – «... головний спосіб утворення видових пар серед префіксальних дієслів в історії української літературної мови» [Русанівський 1971, с. 225]. Найчастіше трапляються префіксальні тотиви з нередукованим суфіксом **-ува-**, якому в недоконаному виді відповідає редукований **-овува-**: *вкарбовувати/ вкарбувати* (у пам'яті), *застосовувати/ застосувати, захищувати/ захищати, відвойовувати/ відвоювати, вираховувати/ вирахувати* (борг), *опанувати/ опанувати, з'ясуватися/ з'ясуватися* і под., напр.: *В розмові незабаром все з'ясувалось* (Олесь Гончар); *Я одразу впізнав його – головний редактор завбачливо вкарбував мені в пам'ять особливі прикмети знаменитого капітана...* (Юрій Ячейкін); *Марину захищували ученицею в молодіжну бригаду малярів* (Любомир Дмитерко); *Цензура так було навалилася – зовсім хотіла заборонити, та Володимир Олександрович відвоював* (Микола Олійник).

Кореляція префіксальних основ, у недоконаному виді яких виступають суфікси **-ува-** (**-ую-**, **-ує-**), часто є способом творення видової пари доконаного виду з виявленням результативної закінченості дії, яка належить до напів'ядерного та периферійного полів тотивності: *врізуватися/ врізатися* (в пам'яті), *дотримувати/ дотримати* (обіцянки), *підскакувати/ підскокити* (до когось, чогось) і под. Напр.: *Вона підскокнула до вікна, намагається затулити його рядном* (Дмитро Бедзик); *Вони дотримали даного ханові слова* (Дмитро Міщенко). У разі, коли дієслово належить до ядерного поля тотивності, співвіднесеність префіксальних основ виступає в ролі словотворчого засобу формування тотивності: *заохувати/ заохотити, навідувати/ навідати, одержувати/ одержати, ототожнювати/ ототожнити* і под.: *Він приймав у себе старого листоношу Федора Буренкіна, що навідав його з цілою юрбою внучок та внучок* (Олександр Довженко); *Ми, старії, тільки поїдемо поле жати – молодіж заохотити* (Остап Вишня).

Непродуктивним, але стійким способом творення є кореляція префіксальних форм на зразок *знаходити/ знайти*: *Побіг туди і знайшов на долівці непритомну Марію* (Улас Самчук).

За утворення тотивних префіксальних дієслів – співвідносної пари – можливе (як додатковий показник виду) чергування кореневих голосних фонем: *виводити/ вивести* (в люди), *вивозити/ вивезти* (когось), *вимітати/ вимести* (когось силою), *виміщати/ виместити*, *завмирати/ завмерти*, *залітати/ залетіти* (на короткий час), *злітатися/ злетітися*, *зводити/ звести* (про долю), *навозити/ навезти*, *наскакувати/ наскочити*, *обпікатися/ обпектися* (зазнавати невдач), *приносити/ принести*, *приводити/ привести* і под., напр.: *А ось Гнат їй тут децю приніс* (Улас Самчук); *Перед вечором привели назад до камери Свистуна* (Іван Багряний); *Коли-небудь, може ж, згадає, як звела його біда з молодою степовичкою десь там, на хуторі...* (Олесь Гончар).

Наступним способом творення співвідносних видових пар префіксальних дієслівних основ із семантикою тотивності в доконаному виді є зміна місця наголосу: *виклика́ти/ ві́кликати* (почуття), *склика́ти/ скли́кати*, *розсипа́ти/ розсипа́ти*, *вріза́тися/ вріза́тися* та ін.: *Задуже́вна, таємни́ча розмова виклика́ла прия́знь до нього* (Іван Пільгук); *Забув сказа́ти, що перекинув також столика, який стої́ть біля кани (кругли́й ото́й), і розсипав твої па́пери* (Юрій Яновський); *Мотя приму́сила подру́гу нега́йно роздягну́тися, насильно́ вклала її в лі́жко і виклика́ла ліка́ря* (Валерій Козаченко); *Одна з брил вріза́лась у сніговий видолино́к* (Роман Андріяшик).

Творення безпрефіксних тотивних дієслів також можна пов'язати з наведеними вище способами. При утворенні доконаного виду тотивних безпрефіксних дієслів часто прослідковується чергування суфіксів **-овува-** (недоконаний вид) / **-ува-**: *арештовувати/ арештувати*, *ізолювувати/ ізолювати*, *конфісковувати/ конфіскувати* і под.: *У Карпа Нехлюди двоє міліціонерів одібрали наган, а його самого арештували й відправили до повітового міста* (Павло Шиян); *За одне знищення книжки тебе варто ізолювати ...* (Юрій Яновський); *Сідло це Гнат конфіскував у куркуля на хуторах і розповідав про нього цілі легенди...* (Григор Тютюнник).

Крім того, для творення видових пар безпрефіксних дієслів з тотивним значенням є характерним протиставлення основ: *давати/ дати*, *лишати/ лишити*, *лучатися/ лучитися*: *Найстаріший військовий дав знак відправити Андрія назад до камери* (Іван Багряний); *Лишили́сь вони з матір'ю самі на всі́м білі́м світі́* (Улас Самчук) та інші.

Для більшості тотивів найбільш продуктивним є протиставлення основ, при якому тотивне дієслово (доконаний вид) отримує суфікс **-ну-** за наявності в недоконаному виді **-ува-**: *відгукуватися/ відгукнутися* (на події), *відсмикувати/ відсмикнути*, *впурхувати/ впурхнути*, *замахуватися/ замахнутися* (на виконання чогось), *наштовхуватися/ наштовхнутися*, напр.: *Притьма наштовхнувся на гурток людський...* (Василь Барка); *В останню, останню мить відсмикнув руку від отруйного золота* (Юрій Логвин); *... нараз розчахнулися двері до його службового покою і впурхнула Клавдія Прокула* (Юрій Ячейкін).

У поодиноких випадках тотиви утворюються внаслідок семантичного зближення різнокорневих основ: *говорити/ сказати*; *брати/ взяти* й под. Такі форми функціонують так само, як і члени суфіксальних і префіксальних кореляцій, замінюючи один одного в різноманітних синтаксичних умовах і видових контекстах. Напр.: *А Толя навіть щось сказав до Спірки* (Володимир Винниченко); *Потім одна людина взяла владу в свої руки* (Роман Іваничук); *Не торгуючись, узяв крайнього й поїхав* (Іван Багряний).

Таким чином, для творення тотивних предикатів є характерним використання досить значної групи афіксів. Виступати ж у ролі афіксів-тотивізаторів можуть тільки окремі з них, на що впливає структура поля тотивності.

Питання про з'ясування ролі афіксів-тотивізаторів у творенні тотивних предикатів є недостатньо вивченим, тому нашу подальшу роботу буде зосереджено в цьому напрямку мовознавства.

Література

- Андрєєва 2006: Андрєєва Т.В. Тотивні дієслова у сфері вживання загальнорезультативного способу дієслівної дії // Наукові записки. Серія: філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2006. – Вип. 67. – С. 3-8.
- Бондарко 1976: Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1976. – С. 197-200.
- Бондарко 1983: Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / (А.В. Бондарко, М.А. Шелякин и др.). – Л.: Наука, 1983. – 348 с.
- Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
- Городенська 1987: Городенська К.Г. Семантичні функції дериваційних морфем // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 20 – 30.
- Грубор 1962: Грубор Д. (Из книги «Видовые значения») // Вопросы глагольного вида. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 68-76.
- Ільїн 1953: Ільїн В.С. Префікси в сучасній українській мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 164 с.
- Падучева 2004: Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики. – М.: Яз. славянской культуры, 2004. – 526 с.
- Русанівський 1971: Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
- Селиверстова 1982: Семантические типы предикатов / Под ред. О.Н. Селиверстовой. – М.: Наука, 1982. – 365 с.

Храковський 1989: Типология итеративных конструкций / Отв. Ред. В.С. Храковский. – Л.: Наука, 1989. – 310 с.

Шелякін 1983: Шелякин М.А. Категория вида и способы действия русского глагола: Теоретические основы. – Таллинн: Валгус, 1983. – 210 с.

Principal word-forming totive predicates models are considered in the article, affixes participate in the forming of perfective type verbs, totives belong to are picked out. An endeavour was made to determine the role of word-forming means in formation of totiveness meaning.

Keywords: totive predicates, type of the verbs, word – forming affixes, totivisators.

Надійшла до редакції 14 вересня 2007 року.

Віталій Борецький

ББК 81.411.1 – 212

УДК 811.161.2'366.5

ВЗАЄМОПЕРЕХОДИ В СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧІЙ КАТЕГОРІЇ “КОНКРЕТНІ – АБСТРАКТНІ ІМЕННИКИ”

У статті йдеться про метафорично й метонімічно зумовлені взаємопереходи між конкретними та абстрактними іменниками.

Ключові слова: семантико-граматична категорія, транспозиція, метафора, метонімія, конотація.

Конкретність та абстрактність – це ономазіологічні ознаки, які лежать в основі всього частиномовного поділу. „За семантикою найвиразніше протиставлені одна одній назви предметів і не-предметів (ознак). Перше протиставлення охоплює іменник, з одного боку, і дієслово, прикметник, прислівник і числівник, з іншого” [Вихованець 2004: 44]. Іменник як лексико-граматичний клас з найнижчим рівнем мовної абстракції має власну ієрархічну систему семантико-граматичних категорій (далі – SGK), яка, на наш погляд, полягає передовсім у протиставленні семантико-граматичної підкатегорії “абстрактні” й родової за характером підкатегорії „конкретні” (включає інші SGK-значення реальної неграматичної предметності: „власні”, „загальні”, „дискретні”, „недискретні”, „збірні”, „одиничні”). SGK “конкретні – абстрактні іменники” найповніше відбиває, з одного боку, центрально-предметну природу іменника, а з іншого – периферійно-ознакову природу інших повнозначних частин мови, які завдяки словотвірним можливостям мови транспонуються до класу іменника, й поповнюють правобічні значення цієї бінарної категорії (*бігати – біг; кохати – кохання; синій – синь; двадцять – двадцятка; сто – сотня* тощо). Конкретні іменники – центральна зона усіх іменникових SGK, вони відзначаються категорійною первинністю, предметною референційністю, це переважно давня лексика на позначення предметів навколишнього світу.

У сфері іменника української мови раніше досліджувалися явища, які спричиняють транспозицію в його SGK (розширення і звуження значення слова, полісемія, лексико-семантичний словотвір, метафоризація та метонімізація), проте в українському мовознавстві ще не здійснювалася спроба об’єднати ці явища під одним функціональним знаменником. У сучасній лінгвістиці існують дослідження зі з’ясування структури окремих, „більш граматикалізованих” SGK іменника [Алтинцева 2003; Микитюк 1997; Петровская 1973; Погрібний 1999 тощо]; здійснені також спроби цілісного аналізу транспозиційних явищ в окремих сферах, переважно в граматичних категоріях різних частин мови та синтаксисі [Гуйванюк 2001; Піддубська 2000; Джура 1999; Шабат-Савка 2001 тощо]. Проте залишається чимало семантичних явищ, які є недослідженими й транспозиційно релевантними при правильному виборі предмета й методології дослідження. Зокрема, недослідженим в цьому аспекті залишається слово як носій узагальненого категоріального значення та пов’язаних із ним перехідних SGK. Цілісних інтерпретацій міжрівневих категорій та динамічних процесів, що відбуваються в них, в українстиці поки що немає. З поширенням функціонально-семантичного та концептуального підходів до вивчення мовних явищ постала потреба в упорядкуванні великої кількості різнозумовлених значень, причому, категоріально-аналітичний апарат дериватології, семасіології та лексикології не в змозі комплексно відобразити картину таких змін.

Мета нашого дослідження коротко розглянути основні метафорично-метонімічні транспозиційні відношення схеми $Sub_{concr} \leftrightarrow Sub_{abstr}$ узуального, лексикографічного характеру в іменниках, вторинне значення яких не пов’язане з семантикою афіксів (словотвірна дивергенція, синкретизм тощо), а також із процесами формального плану (омонімія, конверсія, інтерференція тощо).

Основними семантичними та психічними пресупозиціями творення транспозиційних значень репрезентантів SGK „конкретні – абстрактні іменники” є реальність / ірреальність денотата, висока експресивна смність конкретних імен при називанні ними абстрактних реалій і, з іншого боку, прагнення мовця до реалізації експресивних та компресійних потенцій мови.

Розглянемо транспозиції метафоричного походження. За В. М. Вовк, метафора є різновидом вторинної лексичної номінації, що виникає на основі зіставлення двох предметів за спільною ознакою. „На практиці такий процес забезпечується єдністю психічно-асоціативних процесів у свідомості людини” [Вовк 1986: 15]. За такого визначення доцільно з'ясувати загальні ознаки твірних слів-асоціантів, групуючи їх за тематичним принципом.

Серед досліджуваних лексем, які виявили семантичну трансформацію $Sub \rightarrow Sub_{abstr}$ з узуально закріпленим транспозиційним значенням за власне метафоричними перенесеннями утворена 371 семантема (16,1 % усієї кількості досліджуваних одиниць). Дотримуючись імміграційного підходу, розглядатимемо транспозиційні переходи до семантико-граматичної підкатегорії „абстрактні”.

Семантико-граматичного значення „абстрактні” внаслідок метафоризації набувають передовсім предметні й недискретні іменники. Механізм таких перенесень функціональний. Виняток становлять близько десятка одиниць (бл. 2 %) семантичної групи „спортивно-акробатичні трюки” (*бочка, змійка, навіс, свічка, шпагат, штопор* тощо), вторинна номінація в яких здійснюється за візуально-асоціативною схожістю предмета й траєкторії руху, предмета й положення агенса дії.

„Різноманітність метафоричних перенесень очевидна й, на відміну від метонімії, містить більше асоціативних пресупозицій. Для метафори міра подібності неістотна. Аналогія може бути поверховою й неглибокою. Якщо концепт-прообраз не має адекватного означення, можна скористатися готовою назвою його образу, навіть якщо схожість часткова й випадкова” [Никитин 1979: 98]. Така закономірність при врахуванні всіх параметрів переносу значення (СГК значення та семантична група вихідної одиниці, сема-мотиватор, ступінь експресії в діапазоні *конотація – нейтральна метафоризація – стерта метафора* тощо) зумовлює значну розгалуженість класифікації. Пропонуємо останню в більш згорнутому й практичному вигляді. Отже, транспозиційна схема $Sub \rightarrow Sub_{abstr}$ представлена такими трансформаційно-тематичними групами (враховуються вихідне й транспозиційне значення):

1. **Просторові константи \rightarrow їх абстрактні асоціанти + конотація а) книжності:** *авансцена, атмосфера, баласт, вісь, віха, джерело, дзеркало, згусток, надбудова, нашарування, оболонка, орбіта, основа, панорама, паралель, перепона, перспектива, площина, профіль, простір, розгалуження, розкладка, скрижаль, слід, смуга, стіна, стовп, сторона, точка, уламок, уривок, фон, форма, центр, шлях* тощо; б) **пейоративності:** *дно, надрив, огріх, прірва, провал, розкол, розлом, тупик, яма.*

2. **Недискретні субстанції \rightarrow їх абстрактні асоціанти + конотація пейоративності:** *багно, бруд, жовч, каламуть, наліт, намул, осад, плутанина, тернина, хаці, чернь, шарпанина.* Пейоративна конотація виникає на основі спільних родових сем „непрозора рідина”, „неоднорідна субстанція” тощо.

3. **Предмети з яскравою диференційною ознакою \rightarrow їх абстрактні асоціанти + конотація** *клеймо, пляма, тавро, фібра, шпилька, шпичка, штамп, ядро, ярлик.*

Серед номінацій, які, транспонуючись, набули пейоративної конотації, більшість становлять недискретні поняття. Саме недискретність супроводжується ДДС (додатковими денотативними семами) „невпорядкованість”, „невизначеність”, які трансформуються відповідно в конотативні „безлад”, „хаос”. Спорадично зустрічаються одиниці, метафорично транспоновані за схемою $Sub_{indiscr} \rightarrow Sub_{abstr}$, які не містять ні компонента образності, ні оцінки (*балон, броня, дріб, ефір, матеріал* тощо): *Студенти поки що можуть спати спокійно – у них броня до закінчення університету* (О. Гончар); *Вони ввійшли в село під барабанный дріб і музику губних гармошок* (О. Довженко).

Транспоновані іменники за схемою $Sub \rightarrow Sub_{abstr}$ меліоративно майже не конотують (зафіксовано 8 семантем (0,34%). Це іменники на зразок *дар, елегія, золото, феєрія, фібра* (назви абстрактних реалій з меліоративною оцінкою) *краплинка, росинка, сльозинка* (неозначені міри малої кількості, що перейшли із СГК „одиничні”).

Порівняно з метонімічними перенесеннями, метафоричні фіксуються у словнику більш послідовно. Це пояснюється їхнім стилістичним забарвленням, про що свідчить зокрема в „Словнику української мови: В XI томах” (далі – СУМ) система спеціальних позначень: *згуб., перен., рідко, розм.* тощо, а також широкими можливостями витворення безпосередньо в мовленні без порушень норм української мови. Метонімічні конотують значно рідше, чіткіше підлягають семантичному класифікуванню. Такі випадки поповнення правобічної підкатегорії СГК „конкретні – абстрактні іменники” кількісно становлять меншу групу (200 одиниць) й представлені в „Словнику української мови: В XI томах” наступними семантичними моделями (окрім проблемних семантичних груп, які виявляють двосторонню транспозицію, реалізують конвергентні відношення тощо й розглядаються окремо):

1. **Інструмент / виконувач дії \rightarrow дія:** *ванна, варта, гайдук, гонг, грим, дзвін, дзвінок, душ, жереб, заявка, козачок, комісія, король, кура, ослона, план, планета, рать, самохід, свисток, сніданок, спінінг, трапеца, таран, тоталізатор, фанфара, фараон, флажолет, харч(і), хор, чай;*

2. **Місце дії \rightarrow дія:** *вигул, водопій, доступ, купіль, попас, притулок, пробіл, ринок, сейм, стик, суд, сцена, торжище, туалет, управа, фронт;*

3. **Носії ознаки** → **ознака**: *гниль, козир, контакт, настій, національність, новосілля, патент, пейзаж, підпілля, плісень, пліснява, псіна, тухлятина, пурпур, скань, сонце, стаціонар, тератологія, тетрархія, фасад, філігрань, фітофтора, фреска, хмарність, ціль, цвіт, цифра, чад, чтиво*;

4. **Результат дії** → **дія**: *виграш, жниво, зарис, заробіток, засада, затор, зруб, надріз, намітка, наплив, нахил, позолота, прядиво, пряжа*;

5. **Суміжний предмет** → **посада**: *крісло, портфель, престол, трон*.

Художній контекст розширює транспозиційні відношення, які узуально не закріплюються за лексемами, зокрема вирізняються транспозиційно релевантні метонімічні перенесення схеми $Sub_{concr} \rightarrow Sub_{abstr}$ синтагматичного характеру за семантичними моделями, подібними до вищенаведених:

1. **Носії ознаки** → **ознака** (подана в дужках): *Так би прийшлося і віру в чоловіка* (людяність) *згубити* (М. Старицький); *Але головне – мати солідного цензора* (відчуття цензури) *краси в собі* (Дзвін); *Разом з вірою в людину* (моральність) *в душі Франковій живе віра в світлу будучність для нашої землі* (М. Коцюбинський).

2. **Місце дії** → **дія** (подана в дужках): *Минулої весни вони записали Кравченкові на бюро* (засіданні бюро) *догану за повільні темпи веснооранки* (О. Гончар); *От ходімо зараз за млин, на Деркачівку, – там тепер вулиця* (гуляє молодь): *може, хоч трохи розважиш своє серце* (М. Старицький); *У неділю в Чорновусі був храм* (служба у храмі) (Б. Грінченко).

3. **Інструмент дії** → **дія** (подана в дужках): *Мені здавалось тоді, що все гідне екрана* (показу на екрані) (О. Довженко); *Хто приносить йому більше дарунків, тому він менше різок* (ударів різкою) *давав; одну чи дві і то злегенька* (Дзвін); *Гітлер одібрав у нього мозок* (здатність мислити), *і він забув, що Німеччині потрібне його життя, а не смерть* (О. Довженко).

Зазначені перенесення – кількісно відкрита група, що не підлягає статистичному аналізу.

У плані синтагматичного поповнення підкатегорії „абстрактні” недискретними іменами чітко виділяються два механізми перенесення значення:

1. **Метафора**. *Але я не змію свою мову вбирати в оксамит; вона рине звідсіля, з цього місця і несе все надання* (М. Старицький); *Чи то справді камінь який, впавши на голову, пригнітив мізки, що там не ворухиться нічого, таки нічогісінько?* (М. Коцюбинський). Семантично такі транспозиції нічим не обмежені (якісно відкрита група) й залежать від творчих зусиль автора.

2. **Метонімія**. *Тим-то як би не ріднила їх фарба, кольоровий фільм – це новий шлях, пробитий у природу, а не в позолочену раму твору станкового живопису* (О. Довженко); *Боже мій милий! Може, справді се йому мої сльози одливаються* (Марко Вовчок).

Переважно такі одиниці позначають недискретні поняття, суміжні з абстрактними явищами, діями й використовуються з експресивною метою.

Перехід одиничних імен до абстрактних, окрім метафоричних мір невизначеної малої кількості, що семантично межують з неозначено-кількісними числівниками, на зразок *краплина тепла, зернина мудрості, перлина таланту* тощо, майже не зустрічається: *Був маленький, блідий, без кровинки в обличчі, кутався в стару шинелю, бо в кімнатці лютувала холоднеца* (П. Загребельний).

Транспонована семантична група „міри кількості” вторинних значень іменників трансформації за схемою $Sub \rightarrow Sub_{abstr}$ розподілена між двома механізмами переносу значення: метафорою (невизначені міри малої кількості типу *дециця, краплинка, крихта, росинка, сльозинка* та великої кількості *купа, океан, тьма*) та метонімією (визначені / відносно визначені міри кількості: *жменя, пригорща, пучка, чарка, чвертка*). Зазначимо, що ступінь визначеності неметричних одиниць вимірювання останньої групи відносний: частина лексем передає точне кількісне значення (*стакан = 100 г, пляшка = 0,5 л, копа = 60 снопів* тощо), частина представляє проміжні випадки переносу між власне метафорою й метонімією й передає суміжно-асоціативні приблизні просторові міри *верета, лантух, пучка, жменя, пригорща, оберемок, крок*. Наявні випадки метричної уніфікації суміжно-асоціативних мір, так *копа, лікоть, піч, п'ядь* закріпили точне числове значення. Художні тексти, актуалізуючи архаїчні назви, розширюють діапазон транспонованих суміжно-асоціативних мір типу *рука, прут, шворинь, шнур* тощо: *Поля, звісно, обмаль: шнур під озимину, шнур під ярину, а шнур – толока, в кожній руці по шнурові* (М. Коцюбинський). Тематичний підхід обмежується параметрами предмета дослідження, так релевантний транспозиційний ряд „неозначені одиниці вимірювання” *кишеня, крихта, пазуха, пригорща* тощо (конкр. → абстр.) семантично доповнюється нерелевантними *безліч, злива, тьма* (абстр. → абстр.).

Іншу проблемну групу складають назви танців та народних ігор (*ведмедик, гайдук, дурень, козел, козак, козачок, крем'ях, пекар, фараон, циганочка* тощо). Суперечність кваліфікації наведених одиниць полягає у тому, що зазвичай вони інтерпретуються як власне метафори, тоді як детальний етимологічний та денотативний види аналізу доводять наступне: більша частина лексем цієї групи етимологічно транспоновані за метонімічним механізмом. Твірною семантемою в такому випадку виступає метафорично номінований один із учасників гри (танцю), а не первинна семантема. Так абстрактні семантеми “гра дурень”, “танець козачок”, “гра пекар”, “танець циганочка” транспоновані за такою схемою: **конкр. → конкр., метафора** (учасник гри) → **абстр., метонімія** (назва гри за учасником). Наведене явище спорадично зафіксоване в лексикографічних дефініціях зазначеного джерела:

„Пекар, 1. Робітник, який випікає хлібні вироби...”

2. Вид дитячої групової гри, а також одна з дійових осіб цієї гри. В чого за день тільки не нагуляються вони [хлопці]: *і в високого дуба; і в квача, і в позивачки, і в стукалки, і в пекаря*” (Тич, II, 1957, 238) [СУМ, т. VI: 110].

Тематичний підхід до внутрішнього диференціювання метонімічних транспозиційних відношень за схемою $Sub \rightarrow Sub_{abstr}$ вимагає уніфікування екстралінгвального (денотативного) аналізу, а також орієнтування передовсім на синхронний зріз. Так семантичне поле “інформаційні реалії” включає групу „твори мистецтва”, яка мала б містити як еміграційні, так і імміграційні випадки переходів. Це пояснюється етимологічною первинністю належності іменників, що складають тематичну групу, до лівої або правої сторони бінарної категорії “абстрактні – конкретні іменники”. Наприклад, іменники *анекдот, голосіння, казка, коломийка, загадка, пісня, скоромовка* тощо повинні транспонуватися відповідно до настанови “усність – письмова фіксація” за схемою $Sub_{abstr} \rightarrow Sub_{conkr}$, оскільки первинно існують / існували в усній формі, свідомості носіїв і лише при потребі фіксуються писемно. По-іншому поводять себе іменники цієї ж групи, денотати яких первинно існують у конкретному, предметно (писемно) фіксованому вигляді: *вірш, драма, ноти, оповідання, поема* тощо. Вирішенням цієї проблеми є розгляд зазначених реалій в синхронії, зокрема в їхньому суспільному екзистенційному плані. За такої настанови усі твори мистецтва й інформаційні реалії (віртуально-динамічні й предметні) на нинішньому етапі зафіксовані писемно або існують у вигляді інших інформаційних носіїв.

Семантична група “інформаційні реалії” містить ще одну проблемну й найбільшу тематичну підгрупу, транспозиційно релевантну за схемою $Sub_{abstr} \rightarrow Sub_{discr}$ – „інформаційні реалії та їх писемне відображення” (бл. 80 лексем). До таких транспонантів належать:

1. Державні та інші офіційні документи, які є наслідком певної однойменної дії чи явища: *акція, виписка, декларація, доручення, інструктаж, заява, заявка, звіт, зізнання, направлення, об'ява, оповіщення, перелік, повідомлення, подяка, право, присуд, рапорт, рахунок, рішення, розгляд, розписка, санкція, скарга, список, сповіщення, умова, унія, ухвала* тощо.

2. Писемні реалії, які є носіями ідеальних цінностей чи сутностей, що в практиці існують на певних інформаційних носіях, але можуть бути актуалізовані як абстрактні: *диктант, доповідь, роман, вірш, програма, план, повість, дослідження, жарт, завдання, епізод, оповідання, передмова, передрук, переказ, переклад, перезапис, писання, письмо, план, римування, розробка, скорочення, стаття, теза, тлумачення, транскрипція, транслітерація, транспозиція, узагальнення, уривок, уточнення, фраза, число, шарж*.

Адекватний транспозиційний аналіз вимагає чіткої кваліфікації тематичних груп іменників засобами референційного аналізу на синхронному зрізі з метою диференціювання первинності того чи іншого семантико-граматичного значення. Так назви наук вважаємо конкретними (дискретними) іменами. Це можна аргументувати тим, що на сучасному етапі науки мають чіткий предмет власного дискурсу, писемну фіксованість результату суспільної діяльності у певній галузі. Семантика „наука як вид певної діяльності зі здобуття знань” є вторинною. Отже, конкретні науки – це передовсім наукові теорії з відображення певного аспекту об'єктивного світу. Вихідна семантика має кваліфікацію „дискретні”.

Спостерігаємо тенденцію метонімічного перенесення назв наук на відповідні субстантивовані ознаки, які переважно є предметом вивчення цих наук. Найповніше функціонування подібних одиниць зустрічаємо в синтагматичній, яка демонструє широкий діапазон їхнього засвоєння від книжних стилів до розмовно-побутового мовлення: *Техніка реалізації підвищення точності пристроїв зі структурною надлишковістю інформації, яка формується на додатковому каналі, досить добре розроблена в теоретичному і практичному аспектах* (ФХТТ); ... *труд високоорганізованого нового суспільства вперше в історії набуває такого велетенського розмаху, що змінює географію землі* (О. Довженко); *Але мені здається, що немає нічого огиднішого і дурнішого від психології обрусілого хохла* (ЛЮ). „Словник української мови: В XI томах” фіксує узуальні транспозиційні атрибутивні значення близько 30 номінацій за семантичною настановою „назва науки – ознака, що є предметом вивчення цієї науки”: *аеродинаміка, аеростатика, акустика, анатомія, географія, геометрія, гігієна, граматики, динаміка, енергетика, естетика, етика, етіологія, клініка, навігація, орнаментика, орфографія, палеографія, патологія, психологія, риторика, радіоелектроніка, радіотехніка, риторика, топографія, хімія*. Узагальнене атрибутивне значення подібних транспозицій розкривається в мінімальних контекстах, які мають ідіоматично-професійний характер (*висока аеродинаміка, клініка хвороби, патологія органів, психологія школяра, топографія місцевості*).

Досліджуване джерело не фіксує таких випадків нових перенесень як *екологія довкілля, фізика твердого тіла, синтаксис усного мовлення, доброзичлива педагогіка*. Це свідчить про вільні і тому не завжди лексикографічно фіксовані перенесення конкретних назв наук як предметно оформлених теорій на спосіб та ознаки того чи іншого об'єкта, які є предметом вивчення певної науки. Спостерігається контекстуальне розширення значень, транспонованих за семантичним механізмом „наука – аспект дійсності, що є предметом її вивчення”: *Помилки, пов'язані з технікою аналізу* (Фармакологія); *Зрозуміло, що для цього повинна бути відома топологія ПФ даного металу* (ФХТТ).

Зворотньою транспозицією характеризується низка іменників, які позначають передовсім вид діяльності, а семантика „наукова теорія” є вторинною: а) окремі мовознавчі розділи: *семантика, словотвір* (в т. ч. й зі збірних: *синоніміка, фразеологія*); б) науки, що є водночас сферами практичної діяльності: *землепорядкування,*

кораблебудування, рослинництво, садівництво; в) науки, що є водночас методами дослідження: тахеометрія, телеметрія.

Транспозиційні відношення у сфері SGK, що відбуваються за схемою $Sub_{abstr} \rightarrow Sub_{concr}$ мають узагальнений зміст, оскільки підкатегорія „конкретні” родова й у плані поповнення може бути представлена частковими моделями. Прагматична настанова „опредмечений процес дії – результат дії” репрезентує найсимптоматичніший тип транспозиційних метонімічних відношень схеми $Sub_{abstr} \rightarrow Sub_{concr}$. Окрім значної кількісної поширеності, вони (переважно девербативи) привертають увагу виразною кореляцією із вихідними власне дієслівними семами, як-от: результативність, орієнтація на об’єкт. Найчисельнішу підгрупу складають віддієслівні деривати, що є похідними дієслів з ознакою необмеженої дії й повністю зберігають відповідну лексичну ідентичність з вихідними дієсловами, оформлену граматичними категоріями іменника та суфіксами -от-, -анн-, -енн-, -ій-.

Відповідно тематична група „предметний результат дії” об’єднує всі вторинні конкретні імена. На матеріалі досліджуваного лексикографічного джерела зафіксовано понад 290 таких одиниць, наприклад: виділення, викривлення, випуска, виплата, вигляд, випорожнення, випуск, виріст, висів, вишивання, відвал, відвід, віддзеркалення, відлив, відріз, відиарування, відікодування, гаптування, друк, екранізація, ізоляція, перфорація тощо. Частина подібних одиниць посідають проміжне становище між вищеаналізованими групами і щойно наведеною. Так лексеми *звіт, наvertання, Perezapis, переказ, переклад, формулювання* транспозиційно релевантні за настановою „інформаційна реалія – її носій” і водночас – „дія – результат дії”. Порівняймо: *важкий диктант* (предмет, текст); *важкий диктант* (процес написання); *важкий диктант* (знову текст, але як результат роботи); *точне формулювання* (предмет, текст); *точне формулювання* (процес створення цього тексту); *точне формулювання* (текст як результат діяльності, номінованої цим самим словом). Зазначимо, що частина іменників, транспозиційно релевантних за двома вказаними настановами, в деяких випадках афіксально мотивують свою динамічну ознаку (іменники-назви дій): *завдання, наvertання, оповідання, римуння, малювання* [-анн-], в тому числі розмовно-оказіональні: *ляпанина, мазанина, писанина* [-ин-], *писання, малювання* [-анн-], іншомовного походження: *алітерація, транскрипція, транслітерація* [-ій-]. Частотність уживання подібних перенесень свідчить про універсальність психолінгвістичної настанови у свідомості мовця: „інформація може бути предметом (папір, книга) й віртуальною реалією (потік звуків, усне мовлення)”.

Отже, семантико-граматичні категорії – це наступний після частиномовного поділу ступінь класифікації одиниць словесного рівня, який полягає у групуванні одиниць за способом подальшого (після граматичного категоріального значення) членування предметів і явищ навколишньої дійсності. SGK виявляються у специфічних парадигмах граматичних та словотвірних категорій (їх поява, звуження, відсутність). Метафорично-метонімічні транспозиційні відношення у сфері SGK „конкретні – абстрактні іменники” – це поповнення абстрактних іменників за рахунок інших SGK-значень, об’єднаних підкатегорією „конкретні”. Детальне вивчення взаємопереходів у SGK іменника відкриває перспективи інтерпретації іменника як функціонально-семантичного поля з предметним центром, абстрактною периферією й специфічними перехідними зонами.

Перелік умовних позначень і скорочень

- ДДС – додаткова денотативна сема;
- ЛУ – “Літературна Україна” (газета);
- SGK – семантико-граматична категорія;
- SGK-значення – видове значення будь-якої SGK;
- СУМ – Словник української мови;
- ФХТТ – Фізика і хімія твердого тіла (журнал);
- Sub – іменник;
- Sub_{concr} – конкретний іменник;
- Sub_{abstr} – абстрактний іменник;
- Sub_{diskr} – дискретний іменник.

Література

1. Алтинцева Л. Ю. Функціонально-семантичні параметри іменників з неповною числовою парадигмою: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 200 с.
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець (гол. ред.), К. Г. Городенська – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 398 с.
3. Гуйванюк Н. В. Функціональна транспозиція в синтаксисі // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Донецьк: ДНУ, 2001. – С. 85 – 91.
4. Вовк В. Н. Языковая метафора в художественной речи: Природа вторичной номинации. – К.: Наукова думка, 1986. – 140 с.

5. Джура А. С. Синтаксична транспозиція відмінкових форм (на матеріалі іменникових форм родового відмінка): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Волинський держ. ун-т імені Лесі Українки – Луцьк, 1999. – 196 с.
6. Микитюк О. Р. Українські абстрактні іменники в загальноновживаній і термінологічній лексиці. Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. / Держ. ун-т “Львівська політехніка”. – Львів, 1997. – 282 с.
7. Никитин М. В. О семантике метафоры // Вопросы языкознания. – 1979. – № 1. – С. 98 – 102.
8. Петровская О. П. Категория собирательности имени существительного в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1973. – 25 с.
9. Піддубська І. В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм: Дис. ... канд. філол. наук: 10. 02. 01. / Дон. нац. ун-тет. – Донецьк, 2000. – 185 с.
10. Погрібний І. І. Матеріально-речовинні іменники (лексична семантика та словозміна). Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. / Нац. пед. ун-тет ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – 215 с.
11. Шабат-Савка С. Т. Функціональна транспозиція синтаксичних одиниць: Конспект лекцій / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Рута, 2001. – 48 с.

The article deals with the metaphorically and metonymically caused intertranspositions between concrete and abstract nouns.

Keywords: semantic-grammatical category, transposition, metaphor, metonymy, connotation.

Надійшла до редакції 25 вересня 2007 року.

Екатерина Виноградова, Валерія Чекаліна

ББК Ш12=411.4*212.71

УДК 81'367.633

НА БЛАГО ВСЕХ ИЛИ НА БЛАГО ВСЕМ?

Статтю присвячено дослідженню російських прийменникових одиниць «на благо кого-чого» і «на благо кому-чому», які можуть керувати як давальним, так і родовим відмінком. У статті проаналізовано семантику цих одиниць, а також функціонування в комунікативній структурі висловлення і склад текстової парадигми. Доведено, що досліджувані прийменники не є абсолютними синонімами.

Ключові слова: прийменникова одиниця, текстова парадигма, анафора, родовий прийменник.

Уже более 5 лет лингвисты Болгарии, Белоруссии, Польши, России, Сербии, Украины ведут работу в рамках проекта «Славянские предлоги в синхронии и диахронии: Морфология и синтаксис». Участниками проекта был опубликован «Словник українських прийменників» [Загнітко, Данилюк, Ситар, Щукіна 2007], продолжается работа над аналогичным словарем российской стороной [Всеволодова, Виноградова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов, Чекалина 2008] и коллективами авторов в других странах. Основными задачами проекта являются составление по возможности полного реестра предлогов и изофункциональных им образований, а также создание «грамматики предлогов», которая могла бы стать частью нового, более полного описания языка [Всеволодова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов 2003], [Ляхур 2005], [Куц 2006] в рамках прикладной функционально-коммуникативной грамматики [Всеволодова 2000]. Одна из основных задач подобной грамматики заключается в том, чтобы «сформулировать правила и алгоритмы транспозиции речевых построений родного языка наших учеников [иностранцев учащихся – Е. В., В. Ч.] в соответствующие им в конкретном дискурсе русские речевые построения» [Всеволодова 2007: 66]. «Грамматика предлога» активно создается, атрибуция предложной единицы на данный момент включает 20 пунктов-характеристик. Работа с фактическим материалом при описании предлогов обуславливает необходимость дополнительных исследований, посвященных как уточнению понятийного аппарата [Конюшкевич 2006, 2007 и др.], так и описанию новых системных свойств подобных единиц [Загнітко 2007], [Суздуки 2006], [Виноградова, Чекалина 2004], [Виноградова, Ситар, Чекалина 2007] и др., в том числе рассмотрению морфосинтаксической парадигмы предлогов [Виноградова, Ситар 2006], к которой относятся случаи «типа **в цвет чего — в цвет чему, в направлении чего — в направлении к чему, в направлении на что** и т. п., когда лексически идентичный предлог управляет разными падежными формами, и значение при этом не меняется, ср.: *Дорога идет между домами — Дорога идет между домов*, а также разные словоформы самого предлога: ср.: **в отношении кого-чего — в отношении к кому-чему — по отношению к кому-чему**» [Всеволодова, Виноградова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов, Чекалина 2008].

Однако, сравнительное исследование членов морфосинтаксической парадигмы предлога пока не было предметом отдельного исследования. Основное внимание в данной статье уделяется рассмотрению двух единиц – членов одной морфосинтаксической парадигмы: *на благо чему* и *на благо чего*, которые на первый взгляд функционируют как абсолютные синонимы. Нашей задачей является анализ этих предложных единиц,

выявление их семантических различий, а также различий в функционировании, что в свою очередь позволит дать более точное словарное описание этих единиц.

Анализ языкового материала показал, что в русском языке наряду с предлогом *на благо кого-чего* (*на благо людей, на благо страны*) регулярно употребляется предлог *на благо кому-чему*. И если предлог *на благо* с родительным падежом зафиксирован во всех современных толковых словарях и семантизируется как «в интересах, для пользы кого-чего», то предлог *на благо* с дательным падежом ни одним словарем не зафиксирован. Однако подобное управление этой предложной единицы совсем не редкость. Приведем лишь некоторые примеры: *Анатолий Борисович на удивление твердо убежден, что работает на благо* (НКРЯ¹); *Хочу творить на благо всем* (НКРЯ). Особенно много употреблений предлога *на благо* с дательным падежом встречается в газетных заголовках: *Всё - на благо детям* (НКРЯ); *Торнадо можно использовать на благо людям* (НКРЯ); *На благо всем* (НКРЯ); *Несовершенство законов – на благо бизнесу* (НКРЯ); *Богатство земли якутской – на благо людям, живущим на ней!* (НКРЯ); *Динамика на благо кинематике* (НКРЯ); *На благо людям – на благо народу* (НКРЯ).

И если на первый взгляд может показаться, что управление предлогом *на благо* дательным падежом более позднее, менее освоенное и, следовательно, степень определенности данной лексемы меньше степени определенности лексемы *на благо кого-чего*, то языковой материал работает против этой гипотезы. Так, предложная единица *на благо кому-чему* регулярно встречается в литературных текстах 19-20 веков: *В воздухе, однако ж, слышится еще весенняя свежесть; реки еще через край полны воды, а земля хранит еще свою плодотворную влажность на благо и крепость всякому злаку растущему* (Салтыков-Щедрин «Губернские очерки»); *Блаженны люди свободные, отдавшие волю свою на благо всем: в царстве небесном им будет вверено утро вселенной* (Пришвин, Дневники, 1920); *Во всех действиях моих я мню, что буду иметь в них успех, что все они будут на благо мне и ближним, и только милосердный бог, не хотящий меня покинуть, нередко ниспосылает мне уроки смирения и сим лишь хоть на время исцеляет мою бедствующую и худую душу от злейшего недуга ее* (А. Ф. Писемский. Масоны (1880)); *Напротив, именно этим и возвышается реальное значение искусства, потому что таким объяснением дается ему неоспоримое и почетное место в числе деятельностей, служащих на благо человеку, а быть во благо человеку - значит иметь полное право на высокое уважение со стороны человека* (Н. Г. Чернышевский. Эстетические отношения искусства к действительности).

Предлог *на благо* с родительным падежом в достаточно большом корпусе текстов XIX века нами отмечен не был, что позволяет сделать вывод о более позднем появлении этой единицы. Анализ других предложных единиц также подтверждает наше предположение о том, что конструкция с родительным падежом является более поздней. Так, наряду с предлогами *в цвет чему, в дополнение чему*, в современном русском языке отмечается регулярное употребление *в цвет чего, в дополнение чего* и др. [Всеволодова, Виноградова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов, Чекалина 2008].

По приведенным выше примерам может показаться, что рассматриваемые предлоги являются абсолютными синонимами. Но проведенный анализ языкового материала позволяет нам говорить о том, что эти единицы абсолютными синонимами не являются.

Исследование данных единиц проводилось по трем параметрам: (1) качественный состав текстовой парадигмы, (2) функционирование в коммуникативной структуре высказывания; (3) семантика предложной единицы.

Итак, одним из признаков, по которым характеризуется каждый предлог, является текстовая парадигма. Под текстовой парадигмой в проекте понимается парадигма присоединяемых компонентов или парадигма синтагматических вариантов. Важнейшее место в текстовой парадигме занимает анафора, вернее, способность предлога сочетаться с разными типами анафор. Выделяются 3 таких типа:

а) личное или указательное анафорическое местоимение (в общем случае обычно с первообразными предлогами (*в дом – в него – поверить в это*), хотя возможно и с вторичными предлогами – *в честь него*);

б) нуль-форма анафоры; *Высадившись у Красных Ворот, он нашел по записанному Остапом адресу нужный дом и принялся ходить вокруг да около* (Ильф и Петров) = вокруг да около этого дома;

в) притяжательное или определительное указательное местоимение (обычно с вторичными предлогами и их эквивалентами). *Я ведь после всей этой истории, слава Богу, никогда уже не контактировал с простыми советскими людьми, разве что они сидели перед моим столом в качестве подследственных или агентов. Но в этом качестве люди ведут себя совсем по-другому, чем в коммунальной квартире* (Вайнеры) [Всеволодова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов 2003], [Виноградова, Чекалина 2004].

Анализ языкового поведения обеих предложных единиц позволяет говорить о том, что текстовая парадигма у них не совпадает.

Проверка предлога *во благо* + р.п. показала, что он в качестве анафоры регулярно принимает именно притяжательное местоимение:

¹ Примеры с пометой НКРЯ взяты из Национального корпуса русского языка (www.ruscorpora.ru).

На федеральном и местном уровне оказываем друг другу посильную помощь **на благо всех жителей Приморья** → на **их** благо (НКРЯ);

У нас всех есть общие корпоративные интересы, которые мы должны защищать **на благо отрасли** → на **ее** благо (НКРЯ);

Поступали такие распоряжения сверху, которые не шли **на благо театра**, но их нужно было выполнять → на **его** благо (НКРЯ).

Анализ предлога *на благо* + д.п. показал, что он в качестве анафоры будет принимать не притяжательное, а личное местоимение:

Я материалист в том смысле, что жажду создать сам материю в смысле похищения огня для людей **на благо им**, как у Прометейя, или в наказание, как у Ильи Пророка... (Пришвин, Дневники);

Но где-то в глубине я знал, что **мне на благо** сейчас этот злой ветер, приближающий меня к самому краю отчаяния (Ю. Нагибин. Война с черного хода (1990–1995);

Может, это необходимый этап в человеческой эволюции, который пойдет **ей на благо?** (НКРЯ).

Объяснить качественно разную анафору при этих предлогах можно грамматическими факторами. В случае предлога *на благо кого-чего* признаковое существительное *благо* не принимает после себя личного местоимения в родительном приименном, и, следовательно, при контекстуальной необходимости анафоры данная предложная единица употребляется с притяжательным местоимением, которое оказывается в позиции согласованного определения. А в случае предлога *на благо кому-чему* никакой трудности присоединить анафору в виде личного местоимения в дательном падеже не возникает.

Помимо того, что предлоги *на благо кого-чего* и *на благо кому-чему* присоединяют качественно разную анафору, они по-разному ведут себя в коммуникативной структуре высказывания, а именно: выступают в разных коммуникативных ролях. Предлог *на благо* + р.п. может выступать как в тематической, так и в рематической составляющей. Например: *Чтобы их единение и впредь работало **на благо города**, подобные фестивали надо проводить ежегодно во всех районах столицы* (НКРЯ) (в составе тематической составляющей); *В ходе выступления спикер неоднократно повторял, что деятельность Партии жизни целиком направлена **"на благо человека"*** (НКРЯ) (в составе рематической составляющей). Также отмечено употребление этого предлога в парентезе: *Болезнь женщины, прославившейся во всем мире своим бескорыстным служением **на благо сирот**, вызывает тревогу у всех, кому известен жизненный подвиг матери Терезы* (НКРЯ). В аналогичных позициях может выступать и предлог *на благо кому-чему*. Но помимо оговоренных выше позиций – в составе тематической составляющей, в составе рематической составляющей и в парентезе – *на благо* + д.п. может попадать в фокус ремы: *Заимствование печатающего механизма производителю пошло **на благо*** (НКРЯ); *Кому радиация — погубель, а кому — **на благо*** (В Быков). Сравните предложения: *Законы должны работать **на благо людей*** и *Законы должны работать **на благо людям***. И в том и другом случае предлог *на благо* выступает в составе рематической составляющей, но при наведении на него фокуса ремы единственно возможным оказывается высказывание с дательным падежом: *Законы должны работать **людям на благо***. Невозможность предлога *на благо кого-чего* попадать в фокус ремы объясняется также отсутствием положения в постпозиции.

Таким образом, исследование коммуникативного потенциала данных предложных единиц позволяет говорить о том, что они не являются синонимическими вариантами. В том случае, если говорящему нужно навести фокус ремы именно на предложную единицу, выбираться будет *на благо* + д.п.

Анализ семантики этих предлогов также позволяет сделать вывод о том, что они не являются полными синонимами. И это связано, в первую очередь, с характеристиками родительного приименного. Еще Р. Якобсон говорил о том, что конструкции с родительным приименным, или, как он его называет, родительным присубстантивным, имеют *метонимическую природу*: «...родительный падеж свидетельствует о том, что обозначенный им предмет исключается из содержания высказывания или представлен только частично. Эта установка не на предмет, а на смежное содержание или же всего на часть предмета свидетельствует о *метонимической природе родительного*. Имя, от которого зависит родительный падеж, либо непосредственно ограничивает объем предмета в родительном (*стакан воды, часть дома*), либо абстрагирует от предмета какое-либо из его свойств (*красота девушки*), какое-то из его проявлений (*слово человека*), какое-то из его “страдательных” состояний (*разгром армии*), какую-то из его принадлежностей (*имущество ремесленника*), что-то из его окружения (*сосед кузнеца*); или же, напротив, носитель свойства абстрагируется от самого свойства, субъект или объект проявления – от самого проявления (*дева красоты, человек слова, жертвы разгрома*)» [Якобсон 1985: 149].

То есть в случае употребления родительного приименного происходит как бы меньшая объективизация предмета. Это свойство родительного приименного позволяет нам объяснить, почему, например, в заголовках мы будем встречаться по большей части с конструкцией *на благо* + д.п. Особенности функционирования высказывания в позиции заголовка, а именно – необходимость максимальной объективизации предмета – заставляют автора выбирать предложную единицу, управляющую не родительным, а дательным падежом. Интересно, что нами были отмечены случаи, когда в заголовке статьи употребляется *на благо* с дательным падежом, а в тексте той же самой статьи – *на благо* с родительным падежом: *Административный ресурс **на благо людям*** (заголовок статьи) (НКРЯ) ↔ *Не раз, отвечая на вопросы журналистов и наших оппонентов, мне*

доводилось *объяснять*, что в использовании административного ресурса *на благо людей* не вижу ничего дурного (текст статьи) (НКРЯ); Бенедикт XVI: "Глобализация - *на благо людям*, но есть опасность" (заголовок статьи) (НКРЯ) ↔ Бенедикт XVI *уверен*, что, как и все другие виды человеческой деятельности, "глобализация должна руководствоваться этическими принципами, обращая все *на благо человека*..." (текст статьи) (НКРЯ). Отметим, что, конечно, рассматриваемые предложные единицы не находятся в данном случае в отношениях дополнительной дистрибуции. В газетных заголовках регулярно встречаются и реализации предлога *на благо* + р.п.: ср. *Из морских глубин - на благо человека!* (НКРЯ). Мы говорим здесь лишь об общей тенденции контекстного употребления этих предлогов, которая не носит обязательный характер.

Итак, проведенный анализ позволил нам разграничить функционирование предложных единиц *на благо кого-чего* и *на благо кому-чему*. Языковой материал показал нам, что эти единицы не функционируют в языке как абсолютные синонимы. Предлог *на благо кого-чего* является более поздним наряду с такими единицами, как *в цвет чего*, *в дополнение чего*. Он реже выступает в функции заголовка, что можно объяснить особыми характеристиками родительного приименного. Предлоги *на благо* с родительным и *на благо* с дательным падежом имеют качественно и количественно разный состав текстовой парадигмы. А также рассматриваемые предложные единицы ведут себя по-разному в коммуникативной структуре высказывания, то есть обладают разным составом не только текстовой, но и коммуникативной парадигмы.

Подобное детальное изучение каждой предложной единицы и определение условий дополнительной дистрибуции сходных единиц как раз и позволит решить основную задачу функционально-коммуникативной прикладной грамматики – дать алгоритм построения правильного текста. Поэтому описание предлогов с указанных позиций представляется актуальным.

Литература

Виноградова, Чекалина 2004: Виноградова Е. Н., Чекалина В. Л. К вопросу о грамматике русского предлога. Статья 1. К вопросу о грамматике русского предлога. Первые результаты. Понятие парадигмы предлога // Вестник Московского Университета. Серия 9. Филология. – № 5. – 2004. – М.: Изд-во Моск. ун-та. – С.7-35.

Виноградова, Ситарь 2006: Виноградова Е.В., Ситарь А.В. Морфосинтаксическая парадигма предлогов и их эквивалентов в украинском и русском языках: сравнительный аспект // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 82. – Т. 1. – С. 60-62.

Виноградова, Ситарь, Чекалина 2007: Виноградова Е.Н., Ситарь А.В., Чекалина В.Л. Семантические типы предложных конверсивов в русском и украинском языках // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 110. – Т. 1. – С. 87-90.

Всеволодова 2000: Всеволодова М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 503 с.

Всеволодова 2007: Всеволодова М. В. Русская грамматика XXI века – грамматика языка функционирующего (наше представление о языке; задачи и перспективы) // Мир русского слова и русское слово в мире. Т.1. Новое в системно-структурном описании современного русского языка. Материалы XI Международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы. Варна, 17-23 сентября 2007 г. – HERON PRESS, SOFIA, 2007. – С. 65-74.

Всеволодова, Виноградова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов, Чекалина 2008: Всеволодова М. В., Виноградова Е. Н., Клобуков Е. В., Кукушкина О. В., Поликарпов А. А., Чекалина В. Л. Материалы к словарю «Предлоги и средства предложного типа в русском языке. Функционально-коммуникативные аспекты реального употребления». Выпуск 1. Словарные статьи в алфавитном диапазоне А–И. Алфавитный реестр предложных единиц русского языка в алфавитном диапазоне К–Ю. – Изд-во Московского университета, 2008 (в печати).

Всеволодова, Клобуков, Кукушкина, Поликарпов 2003: Всеволодова М. В., Клобуков Е. В., Кукушкина О. В., Поликарпов А. А. К основам функционально-коммуникативной грамматики русского предлога // Вестник Московского Университета. Серия 9. Филология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2003. – № 2. – С. 17-59.

Загнітко 2007: Загнітко А. Прийменники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 15 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук.ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С.120-131.

Загнітко, Данилюк, Ситарь, Щукіна 2007: Загнітко А. П., Данилюк І. Г., Ситарь Г. В., Щукіна І. А. Словник українських прийменників. – Донецьк, 2007. – 416 с.

Конюшкевич 2006: Конюшкевич М. Предлог как синтаксемообразующий формант и структура синтаксемы // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук.ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С.73-79.

Конюшкевич 2007: Конюшкевич М. Белорусские предлоги и их аналоги: принципы атрибуции при формировании реестра Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 15 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук.ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С.142-150.

Куш 2006: Куш Н. Прийменник: основні підходи вивчення, лексико-грамматичні ознаки, перспективи дослідження // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С.90-95.

Ляхур 2005: Ляхур Ч. Перспективи лексикографического описания предложной системы славянских языков (на материале польского языка) // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 13 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С.78-80.

Суздуки 2005: Суздуки Р. Структура словоформы параметрических существительных-коррелятов предлога // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С.111-116.

Якобсон 1985: Якобсон Р. К общему учению о падеже. – Якобсон Р. Избранные работы. М., 1985. – С.149.

The article is devoted to the study of Russian prepositional unit 'na blago' that can conduct both genitive and dative cases. The article analysis semantics of the units as well as their functioning in the communicative structure and the potential to add different types of anaphora. The article proves that these prepositional units do not function as complete synonyms.

Keywords: prepositional unit, anaphora, genitive case.

Надійшла до редакції 15 липня 2007 року.

Микола Калько

ББК 81.2 Ук – 212

УДК 811.161.2'367.625.41

АСПЕКТУАЛЬНА ПОВЕДІНКА І ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДІЄСЛОВА

У статті показано можливість аспектуального аналізу багатозначної лексики, що ґрунтується на двокомпонентній теорії виду. Корелятивність за видом, можливість уживатися у прогресивному значенні, здатність до акціонального партнерства виводиться із належності кожного окремого значення до одного із п'яти аспектуальних класів: термінативного, активитивного, евентивного, стативного, релятивного.

Ключові слова: видова поведінка, аспектуальний клас, аспектуальна полікатегорійність.

Уперше задекларована у середині минулого століття у ранній, але надзвичайно популярній та широко цитованій у сучасних аспектологічних працях статті Ю. С. Маслова [Маслов 1948], проблема взаємозв'язку категорії виду і лексичного значення дієслова не втратила своєї актуальності і нині. У цьому переконують відповіді на анкету аспектологічного семінару філологічного факультету МДУ ім. М. В. Ломоносова, які були отримані з тринадцяти країн світу від тридцяти п'яти провідних спеціалістів у галузі дієслівного виду [Черткова 1997]. Так, зокрема серед різномірних чинників, визначальних для виду, найбільш частотним в анкетах аспектологів є вплив на вид лексичного значення дієслова (разом із словотвірним значенням афіксів), а серед міжрівневих феноменів, що вимагають особливої уваги дослідників, на перше місце поставлена якраз проблема взаємодії лексичної та видової семантики [Черткова 1997: 126 – 127].

Зазначена проблема не залишилась поза увагою і в дослідженнях українських лінгвістів: її торкаються автори: аспектологічних студій – В. М. Русанівський [Русанівський 1959; 1971], К. Г. Городенська [Городенська 1997; 2002], О.І. Бондар [Бондар 1996], С. О. Соколова [Соколова 2003], граматичних праць – І. Р. Вихованець [Вихованець 1988] та А. П. Загнітко [Загнітко 1990; 1996], розділів, присвячених дієслову у сучасних граматиках – К. Г. Городенська [ТМУМ 2004: 217 – 298] та А. П. Грищенко [СУЛМ 1997: 403 – 446]. Так, зокрема, І. Р. Вихованець відзначає, що вид є найбільш “внутрішньою”, “захованою” в лексичному значенні дієслова категорією [Вихованець 1998:102], а на думку А. П. Загнітка, поняття внутрішнього часу співвідноситься з кількісним виміром дії і репрезентується на віртуальному рівні мовного знака, що засвідчує когнітивність видової семантики, а можливість чи неможливість дієслова вступати у видову опозицію залежить від його лексичного значення [Загнітко 1996: 213 – 216]. Однак нестримний поступ сучасної аспектологічної думки спонукає до нових пошуків, спрямованих на поглиблення уявлень про механізм взаємодії граматики і словника в царині категорії виду українського дієслова.

Дослідницька мета “показати на практиці можливість і важливість такого вивчення семантики видів, яке виводить конкретні особливості видових значень і видових властивостей із особливостей їхньої лексичної семантики, тобто, власне кажучи, із деяких об'єктивних властивостей самих позначуваних цими дієсловами дій”, поставлена у згаданій вище роботі Ю. С. Маслова [Маслов 1948: 316], уможливила виділення найбільш важливих та визначальних щодо виду розрядів дієслівної лексики – прототипів майбутніх “класів Вендлера” – відкритих та описаних через дев'ять років філософом Оксфордської школи Зіно Вендлером (незалежно від праці Ю.С. Маслова) у роботі “Verbs and Times”, яка була опублікована у

1957 році [Vendler 1957], а у 1967 році з незначними змінами увійшла до його книги “Linguistics in philosophy” [Vendler 1967], чотирьох аспектуально зорієнтованих лексичних класів дієслова, за якими закріпилася стійка назва “класи Вендлера”: accomplishments (“здійснення”); achievements (“досягнення”); activities (“діяльності”); states (“стани”).

Роботи Ю. С. Маслова та З. Вендлера заклали підмурівок **об’єктивістського напрямку** в аспектології, найбільш характерною для якого є **двокомпонентна теорія виду**, представлена зокрема в роботах В. Броя [Brey 1994], М. Гіро-Вебера [Гиро-Вебер 1990], Б. Комрі [Comrie 1976], Ф. Леманна [Lehmann 1988], А. Г. Пазельської [Пазельская 2003], С. Г. Татевосова [Татевосов 2001]. “Працездатність” класів Вендлера на слов’янському мовному ґрунті підтверджують дослідження Т. В. Булигіної [Бульгіна 1982], Х. Р. Меліга [Мелиг 1985], О. В. Падучевої [Падучева 1996; 2004].

Проекція класів З. Вендлера на аспектуальну систему української мови свідчить про її “працездатність” і на матеріалі українського дієслова, що уможливило виділення аналогічних корелятивів до класів англійських дієслів. При цьому варто зробити застереження, що нашою метою є не механічне перенесення вендлерівської класифікації на іншомовний ґрунт, а лише використання її як відправної точки на шляху до з’ясування причин семантичних табу щодо видової парності, корелятивності за родами дії, вживання дієслів у актуальному значенні.

Наші спостереження над видовою поведінкою українського дієслова, а також теоретичний аналіз аспектологічних досліджень, проведених на матеріалі інших мов спонукає до розширення чотириккомпонентної системи **аспектуальних класів** З. Вендлера, взятої за основу у нашій концепції виду, до п’ятикомпонентної. Використання вендлерівської класифікації ставить передусім проблему аспектологічної стилізації термінологічних позначень виділених класів, оскільки буквальні переклади англійських лексем навряд чи можна назвати задовільними. На нашу думку, більше б відповідали міжнародному духові сучасної аспектології інтернаціональні терміни: **термінативний, евентивний, активітивний, стативний та релятивний** аспектуальні класи.

Головною метою, яку ставив перед собою З. Вендлер, створюючи класифікацію англійських дієслів, було пояснення їхньої здатності чи нездатності вживатися в актуальному значенні. Використання вендлерівської ідеї при дослідженні аспектуальної системи української мови засвідчує більш широкий діапазон того впливу, який мають аспектуально зорієнтовані класи лексики на категорію виду. Система аспектуальних класів українського дієслова постає як своєрідний функціонально-семантичний фільтр, що визначає специфіку видової поведінки дієслова: 1) термінативи мають парновидових та акціональних партнерів, вживаючись у конкретно-процесному значенні; 2) евентивам притаманне парновидове та обмежене акціональне партнерство при неможливості функціонувати в конкретно-процесному значенні; 3) активітивам не властиве парновидове партнерство, натомість – багатовекторне акціональне партнерство та конкретно-процесне значення; 4) стативи позбавлені можливості мати парновидових партнерів та вживатися у конкретно-процесному значенні, при цьому їм властиве обмежене акціональне партнерство; 5) семантика релятивів унеможливило будь-яке аспектуальне партнерство та актуальне вживання.

Аспектологічний аналіз дієслів сучасної української мови свідчить про те, що термінативність, активітивність, евентивність, стативність та релятивність не є однозначною аспектуальною кваліфікацією всієї лексеми, а швидше параметром, або форматом реалізації, який у різних значеннях однієї лексеми може бути різним. Аспектуальні класи не можуть існувати у вигляді закінчених дієслівних реєстрів, оскільки зорієнтовані не на всю дієслівну лексему, а на кожен її конкретний лексико-семантичний варіант, конкретну реалізацію валентнісного потенціалу предиката, семантичні ролі аргументів, передовсім суб’єкта та об’єкта, зрештою, широкий контекст, а отже, **аспектуальна полікатегорійність** дієслівної лексеми, що виявляється у здатності функціонально належати до різних аспектуальних класів, є системним явищем для українського дієслова.

У плані виявлення **аспектуально-семантичних парадигм** як спектра значень, що належать до різних аспектуальних класів, кожна полісемічна дієслівна лексема потребує спеціального аспектологічного “розслідування”. На особливу увагу при цьому заслуговують безпрефіксні імперфективи з дифузною семантикою. Проведемо аспектологічний екскурс у семантичний “світ” дієслова **різати**.

У значенні “чим-небудь, переважно гострим, розділяти щось на частини, подрібнювати або відокремлювати частину від цілого” дієслово **різати** є термінативом, означаючи подієспрямований процес. Зважаючи на те, що події, досягнені у результаті виконання такого процесу позначають перфективи із п’ятьма різними префіксами (*роз-, пере-, по-, на-, від-*), доцільно виділити п’ять окремих термінативів: 1) **різати** (процес) “чим-небудь, переважно гострим, розділяти щось на частини” – **розрізати** (подія), напр.: – *Може, розрізати?* – *питаю я, знайшовши потрібне місце, та просовую книжку між сторінками зошита.* – **Ріж.** Одним ударом я розрубую міліцейську лінву... (В. Діброва); 2) **різати** (процес) “ріжучи, розділяти навпіл, на частини” – **перерізати** (подія), напр.: *Настає день, коли він готовий різати собі вени* (Ю. Андрухович); **Перерізавши артерії і опустивши так руку поза ліжком в теплу воду, людина засинала навіки, і вже вранці її не могла розбудити вся тюремна адміністрація разом з усіма слідчими (І. Багрянний); 3) **різати** (процес) “чим-небудь, переважно гострим, подрібнювати щось” – **порізати** (подія), напр.: *Часто, щоб не кусати сухенького окрайця, Василь різав ним хліб на невеличкі шматочки* (Панас Мирний); – *Дурний! Хіба ж так ховають баранину!.. Ти б її порізав на шматочки та гарненько намочив у ночовках, то б я тобі борщику зварила***

(О. Стороженко); 4) **різати** (процес) ”поділяти що-небудь на частини, шматки або відділяти яку-небудь кількість частин, шматків від чогось різальним інструментом” – **нарізати** (подія), напр.: *Овочі нарізають механічним способом або вручну середнім або малим ножем кухарської трійки. Овочі можна різати (просто й фігурне нарізання), сікти, стругати, обточувати ножем, вирізати виїмками і карбувати* (Підручник кулінарії); *Коли спік перший хліб, то нарізав тоненькими кусниками, як торт, і повільно їв і їв, розжовуючи вкрай* (В. Барка); 5) **різати** (процес) ”чим-небудь, переважно гострим, відокремлювати частину від цілого” – **відрізати** (подія), напр.: – *Ну, коли вона не хоче різок, – обізвався прикажчик, – так замість того звелить одрізати їй косу! – Косу? – ридуючи скрикнула Галя. – За віщо ж косу мені різати? Хіба я повія?* (А. Кашенко). У цьому ж значенні **різати** має ще одного видового партнера – **врізати**, напр.: *Перше змір, а тоді й різь. Зле зробив покійний Хмель, що не змірявши врізав* (Б. Лепкий). Близьким до описаних вище є і термінативне значення ”зрізувати, відрізати що-небудь, відокремлюючи від основи”, пор.: **різати** (процес) – **зрізати** (подія): *Батько показав великого старого граба... – Ну, зріжемо цього. Вмостилися і почали різати* (У. Самчук).

У значенні ж ”чим-небудь гострим, різучим робити візерунки, написи” термінатив **різати** вступає у відношення видового партнерства із перфективом **вирізати**, напр.: *...узяв із собою чоловіка, який умів різати печаті* (П. Загребельний); *На липових дверях клуні вирізав тризуба, а навколо нього три літери: У. Н. Р* (У. Самчук).

Із видовим партнером **зарізати** термінатив **різати** корелює у трьох значеннях: 1) ”убивати кого-небудь холодною зброєю”, напр.: – *Чого ти тут з ножем, дурненький? – Гетьте! Я його заріжу! – Кого ти будеш різати? – Його!* (М. Івченко); 2) ”забивати свійських тварин, птахів і т. ін. на м'ясо”, напр.: – *Ну, то хто мені її заріже? – спитала мама, переводячи погляд з тата на діда. – А щоб мене та гуска вбрикнула, то я не буду пороти вишиття! – заклалася бабуся. – Е-е, буду я панькатися – різати! – скривився тато. – Оно візьму сокиру – чах-чах і капут* (Ю. Винничук); 3) ”загризати (про дику, хижу тварину)” – *Тяжкі мої гріхи, Лисичко-сестричко. Коли, бувало, ввірвуся до кошари, то не різку одну Віцю або дві, щоб наїстися, але замордую десять, двадцять із самої лютости* (І. Франко); *За два тижні "великий" – так вівчарі пошепки називали ведмедя – зарізав ще п'ять корів* (М. Коцюбинський). Термінативним є також значення ”знищувати, винищувати кого-небудь різнею”: *З наказу Галагана його військо напало на них, безоружних, і почало всіх колоти й різати, та й сам Галаган до того прикладав рук* (А. Кашенко), де **різати** вступає у видове партнерство із **вирізати**: *Далі він вирізав людей у містечку Димері й, переходячи від міста й до міста, завдавав населенню пекельних мук, залишав за собою криваві річки* (А. Кашенко).

Видове партнерство термінативів підтверджується відомим тестом Ю.С. Маслова: можливістю імперфекти вів уживатися у подійному значенні, передовсім у контексті *praestns historicum* (теперішнього історичного) [Маслов 1948: 307], напр.: *Тим самим мисливським ножем, яким він домучував недобитих лосів, він різьє (зарізав) на смерть свого товариша і, забравши гроші, втікає (втік) в Крим* (Григорій Тютюнник).

Більшість згаданих вище термінативів входять до складу т.з. ”видових трійок”: перфективи **розрізати, перерізати, врізати, відрізати, нарізати, зрізати, вирізати** перебувають у відношеннях видового партнерства з двома синонімічними імперфективами: з одного боку, безпрефіксним, від якого вони утворені, а з іншого – із суфіксальним дериватом, утвореним від них унаслідок вторинної імперфективації, напр.: **різати – відрізати – відрізати (відрізувати)**: – *Світ не милій. Різь – і крапка! О н и с ь к о (важко зітхнувши, одрізує вуса)* (О. Коломієць); – *То я тобі шматочок коси відрізала... Щоб ти не забув мене...* (Григорій Тютюнник).

Аспектуальна конкуренція безпрефіксного та суфіксального імперфективів підтверджується їх взаємозамінністю у тексті, напр.: **різати – відрізати**: *Обличчя дряпай, вухо собі різь (відрізай), щоб кожен бачив, як ти пасіюєш* (Л. Костенко).

Крім здатності до видового партнерства, до ”кодексу” видової поведінки термінативів належить можливість імперфективів уживатися у конкретно-процесному, або актуально-тривалому значенні (актуальний процес, що розгортається перед очима спостерігача (імпліцитного чи експліцитного) в режимі ”тут– зараз”), напр.: *Було їй приємно дивитись, як він прилаштовує серветку, тонко різьє хліб і їсть...* (Б. Левін); *Товариш Огре похапцем різав на маленькі шматки маленький шматок білого хліба й дивився у вікно, де стояв зелений вогонь семафора* (М. Хвильовий).

Термінативи, окрім видових, можуть мати і акціональних партнерів (корелятивів за родами дії), пор.: **різати –зарізати** (видове партнерство) і **різати – порізати** (акціональне партнерство з дистрибутивом): *Питаю: “ Хіба ви своїх півнів ще не порізали?” Кажє: “Ще не порізала, не встигла, бо не знала, що ти приїдеш, то заріжу зараз. Якого тобі козута різати?”* (Є. Гуцало).

Унаслідок пропозиційного зсуву – опущення об'єкта-пацієнта дієслово різати стає псевдонеперехідним, або дієсловом із нульовою перехідністю, що зумовлює його перекатегоризацію з термінативного значення у активітивне, напр.: ... – *Там уже ксьондзи та єзуїти володіють світом: в ім'я Христове різють, палять, меч і вогонь пройшов через весь край!* (Л. Старицька-Черняхівська).

До активітивів належать і кілька значенневих варіантів **різати**, що описують інтенсивний перебіг процесів, напр.: ”різко, інтенсивно дути (про вітер)”: *Навколо ні душі. Вітер не дме а різьє* (У. Самчук).

Значення ”забивати свійських тварин, птахів і т. ін. на м'ясо” виявляє аспектуальну полікатегорійність залежно від особливостей об'єкта-пацієнта. Якщо дія спрямована на один об'єкт або на точно визначену кількість, **різати** є термінативом – це передбачає видове партнерство із **зарізати**, пор.: *Фросино, різь півня*,

вари борці (В. Малик); Коли ти повелів жінкам **зарізати** зразу тищу курок на майдані в спеку, то хоч кури й завоняли майдан, я подумав: *оте є кооптах! Ніхто не міг його перекопати, аби не **різати** зразу!* (О. Довженко). Якщо ж об'єктів неозначена кількість, **різати** є активітивом – це позбавляє його видового партнерства, але уможливорює акціональне, напр.: **різати** – **нарізати** (кумулятив): *Рота розсипалась по селу й почала **різати** кури, гуси, свині і навіть корови.* (І. Нечуй-Левицький); *Навозив [Панько] жита й пшениці, і кабанів наколов колгоспних, і телят **нарізав*** (Ю. Збанацький).

Активітивним є значення “робити операцію кому-небудь”, напр.: – *Ну так... але... А що кажуть лікарі? – Кажуть, що треба **різати**.* – *Ім би **різати**...*(Ю. Винничук). У цьому випадку можливе лише акціональне партнерство, напр.: **порізати** “зробити операцію багатьом або кому-небудь у багатьох місцях” (дистрибутив): *Після операції Шура деякий час лежала в тяжкому стані. Її неабияк **порізали**, поки повиймали осколки з ніг* (О. Гончар). Але в контекстах, що описують ситуації конкретних операційних дій, **різати** є термінативом, що уможливорює видове партнерство, пор.: **різати** – **розрізати**: *Одним промивав рани й накладав пов'язки, іншим спершу **різав** (розрізав) тіло, добував із нього щиросерде загнанустрілу, а тоді вже тамував кров і теж накладав пов'язки* (Д. Міщенко), пор.: *Завтрашній день твердів у ньому, як куля, яку, не **розрізавши** тіла, не можна дістати* (М. Коцюбинський); **різати** – **відрізати**: – *Пізно, – сказав хірург до свого помічника, – доведеться відтягти руку.– Відтинайте! **Ріжте** (відрізайте) швидше! – рішуче й швидко сказав несподівано Орлюк* (О. Довженко), пор.: *Він колись так відморозив собі обидві кисті рук, що їх довелось **відрізати*** (В. Барка).

Активітивними є значення, що описують ситуації каузації болючих відчуттів: “врізатися в тіло, терти його, спричиняючи різкий біль”; *Роса пече босі ноги, скринька **ріже** плече...* (С. Васильченко); “викликати різкий біль, болючі відчуття”: *Нас більше сонце не палило. Не **різав** ніг сухий пісок* (Олесь); – *Славку, очі болять, **ріже** повіки. – Це я винен, Ліночко* (О. Бердник); “неприємно діяти на органи чуттів своєю незвичною яскравістю, різкістю, негармонійним звучанням і т. ін.”: *В кімнаті тхнули прілі сигарети, і **різав** носа неприємний дух* (В. Симоненко). Означаючи актуальні стани людини, такі дієслова, однак, ведуть себе не як стативи, а як активітиви, маючи, по перше, актуально-тривале значення, напр.: *Але біль із такою силою **ріже** в мозок, що доктор Рудольф почуває, як м'якнуть йому руки й ноги і душа млосність хилить його на землю* (В. Винниченко); по друге, акціональних партнерів, пор.: **зарізати** (інхотив): *Скаменів Андрій поміж двома дубами, не ворухнеться, тільки серце пташиною: тук-тук, тук-тук, наче на волю проситься, та в очах **зарізало** і самі повіки затремтіли дрібно та часто* (М. Стельмах); **різонути** (семельфактив-інтенсив): ... *знову Назара **різонуло** у, як сказали б медики, ділянці серця* (С. Процюк). Метафорична агентивація каузатора болючих відчуттів веде до зсуву значення у бік термінативного, що відкриває можливість видового партнерства: – *Бо ви цілий день не бували в хаті, а його **різало** без вас та й **зарізало**. А я приходила до него і свіженькі булки приносила, але він вже не їв* (В. Стефанік). З іншого боку, деактуалізація подібних процесів призводить до семантичного зсуву у бік релятивності: каузації болючих відчуттів описується не як актуальний процес, а як позачасова властивість, напр.: – *Мене товста сорочка **ріже** в тіло, а ти, Мотре, ще молода: носи тим часом товсті сорочки, – сказала Кайдашиха* (І. Нечуй-Левицький).

До аспектуального класу евентивів дієслово **різати** належить у значеннях, що відображають непрогнозовані, несподівані, небажані події (“випадки”, “пригоди” тощо). Це передовсім: “наїжджаючи на кого-небудь, убивати (про трамвай, поїзд)”, де **різати** виступає як видовий партнер до **зарізати**, пор: *Бережи ж там гроші та на вулицях оглядайся. Там, кажуть, тих трамваїв, що кожного дня людей **ріжуть**...* (Григорій Тютюнник); *Якби він знав, як себе поводити, як відповідати людям..., в яких випадках усміхатися, а в яких зберігати серйозний вигляд, коли і як переходити вулицю, щоб його не **зарізав** трамвай* (Григорій Тютюнник); “ранити людину, частини її тіла (про щось гостре або чимсь гострим)”, де **різати** вступає у відношення видового партнерства із **порізати**, напр.: *Маруся повзла, повзла на колінах до лісу, оглушена, роздавлена, без серця в грудях. І повзла, і падала, і **різала** руки, лице гострими травами, і повзла, і повзла...* (Г. Хоткевич); *Уже кілька разів вона **порізала** осокою собі коліна і литки, і ті порізи щеміли так, ніби туди насипали солі* (Григорій Тютюнник). Як і термінативи, евентиви належать до парновидових дієслів, але їх парновидовість має інший характер: термінативне партнерство як у мовному, так в когнітивному аспекті є гетерогенним: імперфективи означають подієспрямований процес, а перфективи – подію як неминуче завершення процесу, його повну реалізацію стосовно своєї внутрішньої межі. Евентивне ж партнерство у мовному плані є гетерогенним, а в когнітивному – гомогенним: як перфективи, так і імперфективи позначають подію, унаслідок чого вони не мають головного для недоконаного виду значення – актуально-тривалого, вживаючись натомість у ітеративному значенні (контексті повторюваної події). “Кодекс” видової поведінки евентива **різати** виключає видове партнерство, хоч у цілому деякі евентиви корелюють за способом дії із дистрибутивами. Але в контекстах, що описують ситуації ушкодження кількох частин тіла людини, у порізати з'являється відтінок дистрибутивності, напр.: *Стане косить - косу поламає, візьметься за серп - руки собі **поріже*** (О. Стороженко).

До аспектуального класу стативів **різати** належить, описуючи ситуацію неактуального постійного заняття (ремесла), напр.: *Кожне ремесло добре, що дає заробок. Ти **ріжеши** свиней і заробляєш, а я інколи заріжу чоловіка і маю теж свій заробок* (А. Чайковський); *Іелійл був там десятником над своїми ж земляками, сам не потребував робити, а лише приказував; до того ж іще заробляв тим, що **різав** людям скотину...* (Г. Хоткевич). Маючи стативне значення, **різати** описує не конкретно-часовий, а неактуальний процес, що

може бути прив'язаний до часової осі лише у контексті надтривалих інтервалів. Це підтверджує негативний тест на актуально-тривале значення, пор.: *Що він зараз (у цю мить) робить? – *Ріже скотину (у збірному значенні), та позитивний тест на адвербіальний поширювач все життя, пор.: *Все життя заробляв тим, що різав людям скотину.**

Як релятив *різати* виступає у значенні “діяти добре при використанні (про інструменти, пристрої, машини і т. ін.)”, напр: *Так ми невеличке удосконалення придумали: через два зубці - третій вкорочуємо. Здається, дрібниця, а така пила вдвоє скоріше ріже. Як по маслу іде, тирсою не забивається, не стрибає по деревині...* (М. Стельмах). Означаючи властивості, релятивні значення становлять крайню периферію процесуальної ознаки і наближаються до прикметникових, що підтверджують є контексти, у яких між вираженнями властивості за допомогою різних за частиномовною приналежністю предикатів можна поставити знак рівності, напр.: – *Все одно це ти купила! – затявся хлопчина і, трохи охолоджений, не з таким уже запалом, взявся випробувати на клаптику паперу, чи гострий ніж і як ріжуть ножиці* (Б. Антоненко-Давидович), пор.: ... *взявся випробувати на клаптику паперу, як ріже ніж і чи гострі ножиці*. Поряд із цим існують і контексти, які описують не релятивну ситуацію, тобто не властивість, незалежну від часоплину, а конкретно-часовий випадок її вияву (своєрідне актуальне “підтвердження” віртуальної властивості). У таких контекстах спостерігаємо зсув релятивного значення в бік активітивного, що допускає конкретно-процесне вживання, напр.: *Взявся за ніж: він легко ріже, гладенько; сиплеться додола червоняста порохня, баранцями скручується стружка.* (В. Близнець).

До релятивних значень належить також *різати* “проходячи, пролягаючи через що-небудь, розділяти, пересікати його”. *Поміж хвилястими пагорбами та глинищами зміївся протитанковий рів. Праворуч різала річку навскіс розмита кам'яна гребля давно зруйнованого млина* (В. Козаченко). Як і всі “географічні” дієслова, що означають статичну постійно-часову ознаку “розташування певних ландшафтних об'єктів у просторі”, *різати* не повністю абстраговане від динамічного компонента свого первісного значення: це уможливило морфологічну конкуренцію з перфективами, пор.: *Праворуч перерізала річку навскіс розмита кам'яна гребля давно зруйнованого млина*. Але, на відміну від динамічних термінативних значень *різати* тут не є подієспрямованим процесом, а *перерізати* – подією. В обох випадках – це просторова реляція як незмінний “стан речей”, що унеможливило семантичне наповнення такого залишкового морфологічного партнерства та визнання його парновидовим.

Безумовно, регламент статті не дозволяє відобразити всю повноту семантичних відтінків та вживань аналізованого дієслова. Незважаючи на це, все сказане вище підтверджує можливість застосування теорії аспектуальних класів у процесі дослідження видової специфіки українського дієслова та переконує в тому, що головним визначальним чинником його видової поведінки є належність до відповідного аспектуального класу. Аналіз багатозначної структури дієслова засвідчує її аспектуальну полікатегорійність, хоч вирішальне слово щодо належності до того чи того класу дає лише контекст, оскільки видова поведінка дієслова є дуже чутливою до різного роду семантичних зсувів, реалізації валентнісного потенціалу предиката, семантичного наповнення позицій суб'єкта та об'єкта тощо. Дослідження видових особливостей дієслова, що ґрунтується на двокомпонентній теорії виду, на нашу думку, відкриває перед українською аспектологією нові перспективи щодо подальшого вивчення такого досить суперечливого феномена, як дієслівний вид, та поглиблення уявлень про його дихотомічну, класифікаційно-словозмінну сутність, підґрунтям якої є тісний взаємозв'язок лексичної та граматичної семантики.

Література

- Бондар 1996: Бондар О.І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження.— Одеса: Астропринт, 1996.— 191с.
- Бульгіна 1982: Бульгіна Т.В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – С. 7 – 85.
- Гиро-Вебер 1990: Гиро-Вебер М. Вид и семантика русского глагола // Вопросы языкознания. – 1990. – № 2. – С. 102 – 111.
- Вихованець 1988: Вихованець І.Р. Частины мови в семантико-структурному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
- Городенська 1997: Городенська К.Г. Аспектологічні характеристики дієслів руху, переміщення // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. – Кіровоград, 1997. – Вип. 2. – С. 116 – 119.
- Городенська 2002: Городенська К.Г. Видові протиставлення в системі сучасних дієслів // Слово. Стиль. Норма: Зб. наук. праць. – К., 2002. – С. 118 – 121.
- Загнітко 1990: Загнітко А.П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці. – К.: НМК ВО, 1990. – 132 с.
- Загнітко 1996: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 435 с.
- Маслов 1948 – Маслов Ю.С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке // Известия АН СССР. ОЛЯ. – 1948. – Т. VII. – Вып. 4. – С. 303 – 316.

- Мелиг 1985: Мелиг Х.Р. Семантика предложения и семантика вида в русском языке // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 15. Современная зарубежная русистика. – С. 227 – 249.
- Падучева 1996: Падучева Е.В. Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 463 с.
- Падучева 2004: Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики. – М.: Языки русской культуры, 2004. – 607 с.
- Пазельская 2003: Пазельская А.Г. Аспектуальность и русские предикатные имена // Вопросы языкознания. – 2003. – № 4. – С. 72 – 90.
- Русанівський 1959: Русанівський В.М. Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI – XVII століття: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1959. – 198 с.
- Русанівський 1971: Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
- Соколова 2003: Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 2003. – 284 с.
- СУЛМ 1997: Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
- Татовосов 2001: Татовосов С.Г. Аспектуальные классы глаголов // Багвалинский язык. Грамматика, тексты, словари / Под ред. А.Е. Кибрик. – М.: ИМЛИ РАН “Наследие”, 2001. – С. 255 – 264.
- ТМУМ 2004: Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
- Черткова 1997 – Черткова М.Ю., Плуганян В.А., Рябчиков А.А., Кузнецов Д.О. Ответы на анкету аспектологического семинара филологического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова // Вопросы языкознания. – 1997. – № 3. – С. 125 – 136.
- Breu 1994: Breu W. Interaction between lexical, temporal and aspectual meanings // Studies in Language. – 1994. – В. 18 (1) – Р. 23 – 44.
- Comrie 1976: Comrie B. Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems. – Cambridge: University Press, 1976. – 142 p.
- Lehmann 1988: Lehmann V. Der russische Aspekt und die leksikalische Bedeutung des Verbes // Zeitschrift für slawische Philologie. – Heidelberg, 1988. – Bd. XL VIII, Helt 1. – S. 270–281.
- Vendler 1957 – Vendler Z. Verbs and times // The Philosophical Review. – 1957. – LXVI – P. 143 – 160.
- Vendler 1967 – Vendler Z. Verbs and times // Vendler Z. Linguistics is philosophy. – Ithca, N.Y., 1967. – P. 97 – 121.

This article deals with a possible aspect analysis of a polysemantic lexeme based on the binary theory of aspect. Verb aspect correlativity, its ability be used in the progressive meaning and have action partnership is possible due to the relation of every single meaning of the verb with one of the five aspect classes: terms, activities, events, states and relatives.

Keywords: aspectual behavior, aspectual class, aspectual polycategory.

Надійшла до редакції 2 жовтня 2007 року.

Марія Конюшкевич

ББК 81.02.81-2
УДК 811.161.1'36

РЕЛЯТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ИМЕНИ

У статті проаналізовано континуумний характер імені щодо його функцій на шкалі між полюсами «номінація – реляція». Розглянуто передумови здатності імені втілити релятивне значення і виступити у прийменниковій функції.

Ключові слова: ім'я, прийменник, функція, реляція, значення.

Диапазон функций имени чрезвычайно широк, и расположен он на градационной шкале от номинации до реляции. Если учесть, что эти функции лежат еще и не в одной плоскости, то перед нами предстает разветвленная, со сложной иерархией, функциональная именная система.

На полюсе номинации ядро этой системы формирует идентифицирующая функция имени — номинация объектов действительности. Здесь выделяются функции двух видов:

а) номинация объектов универсума – лиц (*мужчина, женищина, ребенок*), животных (*еж, волк, леопард*), растений (*лилия, клен, вереск*), натурфактов (*камень, речка*), артефактов (*зонтик, корабль, ложка*) и т.п.;

б) упорядочение этих объектов в различного рода отношениях, в том числе важнейших из них – родовых корреляциях, отраженных в эндоцентрических (гиперо-гипонимических) рядах (*кто – человек – мужчина – мальчик – школьник – пятиклассник – отличник; что – предмет – фрукт – яблоко – антоновка*).

Поскольку любая материя существует в двух формах – пространстве и времени, имя выступает в той же идентифицирующей функции для номинации

а) пространства, в котором существуют объекты; здесь на первое место выступает не столько само имя (*лес, поле, космос*), сколько его формы (*в лесу, около леса, лесом, мимо леса*);

б) времени как одной из форм существования объектов (*миг, день, год, век; вечером, зимой; в начале апреля; накануне Рождества*).

Способность предметов подвергаться счету обусловила нумеративную функцию имени с выделением специальной части речи – числительных, а также функцию номинации количества (*горсть орехов, охапка поленьев*).

Таким образом, имя в своей номинативной функции означает и вербализует само мироздание – материю, ее упорядоченность, существование в пространстве и во времени, ее количественные характеристики. Можно сказать, что человек создает из знаков (в нашем случае – из имени) знание о вещах, подобно Богу, создающему мир из вещей.

Но этот мир представлен именем как **с т а т и ч н ы й**.

Второй круг функций имени связан с **предикацией**, т.е. выстраиванием такого сопряжения между знаками, которое порождает новое знание о называемом объекте. Предикация, т.е. «субъективное, волевое по своему характеру утверждение в бытии связи какого-либо признака с каким-либо предметом» [1, с. 9], означает **д и н а м и к у** мира, а значит, и динамику означающей его системы.

Несмотря на то, что для предикации в языковой системе имеется специализированная часть речи – глагол, имя в предикации играет не менее важную роль. Во-первых, оно продолжает выполнять свою идентифицирующую функцию и в процессе предикации: оно называет свойство предмета. С этой задачей справляются как прилагательные (*красивый, гениальный, мерзкий*), так и признаковые существительные (*красавица, гений, мерзавец*).

Во-вторых, имя, в силу своей приверженности к статике, «консервирует», сохраняет за предметом это свойство в качестве его константы, что фиксируется его препозицией по отношению к определяемому слову в структуре словосочетания и предложения: *красивая девушка, гениальный ребенок, мерзкий человек*, причем препозиция определения свойственна только адъективу. Признаковое существительное, в силу его неизосемичности, способно занять лишь позицию сказуемого: *Мой сын гений. Ваша дочь красавица*. Но не: **Гений пьет молоко. *Красавица вошла в автобус*. Отмеченные звездочкой высказывания могут быть корректными лишь в продолжении дискурса, но не в его начале, они не могут начинать текст, ибо идентифицирующая функция признаковых имен является вторичной по сравнению с предикацией. Нельзя сказать **Вчера позвонил мерзавец*, но возможно *Вчера позвонил этот мерзавец*, когда референт имени стал известен коммуникантам.

Таким образом, деление лексики на предметные и признаковые номинации является синтаксическим, глубинным, затрагивающим основы существования языка, когнитивных особенностей формирования языкового сознания личности и речевого поведения носителя языка. Новейшие данные об этногенезе детей тоже свидетельствуют об этом глубинном различии: первыми вопросами являются предметные (запрос о номинации и идентификации объекта): *кто это? что это?* и локативные (запрос о нахождении объекта): *где мама? где носочки?*; и гораздо позже – запрос о признаке предмета (*мячик какой?*) [2, с. 214].

В.С.Юрченко называет позицию препозитивного атрибута при субъекте высказывания «экологической нишей» для первого предиката, уступающего место второму предикату, если у говорящего есть необходимость в продолжении предикации [3]¹. И чем больше новых предикатов будет привлекаться, тем энергичнее, насыщеннее, конденсированнее будет становиться эта «экологическая ниша». Сравн.: 1) *Это мальчик*. 2) *Мальчик маленький*. 3) *Маленький мальчик читает*. 4) *Маленький мальчик читает бегло*. 5) *Чтение маленького мальчика характеризуется беглостью*. 6) *Беглое чтение маленького мальчика радует его учителя*. 7) *Радость учителя от беглого чтения маленького мальчика безмерна*. 8) *Безмерная радость учителя от беглого чтения маленького мальчика понятна*.

На каком-то этапе конденсации «экологическая ниша» для предикатов не выдерживает перегрузки, и говорящий открывает новую структуру, обращаясь к усложнению самого высказывания – полупредикативным построениям: *Безмерно обрадованный / будучи безмерно рад / безмерно обрадовавшись / безмерно радуясь от беглого чтения маленького мальчика, учитель поставил ему высокую оценку*.

Причастный и деепричастный обороты образуют с основным предикатом таксисные отношения, осложняемые, как правило, отношениями обусловленности, которые, в свою очередь, требуют реляционных предикатов – союзов: *Учитель безмерно обрадовался беглому чтению маленького мальчика и поставил ему высокую оценку. Учитель безмерно обрадовался беглому чтению маленького мальчика, поэтому поставил*

¹ Нам уже приходилось ссылаться на это положение в [4, с. 66], но здесь ради последовательности изложения мы вынуждены вкратце повториться.

ему высокую отметку. Учитель поставил **маленькому** мальчику высокую оценку, **потому что безмерно обрадовался его беглому чтению**.

В силу закона экономии речевых усилий говорящий стремится и эту структуру упаковать в прокрустово ложе монопредикативного высказывания, в чем ему помогает сама языковая система: свернутую пропозицию способно выразить имя, а в роли пропозиционального предиката выступает предлог: **В безмерной радости от беглого чтения маленького мальчика учитель поставил ему высокую оценку**. Естественно, весь комплекс *в безмерной радости от беглого чтения маленького мальчика* выполняет в структуре высказывания одну денотативную роль – каузатива и стремится занять в высказывании одну синтаксическую позицию – обстоятельства причины. При этом внутри самого этого комплекса происходят процессы, напоминающие опрощение в словообразовании: некоторые единицы теряют часть лексического значения, границы между ними стираются, синтаксическая связь становится более тесной, в результате чего образуется одна усложненная синтаксема *в радости от чтения*, в которой сочетание *в радости от* представляет собой формант, а словоформа *чтения* – лексический компонент синтаксемы (атрибутив *безмерной* не входит в состав форманта синтаксемы и относится к последующему уровню членения).

Так происходит процесс препозиционализации – втягивания имени в поле предлога и образования новых сочетаний, выполняющих функцию предлога. Предложные новообразования сохраняют весь спектр отношений и нюансировок, оставшихся в бывшей предикативной единице от прежних предикатов, а также некоторые грамматические признаки имени (число, ряд падежных форм), образуя при этом в сочетании с первообразными предлогами определенную морфосинтагматическую парадигму: *в радости от чтения / в радости за чтение; в страхе за жизнь / в страхе перед жизнью; в надежде на лучшее / в надежде найти; в стремлении победить / в стремлении к победе; в борьбе за показатели / в борьбе против коррупции* и т.п.

Мы далеки от мысли называть выделенные сочетания собственно предлогами, они прозрачны для введения в них прилагательных (сравн.: *в неустанной / беспощадной / непримиримой борьбе против коррупции*), но то, что подобные сочетания в высказывании носят реляционный характер и маркируют одну, а не две синтаксические позиции, – несомненно. Для таких единиц можно оставить привычный термин – «предлог», имея в виду, при его употреблении в широком смысле, его синтаксическую природу и то, что в таком случае объем этой категории обязательно будет перерастать границы части речи, на что указывал в свое время П.П.Шуба (5, с. 9).

При анализе таких случаев следует исходить из принципа континуального характера языковой системы, т.е. из признания того, что одна и та же по своей звуко-графической оболочке единица в грамматическом отношении способна иметь несколько значений и функций, причем сами значения и функции также имеют разный характер в зависимости от каждого конкретного контекста, в которых данная единица употреблена. Сравн. в бел.: *схавацца ў глыбіні лесу* (*у глыбіні* – предлог) – *схавацца ў цёмнай глыбіні лесу* (существительное в функции предлога) – *страшна ў гэтай цёмнай глыбіні* (существительное).

Собранный нами материал белорусского языка показал, что в роли предлога способно выступить далеко не каждое существительное. Для этого оно, еще будучи в поле субстантива, должно проявить себя в строевой функции. Легче всего поддается опредложиванию глагольная лексика, уже выполняющая в системе языка релятивную функцию: реляционные предикаты (*ставіцца, адносіцца, уключаць, выключаць, параўноўваць, супрацьпастаўляць* и др.), модальные (*вырашаць, спадзявацца, меркаваць, разлічваць* и т.п.), экзистенциальные (*з'явіцца, існаваць, прыходзіць, прысутнічаць, адсутнічаць, знікнуць* и т.д.).

Препозиционализация указанных предикатов происходит через имя: *адносіцца – адносіны – у адносінах каго/чаго / у адносінах да каго/чаго; уключаць – уключэнне – з уключэннем каго/чаго* (наряду с *уключаючы*).

В поле имени строевую функцию в языке выполняют так называемые классификаторы (*форма, колер, выгляд, сэнс, тон, рост* и др.), которые так же легко опредложиваются, как и строевые глаголы: *Фигура имеет форму шара* (классификатор) – *Фигура в форме шара* (предлог).

Какие предусловия обеспечивают строевой характер знаменательного слова? Проследим их на примере слова *область* и сравним, как коррелируют в нем значения и грамматические характеристики. Словарь [6] дает пять значений этого слова.

(1) *Область* – «часть какой-л. территории (страны, государства, материка и т.п.). *Северо-Западная область Восточно-Европейской равнины*» [6, с. 537]. Это значение иллюстрируется в Словаре тремя предложениями: – *Когда бы на поля свой дождь ты пролила, Ты б область целую спасла* (И.Крылов). *Бродяга подговаривал казаков бежать в области турецкого султана* (А.С.Пушкин). *Мы проедем через внутренние области страны до известного курортного города Роторца*. Первое предложение, на наш взгляд, иллюстрирует второе значение слова *область* (см. ниже). В двух последних предложениях это слово представлено формами множественного числа, которые в данных контекстах не могут быть заменены формами единственного числа, что уже свидетельствует о некоторой семантической связанности этих форм. В предложениях эти формы имеют сильную правую валентность – требуют генитива: *в области турецкого султана; через области страны*, поскольку значение части предполагает название и целого по отношению к этой части. Следовательно, уже в первом значении существительное *область* и синсеманлично, и синсинтаксично, что является одним из предусловий препозиционализации, причем в первом случае обнаруживается еще одно предусловие – способность к контекстуальной синонимичной замене: *бежать в*

области турецького султана – бежать в Турцию. Таким образом, лексема *область* в рассматриваемом предложении обнаруживает функцию строевого слова – классификатора, «определяющего категориальный класс явлений действительности и образующего дескрипцию» [7, с. 46]: *чувство восхищения, свойство плавиться, месяц март, профессия учителя, страна Турция.*

По наблюдениям М.В.Всеволодовой, классификаторы могут быть факультативными (*девушка высокого роста – девушка высокая; Земля имеет круглую форму – Земля круглая*) и облигаторными (*рубашка табачного цвета, но не *табачная рубашка; шел в университет, но вошел в здание университета*). Классификаторы выполняют несколько функций:

- **грамматическую**, как было показано выше;
- **стилистическую**: они, как правило, свойственны официально-деловому и научному стилям; наш вуз, к примеру, официально называется *Учреждение образования «Гродненский государственный университет имени Янки Купалы»*, в отличие от медицинского университета, который называется *Учреждение здравоохранения «Гродненский медицинский университет»*,
- тем самым классификатор выполняет еще и **семантическую функцию**: а) называется ведомственная принадлежность вуза; б) служит для разграничения значений ‘учреждение’ и ‘здание’;
- в художественных текстах употребление классификаторов создает экспрессию: *Спит растение Картошка, дремлет птица Воробей* (Н.Заболоцкий).

Именно классификаторы и являются претендентами на предложивание; среди них слова *сфера, ампула, знак, цена, группа, серия, система, класс, тип, ведомство, род, уровень, факт, место, форма, вид, статус, стандарт, формат* и т.д. В нашем материале таких лексем как в русском, так и в белорусском языке насчитывается более полусотни.

(2) *Область* – «крупная административно-территориальная единица. *Московская область. Гродненская область*» [6, с. 537]. Здесь грамматическое ограничение наблюдается, наоборот, в употреблении только форм единственного числа номенклатурного имени рядом с собственным, выполняющим, как известно, референтную функцию.

(3) «*Область, чего или какая. Район, пространство, в котором распространено какое-л. явление, которое характеризуется чем-л. Тепловодная область океана. Область расселения зубра. Область вечной мерзлоты. Область влажных тропических лесов. Через час мы вступили в область произрастания мхов и лишайников (Арсеньев)*» [6, с. 537]. В этом значении лексема *область* выступает в гиперонимическом значении, входит в синонимичный ряд: *место, район, пространство*, а в сочетаемостном отношении (и на это указывает Словарь) способно иметь при себе позицию генитива (*область чего*), либо атрибутива (*область какая*), либо и того, и другого вместе (*какая область чего*): *Тепловодная область океана.*

Такие признаки, как гиперонимическое значение, сильная правая валентность, а также регулярная корреляция генитива и атрибутива в сочетаниях типа *степная область – область степей*, также являются предусловиями препозиционализации этой лексемы.

Подобно рассматриваемой лексеме, в предложной функции используются и другие лексемы с пространственным значением, причем, как показывает материал, они представляют самую многочисленную группу слов и в русском, и в белорусском языках (в нашем материале свыше сотни единиц). Среди них есть и лексика с наиболее общим значением (рус. *место, область, пространство, земля, территория, просторы, зона, участок*; бел. *месца, вобласць, прастора, зямля, край, тэрыторыя, зона, абсягі, абшары, участак*), и слова, устанавливающие самые разнообразные топографические величины: а) по полевому принципу (рус. *поле, центр, фокус, середина, лоно, периферия, края, окраина, край, сторона, бок*; бел. *поле, цэнтр, фокус, сярэдзіна, улонне, перыферыя, бакі, ускраек*), на горизонтальной оси (рус. *ось, перед, тыл, перекресток, пересечение, угол, рамки, пределы, периметр, радиус, диаметр, площадь, черта, полоса, горизонт, отрезок, линия, рубеж*; бел. *вось, перад, тыл, скрыжаванне, рог, ростані, вугал, рамкі, межы, перыметр, радыус, дыяметр, плошча, рыса, паласа, небакрай, адрэзак, лінія, рубеж*), на вертикальной оси (рус. *верх, низ, глубь, глубина, недра, дно, бездна, толща, пласты, поверхность*; бел. *верх, ніз, глыбіня, нетры, дно, прадонне, тоўшчы, пласты, паверхня* и др.).

В этот круг втягиваются и другие единицы: названия частей строений и крупных сооружений (рус. *порог, крыша, стены, сцена, подмости, арена, ступени, угол, борт*; бел. *парог, дах, сцены, сцэна, падмосткі, арэна, ступені, кут, борт*), названия рельефа (рус. *откос, склон, обочина, стык, дорога, тропа, путь, маршрут*; бел. *адхон, схіл, абочына, стык, дарога, сцезька, шлях, маршрут*), названия, называющие факты, имеющие отношение к перемещению в пространстве (рус. *позиция, дистанция, отдаление, отдаленность, расстояние, положение, соседство, движение, направление, ход*; бел. *пазіцыя, дыстанцыя, аддаленне, аддаленасць, адлегласць, палажэнне, суседства, рух, напрамак, кірунак, накірунак, ход*), названия мест с характерными признаками (рус. *свалка, руины, задворки*; бел. *сметнік, руіны, задворкі*), названия предметов с поверхностью, на которую можно наносить знаки (*карта, канва, скрижали; карта, мапа, канва, скрыжалі*).

Большинство этих слов в предложной функции используется в метафорическом значении; например, в рус.: *на перекрестке мнений, с позиций структурализма, за бортом жизни, на подмостках политики, на склоне лет, на задворки истории*; бел.: *Кожны з нас жыве на скрыжаванні розных валентнасцяў* («Архе»); *Сапраўдны мір можа ўсталявацца толькі тады, калі ён будзеца на падмурку Божэга закону жыцця і пры*

ўмове добрай волі людзей (Мітрапаліт Філарэт); *Новае – гэта здабытае на сметніку гісторыі старое* (Інтэрнет) и т.п.).

Некоторые из лексем используются как предлоги только в форме единственного числа, хотя как существительные способны коррелировать по числу (*на пороге жизни*, но не **на порогах, под крышей закона, но не *под крышами, с дистанции времени*, но не **с дистанций*, см. также – *тропой войны, путём переговоров, на арене политики, под углом рассмотрения, на дне души, за чертой бедности*), другие – в форме только множественного числа (*из стен гимназии, на подмостках истории, в недрах взаимоотношений, в рамках проекта*), третьи способны выступить в роли предлога в обеих числовых формах (*в глубине сознания – в глубинах сознания, с позиции синтаксиса – с позиций синтаксиса, на стыке подсистем – на стыках подсистем* и т.п.).

Еще одним предусловием релятивизации имени является сужение его валентностных возможностей: со стороны правой валентности они требуют существительных с определенным, специфическим и угадываемым носителями языка значением, вплоть до идиоматизации целого сочетания, что и отмечают, как правило, словари под знаком ромба (рус. *на пороге жизни, под крышей госучреждения, на руинах семьи, на свалке истории, в глубине души, в глубинах сознания, под углом зрения, на лоне природы*; бел. *на парозе жыцця, пад дахам дзяржаўных устаноў, на руінах сям'і, на сметніку гісторыі, з пункту гледжання, на ўлонні прыроды* и т.д.).

Со стороны левой валентности отмечается непроницаемость для введения к ним прилагательного: рус. *на рубеже веков, в центре внимания, по ходу следствия, с позиций функциональной грамматики, из стен школы, за чертой бедности, в фокусе внимания, на канве истории*; бел. *на мяжы стагоддзяў, у цэнтры ўвагі, па ходу следства, з пазіцый функцыянальнай граматыкі, са сцен школы, за рысай беднасці*, либо число вводимых прилагательных ограничено: *в тайных глубинах сознания – у тайных глыбінях свядомасці, под этим углом зрения – пад гэтым кутом гледжання, под криминальной крышей местного авторитета – пад крымінальным дахам мясцовага аўтарытэта, на печальных руинах семьи – на сумных руінах сям'і; в опасной зоне бедствия – у небяспечнай зоне бедства* и др.

(4) «Область, чего или какая. Место, занимаемое каким-л. органом, с прилегающими к нему тканями, или ограниченный по каким-л. признакам участок тела. *Область шеи. Грудная область. Боль в области сердца. Область воспалительного процесса в легких*» [6, с. 537]. Здесь также Словарь отмечает жесткую корреляцию *область чего* и *область какая*. В этом значении лексема *область* носит терминологический характер и имеет отношение к медицинским текстам. Это обуславливает грамматическую специфику данной лексемы, а также других лексем с пространственной семантикой, используемых медиками. По данным магистерской диссертации И.А.Ушаковой, защищенной в 2006 г. под нашим руководством, в учебнике по топографической анатомии для описания соматического пространства человека используется около 30 единиц (так называемых макросоматизмов) [8]. В основном это пространственная лексика. Перечислим в порядке убывания ее употребительность: *поверхность* (93 словоупотребления), *область* (77), *край* (60), *уровень* (45), *отдел* (30), *полость* (20), *основание, треть, угол, середина, толщина, стенка* (17-10), *пространство, пределы, слой, полюс, этаж, часть, половина* (8-5), *дно, тыл, участок, глубина, промежутки, район* (3-1).

Из общего количества употреблений перечисленных слов (395) в своей полной (числовой и падежной) парадигме в указанном тексте использованы только 4 лексемы: *угол, поверхность, край, отдел*. 11 лексем «потеряли» в тексте 2 падежа – творительный и дательный. Лексемы *уровень, тыл, участок, верхушка, половина, треть, этаж* обнаружили в тексте только двухпадежную парадигму, а слова *район, пределы, граница, глубина, промежутки* в данном тексте были только однопадежными – в предложном падеже. На формы предложного падежа падает большинство и самих лексем, и их употреблений, что является симптомом их предложной функции.

На фоне частотности употребления можно усматривать и некоторую степень связанности указанных лексем с определенными первообразными предлогами; в основном это предлоги *в, на*. Таким образом, запрос о локализации предмета в пространстве, являющийся одним из первых в филогенезе ребенка, остается приоритетным и во взрослой жизни носителя языка, с тем различием, что ответ на этот запрос формируется уже за счет не первообразного предлога, а предложного сочетания, образующегося на базе имени с первообразным предлогом.

В этом процессе терминообразования мы имеем дело с неоднословными, сложными синтаксемами (типа *в области малого таза, на середине заднего края мышцы, в верхнем этаже брюшной полости* и т.п.), в которых указанная лексика в сочетании с первообразными предлогами тяготеет больше к форманту синтаксемы, нежели к ее лексическому компоненту.

(5) «Область, обычно чего или какая. Отдельная отрасль знаний, деятельности и т.п.; сфера, круг каких-л. представлений, занятий и т.п.» [6, с. 537]. Уже в словарной статье представлен синонимический ряд: *область, отрасль, сфера, круг* (в бел. языке для первых двух имеется одно слово – *галіна*). Это все гиперонимы, Словарь к ним дает любопытную помету «*обычно чего или какая*» (выделено нами – М.К.), делающую акцент на правую, управляющую, валентность этой лексемы. Иллюстрации (а степень их репрезентативности доказательна) также подтверждают это: *Новая область знаний*. Дается форма предложного падежа, в которой, несомненно, усматриваются функции предлога: *Страна пережила великий подъем во всех областях*

социалистического строительства (Гладков). *Мои юношеские интересы более всего проявились в области музыки* (Черкасов). Даже в третьей иллюстрации, где существительное *область* употреблено в форме именительного падежа и в позиции сказуемого, в этом значении оно и синтаксично, и синсемангично, поскольку без атрибутивно-выделительной придаточной части главная часть нерасчлененного (по Н.С.Поспелову) сложноподчиненного предложения не информативна и структурно не самостоятельна²: *Искусство, особенно сцена, – это область, где нельзя ходить не спотыкаясь* (А.П.Чехов). Таким образом, в последнем, пятом значении проявляется уже явная предрасположенность данной лексемы к функции предлога.

Завершает словарную статью выражение под знаком ромба: «**Отойти в область предания** (или **воспоминаний** и т.п.) – перестать существовать, употребляться, исчезнуть». По своей структуре это выражение также является словосочетанием с синтаксемой *в область предания*, в которой форма *в область* скорее формант, чем лексический компонент синтаксемы.

Представляется, что и многие другие сочетания в русском и белорусском языках претерпели идиоматизацию. Не случайно многие из них получили название релятивных фразеологизмов [10]. Об идиоматизации таких сочетаний свидетельствует употребление их в текстах из других предметных областей и не обязательно с пространственной семантикой, причем в сравниваемых языках не всегда будут формально одинаковые соответствия: *в области солнечного сплетения* – *у вобласці сонечнага спляцення*, *в области естествознания* – *у галіне прыродазнаўства*; *в пределах Беларуси* – *у межах Беларусі*, *в пределах лекции* – *у межах лекцыі*, *в пределах разумного* – *у межах разумнага*, *в пределах тысячи рублей* – *каля тысячы рублёў*; *в глубине пуши* – *у глыбі пушчы*, *в глубине души* – *у глыбіні душы*, *в глубине сознания* – *у глыбінях свядомасці*; *в промежутке между лекциями* – *у прамежку паміж лекцыямі*, *в промежутке между домами* – *у прагалі паміж дамамі*. Научная терминология нередко требует и иного первообразного предлога при таких лексемах: *сравн. жить на верхнем этаже* (сущ.), но *в верхнем этаже* брюшины; *находиться в тылу врага*, но *на тыле* фаланг.

Примечательно, что и левая валентность таких форм претерпела некоторые изменения: она, как правило, носит строго конкретизирующий и системный характер. Это либо бинарные антонимичные конкретизаторы (*левый/правый отдел*, *передняя/задняя область*; *верхняя/нижняя*, *внутренняя/внешняя поверхность*; *верхний/нижний этаж* и т.п.). В разных предметных областях включение таких прилагательных будет иметь специфику: *в верхней половине височной области* – *в первой половине XX века*; *в средней трети бедра*, но не употребляется **в средней трети столетия* (обычно: *в первой трети* и *в последней трети*, но *в половине столетия*).

Вообще, научная фразеология дает благодатный материал для выявления механизмов образования таких цепочек лексики – строевой и знаменательной. См.: *Наружные межреберные мышцы располагаются (где?) на участке от бугорков ребер до места перехода костной части ребра в хрящевую*.

Аналогичные предусловия репозиционализации имеются и у других перечисленных выше лексем.

Исследователи категории предлога не раз отмечали, что прежде чем проявить способность к предложиванию, многие существительные претерпевают метафоризацию. И здесь мы сталкиваемся с вопросом, как провести границу между собственно метафорой и единицей, выполняющей вследствие метафоризации реляционную функцию? Если в качестве предлога, т.е. окказионального форманта синтаксемы, мы принимаем в белорусском *на дне души*, *на піку славы*, *на вяршыні поспеху*, *у запале барацьбы*, *у ізрагу выпадкаў*, *на задворках гісторыі*, то как быть с такими образными сочетаниями, как *на канве* / *на сметніку гісторыі*; *у ценю славы*; *у лаўровым вянку славы*, *у азёрах вачэй* и т.п.?

Конечно же, в случаях типа *у азёрах вачэй* в силу яркости метафоры едва ли возможно увидеть “чистую” релятивность, тем более что левая валентность лексемы *озера* достаточно широка (*у глыбокіх* / *блакітных* / *прыгожых* / *незабыўных...азёрах вачэй*). Тем не менее коллекцию таких единиц собирать тоже стоит, чтобы проследить их прецедентный путь – от окказионального употребления до клише в той или иной предметной области.

Далее релятивное поле имени расширяется за счет парадигматических (синонимичных, антонимичных) и синтагматических связей. Например, в синтаксемах с лексическим компонентом *душа* мы имеем в белорусском языке контексты со следующими формантами: *на дне* / *на донні* / *на донейку* / *у глыбіні* / *у глыбінях* / *у нетрах* / *у сутонні* / *у поцемках души*. На основе антонимии имеются клишированные пары типа *з правам на рызык* / *без права на рызык*; *з адрываю ад вытворчасці* / *без адрыву ад вытворчасці*; *з удзелам у* / *без удзелу ў* и т.п., закрепленные за отдельными предметными областями и носящие терминологический характер.

Таким образом, втягивание знаменательного слова в поле предлога имеет континуумный характер, а маркируют эту континуумную шкалу множество признаков, отражающих репозиционализацию прежде всего не как результат, а как процесс, относящийся не столько к морфологии и частеречной принадлежности, сколько к семантике и синтаксису, к формированию синтаксем, в том числе и с неоднословными формантами. Задача лингвистов – представить во всей полноте факты реального употребления строевой лексики русского языка,

² См. по этому поводу наши рассуждения в [9].

показать строевой (служебный) потенциал знаменательных лексем и тем самым заложить основы релятивной грамматики.

Література

1. Сусов И.П. Семантическая структура предложения (на материале простого предложения современного немецкого языка). – Тула, 1973.
2. Из доклада В.Казаковской и В.Люблинской «Когнитивные особенности вопросов в речевом онтогенезе детей» на конференции «Когнитивное моделирование в лингвистике» // Вестник Московского университета. Серия 9.– 2001. – № 3.
3. Юрченко В.С. Космический синтаксис: Бог, человек, слово. Саратов, 1992.
4. Конюшкевич М. О механизме опредложивания знаменательной лексики // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 13 / Укл.: А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 65-70.
5. Шуба П.П. Прыназоўнік у беларускай мове. – Мінск, 1971.
6. Словарь русского языка: В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; Под ред. А.П.Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1981. – Т.2.
7. Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 2000.
8. Ушакова И.А. Русские предлоги и их аналоги при соматизмах: образование, списочный состав, репертуар синтаксем: Дисс. ... акад. степ. магистра гуман. наук. – Гродно, 2006.
9. Канюшкевіч М.І. Праблематыка беларускага прыназоўніка ў святле функцыянальнай граматыкі // Беларуская лінгвістыка. Вып.55 / НАН Беларусі. Інстытут мовазнаўства імя Я.Коласа; Рэдкал.: А.А.Лукашанец (адк. рэд.) і інш. – Мн.: Бел. навука, 2005. – С. 3-10.
10. Шиганова Л.А. Релятивные фразеологизмы русского языка. – Челябинск, 2003.

In the article the continuum character of the name is analysed in relation to its functions on a scale between poles a «nomination is relation». Pre-conditions of name's ability to incarnate a relative value and to enter in a prepositional function are considered.

Keywords: name, pretext, function, relation, value.

Надійшла до редакції 30 серпня 2007 року.

Наталія Куш

ББК Ш12=411.4*212.71
УДК 81'367.633

ОСНОВИ СЕМАНТИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ ПРИЙМЕНИКОВИХ ЕКВІВАЛЕНТІВ (на матеріалі обставинних локативних прийменникових еквівалентів)

Розглянуто еволюцію лінгвістичних поглядів на семантичну типологію прийменникової еквівалентності. Увага зосереджується на семантиці обставинних локативних прийменникових еквівалентів.

Ключові слова: семантика, прийменниковий еквівалент.

Останнім часом суттєво активізувалося зацікавлення функціонально-комунікативним і семантично-структурним виявом прийменників та їхніх аналогів з прагненням встановити відносно викінчений реєстр та подати належне лексикографічне тлумачення. Підтвердженням цього може бути опрацювання Міжнародного відкритого науково-дослідного проекту (Білорусь, Росія, Україна, Польща, Болгарія та ін.) у межах якого розглядаються особливості граматики в різних аспектах слов'янського прийменника (див. праці М.В.Всеволодової, М.Й.Конюшкевич, А.П.Загнітка, Ч.Ляхура, Г.В.Ситар, І.Г.Данилюка, І.А.Щукіної та ін.). Активність співпраці наукових колективів Донецького (Україна), Гродненського (Білорусь), Московського (Росія), Опольського (Польща) та інших університетів простежується у проведенні регулярних круглих столів у рамках міжнародних конференцій (Донецьк 2000; 2003; 2005; 2007; Москва 2003; 2005; 2007), наукових семінарів (Гродно 1999; Москва 2006 та ін.). На сьогодні вже визначені основні позиції словникового опису прийменників (основні варіанти М.В.Всеволодової, М.Й.Конюшкевич, А.П.Загнітка та ін.), проте існує ряд проблем, що вимагають особливої уваги. Досить ґрунтовно основні результати і напрацювання учасників проекту знайшли висвітлення в наукових публікаціях, матеріалах лінгвістичних конференцій, словниках сучасних прийменників та їхніх еквівалентів [Воронкова 2003; Всеволодова 2003; Загнітко 2004; Загнітко 2006; Загнітко 2007; Загнітко, Данилюк, Ситар, Щукіна 2007; Конюшкевич 2005; Конюшкевич 2006; Конюшкевич 2007; Ляхур 2005; Чекаліна 2007; Щукіна 2004; Щукіна 2006].

Пропоноване дослідження продовжує ряд публікацій, спрямованих на вивчення статусу, структури, морфології прийменникових еквівалентів, що передувало, напевне, найскладнішому й водночас найцікавішому

щодо тенденцій розвитку прийменникової еквівалентності, встановлення синтаксичної позиції останніх у внутрішньоречниневій структурі, визначення теоретичних засад різних класифікацій прийменників та їхніх аналогів. Особливо важливим постає вивчення семантичних властивостей досліджуваних одиниць. У попередніх розвідках уже було заторкнуто цю проблему [Куш 2003; Куш 2004; Куш 2005; Куш 2006; Куш 2007], оскільки, розглядаючи статус прийменникових еквівалентів, не можна було оминати й таку, без перебільшення, визначальну властивість прийменникових еквівалентів, як: 1) семантичні можливості; 2) семантичні групи; 3) кількість таких груп; 4) взаємозалежність і вплив відмінків на семантику прийменникових еквівалентів; 5) семантичну однозначність / багатозначність та ряд інших питань, пов'язаних із дослідженням новоутворених прийменникових одиниць, різних за структурою, морфологією.

Вважаємо доцільним навести визначення прийменникового еквівалента для того, щоб краще і точніше уявляти повну картину досліджуваних лінгвістичних явищ. Прийменникові еквіваленти слід розуміти як аналітичні одиниці (за структурою – синтетичні (однокомпонентні) / аналітичні (багатокомпонентні)), функціонально і семантично еквівалентні прийменникам, але структурно складніші, що зумовлено їхнім походженням.

Семантична еволюція прийменників постає в межах загальномовної тенденції переосмислення усталених форм під впливом зміни статусу прийменника, появи значної кількості нових прийменникових одиниць – прийменникових еквівалентів, внутрішньої семантики відмінка, лексичного значення інших компонентів словосполучення: іменника або займенника – з одного боку, дієслова (чи іншого предиката) – з іншого. Функціональна еволюція пов'язана з поступовою синтаксичною спеціалізацією, лексичною вибірковістю, здатністю сполучатися з іншими словами, тобто пов'язана з еволюцією семантики форми.

Здебільшого вважають за необхідне розмежовувати чотири основних розуміння терміна “семантика”: 1) план змісту в мові, що складається зі значень мовних одиниць різних рівнів (морфем, слів, граматичних форм слів, стійких лексичних і фразеологічних словосполучень, синтаксичних словосполучень і конструкцій, речень та ширших елементів тексту) і категорій; 2) значення мовної одиниці; 3) розділ мовознавства, що вивчає план змісту в мові, значення мовних одиниць, семасіологія; 4) у семіотичі – один з основних аспектів знака (відношення знака до позначуваного об'єкта, на відміну від синтактики і прагматики), відповідно, один з основних розділів семіотики як науки. За семантичними можливостями лексеми об'єднуються в семантичні поля, під якими слід вважати певні сукупності одиниць мови (насамперед лексичні одиниці – прийменникові еквіваленти), або певні відношення, наявні в класах мовних одиниць [Русанівський 2002, с. 21-24].

У розрізі всебічного вивчення прийменникових еквівалентів нас цікавить розуміння семантики як змісту в мові, що ґрунтується на значенні мовних одиниць різних рівнів – стійких лексичних і фразеологічних словосполучень, які, певною мірою, подібні до прийменникових еквівалентів.

Семантика прийменникового еквівалента вимірюється цілісністю лексико-граматичного значення повнозначних словоформ, які входять до його складу, та значенням усіх компонентів словосполучення, у межах якого функціонує прийменниковий еквівалент. Останні окреслюють відношення мінімум між двома словами, проте для визначення їхньої семантики достатньо іноді значення одного слова. Таким може бути слово, яким керує прийменниковий еквівалент. Кожному значенню відповідають певні набори умов, тобто семантичних ознак слів, за якими ці значення встановлюються. Відповідно, усі принципи розрізнення значень прийменникових еквівалентів так чи інакше враховують контекст.

Найточніше семантика прийменникових еквівалентів виявляється в межах прийменниково-іменникових та дієслівних сполук. Шлях еволюції прийменниково-іменникової конструкції чи окремо прислівника, дієслова в напрямку до прийменникового еквівалента здійснюється не ізольовано від семантичного чи функціонального розвитку одиниць мови. Як зазначив М.М.Покровський, слова, подібні або протилежні за значенням, асоціюються одне з одним і проходять орієнтовно однаковий або паралельний шлях розвитку, в такий спосіб реалізується в семантичній системі мови принцип семасіологічної асоціації. Як результат – прийменникові еквіваленти допомагають реалізувати відношення між повнозначними словами – компонентами словосполучення. Іноді основний смисл виразу міститься саме у службовому слові. Цінність прийменникових еквівалентів якраз і полягає в різноманітності семантики, пов'язаної з лексичним значенням вихідного повнозначного компонента, що й дає можливість прийменниковому еквіваленту передавати найтонші відтінки за допомогою відмінків. Разом з відмінками прийменникові еквіваленти здатні виражати семантичні відношення чіткіше і більш диференційовано. Тому дослідження семантичних можливостей прийменникових еквівалентів відбуватиметься з урахуванням семантичного наповнення відмінкових форм.

Семантика прийменникових еквівалентів полягає в узагальненій вказівці на семантико-синтаксичні відношення прийменниково-відмінкової форми до інших повнозначних компонентів словосполучення, речення. Опис семантики прийменникових еквівалентів – це певна кваліфікація і класифікація усіх випадків його вживання з урахуванням індивідуального відмінкового значення і найближчого контексту.

Теоретично можна припустити три варіанти семантики прийменникових еквівалентів: 1) прийменниковому еквіваленту притаманна прозора семантика, а значить прийменникова конструкція буде передавати чітко визначене відношення: *з метою отримання високих результатів...* (семантика мети) та ін. Це ті випадки, коли лексичне значення повнозначного компонента збігається із семантикою прийменникового еквівалента. Особливості лексичного значення повнозначного компонента відіграють винятково важливу роль і

зумовлюють семантичний розвиток прийменникового еквівалента; 2) прийменниковому еквіваленту притаманна прозора семантика, але прийменникова конструкція в межах певного словосполучення, речення набуває нового значення: *під час бесіди пролунав дзвінок* (часові відношення), *під час війни місто було зруйноване* (часові відношення ускладнюються причиновими, однак часове значення буде домінуючим і основним); 3) прийменниковий еквівалент (це швидше є винятком) здатний обслуговувати різні семантичні відношення, проте, на відміну від первинних прийменників, їхня кількість зводиться до двох, максимум трьох значень: *Живецький підкрутив гніт і підсунув ближче до ліхтарні клишоногий столик, на якому писар вдень реєстрував відвідувачів* (Р.Андріяшик) (локативні відношення); *Ближче до ранку пройшов дощ* (часові відношення) тощо.

Очевидно, по-перше, своєрідність прийменникових еквівалентів як функціонального класу слів полягає в тому, що вони виявляють свої значення відповідно до семантичного наповнення відмінка. Оскільки значення відмінків є ні що інше, як значення різного роду відношень, то прийменникові еквіваленти виступають не лише засобом розрізнення семантики відмінків, але й уточнювачами їхніх семантичних функцій, показниками граматичних відношень, що встановлюються між відмінковою формою й іншими словами у словосполученні. По-друге, прийменникові еквіваленти, виступаючи з іншими компонентами контексту, підпорядковуються законам утворення словосполучення. По-третє, семантичні обмеження валентності прийменникових еквівалентів зумовлені їхнім морфологічним складом. Так, семантичні відношення знаходяться під впливом морфології вираження головного компонента прийменникового еквівалента. По-четверте, прийменникові еквіваленти вживаються переважно з формами одного відмінка в конструкціях різної семантики. Проте є такі, які вимагають двох-трьох відмінків.

До основних семантичних груп прийменникових еквівалентів слід віднести обставинні та означальні (атрибутивні). Найбільшу групу складають обставинні (у формально-граматичному аспекті) прийменникові еквіваленти, які, у свою чергу, за семантичними відтінками поділяються на ряд підгруп: просторові, часові, цільові, порівняльні, міри і ступеня, способу дії, причинові, наслідкові, умовні, допусту, кількісні, відповідності. Під **обставинними** ми розуміємо такі відношення, які пояснюють дію, стан, рідше предмет, називаючи їхній спосіб, міру і ступінь, місце, час, причину, мету, умову тощо. Менш поширеними постають **атрибутивні** семантичні відношення прийменникових еквівалентів (характеризують різні ознаки предмета). Щодо **об'єктних** семантичних відношень, то їх слід віднести до обставинних, оскільки обставинні смислові відношення, виражаючи просторову, часову, цільову семантику, вказують саме на об'єкт, з яким відбуваються певні дії у просторі і часі.

Прийменникові еквіваленти зі значенням просторовості є найбільшою семантичною групою. На ранніх етапах функціонування мови роль відмінків зводиться до вираження конкретних просторових відношень, що пов'язано з первісними орієнтаціями людини і послужило вихідною основою для розвитку інших значень. З часом, у міру розвитку й ускладнення форм мислення, у відмінках, шляхом метафоризації початкової просторової семантики, з'являються все нові і нові значення. Спочатку відбувається перенесення значення прийменника з простору в час як сферу найближчу до простору, а це вже є поштовхом до ширшої полісемантизації прийменників, до появи в них й інших віддалених значень: причинових, цільових, порівняльних тощо.

Найчисельнішу групу складають прийменникові еквіваленти з формою родового відмінка, який загалом позначає віддалення, відокремлення, джерело руху. До цієї групи належать такі прийменникові еквіваленти: *більше від, ближче, ближче від, ближче до, близько, близько від, близько до, боком до, вбік (убік), вбік (убік) від, вбік (убік) до, в (у) бік, в (у) бік від, в (у) бік до, вверху (уверх), вверху (уверх) від, вверху (уверх) до, вглиб (углиб), вглиб (углиб) до, вгору (угорі), вгору (угору), вгору (угору) до, вгору (угору) по, в (у) глиб, в (у) глибині, в (у) глибину, вдалині (удалині) від, вдовж (удовж), в (у) зливі, в (у) зоні, вище, віддалік, віддалік від (од), вздовж (уздовж), в інтервалі температур, в (у) кінець, в (у) колі, в (у) коло, в (у) лоні, в (у) лоно, в (у) межах, в (у) напрямі до, в (у) напрямку, в (у) напрямку від, в (у) напрямку від...до, в (у) напрямку вперек, в (у) напрямку до, в (у) нетрях, вниз (униз) від, вниз (униз) від...до, вниз (униз) до, в основі, вперед (уперед), вперед (уперед) до, вповдовж (упровдовж), в (у) рамках, врівень, в (у) розрізі, в (у) ряді, в (у) ряду, всередині (усередині), в (у) середині, всередину (усередину), в (у) середину, в (у) середовищі, в (у) склад, в (у) складі, в (у) стан, в (у) структурі, в (у) стихії, в (у) числі, глибше, глибше від, далеко від, далеко до, довкола, довкруг(и), догори, донизу, дорогою від, дорогою до, до складу, за межі, за межами, з боку, збоку, збоку від, зверху, з відстані більш(е), з відстані близько, з відстані від, з відстані до, з відстані від...до, з відстані менш(е), з відстані не більш(е), з відстані не менш(е), з глибин, згори, ззаду, зліва від, низу, зсередини, кінець, край, круг, ліворуч від, на висоту, на відрізу, навколо (навкіл), навкоси, насподі, наспротив, напроти (навпроти), назад до, на лінії, на околиці, на порозі, на рівні, на фоні, ні чолі, на шляху, на шляху від, на шляху від...до, на шляху до, не далі як на, недалеко, недалеко від, недалеко до, не доїжджаючи, не доїжджаючи до, не доходячи, не доходячи до, неподалік, неподалік від, нижче, нижче від, обік, окоlesa, околяса, оподаль, оподаль від, осторонь від, під прес, під шаром, під ярмо, побіч, побіч з, поблизу(у), поверх, повище, повз, по дорозі від, по дорозі від...до, по дорозі до, позаду, позаду від, поздовж, поконець, покрай, по межах, понижче, поперед(у), попліч, поруч, поряд, посередині, праворуч від, чим далі (праворуч) від. Спільною тенденцією для всіх прийменникових еквівалентів цієї групи є вираження семантичних відношень, що вказують на місцезоташування кого- або чого-небудь. Первинні*

компоненти, які за походженням є первинними прийменниками, у препозиції щодо головного компонента визначають, насамперед, відмінкову форму цього повнозначного компонента в межах прийменникового еквівалента. Безпосередньо вибір відмінка всієї прийменникової конструкції зумовлюють первинні компоненти в постпозиції щодо лексично значущого компонента прийменникового еквівалента. Крім цього, первинні компоненти вносять додатковий відтінок у семантику всієї прийменниково-відмінкової конструкції.

Первинні компоненти, які є непохідними прийменниками типу *в (у), від, до, з, за, під, по*, та компонент, що походить від заперечної частки *не* у складі локативних прийменникових еквівалентів з формою родового відмінка уточнюють прийменниковий еквівалент, надають йому певного семантичного відтінку. Так, первинний компонент – прийменник *в (у)* у препозиції щодо лексично повнозначного компонента вказує на перебування предмета всередині когось або чогось: *Франкові самою природою відведено місце в ряду найвизначніших гуманістів епохи, адже завдяки йому, його непокійливій совісті, невсипущій праці ставали ми ближчими до людства, міцнішою й вищою ставала самосвідомість цілих поколінь українського народу, що виходив на арену світових подій уже з франковою мужністю, з Франковим досвідом, з його духу печаттю* (О.Гончар); *Утворення цементу можливе також при взаємодії губчастого заліза з твердим вуглецем у зоні високих температур* (Г.Прейс); – *На будуче кар'єр треба відкривати от-там, – махнув він* (Головацький) *невизначено в бік цвинтаря* (Р.Андріяшик); *Перші ченці жили в нетрях крехідних Святих гір, у печерах, де було споруджено підземну церкву* (К.Гудзик). Первинні компоненти – прийменники *від, до, від...до* обмежують перебування предмета всередині іншого предмета, зокрема первинний компонент *від* уживається на позначення початку дії: *Нижче від старовинного міста Ізюм правий берег річки починає поступово підніматися* (К.Гудзик). Первинний компонент *до* позначає кінцевий етап перебування предмета в межах іншого: *Робочий стіл машини піднімається вгору до стикання з півформою* (Г.Прейс) або ж наближення до когось / чогось: *Гафійка повисла в юрбі боком до мене, метляла внизу ногами, не досягаючи землі* (Р.Андріяшик). Найточнішими в цьому переліку є прийменникові еквіваленти з первинними компонентами *від...до* в постпозиції щодо головного компонента, що дає уявлення про обмежене перебування в просторі когось- або чогось-небудь: *Так, він здатний зчитувати штрих-код з відстані від 4 до 30 см* (<http://www.vvs.com.ua/index.php?p-399>). Первинні компоненти *з, за, на, під, по* в препозиції щодо лексично значущої частини є поодинокими в складі локативних прийменникових еквівалентів з родовим відмінком. Так, первинний компонент *на* може стояти у препозиції і в постпозиції щодо лексично навантаженої частини прийменникового еквівалента. У позиції перед лексично значущим компонентом у складі прийменникового еквівалента він уточнює локативний зміст прийменникового еквівалента із вказівкою на розміщення об'єкта на поверхні іншого об'єкта або для позначення місця, на якому відбувається дія: *На рівні поду розміщено льотку 13 для випускання рідкого чавуну (чавунну льотку)* (Г.Прейс). Первинний компонент *по* в складі локативних прийменникових еквівалентів з родовим відмінком вказує на довготривалість дії або характеризує розташування предмета на поверхні іншого предмета: *Якщо вміст сірки в сталі підвищений (понад 0,1 %), по межах зерен фериту утворюється сірчаста евтектика Fe + FeS з температурою плавлення 985 С* (Г.Прейс). Уживання первинного компонента *під* зумовлено використанням прийменникових еквівалентів на позначення розташування предмета під іншим предметом: *Цілісна нація, що підпала під ярмо деспота, зберігає надію, що коли-небудь їй вдасться визволитися завдяки збігові обставин і власній просвіті* (Р.Андріяшик). Найменш уживаними первинними прийменниками у межах цієї групи є: а) первинний прийменник *за* в постпозиції щодо лексично значущої частини та б) первинний прийменник *з* у препозиції. Семантика таких прийменникових еквівалентів містить вказівку на розташування об'єкта поза межами іншого об'єкта – первинний компонент *за* та уточнення місцезнаходження об'єкта у просторі (всередині об'єкта, збоку) – первинний компонент *з*: *При дальшому русі головного повзуна пуансон 8 виконує висадку ділянки прутка, що виходить за межі затискної машини матриці* (Г.Прейс); *Мовляв, це безсумнівне народне слово, видобуте літературною мовою з глибин душі народумовотворця* (І.Вихованець); *Якось уночі росіяни несподівано відступили, а з боку Касперівця, переправившись у Городку через Дністер, в Дібрів'яни спустилися стрільці, які до цього стояли легіонами на Буковині* (Р.Андріяшик).

Компонент із заперечною часткою *не* у складі локативних прийменникових еквівалентів у поєднанні з будь-яким відмінком виражає неповноту дії або вказує на обмежений час перебування предмета в межах іншого предмета чи обмеження його руху: *Не доїжджаючи до виїзду на дорогу, що веде до Трускавця, зупинилася* (<http://dnevnik.bigmir.net/show/community/1442/>); *Не доходячи рундука, спинається і обертається, дивлячись на західне сонце, що вже зникає за обрієм*: “Добраніч, сонечко! Ідеши на захід... (e-motion.com.ua/students/2006/03/21/4273.html). На окрему увагу в цій семантичній групі заслуговують прийменникові еквіваленти *не далі як на, чим далі (праворуч) від*, які складаються з таких компонентів: *за* походженням прислівники, сполучники, заперечні частки (чи без них) й один первинний компонент, що утворився від первинного непохідного прийменника, де кожен із компонентів тією чи іншою мірою реалізує локативне значення: *Зразу не могла нічого виразно добачити, але швидко побачила такий вид: не далі, як на п'ять кроків перед нею лежала величезна ведмедиця і знівними очима гляділа на несподіваного гостя* (І.Франко); *З цього випливає, що чим далі (праворуч) від осі ординат лежить на діаграмі крива початку розпадання аустеніту на сталі певного складу, тим стійкіший аустеніт, тим при меншій швидкості охолодження можна дістати мартенситну структуру* (Г.Прейс).

Щодо синтетичних (одноелементних) прийменникових еквівалентів, то їхня семантика і вибір тієї чи іншої відмінкової форми значною мірою зумовлені лексичним значенням тих прислівників (переважно саме прислівників), від яких вони утворилися, наприклад, прислівник *довкола* означає кругом, навколо, і при переході в прийменниковий еквівалент уживається на позначення локативних семантичних відношень із вказівкою на розташування предмета, навколо якого відбувається дія: *Хлопчик походить взад-уперед довкола мене й побіг до батька* (Р. Андріяшик); прислівник *назустріч* означає напрямом, протилежний до того, в якому хто-, що-небудь рухається (ВТСУЛМ, с. 563), прийменниковий еквівалент *назустріч* уживається на позначення протилежного напрямку або напрямку, що веде до зближення з ким- або чим-небудь: *Назустріч узбережжю море котить литво бурунів* (О. Гончар); *Раз у раз, повертаючи назад голову, спотиком, дрібноніж, поспішила назустріч полякові* (Р. Андріяшик).

В українській мові називний і знахідний відмінки центральні і займають ієрархічно вищу позицію щодо інших відмінків (за І.Р. Вихованцем). Тому досить незвичним є вживання називного відмінка з прийменниковими еквівалентами, оскільки його вияв не залежить від інших форм слів і він загалом не пов'язується зі службовими словами, зокрема прийменниками. Оскільки прийменникові еквіваленти мають дещо відмінний статус від первинних прийменників (це зумовлено їхнім морфологічним складом), то форма називного відмінка тут досить часто фіксується. Основне і практично єдине значення називного відмінка – власне-називання. Існує ряд локативних прийменникових еквівалентів, які вимагають після себе регулярно називного відмінка: *з відстані більш(е) (а)ніж, з відстані більш(е) як, з відстані менш(е) (а)ніж, з відстані менш(е) як, з відстані не більш(е) (а)ніж, з відстані не більш(е) як, з відстані не менш(е) (а)ніж, з відстані не менш(е) як, ліворуч, праворуч*. Уживання первинного компонента з у препозиції щодо головного, допоміжних слів, які походять від сполучників *(а)ніж, як* у постпозиції щодо лексично значущого слова в межах прийменникового еквівалента не впливають на вибір називного відмінка, проте, незважаючи на семантичну групу, саме ці сполучники вживаються в межах аналітичних прийменникових еквівалентів у постпозиції щодо лексично навантаженої частини з називним відмінком. Використання первинних компонентів – за походженням первинних прийменників – у постпозиції у складі прийменникових еквівалентів з називним відмінком неможливо в силу їхнього традиційного, чітко закріпленого мовною нормою використання. У прийменникових конструкціях з називним відмінком прийменниковий еквівалент логічно поєднує, уточнює зміст граматичної основи: *Війна почалася з відстані ста двадцяти кроків* (Р. Андріяшик); *Не варто починати спілкування з відстані більш ніж 4 м.* (www.dere.com.ua/library/paleha/spilkuvannya.shtml).

Такі компоненти як *більш(е) / менш(е), вище / нижче* тощо незалежно від відмінка (які за походженням є відкомпаративними синтетичними прийменниковими еквівалентами) у складі аналітичних прийменникових еквівалентів вносять додатковий відтінок, уточнюють зміст всієї конструкції, даючи ознаку за висотою або ж вказуючи на загальну величину безпосередньо чи в порівнянні з кимось / чимось: *При пострілах з відстані менш ніж 8 см зіркоподібні пошкодження не залишалися* (Словник українських прийменників); *Так от, ви, мабуть, пам'ятаєте, що я побачила його з відстані не більш як двадцять метрів* (kharkov.vbelous.net/ukrain/verbuk/betlehem.htm).

Знахідного відмінка вимагають такі локативні прийменникові еквіваленти: *в (у) бік за, в (у) зону, в (у) лоно, вниз за, глибше за, з відстані понад, з відстані в (у), зсередини на, назад на, нижче за, обабіч, перед, поверх, повище за, пониже за*. Найуживанішим первинним компонентом, який, власне, і визначає форму знахідного відмінка, є прийменник *за*, який використовується для підсилення основної семантичної ознаки, вираженої головним словом прийменникового еквівалента – розташування когось або чого-небудь у просторі за вертикаллю чи горизонталлю: *На Ньюму була срібляста смушева шапка, коричнева куртка, вовняні про свято штани і високі чоботи з попротираними халявами; з-під ліктя визирав рожевий обручок пальця, ліва повіка, як завжди, коли він на щось напружено дивився, була опущена нижче за праву* (Р. Андріяшик). Первинні компоненти, виражені непохідними прийменниками *в (у), на* та похідним прийменником *понад* у постпозиції щодо головного слова, є поодинокими компонентами цієї підгрупи прийменникових еквівалентів. Так, первинний компонент *в (у)* вказує на точність місцеперебування когось або чого-небудь: *Наступного дня пошуки перенесли трохи далі — у бік за течією* (www.misto.vn.ua/index.php?action=1&k=103). Первинний прийменник *на* уживається для позначення повернення у вихідну точку або переміщення в іншу: *Опольчик, нічого не розуміючи, вилупив очі і, ніби прив'язаний невидимою ланкою до того місця, де я його покинув, пішов колом на вулицю і повернувся назад на тротуар* (Р. Андріяшик). Використання первинного компонента *понад* указує на перевищення відстані між певними об'єктами: *Агахова, який виступає за збірну Нігерії, відважився на удар з відстані понад 30 метрів* (Словник українських прийменників). Первинний компонент *в (у)* у препозиції щодо лексично значущого компонента вказує на напрямом руху всередину когось або чогось: *Він узявся рукою за вилуго мого плаща, ніби силоміць хотів затягнути в лono свого смутку* (Р. Андріяшик).

Синтетичні прийменникові еквіваленти в складі обставинних локативних зі знахідним відмінком виявляють свої семантичні властивості згідно з лексичним значенням тих прислівників, які дали їм життя: *Часом ляжеш спати — перед очі лізуть гори трунів* (Р. Андріяшик).

Кількісно ємною серед локативних прийменникових еквівалентів є прийменникові конструкції, що вимагають орудного відмінка: *в (у) бік за, в (у) згоді з (зі), в інтервалі між, вниз (униз) з (зі), в обігу між, в (у) парі з (зі), вслід за, назад між, поруч з (зі), поряд з (зі), разом з (зі)*. Визначальним компонентом у цій групі

прийменникових еквівалентів є за походженням первинний непохідний прийменник з (зі) у постпозиції щодо головного компонента, який вказує на сумісне виконання дії: *І чує земля цю християнську радість, і тішиється у весняному розвої разом з людьми* (Я.Гоян); *Константан, крім того, в парі з міддю і залізом дає велику терморушійну силу, а це дає змогу використовувати його як один з термоелектронів для виготовлення термопар* (Г.Прейс). Уживання первинного компонента між передбачає як мінімум два об'єкти, всередині яких відбувається дія: *Він посміхнеться: «А сама?» – і котресь, зрештою, дмухне на лампу, не вичікуючи і не напрошуючись на дарунок уваги, яка в обігу між коханцями, як квіти чи акація* (Р.Андріяшик); *Тому в інтервалі між точками 1 і 2 (між лініями ліквідус і солідус), рідкий сплав, що залишився, збіднюється компонентом А і, відповідно, збагачується компонентом Б* (Г.Прейс). Первинний компонент за в постпозиції щодо лексично навантаженого компонента в складі локативних прийменникових еквівалентів з орудним відмінком використовується на позначення розташування об'єкта за ким- або чим-небудь: *Восени, коли вслід за туманами й розвіяним духом прілого листя наступили сльоти, над руїнами села піднялися стіни типової для Галичини хатчини: сіни, кухня, світлиця, комора* (Р.Андріяшик). Використання первинного компонента в (у) у препозиції до основного компонента прийменникового еквівалента є лише загальною вказівкою на місцезнаходження когось- або чого-небудь у просторі. *Віддаючи належну пошану природному закону та перебуваючи у згоді з волею Творця, подруги не позбавляють статевого акту жодного з його атрибутів* (<http://www.ugcc.org.ua/ukr/library/moral/12/17/>)

Прийменникові еквіваленти у поєднанні з місцевим і давальним відмінками мають у своєму арсеналі незначну кількість одиниць. Так, давального відмінка вимагають такі прийменникові еквіваленти: *навздогін, назустріч, наперед, навперейми*, місцевого – *вниз (униз) по*. Групу локативних прийменникових еквівалентів з формою давального відмінка складають синтетичні одиниці, лексичне значення яких визначає їхню семантику. Усі вони вживаються на позначення наближення до когось або чогось: *Село не спить, воно ж бо чекало цієї радості й іде назустріч їй до церкви* (Я.Гоян); *Навперейми мені кинувся Федір* (Р.Андріяшик). Прийменник *по*, що вживається в складі локативних прийменникових еквівалентів з місцевим відмінком, позначає дію у напрямку вниз: *Врешті цареві сказано про Гасана і про тривожні вісті, які він приніс, на щастя провідчики, послані вниз по Дону, теж принесли відомості про лихі наміри кримчаків* (Словник українських прийменників).

Поповнення прийменникових еквівалентів є постійним, їхні вияви постають нерівнорядними і належать до тих явищ, що чітко засвідчують динаміку взаємодії мови і мовлення, вплив узусних тенденцій на мовно-системні закономірності. Семантична класифікація цих утворень вимагає поглибленого вивчення не лише їхньої власної структури, але й особливостей найближчого контексту. Саме у прийменникових еквівалентах легко простежити нашарування різної семантики – поряд з генетично первинною семантикою значущою постає семантика найближчих компонентів. Опрацювання прийменникових еквівалентів дозволяє також виявити основні / неосновні тенденції динаміки мовних норм.

Література

1. Алієва В.М. Семантика та особливості функціонування відіменних прийменників у російській мові. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1998. – 15 с.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 288 с.
3. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 230 с.
4. Воронкова А. Опыт морфологической морфологизации русских предлогов и предложных образований // Лінгвістичні студії: Вип. 11 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 27-32.
5. Всеволодова М.В. Предлог: поле и категория (аспект функционально-коммуникативной грамматики) // Лінгвістичні студії: Вип. 11 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 33-38.
6. Загнітко А. Данилюк І. Ситар Г. Українські прийменники: інвентар і структура // Лінгвістичні студії: Вип. 12 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С.41-47.
7. Загнітко А. Прийменники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви // Лінгвістичні студії: Вип. 15 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 120-131.
8. Загнітко А. Загнітко Н. Синтагматика прийменників зі значенням мети // Лінгвістичні студії: Вип. 15 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 131-142.
9. Загнітко А. П., Данилюк І. Г., Ситар Г. В., Щукіна І. А. Словник українських прийменників. – Донецьк, 2007. – 416 с.
10. Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій // Мовознавство, 1987. – № 3. – С.13-22.
11. Колодяжний А.С. Прийменник. Матеріали до лекції з курсу сучасної української літературної мови. – Харків: Вид-во Харківського університету, 1960. – 162 с.
12. Конюшкевич М. О механизме предложивания знаменательной лексики // Лінгвістичні студії: Вип. 13 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 65-70.
13. Конюшкевич М. Предлог как синтаксеобразующий формант и структура синтаксеми // Лінгвістичні студії: Вип. 14 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 73-79.

14. Конюшкевич М. Белорусские предлоги и их аналоги: принципы атрибуции при флормировании реестра // Лінгвістичні студії: Вип. 15 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С.142-149.
15. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – К.: Вид-во Київського університету, 1964. – Ч. 2. – 159с.
16. Куц Н. Проблема еквівалентності слова в структурному і семантичному аспектах (на матеріалі еквівалентності прийменникових комплексів) // Лінгвістичні студії: Вип. 12 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С.57-61.
17. Куц Н. Еволюція поглядів на еквівалентність слова (на матеріалі прийменникової еквівалентності) // Лінгвістичні студії: Вип. 13 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С.75-78.
18. Куц Н. Прийменник: основні підходи вивчення, лексико-граматичні ознаки, перспективи дослідження // Лінгвістичні студії: Вип. 14 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С.90-95.
19. Куц Н. Семантична еволюція службових слів: на матеріалі сучасних українських прийменникових еквівалентів // Лінгвістичні студії: Вип. 15 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С.150-154.
20. Лучик А.А. Семантика прислівникових еквівалентів слова української і російської мов. – К.: Довіра, 2001. – 218с.
21. Ляхур Ч. Перспективы лексикографического описания предложной системы славянских языков (на материале польского языка) // Лінгвістичні студії: Вип. 13 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С.78-80.
22. Маркарова Т. Глагольно-именные сочетания с предлогом о // Русский язык в школе. – 1984. – № 2. – С.87-88.
23. Мустайоки А., Коптев М. К вопросу о статусе эквивалентов слова типа *потому что*, в зависимости от, к сожалению // Вопросы языкознания. – 2004. – № 3. – С.88-107.
24. Павлов В.В. Контекстуальна синонімія як вид семантичної еквівалентності // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С.62-65.
25. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1-2. – 536 с.
26. Русанівський В.М. Широков В.А. Інформаційно-лінгвістичні основи сучасної тлумачної лексикографії // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С.7-48.
27. Семчинский С. Бережан С. Семантическая эквивалентность лексических единиц // Мовознавство. – 1975. – № 2. – С. 83-88.
28. Сучасна українська мова: Підручник / За ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – 400 с.
29. Українські прийменники: Синхронія й діахронія: пробний зошит / За ред. проф. А.П.Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 162 с.
30. Чекалина В. К вопросу об описании предлогов в диахронии и синхронии // Лінгвістичні студії: Вип. 15 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С.209-215.
31. Щукіна І. Спеціалізованість причинових прийменників у трансформації // Лінгвістичні студії: Вип. 12 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С.64-68.
32. Щукіна І. Статус причинових прийменників у комунікативній структурі висловлення // Лінгвістичні студії: Вип. 14 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С.121-125.

Використані джерела

1. Авраменко О.М., Шабельникова Л.П. Українська мова. Збірник текстів для диктантів. Державна підсумкова атестація. 9 клас. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 64 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440с.
3. Основи технології обробки металів та елементи електроніки // За ред. Л.О.Пивоварова. – К.: Рад. шк., 1977. – 219с.
4. Прейс 1973: Прейс Г.О. Технологія металів та інших конструкційних матеріалів. – К.: Вища школа, 1973. – 510с.
5. CD “Золота скарбниця України”. Одеса: Студія “Негоціант”, 2000.
6. Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
7. Черногуз О. Претенденты на папаху. – К.: Рад. письменник, 1983. – 406 с.

The evolution of linguistic view to semantic typology of prepositional equivalence is considered. Attention is concentrated on semantics of circumstance locative prepositional equivalents.

Keywords: semantics, prepositional equivalents.

Надійшла до редакції 27 вересня 2007 року.

ББК Ш12=411.4*316
УДК 801.311

PRZESTRZENNY PUNKT ORIENTACYJNY A RELACJE ABLATYWNE

Аблативність – як один із фрагментів семантичної категорії простору – вимагає врахування певного орієнтира, що вказує на вихідну точку переміщення у просторі. Орієнтиром у цьому випадку є фізичний об'єкт, названий іменником у прийменниково-відмінковій групі. Він становить невід'ємну частину ситуації віддалення (що складає сутність аблативності). Предметом пропонованої статті, яка завершує цикл спостережень над аблативними конструкціями з прийменником „znad” у польській мові, є аналіз семантики іменників, що виступають у цій екстралінгвістичній ситуації просторовим орієнтиром.

Ключові слова: значення, локативність, аблативні відношення, просторовий орієнтир, прийменник, польська мова, російська мова.

Dowolne przemieszczenie się (translokacja) obiektu w przestrzeni zakłada początkowy i końcowy punkt tego przemieszczenia, a także drogę, po której to przemieszczenie się odbywa (por. m.in. prace [Bluszcz 1987, Dąbrowska 1993, Horak 1973, Weinsberg 1973]). Terminy „początkowy” i „końcowy punkt translokacji” zazwyczaj rozumiane są nie jako graficzny znak interpunkcyjny i nie jako przyjęte przez matematykę czy fizykę pojęcie miejsca (gdzie punkt oznacza pozbawioną wymiarów figurę geometryczną, której pozycję w przestrzeni określa się za pomocą współrzędnych), ale jako pewien obiekt materialny. Może to być trójwymiarowy (czyli posiadający długość, szerokość i głębokość) przedmiot fizyczny typu *dom, las, szafa*, powierzchnia płaska typu *pole, staw, podłoga* czy też przedmiot o innej, nie zawsze regularnej, formie.

Przemieszczenie się obiektu w przestrzeni przy wymienionych trzech elementach tej sytuacji ekstralingwistycznej (punkt początkowy, punkt końcowy, droga) stanowi podstawę do stwierdzenia, że obiekt ma jakiś cel translokacji. Cel ów (najczęściej wyrażony w przyimkowej grupie imiennej) jest celem głównym translokacji (głównym z punktu widzenia logiki; por. [Ferm 1990: 54]). Punkt początkowy przemieszczenia prawie zawsze jest nam wiadomy: wynika albo z konkretnego wyrażenia eksplicytnego, albo można go ustalić na podstawie sytuacji – jako to miejsce, gdzie znajduje się subiekt, zanim zacznie się przemieszczać (por. [Bąk 1991]).

Ponieważ nasza realna rzeczywistość nie jest chaotyczna, lecz jest w określony sposób zorganizowana, to konkretna relacja ablatywna nie może zaistnieć przy dowolnych obiektach. Wynika z tego, że jednym z kilku czynników mających wpływ na wyrażenie relacji ablatywnych (czynników działających jednakże równocześnie) jest charakter przestrzennego punktu orientacyjnego (określanego w terminologii rosyjskojęzycznej jako „ориентир”). Znaczy to, że przy pomocy jednej grupy imiennej z określonym przyimkiem możliwe jest stworzenie różnych relacji ablatywnych w zależności od tego, jaki rzeczownik bierze udział w jej realizacji. Oprócz tego semantyka rzeczownika może stanowić istotne ograniczenie przy wyborze nadrzędnego członu całej konstrukcji, to jest czasownika. Jest to spowodowane czynnikami ekstralingwistycznymi, czyli naszą znajomością świata i realnej rzeczywistości.

Przedmiotem niniejszego artykułu, kończącego cykl obserwacji nad konstrukcjami ablatywnymi z przyimkiem „znad” w języku polskim (zob. [Lachur 2006 oraz Lachur 2007]), jest analiza semantyki rzeczowników, które w danej sytuacji ekstralingwistycznej stanowią przestrzenny punkt orientacyjny.

Konstrukcje z nominalną grupą *znad* + dop. realizują dwie podstawowe relacje ablatywne, a mianowicie znaczenie translokacji przedmiotu z przestrzeni nad górną powierzchnią lub powyżej przestrzennego punktu orientacyjnego: ‘z-nad’ [Lachur 2006] oraz znaczenie translokacji przedmiotu z przestrzeni w pobliżu lokalizatora: ‘z-przy, z-u, z-koło’ [Lachur 2007]. W artykule przedstawione zostaną wyniki analizy części rzeczowników w funkcji przestrzennych punktów orientacyjnych przy relacjach ablatywnych w takiej sytuacji, gdy te obiekty w funkcji punktu orientacyjnego są traktowane jako całość (czynność jest relatywizowana względem obiektu jako całości).

W odróżnieniu od znaczeń ablatywnych przedstawionych we wskazanych wyżej artykułach (relacje ‘z-nad’ i ‘z-przy’) charakter przestrzennego punktu orientacyjnego zakłada nie wymienioną wprawdzie w konstrukcji, lecz możliwą do ustalenia i subiektywnie przyjmowaną jako niewielką (w skali wzrostu człowieka) bliskość punktu orientacyjnego (obiektu) i przedmiotu lokalizowanego. Cechą charakterystyczną tej semantyki jest ponadto fakt, iż z reguły przedmiotem lokalizowanym jest sam subiekt czynności. Drugi człon opozycji stanowią w tym wypadku konstrukcje implikujące nie tylko samą („czystą”) bliskość przestrzenną przedmiotu i punktu orientacyjnego („ориентира”), lecz ową bliskość poszerzoną o dodatkowe semy. Por.: *Pastor uniósł głowę **znad księgi**, zamrugał roz targnionymi oczami* (T. Konwicki). *Co pewien czas zerkał **znad gazety** i lustrował okoliczne stoliki* (B. Wołoszański). *Wtedy ona spojrzała **znad książki*** (T. Konwicki). *Ryan uśmiechnął się **znad filiżanki kawy*** (T. Clancy).

Z przytoczonych przykładów wynika po pierwsze, że subiekt czynności (jest nim przedmiot lokalizowany) zajmuje pozycję siedzącą, rzadziej stojącą względem punktu orientacyjnego (o czym świadczy głównie semantyka czasownika) oraz po drugie, że subiekt jest ukierunkowany twarzą (głową) w stronę punktu orientacyjnego. Nałożenie

się dwóch semów: semu bliskości przestrzennej i semu pozycji nad, powyżej punktu orientacyjnego jako całości ma miejsce w grupie *znad* + dop. zwłaszcza w połączeniu z czasownikami oznaczającymi ruch do góry.

Wymieńmy klasy rzeczowników spotykanych w pozycji przy przyimku. Są to zazwyczaj artefakty małe, o takiej wielkości, która umożliwia schylenie się subiekta nad nimi w trakcie czynności i – w konsekwencji – wyprostowanie się lub uniesienie głowy w taki sposób, że obiekt działalności znajdzie się poniżej jego wzroku.

Najliczniejszą grupę stanowią tu nazwy najszerzej pojmowanych dokumentów oraz niewielkich obiektów działalności intelektualnej: *dokumenty, książka, gazeta, rękopis, fotografia, mapa, list, szachownica, karty, modlitewnik* itp., a także sam rzeczownik *robota* (posiadający w tym wypadku semantykę uprzedmiotowienia). Por.: *Delegat Senatu podniósł głowę **znad papierów**, które właśnie przeglądał* (S. Fleszarowa-Muskat). *Mówił wolno, nie podnosił oczu **znad zamkniętego skoroszytu*** (Leonard). *Panna Weier uniosła głowę **znad robótki**, spojrziała z niechęcią na Justynę* (K. Korcozowicz).

W tej grupie obiektów spotykamy również nazwy własne (tytuły gazet, książek, dokumentów): *Żandarm z ochrony Departamentu Obrony podniósł wzrok **znad „Washington Post”** z informacjami sportowymi* (L. Bond).

Kolejną grupę obiektów stanowią artefakty o nieco większych rozmiarach, niż wymienione wyżej. Są to nazwy części urządzeń, mechanizmów, narzędzi pracy, broni (typu *kierownica, silnik, pokrywa, pług, telefon*), a także niektórych części ciała człowieka i zwierząt (głównie wierzchowych, służących do przemieszczania się wierzchem). Konstrukcje z tą klasą rzeczowników w pozycji przy przyimku implikują następującą relację: punkt orientacyjny relacji znajduje się zazwyczaj poniżej i nieco z przodu subiekta. Przykłady: *Uśmiechnąłem się z politowaniem **znad silnika**, który w tym momencie zdecydował się zaskoczyć* (Leonard). – *O czym mówicie?* – *zapytała panna Blok **znad kierownicy*** (S. Fleszarowa-Muskat).

Funkcję punktu orientacyjnego pełnią także przedmioty stanowiące dla subiekta miejsce pracy lub innej działalności (meble, sprzęty: *biurko, stół, kołyska*) bądź stanowiące wyposażenie pomieszczenia (*piec, stolik, kosz* itp.): [...] *sekretarka musiałaby być głucha, aby nie poderwać głowy **znad biurka*** (Leonard). [...] *odezwał się Mancuso **znad stołu** nawigacyjnego* (T. Clancy).

Czynność jest lokalizowana względem różnych innych przedmiotów, które zazwyczaj subiekt trzyma przed sobą (poniżej oczu): *Elżbietka podniosła na niego oczy **znad czerwonej róży** nie poznając go* (J. Iwaszkiewicz). – *Nie wiesz?* – *mruknęła **znad chustki*** (S. Fleszarowa-Muskat). – *Żadnych problemów, pułkowniku?* – *zapytał **znad świeżych brzoskwiń** z własnej szklarni* (F. Forsyth).

Czynność jest lokalizowana także względem naczyń służących do podawania i jedzenia różnych potraw, z których korzysta subiekt i które zwykle znajdują się przed nim (*talerz, miska, kubek, filiżanka, szklanka*): – *A kiedy to?* – *chlipnęła **znad talerza*** (J. Abramow-Newerly). *Tak... tak... bąkał **znad napelnianych szklanek*** (Leonard). *Weronika dopiero teraz podniosła głowę **znad miski** z grzybami* (S. Fleszarowa-Muskat).

W charakterze punktu orientacyjnego odnotowujemy ponadto nazwy potraw: – *Nie pamięta mamusia?* – *powiedział Jerzy **znad kompotu*** (J. Iwaszkiewicz). [...] *komentuje **znad porcji golonki** Zenek z Zambrowa („Wprost”)*. [...] *podnosząc na siebie **znad** nie dosmażonej ryby, jaką im Trudka podała* (S. Fleszarowa-Muskat).

Punktami orientacyjnymi są obiekty typu *okulary, szkła* ‘okulary’ wyłącznie przy czasowniku (lub skorelowanym z nim rzeczowniku) oznaczającym działalność wzrokową: *Podniosła na niego oczy **znad okularów*** (J. Iwaszkiewicz.). *Benbeneck, przyjrzawszy mu się **znad okularów** w złotej oprawie, wziął od niego bursztyn bez słowa* (S. Fleszarowa-Muskat). *Pond spojrział na nich z niesmakiem **sponad okularów** i czytał dalej* (F. Forsyth).

Nieco inną relację wyrażają konstrukcje, w których punktem orientacyjnym są poziome płaszczyzny typu *podłoga*, podmiotem czynności zaś – górne części ciała człowieka (głowa lub twarz): *Kłęczący uniósł głowę **znad podłogi** i spojrzął za siebie* (K. Korcozowicz). *Podniosła **znad ziemi** twarz poczerwieniałą od wysiłku i uśmiechnęła się z radością* (S. Fleszarowa-Muskat). Wypowiedzenia z tymi konstrukcjami wskazują na leżącą, kłęczącą lub stojącą, lecz silnie zgiętą postawę subiekta przed rozpoczęciem translacji.

W przeciwieństwie do konstrukcji implikujących przemieszczenie się względem górnej płaszczyzny punktu orientacyjnego (w których grupie *znad* + dop. w języku rosyjskim generalnie odpowiada lokatywna grupa *над* + narz.) w konstrukcjach przekazujących znaczenie translacji względem punktu orientacyjnego (obiekty) jako całości analizowanej grupie odpowiadają w języku rosyjskim głównie grupy *от* + dop. i *поверх* + dop. (rzadziej lokatywna grupa *над* + narz.). Czynnikiem decydującym o wyborze ekwiwalentu rosyjskiego jest w pierwszym rzędzie semantyka członu nadrzędnego konstrukcji, to jest czasownika.

W nielicznych konstrukcjach implikujących znaczenie ‘stanać prosto, wyprostować się’ i przy czasownikach nazywających działalność wzrokową odpowiednikiem polskiego *znad* + dop. jest rosyjska grupa *над* + narz., zwłaszcza przy czasownikach o semantyce ‘выпрямиться’, gdzie cała konstrukcja wyraża ideę wyprostowania się z pozycji schylonej nad przedmiotem (punktem orientacyjnym). Por.: *Женщина стояла, склонившись над корзиной, а теперь выпрямилась, когда я постучал, и подошла к окну* (B. Каверин). – wyprostowała się *znad* kosza; *znad oparcia fotela były widoczne czarne włosy* – nad спинкой кресла виднелись черные волосы.

W wypadku, gdy konstrukcja wyraża ideę patrzenia *znad* punktu orientacyjnego, rosyjskim ekwiwalentem grupy *znad* + dop. jest z reguły forma *поверх* + dop.: *Пулковник Mirski, jasný, wysoki blondýn, podniósł oczy krótkowidza i **znad papierów** [...] popatrzył przez chwilę uważnie i przenikliwie na Royskiego* (J. Iwaszkiewicz) – посмотрел на Райского поверх бумаг. *Spojrział na żonę **znad okularów*** (J. Iwaszkiewicz) – взглянул на жену поверх очков. Por.: [Младший сержант] *глядел поверх бруствера* (B. Шефнер) – patrzył *znad przedpiersia* (okoru).

Najczęściej jednak, to jest we wszystkich pozostałych wypadkach, ekwiwalentem grupy *znad* + dop. jest rosyjska grupa *от* + dop.: *powiedzieć **znad kompotu*** – сказать от компота, *уśmiechnąć się **znad silnika*** – улынуться от двигателя. *Gdy podnosił oczy **znad kart słodkawego dzieła**, widział nad sobą wzdęte, wysokie wzgórza* (J. Iwaszkiewicz) – когда отрывал (отрывая) глаза от страниц произведения. Por.: *Пана оторвался от книги и внимательно посмотрел на меня* (В. Вересаев) – popatrył **znad (sponad) okularów**.

Drugi człon rozpatrywanej opozycji stanowią konstrukcje wyrażające bliskość punktu orientacyjnego i przedmiotu lokalizowanego, poszerzone jednak o dodatkowe semy. Znaczenie to realizują dwie grupy nazw, a mianowicie: a) nazwy niektórych obiektów naturalnych lub stworzonych sztucznie przez człowieka o stromych ścianach, z reguły wyższych niż wzrost człowieka i b) nazwy naturalnych zbiorników, wgłębień, wypełnionych (lub nie wypełnionych) wodą, a także rzeczownik *woda*.

Nazwy pierwszej grupy stanowią obiekty, u których (bez względu na to, skąd się na nie patrzy) można wyróżnić trzy elementy: podstawę, stromo lub pionowo wznoszące się bądź opadające ściany oraz górną płaszczyznę z wyodrębnionym z reguły albo łatwo dającym się wyodrębnić skrajem (brzegiem, krawędzią). Mogą one być oglądane i postrzegane dwojako: z góry lub z dołu. Z tego względu stanowią dla obserwatora, w zależności od jego pozycji, wzniesienie lub wklęsłość.

Klasę tę stanowią rzeczowniki typu *urwisko, stok, uskok, skała, zbocze, wąwóz, jar, wykop, nasyp, dół, rów, rozpadlina*, a także *brzeg* oraz (często używane w znaczeniu przenośnym) *przepaść, otchlań*. Por.: *Strzały, które wypuszczone z luków **znad skarpy** [...] spełniły zadanie nad rzeką* (A. Fiedler), tj. ze skarpy jako punktu orientacyjnego, jednakże ze skraju górnej płaszczyzny skarpy (subiekt czynności znajduje się nie nad punktem orientacyjnym, lecz na nim, a właściwie: na jego krawędzi, brzegu). Właśnie użycie tych nazw w grupie *znad* + dop. aktualizuje sem 'górną krawędź, skraj'; por. semantykę tych obiektów w grupie *z* + dop., która nie posiada tego semu i wskazuje na oddalenie ogólnie z górnej płaszczyzny punktu orientacyjnego (*ze skarpy, z nasypu, ze stoku*) lub translokację z jego dna, z głębi (*z wąwozu, z wykopu*). Zob.: *Wyszedł z wąwozu i skierował się ku wzgórzom* (S. Piasecki). *Za chwilę stary kolejarz podnosi się z rowu* (R. Bratny) vs. *kwiaty **znad rowu***, tj. rosnące nad rowem, na skraju rowu (bądź na jego ścianach). Szerzej o tym zob.: [Lachur 1999].

Ważnym czynnikiem w ustaleniu rzeczywistej semantyki konstrukcji z tymi rzeczownikami jest również znaczenie ich członu nadrzędnego (czasownika, rzadziej rzeczownika). Por.: ***Znad urwiska** otwiera się rozległy widok na kotłnię. **Znad uskoku** obserwowaliśmy zabudowania w dole*. W tym wypadku narrator lub obserwator (mówiący) znajduje się na skraju tych obiektów i fakt ten niejednokrotnie akcentowany jest formalną niejaką obecnością w strukturze wypowiedzenia tych wyrazów: *znad (skraju, krawędzi, brzegu) urwiska*. W wypowiedzeniach tego typu szczególnie wyrazistym staje się element deiktyczności przestrzennej.

Z drugiej strony, w zdaniach *Znad urwiska nadciągają ciemne chmury (kłęby dymu). Znad krawędzi wąwozu pokazał się księżyc* implikowana jest sytuacja, kiedy obserwator znajduje się na dole, u podnóża urwiska, na dnie wąwozu. A zatem konstrukcje z przyimkiem *znad* są faktycznie wykładnikami różnych relacji przestrzennych (co jednak ujawnia się dopiero na poziomie całej konstrukcji, a nie grupy imiennej).

Nazwy obiektów drugiej grupy, tj. nazwy naturalnych zbiorników, wgłębień zapełnionych wodą typu *staw, sadzawka, jezioro, woda*, a także nazwy typu *powierzchnia (wody), lustro (wody), płaszczyzna wodna, zatoczka* (wyłącznie w grupie *znad* + dop.) aktualizują sem 'z miejsca znajdującego się w bezpośredniej bliskości, tuż obok, lecz powyżej (płaszczyzny) punktu orientacyjnego' (lecz nie 'z miejsca nad górną płaszczyzną obiektu', jak ma to miejsce w przypadku konstrukcji 'z-nad' typu *niż **znad Litwy***). Por.: *Widok **znad stawku** na ów tonący w kwiatkach i zieleni dworek przywodzi na myśl płótna malarskich mistrzów* (G. Rąkowski). ***Znad zatoczki**, nad którą stoimy, rozciąga się widok na przeciwległy, stromy i na ogół bezleśny brzeg* (G. Rąkowski).

Rosyjska grupa *над* + narz. z nazwami tego typu przekazuje statyczną relację miejscową: *Мой дом стоит над озером на высокой береговой горе* (М. Пришвин) – stoi nad jeziorem. *Над долиной реки Качи стояла старая и густая дубовая роща* (С. Сергеев-Ценский) – rosła nad doliną. W grupie *над* + narz. w tekstach stylistycznie nacechowanych w znaczeniu miejscowo-statycznym spotykamy nazwy rzek, co w języku polskim jest normą: *А над Волгой заря румяная, А над Волгой рай* (М. Цветаева). *А над Невой – посольства полумира, Адмиралтейство, солнце, тишина!* (О. Мандельштам).

Przy czasownikach implikujących przemieszczenie, a także przy czasownikach percepcji słuchowo-wzrokowej oraz rozprzestrzeniania się zapachów odpowiednikami rosyjskiej grupy *над* + narz. może być w polszczyźnie translokacyjna grupa *znad* + dop. Por.: *Вечерами над озером слышен вздох* (А. Ахматова) – **znad jeziora** da się słyszeć westchnienie. *Пахнет сеном над лугами* (А. Майков) – pachnie sianem **znad łąk**. *И детские звончие над лугом голоса* (А. Блок) – i dziecięce dźwięczniejsze **znad łąki** (dobiegają) głosy. *Чибисы с криком вьются над болотом* (И. Тургенев) – wiją się **znad błota**. Zob. też z tą klasą obiektów: *Потянуло сыростью с прудов* (А. Толстой) – powiało wilgocią **znad stawów**. *С озера веет прохлада и нега, – Отрок заснул, убаюкан у берега* (Ф. Тютчев) – **znad jeziora** ciągnie świeżośćią (chłodem). [От гряд] *веяло запахом вскопанной земли и нежной сыростью растений* (А. Чехов) – **znad grządek** unosił się zapach skopanej ziemi.

Analiza materiału językowego pozwala na kilka uogólnień. Otóż konkretny kierunek przemieszczenia w przestrzeni (inaczej: orientacja) może być wyrażony za pomocą grupy imiennej z przyimkiem oraz czasownika (przeważnie z określonym przedrostkiem). Przy tym znaczenie konkretnej relacji ablatywnej zależy w dużej mierze od

semantyki rzeczownika, użytego w roli punktu orientacyjnego całej sytuacji ablatywnej. Jest to zarówno problem lingwistyczny, jak i ekstralingwistyczny, warunkowany naszą wiedzą o świecie pozajęzykowym.

Literatura

Bąk 1991: Bąk M. Gramatyka przestrzeni (na przykładzie koncepcji C. Vandeloise'a) // Język, znaczenie, rozumienie i relatywizm, Warszawa.

Bluszcz 1987: Bluszcz A.J. Relacje przestrzenne w polskich, czeskich i słowackich konstrukcjach z wyrażeniami przyimkowymi, Katowice.

Dąbrowska 1993: Dąbrowska E. O językowej idealizacji świata // Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, XLIX.

Ferm 1990: Ферм Л. Выражение направления при приставочных глаголах перемещения в современном русском языке. К вопросу префиксально-предложного детерминизма // Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Slavica Upsaliensia, 27, Uppsala.

Horak 1973: Horák E. Významový protiklad smer – miesto v predložkovom systéme slovenčiny // Jazykovedný časopis, 24, 2.

Lachur 1999: Lachur Cz. Semantyka przestrzenna polskich przyimków prefigowanych na tle rosyjskim, Opole.

Lachur 2006: Lachur Cz. O jednym z fragmentów semantycznej kategorii ablatywności w językach słowiańskich (na materiale języka polskiego) // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць. – Вип. 14. – Донецьк: ДонНУ, 2006.

Lachur 2007: Lachur Cz. O strukturze semantycznej polskich przyimków prefigowanych (na tle języka rosyjskiego) // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць, Вип. 15, Донецьк 2007.

Weinsberg 1973: Weinsberg A. Przyimki przestrzenne w języku polskim, niemieckim i rumuńskim, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

*Ablativeness, as one of the fragments of semantic category of space, requires determination of specific landmark which indicates the beginning of relocation in space. In this case, the landmark is a physical object denoted by the noun in the prepositional phrase (i.e. a noun phrase preceded by a preposition). It constitutes an integral element of the situation of distancing (which presupposes the concept of ablativeness). This article, which concludes the series of studies on ablative constructions with preposition *znad* in Polish language, presents the analysis of semantics of nouns, which account for spatial landmarks in a particular extralinguistic situation.*

Keywords: meaning, locativeness, ablative relations, spatial landmark, preposition, Polish language, Russian language.

Надійшла до редакції 30 серпня 2007 року.

Фёдор Панков

ББК Ш10*212.6
УДК 81'367.624

ПРОБЛЕМА ПАРАДИГМАТИКИ НАРЕЧИЯ

Статтю присвячено аналізу парадигматики категорії прислівника. У незмінних частин мови відсутня морфологічна парадигма як система форм словозміни. Проте є підстави стверджувати, що прислівник має парадигми іншого типу – позиційну, контекстуальну й актуалізаційну.

Ключові слова: прислівник, парадигматика, позиційна, контекстуальна, актуалізаційна парадигми.

I. Вводные замечания.

Парадигматика является одним из способов систематизации языковых единиц и свидетельствует об упорядоченности как языка в целом, так и его отдельных областей. Принято считать, что парадигматика свойственна лишь изменяемым языковым единицам. Однако наши наблюдения показывают, что это не совсем так. В современной лингвистике сам термин «парадигма» имеет не только узкое, но и широкое значение. Во-первых, им принято называть систему форм одного слова – это так называемая морфологическая парадигма. Во-вторых, это «любой класс лингвистических единиц, противопоставленных друг другу и в то же время объединённых по наличию у них общего признака или вызывающих одинаковые ассоциации», а также «модель и схема организации такого класса или совокупности» [ЛЭС 1990: 366]. Совокупность парадигм языковой единицы и образует её парадигматику.

Различают парадигматику языковых единиц разных уровней: фонемы, слова и предложения. Парадигма в фонологии – это ряд позиционно чередующихся звуков (парадигмо-фонема в терминах М. В. Панова [Панов 1999: 16]). В отношении парадигматики слова говорят, в частности, о морфологической, лексической (лексико-

семантической), словообразовательной и др. парадигмах. Парадигматика предложения включает три основные парадигмы – синтаксическую [Золотова 1973], интерпретационную (трансформационную) и актуализационную. Последние две обычно объединяют под общим названием коммуникативной парадигмы [Всеволодова, Дементьева 1997; Всеволодова 2000; Янко 2001 и др.].

Объектом нашего анализа является парадигматика категориальных классов слов, включая такие разновидности их синтаксической формы, как синтаксема и словоформа. Морфологическая парадигма как ряд противопоставленных друг другу форм словоизменения присуща только изменяемым частям речи – именам существительным, прилагательным, числительным, местоимениям, глаголам, причастиям. Конечно, у неизменяемых частей речи, в том числе у наречия, нет и не может быть морфологической парадигмы. Однако есть основания полагать, что они обладают парадигмами принципиально иного рода – позиционной, контекстуальной и актуализационной. Целью нашего исследования является выявление сложной и многообразной парадигматики неизменяемых частей речи на материале категории русского наречия, выделение системы его парадигм. Достижение основной цели исследования, на наш взгляд, позволит решить ряд как собственно научных задач, связанных с выявлением позиционного, текстового и актуализационного потенциала различных категориальных классов слов, так и прагматических задач, связанных с практикой преподавания русского языка как иностранного, так как создаёт основу для развития речевой деятельности учащихся на русском языке.

II. Позиционная парадигма наречия.

Совокупность всех синтаксических позиций¹ наречия составляет его п о з и ц и о н н у ю парадигму (ПП). Синтаксема, способные занимать все теоретически возможные для данного категориального класса слов позиции, имеют полную ПП. Те, которые занимают лишь некоторые из позиций, обладают ущербной, или дефектной ПП. Рассмотрим конкретные случаи.

В целом как синтаксема наречие может выступать, во-первых, в позиции вне предложения и вне текста (в самостоятельном употреблении) и, во-вторых, в составе предложения.

1. Вне предложения и вне текста адвербиальные синтаксеммы употребляются либо изолированно (как одна словоформа), либо в конъюнкции с другими синтаксемами (две словоформы и более). Приведём примеры.

1.1. Изолированное употребление характерно только для свободных адвербиальных синтаксем²: полнозначительных характеристических наречий (образа действия и состояния) и логических (локативных, темпоральных, каузальных, финитных³). Ср. невозможность изолированного употребления для других типов синтаксем: связанных (**Совсем*, **Очень*⁴, **Довольно*) и конструктивно обусловленных (**По-видимому*; **Безусловно*).

Примечание. Для верификации свободных синтаксем, употребляющихся в изолированной позиции вне предложения и вне текста, не могут служить следующие типы употреблений. 1. Использование наречий в письменной речи с восклицательным или вопросительным знаком, например: «*Хорошо!*» (название поэмы В. В. Маяковского), *Дешево!* *Легко!* (в рекламе), а также при подобной передаче устной речи в письменной форме: *Горько!* (возглас на свадьбе), *Довольно!*, *Достаточно?*, *Вкусно?* Это не самостоятельная, не изолированная позиция свободной синтаксеммы вне предложения, а предикативная позиция наречия в составе предложения. 2. Однословная реплика-реакция монологического единства, например ответ на общий вопрос: – *Ты хочешь есть?* – *Очень*. 3. Мы не будем считать изолированной позицией также употребление наречий в значении побуждения (чаще всего с восклицательным знаком): *Сюда!* *Наверх!* *Вниз!*, в том числе строевые команды *Нале-во!* *Напра-во!* *Кру-гом!* и др. Такую позицию будем считать присловной – приглагольной с нулевой формой императива (в данном случае – глаголов движения или перемещения в пространстве), ср. аналогичную позицию именной синтаксеммы: *Воды!* – или компаративной: *Тише!* Это позиции, которые могут занимать и свободные, и связанные, и конструктивно обусловленные адвербиальные синтаксеммы.

1.2. Употребление адвербиальных синтаксем в конъюнкции с другими синтаксемами возможно при бессоюзной, союзной (сочинительной и подчинительной) связи, а также при сочетании бессоюзной и союзной связи:

а) бессоюзная: *Вчера, сегодня, завтра*;

¹ Сам термин «позиция» используется сейчас в синтаксисе трёх основных значениях, передающих различные аспекты функционирования словоформ как в устной, так и в письменной речи. Во-первых, позиция – это «место словоформы (синтаксеммы) в семантической (и, соответственно, в формальной) структуре предложения или вне её, а в структуре предложения – место словоформы относительно другой, с которой она связана смысловыми отношениями» [Всеволодова 2000: 163]. Во-вторых, это «членопредложенческий ранг» словоформы в формальной структуре предложения. В-третьих, это место словоформы в коммуникативной структуре высказывания с учётом его актуального членения. По М. В. Всеволодовой, «позиция» в первом значении – это позиция-1, «позиция» во втором значении – это позиция-2. Будем считать «позицию» в третьем значении позицией-3. Говоря о позиционной парадигме наречий, мы имеем в виду позицию адвербиальных синтаксем, т. е. позицию-1, а говоря об актуализационной парадигме – позицию-3.

² О функциональных типах синтаксем см. [Золотова 1973].

³ О семантических разрядах наречий см. [Панков 2005].

⁴ Пожалуй, «невозможность» – слишком категоричное слово, т. к. в современных периодических изданиях границы лингвистически невозможного значительно сузились. Так, нами отмечено употребление синтаксеммы *очень* в качестве названия печатного органа Санкт-Петербургского государственного университета профсоюзов – журнала «*Очень^{um}*». Однако такое употребление, на наш взгляд, вряд ли можно считать соответствующим языковой норме.

б) сочетание союзной и бессоюзной связи:

- с соединительными союзами: *Далеко и близко, высоко и низко*;
- с противительными союзами: *Удобно, красиво, однако слишком дорого*;

в) союзная:

– сочинительная связь возможна только для свободных адвербиальных синтаксем (характеризационных и логических наречий):

- с соединительными союзами: *Доступно и всерьёз*;
- с разделительными союзами: *Семенами или вегетативно*;
- с противительными союзами: *Любо, но дорого*;
- с градационными союзами: *Не только сегодня, но и завтра*;
- с присоединительными союзами: *Дорого, притом некачественно*;

– подчинительная связь характерна только для свободных синтаксем: *Совершенно секретно*.

Возможность употребления свободных адвербиальных синтаксем в конъюнкции с другими синтаксемами, в том числе в качестве опорного компонента словосочетания, позволила по аналогии с понятием именной группы [Всеволодова 2000] выделить понятие наречной группы, которая может состоять более чем из одной словоформы, но обладает целостным семантическим значением: *сверху вниз, снизу вверх, снизу доверху, сверху донизу, справа налево, слева направо, вверх-вниз, туда-сюда, вперёд-назад, влево-вправо, совершенно секретно, вполне здраво, весьма срочно, очень хорошо, совсем по-пушкински, слишком красиво, вкусно по-домашнему, никогда не поздно* и др.

2. В составе предложения наречие функционирует в присловной (как компонент структуры словосочетания) и неприсловной (как компонент структуры предложения) позициях. Приведём примеры.

2.1. Присловная позиция наречий может быть привербальной (то есть приглагольной, в том числе присвязочной), присубстантивной (при имени существительном), приадективной (при прилагательном), приадвербиальной (при наречии), принумеральной (при числительном), припрономинальной (при местоимении). Присловная позиция возможна для всех функциональных типов синтаксем – и свободных, и связанных, и конструктивно обусловленных.

2.1.1. Привербальная позиция – прототипическая для наречия как категориального класса в целом. Наречие способно употребляться при глаголе во всех его морфологических формах:

– при индикативе: *Я это сделал нарочно*; в том числе при нулевой форме глагола: *Так прошла детская жизнь Юры, часто на руках у чужих* (Пастернак) – и в качестве парцеллята: *Солнце простому москвичу действительно закрыли. Наглухо*;

– при императиве: *Никогда, никогда не женись, мой друг* (Л. Толстой), в том числе при нулевой форме императива (чаще всего с восклицательным знаком): *Сюда!, Наверх!, Вниз! Рядом! Вперёд!, Назад!*, включая строевые команды *Кру-гом! Нале-во! Напра-во!* и др. (в данном случае представлена нулевая форма глагола движения или перемещения в пространстве), ср. аналогичную позицию компаративов: *Левее!, Правее! Тише!, Громче!, Медленнее!, Быстрее!, Ниже!, Выше!, Чище!, Ровнее!*, а также именных синтаксем: *Воды!, Скальпель!, Зажим!* и др.

Примечание. Обычно в работах лингвистов словоформы компаративов в высказываниях типа *Левее!, Тише!* квалифицируются как сравнительная степень наречий, а не прилагательных, хотя формальных морфологических различий между ними нет. Единственный критерий разграничения – синтаксическая позиция. Привербальная позиция верифицирует наречие, а присубстантивная – имя прилагательное. Признание компаративов такого типа наречиями, а не прилагательными косвенно свидетельствует о признании данной позиции также привербальной, а не изолированной позицией вне предложения и вне текста.

– при сослагательном наклонении: *Наверняка нашлись бы «верные солдаты партии», которые немедленно организовали бы «многолюдные митинги трудящихся» в поддержку сего «исторического решения»*;

– при инфинитиве: *Нужно было даже поменьше любить его [Александра], не думать за него ежеминутно* (Гончаров);

– при причастии: *Было бы создано всесоюзное общество «Пьянство», и весьма возможно, что одним из его руководителей оказался бы скорёхонько «перековавшийся» бывший трезвенник*;

– при деепричастии: *Кто-то медленно спускался по лестнице, часто останавливаясь, словно в какой-то нерешительности*.

Хотя для адвербиальных синтаксем в целом позиция при глаголе считается прототипической, однако существуют и некоторые ограничения на занятие данной позиции для наречий характеризующей оценки:

– для наречий с количественно-оценочным значением высокой степени признака прототипической является позиция при имени прилагательном или при наречии: *очень рад, крайне тяжёлый, весьма крупно, предельно сжато, столь интересно* и др.: *Вы можете ошибиться, и притом весьма крупно* (Булгаков), ср. неотмеченность: **очень работает, *крайне беспокоится, *весьма учится, *столь отдыхает* и т. д.;

– для наречий – указателей степени отстояния двух величин признака – прототипической является позиция при компаративе: *чуть больше, чутьочку лучше, чуть-чуть выше, немного дальше, гораздо ближе*,

куда легче, **несопоставимо** длиннее и др.: *Не отрицаю, впрочем, что мне теперь гораздо лучше* (Булгаков), ср. неотмеченность в литературном языке: **гораздо* вкусный, **куда* красивый и др.⁵;

– для наречий – указателей степени нарушения меры признака – прототипической является позиция при имени прилагательном или при наречии: *излишне скромный, слишком горд, чересчур высоко, чрезмерно рад* и др.: *Ты слишком здоров* (Булгаков).

2.1.2. Примеров употребления адвербиальных синтаксем в присубстантивной позиции – много. Наречия употребляются при различных семантических разрядах имён существительных: и при антропонимах, и при зоонимах, и при предметных, и при пропозитивных, и при признаковых именах⁶:

– наречие при антропониме: *Человек спереди мгновенно выхватил из рук Иуды кошель* (Булгаков);

– наречие при зоониме: *Бурбули избежали участи многих «новых» и «модных» пород, когда из-за границы везли собак подешевле и сомнительного качества;*

– наречие при предметном имени: *Зарплату «но-чёрному» можно сделать белой;*

– наречие при пропозитивном имени: *Разговор начистоту.*

2.1.3. Наречие в приадеквативной позиции употребляется либо при полной, либо при краткой форме прилагательного:

– при полном прилагательном: *У нас очень низкие цены;* в том числе в качестве парцеллята: *В «Чёрной Орхидее» снимались главным образом молодые, но уже очень знаменитые. И заслуженно;*

– при кратком прилагательном: *Андрей, очень весёлый в предвкушении хороших новостей, был в этот вечер особенно разговорчив.*

2.1.4. Приадвербиальная позиция: *Давай сделаем совсем по-другому.*

2.1.5. Прикомпаративная позиция: *Не отрицаю, впрочем, что мне теперь гораздо лучше* (Булгаков).

2.1.6. Принумеральная позиция: *Дважды два будет четыре; На улице приблизительно десять градусов.*

2.1.7. Припрономинальную позицию способны занимать наречия – указатели степени величины признака с модально-оценочным значением: *абсолютно, почти, практически, совершенно, отнюдь (не), далеко (не) вовсе (не), совсем (не), точно* и др.: *Особенно близок был мне старик ткач Никита Рубцов, человек, работавший почти на всех ткацких фабриках России* (Горький).

2.2. Употребление наречия в неприсловной позиции.

В этом случае наречие способно употребляться либо в составе предикативной пары предложения, либо в обусловленной позиции вне предикативной пары.

2.2.1. Наречие в составе предикативной пары может быть либо предиктируемым, либо предиктирующим компонентом.

2.2.1.1. В качестве предиктируемого компонента наречие выступает в роли логического субъекта: **Выразительно** – значит просто.

2.2.1.2. Наречие в качестве предиктирующего компонента выступает в роли логического предиката: *Доставка бесплатно;* в том числе в качестве парцеллята: *Продажа, покупка квартир и комнат. Быстро и надёжно.*

2.2.2. Наречие вне предикативной пары⁷.

Наречие вне предикативной пары может быть репрезентантом либо той же пропозиции (обычно событийной, а не логической), либо другой пропозиции.

2.2.2.1. Наречие в качестве репрезентанта той же событийной пропозиции: *Кажется даже, что, кого бы она ни выбрала своим спутником – временно или навсегда, – никто не посмеет этот выбор подвергать сомнению.*

2.2.2.2. Наречие в качестве репрезентанта другой пропозиции: *Иван Иванович, бесспорно, очень умный человек* (логическая пропозиция: *Иван Иванович очень умный человек*; событийная пропозиция: *С этим нельзя спорить*).

Как видим, полную ПП имеют свободные адвербиальные синтаксеммы, которые способны занимать все типы синтаксических позиций, ущербную – связанные, а также конструктивно обусловленные, способные занимать лишь некоторые или вообще только одну из указанных позиций. Так, полной ПП обладают темпоральное наречие *скоро*, локативное *близко*, а ущербной ПП – семантически близкое к *скоро* темпоральное наречие *близко* (лексико-семантический вариант ‘скоро’), неспособное употребляться в привербальной позиции: **Защита состоится близко*. Ср. возможность такой позиции для *скоро*: *Защита состоится скоро*, а также для локативного *близко*: *Аптека находится близко*.

⁵ В диалектной речи такого типа употребления встречаются: *гораздо* вкусный (то есть очень вкусный) и др.

⁶ О семантических разрядах существительных, выделенных в рамках функционально-коммуникативной грамматики, см. [Всеволодова 2000: 47–50] и [Всеволодова, Панков 2005: 32].

⁷ Пунктуационно наречие, выступая в позиции вне предикативной пары, как правило, обособляется с двух сторон запятыми, реже – тире или скобками. Это замечание не относится к так называемым синтаксическим наречиям типа *легкомысленно* – модификаторам предложения: *Он легкомысленно пообещал приехать* [Рудницкая 1993].

Способность слов иметь ПП с тем или иным набором членов – это их позиционный потенциал, который у разных наречий (адвербиальных синтаксем) может быть различным. Так, позиционный потенциал у свободных синтаксем шире, чем у конструктивно обусловленных и тем более связанных.

Перейдём к следующей разновидности парадигмы наречия.

III. Контекстуальная парадигма наречия.

Контекстуальная парадигма (КП) – явление, промежуточное между уровнем слова и уровнем предложения. КП включает исходное изосемическое слово в составе изосемической изоморфной конструкции – и его контекстуальные корреляты, в том числе неизосемические. КП может быть у слов самого разного категориального статуса: у имён существительных, прилагательных, у наречий и др.

Члены КП объединяются на основе общности передаваемого ими денотативного содержания, т. е. явления внеязыковой действительности. При этом разные категориальные классы слов могут оказываться изофункциональными. Примером может служить КП наречия *бегло*, которая включает, во-первых, исходное слово – наречие в составе изосемической изоморфной конструкции: *Мальчик читает бегло*; во-вторых, имя прилагательное в составе неизосемической конструкции: *У мальчика беглое чтение*; *Чтение у мальчика беглое*; в-третьих, имя существительное в именительном падеже: *Беглость чтения у мальчика высокая*; а также, в-четвёртых, дескрипцию в составе неизосемической конструкции: *Чтение у мальчика отличается беглостью*. Таким образом, КП наречия *бегло* насчитывает по крайней мере четыре члена: 1) Adv (исходное наречие *бегло* в позиции обстоятельства образа действия), 2) Adj (прилагательное *беглый* в позиции согласованного определения или сказуемого), 3) N_и (существительное в именительном падеже *беглость* в позиции подлежащего) и 4) дескрипцию *отличается беглостью* (на формальном уровне включающая сказуемое плюс дополнение).

Способность слов иметь КП с тем или иным набором членов – это их текстовый потенциал, который может различаться даже у семантически и грамматически сходных слов. Так, текстовый потенциал наречий *бегло* и *прекрасно* неодинаков, т. к. неодинаковы их деривационные возможности. Ср. более узкую КП наречия *прекрасно*: 1) Adv (*Ваш мальчик прекрасно играет на скрипке*); 2) Adj (*Игра вашего мальчика на скрипке прекрасна*); 3) N_и – отсутствующий член КП (**Прекрасность игры на скрипке у вашего мальчика высокая*). 4) Естественно, отсутствует и такой член КП, как дескрипция, включающая существительное: **Игра вашего мальчика на скрипке отличается прекрасностью*.

Ср. также асимметричные КП глаголов *интересоваться* (6 членов) и *восхищаться* (4 члена) в представленной ниже таблице.

Таблица 1

Сопоставление КП глаголов *интересоваться* и *восхищаться*

Исходное слово / Члены ТП	<i>интересоваться</i>	<i>восхищаться</i>
1) V _{г-ся}	+ <i>Я интересуюсь математикой</i>	+ <i>Я восхищаюсь математикой</i>
2) V _г	+ <i>Математика меня интересует</i>	+ <i>Математика меня восхищает</i>
3) Adj _{полн.}	+ <i>Самое интересное для меня – математика</i>	+ <i>Самое восхитительное для меня – математика</i>
4) Adj _{крат.}	+ <i>Математика мне интересна</i>	— <i>*Математика мне восхитительна</i>
5) Adv _{praed (stat)}	+ <i>Мне интересно заниматься математикой</i>	— <i>*Мне восхитительно заниматься математикой</i>
	+ <i>Заниматься математикой (для меня) – интересно</i>	? <i>?Заниматься математикой (для меня) – восхитительно</i>
6) дескрипция V _г + N _в	+ <i>Математика вызывает у меня интерес</i>	+ <i>Математика вызывает у меня восхищение</i>
	+ <i>Математика вызывает во мне интерес</i>	+ <i>Математика вызывает во мне восхищение</i>

Примечание к таблице 1. V – глагол, V_г – невозвратный личный глагол, V_{г-ся} – возвратный личный глагол, Adj – имя прилагательное, Adj_{полн.} – полное прилагательное, Adj_{крат.} – краткое прилагательное, Adv – наречие, Adv_{praed (stat)} –

предикативное стательное наречие (со значением состояния), N – имя существительное, N_в – существительное в винительном падеже, ? – сомнительный пример употребления.

IV. Актуализационная парадигма наречия.

Функционально-коммуникативный анализ наречий, взаимодействие их парадигматики и синтагматики позволили сформулировать также понятие актуализационной, или коммуникативной, парадигмы (АП) слова, которая представляет собой совокупность его коммуникативных ролей. Коммуникативная роль словоформы определяется как «роль данной составляющей в коммуникативной структуре предложения» [Янко 1996: 421], т. е. способность словоформы занимать ту или иную позицию в коммуникативной структуре высказывания. Опираясь на концепцию, представленную в [Янко 2001], для повествовательного предложения выделим семь типов коммуникативных ролей, каждая из которых имеет свой план содержания и свой план выражения.

1. Собственно тема (фокус темы) – коммуникативная роль словоформы, тяготеющей к позиции начала предложения и обычно (не всегда) характеризующейся повышением основного тона. Коммуникативная роль собственно темы характеризует словоформы, не отмеченные главным фразовым ударением, однако содержащие центр интонационной конструкции (ИК) и произносимые чаще с интонацией незавершенности⁸: *За³втра / я уезжа¹ю.*

2. Атоническая тема – коммуникативная роль словоформы, входящей в состав темы, однако не отмеченной центром ИК: *Завтра у³тром / я уезжа¹ю.*

3. Собственно рема (фокус ремы монологического высказывания) – коммуникативная роль словоформы, тяготеющей к позиции конца предложения и обычно характеризующейся понижением основного тона. Коммуникативная роль собственно ремы характеризует словоформы с главным фразовым ударением, содержащие, естественно, центр ИК и произносимые в звучащей речи, как правило, с интонацией завершенности: *Я³ уезжаю / за¹втра.*

4. Диктальная рема (фокус диктальной ремы) – коммуникативная роль словоформы, являющейся однословным ответом (или входящей в состав односинтагменного ответа) на частный или альтернативный вопрос: – *Когда² вы уезжаете?* – *За¹втра; Вы уезжаете за³втра / или сегодня?* – *За¹втра.*

5. Модальная рема (фокус модальной ремы) – коммуникативная роль словоформы, являющейся однословным ответом (или входящей в состав односинтагменного ответа) на общий вопрос: – *Вы уезжаете за³втра?* – *За¹втра.*

6. Атоническая рема – коммуникативная роль словоформы, входящей в состав ремы, но не отмеченной центром ИК. Атоническая рема может быть в составе: а) рематического блока монологического высказывания: *Я³ уезжаю / завтра ве¹чером;* б) в составе диктальной ремы: – *Когда² вы уезжаете?* – *Завтра ве¹чером;* в) в составе модальной ремы: *Вы уезжаете за³втра?* – *Да¹, / завтра ве¹чером.*

7. Парентеза – коммуникативная роль словоформы, не отмеченной центром ИК и не входящей в состав ни темы, ни ремы, то есть не имеющей ни тематической, ни рематической коммуникативной роли. Парентеза характеризуется принципиальной безударностью, часто ускоренным темпом произнесения: *Мы³, очевидно, / завтра уезжа¹ем.*

АП конкретных слов может быть и полной, и ущербной. Полной АП обладают словоформы, способные играть все возможные коммуникативные роли. Это, например, словоформы *завтра, хорошо, скоро, часто* и др. Ущербную коммуникативную парадигму имеют словоформы, не способные занимать некоторые из коммуникативных позиций: темпоральное *близко, вскоре, вечно, зачастую, редко* и нек. др. Так, у адвербиальной словоформы *близко* с темпоральным значением (ЛСВ ‘скоро’) отсутствуют коммуникативные роли собственно темы: **Близко экза¹мены;* диктальной ремы: – *Когда² у вас экзамены?* – **Бли¹зко* – и парентезы: **У на³с близко / экза¹мены.*

Способность слов иметь АП с тем или иным набором членов – это их актуализационный потенциал, который у разных слов может различаться. Так, актуализационный потенциал наречий *часто* и *зачастую*, *потом* и *затем* различается. У *часто* и *потом* он шире, а у *зачастую* и *затем* – уже. Например, мы легко можем поставить наречия *часто* и *потом* в позицию собственно ремы: *Дожди здесь бывают ча¹сто; Давайте сделаем это пото¹м.* Ср. неотмеченность данной позиции для *зачастую* и *затем*: **Дожди здесь бывают зач¹астую¹ю; *Давайте сделаем это зате¹м.* Снять запрет на употребление наречия *зачастую* в роли собственно ремы помогает парцелляция⁹: *Дожди здесь быва¹ют. И зач¹астую¹ю.*

IV. Выводы.

Таким образом, наше исследование позволяет сделать несколько важных выводов.

⁸ Примеры из звучащей речи сопровождаются интонационной транскрипцией по Е. А. Брызгуновой [Русская грамматика 1980, I: 96–122; Брызгунова 1997: 873–877]. Цифра в верхнем индексе после гласного означает тип ИК на гласном интонационного центра синтагмы. Отсутствие интонационной транскрипции означает, что пример взят из письменного источника, хотя и письменная речь ориентирована на внутренний проговор и, следовательно, интонационное оформление высказывания.

⁹ Интересное замечание о роли парцелляции не как стилистического изыска, а как важного коммуникативного механизма языка впервые сделала М. В. Всеволодова.

1. Очевидно, что понятие парадигматики применимо по отношению не только к изменяемым, но и к неизменяемым частям речи, в частности к наречию как категориальному классу слов. Наречию как неизменяемой части речи несвойственно понятие морфологической парадигмы, однако его парадигматика представляет собой систему парадигм, состоящую по крайней мере из трёх разновидностей: позиционной, контекстуальной и актуализационной.

2. Сформулируем дефиниции введённых понятий.

Позиционная парадигма наречия – совокупность всех синтаксических позиций адвербиальной синтаксемы (имеется в виду позиция-1). Среди функциональных типов адвербиальных синтаксем, подобно субстантивным, выделяются и свободные, и связанные, и конструктивно обусловленные синтаксемы. Адвербиальные синтаксемы способны занимать все возможные в русском языке синтаксические позиции: функционировать вне предложения и в составе предложения, изолированно и в конъюнкции с другими синтаксемами, как компонент структуры словосочетания (присловная позиция) и как компонент структуры самого предложения (обусловленная неприсловная позиция), вне предикативной пары и в её составе, как компонент той же пропозиции и как компонент другой пропозиции, в качестве предикцируемого (логического субъекта) и предикцирующего (логического объекта) компонента. При этом наибольшим позиционным потенциалом обладают свободные адвербиальные синтаксемы, а наименьшим – связанные. Выделение ПП показало теснейшую диалектическую связь парадигматики русского наречия с синтагматикой.

Контекстуальная парадигма наречия – это ряд изофункциональных словоформ, противопоставленных друг другу грамматически и в то же время объединённых денотативно. КП наречия включает исходное слово (само изосемическое наречие) и его контекстуальные корреляты (имеющие тот же или другой категориальный статус).

Актуализационная парадигма наречия – совокупность всех коммуникативных ролей адвербиальной словоформы, или её коммуникативных позиций (имеется в виду позиция-3).

3. Члены каждой из парадигм наречия представляют собой не случайное (асистемное) образование, а группируются в строгую иерархическую систему. Другими словами, каждая из парадигм наречия имеет полевую устроенность со своим ядром (исходным членом), приядерной зоной и периферией.

Ядро ПП – самостоятельное употребление синтаксемы вне предложения и вне текста (изолированное и в конъюнкции с другими синтаксемами), приядерная зона – неприсловная обусловленная позиция синтаксемы в составе предложения, периферия – присловная позиция синтаксемы как компонента словосочетания.

Ядро КП – изосемическое слово в составе изосемической изоморфной конструкции. Приядерная область КП – изосемическое слово в составе изосемической неизоморфной конструкции. Ближайшая периферия КП – изосемическое слово в составе неизосемической (и, соответственно, неизоморфной) конструкции. Отдалённая периферия КП – неизосемическое слово.

Ядро АП – употребление словоформы в сильной позиции собственно ремы как фокуса ремы монологического высказывания, фокуса модальной и диктальной ремы, приядерная зона – атоническая рема, ближайшая периферия – фокус темы, отдалённая периферия – «слабое» употребление словоформы в качестве атонической темы и парентезы.

4. Каждая из парадигм может быть представлена исчерпывающим рядом членов, в таком случае мы имеем дело с полной парадигмой, или некоторые из возможных позиций парадигматического ряда оказываются незаполненными, в этом случае мы имеем дело с парадигмой ущербной. Причины ущербности той или иной парадигмы наречия – предмет нашего дальнейшего рассмотрения, однако уже сейчас можно сказать, что важными факторами, обуславливающими, например, ущербность АП словоформы, являются, во-первых, лексическое значение слова, его лексико-семантический вариант, и во-вторых – тип модели предложения.

5. Выделение понятий позиционной, контекстуальной и актуализационной парадигм в рамках функционально-коммуникативной грамматики позволило выявить богатый позиционный, текстовый и актуализационный потенциал, который недооценивается традиционной формально-описательной грамматикой, не только высказываний, но и отдельных категориальных классов слов в русском языке, в частности наречий.

6. Следовательно, наречие является важной и равноправной категорией по отношению к другим самостоятельным частям речи: и к глаголу, и к существительному, и тем более к прилагательному. Адвербиальные словоформы обладают позиционной, текстовой и актуализационной полифункциональностью, которая заключается в их способности занимать в высказывании различные позиции, выполнять различные функции.

7. Парадигматика наречия тесно связана с целым рядом других парадигм слова и предложения: словообразовательной парадигмой слова, синтаксической и актуализационной (коммуникативной) парадигмой предложения. Очевидно, что выявленные парадигмы присущи не только наречию, но и другим категориальным классам слов, в том числе служебным. Таким образом, понятие парадигматики неизменяемых частей речи, в том числе наречия, помогает показать трансформационные возможности русского языка в целом.

8. Наконец, выявление парадигматики русского наречия позволяет в перспективе на единой теоретической основе провести корректные сопоставительные исследования, касающиеся парадигматики слов в других языках.

Литература

- Брызгунова 1997: Брызгунова Е.А. Интонация и синтаксис // Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. учебных заведений / Под ред. В. А. Белошапковой. 3-е изд., испр. и доп. – М., 1997. – С. 869–902.
- Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 502 с.
- Всеволодова, Дементьева 1997 – Всеволодова М.В., Дементьева О.Ю. Проблемы синтаксической парадигматики: коммуникативная парадигма предложений (на материале двусоставных глагольных предложений, включающих имя локума). – М., 1997.
- Всеволодова, Панков 1999: Всеволодова М.В., Панков Ф.И. Практикум по курсу «Теория функционально-коммуникативной грамматики»: Рабочая тетрадь: Учебное пособие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2005. – 208 с.
- Золотова 1973: Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 352 с.
- ЛЭС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
- Панков 2005: Панков Ф.И. Синтаксические позиции русских наречий. Статья 1. Позиции адвербиальных синтаксем // Слово. Грамматика. Речь. Вып. VII: Сборник научно-методических статей по преподаванию РКИ. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2005. – С. 3–22.
- Панков 2007: Панков Ф.И. Функционально-коммуникативная грамматика как основа лингводидактической модели русского языка // Мир русского слова и русское слово в мире. Материалы XI Конгресса Международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы. Варна, 17–23 сентября 2007 г. Том 1. Новое в системно-структурном описании современного русского языка / Под ред. А. А. Градинаровой. Sofia: Heron Press, 2007. – С. 190–197.
- Панов 1999: Панов М.В. Позиционная морфология русского языка. – М.: Наука, Школа «Языки русской культуры», 1999. – 275 с.
- Рудницкая 1993: Рудницкая Е.Л. Сентенциальные наречия в современном русском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1993.
- Русская грамматика 1980: Русская грамматика / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. Т. I. – М.: Наука, 1980. – 784 с.
- Янко 1996: Янко Т.Е. Единицы с фиксированной коммуникативной ролью в предложении // Коммуникативная организация высказывания. Тезисы конференции. – М.: Институт русского языка им. А. С. Пушкина, 1996. – С. 421–422.
- Янко 2001: Янко Т.Е. Коммуникативные стратегии русской речи. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 384 с.

The article suggests the analysis of adverbs in terms of their paradigmatics. Adverbs as the invariable part of speech are devoid of a morphological paradigm, i.e. a system of wordforms. However, they can be considered to be in possession of positional, contextual and communicative paradigms.

Keywords: adverbs, paradigmatics, positional, contextual, communicative paradigm.

Надійшла до редакції 11 вересня 2007 року.

Лидия Плешкова

ББК 81.02.81-2
УДК 811.161.1'36

ПРЕДЛОГИ С КОЛИЧЕСТВЕННЫМ ЗНАЧЕНИЕМ В РУССКОМ И БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКАХ

Розглянуто прийменники і їх аналоги, що керують кількісно-іменною сполукою, їх лексикографічну інтерпретацію, потенціал російської і білоруської мов в утворенні і вживанні вказаних одиниць, послідовності в компонуванні їх структурних елементів.

Ключові слова: прийменник, синтаксема, квантитатив, градуатор, апроксиматор, російська мова, білоруська мова.

Развитие науки о языке предполагает не только изучение новых объектов исследования, но и обращение к таким, которые уже получили достаточно полное описание в лингвистике. Применительно к категории предлога был установлен ряд фактов, которые не соответствуют традиционному представлению об этой части речи, и сформулированы проблемы, касающиеся границ данной категории, списков слов, относящихся к предлогу и тяготеющих к нему, их лингвистического статуса, структуры, классификации, размежевания с другими релятивными единицами, спектра функций предлога, конфигурации поля предлога, падежного управления предлога и т.д. (см., например, работы [1; 2; 3; 4; 5; 6 и др.]).

Пересмотр традиционной теории о предлоге вызван целым рядом факторов, и прежде всего – новыми знаниями о функционировании языка и его подсистем, о языковых механизмах, регулирующих функции языковых единиц, о когнитивных закономерностях мысле- и речетворческой деятельности носителей языка. Поэтому и возник международный проект [7] в целях изучения грамматики славянского предлога, в рамках которого осуществлялся двусторонний российско-белорусский проект «Структура и функционирование русской и белорусской предложных систем: сопоставительный аспект» (2004-2006 г.). Указанный этап работы лингвистов МГУ имени М.В. Ломоносова и ГрГУ имени Янки Купалы завершен составлением реестров белорусских и русских предлогов, которые требуют многоаспектной атрибуции.

Данная статья как составная часть указанного проекта продолжает тему, поднятую в [8; 9], где рассматриваются предложные сочетания, образованные на основе параметрических существительных типа *высота, ширина, радиус, сумма, величина* и т.п., их структура, даются их компоновки с другими единицами. В продолжение и развитие поднятых А.В.Сентябовой и Р.Судзюки проблем в нашей статье предлагается: а) анализ лексикографической интерпретации указанных единиц; б) уточнение и пополнение списка лексем с параметрической семантикой, которые в той или иной своей словоформе изофункциональны предлогу, в) выявление соотношения потенциальных параметрических предлогов с их реализацией в речи.

Объектом нашего исследования тоже являются предлоги и их аналоги с параметрическим значением, однако границы нашего объекта имеют несколько иную, чем в указанных выше работах, конфигурацию, поскольку критерием их выделения служит не только и не столько их синтаксемообразующая функция, сколько их сочетаемость с квантитативом, т.е. количественно-именным сочетанием, с которым они занимают одну синтаксическую позицию и тем самым выступают в качестве форманта единой синтаксемы [10]. С одной стороны, это предложные сочетания, в основе которых лежат формы лексем с параметрическим значением типа *высота, длина, сила, сумма, радиус, вместимость* и т.п. и которые в сочетании с первообразными предлогами или без них выступают в релятивной функции. Например, в белорусском языке: *У большы позні час набудова была прарэзана канавай шырынёй 25 см, глыбінёй да 80 см і чатырма акруглымі ямамі дыяметрам 20-25 см* (Интернет). С другой стороны, в поле рассмотрения входят и первообразные предлоги, оформляющие квантитивную синтаксему, как в бел.: *каля пяці метраў; звыш мільёна рублёў; ад трох да сямі чалавек*. И те, и другие единицы мы называем количественными предлогами, имея в виду не их частеречную принадлежность, а прежде всего их предложную функцию при квантитативе, задача же по выявлению степени определенности таких единиц в данной работе не ставится.

В целях получения максимально полного на сегодня списочного состава русских и белорусских параметрических предлогов были использованы рукописные (в компьютерном наборе) Реестры – русских предлогов М.В. Всеволодовой и ее коллег [11] и белорусских предлогов М.И. Конюшкевич [12]; словники параметрической лексики, данные в приложениях к магистерским диссертациям С.В.Васильчик [13] и А.В.Сентябовой [14].

Методика исследования такова: из указанных выше работ и имеющихся словарей русского и белорусского языка сделана выборка и составлен список единиц, способных выполнить функцию предлога. Список пополнялся потенциальными предлогами путем выборки номинаций физических величин из [15], к которым по специализированным переводным русско-белорусским словарям [16; 17] подбирались белорусские соответствия.

Дефиниционный анализ словарных статей позволил изучить лексикографическую интерпретацию исследуемых единиц в обоих языках, а также верифицировать предложные функции исследуемых единиц.

Дальнейшая верификация и анализ предложных единиц осуществлялись на основе контекстов, извлеченных из Интернет-ресурсов.

Для верификации белорусских параметрических предложных единиц мы пользовались поисковыми системами Google (<http://www.google.com>) и Яндекс (<http://www.yandex.ru>). В целях экономии текстового пространства ссылки на белорусскоязычные ресурсы удаленного доступа для данных контекстов опускаются. При цитировании сохранена орфография и пунктуация источника, за исключением явных опечаток типа *унівеосітэт* вместо *універсітэт*.

Поиск русскоязычных контекстов осуществлялся в Национальном корпусе русского языка (<http://www.ruscorpora.ru>) – информационно-справочной системе объемом более 140 млн. слов, основанной на собрании русских текстов в электронной форме. Согласно правилам использования Корпуса при цитировании примеров, полученных с помощью данного ресурса, необходимо ссылаться на Национальный корпус русского языка как источник примеров, а также указывать имя автора и название произведения, из которого заимствован пример. В нашей работе указание автора и названия автоматически означает ссылку на Национальный корпус русского языка, например: *Лайнер деформировался пондеромоторными силами, возникающими при прохождении по нему импульсного электрического тока с амплитудой 2-4 МА* [Изучение фазовых превращений в углероде при электродинамическом сжатии // "Физика твердого тела", 2004] или *Высокие заросли растений, похожих на камыши, росли в воде вдоль берега, а плоские отмели были покрыты хвощами высотой в полтора метра и с поперечником больше двадцати пяти миллиметров* [Владимир Обручев. Плутония (1924)].

Разработчики названного выше проекта уже обращали внимание, что большая часть современной предложной лексики не нашла своего отражения в существующих словарях и грамматиках. Наш анализ словарей [18 (МАС); 19 (СОШ); 20 (ТСБЛМ); 21(ТСБМ)] показывает, что количественные предлоги и предложные сочетания по их представленности в лексикографии можно условно разделить на следующие группы.

1. Предлоги, получившие статус предлога. Это 16 первообразных предлогов в русском языке и 17 в белорусском. Например: *Отъехать с километр* [МАС] – *Прайсці з кіламетр* [ТСБМ, 50]; *Обед из двух блюд* [СОШ] – *Група з пяці студэнтаў* [ТСБМ]. Здесь необходимо уточнение. Нам представляется целесообразным разграничивать два белорусских омонимичных предлога – *з (са)* и *з*, на том основании, что различия между ними материально выражены. У первого из них (русский эквивалент – предлог *с*) есть фонетический вариант *са*, который невозможен для второго из них (русский эквивалент – предлог *из*).

Таким образом, межъязыковая соотнесенность первообразных предлогов, способных выразить количественные отношения, представлена 18 парами (примеры даются в словарях, поэтому здесь мы приводим лишь пары единиц, эквивалентных в межъязыковом отношении (соответственно рус. – бел.): *без (безо) – без; у – у, до – да, к – да, за – за, с (со) – з (са), из – з, между – паміж, на – на, а (об) – аб, около – каля /ля, от (ото) – ад, по – па, под – пад, сверх – зверху, через – праз/чрез*.

2. Вторую группу количественных предлогов составляют лексемы, которые не имеют грамматической пометы *предлог*, но входят в словарную статью как единицы, имеющие то или иное отношение к предлогу. Варианты следующие.

2.1. Составные (двух- и трехчастные) предлоги отмечены в одних случаях в словарной статье, но не как целостная предложная единица. Например: «**ОТ и ОТО**, предлог с род. п. <...> 4. В соединении с числительным и предлогом «до» с другим числительным употребляется при обозначении величин, ограничивающих что-л. Мороз **от** десяти **до** пятнадцати градусов» [МАС]; «**ДА**, прыназ. з Р. <...> 14. У спалучэнні з прыназ. «ад» і другім лічэбнікам ужыв. для абазначэння абмежавальных велічынь каго-, чаго-н. *Дзеці **ад** трох **да** пяці год*» [ТСБЛМ].

В других случаях предложный характер единицы обнаруживается лишь в иллюстрации к словарной статье. Например: бел. *Спыніўся ў двух кроках **ад** парогу* [22]; *Высокі чырвонаармеец трымаў стрэльбу напаятове і чвэрда ступаў у двух кроках **за** Алесем* [ТСБМ]; *Мястэчка знаходзілася **за** сорок вёрст **ад** чыгункі* [ТСБМ]; рус. ***В** двух шагах **от** меня* [СОШ].

2.2. Лексемы маркируются в словаре как наречия (*вровень* [МАС, СОШ], *вплоть* [МАС], *нараўне* и *нароўні* [ТСБЛМ, ТСБМ]), но фактически входят в состав двухкомпонентных предлогов: рус. *вровень с*, *вплоть до*, бел. *нараўне з* и *нароўні з*, что подтверждается примерами. Лишь в словарной статье к словам *нараўне* и *нароўні* [ТСБМ] имеется иллюстрация наречного употребления (*Лодка з параходам ішлі нараўні*), хотя в данном случае можно говорить об амбивалентности слова *нароўні*; русский же эквивалент *вровень*, хотя однозначно определен как наречие, в иллюстрации к статье представлен как предлог *вровень с*: *Намело сугоробы **вровень** с крышами* [МАС].

Наблюдается и определенное расхождение между грамматическими пометами в рамках одной словарной статьи. Например, в словарной статье [СОШ] к слову *вплоть* отмечена предложная функция сочетания *вплоть до* («**Вплоть**: **вплоть до**, в знач. предлога с род. п. “[СОШ]»), но при этом остается наречным статус заглавного слова данной статьи.

Таким образом, в разных словарях наблюдаются расхождения в описании одной и той же единицы.

2.3. Лексемы, маркированные и как предлог (*предлог*, в знач. предлога), и как часть речи, дериватом которой этот предлог является. Это слова *свыше* (наречие и предлог) [МАС, СОШ], *выше*, *ниже*, *вышэй*, *ніжэй* (сравнительная степень соответствующего прилагательного или наречия, наречие и предлог) [МАС, СОШ, ТСБМ], *включая* (деепричастие, в знач. предлога), *в районе* (в знач. предлога) [ТСБЛМ] и др.

2.4. Некоторые предложные единицы рассматриваются под знаком ромба как устойчивые выражения. Так, ***в уровень с чем*** дается с пометой *в знач. предлога, на працягу – прыназ*. Процессы идиоматизации аналитических сочетаний наблюдаются не только в лексике, но и в грамматике; не случайно в современной лингвистике применительно к предложным сочетаниям используется термин «релятивный фразеологизм» [23].

Предложная единица в словарной статье может стоять под знаком ромба, но при этом не содержать никакой грамматической пометы. Это такие единицы, как *в составе* [МАС, СОШ] (*Президиум **в составе** пяти человек* [МАС]), *силою в*, *силою до*, *силою от... до...* [МАС, СОШ]: *Отряд **силою в** пятьсот штыков, **до** пятисот штыков, **от** четырехсот **до** пятисот штыков* [СОШ].

2.5. Лексемы подаются в словарных статьях как знаменательные части речи, а в иллюстрациях функционируют как предлог. Это самая многочисленная группа единиц: рус. *весом* [МАС, СОШ], *на глубину* [МАС], *на глубине* [СОШ], *с интервалом в* [МАС, СОШ], *в пределах* [МАС, СОШ], *с точностью до* [МАС, СОШ], *шириною в* [МАС], *в... шириной* [СОШ], *на расстоянии*, *на расстоянии... от* [СОШ], *не больше* [МАС, СОШ], *величиной с* [МАС], *с высоты* [МАС], *диаметром в* [МАС], *длиною почти во* [МАС], *мощностью в* [СОШ], *по всей длине* [МАС], *порядка* [СОШ], *протяженностью свыше* [МАС], *размером в* [МАС], *численностью в* [МАС], *числом* [МАС], *не более* [МАС], *на... позже* [МАС]; бел. *больш за* [ТСБЛМ, ТСБМ], *шырынёю ў* [ТСБМ], *шырынёй у* [ТСБЛМ], *вагой у* [ТСБЛМ], *на вышыні больш чым* [ТСБМ], *каля... даўжынёю*

[ТСБМ], *памерам у* [ТСБМ], *на працягласці* [ТСБМ], *у радыусе* [ТСБМ], *у суме* [ТСБМ], *таўшчынёй каля* [ТСБМ].

Поскольку эти единицы в трактовке их предложного статуса представляют собой предмет для дискуссии, приведем некоторые иллюстрации словарных статей: *Токаръ поставил два резца с интервалом в 28 миллиметров* [МАС]. *Вычислить с точностью до одной сотой* [СОШ]. *Не больше рубля* [МАС]. *Ствол дерева диаметром в метр* [МАС]. *Мощностью в 100 лошадиных сил* [СОШ]. *Прошел путь порядка 10 000 км* [СОШ]. *Больше за тону* [ТСБМ]. *Матэрыял шырынёй у адзін метр* [ТСБЛМ]. *Вагой у дваццаць кілаграмаў* [ТСБЛМ]. *На вышыні больш чым тысячы метраў бліснулі ў ранішнім сонцы... самалёты* [ТСБМ]. *Гэта быў разгром вялікай калоны – каля трох кіламетраў даўжынёю* [ТСБМ]. *Калі б рассыпаць Гімалаі на ўсёй зямлі, то атрымаўся б пласт таўшчынёй каля 20 метраў* [ТСБМ].

Мы не отмечаем случаи, когда некоторые слова в иллюстрации выполняют функцию предлога, но не с квантитативом (например, *ценою чего, в расчете на что, в рамках чего; цаной чаго, коштам чаго, на ўзроўні чаго*) и тем самым выходят за рамки нашего объекта, хотя в других контекстах они могут выражать и количественное значение: *ценою в миллион рублей; в расчете 20 г на литр воды; коштам пяцьсот долараў; на ўзроўні чатырох метраў ад падлогі*.

Разумеется, отнесение предложных единиц к тому или иному подпункту в рамках 2-й группы весьма условно. Нам важно было разграничить указанные выше единицы не только в зависимости от их места в словарной статье и имеющих при них грамматических помет, но и в зависимости от того, дериватами какой части речи они являются.

3. Лексемы, употребление которых в функции предлога мы предполагаем возможным, но словарная статья не содержит ни грамматических помет, ни иллюстраций их предложного употребления. Это также достаточно обширная группа, которая постоянно пополняется за счет параметрических предложных единиц (например, *рентабельностью – рэнтабельнасцю, себестоимостью – сабекоштам* и др.). Как уже отмечалось, эти лексемы в силу их отнесенности к научным предметным областям знания мы извлекали из других источников [15].

Таким образом, в словари вошли далеко не все предложные единицы, способные выразить отношение количества. Появление представленных к печати Реестров русских предлогов М.В.Всеволодовой и, вслед за «Глумачальным слоўнікам беларускіх прыназоўнікаў» П.П.Шубы, Реестра белорусских предлогов и их аналогов М.И.Конюшкевич. должно заполнить эти лакуны в представлении предложных функциональных единиц как в белорусской, так и в русской лексикографии.

Словоформы параметрических лексем типа *массой, в радиусе* и под. оставаясь в пределах своей части речи – имени существительного, в определенной позиции могут быть «коррелятами предлогов» [25, с. 90]. Как отмечает М.В. Всеволодова, в структуре поля предлогов словоформы такого типа примыкают к ядру («собственно предлогу»), т.е. входят в состав приядерной зоны [2, с. 40].

Р. Судзуки выделяет 3 типа форм, в которых параметрические существительные выступают в функции коррелята предлога: 1) «творительный падеж без предлога» типа *глубиной: озеро глубиной 25 метров*; 2) «с + творительный падеж» типа *с глубиной*; 3) с первообразными предлогами в форме другого падежа (например: *в глубину* (в + винительный падеж), *на глубину* (на + винительный падеж), *на глубине* (на + предложный падеж), *с глубины* (с + родительный падеж) и под.) [26, с. 117]. Базовой она считает форму «творительного падежа без предлога». Другие формы, по ее мнению, «находятся с базовой формой в отношениях свободного варьирования или дополнительной дистрибуции» [26, с. 117].

Существенна оговорка Р. Судзуки, что вышеизложенная ею типология форм справедлива «для основной группировки» [26, с. 117], ибо, как показывает наш материал, эта особенность характерна не для всех параметрических слов: некоторые параметрические лексемы не имеют этой базовой одиночной формы творительного падежа в предложной функции: *скорость, температура, параметры* и др.: *двигатель со скоростью 500 оборотов в минуту*, но не * *двигатель скоростью 500 оборотов в минуту* [27, с. 69]; *кипение при температуре 100°*, но не *кипение температурой 100°*; *объект с параметрами 3x4x2м*, но не * *объект параметрами 3x4x2м*. Полный список лексем, формы которых не могут быть употреблены в тв. п. без первообразного предлога, равно как и тех, которые не употребляются с первообразными предлогами, предстоит еще исчислить, так же как и причины, ограничивающие такое употребление.

Одиночной релятивной словоформой, по мнению исследователей, способна выступать только базовая словоформа творительного падежа; наш материал подтверждает это численностью контекстов типа: *На вершину Фавора ведет дорога длиной 8 км* [Торопцева Нина. Паломничество по Святой Земле в конце XX века // "Альфа и Омега", 2000–2001]; *Сучленены аўтобус даўжынёй 16,5 м Ікарус-280 прыйшоў на змену Ікарусу-180*. Однако системный характер носит и одиночная словоформа родительного падежа параметрического имени, не отмеченная в работах А.В. Сентябовой и Р. Судзуки. Например, в бел.: *У яго [сына] і ногі вельмі доўгія (гэта яшчэ на УЗІ бачылі) і сама лапка 10 см даўжыні, хаця у таты пачэсны 42 памер* (А.Глобус). Правда, в таких случаях для данной словоформы характерна постпозиция по отношению к квантитативу. Видимо, форму родительного падежа можно рассматривать как альтернативную для высказываний, в которых квантитатив предшествует параметрической лексеме, хотя и форма творительного в этих случаях вполне корректна: *лапка 10 см даўжынёй*.

Параметрические предлоги выполняют по крайней мере две взаимодополняющие функции: они вводят высказывание а) квантитатив (числовой показатель или в сочетании с существительным в родительном падеже, которое является названием единицы измерения и может быть дано в сокращении [26, с. 117]); например: *на глубине пять метров – на глубине 5 м*; б) «сравнительную характеристику объекта, при имени которого они занимают позицию» [2, с. 40] (например: *размером с Останкинскую телебашню*).

А.В. Сентябова предложила разделить параметрические лексемы в зависимости от предметной области их употребления на пять групп: 1) физические величины (*индукция, частота, фаза*); 2) математические величины (*высота, длина, ширина, окружность*); 3) биологические величины (*калорийность, численность*); 4) химические величины (*крепость, минерализация*); 5) экономические величины (*стоимость, цена*) [14]. Этот ряд представляется открытым, так как в каждой науке есть термины и понятия, присущие только этой отрасли знания.

Специфической чертой рассматриваемых предложных единиц является их способность присоединять вводимый квантитатив не только непосредственно, но и при помощи дополнительных, усложняющих структуру предложного образования компонентов. Р.Судзуки подает их как «строевые компоненты, усложняющие основную параметрическую словоформу» [26, с. 118]. Данные строевые компоненты располагаются в постпозиции к параметрическому существительному. По формальному критерию автор указанной работы делит эти строевые компоненты на предлоги-экспликаторы и компаративы-конкретизаторы, правда, признавая достаточную условность такого разграничения, т.к. эти две группы изофункциональны. А.В. Сентябова, учитывая «способность/неспособность управлять падежной формой нумератива» [9, с. 194], выделяет предлоги-градуаторы и собственно аппроксиматоры, выраженные частицами.

Обращено внимание исследователей и на выражение лексического компонента квантитативных синтаксем. На материале белорусского языка способы выражения лексического компонента синтаксемы, образуемой параметрическими предлогами обзорно представлены в [28], но открытость списка предложных единиц, отсутствие их четкой классификации по ряду параметров, модели образования, особенности реализации лексического компонента в каждой предметной области открывают широкий простор для исследования.

Системность и модельность образования параметрических предлогов делает возможным их прогнозирование путем моделирования. Так, М.И. Конюшкевич предложила две потенциально возможные единицы: *этажность* (в 2003 году [29]) и *вариативность* (в 2005 году [27]), которые способны выполнять функцию предлога в базовой форме творительного падежа – одиночные (*этажностью, вариативностью*) либо в сочетании с первообразными предлогами. Были приведены примеры предложных сочетаний *дома с этажностью от 50 до 100 этажей* [29, с. 190]; *единица с вариативностью 20 вариантов/единиц* [27, с. 69]. И если на время приведения этих единиц контексты еще не были найдены, то на сегодня нами уже найдено 2 контекста с первой из этих лексем, где она функционирует как предложное сочетание:

(1) *При этом институт стремится к широкому использованию современных технологий и технически современных материалов; освоено проектирование каркасных зданий по технологии КУБ-2,5; институт готовится к проектированию монолитных зданий этажностью до 20 этажей и более* [Г.С. Пищальников. ООО "Пермгражданпроект" — 70 лет // "Пермский строитель", 2003.12.19].

(2) *Учитывая дефицит средств в бюджете города, департамент экономики, промышленности и планирования внес предложение о привлечении средств застройщиков, ведущих подготовку или начавших строительство зданий этажностью выше 10 этажей* [Выше крыши // "Биржа плюс свой дом" (Н. Новгород), 2002.08.12]

Второй же предлог (*вариативностью*) пока не востребован речевой практикой, но вошел в сформированный нами список русских и белорусских лексем с параметрической семантикой, которые в той или иной своей словоформе способны функционировать как предлог. Список пополнен при верификации ранее полученных параметрических единиц в речи. Так было, к примеру, с лексемой *водоизмещение*, которую мы обнаружили при поиске контекстов с предложными дериватами лексемы *длина* (*Представьте себе корабль водоизмещением несколько тысяч тонн, длиной около 100 м, который, атакуя или уходя от удара, идет на глубине почти километр со скоростью 45 узлов (90 км/ч)*). [Ф.М. Митенков. Судовая ядерная энергетика // "Вестник РАН", 2003].

Белорусские параметрические существительные были выявлены в количестве 194 единиц, русские – в количестве 184. Сравнение в количественном отношении со списком А.В. Сентябовой, в котором насчитывается 132 слова с параметрической семантикой (для русского языка), свидетельствует о том, что поиск новых субстантивных лексем, обозначающих параметры, неизбежно приведет к их обнаружению, так как развитие научной картины мира бесконечно, а резервы языка неисчерпаемы.

Тот факт, что в белорусском материале насчитывается на 10 лексем больше, чем в русском, объясняется тем, что одной единице русского языка могут соответствовать две единицы белорусского языка (*вероятность* – *вераёмнасць, імавернасць*; *восприимчивость* – *успрыімлівасць, успрымальнасць*; *крепость* – *крэпасць, мацунак*; *облученность* – *абпрамененасць, апрамененасць*; *размер* – *памер, размер*; *растяжение* – *расцягненне, расцяжэнне*; *расход* – *выдатак, расход*; *расширение* – *пашырэнне, расшырэнне*; *светимость* – *свяцільнасць, свяцімасць*; *скорость* – *скорасць, хуткасць*; *состав* – *састаў, склад*; *тираж* – *наклад, тыраж*;

урожайность – *ураджайнасць, урадлівасць*; *число* – *лік, чысло*). С одной стороны, это результат калькирования с русского слова (*крэпасць, размер, расцяжэнне, расход, расшырэньне, свяцімасць, скорасць, састаў, тыраж, ураджайнасць, чысло*), с другой, – в самом белорусском языке существует вариативность: *абпрамененасць* – *апрамененасць* [16;17].

Кроме того, и белорусской лексеме могут соответствовать 2 и даже 3 единицы русского языка (*колькасць* – *количество, численность*; *прадуктыўнасць* – *продуктивность, производительность*; *працягласць* – *длительность, продолжительность, протяженность*).

В данный список вошли как единицы, дериваты которых употреблены в речи (Для этой цели использовался десантно-танковый корабль (ДТК), сравнимый с легким крейсером длиной 100 м и водоизмещением 4 тыс. т. [Владимир Невежин. Кровавое лето 44-го. Нормандский вариант // "Вокруг света", 2004]; *Сямейства прадстаўлена як гігантамі даўжыняй больш за 3 м, так і вельмі дробнымі змейкамі даўжыняй каля 10 сантыметраў*), так и те, которые могут образовать потенциальные параметрические предлоги по базовой модели «творительный падеж / с (з) + творительный падеж» (*энтропией – энтрапій, вариативностью – варыятыўнасцю, балансом – балансам* и др.).

Параметрические существительные представлены в начальной форме, т.е. в именительном падеже единственного числа, но некоторые из них в предложной функции способны выступать лишь в формах множественного числа. Например, лексема *параметр* функционирует в роли предлога только в форме мн. ч., поскольку эти параметры даны в совокупности: *Недавно во время слесарно-механической практики в Петрозаводском техникуме городского хозяйства блондинке с параметрами 83-61-84 пришлось орудовать сверлом, выбивать ямки долотом и кусать провод кусачками* [Антон Елин. "\$1 000 000 — это, конечно, не подарок". Мисс Европа и ее ум // "Известия", 2003.02.12].

Иначе говоря, лексема *параметры* и остальные включаемые в это понятие лексемы находятся между собой в родо-видовых отношениях: *В ходе испытаний прошел апробацию буровой раствор со следующими параметрами: плотностью 1,03-1,07 г/см; динамической вязкостью 45-65 с; рН — 8,0-8,5; статическим напряжением сдвига min/max 6/12 дПа за 1 мин и 20/40 дПа за 10 мин; статической вязкостью 6-12 мПа°С; динамическим напряжением сдвига 36-45 дПа* [Испытания буровой установки УГБ-150 для строительства газопроводов // "Газовая промышленность", 2004].

Наблюдаются случаи асимметрии в межъязыковой корреляция по числу параметрических словоформ, выступающих в функции предлога. Так, в белорусском языке существительные *адносіны* и *суадносіны* – *pluralia tantum*. В русском языке им соответствуют существительные *отношение* и *соотношение*, имеющие и единственное, и множественное число, но при этом первое из них в принципе не может выступать формантом квантитативной синтаксемы, а второе функционирует в роли такового лишь в форме единственного числа; сравн.: бел. *у суадносінах 1 да 8 – в соотношении 1 к 8*.

Чтобы судить о релятивных возможностях параметрических лексем, на данном этапе исследования нам достаточно было хотя бы одного контекста, в котором параметрическое существительное выступает в роли предлога. Контексты показали, что из 194 белорусских параметрических существительных свой предложный потенциал подтвердили 100 лексем, что составляет около 52 % от их общего количества. Для русского языка процент значительно выше – 77 % (142 из 184 единиц).

Различие в межъязыковом отношении объясняется, во-первых, тем, что белорусскоязычных научных текстов, где данные предложные единицы в основном и функционируют, значительно меньше, чем русскоязычных. К тому же эти тексты, в отличие от русскоязычных, представленных в Национальном корпусе русского языка, не всегда доступны в электронном виде в Интернете, где мы осуществляли поиск контекстов. Таким образом, возможность обнаружить контексты с параметрическими предложными единицами, образованными по существующей модели, но пока еще не подтвержденными речевой практикой, на порядок выше для русских лексем.

Во-вторых, данных лексем в белорусском языке больше, чем в русском (194 против 184), поэтому даже при одинаковом количестве реализаций в речи хотя бы одного из членов семантической парадигмы для белорусского и русского языков в процентном соотношении белорусские единицы уступили бы русским.

Итак, не все из потенциальных параметрических предлогов востребованы речевой практикой, однако системность появления этих единиц помогает выявить этот потенциал.

В указанных работах Р.Судзуки и А.Сентябовой рассматривалась структура предложных сочетаний, основанных на словоформе параметрической лексемы. В состав таких сочетаний, кроме самого параметрического предлога, могут входить:

- 1) первообразный предлог, образующий вместе с параметрической лексемой предложно-падежную словоформу, которая изофункциональна предлогу (*праep*);
- 2) предлоги-градуаторы: а) первообразные и вторичные предлоги (*grad_{pr}*); б) откомпаративы (*grad_{comp}*);
- 3) аппроксиматоры (*approx*).

Под откомпаративами мы понимаем следующие единицы: (*не*) *больше*, (*не*) *больше чем*, (*не*) *более*, (*не*) *более чем*, (*не*) *меньше*, (*не*) *меньше чем*, (*не*) *менее*, (*не*) *менее чем* – для русского языка, (*не*) *больш*, (*не*) *больш чым/як/за/ як за/чым за*, (*не*) *болей*, (*не*) *болей чым/як/за/як за/чым за*, (*не*) *мени*, (*не*) *мени чым/як/за/як за/чым за*, (*не*) *меней*, (*не*) *меней чым/як/за/як за/чым за* – для белорусского языка, а также

подобные им *выше – вышэй* и т.д., которые также могут быть осложнены отрицательной частицей *не* и компараторами (термин М.И.Конюшкович) *чем* (в русском языке), *чым, як, за* и их сочетаниями *як за/чым за* (в белорусском).

Вопрос о статусе аппроксиматора (включать его в состав форманта или лексического компонента синтаксемы) еще не решен, но, учитывая регулярность его появления, мы рассматриваем его в составе параметрического предложного сочетания.

Возможные комбинации указанных выше строевых компонентов параметрической предложной единицы представим в виде таблицы (см. ниже).

Таблица 1

Сочетаемость компонентов параметрической предложной единицы

<i>praep</i>	<i>parametr</i>	Предлог-градуатор		<i>approx</i>	Пример
		<i>grad_{pr}</i>	<i>grad_{comp}</i>		
	+				длиной / даўжынёй
+	+				с длиной / з даўжынёй
	+	+			длиной в / даўжынёй у
+	+	+			с длиной в / даўжынёй у
	+		+		длиной более / даўжынёй болей
+	+		+		с длиной более / з даўжынёй болей
	+			+	длиной почти / даўжынёй амаль
+	+			+	с длиной почти / з даўжынёй амаль
	+	+		+	длиной почти в / даўжынёй амаль у
+	+	+		+	с длиной почти в / з даўжынёй амаль у
	+	+	+		длиной более чем в / даўжынёй у болей за
+	+	+	+		с длиной более чем в / з даўжынёй у болей за

При прямом порядке слов, если это можно применить к предложной единице, указанные выше компоненты располагаются следующим образом. Сначала *praep*, за которым следует *parametr*, далее *approx* и завершает предлог-градуатор (*grad_{pr}* или *grad_{comp}*), который управляет квантитативом. Например, в выделенной синтаксеме предложения *Погиблие листья вегетативных побегов появляются уже после нескольких дней вегетации растений при¹ длине² всего лишь³ около⁴ 3 [трех]⁵ см и массе сухого вещества в несколько десятков миллиграммов* [Фитозкдистероиды (2003)], формант – *при длине всего лишь около*, а лексический компонент – *3 см*, состоящий из нумератива (*num*) *3* и генитива (*gen*) *сантиметров*.

Однако такой порядок далеко не всегда реализуется в речи. Прежде чем перейти к этому вопросу, сделаем одно замечание.

Предлог *praep* всегда находится в препозиции к *parametr* и отрывается от *parametr* только при наличии конкретизатора, выраженного такими именами прилагательными, как *общий / агульны, максимальный / максiмальны, минимальный / мінімальны, предполагаемый / меркаваны, расчетный / разліковы*, и т.п.: *Для постоянного питья и приготовления пищи пригодна пресная вода с [praep] общей минерализацией [parametr] до [grad_{pr}] 0,5-1 г/л.* [Машиа Метелкина. Потому, что без воды... // "100% здоровья", 2003]; *І ўжо ў маі 1945-га водная артэрыя стала судаходнай на ўсім шляху, а гэта ўжо 110 кіламетраў штучнага канала пры [praep] агульнай даўжынi [parametr] 196.* В связи с этим при дальнейшем рассмотрении последовательностей компонентов синтаксемы *praep* подается в скобках, так как при своем наличии в составе форманта синтаксемы он в любом случае будет находиться перед *parametr*.

Рассмотрим возможные варианты следования компонентов синтаксемы (компонентов как самого форманта синтаксемы, так и компонентов ее лексической части).

1. Если формант синтаксемы представлен только параметрической лексемой, изофункциональной предлогу, то возможны следующие варианты.

1.0. (*praep*) *parametr* + *num* + *gen*: *58-летний монтер Уильям Уолкер, увлекающийся в свободное время палеонтологией, копался в глиняной яме и вдруг извлек из нее коготь [динозавра] длиной тридцать один сантиметр* [Во всем мире // "Знание — сила", 1987]; *У 1770–1784 гадох пракапаны Агінскі канал даўжынёй 54 кіляметры.*

1.1. num + gen + (praep) parametr: *Вытянутая, 58 сантиметров **длинной**, фигурка мужчины напоминает работы Джакомоетти, только выполнена она на пять тысяч лет раньше* [Алексей Мокроусов. На тосканских холмах, или Волтеррианство // "Домовой", 2002.09.04]; *Улетку 1996 года новозеландец з Велінгтона Алан Маккей пусціў мыльную бурбалку 32 метры **даўжынёю**.*

1.2. gen + num + (praep) parametr: *На нем лежали обломки сухой конопли примерно одного размера, **миллиметра два-три длинной**, состоявшие из черенка листа и коротенького отрезка ножки, — поэтому все они были одинаковой треугольной формы* [Виктор Пелевин. Жизнь насекомых (1993)]; *Кажуць, у абход абшырнай грабніцы, направа, ёсць мураваны праход **крокаў 60 даўжынні**, і праз яго ўходзіцца ў сховы са старымі кнігамі.*

1.3. (praep) parametr + gen + num: *Во дворе завода стоял сварной сарай **длинной** метров пятьдесят.* [Дмитрий Гронский. Наследник империи // "Автопилот", 2002.03.15]; *Льга сказаць, што людзей больш за 15 тысячаў чалавек, бо калёна **даўжынёю мэтраў 900** яшчэ ідзе па вуліцы Сурганава, а недзе каля 5 тысяч стаяць вакол капліцы.*

2. При наличии предлога-градуатора, выраженного первообразным или вторичным предлогом, мы имеем дело с такими последовательностями.

2.0. (praep) parametr + grad_{pr} + num + gen: *В 1967 году проложена первая нитка газопровода Средняя Азия-Центр **длинной свыше 2000 км*** [Газ // "Вечерняя Москва", 1971.06.21]; *Унутры так званага айсберга была ўманціравана наймагутнейшая таранная машына са стальным біўнем **даўжынёю ў сто мэтраў**.*

2.1. (praep) parametr + gen + grad_{pr} + num: *Жахалка делалась из ключа и гвоздя, соединенных между собой куском веревки **длинной сантиметров в восемьдесят*** [Алексей Козлов. Козел на саксе (1998)]; *Ягонья пазногці былі жоўта-шэрыя, войстрыя, як кіпці, ды крывыя, **даўжынёю сантымэтраў на пяць**.*

2.2. grad_{pr} + num + gen + (praep) parametr: *Это был один из самых больших ледников в мире, **свыше 70 километров длинной*** [Михаил Ромм. Штурм Пика Сталина (1933–1937)]; *Усе экспанаты – гэты вырабленыя майстрам музычныя інструменты: акарыны, жалейкі, дудачкі, паляўнічыя ражкі і нават сярэднеазіяцкая зурна ў два з паловай метры **даўжынёю**.*

2.3. gen + grad_{pr} + num + (praep) parametr: *На палубе Гриц увидел, что корабль большой, шагов **с полсотни** [свантативу] **длинной*** [Житков Борис. Черные паруса (1930)]; *3 тонкіх, моцных вусікаў ён сплёў вяржоўку **футаў на дваццаць даўжынёю**.*

3. Если предлог-градуатор представлен откомпаративом, мы имеем следующее.

3.0. (praep) parametr + grad_{comp} + num + gen: *Если вы все-таки решили разориться на шампуры, лучше всего покупать стальные — **длинной не менее 50 см**, толщиной 2,5 мм и непременно с витой ручкой* [Сергей Синельников, Татьяна Соломоник, Илья Лазерсон. Я из всего шашлык сделаю! // "Петербургский Час пик", 2003.09.03]; *Але Карсан ніколі не зможа такой зрабіць: кусты маглі даць толькі малюсенькія галінкі, **даўжынёю не болей як фут**.*

3.1. grad_{comp} + num + gen + (praep) parametr: *Перед ним был великолепный представитель семейства из воинственного подотряда зубатых китов, **не менее двадцати пяти метров длинной*** [Григорий Адамов. Тайна двух океанов (1939)]; *Там будавалася каля таго самага возера Выг Дуброўская грэбля **больш 3-х км даўжынні**.*

Синтаксемы белорусского языка, содержащие откомпаратив с компаратором за (предлог), занимают промежуточное положение между группой 2 и 3, но по представленности возможных компоновок мы относим его в группу 3: *Расцяжка **даўжынёю больш за 10 мэтраў** была добра бачная не толькі людзям, якія знаходзіліся ў раёне правядзення акцыі, але і кіроўцам аўтамабіляў і пасажырам грамадскага транспарту; Гэта вялікая, **больш за метр у даўжынню** істота, з ярка зялёнай, з металічным адценнем афарбоўкай, вялікімі крыламі, сіне-блакітнай спінай і жыватам малінавага колеру.*

4. Синтаксемы с аппроксиматором в составе форманта имеют следующие структурные разновидности.

4.0. (praep) parametr + approx + num + gen: *Очень вероятно, что и без того длинный модельный ряд "Опеля" пополнят суперкомпактом **длинной всего 3 м*** [Владимир Соловьев, Сергей Канунников. Лицом к лицу // "За рулем", 2004]; *Завершаны пускавы комплекс лініі на ўчастку "Рось - Гродна" **даўжынёю амаль 100 кіламетраў**.*

4.1. approx + num + gen + (praep) parametr: *В первую очередь бросаются в глаза необычно большие размеры: **почти 4 метра в длину** и более 1 метра в ширину* [Страна детства // "Народное творчество", 2003]; *І раптам Слонік адчуў, што ножкі яго заслізгалі на зямлі, і ён закрычаў праз нос, які зрабіўся ў яго **амаль што пяць футаў даўжынёю**: — Хобідзь! Пакідзьце! Я больш дзе багу!*

5. При наличии и аппроксиматора, и предлога-градуатора, выраженного первообразным или вторичным предлогом, возможны следующие последовательности.

5.0. (praep) parametr + approx + grad_{pr} + num + gen: *А делается это так: сложим вместе 8 синтетических веревочек **длинной примерно по 1 метру**, слегка скрутим получившийся пучок и захлестнем его за какой-нибудь вертикальный стержень* [Татьяна Геркулесова. У вас есть конь? Нет? Тогда — за дело! // "Трамвай", 1990]; *У ім ўпершыню, яшчэ ў семідзесятых гадох, ўбачыў я Кандэлябр Паракаса – вялічэзную выяву **даўжынёю амаль у дзьве сотні мэтраў**.*

5.1. approx + grad_{pr} + num + gen + (praep) parametr: *На всю Персию была одна железная дорога, **приблизительно в пятнадцать километров длинной**, между не то Тегераном, не то Тавризом и местом,*

которое называлось Керманиах и почиталось (почему — не помню) местом паломничества [Антоний (Блум), митрополит Сурожский. Без записок (1973)]; Нож складаўся з крамянёвага ляза ўсяго ў 4 см даўжынёю.

6. При наличии аппроксиматора и откомпаратива из двух гипотетических последовательностей реализуется только первая:

6.0. *(praep) parametr + approx + grad_{comp} + num + gen*: Большинство площадок представляют собой дорожки длиной чуть более 6 м и шириной около метра [Александр Медведев. Пространство гольфа // "Ландшафтный дизайн", 2001]; Пазьдка аказалася даўжынёю ўжо больш за 14 гадоў.

6.1. **approx + grad_{comp} + num + gen + (praep) parametr*.

7. Если формант синтаксемы включает в свой состав *grad_{pr}* и *grad_{comp}*, то последовательности можно представить так.

7.0. *(praep) parametr + grad_{comp} + grad_{pr} + num + gen*: Так было положено начало пути длиной более чем в десятилетие [cvantitativ], на котором компании-производители успешно претворяли в жизнь постулаты мастера "отсечения всего лишнего" [Елена Квятковская. Филипп Старк ставит мыльную оперу // "Мир & Дом. City", 2004] Для белорусского языка контекста с 7.1 мы не обнаружили, хотя образование аналогичной синтаксемы система языка позволяет: даўжынёю больш чым у дзесяцігоддзе.

7.1. *(praep) parametr + grad_{pr} + grad_{comp} + num + gen*: Астатнім дасталіся чэргі за жыльём даўжынёю ў больш за 10 гадоў, танныя гарэлка і сьвята душы на дачна-палявых працах.

7.2. **grad_{comp} + grad_{pr} + num + gen + (praep) parametr*. Данная последовательность не реализована ни в русском, ни в белорусском языке.

7.3. **grad_{pr} + grad_{comp} + num + gen + (praep) parametr*. Контексты не обнаружены.

Прокомментируем компоновки.

1) Последовательности, представленные с цифрой 0 (1.0, 2.0, 3.0 и т.д.), имеют прямой порядок следования компонентов.

2) Предложная параметрическая единица может быть не только *предлогом* (1.0, 1.3), но и *последлогом* (1.1, 1.2), предложным сочетанием, а также может обрамлять лексический компонент (2.2, 3.1, 4.1, 5.1) и разрывать его (2.1, 2.3).

3) Синтаксему в высказывание вводит формант, и препозитивный *praep* является тем компонентом форманта синтаксемы, который за это отвечает. При отсутствии такового роль вводящего форманта синтаксемы выполняет параметрический компонент *parametr*.

4) Предлог-градуатор (*grad_{pr}* и *grad_{comp}*) всегда будет находиться перед лексическим компонентом, а в том случае, если последний выражен нумеративом / квантитативом в сочетании с единицей измерения (*gen*), то – в препозиции к первому из них, так как именно предлог-градуатор в составе форманта синтаксемы управляет падежной формой числительного или его субститута.

5) При *grad_{pr}/grad_{comp}* аппроксиматор, как не управляющий компонент, занимает положение перед предлогом-градуатором.

6) Значение приблизительности может передаваться:

a) при помощи какого-либо компонента аппроксиматоров или предлогов *grad_{pr}* (*около/каля, с (co)/з*);

b) порядком следования составляющих лексического компонента с препозицией генитива (*метров пять*).

Следует отметить, что речевая практика не подтверждает наличие сочетаний типа **приблизительно (approx) метров пять* и **с (grad_{pr}) метров пять*, но вполне системным является интерпозиция *grad_{pr}* между *gen* и *num* типа *шагов с двадцать*. Это можно объяснить следующим образом. Поскольку, как уже указывалось выше, статус аппроксиматора до конца не определен, то он может входить и в состав лексического компонента, и в таком случае мы наблюдаем избыточность в выражении значения приблизительности (и аппроксиматор, и порядок *gen + num*). Для предлога *grad_{pr}* на первом месте стоит грамматика, а не лексика, т.е. способность управлять падежной формой нумератива, а не выражение значения приблизительности, и он находится в препозиции по отношению к нумеративу, а не к генитиву.

7) Если формант синтаксемы включает в свой состав *grad_{pr}* и *grad_{comp}* (7.1 и 7.2), то в русском и белорусском языках наблюдается различие в порядке функционирования этих компонентов. В первом случае *grad_{pr}* находится в постпозиции к откомпаративу и препозиции к нумеративу, формой которого управляет (*более чем в сколько единиц*). В белорусском языке компараторов (*чым, як, за*) больше, чем в русском, поэтому образованию указанной выше формы ничто не препятствует (т.к. есть компаратор *чым*), но у нас нет подтверждения ее реализации в речи. Последовательность *grad_{pr} + grad_{comp} + num*, возможная в белорусском языке благодаря наличию отпредложного компаратора *за*, управляющего падежной формой числительного и тем самым освобождающего от данной функции предлог *grad_{pr}*, для русского языка невозможна в силу отсутствия такого компаратора.

Указанные выше последовательности, как правило, реализуются в параметрических предложных единицах (предлогах и предложных сочетаниях), образованных от тех параметрических лексем, которые общеизвестны и общепотребительны (например, *высота, глубина, длина, ширина*). Для научной же речи, где функционирует большинство параметрических предложных единиц, характерен прямой порядок следования

составляющих синтаксемы, однако возможность инверсивного порядка системой языка заложена. Иное дело, что в каждом из языков востребованность этого потенциала различна.

Литература

1. Всеволодова М.В. Предлог как грамматическая категория: проблемы дефиниции, типология, морфологические и синтаксические характеристики // Вопросы функциональной грамматики: сб. науч. тр. – Вып. 4 / Под ред. М.И. Конюшкевич. – Гродно: ГрГУ, 2002. – С. 14-25.
2. Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского языка // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. – 2003. – № 2. – С. 17-59.
3. Всеволодова М.В. Вопросы грамматического описания категории предлога // Вопросы функциональной грамматики: сб. науч. тр. Вып. 5 / Отв. ред. М.И. Конюшкевич. – Гродно: ГрГУ, 2005. – С. 19-28.
4. Клобуков Е.В. Переходные процессы в образовании служебных частей речи // Вопросы функциональной грамматики: сб. науч. тр. Вып. 4 / Под ред. М.И. Конюшкевич. – Гродно: ГрГУ, 2002. – С. 3-13.
5. Конюшкевич М.И. К вопросу о предлоге как единице языка // Вопросы функциональной грамматики: сб. науч. тр. Вып. 4 / Под ред. М.И. Конюшкевич. – Гродно: ГрГУ, 2002. – С. 25-32.
6. Конюшкевич М.И. О механизме опредложивания знаменательной лексики // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. Випуск 13 / Укл. А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. — Донецьк: ДонНУ, 2005. — С. 65-70.
7. Всеволодова М.В. Межнациональный проект «Восточнославянские предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис» // Славянское языкознание: К XIII Международному съезду славистов. – М., 2003. – С. 42-61.
8. Судзуки Р. Структура словоформы параметрических существительных-коррелятов предлога // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 111-116.
9. Сентябова А.В. Предложно-падежные синтаксемы с нумеративно-именным лексическим компонентом в русском и белорусском языках: сходства и различия // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. Випуск 15 / Укл. А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. — Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 191-195.
10. Конюшкевич М.И. Предлог как синтаксеобразующий формант и структура синтаксемы // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл. А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 73-79.
11. Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. и др. Материалы к словарю русских предложных единиц (предлоги и их эквиваленты). Функциональная грамматика реального употребления. Вып.1. Атрибутированный список в диапазоне букв А-И. Неатрибутированный список в диапазоне букв К-Ю (в печати).
12. Канюшкевіч М.І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання: Матэрыялы да слоўніка. Атрыбутаваны спіс (дыяпазон А-К). Неатрыбутаваны спіс (Л-Я). Рукапіс.
13. Васильчик С.В. Количественные предлоги в русском и белорусском языках: семантика, морфология, синтаксис (приложения): Магистер. дис. ... степени магистр: 10.02.02 / Васильчик С.В.; УО «Гродненский государственный университет имени Янки Купалы»; Науч. рук. – Конюшкевич М.И. – Гродно, 2004. – 72 с.; 72 с. приложения.
14. Сентябова А.В. Предложно-падежные синтаксемы с нумеративно-именным лексическим компонентом в русском и белорусском языках: типы и структура: Магистер. дис. ... степени магистр: 1-21.05.02 / Сентябова А.В.; УО «Гродненский государственный университет имени Янки Купалы»; Науч. рук. – Конюшкевич М.И. – Гродно, 2006. – 108 с.
15. Чертов А.Г. Физические величины: (Терминология, определения, размерности, единицы): справ. пособие. – М.: Высш. шк., 1990. – 335 с.
16. Русско-белорусский политехнический словарь: в 2 т. / Ред. И.Л. Бурак и др. – Минск: Беларуская навука, 1997-1998. – 2 т.
17. Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов / Н.Н. Костюкович, В.В. Люштик, В.К. Щербик; Под ред. Н.Н. Костюковича. – Минск: Бел. энцыклапедыя, 1995.
18. Словарь русского языка / Под ред. А.П. Евгеньевой: в 4 т. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1981-1984. – 4 т.
19. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: – 22 изд. – Русский язык, 1990.
20. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р. Суднікі, М.Н. Крыўко. – Мн.: БелЭН, 1996.
21. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1977-1984. – 5 т.
22. Шуба П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў. – Мінск: Нар. асвета, 1993. – 168 с.
23. Шиганова Л.А. Релятивные фразеологизмы русского языка. – Челябинск, 2003.

24. Конюшкевич М.И. Парадигмы на рубежах веков (Научная школа Е.Ф. Карского в свете парадигмы конца XX века) // *Paradygmaty filozofii języka, literatury i teorii tekstu*. – Slupsk, 2004. – S. 81-91.

25. Всеволодова М.В. Грамматика славянского предлога: системные явления в категории предлога (результаты первого этапа работы) // *Е.Ф. Карский и современное языкознание: материалы X междунар. Карских чтений: В 2 ч. Ч. 1 / Отв. ред. М.И. Конюшкевич*. – Гродно: ГрГУ, 2005. – С. 86-96.

26. Судзуки Р. Словоформы параметрических существительных как корреляты предлогов: структура и управление // *Е.Ф. Карский и современное языкознание: материалы X междунар. Карских чтений: В 2 ч. Ч. 1 / отв. ред. М.И. Конюшкевич*. – Гродно: ГрГУ, 2005. – С. 116-121.

27. Конюшкевич М.И. Русские и белорусские предлоги: списочный состав, закономерности образования, первый опыт сопоставления // *Вестник МГУ. Сер. 9. Филология*. – 2005. – № 5. – С. 64-79.

28. Конюшкевич М.И. Способы выражения лексического компонента синтаксиса (синтаксической позиции), маркированной предлогом (на материале белорусского языка) // *Е.Ф. Карский и современное языкознание: материалы X междунар. Карских чтений: В 2 ч. Ч. 1 / отв. ред. М.И. Конюшкевич*. – Гродно: ГрГУ, 2005. – С. 104-116.

29. Конюшкевич М.И. Предложный деривационный потенциал параметрической лексики // *Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: материалы междунар. науч. конф., 15-16 апреля 2003 г.* – Гродно: ГрГУ, 2003. – С. 186-192.

30. Конюшкевич М.И. Белорусские предлоги и их аналоги: принципы атрибуции при формировании реестра // *Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 15 / Укл. А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін.* — Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 142-149.

Prepositions and their analogues which manage number nominal connection, their lexicographic interpretation, potential of the Russian and Byelorussian language in education and use of the indicated units, sequence, in arrangement of them structural elements are considered.

Keywords: preposition, syntaxem, quantitative, graduator, approximation, Russian, Byelorussian language

Надійшла до редакції 6 вересня 2007 року.

Тесленко Наталя

ББК Ш10*31+Ш12=411.4*212.4

УДК 81'371=161.2

РЕФЕРЕНЦІЙНА СЕМАНТИКА ЗАЙМЕННИКІВ: СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК У КОГНІТИВНОМУ НАПРЯМІ (НА ПРИКЛАДІ ВКАЗІВНИХ ЗАЙМЕННИКІВ)

У статті розкривається становлення і розвиток референційної семантики у когнітивному напрямку на матеріалі вказівних займенників. Розглянуто ті семантичні особливості займенників, які зумовили визначення їх як основних референційних одиниць.

Ключові слова: референція, атрибутивне і референтне прочитання, означена/ неозначена, конкретна/загальна референція, дейксис, анафора, анафор, антецедент, кореферентність.

Референційна семантика і пов'язані з нею проблеми тривалий час знаходяться в полі зору лінгвістів. Дослідження референційної семантики здійснюється в різних напрямках.

Метою статті є аналіз семантичних особливостей займенників, які зумовили визначення їх як основних референційних одиниць. Актуальність статті мотивована недостатнім висвітленням мовознавцями семантики займенників, а також необхідністю вивчення референційної семантики на основі когнітивних механізмів.

Під референцією зазвичай розуміють вид безпосереднього зв'язку мовних виразів з предметом у світі (у вузькому розумінні цей зв'язок може характеризувати вирази таким чином, що вони, постаючи вживаними певним чином (у певному контексті), вказують на один єдиний об'єкт у світі і більше ні на який). У цьому визначенні виявились змішаними якнайменше два уявлення про референцію: з одного боку, це – узагальнення фактів вдалих вказівок на предмети з допомогою таких висловлень; з іншого – вдале співвідношення слів і предметів не випадкове, а викликане тим, що вдало і систематично вказувати на щось є функцією самих виразів, до того тільки таких, які самі по собі мають властивість бути безпосередньо зв'язаними з об'єктами, на які вони можуть вказувати, тобто мати їх своїми референтами. За цього розуміння референції можна виділити два тлумачення:

(1) висловлення може бути безпосередньо пов'язане відношенням референції з одним предметом або об'єктом у світі і більше ні з яким, так що тільки цей об'єкт і ніякий інший не може бути його референтом за правильного вживання;

(2) або ж вираз може бути настільки зв'язаним з якоюсь кількістю об'єктів, можливо, навіть не обов'язково кінцевим – таке розширення референції зазвичай називають об'ємом або екстенсіоналом терміна (вираз, який має в якомусь смислі самостійне значення) [Лебедев 2001, с.4].

Назвемо тлумачення (1) вузьким, а тлумачення (2) – розширеним. Розуміння семантичних характеристик певної групи виразів стало поштовхом для появи у філософському аналізі мови теорії референції [Лебедев 2001, с.4].

Поняття «референція» широко і різнобічно розкрито в [ЛЕС 1990, с.411-412]: «співвіднесеність актуалізованих імен, іменних виразів (іменних груп) або їхніх еквівалентів до об'єктів дійсності (референтів, денотатів)». У словниковій статті подано, за яких можна розглядати референцію щодо того, що висувати на перший план досліджень: синтаксичний, логіко-семантичний, прагматичний. Незважаючи на доступність тлумачення поняття «референція», тобто достатньо зрозумілий інтенціонал, екстенсіонал виявляється розмитим. Проблеми референції зумовлені використанням цієї теорії різними науками (філософія, логіка, лінгвістика), а також завданнями конкретного дослідження. Так, для логіки характерною є проблема істинності висловлень, для філософії – встановлення природи референції, онтологічне навантаження на референцію, тобто співвіднесення понять *значення* і *смысл*, для лінгвістики – визначення референційних одиниць, сполучуваність одиниць, аналіз кореферентності, референційний вибір тощо.

Сучасний стан лінгвістичної науки та її завдання зумовлюють активне використання досліджень інших наук. Ця необхідність пов'язана зі складністю досліджуваного об'єкта – мови. Властивості мови не вкладаються до кінця в ті лінгвістичні, філософські або логічні моделі, які запропоновані на сьогодні. Сама ситуація передбачає не просто складність об'єкта, яким є мова, але й багатомірність його природи. На думку [Залевская 1978, с.72], необхідно вибудовувати спеціальну модель мовленнєвої здатності, відволікаючись на певний час від моделі мови.

Дослідження з інших наук накладаються на лінгвістику, але на калькуються, а трансформуються відповідно до завдань. Раціоналістська парадигма в мовознавстві (в семантиці) виходить з основоположного припущення, що знання у тому вигляді, в якому вони знаходять відображення в мові, являють собою набір логічних операцій і процедур експлікації, які дозволяють установити істинність або хибність пропозицій як змістовних структур так званих повних мовних знаків, або речень/висловлень. У цьому випадку семантика як вчення про значення постає в одному ряді з логістикою й математикою, оскільки всюди передбачається метод логічного обчислення. З цих позицій, «знати щось» означає «мати підґрунтя вірити в істинність/хибність деякого твердження» [Кравченко 2001, с.145]. Так, відомі приклади про короля Англії Б.Рассела і подібні зумовили тривалі лінгвістичні тупики. Логічний аналіз залишається завжди локальним і тимчасовим, а справжня теорія значення має бути багатшою за стандартні логічні моделі [Jackendoff 1997, с.543,550]. Відділивши «людину» від значення, обґрунтувавши семантику мови на основі мовного пуризму, за яким утверджується статичний погляд на мову: мова має зберігатися в її первинній чистоті, будь-які зміни ведуть до засмічення і псування, – значення зосередилось на встановленні відношення між тим, що сказано, і тим, що має місце, а не між тим, що мислиться, і тим, що має місце. Відштовхуючись від внутрішньолінгвістичних чинників, складно, а іноді й неможливо пояснити особливості формування і функціонування мовних структур для побудови моделі не мови, а мовної здатності. Залучення в лінгвістику логічних і філософських понять і принципів аналізу цілком закономірно, але вони не можуть стати визначальними в дослідженні і розумінні мовленнєвої поведінки людини. Вимога істинності достатньо вагома, але вибудовуючи її за лінійною моделлю логіки, ми стикаємось з багатьма протиріччями, які межують з абсурдністю. Одиничність для лінгвістики теж виявляється неоднозначною. Під поняттям «одиничність» ми розуміємо як один предмет, процес чи явище, так і їхнє угруповання. Це залежить від змістового навантаження на співвіднесення з об'єктами світу.

Для становлення теорії референції в лінгвістиці, тобто референційної семантики, важливим було введення третього члена в семантичну структуру слова – суб'єкта (мовця). Усі дослідження референційної семантики спираються на егоцентризм мовця, оскільки він є основною ланкою комунікаційного процесу. Тому вивчення семантики будь-яких мовних одиниць так чи інакше буде спиратися на того, хто є ініціатором висловлення, а також на можливість інтерпретації висловленого мовцем. Важливе зауваження до мовного егоцентризму зробив А.В.Кравченко (див.[Кравченко 2001]), спираючись на теорію У.Матурани, за якою мовець одночасно є і спостерігачем, тобто поняття «мовець» має символізувати два процеси – говоріння і слухання, а значить кодування і декодування або формування висловлення й ідентифікація.

Мовознавці поступово виробляють критерії референції, за якими постане можливість характеризувати й аналізувати референційні одиниці для поступового створення моделі мови, яка має бути багатовимірною.

А.П.Загнітку у [Загнітко 2006] запропонував термінологічну опозицію, за К.Доннеланом, референтних й атрибутивних вживань. Під референтним вживанням розуміється твердження про конкретну особу, що виділено за допомогою певної дескрипції, а під атрибутивним – наявне твердження про зв'язок властивостей. Прочитання окремих тверджень може бути і референтним, і атрибутивним. Так, (приклад за А.П.Загнітком), фраза *Автор «Заповіту» – геніальний письменник* може мати референтне й атрибутивне прочитання. За референтного прочитання мова йде про конкретну особу – українського письменника Т.Г.Шевченка, за атрибутивного – про геніальність людини, яка могла написати «Заповіт», тобто з властивості «бути автором

заповіту» впливає інша «бути геніальним письменником». Атрибутивне прочитання може зніматися за допомогою контексту [Загнітко 2006, с.64 і далі].

Референція буває двох типів: означена, неозначена. Означена референція наявна за ідентифікації конкретного об'єкта, тобто сфера референції, за Б.Расселом, звужується з класу до індивіда. Ідентифікувавши об'єкт, є потреба встановити, наскільки є правильним об'єднання з предикатом. За неозначеної референції неможливе звуження з класу до конкретного індивіда, але приєднаний предикат є супр'яжним із суб'єктом. Висловлення прийнятне тією мірою, якою воно корелює з нормами семантичної зв'язності¹ [Загнітко 2006, с.58 і далі]. У позиції актантів (підметів і додатків) реалізуються різні види референції, а в позиції предиката – імена вказують не на об'єкти дійсності, а на ознаки дійсності.

Щодо відповідності семантики і дійсності можна запропонувати критерій правильності/неправильності відображення предметів навколишньої дійсності (див. [Кравченко 2006]). Якщо говорити про правильну референцію, то вона буде мати місце в супр'яженні з предикатами, яке відповідатиме семантиці кожної одиниці, умовам контексту, знанням мовця і слухача. Отже, ми не відмовляємось від розуміння істинності, але пристосовуємо цей критерій до вимог лінгвістики.

Для референції суттєвими постають темпоральні і локальні характеристики. Залежно від цього визначаються конкретна і загальна референції. У конкретному висловленні ми маємо справу зі вказівкою на об'єкт, яка може бути прямою й опосередкованою. Конкретній референції протиставляється загальна референція. Для загальної референції характерне локально-темпоральне зміщення.

Співвідношення актуалізованих імен, іменних груп та їхніх еквівалентів з об'єктами позамовної дійсності характеризується певними опозиціями:

- за семантичними чинниками розрізняють: референтне й атрибутивне прочитання;
- за логіко-синтаксичними чинниками: означена і неозначена, правильна і неправильна;
- за логіко-семантичними чинниками: конкретна і загальна.

У вивченні референції окремих мовних одиниць виникають проблеми щодо визначення природи їхньої референції. Існує багато поглядів на референтність тієї чи іншої одиниці мови, специфіки референції окремих частин мови. Але мовознавці сходяться в одному, що займенники є одним з основних засобів референції, де визначальна роль належить вказівним займенникам. Хоча це вважається майже беззаперечним, проте визначення специфіки семантики вказівних займенників досить складний процес, який зумовлений природою самих займенників.

Е.Бенвенист вважав, що займенники являють собою «серію «порожніх» знаків, вільних від референтної співвіднесеності з «реальністю», завжди готових до нового вживання, які стають «повними» знаками, як тільки мовець приймає їх на себе, вводячи в акт мовлення. Не маючи матеріальної референції, вони не можуть бути вжитими неправильно; нічого не стверджуючи, вони не підлягають ні критерію хибності, ні критерію істинності. Роль цих знаків полягає в тому, що вони служать інструментом для процесу, який можна назвати оберненням мови у мовлення» [Бенвенист 1974, с.288].

Зробимо декілька зауважень щодо цього визначення. До останнього часу багато дослідників вживали терміни «денотат» і «референт» як синоніми. Денотація не є вказівка на предмет, здійснювана словом, оскільки у висловленні, або на мовленнєвому рівні, відображення засобами мови дійсності стає можливим завдяки тому, що словесні знаки, постаючи елементами синтаксичної конструкції, співвідносяться з «матеріальними носіями висловлених у денотаті ознак, якостей предметів, що ідентифіковані в результаті пізнавальної діяльності людини, тобто з референтами» [Кравченко 1992, с.16]. Денотат слова і його референт – суть поняття різних рівнів аналізу співвідношення знака з означуваним ним предметом, тому їхнє змішування виступає не виправданим тією мірою, якою не виправданим є ототожнення механізму мовної номінації з механізмом мовної ідентифікації (референції) (див. [Падучева 2004]). Займенники не мають власного денотата, але можуть здійснювати відсылну функцію, тобто характеризуються референційною віднесеністю. Включені в синтаксичну конструкцію й набуваючи певної референційної віднесеності, вони самі по собі, здебільшого, не здатні ідентифікувати референт. Як справедливо відзначає Е.Бейтс (1976), не можна написати словник, що інтерпретував би, наприклад, всі можливі референти займенника «Я» [Кравченко 1992, с.9]. Референція займенників здійснюється за ознакою співвіднесення мовцем знака з нерівнорядними предметами, оскільки «якісної визначеності (денотата – Н.Т.)» займенники не мають [Шелякін 2001]. Саме відношення до мовця слід розуміти не як ситуативне; суб'єкт – це не конкретна особа, суб'єкт для теорії референції – надіндивідуальний, «це мовний суб'єкт, тобто не просто мовець», а «будь-який мовець» [Пешковский 1956, с.90]. На цьому етапі ми відділяємо референційне значення від інтенції і в подальшому прагнемо цього дотримуватися.

¹ А.П.Загнітко виділяє три типи референції: означена, неозначена й нульова [Загнітко 2006]. Для нас важливими постають два названі типи, оскільки, враховуючи теорію існування можливих світів, одночасно можуть взаємодіяти кілька операторів, тобто рівнів свідомості. Таким чином конкретне висловлення може і не належати до якось окремого світу, а бути синтезованим різними рівнями (див. [Лінський 1982]).

Займенник функціонує в мовленні, співвідносячись з навколишнім світом у найрізноманітніших його проявах. Вказівні займенники, виконуючи вказівну функцію і співвідносячись із будь-яким предметом, вибір якого залежить від мовленнєвої ситуації, вважаються найбільш здатними до виконання конкретної референції. Вказівний займенник може співвідноситись з навколишнім світом конкретно, тобто зараз і коли денотат знаходиться в полі зору мовця і слухача. У такому випадку відбувається конкретна референція. Для розуміння, або ідентифікації, достатньо референційної вказівки і вказівного жесту на предмет співвіднесення, який у свою чергу стає денотатом займенника. Займенник може мати темпорально-локалізовану неконкретність, яка виявляється в тих випадках, коли дія відбувалась раніше, ніж комунікативний акт, і, можливо, не в цьому місці, тобто предмет співвіднесення знаходиться поза полем зору мовців. Отже, «наочний», або «конкретний», денотат не спостерігається, а наявне абстрактне уявлення про навколишню дійсність.

Конкретне референційне значення займенник реалізує за присутності предмета в полі зору, якщо референт відсутній, займенник реалізує загальне референційне значення.

У першому випадку займенник наповнюється конкретним змістом, який мало залежить від контексту. Характерними ознаками конкретної референції вказівних займенників виступають:

- ситуативність;
- егоцентризм;
- постійна співвіднесеність з денотатом;
- суб'єктивність і миттєвість актуалізованого значення.

Загальна референція, за якої зникає конкретний, або «наочний», взаємозв'язок знака і референта, наповнює займенник контекстуальним значенням. Поведінка знака в тексті більшою мірою, аніж за конкретної референції, зазнає впливу збоку інших слів, тобто контексту, а пряме референційне значення може змінюватися. Займенники можуть вказувати не на реальні явища навколишнього світу, а на ті або інші частини тексту. При цьому вони втрачають або змінюють свій «егоцентризм». Загальна референція визначає певні властивості вказівних займенників:

- контекстуальний зміст;
- зникає або змінюється егоцентризм;
- з'являється антецедент, через який займенник і виконує свою вказівну референційність;
- займенник стає засобом для створення зв'язного тексту.

Саме на цих протилежностях відбувається поділ займенників на дейктичні й анафоричні. Термін «дейкис» К.Бругман і К.Бюлер вперше розглядали як назву однієї з основних функцій займенників. Грецьке *deixis* і його латинський переклад *demonstration* означає, що демонстроване повинно бути так чи інакше доступним зору – чуттєвому або логічному (див.[Бюлер 1993]). Під дейкисом зазвичай розуміється вказівка на такі компоненти ситуації, як мовець, слухач, час і місце, а також на все те, що безпосередньо може відноситися до акту мовлення (особи, предмети, які наявні на даний момент, часові відношення безпосередньо до акту мовлення і т.п.). Власне дейктична вказівка відсилає безпосередньо до референта і включає два елементи – дейктичний знак і його референт. Термін «дейкис» («дейктичний») має, таким чином, два значення: його відносять як до типу мовних знаків, так і до дейкису як однієї з функцій (дейкис/анафора). О.С.Ахманова наводить таке визначення, що дейкис – це «функція вказівки, співвіднесення, особливо характерна для займенників...» (див.[Ахманова 1969]). У аналітичному огляді С.О.Крилова та О.В.Падучевої, присвяченому проблемам дейкису, наводиться ціла низка ключових характеристик, що віддзеркалює розмаїття трактувань поняття дейкису: «дейкис», «демонстрація», «остенсія», «індикація», «суб'єктивність», «комунікативність», «егоцентризм», «локація», «референція», «шифтерність», «займенниковість», «індексальність», «визначеність», «зчеплення», «локалізованість» тощо. Найбільш прийнятним тлумаченням дейкису, на думку С.О.Крилова та О.В.Падучевої, в якому дейкис визначається як локація та ідентифікація осіб, предметів, подій, процесів, про які говорять або ж до яких відсилають, щодо просторового та часового контексту, що створюється самим актом висловлювання та участю в ньому партнерів мовлення, належить Дж.Лайонзу [Штерн 1988, с.77].

Основною ознакою дейкиса є егоцентризм, який іде від мовця, що організує семантичний простір висловлювання. Дейкис, за теорією К.Бюлера, відповідає характеристикам «тут – зараз – я», або за Ч.Філмором – ЦО?ДЕ?КОЛИ?

За К.Бюлером, вихідною точкою *Origo* («тут – зараз – я») буде вказівка, наприклад *тут*. Усі інші характеристики предмета або локальності іншого предмета орієнтуватимуться на вихідну точку *тут*. Це може відбуватися з допомогою прислівника *поруч* або сполученням прийменника із займенником *біля цього* тощо. Вихідна характеристика *зараз* так само зумовлює позиції інших предметів або цього предмета відповідно до *зараз*. Егоцентризм ґрунтується на тому, що мовець має ключову позицію і є основною ланкою при вирішенні питань передавання інформації, а саме: що передати, для кого, яким каналом скористуватися, яка ймовірна ідентифікація. Як зазначає К.Бюлер, на ґрунті німецької мови можна побачити вказані якості референції. Висловлення типу *die Kirche neben dem Pfarrhaus* «церква біля приходського дому» визначає позицію однієї речі щодо іншої, використовуючи для цього типове поняттєве слово – прийменник *neben* «біля». Індоевропейські прийменники самі по собі не є вказівними словами, проте вони часто утворюють сполучення із вказівними словами. Тому виникають композити типу нім. *Daneben* «поруч, крім того, поруч із цим», *danach*

«після цього», *hiebei* «при цьому» і незалежні групи типу *von jetzt an* «починаючи з сьогоднішнього дня», *auf mich zu* «в мій бік» (див. [Бюлер 1993]).

Мовознавці сходяться в думці, що дейксис постав основою анафори. Саме дейксис до уявного зумовив поступову зміну або втрату егоцентризму та вихідних характеристик. Отже, дейксис полягає у вказівці на наявний предмет, у свою чергу, анафора робить відсилання до відсутнього предмета, але вже відомого. Із дейксиса до чогось присутнього перед очима виникає первинне знання, із анафори – вторинне знання. Різниця між дейксисом і анафорою в тому, що перший – це упорядкованість у просторі і позиції у цьому просторі, другий – упорядкованість у мовленнєвому потоці і позиції в ньому, тобто мовленнєві відтинки, до яких відсилають, щоб виділити те, що мається на увазі.

Займенники традиційно певний час вважалися «дейктиками» у широкому розумінні цього поняття, яке ґрунтується на тому, що анафорична функція займенників має у своїй основі дейктичну. На сучасному етапі розвитку лінгвістики ці функції займенників розрізняються, тому виділяється окремо функціонування займенників у сфері дейксису і у сфері анафори².

Анафора – явище, коли певний вираз позначає ту ж суть, що й інший вираз, що раніше зустрівся в тексті. Анафорична функція займенників полягає в їхній можливості замішувати слова, речення, фрагменти речення тощо. Явище анафори досліджувалося в роботах Н.Д.Арутюнової, Т.В.Булигіної, О.В.Падучевої, О.Д.Шмельова, Дж.Ніколса, А.А.Кібрика К.Бюлера, К.Бругмана та ін.

К.Бюлер, зробивши перший крок у вивченні дейксиса та анафори, наполягав на виокремленні дейксиса «наочного» і «уявного», а також відокремлював ці явища, особливо «уявного» дейксиса, від анафори. К.Бругман, дослідивши «наочний» та «уявний» дейксис, не знайшов відмінності у видах референції, але звернув увагу на анафору, стверджуючи, що «все змінюється, якщо замість реальної вказівки з'являється синтаксична вказівка. Річ у тім, що різняться психологічні основи синтаксичної і реальної вказівки, горизонт вказуваного (того, що досягається) там і тут, хоча й пересікаються, але ніяк не збігаються» [Бюлер 1993]. Отже, К.Бругман чітко розділив дейксис і анафору, окресливши їхній інтенціонал.

Вивчення анафори свідчить про аналітичний підхід до мови – зосередження уваги на процесах розуміння тексту мовцем або на структурних описах відносин між елементами тексту. Найбільш широке розуміння анафори полягає у вивченні процесу конкретної референції, тобто вживання мовцем у мовленнєвому акті тих або інших мовних виразів для позначення певних об'єктів і осіб. Якщо мовцю слід назвати деякий референт, він має у своєму багажі певні мовні засоби – іменні групи, займенники тощо. Щоразу мовець робить вибір із формальних засобів. Цей вибір має назву референційний вибір. Кожен об'єкт може позначатися багатьма різними мовними засобами, а різні об'єкти – одним способом. Мовець має дібрати такий спосіб позначення об'єкта (референта), щоб слухач був спроможний простежити референційний вибір, встановити тотожність, тобто ідентифікувати об'єкт.

Референційні засоби мови – це повні групи, до яких входять власні і загальні назви, і редуковані – займенники і нулі. За психологічним підходом будь-яке анафоричне вживання вказівних слів передбачає тільки те, що адресат і адресант мають перед собою мовленнєвий потік як ціле, до частин якого можна зробити проспективне або ретроспективне покликання. Вибір референційного засобу тісно пов'язаний із таким важливим когнітивним механізмом, як пам'ять. Пам'ять дозволяє людині швидко активізувати референт, якщо він знаходиться в робочій пам'яті мовця. І, навпаки, досить складно активізувати референт, якщо він не знаходиться в короткотерміновій, або робочій, пам'яті. Від цього механізму залежить вибір референційного засобу активації референта. Редуковані засоби вживаються за умови такого референта, який знаходиться в робочій пам'яті. Анафоричні вказівні займенники вживаються там, де рівень активації референта досить високий. Як бачимо, на референційний вибір впливає активація, яка, у свою чергу, зумовлена антецедентом (див. [Кібрик 1987]). Тут слід зауважити на тому, що анафоричний засіб не відсилає саме до частини тексту, а до його активованого уявлення в когнітивній структурі. На активацію об'єкта у пам'яті звертали увагу У.Чейф, Т.Гівон, А.Аріель, Дж.Гандел.

Анафора дозволяє активізувати в тексті ту інформацію, що вже мала місце, або зауважувати те, що відбувається вперше, пов'язавши це з тільки що названим. Анафоричне відношення складає зв'язок між анафором (відсылна інформація, у склад якої входить анафоричний засіб) та антецедентом (інформація, до якої робиться покликання).

Досить легко пояснити референційний вибір за центрального типу анафори, коли легко виділяється анафор і антецедент і коли між антецедентом і анафором наявне відношення кореферентності. Але існують ще й периферійні типи анафори.

Варіантом анафоричного відношення є катафора, або ретроспективне покликання. У цьому випадку антецедент знаходиться не у препозиції, коли спочатку вводиться інформація, до якої здійснюється покликання,

² О.В.Падучева в роботі «Высказывание и его соотносённость с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений)» зазначає, що саме вказівні займенники можуть виконувати й дейктичну й анафоричну функції.

а у постпозиції, тобто покликання здійснюється на інформацію, яка ще буде введена. Таке явище менше характерне для української мови, але в більшій мірі використовуване в англійській мові.

Основу анафори складає «принцип кореферентності».

За співвіднесеності займенника зі своїм антецедентом виникає поняття кореферентності / некореферентності.

Кореферентність – у простому випадку – це відношення між займенником та його антецедентом, за якого і займенник, і його антецедент співвідносяться з тим самим предметом об'єктивної позамовної дійсності.

О.В.Падучева вважає, що анафоричний зв'язок може бути некореферентним: «Не виражають кореферентності вказівні займенники, які ідентифікують якісні характеристики (*такий*)» [Падучева 2004, с.137]. Принцип кореферентності є фундаментальним, оскільки відображає зміст анафори як мовного феномену, а численні випадки «анафори без кореферентності» можна зняти за рахунок уточнення поняття кореферентності. Більшість складних випадків в інтерпретації анафоричних одиниць виникає там, де порушується взаємоднозначне співвідношення між текстом і смыслом. Усвідомлення цього факту призвело до появи в лінгвістиці тенденції розглядати кореферентність не як відношення між елементами тексту, а як відношення між елементами смыслу, анафоричні одиниці за такого підходу розглядаються як один із засобів кодування в тексті відношення кореферентності.

О.В.Падучева на матеріалі займенників 3-ої особи наводить приклади, в яких констатує порушення кореферентності, проте ці приклади швидше за все свідчать про те, що автори намагаються представити кореферентними ті ситуації, які об'єктивно такими не постають [Селивёрстова 1988, с.38]; заперечення наявності конкретного індивіда, який би відповідав конструкту певного індивіда, та займенник відносяться до того самого денотата, тобто в цьому разі до конструкта члена певного класу: *У нас ще немає доказів існування цього явища, але вони з'являться при подальшому дослідженні*. Заперечення наявності конкретного індивіда – *доказів* не свідчить про відсутність кореферентності із займенником *вони*, оскільки заперечується наявність конструкта, а не сам конструкт, а якщо конструкт існує, то займенник *вони* й індивід, який задовольняв би дескрипцію *докази*, відносяться до того самого денотата, тобто в цьому разі до конструкта члена класу *докази*. Так само можна розглянути ще один приклад, для якого характерне явище кореферентності, проте О.В.Падучева заперечує цей факт: *Хто обраниця Жана Марє і чи існує вона взагалі – невідомо*. Денотат іменної групи *обраниця Жана Марє* – конструкт, який відповідав би цій дескрипції. Займенник *вона* має той самий денотат. Таким чином, підтверджується кореферентність першої і другої частини речення, оскільки в першій частині ставиться питання про те, хто відповідає даному конструкту, в другій частині – чи відповідає хто-небудь йому взагалі (див. [Селивёрстова 1988]).

Такі приклади анафори іноді називають анафорою рівнозначності на противагу «звичайній» анафорі кореферентності (за А.Кібриком [<http://www.krugosvet.ru>]).

Зустрічається так звана непряма анафора, коли референт не був безпосередньо введений у передтекст, а лише якимось чином пов'язаний з антецедентом (приклад Дж.Лкоффа і Дж.Росса, 1972): (9) *Джон став гітаристом, оскільки вважав, що це прекрасний інструмент*. Антецедент *гітаристом* і референт *цей* не знаходяться у відношенні прямої референції, але назвати це відношення неререферентним не можемо, оскільки відношення встановлюються не між елементами тексту, а між елементами смыслу. Референт активізує не лише безпосереднє означуване, але велику кількість пов'язаних між собою концептів або референтів (за А.Кібриком [<http://www.krugosvet.ru>]).

З досліджуваного матеріалу можна зробити декілька уточнень до семантичних особливостей займенників. Так, займенники не можна назвати егоцентриками, оскільки вони, виступаючи в анафоричній функції, втрачають цю властивість. Проте егоцентризм мовця постає незаперечним в аналізі актуалізованих одиниць, що останнім часом спростовувалось деякими лінгвістами. Анафора як семантичний феномен у своїй основі має кореферентне відношення між анафором та антецедентом і характеризується встановленням кореферентності на основі конструкта поняття про предмет.

Отже, звернення до когнітивних механізмів свідомості людини зумовлюють дещо інший підхід до вивчення актуалізованого потоку, і референція постає не як відношення референційних одиниць до об'єктів позамовного світу, а як відношення до ментального конструкта об'єктів у свідомості людини. Когнітивний аспект досліджень зумовлює появу нового підходу у вивченні семантики займенників, накреслює такі перспективні напрямки, як вивчення конкретного і уявного дейксису, умов референційного вибору, становлення когнітивно-референційних відношень анафори.

Література

- Ахманова 1969 – Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1969.
 Бенвенист 1974 – Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974.
 Бюлер 1993 – Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1993. // <http://www.classes.ru/grammar/111>. Karl Buller Teoriya yazyka
 Загнітко 2006 – Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2006.
 Залевская 1978 – Залевская А.А. Вопросы организации лексикона человека в лингвистических и психологических исследованиях. Учеб. пособие. Калинин, КГУ, 1978.

Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах / Под ред. А.Е.Кибрика и А.С.Нариньяни. – М.: Наука, 1987.

Кибрик – Кибрик А.Е. Анафора // <http://www.krugosvet.ru>

Кравченко 1992 – Кравченко А. В. Вопросы теории указательности: Эгоцентричность. Дейкитичность. Индексальность. Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1992

Кравченко 2001 – Кравченко А.В. Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка. Иркутск: Издание ОГУП, 2001.

Лебедев 2001 – Лебедев М.В., Черняк А.З. Онтологические проблемы референции. –М.: «Праксис», 2001.

ЛЕС 1990 – Лінгвістичний енциклопедичний словник. – М., 1990

Линский 1982 – Линский Л. Референция и референты //Новое в зарубежной лингвистике. В. 13. Москва: «Прогресс», 1982. – С. 161 – 178.

Падучева 2004 – Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесённость с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений). Изд.4-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2004.

Пешковский 1956 – Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956.

Селевёрстова 1988 – Селевёрстова О.Н. Местоимения в языке и речи. – М.: Наука, 1988.

Шелякин 2001 – Шелякин М.А.Функциональная грамматика русского языка. М.: Русский язык, 2001.

Штерн 1988 – Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник. – К.: АртЕК», 1998.

Jackendoff 1997 – Jackendoff R. The Architecture of the Language Faculty. MIT Press, 1997.

The development referent semantics on the material of demonstrative pronouns is shoran in the article. The semantic peculiarities of the pronouns that caused their definition as basic referent units are observed.

Keywords: referency, attributive and referent reading, definite/indefinite, concrete/common referency, daxsys, anaphora, anaphor, antecedent, coreferency.

Надійшла до редакції 3 жовтня 2007 року.

РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ

Сяргей Важнік

ББК Ш 12*22
УДК 807ПРАБЛЕМА АПІСАНА СІНТАКСІЧНЫХ АРХАІЗМАЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ
ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ: ЗМЕНИ Ў СЕМАНТЫЧНАЙ СТРУКТУРЫ ТРАНЗІТЫЎНЫХ СКАЗАЎ

В історыі сучаснай білорускай літаратурнай мовы выдзяляюцца два літаратурныя варыянты транзітывной моделі: “персональны” та “одушевлены” (рос. *одушевленный*). Ці варыянты зумовлены рэзною семантычнаю орыентацыяю білорускай мовы в рэзны перыяды іх існавання: білорускай літаратурнай мовы пачатку ХХ в. – на аснове катэгорыі персанальнасці / неперсанальнасці; сучаснай білорускай літаратурнай мовы – на аснове катэгорыі істоты/неістоты.

У “персональнаму” – архаічнаму – варыянці білорускай транзітывной моделі выявляецца спецыфіка білорускай літаратурнай мовы на агульнаслов’янскаму фані. Це спостерігаецца в рэзній семантычнай дыферэнцыяцыі слов’янскіх мов – орыентацыі транзітывных канструкцый у ных на рэзны семантычныя опозыцыі. Сказанае вышце дазваляе выдзіліці в сярэдзіні східнослов’янскага мовнога ареалу опозытыўну пару: білоруська і ўкраінська мовы vs. російська мова.

Сучасны – “одушевлены” – варыянт транзітывной моделі, які у білоруськай літаратурнай мове вынік пд впливам російскай мовы, нівелюс відзначену вышце спецыфіку білорускай мовы на фані іншых слов’янскіх літаратурных мов.

Ключовыя слова: сінтаксічныя архаізмы, транзітывная модель, транзітывны (прямое-перехідны) дзеяслова, нацыянальная сінтаксічная ідыяматика.

1. Сінтаксічныя архаізмы: да праблемы вызначэння і кваліфікацыі.

Ёсць меркаванне, што якраз на мяжы стагоддзяў адбываюцца значныя змены ў натуральных мовах. Беларуская літаратурная мова з’яўляецца ў гэтым плане паказальным прыкладам. Аднак, калі змены лексічныя, арфаэпічныя ці марфалагічныя пастаянна знаходзяцца ў полі зроку даследчыкаў, то ўстарэлым сінтаксічным канструкцыям увагі ўдзяляецца значна менш ці ўвогуле не ўдзяляецца.

Так, нават ва ўніверсітэцкім курсе беларускай мовы вылучаюцца толькі *фанетычныя, лексічныя, марфалагічныя і семантычныя* архаізмы [Курс беларускай мовы 1996: 228, 231-232] і ні слова не паведамляецца пра *сінтаксічныя*, хоць на гэта ёсць пэўныя падставы. Як, напрыклад, кваліфікаваць з пазіцыі СБЛМ канструкцыі тыпу:

(1) *прачытаць у сваёй мове* (Наша Ніва 1906-1: 5);

(2) *скарывацца з свайго права* (Наша Ніва 1906-1: 7).

Такія канструкцыі для СБЛМ нехарактэрныя, замест іх ужываюцца канструкцыі, дзе тыя ж самыя дзеяслоўныя прэдыкаты маюць іншыя дыстрыбуцыйныя ўласцівасці.

Такім чынам, пад *сінтаксічнымі архаізмамі* (далей – СА) прапануем лічыць былыя актыўна ўжывальныя канструкцыі (мадэлі), што былі выцеснены з ужытку іншымі канструкцыямі (мадэлямі).

Да асноўных тыпаў СА адносяцца наступныя сінтаксічныя змены:

1. Змены дзеяслоўнага кіравання;

2. Змены кіравання першасных (невыворных) прыназоўнікаў;

3. Выясненне аднаго прыназоўніка іншым;

4. Змены парадка слоў;

5. Скасаванне роднага склона прамога дапаўнення пры негатыўнай прама-пераходнага дзеяслова;

6. Змены ў спосабах выражэння прэдыкатыўнага цэнтра сказа, а таксама адрознае выражэнне асобных сінтаксічных ідыём і многія іншыя.

Адрознае ж заўважым, што ў пачатку 90-х гадоў ХХ ст. пачаў адбывацца працэс “вяртання” асобных “забытых” канструкцый (мадэлей), якія ў версіі т.зв. мадэрнізаванай “тарашкевіцы” (або інавацыйнага варыянта СБЛМ) пачалі пераходзіць у актыўны запас, у актыўную зону носьбітаў беларускай мовы (асабліва моладзі), дзе на сённяшні дзень складаюць канкурэнцыю агульнаўжывальным канструкцыям. Параўн.:

на замову – на заказу, на загад – на загаду, з прычыны – на прычыне, вучыцца спеваў – вучыцца спевам, цягам дня – на працягу дня, тым днём – у той дзень, аднаго дня – аднойчы, выглядаць на тое – здавацца, насамрэч – на самой справе і інш. [Клімаў 2004: 17]. У кожнай пары першая канструкцыя – інавацыйны варыянт; другая канструкцыя – афіцыйны варыянт СБЛМ.

Гэты працэс дазваляе казаць не толькі пра *канкурэнцыю мадэлей*, але ў сувязі з гэтым і пра *дынаміку сінтаксічнай нормы* ў бліжэйшай перспектыве.

У публікації спынімся больш падрабязна на адным з тыпаў сінтаксічных архаізмаў, які тычыцца **макраўзроўню**, узроўню **макрасінтаксісу**, бо адлюстроўвае змены ў глыбіннай (семантычнай) структуры найбольш прадуктыўных у БЛМ транзітыўных канструкцый, утвараемых прама-пераходнымі (*транзітыўнымі*) дзеясловамі.

2. Беларуская і ўкраінская мовы як мовы з персанальнымі родамі (канцэпцыя Л. Ельмслева).

У сваёй працы 1956 года *"Animé et inanimé, personnel et nonpersonnel"* Л. Ельмслеў разглядае беларускую, украінскую, польскую, кашубскую і славацкую мовы як мовы з **персанальнымі** родамі, што геаграфічна суседнічаюць адна з другой і ўтвараюць бесперапынны канцінуум [Ельмслев 1972: 140-141, 144-145, 150].

Паводле Л. Ельмслева, *сінкрэтызм* вінавальнага і роднага склонаў, з аднаго боку, а таксама вінавальнага і назоўнага склонаў, з другога, – гэта *імплікацыя*, або абавязковая замена аднаго з членаў другім [Ельмслев 1972: 144]. У рускай, чэшскай (? – С.В.), сербскай і славенскай мовах вінавальны склон імплікуе родны пры дамінацыі *адушаўлёнага* роду, а назоўны – пры дамінацыі *неадушаўлёнага* роду. Ва ўкраінскай мове маюць месца тыя ж імплікацыі, але пры дамінацыі *персанальных* і *неперсанальных* родаў. У польскай і беларускай мовах тыя ж імплікацыі адзначаюцца вучоным у сувязі з абодвума відамі дамінацый. Так, у беларускай мове *персанальныя* і *неперсанальныя* імёны размяжоўваюцца ў формах множнага ліку, а *адушаўлёныя* і *неадушаўлёныя* імёны – у формах мужчынскага роду адзіночнага ліку [Ельмслев 1972: 144, 150].

Наколькі слушны гэты тэзіс Ельмслева сёння, калі ў СБЛМ агульнамоўная імплікацыя праяўляецца на аснове катэгорыі *адушаўлёнасці / неадушаўлёнасці*, а катэгорыя *персанальнасці / неперсанальнасці* “працуе” толькі як паняццёвая (за выключэннем хіба што меснага склону для назоўнікаў мужчынскага роду ў формах адзіночнага ліку)? Каб адказаць на гэтае пытанне, супаставім два літаратурныя варыянты беларускай транзітыўнай мадэлі: (1) варыянт БЛМ 20-30-х гг. XX ст. і (2) варыянт СБЛМ.

Калі “перакладзіць” атрыманую інфармацыю на мову *семантычных селекцыйных катэгорый*, то фармалізаваць транзітыўную мадэль БЛМ у версіі Ельмслева можна наступным чынам:

$$\begin{aligned} (\text{калі}) S - P - \underline{O}_{[+Pers]} &\rightarrow (\text{то}) N_{nom} - V_f - \underline{N}_{acc}(=gen pl); \\ S - P - \underline{O}_{[-Pers]} &\rightarrow N_{nom} - V_f - \underline{N}_{acc}(=nom pl). \end{aligned}$$

Пры гэтым мы выходзім з наступнай тыпалогіі семантычных селекцыйных катэгорый:

1. *Адушаўлёныя* [+Anim] vs. 2. *Неадушаўлёныя* [-Anim].

1.1. *Персанальныя* [+Pers]: людзі vs. 1.2. *Неперсанальныя* [-Pers]: жывёлы.

1.1.1. *Мужчына* [+Masc. Pers] vs. 1.1.2. *Жанчына* [+Fem. Pers].

Такім чынам, у БЛМ да апазіцыі *адушаўлёнасць / неадушаўлёнасць* дадаецца апазіцыя *персанальнасць / неперсанальнасць*, што дазваляе ў сувязі з гэтым унутры ўсходнеславянскіх моў утварыць апазіцыйную пару: *беларуская і ўкраінская мовы vs. руская мова*.

Навідавоку арыентаванасць літаратурнага варыянта беларускай мовы ў розныя перыяды яе існавання на розныя селекцыйныя катэгорыі. Паспрабуем гэта даказаць.

3. Сінтаксічная норма БЛМ 20-30-х гг.

Транзітыўная мадэль БЛМ пачатку XX ст. “будуецца” паводле катэгорыі *персанальнасці / неперсанальнасці*: сінкрэтызм акузатыва і генітыва магчымы тут толькі ў выпадку ўжывання *персанальных* актантаў у аб’ектнай пазіцыі. Усе астатнія імёны (у тым ліку і *фаўнімі*) захоўваюць старажытны вінавальны склон: *запрог валы, пасе коні, падаіла каровы*. Такім чынам:

$$\begin{aligned} (\text{калі}) S - P - \underline{O}_{[+Pers]} &\rightarrow (\text{то}) N_{nom} - V_f - \underline{N}_{acc}(=gen pl); \\ S - P - \underline{O}_{[-Pers]} &\rightarrow N_{nom} - V_f - \underline{N}_{acc}(=nom pl). \end{aligned}$$

Нагадаем, што на пачатку XX ст. менавіта “персанальная” імплікацыя лічылася граматычнай нормай БЛМ, што зафіксавана ў першых беларускіх граматыках і падручніках (гл. працы Б. Тарашкевіча, Я. Лёсіка, А.В. Багдановіча і інш.).

Працы Б. Тарашкевіча і Я. Лёсіка пацвярджаюць тэзіс Л. Ельмслева аб беларускай мове як аб мове “з персанальнымі родамі”. Параўн.:

Лекцыя 13. Заданне 2: Як кажацца: люблю *сваіх сёстраў, братоў*, ці люблю *свае сёстры, браты*? ганю *валы, коні, авечкі*, ці ганю *валоў, коней, авечак*?

У множным ліку толькі прадметнікі, што азначаюць чалавека, асобу, маюць вінавальны склон аднолькавы з родным; усе іншыя – аднолькавы з назоўным: бачу *братоў*, люблю *сёстраў*, але ганю *валы*, паю *коні*, пасу *авечкі* і г.д. [Тарашкевіч 1929: 83-84; 41, 58, 71].

...Назовы жывых прадметаў у ролі дапаўнення заўсёды ставяцца ў вінавальным склоне: *паю коні, пасу авечкі, даю каровы, ганю валы. Певень жытам куры частуе. Ня стаў коні пад калінаю! Мянся быкі на індыкі. Ваўкі падушылі авечкі*.

У такіх разох у расійскай мове заўсёды стаіць родны склон: *Пасу авец, ганю валоў. Мянся быкоў на індыкоў і г. д.* [Лёсік 1926: 164].

Вінавальны склон множ. л. мае аднолькавыя канчаткі з назоўным склонам – *ы, і*, напр.: ганю *валы*, паю *коні*, мянся *быкі на індыкі*, брахаць *на ваўкі*, страляць *зайцы*, патруціць *сабакі*, пасі *мае коні ў чыстым полі*.

Гэтак сама ў жаночым і ніякім родзе: страляць *птушкі*, даць *каровы*, асадзіць *пчолы*, пасьвіць *цяляты*, пасу *авечкі* і г.д.

Толькі ў названьнях асобы, чалавека вінавальны склон множ. л. мае канчатак *оў (аў)-яў* – аднолькавы з родным склонам... Напр.: бачу *братоў*, люблю сваіх *сыноў*, шаную *сваю*, частую *кумоў* і г.д. [Лёсік 1927 а: 77-78; 30, 64-65, 79].

Апісаную вышэй сінтаксічную норму пацвярджае і моўная практыка пачатку ХХ ст. Параўн.:

Ніхто не заязджае ў высылкі, бо коні там паіць нязручна (Гарэцкі);

Нядаўна было каля нас такое здарэнне: пакралі ў вёсцы Зафільцы ў аднаго гаспадара коні (Стары Улас);

Разоў пяць губляў авечкі, шкоды ў полі нарабіў... (Колас);

Ён пераставіў ляпту на лаву і выпусціў куры (Чорны);

Геракл, прабудзіўшыся, абижукаў увесь край і не знайшоў коні... Гэта дзяўчына-змяя і забрала Гераклавы коні (Ластоўскі).

У адносінах да **народнай** мовы, пераважна для паўднёва-заходняга дыялекта, “персанальны” варыянт транзітыўнай мадэлі з’яўляецца дастаткова прадуктыўным. Гаворка ў нашай публікацыі, аднак, ідзе **не пра народна-дыялектныя**, а пра **літаратурныя** варыянты транзітыўнай мадэлі, што якраз і дазваляе нам бачыць тут сінтаксічны архаізм. Прычым ён тычыцца не столькі *паверхневай* структуры транзітыўнага сказа, як можа падавацца на першы погляд. Ён мае *сутнасны* характар: змены семантычнай структуры літаратурнага варыянта транзітыўнай мадэлі абумовілі змены ў макрасінтаксісе СБЛМ увогуле і ў семантыцы беларускага простага сказа ў прыватнасці.

4. Сінтаксічная норма СБЛМ.

У СБЛМ нарматыўна замацаваны “адушаўлены” варыянт імплікацыі: сінкрэтызм аказатыва і генітыва мае месца пры ўжыванні ў аб’ектнай пазіцыі *адушаўленых* – як персанальных, так і неперсанальных – актантаў; сінкрэтызм аказатыва і намінаціва – пры ўжыванні ў аб’ектнай пазіцыі *неадушаўленых* актантаў. Такая імплікацыя ў СБЛМ праяўляецца ў формах адзіночнага (для назоўнікаў мужчынскага роду) і множнага (для назоўнікаў усіх трох родаў) ліку. Такім чынам:

$$\begin{aligned} (\text{калі}) S - P - Q_{[+Anim]} &\rightarrow (\text{то}) N_{nom} - V_f - N_{acc (=gen pl)}; \\ S - P - Q_{[-Anim]} &\rightarrow N_{nom} - V_f - N_{acc (=nom pl)}. \end{aligned}$$

Для беларускіх транзітыўных дзеясловаў характэрны **семантыка-сінтаксічны актыў**: функцыянальна “актыўныя” імёны, што абазначаюць істот, якія валодаюць уласнымі паводзінамі (імёны дыстрыбуцыйных класаў [+Anim], [+Pers], [-Pers]), заўсёды ўжываюцца ў мадэлях беларускіх транзітыўных дзеясловаў з “маркёрам актыўнасці” ($N_{acc = gen}$). У сваю чаргу неадушаўленыя (“неактыўныя”) імёны ўжываюцца з маркёрам інактыўнасці ($N_{acc = nom}$).

Q. E. D.

5. Заключныя палажэнні.

1. У гісторыі БЛМ вылучаюцца два літаратурныя варыянты транзітыўнай мадэлі: “персанальны” і “адушаўлены”. Гэтыя варыянты абумоўлены рознай *семантычнай арыентаванасцю* беларускай мовы ў розныя перыяды яе існавання: БЛМ пачатку ХХ ст. – паводле катэгорыі *персанальнасці / неперсанальнасці*; СБЛМ – паводле катэгорыі *адушаўленасці / неадушаўленасці*.

І, відаць, не зусім правільна з *гістарычнага* пункту гледжання, што “бесперапынны канцінуум”, пра які гаворыць Ельмслей, у сучасным варыянце разбураецца. Але сёння мы мусім канстатаваць **змены ў семантычнай структуры беларускага транзітыўнага сказа**, якія адбыліся пад уплывам рускай мовы, што ў рэшце рэшт і прывяло да дамінавання (і кадыфікацыі) у СБЛМ “адушаўленага” варыянта.

2. На думку М. Грэпля, у супастаўляльным плане найбольш агульныя, найбольш адцягненыя сказы тыпу *Кошка лижет молоко* з’яўляюцца мала цікавымі, бо яны ёсць ва ўсіх славянскіх мовах і на такім узроўні супастаўлення існуе амаль поўная ідэнтычнасць [Грэпл 1967: 63]. На падставе вынікаў кантрастыўнага даследавання беларускіх, рускіх і польскіх транзітыўных сказаў мы можам, аднак, канстатаваць адваротнае: сінтаксічная спецыфіка той ці іншай мовы выяўляецца і на ўзроўні такой агульнай і адцягненай канструкцыі, якой з’яўляецца транзітыўная мадэль ($Sub / N_{nom} - Pred / V_f - Obj / N_{acc}$).

Так, якраз у “персанальным” – *архаічным* – варыянце беларускай транзітыўнай мадэлі праяўляецца спецыфіка БЛМ на *агульнаславянскім фоне*. Гэта назіраецца ў рознай семантычнай дыферэнцыяцыі славянскіх моў – арыентаванасці транзітыўных канструкцый у іх на розныя **семантычныя апазіцыі**. Так, польская мова “працуе” на падставе апазіцыйнай пары ўзроўню (1.1.1) – (1.1.2); БЛМ пачатку ХХ ст. – на падставе апазіцыйнай пары ўзроўню (1.1) – (1.2); руская мова, а таксама СБЛМ – на падставе апазіцыйнай пары ўзроўню (1) – (2).

“Адушаўлены” варыянт транзітыўнай мадэлі, як бачым, ніwelное адзначаную вышэй спецыфіку БЛМ на фоне іншых славянскіх літаратурных моў. Параўн.:

Мова	Селекційная прымета транзітыўнай мадэлі (SPO)
Сучасная руская літаратурная мова, сучасная беларуская літаратурная мова	1. <i>Адушаўлёныя</i> [+Anim] / 2. <i>Неадушаўлёныя</i> [-Anim].
Беларуская літаратурная мова пач. XX ст.	1.1. <i>Персанальныя</i> [+Pers]: людзі / 1.2. <i>Неперсанальныя</i> [-Pers]: жывёлы.
Сучасная польская літаратурная мова	1.1.1. <i>Мужчына</i> [+Masc. Pers] / 1.1.2. <i>Жанчына</i> [+Fem. Pers].

Як бачым, славянскія літаратурныя мовы адрозніваюцца не складам семантычных селекцыйных прымет, а іх іерархіяй. Адбываецца своеасаблівы *катэгарыяльны “пераход”* ад адной мовы да другой: польская мова ↔ беларуская мова ↔ руская мова (і наадварот). Гэта лепей бачна ў беларускіх дыялектах, дзе прадстаўлены ўсе мажлівыя варыянты транзітыўнай мадэлі. Усё гэта дазваляе даследчыкам казаць пра *пераходны і сінкрэтычны характар* беларускага синтаксису.

3. Такім чынам, выяўленне і апісанне сінтаксічных архаізмаў уяўляецца нам дастаткова актуальнай і перспектыўнай задачай, што дазваляе больш поўна прадставіць і апісаць аб’ём *нацыянальную сінтаксічную ідыяматыку* беларускай нацыянальнай мовы.

Літаратура

- Грепель 1967: Грепель М. К сущности типов предложений в славянских языках // Вопросы языкознания. – 1967. – № 5. – С. 60-68.
- Ельмслев 1972: Ельмслев Л. О категориях личности-неличности и одушевленности-неодушевленности // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972. – С. 114-152.
- Клімаў 2004: Клімаў І. Лінгвістычная апазіцыя двух стандартаў беларускай літаратурнай мовы // Роднае слова. – 2004. – № 7. – С. 14-18.
- Курс беларускай мовы 1996: Курс беларускай мовы / Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба, З.І. Бадзевіч. – Мінск, 1996.
- Лёсік 1926: Лёсік Я. Сынтакс беларускае мовы. Выд. другое, пераробл. – Менск, 1926.
- Лёсік 1927: Лёсік Я. Беларускі правапіс. Выд. Пятае, стэрэатыпнае. – Менск, 1927.
- Лёсік 1927 а: Лёсік Я. Граматыка беларускае мовы. Морфолёгія. – Менск, 1927 а.
- Тарашкевіч 1929: Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Выд. пятае пераробл. і пашыр. – Вільня, 1929.

In the history of the modern belarusian literary language there are two literary variants of transitive model: “personal” and “animate”. These variants are caused by different semantic orientation of the belarusian language during the different periods of its existence: the belarusian literary language of the beginning of XX century is on the base of a category [+Pers / -Pers]; the modern belarusian literary language is on the base of a category [+Anim / -Anim]. In personal – archaic – variant of the belarusian transitive model the specificity of the belarusian literary language on a background of slavonic languages is shown. The orientations of transitive sentences in them on different semantic oppositions are observed in different semantic differentiation of slavonic languages. The modern – animated – variant of transitive model, which has arisen in the belarusian literary language under influence of russian language, destroys the specificity of the belarusian language noted above on a background of other slavonic literary languages.

Keywords: syntactic archaisms, transitive model, transitive verbs, national syntactic idiomatics.

Надійшла до редакції 29 серпня 2007 року.

Валерый Варановіч

ББК Ш 12*22

УДК 307

СУПАСТАЎЛЯЛЬНЫ АНАЛІЗ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ АПСАЛЬНЫХ ПРЭДЫКАТАЎ У БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

У статті розглянуто особливості функціонування описових предикатів у білоруській і російській мовах. Головну увагу приділено виявленню контрастів між зіставлюваними мовами.

Ключові слова: описовий предикат, синтаксична модель речення, функціонально-комунікативна граматыка.

Апісальныя прэдыкаты – гэта вытворныя двухслоўныя дэскрыпцыі з іменнай словаформай, якія суадносяцца сэнсава з адным словам – дзеясловам, прыметнікам, залежным дзееспрыметнікам або прэдыкатыўным прыслоўем (якія па аналогіі са словаўтварэннем можна назваць утваральнымі) – і ўтвараюць сінтаксічныя структуры двух узроўняў:

1) узроўню словазлучэння (у яго вузкім разуменні) з іменнай словаформай ва ўскосным склоне, дзе іменны кампанент займае звычайна сінтаксічна залежную пазіцыю фармальнага дапаўнення (АП-1 па класіфікацыі М.У. Усеваладавай):

Фірма арганізуе экскурсіі → Фірма займаецца арганізацыяй экскурсіі;

2) узроўню дзейнікава-выказнікавай пары, дзе іменны кампанент займае пазіцыю дзейніка (АП-2):

На сходзе абмяняліся думкамі → На сходзе абдыўся абмен думкамі.

Апісальныя прэдыкаты як сінтаксічная катэгорыя мала апісаная ў беларускім мовазнаўстве, тут яны даследуюцца пераважна з пазіцый тэорыі намінацыі: яны ўключаюцца ў намінатыўны рад дзеясловаў і маюць назву “дэрывацыйныя злучэнні” (працы В.М. Нікіцевіча, А.Н. Аўчыннікавай і інш.). Апісальныя прэдыкаты як прадстаўнікі лексічнага аналітызму разглядаюцца таксама ў працах А.Я. Міхневіча: “Вывучэнне падобных моўных фактаў [аналітычных структур] важнае для паглыбленага пазнання строю беларускай мовы. Але для поспеху такой працы неабходна... пераадоленне гіпнозу бытуючага ў беларусістыцы пункту погляду, згодна з якім гэта мова адносіцца бяспрэчна да моў сінтэтычных” [Міхневіч 1990: 21]. Наяўнасць такіх канструкцый, на думку навукоўца, ставіць пад сумненне факт бяспрэчнага аднясення беларускай мовы да сінтэтычных моў. Між тым гэта моўная з’ява мае значнае пашырэнне ў беларускай мове. Некаторыя маўленчыя сітуацыі вымагаюць прымянення сказаў з апісальнымі прэдыкатамі, напрыклад, у зводцы навін звычайны сказ *У цэнтры горада загарэўся будынак, хутчэй за ўсё, будзе ўжыты ў наступным выглядзе:*

У цэнтры горада абдыўся ўзгаранне будынку.

Варта акрэсліць істотныя адрозненні дадзенай з’явы ад фразеалагізмаў і свабодных словазлучэнняў. Семантычныя сувязі ў фразеалагізмах, як правіла, патрабуюць нязменнага складу і парадку слоў (*лінець на валаску*). Апісальныя прэдыкаты гэтых абмежаванняў не маюць, адзіная ўмова – наяўнасць дзеяслоўнага і іменнага кампанентаў. Але для адрознення апісальных прэдыкатаў ад свабодных словазлучэнняў маюць быць указаныя дадатковыя праявы семантычнай сувязі асаблівага роду. Перш за ўсё, гэта сувязь праяўляецца ў дэсемантызацыі дзеяслоўнага кампанента. Як лічыць В.А. Кузьмянкова, “ступень дэсемантызацыі прапарцыянальная колькасці іменных кампанентаў, якія можа далучаць дзеяслоў” [Кузьмянкова 2000: 12]. Дзеяслоўны кампанент у апісальных прэдыкатах шырока вар’іруецца – ад дзеяслова дэсемантызаванага (*праводзіць аналіз*) да дзеяслова з пэўным лексічным значэннем, здольным уплываць на фарміраванне семантыкі апісальнага прэдыката (*нагрузіцца ў дрымоту*).

Па дадзеных М.У. Усеваладавай, апісальныя прэдыкаты як адметны тып сінтаксічнай канструкцыі прысутнічаюць у многіх, калі не ва ўсіх мовах свету, такімі чынам, яны фактычна маюць статус лінгвістычнай універсальнасці. Беларуская і руская мовы, маючы агульнае паходжанне, на працягу многіх стагоддзяў развіваліся ў цесным узаемадзеянні, таму ў мовах прысутнічаюць агульныя рысы на ўсіх узроўнях, у тым ліку і на сінтаксічным. Апісальныя прэдыкаты ў названых мовах маюць як падабенства, так і адрозненні.

1. На ўзроўні састаўных частак (дзеяслова-эксплікатара і іменнай часткі) апісальныя прэдыкаты ў рускай і беларускай мовах утвараюцца спалучэннем пэўнай групы дзеясловаў і шырокага набору назоўнікаў (а таксама некаторых прыметнікаў):

выразіць удовольстве – выразіць задавальненне;

происходит распад – абдываецца распад.

Іменны кампанент, з’яўляючыся семантычным ядром апісальнага прэдыката, засяроджвае у сабе семантыку ўсяго спалучэння. Такія назоўнікі атрымалі назву прэдыкатыўных імёнаў, бо, як і дзеясловы, яны выконваюць функцыю глабальнага абазначэння сітуацыі. На ўзроўні іменнага кампанента апісальныя прэдыкаты ў рускай і беларускай мовах маюць падабенства, значэнні іменнага кампанента могуць быць наступнымі:

а) канкрэтнае дзеянне, якое выконваецца агенсам: *гравіроўка, устаноўка;*

б) самаадвольнае дзеянне: *узгаранне, выбух;*

в) розныя віды руху: *нагрузка, вываз;*

г) розныя працэсы: *распад, рассяванне;*

д) розныя станы: *тывога, задавальненне.*

Акрамя дзеяслова і імені, ў склад апісальнага прэдыката, як у беларускай, так і ў рускай мове, можа ўваходзіць факультатыўны кампанент – слова-класіфікатар:

У цяперашні час абдываецца працэдура ліквідацыі прадпрыемства – В настоящее время проходит процедура ликвидации предприятия;

У яго вачах чыталася пачуццё страху – В его глазах читалось чувство страха.

Наяўнасць такіх слоў адзначана ў працы Ю.Д. Абрэсяна [Абрэсян 1974]. Іх прысутнасць у структуры сказа і апісальнага прэдыката ў прыватнасці не з’яўляецца залішняй, словы-класіфікатары выконваюць дадатковыя функцыі ўдакладнення і пашырэння семантыкі сінтаксічнай канструкцыі.

Адрозненні синтаксичних сістэм рускай і беларускай моў выяўляюцца на ўзроўні дзеяслова-эксплікатара. У беларускай мове некаторыя эксплікатары, якія шырока ўжываюцца ў рускай, выкарыстоўваюцца ў вельмі абмежаванай колькасці. Гэта, перш за ўсё, дзеясловы, якія найбольш дэсемантызуюцца ў складзе апісальных прэдыкатаў:

а) дзеясловы аб'ектна-арыентаванага дзеяння – *подвергать / подвергнуть*; дзеяслоў *подвергать* у беларускай мове мае адпаведнік *падвяргаць*, але звычайна рускія апісальныя прэдыкаты, якія маюць у складзе дзеяслоў *подвергать*, суадносяцца толькі з дзеясловам, які мае тоеснае спалучэнню значэнне:

подвергать пытке – катаваць, подвергать критике – крытыкаваць.

б) дзеясловы канкрэтнага дзеяння – *производить / произвести*; у гэтым выпадку апісальныя прэдыкаты ў рускай мове суадносяцца з беларускімі апісальнымі прэдыкатамі, якія маюць блізкую, але не тоесную семантыку, і іх звычайна некалькі:

производит ремонт – выконваць (рабіць) рамонт, производит переполох – выклікаць (рабіць) перапалох. Адназначнага адпаведніка дзеяслову *производит* у беларускай мове няма.

в) дзеясловы адрасаванага дзеяння – *оказывать / оказывать*; рускія сказы з такімі дзеясловамі ў беларускай мове адпавядаюць сказам з аднаслоўным прэдыкатам або сказам з апісальнымі прэдыкатамі блізкай семантыкі:

Фонд оказывает помощь инвалидам – Фонд дапамагае інвалідам;

Степень развития национального языка оказывает большое влияние на самосознание народа – Ступень развіцця нацыянальнай мовы робіць вялікі ўплыў на самасвядомасць народа.

2. На ўзроўні сказа ў беларускай мове болей распаўсюджаны апісальныя прэдыкаты прэдыкатыўнага тыпу (па класіфікацыі М.У. Усеваладавай – АП-2), дзе іменная частка апісальнага прэдыката на фармальным узроўні займае пазіцыю дзейніка:

У гэты час адбываецца змена дыпламатычнай тэрміналогіі.

Такія апісальныя прэдыкаты часцей выражаюць значэнне стану:

охватила радость – ахапіла радасць.

У рускай жа мове такое ж шырокае распаўсюджанне маюць і АП-1, у якіх назоўнік выступае ў ролі дапаўнення:

производит нагревание, впасть в отчаяние.

У беларускай мове літаратурнай нормай, нават у навуковых тэкстах, у такіх выпадках лічацца сказы без апісальных прэдыкатаў:

производит нагревание – нагрываць;

впасть в отчаяние – адчаіцца.

Заўважым, што ў абедзвюх мовах па мадэлі АП-2 ўтвараюцца спалучэнні, падобныя па будове да апісальных прэдыкатаў, але яны не маюць аднаслоўнага карэляту:

Произшло короткое замыкание – Адбылося кароткае замыканне.

У такіх сказах часта адсутнічае лагічны суб'ект.

3. На ўзроўні тэксту існуюць некаторыя абмежаванні на выкарыстанне апісальных прэдыкатаў у беларускай мове. Так, у навуковых тэкстах і афіцыйнай дакументацыі апісальныя прэдыкаты маюць шырокае распаўсюджанне, але ў літаратурных творах і гутарковай мове яны выкарыстоўваюцца ў абмежаванай колькасці, мова ўнікае ўскладнення канструкцыі сказа. Так, у рускай літаратурнай мове ўжываецца выраз *задаць пытанне*, у беларускай жа мове апісальны прэдыкат *задаць пытанне* мае стылістычную афарбоўку, і ў літаратурным тэксце хутчэй будзе выкарыстоўвацца аднаслоўны эквівалент *спытаць*. У той жа час апісальныя прэдыкаты з эмацыянальнай канатацыяй (выяўленчыя апісальныя прэдыкаты) выкарыстоўваюцца шырока:

сунуць ногі (таціць ногі, ідти), сытаць праклёны (сытаць проклятия, проклинать).

Было праведзена колькаснае даследаванне выкарыстання трансфармацыйных канструкцый з апісальным прэдыкатам і без яго, дзе выкарыстоўваецца аднаслоўны прэдыкат, для розных функцыянальных стыляў беларускай мовы. Пры даследаванні ўлічваліся канструкцыі, дзе магчыма выкарыстанне аднаслоўнага прэдыката, апісальнага прэдыката тыпу АП-1 (іменная частка ў ролі дапаўнення), а таксама тыпу АП-2 (іменная частка ў ролі дзейніка), напрыклад:

Удзельнікі канферэнцыі абмяняліся думкамі; Удзельнікі канферэнцыі правялі абмен думкамі; Адбыўся абмен думкамі паміж удзельнікамі канферэнцыі.

Атрыманыя вынікі прадстаўлены ў табліцы 1.

Табліца 1.

Ужыванне апісальных прэдыкатаў у тэкстах розных функцыянальных стыляў

Функцыянальны стыль	АП-1	АП-2	АП абодвух відаў	Сказ без АП
Мастацкі	5 %	16 %	21 %	79 %
Навуковы	14 %	59 %	73 %	27 %
Афіцыйна-дзелавы	20 %	68 %	88 %	12 %
Публіцыстычны	15 %	33 %	48 %	52 %

Відавочна, што апісальныя прэдыкаты ў беларускай мове найбольш ужывальныя ў навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях, прычым пераважаюць канструкцыі тыпу АП-2 (іменная частка ў ролі дзейніка). Публіцыстычны стыль характарызуецца прыкладна роўнай ужывальнасцю канструкцый з апісальнымі прэдыкатамі і без іх. Мастацкі стыль унікае выкарыстання апісальных прэдыкатаў, тут пераважаюць сказы з аднаслоўным прэдыкатам.

Улічваючы названыя вышэй асаблівасці, можна зрабіць выснову, што апісальныя прэдыкаты як адметная сінтаксічная канструкцыя ў беларускай мове распаўсюджаны некалькі менш, чым у рускай. Растворачыць гэта можна больш познім развіццём беларускай літаратурнай мовы – гэты працэс адбываўся ў канцы XIX – пачатку XX стагоддзяў, сучасная руская літаратурная мова на той час ужо была дастаткова развітая. Аднак навуковы і афіцыйна-дзелавы стылі ў беларускай мове маюць глыбейшую пісьмовую традыцыю (як вядома, уся дакументацыя ў Вялікім княстве Літоўскім вялася на старабеларускай мове), мабыць, таму ў тэкстах гэтых стыляў апісальныя прэдыкаты выкарыстоўваюцца дастаткова шырока.

Літаратура

- Апресян 1974: Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М., 1974.
 Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной педагогической модели языка: Учебник. – М., 2000.
 Золотова 1973: Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 1973.
 Кузьменкова 2000: Кузьменкова В.А. Типология описательных предикатов и их аналогов в современном русском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 053.05.37. – М., 2000.
 Михневич 1990: Михневич А.Е. О типах аналитических структур в белорусском языке // Вопросы словообразования и номинативной деривации в славянских языках. Материалы III республиканской конференции, Гродно, 5-6 окт. 1989 г. / ГГУ; редкол.: Никитевич В.М. и др. – Гродно, 1990. С. 20-25.
 Міхневіч 1965: Міхневіч А.Я. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай мове. – Мн., 1965.

In article features of functioning of descriptive predicates in the belarusian and russian languages are considered. The author gives the basic attention to revealing of contrasts between compared languages.

Keywords: descriptive predicate, syntactic model, functional-communicative grammar.

Надійшла до редакції 18 вересня 2007 року.

Иван Дяговец

ББК Ш12=411.2
 УДК 81'367.335

ВИДО-ВРЕМЕННЫЕ ПАРАМЕТРЫ ПРИДАТОЧНЫХ КОНТАМИНИРОВАННЫХ ПОСТРОЕНИЙ

У статі зроблена спробу апісаць деякі властывості граматычнай семантыкі та структуры кантамінованых падрядных речень у сучасній расійскай мове.

Ключові слова: семантыка, система, структура, кантамінацыя.

Изучение сложноподчинённых предложений (СПП) с придаточными контаминированным началось сравнительно недавно — со II половины 50-х гг. прошлого столетия. Это была известная статья А. Н. Суровцева [Суровцев 1958]. Вот почему в проблеме контаминирования ещё много остаётся неясного, до конца не выясненного, а потому и непонятного, хотя сам сущностный характер таких построений в основе своей уже определён, правда, только в первом приближении.

Настоящая статья преследует цель выяснить видо-временные параметры контаминированных построений придаточного характера, которые, отойдя от типичных моделей придаточных предложений, сдвинулись в периферийные зоны синтаксиса сложного предложения. Но при этом они не выпали из обоймы активных единиц коммуникативного синтаксиса, что, собственно, и побуждает синтаксистов держать в поле своего научного зрения указанные единицы, уделяя им определённую часть своего исследовательского внимания: [Фёдоров 1972], [Валгина 1978] и др.

В результате полустолетних изысканий указанные конструкции получили своё нынешнее наименование — контаминированные [Валгина 1978, с. 378-384], частично проявился вопрос их структуризации, определена функциональная нагрузка их в общей структуре СПП, а также установлена косвенная причастность к процессу коммуникации.

Однако всего этого оказалось мало для того, чтобы СПП с контаминированными придаточными прочно вошли в учебную практику вузов и школ.

Обращает внимание, что одно из контаминирующихся предложений (условно назовём его контаминантом), возглавленное вторым подчинительным союзом (II-е придаточное), размещается внутри I-го придаточного, причём непосредственно за его союзом, вследствие чего возникает объединение союзов — союзных комплексов¹. Выходит, что позиция придаточных предложений при контаминации их играет немаловажное значение — в нашем случае она оказывает релевантное влияние на формирование видо-временного облика исследуемых построений, диктуя контаминату, что вмещается в структуру вмещающего контаминанта, поэтому иногда даже незначительные трансформации в позиции вмещающегося контаминанта могут в корне поменять структурно-семантическую ситуацию не только в I-м придаточном, но и во всем контаминированном построении, вплоть до демонтажа её или до приобретения ею иного грамматического статуса. Ср., напр.: 1) *Мои спутники знали, что если нет проливного дождя, то назначенное выступление по обыкновению не отменяется* (В. К. Арсеньев). 2) *Кто не знает, что когда больному курить захотелось, то это значит то же самое, что жить захотелось* (М. М. Пришвин).

Вычленив из общей структуры СПП придаточные части, получили следующие вторичные построения: «*если нет проливного дождя*» и «*когда больному курить захотелось*» и, поместив их в постпозицию по отношению к I-му придаточному, образуем следующие конструкции: 1а) *Мои спутники знали, что [то] назначенное выступление по обыкновению не отменяется, если нет проливного дождя*; 2а) *Кто не знает, что [то] это значит то же самое, что жить захотелось, когда больному курить захотелось*.

В трансформе 1а изменения коснулись содержательной семантики, а также функций строевого элемента «то», который в исходном СПП выполнял чисто структурные функции связующего компонента контаминированных придаточных частей, стремясь к выполнению дейктической функции. Однако общая структура СПП не приняла этого устремления, отнесясь с завидным «равнодушием» к нему — к «то», так что данному элементу ничего не осталось, кроме как уйти в разряд избыточных элементов.

Всё это изменило синтаксический статус трансформы 1а — теперь он превратился в сложноподчинённую конструкцию с придаточным последовательного подчинения. Если исходное построение находилось в периферийной зоне синтаксиса СПП, то трансформ передвинулся в центральную зону указанного синтаксиса, выражая при этом новое грамматическое содержание.

Трансформ 2а демонстрирует проявление процесса семантико-грамматического демонтажа придаточной конструкции, в результате чего она вышла из синтаксического поля всей конструкции и оказалась в положении дограмматической ситуации — таком состоянии, при котором или совершенно отсутствуют какие-либо структурно-синтаксические связи между кандидатами в строевые элементы, или такие связи едва улавливаются. Вот почему приходится домысливать их, если они потенциально заложены в номинативных арсеналах словоформ и словосочетаний, предназначенных для компоновки придаточных частей, но лишённых структурной энергии. От обычного набора слов и словоформ элементы демонтированной конструкции отличаются готовностью к процессу грамматического упорядочения — структуриации.

Однако словоформная готовность ещё не есть сама синтаксическая единица. Ср.: такой комплекс в дограмматической ситуации, как «*что [то] это значит то же самое*», в котором улавливается слабо связанное подобие какого-то содержания, даже смутно ощущаются какие-то структурные не то связи, не то отношения, и не больше.

Существенным формальным признаком придаточных абсолютной контаминации является наличие не только союзных комплексов, но и соотносительных местоименно-наречных слов «то», «так», «тем» и союза «но» (значительно реже) в I-й придаточной части контаминированных построений. Эти строевые элементы в трансформационном процессе оказывают на структуру и семантику трансформы сильное деструктивное воздействие, «в результате чего разрушаются структурно-смысловые связи и отношения, так что трансформ частично или даже полностью обесмысливается и становится похожим на тератологическое явление с большой долей косноязычия или неграмотно сконструированное высказывание², в котором «то» оказывается структурно избыточным.. Напр.: 3) *До появления голубых песцов на острове было так много птиц, что если бы поднять на воздух во время злейшего тайфуна один только какой-нибудь птичий базар хотя бы, например, с мыса Кесаря, то крики птиц совершенно заглушили бы удары Японского моря о скалы* (М. М. Пришвин). 4) *За огородами следовали крестьянские избы, которые хотя и были выстроены врассыпную и не заключены в правильные улицы, но показывали довольство обитателей* (И. С. Тургенев).

Вычленив из данных предложений только контаминированные придаточные и расположим их в логико-смысловом порядке следования: 3а) *... что (то) крики птиц совершенно заглушили бы удары Японского моря о скалы, если бы поднять на воздух во время злейшего тайфуна один только какой-нибудь птичий базар хотя бы, например, с мыса Кесаря*; 4а) *которое (но) показывали довольство обитателей, хотя и были выстроены врассыпную и не заключены в правильные улицы*.

¹ Это тоже условное название и на категоричности его настраивать не стоит, хотя подыскать ему адекватную замену вряд ли возможно.

² Вряд ли этот термин здесь уместен, но другого более точно отражающего данную ситуацию не нашлось.

Сами по себе данные конструкции можно было бы признать правильными, если бы не присутствие дейксиса «то» и противительного союза «но», которые вносят в конструкции элемент тератологии, пытаюсь столкнуть их с правильного пути протекания мыслей. Такая попытка, конечно, является сбоем в коммуникативном процессе, на мгновение притормаживает его, но не прерывает, что немаловажно для самого общения.

Подобные примеры в теории пока что не исследованы. Это побуждает высказать несколько соображений на этот счёт, сразу отмечая, что важным конструктивным признаком этих контаминированных придаточных является видо-временная корреляция сказуемых словоформ обеих зависимых частей. Такая корреляция несколько отличается от коррелятивных процессов в обычных СПП, поскольку имеет сложную систему реализации ходов. Так, если в сложных конструкциях «синтаксические отношения в структуре выделяются в основном на базе взаиморасположения составляющих единиц, а не на основании их форм» [Булаховский 1952, с. 97], то в контаминированных видо-временные формы глаголов первой части (а в таких конструкциях её позицию фактически занимает вторая часть, помещённая в середину I-го придаточного, сразу же за его союзом) предполагают определённые формы «вмещающегося» предложения [Валгина 1978, с. 321]. Получается, что сказуемые формы синтаксически I придаточной части коррелируются аналогичными формами синтаксически II-й части («вмещающейся»), поскольку последняя в синтагматическом развёртывании появляется раньше I-го придаточного.

Попробуем прояснить этот запутанный клубок мыслей на следующих экземплификациях: 5) *Потом подвигался с такой медлительностью, что если бы не постепенная обрисовка его контуров, то можно было бы подумать, что он стоит на одном месте или же идёт к тому берегу (А. Чехов)*. 6) *Все знали, что уж если Нагульнов взвёл курок, то при необходимости он не задумается его спустить (М. Шолохов)*. 7) *Мне нравится, что к нему со всех сторон пристроены сени и сенечки, так что если взглянуть на него издали, то видны только крыши, посаженные одна на другую (Н. Гоголь)*.

В контаминированном придаточном примера 5 — «что если бы не постепенная обрисовка его контуров, то можно было бы подумать» — второй структурный компонент: «если бы не постепенная обрисовка его контуров» — не имеет словоформы, активно выражающей предикативную информацию, но присутствие частицы «бы» указывает на ирреальность глагольного действия, последнее всё-таки присутствует в конструкции, пусть даже в потенциальном состоянии.

Синтаксический процесс контаминации при «скрещивании» модально-временных планов совмещающихся придаточных порождает своеобразное синтаксическое явление, когда в одном из указанных предложений, находящиеся какой-то своей частью в ирреальной онтологии (бытии), в одной словоформе могут одновременно совмещаться оба синтаксических значения главных членов³. Как правило, эта словоформа deverбативного происхождения, когда глагольное действие эксплицируется в определенном виде. В этом случае выражение модально-временных значений затушёвывается, так что восстанавливать их приходится из глубинного пространства конструкции, что пока чрезвычайно трудно, поэтому было бы, по-видимому, корректнее говорить об имплицитном выражении значений вида и времени в контаминированных придаточных построениях.

Итак, в примере 5 имплицитно представлен план настоящего несовершенного времени, неопределённо длящегося. Иначе объяснить структурно-синтаксическую достаточность совмещённых единиц вряд ли возможно.

Пример 6 демонстрирует более строгую корреляцию вида и времени. Во-первых, между сказуемым действием вмещающегося предложения «взвёл» и действием I придаточного установились отношения предшествования, оформленные грамматическим значением совершенного вида, а также временным значением прошедшего закончившегося времени при ирреальной модальности, поддерживаемой союзом «если». Во-вторых, совокупно эти значения коррелируют совершение условного времени в I придаточном — «не задумается спустить», которое хоть и приближено к реальному действию, но не переступает его границы из-за сильно довлеющего союза «если».

Вот почему видовые и временные параметры I придаточного здесь измеряются значением будущего аналитического времени и совершенным видом. Эти коррелятивные формы являются наиболее оптимальными для реализации грамматических значений контаминированных придаточных частей в СПП.

Совершенно иная грамматическая ситуация складывается в примере 7, в структуру которого вклинивается контаминированное построение «так что если взглянуть издали, то видны одни только крыши, посаженные одна на другую». Инфинитивная словоформа «взглянуть» в синтагматическом развёртывании контаминированной конструкции появляется первой, оказывая, таким образом, релевантное влияние на

³ Видимо, это обстоятельство — способность одной словоформы заключать в себе два и больше значений в своё время дало основание традиционной лингвистике квалифицировать однословные слова как самостоятельные языковые единицы предложенческого уровня. Сегодня с этим согласиться трудно, уже хотя бы потому, что предикативные отношения, как и любые другие, могут устанавливаться исключительно между двумя компонентами, и только между двумя элементами языка.

формирование видо-временного плана I придаточного, предопределяя грамматическое значение и форму сказуемости словоформы II придаточного. Однако это влияние не наполняет его временным значением до необходимого объёма, но переводит видо-временную сферу в план настоящего длящегося. К тому же сама словоформа «взглянуть» является вневременным понятием, гномичным [Золотова 1982, с. 253-256], несмотря на то, что благодаря контексту и значению совершенного вида в ней угадывается некоторые признаки значения будущего времени.

Подобная несогласованность видо-временных планов контаминантов создаёт благодатную почву для экспансии в них именных форм, «пытающихся захватить инициативу» в деле формирования предикативного пространства контаминирующихся конструкций. Так, словоформа «видны» попадает лишь частично под жёсткий грамматический прессинг инфинитива «взглянуть», но пытается привнести в I-е придаточное некое подобие значения настоящего неактуального времени при поддержке совершенного вида, представляя постоянный, устойчивый процессуальный признак [Современный 1981, с. 294] подлежащего-субъекта, а через него и ситуации в целом.

Разберёмся ещё в одной экзemplификации: 8) *Я подумал, что если в сию решительную минуту не переспорю старика, то уже впоследствии трудно мне будет освободиться от его опеки (А. С. Пушкин).*

Здесь придаточное «*что если в сию решительную минуту не переспорю старика, то уже впоследствии трудно мне будет освободиться от его опеки*» контаминировано. Возглавил его контаминацию союзный комплекс «*что если*». В этой придаточной конструкции сказуемым соединении «*не переспорю*», несмотря на наличие в нём отрицательной частицы «не», весьма устойчиво выражает положительное значение будущего совершенного времени, опираясь на реальную модальность. Оказавшись в препозиции по отношению к I-му придаточному и взяв на себя функции сказуемого, «не переспорю» навязывает всему предикативному комплексу — «*трудно будет освободиться*» — грамматическое значение будущего аналитического при несовершенном виде, что позволяет всей контаминированной конструкции выражать длительное действие, постоянно протекающее — длящееся.

Однако в эту структурную позицию легко укладывается также и глагольная словоформа со значением совершенного вида, но при этом теряется значение продолжительности действия, уступая место его окончности.

Потенциальная возможность заменить в I-м придаточном сказуемое разных видовых форматов («будет освободиться» — на «будет освобождаться») свидетельствует, что вербальные формы со значением несовершенного вида какой-то своей стороной «идут» на контакт с грамматическим значением совершенного вида, что порождает частичную корреляцию видо-временных планов контаминантов, но при этом сохраняется идентичность смыслов и модальности, хотя и допускается нестрогое, нечёткое выражение видовых значений, что в общем-то не отражается на модально-временной картинке всей контаминированной придаточной конструкции.

Итак, когда утверждают, что сказуемые словоформы одной предикативной единицы задают видо-временные формы сказуемым другой, то при этом вовсе не предполагают абсолютного соответствия модально-временных планов обоих контаминантов. На отдельных участках такой коррелятивной линии вполне возможны некоторые несоответствия и даже грамматические перекосы, вытекающие из особенностей структуры всей сложной конструкции. Так, в примере 5 модальные планы контаминирующихся придаточных совпадают в основном, хотя и не во всём; в № 6 обнаруживается нарушение во временных планах; в № 7 — значение времени вообще нейтрализовано и лингвистически не эксплицировано.

Однако такие перекосы, грамматические нарушения не носят строго релевантного характера и синтаксических устоев процесса корреляции серьёзно не затрагивают, так что она осуществляется, оказывая существенное влияние на грамматическую семантику контаминантов.

Кроме того, отмеченные несоответствия отчасти заглушёвывают воздействие главного предложения, с которым контаминированные придаточные, вступая в синтаксические связи, создают языковую единицу более высокого ранга, являющейся коммуникативно достаточной единицей языка, поэтому и удовлетворяет потребностям общения, поскольку обладает способностью выразить всю сложность, глубину и многообразие связей и отношений между реалиями объективной действительности.

Литература

- Булаховский 1952: Курс русского литературного языка. Т. 1 — К., 1952.
 Валгина 1978: Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. — М.: Высшая школа, 1978.
 Золотова 1982: Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М.: Наука, 1982.
 Современный 1981: Современный русский язык / Под ред. П. П. Шубы. — Минск, 1981.
 Суворцев 1958: Суворцев А. Н. Сложное предложение с многочленным подчинением придаточного // Учёные записки ЛГУ. Сер. филолог. наук. Вып. 38. — Л., 1958.
 Фёдоров 1972: Трудные вопросы синтаксиса: Пособие для учителя. — М.: Просвещение, 1972.

An attempt to describe some semantic features and the structure of the contaminated subordinate clauses in modern Russian is made in the given article.

Keywords: semantics, system, structure, contamination.

Надійшла до редакції 16 липня 2007 року.

Ларыса Жудро

ББК Ш 12*22
УДК 867

ТЫПЫ ПРАДМЕТА ДАПАМОГІ І СРОДКІ ЯГО ВЫРАЖЭННЯ Ў СІНТАКСІЧНЫХ МАДЭЛЯХ ДЗЕЯСЛОВАЎ ДАПАМОГІ

У статті розглянуто типи і засоби вираження предмета допомоги в синтаксичних моделях дієслів допомоги. Лексико-семантична група дієслів допомоги є неоднорідною: у її складі можна виділити як мінімум дві підгрупи – дієслова “рятування” і дієслова “сприяння”, на що вказують їх сполучувальні властивості.

Ключові слова: синтаксична модель речення, дієслова міжособистісних відношень, функціонально-комунікативна граматики.

Група дзеясловаў дапамогі з’яўляецца цікавым аб’ектам вывучэння як у плане выяўлення падабенстваў і адрозненняў у семантыцы сваіх кампанентаў, так і ў плане іх сінтаксичных паводзін на ўзроўні сказа. Нягледзячы на семантычную блізкасць дзеясловаў дапамогі, кожны з іх мае свае асаблівасці ўжывання і спалучальнасці. Аднак на сённяшні дзень не існуе прац, якія б адлюстроўвалі гэтыя асаблівасці.

У адпаведнасці з класіфікацыяй прэдыкатаў М.У. Усеваладавай, **дзеясловы дапамогі** – гэта *рэляцыйныя* дзеясловы (гл.: [Усеваладова 2000: 136]), або дзеясловы адносін, у прыватнасці, – **дзеясловы сацыяльных міжасобасных адносін**. Група дзеясловаў сацыяльных адносін уключае, акрамя прэдыкатаў дапамогі, яшчэ восем падгруп: дзеясловы перамогі і паражэння, прымусу, уплыву, падпарадкавання, абароны, забеспячэння, дазволу і забароны, кіравання.

Паколькі ў беларускім мовазнаўстве на сённяшні дзень не існуе сінтаксичнага слоўніка беларускіх дзеясловаў, які быў бы складзены з улікам пэўных ЛСГ, то пры вылучэнні прэдыкатаў дапамогі мы арыентаваліся на адпаведныя рускія крыніцы [Толковий словарь русских глаголов 1999: 629-630; Русские глагольные предложения 2002, 378-379]. Параўнаўшы слоўніковыя артыкулы дзеясловаў дапамогі ў названых выданнях са слоўнікавымі артыкуламі адпаведных прэдыкатаў у “Глумачальным слоўніку беларускай мовы” і “Слоўніку сінонімаў і блізказначных слоў”, да прэдыкатаў дапамогі аднясем наступныя дзеясловы: *дапамагаць* (*памагаць*): *апекаваць, выбаўляць, вызваляць, выручаць, выслабляць, кансультаваць, падмацоўваць, падтрымліваць, пасрэднічаць, садзейнічаць, спрыяць, уладкоўваць, устройваць, шэфстваваць* і іншыя. Тыпавая семантыка ўсіх дзеясловаў дадзенай ЛСГ можа быць вызначана як: *‘дапамагаць каму-небудзь, чаму-небудзь у ажыццяўленні чаго-небудзь, аказваць падтрымку, садзейнічаць, спрыяць’*. Адсюль дэнататыўную структуру сказаў з дзеясловамі дапамогі прадставім:

1. СУБ’ЕКТ ДАПАМОГІ / КААГЕНС ДАПАМОГІ – ПРЭДЫКАТ ДАПАМОГІ – 2. АДРАСАТ ДАПАМОГІ – (3. ПРАДМЕТ ДАПАМОГІ).

У базавай сінтаксичнай мадэлі сказаў з дзеясловамі дапамогі прадмет дапамогі прадмет дапамогі з’яўляецца факультатывным кампанентам. Дадзены артыкул прысвечаны даследаванню тыпаў і спосабаў выражэння гэтага глыбіннага склону.

Прадмет дапамогі – актант, які абазначае тое, у чым дапамагаюць ці ад чаго (каго) вызваляюць: *Умацаванню вуніцтва спрыяў створаны ў 1617 годзе манаскі Ордэн базылянаў (Арлоў)¹; У 1511 г. мураваны манастырскі сабор асвяціў архіепіскап смаленскі Іосіф Солтан, які садзейнічаў будаўніцтву храма (Габрусь); Я быў на гэты раз паслухмяны і набожны. Абяцаўся Богу, што калі ён выратуе мяне ад пакарання за пісталеты, дык з першага скарбу, што я... (Бядуля).*

Аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што ў якасці прадмета дапамогі могуць выступаць лексемы з рознай семантыкай. Мы вылучылі наступныя групы:

1) абстрактны прадмет дапамогі (Obj [+ Abstr]): *падрыхтоўка, вяртанне, вызваленне* і іншыя. Параўн.: Мітрапаліт спрыяў падрыхтоўцы шэрагу куцеінскіх кнігадрукаў (150 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі); Быў заснаваны Арганізацыйны камітэт, які садзейнічаў вяртання вайскоўцаў на радзіму (Юхо, Емяльянчык); Калі паўстанне пераможа, гэта будзе спрыяць вызваленню і маёй Радзімы, - лажкім голасам сказаў паранены...(Арлоў).

¹ У прыкладах захоўваецца арфаграфія першакрыніц.

Сярод абстрактных прадметаў дапамогі можна вылучыць тры падгрупы:

1.1) абстрактны прадмет дапамогі са станючай семантыкай, які абазначае працэс, адцягненае паняцце, пачуццё ці ўласцівасць. Часцей за ўсё названы тып прадмета дапамогі сустракаецца ў сінтаксічных канструкцыях, што адлюстроўваюць тыпавую сітуацыю са значэннем 'чалавек або сацыяльны інстытут дапамагаюць каму-небудзь, чаму-небудзь садзейнічаннем, падтрымкай, удзелам'.

Абстрактны прадмет дапамогі (1.1) выражаецца праз:

а) дэвербатывы (*адкрыццё, захаванне, развіццё* і іншыя): ... пасол у Японіі — распавядае чытачам пра тое, як спрыяў адкрыцццю мэмарыяльнае дошкі Скарыну ў Падуанскім універсітэце... (Наша Ніва); *Якія мерапрыемствы, гурткі ды іншыя формы дзейнасці ўстановы найлепш садзейнічаюць захаванню культурнай і гістарычнай спадчыны?* (Наша Ніва); *Любы міжнародны абмен садзейнічае развіцццю свабоды слова і адкрытага грамадства* (Наша Ніва);

б) абстрактныя назоўнікі са станючым значэннем (*роzkвіт, радасць* і іншыя): *Беларус любіць сваю айчыну і спрыяе яе розквіту* (Наша Ніва); ...не таму, што быццам мы бяром уладу над вераю вашаю; але мы спрыяем радасці вашай; бо вераю вы цвёрдыя (Біблія);

в) інфінітывы: (*рэзаць, калоць, складваць, змагацца* і іншыя): *І я застаюся. Дапамагаю Піліпу рэзаць дрывы, калоць, складваць іх у ськірту..* (Сяднёў); *Упарта цвёрдзіў сваю легенду: Я служыў у Чырвонай арміі, быў на фронце і ваяваў супраць белапалкаў. Цяпер дапамагаю сумленным беларусам змагацца ў тыле ворага* (Наша Ніва).

1.2) абстрактны прадмет дапамогі з негатыўнай семантыкай, што абазначае цяжкае становішча, у якое трапіў чалавек. Сінтаксічныя канструкцыі з дадзеным прадметам дапамогі адлюстроўваюць тыпавую сітуацыю са значэннем 'чалавек дапамагае каму-небудзь выйсці з цяжкага становішча'. Дадзены тып прадмета дапамогі выражаецца праз абстрактныя назоўнікі з негатыўным значэннем: *бяды, смерць, роспач, пагібель* і іншыя. Да прыкладу: *Грузнучы ледзь не да пояса, перавальваючыся, з гарэзнай усмешкай рушыў да Ганны. Маладую трэба выручыць з бяды!* (Мележ); *Але тады я адчуваў, што камусьці патрэбны, тады я ведаў, што выратаўваю кагосьці ад смерці ці роспачы, а гэты патрэбны і самому...* (Цвейг); *Таму капітан не пераставаў страляць з гарматы, спадзеючыся, што хто-небудзь выратуе нас ад пагібелі* (Дэфо).

1.3) абстрактны прадмет дапамогі, выражаны праз лексему '*жыццё*'. Гэты тып прадмета дапамогі свядома ўжываецца аўтарам, каб падкрэсліць сэнсавую значнасць гэтага актанта: *Я выратую яму жыццё, і ён дапаможа мне вырвацца на волю* (Дэфо); ...знакамітую дзіду, якой ён будзе карыстацца ў самых значных моманты свайго жыцця, а менавіта спачатку выратуе бацьку – Гедзіміну – жыццё, ды і сам абароніцца зь яе дапамогай (Дрозд-Быкоўскі); *Можна, пайка нябожчыка працягне або выратуе жыццё таму, хто яе ўзяў...* (Шыдлоўскі). Параўнаем: *Я выратую яго, і ён дапаможа мне вырвацца на волю; ...знакамітую дзіду, якой ён будзе карыстацца ў самых значных моманты свайго жыцця, а менавіта спачатку выратуе Гедзіміна, ды і сам абароніцца зь яе дапамогай; Можна, пайка нябожчыка працягне або выратуе таго, хто яе ўзяў.*

Абстрактны прадмет дапамогі ўжываецца ў сінтаксічных канструкцыях са значэннем спрыяння, у якіх выкарыстоўваюцца прэдыкаты тыпу *дапамагаць, памагаць, садзейнічаць, спрыяць*, а таксама ў сказах са значэннем ратавання ў спалучэнні з дзеясловамі *вызваляць, выратаўваць, выручаць* і іншымі.

2) персанальны прадмет дапамогі (Obj [+Pers]): *шведы, маскоўцы, ворагі* і іншыя. У сінтаксічных канструкцыях з дадзеным прадметам дапамогі адлюстроўваецца тыпавая сітуацыя са значэннем 'чалавек дапамагае каму-небудзь абараніцца ад ворагаў, пазбавіцца непрыяцеляў'. Напрыклад: *Затое сумеснымі намаганнямі сапезынцы вызвалілі ад шведаў Курляндыю (Чаропка); Войскі Сцяпана Батуры вызвалілі Полацк ад маскоўцаў* (Арлоў); *Хай будзе ўслаўлены Бог ратунку майго. Бог, Які помсціць за мяне і ўпакорвае мне народы, і вызваляе мяне ад ворагаў маіх!* (Біблія).

Пры гэтым у сказах-цытатах з Бібліі назіраюцца прыклады метаніміі, якія характэрны для тэкстаў такога тыпу. *І ўратую цябе ад рукі ліхіх і вызвалю цябе ад рукі прыгнятальнікаў* (Біблія). ...*расхінеце сэрца ваша да Госпада і служэце Яму аднаму, і Ён выратуе вас ад рукі Філістымлянаў* (Біблія); *Гасподзь хай будзе судзьдзёю паміж мною і табою. Ён разгледзіць, разьбярэ справу маю і выратуе мяне ад рукі тваёй* (Біблія).

У якасці персанальнага прадмета дапамогі могуць выступаць і уласныя назоўнікі (*Шам, Хлюст, Хвост* і іншыя): *А я сапраўды пачаў думаць, як вызваліць Таню ад Шама* (В. Хомчанка); *Гэ-эх, бар-рын, святы ваўчок. Вызваліў ты нас ад Хлюста. Ці вызваліш ад Хваста?* (Караткевіч).

Дадзены тып прадмета дапамогі сустракаецца толькі ў сінтаксічных канструкцыях са значэннем выратавання, у якіх выкарыстоўваюцца дзеяслоўныя прэдыкаты тыпу *выбаўляць, вызваляць, выратаўваць, выручаць, выслабляць* і іншыя.

3) канкрэтны прадмет дапамогі (Obj [+Concr]), які абазначае месца зняволення, пазбаўлення свабоды (*вязніца, лагер, міліцыя* і іншыя). Сінтаксічныя канструкцыі з гэтым тыпам прадмета дапамогі адлюстроўваюць тыпавую сітуацыю са значэннем 'чалавек дапамагае каму-небудзь выйсці на волю, атрымаць свабоду'. Да прыкладу: *Бывай! Цябе ніяк я не стрымаю, Занадта ты, любоў, любіма мной. Цябе з сваёй вязніцы вызваляю, Сам развітаўшыся з тваёй турмой (Шэкспір); Тая з групай сябровак спрабавала ўцячы ў Маскву, каб напрасіць Сталіна вызваліць бацькоў з лагераў* (Хомчанка); ...*Сын, сын, знаходзіш ты на сваю галаву розныя прыгоды...*

Колькі намучылася з табою дома - і з міліцыі выслабняла, штраф плаціўшы, задобрвала, каб у суд не падавалі (Бароўскі).

Канкрэтны прадмет дапамогі ўжываецца ў сказах, што адлюстроўваюць тыпавую сітуацыю са значэннем вызвалення з месца зняволення, у якіх выкарыстоўваюцца дзеясловы выбаўляць, вызваляць, выратаўваць, выручаць, выслабняць і іншыя.

Звернемся да спосабаў выражэння прадмета дапамогі. На фармальна-граматычным узроўні прадмет дапамогі можа быць выражаны:

1) **канкрэтны прадмет дапамогі** – праз сінтаксему з N_{Gen} (з-за N_{Gen}): *Лёва, як ніхто ў камеры, быў упэўнены, што яго адразу ж, як толькі выклічуць на допыт, вызваляць з турмы, бо ніякіх кепскіх спраў за сабою не знаходзіў (Хомчанка); Янінка! Каханая! Мне можна да цябе? Я выратую і выбаўлю з таго жудаснага царскага палону...* (Бароўскі); *...каб Леанід працаваў у калгасе, сельсавет хадайнічаў бы, а так — не. Вось і бядуе маці, як вызваляць з-за кратаў сына (Наша Ніва);*

2) **абстрактны прадмет дапамогі** – праз сінтаксему:

- $ad N_{Gen}$: *А людзі малілі: «Цар гаспадар, змлуйся». Тыя ж, хто ўжо не верыў у царскую міласць, ведаў, што трэба вызваляць Айчыну ад варожага нашэсця (Чаропка); *Май на ўвазе, – строга папярэдзіў Драздзенка. – Данусцім, ты некага...выручыш ад пятлі. Але тым самым паставіш пад пятлю іншага (Быкаў);**

- **з-пад N_{Gen}** : *...Вышэй Вышэй уздымайся, стальны малаток! Выкоўвай жыццё Беларусу! Ідзі бараніць свой радзімы куток! Народ вызваляць з-пад прымусу! (Змагар). Пры гэтым варта адзначыць, што некаторыя сінтаксічныя канструкцыі з сінтаксмай **з-пад N_{Gen}** з'яўляюцца сінанімічнымі сінтаксічным канструкцыям з сінтаксмай **ад N_{Gen}** . Параўнаем: вызваляць з-пад прымусу і вызваляць ад прымусу.*

Трэба адзначыць, што названыя вышэй спосабы выражэння прадмета дапамогі характэрны толькі для дзеяслоўных прэдыкатаў тыпу вызваляць, выратаўваць, выручаць, выслабняць і іншых, што абумоўлена асаблівасцямі іх семантыкі і спалучальнасці.

- N_{Dat} : *Князі Радзівілы, Сапегі й хто мог/ спрыялі друкарству ўва ўласных дварох (Змагар); ...партыі, іншыя грамадскія аб'яднанні, дзейнічаючы ў рамках Канстытуцыі і законаў Рэспублікі Беларусь, садзейнічаюць выяўленню і выказванню палітычнай волі грамадзян... (Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь); *Эспэранта — гэта міжнародная мова, прызначаная, каб спрыяць кантактам паміж людзьмі розных краінаў (Наша Ніва);**

- N_{Acc} : *Каб пазьбегнуць наступстваў чужой канкурэнцыі, урад можа падтрымліваць заснаваньне фабрыкаў... (Яноўскі); У той жа час Польшча, як і Літва, пасля ўступлення ў Эўрапейскі зьвяз цалкам будзе падтрымліваць рознабаковае супрацоўніцтва ЭЗ з Калініградзкай вобласцю (Наша Ніва);*

- а таксама праз сінтаксему N_{Acc} / [+ **Abstr**: жыццё]: *Голас трубы ён чуў, але не асьцярогся, кроў ягоная на ім будзе; а хто асьцярогся, той выратуе жыццё сваё (Біблія);*

- у N_{Loc} (ува N_{Loc}): *...бурмістр сталічнага места Вільні Якуб Бабіч і купец-фінансіер Багдан Онкаў-Анкевіч, якія спрыялі Скарыне ў ягонаі выдавецкай дзейнасці (Брага); Мужа ейнага змабілізавалі, і яна засталася адна з трыма малымі дзецьмі. Мы дапамагам ёй ува ўсім (Сяднёў);*

- V_{inf} : *...кіёск, у якім сядзіць стары знаёмы, «брыгадзір Жэрар», як яго называю я, Герард Пахольчык, якому я актыўна дапамагаю выконваць план (Караткевіч); Дапамагаю маме выбіраць бульбу (Наша Ніва);*

- праз **карэляцыйную пару**: **катафарычны займеннік + злучнік (злучальнае слова) з даданай часткі складанага сказа**: *На канец лістапада рыхтуецца фэстываль — такога сур'ёзнага ў Менску яшчэ не было. Я садзейнічаў таму, **што** Малы тэатар нарэшыце прыдбаў багатага спонсара (Наша Ніва); *Васіль разлічваў на выбранне сябе вялікім князем літоўскім і нават паслаў ганца да Алены, каб яна садзейнічала таму, **каб** паны «пахачелі яго» (Чаропка); Яна была славалюбная і, безумоўна, спрыяла таму, **каб** муж прасоўваўся на службе (Мозм);**

- праз **карэляцыйную пару**: **галоўная частка складанага сказа + анафарычны займеннік**: *Форум жывы і актыўны, **чаму** спрыяе ненавязьлівая прысутнасць мадэратара, які стымулюе абмеркаваньне (Наша Ніва); *Наперадзе бліскучая будучыня, **якой** будзе спрыяць ордэн (Арлоў);**

- **на N_{Acc}** : *Пры гэтым ведаем, што тым, хто любіць Бога, хто пакліканы на Ягонаі пастанове, усё спрыяе на добрае (Біблія). Параўнаем: Гэты мой пабыт у Рыме многа спрыяе добраму (Наша Ніва).*

3) **персанальны прадмет дапамогі** – праз сінтаксему **ад N_{Gen}** : *Паўсталі і крычаўцы і вызвалілі свой горад ад ворага. У Дзісне таксама ўспыхнула паўстанне (Чаропка).*

Улічваючы асаблівасці семантыкі і спалучальнасці дзеяслоўных прэдыкатаў дапамогі, усе спосабы выражэння прадмета дапамогі можна адлюстраваць у наступнай табліцы:

	3 N _{Gen} (3- за N _{Gen}) / Obj [+ Concr]	ад N _{Gen} / Obj [+ Abstr]; ад N _{Gen} / Obj [+ Pers]	3-пад N _{Gen} / Obj [+ Abstr]	N _{Dat} / Obj [+ Abstr]	N _{Acc} / Obj [+ Abstr]	у N _{Loc} (уба N _{Loc}) / Obj [+ Abstr]	V _{inf}	кат. займ. + дад. ч-ка скл. сказа	гал. ч-ка скл. сказа + анаф. займ.	на N _{Acc} / Obj [+ Abstr]
апекаваць						+				
выбаўляць	+	+	+							
вызваляць	+	+	+							
выратаўваць	+	+	+		+					
выручаць	+	+	+							
выслабанняць	+	+	+							
дагаджаць						+				
дапамагаць				+		+	+	+	+	
кансультаваць						+				
падмацоўваць						+				
падтрымліваць					+	+				
памагаць				+		+	+	+	+	
пасрэднічаць						+				
садзейнічаць				+		+		+	+	
спрыяць				+		+		+	+	+
уладкоўваць					+					
устройваць					+					
шэфстваваць						+				

Як вынікае з табліцы, сярод прэдыкатаў дапамогі можна вылучыць дзве падгрупы: **дзеясловы “выратавання”** (тыпу *выбаўляць, вызваляць, выратаўваць, выручаць, выслабанняць* і інш.) і **дзеясловы “спрыяння”** (тыпу *дапамагаць, памагаць, садзейнічаць, спрыяць* і інш.). Першыя спалучаюцца з *канкрэтнымі, абстрактнымі і персанальнымі* прадметамі дапамогі. Прычым кожны катэгорыяльна-семантычны тып прадмета дапамогі ў сінтаксічным акружэнні гэтых прэдыкатаў мае адмысловыя спосабы выражэння. Другія спалучаюцца ў асноўным з *абстрактнымі* прадметамі дапамогі. Астатнія ж прэдыкаты не ўтвараюць якіх-небудзь выразных падгруп і з прадметам дапамогі ўжываюцца рэдка або абмежавана, што звязана з асаблівасцямі іх семантыкі і спалучальнасці.

Літаратура

Беларуская палічка [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: www.knihi.com.

Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. М., 2000.

Клышка 2005: Клышка М.К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў. Мн., 2005.

Русские глагольные предложения 2002: Русские глагольные предложения: Экспериментальный синтаксический словарь / Под общ. Ред. Л.Г. Бабенко. М., 2002.

Тлумачальны слоўнік беларускай мовы 1977-1984: Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мн., 1977-1984.

Толковый словарь русских глаголов 1999: Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / Под ред. проф. Л.Г. Бабенко. М., 1999.

In article types and means of expression of a subject of the help in syntactic models of verbs of the help are considered. The lexico-semantic group of verbs of the help is non-uniform: in its structure it is possible to allocate at least two subgroups – verbs “rescue” and verbs “assistance”, on what specify them distributive peculiarities.

Keywords: syntactic model, verbs of interpersonal attitudes, is functional-communicative grammar.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2007 року.

ББК Ш 12=411.4*515

УДК 81'367

**СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИХ РІЗНОВИДІВ
ПАРЦЕЛЬОВАНИХ КОНСТРУКЦІЙ У МЕЖАХ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ В ТЕКСТАХ
ПУБЛІЦИСТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ**

Стаття продовжує цикл публікацій автора присвячених аналізу конструкцій експресивного синтаксису у текстах публіцистики. Автор розглядає структурні групи парцельованих одиниць у межах простого речення на матеріалі публіцистичних текстів.

Ключові слова: експресивний синтаксис, парцеляція, просте речення, публіцистичний текст.

Активізація мовознавчих досліджень у галузі лінгвістики тексту зумовила актуалізацію питань, пов'язаних із сегментацією реченнєвих утворень у межах текстових структур як цілісних величин. Парцеляція як лінгвістичне явище виникає в усному розмовному мовленні й виявляє тенденцію стати нормою літературної мови, поширюючись у різних її стилях й зберігаючи при цьому розмовну специфіку. Парцеляція належить до поверхневих процесів синтаксису, що засобами виокремлення посилюють значущість окремих частин речення. Сьогодні можна твердити про належність парцеляції до соціально-виваженого й важливого мовленнєвого стандарту, закріплення його у вигляді певного мовного звичаю, як проміжного між мовою і мовленням, тобто у вигляді „другорядної мовної норми, що існує поряд з головним і не може бути відміненою” [Загнітко 2001: 466].

В українському мовознавстві немає загальноприйнятого визначення й тлумачення парцеляції, відсутня класифікація парцельованих конструкцій за їхніми структурними, семантичними та прагматичними парадигмами. Деякі вчені парцеляцію відносять до синтаксичного явища тексту, розглядаючи цей процес як комунікативно-експресивну категорію, що створює окремі синтаксичні засоби втілення, наприклад, інтонаційне відмежування предмета від основного речення [Загнітко 1999: 95-111]; інші лінгвісти досліджують явище парцеляції як процес, що залежить від об'єктивних чинників мовця з певною комунікативною метою і реалізується в межах речення [Кадомцева 1985: 111]; дехто класифікує парцеляцію як конструкції, що утворюють групи самостійних речень, приєднаних до основного і пов'язаних з ним за змістом (структурно полегшена парцеляція), і групи парцелятивів – факультативних синтаксичних форм, що є залежними від основного речення, або структурно ускладнена парцеляція (детальніше про історію парцельованих конструкцій ідеться в першому розділі дисертації).

Парцеляція – це засіб експресивного синтаксису, завданням якого є розчленувати синтаксично зв'язаний текст на інтонаційно відокремлені відрізки [Попов 1968: 279]. Вона завжди спрямована на членування ємного смислового тла і надання синтаксично залежній частині функціонально-комунікативної самостійності [Попов 1968: 284], при цьому, створивши нове речення, парцелят з базовою структурою утворює цілісний у змістовому плані відрізок тексту. Парцеляція безпосередньо співвідноситься з актуальним членуванням речення, до того ж парцельований компонент виступає, здебільшого, носієм рематично-комунікативного значення. Парцельовані сегменти не тільки змістовно насичені, вони концентрують інформаційно насичене тло й видозмінюють структуру тексту, посилюючи його окремі частини: *Напередодні виборів уряд Януковича лише повертає те. Що приховав від людей раніше* (Україна молода. – 2004. – 30 вересня. – С.7).

Безперечно, парцеляція належить до явищ текстової організації, що певним чином підтверджують теорії про автономність формально-граматичної структури речення та його інтонаційно-текстового і суб'єктивно-смислового оформлення [Загнітко 2003: 66]. Парцеляція пов'язана, перш за все, з комунікативно-функціональним планом речення, виступає продовженням його суті [Марченко 2000: 77]. Це явище функціональне, виражене в тексті як прийом його композиції, упорядкування, стилізації: *Але ж не всі приходять із добрими намірами. Деякі напрошуються в гості саме для того. Щоб створити зло. Від таких капосників є стародавній обряд. Щоб нейтралізувати негативну дію людини* (Рівне Експрес. – 2005. – 25 жовтня. – С.14).

В основу парцеляції покладено об'єктивну здатність мови за допомогою сегментування тексту реалізувати комунікативне завдання: єдина формально-граматична структура речення розпадається на два (або більше) висловлень, кожне з яких утворює лінійний відрізок, що за певних умов мовленнєвої комунікації є достатнім для надання інформації. Таке членування та винесення однієї/кількох частин за межі єдиного синтаксичного тла зумовлюється суто комунікативними завданнями, оскільки між інтонаційно й семантично сегментованими частинами зберігаються всі попередні відношення й синтаксичні зв'язки, відбувається лише зміщення їх з площини реченнєвотвірних у площину текстотвірних. Безумовно, таке розчленування є внутрішньотекстовим актуалізатором, що посилює вагомість рематичного компонента й дає можливість виділити декілька елементів, надаючи їм самостійного внутрішньотекстового статусу: *Лідер НДП також припускає, що це спроба підірвати його авторитет у партії, напередодні проведення чергового з'їзду,*

призначеного на 7 грудня. **Тому миритися з тиском він не згоден** (ПіК. – 2002. – 5-11 листопада. – С.12); **Ми хотіли показати. Що саме молодь може змінити Україну. Що саме ми повинні стати рушійною силою у боротьбі з владою** (Українська газета. – 2005. – 11-17 травня. – С.3); **Революція – це мистецтво. Але не стільки через участь у ній митців чи музикантів** (Україна молода. – 2004. – 22 грудня. – С.4); **Випустила у світ широкий чотири тисячі учнів. І двох синів викохала** (Столиця. – 2005. – 4-10 лютого. – С.7). Зростання кількості парцельованих конструкцій є свідченням сталої тенденції української мови до аналітизму в сфері граматики.

Публіцистичний текст характеризується високою частотністю парцелятивів, що вичленувалися із структури простого речення. Вони становлять близько 38 % від загальної кількості проаналізованих парцельованих конструкцій.

Парцельований компонент простого речення виконує функцію виділення й наголошення, доповнення й уточнення, емоційного акцентування вміщеної в ньому інформації. Досліджуваний нами мовний матеріал та аналіз структури парцельованої частини простого речення засвідчує, що найуживанішим і типовим виявом є парцеляція однорідних членів речення, коли однорідні підмети, присудки, другорядні члени речення оформлюються у складі висловлення як окремі фрази й постають змістовими актуалізаторами цілого висловлення. При парцеляції однорідних членів речення виокремлена частина частіше має свого „представника” в базовій структурі і є однорідним або уточнювальним членом речення, що в структурному й смислово-плановому спрямований на базову частину, виконує експресивно-видільну функцію і містить найважливішу інформацію. Пор.: *Ліна Костенко завдяки цим текстам виглядає останньою жінкою в українській літературі, яка мала мужність „співати” гімн чоловікові. Сильному. Мужньому. Благородному* (ПіК. – 2000. – 12-18 грудня. – С.8); *Так розпочався їхній довготривалий бурхливий роман із короткими побаченнями. Ревноцями, навіть сварками* (Вечірній Київ. – 2005. – 12 травня. – С.13).

Виокремлені однорідні члени речення стають репрезентантами окремих пропозицій, і єдине поліпропозитивне речення членується на цілий ряд окремих виявів об’єктивних смислів, хоча така репрезентація не постає самодостатньою, оскільки своїм дейктичним смислом парцеляти орієнтовані на попередню реченнєву структуру [Загнітко 2003: 72].

Серед однорідних членів речення найчастотнішою представлена парцеляція однорідних присудків, тому що присудок, по-перше, здебільшого виражається дієсловами, що характеризуються більшою вживаністю у текстах і становлять близько 26% порівняно з іменниками, прикметниками, займенниками, числівниками [Бабайцева, Максимов 1981: 118]; по-друге, присудок є важливим і в структурно-семантичному відношенні, бо є носієм предикативних категорій (часу, модальності тощо). Присудок – головний член речення, обов’язковий компонент і ядро предикативної синтагми. Присудок простого речення частіше парцелюється, аніж постає приєднаним, оскільки його предикативність налаштовує на важливість означеної ним дії, а не на постінформативність. Цей факт відіграє особливу роль у публіцистичному стилі, де необхідна інформаційна місткість кожного слова: *Спочатку відставний полковник отримав посаду начальника відділу. Але тут раптом скорочення штатів, і йому довелося стати рядовим співробітником. Директорці він цього не пробачив. Пообіцяв поквитатися* (ПіК. – 2001. – 12-18 червня. – С.5); *Наталка Зикова, першокурсниця ВПУ технології та дизайну одягу, готувалася до конкурсу старанно. Заздалегідь придумала собі образ – любов* (Вечірній Київ. – 2004. – №37. – С.4); *А спочатку на кухні ми поклали паркет. Клієнту не сподобалося. Потім стелили лінолеум. Поклали у ванній плитку. Теж вийшло „щось не те”. Зняли. Поклали іншу* (ПіК. – 2002. – 20-26 серпня – С.12). У текстах публіцистичного характеру наявне парцелювання повторюваного присудка: *Жити! Хочеться жити як люди* (Освіта. – 2000. – листопад. – С.5); *Кохати треба. Кохати треба вміти і хотіти* (Столиця. – 2003. – 22-28 серпня. – С.30). У межах базової частини на присудковій відразу акцентується увага, а повтор ще більше підсилює його значимість. Парцелюються присудки різні за лексичним значенням, як ті, що належать до одного семантичного класу слів, так і ті, що не пов’язані спільними компонентами лексичних значень, а завдання парцелята – уточнити, конкретизувати першу частину висловлення наступним повідомленням, що приєднується до основної частини за допомогою сурядного сполучника або лише інтонаційно, безсполучниковим зв’язком: *Накрити і на слабкім вогні довести до кипіння. Відставити* (Сільські Вісті. – 2003. – 30 вересня. – С.6); *Громадянини також повинні брати на себе відповідальність за те, кого вони обирають президентом, депутатом, чиїх вказівок дотримуються, чиїм коментарям вірять. І аналізувати* (Сільські вісті. – 2003. – 14 вересня. – С.1); *Безсмертний у відставку, звичайно, не піде. Не захоче. Надто великий нині його статус* (Українська газета. – 2005. – 20-26 липня. – С.2); *Павло Григорович розсадив їх на дивані, кріслах. Грав дітям на бандурі й співав. Тоді повів їх у свою бібліотеку, показав книжки і порадив щонайбільше читати* (Вечірній Київ. – 2004. – 6 листопада. – С.4); *Практично на всі свої продюсерські невдачі Мінкульт має вправне пояснення. Теорія „першого Млинця” витає серед ветеранів як рятівна соломинка, яка у герметичному середовищі ресторації Будинку Кіно виявляється доволі міцним корковим поясом. І облагороджує кінематографічне провалля* (ПіК. – 2001. – 12-18 червня. – С.6); *Ще одне. Якщо вбивство було дуже жорстоким – невже й собі теж робити такі самі нелюдські речі? І самому перестати бути людиною* (ПіК. – 2000. – 5-11 серпня. – С.5). Парцельовані присудки, набуваючи додаткового змісту, поєднуються з базовою частиною за допомогою сурядних сполучників, репрезентуючи семантику одночасності або

послідовності, значення вибору, чергування, зіставлення, протиставлення тощо, та інтонації, яка компенсує відсутність сполучника й визначає сутність смислових відношень, парадигма яких розширюється відношеннями допустовості – умови, причини, наслідку, мети тощо. Однорідні парцельовані присудки найчастіше репрезентують семантику послідовності дій: *Але Бодулан оскаржив у суді. І домігся, завдяки Леоніду Кучмі, передачі справи в Кіровоград. Вибори було визнано недійсними. І призначено нові* (Дзеркало тижня. – 2005. – 14 – 20 травня. – С. 3); *Будуть сперечатися про пріоритети державного фінансування і щодо права відомств на позабюджетні фонди, про відповідальність за зовнішні позики і згубність монетарної політики, про неприпустимість емісії і непід'ємність податкового тягаря і таке інше... Далі створюватимуть складні схеми взаємних поступок і погоджуватимуть позиції. Нарешті бюджет приймуть* (ПіК. – 2002. – 24-30 вересня. – С.17). Парцеляти-присудки називають також події, що перебувають між собою у відношеннях чергування: *То миряться, то сваряться, аж світа божого не видно, то знову миряться. Об'єднуються* (Наш край. – 2006. – 13.10-26.10. – С.8).

Парцелюються також присудки двох або більше речень, між якими існує зв'язок залежності, що робить можливим зіставлення смислових відношень між опорним компонентом і парцелятом, з одного боку, й частинами складнопідрядного речення, з іншого: *Зустріла я в Італії молоду москвичку, яка там живе вже 10 років, вийшла за італійця, двох діточок має. Нїбито не бїдує.* (Слово Просвіти. – 2005. – жовтня. – С.13); *Знімаючи першу стрічку, Балабанов зовсім не розраховував на таку популярність, тож коли критики цілком щиро охрестили його російським Тарантіно, режисер зрозумів, що наскочив на золоту жилу. Рїшуче копнує глибше* (ПіК. – 2001. – 5-11 червня. – С.36). Тут між базовою структурою та парцельованою конструкцією існують причинно-наслідкові відношення. Однорідні присудки виражають і додаткове обставинне значення способу дії, причини й наслідку: *Це давно вже тягне на сенсацію чи театральний експеримент, не шокує, не дратує і навіть не псує настрої. Ми надивилися. Звукли. Йдемо далі* (Україна молода. – 2004. – 23 грудня. – С.9). Функціональна однорідність присудків може супроводжуватися морфологічною неоднорідністю, коли не збігаються форми способу дієслів-присудків, вид (доконаний – недоконаний) тощо: *Не лийте помії вгору, панове! Поділилися враженням. Дїймо* (Столиця. – 2003. – 22-28 серпня. – С.2); *У письменники вибився. Вже й друкується. І так читачів смїшуть, що за животи хапаються* (Літературна Україна. – 2004. – 16 вересня. – С.11). Такі конструкції можуть виражати ряд послідовних дій чи ряд послідовних етапів однієї дії, одночасність дій, виражених у базовій фразі й парцеляті.

Наявна в мові газет і парцеляція підмета – члена речення, що повторюється і входить у висловлення як окремий його сегмент, виступаючи смисловим актуалізатором: *У квітні цього року померла бабуся Зоя. Остання мешканка села Трояни. У сумній долі Троянів та її мешканців віддзеркалилося сонячне народження, квітуче буття. І смерть* (Рівне Експрес. – 2005. – 10 листопада. – С.1); *Саме таким вродливим, щирим та безпосереднім був Лукаш, випромінюючи добрість, щедрість, майже дитячу безпосередність. Кажуть, у нього закохувалися жінки. Навіть дружини найближчих друзів* (Літературна Україна. – 2004. – 15 квітня. – С.3); *Ми бачили, що влада не здатна довести до кінця жодної резонансної справи про злочини минулого життя (режиму) і що вже навіть Л.Кучма повернувся в Україну і навіть почав коментувати дії нової влади. Тоді почало з'являтися перше розчарування. Зневіра* (Рівне Експрес. – 2005. – 10 листопада. – С.4). Парцельований підмет частіше (порівняно з виокремлюваним присудком) виконує уточнювальну чи обмежувальну функції щодо відповідного головного члена базової частини, що дозволяє говорити про певну співмірність його з уточнювальними компонентами як ускладнювачами структурно-семантичної будови простого речення.

Крім підмета й присудка, до складу простого поширеного речення входять і ті повнозначні слова, що пояснюють головні члени речення та вступають з ними в атрибутивні, об'єктні чи обставинні відношення, а нас цікавлять як такі, що можуть парцелюватися. Такі парцеляти (поширені чи непоширені), є залежними від базової частини і в граматичному, і в семантичному, і в функціональних планах. Парцельовані другорядні члени речення виявляють різний ступінь залежності від базової структури. Порівняймо, наприклад, додатки, наявність яких може бути обов'язковою, запрограмованою, передбачуваною елементами опорного речення, а може мати факультативний вияв, привносячи додаткові смисли: *Вона (журналістка) відказувала, що все не може відбутися одночасно, потрібні тривалий час і значні зусилля, щоб нівелювати шкідливу та обтяжливу спадщину. Час ще, мабуть, є. Бракує. Зусиль.* (Українська газета. – 2005. – 20-26 липня. – С.5); *В усьому треба знати міру. І час* (Рівне Експрес. – 2005. – 10 листопада. – С.11); *Здається, ми просто забули, що маємо власну культуру, власні традиції. Безглузде мавпування з іноземщини спотворює як наше життя, так і нас самих. Особливо мову* (Сільські вісті. – 2003. – 28 серпня. – С.2); *Він у будь-якому випадку є однією з найбільш наближених „довірених осіб” президента і часто готує свої експертні думки. Для вузького кола* (Українська газета. – 2005. – 20-26 липня. – С.4). Як правило, парцелюються додатки, наявність яких зумовлена активною правобічною валентністю дієслів-присудків, а винесення їх за межі базового речення зумовлене їхньою смисловою вагомістю. Конструкції з парцельованими відокремленими додатками відзначаються специфічністю ритмо-інтонаційного оформлення й вимовляються прискореним темпом, відмежовуючись інтонаційно від попереднього речення короткою паузою. Запрограмованість додатка компонентами базової частини уможливорює його покваліфікування як парцелята: *...І покотилося: 500, 900, 1400, 1800, 1900...І нулі*

після цифр – порожнеча, яку треба заповнити. **Змістом, почуттями, байдужістю, зрадами, любов'ю, відданістю та безвідповідальністю** (ПіК. - 2002. – 3-9 вересня. – С.34); *...І той, хто займається розшуком, у першу чергу повинен з'ясувати сімейні обставини, які передували зникненню. Або стан психічного здоров'я „пропажі”* (ПіК. - 2002. 17-23 вересня. – С.26).

Вичленування атрибутивного компонента виступає засобом емоційно-експресивного підкреслення ознаки, семантичного посилення, підвищення його комунікативної значущості: *Далі професор пропонує взяти свої фотокартки різних років, наприклад, зроблені п'ятнадцять, десять, п'ять років тому. І сучасну* (Рівне Експрес. – 2005. – 10 листопада. – С.13); *Раптом якоїсь миті у радісному відчутті оновлення щемно і пронизливо осягаєш: у святому поєднанні барв і пахоців бракує чистіє підбадьорливої посмішки, чистіє світлої аури. **Близької і недосяжної*** (День. – 2005. – 14 травня. – С.8); *Більшість українців була тоді в захваті від перших кроків нового Президента. **Рішучого, інтелігентного, розумного*** (День. – 2005. – 14 травня. – С.8); *Вони вважають, що будь-яка спроба демократизувати процеси в місті, в якому з 390 000 мешканців близько 37 000 є громадянами Російської Федерації, а ще близько 40 000 мають подвійне громадянство України і РФ, за умови перебування тут іноземних військових формувань буде невдалою. **Навіть фатальною*** (Українське слово. – 2005. – 6-12 липня. – С.2). 3-поміж парцельованих другорядних членів речення означення найближче змикаються з приєднувальними конструкціями через свою необов'язковість у структурі простого речення, де вони виступають лише поширювачами його структурно-семантичної будови.

Досить часто в публіцистиці зустрічаються конструкції з парцельованими відокремленими означеннями. Ці синтаксичні утворення складаються з одиничного чи кількох прикметників: *Безумовно, Петрова, як будь-який справжній художник, прагне відповіді на ці питання, ставлячи їх та відповідаючи своїми роботами. І очевидно, що основною філософською її творчістю є Колір. **Стилізований.*** (ПіК. – 2002. – 5 - 11 листопада. – С.5); *На круглому столі було цікаво, розумно, виважено і шляхетно. Хіба що...Посмію і скажу: не вистачало на столах...книг. **Щойно з друку*** (Слово Просвіти. - 2005. – 12-18 травня. – С.8).

Функцію означення або структур, що їх замінують, можуть виконувати й парцельовані конструкції, що не містять прикметників: *Сьогодні працівники підприємства збирають трави по всій Україні. І вся країна може їх купити. Найскладніше було навчити людей. **І тих, хто збирає, і тих, хто радить, як лікувати*** (ПіК. - 2002. – 13-19 серпня. – С.16); *...Цей перелік можна продовжувати. Однак жодні регалії не здатні відобразити глибину й благородство людської душі. **Її душі*** (Слово Просвіти. – 2005. – 12-18 травня. – С.6). Відокремлені означення можуть мати значення порівняння: *На колишньому гербі міста зображено піраміду. **Майже таку, як на доларі*** (ПіК. – 2001. – 24-30 вересня. – С.5).

Аналізуючи випадки парцельовання обставин, ми дійшли висновку про різний ступінь парцеляції цих другорядних членів речення: валентнопрогнозовані обставини виявляють більшу залежність від базової частини, максимально тяжіючи до структури опорного речення; детермінантні поширювачі зближуються з приєднувальними конструкціями, оскільки так само слабо виявляють доцентрові тенденції, вміщуючи додатковий конкретизувальний зміст. Пор.: *Інша справа, що його підлеглі все частіше відмовляються від цієї самої прозорості і розглядають галузі, які їм довірів президент у межах державної управлінської системи, тільки як свою особисту вотчину. **Для годування*** (Українська газета. – 2005. – 20-26 липня. – с.4); *І навіть якщо ви знаєте, хто яке місце у ієрархії посідає, це ще зовсім не означає, що потрібно йти у визначений кабінет. **Для рандеву*** (Українська газета. – 2005. – 20-26 липня. – С.4); *Так може бути сформована ще одна імперія Вексельберга – титанова, але тільки з серцем в Україні. **Майже безкоштовно*** (Українська газета. – 2005. – 20-26 липня. – С.7); *Черговим актом дружби стало підписання Президентом України В.Ющенком указів про тимчасове запровадження безвізового режиму з країнами Європейського Союзу (плюс Швейцарія) з травня та Сполученими Штатами Америки з червня. **В односторонньому порядку*** (Українська газета. – 2005. – 20-26 липня. – С.16).

Парцельовані обставини за своїм морфологічним складом не відрізняються від непарцельованих. Вони також можуть виражатися прислівниками, формами непрямих відмінків іменників із прийменниками й без них, інфінітивами, фразеологічними зворотами: *Звичайно ми повернемося до теми конфіскації згодом. Але спершу спробуємо щось купити. **Офіційно*** (ПіК. - 2001. – 12-18 червня. – С.33); *Подібний аскетизм і стосовно жінок. Якщо це не ваша дружина, будь-яке товариське спілкування, не кажучи вже про любовне, карається адміністративно і навіть кримінально. **Аж до смертної кари*** (ПіК. – 2002. – 10-16 вересня. – С.12). *Думаю, знадобиться не так багато часу, щоб Юлія Тимошенко втратила у парламенті не лише золоту акцію, а й фракцію. **Повністю*** (ПіК. - 2002. – 20-26 серпня. – С.33); *...Інша річ, що іменем «екзорцист» нині прикривається багато хто. Люди вірять. **Часто даремно*** (ПіК. – 2002. – 3-9 вересня. – С.28).

Рідко зустрічаються відокремлені парцельовані обставини, виражені дієприслівниками або дієприслівними зворотами: *Якщо прихід у політику В.Ющенка підбадьорив українців, а його громадська постать привернула до себе увагу широкої та різнобарвної громадськості, у певному розумінні – всього суспільства, то у сфері дії, ділом („не словом, а ділом”) ми нічим ЖИВИМ (після створення Руху) не заявили про себе. **Залишаючись у глибокому підпіллі історії*** (ПіК. – 2003. – 29-4 квітня. – С.21). Найчастіше парцелюються обставини, що поширюють предикативну основу та мають значення способу дії: *За допомогою ароматів вони [жінки] причаровували і знищували супротивників, впливали на працездатність та потенцію*

чоловіків. Словом, використовували свої знання лише за призначенням. З покоління в покоління вони передавали їх у спадок. **Від жінки до жінки, принципово ігноруючи чоловіків** (ПіК. - 2002. -15-21 жовтня. – С.23); ...Отже, можна сміливо пророкувати: народні депутати знову будуть битися за кожну бюджетну гривню, як за Родину! **Між собою і урядом** (ПіК. - 2001 – 12-18 червня. – С.28); **Цивільний шлюб також вважається законним. З усіма юридичними наслідками. Навіть аліментами** (ПіК. - 2001. - 12-18 червня. – С. 9); **Гіні – це невиліковне. Ні часом, ні грошима** (ПіК. – 2001. - 12-18 червня. – С.11); **часу**: *За Литви південні райони знову почали енергійно колонізуватися, з'явилися численні укріплені поселення, степ ожив. Аж до появи в другій половині XV століття Золотої Орди.* (ПіК. - 2002. – 17-23 вересня. – С.2); **міри й ступеня**: *На початку 90-х, коли Мережі ще не було як такої, неофітів комп'ютерних комунікацій налічувалось не так вже й багато. До сотні у кожному великому місті* (ПіК. – 2001. - 12-18 червня. – С.13).

Найменш частотно представлені конструкції з парцельованими обставинами, що мають значення причини, мети, міри і ступеня. Це пояснюється тим, що такий зміст здебільшого передається підрядними реченнями [Матезіус 1967: 135]: *Я вважаю, що вони не мають права виступати на сцені Майдану. І хочу тут додати, що батьківщина мусить знати своїх героїв, треба знати тих людей, які відстоюють нашу ідею на східній Україні. Тому що там набагато важче працювати і страйкувати, ніж тут* (Україна молода. – 2004. – 7 грудня. – С.12). *Особливо корисно перечитувати Цибулька надвечір проти ночі. Щоб не наснилися рожеві сні про щасливу сучасність* (Час. – 29 жовтня – 5 листопада. – С.8); *Говорив так швидко. Що аж нім збігав з його лиця* (Самоврядування Києва. – С.2005. – 7 жовтня. – С.4). Парцельовані обставини подібної семантики вкрай мало представлені в обстежених нами газетно-інформаційних текстах.

Отже, аналіз явища парцеляції на рівні простого речення засвідчує, що парцелят розширює інформаційну насиченість речення, інтенсифікує смислове значення неядерних компонентів, надає їм у публіцистичному тексті виразності. Широко представлені парцельовані члени речення, що мають опорне слово в базовій структурі, а парцелят виступає його однорідним чи уточнювальним компонентом. Серед них можна виокремити наступні структурні групи:

1) конструкції з парцелятом-підметом, де парцелят здебільшого виражений іменником або займенником у називному відмінку, але завжди перебуває у постпозиції до базового речення;

2) конструкції з парцелятом-присудком. О.Попов вказує на те, що “це один з “найдавніших” засобів парцеляції” [Попов 1968: 292], де парцелят уживається з різними лексичними значеннями;

3) парцельоватися можуть не лише підмети й присудки, що мають у базовій частині відповідні компоненти такої ж граматичної природи, а й конструкції з парцелятом-означенням (узгодженим і неузгодженим), конструкції з парцелятом-додатком (прямим і непрямым), з парцелятом-обставиною.

Література

1. Бабайцева, Максимов 2005: Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. – Т.3: Синтаксис. Пунктуация. – М.: Просвещение, 1981. – 271 с.
2. Загнітко 1999: Загнітко А.П. Актуальні проблеми текстової лінгвістики: закономірності внутрішньотекстової організації // Лінгвістичні студії. – Вип. 5. – Донецьк: ДонНУ, 1999. – С.95-111.
3. Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
4. Загнітко 2003: Загнітко А. Структурні і семантичні різновиди українських синтаксичних інновацій // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Випуск 11. У 2-х ч. / Укл. А.Загнітко (наук.ред.) та ін. – Ч.І. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С.135-147.
5. Кадомцева Л.О. 1985: Кадомцева Л.О. Українська мова. Синтаксис простого речення. – К.: Вища шк., 1985. – 128 с.
6. Марченко 2000: Марченко Т.В. Парцеляція як явище речення й тексту // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 6 / Укл. А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2000. – С.132-136.
7. Матезіус 1967: Матезіус В. Язык и стиль // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С.239-245.
8. Попов 1968: Попов А.С. Сегментация высказывания // Русский язык и советское общество. Морфология и синтаксис современного русского языка. – М.: Наука, 1968. – С.248-261.

The article is the sequential of the author's series of publications on analyzing expressive construction in the publicistic style. The author considers the structure of the parcellation constructions in the simple sentence in modern publicistic texts

Keywords: expressive syntax, parcellation, simple sentence, publicistic style.

Надійшла до редакції 6 липня 2007 року.

ББК Ш12=411.4*22
УДК 811.161.1'37

ОНТОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ ЧАСОВОЇ ЛОКАЛІЗОВАНОСТІ ТА ФАЗОВОСТІ В КАНВІ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРЕДИКАТІВ

Стаття продовжує цикл публікацій автора, присвячених структурно-семантичній та функціональній характеристиці предикатів. У ній розглянуто семантичні властивості часової локалізованості та фазовості як категорійні ознаки предикатів дії, процесу, стану та якості.

Ключові слова: предикат, стан, дія, процес, часова локалізованість, фазовість.

Оскільки кожне речення існує в часі, його репрезентанти – предикатні знаки – можна оцінювати за часовими параметрами: упорядкованістю, дискретністю, спрямованістю, динамічністю тощо. Онтологічна категорія часу в конкретній мовній обкладинці є широкою макросистемою, яка об'єднує комплекс часткових систем. Її представляють категорії, що формують відповідні функціонально-семантичні поля, виражені певними мовними засобами. Українська граматики при виділенні предикатних типів стоїть на позиції залучення часових і субстанційних характеристик, із опорою на останні [Вихованець 1992: 93], [Мірченко 2001: 122]. Такий підхід є переконливим, адже предикатним словам передусім властиві синтагматичні семи – як такі, що потенційно визначають валентну модель речення і характеризують в якісному плані його валентних партнерів. Категорійні ознаки предикатів, пов'язані з ідеєю часу, з погляду семантичної диференціації предикатних знаків не знайшли належного висвітлення в українській мовознавчій літературі. Тому статтю присвячено характеристиці фазовості та часової локалізованості, які разом із категорією динамічності / статичності виділяють у межах аспектуально-темпорального ознакового комплексу. Ставимо за мету проаналізувати категорійну структуру виділених категорій, з'ясувати семантичні особливості предикатів дії, процесу, стану та якості щодо часових категоріальних ознак у сучасній українській мові.

Відповідно до онтології “стану речей”, усі предикати можна розташувати у двох логіко-семантичних площинах – “позачасовості” і “часової пов'язаності” [Падучева 1996: 127]. Перша група об'єднує предикати якості (властивості, звички, вміння), друга – предикати з часовою характеристикою – дії, процесу і стану. Часовість суттєво не характеризує жоден предикатний тип. Для аналізу дієслівних предикатів така логіко-семантична ознака поверхнева в тому сенсі, що не відображає окремих механізмів функціонування цих семантико-синтаксичних категорій. Водночас вона є наріжним каменем, бо на ній ґрунтуються типологічно важливі риси предикатів, пов'язані з часом.

У контексті надкатегорії “часової пов'язаності” / “позачасовості” апелюємо до ознаки “часової локалізованості / нелокалізованості” з деякими заувагами щодо її традиційного тлумачення. Зазначену семантичну категорію трактують на сьогодні як опозицію таких семантичних компонентів: 1) конкретності дії та ситуації загалом на часовій осі, тобто прикріплення до якогось одного часового моменту чи періоду; 2) невизначеності чи часової узагальненості дії (чи ситуації) [Бондарко 2001: 168]. Уперше аналіз цієї опозиції на категорійному рівні провів Е. Кошмідер. Мовознавець протиставив ситуації, що мають певне місце в часі, тим, що не прикріплені до часового плану [1962: 140]. Таке розмежування стосується лише мовних ситуацій із дієслівними предикатами. Воно проведено в контексті аспектологічних досліджень – як вихідний пункт для функціонального аналізу граматичних значень недоконаного і доконаного видів. Установлено, що ці грами по-різному співвідносяться з ознакою часової локалізованості. Так, недоконаний вид типізує ситуацію і нейтралізує часовий план речення. Залежно від контекстних ситуацій, представлених предикатом-дієсловом у недоконаному виді, можна характеризувати “локалізованість” (+ чи –) як: 1) відтин на часовій осі (+) → *Зоря на сході поступово блідне, віщуючи народження нового дня*; 2) точку на часовій осі (+) → *Дівчина раптом блідне, і він розуміє, що сказав дурницю*; 3) повторюваність дії чи процесу (–) → *Вона щоразу блідне, як бачить кров*; 4) звичність чи часову узагальненість (–) → *Зорі бліднуть – на негоду*. У наведених реченнях дієслівний вид набуває додаткових значень, які варто розцінювати як варіантні, часткові. Отже, категорія часової локалізованості містить елементи аспектуальності (оскільки вказує на характер здійснення події) і темпоральності (бо передбачає місце події в часі). При її аналізі виявляємо взаємодію не лише різних категорійних ознак дієслова-предиката (виду і часу), а й субстанційних – конкретність / узагальненість суб'єкта й об'єкта, а також роль обставинних конкретизаторів.

Ситуативний підхід на сьогодні виходить за межі аспектології. Часова локалізованість виступає вагомою ознакою і для встановлення актуалізаційних особливостей висловлювання, і для дослідження денотативного змісту предикатних одиниць. При останньому увагу сфокусовано на взаємодії предиката з іменними групами, з урахуванням його аспектуально-темпоральної характеристики і висловлювання загалом. Основна семантична властивість часової локалізованості – конкретне прикріплення дії до будь-якої точки чи відтину на часовій осі – важлива характеристика предикатних значень. Т. Булігіна стверджує, що певний тип відношення до часової осі

встановлюється не лише залежно від того, який спосіб зображення дійсності обирає мовець, а й від належності предиката до певного семантичного класу [1983: 22]. Отже, можемо говорити про часову локалізованість як про внутрішню властивість предиката, на відміну від зовнішньої, спричиненої ситуативними факторами у висловлюванні. Таке тлумачення відповідає поняттєвим основам локалізованості [Пайар 1989: 279]. Аналізовану ознаку можна оцінювати ще на лексичному рівні: двом різним ознакам – часовості / нечасовості – відповідає в одних випадках відмінність предикатів, а в інших – відмінність лексем, – зауважує Ю. Степанов [1981: 267].

У відомих класифікаціях предикати зі значенням якості протиставлено предикатам зі значенням дії та процесу, адже останні відбуваються у певний момент часу чи протягом часового проміжку, що співвідноситься з точкою чи відрізком у сфері часу. Субстантивні предикати не можна оцінювати за часовими параметрами. Їхні денотати не займають відтину на реальній часовій осі, хоча можуть і зіставлятися з ним. Для встановлення темпорального плану предикати якості потребують обставинних конкретизаторів, порівн.: *Батько веселий* → якість розцінюємо як особливість вдачі людини; *Сьогодні батько веселий* → якість має темпоральний фон. Розмежування дієслівних і субстантивних предикатів нашою думкою морфологізований характер локалізованості на лексичному рівні. Отже, усі дієслівні предикати наділені цією ознакою, субстантивні – ні. Предикати стану оцінюємо залежно від їх лексико-граматичного наповнення. Стан, виражений прислівником чи прикметником, позбавлений часової характеристики, а дієсловом – наділений нею. Останнє морфологічне вираження свідчить про близькість часових станів до процесів, порівн.: *Я сумна. Мені сумно ↔ Я сумую*.

Залучаючи поняття часової тривалості, зауважуємо, що для кожної ситуації є свої часові інтервали. Тому для різних дієслівних предикатів характер часової локалізованості не однаковий. У реченнях із діями, процесами, станами відзначаємо певні особливості щодо аналізованої ознаки. У динамічних предикатах спостережено тенденцію до вузько визначеної часової локалізованості: вони прикріплюються до конкретної точки чи відрізка на лінії часу → *Хлопець стрибнув. Квіти зацвітають. Трави прижовкли*. Дієслівні стани мають ширшу локалізацію: вони прикріплюються до певного часового плану і цілком його охоплюють, порівн.: *Межи зеленими килимами біліє гречка...* (М. Коцюбинський). *Мама ненавидить цей відбиток* (В. Симоненко). Різні лексико-семантичні групи дієслів у межах категорії стану також відрізняються часовим прикріпленням. Стійкі стани, на відміну від часових, не локалізовані, вони не можуть зазнавати генералізації чи ітерації (узагальнень та повторень) [Падучева 1996: 129]. На це вказує некоректність їхнього сполучення з обставинами на зразок *цілий день, протягом року*: можемо сказати *Він цілий день сумує*, але не *Він цілий день знає* *. “Ультрадвгні” часові інтервали мають статичні дієслова зі значенням відношення, володіння чи перебування: *На дереві висіло яблуко. Книжка містить цінні поради. Цей документ належить мені*. А. Бондарко зауважує, що лексичне значення таких дієслів недискретне, як таке, що загалом суперечить протиставленню ознак (локалізованості / нелокалізованості) [2001: 191].

У багатьох дієслівних предикатах наявність ознаки часової локалізованості корелює з характером суб’єктної синтаксеми. Залежно від характеру суб’єкта (активного чи пасивного), відображеного в опозиції істоти / неістоти, предикатне слово може бути атемпоральним або включеним у часовий план, порівн.: 1) *Церква стоїть* → Дієслово-предикат характеризує суб’єкт як предмет, що належить до певного класу; 2) *Петро стоїть* → Увага зміщена на часовий зріз дії суб’єкта. Наведені приклади свідчать про реалізацію різних лексичних значень слова “*стояти*”.

Особливості дієслівних предикатів щодо аналізованої ознаки зафіксовано в моделях відношення до часової осі: висхідні чи спадні відрізки (залежно від маркованого значення – конструктивних чи деструктивних змін) відображають дію або процес. Стан як гомогенну ознаку можна відобразити відрізком, який не має вертикального скерування. Такі властивості предикатів засвідчують граматичні значення категорії виду: статичні дієслова існують лише у формі недоконаного виду, тоді як дієслова динамічних предикатів (дії та процесу) можуть мати як недоконаний, так і доконаний.

Ситуативний підхід до аналізу мовних явищ дозволяє стверджувати, що значення часової локалізованості може модифікуватися залежно від комунікативної настанови речення. В окремих мовленнєвих ситуаціях предикати дії та процесу можуть утрачати часові параметри. У такому разі дієслова дії чи процесу відображають предикатну ознаку як типізований факт буття, тому їх не можна оцінити за конкретними, “вузькими” часовими параметрами. Прикметно, що таке узагальнення досягається лише формою недоконаного виду: *Ці рослини запилюються вітром. Дикі гуси прилітають із вирію найраніше. Суниці дозрівають у червні. Барвінок у Криму росте (Остап Вишня)*. Їхні денотати, як і субстантивних предикатів, не розподілені в часі, а ніби переміщуються в ньому. У мовознавстві такі предикати, наближені до кратних та ітеративних одиниць, отримали назву “класи дій” і “класи процесів” [Селиверстова 1982: 96], [Бондар 1998: 12]. Підтверджує схожість “класів” із предикатами якості те, що речення з ними можна розгорнути у структурну модель “мати властивість + інфінітив”: *Зорі яскраво блищать – на сонячний день* → “*Зорі мають властивість яскраво блищати перед сонячним днем*”; *Шипшина колется* → “*Шипшина має властивість колотися*”. Абстрагування дій і процесів, унаслідок чого вони уподібнюються до властивостей предметів, є крайнім, найвищим ступенем генералізації ситуацій. Часова нелокалізованість таких предикатів, як і якості, є втіленням у мові універсальної ознаки позачасовості. Дії, цілком абстраговані від часу, “піднімаються” на рівень пізнання:

зв'язки між явищами дійсності постають не просто як притаманні безпосередньому спостереженню, а як установлені людським інтелектом, як такі, що мають позачасову силу. У семантиці нелокалізованих “класів” істотну роль відіграють психологічні та емоційні чинники презентації часової ідеї в людській свідомості, а також мисленнєві процеси абстрагування суб'єкта й об'єкта. Часова нелокалізованість у такому разі є складним образним прийомом передачі типового через одиничне, зняттям денотативної значущості відтінку (локалізованості) шляхом узвичаєння епізодів. Мовні ситуації з такими предикатами відображають звичні явища навколишнього світу.

Аналіз категорійних ситуацій свідчить про те, що окремі дії та процеси можуть бути частково нейтралізованими від конкретної локалізованості. У такому разі їхні денотати абстраговані лише від реального “протікання” в часі: *Я читала цю монографію. Романко ходив до школи, приносив якісь книжки від вчителя...* (М. Коцюбинський). Категорійна ситуація таких висловлювань, як “класичний варіант” ознаки нелокалізованості, тісно пов'язана з тлумаченням видових функцій дієслова-предиката. Імперфективна форма в поєднанні з минулим часом надає дієслівному предикатові відтінку результатива: дію (процес) представлено як факт звершення, який не має точного місця на часовій осі. Це може підкріплюватися і мовленнєвими чинниками – обставинними детермінантами на зразок *раніше, часто, колись* тощо: *Вже колись наливалися соком груші, яблука та сливи...* (В. Шевчук). Часову локалізованість при цьому можна оцінювати як невизначену.

Ситуативний підхід до ознаки часової локалізованості / нелокалізованості – а він у мовознавчих концепціях є основним – не відображає категорійних основ предикатного знака, але повинен, на наш погляд, залучатися з метою встановлення комунікативних особливостей предиката. Репрезентування одним типом предиката різних категорійних ситуацій у висловлюванні – від чітко локалізованих до позачасових: *Дівчина раптом червоніє. Дівчина щоразу червоніє при зустрічі з парубком. Дівчата червоніють, коли їм освідчуються. Дівчата червоніють частіше, ніж хлопці* – засвідчує мовленнєву варіативність. Узагальнення як один із виявів нейтралізації часової локалізованості – це наслідок модифікації конкретних, одиничних дій (процесів): *Восени квіти в'януть. Кішки дряпаються. Узимку організм слабшає*. Наведені речення варто вважати семантично складними, неелементарними, оскільки вони відтворюють множинні ситуації. Їх можна звести до простих, одиничних виявів яких буде відповідати реченням із предикатом дії чи процесу.

Часова локалізованість корелює і з фазовими особливостями предикатів. **Фазовість** охоплює широкий спектр мовних явищ – не тільки лексико-граматичних (на рівні окремих лексем і афіксів), а й синтаксичних (на рівні висловлювання). Функціонально-мовленнєві вияви фазовості не мають типологічного характеру, на відміну від фазових значень, що фіксуються парадигматично і відображені у словниках. Останні істотні для дослідження структури предикатних значень, оскільки пояснюють їхнє існування з погляду причинної залежності. Відтак теорія фазовості допомагає зрозуміти “стан” і “подію” як два класи референтних і сигніфікативних ситуацій [Бондар 1998: 5], з якими пов'язаний і поділ предикатів.

Отож, поняття фазовості можна розглядати у двох аспектах – сигніфікативному і денотативному. Наявність фазових сем у структурі предиката є відображенням сигніфікативного аспекту дієслівного значення. Фазова модель набуває особливої чинності при характеристиці таких аспектуальних особливостей дієслова, як внутрішній поріг (внутрішня межа) і роди дії (аспекти значень). Аналізуючи предикатні типи за вказаною ознакою, дослідники говорять про фазовість їхніх денотатів. Такий підхід дозволяє наблизити фазову оцінку до загального поняття часової локалізованості. Відповідно до цього фазовість предиката обов'язково передбачає часову пов'язаність, тоді як її відсутність пов'язана з позачасовістю. Тому всі дієслівні предикати вважаємо фазовими, а субстантивні – нефазовими, оскільки вони не локалізовані в часі, а лише віртуально існують в ньому.

Загальне поняття аналізованої ознаки ґрунтується на факті сегментованості дії: денотативну ситуацію розглядаємо як складову окремих квантів, корпускул чи порцій дії. Мовознавці оцінюють фазову структуру дії з двох позицій: 1) виділяючи темпоральну послідовність трьох фаз (початку, середини та кінця) → принцип триєдності [Храковский 2001: 94]; 2) протиставляючи початок процесу його вичерпності → принцип бінарності [Соколов 1988: 539]. Категорія фазовості передбачає однойменне функціонально-семантичне поле, ядром якого є дієслово, тому насамперед актуальна для дієслівних предикатів – дії, процесу, стану. Для субстантивних предикатів (якості) вона також важлива, оскільки засвідчує діалектику сфер статичності і динаміки – корелятивний зв'язок із динамічними предикатами (процесу). Говорячи про фазовий характер предиката, маємо на увазі, що в окремий часовий зріз існує не дія загалом, а окремий її квант. У кожен наступний момент дія (чи процес) ніби щезає і відразу ж створюється знову – одна фаза переходить в іншу, – тому отримує свою цілісність лише у межах того відтинку, що вона займає в координатах часу.

Розбіжні погляди існують щодо ознаки фазовості у предикатів стану: проблематичним постає питання: існує стан як ціле чи як дискретне в кожен момент часу. Як відомо, стан може мати різне морфологічне наповнення, внаслідок чого спостерігаються розходження в поєднанні лексичного і граматичного значень, порівн.: *Хлопцеві сумно ↔ Хлопець сумує ↔ Хлопець сумний*. Дослідники схиляються до думки, що фазові семи є у структурі стану незалежно від його морфологічного вираження та лексичного змісту [Селиверстова 1982: 127].

Значення фазовості набуває реального сенсу лише в порівнянні загальних понять процесуальності та нерухомості, тривалості та граничності дії, динамічних форм і статичних, якими наділені предикати дії та процесу, з одного боку, та стану, з іншого. Прикметною рисою динамічних предикатів є змінність, тому фазовість дії та процесу ототожнюємо з поняттям “розвитку”. Стан як статична ознака не передбачає якісних змін, його прирівнюємо до “існування”. Процес (чи дія) з позиції аналізованої ознаки – це протікання фаз із неоднорідними властивостями, а стан – з однорідними [Miller 1970: 502], [Comrie 1976: 49].

Фазові відмінності динамічних і статичних предикатів стосуються насамперед дієслівних предикатів процесу та стану, які часто об'єднують в один клас як за ознакою пасивності суб'єкта, так і за однаковим граматичним (процесуальним) вираженням. Слова *тепліти, глибиати, гіркнути, волохатіти, дрібніти, жилявіти, крацати, кремезніти, круглішати* функціонують як предикати процесу, бо в їхній структурі є зміна різнорідних фаз; *блищати, жаріти, кипіти, пахнути, світити, мерзнути, яснитис* – як стану, бо їм притаманна зміна ідентичних фаз.

Тлумачення фазовості як “вираження обмеженості процесу (в широкому значенні) тією чи іншою часовою межею в діапазоні від моменту виникнення (початку) до завершення (закінчення)” [Соколов 1988: 539] допомагає з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки між динамічними (дія та процес) і статичними предикатними значеннями (стан та якість). Причинно-наслідковий характер фазовості певним чином споріднює її з категорією каузативності. Каузативні відношення в реченнях: *Батько сіє жито* (каузатив) → *Жито посіяне* (пасив) – можуть розглядатися і з позиції фазових – як дія → її вичерпаність. Однак фазова детермінація не обов'язково пов'язана з активною дією на об'єкт, вона може виступати і наслідком спонтанного розвитку: *Вона зів'яла, зсохла, як билла в спеку; лице зблідло, помарніло, аж зчорніло; цюки опали, ясні очі неначе погасли* (І. Нечуй-Левицький). Результат, досягнутий розвитком процесу, стає умовою існування статичної ознаки: *Сніги заіскрилися* → *Сніги іскряться*. *Іванко захворів* → *Іванко хворий*. *Волосся посивіло* → *Волосся сиве*. *Дівчина покрасивішала* → *Дівчина красивіша*. Отже, досягнення як кінцева фаза дії та процесу завжди корелює з початком стану чи якості суб'єкта. Стійкий вияв ознаки підготовлений її попереднім розвитком. Така циклічність фазовості будується на основі бінарних опозицій, які творять складну структуру, відображаючи розвиток дії: формування початку → (через поступовий перехід) → завершення. Так, семантика дієслова “зблищати” може бути описана через кінцеву фазу попередньої ознаки (“перестати бути тьмяним”) і навпаки. На основі циклів фазовості можемо говорити про семантико-граматичну деривацію одиниць як діалектику сфер статичності і динаміки [Kastovsky 1973: 277], [Fodor 1980: 74], [Городенська 1991: 125].

Схема 1

Дериваційна система предикатних значень

Процес чи дія після досягнення свого порогу існують у вигляді відповідної ознаки чи властивості. Ця особливість є підґрунтям корелятивного характеру предикатів процесу з якістю: *веселішати* → *ставати веселішим, побіліти* → *стати білим*; а також зі станами: *зблищати* → *блищати, зажевртітися* → *жевртітися*. Наведені співвідношення можна пояснити через акумулятивну і генеративну функції суб'єктів у реченні – набуття ознаки та її вияв. Бінарні висловлювання: *Мишасті коні зовсім побіліли, обліплені снігом* (М. Коцюбинський) → *Коні стали білими*; *Під темною стіною лісу забіліла корчма* (І. Нечуй-Левицький) → *Під лісом біліє корчма* – засвідчують фазову детермінацію ситуації, від її становлення до стійкого вияву. Концепція циклів дозволяє говорити про те, що фазова семантика визначає презентацію якоїсь певної події. Моделювання циклічності (початку, продовження і завершення) дії чи процесу може відповідати окремому “фрейму”.

Фазовість має формальні засоби вираження. Це одна з ознак, на якій будується граматична опозиція категорії виду: імперфектив виражає серединну фазу (процес у широкому розумінні), перфектив – початкову чи завершальну (цілісність події чи факту). Синтетичними засобами фазовості виступають префікси (*ви-, від-, роз-, за-, до-, пере-, при-, під-, у- (в-)* тощо): *зацвісти, розцвісти, прицвісти, відцвісти, перецвісти, доцвісти*. Аналітичними засобами – фазові дієслова (*ставати, продовжувати, закінчувати* тощо) і прислівники з часовою інформацією (на зразок *незабаром, вчора, до осені, на рік, цілий тиждень*).

Мовленнєві вияви фазовості співвідносяться з часовою локалізованістю як ситуативною ознакою висловлювання. Варто зауважити, що корекція фазової константи стосується загальних семних процесів: актуалізації, модифікації, нейтралізації тощо, які актуальні для дослідження предикатних значень із позиції референції та комунікативних завдань висловлювання. Наприклад, при абстрагуванні предикатів дії та процесу

(в так званих згадуваних вище “класів”: *У травні трава росте найшвидше*), окрім утрати ознаки часової локалізованості, відзначаємо і “згасання” фазовості. Така особливість підпорядкована логіці речей: утрата загальних часових ознак передбачає втрату часткових, однією з яких і є аналізована ознака. О. Селіверстова стверджує, що лише предикат, денотат якого створений у часі, здатний поєднуватися з інформацією про часові зміни; відтак за цією ознакою можна розмежовувати предикати стану та якості [1982: 127]. Отже, показниками лише фазового предиката (стану) виступають темпоральні обставини на зразок *протягом дня, цілий рік* тощо, напр.: *Який густий ліс!* → властивість, якість; *Багато років ліс був густим, а тепер зрідів* → стан.

Оскільки фазовість притаманна дієслівним предикатам – дії, процесу і частково стану, можна говорити про її кореляцію з ознакою часової локалізованості. Однак ця категорійна ознака має особливий статус, оскільки вказує на причинно-наслідкові зв'язки предикатних значень у системі мови. Загальний підхід до локалізованості/ нелокалізованості як семантичної ознаки прив'язаності дії до часової осі дозволяє розмежувати предикатні одиниці вже на лексичному рівні. Субстантивні та дієслівні предикати засвідчують різні площини аналізованої категорії. Проте таке розмежування не свідчить про формальне (морфологізоване) вираження часовості: різні групи дієслівних предикатів мають неоднакову характеристику за цією ознакою. Відсутність компонента часової локалізованості в окремих статичних предикатах не засвідчена формальними граматичними показниками, тому належить до сфери інтенції.

Аналізовані у статті категорійні ознаки формують значення предиката, відтак у контексті теорії функціонально-семантичних полів часову локалізованість і фазовість на тлі загального предикатного поля можна оцінювати як окремі мікрополя, які взаємодіють і обумовлюють одне одного. Вважаємо, що аналіз предикатних одиниць необхідно проводити із залученням таких часових ознак, оскільки останні можуть деталізувати диференційні особливості предикатів.

Література

1. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: Функціонально-ономасіологічний аспект: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. – К., 1998. – 33 с.
2. Бондарко А. В. Основы функциональной грамматики: Языковая интерпретация идеи времени. – СПб: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2001. – 257 с.
3. Булыгина Т. В. Классы предикатов и аспектуальная характеристика высказывания // Аспектуальные и темпоральные значения в славянских языках. – М.: Наука, 1983. – С.20-39.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.
5. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К.: Наукова думка, 1991. – 192 с.
6. Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола // Вопросы глагольного вида. – М.: Изд. иностр. л-ры, 1962. – С. 105-167.
7. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського ун-ту, 2001. – 340 с.
8. Падучева Е.В. Семантика времени и вида в русском языке // Падучева Е.В. Семантические исследования: Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – С. 9-191.
9. Пайар Д. К теории перфективации // Логический анализ языка: Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М.: Наука, 1989. – С.269-285.
10. Селіверстова О.Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикативных типов русского языка // Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – С. 86-157.
11. Соколов О.М. Семантика категории фазовости в русском языке // Известия АН СССР: Серия языка и литературы. – Том 47. – № 6. – 1988. – С. 539-549.
12. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – Ленинград: Наука, 1981. – 360 с.
13. Храковский В. С. Некоторые проблемы универсально-типологической характеристики аспектуальных значений // Вопросы русской аспектологии. – Тарту: Изд-во ТГУ, 1980. – С. 3-24.
14. Храковский В. С. Семантика основных значений СВ и НСВ в русском языке // Studies on the Syntax and Semantics of Slavonic Language / ed. by V. S. Chrakovski, M. Grochovski and G. Hentschel. – Oldenburg, 2001. – С. 89-108.
15. Comrie B. Aspect an introduction to the study of verbal aspect and related problems // Cambridge Textbook Linguist. – 1976. – Vol. 10. – № 2. – P. 48-51.
16. Fodor J. Generative Semantics // Fodor J. Semantics: Theories of Meaning in Generative Grammar. – Cambridge; Mass.: Harvard university press, 1980. – P. 70-81.
17. Kastovsky D. Causative // Foundations of language. – Vol. 10. – 1973. – Dordrecht: O. Reidel publ. Company. – P. 255-315.
18. Miller I.E. Stative verbs in Russian // Foundations of Language. – Vol. 6. – №4. – 1970. – P. 488-504.

The article continues the author's series of publications concerning the structural, semantic and functional characteristics of predicates. The semantic properties of temporal localization and phasing have been considered as categorial features of predicates of action, process, state and quality.

Keywords: predicate, process, action, state, quality, temporal localization, phasing.

Надійшла до редакції 7 вересня 2007 року.

Ольга Новікова

ББК Ш10*222
УДК 81'367.333

ФОНОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЯК КОМПОНЕНТИ ТЕМИ

У статті досліджуються детермінантні члени речення у складі теми. Аналізуються погляди провідних лінгвістів щодо розташування детермінантних членів у структурі речення. Встановлюється місцезнаходження фонових детермінантів як компонентів теми. Описуються структурні різновиди локальних та темпоральних приреченневих поширювачів у комплексі теми та реми.

Ключові слова: тема, рема, детермінант, фоновий детермінант.

Концепція актуального членування стала новим поштовхом у дослідженні значущості тих чи інших компонентів у мовленні. Комунікативний аспект вивчення речення бере свій початок у Празькій лінгвістичній школі, голова якої, В.Матезіус, здійснив відкриття, показавши, що явище, в якому бачили психологічну природу (тобто реалізацію психологічних особливостей інтерпретації сприйняття явищ та відношень об'єктивного світу у мовних одиницях), насправді є лінгвістичним.

В.Матезіус підкреслював, що поділ членів речення на два компоненти (він називав їх основою, чи вихідним пунктом повідомлення, і ядром висловлювання) являє собою членування самого речення, а не психологічного судження, як вважалося раніше. Він назвав це членування актуальним, оскільки таке членування залежить від того, як включається речення в ту чи іншу мовленнєву ситуацію. Автор вважав, що для характеристики кожної мови важливе відношення між актуальним і формальним членування речення. Також вчений пов'язав актуальне членування з головним засобом його вираження в слов'янських мовах – з порядком слів – і тому зміг уперше науково й об'єктивно виявити закономірності порядку слів у чеській мові, порівнявши їх із закономірностями слів в англійській мові.

В.Матезіус виходить з того, що в різних мовах по-різному можна передавати інформацію про те, що відомо в певній ситуації. Тому в межах речення лінгвіст розрізняє:

- 1) основу повідомлення – те, що є відомим у певній ситуації;
- 2) ядро повідомлення – те, що повідомляється про основу повідомлення.

У зв'язку з цим автор підкреслює, що таке членування не збігається з формально-граматичним на підметі і присудок.

Усі наступні концепції комунікативного членування речення спираються на визначальний підхід В.Матезіуса. При цьому визначаються ті чи інші моменти актуального членування [Арутюнова 1976: 103-104; Вихованець 1993: 124-126; Загнітко 2001: 310-318].

Метою дослідження є фонові детермінанти як компоненти теми. У межах поставленої мети з'ясовуються наступні завдання:

- розкриваються такі компоненти актуального членування як “тема” та “рема”;
- аналізуються погляди провідних лінгвістів щодо місцезнаходження детермінантів;
- описуються структурні різновиди фонових детермінантів у комплексі теми та реми;
- простежується місцезнаходження фонових детермінантів у складі теми.

Членування речення на дві частини, що визначається комунікативними завданнями і є суттєвим для певного контексту і певної ситуації, називається актуальним членуванням.

Основними виразниками актуального членування речення сучасної української мови є порядок слів, інтонація та лексико-морфологічні засоби.

Базовими компонентами актуального членування речення є тема та рема. Ці терміни у сучасній лінгвістиці стали досить популярними. Під темою розуміють ту частину речення, яка містить відому інформацію, на якій ґрунтується наступне розгортання думки. Тема зумовлена ситуацією спілкування чи контекстом і поєднує дане речення з попереднім. Вирізняючи тему, дослідники актуального членування речення, відзначають такі ознаки:

- 1) тема – це “вихідний пункт висловлювання” [Ковтунова 1976: 34-37];
- 2) тема актуально менш значуща, ніж рема;
- 3) тема – частина речення, яка звичайно відома і зумовлена попереднім контекстом, виступаючи носієм “даного”.

Ремою називають ту частину речення, у якій міститься основний зміст висловлювання його ядро, те нове, що повідомляється у цьому реченні. Рема має наступні ознаки:

1) рема містить у собі те, що повідомляється про тему;

2) рема є актуально значущою за тему, постає репрезентантом основного змісту повідомлення і комунікативним центром висловлювання;

3) рема виступає носієм “нового”.

Інформація, вміщена у темі, може бути як відомою, так і невідомою, як даною, так і новою. Це ж саме можна сказати і про рему. Рема як комунікативне ядро речення обов'язково повинна бути виражена у реченні. Речення без реми не може існувати.

Тема, якщо вона мстить у собі дещо відоме адресанту у неповних реченнях може бути опущеною:

Ідуть / заробітчани... Йдуть та й ідуть, чорні, похилі, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі... Йдуть і зникають у сірій безвісті (М.Коцюбинський).

У результаті поєднання теми з ремою і формується в адресата нове знання.

Основним засобом вираження теми в сучасній українській мові є підмет. Але у тих випадках, коли мовець як вихідний пункт свого повідомлення вибирає особу і обставину, в яких виступає як носій ознаки чи витворював дії, темою виступають детермінантні члени речення.

Детермінантний член речення або детермінант – це самостійний семантичний поширювач, наявність якого зумовлюється комунікативними потребами висловлення.

По-різному вчені розв'язують питання щодо позиції детермінантів у реченні. Більшість з них вважають, що обов'язковою для детермінантів є позиція в абсолютному початку речення. Саме це сприяє кваліфікації цих компонентів як детермінантних членів, наприклад: *У морі* // не було зеніток (В.Кучер); *Владно, голосно* / він // віддавав розпорядження (В.Кучер); *І від того* // вже й не спалося йому всю ніч (А.Головко).

Препозиція для детермінантних членів речення є стилістично не маркованою, не пов'язаною із завданнями актуалізації тих чи інших відрізків мовлення або спеціальним комунікативним призначенням. Але детермінант може змінювати своє місце розташування під впливом правил словорозміщення, які визначаються актуальним членуванням [Граматики 1970: 149].

І.П.Распопов цілком справедливо стверджує, що місце розташування детермінантних членів речення визначається їх тематичною роллю в актуальному членуванні речення [Распопов 1972: 55-61].

О.О.Крилова погоджується з І.П.Распоповим у тому, що розв'язувати питання про розташування детермінанта не можна поза встановленням комунікативної організації речення і ролі цієї форми в актуальному членуванні. Виступаючи переважно темою, на думку О.О.Крилової, детермінант при об'єктивному порядку слів розташовується саме на початку речення, і це служить сильною позицією детермінанта. Коли ж детермінант функціонує в ролі реми, препозиція не є для нього звичайною: це інверсія, яка є стилістично значущою. Речення з таким порядком слів не поширені в мові. Відповідно до цього, у комунікативно-синтаксичній будові речення детермінантам належить самостійна роль [Крилова 1993: 183].

У статті підтримується погляд О.О.Крилової щодо місцерозташування детермінантних членів речення. Такі приреченнєві поширювачі можуть бути присутніми у будь-якому з комунікативних типів речення. Далі більш детально зупинимось на фонових детермінантних членах речення як компонентах теми.

При нейтральному порядку компонентів детермінанти з різним значенням знаходяться, як правило, на початку речення: *А в сторожці* (локальний детермінант) // пахло сонцем, що цілий день угрівало долівку та стіни, сухими теплими ящиками з-під насіння та дерев'ям (Г. Тютюнник); *З села* (локальний детермінант) //, як з того світа, глухо обізався дзвін (М.Стельмах); *Над дорогою* (локальний детермінант) // самотня верба, розчакнута міною, з подертою, покрученою корою (М.Стельмах); *З-поміж усіх українських міст* (локальний детермінант) // найбільшим і найславнішим був Київ (М.Грушевський); *Проте сьогодні* (темпоральний детермінант) // Володимир хвилювався дужче, ніж будь-коли (Ю.Мушкетик); *Ніколи* (темпоральний детермінант) // не ходила вона сама так далеко від хата (М.Коцюбинський); *Вранці* (темпоральний детермінант) // небо червоніло, як рожі в саду (О.Гончар).

Адже існують випадки, коли початкове положення детермінантних членів речення порушується:

1) якщо намагаються підкреслити підмет як перший компонент теми, детермінант займає місце після підмета: *Дмитро / у своїх мріях* // був уже далеко від села (М.Стельмах); *Семен / у своєму листі* // до пана не наважився написати усю правду (М.Коцюбинський); *А Варка / в серці своєму* // носила найпотаємніші спогоди (А.Головко);

2) якщо темою виступає група присудка (дієслово разом із залежною відмінковою формою), а ремою – група підмета, то для підкреслення залежної форми як першого компонента теми, детермінант розміщується після залежної форми або після дієслова: *Кобилу / після довгих роздумів* // купив у нас сусід Якименко (С.Васильченко); *Семена / вранці* // забрав до в'язниці городовий (М.Коцюбинський);

3) в експресивних варіантах при інверсії детермінанта й предикативної групи детермінант має місце в кінці речення: *Ця думка підбадьорила Семена, і він навіть* // заснув / на хвилинку, примостившись під деревом (М.Коцюбинський); *Настя наспіх* // одягла дитину та вибігла / з хати (П.Панч);

4) при частковій інверсії предикативної групи детермінант розташовується між підметом та присудком: *Іде / селом // Харитя, і якомсь їй чудно (М.Коцюбинський); А ранок // в селі / розгорювався, як золото на сонці (В.Кучер).*

Найчастіше тема репрезентується фоновими детермінантами. У реченні вони можуть вживатися як одиничні: *Надворі (локальний детермінант) // розцвітав ранок (Панас Мирний); Навкруги (локальний детермінант) / пуста //, німа, без радощів, холодна (М.Коцюбинський); Знову (темпоральний детермінант) // кривоногий сторож уніс миску і кухоль з водою (Панас Мирний); Під вікном (локальний детермінант) // стояла якась страшна жінка, бліда, простоволоса, в подертій заболоченій одежі (М.Коцюбинський); Аж до вітряків (локальний детермінант) // висипав народ зустрічати козацький загін (А.Головко), так і розгорнуті: Літом (темпоральний детермінант) /, під час жнив (другий темпоральний детермінант) //, Мотря й хвилинка не відпочине (Панас Мирний); Другої днини (темпоральний детермінант) /, як тільки циганки вирушили на жебри (темпоральний детермінант) /, Соломія // пішла услід за їх гарбою (М.Коцюбинський); Але вже у вестибулі міської думи (локальний детермінант) /, де відбувалося засідання (другий локальний детермінант) //, випадково з розмов курців дізнався про арешт Кузнецова (А.Головко); Раптом (темпоральний детермінант) / з вулиці (локальний детермінант) // відчинилися двері, і до книгарні зайшов сивий дідок з пакунком газет на плечах (А.Головко).*

Найчастіше фонові детермінанти розташовуються в абсолютному початку речення: *За Дніпром (локальний детермінант) / небо (підмет) // ясно, ясно палало всіма кольорами веселки (І.Нечуй-Левицький); Другого дня (темпоральний детермінант) // було тихо (М.Коцюбинський); За річкою (локальний детермінант) / понад лісом (другий локальний детермінант), // вся гора вкрилася розкішними килимами ярини (М.Коцюбинський); Давно (локальний детермінант) за синю хмару (локальний детермінант) сонце впало (Т.Осьмачка); Тоді (темпоральний детермінант) // Десна була глибокою і бистрою річкою (О.Довженко), В цей час (темпоральний детермінант) / у порту (локальний детермінант) / завжди, // ніби граючись у хрещика, сновигали матроси всіх націй (П.Панч).*

Ті декілька детермінантів (або детермінант), які входять до реми, не утворюють єдиного словосполучення, наприклад: *за Дніпром / небо; в кімнаті / хтось; давно / за синю хмару; за річкою / понад лісом; в цей час / у порту тощо.* Кожна із цих словоформ, називаючи обставину, яка стала вихідним пунктом для мовця, стала тим предметом (у широкому смислі), з приводу якого або у зв'язку з яким мовець хотів щось повідомити.

Якщо тема виражена локальним детермінантом, то речення будується відповідно до комунікативних намірів мовця повідомити про те, що відбувається (відбулося, буде відбуватися) у певному місці, наприклад: *В кімнаті (локальний детермінант) // хтось тихо награвав журливу мелодію (М.Івченко); З високого пагорба (локальний детермінант) // відкривається чудесна долина (І.Цюпа); А в небі (локальний детермінант), // незважаючи на спеку, вилися жайворонки (М.Рильський); Зимою (локальний детермінант) / ліс // вражає тишею, та життя в ньому не завмирає (А.Волкова); Серед тонкого попискування синичок (локальний детермінант) // чути посвисти червоно-рудих красенів снігурів (А.Волкова).*

Якщо детермінант має темпоральне значення, то вихідним пунктом повідомлення стає позначення часу, наприклад: *Після дощу (темпоральний детермінант) поля підіпріли, розбухли, і чоботи, підминаючи стерню, м'яко вгрузали в землю (М.Стельмах); Весною (темпоральний детермінант) /, а особливо в літню пору (другий темпоральний детермінант) / хоч через день-два (третій темпоральний детермінант) // подавай дощу (Ю.Збанацький); Та зразу ж (темпоральний детермінант) // і отямилась, зімкнулись, навалились купою: ніхто з братчиків не пробивсь (М.Пригара); І от знову (темпоральний детермінант) // прийшла весна, і знову (другий темпоральний детермінант) // зацвів терен у Вуточинному садочку (Г.Тютюнник); У дні весняних канікул (темпоральний детермінант) // попливли жовкві, скрижанілі за зиму сніги (Ю.Збанацький).*

Поширеними в українській мові є випадки, коли в темі комбінуються темпоральний та локальний детермінанти, причому препозицію, як правило, займає темпоральний детермінант, а локальний заповнює позицію другого компонента. Початкове місце темпорального детермінанта пояснюється універсальним значенням часової характеристики, оскільки будь-яка подія відбувається (чи має місце) на часовій осі [Крылова 1993: 88]: *А зараз (темпоральний детермінант) / тут (локальний детермінант), // казали, давно дощем не пахло (Ю.Збанацький); А іноді (темпоральний детермінант) / звідтіля (локальний детермінант) // картинно впливає на чистину виводок на чолі з гордовитим гусаком (І.Шаповал); Після третіх півнів (темпоральний детермінант) / на дорозі (локальний детермінант) // з'явився вершник (М.Стельмах); А через хвилину (темпоральний детермінант) / в лісі (локальний детермінант) // робилося щось неймовірне (А.Шиян); І згодом (темпоральний детермінант) / над ними (локальний детермінант) // по-дитячому нахилиють головки зволожені туманом ягоди (М.Стельмах).*

Часовий детермінант може приєднуватися до будь-якого речення; він може вживатися навіть тоді, коли не можливий локальний детермінант. Це має місце у тих випадках, коли предикативна ознака, називаючи постійну ознаку, не потребує локальної конкретизації (типу *Я люблю солодке*). Не можливо: *У цій кімнаті я любила солодке*, але нормально: *Ще вчора я любила солодке*. Якщо ж локальний детермінант з'являється у темі таких речень, то відбувається зсув у семантиці: він позначає не тільки і не стільки місце, скільки час

перебування суб'єкта у цьому місці, тобто “ у парку” = “коли я сиділа у парку” [Крылова 1993: 89]. Ця особливість семантики локального детермінанта також пояснює, чому він у комбінованій темі займає місце після темпорального детермінанта.

Типовим для сучасної української мови є комплексне вираження теми у поєднанні детермінанта і підмета, в якому детермінант, оточуючи підмет-тему, знаходиться у препозиції: *Через якийсь час* (темпоральний детермінант) / *він* (підмет) // побачив, що з волокон рослини стали сухі вузькі стрічки, мов ті рушники (М.Стельмах); *А там далі* (локальний детермінант) / *вона* (підмет) // повилась між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків (І.Нечуй-Левицький); *І раптом* (темпоральний детермінант) / *я* (підмет) // побачив серед жовтих одну білу лілею (Д.Ткач); *Сонячного травневого дня* (темпоральний детермінант) / *Максим* (підмет) // уперше вийшов сам із хати (В.Козаченко); *В полудень* (темпоральний детермінант), / коли повергаюсь додому, / *все* (підмет) // повторюється знову (К.Наріжний).

У сучасній українській мові тема може виражатися поєднанням темпорального, локального чи темпорального або локального детермінантів з об'єктним та суб'єктним поширювачами речення-висловлювання: *В ушах* (локальний детермінант) / *його* (суб'єктний поширювач) // лунали слова: “без наслідків”... “без наслідків”... і мов довбешкою стукали по голові... (М.Коцюбинський); *І знов* (темпоральний детермінант) / *перед Семеном* (суб'єктний поширювач) // чорне, пооране поле з ярами та видолінками, ще чорнішими, ще сумнішими (М.Коцюбинський); *Звечора* (темпоральний детермінант) / *йому* (суб'єктний поширювач) // наливали глечик молока, накривали довгою товстою скибкою хліба, вкрайного до цілої хлібини (Л.Первомайський); *І нікому* (суб'єктний поширювач) / *тепер* (локальний детермінант) // не молюся я , й запеклася на серці печаль (В.Сосюра); *Другого дня* (темпоральний детермінант) / *його* (суб'єктний поширювач) // було викликано до міської ради (М.Коцюбинський).

Отже, фактичний матеріал доводить, що фонові детермінантні конструкції є одним із досить поширених засобів вираження теми. Вони так само, як і підмет, можуть бути як одиничними, так і розгорнутими. Типовим для сучасної української мови, на нашу думку, є комплексне вираження теми в поєднанні фонового детермінанта й підмета, у якому фоновий детермінант, оточуючи підмет-тему, як правило, знаходиться в препозиції.

Література

- Арутюнова 1976: Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
- Вихованець, 1988: Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
- Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 386 с.
- Граматика 1970: Грамматика современного русского языка / Под. ред. Н.Ю.Шведовой. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
- Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Золотова 1982: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 386 с.
- Ковтунова 1976: Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М.: Просвещение, 1976. – 237 с.
- Крылова 1976: Крылова О.А. Детерминанты в аспекте коммуникативного синтаксиса // Вопросы языкознания. – 1976. – № 2. – С.32-48.
- Крылова 1993: Крылова О.А. Коммуникативный синтаксис русского языка: Дисс. ... докт. филол. наук. – М., 1993. – 338 с.
- Малащенко 1978: Малащенко В.П. Роль детерминантов в формировании семантической структуры предложения // Семантическая структура предложения. – Ростов н/Д, 1978. – С.70-86.
- Распопов 1972: Распопов И.П. О так называемых детерминирующих членах предложения // Вопросы языкознания. – 1972. – № 6. – С.55-61.

In this article I disclose the history of origin and development of the term determinant in linguistics. Background determinants as independent spreaders of the sentence are studied closely; their semantic and morphological features; and structural variety determinants is also singled out.

The necessity of investigating this phenomenon in the sphere of prepositional spreaders is caused by the need in further development of teaching about the compatibility of the sentence members and the interaction between the components of the utterance at the level of its formal and semantic structure.

Keywords: determinant, background determinants, determinants of conditionality, determinants with characterizing meaning, topical articulation, theme, rheme.

Надійшла до редакції 2 жовтня 2007 року.

ББК ПЗ0=81.45

УДК 811.14'01

СТРУКТУРА І ПОЕТИЧНІ ФУНКЦІЇ АТРИБУТИВНИХ СЛОВСПОЛУЧЕНЬ (на матеріалі параметричних прикметників гомерівського епосу)

У статті на матеріалі гомерівського епосу розглядаються структура і поетичні функції атрибутивних конструкцій, які є найпоширенішим типом лексичних сполук у старогрецькій мові. Поетичне мовлення актуалізує найрізноманітніші типи словопорядку прикметниково-іменникових сполук. Поетична свідомість приводить до переосмислення компонентів атрибутивних словосполучень. В означальних відношеннях найяскравіше виявляється роль параметричних прикметників як художнього тропу – епітета.

Ключові слова: атрибутивне словосполучення, параметричний прикметник, епітет, поетичні функції.

Одним з актуальних напрямів сучасного мовознавства є функціонально-системний підхід до вивчення мовних елементів. У зв'язку з цим заслуговує на увагу розгляд функціонування одного з видів синтаксичного поєднання слів – атрибутивних словосполучень, оскільки вони, за словами І. Р. Вихованця, втілюють найтиповіші відношення, закріплені в мовній системі [Вихованець 1993, с. 193]. Атрибутивна конструкція практично завжди є головною поетичною фігурою, за допомогою якої формуються образи художнього твору. Будучи найбільш поширеним типом словосполучень у структурі тексту, атрибутивні сполуки використовуються для точного опису різних об'єктів і явищ дійсності, а також при необхідності для надання їм соціальної оцінки або художнього змалювання. Саме прикметник з його могутніми асоціативними зв'язками та функціональною полісемією надає атрибутивній конструкції особливого звучання як понятійно-змістовного, так і образно-естетичного плану. Ад'єктив як елемент поетичного контексту, входячи у відповідне словосполучення, не тільки максимально виявляє свою семантику і експресивність, а й впливає на формування нової картини світу, характерної саме для цього поета, сприяє виявленню глибинної сутності створюваних ним образів. Завдяки прикметникові словосполучення набуває назви атрибутивного. Уживаючись при іменникові і творячи атрибутивне словосполучення, прикметник, хоч і має статус залежного слова, відіграє важливу смислову і стилістичну роль: він звужує значення іменника виділенням однієї властивості предмета, утворюючи нове значення, і разом з тим реалізує художній задум автора. Не є винятком у цьому відношенні і атрибутивні конструкції з прикметниками розміру, які віддавна широко використовувалися майстрами художнього слова. У творах письменника будь-якої епохи параметричні прикметники виступають одним із елементів його стилю та світосприймання. Поряд із зоровою інформацією ці лексеми можуть створювати в контексті художнього твору яскраві глибокозмістовні образи, вказувати не тільки на фізичні властивості об'єкта, але у тексті поем набувати низки конотативних значень, оскільки володіють великим потенціалом різноманітних контекстуальних реалізацій при збереженні загального сигніфікативного значення. Прикметники розміру стають засобами вираження емоційної ознаки, тобто суб'єктивно забарвленими індивідуальними образами предметів, явищ, думок, почуттів.

Предметом нашого дослідження є моделі атрибутивних сполучень (у результаті дослідження виявлено 1090 атрибутивних конструкцій з параметричними прикметниками). Генітивні та предикативні словосполучення у нашій статті не розглядаються. Важливу роль у визначенні стилю відіграє врахування питання розміщення компонентів субстантивно-ад'єктивного словосполучення. У результаті дослідження виявлено такі типи прикметниково-іменникових сполук: синтаксичні групи типу А + S, варіанти S + A, A + S + A, а також перервані конструкції. З 1090 випадків функціонування досліджуваних прикметників-атрибутивів 534 рази вони вживаються як постпозитивний атрибут, а 556 – у препозиції до означуваного іменника. При цьому, на нашу думку, не має об'єктивних критеріїв для визначення норми вживання прикметника у функції атрибута іменника у старогрецькій мові. Досліджуючи проблему розташування прикметників розміру у субстантивно-ад'єктивних словосполученнях на матеріалі гомерівського епосу ми виявили, що препозиція та постпозиція трапляються майже з однаковою частотою. Наше дослідження підтвердило думку Бергсона, згідно з якою для прикметників, які позначають кількісні ознаки, а саме – слів *μέγας*, *μακρός*, *μικρός* та інш., в цілому однаково характерні обидві позиції [Bergson 1960, с. 160]. Разом з тим можна виокремити деякі особливості параметричних прикметників у складі атрибутивних словосполучень. Так, у випадку високої частотності вживання окремих прикметників з певними групами іменників, можна говорити про стабільну, стійку позицію узгодженого означення у стосунку до означуваного іменника. Стійка препозиція спостерігається, наприклад, у словосполученнях прикметника *μέγας* з абстрактними іменниками *τὸ εὖχος*, *τὸ κλέος*, *τὸ κῆδος* (слава), іменниками *τὸ ἔργον* (справа), *ὁ ὄρκος* (клятва), *τὸ πένθος* (сум), *τὸ θαῦμα* (диво), *ἡ πόθος* (смуток), *ἡ ἄτη* (несчастя) з іменниками ТГ “крик”, лексемою *ὁ οὐρανός* (небо) та іменником *τὸ δάμα*, що належить до ТГ “споруди, будівлі”. Наприклад: „*πεύθετο γάρ Κίπρονδε μέγα κλέος* (II. XI, 21) – велика слава дійшла аж на Кіпр”. Стійка препозиція характерна у епосі для сполучень прикметника *μακρός* з іменником *ὁ Ὀλυμπος*, прикметника *αἰψύς* з іменником *ὁ ἄεθρος* (загибель), *ὁ Ὀλυμπος*, прикметника *ὕψηλός* з іменником *τὸ ὄρος*, прикметника *εὐρύς* з

іменниками ὁ ὄμος (ТГ частини тіла), ὁ χθών (земля), ὁ πόντος (море), прикметника *παχύς* з іменниками ТГ “частини тіла”. Стійку препозицію таких словосполучень можна, на нашу думку, пояснити тим, що ці прикметники виступають переважно єдиним означенням, яке швидко впадає у вічі, а також намаганням автора підкреслити, виділити цей прикметник.

Поряд з препозитивним вживанням прикметника у стосунку до означуваного іменника виявлено випадки стійкої постпозиції прикметників розміру в гомерівському епосі. Це, насамперед, стосується словосполучень *ἔγχος μέγα*; *μένος μέγα*; *δῶρον μακρός*; *δένδρον μακρόν*, *στρατός εὐρύς*; *οὐρανός εὐρύς* та сполучень прикметника *εὐρύς* з ТГ іменників “географічні назви”. Стійка постпозиція спостерігається і у сполученнях *πάλις αἰπύς*; *χεῖρ παχύς*; *τεῖχος ὑψηλός*, *δάμα ὑψηλόν*, *δόμος ὑψηλός*.

При цьому цікавим є те, що прикметник *εὐρύς*, виступаючи означенням абстрактного іменника *τὸ κλέος*, трапляється у Гомера лише у постпозиції, тоді як у словосполученні *μέγα κλέος* він вживається лише у препозиції. Отже, ми можемо стверджувати, що обидві позиції спостерігаються в однакових умовах, і позиція узгодженого означення здебільшого не пов’язана з будь-якими розбіжностями у словосполученні чи граматичному плані. Значеннєву та граматичну рівнозначність обидвох позицій узгодженого означення (препозиції та постпозиції) можна представити, порівнявши приклади, в яких один і той самий прикметник виступає у словосполученні з тим самим іменником або близьким за значенням спочатку в пре-, а потім в постпозиції. Наприклад: „*ὅς τε μέγα κῦμα θαλάσσης εὐρυπύροιο* (II. XV, 381) – *неначе велика хвиля широкопросторого моря*” і „*πρὸτι δ’ αὐτὰς κῦμα μέγα ροχθεῖ κνανάπιδος Ἀμφιπρίτης* (Od. XII, 60) – *хвиля велика реве синьоокої так Амфиприту*”;

Поряд з контактним розташуванням означення та означуваного в гомерівському епосі часто трапляється дистантна позиція компонентів атрибутивного словосполучення. Як правило, контактне та дистантне розміщення компонентів використовується без різниці в смисловому та стилістичному планах. Наприклад: „*πρὸς δάμα Διὸς μεγάλου νεόντο* (II. V, 907) – *повернулись до дому великого Зевса*” – контактна постпозиція і „*εὐχομένη δ’ ἦρ’ ἄτο Διὸς κοῦρη μεγάλου* (II. VI, 304) – *так говорила, благаючи доньку великого Зевса*” – дистантна постпозиція. Відсутність різниці у функціонально-семантичному плані між різними типами розміщення компонентів субстантивно-ад’єктивного словосполучення може бути проілюстрована і такими прикладами:

1) „*καὶ γὰρ σοὶ ποταμὸς γέ παρά μέγας* (II. XXI, 192) – *і перед тобою велика ріка*” – дистантна постпозиція означення;

2) „*μέγας ποταμὸς βαθυδίνης* (II. XX, 73) – *велика, глибоководна ріка*” – контактна препозиція означення.

Отже, розглянувши параметричні прикметники у складі атрибутивних словосполучень, ми можемо стверджувати, що у старогрецькій мові спостерігається варіантність в плані розташування компонентів субстантивного словосполучення порівняно з сучасними європейськими літературними мовами, що можна пояснити бажанням автора уникнути одноманітності та монотонності викладу, прагненням до синтаксичного варіювання. Складовою частиною гомерівських атрибутивних сполучень виступають: 1) іменники конкретної семантики, в числі яких найменування предметів побуту, зброї, часових і просторових понять, об’єктів навколишнього середовища, ботанічні і зоологічні назви; 2) іменники з абстрактним значенням, серед яких: іменники на означення почуттів, переживань, іменники-назви понять внутрішнього світу людини, психічного й фізичного стану істот. Природно, що кількісне вираження груп іменників у кожному мікрополі параметричних прикметників різне. Широкий діапазон сполучуваності спостерігаємо з конкретно-предметними іменниками, які позначають предмети, що займають у просторі певне місце, мають протяжність та обсяг. Так, наприклад, всі прикметники на позначення розміру, за винятком мікрополя малого загального розміру та товщини, поєднуються з ТГ іменників „споруди, будівлі”. Більшість розмірних прикметників виступає означенням іменників, що належать до ТГ „рослини”, „географічні об’єкти”, „водойми”, тобто іменників, що позначають предмети з просторовою характеристикою. Досить високу валентність проявляють параметричні прикметники до імен зі значенням „зброя”. У таких синтагмах аналізовані лексеми зберігають здебільшого пряме номінативне значення. Іншу картину спостерігаємо у випадку сполучення з іменниками, які не мають просторової характеристики, як наприклад, з іменниками на позначення звукових понять, атмосферних явищ, часових параметрів, збірних понять, а також з лексемами абстрактної семантики. Сполучуваність прикметників розміру з такими групами іменників веде до втрати значення розміру, до суттєвих змін в значенні – розвитку вторинних значень.

Розгляд функцій параметричних прикметників у складі атрибутивних словосполучень підтверджує висловлену С. Єрмоленко думку про те, що означення прикметникового походження відкривають широкі можливості для переносного, метафоричного вживання ознак, для формування тропейчних виразів [Єрмоленко 1965, с. 25]. В означальних відношеннях найяскравіше виявляється роль прикметників як художнього тропу – епітета. Гомер за допомогою параметричних прикметників прагне створити конкретні, емоційні епітети. Для цього він кладе в основу епітета просту і наочну паралель. У результаті ознаки розміру стають не стільки носіями реальної прикмети, скільки засобами вираження емоційної ознаки, тобто суб’єктивно забарвленими індивідуальними образами предметів, явищ, думок, почуттів. За функціональною ознакою атрибутивні словосполучення поділяються на уточнюючі (характеризуючі), тавтологічні та гіперболічні епітети. Оскільки

сприймання навколишнього світу в епоху створення гомерівських поем відбувалося здебільшого через зовнішні відчуття, образи створювалися з метою правдивого відображення конкретних подій життя, то закономірно, що параметричні прикметники виступають в атрибутивних словосполученнях здебільшого як характеризуючі (уточнюючі) художні означення. Таке означення, на думку Л. У. Рожило, „будується переважно на простих наочних аналогіях, в яких втілилась і наївність, і своєрідна мудрість народного сприймання дійсності” [Рожило, 1962, с. 62]. Уточнюючий поетичний атрибут орієнтується найчастіше на пряме або на найближче переносне значення прикметника. Для відображення об’єктивної реальності, стислості та наочності зображення Гомер використовує здебільшого слова у їх прямих значеннях. З кількісної сторони – це найвагомійший пласт епітетів у гомерівському епосі серед параметричних прикметників. Їх мета – не тільки уточнити якості предметів і дати логічне визначення, а водночас апелювати до нашої уяви. Прикметники розміру, виступаючи в ролі уточнюючих художніх означень, охоплюють велику різноманітність ознак речей, портрету, явищ, яким властиві простота, об’єктивна правильність та життєва повнота зображення.

У результаті дослідження гомерівського епосу виявлено високу продуктивність та частотність прикметника *μέγας* як характеризуючого ад’єктивного атрибута в образній системі поем. Поетичне означення *μέγας* вказує на домінуючі лексеми, які виражають основні художні ідеї Гомера, впливають із загального тону поем. Гомерівський епос, а зокрема „Іліада”, багато уваги приділяє опису зброї. Різні види оборонної та наступальної зброї супроводжуються означальним словом-епітетом *μέγας*. Саме великим, інколи навіть непосильним для звичайної людини, зображений у епосі щит (ІІ. XVIII, 478; XVI, 136; XI, 572 etc.), спис (ІІ. XIX, 388; XVI, 141; V, 746; VIII, 389; XVII, 296; XVI, 802), меч (ІІ. V, 146; III, 272; I, 194, 220; XV, 712; XX, 459). Наприклад, гине Патрокл, щит якого „πληγῆϊσ ἔρχεῖ τε μεγάλῳ (ІІ. XVII, 296) – був вдарений довгим списом”. Художнім означенням „великий” наділені і різні тварини, а зокрема, свині (Od. IV, 457), бики (ІІ. XVII, 389; XVIII, 582; Od. XVIII, 372) та коні (ІІ. II, 839; XII, 97): „τὼ μὲν ἀναρρήξαντε βοῶς μεγάλῳ βοεῖν ἔγκατα καὶ μέλαν αἶμα λαφύσσετον... (ІІ. XVIII, 582) – стягнувши з великого бика шкуру, нутроці і темну кров його ковтали”. Великими видаються нам і предмети побуту та одягу: плащ (ІІ. VI, 90, 272; Od. XVIII, 292), тканина (Od. V, 230; VII, 83-84; X, 543; XV, 61), триніг (ІІ. XVIII, 344; XXII, 443; XXIII, 40, 702; Od. X, 359; 361; VIII, 434; XIII, 13), ковадло (ІІ. XVIII, 476). Крім того, міста (ІІ. XXII, 21; II, 332; VI, 392 et cet.) та будинки (ІІ. V, 213; XIX, 334, Od. VII, 225; XIX, 526; IV, 15 et cet.), вежі та стіни (ІІ. XII, 12; 257; VII, 463; XIII, 87; 50) є у епосі постійно великими. Виступаючи в ролі характеризуючого поетичного атрибута, прикметник *μέγας* має яскраво виражену описову функцію, оскільки називає суттєву ознаку і допомагає чітко уявити описуване.

Гомерівський епос багато уваги приділяє описові сили героїв та їх мужності. Епічна сила, що в поемах позначена лексемами *μέγας* (ІІ. XIII, 424; XV, 232, 262), *σθενός* (ІІ. XII, 224; XI, 12; XXI, 195, 304) та *κράτος* (ІІ. XI, 753; XV, 216; XVII, 206, 613) часто супроводжується характеризуючим художнім означенням *μέγας*, що поєднує в собі оцінну та характеристичну функції. Він не тільки відтворює суспільно закріплене ставлення до об’єкта носіїв мови, але й здатний передавати суб’єктивну думку, авторські переживання, викликаючи аналогічні враження у читача. Епічний подвиг, що позначається словами *ἔργον* (ІІ. X, 282; XIX, 150; XVI, 208; XI, 734; VII, 444; V, 303; Od. III, 275; XVI, 346) та *ἄεθλον* (ІІ. XXIII, 551; 640; XXII, 163), також видається великим. Невід’ємною складовою частиною подвигу є велика слава, яка в лексиці гомерівських поем позначається словами *κῆδος* (ІІ. XI, 502; X, 555; 87; XXII, 217), *κλέος* (ІІ. VI, 446; XI, 21; XVII, 131), *εὔχος* (ІІ. V, 285; XI, 288) та супроводжується означальним словом-епітетом *μέγας*, що набуває емоційно-експресивної функції. Відповідно до епічного ідеалу „μεγάλῃ ἀρετῇ (Od. XXIV, 193) – великим достоїнством” наділена і Пенелопа. За допомогою художнього означення *μέγας* створюється і низка образів героїв часів Троянської війни.

Група атрибутивних словосполучень, що належать до мікрополя малого загального розміру, є рідковживаною і позбавленою емоційно-оцінних відтінків. Такі поетичні означення не набули у гомерівському епосі сили, гнучкості та виразності з тієї причини, що це героїчний епос, у якому життя та події, герої та боги зображаються величними та грандіозними.

Художнє означення *βαθύς* виступає здебільшого в ролі характеризуючого і найчастіше вживається у просторовому значенні. Так, наприклад, глибокими, густими та непрохідними є ліс (Od. XVII, 316; ІІ. XV, 606; XX, 491) та хащі (ІІ. XI, 415; XXI, 573). Естетичний відтінок значущості отримує *βαθύς* у сполученні з іменником море, вир, а особливо – Тартар. Проте, у вищезгаданих контекстах це поетичне означення розглядаємо як тавтологічний атрибут. І лише один раз прикметник *βαθύς* позначає глибину у переносному значенні: „ὡς φάτο, τὸν δ’ ἄχος ἄψ’ ὑπὸ φρένα τύβει βαθεῖαν (ІІ. XIX, 125) – так сказала і гострий біль вдарив в глибоке серце”.

У мовній картині світу Гомера особливої художньої значущості в атрибутивних конструкціях набуває прикметник *εὐρύς*. Так, невіддільною складовою частиною епосу є „στρατὸς εὐρύς” (ІІ. I, 384; I, 484; II, 439) – „широке військо”. У цих атрибутивних словосполученнях відчувається не просто вказівка на розмір та величини, але й естетичний момент піднесеного, що викликає повагу та подив. Важко уявити у епосі і подвиг без слави, яка може бути не тільки „великою”, але й „широкою”. Такою „широкою” є слава Одиссея (Od. IV, 726, 816). Часто ми читаємо про „широкі плечі” Менелая (ІІ. III, 210), Аякса (ІІ. III, 227) та Одиссея (Od. VI, 225; XVIII, 69), оскільки епічний ідеал зовнішності та краси обов’язково передбачав широкі та великі плечі

героя. Поетичне означення *εὔρυς* може вживатися і як постійний епітет, сполучаючись з іменником *ὁ οὐρανός* (небо).

Ад'єктив *μακρός* часто виступає означенням іменників ТГ „зброя” та є постійним художнім означенням Олімпу. Саме в цих контекстах спостерігається естетичний відтінок піднесеності. Важко уявити і улюблений образ списа без означального слова-епітета *δολιχός* (*Od. XIX, 448; II. XIII, 162; XV, 477; XVII, 607*). Цей поетичний атрибут „не лише прикрашає. Він оповиває Гомерове слово поетичною атмосферою. У ній воно живе, озвучується, летить” [Содомора 1983, с. 17]. Тому і мертвим було б слово „спис” без художнього означення *δολιχός*. У мікрополі на позначення висоти, відзначаємо, що його конституенти часто використовуються для змалювання особливостей рельєфу окремих географічних об'єктів, величі споруд та їх частин.

Особливе емоційно-естетичне звучання отримує в атрибутивній конструкції прикметник *λεπτός*. Так, одяг (*II. XXII, 511*), плащ (*Od. V, 231; X, 544*) та тканину (*Od. II, 95; XXIV, 180*) можна порівняти зі справжнім витвором мистецтва.

Прикметники на позначення розміру можуть виконувати функцію тавтологічних поетичних означень, тобто слів, що підкреслюють та повторюють ознаку, закладену в самому понятті, в означуваному слові. Такі атрибутивні словосполучення, на перший погляд, не вносять нічого нового до означуваного слова. Однак саме подвоєна атрибутивно-об'єктна характеристика дозволяє глибше виявити сутність реальних об'єктів. Найчастіше у гомерівському епосі в ролі тавтологічних слів-епітетів виступають прикметники *μέγας*, *ὕψηλός*, *αἰψύς* та *εὔρυς*. В окремих випадках як тавтологічні означення можна розглядати поетичні атрибути *μακρός*, *ἠλίβατος* та *λεπτός*. Так, для греків гора Олімп є одним із найважливіших сакральних понять, символом верховної влади богів-олімпійців. Тому закономірно, що поетичне означення *αἰψύς* та *μακρός* в сполученні з іменником Олімп ми розглядаємо як тавтологічний епітет (*Od. XV, 43*). Міфологічний Тартар асоціюється з простором, що знаходиться в самій глибині космосу, великою безоднею, якої бояться навіть боги. Тому прикметник *βαθύς* у сполученні „*βαθύς δὲ τε Τάρταρος ἄμφις* (*II. VIII, 481*) – *навколо глибокий Тартар*” також трактуємо як тавтологічний. Дослідження показало, що використання параметричних прикметників як тавтологічних художніх означень залежить від семантики сполучуваного з ними іменника. Така атрибутивна конструкція має на меті привернути увагу читача до найсуттєвішої, найхарактернішої риси певного предмета, явища, дії.

Параметричні прикметники у складі атрибутивних словосполучень можуть виступати як гіперболічні епітети, що ґрунтується на граматичних особливостях прикметника. Оскільки у гомерівському епосі категорія найвищого ступеня параметричних прикметників є явищем нерегулярним, то прикметники на позначення розміру як гіперболічні епітети трапляються досить рідко. Ці епітетарні конструкції інтенсифікують важливу у цьому контексті ознаку предмета. Функції гіперболічного художнього означення набувають у епосі прикметники *μακρός*, *λεπτός*, *παχύς*, *βαθύς* та *μέγας*. Часто присутні розповіді про найдовший спис: „*χερσὶν δὲ τὰ μακρότατ' ἔρχε' ἰλόντες, ἴομεν* (*II. XIV, 373*) – *вирушимо, тримаючи в руках найдовші списи*”; найтоншу мідь: „*ἦ λεπτότατος θεῆ χαλκός* (*II. XX, 275*) – *яку вкривала найтонша мідь*”; надзвичайно тонку шкіру (*II. XX, 276*); найтовлий м'яз (*II. XVI, 315*) та найглибшу безодню: „*ἦχι βάθιστον ὑπὸ χθονός ἐστι βέρεθρον* (*II. VIII, 14*) – *де під землею є найглибша безодня*”. Крім того, прикметник *μέγας* виступає як гіперболічний поетичний атрибут стосовно імені верховного бога – Зевса і може виконувати також цю функцію в сполученні з іменниками *τὸ κράτος* (*Od. I, 70; V, 4*) – сила; *ὁ ὄρκος* (*II. XV, 37; Od. V, 185*) – клятва; *ὁ θυμός* (*II. XVII, 21*) – душа; *τὸ ἄεθλον* (*II. XXIII, 646*) – нагорода etc. Часто гіперболічне художнє означення одночасно може виступати і як тавтологічне, оскільки не тільки перебільшує, але і підкреслює ознаку уже закладену в означуваному слові. Приклади поєднання функцій гіперболічного та тавтологічного атрибута спостерігаємо у словосполученні „*ἐν μακροτάτῃ Ἰδῆ* (*II. XIV, 288*) – *на найвищій Іді*”, оскільки у самому понятті гора Іда вже закладено сему „висота”. Епітетне означення *μακροτάτῃ* повторює і одночасно гіперболізує цю ознаку. Це ж стосується і поетичного означення *βάθιστος* у словосполученні „*βάθιστον βέρεθρον* (*II. VIII, 14*) – *найглибша безодня*” та означення *μέγιστος* в сполученнях з іменниками *τὸ πῆμα* (*II. XXII, 288*) – найбільше лихо та *ὁ Ζεὺς* (*II. II, 412; III, 276, 320; VII, 202; XXIV, 308; III, 298*). У такому поєднанні функцій ми спостерігаємо певну надмірність інформації.

Отже, атрибутивні словосполучення – це один з найбільш поширених типів лексичних сполук у структурі гомерівського епосу. Поетичне мовлення актуалізує найрізноманітніші зразки словопорядку в атрибутивних синтагмах, чим досягається стилістичний колорит індивідуального стилю автора. Поетична свідомість приводить до переосмислення компонентів атрибутивних словосполучень. Прагнення до образного осмислення дійсності яскраво виявилось у використанні атрибутивних словосполучень як одного з важливих складових образно-естетичної системи старогрецької мови. Проведений лінгвістичний аналіз атрибутивних словосполучень не претендує на вичерпну повноту, хоч викладені в ньому спостереження і висновки можуть бути використані в подальшій розробці комплексного аналізу гомерівського епосу.

Література

- Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – Київ: Либідь, 1993. – 368 с.
 Єрмоленко С. Я. Синтаксис віршованої мови. – К.: Наукова думка, 1965. – 94 с.
 Рожило Л. У. Епітет в українській поезії: Дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1962. – 218 с.
 Содомора А. О. Жива античність. – К.: Молодь, 1983. – 228 с.
 Bergson L. Zur Stellung des Adjektivs in der älteren griechischen Prosa. – Stockholm – Göteborg – Uppsala, 1960. – 173 p.
 Homers. Ilias. Text. – Leipzig und Berlin: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1911. – 333 p.
 Homers. Odyssee. Text. – Leipzig und Berlin: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1909. – 248 p.

The article deals with the structure and poetic functions of the Homeric epos attributive constructions as the most prevalent type of lexical units of the Old Greek language. Poetic speech actualizes various types of the attributive-substantive phrases. Poetic consciousness causes the reinterpretation of the components of the attributive word-combinations. In the attributive relationships the role of parametric adjectives as the fiction trope – epithet – has the brightest manifestation.

Keywords: attributive word-combination, parametric adjective, epithet, poetic functions.

Надійшла до редакції 26 вересня 2007 року.

Оксана Путіліна

ББК Ш12=411.4*22
 УДК 81'372=111=161.2

ОРУДНИЙ ВІДМІНОК З ОБ'ЄКТНИМ ЗНАЧЕННЯМ НА ПОВЕРХНЕВОМУ РІВНІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО РЕЧЕННЯ У ЗІСТАВЛЕННІ З АНГЛІЙСЬКИМ

Стаття продовжує цикл публікацій, присвячених простеженню специфіки взаємодії глибинного і поверхневого рівнів речення з позицій відмінкової граматики, зокрема встановленню закономірностей репрезентації глибинної об'єктної семантики на поверхневому рівні семантико-синтаксичної організації сучасного українського речення у зіставленні з англійським.

Ключові слова: інструмент, об'єкт, обставинне значення, поверхневий рівень, транзитивні лексеми.

В останні десятиліття набуває актуальності проблема співвідношення компонентів глибинної структури речення із відповідним набором поверхневих відмінків, а також виявлення тенденцій реалізації елементів глибинної організації на поверхневому рівні речення в сучасних українській та англійській мовах. Розв'язання проблеми взаємозв'язків та взаємовідношення глибинно-семантичного і формально-поверхневого рівнів в обох мовах неможливе без попереднього з'ясування особливостей реалізації відповідних компонентів окремо в кожній з мов з урахуванням основних принципів зіставного аналізу вказаних явищ у цих мовах. Проте обсяг статті не дозволяє належним чином розкрити основні закономірності реалізації на поверхневому рівні відповідних компонентів в обох мовах водночас, тому мета статті обмежена простеженням специфіки репрезентації об'єктних відмінків на глибинному і поверхневому рівнях в англійській та українській мовах.

У ролі морфологічного репрезентанта глибинного об'єктного значення в сучасній українській мові виступає орудний відмінок, статус якого в синтаксичній системі визначається вторинністю для нього об'єкта функції. Цей відмінок служить для реалізації об'єктних відношень між дією, вираженою дієсловом-предикатом, і предметом, представленим іменником або займенником.

Так само, як і у випадках з родовим і знахідним відмінками, відповідником орудного відмінка в англійській мові є загальний відмінок, але особливістю відповідних форм англійської мови є те, що семантику об'єкта презентують нетранзитивні лексеми, що передбачають наявність постпозитивного щодо предиката прийменника *with* з означеним / неозначеним артиклем (або без нього, якщо йдеться, наприклад, про неозначений артикль при іменнику у формі множини), а українським відповідником, натомість, може бути конструкція “транзитивне дієслово + іменник (займенник) в орудному відмінку”, “транзитивне дієслово + прийменник *з* + іменник (займенник) в орудному відмінку”, “транзитивне дієслово + прийменник *за допомогою* + іменник (займенник) в орудному відмінку”, а також “нетранзитивне дієслово + іменник (займенник) в орудному відмінку” (на глибинному рівні як в українській, так і в англійській мові представлений інструменталісом): (1) *The child's eyes filled with tears.* [Качалова, Израилевич 2004, с. 349] – *Очі дитини наповнилися слізьми.*

Слід зазначити, що порівняно зі знахідним відмінком, форма іменника в орудному відмінку є не обов'язковим поширювальним елементом, а факультативним. Форми цього відмінка у поверхневій структурі українського речення відіграють роль периферійних засобів вираження, які, на думку М.Я.Плющ, не беруть

участі у конструюванні структурної схеми речення, виконуючи роль поширення дієслівного сполучення, тому при опущенні орудного не створюється враження синтаксичної неповноти, а самі структури речень з факультативним орудним (зряддя, засобу і т.д.) можуть бути трансформовані у спосіб розкладання інформації на два відрізки: перший становитиме єдність конститутивних елементів, другий – додаткове поширення основного ядра із вказівкою на спосіб, шлях, причину дії і под. [Плющ 1986, с. 53-54], наприклад: (2) *Вони спочатку тисли. Та ми, легкі від тої ваготи, крушили їх, знімали з коней списами і прогинали келепом щити – Ми... знімали їх з коней + користуючись списами (тобто використали списи)* (Л.Костенко. Берестечко, с. 7). Таке трактування природи форм орудного об'єктного відмінка видається не зовсім коректним, оскільки в загальному значенні цієї відмінкової форми позиція “інструмент дії” передбачається валентністю предиката, а отже, впливає на процес формування структури речення [Загнітко 1996, с. 276-298, Вихованець 1988, с. 107-115, Вихованець 1993, с. 122-125]. Крім того, не зрозуміло, що саме дослідниця вкладає в поняття структурної схеми речення, оскільки до мінімальної структурної схеми простого речення, окрім показників предикативності, якими можуть бути в сучасній українській мові відмінювані форми дієслова (V_f), інфінітив (Inf) і відмінювані форми дієслова-зв'язки (Cor_f), входять певні іменникові форми, які разом утворюють єдиний синтаксичний комплекс, – форми називного та орудного відмінків (N_1/N_5), безприменникові та применникові форми будь-якого відмінка іменника (N_2) тощо [Загнітко 2001, с. 292]. Якщо ж говорити про подану модель аналізу речення, то слід вказати на певну відсутність розмежування в цьому разі визначуваної валентністю предиката форми іменника і дуплексива, який також може бути представлений формою орудного відмінка [Чеснокова 1973, с.73] і проаналізований у такий спосіб, але, насамперед, має відношення до рівня визначення членів речення (і, як правило, стоїть при неперехідних дієсловах), а не іменникових форм, що можуть бути репрезентантами об'єктної семантики, наприклад: (3) *Він дивувався нас своєю грою, і за це ми го любили і дали ім'я Великого. Та він виявився скупцем.* (Р.Федорів. Жбан вина, с. 333) (Про певну непослідовність свідчить і подальше твердження М.Я.Плющ: “Додаток, виражений орудним об'єкта, позбавлений обставинних семантичних відтінків (способу дії, причини, місця, часу і т. ін.),... передбачається семантикою керуючого дієслова і, доповнюючи його зміст, виступає обов'язковим компонентом структурної моделі” [Плющ 1986, с. 55]).

У сучасній українській мові форми орудного відмінка зі значенням об'єкта, позначаючи предмет, який повністю охоплюється дією, виступають засобом детермінації дієслівної лексеми, і є слабкочергованими формами іменника [Загнітко 2001, с. 30], оскільки після орудного інструментального, який поєднує у собі семантику зряддевості, засобовості (що часто перетинається зі значенням способовості, яке не виходить за межі семантики об'єкта), закінчується сфера словосполучення та його зв'язків і починається сфера дії детермінації, що репрезентує ускладнення семантичної структури речення. Останню тезу варто порівняти з думкою М.Я.Плющ про сильне керування у цьому випадку, а також загалом про сильне керування як обов'язковий формальний показник об'єктного (морфологічного) відмінка [Плющ 1986, с. 55], що, на нашу думку, є факультативною ознакою, зокрема у тих випадках, коли глибинне об'єктне значення на формально-граматичному рівні презентується формами називного відмінка (позиція нульового підмета) у пасивних конструкціях: (4) *В оздобленні інтер'єру традиційного житла застосовувалися такі ж прийоми і мотиви.* (М.Л.Струнка. Народне образотворче мистецтво, с. 222). Важливим тут є й те, що речення, в яких глибинний об'єктний відмінок на поверхневому рівні набуває форми називного морфологічного відмінка або загального відмінка в англійській, але при цьому заміщує позицію нульового підмета у пасивних конструкціях, є типовими для англійського граматичного ладу, але порівняно нечасто зустрічаються в українській мові. Характерним облігаторним показником таких речень в англійській мові є препозитивний применник *by*, котрий разом з іменником (або займенником) перекладається українською формою орудного відмінка без применника, але в жодному разі не може бути ототожнений з применником *with*, оскільки: 1) якщо *with* може вказувати як на активний стан дієслова-предиката, так і на пасивний, то *by* – тільки на пасивний; 2) *with* вживається для позначення предмета, за допомогою якого виконується певна дія, а *by* сигналізує про діючу особу або діючі сили, тобто на суб'єкта дії при вторинному вияві об'єкта: (5) *The murderer killed his victim with a knife.* (Наїжцова, Panevová, р. 158) – *Вбивця зарізав свою жертву ножем;* (6) *The front door is opened with this key.* (Наїжцова, Panevová, р. 158) – *Парадні двері відмикаються цим ключем;* (7) *“There that's enough”, she urged, by an effort of will withdrawing herself from the fascination of his strength.* (J. London. Martin Eden, р.288) – *“Ну, годі,” – вона протестувала, намагаючись зусиллям волі звільнитися від чарів його сили.*

Орудний об'єктний в українській і в англійській мові на поверхневому рівні виконує роль непрямого додатка: в українській – безприменникового (як правило), в англійській – применникового [Качалова, Израилевич 2004, с. 19, 350, 376, Шубин, Сытель 1963, с. 262-264], але, на думку, О.О.Потебні, наявна суттєва різниця у вживанні орудного, як і різниця в значеннях дієслів у конструкціях типу *“рубати дерево сокирою”* і *“ворушити чимось”* (руками, пальцями, головою тощо) [Потебня 1958, с.444-445]. Якщо в структурах першого різновиду орудний означає “те, засобом чого виявляється транзитивний рух”, то в інших з його допомогою виражається “те, чим помітний рух інтранзитивний”, тобто у структурах першого типу увага зосереджується на самій дії, а в інших – безпосередньо на об'єкті, який презентує мету руху. Подібної думки дотримувався і О.М.Пешковський щодо особливостей вживання орудного зряддя і засобу дії в тісному і нетісному зв'язку з

дієсловом [Пешковский 1956, с.302]. Власне, дослідження О.О.Потебні й О.М.Пешковського у цій царині й стали основоположними при виділенні в досліджуваному відмінку окремого його різновиду – орудного об'єкта [Шахматов 1941, с.341, Вступ 1966, с. 476-477].

Слід зазначити, що досить довго орудний об'єкта не виділявся ні у спеціальних монографічних дослідженнях [Тимченко 1928, Творительный 1958], ні в академічних граматиках і підручниках для вищої школи [Сучасна 1969, Современный 1971, Современный 1982], де розглядалися, крім семантичних, і синтаксичні значення орудного (орудний предикативний, орудний суб'єкта), орудний як репрезентант об'єктної семантики не розглядався. Зокрема, йшлося тільки про виділення в межах орудного значення знаряддя, засобу, допоміжного матеріалу [Творительный 1958, с. 77], засобу прямого і непрямого [Мразек 1964, с.31-54], знаряддя або засобу дії, матеріалу [Тимченко 1926, с. 33-51] безвідносно щодо власне об'єктної функції, хоча виділення значення допоміжного матеріалу як окремого значення в загальнішому інструментальному значенні на рівні зі значенням знаряддя й засобу, на думку І.Р.Вихованця, недоцільне, тому що воно не становить самостійної одиниці, а є перехідним явищем між інструментальністю та об'єктністю [Вихованець, Городенська 2004, с. 75]. У синтаксичному ж аналізі другорядних членів речення, як правило, враховуються особливості сполучуваності дієслів і ступінь зв'язку залежного іменника з дієсловом-предикатом – на основі цього і з'ясовувалися функціонально-семантичні значення морфологічних відмінків.

Ситуацію певною мірою змінили дослідження з функціональної граматики, переважно з синтаксису, оскільки він забезпечує найбільш ефективний розгляд діапазону функціонування граматичних форм [Плющ 1986, с. 56], розмежування семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій, синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень [Вихованець 1992, с. 5], створюючи підґрунтя для послідовного, системного вивчення взаємодії компонентів глибинного і поверхневого рівнів речення (Причому слід констатувати, що основу для формування принципу такого “дворівневого” аналізу, за якого послідовно розмежовуються і співвідносяться, з одного боку, елементи змістової структури, покладені в основу речення, а з іншого – елементи його синтаксичної структури, було закладено ще в концепції О.О.Шахматова [Шахматов 1941, с. 19], хоча і не варто безпосередньо отожднювати її із сучасними теоріями семантичної і синтаксичної структури речення). Зокрема перші спроби аналізу функцій орудного (поки що в межах традиційної теорії другорядних членів речення) дозволили почасти виявити структурно зумовлене вживання його з об'єктним значенням і відрізнити його від інших семантичних значень у тій самій формальній позиції непрямого додатка в поверхневій структурі [Сучасна 1972, с. 189-192].

Врахування того, що мовні значення і функції містять у собі смислову (денотативно-поняттєву, мисленнєву, за своєю природою універсальну [Теория 1987, с. 23-28, Николаева 1995, с. 68-69]) основу та її мовну інтерпретацію (інтерпретаційний компонент), дозволило дійти висновку, що з кожною граматичною формою, вужче – синтаксичною (з тією чи іншою синтаксичною конструкцією та її категорійним синтаксичним значенням), пов'язана особлива мовна інтерпретація смислового змісту [Касевич 1992, с. 31].

Тому подальші дослідження природи форм орудного відмінка як засобу презентації семантики об'єкта, здійснені в межах функціональної граматики, вже містять більш систематизовані описи основних диференційних ознак, які дозволяють говорити про специфіку цих форм, порівняно з іншими формами орудного, позбавленими такої семантики, навіть у тій самій синтаксичній ролі на формальному рівні українського речення. Так, І.Р.Вихованець з-поміж визначальних рис орудного об'єктного, статус якого у синтаксичній системі сучасної української мови “впливає із вторинності для нього об'єкта функції”, називає субстанційність, пасивність, фінальну спрямованість, формально-синтаксичну ознаку центральності [Вихованець 1992, с. 124]. Характерно, що саме такі ознаки виділяє для усіх реалізаторів об'єктної семантики й О.В.Бондарко, говорячи про неактивність [Бондарко 1992, с.40-41] і змістову залежність від предиката як основні, насамперед, для знахідного безприменникового як інваріантної форми, а також для родового, називного, орудного, знахідного применникового, давального і місцевого морфологічних відмінків [Там само, с. 70-71], і аргументує свою позицію тим, що об'єктність, як і пов'язана з нею суб'єктність, є, з погляду функціональної граматики, функціонально-семантичним полем (ФСП) моноцентричного (сильно центрованого) типу. З цієї причини синтаксичні конструкції з прямим додатком, презентовані формами знахідного (морфологічного) відмінка без применника, чітко виділяються як центр сфери прямого об'єкта і поля об'єктності загалом, конструкції з додатками у формі інших сильнокерованих непрямих відмінків становлять “ближню периферію”, а відмінкові й применниково-відмінкові конструкції, в яких можливе нашарування додаткових відтінків значення (наприклад, родовий квантитативної або темпоральної партитивності, орудний з елементами способової семантики), становлять периферію “дальню”, але усі ці засоби презентації семантики об'єкта відзначаються регулярністю функціонування і спільністю ознак у межах єдиного ФСП.

Водночас не слід забувати, що різноманітні вживання відмінка не можна розглядати як прості контекстні варіанти одного значення, тому що модель, яка презентує загальне значення, є занадто абстрактною і не спроможна дати чітке уявлення про можливі семантичні нюанси у кожному конкретно взятому випадку, зокрема і в тому, що стосується, наприклад, форм орудного або родового відмінків. Як слушно зазначає А.Вежицька, відмінки, взяті ізольовано, не мають значень – їхні значення співвідносяться зі специфічними синтаксичними конструкціями (люди говорять не відмінками, а реченнями) [Вежицька 1985, с. 309], оскільки

кожен відмінок має кілька взаємопов'язаних багатокомпонентних значень, що можуть бути чітко відмежовані одне від одного, але тільки в межах певної синтаксичної конструкції (зокрема форма орудного відмінка передбачає семантику знаряддя дії, засобу, причини тощо), що не враховувалося у попередніх дослідженнях, здійснених в межах традиційної граматики.

Отже, орудний морфологічний відмінок як репрезентант об'єктної семантики супроводжує основний семантичний іменниковий (із значенням об'єкта) компонент речення – морфологічну форму знахідного безприймникового відмінка, формально виражену / невиражену, вказуючи, за допомогою чого реалізується дія. З формально-синтаксичного боку, форма орудного відмінка поєднується з дієсловом-предикатом (або, зрідка, опорною віддієслівною лексемою) слабким підрядним зв'язком (форма слабого керування) і виконує на рівні членів речення функцію непрямого додатка, у функціонально-семантичному відношенні досить часто межуючи із адвербіальністю.

Водночас потребує уточнення семантичний характер орудного об'єкта і розмежування з орудним інструментальним внаслідок неоднозначності трактування природи як першого, так і другого семантичного його варіанта.

Процеси поступової синтаксизації орудного відмінка в слов'янських мовах, що намітилися ще в доісторичну, за визначенням М.Я.Плющ [Плющ 1986, с. 52], епоху і дістали розвиток у пізніші часи, супроводжувалися, насамперед, змінами конкретної семантики морфологічного відмінка, що не могло не позначитися на функціонуванні цієї форми на сучасному етапі розвитку мови. Так, О.В.Чешко наголошує на необхідності диференціювання морфологічного і функціонально-семантичних планів аналізу відмінкових значень [Чешко 1960, с. 52]. Цю думку розвиває М.Я.Плющ, зауважуючи, як й І.І.Слинько, що на відміну від орудного семантичного (орудного інструментального, способу дії і порівняння, місця, часу, причини тощо), як контекстуальні у функціонально-семантичному відношенні, тобто синтаксично і семантично зумовлені, розглядаються значення орудного синтаксичного, а саме: орудного предикативного, суб'єкта, об'єкта. Перебуваючи ж у придієслівній позиції, орудний зі значенням знаряддя і засобу дії (орудний інструментальний) також може презентувати семантику об'єкта, але, слугуючи суб'єктові засобом здійснення дії, не тісно пов'язується з нею, виявляє більш віддалений зв'язок із дією [Плющ 1986, с. 52-53, Слинько 1973, с. 150-163].

Отже, значення інструментальності й об'єктності як компоненти різних рівнів можуть нашаровуватися одне на одне, формуючи орудний об'єктний. Проте така думка (зокрема її обґрунтування) видається недостатньо переконливою і завершеною у своєму формулюванні, тому що на семантичному рівні позиція орудного знаряддя дії, тобто другого об'єкта, за допомогою якого виконується певна дія над першим об'єктом, позначеним на поверхневному рівні речення формою знахідного відмінка – вторинного об'єкта, – визначається формально-граматичною і семантико-синтаксичною валентністю предиката, що, в свою чергу, дозволяє говорити про єдиний орудний об'єкта на семантико-синтаксичному рівні речення.

Інші дослідники, зокрема І.Р.Вихованець, О.В.Чешко, вважають, що інструментальне й об'єктне значення морфологічних форм орудного відмінка не є тотожними [Вихованець 1992, с. 12, Вихованець, Городенська 2004, с. 75-76, Чешко 1960, с. 53]. Для І.Р.Вихованця, первинними функціями цієї відмінкової форми є **функції знаряддя і засобу дії**, пов'язані із семантико-синтаксичними ознаками субстанційності, пасивності, динамічності й формально-синтаксичною ознакою периферійності (тобто у своїй первинній функції орудний не структурує найважливіші семантико-синтаксичні і формально-синтаксичні позиції простого речення, а доповнює окремі позиції невідмінковими семантичними нашаруваннями [Вихованець, Городенська 2004, с. 58]). **Орудний знаряддя** вказує на конкретний предмет, який використовують для успішного завершення дії, і, як правило, поєднується в структурі речення з перехідними дієсловами дії, які здебільшого керують, крім орудного відмінка, також знахідним об'єкта, наприклад: (8) *Балагурак цьвохнув батогом*. (Р.Федорів. Тисяча кроків, с. 130); (9) *Який сміливець вдарить веслом мислі і розітне глейку трясовину?* (Л.Дмитерко. Пролог, с.27). **Орудний засобу** позначає істоти, механізми і допоміжні предмети, за допомогою яких реалізують дію, і може сполучатися як з перехідними, так і з неперехідними дієсловами: (10) *Ми ось зараз наступаємо всім фронтом, переважаємо противника багатократно*. (В.Кожевников. Опівдні на осонні, с. 276).

Натомість вторинними функціями орудного, на думку дослідника, є **функції об'єкта дії і стану**, яким притаманні не тільки семантико-синтаксичні ознаки субстанційності і пасивності, як у функції знаряддя дії, а й фінальної спрямованості й формально-синтаксичної ознаки центральності в системі морфологічних відмінків загалом на підставі того, що суб'єктна й об'єктна субстанційні позиції є найважливішими в семантичній структурі речення (пор. раніше вже зазначалося, що на центральність можуть претендувати тільки форми називного і знахідного відмінків, інваріантне значення яких у вираженні категорій суб'єкта й об'єкта не викликає сумнівів [Там само, с. 57-58]). Така форма орудного відмінка взаємодіє з обмеженою кількістю дієслів (керівництва, володіння, руху і под.): (11) *Хтось (це поетів доля!) лише плечем знизав...* (В.Біляїв. Прадавнє і сьогочасне, с. 98); (12) *І навіть бувало, що, задрімавши, він ворушив ніздрями – пахло десь у сіні улюблене зело*. (А.Любченко. Ворог, с.389).

На наш погляд, таке диференціювання семантичних варіантів орудного відмінка є недостатньо вмотивованим і послідовним внаслідок відсутності чітких критеріїв розмежування і формальних показників

приналежності тієї чи іншої морфологічної форми до певного семантичного типу, зокрема посилання на принадлежність дієлова-предиката до певної лексико-семантичної групи не дозволяє однозначно визначити характер семантичних відношень між іменниковою і дієслівною лексемами, наприклад, внаслідок входження дієслів зі значенням руху (як показників орудного об'єкта дії і стану) типу *ворушити, гортати, колисати* і под. до найчисленнішої групи дієслів фізичного впливу на об'єкт (з-поміж яких чимало дієслів, які керують орудним знаряддя дії) [Лексико-семантические 1988].

З іншого боку, основоположною ознакою конструкцій, здатних реалізувати семантику об'єкта в українській мові, є транзитивність дієслівної / віддієслівної лексеми-предиката (у зіставленні з англійською, де цей принцип частіше порушується внаслідок здатності певних дієслів репрезентувати об'єктну семантику тільки при наявності постпозитивного прикметника, що знімає ознаку транзитивності) [Мухин 1980, Мухин 1987], тоді як дієслова керівництва (*керувати, командувати* та ін.), відношення (у тому числі й володіння) (*володіти, дорожити* та ін.) є нетранзитивними.

Крім того, якщо виходити з широкого розуміння об'єкта, яке включає поняття власне- об'єкта дії або стану, знаряддя й адресата, цілком логічним, на нашу думку, постає об'єднання орудного знаряддя дії та орудного об'єкта дії і стану в одному орудному об'єктному, що репрезентуватиме один з глибинних об'єктних відмінків – інструменталіс.

Подібної думки дотримується і Р.Мразек, говорячи про орудний об'єкта як про керований, несемантичний відмінок, за допомогою якого встановлюється синтаксичне відношення між домінуютьною ознакою і відповідною субстанцією, що підлягає безпосередньому впливові цієї ознаки як його периферійної мети [Мразек 1964, с. 180] (тобто навіть у визначенні повертаючись до накладання первинної і вторинної об'єктної семантики як основоположної ознаки орудного об'єкта). Дослідник підкреслює, що об'єктні відношення, реалізовані орудним відмінком, не завжди чітко відмежовані від відношень обставинних, насамперед, інструментальних, а в ряді випадків на об'єктний характер цієї відмінкової форми накладає більший або менший відбиток конкретна знаряддева семантика. Але водночас Р.Мразек наголошує на необхідності розмежування цих двох різновидів орудного за чотирма критеріями, зокрема: 1) орудний власне-об'єктний визначається керуючим словом, вимагається ним: *обмінюватися думками*; 2) на відміну від орудного з елементами семантики знаряддевості, орудний об'єктний виступає невід'ємною частиною відповідних словосполучень, причому дієслово за своєю лексико-граматичною природою потребує розкриття свого предметного змісту (зі збереженням того чи іншого певного свого відтінка) за допомогою "синтаксичного іменника" у формі орудного відмінка (тоді як орудний зі значенням знаряддя є факультативним складником повідомлення і словосполучення). Відповідно, перший тип орудного не може існувати поза взаємозв'язаними двочленними словосполученнями типу: *цікавитися поезією, володіти інформацією* і лише в поодиноких випадках входить до складу тричленних словосполучень з перехідним дієсловом: *наділити когось повноваженнями, закидати когось питаннями*. Зрозуміло, що можливі й випадки абсолютного вживання слова, що керує формою орудного відмінка, тобто випадки еліпсиса однозначно передбачуваного об'єкта, наприклад: *він командує, ми керуватимемо*, аналогічно до того, як це буває при інших об'єктах: *він чує, ми читаємо*. Тому чим слабшою буде сила дієслівного керування, тим послідовніше цей тип орудного відмінка переходить до суміжної сфери знаряддевого орудного і, тим самим, втрачатиметься обов'язковість наявності іменника у цьому відмінку; 3) об'єктний орудний як відмінок синтаксичний позбавлений конкретної семантики, тобто він не репрезентує ніякого чіткого адвербіального значення (знаряддя, способу дії, причини, мети тощо), а призначений тільки для "реалізації синтаксичного відношення певного субстантива до дієслова, прикметника або субстантива", хоча наявність елементів такої семантики, як правило, і спостерігається; 4) у плані змісту визначальною рисою об'єктних відношень є те, що на субстанції-об'єкті певна активна або пасивна ознака відбивається, спрямовується на неї, піддає її своєму впливові, часто викликаючи в ній певні зміни стану. Натомість, при інструментальному відношенні знаряддя лише допомагає здійснити спрямовану на інший об'єкт дію (або безоб'єктну дію), не відчуваючи при цьому на собі безпосередніх результатів останньої, наприклад: *рубати дерево сокирою, допомогти комусь порадою* [Мразек 1964, с.181].

Отже, слід говорити про два різновиди орудного відмінка, що, з одного боку, характеризуються певним набором диференційних ознак, з іншого, ці ознаки можуть нівелюватися, що має наслідком взаємопроникнення елементів об'єктної і знаряддевої семантики й утворення єдиної форми орудного відмінка з об'єктно-знаряддевою семантикою. Крім того, якщо керованість орудного відмінка є одним з критеріїв об'єктної значущості, то випадки паралельної альтернативи цього відмінка, насамперед, альтернативи зі знахідним відмінком, у позиції при тривалентних предикатах можуть виступати аргументом на користь цього твердження.

Так, Р.Мразек, відштовхуючись від загальновідомого у порівняльному мовознавстві факту, що на місці акузативних керувань у слов'янських мовах з'являються інструментальні керування, підкреслює суто синтаксичну природу орудного відмінка, апелюючи до його здатності бути синонімом знахідного відмінка, найчастіше – у двочленному словосполученні при дієслові із загальним значенням "рухати" [Там само, с. 182]. Щоправда, на відміну від словосполучень російської мови, аналізованих дослідником, у відповідних конструкціях української мови варіюватиметься дієслівна форма, що у сполученні з орудним відмінком набуватиме постфікса *-ся*, тобто синонімічне заміщення іменником у знахідному відмінку може призводити до

зміни стану керуючого дієслова, пор.: рос. *бросать камнями* // *камни* – укр. *кидати(ся) камінням* // *кидати каміння*. Подібні випадки, де взаємозаміна форм орудного і знахідного відмінків говорить на користь об'єктної інтерпретації орудного, маємо і тоді, коли внаслідок такої синонімії форм зміщуються семантичні акценти, наприклад: *долити склянку молоком* // *долити у склянку молоко* (у цьому випадку спостерігається ще й альтернація з родовим відмінком – *долити у склянку молока*).

Цю думку також поділяють Ю.Д.Апресян, О.М.Пешковський, зазначаючи, що у випадках типу *кидати(ся) камінням, махати руками, бризкати водою, дихати злістю* логічно був би доречним прямий об'єкт [Апресян 1962, с.39, Пешковський 1956, с. 302].

Виходячи з усвідомлення того, що об'єктна функція є вторинним явищем, як і всі суто синтаксичні функції відмінків загалом, слід говорити про поступову десемантизацію орудного відмінка у процесі розвитку слов'янських мов, тобто втрату ним певного конкретного значення і, як наслідок, – перехід обставинних відношень в об'єктні. Водночас деякі дієслова втрачали здатність поєднуватися з формою орудного відмінка, роль якої перебирали на себе форми інших відмінків, найчастіше з прийменниками. Натомість цю властивість набували нові дієслова, утворюючи конструкції з орудним відмінком за аналогією до дієслів першого типу, які почасти могли вже втратити цю здатність. Зокрема йдеться про сполуки типу *диригувати (оркестром), командувати (полком)*, утворені за зразком сполуки *володіти (чимось)* тощо.

Як слушно зазначає Р.Мразек, простежується певна тенденція щодо співвідношення сили дієслівного керування (а нас насамперед цікавлять придієслівні форми орудного відмінка) і реалізації власне об'єктної семантики, а саме: у випадках із сильним дієслівним керуванням семантика об'єкта простежується найбільш послідовно, але в міру того, як сила керування слабшає, у конструкції з орудним відмінком посилюється “конкретний семантичний домішок”, зокрема адвербіальний [Мразек 1964, с. 185].

З-поміж дієслів, що здатні поєднуватися з іменниками у формі орудного відмінка із збереженням об'єктного значення, на нашу думку, варто виділити:

1) дієслова володіння і керування, які найяскравіше демонструють здатність формально підпорядковувати орудний: *володіти технікою, диригувати оркестром, завідувати справами, керувати автомобілем, керуватися вказівками, командувати батальйоном, розпоряджатися майном, спекулювати питанням* тощо: (13) *Щодо відвертих антидержавних акцій, то Ющенко сказав, що ми живемо в країні, де є політичні сили, які закличуть до подібного, спекулюватимуть мовним питанням.* (П.Антоненко. Президент України Віктор Ющенко: “Я повинен захистити вибір народу” // Слово Просвіти. – № 16 (393), від 19-25 квітня 2007. – С.2.). Перелік цих дієслів розширюється за рахунок переносних значень і розширення кола абстрактних іменників;

2) дієслова на позначення психічної реакції, позитивного чи негативного ставлення до когось (чого-небудь), інтересу до когось (чогось): *вимірювати поглядом, жертвувати життям, жити думкою, задовольнятися сувеніром, займатися спортом, зловживати владою, милуватися природою, насолоджуватися життям, обмежитися зауваженням, ризикувати здоров'ям* і под.: (14) *У цьому місті [Вашингтон. – Прим. О.П.] статус вимірюється не розміром банківського рахунку, а кількістю абзаців у збірнику “Хто є хто” (Сінема. – № 10 (44), жовтень 2006, с. 65);*

3) дієслова із значенням вихваляння, прославлення, а також із значенням спрямування інтересу на об'єкт: *бравувати вчинком, величатися собою, захоплюватися друзями, славитися умінням, хвалитися вродою, цікавитися малюванням* тощо: (15) *Африканські французи пишуться тим, що тут народилася легендарна Даліла, італійці – що тут з'явилася на світ велика Клаудія Кардинале...* (Міжнародний туризм // www.tunisia.travel.com) – на цьому прикладі спостерігаємо заповнення об'єктної позиції підрядною частиною, що загалом є характерним для вияву об'єкта на поверхневому рівні в українській та англійській мовах;

4) дієслова із загальним значенням обміну об'єктами, зміни чимось: *ділитися думками, кидатися камінням, мінятися місцями, обмінюватися враженнями, перекидуватися повідомленнями* і т. ін: (16) *Прямуючи автобусом далі на південь, ви можете обмінюватися враженнями від усього побаченого в печерах з іншими членами екскурсійної групи і гідом.* (Міжнародний туризм // www.tunisia.travel.com);

5) дієслова із загальним значенням надання руху об'єктові, щодо специфіки яких сходяться у поглядах М.Я.Плющ і Р.Мразек, адже дієсловом цієї групи властиве поєднання об'єктного й інструментального значення (об'єктного й “доповнювального”, на думку Н.Ю.Шведової [Русская 1980, с. 27]), насамперед у тричленних структурах “дієслово + знахідний + орудний”. Граматичною ознакою цих дієслів є те, що вони можуть керувати як знахідним, так і орудним відмінками: *вертити колесо – вертити колесом, кидати пісок – кидати піском, розводити руки – розводити руками*, а об'єктна природа їх найяскравіше виявляється у двоскладних сполуках, коли дія переходить на подальший об'єкт, наприклад: (17) *Пам'ятаю, як у сусідів будували хату і рушниками підіймали сволоки.* (Слово Просвіти. – № 16 (393), від 19-25 квітня 2007. – С. 16.). У сполученнях дієслів цієї групи зі знахідним відмінком іменникова форма є вираженням об'єкта активної дії, а орудний, що детермінує неперехідне дієслово, виступає об'єктом, за яким характеризується дія. На думку О.О.Потебні, знахідний об'єкта активної дії, детермінуючи дієслово, зосереджує увагу на самій дії, в той час як формою орудного увага зосереджується на об'єкті, за яким дія стає помітною [Потебня 1958, с. 444];

6) дієслова із значенням наповнення чимось, що становлять відносно нечисельну групу. Це незворотні та зворотні дієслова, що керують формою орудного відмінка, який конкретизує значення дієслова-присудка, доповнює його семантично. У складі дієслівного сполучення орудний репрезентує об'єктне значення, яке певною мірою нагадує значення знахідного об'єкта при незворотньому дієслові або родового охоплення об'єкта при зворотньому дієслові [Плющ 1986, с. 61], наприклад: *наїстися хлібом – наїстися хліба*. Але частіше орудний відмінок з об'єктним значенням при дієсловах цієї групи зберігає і певні відтінки конкретної семантики, найчастіше способу дії: *запити водою, напоїти медом*, а ще більш виразних обставинних відтінків (при збереженні об'єктної семантики) набуває у поєднанні з атрибутивним словом: *дихати отруєним повітрям, харчуватися вареною картоплею і под.*, наприклад: (18) *Свиней відгодовували дертю, буряками, а з поширенням посівів картоплі – вареною й товченою бульбою, до якої додавали борошно*. (В.Ф.Горленко. Основні галузі господарства..., с. 73);

7) дієслова зі значенням забезпечення або наділення чимось, заповнення великою кількістю або мірою, які аналогічно до дієслів двох попередніх груп поєднують обставинну семантику й інструментальне значення, йдеться, насамперед, про перехідні дієслова при додатковій детермінації прямим об'єктом: *відзначити когось чимось, забезпечити когось чимось*. Натомість при тих самих дієсловах у зворотній формі зняряддевий відтінок не настільки помітний: *відзначитися чимось, забезпечитися чимось*. Тому, як правило, у цій групі говорять про дієслова зворотньо-середнього стану, значення яких детермінується в двочленному словосполученні [Мразек 1964, с. 190; Плющ 1986, с. 62;], наприклад: *забезпечитися підтримкою, вкритися туманом*: (19) *Серце Лос-Анжелеса – Голлівуд, що захлинається свіжою акторською кров'ю*. (Сінема. – № 10 (44), жовтень 2006. – С. 65-66.) – або дієслова без афікса *-ся*, що детермінуються також знахідним (рідше давальним) відмінком [Плющ 1986, с. 62]: *вишанувати загиблих хвилиною мовчання, наділяти дитину вродою, обмотати гітару дротом тощо*: (20) *Одна судениця – володарка смертної години, друга пророкує фізичні вади, а третя наділяє життєвським: з ким у житті зустрінеться, коли вінчатися чи народжувати дітей*. (Слово Просвіти. – № 16 (393), від 19-25 квітня 2007. – С.8.).

У двочленних структурах сполучень із стрижневим неперехідним дієсловом на позначення наповнення або охоплення великою мірою, великою кількістю орудний може втрачати обставинний (інструментальний відтінок), замість якого виступає об'єктне значення, семантично зумовлене дієсловом: (21) *Міфологічні уявлення ненців, нганасан і селькупів (північ Росії) насичені космологічною символікою – і рясніють сімками*. (Слово Просвіти. – № 16 (393), від 19-25 квітня 2007. – С. 9.);

8) дієслова на позначення вияву психічних станів, фізіологічних процесів людини, часто раптової або бурхливої фізичної реакції людини як вияву певного психічного або фізичного стану чи дії. Особливістю цієї групи дієслів є їх метафоричне (здебільшого) вживання: образні значення словосполучень будуються на основі взаємодії переносного вживання дієслів із значенням “випромінювати”, “вилитися” з орудним об'єктом іменників на позначення психічних або фізичних станів (радість, біль, гнів, доброта, сором тощо), поступово набуваючи ознак сталих метафоричних виразів: *вибухнути реготом, вигравати очима, обливатися кров'ю, палати ненавистю, сяяти щастям*, наприклад: (22) *Тепер дивись на Україну. От. Дивись. Давись сльозами*. (Л.Костенко. Берестечко, с. 5).

Видається важливим той факт, що дієслова з цією семантикою або взагалі не розглядаються з-поміж дієслів, здатних керувати орудним відмінком зі значенням об'єкта (Р.Мразек), або розподіляються на дві групи: на позначення вияву психічних станів, фізіологічних процесів людини й такі, що називають раптову або бурхливу реакцію людини відповідно (М.Я.Плющ). На нашу думку, дієслова з цією семантикою характеризуються регулярністю вживання як репрезентанти, хоч і метафоризованого, але об'єктного значення, тому заслуговують на увагу, але немає підстав говорити про принципи відмінності між ними, які дозволили б диференціювати ці дієслова за однозначно визначеними формальними чи семантичними показниками;

9) дієслова із загальним значенням випромінювання, нерідко у зв'язку “з ідеєю численності відповідного явища (остання може домінувати, а в мить випромінювання – втрачатися)” [Мразек 1964, с. 194]: *випромінювати тепло, відгонити рибою, відливатися відтінками барв, ширити звуки і под.* Орудний відмінок у деяких випадках почасти переходить у зону обставинних (інструментальних) значень, що обумовлюється, з одного боку, більшою або меншою обов'язковістю орудного відмінка для розкриття значення дієслівної лексеми (найчастіше при метафорі, коли орудний відмінок посилює певний семантичний відтінок: *кожен його рух дихав нетерпінням – хворий тяжко дихав*); з іншого – можливістю аналогії зі знахідним відмінком, внаслідок чого на перший план можуть виступати ще й відтінки способу дії. В інших випадках, навпаки, його об'єктна функція стає більш виразною, зокрема в бінарному дієслівному словосполученні, наприклад: *відгонити димом, віяти прохолодою, зяяти порожнечою, кишити рибою, нести болотом, повнитися галасом*: (23) *А дракон пожирає очима все перед собою і мете услід вогненным хвостом – фосфорить ним по шпалах, по нетрях, обмацує слід за собою, – чи не тікає хто?* (І.Багрянний. Тигролови, с. 8).

Отже, слід визнати, що об'єктне й обставинне значення поєднані між собою у формі придієслівного орудного відмінка, але залежно від конкретного дієслова можуть виявлятися більшою або меншою мірою, що дає підстави говорити про єдиний спільний орудний об'єкта з елементами інструментальної семантики. Аналіз форм орудного відмінка засвідчує поступовий розвиток його у напрямку синтаксичної, а можливість

співвідношення або навіть накладання елементів семантики об'єкта й інструментальної семантики вказує на процес становлення і подальшого розширення об'єктного значення, що відбувається паралельно з розширенням його синтаксичних ролей, зокрема при дієсловах, вжитих у переносному значенні. Специфікою форм орудного відмінка в сучасній українській мові є їхня здатність поєднуватися з неперехідними дієсловами при збереженні семантики об'єкта, що дозволяє говорити про часткову подібність двочленних (зрідка тричленних) структур із цими формами на формально-поверхневому рівні в межах сучасного українського речення з відповідними сполуками англійської мови. Водночас конструкціям з орудним відмінком української мови властиве переважне функціонування без прийменників, на відміну від англійських сполук із загальним відмінком з тим же значенням, а також тяжіння до поєднання із перехідними дієсловами або такими, що передбачають форму давального відмінка і розширюють в такий спосіб двочленні сполуки з об'єктним значенням до тричленних, чого не спостерігається в англійській мові.

Отримані результати репрезентують особливості реалізації глибинних об'єктних відмінків на поверхневому рівні, а також специфіку організації конструкцій поверхневого рівня сучасного англійського речення у зіставленні з українським, зокрема конструкцій з орудним відмінком на поверхневому рівні в українській та їх відповідників – форм загального відмінка (переважно з прийменником) – в англійській мовах як репрезентантів глибинної об'єктної семантики, і можуть бути використані для подальшого зіставного аналізу взаємодії глибинних і поверхневих структур зі значенням об'єкта на матеріалі обох мов.

Література

- Апресян 1962: Апресян Ю.Д. К вопросу о структурной лексикологии // Вопр. языкознания. – 1962. – № 3. – С. 38-46.
- Бондарко 1992: Бондарко А.В. Субъектно-предикатно-объектные ситуации // Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность / неопределенность. – СПб.: Наука, 1992. – 276 с.
- Вежбицка 1985: Вежбицка А. Дело о поверхностном падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – 1985. – Вып. 15. – С. 303-341.
- Вихованець 1988: Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
- Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.
- Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 386 с.
- Вихованець, Городенська 2004: Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / За ред. І.Вихованця. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
- Вступ 1966: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С.Мельничука. – К.: Наук. думка, 1966. – 595 с.
- Загнітко 1996: Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
- Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 662 с.
- Касевич 1992: Касевич В.Б. Субъектность и объектность: проблемы семантики // Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность / неопределенность. – СПб.: Наука, 1992. – С. 5-29.
- Качалова, Израилевич 2000: Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка с упражнениями и ключами. – М.: ЮНВЕС ЛИСТ, 2000. – 717 с.
- Лексико-семантические 1988: Лексико-семантические группы русских глаголов: Учеб. слов.-справ. / Под общ. Ред. Т.В. Матвеевой. – С.: Изд-во Урал. ун-та, 1988. – 144 с.
- Мразек 1964: Мразек Р. Синтаксис русского творительного: структурно-сравнительное исследование. – Praha: Stát. ped. nacl., 1964. – 285с.
- Мухин 1980: Мухин А.М. Синтаксический анализ и проблема уровней языка. – Л.: Наука, 1980. – 308 с.
- Мухин 1987: Мухин А.М. Системные отношения переходных глагольных лексем. – Л.: Наука, 1987. – 291 с.
- Николаева 1995: Николаева Т.М. Теория функциональной грамматики как представление языковой данности (на материале четырех выпусков кн. "Теория функциональной грамматики") // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С. 68-79.
- Пешковский 1956: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
- Плющ 1986: Плющ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища школа, 1986. – 175 с.
- Потебня 1958: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1/2. – 536 с.

- Русская 1980: Русская грамматика. Т. II. Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 710 с.
Слинько 1973: Слинько І.І. Историчний синтаксис української мови. – К.: Вища школа, 1973. – 215 с.
Современный 1971: Современный русский язык / Под ред. Д.Э.Розенталя. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 502 с.
Современный 1982: Современный русский язык / Под ред. П.А.Леканта. – М.: Высш. шк., 1982. – 399 с.
Сучасна 1969: Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 581 с.
Сучасна 1972: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 516 с.
Творительный 1958: Творительный падеж в славянских языках / Под ред. С.П.Бернштейна. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 379 с.
Теория 1987: Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – СПб.: Наука, 1987. – 234 с.
Тимченко 1926: Тимченко Є.К. Вокатив і інструменталь в українській мові. – К.: Вид-во Укр. АН, 1928. – 118 с.
Чеснокова 1973: Чеснокова Л.Д. Семантические типы членов предложения с двойными отношениями. – Ростов н/Д: Изд-во Ростов. пед. ин-та, 1973. – 104 с.
Чешко 1960: Чешко Е.В. К вопросу о падежных корреляциях // Вопр. языкознания. – 1960. – № 2. – С. 50-56.
Шахматов 1941: Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
Шубин, Сытель 1968: Шубин Э.П., Сытель В.В. Грамматика английского языка. – М.: “Просвещение”, 1968. – 319 с.
Hajičova, Panevová 1984: Hajičova E., Panevová J. Valency (Case) Frames of Verbs // Contributions to Functional Syntax, Semantics, and Language Comprehension. – Praha: Academia, 1984. – P. 147-188.

Джерела

- Багрянний 2000: Багрянний І. Тигролови; Морітурі. – К.: Наук. думка, 2000. – 368 с.
Біляїв 2005: Біляїв В. Доля і шлях (поезії). – Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2005. – 192 с.
Горленко В.Ф. Основні галузі господарства і заняття населення / Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993. – С. 60-74.
Дмитерко 1981: Дмитерко Л.Д. Твори в чотирьох томах. Т.І. – К.: Дніпро, 1981. – 487с.
Кожевников 1977: Кожевников В. Опівдні на осонні. – К.: Дніпро, 1977. – 464с.
Костенко 1999: Костенко Л. Берестечко: Историчний роман. – К.: Укр. письменник, 1999. – 157 с.
Любченко 1999: Любченко А. Вибрані твори. – К.: Смолоскип, 1999. – 520 с. – (Сер. “Розстріляне Відродження”).
Слово Просвіти. – № 16 (393), від 19-25 квітня 2007 р.
Струнка М.Л. Народне образотворче мистецтво / Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993. – С. 219-232.
Федорів 1980: Федорів Р.М. Твори в двох томах. Том І.: Повісті. – К.: Дніпро, 1980. – 535 с.
Сінема. – № 10 (44), жовтень 2006.
London 1986: London J. Martin Eden. – Oxford, 1986. – 389 p.

Джерело в Інтернеті

Міжнародний туризм. – www.tunisia.travel.com

The article continues the cycle of publications devoted to the observations of the specifics of interaction between deep and surface levels of sentence in the opinion of the theory of case grammar, in particular regularities of representation of deep Objective meanings on the level of surface structure of semantic and syntactic organization of present-day Ukrainian sentence in comparison with English one are settled.

Keywords: instrument, Object, adverbial meanings, surface level, transitive words.

Надійшла до редакції 11 червня 2007 року.

ББК 81.2 Ук
УДК 811.161.2'367

ЕМОЦІЙНІ ОЦІНКИ У СЕМАНТИЦІ РЕЧЕНЬ ІЗ ПРЕДИКАТИВОМ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ТА ІНФІНІТИВОМ

Стаття присвячена дослідженню аксіологічної семантики речень із предикативом емоційного стану та інфінитивом. У ній розглянуто речення, які репрезентують емоційні оцінки. Здійснено класифікацію цих конструкцій, проаналізовано взаємодію дескриптивного та оцінного компонентів їх семантики, виявлено їх формальні особливості.

Ключові слова: предикатив емоційного стану, інфінитив, оцінка.

Одним із можливих аспектів семантичного аналізу речень з інфінитивом і предикативом емоційного стану є дослідження взаємодії емоційно-статального та оцінного компонентів у їхньому значенні.

У лінгвістичній літературі традиційним став поділ предикативів на оцінні (*зріх, корисно, зручно, абсурдно* тощо) і статальні (серед них – емоційно-статальні) предикативи (*сумно, тривожно, радісно, жаль* та ін.) (див., наприклад: [Воїнова 1965; Золотова 1982; Ли 1981]). Розмежування аксіологічних та емоційно-статальних предикативів переносять і в сферу речення, використовуючи значення предикатива як основний критерій у семантичній і структурній класифікації інфінитивних речень. Так, речення, що містять аксіологічні предикативи (*Гуляти корисно; Рахувати чужі гроші непристойно; Обманювати підло*), традиційно кваліфікують як оцінні, а речення із предикативами емоційного стану (класичний приклад – *Кататись весело*) – як такі, що мають семантику синхронізованого з дією емоційного стану [Воїнова 1965; Ли 1981; Золотова 1979; Золотова 1982; Золотова, Онипенко, Сидорова 1998].

Крім традиційного підходу до визначення семантики речень із предикативом емоційного стану та інфінитивом, існує ще й інший підхід, представники якого вважають, що значення таких речень включає в себе емоційно-статальний і аксіологічний компоненти [Арутюнова 1988; Галкіна-Федорук 1948; Берляева 1982].

Н.Д. Арутюнова відзначає, що в конструкціях із предикативом емоційного стану та інфінитивом одночасно оцінюється стан учасника події і дія чи процес, які викликали цей стан [Арутюнова 1988: 70 і 192].

Заслуговує на увагу й погляд Є.М. Галкіної-Федорук, оскільки вона, чи не єдина з учених-синтаксистів, висловлює думку, що речення із предикативом емоційного стану та інфінитивом виражають стан, якісно оцінений суб'єктом з того чи іншого боку: "...у реченнях *"весело гуляти"*, *"холодно їхати"*, *"сумно дивитися"* та ін. у словах *"весело"*, *"сумно"*, *"холодно"* виражена оцінка стану, що виникає при дії, названій в інфінитиві. Ці поєднання двох слів позначають і стан і як цей стан оцінюється" [Галкіна-Федорук 1948: 83].

На наш погляд, аксіологічний компонент є невід'ємною складовою семантики речень з інфінитивом та предикативом емоційного стану. Існування оцінного значення витікає зі значення самого предикатива, що містить у своїй семній структурі сему оцінки і виконує функцію аксіологічного предиката [Рискаль 1993: 7]. Тому речення, предикат яких репрезентований предикативом емоційного стану, незалежно від того, включають вони інфінитив чи ні (тобто чи це речення на зразок *Кататися весело*, чи речення типу *Мені весело*), мають оцінне значення, що взаємодіє зі значенням емоційного стану.

У реченнях із предикативом емоційного стану та інфінитивом представлені: 1) емоційні оцінки, що базуються на чуттєвому (психічному) досвіді і безпосередньо витікають з того відчуття, яке переживає людина; 2) інтелектуальні оцінки; 3) етичні оцінки [Арутюнова 1988: 76].

Об'єктом нашого дослідження є конструкції, що містять предикатив емоційного стану та інфінитив і репрезентують емоційну оцінку. Завдання статті – дати семантичну характеристику таких речень, здійснити їх класифікацію, проаналізувати співвідношення емоційно-статального й емоційно-оцінного компонентів у їх значенні, визначити особливості досліджуваних конструкцій на формальному рівні.

Як свідчить мовний матеріал, речення із предикативом емоційного стану та інфінитивом можуть виражати конкретну або узагальнену інформацію.

1. У першому випадку у реченні мова йде про актуальну ситуацію емоційного стану, який супроводжує дію або процес. Наприклад: *Дмитрові Івановичу було страшно тримати цю руку* (Ю. Мушкетик) – речення констатує актуальне переживання експерієнсива (*Дмитрові Івановичу було страшно*) і повідомляє про виконувану ним конкретну дію, яка збігається з емоційним станом у часі і стимулює його виникнення (*Дмитро Іванович тримав цю руку*); *Дмитру Івановичу аж шкода було підтинати ножем таку красу* (гриби. – О.С.). *Він поклав їх у кошик* (Ю. Мушкетик) – Дмитро Іванович зрізав гриби, і йому було шкода, коли він це робив; *Моторошно було слухати виття тварини, не так перев'язаної моєю сорочкою, як зодягненої в ту сорочку* (Є. Гуцало) – тварина вила, я слухав її виття, і мені було від цього моторошно. Наведені приклади описують окремі, локалізовані на темпоральній осі складні ситуації, кожна з яких організована конкретно дією і пов'язаним з нею емоційним станом.

У реченнях із предикативом та інфінитивом, які представляють конкретну ситуацію, аксіологічними об'єктами є емоційний стан і його причина. При цьому у названих конструкціях існує характерна для описів

емоцій ієрархія оцінок: оцінка емоційного стану є первинною, оцінка причини, позначеної інфінітивом і його актантами, – вторинною, похідною, оскільки вона залежить від того, позитивні чи негативні переживання зумовлює причина, що, власне, і є мотивом оцінки. Оцінки збігаються за знаком, бо те, що каузує позитивні відчуття людини, сприймається нею як добре, а те, що викликає негативні емоції, – як погане.

Звернемося до конкретних прикладів: *Смутно було тепер Кирилові Туру сідати на коня, що для Сомка наготовив, ще смутніш їхати до Шрама да розказовати, що вже Сомко між козацтва не вернеться* (П. Куліш); *Тоскно було тут іти. Суцільна гаряча руїна, гомін чужої мови в чергах біля магазинчиків, і ніде нікого з своїх* (О. Гончар); *Так боляче дивитись було: шкура та кістки чоловік, голодний, обірваний; дітки позамучувані, позаплакувані, таке бідне, нещасне* (А. Тесленко). У наведених реченнях інформація про емоційний стан суб'єкта супроводжується оцінкою. У всіх прикладах емоційний стан має знак “_”: психічні переживання, окреслені предикативами *смутно, ще смутніш, тоскно, боляче*, у загальноприйнятому розумінні розцінюються як душевний дискомфорт, неприємні чи навіть болісні відчуття, тобто як зло для суб'єкта. Відповідно дія, що стимулює той чи інший негативний емоційний стан (*сідати, їхати, розказувати, іти, дивитись*), теж оцінюється негативно.

Залежність оцінки другого порядку (оцінки причини) від оцінки емоційного стану суб'єкта підтверджує експеримент, що полягає в заміні предиката негативної оцінки, представленого на формальному рівні предикативом, на аксіологічний предикат зі знаком “+”. При такій заміні оцінка дії теж змінюється з негативної на позитивну, наприклад: *Весело було тепер Кирилові Туру сідати на коня, що для Сомка наготовив, ще веселіш їхати до Шрама...* Самі по собі ці дії ніяк не оцінюються, пор.: *Кирило Тур сів на коня, поїхав до Шрама; Він ішов серед суцільної гарячої руїни; Він дивився на голодного, обіраного чоловіка, на позамучуваних, позаплакуваних дітей*. Представлені поза зв'язком з емоційним станом, вони перестають бути аксіологічними об'єктами, втрачають свою значимість для оцінки.

Суб'єктом вторинної оцінки (тобто оцінки причини) у реченнях з інфінітивом та емоційно-статальним предикативом є, насамперед, суб'єкт стану. Характер його відчуттів служить вихідним пунктом оцінювання, і тому оцінка, що визначається характером переживань самого суб'єкта, переважає над уявленнями про добре й погане, які існують у соціумі. Наприклад, у реченні *Йому так приємно було дивитися на замучених, заплаканих дітей* візуальне сприймання важкої у загальноприйнятому розумінні картини стимулює в суб'єкта позитивні емоції і тому оцінюється позитивно, тоді як з позицій соціуму (так званої “загальної думки”) і ситуація сприймання, і особа, що отримує задоволення від цієї ситуації, оцінюються негативно, пор.: *Це страшно (низько, підло, гидко, ...) – одержувати задоволення від споглядання чужих страждань*.

2. Речення з предикативом емоційного стану та інфінітивом можуть абстрагуватися від актуальної ситуації і мати узагальнене значення, наприклад: *Звичайно, втратити посаду прикро* (В. Підмогильний). У реченні *Втратити посаду прикро* не йдеться про конкретну подію, коли хтось втратив роботу і через цю невдачу відчуває прикрість. Наведена конструкція не містить імені з конкретною референцією, що позначало б суб'єкт емоційного стану і свідчило б про актуальний зв'язок стану з певною особою, оскільки предикатив *прикро* орієнтований не на особу, а на абстрактно представлену ситуацію, якій дається емоційна оцінка. У семній структурі предикатива при цьому зростає потенціал оцінної семи, а речення має статус загального судження позачасового характеру, що виражає емоційну оцінку.

Речення з узагальненим значенням можуть ґрунтуватися на психічному досвіді окремої особи або на універсальному досвіді, що належить соціуму.

У першому випадку кваліфікація певної дії як загалом позитивної (приємної) чи негативної (неприємної) належить окремому суб'єктові. Прикладом може слугувати фрагмент із “Зачарованої Десни” О. Довженка, в якому персонаж висловлює міркування про приємні та неприємні, на його погляд, ситуації й серед них перераховує дії, виконання яких є для нього неприємним: *А як неприємно в одній руці нести велике відро води чи полоть і пасинкувати тютюн... Неприємно ходити босому по стерні або сміятись у церкві, коли зробиться смішно* (О. Довженко). У наведених реченнях, що виражають загальні аксіологічні судження, оцінка абстрактних дій зроблена з позицій однієї особи і зумовлена тим, що реалізація згаданих дій цією особою у переважній більшості випадків супроводжувалася негативними емоціями, на підставі чого дії як такі й одержують статус неприємних. Оцінка у наведених реченнях орієнтована на досвід окремого суб'єкта: те, що для дитини є негативним, неприємним (важка або одноманітна праця (*нести велике відро води, полоти і пасинкувати тютюн*), ненормативна дія, за яку карають (*сміятись у церкві*)), для інших осіб (наприклад, для дорослих) може належати до сфери нейтрального або кваліфікуватися як позитив.

Речення з інфінітивом і предикативом, що виражають оцінку ситуації, зроблену з позицій загалу, базуються на існуючій у позамовному світі спільності емоційних реакцій на ті чи інші стимули. Приміром, *одержувати подарунки для більшості людей приємно, чекати – нудно, втратити кохану людину – боляче, помирати – страшно* тощо. Речення, які акумулюють досвід соціуму, можуть мати афористичний характер, наприклад: *Дождити страшного страшніше, ніж його пережити* (Панас Мирний); *То не весело – весь час бачити за спиною свою найвищу гору. І йти вниз* (Ю Мушкетик); *... приємно встановлювати закони й зовсім прикро їм підлягати* (В. Підмогильний).

Суб'єкт оцінки у таких випадках має не індивідуальний, а узагальнений характер: це не окрема особа, що мотивує оцінку власними переживаннями та емоціями, а так звана "загальна думка". Якщо ситуація певної дії має здатність порушувати душевну рівновагу, викликати негативний емоційний стан, то з погляду соціуму вона оцінюється як неприємна, болісна тощо, тобто як погана, і навпаки, – сприятливі для виникнення позитивного емоційного стану дії оцінюються позитивно.

Відмінності у семантиці конструкцій, що містять предикатив емоційного стану та інфінітив, зумовлюють їх формальні відмінності. У реченнях першої групи предикатив відкриває актантну позицію суб'єкта емоційного стану, яка повинна бути обов'язково заповнена, оскільки суб'єктна валентність предикатива, у семантиці якого переважає дескриптивний компонент (значення емоційного стану), має облігаторний характер. Тому наявність у реченні з предикативом та інфінітивом давального суб'єкта дослідники вважають головною ознакою того, що воно інформує про емоції експерієнсива, які супроводжують причинову ситуацію [див., наприклад, Берляєва 1982: 10-11; Ли 1981: 20; Русская грамматика 1982: 317].

У реченнях другої групи давальний суб'єкта відсутній, що пов'язано з посиленням аксіологічного компонента у семантиці предикативів, які входять у структуру таких конструкцій. Предикатив у їх складі орієнтований на інфінітив, який можна кваліфікувати як пропозитивний суб'єкт, на відміну від речень першої групи, у яких предикатив співвідноситься насамперед з особовим суб'єктом.

Якщо зі складу конструкцій першої групи вилучити інфінітив та залежні від нього компоненти, предикатив зі своїм актантом функціонуватиме як повноцінне речення, оскільки повідомлення про емоційний стан інформативно достатнє й без експлікації його причини, пор.: *Старій було весело дивитись на тих, що "подуріли" та й стридали по паді як гурани* (І. Багрянний) – *Старій було весело; Мені важко й соромно говорити, мужжі, – продовжував Святополк...* (В. Скляренко) – *Мені важко й соромно.*

Натомість у реченнях, що виражають загальну оцінку абстрактно представленої ситуації, інфінітив є обов'язковим компонентом. Облігаторність інфінітива зумовлена його функцією у структурі оцінки: він позначає аксіологічний об'єкт, а, як відомо, будь-яке оцінне судження передбачає предмет чи явище, що оцінюється, тобто об'єкт оцінки, без якого оцінка втрачає смисл. У реченнях зі значенням узагальненої емоційної оцінки абстрактної дії інфінітив може лише прономіналізуватися [Арутюнова 1988: 224-225], наприклад: *Звичайно, втратити посаду прикро* (В. Підмогильний) – *Звичайно, це прикро; Навіть і не догадувався, як приємно робити щось, що приносить людині вітиху* (У. Самчук) – *Навіть і не догадувався, як це приємно.*

Речення, в яких замість інфінітива виступає співвідносний з ним займенник, навіть поза контекстом мають відчутну аксіологічну семантику. Речення на зразок *Це страшно; Це прикро; Це нудно; Це приємно* не повідомляють про емоційний стан конкретної людини, а містять оцінну характеристику певної ситуації. На користь такої інтерпретації свідчить неможливість уведення у подібні речення імені особи – суб'єкта емоційного стану, пор.: **Це мені страшно; *Це мені приємно.* Натомість, аналогічні конструкції із займенником *це* утворюють аксіологічні предикативи, що репрезентують інші види оцінок, наприклад: *Це аморально; Це банально; Це корисно; Це неестетично.*

Отже, проведене дослідження свідчить, що речення з предикативом емоційного стану та інфінітивом мають оцінне значення, яке взаємодіє зі значенням емоційного стану. Конструкції, що виражають емоційні оцінки, можуть позначати актуальні ситуації, які складаються з двох простих ситуацій: ситуації дії (стану, процесу) та ситуації емоційного стану. Як і в семантиці предикатива, у семантиці такого речення поєднуються дескриптивний та оцінний смисли, причому дескриптивний компонент значення переважає. Аналізовані конструкції можуть також мати узагальнений характер. При цьому змінюється співвідношення дескриптивного й оцінного компонентів семантики речення: зростає вага аксіологічної складової значення, натомість емоційно-статальний компонент послаблюється. Такі речення виражають загальні оцінні судження про названі інфінітивами предикативні ознаки.

Окремого дослідження потребують конструкції з предикативом емоційного стану та інфінітивом, які виражають етичну та інтелектуальну оцінку.

Література

- Арутюнова 1988: Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 338 с.
- Берляева 1982: Берляева Т.Н. Грамматическая структура и семантика предложений с инфинитивом и предикативом: Автореф. ... дис. канд. филол. наук: 10.02.01 / Моск. обл. пед. ин-т им. Н. Крупской. – М., 1982. – 17 с.
- Воинова 1965: Воинова Е.И. Дательный падеж при предикативных словах на -о и инфинитиве // Вестн. Ленингр. ун-та. Сер. истории, яз. и лит. – 1965. – № 2. – С. 151 – 158.
- Вольф 1982: Вольф Е.М. Состояния и признаки. Оценки состояний // Семантические типы предикатов / Под ред. О.Н. Селиверстовой. – М.: Наука, 1982. – 362 с. – С. 320-339.
- Вольф 1985: Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985. – 228 с.

- Вольф 2002: Вольф Е.М. Функциональная семантика. Описание эмоциональных состояний // Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. Изд. 2-е, доп. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 280 с. – С. 214-246.
- Галкина-Федорук 1948: Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения с безлично-предикативными словами на -о // Учёные зап. Моск. ун-та. – М.: Изд-во МГУ, 1948. – Вып. 128. – С. 70-85.
- Зализняк 1985: Зализняк Анна А. Функциональная семантика предикатов внутреннего состояния (на материале французского языка): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.05. – М., 1985. – 249 с.
- Золотова 1979: Золотова Г.А. О синтаксической природе современного русского инфинитива // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1979. – № 5. – С. 43-51.
- Золотова 1982: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
- Золотова, Онипенко, Сидорова 1998: Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 528 с.
- Ли 1981: Ли В.С. Семантическая структура предложений с предикативами на -о в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Казах. гос. ун-т им. С. Кирова. – Алма-Ата, 1981. – 25 с.
- Рискаль Н.М. Системні відношення слів категорії стану в сучасній російській мові: Автореф. ... дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Київ. держ. пед. ін-т. ім. М. Драгоманова. – К., 1993. – 20 с.
- Русская грамматика 1982: Русская грамматика: В 2-х т. / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – Т. 2: Синтаксис. – М.: Наука, 1982. – 709 с.

The article is dedicated to the investigation of the evaluative semantics of the sentences with the predicatives of emotional state and infinitive. It deals with the sentences with emotional evaluation. Author gives the classification of analyzed sentences. The descriptive and evaluative components interaction is analyzed.

Keywords: predicative of emotional state, infinitive, evaluation.

Надійшла до редакції 19 вересня 2007 року.

Тамара Слободинська

ББК 81.2 (4 Укр)
УДК 811.161.2' 367.335.2

РЕАЛІЗАЦІЯ ТАКСИСНИХ ВІДНОШЕНЬ У СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ З ПІДРЯДНИМ ЧАСОВИМ

У статті з'ясовано місце складнопідрядних речень з підрядним часовим у ієрархії мовних засобів функціонально-семантичної категорії таксису, а також розглянуто різновиди таксисних відношень, які можуть бути зреалізовані реченнями цього типу.

Ключові слова: складнопідрядні речення з підрядним часовим, таксисні відношення одночасності, попередності й наступності подій.

Дослідники складнопідрядних речень із підрядним часовим [Вихованець 1993; Бондарко 1987; Семенюченко 1969; Бокова 2001; Всеволодова 1975; Зорихина-Нильссон 2001; Канеса 1984; Кострова 1985; Фефелова 2006 та ін.] так чи інакше відзначають той факт, що загальносемантична основа формування цих речень – зв'язок часових планів як мінімум двох дій чи станів. Видо-часові характеристики присудків речень цього типу виявляють себе у таких показниках, як одночасність дій, послідовність їх, повний або ж частковий збіг тривалості дій чи станів, вказівка на початок чи кінець однієї дії чи стану у зв'язку з повідомленням про інші дії, співвідношення між діями в аспекті їх моментальної зміни тощо. Зокрема, І.Р.Вихованець підкреслює, що часові складнопідрядні речення – це один із семантичних класів детермінантних складнопідрядних речень, підрядні частини яких вказують на означену чи неозначену тривалість часу, фази перебігу явищ, відношення одночасності та різночасності [Вихованець 1993: 324]. Складнопідрядні речення з підрядним часу відрізняються від інших розчленованих речень тим, що в них складові частини завжди пов'язані одним часовим планом – одночасністю чи послідовністю і не може бути поєднання прямо протилежних часових значень [Слинько та ін. 1994: 523]. У межах часового відношення також може бути подана інформація більш детального характеру, наприклад, вказівка на повну або ж часткову одночасність, на відсутність чи наявність часового інтервалу і його тривалість, на обмежувальний момент, на переривання, регулярність, узуальність, випередження, передчасність, несподіваність [Русская грамматика 1980, Т.ІІ: 542].

Однак попри таку увагу з боку лінгвістів до аналізованих конструкцій, складнопідрядні речення з підрядним часовим у структурі функціонально-семантичного поля таксису на матеріалі української мови практично не розглядалися, за винятком дослідження О.І. Бондаря [Бондар 1998]. Тому *мета нашої статті* полягає у наступному: 1) з'ясувати місце складнопідрядних речень з підрядним часовим в ієрархії мовних

засобів функціонально-семантичного поля (далі ФСП) таксису; 2) розглянути різновиди таксисних відношень, які можуть бути зреалізованими за допомогою складнопідрядних речень з підрядним часовим.

Відразу ж зазначимо, що складнопідрядні речення з підрядним часовим належать до центральних компонентів ФСП незалежного таксису, причому серед інших синтаксичних конструкцій (безсполучникових складних речень, речень з однорідними предикатами, складносурядних речень та надфразних єдностей), які також є центральними у сфері незалежного таксису, названі конструкції посідають перше місце [Бондарко 1987: 240], тому що «цей тип синтаксичних структур являє собою спеціалізований засіб вираження семантики таксису» [Там само: 275]. Окрім цього, складнопідрядні речення з підрядним часовим «є такими синтаксично розгорнутими комунікативними одиницями, у яких з найбільшою повнотою і точністю (підкреслення наше – Т.С.) реалізуються часовий зв'язок і залежність між явищами об'єктивної дійсності» [Семенюченко 1969: 32].

Факти мови засвідчують, що вкрай необхідно є подальша категоризація таких семантичних сутностей як значення часової попередності, часової наступності й одночасності, тому що всі названі семантичні величини мають свої варіанти.

Одночасність. Залежно від того, дії головної й підрядної частин охоплюють той самий час чи одна з них збігається з іншою, більш тривалою, лише в певному моменті і функціонують вони ніби паралельно, розрізняють одночасність повну і неповну [Грамматика русского языка, т.ІІ, ч.2, 1954: 300]. Лінгвальний матеріал репрезентує три логічні можливості одночасного існування подій.

1. Подія Р1 займає той же часовий період, що й подія Р2 (повна, або ж синхронна, одночасність): *Коли мати готувала обід, діти гралися.*

2. Подія Р2 локалізується в межах часового періоду, який зайнятий подією Р1 (неповна, або інклюзивна, одночасність): *Коли майстриня шила костюм, зайшов відвідувач.*

3. Подія Р1 локалізується в межах часового періоду, зайнятого подією Р2 (неповна одночасність): *Коли зайшов відвідувач, майстриня шила костюм.*

Часова наступність.

1. Подія Р1 прямує за подією Р2, перериваючи її (перервана наступність): *Аж поки сонце зійшло, ходила все коло хліва й прислухалась до шамотіння корови (М.Хвильовий).*

2. Подія Р1 прямує безпосередньо за подією Р2 після її природного завершення (контактна наступність): *І перше ніж учити нас, Європо, на себе ліпше збоку подивись (Б.Олійник).*

3. Подія Р1 прямує за подією Р2 через деякий інтервал після її природного завершення (дистантна наступність): *Перед тим як їхати на відпочинок, тітка отримала подарунок.*

Реалізація таксисного відношення одночасності подій

У складнопідрядних реченнях з підрядним часовим, які реалізують семантику одночасності подій, найчастіше функціонують сполучники *коли, як, поки, доки* (останні два вживаються рідше) та сполучники, складені за будовою: *у (в) той час, як (коли); в ту пору, як (коли)*. Однак не всі сполучники, які звичайно оформляють семантику одночасності, виступають безпосередніми показниками цього таксисного відношення. Пор.: *Як іде селом, зустрічні дівчата полум'ям займаються (Г.Тютюнник); Була злива і буря велика, коли ховали Мазепу в приходській церкві села Варниця (Р.Іваничук)* (таксисне відношення одночасності) і *А як все вже було пороблено і прилаштовано до вимаршу хоч раз, старий Сірко подивився з-під долони через падь та: - А катни-но, Грицю, он туди... (І.Багрянний); А коли пекучий туск відпустив серце, Спіфаній узяв костура і вдруге вирушив у світ, спонукуваний тепер наказом білої душі своєї (Р.Іваничук)* (таксисне відношення різночасності: часової попередності-часової наступності).

Щодо сполучників *у (в) той час, як (коли); в ту пору, як (коли)*, то вони своєю «більш конкретною семантикою» підкреслюють одночасність подій, тому що в них «загальна підрядна функція часто вживаних сполучників уточнюється спеціальними словами займенникового характеру» [Мельничук, 1966: 222]. Значення одночасності двох подій «виступає у складнопідрядних реченнях з цими сполучниками чіткіше, ніж при наявності сполучників *коли, як*, навіть якщо вони не відрізняються іншими лексико-структурними засобами» [Семенюченко, 1969: 33]. Пор.: *За даними літопису, в той час, коли орда печенігів обложила Київ, Ярослав перебував у Новгороді (І.Кочерга) і А вже як розв'ючували коней гуртом, старий Сірко додав: - І коня матимеш, синку... (І.Багрянний).*

Співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків обох частин складнопідрядного речення вважається чи не вирішальним для вираження таксисних відношень. Проте, на думку Семенюченко М.Л., «цей засіб стає провідним у відтворенні одночасності головним чином у конструкціях з полісемічними сполучниками *коли, як, поки, доки*. При одночасності присудки головного й підрядного речень найчастіше виражаються дієсловами минулого часу недоконаного виду, що змальовують «минулу дію в її перебігу, а не в результаті» (повна, синхронна, одночасність – Т.С.), або співвідношення форм недоконаного й доконаного виду, який передає короткотрасну дію (неповна, інклюзивна, одночасність – Т.С.) [Там само: 33]. Наприклад:

Синхронна одночасність
Поки вони говорили, жінка сиділа під насадом і слухала (С.Скляренко);

Інклюзивна одночасність
Була пізня осінь, коли дромон Феофано одірвався від берегів Вірменії й поплив на захід (С.Скляренко).

У вираженні таксисного відношення одночасності певну функцію виконують також лексичні засоби, зокрема обставини: *весь час, тоді, тепер, іноді, потім, поти, доти, щоразу, кожен раз* тощо: *Тоді, як навколо усі танцювали, я тільки таємні сльози лила (Леся Українка); Весь час, коли мати сидить у «своїх» – у діда або у дядьків, Володько бавиться (У.Самчук); Поти ягнятка скачуть, поки матір бачать (Нар. тв.)*.

Допоміжним засобом у вираженні семантико-синтаксичного відношення одночасності подій є також частки *лише, якраз, навіть, ще, й, саме, аж, вже, тільки*, які вносять у синтаксичну конструкцію додаткові відтінки підсилення, обмеження, виділення, уточнення: *На небі тремтіли ще досвітні зорі, коли зимовий ранок засівав уже над землею, як перлами, срібним снігом... (Г.Косинка); Це було давно-давно у карпатському краї, ще коли літали там лебедині зграї (Д.Павличко); Була ще ніч, як він уїхав у двір до кума Терешка й постукав до його в темне віконце (Б.Грінченко)*.

Отже, семантика одночасності подій має такі варіанти:

а) часові межі процесів збігаються (зі сполучником *поки*): *Поки варився немудрий сніданок, Микола з прив'язаного брусочка вирізав Маркові ручку (М.Стельмах); Поки я, вдарившись об кілька пеньків, скочив на ноги, з моїх очей, як з коминів, розліталися іскри й підпалювали дерева (М.Стельмах); Поки генерал переписував своє добро, справився й Мирин (Панас Мирний);*

б) паралельність розгортання процесів у конструкціях із сполучником *в міру того як* тощо: *В міру того, як пісня голоснішала, жінка заспокоювалась; Коли мій батько руки вмиває, б'ють у скелі долонь моря зелені, плаває сонце, немов черешнина, у величезній батьковій жмені (Д.Павличко)*.

Іноді подія, подана у підрядній частині, зумовлює подію, названу в головній, наприклад: *Коли проходила вулицею, жінки замовкали й дивилися на неї порожніми очима (В.Шевчук)*.

в) включення часу перебігу одного процесу в час іншого, при цьому один із процесів ніби «розширений», віднесений до широкого періоду часу, інший же прив'язаний до конкретного часового відрізка: *Коли гуцули копали котлован, з-під каміння лото вдарила, зануртувала підземна вода (М.Стельмах)*. Названа семантика може бути зреалізована й за допомогою парцельованих складнопідрядних речень з підрядним часом: *Я бачив її. Коли другий раз був у Німеччині (Ю.Щербак);*

г) паралельність одиничного, тривалого за часом, і повторюваного (в межах конкретної ситуації) процесів: *Як жили в селі вони, то, було, не зрідка пирогами з бузини пригощала тітка (Д.Білоус)*.

Реалізація таксисного відношення різночасності подій

1. **П о в н а р і з н о ч а с н і с т ь**. Таке семантико-синтаксичне відношення експліцитно виражається часовими сполучниками зі значенням наступності *після того як, як тільки, ледве як* (інтервал між діями може бути позначений лексично): *Відсмоктувальні насоси перестали працювати...після того, як провід обірвався (Ю.Щербак); Ледве Ігор торкнувся до регулятора, як залунав задушевний баритон, дружній, інтимний голос (Ю.Щербак)*.

Повна різночасність дій виражається також в складнопідрядних реченнях із сполучником *коли* при препозиції підрядної частини: *Коли в хаті всі, окрім цвіркуна, засинали, я навшпиньках підходив до печі, витягав з її челюстей жарину, роздмухував вогник, засвічував каганець і забирався з ним на піч (М.Стельмах); Коли у храм ухався і рогато до образів посував навмання, з ікони одсахнула Божя Мати, від нього затуливши немовля (Б.Олійник); Коли я прибув у штаб-квартиру, бос доручив мені приїхати сюди і вислухати вас (Л.Кононович); Коли нас облишає голодний біль, ми, нахилившись над собою, прозріваємо в полисках синю вічність (В.Стус)*.

Сполучники *тільки, як* також функціонують у складнопідрядних реченнях з підрядним часовим із семантикою повної різночасності подій, наприклад: *Тільки зупинишся, впаде на тебе стіною (П.Загребельний); Як виростеш і будеш великим, тоді знатимеш усе! (Ю.Смолич); Ну, як виросту, то я за них працюватиму (У.Самчук); Іноді й на мене находить туга, особливо, як згадаю матір (І.Багрянний); А як почує, так і пошле бабцю подивитися (В.Винниченко)*.

2. **Ч а с т к о в а р і з н о ч а с н і с т ь**. Такий підтип таксисних ситуацій «часова попередність – часова наступність» містить елемент одночасності: при вираженні попередньої дії дієсловом із значенням початку чи конструкцією з фазовим дієсловом передається наступна за початком імпліцитна тривалість, на фоні якої відбувається наступна цілісна дія: *Коли всі почали шикуватися, хлопець подивився вбік*.

Часткова різночасність передається також і в тих випадках, коли попередня дія виражається формою минулого часу доконаного виду, яка має перфектне значення: *Коли навесні дівчина одужала, мати попросила її про допомогу*.

Складнопідрядні речення з підрядним часовим на позначення семантики різночасності подій охоплюють більше змістових різновидів, ніж синтаксичні конструкції цього виду на позначення семантики одночасності подій.

Реальна послідовність подій в часі може бути подана в мові іконічно і неіконічно [Якобсон, 1983]. З цим пов'язуються варіанти таксисних ситуацій: 1) часова попередність – часова наступність; 2) часова наступність – часова попередність. Перший варіант реалізується при препозиції підрядної частини по відношенню до головної, другий – при постпозиції підрядного, в якому передається попередня дія [Бондарко, 1987: 277].

Часова попередність – часова наступність:

Коли лодії стали наблизжатись до Києва, Боричевим узвозом з гори спустився оточений воєводами й боярами і князь київського столу Ярополк (С.Скляренко); Коли оглянувся Лесь, біля нього теплою хвилиною стояв народ... (М.Стельмах); Коли Василь із щеням відійшов, Володькові стало самому сумно (У.Самчук); А коли помітила, зняковіла це дужче й спалахнула до кінчиків вух (Ю.Мушкетик); А як тільки почало смеркати, Володько не всидить в хаті (У.Самчук).

Серед синтаксичних структур, де попередня дія названа у підрядній частині, розрізняють такі різновиди:

1. Складнопідрядні речення з підрядним часовим, де сполучники *коли*, як виражають загальні часові відношення (часовий період між різночасними діями у таких реченнях окреслений нечітко): *Вже коли починало сірїти за вікном, аж тоді провалювався в либокий сон* (К.Мотрич); *Назавтра, тільки що світало, уже народ заворушивсь; все вешталося, все кишало, на бої дивитись всяк галивсь* (І.Котляревський); *А коли ніч розпустила сині поділки над степом, кіннота Чорта базар руйнувала...* (Г.Косинка); *Коли сонечко стає нижче по небу ходити, в темному лісі прокидається золотокоса бабуся* (В.Сухомлинський).

2. Складнопідрядні речення, у яких часовий період між головною і підрядною частиною конкретизовано: *Уже скоро півроку мине, як вам це саме щоночі сниться* (М.Стельмах).

3. Складнопідрядні речення з підрядним часовим, у яких акцентується увага на початковому моменті дії головної частини: *Відколи слов'яни-венети поселились на бережжі Холодного моря, відтоді (це пам'ятають їхні роди і їхні волхви) їм доводилося битися з готськими дружинами, з германськими і датськими нападниками* (Р.Іванченко). Часовий проміжок між діями тут відсутній, тому що кінець однієї дії збігається з початком іншої.

4. Складнопідрядні речення з підрядним часовим, у яких передається раптова послідовність дій: *Тільки вийшли вони за ворота, як услід за ними вимчав і воєвода Бусл* (Р.Іванченко); *У суботоньку увечері, тільки зійшлись під вербою, копитан і каже Оксані: - Знаєш що, душко? Завтра уранці ми йдемо в похід...* (Г.Квітка-Основ'яненко); *Як Настина мати відчинила двері, обі мало не крикнули з дива* (Б.Лепкий). Часовий проміжок між діями у таких реченнях мінімальний: одна дія відбувається відразу ж після іншої. Сполучники *тільки*, як *тільки*, *тільки-но*, *тільки що*, *ледве*, *щойно*, *лише* слугують вираженню семантики раптової послідовності дій. У цьому допомагають їм препозиція підрядної частини, а також обставини *вмить*, *враз*, *зразу*, *зненацька*. Показниками семантики контактної різночасності є лексеми *враз*, *тільки*; *відразу*, як тощо: *День ввійшов просто через вікно – враз і прекрасно – тільки мати розсунула віконниці і розчинила раму* (Ю.Смолич); *Їй стало гірше відразу, як ти пішов* (С.Кононенко).

Часова наступність – часова попередність

У реалізації значення часова наступність – часова попередність бере участь постпозиція підрядної частини (яка містить попередню дію) стосовно до головної: *Я хочу бачити Феофано, тільки вона з'явиться в Константинополі* (С.Скляренко); *Сон завжди лякається, коли починаєш скидати черевики, штанці й сорочки* (Ю.Смолич); *Він засне, як батько сяде грати* (Ю.Смолич); *Вона вмере від сорому, коли довідається, що такі поважні офіцери її ждуть* (П.Загребельний); *Вийшли звідти, коли вже горіли ліхтарі* (Ю.Мушкетик); *Зинь тільки тоді й помітив його, як Корчунові коліна стали перед самими очима Зіня* (В.Винниченко); *Солдат здригнувся, підтягнув закопчений камзол, коли, отямившись, відчув двох стрілок злий укол* (М.Бажан); *Працювати в газетах я почав пізенько, тоді, як мені вже стукнуло тридцять з гаком літ* (О.Вишня); *Особливо зблизилася з ним, як народила позашлюбну дитину* (А.Дімаров); *Не осуджуй, поки сам не витерпиш* (Р.Іваничук).

У випадках, коли форма доконаного виду, яка виражає попередню дію, має перфектне значення або значення початку, так само як і при відношенні «часова попередність – часова наступність», передається часткова різночасність дій.

Серед синтаксичних структур, де попередня дія названа у головній частині, розрізняють такі різновиди:

1. Складнопідрядні речення з підрядним часовим без конкретної вказівки на початок чи закінчення дії в головному. Експліцитно таке відношення реалізується часовими сполучниками *перед тим як*, *до того як*, *перш ніж*, *раніше ніж*: *Перш ніж лягти в постіль, подивилась у вікно* (Ю.Щербак). Сполучники вказують на попередність дії головної частини.

2. Складнопідрядні речення з підрядним часовим, в яких визначено межю тривання головної частини. У формуванні такого відношення беруть участь сполучники *поки* (*не*), *до тих пір*, *поки* (*не*), *до того часу*, *поки* (*не*), *до того*, як. Наприклад: *Може, з тиждень ще блукали, поки ось і причвалили до якогось-то замчища* (І.Манжура); *Вони утікали й знали, що песик не вкусить, а проте з реготом бігли, аж поки потомилися й попадали на канаві в траві* (Ю.Мушкетик); *Всі так кажуть, поки їх не загнудали* (П.Загребельний); *Експрес не рушав доти, доки не чіплявся останній пасажир* (І.Багрянний); *І дивиться Демко замисленими очима на небо, про все забуваючи, аж поки не схаченеться з якої несподіванки і знову до гірких дум про своє господарство вернеться* (Б.Грінченко). У цьому випадку цілісний факт подається як природне завершення попередньої тривалості або як дію перервану: *Отак і сперечалися з нею, аж поки одного разу не поплив з побратимом Дмитром ловити скумбрію* (М.Стельмах).

Отже, складнопідрядні речення з підрядним часовим широко вживані в усіх функціональних стилях сучасної української мови. Такі конструкції характеризуються багатством семантичних варіантів, широкою множиною засобів поєднання, структурною неоднорідністю.

Найбільш чітко відношення різночасності виражається за наявності часових сполучників зі значенням часової попередності й часової наступності. У різних варіантах таксисних ситуацій істотну роль відіграє лексичний фактор: семантика дієслівних лексем й інших компонентів висловлення, які впливають на реалізацію таксисних відношень. Має значення й синтаксичний фактор – порядок розміщення частин складнопідрядного речення з підрядним часовим. Відношення різночасності подій у межах складнопідрядних речень з підрядним часовим представлені порівняно з іншими поліпредикативними структурами багатшим набором семантичних варіантів і більш різноманітними засобами їх мовної реалізації. Перспектива дослідження складнопідрядних речень з підрядним часовим в аспекті вираження ними таксисних відношень полягає у тому, щоб з'ясувати механізми, які примушують мовця обрати для спілкування саме цю, а не іншу синтаксичну конструкцію.

Література

- Бокова 2001: Бокова П.М. Структурний та функціонально-семантичний аспекти складнопідрядних речень з підрядним часу в сучасній іспанській мові. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001.– 21 с.
- Бондар 1998: Бондар О.І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові. Функціонально-ономасіологічний аспект: Дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01 / Одеський держ.ун-т ім. І.І.Мечникова. – О., 1998. – 369 л.
- Бондарко 1987: Бондарко А.В. Общая характеристика семантики и структуры поля таксиса // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л.: Наука, ЛО.– 1987.– С.234-242.
- Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
- Всеволодова 1975: Всеволодова М.В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 283 с.
- Зорихина-Нильссон 2001: Зорихина-Нильссон Н.В. Семантика высказываний с союзом пока и признаки длительности и контролируемости ситуации // Теоретические проблемы функциональной грамматики: Материалы Всероссийской научной конференции (Санкт-Петербург, 26-28 сентября 2001г.) / А.В.Бондарко и др. (отв. ред. редкол.); РАН. Институт лингвистических исследований. – СПб.: «Наука», 2001. – С. 76 – 78.
- Канева 1984: Канеса П.С. Синтаксические средства выражения временных отношений в современном украинском языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – К., 1984. – 212 л.
- Кострова 1985: Кострова О.А. Категория таксиса и ее реализация во временных сложноподчиненных предложениях немецкого и русского языка // Сопоставительно-семантическое исследование германских и славянских языков. – Куйбышев, 1985. – С. 96-107.
- Мельничук 1966: Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966.
- Русская грамматика 1980: Русская грамматика: В 2-х т. (Ред. кол.: Н.Ю. Шведова (гл. ред.) и др. Т.2. – М.: Наука, 1980. – 709 с.
- Семенюченко 1969: Семенюченко М.Л. Складнопідрядні речення з підрядним часовим у сучасній українській мові. – Мовознавство. – 1969. - №2. – С. 32-36.
- Слинько та ін. 1994: Слинько І.І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. - К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
- Фефелова 2006: Фефелова В.В. Складні речення з підрядним часу в сучасній французькій мові (структура, семантика, прагматика): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05 / Київський національний лінгв. ун-т. – К., 2006. – 20 с.
- Якобсон 1983: Якобсон Р. В поисках сущности языка // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С.102-117.

The article deals with the place of the complex sentences with tense components in the hierarchy with the linguistic means of the functional-semantic field of taxis and varieties of the relations of taxis which can be realized by the sentences of this type.

Keywords: complex sentences with tense components, the relations of taxis in the simultaneous, previous and consecutive actions.

Надійшла до редакції 27 вересня 2007 року.

ББК 81.2Ук – 22
УДК 811.161.2'367

БЕЗПОЛУЧНИКОВО-СУРЯДНІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття продовжує цикл публікацій автора, присвячених дослідженню явищ перехідності в системі складного речення. Визначено, зокрема, обсяг синтаксичних конструкцій безсполучниково-сурядного типу, з'ясовано їхні структурно-семантичні особливості.

Ключові слова: перехідність, синкретизм, безсполучниково-сурядні складні речення, сполучники-частки, аналоги сполучників.

Українській мові як одній зі слов'янських притаманна певна складність мовних структур, унаслідок чого унеможлиблюється чітка систематизація парадигм. З огляду на це слушним є зауваження В. В. Виноградова про те, що в мові „немає ідеальної системи з одноманітними різкими й глибокими гранями між різними типами слів. Граматичні факти рухаються й переходять з однієї категорії в іншу, нерідко різними сторонами своїми дотикаються до різних категорій” [Виноградов 1986, с. 46].

Такі зони синкретизму порушують чіткість класифікації, однак ігнорувати перехідні явища не можна, оскільки існування їх та необмежений потенціал утворення є одним із найважливіших джерел збагачення структурно-семантичних ресурсів мови й мовлення [Бабайцева 2000, с. 5].

Сфера типових (однозначних, монофункціональних) одиниць, безперечно, існує, вона репрезентована чітко вираженими й логічно інтерпретованими мовними одиницями та категоріями, на периферії яких співіснує сфера перехідних утворень, що характеризується синтезом диференційних ознак різних мовних явищ. Як зауважує В. І. Кодухов, „наявність перехідних явищ у системі, її категоріях та одиницях належить до суттєвих властивостей мови” [Кодухов 1977, с. 16], а тому дослідження аспектів перехідності з другорядного мовного питання перетворилося нині в актуальну загальнолінгвістичну проблему.

Серед основних напрямів студіювання можна виділити такі: 1) аналіз опозиційних „крайніх” випадків (А і Б) процесу перехідності; 2) погляд на перехідність як один зі способів словотвору; 3) дослідження функціонально-семантичних полів; 4) вивчення перехідних явищ зони синкретизму (Аб, АБ, аБ) та ін. Розглядаючи перехідність у широкому сенсі, В. В. Бабайцева пропонує розрізняти діахронні (історичні перетворення) та синхронні (синкретичні утворення) [Бабайцева 2000, с. 61].

В аспекті дослідження комунікативних процесів перехідності синхронного характеру показовим є синтаксис складного речення. Перехідні утворення, позначені синтезом диференційних ознак різних типів складного речення, як зауважує В. В. Бабайцева, або взагалі не враховуються у класифікаціях, або мають різне трактування (одні вчені кваліфікують їх як складносурядні речення, інші – як складнопідрядні), або виділяються в особливу групу складних речень як „перехідні між сурядністю й підрядністю” [Бабайцева 1979, с. 46]. Мовознавець акцентує увагу й на інших перехідних випадках, що репрезентують опозиції: „складносурядне речення / безсполучникове”, „складнопідрядне / безсполучникове”, „сполучникове складне речення / безсполучникове” [Бабайцева 2000, с. 449 – 516].

Історія вивчення таких перехідних утворень окреслює різні підходи до розуміння сутності явища та кваліфікації нетипових синтаксичних одиниць. Дослідження порушеної проблеми має нечисленну бібліографію, а тому питання є відкритим і потребує спеціальних розвідок.

Найповніше системні зв'язки між складними реченнями з урахуванням зони перехідності описано в монографії В. В. Бабайцевої „Явление переходности в грамматическом строе русского языка”, де взаємодію складносурядних, складнопідрядних та безсполучникових речень подано у вигляді кругів (полів), що накладаються один на одного й утворюють чотири перехідні ланки: 1) перехідні явища між складносурядними і складнопідрядними; 2) між складнопідрядними і безсполучниковими; 3) між складносурядними й безсполучниковими; 4) перехідні утворення, що поєднують ознаки складносурядних, складнопідрядних і безсполучникових [Бабайцева 2000, с. 503].

Зауваження щодо своєрідності окремих лексем, які функціонують у ролі сполучних засобів (сполучників-часток, сполучникових часток, аналогів сполучників), подано в нормативних граматиках та посібниках [Русская грамматика 1980, с. 616; Слинко 1994, с. 602, 604 – 605, 619; Курс СУЛМ 1951, с. 167 – 170], а також у статтях [Рогожникова 1983, с. 48 – 57; Стародумова 1984, с. 32 – 51; Чернышова 1983, с. 115 – 124; Чернышова 1988, с. 106 – 115 та ін.], що містять подекуди незначні коментарі стосовно специфіки самих складних речень. У навчальному посібнику Г. Ф. Гаврилової „Переходные конструкции в синтаксисе сложного предложения и их системные отношения” сфокусовано увагу на конструкціях, що перебувають на межі складнопідрядних і безсполучникових, – перехідних утвореннях між безсполучниковістю й відносною підрядністю з'ясувальних одиниць [Гаврилова 1985, с. 39 – 51].

На своєрідність таких речень звернув увагу ще О. М. Пешковський, висловивши думку про те, що конструкції зі сполучними словами належать до безсполучникових, де засобами зв'язку є інтонація та ритм, а „відносні слова, по суті, не є сполучними елементами” [Пешковский 1956, с. 235]. С. Г. Ільєнко розглядає ці речення на периферії сполучникових – як такі, що „посідають місце, значно ближче до сполучникової підрядності, ніж до безсполучниковості” [Ільєнко 1982, с. 14].

Аналіз літератури з окресленої проблеми дає підстави вважати, що феномен перехідності у сфері складних речень (зокрема сполучниково-безсполучникового типу) є недостатньо потрактованим, що й зумовлює **актуальність** наукового пошуку.

Пропоноване дослідження виконане в аспекті системного аналізу складних речень із метою виявлення перехідних утворень безсполучниково-сполучникового типу та характеристики одного зі структурно-семантичних різновидів – безсполучниково-сурядних конструкцій.

Наукова новизна полягає в спробі теоретично обґрунтувати доцільність виокремлення складних речень, перехідних між безсполучниковістю й сурядністю, та системно описати їхні різновиди.

У синтаксисі умовою для модифікацій перехідних утворень, що входять до зони синкретизму, є порушення співвідношень між формою та змістом, бажання підлаштувати стару форму для вираження нових значень. Такі прийнятні обставини дозволяють актуалізувати в структурі й семантиці транспонованих мовних явищ ті компоненти, що найбільш точно і яскраво виражають задум автора [Бабайцева 2000, с. 188].

Крім синтаксичних одиниць, що поєднують ознаки сурядності й підрядності, продуктивними є перехідні утворення, позначені синтезом диференційних ознак безсполучникового та одного чи обох різновидів сполучникових речень. Синкретизм таких конструкцій пояснюється тим, що в них відсутні формальні показники синтаксичного зв'язку – сурядні або підрядні сполучники, а натомість функціонують так звані синкретичні, або гібридні слова, лексико-граматичний статус яких визначають по-різному. На сьогодні уточнено відомості про склад сполучних засобів, а тому найбільш адекватним, на нашу думку, є поділ їх на власне сполучники (сурядні й підрядні), сполучникові поєднання, утворені комбінацією сполучника і так званих граматикизованих елементів, чи конкретизаторів (часток, прислівників, модальних слів, займенників тощо), та аналоги сполучників (тобто конкретизатори, що функціонують самостійно, без сполучників).

Аналоги сполучників є синкретичними утвореннями, оскільки поєднують ознаки тієї частини мови, до якої вони належать, та сполучника, адже є засобом зв'язку. У функціональному плані вони характеризуються поліфункціональністю: виконують формально-синтаксичну роль (оформляють синтаксичний зв'язок, поєднуючи предикативні частини) і семантико-синтаксичну (виражають семантико-синтаксичні відношення).

У науковій літературі таким сполучним засобам часто дають складну подвійну назву (сполучники-частки, сполучникові частки) або їх називають гібридними чи синкретичними словами.

Кваліфікація складних речень з аналогами сполучників як перехідних утворень мотивується лексико-граматичними особливостями граматикизованих елементів та характером семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами (допомагають точніше виразити їх саме конкретизатори).

Найчастіше аналогами сполучників є частки, хоч непоодинокі й випадки, коли на сполучники, що виконують роль засобу зв'язку, нашаровуються семантичні відтінки часток. На думку О. М. Пешковського, відбувається функціональне та семантичне поєднання ознак сполучника й частки і в категоріях слів, що є сполучниками, і в частках [Пешковский 1956, с. 167].

Як зауважує Р. П. Рогожнікова, можна виділити два структурні типи складних речень, предикативні частини яких поєднані сполучниками-частками: 1) конструкції, у яких гібридне слово, зберігаючи формальні ознаки частки, не заповнює позицію сполучника (стоїть не на початку речення), а тому складна конструкція за структурою нагадує безсполучникове, хоч функціонально частка наближається до сполучника, виконуючи роль засобу зв'язку; 2) конструкції, у яких частка більшою мірою має ознаки сполучника, оскільки стоїть на початку речення, а тому формально нагадує сполучник, хоч зберігає і властивості частки. Таким чином, перший тип речень за структурою наближається до безсполучникових, а другий – співвідноситься зі сполучниковим складносурядним чи складнопідрядним реченням [Рогожнікова 1983, с. 48 – 50].

На нашу думку, будь-яке речення зі сполучниками-частками є синкретичним утворенням, розташованим на периферії безсполучниковості чи сполучниковості або в проміжній зоні. Визначення його місця у класифікаційній схемі залежить від формальних показників: позиції аналога сполучника в структурі речення, його лексико-граматичних особливостей тощо.

Оскільки обсяг статті не дозволяє детально зупинитися на з'ясуванні специфіки перехідних безсполучниково-сполучникових конструкцій, обмежимося характеристикою лише одного з різновидів – безсполучниково-сурядних складних речень.

Безсполучниково-сурядним вважаємо такий різновид складного речення, предикативні частини якого поєднані сурядним зв'язком за допомогою сполучників-часток (аналогів сполучників), що дозволяє реалізувати семантико-синтаксичні відношення, характерні для складносурядного речення.

Базовим аргументом на користь визнання безсполучниковості таких конструкцій слугує відсутність типового показника сполучникового зв'язку – семантичного чи асемантичного сурядного сполучника.

В. В. Бабайцева виділяє чотири типи складних речень, що репрезентують опозицію „складносурядне речення / безсполучникове речення”: 1) із частками-сполучниками *тільки, лише, даже* та ін.; 2) із часткою-сполучником *ни – ни* та сполучником-часткою *и – и*; 3) із частками-сполучниками *же, тоже, таке*; 4) із часткою-сполучником *так* [Бабайцева 2000, с. 508 – 510].

Р. П. Рогожнікова, відповідно до представленої вище класифікації, подає дві групи сполучникових часток: 1) *ж, и, ли*; 2) *ведь, разве, разве что, аи* [Рогожнікова 1983, с. 50]. О. Є. Вержбицький зауважує, що в українській мові спостерігається тісний зв'язок між сполучниками й модальними словами та частками і звертає увагу на специфіку функціонування в ролі сполучників-часток лексем *тільки, лиш* (*лише*), *таки*, слів займенникового походження *проте, зате*, поєднань займенника із часткою *все ж, все ж таки* та ін. [Курс СУЛМ 1951, с. 167 – 177].

Аналіз теоретичного матеріалу та дібрані лінгвофакти дозволяють констатувати, що в українській мові перехідні конструкції безсполучниково-сурядного типу становлять численний пласт досліджуваного матеріалу. Перш ніж представити структурно-семантичні різновиди цих речень доцільно окреслити обсяг сполучних засобів, що функціонують як аналоги сполучників (О. А. Стародумова подає перелік уживаних термінолексем для номінації сполучного засобу *тільки*: гібридне слово сполучникового типу, частка у сполучниковій функції, сполучник-частка, гібридний сполучник [Стародумова 1984, с. 33], додамо ще й синкретичне слово).

Стосовно кваліфікації лексико-граматичного статусу окремих слів, що потенційно можуть функціонувати в ролі сполучних засобів, маємо дискусійні моменти. Так, у підручниках із морфології та в лексикографічних працях до протиставних сполучників зараховано *проте, зате, однак, тільки* [СУЛМ 1994; Городенська 2007 та ін.], а тому складні речення із цими сполучними засобами логічно потрактовані як складносурядні. Однак урахування сучасних підходів до поділу сполучних засобів на власне сполучники, сполучникові поєднання та аналоги сполучників дозволяє внести певні корективи і стосовно кваліфікації сполучних засобів. Нам імпонує думка авторів „Синтаксису сучасної української мови. Проблемні питання” про те, що „ще один ряд парадигматичних форм протиставних речень створюють аналоги сполучників, тобто прийменниково-займенникові, прислівникові утворення та модальні слова, що виступають у значенні сполучників”, – це *однак, одначе, проте, все ж, все-таки, між тим, зате, тільки, лише, навпаки, не те що* [Слинько 1994, с. 619]. Підставою для такого твердження є той факт, що всі названі лексеми можуть бути конкретизаторами у сполучникових поєднаннях (напр.: *але все ж, та проте, але однак* тощо). Сполучники сурядності не можуть комбінуватися (напр.: *а але**), що і є головним аргументом для кваліфікації аналізованих сполучних засобів як аналогів сполучників та зарахування складних конструкцій із ними до безсполучниково-сурядного типу (виняток становить лише приєднувальний сполучник *та й*, який, однак, не являє собою поєднання двох сполучників, а є самостійним засобом зв'язку).

Стосовно *так* погоджуємося із визначенням його функціонального статусу К. Г. Городенською: сполучник сурядності, протиставний, виразник протиставних семантико-синтаксичних відношень із відтінком протилежності чи невідповідності та з відтінком компенсації чогось, а також як сполучник сурядності-підрядності, протиставно-допустовий, виразник протиставно-допустових семантико-синтаксичних відношень із відтінком перешкоди [Городенська 2007, с. 219]. Доречним, з огляду на це, є зауваження О. Є. Вержбицького про те, що *так* – варіант протиставного сполучника *та* і поширений він у фольклорі, рідше – у мові письменників XIX ст. [Курс СУЛМ 1951, с. 166]. Інші лексеми, що можуть функціонувати в ролі засобів зв'язку, але не є власне сурядними сполучниками, логічно зарахувати до аналогів сполучників. Така мотивація забезпечить від потенційних труднощів у процесі визначення різновиду складних речень.

Дотримуючись головного принципу класифікації складносурядних речень за типом семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, логічно, на нашу думку, екстраполювати його й у сферу перехідних одиниць. З огляду на це, доцільно виділяти серед безсполучниково-сурядних складних речень кілька структурно-семантичних типів, специфіку яких ми і з'ясуємо нижче.

Великий спектр семантико-синтаксичних відношень репрезентовано в єднальних конструкціях, оскільки „єднальні сполучники виражають найбільш широке й абстрактне значення при сурядному зв'язку” [Слинько 1994, с. 602]. Перехідні безсполучниково-сурядні одиниці, попри відсутність формантів сурядного зв'язку, передають той же обсяг відтінків невласне-єднального значення, адже і в складносурядних реченнях маркерами семантико-синтаксичних відношень найчастіше є ці ж конкретизатори, які, поєднуючись із сурядним сполучником, утворюють сполучникові поєднання. Нам імпонує позиція авторів „Русской грамматики” 1980 року, які запропонували розрізняти власне-єднальне (одночасності) та невласне-єднальне значення, ускладнене різними відтінками – різночасності, зіставлення, приєднання, зумовленості тощо [Русская грамматика 1980, с. 616].

Вважаємо за доцільне виокремити кілька різновидів безсполучниково-сурядних речень із невласне-єднальним значенням.

1. Обмеження (аналогами сполучників є *лише, лишень, тільки, хіба, хіба що*), напр.: *Всі інші погрішності суперечать гідності, лише гордість дотична до неї* (Ф. Бекон). *І не було вже на паркані ... нікого, лишень щасливо гавкав у дворі, почувши й пізнавши мене, пес* (В. Шевчук). *Щось у цьому раю вже нічого не родить, вже нічого не родить, тільки родять запретні плоди* (Л. Костенко). *...та й собаки не випадали заїло із дворів, а*

снили в розмлоєних ранкових дрімках, **хіба** якийсь півень вискочить на плота, червоний, мов вогонь, і загорлає в небо щасливо... (В. Шевчук) ... а жіночки позавмирили за своїм столом, трохи злякані й присмирілі, **хіба** що наймолодша з-поміж них ще дужче зарум'янилася... (В. Шевчук)

О. А. Стародумова заперечує можливість кваліфікації лексеми *тільки* як гібридного слова, вважаючи, що переважно вона залишається часткою, адже зберігає всі властивості обмежувальної частки: прикріпленість до певного компонента, значення. Якщо ж такого прикріплення немає, можна говорити про перетворення її у сполучник (підтвердженням цього є неможливість самостійного вживання предикативної частини із *тільки*: поза сполучниковою функцією таке *тільки* не може існувати) [Стародумова 1984, с. 50 – 51]. К. Г. Городенська кваліфікує *тільки*₂ як сурядний протиставний, а *тільки*₁ як підрядний часовий та умовний сполучники [Городенська 2007, с. 227 – 228].

Не порушуючи концептуальних засад виокремлення аналогів сполучників, вважаємо за доцільне всі транспозиції *тільки* кваліфікувати як синкретичні, але з різною мірою вияву синтезованих ознак: периферія частки, якщо зберігається обмежувальне значення, і периферія сполучника за наявності протиставних відношень.

Підкреслюється домінування показників частки й за умови вживання лексеми *тільки* (аналогічно і *лише*) не на початку предикативної частини, напр.: *Це – сонячне сяйво; прочини тільки двері у свою душу* (Г. Сковорода). *Для нас, письменників, критика нічого не значить, ми живемо для того, щоб про нас кричали; одне лише мовчання губить нас* (Б. Джонсон).

2. Доповнення, або поширення – формантом такого типу відношень є частка-сполучник *навіть* (див. інше тлумачення семантико-синтаксичних відношень у реченнях із *навіть* – як значення несподіваності [Слинько 1994, с. 609]), напр.: *З усіх втрат втрата часу найтяжча; навіть одна мить цих ангельських днів така цінна, що перевищує все, що ми маємо* (Г. Сковорода). *Інтрига – сила слабких, навіть у дурня вистачить розуму, щоб нашкодити* (В. Шекспір).

3. Приєднання (аналогі сполучників *також, теж, точніше, це, до того, крім того, на додаток, причому, притому, причім, притім, при тому, при цьому, принаймні*), напр.: *Бути батьком для нього означало інколи виводити дитину на прогулянку, причому донька в його уяві ходила вже з першого тижня, а з другого починала розмовляти* (О. Компанієць). *Ось про це й хочу розповісти, притому міг би зовсім не згадувати свого премудрого і дивачного дядька, коли б він не став дійовцем і цього пережиття* (В. Шевчук). *Відтак знову загомоніла громада, бо це й справді диво-дивезне, оцей чудний чоловік, принаймні такого ще в своєму містечку не бачили* (В. Шевчук). *Крізь великі щілини сумно квилів і забивав снігом вітер, при тому під поривами вітру Храм рипів і хитався, загрожуючи цюхвилини завалитися* (В. Шевчук).

Інші відтінки невластиве-єднального значення передають аналогі сполучників, що співвідносяться за походженням із прислівниками, займенниками, а тому такі речення характеризуються синтезом безсполучниковості, сурядності та підрядності.

Різноманітністю засобів вираження і багатством семантики характеризується протиставне значення. Формальними показниками протиставних відношень є аналогі сполучників *проте, зате, однак, все ж, все ж таки, все-таки, між тим, так, таки, же, ж, тільки, лише, навпаки, не те що*, які виражають різні відтінки: обмежувальний, компенсаційний, протиставності тощо. Напр.: *На гору досягнути нелегко, зате з гори зручніше боронитись* (Леся Українка). *Жінка пробачає все, однак часто нагадує, що пробачила* (С. де Бовуар). *Воля й сила Божя і є творінням таких початків, подальший же рух – це вже не воля Божя, а того, хто живе і з початків Божих творить щось* (В. Шевчук). *Перша жінка виказала свою науку й замовкла, підтисши почервонілі вуста бантиком, очі ж її продовжували все так само горіти* (В. Шевчук). *Діана відчувала, що Павло понад усе любить свою родину, тільки з певних причин приховує це почуття* (О. Компанієць).

Домінування ознак частки у *ж, же* зумовлює і їхню інтерпозицію в реченні, що, як зауважує В. В. Бабайцева [Бабайцева 2000, с. 509], є свідченням вторинності сполучникової функції.

До перехідних безсполучниково-сурядних речень варто зарахувати й розділові конструкції зі зазначенням чергування, засобами зв'язку у яких є аналогі сполучників *може... може, можливо... можливо, іноді... а іноді*, напр.: *Може, ця торговельна марка завоює ринок, може, українці і сприймуть такі новації* (Із газети).

Як було зазначено раніше, здебільшого роль сполучного засобу виконують частки, рідше – модальні слова, прислівники, займенники. Однак трапляються випадки, коли сполучники набувають ознак частки. Це має місце тоді, коли сполучник є повторюваним або вживається не на початку предикативної частини. Проілюструвати сформульоване твердження можна реченнями зі сполучником-часткою *і* – і та одиничним *і*, напр.: *І ніч глуха, і поле перекопане, і в порожнечу поціляє стис* (Л. Костенко). *І вицвітали писані тарелі, і плакав батько, і пливли роки...* (Л. Костенко) *Виникає лихе – це і є засторога чи вимір її [людини] добродіяння...* (В. Шевчук) *Лілея не знає фарб – вона і без них красна* (Г. Сковорода).

Поєднання функції сполучника й частки у слова *і* можливе тоді, коли воно вживається для вираження ототожнювально-єднальних відношень [Рогожникова 1983, с. 48 – 49]. У реченні зі сполучниковою часткою йдеться про те, що одночасно з явищем першої частини існує подібне до нього або тотожне йому в другій частині. Сполучник-частка *і* стоїть перед тим словом, що виділяється, або ототожнюється зі словом попередньої

частини, на якому зацентровано увагу, напр.: *Але від мого наміру не відмовляв, так само й Сурта, який вийшов мене провестися* (В. Шевчук).

Власне-єднальне значення одночасності репрезентують і перехідні конструкції із часткою-сполучником *ні – ні*, що може мати варіанти *ані – ані, ні – ані, не... – ані*, напр.: *Ні листя не шелестить, ні пташки не щебечуть* (Марко Вовчок). ...але *не Юстина нею* [тінню] є, *ані я – хтось третій* (В. Шевчук).

Отже, прокоментований мовний матеріал засвідчив існування перехідності безсполучниково-сполучникового типу. Визначальним фактором, що зумовлює такий статус складних речень, є синкретизм, гібридність сполучного засобу, що функціонує як аналог сполучника.

У пропонованій студії феномен перехідності безсполучниково-сурядних конструкцій окреслено загалом з акцентом на дібрані лінгвофакти, однак конкретний мовний матеріал дозволяє розширити спектр дослідження з метою виявлення інших модифікацій, що й уможлиблює перспективу подальших наукових пошуків.

Література

- Бабайцева 2000: Бабайцева В. В. Явление переходности в грамматике русского языка. – М.: Издательский дом „Дроффа”, 2000. – 638 с.
- Бабайцева 1976: Бабайцева В. В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. – М.: Просвещение, 1979. – 269 с.
- Виноградов 1986: Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове: 3-е изд., испр. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
- Гаврилова 1985: Гаврилова Г. Ф. Переходные конструкции в синтаксисе сложного предложения и их системные отношения: учебное пособие по спецкурсу. – Ростов н/Д, 1985. – 84 с.
- Городенська 2007: Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. – 340 с.
- Ильенко 1982: Ильенко С. Г. К вопросу об общей типологии сложного предложения // Переходность в системе сложного предложения современного русского языка. – Казань, 1982. – С. 13 – 20.
- Кодухов 1977: Кодухов В. И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие // Семантика переходности: Сб. научн. трудов. – Л.: ЛГПИ, 1977. – С. 5 – 16.
- Курс СУЛМ 1951: Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / За ред. Л. А. Булаховського. – Т. 2. – К.: Рад. шк., 1951. – 407 с.
- Пешковский 1956: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – 511 с.
- Рогожникова 1983: Рогожникова Р. П. Сложные предложения с союзными частицами // Синтаксис предложения. – Калинин, 1983. – С. 48 – 57.
- Русская грамматика 1980: Русская грамматика: в 2-х тт. / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – Т. 2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 710 с.
- Слинько 1994: Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – 630 с.
- Стародумова 1984: Стародумова Е. А. Функции ограничительного слова „только” в современном русском языке // Синтаксические связи в русском языке. – Владивосток, 1984. – С. 32 – 54.
- СУЛМ 1994: Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – 414 с.
- Чернышова 1983: Чернышова А. Ю. Частица так в бессоюзных сложных предложениях с распространительным значением // Семантика и функционирование синтаксических единиц. – Казань, 1983. – С. 115 – 124.
- Чернышова 1988: Чернышова А. Ю. Типы употребления „заключительной частицы” „так” // Синтаксические структуры русского языка. Строение, содержание и функции. – Иркутск, 1988. – С. 106 – 115.

The article continues the cycle of publications of author, phenomena of transitionality devoted research in the system of difficult suggestion. Certainly, in particular, volume of syntactic constructions of asyndetic-coordinating type, their structurally semantic features are found out.

Keywords: transitionality, syncretism, asyndetic-difficult suggestions, unions-particles.

Надійшла до редакції 30 серпня 2007 року.

РОЗДІЛ IV. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Ніна Бараннік, Ганна Бєлих

ББК Ш12=411.4*33
УДК 81.373.7

МІСЦЕ ПАРЕМІЙ У МОВНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЇХНІЙ ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ СТАТУС

Статтю присвячено аналізу стану вивчення клішованих мовних форм сучасної української мови. Зроблено спробу з'ясувати функціональний статус паремій української мови на основі сучасних досліджень у різних сферах науки.

Ключові слова: паремійна одиниця, клішована мовна форма, паремійний склад української мови.

Останнім часом спостерігається зростання інтересу до паремійних мовних форм. До таких форм зараховують фразеологізми, розмовні штампи, шаблони, фольклорні утворення тощо. Це зумовлено загальними тенденціями в розвитку не тільки філології, а й цілої низки інших фундаментальних дисциплін.

«Культурологи й філософи прагнуть побачити в паремійних формах відбиття глибинних міфологем і архетипів людської свідомості, які можуть виявлятися як у давніх фольклорних утвореннях, так і в сучасних штампах масової свідомості, що використовуються в рекламі або в ідеологічних текстах тощо» [10, с.3].

Семіологи й етнографи намагаються за допомогою пареміологічного матеріалу показати особливу специфіку світосприйняття того чи іншого етносу, той самий «народний дух», який, як правило, не можуть визначити послідовники В.Гумбольдта або Л.Уорфа, коли вони мають справу із звичайними мовними засобами. Інші дослідники [5, 7 та ін.], звертаючись до паремійного фонду різних мов, намагаються вирішити прямо протилежне завдання: довести сутнісну єдність вияву різними народами особливо значущих смислових фігур, які зафіксовані у паремійних висловах.

Таку увагу до клішованих мовних форм можна пояснити тим, що вони одночасно належать і мові, і мовленню. Причому різні їх типи тяжіють до того чи іншого полюсу. Прислів'я та приказки, виявляючи мінімальний ступінь комунікативної автономії, можуть являти собою тексти (наближуючись до мовлення), проте їх відтворюваний характер і невідривність від контексту (через малоінформативність прислів'їв і приказок) наближає паремії до одиниць мови.

Така двоїста природа паремій дозволяє розглядати їх як поетичні твори [6]; відтворюваність у мовленні наближає паремії до слів [8]; стислість та цілісна оформленість паремій створюють зручні умови для експериментальної перевірки їхнього функціонального призначення [4] тощо.

Звернення до вивчення паремій видається співзвучним останнім віянням у філософії науки, що формується в руслі так званого постмодернізму. Для постмодерністської парадигми характерною є недовіра до системно-структурних презентацій наукового об'єкта й акцентування уваги на його несистемних, нерегулярних, спонтанних характеристиках. У лінгвістиці подібні тенденції виявились у спробах деонтологізації мовної системи і, зокрема, в запереченні того, що вироблення й сприйняття мовних продуктів відбувається на базі якоїсь «генеративної моделі», як це собі уявляли послідовники Н.Хомського, Ч.Філмора, У.Чейфа. Прихильники альтернативної позиції стверджують, що мова і її використання мають не генеративну, а мнемонічну природу, тобто вислови будуються на основі тих залежностей, що зберігаються в пам'яті людини, асоціацій між лексичними одиницями та іншими мовними елементами. Ми приєднуємось до думки Г.Д.Сидоркової, яка вважає, що «істина, очевидно, знаходиться десь посередині: в одних своїх реалізаціях мова виявляє властивості генеративної моделі (наприклад, у ситуаціях навчання іноземної мови), в інших реалізаціях має швидше за все мнемонічну природу. Крайнім полюсом виявлення цієї другої якості постає вживання мови у вигляді цитування, розказування казок, віршів, виконання пісень тощо» [10, с.7]. У цьому смислі звернення до паремій типу прислів'їв і приказок є одним з підходів до вивчення мовного функціонування в його мнемонічному аспекті. Загалом нечленний характер багатьох мовних форм не заперечує принципів побудови мовлення та особливостей мислення. Сама логіка створення й сприйняття тексту базується на русі від цілого до його частин. Цю думку відстоював в своїх працях М.М.Бахтін [1, с.260].

Незважаючи на значну увагу до заявленої проблеми, паремійний склад української мови залишається недостатньо дослідженим. Нез'ясованим постає питання про прагматико-функціональну природу паремій; не визначено місце цих одиниць у системі сучасної української мови; не існує вичерпних класифікацій прислів'їв і приказок; не з'ясовано когнітивно-функціональні аспекти типологізації прислів'їв і приказок української мови тощо. Саме цим зумовлена **актуальність** проблеми.

Метою є визначення стану вивчення клішованих мовних форм сучасної української мови. Зроблено спробу з'ясувати функціональний статус паремій української мови на основі сучасних досліджень у різних сферах науки.

До виходу в світ другого видання (уточненого і доповненого) книги А.Тейлора «The Proverb» [15] у традиційній пареміології не існувало чіткого визначення поняття *прислів'я*. У наукових розвідках вважали, що цим терміном може бути позначено велику кількість найрізноманітніших (як мовних, так і фольклорних) явищ. Тільки після дослідження А.Тейлора й на його основі з'явилися і набули певного поширення визначення прислів'я, що були побудовані на перерахуванні його окремих характерних ознак.

На сьогодні існують два основні погляди на систематику прислів'їв і приказок. Тривалий час панував погляд, згідно з яким в основу класифікації паремій будь-якої мови треба було класти структуру виразів. У дослідженнях останніх років панує інший підхід до вивчення пареміологічного фонду мови: пареміологи значну увагу стали приділяти питанням функціонування прислів'їв, приказок, крилатих виразів тощо, як і теорії комунікації взагалі. Найбільш яскравим представником такого підходу є Г.Л.Пермяков [5].

У другій половині ХХ століття у зв'язку з більш детальним вивченням паремій зріс інтерес до жанрових особливостей виразів у межах окремих культур. Вивчення та систематизація пареміологічного матеріалу в межах окремих культур є важливим напрямком дослідження одиниць такого типу, проте більш важливими постають питання загальної теорії паремій.

Створення міжнародної класифікації паремій перетворилось на загальне завдання всієї сучасної пареміології, хоча до цих пір не розроблено принципів такого типу класифікації.

Останнім часом наукові роботи, присвячені класифікації паремій, набули міжнародного характеру. До пареміології, яка до другої половини ХХ століття була переважно західноєвропейською галуззю знань, Г.Л.Пермяковим [5] були введені матеріали азійського, а Матті Куусі [14] – африканського та угро-фінського походження. Проте праці цих вчених заслуговують на увагу не тільки через це, а головним чином тому, що вони запропонували нові способи систематизації прислів'їв. Під час класифікації свого матеріалу Г.Л.Пермяков основну увагу приділяє не окремим словам, а загальному смислу висловлень. Цей смисл не збігається зі смислом елементів прислів'я, зокрема з його граматичною формою, та являє абстрактну схему, що відповідає логічним відношенням між зображуваними в певному прислів'ї речами та/або їхніми властивостями. Переваги такого підходу полягають у тому, що за своєю природою він належить до більш високого рівня, ніж мовний рівень, тобто знаходиться над окремими мовами й навіть над мовними сім'ями, а тому може стати основою міжнародної класифікації паремій. Проте дослідження Г.Л.Пермякова та Матті Куусі не є завершеними й позбавленими недоліків, а, отже, не вирішують всіх проблем у галузі пареміології.

Приблизно у 70-х роках ХХ століття відомого поширення набуває так звана «теорія рівнів», згідно з якою будь-яку паремію треба розглядати за трьома аспектами: а) основний смисл; б) будова; й в) конструктивне ядро. Прислів'я з тотожним смислом кваліфікувались як синонімічні, а з тотожним конструктивним ядром – одноядерними. Такий підхід можна вважати певним кроком вперед, бо в прислів'ї вперше було вицленувано різні структурні рівні. На жаль, розробку нової ідеї на цьому рівні було припинено. Подальшим більш поглибленим вивченням структурних рівнів прислів'їв займались тільки угорський вчений В.Фойт [12]. У результаті проведених досліджень було встановлено, що прислів'я складається з трьох основних компонентів: тексту, значення й уживання. Текст, у свою чергу, містить три різних рівні: мовний, конструктивний і формальний. Значення мають два рівні: власне значення і смисл. Однією з переваг цієї моделі є виділення вживання як самостійної пареміологічної категорії. Угорські дослідники довели, що на всіх рівнях спостерігаються подібні явища, хоча вони й не залежать одне від одного. В.Фойт здійснив спробу розвинути ці ідеї з погляду семіотики, проте такий підхід надалі не набув свого розвитку, а ідеї семіотичного підходу до теорії рівнів до сьогодні ще не були підкріплені дослідженнями конкретного пареміологічного матеріалу.

Питання про практичне використання фольклорних текстів (у тому числі й прислів'їв) у тією чи іншою мірою порушувались у багатьох названих роботах. Проте це питання має й самостійне значення, бо становить собою основу так званої «теорії використання», яка, до речі, безпосередньо стосується й сучасної пареміології. Відправним пунктом таких поглядів є уявлення про прислів'я як про мовленнєвий жанр або про «конверсійні» одиниці. Найбільш суттєвим висновком робіт цього напрямку є висновок про те, що значення прислів'я в його конкретному вживанні залежить від розуміння людиною, яка це прислів'я вживає, певного соціального контексту (певної ситуації). Отже, головним предметом вивчення має стати уявлення про це прислів'я, а не саме прислів'я. Такий висновок виправдовує себе. Проте ним ні в якому разі не можна обмежуватись, бо, крім вузьких питань щодо використання прислів'їв, необхідно мати на увазі й загальні закономірності їхнього вживання.

Більшість аналізованих робіт тією чи іншою мірою стосувались проблеми значення паремій. Ця проблема й насправді є занадто важливою, проте тривалий час не існувало теорії, яка дозволила б виокремити й систематично розглянути певне коло питань. Таку можливість пареміологія здобула завдяки породжувальній граматиці, теорії моделювальних систем, структурній семантиці, а останнім часом – й семіотиці.

На думку представників цього напрямку, в аналізі прислів'їв і приказок необхідно використовувати три підходи – суто семантичний, синтактико-семантичний і прагматико-семантичний, залежно від того, що саме в цей момент розглядається: значення, конструкція чи вживання.

На сьогодні створення повної моделі будь-якої паремії може бути можливим на основі теорії комунікації [13]. У створенні загальної моделі прислів'їв у пригоді може стати й сучасна теорія тексту, якою було враховано досягнення теорії комунікації й структурної семантики.

Отже, можна сказати, що за останнє десятиліття дослідження прислів'їв і приказок розвивалося прискореними темпами. У всіх розглянутих сферах відбувся помітний рух вперед. При цьому розвиток пареміології характеризувався двома основними рисами. По-перше, значно збільшилась кількість теоретичних робіт і, по суті, вперше було створено узагальнену теорію, спираючись на яку можна більш плідно вести конкретні пареміологічні дослідження. По-друге, праці різних вчених, що побачили світ у різний час, доповнюють одна одну, сприяючи загальному прогресу пареміологічної науки.

Проблеми з класифікацією паремійного фонду української (як і будь-якої іншої) мови на сьогодні залишаються невіршеними ще й тому, що до цих пір немає чіткого визначення паремії, а такий стан речей пояснюється особливим статусом паремій у мові. Дослідження проблем, пов'язаних з функціями паремій, належить до компетенції фольклористики, а вивчення семантики і структури висловів – до галузі мовознавства.

Серед різноманітних мовних кліше, тобто сталих словесних утворень, важливе місце посідають паремії, або народні вислови, що мають форму речення (наприклад, прислів'я, приказки, прикмети), а також форму коротких ланцюжків речень, які становлять собою елементарну сценку або найпростіший діалог (наприклад, «одномоментні» анекдоти, загадки).

У «Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів» подано таке визначення паремій – це «прислів'я, приказки, приповідки, афористичні вислови» [11, с. 121]. Таким чином паремії розподілено за класифікаційними типами: прислів'я, приказки, приповідки, афористичні вислови.

Порівнюючи слова, фразеологічні звороти й паремії за суттєвими ознаками, можна дійти висновку, що всі вони значною мірою є ізоморфними одне одному. Всі названі одиниці мови являють собою кліше й використовуються як знаки. І слова, і фразеологічні звороти, і паремії можуть мати (або не мати) мотивацію свого загального значення, причому таке мотивування може бути як прямим, так і образним. У межах окреслених типів кліше існують як синтетичні, так і аналітичні форми. Слова, фразеологічні звороти й паремії однаковою мірою можуть мати омоніми, синоніми й антоніми. Всі окреслені типи кліше є функціонально подібними й можуть виконувати в мовленні однакову або подібну роль. Усі три типи кліше включені до системи синтагматико-парадигматичних відношень мови, тобто вони можуть не тільки посідати те чи інше місце в лінійному мовленнєвому ряді, але й мають ту чи іншу парадигму, або визначений набір споріднених форм. Зокрема для паремій, як і для більшості незамкнених кліше, властивою є зміна за часами, особами й числами, а крім того, для них є характерною логіко-семіотична парадигматика (система логічної трансформації) й парадигматика реалій. Визначені риси народних висловів дають повне право зараховувати їх до мовних явищ.

З іншого боку паремії слід віднести й до фольклору, бо подібно до байок, легенд, казок й на відміну від слів та фразеологічних зворотів, паремії, навіть найменші й найпростіші (наприклад, прислів'я та приказки), являють собою тексти, тобто словесні утворення, що мають самодостатнє значення й можуть вживатись самостійно. Що ж до слів та фразеологічних зворотів, то всі вони (і навіть найскладніші з них), як правило постають лише елементами текстів. Як і всі фольклорні тексти, паремії мають ту чи іншу тему (іноді навіть декілька тем), тобто про щось говорять, у той час як слова й фразеологізми принципово не мають власної теми й можуть вживатись з найрізноманітніших приводів. Подібно до байок, анекдотів і казок та на протигагу словам і фразеологічним зворотам усі без виключення паремії є ситуативними, тобто не тільки вживаються в тій чи іншій ситуації, але й самі цю ситуацію моделюють або позначають. До того ж, як і всі фольклорні тексти, паремії мають три чітко окреслених і певною мірою автономних структурних плани – план лінгвістичної (і композиційної) структури, план логічної (і семіотичної) структури й план реалій. Отже, є всі підстави розглядати паремії і як мовні одиниці, і як фольклорні тексти.

Вказана двоїстість паремій добре виявляється у прислів'ях та приказках, які становлять основну масу (майже три чверті) всього паремійного фонду.

Прислів'я є знаками й одночасно моделями різних типових ситуацій або відношень між речами (явищами) реального життя. Замість того, щоб витратити багато часу на докладне пояснення ситуації, що зустрічається занадто часто, ми використовуємо прислів'я, яке й відповідає повністю ситуації, що склалася. Так, наприклад, замість процедури описування такої ситуації, як «Коли у нас немає будь-якої необхідної речі, її може замінити інша, яка не має всіх властивостей першої», ми говоримо: «*На безриб'ї й рак риба*» або «*У полі й хрущ м'ясо*». Саме через те, що будь-якому слухачеві є зрозумілим, що рак не має всіх властивостей риби, то, навіть не знаючи цього прислів'я, він (слухач) зрозуміє його смисл. Обидва прислів'я не тільки постають знаками описуваної ситуації, але й моделюють її за допомогою наочних і всім зрозумілих образів. Зустрічаються однак випадки, коли прислів'я, залишаючись знаками тих чи інших життєвих (або таких, що мисляться) ситуацій не моделюють. Такими є, наприклад, усі «нечленовані сентенції» й «нечленовані фрази», тобто прислів'я і приказки, що не мають мотивування загального значення, подібно до «*А скринька просто відкривалась*» або «*Залишилась з розбитим коритом*». Ми розуміємо їх смисл, бо пам'ятаємо контекст, з якого взято ці вирази (і який містить потрібну в цьому конкретному випадку модель). Можна знайти в мовленні й такі вислови, які моделюють ту чи іншу ситуацію, проте не постають її знаком. Такими, наприклад, є рядки з вірша

В.Сосюри: *Так ніхто не кохав. Через тисячу літ лиш приходить подібне кохання* або *Білі акації будуть цвісти в місячні ночі жагучі* і ще багато інших поетичних та прозових рядків, що не стали прислів'ями чи приказками. Знакова сутність і моделювальна спроможність висловів-прислів'їв чи приказок, хоча й щільно пов'язані між собою, все-таки є різними й досить самостійними властивостями названих паремій. Крім того, кожна з цих властивостей належить до різних проявів внутрішньої структури прислів'їв і приказок: як знаки названі вислови належать до мови, а як моделі вони належать до фольклору й саме через це є близькими до одномоментних анекдотів, байок, різнорідних казок або їх окремих частин.

До сьогодення місце паремій у мовній системі не було визначено чітко. Мовознавці-лексикологи кваліфікують паремії – принаймні прислів'я, приказки, прикмети, господарські та правові вислови, прокляття, побажання та деякі інші одиниці – як елементи фразеологічного рівня мови. Проте через наявність істотних відмінностей між фразеологічними зворотами та пареміями жодна класифікація фразеологічних зворотів із зарахуванням паремій до фразеологічного рівня мови не виявилась остаточною, бо майже для кожного правила, щодо фразеологічних зворотів, існують винятки, що стосуються паремій. Саме через такі відмінності між пареміями й фразеологічними зворотами треба виокремити паремії в окремий самостійний клас мовних одиниць.

Сучасна лінгвістична теорія рівнів дає змогу побудувати зручну схему ієрархічного членування мовних текстів (як письмових, так і усних), яка є занадто необхідною для вирішення низки питань пареміології, й у першу чергу проблеми варіантів.

В аспекті свого функціонування прислів'я і приказки принципово відрізняються від речень незважаючи на те, що формально постають у вигляді речень. Г. Райл [8] вбачає відмінність слова від речення в тому, що речення не є чітко визначеним за своїм уживанням. За своїм конструктивним статусом прислів'я і приказки входять до того ж ряду, що й слова.

На думку О.О.Потебні [6], прислів'я і приказки слід розглядати як поетичні твори, як зведення національних ментальних установок, як джерела відомостей про реалії побуту тощо.

На нашу думку, прислів'я і приказки посідають особливе місце серед клішованих мовних форм, бо, виявляючи мінімальний ступінь комунікативної автономії, постають вже як тексти. Слушно видається й думка Дж.Серля [9], який вважає, що паремії характеризуються, як правило, опосередкованим і досить умовним зв'язком між пропозиційним змістом і реалізуваною в мовленні функцією. Отже, саме паремії відповідають програмній постанові Дж.Серля, згідно з якою семантику мови можна розглядати як низку систем конститутивних правил, а ілюктивні акти – як акти, що здійснюються згідно з цими правилами. Звідси основною одиницею спілкування постає не символ, не слово і не речення або вислови, а мовленнєвий акт, який розуміється як продукування конкретного речення в конкретних умовах.

Отже, через незначну інформативність прислів'я і приказки постають виразниками цілої низки прагматичних постанов (функцій), причому характер останніх знаходиться в певній залежності від семантичного змісту відповідних паремій. Паремійні вислови покликані перш за все впливати на поведінку (через аргументування, апелювання до прецеденту, авторитету тощо).

Література

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет. – М.: Художественная литература, 1975. – 502 с.
2. Крикманн А.А. Некоторые аспекты семантической неопределённости пословицы // Пареміологічний збірник: Пословица. Загадка. – М., 1978. – С. 82-104.
3. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 414 с.
4. Народ скаже – як зав'яже (українські народні прислів'я, приказки, загадки). – К.: Веселка, 1971. – 112 с.
5. Пермяков Г.Л. Избранные пословицы и поговорки народов Востока. – М., Наука, 1968. – 376 с.
6. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности // Русская словесность (От теории словесности к структуре текста. Антология). – М.: Akademia, 1997. – 317с.
7. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Издательство Ленинградского Университета, 1986. – 368с.
8. Райл Г. Обыденный язык // Аналитическая философия: Становление и развитие (антология). – М.: Иностранная литература, 1998. – С. 156-172.
9. Серль Дж.Р. Что такое речевой акт // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.17. – Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С.151-169.
10. Сидоркова Г.Д. Прагматика паремий: пословицы и поговорки как речевые действия. Автореф. дис... д-ра филол.наук. – Краснодар, 1999. – 53 с.
11. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий глумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 211 с.
12. Фойт В. Разработка общей теории пословиц// Лексико-семантические проблемы и антропология лингвистики: Сб. науч. тр. – М.: Иностранная литература, 1998. – С. 194-211.

13. Якобсон Р. Поэзия грамматики и грамматика поэзии // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С. 462-482.
14. Kuusi M. Parömiologische Betrachtungen. – Helsinki, 1957. – 231 p.
15. Taylor A. The Wisdom of many and the Wit of one // DE PROVERBIO: An Electronic Journal of International Proverb Studies. – Tasmania: University of Tasmania, 1996. – Vol. 2. – No. 1. – 4 p. (<http://info.utas.edu.au/flonta/>).

The article is devoted to the analysis of the state of study of clishe linguistic forms of modern Ukrainian. An attempt is done to find out functional status of paremiy of Ukrainian on the basis of modern researches in different spheres of science.

Keywords: paremiyna unit, clishe linguistic form, paremiyniy composition of Ukrainian.

Надійшла до редакції 29 жовтня 2007 року.

Ельвіра Ветрова

ББК Ш12=411.4*33
УДК 800.93

УМОВИ ВИБОРУ ЕТИКЕТНИХ ОДИНИЦЬ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ХІХ ст.

Стаття є продовженням серії статей автора з проблем мовленнєвого етикету українського народу. На матеріалі епістолярної спадщини українських письменників ХІХ ст. у ній розглядаються фактори, що впливають на вибір етикетних одиниць у кожній конкретній ситуації спілкування. Особлива увага приділяється дослідженню таких важливих параметрів епістолярної взаємодії, як ситуація, тональність спілкування, соціальні ролі співрозмовників, характер їх стосунків, умови написання листів.

Ключові слова: ситуація спілкування, адресант, адресат, соціальні ролі, тональність спілкування, процес комунікації

Останнім часом неухильно зростає інтерес учених до досліджень у галузі комунікативної лінгвістики та прагматики – наукових напрямків, основна проблема яких – вивчення мови в одній із найважливіших її функцій – комунікативній. Такі питання, як мовець і адресат, мета висловлювання, мовленнєва тактика і принципи співробітництва, ставлення мовця до повідомлюваного все частіше стають предметом зацікавлення багатьох мовознавців. У колі цієї загальної проблематики особливе місце посідає вивчення мовленнєвого етикету, під яким у лінгвістиці розуміють “прийняту певним суспільством систему стійких виразів спілкування для встановлення мовленнєвого контакту співбесідників, підтримки спілкування відповідно до їх соціальних ролей чи рольових позицій” [2, с.14].

У наш час спостерігається значне зростання інтересу дослідників до питань мовленнєвого етикету, що пояснюється новим осмисленням самого феномену спілкування як найважливішого структуротвірного фактора існування людини й суспільства. Виняткова роль комунікативного процесу у функціонуванні всіх систем культури зробили його об’єктом вивчення спеціалістів не лише з теорії комунікації, лінгвістики й семіотики, але й психологів, соціологів, етнографів. Але незважаючи на посилений інтерес учених до мовленнєвого етикету, ця проблема в українському мовознавстві ще не знайшла остаточного розв’язання. На сьогодні актуальними залишаються питання функціонування засобів вираження ввічливості в різних стилях і жанрах мовлення. У сучасній лінгвістиці розгляду особливостей використання етикетних конструкцій у листуванні ще не приділено належної уваги. Серед небагатьох робіт, у яких ця проблема розв’язується всебічно і ґрунтовно, слід у першу чергу відзначити монографію Л.Попович “Епістолярний дискурс української та сербської мов” [6]. Вивченню українських засобів вираження ввічливості на матеріалі дипломатичного листування присвячена кандидатська дисертація О.М.Мацько “Мовні формули у дипломатичних текстах сучасної української мови” [5]. Лексичні засоби вираження деяких етикетних одиниць та їх стилістичні особливості в посланнях видатних діячів української культури (Т.Шевченка, О.Кобилянської, Лесі Українки, І.Франка, Л.Костенко, К.Білокур, В.Стуса) досліджуються в статтях М.П.Білоус, С.К.Богдан, К.В.Ленець.

Недостатнє вивчення проблеми функціонування засобів вираження ввічливості на матеріалі українського листування зумовлює **актуальність** дослідження.

Метою запропонованої статті є вивчення факторів, що впливають на вибір етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників ХІХ ст.

В епістолярному тексті засоби вираження ввічливості посідають особливе місце. За їх допомогою встановлюється й підтримується контакт зі співбесідником, створюється певна тональність послання, виражається ставлення до адресата. Формули мовленнєвого етикету виконують у тексті листа роль своєрідних термінальних сигналів, які забезпечують здійснення епістолярного діалогу й оформляють його композиційну структуру. Мовленнєвий етикет листів як одного з різновидів дистантного спілкування відзначається

специфічністю, яскравою індивідуальністю й значно відрізняється від мовленнєвого етикету, що обслуговує контактну взаємодію співрозмовників. Своєрідність засобів вираження ввічливості в епістолярному тексті, з одного боку, детермінована композиційними особливостями листа, з іншого боку, залежить від специфіки комунікативної ситуації, яка визначається як “ряд умов і обставин, що створюють необхідну атмосферу для виникнення спілкування” [7, с.17]. Кожен тип листа передбачає свої види етикетних конструкцій, уживання яких зумовлено ступенем стандартизованості послання. Безперечно, в офіційно-діловому листі стандартизованість фраз є вищою, у приватних дружніх листах – нижчою.

У листуванні письменників засоби вираження ввічливості характеризуються багатством і різноманітністю форм. Серед них можна виділити такі функціонально-семантичні групи, як звертання, прощання, прохання, подяка, вибачення, поздоровлення, побажання, співчуття та ін. Найуживанішими є етикетні одиниці на позначення звертання, прохання, подяки, вибачення, прощання, які обслуговують різні етапи епістолярного діалогу: початок, продовження, завершення. Функціонування їх у листах не є довільним, а детерміновано рядом факторів, серед яких найважливішими є: локально-темпоральні умови протікання мовленнєвої дії, ступінь знайомства комунікантів, їхні соціальні ознаки (вік, стать, соціальний статус, посада), характер суб’єктно-адресатних відношень, індивідуально-авторська манера листування та ін.

Час здійснення комунікативного акту та місце його протікання мають важливе значення. Адже будь-який комунікативний процес – це об’єктивна реальність, а будь-яка реальність завжди існує у просторі й часі. Отже, розміщення засобів мовленнєвого етикету в листах та особливості їхнього функціонування визначаються в першу чергу специфікою епістолярного діалогу, опосередкований характер якого передбачає наявність певного розриву між двома основними комунікативними фазами епістолярної взаємодії співрозмовників – фазою текстотворення (написання листа, введення його в комунікацію) і фазою сприйняття (прочитання послання адресатом). Дистантність співбесідників у часі й просторі розцінювалася багатьма письменниками як основний недолік епістолярної комунікації, адже усне спілкування, на їх думку, мало значно кращі можливості для більш довільного й безпосереднього висловлення думки. Леся Українка неодноразово писала про те, що листи не можуть замінити не тільки розмову, а й “*навіть мовчання удвох, сам на сам*”, бо “*якби могло писане слово справді вимовити все, що так глибоко відчувається, а то воно все виходить неначе холодне та офіційне...*”. Письменниця через хворобу змушена була часто перебувати далеко від рідної домівки й дуже цінувала листи з рідного краю, та ще й від близьких людей, але відзначала при цьому, що доки дійдуть листи на чужину, “*мають вже не сучасний, а хіба історичний інтерес*”.

Успішне протікання епістолярної взаємодії адресата й адресанта, створення сприятливих умов для подальшого спілкування, а отже, і використання засобів мовленнєвого етикету певною мірою залежить від того, коли саме пишеться лист: чи одразу у відповідь на одержане послання, чи згодом, через довший чи коротший відрізок часу. Так, коли лист пишеться під свіжим враженням від прочитаного, бесіда, діалог зі співрозмовником будеється ніби при безпосередньому контакті, на асоціаціях, викликаних в уяві прочитаним посланням, що позначається на його етикетному оформленні. У таких випадках письменники не повторюють уже сказаного, не вдаються до детальних, розлогіх описів, складних синтаксичних форм. Листи виступають ніби продовженням розпочатої у попередньому посланні розмови, максимально наближуючи епістолярний діалог до умов усного спілкування: *Люба мамочко! Тільки що отримали ми твого листа, і я, прочитавши, безпосередньо сідаю відповідати на нього, чи то так писати продовження свого минулого листа* (Л.Укр. до матері); *Люба Лілічко, дорога моя сестричко! Хоч не можна мені сьогодні багато писати, та все-таки хочеться хоч слово подати під гарячим враженням твого листа* (Л.Укр. до сестри Ольги).

Безпосередня відповідь на одержане послання пишеться легко, невимушено, навіть натхненно, етикетним конструкціям властива надзвичайна емоційність, щирість почуттів, вони містять оцінки і характеристики адресата. Якщо ж лист запізнюється, конкретна інформація, викладена в ньому, певна обставина чи намір адресата втрачають свою значущість і ефективність подальшої комунікації значно знижується. Яскравим підтвердження цього виступає влучне спостереження Т.Шевченка, висловлене ним наприкінці повісті “Прогулки с удовольствием и не без морали” *“Я имею благородную привычку отвечать сейчас же на прочитанное письмо. Под влиянием прочитанных известий, какими бы они ни были, как-то легче пишется. Не чувствуешь работы, не замечаешь того томительного труда, который сопряжен с ответом запоздалым, где необходимо извиняться, а не редко и врать. А это мне нуще ножа острого. Самая невинная ложь в моих глазах – уголовное преступление”*. На переваги безпосередньої відповіді неодноразово вказувала й Леся Українка: *Mon cher petit Radis! Тільки що отримала твого листа і в той же момент пишу, а то потім розкисну і вже не захочеться* (до А. Драгоманової); *Дорога моя дядино! Оце тільки що отримала Вашого листа і зараз одписую, щоб не задавило* (до Л. Драгоманової).

Темпорально зумовленим виступає вибір етикетних конструкцій, що входять до складу зачинів і кінцівок. Так, наприклад, якщо лист пишеться вночі, то одним з можливих завершальних висловів буде “*Добраніч*”. Від того, коли саме пишеться лист (удень, увечері, вночі) може залежати не лише вибір окремих етикетних конструкцій, а й тон і мовне оформлення всього послання: *Листи я завжди увечері пишу, бо вдень трудно зібратись, якось не йде* (Л.Укр. до сестри Ольги); *Кохана, дорога Ольдю! І знов мені приходить писати до тебе вечірньою порою, коли, як сама знаєш, находити на мене якийсь сум, якась туга...* (Фр. до О.Рошкевич).

Для епістолярного стилю характерний неоднаковий ступінь свободи комунікантів у двох основних фазах спілкування – того, хто пише лист, і того, хто його сприймає. Якщо один і той же мовленнєвий акт може тлумачитись реципієнтом по-різному, то мовець породжує висловлення, зумовлене певною комунікативною метою, якій відповідає набір етикетних форм. Отже, якщо в діяльності того, хто читає лист, припустима певна свобода, то діяльність адресанта, використання ним висловів мовленнєвого етикету значною мірою детерміновані різними комунікативними факторами, такими, як соціальний статус адресата, характер суб'єктно-адресатних відношень, комунікативна мета (чи інтенція), вік, стать співрозмовників, рід занять тощо. Отже, вибір етикетних форм в епістолярному тексті визначається абсолютними й перемінними ролями комунікантів. Згідно з цими ролями опис засобів вираження ввічливості в листах письменників здійснюється за допомогою понять “вищий – рівний – нижчий”, які вказують на те, що у спілкуванні з вищими використовуються більш увічливі формули, ніж у спілкуванні з рівними, а у спілкуванні з рівними – більш увічливі, ніж у спілкуванні з нижчими.

В епістолярній спадщині українських письменників ХІХ ст. стосунки “вищий – рівний – нижчий” пов'язані в першу чергу із соціальним становищем комунікантів – реальним чи передбачуваним. Так, у листах до офіційних осіб, соціальний статус яких вищий, ніж соціальний статус адресата, етикетні конструкції мають свою специфіку і функціональне навантаження. Це, як правило, поширені, багатокomпонентні конструкції, що характеризуються максимальним ступенем стандартизованості фраз, підкресленою ввічливістю та шанобливим ставленням до адресата: *Ваше превосходительство милостивый государь Павел Иванович!* (Шевч. до П.Гессе); *Високоповажний і вельмишановний добродію Андрію Миколайовичу!* (Мирн. до А.Левицького).

Пов'язуючи поняття мовленнєвий етикет із поняттям соціальної ролі, треба враховувати той факт, що, спілкуючись, комуніканти виступають носіями одразу кількох ролей, одна з яких залежно від умов комунікації стає головною. Так, адресат – офіційна особа – в той же час може посідати позицію “член родини, близький друг, приятель”. У таких умовах визначальним фактором, що впливає на вибір етикетних форм, буде вважатися характер суб'єктно-адресатних відношень, тоді як соціальний статус співрозмовників стає другорядною ознакою й може враховуватися лише за певних обставин здійснення епістолярного діалогу. Соціальний статус комунікантів стає вирішальним чинником при доборі етикетних форм в офіційно-діловому листуванні, де всі інші ознаки адресата відходять на другий план, а також у листах до незнайомих адресатів, в офіційній тональності спілкування, де адресант поряд із необхідністю дотримуватись етикету офіційно-ділових стосунків, володіє мінімумом знань про об'єкт повідомлення і не має достатньої інформації про нього: *Високоповажаний пане после!* (Фр. до О.Барвінського); *Високблагородний пане редакторе!* (Федк. до А.Кобилянського). Упродовж листування соціальний статус адресата міг змінюватися, що відповідно впливало на вибір етикетних форм: *Вибачайте, що обертаюся до Вас без належних Вам титулів, але їй-богу не знаю, які з Ваших титулів це лишилися* (Фр. до І.Шишманова).

Стосунки “вищий – рівний – нижчий” мають загальний характер і в листах письменників можуть виявлятися в будь-якій ситуації спілкування. Так, розподіл цих ролей може бути пов'язаний не лише із соціальним статусом, але й з віком. Старші вважаються “вищими”, й щодо них використовуються етикетні формули вищого ступеня ввічливості, молодші – “нижчими”, і в листах до них допускається вживання більш довільних, навіть фамільярних варіантів, а іноді фіксується й відсутність необхідних етикетних форм: *Батьку мій рідний, порай мені, як синові, що мені робить?* (Шевч. до В.Григоровича); *Позавчора я послав тобі письмо, а сьогодні получив твоє. На чорта ти їх адресував біс батька зна кому? Я од його получив розпечатане* (Шевч. до В.Шевченка). Розподіл ролей “вищий – рівний – нижчий” виникає на базі конкретних соціальних відношень того суспільства, до якого належать комуніканти. Так, у листах письменників відображено етикет, прийнятий у суспільстві ХІХ ст., який у випадках, коли спілкуються жінка й чоловік, абсолютні соціальні ролі яких збігаються, створює атмосферу рівності. У багатьох посланнях письменників до різних адресатів – представників чоловічої і жіночої - статі часто використовуються ідентичні етикетні формули на позначення звертання (у тому числі ті, що містять сему “рівні”): *Серденько моє єдине, друже мій вірний та рідний!* (Коцюб. до дружини) – стосунки чоловіка і дружини: *Шановний і дорогий друже!* (Л.Укр. до М.Павлика) – стосунки близьких знайомих, приятелів. Вибір етикетних одиниць значною мірою залежить від статі співрозмовників. Так, мовленнєвий етикет жінок, на відміну від мовленнєвого етикету чоловіків, відзначається більшою емоційністю, образністю, експресивністю, уживанням новотворів. Так, наприклад, у листах Лесі Українки та О.Кобилянської знаходимо безліч оказіоналізмів, адресованих родичам і близьким друзям: *Дорога моя одинока Мевочко!* (Коб. до Х.Алчевської); *Будь здорова, Біла Гусь, моя широкенька, моя дороженька!* (Л.Укр. до І.Косач); *Мила моя молоденька Кна-кна!* (Л.Укр. до М.Косача); *Мій хтосічку, мій з папороті цвіте!* (Л.Укр. до О.Кобилянської).

Характер ситуації може визначатися не лише соціальним становищем, віком, статтю комунікантів, тобто їх постійними абсолютними ознаками. В епістолярному діалозі адресат і адресант можуть набувати додаткових функцій і характеристик у кожній конкретній ситуації спілкування. Так, існують психологічні фактори, що визначають стосунки співрозмовників. Наприклад, у ситуації прохання, вибачення між учасниками епістолярного діалогу створюються стосунки нерівності: адресант стає нижчим щодо адресата, тобто потрапляє у певну психологічну залежність від особи, до якої спрямоване мовлення. Отже, для ефективного протікання

комунікативного процесу автор послання в цих ситуаціях вдається до максимально ввічливих етикетних конструкцій: *Боюся, що я вже спізнилася з сим проханням.., але якби ще було вчасно, то я була б Вам незмірно вдячна, коли би сьте були ласкаві розвідати про сю справу* (Л.Укр. до Ф.Колесси); *Прошу ласкаво вибачити, що дозволяю собі звернутися до Вас за довідкою* (Фр. до В.Ягича).

Ознаки “вищий – рівний – нижчий” не можна вважати єдиними, що визначають у листах письменників ставлення до того чи іншого адресата. Так, у листах до адресатів одного й того ж соціального статусу і приблизно одного віку – друзів і незнайомих людей -використовуються різні формули ввічливості, щодо перших – менш увічливі: *Грицю! Як хочете побачить старого Щепкіна, актера, й матимете час, то приходьте в 7 часов к Лазаревському* (Шевч. до Г.Честахівського); *Чтимый и глубокоуважаемый Сергей Тимофеевич!* (Шевч. до С.Аксакова). Отже, можна виділити ще одну пару ознак, які також уважаються диференційними ознаками комунікантів – “свій - чужий”. Як “свій” розглядається член сім’ї, приятель, добре знайомий адресат, колега, як “чужий” – незнайомий або мало знайомий об’єкт дії.

В епістолярній спадщині українських письменників XIX ст. важливим фактором, що впливає на вибір етикетних форм, є характер суб’єктно-адресатних відношень. Цей фактор є визначальним в особистому листуванні письменників, обмеженому рамками пресупозиції “адресат – знайомий”. В особистому листуванні адресат моделюється досить виразно, як особа, наділена цілим комплексом конкретних ознак і характеристик, які обов’язково повинні враховуватися адресантом. Комуніканти володіють спільним досвідом, певним набором спільних знань. Пишучи до близької людини, автор почуває себе більш розкутим і вільним у доборі етикетних конструкцій, ніж тоді, коли адресує своє послання особі незнайомій, від якої, можливо, ще й залежить. У листах до рідних, друзів, колег засоби вираження ввічливості надзвичайно різноманітні й виражають у першу чергу почуття адресата, його ставлення до співрозмовника. Спільний досвід, знання особливостей адресата дозволяють авторові послання іноді обходитися лише натяком там, де для незнайомої людини треба подавати розгорнутий опис, докладне пояснення. Саме тому в листах до близьких і друзів трапляється багато еліптичних речень, таких, що орієнтуються на відому обом комунікантам ситуацію. Упродовж листування характер суб’єктно-адресатних відношень міг змінюватись, що зумовлювало й зміну етикетних форм. У посланнях відображена динаміка стосунків співрозмовників. Яскравим свідченням цього є листування Лесі Українки з Ольгою Кобилянською. Леся Українка у листі від 20 травня 1899 р. вперше звертається до свого незнайомого адресата: *“Дорога і шановна товаришко!”*, витримуючи дружню і в той же час дещо офіційну тональність спілкування. Вибір саме такого найменування щодо незнайомої особи був не випадковим. Маючи небагато інформації про свою співрозмовницю, Леся Українка склала про неї певне враження, яке й зумовило вибір відповідної етикетної форми. Адже лексема *товаришко* передбачає звернення до близької, до того ж рівної собі людини. У подальших посланнях згадане звертання доповнюється епітетами *добра, ніжна, люба, далека*, які свідчать про те, що стосунки комунікантів поступово змінюються: *Дорога моя товаришко!; Бувайте здорові, моя добра, ніжна, люба товаришко!; Се справжнє щастя, люба товаришко, що ми хутко побачимось*. Письменниці все більше пізнавали одна одну, виявляючи спільність поглядів та інтересів, що позначалось і на характері етикетних висловів, традиційність яких все ще зберігалася: *Дорога панно Ольго!; Люба далека приятелько!* З часом змінювалися стосунки комунікантів, вони ставали більш теплими, “сестринськими”. Леся Українка поступово зупиняється на виборі більш поетичних виразів, що відзначаються яскравою індивідуальністю й неповторністю: *люба далека; мій любий чарівний квіте; найдорожча далека, любий, далекий лотосовий квіте*. Однак традиційні, загальновідомі форми не здатні були передати психологію взаємин співрозмовників. Саме тому в листі від 6 червня 1901 року письменниця використовує звертання *“хтось”, “хтосічок”*, які завдяки своїй загадковості, неповторності, оригінальності створюють особливу атмосферу листування, змінюють настрій і ритміку послань: *Мій любий чорненський Хтось!* Отже, динаміка стосунків комунікантів “незнайомий – малознайомий – добре знайомий – близький” зумовила динаміку етикетних форм: від традиційних і загальноприйнятих *“дорога і шановна товаришко”*; *“дорога пані”*, *“дорога панно Ольго”* до емоційно-забарвлених, індивідуально-авторських *“моя добра, ніжна і люба товаришко”, “найдорожча далека”, “хтосічку мій дорогий і любий”* тощо.

Для адекватного вибору етикетних форм адресантові потрібні сприятливі умови текстотворення. Численні приклади того, наскільки обставини написання впливають на зміст і форму листа, знаходимо в кореспонденції самих авторів: *Вибачте, голубе сизий, що так наивидку пишу до Вас, бо одно те, що сьогодні пошта, а друге те, що коло десятої години треба втупити в караул* (Шевч. до А.Лизогуба); *Тут всі обставини настільки не сприяють писанню, що поки я тут – я не літератор і навіть не людина, а хірургічно-ортопедичний манекен. Ви бачили, який вид мають мої листи, переривані усякими медичними експериментами, – хіба ж то було писання, скажіть самі?* (Л.Укр. до М.Павлика).

Важливим чинником, що впливає на вибір етикетних форм, є місцевість, де проживають комуніканти. Так, мешканці певного регіону схильні дотримуватись своїх традицій, звичаїв, особливостей мовленнєвої поведінки. У листах письменників адресант і адресат могли бути мешканцями різних регіонів, що враховувалось автором у спілкуванні зі співрозмовником, позначалося на етикетному оформленні листів (використання діалектизмів, застарілих етикетних форм тощо): *Та й взагалі, наперед прошу Вас, простіть, коли я часом в чому не дотримую прийнятих у русинів австрійських звичаїв, се, запевне буде не з браку поваги до Вас, а тільки через те, що я - українка* (Л.Укр. до О. Кобилянської). Деякі листи письменників написані

російською мовою. Найбільше таких послань в епістолярії Т.Шевченка. Російською мовою поет листувався з офіційними особами, керівництвом Петербурзької академії мистецтв, російськими письменниками О.Плещеевим, В.Жуковським, С.Аксаковим, петербурзьким художником-портретистом М.Осиповим, В.Рєпніною, друзями-поляками, хоч висловлював жаль, що не пише по-польському. Досить часто використання російської мови було зумовлено несприятливими життєвими обставинами поета. Одержавши листа від С.Сераковського, написаного по-українському, Т.Шевченко дає своєму адресатові зрозуміти, що відповідь цією ж мовою може спричинити неприємні наслідки: *Мой милый, мой добрый Zyhmonte! Благодарю тебя за твое ласкавое сердечное украинское слово. Рад бы я отвечать тем же сердцу милым словом, но я так запуган, что боюсь родного милого звука. Особенно в настоящее время я едва ли как-нибудь могу выразиться*. Написання листів російською мовою в багатьох випадках зумовлено прагненням письменників висловити повагу до співрозмовника, для якого ця мова була рідною: *В заключение позвольте выразить Вам благодарность за Ваше, глубоко тронувшее меня, доверие ко мне и к моим силам* (Л.Укр. до В.Поссе); *Добрые мои Аркадий Данилович, Надежда Акимовна* (Шевч. до А. та Н.Родзяників). Досить часто в листах письменників, написаних російською мовою, зберігаються національні особливості мови авторів послань. Так, зокрема, в російськомовних листах Т.Шевченка, Панаса Мирного в ситуації звернення до адресата широко функціонує форма кличного відмінка іменників, що є специфічною ознакою української мовної традиції: *Хотелось бы долго, вечно беседовать с вами, единая сестро моя!* (Шевч. до В.Рєпніної); *Прощайте, мой добрый, мой незабвенный друже!* (Шевч. до О.Плещеева); *Никогда еще, друже-брате, письмо не ставило мене в такое затруднение – отвечать да или нет* (Мирн. до І.Білика).

Вивчення іноземних мов, безпосереднє знайомство з традиціями різних народів також позначалося на етикетному оформленні листів. Так, у мову послань досить часто вкраплюються окремі місцеві вислови, характерні звертальні та прощальні конструкції. Неабияку увагу до етикету інших народів приділяли Леся Українка, О.Кобилянська, І.Франко: *Giglio d' oro!* (Л.Укр. до сестри Ольги); *Mille bacie salutì* (тисяча поцілунків і привітів (італ.) тобі і мечкам (Л.Укр. до Л.Драгоманової-Шишманової)). У листах Лесі Українки до О.Кобилянської часто трапляються вислови німецькою мовою, яка була для Ольги рідною: *А тим часом будьте здорові liebe ferne Freundin* (люба далека приятелько); *А на літо, аби дав мені бог заробити гроші за недавно послані до російських журналів праці (між іншим і за Вас, liebe Morgen seele* (люба ранкова душе), то вибираємось удвох з Лілею до Вас.

Вибір етикетних одиниць залежав і від особистих уподобань авторів послань. Можна говорити про улюблені етикетні вирази письменників, які вони використовували у спілкуванні з різними адресатами. Так, наприклад, у ситуації звернення до співбесідника М.Коцюбинський, Панас Мирний, І.Нечуй-Левицький віддавали перевагу звертанням *добродію, добродійко*. Найпоширенішими найменуваннями адресата в листах Лесі Українки й О.Кобилянської є звертання *товариш, товаришко*, в посланнях Т.Шевченка – *друже, І.Франка – пане, друже, приятелю*.

Отже, листи українських письменників XIX ст. зберегли і донесли до наших сучасників неоціненний скарб – мовленнєвий етикет, який є окрасою української мови, свідченням її самобутності і неповторності.

Література

1. Антоненко С.В. Синтактико-стилістична структура епістолярного тексту (на матеріалі листів О.С.Пушкіна): Автореф. дис...канд. філол. наук. – К., 1995. – 21 с.
2. Кочерган М.П. Стан і перспективи сучасного мовознавства // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія Філологія. – Т.6. - № 1. – К.: Видав. центр КНЛУ. – С. 5-18.
3. Ленець К.В. Епістолярний стиль // Стиль і час: Хрестоматія. – К.: Наук. думка, 1983. – С.160–198.
4. Ленець К.В. Поговоримо про листування // Культура слова. – К.: Наук. думка, 1979. – Вип.14. – С.79 – 85.
5. Мацько О.М. Мовні формули у дипломатичних текстах сучасної української мови: функціонально-семантичний аналіз: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001. – 21 с.
6. Поповић Л. Епистолярни дискурс украинского и српского језика.– Београд, 2000. – 450 с.
7. Радзієвська Т.В. Деякі проблеми текстової комунікації: до постановки питання // Мовознавство. – 1992. - № 2. – С.14 – 20.

With this article continued is the author's series of articles on acute problems of Ukrainian people's modern speech etiquette. On the material of epistle legacy of Ukrainian writers of 19th century, considered are factors that influence the etiquette form choice in a particular situation of communication. In the paper, presented is the detailed analysis of important parameters of epistle interaction, such as situation, communication tonality, social roles of communicants, character of their interaction, circumstances under which the letter is written.

Keywords: situation of communication, addressee, addresser, social role, communication tonality, process of communication.

Надійшла до редакції 14 вересня 2007 року.

ББК 81.23.4
УДК 811.161

**РОЛЬ СИМВОЛОВ ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ФЕНОМЕНОВ
В ФОРМИРОВАНИИ ГЛУБИННОГО СМЫСЛА СООБЩЕНИЯ
(НА МАТЕРИАЛЕ БИЗНЕС-СЛЕНГА)**

У статті розглянуто символи прецедентних феноменів (прецедентні імена та вислови), виділені у словниках сучасного бізнес-сленгу. Проаналізовано їхні функції як сигналів підтекстової інформації, досліджено роль прецедентних висловів у формуванні глибинного смислу повідомлення.

Ключові слова: прецедентний феномен, прецедентне ім'я, прецедентний вислів, підтекстова інформація, бізнес-сленг.

Проблема множественных связей текста с другими текстами не нова. Интертекстуальность (термин Ю. Кристевой) квалифицируется специалистами как “перспектива множества цитаций, мираж, сотканный из множества структур... Единицы, образуемые этим кодом, суть не что иное, как отголоски чего-то, что уже было читано, видано, сделано, пережито: код является следом этого уже” [Барт 1994: 39]. Отмечалось, что те или иные фрагменты знакомых текстов или даже целые тексты прямо отражаются в новых производимых текстах с осознанным или неосознанным представлением о том, что они улучшат способ передачи мыслей в производимом тексте и будут способствовать его адекватному пониманию и большей эффективности [Супрун 1995: 17].

Определившийся в конце XX века подход к изучению текста “как сложного коммуникативного механизма, посредника коммуникации, фиксирующего стратегическую программу адресанта, воспринимаемую и интерпретируемую адресатом” [Селиванова 2002: 10], признается современными лингвистами основополагающим. В нашей работе мы трактуем термин “текст” достаточно широко. Подобное понимание текста мы встречаем и в трудах Ю. М. Лотмана: “Культура в целом может рассматриваться как текст. Однако исключительно важно подчеркнуть, что это сложно устроенный текст, распадающийся на иерархию “текстов в тексте” [Лотман 1992: 121].

В данной работе анализируются прецедентные феномены, зафиксированные в словарях бизнес-сленга (“Словарь бизнес-сленга” (сост. и ред. Е. Погребняк, 2004 г.), “Корпоративный словарь бизнес-сленга компании Schwarzkopf Россия” (О. Авраменко, Д. Цухникас, 2004 г.). Выбор материала обусловлен возрастающим интересом к изучению языковых явлений, отражающих реалии современного мира. Рассматривая культуру как иерархическую структуру, созданную из множества различных сегментов, ученые выделяют в отдельную группу представителей так называемого “корпоративного уровня” (the corporate level), которые являются носителями культуры определенной организации. Необходимо подчеркнуть, что сотрудники корпораций активно пропагандируют свой образ жизни, о чем свидетельствуют появившиеся в языке выражения *корпоративное мероприятие, корпоративная этика, корпоративная вечеринка, корпоратив* и т. д. Более того, уже несколько лет ведется работа над созданием словаря бизнес-сленга, с версиями которого можно ознакомиться в журнале “Карьера” (№ 10, 2003 г.) или в Интернете. Безусловно, результаты лексикографических усилий экономистов и менеджеров не могут претендовать на статус исчерпывающего исследования в этой области, но они представляют большой интерес как материал для последующего лингвистического изучения. Поскольку словарь отражает последние изменения в сфере делового общения и является источником практических знаний о современных профессиях, анализ прецедентных феноменов представляется нам актуальным.

Цель нашего исследования – проанализировать значение прецедентных высказываний и имен как актуализаторов подтекстовой информации, содержащейся в соответствующих прецедентных текстах и необходимой для правильной интерпретации замысла адресанта. Поставленная цель предполагает решение следующих задач: 1) классификация выделенных высказываний; 2) определение функций прецедентных высказываний с точки зрения актуализации ими подтекстовой информации.

Под содержательно-подтекстовой информацией мы понимаем скрытую информацию, извлекаемую из содержательно-фактуальной информации благодаря способности единиц языка порождать ассоциативные и коннотативные значения [Гальперин 1981: 28]. Другими словами, эта информация неявна (имплицитна) и основана на способности единиц иметь вторые и третьи значения, “порождать новую добавочную (коннотативную) и ассоциативную семантику слова, создавать символику языкового кода” [Папина 2002: 334].

Термин “прецедентный феномен” еще не может считаться однозначно устоявшимся в научной литературе, хотя интерес к изучению проблем, входящих в данную область лингвистической науки, неуклонно растет с каждым годом. Широко известны труды ученых (Д. В. Багаева, Н. Д. Бурвикова, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко, Ю. Н. Караулов, В. Г. Костомаров, В. В. Красных, И. М. Михалева, Ю. Е. Прохоров, Ю. А. Сорокин, А. Е. Супрун), в которых встречаются понятия “прецедентный текст”, “прецедентное высказывание”, “текстовая реминисценция”, “прецедентная текстовая реминисценция”. Группа ученых МГУ, которые принимают участие в научном семинаре “Текст и коммуникация” (Д. В. Багаева, Д. Б. Гудков,

И. В. Захаренко, В. В. Красных), в целях систематизации существующих терминов, включающих ключевое слово “прецедентный”, вводят понятие “прецедентного феномена”.

Под прецедентными феноменами понимаются феномены “(1) значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношении, (2) имеющие сверхличностный характер, т. е. хорошо известные и широкому окружению данной личности, включая ее предшественников и современников, и, наконец, такие (3), обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности” [Караулов 1987: 216]. Общее понятие прецедентного феномена включает феномены вербальные (тексты в самом широком смысле этого слова) и невербальные (произведения живописи, скульптуры и архитектуры, музыкальные произведения и т. д.), хорошо известные членам того или иного социума (от семьи до национально-культурного сообщества), что входят в коллективное когнитивное пространство коммуникантов и являются прецедентными [Красных и др. 1997: 63-64].

Выделенные в словарях бизнес-сленга прецедентные феномены являются социумно-прецедентными, т. е. известными любому среднему представителю профессионального социума и входящие в коллективное когнитивное пространство. Подтверждением тому служит широкая география корреспондентов, принимавших участие в создании вокабуляра.

Среди прецедентных феноменов мы выделяем следующие: 1) прецедентный текст; 2) прецедентная ситуация. Охарактеризуем коротко каждый тип.

Прецедентный текст (ПТ) – законченный и самодостаточный продукт речемыслительной деятельности; “сложный знак, сумма значений компонентов которого не равна его смыслу; ПТ хорошо знаком любому среднему члену национально-культурного сообщества; в когнитивную базу входит инвариант его восприятия; обращение к ПТ многократно возобновляется в процессе коммуникации через связанные с этим текстом прецедентные высказывания или символы” [Гудков 1997: 107]. Как правило, прецедентными текстами являются литературные произведения.

Прецедентная ситуация (ПС) – некая “эталонная”, “идеальная” ситуация, связанная с определенными коннотациями [Красных и др. 1997: 65].

Мы разделяем точку зрения В. В. Красных, что сам прецедентный текст (и, по-видимому, прецедентная ситуация) не может быть использован в речи, поскольку “хранится” в когнитивной базе (и, следовательно, в “голове” конкретного члена конкретного национально-лингвокультурного сообщества) в виде инварианта восприятия, т. е. является феноменом скорее когнитивного, нежели собственно лингвистического характера [Красных 1997: 7-8]. Таким образом, прецедентный текст и прецедентная ситуация являются прецедентными феноменами, непосредственная вербализация которых происходит при помощи символов прецедентных феноменов. Символ прецедентного феномена (СПФ) – определенным образом оформленное, вербально или невербально <...> выраженное указание на прецедентный феномен: прецедентный текст или прецедентную ситуацию. СПФ входит в когнитивную базу; многократно воспроизводится в речи для актуализации прецедентного феномена и связанных с ним коннотаций [Красных и др. 1997: 65]. Как правило, СПФ в тексте являются прецедентные имена и прецедентные высказывания.

Под прецедентными именами мы понимаем индивидуальные имена, связанные или с широко известным текстом, относящимся, как правило, к числу прецедентных, или с ситуацией, выступающей как прецедентная [Гудков 1999: 121]. Это уникальные, показательные для отдельной культуры ономастические единицы, особый тип словесных знаков, способных аккумулировать культурную информацию и функционировать как свернутые диахронические национально-культурные тексты [Гурская 1999: 3-4].

Практически все выделенные нами прецедентные имена употребляются в составе прецедентных высказываний, являясь их неотъемлемой частью. Исключение составляет номинация *Труффальдино*, обозначающая менеджера, который чувствует, что у него не один, а несколько руководителей. Посредством антропонима адресант апеллирует к прецедентному тексту – комедии Карло Гольдони “Слуга двух господ”. Упоминание имени известного литературного героя не только вносит комический оттенок, но и актуализирует прецедентную ситуацию служения двум лицам, прогнозируя возможные последствия.

Прецедентное высказывание – репродуцируемый продукт речемыслительной деятельности, сложный знак, сумма значений компонентов которого не равна его смыслу [Красных и др. 1997: 65]. Являясь в большинстве своем цитатами из текстов различного характера, прецедентные высказывания неоднократно воспроизводятся в речи носителей языка. Не стал исключением и словарь бизнес-сленга. Нами выделено 10 высказываний, которые мы распределили на три группы в зависимости от степени сохранения их первоначальной формы: 1) высказывания, используемые в своем первоначальном виде; 2) неточные или измененные цитаты; 3) реминисценции.

Рассмотрим I группу прецедентных высказываний.

Буря в стакане – взрыв гнева руководителя, который не слышно, но видно через стекло его маленького стеклянного кабинета. Метафора *офис – стеклянный стакан* достаточно прозрачна. Кроме того, наблюдается апелляция к общеязыковому значению фразеологизма *буря в стакане воды* – ‘возбуждение, шум, возникший по пустячному поводу, а потому недостойный внимания’. Такое совмещение значений ярко иллюстрирует

сравнительно спокойное, где-то даже философское отношение подчиненных к вспышкам гнева со стороны начальства.

Следующие прецедентные высказывания могут быть охарактеризованы как историзмы, относящиеся к советскому прошлому, но получившие новое семантическое наполнение в бизнес-сфере:

Ленин в Польше – состояние офиса в момент, когда все руководство выехало на совещание в штаб-квартиру.

Ленин в Разливе (синоним: *Ленин в шалаше*) – менеджер, подключивший свой ноутбук к Интранету в плохонькой региональной гостинице для прочтения и написания бизнес-документации.

В состав указанных высказываний входит прецедентное имя *Ленин*, при помощи которого эксплицируется целый пласт фоновых знаний адресанта и реципиента. Более того, высказывания апеллируют к конкретным прецедентным ситуациям, которые получают своеобразную ироническую трактовку в наши дни.

Мы выделили также прецедентные высказывания, восходящие к кинематографу. Два высказывания представляют собой названия фильмов: *Сибирский цирюльник* (кинофильм) и *Следствие ведут колобки* (мультипликационный фильм). Что касается последнего примера, то его толкование предсказуемо: ‘должностное расследование’. В номинации, отсылающей нас к событиям и героям известного мультфильма, имплицитно выражена оценка действий и методов, используемых следователями, а также эксплицируется скептическое отношение служащих к такого рода мероприятиям.

В названии *Сибирский цирюльник* подтекст более глубокий, ассоциирующийся с содержанием художественного фильма. Напомним, что речь идет о гигантской машине для рубки сибирского леса, на изобретение которой было потрачено много денег. Испытания приспособления, проводившиеся в чрезвычайно помпезной обстановке, завершились полным провалом. Авторы словаря компании Schwarzkopf Россия приводят следующее толкование: ‘крупномасштабный проект “Академия Красоты” в розничных точках с использованием огромного стенда’. Итогом совмещения фоновых знаний и предложенной “картинки” является представление о нелепо больших стендах с продукцией, применение которых не принесло желаемого результата.

Фраза из кинофильма “Мы из Джаза” *Контракт с Клементиной подписан!* является экспрессивным вариантом сообщения о том, что приглашение от работодателя получено.

К неточным цитатам мы относим измененное прецедентное высказывание, иллюстрирующее состояние менеджера после долгого отпуска: *Мороз-воевода с позором обходит владенья свои...* Выражение восходит к поэме Н. Некрасова “Мороз, Красный нос”: *Мороз-воевода дозором обходит владенья свои...* Замена обусловлена желанием говорящего эксплицировать оценочное значение, а также служит экспрессивным сигналом подтекста, содержащего информацию о том, как работали сотрудники во время отсутствия руководителя.

Механизмы появления реминисценции в производимом тексте основан на том, что автор в процессе производства нового текста включает в том или ином виде какую-то ситуацию или выражение из прецедентного текста. Таким образом создается своеобразный намек, аллюзия на первоначальный текст. К таким реминисценциям мы относим выражение *Не грузите и не грузимы будете!* (девиз грамотной презентации), восходящее к словам из Евангелия от Матфея: *Не судите, да не судимы будете; ибо каким судом судите, таким будете судимы...* Подтекст прозрачен: утомительная и искусственно затянутая презентация влечет за собой целый ряд подобных, на которых зрителем будете уже вы.

В словаре бизнес-сленга компании Schwarzkopf Россия существует выражение *не шиком бриты*. Оно употребляется в контекстах, связанных с бренд-лидерами в данной сфере – бритвенными системами “Shick!”. Здесь мы наблюдаем совмещение двух коннотаций: с одной стороны, имплицитная негативная оценка качества продукции конкурирующей фирмы. С другой стороны, высокая оценка собственного товара и успехов команды менеджеров, т. е. аллюзия на фразеологизм *не лыком шиты*.

Подводя итог анализа прецедентных высказываний, мы приходим к выводу, что каким бы незначительным ни представлялось упоминание того или иного объекта, за ним всегда скрывается гораздо большее содержание, чем можно предположить с первого взгляда. Символы прецедентных феноменов в качестве сигналов подтекстовой информации выполняют следующие основные функции: аллюзивную, характеризующую, оценочную, прогнозирующую, экспрессивную. С помощью прецедентных имен не только происходит экспликация отношения говорящего к описываемым событиям и их участникам, но и оказывается эмоциональное воздействие на реципиента. Прецедентные высказывания, перекликаясь с соответствующими прецедентными текстами и ситуациями, придают дополнительные коннотации сообщению, эксплицируют добавочные смыслы, которые иногда оказываются более важными, чем лежащие на поверхности. Следовательно, отсутствие общего фонда знаний у коммуникантов исключает возможность полноценного общения и адекватного понимания.

Література

Барт 1994: Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1994. – 616 с.

Гальперин 1981: Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. –

- Гудков 1997: Гудков Д. Б. и др. Некоторые особенности функционирования прецедентных высказываний // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. – 1997. – № 4. – С. 106-117.
- Гудков 1999: Гудков Д. Б. Прецедентные имена в языковом сознании и дискурсе // Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ. – М., 1999. – С. 120-125.
- Гурская 1999: Гурская Ю. А. Личное имя в когнитивном аспекте. – Минск: Ротапринт БГПУ им. М. Танка, 1999. – 16 с.
- Караулов 1987: Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Отв. ред. Д. Н. Шмелев. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
- Красных 1997: Красных В. В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований // Язык, сознание, коммуникация: Сборник статей. – Вып. 2. – М.: Филология, 1997. – С. 5-12.
- Красных и др. 1997: Красных В. В. и др. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. – 1997. – № 3. – С. 62-75.
- Лотман 1992: Лотман Ю. М. Культура и взрыв. – М.: Гнозис, 1992. – 271 с.
- Папина 2002: Папина А. Ф. Текст: его единицы и глобальные категории. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 368 с.
- Селиванова 2002: Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2002. – 336 с.
- Супрун 1995: Супрун А. Е. Текстовые реминисценции как языковое явление // Вопросы языкознания. – 1995. – № 6. – С. 17-29.

The article studies symbols of the precedent phenomena (precedent names and expressions) which were found in the dictionaries of the modern business-slang. Their functions as signals of subtextual information are analyzed; the precedent expressions' role in creating the implicit meaning of the message is characterized.

Keywords: precedent phenomenon, precedent name, precedent expression, subtextual information, business-slang.

Надійшла до редакції 24 вересня 2007 року.

Олена Гурко

ББК 81.411.1-34

УДК 811.161.2'373.46

ТЕРМІН ГРАФІЧНОГО ДИЗАЙНУ І ЗАГАЛЬНОВЖИВАНЕ СЛОВО

Стаття продовжує цикл публікацій автора з лексикології та термінології графічного дизайну. У ній аналізується загальноновживана лексика у терміносистемі графічного дизайну, досліджуються способи її термінологізації (лексична спеціалізація і вторинна номінація).

Ключові слова: загальноновживана лексика, термін, способи термінологізації, вторинна номінація, метафоричне/метонімічне перенесення найменувань.

Як засвідчують дослідження з термінології різних галузей, основу будь-якої сучасної термінології становлять лексичні одиниці, перенесені із загальнономовного фонду [Годованова 1994; Кочан 1987; Левун 1983; Наконечна 1994; Овчаренко 1996; Покровська 1995; Шекера 1986 та ін.].

Термінологізація загальноновживаної лексики може здійснюватися різними способами. Перший спосіб полягає в спеціалізації загальноновживаного лексичного значення, коли останнє немовби відсікається й провідним стає значення наукового поняття, що виникає на основі узагальнення. Зазнають термінологізації слова, у смисловій структурі яких наявні “опорні смислові пункти” для узагальнень. При відведенні під таке слово наукового визначення відбувається спеціалізація його семантики, поширення поля значення, причому конкретність значення поступається перед вищим ступенем абстракції [Панько 1979, с.98].

Лексичні одиниці, що піддаються термінологічній спеціалізації, умовно можна поділити на такі групи:

1) слова, у яких спеціалізоване значення стає яскравіше вираженим внаслідок парадигматично або синтагматично зумовлених семантичних змін, а загальнономовне значення відсувається на другий план: *бані, гадючка, макет, скетч, фон* тощо;

2) слова, семантика яких і в загальнономовному значенні містить певну спеціалізацію, а термінологізація їх здійснюється внаслідок закріплення за ними чіткого наукового визначення: *альбом, візерунок, вуглина, картон, логотип* тощо.

Результати спеціалізації загальноновживаної лексики в терміносистемі графічного дизайну зазначеним вище способом подаємо в таблиці:

Розділ IV. Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць

Загальномовне значення	Термінологічна одиниця
<i>Альбом – “книга або зошит з чистими листками для малювання, вписування віршів, зберігання фотографій, листівок, марок” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.23].</i>	<i>Альбом – “в Давньому Римі дерев’яна дошка, покрита білою фарбою чи гіпсом, на якій писали оголошення” [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.1, с.19].</i>
<i>Абрис – “обриси предмета, контур” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.2].</i>	<i>Абрис – “контурний малюнок” [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.1, с.7].</i>
<i>Афіша – “надруковане або написане за певною формою оголошення про концерт, виставу, лекцію і т. ін, що вивішується на видному місці” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.73].</i>	<i>Афіша – “плакат або великоформатне оголошення” [Словник термінів з реклами 1998, с.18].</i>
<i>Взірець – “зразок якого-небудь виробу, матеріалу, що дає уявлення про інші подібні вироби, матеріали” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.424].</i>	<i>Взірець – “оригінал рекламного тексту чи ілюстрації, виконаний від руки або у вигляді набору чи кліше і призначений для репродукування будь-яким із способів друку” [Словник термінів з реклами 1998, с.23].</i>
<i>Візерунок – “малюнок із різних ліній, кольорів, тіней” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.186].</i>	<i>Візерунок – “проект вітражів і настінних розписів, виконаних лінійним, штриховим або тоновим малюнком, чорно-білим чи кольоровим” [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.1, с.118].</i>
<i>Емблема – “умовне, символічне зображення якого-небудь поняття, ідеї; лицарський герб” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.349].</i>	<i>Емблема – “вставка; зображення предметів” [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.1, с.225].</i>
<i>Етикетка – “ярлик на чому-небудь для визначення назви предмета, ціни” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.267].</i>	<i>Етикетка – “реklamний засіб, що повідомляє суттєві особливості твору, що вирізняють його з-поміж творів конкуруючого виробництва” [Словник термінів з реклами 1998, с.47].</i>
<i>Заставка – “малюнок звичайно на всю ширину сторінки, перед початком тексту розділу, частини” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.532].</i>	<i>Заставка – “статистичні ілюстративні матеріали, що їх демонструють перед камерою (фото, малюнки)” [Словник термінів з реклами 1998, с.55].</i>
<i>Картон – “товстий твердий папір особливого виготовлення” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.527].</i>	<i>Картон – “допоміжний рисунок, виготовлений у масштабах найбільшого твору” [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.1, с.283].</i>
<i>Логотип – “комбінація початкових букв, що являє собою скорочену назву якої-небудь установи, підприємства” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.625].</i>	<i>Логотип – “набір знаків, виготовлених як оригінальна графічна структура з символічною характеристикою товару, послуги чи виробництва” [Словник термінів з реклами 1998, с.86].</i>
<i>Макет – “зразок чого-небудь, звичайно в зменшеному розділі” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.638].</i>	<i>Макет – “попередній ескіз, що містить усі головні елементи оформлення книги, буклета та інших видів поліграфічної продукції до їх тиражування” [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.2, с.26].</i>
<i>Модель – “зразок якого-небудь нового виробу, взірцевий примірник чогось” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.638].</i>	<i>Модель – “виріб, з якого знімається форма для відтворення в іншому матеріалі” [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.2, с.51].</i>
<i>Начерк – “малюнок, що намічає лише найважливіші, загальні риси того, що повинне бути зображене” [Новий тлумачний словник української мови 2006, с.532]</i>	<i>Начерк – “попередній ескіз рекламного повідомлення, поданого на затвердження ще до виготовлення окремих ілюстрацій чи макету” [Словник термінів з реклами 1998, с.106]</i>

<i>Оригінал-макет</i> – “оригінал рукопису для видання, надрукований на машинці або набраний на комп’ютері з точним відтворенням шпальти набору книги” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.854].	<i>Оригінал-макет</i> – “монтаж елементів рекламного повідомлення, який дає уявлення про відносний розмір цих елементів та про їхнє взаєморозташування” [Словник термінів з реклами 1998, с.112].
<i>Симетрія</i> – “розмірне, пропорційне розміщення частин якогось цілого щодо центру, середини” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.1197].	<i>Симетрія</i> – “це властивість композиції, в основі якої лежить однакове розташування елементів і форми щодо площини осі або центра” [Дизайн 2004, с.62].
<i>Скетч</i> – “невелика естрадна п’еса жартівливого змісту з гострою фабулою” [Новий тлумачний словник української мови 2006, с.227].	<i>Скетч</i> – “набросок” [Дизайн 2004, с.24].
<i>Графарет</i> – “загальноприйнятий або визнаний зразок, що його наслідують звичайно сліпо” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.1471].	<i>Графарет</i> – “найпростіша техніка розмноження нескладних рисунків і орнаментів” [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.2, с.249].

Другий спосіб термінологізації загальномовної лексики – розвиток термінологічного значення шляхом вторинної номінації. Розрізняють два основних способи вторинної номінації: метафору й метонімію. Підкреслимо, що нові термінологічні значення, які є результатом метонімізації або метафоризації, слід розглядати як “факт мови, а не літературні тропи”, “як лексико-семантичний варіант того слова, на основі якого вони формуються”, “як мотивовані загальноновживаним значенням” [Панько 1994, с.201].

Метонімічний перенос має місце, коли загальноновживане слово й термін перебувають у відношеннях асоціації за суміжністю [Панько 1994, с.162]. Певна частина термінів графічного дизайну сформувалася на основі метонімічного переосмислення загальноновживаної лексики, що, за визначенням Д.С.Лотте, має кілька видів (див.: [Лотте 1961, с.39-57]): *вклейка* – “те, що вклеєне в що-небудь чи дія за значенням вклеювати” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.192] і *вклейка* – “гравюра, літографія чи репродукція, виконана окремим відтиском” [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000: Т.1, с.99] (“процес – предмет”), *випалювання* – “дія за значенням випалювати” [Новий тлумачний словник української мови 2006, с.159] і *випалювання* – “техніка оздоблення переважно виробів із дерева” [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.1, с.106] (“процес – предмет”); *ілюстрація* – “те саме, що ілюстрування” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.492] і *ілюстрація* – “дуже потужний, і часто-густо просто незамінний інструмент створення візуальних образів. У деяких випадках ілюстрація є найефективнішим рішенням для завдань оформлення сайтів, друкованих робіт і мультимедійних проєктів” [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.2, с.260], *рисунок* – “обрис, контур чого-небудь” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.1031] і *рисунок* – “основа, фундамент всіх видів образотворчого мистецтва реалістичного напрямку, один із засобів самовираження людини” [Куленко 2005, с.73] (“процес – результат”); *локальний* – “який не виходить за певні межі” [Великий тлумачний словник української мови 2001, с.620] і *локальний* – “притаманний певному предметові колір, тон, комплекс художніх засобів” [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.1, с.19] (“властивість – кількісний показник”).

Т.І. Панько зазначає, що “процес метафоризації – це вміння пізнавати одні предмети через інші, а нові явища – через порівняння з уже відомими” [Панько 1994, с.161]. У сучасній українській термінології графічного дизайну спосіб творення однослівних термінів на основі метафоричного переосмислення загальноновживаного слова є досить продуктивний. Терміни, утворені таким способом, є численні. Термінологічні значення в них сформувалися: 1) на основі зовнішньої подібності: *стрічка* – *рекламне оголошення в газеті, розміщене внизу на всю ширину шпальти* [Апполон 1997, с.518]; *агіттабло* – *засіб наочної агітації, форма фірмової реклами* [Словник термінів з реклами 1998, с.6]; *острів* – *рекламне оголошення на газетній сторінці, що з усіх сторін оточене редакційними матеріалами видання – рекламоносія* [Словник термінів з реклами 1998, с.113]; *щит* – *стенд із рекламним оголошенням, один із засобів наружної реклами* [Словник термінів з реклами 1998, с.195]; *узор* – *малюнок, що становить певне гармонійне поєднання ліній, фігур кольорів та їх відтінків* [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.2, с.264]; *вуглина* – *рисувальний матеріал у вигляді тоненьких паличок, виготовлених способом випадку деревини певних порід* [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.1, с.133]; *ворота* – *орнаментальний мотив гуцульського різьблення по дереву у вигляді стилізованої зверненої коробки з півкруглим верхом* [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.1, с.131]; 2) на основі функціональної подібності, порівняймо: *візерунок* – *малюнок із різних ліній, кольорів, тіней, мереживо* [Новий тлумачний словник української мови 2006, с.186] і *візерунок* – *проєкт вітражів і настінних*

розписів, виконаних лінійним, штриховим або тоновим малюнком, чорно-білим чи кольоровим [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.1, с.118], підстава для переносу функція зображення.

Значно продуктивнішим є творення багатокomпонентних термінів, один або кілька із складників яких вживається в переносному значенні, а інші – у термінологічному. У цьому разі метафоричне переосмислення відбувається через перехрещення загальноновживаного й термінологічного значень: *абрис творчої палітри, старт табірної графіки, комерційний експодизайн, ескіз оформлення коробки, фірмовий стиль галереї, серія гравюр на картоні, фрагмент проекту буклету, розвиток товарного знаку, складні графічні композиції*. Найбільш поширеним є утворення видових корелятивів родових термінів-іменників додаванням до них видових конкретизаторів, виражених загальноновживаним прикметником, що зазнав переосмислення: *еластична упаковка, студентські шрифти, вишуканий орнамент*. Рідше з термінологічним значенням вживається прикметник, що слугує означенням до загальноновживаного іменника, що зазнав переосмислення: *рекламне звернення, креативна місія, іміджевий календар*. З-поміж багатокomпонентних термінів окрему групу становлять утворені з двох іменників, один з яких виступає в прямому термінологічному значенні, а інший є виразником загальноновживаного значення, що в процесі набування нового термінологічного значення зазнає метафоризації: *гора ескізів, вітер рекламних новин*.

Такі номінації дозволяють “сприймати схожість між поняттями різного концептуального рівня через аналогії між процесами, функціями, властивостями, що характеризують їх”, – наголошує О.М. Бессонова у своїй статті [Бессонова 1989, с.52]. У мові подібні аналогії відповідно маркуються в термінології, прив’язаній до структури поняття, що продукує метафоричний перенос. Проілюструємо прикладами, як у понятійній основі, вираженій дефініцією, відображається головна мотивувальна ознака номінації, утвореної внаслідок метафоричного/метонімічного перенесення із однієї сфери (загальноновживаної) в іншу (науково-галузеву). Ознаку, що зазнала переосмислення й одночасно стала мотивувальною, виділимо графічно:

Флейц – широкий плаский пензель, виготовлений з м’якого волосу, з тупим кінцем [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.2, с.313]; *сграфіто* – техніка монументально-декоративного живопису, принцип якої заснований на подрятуванні спеціальними металевими інструментами верхнього тонкого шару штукатурки до виявлення нижнього шару, який контрастує за кольором з верхнім [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.2, с.201]; *фон* – основа, частина орнаментальної композиції другого плану, на якій чітко виділяється орнаментальний мотив [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.2, с.313]; *ескіз* – попередній рисунок чи модель невеликих розмірів, що фіксує задум художнього твору або окремої його частини [Декоративно-ужиткове мистецтво 2000, т.2, с.226].

Як видно, перенесення номінації з однієї сфери в іншу здійснюється обґрунтовано, на основі переосмислення суттєвої ознаки, покладеної в основу дефініції, що дозволяє встановити прозорий зв’язок значення й звукової оболонки терміна на основі його лексичної й структурної співвіднесеності, тобто зробити термін умотивованим. На відміну від термінології більш предметних галузей знань (технічних, природничих), у яких метафоричні значення формуються в основному на основі функціональної подібності, у термінології графічного дизайну метафоризація здійснюється переважно за зовнішньою ознакою, що спричиняє посилення образного сприйняття терміна, особливо на початкових етапах його існування. Г.І.Панько зазначає, що “з часом, коли термін стає широковживаним, його метафорична або метонімічна яскравість втрачається, на перший план висувається логічна схема або взаємозв’язок певних наукових побудов” [Панько 1994, с.163]. Багато термінів графічного дизайну, утворених за рахунок актуалізації національних мовних ресурсів на основі семантичної структури іншомовних відповідників, з’явилися в українській мові зовсім недавно й характеризуються, на перший погляд, надлишковою для терміна стилістичною нейтральністю. Часто це знаходить вираження в написанні таких термінів у лапках: *“алфавіт” графічних символів, “нюансована” колірна гама, проекти “перфомансу”* та ін., що, очевидно, є показником суб’єктивного сприйняття авторами метафоричних термінологічних найменувань. Кожен з наведених прикладів термінів у лапках називає чітко окреслене спеціальне поняття, орієнтоване на певну систему наукових знань, то як ідеальна величина він не повинен бути стилістично маркованим. Термін як такий не вимагає лапок [Покровська, Філон 1997, с.191]. Інакше, за логікою, всі терміни, що утворюються на основі метафоричного перенесення, мали б, з огляду на “образність”, писатися в лапках. Досить часто у джерелах пізнішого часу видання, тобто після більш тривалого вживання подібних термінів у контексті наукового мовлення, лапки вже відсутні: *алфавіт графічних символів, нюансована колірна гама, проекти перфомансу*. Оформлення терміна в лапках є особливістю, пов’язаною з динамічністю й еволюційним характером термінології графічного дизайну, й указує на неусталений, рухливий характер семантичної презентації нового терміна.

Отже, внаслідок дослідження нами виявлено значну кількість термінів української терміносистеми графічного дизайну, утворених на основі національної загальноновживаної лексики шляхом лексичної спеціалізації або вторинної номінації. На сучасному етапі розвитку терміносистеми деякі її компоненти не позбавлені окремих конотативних семантичних елементів, що, однак, не перешкоджає цілісному сприйняттю їх як термінів. Основою термінологічного найменування стає суттєва ознака значення загальноновживаного слова, що свідчить про обґрунтованість перенесення номінації із загальноновживаної в наукову сферу й забезпечує вмотивованість термінологічної номінації. Вважаємо, що в подальшій розбудові української термінології

графічного дизайну шлях переосмислення загальномовної лексики залишатиметься одним із найпродуктивніших способів творення нових термінів.

Література

1. Апполон. Изобразительное и декоративное искусство. Терминологический словарь. – М.: Архитектура - С, 1997. – 711 с.
2. Бессонова О.М. Референция, метафора и критерий метафоричности // Логико-семантический анализ структур знания: Основания и применение. – Новосибирск: Наука, 1989. – С.31-63.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел. – К.-Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с.
4. Годованова М.П. Формування сучасної української термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1994. – 15 с.
5. Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник у 2-х томах / за ред. Л.П.Запаско. – Т.1. – Львів: Наука. 2000. – 363 с.
6. Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник у 2-х томах / за ред. Л.П.Запаско. – Т.2. – Львів: Наука. 2000. – 372 с.
7. Дизайн. Иллюстрированный словарь-справочник. – М.: Архитектура С., 2004. – 282 с.
8. Кочан И.Н. Именное словообразование в системе украинской терминологии (На материале терминологии радиотехники): Дис. ... канд. філол. наук. – Львов, 1987. – 318 с.
9. Куленко М.Я. Основы графического дизайна. – К.: Наукова думка, 2005. – 448 с.
10. Левун Н.В. Семантическая и словообразовательная структура украинской терминологии художественной керамики: Дис. ... канд. філол. наук. – Днепропетровск, 1983. – 208 с.
11. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 158 с.
12. Наконечна Г.В. Формування і розвиток української хімічної термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1994. – 17 с.
13. Нестеренко О.И. Краткая энциклопедия дизайна. – М.: Наука, 1994. – 334 с.
14. Новый тлумачний словник української мови. – К.: Аконіт, 2006. – 824 с.
15. Овчаренко Н.І. Способи номінації і словотворення у сучасній українській мінералогічній термінології: Дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – 218 с.
16. Панько Т.І. Від терміна до системи: Становлення марксистсько-ленінської політекономічної термінології у східно-слов'янських мовах. – Львів: Вища школа, 1979. – 148 с.
17. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. – Львів: Світ, 1994. – 215 с.
18. Покровська О., Філон М. Про одну тенденцію передачі на письмі сучасної української економічної лексики // Українська термінологія і сучасність. Збірник наукових праць. – К.: Вид-во Інституту української мови НАН України, 1997. – С. 190-192.
19. Покровська О.А. Українська термінологія ринкових відносин: Дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 1995. – 207 с.
20. Словник термінів з реклами / За ред. Іванченко Н.В. – К.: Наукова думка, 1998. – 202 с.
21. Шекера М.П. Вторичная номинация во взаимодействии общепотребительной и специальной лексики. – К.: Наукова думка, 1986. – 198 с.

The article is the sequential of the author's series of publications on vocabulary and terminology of the graphic design. In general use vocabulary in the terminology of the graphic design and ways of its terminology are analyzed and investigated in this article.

Keywords: general use vocabulary, term, ways of terminologization, metaphorical and metonymical transfer.

Надійшла до редакції 28 вересня 2007 року.

Наталя Іваницька

ББК Ш 12 = 415.3*212.5

УДК 81'366

МОВНЕ ВИРАЖЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО МІКРОДЕНОТАТА „ВЛАСНЕ БУТТЯ (ІСНУВАННЯ)” В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

Подано зіставну характеристику системи українських та англійських номінацій одного із варіантів процесуального денотата буття – „власне буття (існування)”. Показана специфіка вираження цього мікроденотата описовими конструкціями та з'ясована методика виявлення умов семантичної корелятивності виражальних засобів процесуального мікроденотата „власне буття” в українській та англійській мовах.

Ключові слова: зіставне мовознавство, українська мова, англійська мова, дієслово, мікроденотат „власне буття”, корелятивність.

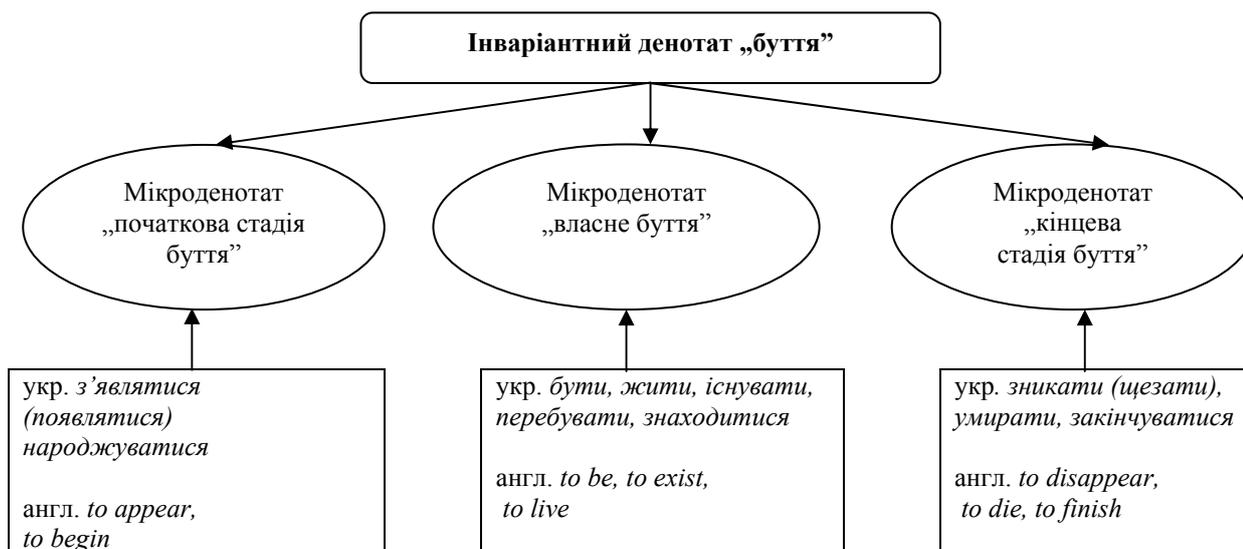
Буття розглядаємо як об’єктивну реальність, що існує незалежно від нашої свідомості і поза нею (матерія, природа) та як сукупність умов життя суспільства (життя, існування). Вивченням буття займається онтологія [Єрмоленко 2006, с.45]. Мовне вираження онтологічних процесів вивчає когнітивна лінгвістика, основні принципи якої ґрунтуються на розумінні денотативної природи повнозначного слова в його проекції на членовану позамовну дійсність [Іваницька 2007 1, с.26].

Буття як інваріантна семантична категорія виступає своєрідним засобом відтворення всезагального осмислення реальності в її трьохвимірному представленні: **початок – тривалість – закінчення**, що найчастіше увиразнюють тривалість та завершеність буття. Згадаємо у Т. Шевченка: „*Все йде, все минає – і краю немає. Куди ж воно ділось? Відкіля взялось? І дурень, і мудрий нічого не знає. Живе... Умирає... Одно зацвіло, а друге зав’яло...*” (Т. Шевченко).

Така трьохвимірність буттєвості дає змогу виділяти три мікро денотати „початкова стадія буття”, „власне буття” і „кінцева стадія буття”, кожен із яких являє собою узагальнення чи „третій член” („*tertium comparationis*”) зіставного вивчення дієслівної лексики, онтологічно „закодований” свідомістю носіїв мови і закріплений мовною практикою [Кочерган 2006 1, с. 37; Кочерган 2006 2, с. 96]. Мікроденотат „власне буття” входить у систему мікроденотатів, інваріантом яких виступає „денотат буття (існування)” і виокремлюється за такими основними ознаками: буття, процесуальність, тривалість буття.

Дослідження мовних засобів вираження мікроденотатів конкретною мовою є процесом своєрідного „розкодування” мовних структур у межах мови. Зіставний аналіз включає розуміння „розкодованих” мовних одиниць кожної мови, об’єднаних у семантичне поле і призначених для відтворення мікроденотата.

Отже, мікроденотат „власне буття” є підкатегорією, що являє собою єдність значення і певної тотожності різнорідних форм вираження обома мовами, а сукупність форм вираження є системою із наявними в ній абсолютно еквівалентними одиницями та такими, в яких простежуються ознаки часткової еквівалентності.

Мета дослідження полягає у з’ясуванні онтологічної природи мікроденотата „власне буття” як третього члена зіставного вивчення української й англійської дієслівної лексики у їхній проекції на денотат, виявлення ознак еквівалентності формального вираження цієї підкатегорії.

Предметом дослідження є система однослівних (дієслівних) та неоднослівних (описових конструкцій) найменувань мікроденотата „власне буття”.

У загальній процедурі зіставного аналізу вираження мікроденотата „власне буття” засобами української та англійської мов насамперед береться за основу значення („власне буття”) як вихідний момент вираження думки („третій член”), на фоні якого розглядається сукупність текстового матеріалу в обох мовах. Такий матеріал складає базу даних зіставного аналізу. У нашому дослідженні матеріалом виступають дієслова й описові конструкції, вибрані із тлумачних словників української та англійської мов, із перекладних українсько-англійського й англо-українського словників та із синонімічних словників. Усього проаналізовано 85 дієслів української мови, 46 дієслів англійської мови та 77 різного роду описових конструкцій, переважно англійських, зафіксованих у словниках [Мюллер 2003; Словник 1970-1980; Толковий словарь 1999; Cambridge Dictionary 1995; Dictionary 2004].

Мікроденотат „власне буття” характеризують в основному два параметри: концентрація буттєвості в рамках однослівних найменувань та певна протяжність буттєвої ознаки, що найчастіше вкладається в часо-просторові координати [Лазуткина 1980, с. 52].

Аналіз під цим кутом зору дієслівної системи української та англійської мов дав змогу виділити дієслова української та англійської мов абсолютної семантики, що виражають буттєвість у межах дієслівної лексеми, а також дієслова релятивної семантики, вираження буттєвості яких спроектоване на розчленований денотат. Співвідношення уживань таких дієслівних словоформ у мікротекстових масивах української й англійської мов приблизно складає 1/9.

Буттєва реальність (мікроденотат „власне буття”) у плані її мовного вираження концентрує чималу кількість як однослівних, так і описових найменувань у обох зіставлюваних мовах. Нейтральним за семантикою і водночас таким, що найбільш адекватно відтворює понятійний зміст мікроденотата, є дієслово укр. *бути* – англ. *to be*.

Окрім усього іншого, роль цього дієслова у нашому дослідженні розширюється через використання його як своєрідного еквівалента (маркера), до якого умовно „зводиться” семантика інших слів у реченнях із метою виявлення їхньої здатності (нездатності) виражати названий мікроденотат. Так, у реченнях укр. *О боже мій милий! Тяжко жить на світі, а хочеться жити: хочеться дивитись, як сонечко сяє, хочеться послухати, як море заграє... О боже мій милий! Як весело жити!* (Т. Шевченко) – значення дієслівної лексеми *жити* якоюсь мірою зводиться до значення базової лексеми *бути*.

Аналізований матеріал показав, що одні дієслова є семантично близькими до базових лексем, які виражають мікроденотат „власне буття”, інші є дещо віддаленішими, хоча й такими, що їх можна розглядати в цій системі дієслівних найменувань. Так українські дієслова *існувати*, *жити* найбільше корелюють із дієсловом *бути*, як і англійські *to exist*, *to live* – із англійським дієсловом *to be*. Інші ж дієслова (укр. *перебувати*, *розташовуватися*, *розміщуватися*, *бідувати*, *блаженствувати*, *раювати*, *розкошувати*, *мучитися*, *бовваніти*, *мешкати*, *горювати*; англ. *to settle*, *to camp*, *to suffer*, *to loom*, *to sit*, *to stay*, *to live*, *to happen*, *to occur*, *to sleep*, *to slumber*) виражають значення буття разом із додатковими нашаруваннями семантичних відтінків [Іваницька 2007 1, с. 63-65].

Процесуальний буттєвий стан предметної субстанції може мати різне семантичне уявлення в мовах, варіюючись від абсолютно семантично збіденого до експресивно забарвленого в його лексично виражених варіантах повнозначних слів-дієслів. Пор., наприклад: укр. *бути*, *існувати* – англ. *to be*, *to exist*; укр. *лежати*, *стояти* – англ. *to lie*, *to stand*; укр. *валятися* – англ. *to wallow (in the mire)*, *to roll (on the floor)*.

Абсолютне семантичне збідення є властивим для дієслів укр. *бути* – англ. *to be*. За цими дієсловами закріплена семантично-граматична здатність обох мов виражати процесуальний мікроденотат „власне буття” виробленими і закріпленими в мовах граматичними засобами – структурою речень, властивою цим мовам. Збідення семантики буття мислиться, зрозуміла річ, не стосовно дистрибутивних виявів значеннєвих варіантів самої дієслівної лексеми *бути*, оскільки в такому плані значеннєва „сила” цього дієслова є максимальною (пор.: *Влітку він полюбляє бути у бабусі* = *Влітку він полюбляє жити у бабусі* і *Він був головою громади*). У плані ж мовного відтворення мікроденотата „власне буття” ці дієслова виступають збіденими: вони виконують функцію констатації семантики буття як факту процесуальної буттєвості предметної субстанції.

Корелятивність (еквівалентність) мовних структур може бути абсолютною та відносною. Під абсолютною корелятивністю розуміємо наявність семантичної та граматичної (формальної) еквівалентності. Так вираження мікроденотата „власне буття” дієсловами укр. *бути* – англ. *to be* виявляє себе, наприклад, у структурах: укр. *Він був у Києві* – англ. *He was in Kyiv*. Відносна еквівалентність передбачає при наявності тотожної семантики відсутність формальної тотожності: укр. *Закон функціонує* – англ. *The law is in action*.

Процесуальний мікроденотат „власне буття” в українській та англійській мовах має два способи мовного вираження: однослівний (дієслівний) та описовий. Загалом поле дієслівних найменувань процесуального мікроденотата в обох зіставлюваних мовах є дещо обмеженим, порівнюючи з іншими мікроденотатами: укр. *бути*, *жити*, *існувати*, *рахуватися*, *коротати (життя)*, *не вистачати*, *обходитися*, *виявлятися*, *переживати*, *виживати*, *продовжуватися*, *протягуватися*, *складатися*, *полягати*, *співіснувати*, *тягнутися*, *горювати*, *вікувати*, *парубкувати*, *спати*, *продовжуватися*, *лежати* та ін.; англ. *to be*, *to live*, *to exist*, *to occur*, *to abound*, *to linger*, *to lack*, *to miss*, *to manage (with, without)*, *to experience*, *to survive (on)*, *to dwell*, *to stand*, *to bear*, *to endure*, *to pass*, *to stop*, *to stay*, *to remain (at a place)*, *to last*, *to continue*, *to lay*, *to subsist (on)*, *to consist (of)*, *to include*, *to lodge*, *to comprise*, *to compose*, *to co-exist* etc.

Мікроденотат „власне буття” типово виражають нейтральні за семантикою дієслова укр. *бути* – англ. *to be* у значенні „бути, знаходитися, перебувати в певному місці”. У проекції на денотат вони відтворюють розчленовані денотати, виражаючи процесуальне буття предметної субстанції, яке реалізується в обов’язковому поєднанні процесуальної та адвербіальної ознак. Онтологічно буття в такому випадку відтворює другий елемент розчленованого процесуального денотата: укр. *Він був у Києві* – англ. *He was in Kyiv*. Реченневотвірний потенціал українського дієслова *бути* в цій функції, зреалізований обов’язковими словами обставинного значення придієслівної залежності, виявляє себе в завершеній парадигмі, включаючи також нульові форми вираження: *Він – у Києві – Він був (буде, був би) у Києві*. На відміну від української мови, в англійській

парадигмі, як відомо, нульовий варіант є відсутнім, що становить „формальну” специфіку вираження цього мікроденотата базовими лексемами укр. *бути* – англ. *to be*.

Варіацію значеннєвих відтінків дієслівного вираження мікроденотата „власне буття” за допомогою українського дієслова *бути* добре ілюструє уривок Шевченкового вірша „Інтродукція”, який відтворює переходи від абсолютної буттєвості предметної субстанції до своєрідного замовчування, аж до вживання цього дієслова в ролі вставного синсемантичного слова, функціональну роль якого обмежують вказівки на минулий час описаних автором ситуацій: *Була* колись *шляхетчина, вельможная пані і мірялася з москалями, з ордою, з султаном, з німотою... Було* колись... *Та що не минає? Було, шляхта, знай, чваниться, день і ніч гуляє та королем коверзує...* (Т. Шевченко).

Українському дієслову *бути* властиво узагальнено виражати пропозиції, конкретизовані сусідніми реченнями чи текстовими уривками. При цьому система української мови закріпила позицію цього дієслова – абсолютний початок чи абсолютний кінець описуваної ситуації: *Було* колись *на Україні – ревіли гармати; було* колись – *запорожці вміли панувати* (Т. Шевченко); *Була* *криниця, ні, не криниця, а селом давно колись було* *межи садами, при долині, таки у нас на Україні було* *те божеє село; Було* колись – *минулося, не вернеться знову* (Т. Шевченко).

Абсолютну буттєвість мікроденотата „власне буття” в українській мові часто увиразнює позиційна закріпленість дієслова *бути* на початку чи в кінці речення: *Буває, в неволі іноді згадаю своє стародавнє* (Т. Шевченко); *Не ходили ксьондзи по селах, а возили на людях їх з села в село, – такає-то у нас було!* (Т. Шевченко).

У поетичних творах трапляється вживання в таких випадках архаїчної форми *єсть*: *Єсть на світі доля, а хто її знає? Єсть на світі воля, а хто її має? Єсть море на світі – сріблом-злотом сяють, здається, панують, а долі не знають* (Т. Шевченко); *Єсть у мене діти, та де їх подіти* (Т. Шевченко); *Я не знаю, чи єсть у бога люте зло, що б у тій хаті не жило?* (Т. Шевченко).

Значення „траплятися (трапитися), статися”, що його виражає українське дієслова *бути*, має формальне часове обмеження (минулим чи майбутнім часами), препозитивне уживання якого акцентує буттєвість предметної субстанції, водночас відносячи пропозитивний зміст висловлювання у відповідну площину – минулого чи майбутнього: *Скажи мені, що з тобою було* (М. Коцюбинський); *Добре чи зле буде, не відала* (Марко Вовчок).

Частими є вживання в українському мовному дискурсі дієслова *бути* в значенні „наставати”, коли йдеться про час, пору року, погоду. Граматичними штампами в таких випадках виступають номінативні речення, що їх супроводжують часово-способові дієслівні маркери (*був, була, було, були*) із десемантизованим значенням останніх. Хоча категорично заперечувати наявність семантики буттєвості в таких випадках не видається можливим хоча б тому, що окремі з них легко трансформуються в речення з синонімами *наставати, настати*: *Поки, каже, доїдемо, то й день буде* (І. Квітка-Оснор’яненко) – *День буде – День настане*. Типовою англійською структурою в цих випадках виступають побудови з it: *It is morning; It was autumn; It will be summer*.

Семантичні відтінки мікроденотата „власне буття” варіюються в залежності від часо-просторових обмежень процесуальної ознаки предметних денотатів. Це, в свою чергу, неоднаково виражається в зіставлюваних мовах. Так, наприклад, просторове обмеження процесуального мікроденотата „власне буття” в українській мові типово виражають прислівникові чи прийменниково-відмінкові словоформи, що обов’язково „супроводжують” відповідні дієслова релятивної семантики: *жити, проживати, поживати, мешкати (десь, у якомусь місці), знаходитись, розташовуватися, розміщуватися, міститися (десь у якомусь місці), простягатися (від чогось до чогось)*. Англійськими відповідниками в таких випадках виступають як окремі релятивні дієслова: *to live(in), to dwell (in), to reside (in), to inhabit, to stay (at), to stretch, to extend, to reach, to range, to happen*, так і описові конструкції: *to have one’s home, to pay guests, to pay a visit (to), to take place, to be in the progress*. У такий же спосіб виражається часове обмеження процесуального мікроденотата „власне буття”. Пор.: укр. *доживати (до старості)* – англ. *to live (till, until), to live (out), to live till the end, to spend (the rest of time)*. Окремі українські дієслова імпліцитно включають сему часової обмеженості процесуального денотата, яка в англійській мові виражається описово: укр. *вікувати* – англ. *to live one’s time*.

Онтологічна природа мікроденотата „власне буття” включає таку його невід’ємну ознаку, як часову протяжність буття (існування) предметних реальностей, що неодмінно відтворює онтологію останніх. Так, ознака „бути (тривати, відбуватися, продовжуватися, тягтися, тянутися, протягуватися)” в обох зіставлюваних мовах може стосуватися предметних денотатів, що являють собою узагальнення (опредмечення) усього того, що сприймається у вигляді часового відтинку або є дотичним до сприйняття в часових вимірах: укр. *рік, вік, місяць, тиждень; робота, збори, зібрання, мітинг, вистава, виставка*; англ. *year, life, month, week, work, meeting, performance, concert*. Наприклад, укр. *Рік для неї тягнувся як вік* (І. Нечуй-Левицький); *Мітинг тривав не так довго, як планувалося* (З газ.); англ. *The performance continued for two hours; The work continued day after day*. Крім цього, семантичну вибірковість мікроденотата „власне буття” обмежують предметні денотати із значенням різного роду атмосферних явищ (*дощ, злива, гроза, ураган, буревій, сніг, хуртовина, мряка, погода (тепла, холодна, сприятлива, дощова та ін.)*: укр. *Теплий, вологий вечір. Порошить дрібний дощик* (Я. Гримайло); англ. *This wet weather continues*.

Буттєвий стан предметних денотатів, обмежений ознакою „власне буття”, може варіюватися у залежності від часових виявів: а) часове обмеження виявлення буття від певного часового орієнтира: укр. *продовжуватися з минулого року*, англ. *to continue since last year*; б) часове обмеження виявлення буття до певного часового орієнтира: укр. *продовжуватися до осені*, англ. *to continue till next year*; в) часове обмеження виявлення буття на протязі часового орієнтира: укр. *продовжуватися рік*, англ. *to continue for a year – (the whole year)*.

На мовне вираження зазначеного мікроденотата впливає смислове виділення вокативного компонента, що в українській мові обмежується лише порядком слів у реченні, а в англійській мові втілюється у спеціалізованих конструкціях *there is, there are, there was, there were*: укр. *Там була невелика річка* – англ. *There was a small river there*; укр. *На полиці було багато книг* – англ. *There were many books on the shelf*.

Такі англійські структури виражають пропозиції із виразним локативним значенням поширювачів (у формально-граматичній структурі речення їх кваліфікують як обставинні другорядні члени речення чи локативні детермінанти). Якщо ж таке обов'язкове обмеження розчленованого мікроденотата стосується предметних денотатів, переважно осіб, структура англійського речення включає до свого складу дієслівну лексему *to have*, що є типовим виразником мікроденотата „володіння”: укр. *У мене є ця книга* – англ. *I have this book*; укр. *У них було багато роботи* – англ. *They had much work to do*.

Часто на нейтральне значення власне буттєвості нашаровуються додаткові значеннєві відтінки, що в багатьох випадках домінують над буттєвістю. При цьому в реченнях вони не піддаються трансформації в структури з дієсловами укр. *бути* – англ. *to be*. Так, наприклад, мікроденотат, виражений українським дієсловом *протягати* (брати початок від чогось, що має довжину, ширину, висоту), відтворюють англійські дієслівні синоніми *to sweep* (*Берег протягається на північ* – *The coast sweeps northwards*), *to stretch* (*Ліс протягається на багато миль* – *The forest stretches for miles*), *to extend* (*Степ протягається до Чорного моря* – *The steppe extends the Black Sea*).

Українські дієслова *проживати, мешкати, пробувати, населяти* (в значенні „бути жителем”) в основному корелюють із англійськими *to dwell, to abide, to inhabit*, хоча, зрозуміла річ, найбільш близькими виявляються синоніми *to live, to dwell*, що можуть мати описові відповідники *to stay somewhere for some time*. Все ж у англійській мові трапляються дієслова із т.зв. „концентрованою” семантикою (сукупністю сем): *to bodge* (жити в найманій квартирі), *to station* (розташовуватися).

У мікроденотатах „власне буття” своєрідною є кореляція дієслівних найменувань із базовими лексемами укр. *лежати* – англ. *to lie* при умові втрати англійським дієсловом свого первинного значення „перебувати в горизонтальному положенні”. Своєрідність виявляється як у наявності корелятивності дієслівних найменувань, так і в послабленні аж до повної втрати.

Абсолютно корелятивними виступають дієслівні лексеми укр. *лежати* – англ. *to lie* у таких випадках: коли процесуальний мікроденотат обмежують обставинні денотати, виражені адвербіальними маркерами із семантикою: а) місця (простору): укр. *лежати на столі (на підлозі, на ліжку, на траві)* – англ. *to lie on the table, on the floor, on the bed, on grass*; б) способу дії (стану): укр. *лежати спокійно* – англ. *to lie still*, укр. *лежати мертвим* – англ. *to lie dead*, укр. *лежати бездіяльним* – англ. *to lie idle*, укр. *лежати з відкритими очима* – англ. *to lie with one's eyes open*: *How does the matter lie at present? – Як зараз справа? I'll do all that lies in my power – Я зроблю все, що в моїх силах; The problem lies outside our present inquiry – Проблема не входить в це дослідження*. Абсолютна корелятивність дієслівних найменувань властива також дієслівній парі англ. *to lie* – укр. *валятися*: *Have you lain hear all day? та в дієслівній парі укр. покоїтися* – англ. *to lie*: *Here lies John Smith*.

Послаблення ознак корелятивності спостерігається, коли процесуальний мікроденотат обмежують обставинні денотати, виражені адвербіальними маркерами способу дії, які є значно „сильнішими” щодо репрезентації фрагментів членованої дійсності, що подекуди переакцентують загальний зміст висловлювання, а отже, не можуть не впливати на відтворення його засобами іншої (української) мови: англ. *to lie asleep (лежати і спати), to lie half awake – не зовсім прокинутись, to lie ill – хворіти* etc.

Відсутність корелятивності однослівних (дієслівних) найменувань англ. *to lie* – укр. *лежати* виявляється в результаті втрати онтологічної виразності процесуального мікроденотата „власне буття”, називання якого якоюсь мірою механічно збереглося в англійській мові за дієсловом *to lie*, а в українській мові з її структурно закріпленим нульовим варіантом дієслівного елемента є відсутнім: англ. *His future lies in farming* – укр. *Його майбутнє – в сільському господарстві = Його майбутнє – сільське господарство*; англ. *The point lies more in telling than in the tale* – укр. *Справа не в самій розповіді, а в тому, як розповідають*. Онтологічні варіанти предметних денотатів та їхня природна визначеність при процесуальних мікроденотатах „власне буття”, виражених англійським дієсловом *to lie*, дає підстави твердити про багатий семантичний потенціал цього англійського дієслова порівняно з однослівним вираженням його системою українських дієслівних найменувань (англ. *to lie* – укр. *валятися, покоїтися, розкинутися, стояти, знаходитися*). Пор.: англ. *Don't lie in bed all morning* – укр. *Не валяйся в ліжку весь ранок*; англ. *He lies in Westminster Churchyard* – укр. *Він похований у Вестмінстері*; англ. *London lies on the Thames* – укр. *Лондон стоїть на Темзі*; англ. *My house lies on his way* – укр. *Мій будинок знаходиться йому по дорозі*.

Онтологія буття охоплює досить розгалужену сферу життєдіяльності людини, проникаючи в свідомо-підсвідоме, залишаючись у обох мовах стабільними фраземами, формальною домінантою яких виступають

дієслова укр. *бути* – англ. *to be*. Зрозуміла річ, історія розвитку кожної мови, звичаї, менталітет українців, як і англійців своєрідно відтворили себе в таких структурах. Спільність тут є глибшою: вона виявляє себе в спільності законів мислення, у властивостях людського розуму пізнавати світ і відтворювати його в мовних структурах, що так чи інакше формалізуються у тотожних виразових засобах.

Взяти хоча б однотипні за формою структури англійської мови, що їм відповідають однослівні дієслівні найменування української мови: *to be + prep. in + N: to be in abeyance (очікувати), to be in accord (збігатися – про погляди), to be in action (функціонувати), to be in a hurry (поспішати), to be in love (любити), to be in the balance (сумніватися), to be in the market (продаватися), to be in the money (приятелювати з багатими), to be in time (встигати)* [Толковий словарь 1999, с. 92-100].

На відміну від попередніх, англійські структури типу *to be + prep. under + N*, які виражають мікроденотат „власне буття”, здебільшого не мають однослівних українських відповідників; їх відтворюють описові конструкції, що являють собою семантичні єдності з дієсловом *бути* чи сталі дієслівні словосполучення: *to be under a cloud (мати погану репутацію), to be under age (бути неповнолітнім), to be under an obligation (бути зобов'язаним), to be under articles (бути зв'язаним контрактом), to be under fire (знаходити критику), to be under petticoat government (бути під черевиком у жінки), to be under the lash (знаходити гострої критику)* [Толковий словарь 1999, с. 126-128].

Значення мікроденотата „власне буття” в англійській мові конкретизують постфікси: *to be at, to be back, to be away, to be down, to be in, to be off, to be on, to be out, to be over, to be through, to be up*. Розгалуженою в англійській мові є також систем усталених сполучень слів із дієсловом *to be*, у яких домінує семантика буття: *How are you? I am quite well; to be at one with smb.; to be in with smb.; to be down and out; to be on the beach; to be up and about; to have been about etc.*

Розгалужену еквівалентність виявляють українські й англійські найменування мікроденотата „власне буття”, коли йдеться про означений буттєвий стан предметної субстанції у її якісних вимірах: від нейтральної, продовженої в часі буттєвості до характеристикної, найчастіше в плані продовження: укр. *Була зима. Стояла прекрасна погода*, англ. *It was winter; The weather was fine*.

Деяку своєрідність щодо семантики, як і щодо формальної еквівалентності в обох мовах, виявляють номінації, що фіксують певний „зсув” онтології власного буття. Особливо це стосується випадків часового та просторового обмеження буттєвості предметних субстанцій. Типовими українськими дієслівними словоформами виступають префіксальні утворення: *пробути, прожити, проіснувати*, які закріпила свідомість носіїв мови і відтворила українська мовна система для вираження розчленованих денотатів, на відміну від безпрефіксальних словоформ. Пор.: укр. *бути* (де?) – *бути в селі і пробути* (як довго? де?) – *пробути місяць в селі; жити* (де?) – *жити на півночі і прожити* (як довго? де?) – *прожити багато років на півночі*.

Українські дієслівні словоформи з префіксом **про-** виражають один із значенневих варіантів цього мікроденотата, семантика якого полягає в обмеженості процесуальної ознаки предметної субстанції часовими рамками (деякий час). У такому контексті помітним є онтологічний „зсув” мікроденотата: від загальної семантики буття до його локалізованої (обмеженої) концентрації, а отже, певної результативної репрезентації процесуальної ознаки буття, що сприймається до певної міри в денотативно розчленованих вимірах [Іваницька 2007]: *прогорювати* (як довго?) – *прогорювати увесь вік, прожити* (до якого часу?) – *прожити до літа і прохворіти* (як довго? з якого часу по який?) – *прохворіти зиму, прохворіти з січня до березня, простоювати* (який час?) – *простоювати з тиждень*.

Семантика „власне буття”, як бачимо, є дещо розрихленою через її часову локалізованість. В українській, як і в англійській мовах, такий „зсув” мікроденотата „власне буття” неоднаково фіксується виражальними мовними засобами. Якщо англійська мова відтворює цей варіант мікроденотата „власне буття” лише адвербіальними локалізаторами типу *for sometime, a certain period, for a certain time*, то українській мові властивим є подвійна експлікація цієї семантики: засобами префіксальної морфеми (про-) та адвербіальної частини (прислівника, прислівникового комплексу): англ. *to live in great poverty for some time* – укр. *прогорювати якийсь час*, англ. *to stay a certain time at smb's house as a guest* – укр. *простоювати якийсь час*.

У переважній більшості випадків англійська мова передає такі найменування розширеними структурами, що включають до складу, крім облігаторної назви часового локалізатора процесуальної ознаки, також інші субстанціальні визначеності (*to live in great poverty, to stay as a guest etc.*). Щоправда, в окремих випадках спостерігаються еквівалентні кореляції ядерних сем у межах дієслівних найменувань: укр. *прозимувати* – англ. *to winter*; укр. *продлубатися* – англ. *to plod, to plug away*.

Обмежені рамки статті не дають змоги детально зупинитися на характеристиці значної кількості інших дієслівних лексем, що виражають процесуальний мікроденотат „власне буття”: укр. *зимувати, ночувати, облаштовуватися, розміщуватися, обступати, оточувати, очутитися, залишитися, дієвати, парубкувати, господарювати, бенкетувати, безчинствувати, бриніти, блищати, виблискувати, гуляти, вечеряти, обідати, буйніти, розквітати, вертїтися* і т. под.; англ. *to winter (in), to hibernates* (про тварин), *to sleep, to doss, to settle, to stand (round), to mass (round), to press (round), to surround, to reach, to arrive (at), to remain, to stop (in, at)* і под.

Зуважимо, що, по-перше, конструкції з такими українськими дієсловами не трансформуються у відповідники з дієсловами укр. *бути* – англ. *to be*, а, по-друге, складну семну структуру українських дієслів

здебільшого відтворюють англійські описові конструкції, наприклад: укр. *бідувати* –англ. *to live in great poverty, to be in need*; укр. *блаженствувати* –англ. *to enjoy fecility, to be blissfully happy, to be in (a state of) bliss*.

Буттевість предметних субстанцій, що її визначає мікроденотат „власне буття”, є поняттям надзвичайно об’ємним через масштабність природних виявів предметів, явищ, різного роду узагальнень, які постають у сфері матеріального чи ідеального буття із властивими їм ознаками.

Здебільшого українська та англійська мови виявляють еквівалентне вираження цього мікроденотата структурами з дієсловами укр. *бути* –англ. *to be* разом із повнозначними словами (переважно іменниками та прикметниками).

Література

Єрмоленко 2006: Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К.: Либідь, 2006.

Жлуктенко 1979: Жлуктенко Ю.О. Контрактивний аналіз як прийом мовного дослідження // Нариси з контрактивної лінгвістики. – К., 1979. – С. 5-11.

Іваницька 2007 1: Іваницька Н.Б. Система значеннєвих варіантів семантичного макрокомпонента категорії процесуальності українських та англійських дієслів // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С.62-68.

Іваницька 2006: Іваницька Н.Б. Дієслова української та англійської мов у їхній проекції на денотат // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Філологія. Вип. 8. – Вінниця: Вид-во „Діло”, 2006. – С. 26-34.

Іваницька 2007 2: Іваницька Н.Б. Співвідношення дієслівних найменувань процесуальних денотатів в українській та англійській мовах // Українська мова. – 2007. – № 3.- С. 44-53

Кочерган 2006 1: Кочерган М.П. Зіставне мовознавство: історія становлення і розвитку // Мовознавство. – 2006. – №2-3. – С.78-89.

Кочерган 2006 2: Кочерган М.П. Основи зіставного мовознавства. – К.: Академія, 2006. – 324 с.

Лазуткина 1980: Лазуткина Е.М. Событийные глаголы в аспекте их синтаксических свойств // Научн. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1980. – №4. – С.49-56.

Мюллер 2003: Мюллер В.К. Англо-русский словарь. М.: Алькорт+, 1991. – 844 с.

Русский язык: Энциклопедия / Ред. Н.Ю. Караулов. – М.: Научн изд-во «Большая российская энциклопедия»: Дрофа, 2003. – 703 с.

Словник 1970-1980: Словник української мови: В 11т. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т.1-11.

Толковый словарь 1999: Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / Под ред. Л.Г.Бабенко. – М.: АстПресс, 1999. – 704с.

Українська мова 2000: Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана”, 2000. – 752 с.

Cambridge Dictionary 1995: Cambridge International Dictionary of English. Cambridge, 1995. – 1773 p.

Dictionary 2004: Dictionary of Contemporary English. – Longman, 2004. – 1688 p.

The article presents the comparative characteristics of the Ukrainian and English nominations of the processing being denotatum in its variant – “being (existence) itself”. It has been ascertained the specific of the descriptive constructions used for this microdenotatum expressing. The article also focuses on the methods of identification the circumstances under which the semantic correlation of the Ukrainian and English processing microdenotatum “being itself” means of expression can be find.

Keywords: comparative linguistic, the Ukrainian language, the English language, verb, microdenotatum “being itself”, correlation.

Надійшла до редакції 5 вересня 2007 року.

Марія Каламаж, Людмила Француз

ББК Ш 10*000.4

УДК 81'276.2

ХАРАКТЕРИСТИКА МОЛОДЕЖИ КАК ОБЩЕСТВЕННОГО ЯВЛЕНИЯ. СУБКУЛЬТУРА И ЯЗЫК

У статті розглянуто кілька концепцій поняття «молодь» і 3 типи підходу молодих людей до життя (бути соол, людина вдачі, пуста агресія). Особливу увагу приділено молодіжним неформальним об’єднанням (субкультурам) у Росії, Україні і Польщі, а також специфіці їх лексики і способам комунікації членів цих субкультур.

Ключові слова: жаргон, молодь, субкультура.

© Каламаж М.А., Француз Л., 2008

Определение понятия *молодежь* всегда сопровождалось особыми трудностями. Ученые выделяют разные подходы к предмету изучения: социологический, психологический, демографический.

Одно из первых определений этого понятия было дано в 1968 г. В. Г. Лисовским. Он указывал, что *молодежь* – это поколение людей, проходящих стадию социализации, усваивающих (а в более зрелом возрасте уже усвоивших) образовательные, профессиональные, культурные и другие социальные функции; в зависимости от конкретных исторических условий, возрастные критерии молодежи могут колебаться от 16 до 30 лет [Лисовский 1968].

Несколько иное содержание вкладывает в это понятие И. С. Кон: *молодежь* – это социально-демографическая группа, выделяемая на основе совокупности возрастных характеристик, особенностей социального положения и обусловленных социально-психологическими свойствами. Молодость, как определенная фаза, этап жизненного цикла, биологически универсальна, но ее конкретные возрастные рамки, связанный с ней социальный статус и социально-психологические особенности имеют социально-историческую природу и зависят от общественного строя, культуры и свойственных данному обществу закономерностей социализации [Кон 1988].

Сегодня ученые склоняются к акцептации понятия *молодежь*, как социально-демографической группы общества, выделяемой на основе совокупности возрастных характеристик, особенностей социального положения, а также обусловленных социально-психологическими свойствами, на которые влияют: социально-экономический и культурный уровень развития, особенности социализации в обществе.

В Польше, в так называемой ювентологии, понятием *młodzież* 'молодежь' определяют чаще всего возрастной критерий подростков; для лиц, которым уже свыше двадцати лет, бронируется понятие *wzrosłe młode* [Fatyga 1998: 50]. Кроме возраста, в содержание концепта *молодежь* входит эдукационная ситуация. Принято говорить, что *молодежь* – это те, которые учатся, а не работают. Б. Фатыга считает, что *молодежь* – это в своей совокупности подростки – ученики последнего класса начальной школы, ученики средних школ, студенты и другие *wzrosłe młode*, за которыми жизненный старт уже остался позади, но они не разрывают отношения с группами, субкультурами, организациями, движениями и окружением, в которых сосредоточена большая часть их жизненной активности [Fatyga 1998: 53].

По словам М. Агносевича, среди молодого поколения можно выделить три основных типа подхода к жизни [Agnosiewicz 1998]:

- *быть cool* – это значит оставаться в стороне всего, жить правильно, свободно, не придавать никакого значения традиционной иерархии, быть себе собственным богом, создавать свои собственные права. Человек *cool* ни во что не верит, но это его совсем не огорчает, потому что он ни к чему не стремится, ни в чем не нуждается. От жизни он ждет лишь удовольствия, а другого человека замечает на столько, на сколько он может доставить ему удовольствие;

- *человек удачи* – (часто называемый *капиталистом* или *эксплуататором*) – это человек, который с раннего детства планирует свою карьеру. Делает это, учитывая принцип: «Цель оправдывает средства». А цели у него две: капитал и власть, как цель сама в себе. Главной проблемой *человека удачи* является то, что он в другом лице видит только искателя прибыли и заработка, а забывает, что это лицо является также носителем черт человечества, среди которых достоинство занимает почетное место;

- *пустая агрессия* – влиятельным фактором является здесь так называемый *funclub*, а отличительным свойством – шарф и бейсбольная палка. Главными местами совершения агрессии являются футбольные матчи, дискотеки, а в последнее время даже улицы городов. Важную роль в распространении пустой агрессии играет музыка, фильмы и программы для детей, которые эпатируют насилием, учат безответственности и агрессии. В нашей жизни агрессия становится вездесущим явлением. Ее можно обнаружить в семье, а также среди терапевтов, воспитателей и педагогов. Когда не хватает терапевтической заботы, нет возможности скрыться перед драматической ситуацией дома, тогда остается улица, где у друзей можно найти опору, одобрение и в какой-то степени форму самовыражения. Воспитательскую функцию семьи и школы принимает улица. В последствии, когда семья, школа теряют в глазах молодого человека авторитет, он его начинает искать, поэтому присоединяется к сообществам, неформальным группам, а даже к сектам.

Каждый из этих способов не исключает друг друга и ориентируется на одну цель: получить максимум удовольствия в жизни. Молодым людям не хватает авторитета. Заменяющим авторитетом может становиться каждый: актер, певец, словом каждый, кто часто появляется в средствах массовой информации.

Неформалы – молодежные субкультуры и их характеристика.

Феномен молодежных субкультур уже несколько десятилетий вызывает всеобщий интерес ученых, представителей средств массовой информации, а также людей, участвующих в процессе воспитания молодежи.

Первоначально термин *субкультура* был использован для описания патологичных группировок, которые оставались в конфликте с обществом. Появление молодежных бандитских шаек вызвало необходимость признания им общего наименования. Субкультурой называли этнические, религиозные, а даже профессиональные группировки [Pęczak 1992: 3]. Субкультура понималась, как угроза для общественного порядка, примитивный или даже неконвенционный способ участия в культуре [Piotrkowski 2003: 9].

Понятие *субкультура* понимается по-разному: авторы концепции субкультур редко дают четкое определение этого термина. Чаще всего принимается, что субкультура – это отличие от доминирующей

культуры общества в сфере некоторых ценностей и норм поведения. Если субкультурные ценности и нормы являются несовместимыми с теми, которые характерны для доминирующей культуры, можно говорить об девиационных субкультурах.

М. Пенчак считает, что *субкультура* – это относительно сплоченная общественная группа, остающаяся на периферии доминирующих в данной системе тенденций общественной жизни, выражающая свое отличие путем отрицания или подрывания закрепленных и общеподобряемых образцов культуры [Pęczak 1992: 4].

Главными чертами молодежной субкультуры, по словам П. Петровского, являются:

- идеологическая концепция,
- нравы (поведение),
- создаваемый портрет (image),
- творческая активность [Piotrkowski 2003: 10].

Может случиться и так, что у субкультуры будут присущие все эти черты, но может сложиться, что данную субкультуру будет создавать молодежь, восхищенная, напр., некоторым видом музыки (металлы), спорта (роллеры) или возможностями, которые дает современная технология (хакеры). В таком случае элементом группового тождества будет отношение к «объекту культа», а такие признаки функционирования субкультуры, как символика, идеология, нравы, являются побочными результатами или не существуют вообще.

Ученые, характеризуя спонтанную молодежную культуру, указывают на ее динамичный характер развития, в котором можно выделить три периода:

1) начальный этап молодежной субкультуры – характеризуется желанием молодежных групп отличаться от остальной части общества. Субкультурное отличие подчеркивается главным образом за счет внешних атрибутов: одежды, способов проведения свободного времени, языка;

2) этап контркультуры – молодежь уже осознает свое культурное отличие и разногласие между поколениями. Главные элементы – это подвержение сомнению мира, которым владеют материальные достоинства, мира, ориентирующегося на эффективность и прибыль. Характерной чертой является обращение внимания на роль удовлетворения душевных нужд, особенно нужды самореализации;

3) период альтернативной культуры – это наиболее зрелый период: полная критика традиционного мира взрослых уступает место попыткам создания позитивных образцов и поведений [Piotrkowski 2003: 11].

Происхождение субкультур и их разнородность практически всегда связано с историческими условиями, сложившимися в данной стране. Каждое историческое сообщество внутренне не однородно, включает в себя кроме основного этнического социального ядра, определенные вкрапления – группы со специфическими этнографическими, сословными, конфессиональными, функциональными и другими признаками. Существует много субкультур, основанных на социальной или возрастной специфике [Флиер 2000: 152-154].

В широком смысле субкультура воспринимается как частичная культурная подсистема официальной культуры, определяющая стиль жизни, ценностную иерархию и менталитет ее носителей. Из этого вытекает, что субкультура – это «подкультура» или «культура в культуре».

Всю жизнь человек собирает информацию о себе: кто он? каково его место в мире? Постепенно он создает основы своей личности, своего облика. Во время созревания человека, в результате накопления знаний и благодаря развитию рефлексивного мышления, появляется необходимость интеграции этих знаний и формирования наиболее стабильного сознания своего Я. Изменения в сфере самосознания личности тесно связаны с необходимостью чувства принадлежности к какому-то исключительному разряду людей. Необходимость быть исключительным, уникальным, неповторимым может толкать молодых людей к поиску своего места и своей тождественности в религиозных, этнических, общественных группах и одновременно может стать причиной отброса того, что раньше внушали им семья, школа, традиция.

Перемены организма человеческого сопровождаются преобразованием его психической сферы. Развивается богатое воображение, признаки которого видны, например, в форме экстравагантных идей, касающихся одежды, прически или питания молодежи.

Период развития человека характеризует бурное развитие эмоциональных процессов. Эмоции подростков обычно интенсивные, оживленные, часто нестойкие. Во время контактов со взрослыми молодежь неохотно раскрывает свои эмоции, маскируя их. Молодые, развивающиеся люди, начинают критически смотреть на окружающую их общественную реальность, чувствуют, что взрослые их не понимают, не всегда могут свободно излагать свое мнение, а возможности, которыми обладают, не дают возможности реализовать все нужды. Общественное развитие молодого человека осуществляется благодаря участию в разнообразных общественных группах. Первой из них является семья, потом детсад и школьные группы ровесников. Группа гарантирует общественную поддержку и дает возможность свободно излагать свои убеждения. Необходимость чувства одобрения до такой степени велика, что для ее удовлетворения молодой человек способен предпринимать соглашательские поведения вопреки признаваемым ценностям. [Piotrkowski 2003: 28]

Р. Дионизак считает, что каждому молодому человеку нужна группа, которая даст ему возможность реализовать себя. Когда у нескольких индивидуумов одинаковые проблемы и когда на почве общих интересов и стремлений устанавливаются крепкие взаимные связи между ровесниками, которые создают только им

соответствующие и только их обязывающие нормы, ценности и образцы, то совокупность этих норм, ценностей и образцов составляет подкультуру данного коллектива [Dyoniziak 1965: 12].

Первые социологические публикации о молодежных субкультурах начали массово появляться с 1990-х годов. Субкультурная личность изображалась в них как термин выбора актуального стиля, а не принадлежности к какому-то классу. Новые группировки тяжело классифицировать в существующие послевоенные названия, так как границы, отличающие их, были проницаемыми. Разнообразные примеры субкультур, существующие в то время, трудно вписать в рамки отдельных замкнутых стилей. «Другие», «чужие» определялись за счет особенности культурных пристрастий (музыка, кино и т. др.), отношения к Западу, характера потребления, творческой и коммерческой деятельности. Неформальные объединения (субкультуры) – это массовое явление. В зависимости от направленности, «неформалы» могут быть дополнением организованных коллективов, а также их антиподами. Члены неформальных группировок объединяются в едином по чьей-то инициативе или спонтанно, для достижения какой-либо цели людьми с общими потребностями, интересами, увлечениями, видами деятельности, подражанием конкретному типу поведения. В качестве причин ухода в «неформалы» молодежь называет:

- вызов обществу или семье,
- непонимание в семье,
- нежелание быть как все,
- желание утвердиться в новой среде,
- желание привлечь к себе внимание,
- копирование западных структур, течений, культуры,
- религиозные, идейные убеждения,
- отсутствие цели жизни,
- влияние криминальных структур, хулиганства,
- возрастные увлечения (по В.Т.Лисовскому).

Общая причина образования молодежных субкультур – это недовольство жизнью, а в социологическом аспекте – кризис общества, его неспособность ответить на главные потребности молодежи в процессе ее социализации.

В дальнейшем мы попытаемся дать общую характеристику главнейших молодежных субкультур, существующих в России, на Украине и в Польше.

Хиппи. Субкультурой, которая сильно повлияла на формирование следующих, является движение, называемое *ХИППИ*. Уже с 1968 г., под влиянием восточных мистиков (которые проповедовали поиск счастья за пределами материального мира), тысячи молодых девушек и мальчиков бежали из дома, поселялись в коммунах и жили независимой жизнью. Члены этой субкультуры осознанно выбрали такой образ жизни и способ мышления, проповедуя Любовь, Мир и Свободу в глобальном понимании этих слов. Хиппи называют себя *типами* (от англ. *people* – человек, люди) или *хайрастами* (от англ. *hair* – волосы). Характерные черты этого движения:

- пацифистский характер,
- противопоставление дискриминации, насилию и агрессии,
- подчеркивание значения свободы (жизнь в коммунах, свободные связи между людьми, построенные по принципу равноправия),
- большая мобильность (путешествия из города в город пешком или автостопом, а летом – жизнь в палатках где-то в лесу),
- увлечение культурой, философией и религией Востока,
- эксперименты с наркотиками,
- проэкологический подход (не носят ничего кожаного, предпочитают вегетарианство, презирают старую общественную систему, сосредоточенную на промышленность и уничтожение естественной среды).

Характер современной субкультуры хиппи отличается от той, которая сформировалась в 60-70-е годы. Повлияла на это, прежде всего перемена общественной ситуации, в которой функционируют современные члены хиппи.

Можно выделить несколько категорий людей, принадлежащих к этой субкультуре:

- молодежь в возрасте 15 – 18 лет (наиболее численная группа); чаще всего – это ученики средних школ, которых обеспечивают родители; принадлежность к движению хиппи для них – форма спасения от реальности, с которой им трудно согласиться;
- молодежь в возрасте 18 – 25 лет, которая сознательно примкнула к субкультуре хиппи; эта группа молодежи становится опорой движения; часть из них – это студенты разных вузов, многие из которых работают; редко – люди без места прописки или места жительства;
- люди в возрасте 30 – 40 лет, которые с юности принадлежали к движению хиппи.

Всех этих людей (с виду разных) объединяют идеи, благодаря которым они встречаются часто на концертах, странничествах и съездах [Jawłowska 1975: 69-74].

Молодые люди, принадлежащие к субкультуре хиппи, привлекали внимание прохожих, сидя на газонах городских скверов, у входа в молодежные кафе, у входа в метро. Особое значение для хиппи имели длинные

волосы (в сленге *хайр*), которые они считали «антенками», способными улавливать даже самые тонкие колебания физических и биологических полей. Важную роль играла также одежда, простая и недорогая, а одновременно чувственная, указывающая на сходство с природой. Эта одежда была символом свободы и однотонной личности (не указывала на разницы богатства или статуса). Одежда состояла обычно из разноцветных цветистых рубашек или футболок, блузок с клешеными рукавами, изношенных, порванных джинсов (часто клешеные); у женщин – длинных, красочных юбок. Неотъемлемым атрибутом были деревянные, пласмассовые или сделанные самостоятельно из бисера украшения (*феньки, фенечки* – от англ. *thing* – предмет, вещь). Феньки считались вершиной хипповского самовыражения. Чтобы угадать смысл, зашифрованный в феньках, необходимо обратить внимание на цвета, размер и стиль украшения. Для хиппи характерны также косынки и повязки на голове (*хайральник, хайратник*).

Главным средством выражения для хиппи была музыка, основана на базе блюза (*blues*), рок-н-ролла и народной музыки. Хиппи первыми ввели в употребление электронные усилители и электрические инструменты для создания громкой и пронзительной музыки [Piotrkowski 2003: 60-61].

У каждой субкультуры свой сленг и хиппи здесь не исключение. Значительная часть лексики сленга хиппи – это особого рода заимствования, главным образом из английского языка. Англицизмы членов хипповской субкультуры часто являются четкими дублями существующих уже в общем языке нейтральных слов (*шузы* – ботинки, *флэт* – квартира, *траузера* – брюки, *герла* – девушка, женщина и др.).

На основании наших исследований хипповской субкультуры можем сделать обобщенные выводы, что на поведенческом уровне быть хиппи обозначает: иметь внешний вид хиппи, принимать участие в тусовках (хипповских сборищах), участвовать в *сейшнах* (особенно торжественные тусовки, напр. рок-концерты), любить рок-музыку, время от времени употреблять наркотики, путешествовать автостопом, жить в гармонии с природой.

Хипповскую субкультуру мы можем причислить к асоциальным объединениям, так как члены этого движения стоят в стороне от социальных проблем и не представляют угрозу для общества. В основном эта субкультура выполняет рекреационные функции.

Панки. Следующим примером асоциального объединения является субкультура *панки*. Девиз ее членов звучит: «Живем здесь, сейчас и сегодня». Писать о панках сложно, так как они сами мало о себе пишут, предпочитая устную речь или музыку. Среди членов этой субкультуры можно выделить 2 типичные группы:

- люди, которые принадлежат к панкам, потому что слушают определенный тип музыки (панк – рок музыку);

- люди, которые кроме музыки, в жизни исповедуют панковские принципы.

Принципы панка сходны с хипписовскими. Панков характеризует:

- отброс традиционной общественной системы, сосредоточенной на лжи и эксплуатации человека человеком;

- подвержение сомнению любых авторитетов;

- противодействие дискриминации, расизму, политическим и экономическим расслоениям;

- критика традиционных ценностей и институций реализующих их (армия, милиция, церковь);

- пацифистская направленность;

- отрицание прошлого и будущего.

Состав одежды панков – это кожаная или джинсовая куртка (часто с гвоздями и аграфами, цепью или символами любимых музгрупп), драные, но не порезанные джинсы, футболка с любимой командой, балахон или свитер с дырками в рукавах для больших пальцев и тяжелые сапоги. Прическа панка состоит из находящегося на середине головы *прокеза*, покрашенного в яркие цвета, голова по бокам сбрита.

Неотъемлемой частью этой субкультуры является музыка, которая должна быть жесткой, скорой и громкой, а тексты песен должны затрагивать темы, больше всего волнующие молодежь [www.adic.org.ua].

Байкеры и роллеры. Среди существующих субкультур можно выделить такие, которые объединяют молодых людей увлекающихся спортом. Среди их членов нет лидеров и идеологии. Они нейтральные, и главное для них – хорошо провести время, потусоваться и заняться любимым делом.

Одной из таких субкультур являются *роллеры* (скейтеры – от англ. *skateboarding* – кататься на роликах). Данную субкультуру образуют главным образом тинейджеры, поклонники музыки хип-хоп. Роллера можно узнать по «боевым ранам» и широким джинсам, обрезанным на ладонь ниже колена, кедам на толстой подошве, безразмерным футболкам, бейсбольным шапкам и блузам с капюшоном.

Ребята, которые увлекаются велосипедными и гонками на «Харлеях», примыкают к субкультуре называемой *байкеры* (от англ. *bike* – велосипед, мотоцикл). Членам этой группировки обычно 20 – 30 лет. Их еще называют «Ангелы ночи» или «Ночные волки», так как свои байк-шоу они устраивают на улицах ночью, когда есть свобода передвижения [http://subculture.narod.ru].

Музыкальные субкультуры (хип-хоповцы, техноманы, металлисты). Интереснейший феномен представляют субкультуры, члены которых увлечены особым видом музыки.

Металлисты – это поклонники музыки *heavy-метал* (от англ. *heavy* – тяжелый). Одеваются не особенно броско, а именно в черные джинсы, футболку с названиями любимых групп, кожаные куртки (*рамонески*),

иногда в перчатки с обрезанными пальцами. Они почти поголовно длинноволосые. Предпочитают тесные компании, без посторонних. Не склонны к тусовкам.

Техноманы – (от англ. *techno* – стиль музыки, основанный на монотонном, вводящим в танцевальный транс, ритме) – это группа людей увлекается техно-музыкой. Членов этой субкультуры объединяет также свойственная им одежда, изготовлена часто из пласмаса, винила или искусственных тканей яркого цвета. Характерные для них также экстравагантные прически, интереснейшие формы очков. Неотъемлемым элементом одежды на концертах и дискотеках является свисток.

Хип-хоп – субкультура, которой поклонники организовывали уличные танцы под музыку с пластинок, на которую поэты наживо начитывали речетативом свои стихотворения. В центре этого мероприятия был диджей (от англ. по первым буквам *disc-jokej* 'диск-жокей'). Вскоре хип-хоп стал формой протеста, при чем в самой простой, лозунговой форме. Главными элементами этой субкультуры являются:

- ритмическое чтение текстов, которые сопровождалось подбором рифма, интонации, много внимания уделялось алитерации;

- брейк (от англ. *brake* 'ламать') – танцевальный элемент этой субкультуры; описывать его крайне тяжело, так как его придумывают часто во время слушания музыки и он неустойчив.

Следует отметить, что данная субкультура сформировалась совсем недавно, а сейчас очень сильно влияет на молодежь во всем мире.

Представители хип-хоповой субкультуры одеваются обычно в фирменные спортивные костюмы. Они составили также свой собственный язык, придавая существующим словам другие значения (напр. *pedal* – друг, который живет с нами в одном поселке /не имеет никакого отношения к гомосексуалисту/, *kseroboy* – человек, который насильно подражает другим, *przybastować* – перестать что-либо делать, *branzolety* – наручники, *helena* – героин /наркотик/, *narciarz* – наркоман, принимающий наркотики внутривенным способом). Язык членов этой субкультуры является смесью новых слов, жаргона рок-музыки, расширенного уголовным жаргоном.

Агрессивные, девиационные субкультуры (скинхеды, болельщики). Особую группу составляют субкультуры, в которых преобладает агрессия, насилие, стремление утвердить себя за счет других. Примером такой субкультуры являются *скинхеды/скины* (от англ. *skin* – кожа, *head* – голова, *skinheads* – бритоголовые). Название субкультуры относится прежде всего к внешнему виду члена этого объединения: короткие волосы, черная или зеленая куртка с оранжевой подкладкой (*flyers*), джинсовые брюки с подвернутыми штанинами, широкие подтяжки, высокие, тяжелые, вычищенные на блеск сапоги (*glany*). Внешний вид кожи выполняет несколько функций: является символом решительности и постоянной боевой готовности, вызывает почтение. Тяжелые сапоги могут быть орудием в борьбе, а бритая голова препятствует схвачению за волосы.

Главной, характерной для этой субкультуры чертой является привязанность к узкому местному обществу (поселку, жилому району, соседской группе). Лозунги, которые они пропагируют, являются проявлением ксенофобии (*Россия – русским; Смерть евреям (неграм, китайцам); Polska dla Polaków; Żydzi do gazu*). Скины особенно агрессивно относятся к представителям этнического меньшинства (арабам, евреям, африканцам), а также к гомосексуалистам, наркоманам, алкоголикам, бездомным и длинноволосым. Считают себя патриотами, защитниками тождественности и традиции своего народа.

Болельщики (фаны) – это еще одна субкультура «с отклонениями». Среди ее членов находится большая группа людей, которых не интересует спорт, футбол и результаты матча. Они идут на стадион, чтобы излить свою агрессию. Болельщиками являются молодые люди в возрасте 15-25 лет. Среди них много скинхедов. Главными атрибутами являются: бейсбольные палки, шарфики, все чаще и ножи.

Наши исследования позволяют сделать вывод, что молодежь – это поколение людей, выделяемое на основе совокупности возрастных характеристик, особенностей социального положения, а также обусловленных социально-психологическими свойствами.

Общественное развитие молодого человека осуществляется благодаря участию в разнообразных общественных группах, поэтому молодежь принимает участие в неформальных и формальных объединениях, где свободно может реализовать себя.

Проблема молодежи и особенно молодежной контркультуры имеет глобальный характер и поражена кризисом всех существующих моделей социализации. Молодой человек не хочет жить в одиночку, интереснее переживать свои удачи и разочарования с друзьями, у которых похожие интересы и увлечения. На развитие, спецификацию и форму субкультуры влияет соответствующая лексика и способ коммуникации ее членов. В большинстве случаев язык членов субкультуры отличает их от остальных молодых в обществе. Некоторые субкультуры (напр., панки) пользуются сокращенной лексикой, часто также в их употреблении находятся досадные и вульгарные слова. Своеобразный язык становится одним из главных показателей молодежной субкультуры, хотя многие движения не создали своего способа высказывания и пользуются общим молодежным жаргоном [Sołtysiak 1993: 24].

Язык – «зеркало» окружающего мира, он отражает действительность и создает свою картину мира, специфичную и уникальную для каждого человека и, соответственно, народа, этнической группы, речевого коллектива, пользующегося данным языком как средством общения. Разные подсистемы этого языка не являются замкнутыми. Социально и культурно обусловленные разновидности единого национального языка постоянно влияют друг на друга, в связи с чем явления, присущие одной разновидности языка, могут протекать

в другие. Лексика исследуемого нами молодежного жаргона широко распространена в средствах массовой информации, в речи людей разного возраста и профессий. Знание и понимание слов и выражений этого жаргона необходимо переводчику, студенту, преподавателю, родителям и каждому человеку, который хочет понимать газетный текст или услышанную по радио или телевидению информацию. Для этого и с практической, и с теоретической точки зрения необходимо исследовать молодежный жаргон, который отражает человека и почти все сферы его жизни (так материальную как и духовную).

Литература

- Agnosiewicz 1998: Agnosiewicz M. Młodzież – światło narodu?: <http://www.racjonalista.pl> 1998.
Dyoniziak 1965: Dyoniziak R. Młodzieżowa podkultura. – Warszawa, 1965.
Jawłowska 1957: Jawłowska A. Drogi kontrkultury. – Warszawa, 1975.
Кон 1988: Кон И. С. Социология молодежи // Краткий словарь по социологии. – Москва, 1988.
Лисовский 1968: Лисовский В. Т. Социология молодежи. – Санкт-Петербург, 1968.
Pęczak 1992: Pęczak M. Mały słownik subkultur młodzieżowych. – Warszawa, 1992.
Piotrkowski 2003: Piotrkowski P. Subkultury młodzieżowe. Aspekty psychospołeczne. – Warszawa, 2003.
Sołtysiak 1993: Sołtysiak T. Młodzież o podkulturach – Bydgoszcz, 1993.
Fatyga 1998: Fatyga B. Dzicy z naszej ulicy. – Warszawa, 1998.
Флиер 2000: Флиер А. Я. Культурология для культурологов. – Москва, 2000.
<http://www.adic.org.ua>
<http://subculture.narod.ru>

Источники

- Маркунас А. Толковый словарь молодежно-студенческого жаргона. – Познань, 2003.
Młodzież jako przedmiot badań naukowych / Red. Górniewicz J. – Olsztyn, 1999.
Młodzież w kontekście formowania się nowoczesnych społeczeństw / Red. Wawro F. W. – Lublin, 1994.
Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Большой словарь русского жаргона. – Санкт-Петербург, 2001.
Никитина Т. Г. Молодежный сленг. Толковый словарь. – Москва, 2003.
Rogowska B. Młode pokolenie Polski. – Wrocław, 2000.
Skubalonka T., Grabiał S. Słownik gwary młodzieżowej. – Lublin, 1994.
Harmut M. Griese. Socjologiczne teorie młodzieżowe. – Kraków, 1996.
Czeszewski M. Słownik Słangu młodzieżowego. – Piła, 2001.

In the article a few conceptions of an idea “youth” are considered and 3 types of youth approach to life (to be cool, man of disposition, empty aggression). The special attention is spared to youth informal association (to subcultures) in Russia, to Ukraine and Poland, and also to the specific of their vocabulary and methods of communication between members of these subcultures.

Keywords: jargon, young people, subculture.

Надійшла до редакції 25 червня 2007 року.

Анна Пікалова

ББК Ш 12=411.4*212.5

УДК 81'42

СПЕЦИФІКА ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТУ ПАМ'ЯТІ У ПОЕЗІЇ М. СТЕЛЬМАХА

У статті простежуються особливості репрезентації концепту пам'ять у поетичному доробку М.Стельмах як одного з найбільш важливих концептів українського концептуального простору в проекції на гіпер-гіпонімічний ряд концептів-образів предки – прадід, дід, батько. М.Стельмах точно передає ментальність українців, типові риси українського народу.

Ключові слова: архитиповий образ, вербалізація, концепт, концептосфера, менталітет, образ-концепт, пам'ять.

М.Стельмах – один з яскравих носіїв і виразників українського менталітету. У своїй поетичній творчості письменник вдало репрезентував образ-концепт наших предків, духовний зв'язок між поколіннями: онуком, сином, батьком, дідом та прадідами. У радянські часи з ідеологічних причин не прийнято було пам'ятати, згадувати і наслідувати своїх предків. Зв'язок між поколіннями був утрачений, тому й не схвалювалося оспівування героїчного минулого України, козацького роду, людей, що боролися за свою незалежність, волю. М.Стельмах наперекір тогочасним канонам відобразив у своїй поетичній творчості образи-концепти наших

предків, своєрідно репрезентуючи концепт *пам'яті*. Саме це підвищує цінність його поезії, яка має сьогодні великий виховний заряд.

Предметом пошуків у сучасній когнітивній лінгвістиці є найбільш вагомі, суттєві концепти, що важливо передусім для опису усєї концептуальної системи, що повинно стати основою для побудови концептуального простору української мовної свідомості, правильного його членування. До таких вагомих концептів науковці справедливо відносять і концепт *пам'яті*, частковий опис якого зумовлює *актуальність цього дослідження*.

Як справедливо зазначає В.Маслова, „першу розгорнуту концепцію пам'яті створив Аристотель у трактаті „Про пам'ять і спогади”. Власне пам'ять властива і людині, і тварині, але спогади – лише людині” [Маслова 2007, с. 196]. У новий час концепт *пам'яті* розробляли філософи (Гоббс, Локк), психологи, які зокрема вважають, що „пам'ять – це матриця, форма психовідображення реальності, що здійснюється за допомогою відтворення і поновлення раніше засвоєних егосемантичних операцій, егоритуалів і егосвичок” [Там само, с. 196]. Проте вербальна репрезентація концепту *пам'яті* може бути представлена й словами *прадід, дід, батько*.

Батько, дід, прадід, як відомо, є архетиповими образами української мовної картини світу, зокрема й культури взагалі. За традиційними канонами загальнолюдської і народної моралі, батька й діда визначають такі риси, як працьовитість, самостійність, відповідальність, твердість. Батько – голова сім'ї, господар у домі, дід, прадід – старійшини роду, до слів яких обов'язково прислухалися [Дорошина 2007, с. 168]. Так зафіксована символіка зазначених лексем у довідковій літературі [Супруненко 1993].

Мета наукової розвідки – простежити особливості репрезентації концепту *пам'яті* у поезії М.Стельмаха на прикладі опису образів-концептів „прадід”, „дід”, „батько”.

Яскравим зразком подання образу-концепту предків є вірш М.Стельмаха „Дьогтярі”, у якому поет оспівує минуле України – своїх „*прапрадітів убогих*”, „*прадітів*” („...*вдивлявся прадід в хмурий ліс...*”), „*батьків*” („... *і першим батько впа на корні...*”), що боролися з гайдуками та панами. Як бачимо, М.Стельмах прославляє людину, яка прагне бути вільною, бореться за волю України, при цьому поет наголошує, що його предки за своїм характером мирні люди, землероби, але вони не хочуть коритися гнобителям-панам. Вимушено вони стали дьогтярами („*Втекли од пана в сиву млу. / В лісах, далеко від дороги, / Курили дьоготь і смолу. / На травах спали, і зелелися / Над ними хатою бори, / І забували у Поліссі / І плуг, і поле дьогтярі*”), вимушено вони стали на дорогу боротьби. Їх заповіт: „*Життя не завше краще смерті. / Сини мої, сини. Отак // Рубайте добре цю підлоту, / Щоб не сидів на шиї пан!...*” [с. 11]. Оскільки українці за своєю ментальністю мирні люди, їм властиве прагнення мати власну затишну оселю, виховувати дітей, порівн.: „... *І недовірливо з синами / Вдивлявся прадід в хмурий ліс. // Під дубом чахли немовлята. / На пень трухлявий важко сів: / „А що, сини, збудує хату?! / Хай тряся дубить всіх панів! // У хащах цих, мабуть, псявіра / Не відшукає нас повік”. / І дружно гупнули сокири, / Аж в очі бризнув теплий сік... // Приходить радість ледь вловима, / Від хати пахне, мов од сот, / Старими хмурими очима / З кутка найжився кіот. // Сім'я сідає коло столу, / Поділля згадує, лани...*” [с. 11]. Отже, українець – „*працьовитий*”, він працює „*дружно*”, „*з задоволенням*”, „*з радістю*”, йому притаманне глибоке почуття „*родинності*”, „*сімейного затишку*”.

М.Стельмах, незважаючи на ідеологію радянського суспільства, заборону релігії, дозволив собі славити *хлібороба-християнина*, висловив ненависть до „*псявіри*”, порівн.: „*Берези плакали й хрестами / Живими косо розп'ялись. / А дні сочилися за днями, / Й стогнало горе, наче ліс...*” [с. 11].

У дьогтярів *жилаві руки*, тобто руки трударів, але коли потрібно, то ці руки беруть зброю: „*не лічили більше рани / Міцні похмури дьогтярі. // Їх сорочки, смолисті, чорні, / Обвисли важко у крові...*” [с. 11]. Прадід першим „... *схопив сокиру, довгий спис. / Плечем виламує він раму, / З вікна вивалюється в ліс. // Перехрестив густі сувої / Туману шаблею гайдук / І впа, розрубаний надвоє, / На неживу підпору рук*” [с. 11]. Прадід – мужній, хоробрий воїн, готовий на самопожертву заради свого роду, сім'ї.

Як відомо, дьогтяр – це людина, що жене дьоготь – темну густу в'язку смолисту з неприємним запахом рідину, що утворюється при сухій перегонці дерева, торфу, бурого та кам'яного вугілля [СУМ, т. II, с. 451]. Очевидно, не випадково М.Стельмах робить героїв вірша, наших предків дьогтярами. Це образ-символ, що репрезентований такими концептами, як *сумлінний, старанний, наполегливий, працьовитий*.

Отже, М.Стельмах зображає наших предків як мирних людей, землеробів, які проте найбільше хочуть волі, а щоб її здобути покидають рідні місця, знову будують хату і знову відстоюють свою незалежність і свободу своїх дітей, заплативши за це життям. У цьому тексті концептуалізується образ українця як *вільної людини, християнина, доброго господаря, сім'янина*, що боронить свою незалежність і віддає життя за краще майбутнє своїх дітей, України.

З великою любов'ю змальовує М.Стельмах і образ свого „*славного діда*”, представляючи його у віршах „*Садівник*”, „*На пасіці*”, „*Пасіка*” та інших. Його дід постає як людина, яка звикла до праці: він пасічник і садівник, любить землю, насолоджується плодами свого саду, у нього „*легка*” рука, бо „... *схилить гілку молоду, прикопає – і не треба щепи...*” Він прагне принести людям добро і радість. За це його поважають, односельчани бажують йому „*сто літ жити*”. Це проста людина зі скромними бажаннями, порівн.: „*Я приїхав, діду, знов до тебе / І твоє незмінне слухать рад: / „Що мені, відцю старому, треба – / Взмужку ніч, / А влітку – сад. // Щоб навкруг росло, бджола дзвеніла, / Червоніло яблуко в листві, / За столом казали у артілі: / „Славний дід”, / „Сто літ живи...”*” // *Та й піде росистими стежками, / З бороди виймаючи бджолу, / Стане під рясними деревами, / Схилить / Гілку молоду, // Прикопає – і не треба щепи: / Піднімайся легко у блакить, / Слухай, як од*

моря і до степу / Яблунями / Край шумить. // І незчується, як сонце сяде, / У саду, як гай, густім, / Та й засне під грушею у саді, / Не вертаючись / У дім” („Садівник” [с. 16-17]).

Юнаком М.Стельмах спостерігав, як працює його дід, сприймав його життєві принципи, порівн.: „Колгоспну пасіку в долині / Густих садів покрила тінь. / Буханку хліба і воцину / Несу опівдні у курін. // Іду рожжевими гречками, / Що закипають на вітрах, / Мій дід важку янтарну раму / Кругом оглядує в руках. // Живим клубком гарячі бджоли / Повзли, і мед промінням грав. / У сотах пахне дивне поле, / І щедрість лісу, й сила трав. // Мій дід, всі вулики огляне, / Трутнівку зріжу я ножем, / Навкруг бджола в гречки духмяні / Барвистим падає дощем. // Вдягаю сітку і збираю / У решето з дерев рої... / Отут в розділлі, біля гаю, / Хороші дні пливуть мої. // З обземків я довбав дублянки, / Садив із дідом ці сади. / Із ним якогось дня чи ранку / Медами сповню кадуби. // А іздові, міцні, завзяті, / На добрих конях вороних / Мед повезуть у кожну хату, / З доріг з їжджаючи лісних. // Діжу підносячи кленову, / Колгоспник щиро спом'яне / Старого діда; чорноброва – / Не так старого, як мене” („На пасіці” [с. 17]).

Наслідуючи діда, юнак розуміє, що його будуть поважати, згадувати так само, як і його діда, за щирі, натхненну працю на благо людей, рідної Батьківщини. Дні, які юнак провів з рідним дідом, він оцінює дуже високо, називаючи *хорошими*. Минуле набуває у Стельмаха позитивної оцінки.

У роки війни М.Стельмах тепло і ніжно згадує свого діда, у нього виникає ностальгія за минулим, за мирним часом, він відчуває палку любов до рідного краю, рідної природи, але й збільшується почуття ненависті до ворога, бажання його перемогти, порівн.: „Червоні вуглики з подвір'я / Пливуть гречками у блакить, / Співає липа на узгір'ї / І щирим золотом кипить. // Медами пахне день в долині, / Вівсом подзвонює з гори. / З губчастим трутом із хатини / **Іде на пасіку старий...** // **Це все давним-давно пропало / На вкритій попелом землі.** / Бджола окрадена, здичала / Шука притулку у дуслі...” Його дід також, як може, боронить Вітчизну, мріє про мирний час, але тримає твердо у своїх старечих руках гвинтівку. Він шкодує, що лише одного ворога вбив, порівн.: „... Та часто пасіку, домівку / На самоті згадає дід / І прикладе к плесу гвинтівку, / Як трісне гілка, плесне брід...”

Дід перебуває у партизанів, яких він дуже поважає, схиляється перед ними („... І шапку заячу в пошані / Скидає сивий вартовий...”). Проте не даремно діда названо *вартовим*. Концепт-образ *вартовий* символізує діда як старійшину роду, що оберігає рідні місця, зберігає рідне тепло, оселю, куди партизани приходять, щоб дібрати наснаги і сили, куди подумки прагне і М.Стельмах. Партизани поважають старого, жартують з ним, роблять спробу його розважити, підбадьорити, вселити віру у перемогу: „Ідуть з походу партизани: / „Хороші в нас діла, старий!”... Розмови йдуть про бій гарячий. / Як супостат кістьми поліг. / І він зітхне: йому невдача – / Лише одного підстеріг. // „Хоча б до пари...” – Надвечір'я / Пожовклим листям шелестить... / І знову вулики з подвір'я / Пливуть гречками у блакить” („Пасічник” [с. 26-27]). Діду, як бачимо, властивий гумор – типова риса українця.

У вірші „Ми заросли і помарніли...” [с. 67] постає узагальнений образ прабадьків, які, як могли, підтримували бійців, порівн.: „Ми заросли і помарніли. / Зважніла юная хода, / Доці в'ялили наше тіло / І роз'їдали болота. / З осінніх рік ми впливали / Й набой серцем огрівали. // Напитись доброї води / Вночі відходили до хати. / **Нам хліб виносили діди...** І ми у ночі горобині / Повзли, поранені, в імлі, / Бо ждали нас нові походи, / Вітчизна ждала нас, народи!”

Мати в українській сім'ї завжди наказує дітям шанувати свого батька, навіть коли батька поряд немає, бо він боронить рідну землю від ворога. Ця думка постійно присутня у поезії М.Стельмаха. Образ *батька* в українській сім'ї постає як зразок високої моралі, еталон духовної краси й мудрості, вершина людяності, ідеал справжньої, простої, доброї людини-трудівника.

Образ-концепт прабадьків – це узагальнення, синтез національного народного характеру, М.Стельмах утілює такі найкращі риси, як *працьовитість, доброта, лагідність, щедрість, волелюбність, тактовність, шанобливість, любов до сім'ї, здатність прийти на допомогу, вірність Батьківщині, хоробрість, мужність*.

Важким було життя бадьків, але не цим визначається їх моральний світ. М.Стельмах передав внутрішню гідність, філософський склад розуму, гумор, делікатність, глибоку духовність та інтелектуальність наших предків при їх зовнішній простоті. Наслідують своїх дідів й бадьків онуки і сини. Вони мужніють у боях, прагнуть до роботи на рідній землі, прагнуть виховувати своїх синів так, як колись їх виховували бадьки, порівн.: „Як гадалось, як снилось, як ждалось в поході, / Так виходить воно, мов ріка з берегів: / Грає промінь шляхами у чистому броді, / І приходять сини на веселки остів. // І приходять сини, як дуби, на подвір'я, / Густо січені зморшками трудних доріг. / І їм щастям вклоняються рідні сузір'я, / І хліб-сілля вклоняється новий поріг. // До чадної шинелі притуляться діти. / „Татко приїхав!” – вчепиться в чуба маля... / А у полі бійця виглядає похиле літо, / Вранці з сонцем до вікон підходить земля... / І приходять сини на веселки мостів” („Свято” [с. 89-90]).

Дружина вірно чекає на свого чоловіка-воїна, виховує у дітей любов та повагу до нього, про що йдеться зокрема й у віршах „Не шуміть, явори...”, „Лужок, дві яблуні та хатка...” та інших, порівн.: „... Не шуміть, явори, / За вікном у дворі, / Не будіть мого сина. / Я сама при вікні / Буду ждати з війни / Твого батька, дитино. // Що у лузі цвіти, / А над лугом мости / Ловлять з хмар блискавиці. / І на ноги встає / Щастя кривне моє, / Протирає очиці. // Із далеких шляхів, / Із притихлих огнів / Ліне пісня крилата... / Ой шуміть, явори, / За

вікном у дворі – / Повертається тато! ” [с. 91]; „... Лужок, дві яблуні та хатка, / Вечірній промінь на вікні, / А на воротах свого татка / Чекають діти із війни” [с. 91]).

Отже, для українців характерним є дотримання культу предків. Це почуття сягає своїм корінням у часи язичництва. Саме ця властивість вербально концептуалізувалася не тільки у прозі, але й у поезії Михайла Стельмаха. Творчість Стельмаха відтворює особливість української ментальності щодо вшанування предків, поклоніння їм в цілому й окремим особам зокрема. Поет вербалізує такі складні концепти, як „зв’язок поколінь”, „вшанування пам’яті предків”, „наслідування традицій”.

Проте пам’ять як стрижневий концепт української культури потребує докладного вивчення як на матеріалі творчого доробку Михайла Стельмаха, так й інших українських письменників.

Література

1. Дорошина Л.Ф. Мовний образ батька в кіноповістях О. Довженка. // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. – Т. 20 (59). – № 3: Филология. – Симферополь, 2007. – С. 167-172.
2. Маслова В. Лики памяти в русской культуре и поэзии. // Ритми сучасної філології: до 50-річчя професора Т.А.Космеди: Збірник наукових праць / Упоряд. Ф.С.Бачевич. – Львів: ПАІС, 2007. – С. 194-202.
3. Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: наукова думка, 1979-1080. – Т. 2. – 550 с.
4. Стельмах М.П. Твори: В 7-и т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 7. – 647 с.
5. Супруненко В.П. Народини: Витоки нації: Символи, вірування, звичаї та побут українців. – Запоріжжя: Критика, 1993. – 248 с.
6. Українські символи / М.Дмитренко, Л.Іванникова, Г.Лозко та ін. – К.: Наукова думка, 1944. – 186 с.

The article traces the peculiarities of the memory concept representation in M. Stelmakh's poetic heritage as one of the crucial concepts of the Ukrainian conceptual space in view on hyper-hyponimic range of concepts-characters of ancestors – great grandfather, grandfather, and father. M. Stelmakh precisely conveys the Ukrainians' mentality, typical features of the Ukrainian people.

Keywords: archetypical character, verbalization, concept, conceptsphere, mentality, character-concept, memory.

Надійшла до редакції 7 вересня 2007 року.

Любов Савельєва

ББК Ш 12=411.4*31
УДК 81'373.235

ОПОЗИЦІЯ “СВІЙ-ЧУЖИЙ” ЯК ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ КОМПОНЕНТ СЕМАНТИКИ НОМІНАЦІЙ ОСОБИ

У статті досліджено відображення опозиції “свій-чужий” у семантичній структурі номінативних одиниць, зокрема номінацій особи за місцем проживання. Дослідження здійснено на основі етноцентричного підходу до виявлення способів та засобів мовної категоризації світу за допомогою ідеографічної параметризації лексики.

Ключові слова: мовна категоризація світу, номінація, ідеографічна параметризація лексики, етноцентричний підхід, етноконотація.

Проблема опозиції свого й чужого як важливий компонент етносвідомості, моделювання національно мовної “картини світу” активно вивчається в мовознавчих студіях в Україні й за кордоном [5; 9; 10], проте вона ще далека від остаточного розв’язання. Важливим внеском у вирішення цієї проблеми в україністиці було встановлення на матеріалі фразем, прислів’їв і приказок концептуальної моделі опозиції “свій – чужий”, яке здійснила О.О. Селіванова [10: 26]. Специфіка нашого підходу в рамках цієї проблеми полягає у з’ясуванні того, як опозиція “свій – чужий” відображена в структурі лексичного значення слова. Така робота передбачала виявлення етнокультурних компонентів номінацій (або етноконотацій) за допомогою процедури ідеографічної параметризації лексики. Доцільність такого підходу доведена в працях М.Г. Комлева, який наголошував на тому, що пошук культурної конотації необхідно здійснювати шляхом вивчення структурно-семантичного розвитку мови [4: 117]. Як зауважує О.І. Бикова, етноконотація перебуває на перетині актуалізованих у мовній свідомості комуніканта знань мовного, енциклопедичного та інтеракційного характеру і вимагає від дослідника інтегрованого лінгвокультурологічного підходу [1: 29]. Таке вивчення етнокультурно маркованих номінацій у межах системи мови передбачало, крім аналізу дефініцій відповідних номінацій в словниках тлумачного типу, передусім в у 11-томному тлумачному „Словнику української мови” (К., 1970-1980; далі – СУМ), долучення відомостей з аспектичних лінгвістичних словників (словників синонімів, антонімів), а також зі спеціальних етнолінгвістичних і лінгвокультурологічних словників.

Ідеографічна параметризація значення є ефективним засобом вивчення семантичної структури слова. Ми цілком поділяємо думку О.В. Падучевої про те, що семантична деривація – це зміна значення того чи іншого параметра. При такому підході парадигма лексем слова є подібною до граматичної парадигми, структура якої визначена набором граматичних параметрів, складників граматичної семантики слова. Щодо семантичної парадигми, то її структуру визначають параметри лексичного значення слова (наприклад, категорія, тематичний клас, діатеза, таксономічний клас учасника) [7: 150]. У досліджуваних номінаціях виявлено такі параметри лексичного значення слова як локативні, темпоральні та оцінні. Відомо, що крім власне параметрів, для семантичної деривації важливу роль відіграють компоненти семантики, що повторюються у певній кількості слів, тобто інтегральні, об'єднувальні семи. Як слушно зауважує О.В. Падучева, моделі деривації можуть бути двох видів – одні змінюють значення параметра, а інші зорієнтовані на зміну компонентів значення [Там само]. У пропонованому дослідженні ми акцентували увагу на етнокультурних компонентах семантики українських іменників на позначення особи за місцем її проживання. Вивчення їхньої семантичної структури дає змогу виявити культурно марковані семантичні компоненти, які унаочнюють уявлення носіїв української мови про поняття, важливі для етномовної категоризації світу.

Розв'язання цієї актуальної для сучасного мовознавства проблеми здійснюємо на основі етноцентричного підходу до виявлення способів та засобів мовної категоризації світу, обґрунтованого в дослідженнях А. Вежбицької, В. фон Гумбольдта, Ф. Боаса, Е. Сепіра, Б.Л. Уорфа, О. Єсперсена та інших учених. В україністиці є напрацювання в цьому напрямі, зокрема в працях П. Гриценка, Т. Лукінової, В. Кононенка, В. Жайворонка, Г. Гозачук, Г. Аркушина, В. Конобродської, Н. Хобзей та ін. Як відомо, в основу етноцентричного підходу покладено тезу про те, що мова є національно-специфічним феноменом, при цьому у мові відображено не тільки особливості природно-культурних умов “буття” мови, але й своєрідність національного характеру, яка зумовлює структуру мовних моделей концептуалізації світу [13: 158]. Етноцентричний підхід уможливує з'ясування мотивів номінації, яка часто пов'язана з міфологічними уявленнями і зумовлена актуалізацією певної змістової, ціннісної ознаки в семантичному полі, яка виявилася домінантною при створенні назви особи.

Застосування в даному дослідженні етноцентричного підходу до виявлення способів та засобів мовної категоризації світу зумовило використання термінів, до складу яких входить основа **етно-**: **етнокультурний, етномовний, етнономінація, етнокомотація** та інших, що спричинило потребу в уточненні самого базового терміна *етнос*. Оскільки не існує ні єдиного визначення даного поняття, ні загально визнаного розуміння природи етносу, наведемо ті міркування науковців, що виявилися близькими до концепції нашого дослідження. Для психолога, та етнопсихолога *етнос* – це стійка у своєму існуванні група людей, що усвідомлює себе її членами на основі будь-яких ознак, сприйманих як етнорозрізнявальні [11: 29]. На думку Л.М. Гумільова, етносом є **колектив людей** (динамічна система), **який протиставляє себе іншим динамічним системам як “ми” і “вони”** та має свою внутрішню структуру й оригінальний стереотип поведінки. Особливо підкреслимо, що для Л.М. Гумільова етнос – явище скоріше **географічне, природне**, ніж соціальне [2]. Цю думку можна підтвердити таким прикладом: слово “українці” як давня назва жителів Наддніпрянщини, яка мала визначальну роль у розвитку українського народу і його мови, має у своєму значенні сему “свій”, що впливає із тлумачення терміна Україна – “внутрішня країна”, “внутрішня земля”, “земля, населена своїм народом” (пор. англ. протиставлення inland “територія всередині країни” та outland “інша, чужа земля”, а також нім. Ausland “закордон”) [12: 717]. Звертає увагу на себе той факт, що тут починає працювати принцип розмежування “свій-чужий”. Ця головна опозиція в конкретних умовах реалізується в серії часткових опозицій, наприклад, “корінний – переселенець”. Членування простору на світ “своїх” і світ “чужих” пов'язане з локативними параметрами, що входять до семантичної структури номінативних одиниць на позначення особи за місцем проживання.

Наявність локативних параметрів у семантиці назв осіб за місцем проживання впливає зі змісту інтегральної семи. Найбільш узагальнено зміст інтегральної (єдиної для досліджуваної лексико-семантичної категорії слів) семи “назва особи за місцем проживання” виражає слово *жителі*, що включає узагальнені категорійні семи “істота” – реалізатор у дефініціях “той, хто” (тобто будь-яка істота) і “місце” – реалізатор “десь живе” (тобто в будь-якому місці, **будь-де у просторі**). Номінації особи за місцем проживання показують де (в якому просторі) знаходиться і яку позицію (локус) займає особа. Під позицією і локусом ми розуміємо ту ділянку простору, яку безпосередньо заселяє особа. Сам простір, який стає місцепроживанням особи, може бути при цьому визначений через поняття відстані. Оскільки до семантики досліджених номінацій входить сема, яка несе інформацію про те, на якій відстані, у якому місці знаходження (місці проживання), на якій дистанції знаходяться суб'єкти комунікації, можна стверджувати що для більшості з розглянутих номінацій реалізація в семантиці опозиції “свій – чужий” залежить від того, який простір охоплений поняттям “свій” і на якій відстані (дистанції) починається “чужий”. Зауважимо, що передана словом **інформація будується** не як відповідь на питання, “на якій відстані перебуває своя чи чужа особа”, а **як повідомлення про те, в якому місці така особа знаходиться**. Як показало дослідження, світ “своїх” у першу чергу пов'язаний із рідною землею, за межами цього світу починається світ “чужих”. Щодо світу “чужих”, то останнім часом у зв'язку з великою популярністю фантастичних фільмів “Чужий”, “Чужий-2” тощо, які демонструвались у кінотеатрах

усього світу, слово “чужий” найчастіше асоціюється з жителями інших планет Всесвіту, прибульцями. Таким чином, простежується динаміка змісту поняття “чужий”, залежно від суб’єктивних уявлень мовців, а також загальної ситуації. Як зауважує О.О. Селіванова, протиставлення “своїх” як землян, а “чужих” як прибульців, можливо, відтвориться в майбутніх прислів’ях і приказках різних народів [10: 33].

У виборі номінації і способі творення оцінних етнокультурних конотацій, крім суб’єктивних уявлень мовців, важливою може бути також позиція (точка зору) мовця. Наприклад, тільки жителі Полісся називали жителів Волині *булочниками* (поліщуки переважно пекли житній хліб, у той час як жителі Волині – пшеничний, зокрема булки). Також можна навести приклади з інших мов: давні греки усіх чужих звали варварами; французи відрізняли Париж та Провінцію і т.д. Таким чином, фігура мовця організує простір висловлювання, вона є тим орієнтиром, щодо якого в акті комунікації ведеться відлік часу та простору, стосовно себе мовець і визначає світ “своїх” і “чужих”. При цьому істотною є не тільки вказівка на зіставлювані суб’єкти комунікації, але й **на простори і локуси, в яких вони проживають**. Вказана відмінність у семантиці зумовлює специфіку вживання цих слів.

Отже, номінація “своїх” і “чужих” відбувається з огляду на походження суб’єктів номінації чи їхню локалізацію в межах певного місця проживання. У чистому вигляді компонент “свій” присутній у значеннях таких слів як *земляк, кровник, кровний, чистокровний*; компонент “чужий” характерний для семантики таких слів як *чужий, чужинець, чужоземець, чужоселець, чужосторонець, чужак, зайда, прихосько, прибиш, прихосько, прибулець, захожий, захіський, зайшлий* та ін. Якщо домінування здійснюється з огляду на походження особи, важливою є опозиція “корінний житель (мешканець) – переселенець”. Корінний житель країни або місцевості – *абориген, тубілець, туземець, автохтон, місцевий*. Переселенців класифікуємо залежно від причин, що сприяли переселенню: переселенець за власним бажанням – *іммігрант*; примусово переселений (наприклад, за політичні переконання) – *виселенець, вигнанець*; змушений переселитись, тікаючи від стихійного лиха, надзвичайних подій тощо – *біженець*. Для опозиції “корінний житель – переселенець” важливою є позиція мовця. Можливі два варіанти розгортання комунікативної ситуації: 1) мовець заявляє про себе і своє місце (я “свій” чи я “чужий”), тоді номінація відбувається на основі опозиції “наш: не-наш”: наш – *наський*; не-наш – *ненаський*; 2) мовець відіграє роль спостерігача, при цьому не підкреслює, “своїм” чи “чужим” він є. У такому разі номінація здійснюється за допомогою опозиції “тут –там”: тут, у даній місцевості – *тутешній*; там – *тамтешній*.

В інших випадках номінування відбувається за локалізацією особи в певній частині простору. Тут до комунікативної ситуації вводиться фігура спостерігача, яка дозволяє диференціювати різні аспекти просторових відношень: суб’єктні (орієнтація щодо мовця та слухача) чи об’єктні (орієнтація щодо предметів об’єктивної дійсності). Номінація особи за локалізацією в певній частині простору можлива: а) за просторовими відношеннями відстані (поряд – *сусід*; в одному місці з кимсь – *односелець, одностаничник, співмешканець, співквартирант, співжилець, співвітчизник*; б) за просторовими відношеннями напрямку, де можливі опозиції “вище – нижче” (вище – *вишняни*; нижче – *низини*) та номінація за напрямом щодо сторін світу (*північани, південці, западенці, східняки*). Назви особи за місцем проживання, що утворюються від назв сторін світу, містять у своїй семантиці оцінний компонент, у якому відбивається сприйняття мовцем „сходу” чи „заходу”: у той час як „південці” і „північани” – нейтральні назви, „східняк” і „западенець” часто мають оцінні конотації. Це ще одне свідчення того, що мова зберегла міфічне світосприйняття наших предків, за повір’ями яких *захід* як сторона світу був символом недоброго місця, місця вічної темряви, пекла, тому коли сонце заходило, його проводжали з сумом і страхом, чи воно зійде знову [3: 239]. На противагу *заходу, схід* – сторона, звідки сходить сонце (бог-сонце), – вважалося місцем започаткування життя, блаженною стороною, де вічна весна, вічне світло й тепло, рай тощо [3: 588].

Зауважимо, що локалізація особи через її віддаленість від інших використовується відносно обмежено, а вказівка на простір місцезнаходження сприймається як головний спосіб локалізації.

Вибір та використання номінативних одиниць у процесі спілкування, як відомо, залежить від упереджень та стереотипних настанов, від національних культурних традицій, національної психології [5]. Важливою є думка О.О. Селіванової про те, що аксіологічність “свого” і “чужого” не є жорстко бінарною і завжди позитивною для “свого” і негативною для “чужого”, а залежить від різновиду посесивних відношень й етичних настанов українського народу [10: 34]. Оцінка іншої особи і надання їй того чи іншого статусу відбуваються через комунікативну поведінку, в якій особистість заявляє про себе і своє місце: я хочу бути “своїм” чи я маніфестую, що я “чужий”. Підтвердження таких міркувань знаходимо, наприклад, у працях російської дослідниці в галузі етнопсихолінгвістики В.В. Красних [5: 36].

Зрозуміло, що комунікативна поведінка: прояв “стереотипів мислення і поведінки”, дотримання певних “норм і правил” (за термінологією І.А. Стерніна), звички, система вмінь і навичок і т.д. – все це не завжди піддається саморефлексії. Разом з тим афектація (підкреслювання “я свій” чи “я чужий”) – це завжди усвідомлений процес. Особливу роль у всьому цьому – і при “неусвідомленому прояві”, і при афектації відіграє мовна поведінка особи. Порівняйте це наше твердження із прикладом Е. Сепіра: “Він говорить, як ми, значить, він наш” [8: 232]. В одній із книг Нового Завіту є такі слова: “Скільки, наприклад, різних слів у світі, а жодного з них немає без значення. Але якщо я не розумію значення слів, то для того, хто говорить, буду іноземцем; і той, хто говорить, іноземець для мене” [6: 423]. У замкнених групах (жебраки, злодії і т. ін.) за допомогою жаргону

відбувається відокремлення від іншої частини суспільства, він допомагає членам групи розпізнавати “своїх” і “чужих”, а також виконує функцію конспірації, спеціальної потаємної мови.

Модель стереотипної комунікативної ситуації має такий вигляд: [АГЕНС] (той, хто діє, активний суб'єкт комунікації), який за допомогою [ІНСТРУМЕНТА] (номінації) впливає на [ПАЦІЄНСА] (пасивного суб'єкта комунікації, її об'єкта, у нашому дослідженні – особи, яка має інше місце проживання), з певним наміром [МЕТА] (ідентифікація, оцінка), внаслідок чого відбувається ототожнення або відчуження мовця стосовно особи з іншого місця проживання [РЕЗУЛЬТАТ].

Здійснене дослідження дало змогу зробити висновок, що номінації особи за місцем проживання відображають складну ієрархію соціальних відношень, в яких опозиція “свій-чужий” має різне оцінне навантаження і знаходить своє відображення в україномовній моделі світу як сукупність знань людини про довкілля та стереотипне сприйняття осіб, що проживають у певному місці. Фрагментом цієї моделі є система номінативних засобів на позначення “своїх”, що проживають в одному місці (чи родом із одного місця) з тим, хто вживає певну номінацію, та “чужих”, що проживають в інших місцях стосовно мовця.

Урахування етнокультурної специфіки номінацій дає можливість чіткіше уявляти спільне й відмінне в семантиці природних мов і встановлювати внутрішні закони формування мовних значень, що відкриває широкі перспективи для вивчення закономірностей і особливостей етномовної категоризації світу.

Література

1. Быкова О.И. Лингвокультурологический подход к исследованию этноконнотации // Вестник ВГУ. Серия лингвистика и межкультурная коммуникация, 2001. – № 2. – С.25-30.
2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1989. – 496 с.
3. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
4. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 192 с.
5. Красных В.В. “Свой” среди “чужих”: миф или реальность? – М.: ИТДГК “Тнозис”, 2003. – 375 с.
6. Новый Завет: Послання Святого апостола Павла. Перше послання до коринф'ян. Глава 14 (10-11). – К.: АТ “Книга”, Видавничий відділ Української Православної церкви Київського Патріархату, 2003. – 640 с.
7. Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.
8. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – 655 с.
9. Святюк Ю.В. Семантика та функціонування етнономінацій у сучасній англійській мові / Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2005. – 22 с.
10. Селіванова О.О. Опозиція свій-чужий в етносвідомості (на матеріалі українських паремій) // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С.26-34.
11. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М., 2003. – 368 с.
12. Українська мова. Енциклопедія. Видання друге, виправлене і доповнене. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2004. – Стаття: Українська мова. – 824 с.
13. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник. – К.: “Арт-Ек”, 1998. – 336 с.

The article deals with reflection of opposition of the own (us) I foreign (them) in semantic structure of nominative units, in particular nominations of the person according to the residence. Hhe research has been carried on the basis of ethnocentral approach to revealing ways and means of linguistic categorization of the world with the help of ideographic parametrization of lexicon.

Keywords: linguistic categorization of the world, nomination, ideographic parameterization lexicon, ethnocentral the approach, ethnoconnotation.

Надійшла до редакції 16 квітня 2007 року.

Наталія Скоробагатько

ББК 81.2 Укр – 3
УДК 811.161.2'373.7

СИМВОЛІЧНІСТЬ СОМАТИЗМІВ ЯК ФРАЗЕОТВОРЧИЙ ЧИННИК

У статті шляхом концептуального аналізу досліджуються соматичні символи у фразеологізмах (на матеріалі фразеології східнословобожанських і східностепових говірок). Основна увага звертається на експлікацію світоглядних домінант українського народу, пов'язаних із соматичною символікою.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, соматизм, символ.

© Скоробагатько Н.О., 2008

Людина у світі символів живе з давніх-давен, з доісторичних часів. Ю. Лотман підкреслює, що слово *символ* – одне з найбільш багатозначних у системі семіотичних наук, і навіть якщо ми не знаємо, що таке символ, кожна система знає, що таке „її символ”, і потребує його для роботи семіотичної структури. На думку вченого, найбільш звичне уявлення про символ пов'язане з ідеєю певного змісту, який, у свою чергу, слугує планом вираження для іншого, як правило, культурно ціннішого змісту. Символ і в плані вираження, і в плані змісту є певним текстом, тобто має деяке єдине замкнуте в собі значення й чітко виражений кордон, що дозволяє ясно виділити його з оточуючого семіотичного контексту. Символи являють собою один з найбільш стійких елементів культурного континууму. Єдність основного набору домінуючих символів і тривалість їхнього культурного життя значною мірою визначають національні й ареальні кордони культур [Лотман 1996: 146-149].

Символ ґрунтується перш за все на живому спогляданні дійсності, відповідно являючи собою її віддзеркалення. Будь-який символ вказує на певний предмет, що виходить за межі його безпосереднього змісту. Він завжди містить у собі певного роду смисл, але не просто смисл самих речей, що відображують одне одного. Смисл завжди вказує на дещо інше... Усілякий смисл завжди є певного роду узагальненням [Лосев 1991: 248-258]. На думку М. Костомарова, якщо народ має певне поняття про духовне значення якого-небудь предмета фізичного світу, то це значить, що такий предмет заключає символ для народу [Костомаров 1994: 59].

Сьогодні лінгвістичне дослідження слів і сполучень слів-символів виходить за межі онтології, семіотики, культурології, літературознавства, фольклористики тощо, хоч і спирається на їхні досягнення; в основі мовознавчих розробок лежить з'ясування мовної природи символу, вивчення його функціонування в тексті, а в ширшому плані – визначення глибинних процесів і явищ мовних систем, закономірностей структурування смислів через пізнання людської діяльності й створеної на її основі картини світу [Кононенко 1991: 30]. Окрім знаковості, гуманітарна традиція акцентує увагу на таких властивостях символу, як образність (іконічність), мотивованість, комплексність змісту символу та рівноправність значень у ньому, „іманентна” багатозначність і розпливчатість кордонів значень у символі, архетипічність символу, його універсальність в окремо взятій культурі й перехрещення символів у культурах різних часів і народів, уходження символу в структуру міфології, літератури, мистецтва й інших семіотичних систем [Шелестюк 1997: 125-126]. Зважаючи на архетипічність символів, вони передаються від покоління до покоління на несвідомому рівні. Символ не має адресата: він звернений до всіх носіїв мови. Якщо знаки потребують розуміння, то символи – інтерпретації. Тайна символу – в імпліцитності його когнітивного змісту. У зв'язку з непрямю денотацією його значення доводиться не визначати, а лише інтерпретувати, намагаючись максимально наблизитися до того когнітивного змісту, який приписувався символу в момент творення останнього. У світі символів панує семіотична невизначеність, недомовленість, навмисне замовчування, через що часто приховуються важливі культурні знання. Герменевтичне декодування символів за раніше створеним алгоритмом є неможливим у зв'язку з їхнім дискурсивно-генетичним різноманіттям. Словесний символ розкриває свій когнітивний зміст лише в процесі інтерпретації дискурсивного змісту тих легенд, міфів, казок, що стали його дериваційною базою [Алефіренко 2002: 80-81].

Дослідженню символіки присвячено праці визначного вітчизняного вченого О. Потебні – „Про деякі символи в слов'янській народній поезії”, „Про купальські вогні і споріднені з ними уявлення”, „Про долю і споріднені з нею істоти”. Зокрема, у першій з названих робіт О. Потебня провадить думку, що „разом з лексичним ростом мови затемнювалося первісне враження, виражене словом, подібно тому, як втрачали й втрачають смисл граматичні форми по мірі віддалення від часу повного свого розвитку... Потреба відновлювати власне значення слів, що забувається, було однією з причин утворення символів” [Потебня 2000: 5].

Мета розвідки – на фразеологічному матеріалі з'ясувати основні особливості соматичної символіки. Показати типові риси народного світогляду, що експлікуються представленими символами.

Соматичну фразеологію створюють фразеологічні одиниці (ФО), один з компонентів яких – назва частини тіла людини чи тварини. Термін *соматичний* бере свій початок з біології та протиставляється терміну *психічний*. *Соматичний* [грецьке *σῶμα* – тіло] – термін, який використовують для позначення різноманітних явищ в організмі, пов'язаних з тілом, а не з психікою [СІС 2000: 848]. Вивчення мовної категорії символу ускладнюється властивістю останнього мотивувати семантику шляхом з'ясування фонових знань, прагматичної сутності, що обов'язково приводить до пошуків культурних, національних, соціальних й інших чинників, які обумовлюють символ та ідентифікують його зміст для всіх членів певного соціуму. Інтерпретуючи символи-соматизми, ми використовуємо історичний досвід і культурний потенціал народу, адже символіка органічно формується під впливом названих реалій. Символ справляє значний вплив на формування загальної фразеологічної семантики. Наявність символічного елемента у структурі стійкої сполуки значно збільшує її культурну значущість. Тлумачення ФО з символічними компонентами передбачає залучення широкого культурного контексту, потребує ґрунтовних знань психології народу, його звичаїв і традицій. Символ як компонент ФО у своїх дослідженнях розглядали Л. Авксентьев, М. Алексеев, В. Кононенко, О. Куцик, О. Левченко, В. Телія, В. Ужченко, Т. Черданцева й інші. О. Куцик підкреслює, що творення фразеологізмів на базі символів є одним із найактивніших, найпродуктивніших способів. Хоча цей шлях фразеологічної деривації в кількісному відношенні не є провідним, його роль в утворенні ФО вельми помітна [Куцик 1997: 3]. Ми,

поділяючи думку О. Левченко, до символів відносимо такі компоненти фразеологізму, що зберігають семіотичну навантаженість у будь-яких текстах культури.

Фразеологічні символи являють собою особливі концепти, є певним типом мовних знаків, що базуються на прозорості внутрішньої форми (вихідного чи переосмисленого етимологічного значення, що слугує ланкою між актуальним смислом і буквальною семантикою образної основи ФО). До складу процесуальних метафоричних і метонімічних фразеологічних символів входять імена – субстантивні символи, які є смисловим центром, смисловим ядром фразеологізму [Мелерович 2004: 94-95]. До названих субстантивних символів відносяться соматичні компоненти ФО. Символічність соматизмів пов'язана з наївною анатомією давньої людини, пізніше її почали обумовлювати релігійні уявлення. Соматизм ми розуміємо як такий складник фразеологізму, що має певну автономність, наділений самостійними символічними й асоціативними характеристиками; однак не всі соматизми є символами.

Одним із основних принципів організації системи символів є принцип бінарності, пов'язаний із архетипними опозиціями. Соматичні символи виникли на ґрунті найдавніших міфологічних уявлень про світобудову, є вираженням загальнолюдських архетипів. Згідно з антропоморфною моделлю Всесвіту людина і Космос становлять єдине ціле й абсолютно точно відтворюють одне одного. Звідси бере початок символізація соматизмів: кожний орган, кожна частина тіла людини, тілесна рідина співвідносяться з певними фрагментами Всесвіту. *Кров* символізує воду, *легені* – повітря, *кістки* – землю, *голова* – небо, *нерви* – вогонь, *живіт* – море, *ноги* – землю, *рука* – владу тощо. Соматична символіка несе одне й те ж саме або дуже подібне для більшості, якщо не для всього людства, що обумовлюється природною подібністю як фізичної, так і психічної будови людини. Суспільному культурному коду належать ФО, що позначають певні мімічні реакції чи жести людини. Така фразеологічна соматика наскрізь символічна, оскільки вона мотивується психофізичним досвідом, що є подібним для всієї людської спільноти.

У сучасному уявленні *голова* – центр переробки інформації. Це символ розуму, волі, духовного життя, управління, контролю; символ світу, Ісуса Христа; водночас – символ зневаги [СС 1997: 35]. *Голова* – інструмент, який керує процесами мислення, це втілення людського духу, життєвої могутності, показник людського потенціалу. Цей орган є символом найвищої цінності людини: соматизм *голова* виступає на позначення характеристики людини, кваліфікує її можливості та здібності. У фразеології досліджуваного ареалу цей символ має найбільшу фразеоактивність – майже всі фразеологізми з компонентом *голова* функціонують на позначення розумових властивостей індивіда, зокрема їх незадовільного стану: *больний на всю голову* (Вес, Кар, Луган), *без короля в голові* (Кругл, Сіверс, Червп), *голова не варє* в кого (Луган, Макар, Щас), *кирпич на голову впав* кому (Брян, Іван, Старб), *болта [в голові] не хватає* в кого (Донец, Підг, Тр) тощо.

Нога символізує землю, нижній світ [Маковский 1992: 51]. Перш за все *ноги* сприймаються як нижня точка у вертикальному положенні тіла людини. Співвідношення цього органа з матеріальним тілесним низом актуалізує відповідні культурні смисли, у яких *ноги* символічно пов'язуються з моральним приниженням, тиском і як наслідок – покірністю, залежністю тощо: *падати в ноги* кому [СФУМ 2003: 480], *лягати до ніг* [СФУМ 2003: 359], *стелитися під ноги* [СФУМ 2003: 693]. Соматизм *ноги* виступає символом міцності, опори, стійкості: *міцно триматися на ногах* [СФУМ 2003: 723], *мати добрий ґрунт під ногами* [СФУМ 2003: 374], також це символ руху: *чухати ногу об дорогу* „дуже швидко йти” (Лисич, Підл), *знести ноги* „швидко бігти, тікати, йти” (Нещер) тощо.

Рука – символ діяльності; праці людей; жертвоприношення, захисту; підтримки; сили; внутрішнього світу людини; заступництва, опікунства; авторитету; влади; людських відносин, добробуту [СС 1997: 107]. Як орган людського тіла *рука* виконує надзвичайно важливі функції: саме завдяки йому людина стала досконалою суспільною істотою, внаслідок трудової діяльності набула вагомого соціального статусу. Людство надзвичайно шанує *руки* як символ працьовитості: *на обидві руки кувати* (Луган, Петр, Щас) – вміти все робити; *майстер на всі руки від скуки* (Лоз, Свердл, Хв) – людина, яка все вміє робити, тямуща у всякому ділі. Найчисельнішими в досліджуваних говірках є фразеологізми на позначення нездатної до виконання роботи людини: *руки забули пришити* кому (Анд, Луган, Сніж); *руки ззаду вирости* в кого (Кр, Луган, Новом); *руки із задниці повирости* в кого, *грубо* (Бул, Перш, Раф); *руки-крюки* (Алч, Луган, Сте); *руки матюком стоять* у кого (– Зший обидві половини! – Не вмію: руки матюком стоять у мене) (Попів) [УВДС 2005: 273]; *руки на вузол зав'язані* в кого (Артем, Георг, Трет); *не туди руки стирчать* (Брян, Підл, Тит); *руки не з того міста вирости* в кого (Донец, Луган, Фр). Кількісна перевага останніх ФО свідчить про стереотип засудження неробства й негативне ставлення до людей, нездатних до праці. У цих стійких сполуках культурна інтерпретація представлена у вигляді модусу „невартій особистості”, який лінгвістична традиція співвідносить з поняттям „емотивність”, або емоційно-оцінне співзначення. *Руки* – символ влади, сили, підкорення: *тверда рука* [СФУМ 2003: 620], *держати в руках* кого, що [СФУМ 2003: 192]. Сторонні дії, направлені на позбавлення активності рук у певної особи, закономірно ліквідують в останньої вищезазначені репрезентанти могутності: *пооббивати руки* „покарати (злодія або того, хто чинить недозволене)” (Алч, Жов, НижД).

Волосся в багатьох традиціях є символом сили. Волосся спалювалося в Греції під час церемонії прийняття громадянства, під час укладання шлюбу, під час поховального обряду, що свідчить про значення, яке йому надавалося. У германських і слов'янських народів відрізання *волосся* було знаком ганьби. Зачіска у всіх

культурах обов'язково свідчить про стать, вік, професію та соціальний статус людини [ЭСЗЭ 2001: 99-100]. З *волоссям* пов'язані особливі звичаї та повір'я. У українців відразу ж після народження дитини бабка відрізала в неї три пучки *волосся*, щоб у неї, коли виросте, не було лисини. До року зазвичай не стригли *волосся*, пояснюючи це тим, що, підстригаючи його, „можна відрізати язика”, тобто дитина довго не вмітиме говорити [Войтович 2005: 92-93]. У фразеологічному фонді мови цей соматизм часто не виконує приписуваної йому символічної функції й функціонує для характеристики зачіски людини: *дві волосини на три перекосяни*, ірон. (Білк, Лисич, Стах), *три волосини в кучу збились* (Молгв, Ор), *кучерявий без волос* (Бонд, Зорик, Новт), *волосина вроздріб*, ірон. (– Зять всігда ходе в кепці – у його волосина вроздріб) (Бонд, Марк) [УВДС 2005: 72] – про людину з рідким волоссям або лису.

Око – символ розуму і духу; символ Сонця; зловорожих сил; краси; світильника для тіла (у християнстві); кохання [СС 1997: 89]. *Око* – об'єкт численних вірувань і повір'їв. За його допомогою людина може вплинути на долю іншої людини. Найчастіше *очі* пов'язані з можливостями зурочити, нашкодити живій істоті [Войтович 2003: 347]. Прихована людською підсвідомістю міфологема *око* – *божество* обумовлює розвиток сучасної фразеологічної семантики, яка формується шляхом сприйняття людиною навколишнього середовища за допомогою очей. *Очі* стають символом самої людини або характеристикою її окремих духовних чи фізичних якостей, а також елементом метрико-еталонної сфери: *з чортом в очах* „погано, поганими очима (в основі виразу лежить віра в злі („урочливі”) очі) (– Хоч Марія і гарна жінка, але дивиться на всіх з чортом в очах) (Новбор, Осин) [УВДС 2005: 332], *в очах вогні встають* у кого „хто-небудь злий, лихий” (– Свекруха така лиха, що в очах вогні встають) (Новн, Св, Сват) [УВДС 2005: 228], *як з ока викопаний* „дуже схожий” (Прок, Розс, Саб), *приміритися очима* до чого [СФУМ 2003: 563] тощо.

Рот – символ Слова як першоджерела життєстверджуючої сили; сонця; вогню; руйнівної, поглинаючої сили; межі внутрішнього і зовнішнього світу; поєднання неба і землі, пекла і землі; доступу до підземного царства, внутрішнього світу. У світовій символіці, пов'язаній із тілом людини, найпростіший зв'язок простежується між органом і його функцією, тобто *рот*, починаючи від єгипетських ієрогліфів, втілював здатність мовлення, а отже, був символом Слова [СС 1997: 107]. Вищезазначене експлікується фразеологізмами з семантикою говоріння: *повен рот язика* в кого „хто-небудь незрозуміло говорить” (– У лектора повен рот язика: нічого не розбереш) (Жд) [УВДС 2005: 271], *вода в роті не держиться* в кого „хто-небудь має звичку розголошувати таємниці” (Велик, Кір, Степ), *каші в рот набрати* „швидко й невизначено говорити” (Лут, Старб, Шахт), *аби в роті не завонялося* „говорити будь-що, тільки б не мовчати” (Лоз, Луган, Щас) тощо.

Ніс символізує: серед емоцій – смуток, направлення – Захід, кольору – білий, сезону – осінь [СЗЭ 2003: 332]. ФО з компонентом *ніс* порівняно нечисленні, вони, як правило, є самі символами безвідносно до названого соматизму: *носа перед собою не бачити* (Зел, Лисич, Покр), *носом зірки збивати* (Зор, Сват, Стах), *носом небо зачепити* (Брян, НижД, Рубіж) – символізують пиху, зверхнє ставлення.

Серце – символ Центру; Бога; життя; розуму; ласки; любові; співчуття; у християнстві – символ радості та смутку; розуміння; сміливості; релігійної відданості; чистоти. На думку стародавніх учених, існує три життєво важливі центри людського тіла – *мозок*, *серце* і *статеві органи*. За традиційними уявленнями, місцем перебування розуму було *серце*, а мозок слугував лише його засобом. Отже, *серце* символізувало „центрально” мудрість. Для українців *серце* – це перш за все любов, лагідність, співчуття, радість, щастя [СС 1997: 111-112]: *брати до серця* [СФУМ 2003: 44]; *гаряче серце, добре серце, заворушилося серце, заграло серце* [СФУМ 2003: 639]; *серце в'яне, розм'якло серце, запалилося серце* [СФУМ 2003: 640].

Душа – духовна сутність людини, особливий початок, протиставлення тілесному й те, що визначає життя, особистість людини. *Душа* символізує безсмертя, тобто вічне існування в потойбічному світі: *випустити душу* (Кр, Луган, Чорн); *душа до ангелів полетіла* в кого, чия (– Нема тіки діда, вже душа його до ангелів полетіла) (Вес, Луган) [УВДС 2005: 124]; *душа пішла на волю* в кого, чия „хто-небудь помер” (Калм, Кір), *душа проситься на небо* в кого, чия „хто-небудь близький до смерті” (Алч, Лисо, Тим). Вона, з одного боку, є енергетичним центром, символом виявлення прихованої в людині реальності, а з іншого – своєрідною енергією, що здатна долати труднощі на шляху до найвищого миру [СЗЭ 2003: 149]. О. Каракуця, досліджуючи фразеологізми української мови з компонентом *душа*, підкреслює, що „діахронічний аналіз смислової структури слова *душа* виявив, що спочатку лексема мала символічне значення безсмертя, уособлення життя в матеріальних формах. За посередництвом складної системи уявлень сформувалося розуміння *душі* як духовної сутності, етичного ідеалу, з яким співвідносяться вчинки людини. У подальшому відбулося розширення цього значення на весь внутрішній світ людини як цілісну субстанцію і слово-міфологема набуло третього символічного значення – „вмістилище почуттів”, актуального в побудові мовного образу людини”. Саме символічна семантика осередку почуттів має широку сполучуваність і є мотивувальним фактором стійких сполук різних типів [Каракуця 2002: 15]: *перетліть душею (душою, душой)* „тяжко переживати” (КрЛ, Михайл, Ров), *в душі закипяти* [СФУМ 2003: 244], *душа болить (цемить, ятриться)* [СФУМ 2003: 225], *потеплішало на душі* чий, у кого [СФУМ 2003: 549] тощо.

Кров – символ споріднення, родового зв'язку та відмінності. *Кров* також є носієм життя: вона містить у собі принцип життєвого тепла, тому Мойсей заборонив вживати як їжу кров тварин [СЗЭ 2003: 249-250]. Експлікація таких понять як життя, душа, здоров'я, темперамент у концепті *кров* знайшло своє логічне відображення у вербалізації названого соматизму фразеологічним фондом мови: *хвилювати (бентежити,*

розпалювати, бунтувати) кров [СФУМ 2003: 743], *висисати (висмоктувати, випивати) [всю] кров* [СФУМ 2003: 84], *псувати (зіпсувати) кров* кому [СФУМ 2003: 581], *кров ударяє (бухає) в голову (до голови) кому* [СФУМ 2003: 315] тощо.

Як бачимо, багато соматизмів, маючи власну мовну семантику, характеризується додатковим культурним смислом, певною символічною значущістю, що утвердилися в культурній традиції народу.

Знання символіки є підвалиною для усвідомлення картини світу певного етносу, його поглядів, вірувань, ідеалів. Соматична символіка виникла в прадавні часи, відзначається багатозначністю та поліфункціональністю. Існування соматичного символічного коду є результатом роботи творчої уяви людини та її прагнення визначити свою унікальність за допомогою конкретних образів, шляхом аналогії одного явища іншому. Завдяки символізації компонент-соматизм стає семантичним центром фразеологізму, однак не всі соматизми-символи є активними під час фразеотворення, зокрема виразного символічного наповнення позбавленні такі компоненти ФО: *вухо, в'язи, горло, груди, зуби, коліно, лице, палець, плече, хребет, шкіра, щоки* й деякі інші.

Вплив символічного характеру компонента-соматизму на загальну семантику стійких сполук має важливе значення: образно-асоціативний потенціал символів-соматизмів великою мірою детермінує культурну конотацію фраземи.

Різні питання соматичної фразеології (наприклад, місце фразеологічної соматички в дзеркалі архетипних уявлень людини, назви-субститути соматизмів у діалектній фразеології тощо) ми плануємо розглянути в подальших наукових розвідках.

Джерела

СЗЭ 2003 – Символы, знаки, эмблемы: Энциклопедия / Под общ. ред. В.Л. Темизына. – М.: Локид-Пресс, 2003. – 495 с.

СІС 2000 – Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

СС 1997 – Словник символів / За заг. ред. О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. – К.: Ред. часопису „Народознавство”, 1997. – 156 с.

СФУМ 2003 – Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.

УВДС 2005 – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу: 6019 фразеологізмів. – 5-е вид., перероб. й доп. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.

ЭСЗЭ 2001 – Энциклопедия символов, знаков, эмблем / Авт.-сост. В. Андреева и др. – М.: „Издательство Астрель”: МИФ: ООО „Издательство АСТ”, 2001.– 576 с.

Література

Алефиренко 2002: Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. – М.: Academia, 2002. – 394 с.

Войтович 2005: Войтович В. Українська міфологія. – Вид. 2-е, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.

Каракуця 2002: Каракуця О.М. Фразеологізми української мови з компонентом „душа” (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти). Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 19 с.

Кононенко 1991: Кононенко В.І. Словесні символи в семантичній структурі фраземи // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 30-36.

Костомаров 1994: Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.

Куцик 1997: Куцик О.А. Слова-символи як образно-смысловий центр формування фразеологізмів (на матеріалі української та російської мов). Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997. – 23 с.

Лосев 1991: Лосев А.Ф. Логика символа // Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 247-274.

Лотман 1996: Лотман Ю.М. Символ в системе культуры // Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 146-160.

Маковский 1992: Маковский М.М. „Картина мира” и миры образов (лингвокультурологические этюды) // Вопросы языкознания. – 1992. – № 6. – С. 36-53.

Мелерович 2004: Мелерович А.М. О структуре и функциях фразеологических символов // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 94-101.

Потебня 2000: Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // Потебня А.А. Символ и миф в народной культуре: Собр. тр. – М.: Лабириント, 2000. – С. 5-91.

Шелестюк 1997: Шелестюк Е.В. О лингвистическом исследовании символа (обзор литературы) // Вопросы языкознания. – 1997. – № 4. – С. 125-142.

Список населених пунктів

Алч – Алчевськ, Анд – Андріївка м. Сніжного, Артем – Артемівськ Перевальського р-ну, Білк – Білокуракине Білокуракинського р-ну, Бонд – Бондарівка Марківського р-ну, Брян – Брянка, Бул – Булавінівка Новопокровського р-ну, Велик – Великоцьк Міловського р-ну, Вес – Веселе Старобільського р-ну, Георг – Георгіївка Лутугинського р-ну, Донец – Донецьк, Жд – Жданівка м. Харцизька, Жов – Жовте Слов'яносербського р-ну, Зел – Зелеківка Біловодського р-ну, Зор – Зоринськ Перевальського р-ну, Зорик – Зориківка Міловського р-ну, Іван – Іванівна Антрацитівського р-ну, Калм – Калмиківка Міловського р-ну, Кар – Карпати Перевальського р-ну, Кір – Кіровськ, Кр – Краснодон, КрЛ – Красний Луч, Кругл – Круглик Лутугинського р-ну, Лисич – Лисичанськ, Лисо – Лисогорівка Новопокровського р-ну, Лоз – Лозівський Слов'яносербського р-ну, Луган – Луганськ, Лут – Лутугине Лутугинського р-ну, Макар – Макартетине Новопокровського р-ну, Михайл – Михайлівка м. Ровеньок, Молгв – Молодогвардійськ м. Краснодона, Нещер – Нещеретове Білокуракинського р-ну, НижД – Нижня Дуванка Сватівського р-ну, Новбор – Новоборовиці Свердловського р-ну, Новом – Новоомелькове Старобільського р-ну, Новт – Новотошківське м. Кіровська, Ор – Оріхове Старобільського р-ну, Осин – Осинове Новопокровського р-ну, Перш – Першозванівка Лутугинського р-ну, Петр – Петрівка Станично-Луганського р-ну, Підг – Підгорівка Старобільського р-ну, Підл – Підлісне Попаснянського р-ну, Покр – Покровське Троїцького р-ну, Попів – Попівка Білокуракинського р-ну, Раф – Рафаїлівка Антрацитівського р-ну, Ров – Ровеньки, Розс – Розсохувате Марківського р-ну, Рубіж – Рубіжне, Саб – Сабівка Слов'яносербського р-ну, Св – Свердловка Сватівського р-ну, Сват – Сватове Сватівського р-ну, Свердл – Свердловськ, Сіверс – Сіверськодонецьк, Сніж – Сніжне, Старб – Старобільськ, Стах – Стаханов, Сте – Степанівка Шахтарського р-ну Донецької обл., Степ – Степове Слов'яносербського р-ну, Тим – Тимошине Білокуракинського р-ну, Тит – Титарівка Старобільського р-ну, Тр – Троїцьке, Трет – Третяківка Біловодського р-ну, Фр – Фрунзе Слов'яносербського р-ну, Хв – Хворостянівка Старобільського р-ну, Червп – Червонопартизанськ м. Свердловська, Чорн – Чорнухине Перевальського р-ну, Шахт – Шахтарськ Шахтарського р-ну Донецької обл., Щас – Щастя м. Луганська.

The somatic symbols in phraseological units with the help of conceptual analyse are being carried out in the article. The main point is given to the explication of worldwide folk Ukrainian dominants which are somatic symbolic system.

Keywords: phraseological unit, somatic, symbol.

Надійшла до редакції 24 вересня 2007 року.

Алла Таран

ББК 81.2Ук – 3
УДК 811.161.2'373

ТИПИ КОНКУРЕНТНИХ НОМІНАЦІЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено проблемам неології сучасної української мови, зокрема конкуруванню номінацій. Конкурентними авторка вважає угруповання номінацій зі спільним означуванням (реалією або поняттям), але різними його означеннями, здатними до взаємозаміни в сучасній українській мовній практиці. На підставі аналізу текстів українських мас-медіа виділено типи конкурентних номінацій-варіантів і синонімів, встановлено їхні формально-семантичні та функціонально-стилістичні властивості.

Ключові слова: мовна практика, лексикон, номінація, синонім, варіант, конкурування номінацій.

У часи глибоких соціальних зрушень закономірно інтенсивно змінюється словниковий склад мови, реагуючи на виникнення нових понять та явищ у матеріальному й духовному житті суспільства. Доказом ґрунтовних змін є значний масив нових номінацій, ще не засвідчених словниками, але вживаних у мовній практиці. Таку лексику відображають передусім видання засобів масової інформації, художня література, теле- і радіомовлення, її реєструють уже й загальномовні та спеціальні словники, укладені та видані в період незалежності. Інновації, з одного боку, виявляють різні процеси оновлення української мови, тенденції її розвитку, а з другого – потребують вноормування та кодифікації з урахуванням нових потреб і вимог до мови українського суспільства. Саме мовна практика унаслідок співіснування слів та словосполук зі спільним об'єктом номінації, проте різними способами його означення, а отже, таких, які певним чином здатні конкурувати за своїми формальними, семантичними або функціональними ознаками в мовній діяльності сучасного українського суспільства. Виділення типів таких лексико-словотвірних інновацій неможливе без з'ясування тенденцій їхнього засвоєння сучасною українською мовою, без виявлення чинників, які забезпечують їхню стійкість у мовній практиці суспільства й у системі мови. Водночас з'ясування передумов появи номінацій-конкурентів, ступеня їхньої тотожності чи, навпаки, засобів їхньої семантичної або

функціонально-стилістичної диференціації дає змогу обґрунтувати доцільність фіксації нової лексики в нормативних словниках сучасної української мови.

В українському мовознавстві на сьогодні відсутні праці, які своїм об'єктом обирали б конкурентні номінації і ставили завдання з'ясувати причини їхньої появи, формально-семантичну будову, функціональні властивості, а отже, спеціально вивчали б чинники їхнього усталення в лексиконі, можливості їхнього закріплення не тільки в поточному мовленні, а й у системі мови, яку подають сучасні нормативні українські словники. Водночас українські дослідники уже звертали увагу на сукупності номінацій одного об'єкта чи поняття, що здатні взаємозамінюватися, конкурувати в мовленні, а отже, співіснувати в системі мови. Назвемо передусім теоретичні студії В.Т. Коломієць, Ф.О. Нікітіної, Л.О. Родніної, О.Г. Муромцевої, які засвідчили формування таких угруповань в українському лексиконі XIX – XX ст., а також І. Кузьми, яка проаналізувала формування та розвиток угруповань прикметників-варіантів та словотвірних синонімів в історії української мови (від XI ст. до нашого часу). Побіжно торкалися цих явищ у своїх працях Н.Ф. Клименко, О.А. Стишов, Л.В. Струганець, Д.В. Мазурик, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, О.О. Остапчук, Л.М. Колібаба, досліджуючи різновиди інноваційних процесів в українській мові кінця XX – початку XXI ст. За мету своєї розвідки ми й поставили вивчення передумов та способів формування за участю лексико-словотвірних інновацій угруповань конкурентних номінацій у сучасній українській мовній практиці, встановлення їхніх типів, а також чинників, які сприяють усталенню таких угруповань або призводять до втрати певних їхніх членів.

Здатність до конкурування виявляють номінації, що перебувають у відношеннях лексичної (повна або часткова тотожність лексичного значення, виражена основою слова) або словотвірної (слова мають спільне словотвірне значення, виражене формантом) варіантності чи синонімії. Хоча мовознавча наука накопичила значну кількість теоретичного і фактичного матеріалу, що з певних позицій висвітлює питання синонімії та варіантності мовних одиниць, питання синонімії та варіантності номінацій, виражених словотвірними засобами, залишається дискусійним. Поняття „словотвірні (дериваційні) синоніми” (І.І. Ковалик), „лексичні варіанти” (Л.О. Родніна), „словотвірні синоніми”, „словотвірні варіантні дублети” (І.І. Ковалик), „морфологічні синоніми”, „фонетичні і морфологічні варіанти” (О.С. Ахманова), „дериваційно-морфологічні варіанти”, „словотвірні варіанти”, „спільнокореневі слова” (Р.П. Рогожнікова), „дублети” (Д.М. Шмельов), „спільнокореневі синоніми”, „паралельні похідні (утворення)”, „формальні модифікації лексеми” (Л.П. Денисенко), як правило, використовують для означення мовних одиниць із тотожними лексичним та категорійним словотвірним значенням. Однак стосовно обсягу виражених цими термінами понять та їхнього співвідношення дослідники слов'янських мов висловлюють різні погляди.

І.Г. Матвіяс стверджує, що „варіантність становить істотну ознаку української літературної мови від самого початку її виникнення і до наших днів, хоч на кожному історичному етапі виявляється неоднаково” [Матвіяс 1998: 155]. К.С. Горбачевич, керівник колективу укладачів словника-довідника „Труднощі слововживання та варіанти норм сучасної російської мови” (Ленінград, 1974), висловив думку про те, що варіанти слів – це видозміни того ж слова, що зберігають тотожність морфолого-словотвірної структури, лексичного й граматичного значення, але різняться фонетично (вимовою звуків, складом фонем, місцем складу або поєднанням цих ознак) чи формотвірними афіксами [Горбачевич 1978: 17]. За терміном *варіантність* у лінгвістиці закріпилося значення такої видозміни, яка стосується не змісту, а форми мовної одиниці і є позиційно зумовленою, адже пари слів на зразок *страхувальник-страхівник* мають тотожну семантику, їхнє вживання не сигналізує про наявність у них певних семантичних розбіжностей. Поява в цих словах того чи іншого суфікса спричинена лише типом твірної основи, до якої він приєднується: дієслівна основа дає сполучення із суфіксом *-льник* (*страхувати-страхувальник*), прикметникова – із суфіксом *-ник* (*страховий-страхівник*). Саме в наявності словотвірної зумовленої позиції варіювання формантів полягає відмінність словотвірних варіантів від фонетичних і фонематичних (алофонів). У статті „Варіанти” в енциклопедії „Українська мова” О.О. Тараненко кваліфікує варіанти як „видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження (фонемний, морфемний або лексичний склад, місце наголосу, парадигму відмінювання, порядок слів і т. ін.), але не порушують принципу її тотожності” [Тараненко 2004: 62]. У словниковій статті „Варіантність норми” В.М. Русанівського у цій же енциклопедії зазначено, що нормативним варіантом вважаються тільки стилістично однопланові слова [Русанівський 2004: 64]. Л.О. Родніна називає варіантом слова, або лексичним варіантом, дериват, який відрізняється від основного слова афіксом і має меншу, ніж це слово, частоту чи сферу вживання, але ідентичне значення (експресивно-стилістичні конотації вона розглядає як компоненти основного лексичного значення слова). Різносудісні деривати від однієї основи на зразок *вартувий-вартівник-вартник-вартовик*, що виявляють додаткові значення або відтінки значень при збереженні загального основного значення, Л.О. Родніна трактує як лексичні синоніми [Родніна 1970: 7]. На думку Р.П. Рогожнікової, варіанти слів не мають семантичної різниці, повністю збігаються за значенням, тому для них істотними є стилістичні відмінності [Рогожнікова 1966: 12], пор. в сучасній українській мові: *татування-татуаж* чи *паркування-паркінг*. Серед усіх типів варіантів найпоширенішими є словотвірні, що пояснюється важливістю ролі словотворення в процесах номінації, у поповненні та оновленні лексики української мови. Дериваційні варіанти – це видозміни тієї ж лексеми, які за умови спільності кореня і значення мають різну словотвірну будову [Семиряк 1973: 4, Кучеренко 1985: 8].

Обов'язковим для формування словотвірної варіантної пари є спільна лексична й словотвірна семантика її компонентів на одному синхронному зрізі, оскільки за моделлю спільна твірна основа + варіантні суфікси нерідко можуть утворюватися і слова-пароніми [Кузьма 2006: 21]. Як приклади І. Кузьма подає пари прикметників: *трансцендентний* – *трансцендентальний* (словотворчі суфікси-варіанти *-н-* й *-альн-*) – словотвірні варіанти, але *музичний* – *музикальний* з тими ж варіантними суфіксами становлять уже пару паронімів, а не словотвірних варіантів. До цих прикладів можна додати й такі пари прикметників, як *ангінний-ангінозний* (словотвірні варіанти), але *вітамінний-вітамінозний* (пароніми) або іменників *піарник-піарівець* (словотвірні варіанти), але *податник-податківець* (пароніми).

Явищем, близьким до словотвірної варіантності, є словотвірна синонімія. Починаючи від І.І. Ковалика, який основою словотвірної синонімії вважав однофункційність словотворчих афіксів, синонімію яких виявляється тільки в поєднанні з твірною основою чи з твірним словом, сучасна славістика оперує широким спектром тлумачень цього явища. В.В. Грещук називає словотвірними синонімами „тотожні чи близькі за значенням спільнокореневі слова з однофункціональними, але різнозвучними формантами” [Грещук 1995: 164]. О.М. Тихонов словотвірні синоніми розумів як спільнокореневі похідні слова, що мають однакове або близьке словотвірне значення, виражене за допомогою різних афіксів (префіксів, суфіксів чи їхніх комбінацій) [Тихонов 1985: 34-35]. На думку Л.О. Родніної, „словотвірними синонімами вважаються ряди спільнокореневих дериватів, які належать до однієї частини мови й оформлені різнозвучними афіксами з однаковим, спільним словотвірним значенням” [Дідківська/Родніна 1982: 5]. Спільнокореневими словами, а не варіантами одного слова Н.Ф. Клименко та Є.А. Карпіловська вважають деривати, утворені синонімічними суфіксами та суфіксами-дублетами – „факультативними варіантами суфіксальних одиниць” [Клименко/Карпіловська 1998: 142].

Словотвірна синонімія та варіантність з погляду історії й сучасності – це складні міжрівневі явища в мові, що є предметом дослідження не тільки синхронної та діахронної дериватології, а й лексикології, семасіології, фонології, морфології, стилістики, культури мови, загального мовознавства [Кузьма 2006: 6]. У нашому дослідженні розглядаємо „словотвірні варіанти” як номінації, що виявляють повну тотожність значення, але розходяться в способах його оформлення, а „словотвірні синоніми” – як номінації, що мають розходження в самому значенні, виявляючи різні ознаки для номінування того ж об'єкта. З огляду на це вивчення угруповань номінацій, здатних конкурувати в сучасній українській мовній практиці, закономірно пов'язане з розглядом проблем синонімії та варіантності нової лексики.

Сучасне мовознавство поки що не має у своєму розпорядженні логічно вибудованої класифікації типів конкурентних номінацій, однак перші спроби в цьому напрямку вже зроблено [Карпіловська 2004; Остапчук 2006]. Основними причинами появи варіантності на лексичному рівні є співіснування: нормативних та ненормативних (діалектних, регіональних, стилістично-маркованих) варіантів номінацій: *дискголд-дискголд*, *наплевчик-наплічник*; запозичених і питомих лексем; особливо поширений такий тип варіантності в професійному та молодіжному жаргоні: *e-mail-імейл-емейл-е-мейл* і *мило-мейл-мейлик-імейлик*, *драйвер* і *дрова*, *ISQ-ай-сі-кью* і *аська* [Остапчук 2006: 226]; неологізмів та архаїзмів з метою „націоналізації норми”, що стосується актуалізованих останнім часом таких номінацій, як *накладанець* і пор. активно вживані досі *бутерброд*, *канапка*; *сиротинець* і паралельно вживані *інтернат*, *дитбудинок* [Гнатюк 2004: 101-105].

Спостереження над конкуруванням номінацій, спричиненим інноваціями в сучасній українській мові, дають підстави виділити два типи конкурентних лексичних одиниць: варіанти та синоніми, причому в межах кожної з цих груп здатність до взаємозаміни в номінації виявляють як непохідні, так і похідні слова. Інновації-абсолютні синоніми (дублети) мають спільну семантичну структуру, а отже, повний збіг лексичних значень, різняться вони між собою лише способом словотворення або стилістичним забарвленням чи сферою вживання, пор. *фіктивна фірма* і *фірма-фантом*, *долари* і *гріни*, *американські гривні*, *бакси*, *зелені*. Абсолютні синоніми є найбільш вразливими для нормування, оскільки мова, як відомо, намагається позбутися надлишкових номінацій. Водночас часто різні функціонально-стилістичні властивості таких дублетних назв уможливають їхнє закріплення в різних сферах мовної діяльності українського суспільства. Наприклад, угруповання номінацій *продукувальник-продуцент-виробник* містить абсолютні синоніми, тому що всі ці слова мають спільне лексичне значення „той, хто виробляє яку-небудь продукцію, виробник”. За дефініцією слова *продуценти* у „Сучасному словнику іншомовних слів” О.І. Скопненка і Т.В. Цимбалюк „виробники, країни, що виробляють певний товар” вимальовується гіпонімічна опозиція: *виробник*, *продукувальник* – загальне значення, *продуцент* – стосовно певних об'єктів-виробників. Утім, їхній різний стилістичний потенціал уможливило співіснування таких конкурентних номінацій у мові, оскільки вони обертаються у різних функціональних сферах, виконують у мовленні різні комунікативні настанови, а отже, скоріше співіснують, а не конкурують, заперечують одне одного. Отже, конкурування в системі мови не завжди призводить до конкурування в мовній практиці. Натомість дублети без відмітних стилістичних ознак конкурують як в системі мови, так і в тексті, в конкретних мовленнєвих актах, пор. приклади такого конкурування тотожних за обсягом семантики інновацій у сучасній українській пресі: *Хтось, може, і поспішив списати 40-річну супермодель Сінді Кроуфорд на „пенсійний” берег. Топ-модель передаватиме досвід молодим. ... „на ура” розходяться відеозаписи з комплексом вправ для покращення фігури у виконанні моделі* (всі з однієї статті в: Україна молода, 06.06.2006, с.16). *Крок за кроком за півроку напелегливих занять я й створила свою першу інтернет-галерею, в якій*

виставила роботи власні й кількох знайомих по школі. Тоді в Україні були тільки дві **віртуальні галереї**: моя і Нацбанку, який очолював Віктор Ющенко. Завдяки цій **онлайн-галереї** я отримала першу пропозицію на роботу від німецької фірми у Гессені (всі з однієї публікації в журналі „Жінка”, серпень, 2007, с.5). Означаючи спільне поняття, такі номінації водночас унаслідують різні його властивості та аспекти, за якими його можна сприймати та називати, пор.: *віртуальна* – протиставлена реальній, тобто уявна, штучна; *онлайн* – та, до якої можна доступитися у будь-яку хвилину, яка є інтерактивною, працює в режимі реального часу, перебуває на лінії спілкування, прямого доступу (від англ. *on line* „на лінії”); *інтернет* – яка існує в комп’ютерній мережі, взаємодії.

Зразком часткових лексичних синонімів є угруповання таких одиниць, як *дизайнер-майстер-ландшафтник-флорист-фітодизайнер-рослинник-зеленбудівець*. Основа **дизайн-** відсутня в реєстрі 11-томного академічного тлумачного „Словника української мови” (далі – СУМ). У реєстрі „Орфографічного словника української мови” (1994) її входження до українського лексикону підтвержене словами *дизайн, дизайнер, дизайнерський*. Україномовні газети останніх років фіксують її також в словах *фітодизайн, дизайн-студія*. Перше слово є типовим композитом, друге належить до напівкомпозитів та напіваббревіатур, на що вказують різні позиції основи **дизайн-** в аналізованих словах [Клименко 2003: 87 – 88].

Разом з тим англіцизм *дизайнер* утворює вже й гіперо-гіпонімічні об’єднання з номінацією *фітодизайнер*, зафіксованою у словнику-довіднику Д. Мазурик „Нове в українській лексиці” зі значенням „фахівець із фітодизайну”. Основа **фіто-** (з грецького *φυτό(v)* „рослина”) в СУМі зареєстрована в двох композитах – найменуваннях професій: *фітопалеонтолог* та *фітопатолог*. У „Великому зведеному орфографічному словнику сучасної української лексики” за редакцією В.Т. Бусела інновацій із основою **фіто-** значно більше: *фітофтора, фітотрон, фітотронний, фітопланктон* та ін. У своїх подальших розмірковуваннях над причинами конкурування номінацій та тенденціями їх усталення в сучасній українській мові, крім власної картотеки, також використовуємо приклади з комп’ютерного фонду інновацій в сучасній українській мові, створюваного у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, де засвідчено вже чимало угруповань конкурентних номінацій, напр.: ...*потреба роздержавлення ЗМІ вже не викликає жодних сумнівів як у журналістів, так і в керівників виконавчих та представницьких органів влади...*(Україна молода, 21.06.2006, с.06); *На прес-конференції з нагоди Дня журналіста Президент говорив про відповідальність мас-медіа, коаліцію, статус російської мови, інтеграцію в НАТО й те, чому важко бути українським Президентом* (Україна молода, 07.06. 2006, с.4). *І те, і друге – неправда, котра ніколи не мала б найменшого впливу на суспільну свідомість, якби щодня не нав’язувалася через медіа* (Голос України, 28.09.2006, с.3). У зазначених прикладах лексеми *ЗМІ, медіа, мас-медіа* конкурують у текстах, маючи спільну семантику „засоби масової інформації”. „Словник новотворів української мови кінця ХХ ст.” Г.М. Віняр і Л.Р. Шпачук подає, крім лексем *медіа, мас-медіа (мас-медіа)*, також похідні від них композити *медіа-курс, медіа-індустрія, медіамагнат, медіа-магнатство, медіа-проект*.

Часом у мовній практиці родова назва (наприклад, *візажист*) може вживатися паралельно з назвою видовою, спеціалізованою (*іміджмейкер, татумейкер, стиліст*), а отже, й менш знайомою звичайному мовцеві. Пор. інновація *візажист* позначає особу, яка займається прикрашанням, оформленням лише обличчя людини (фр. *visage* – обличчя), а вже наявна в українському лексиконі номінація *косметолог* стосується особи, яка прикрашає, покращує шкіру обличчя, тіла, волосся людини (гр. *kosmetike* – мистецтво прикрашати). Слово *стиліст* уже відоме носіям української мови у значенні, зафіксованому СУМом, а саме: „Той, хто володіє мистецтвом літературного стилю, майстер літературного стилю”. Проте в останні роки це слово все активніше функціонує в новому значенні „фахівець, який розробляє новий стиль у чомусь (одязі, зачісці, оформленні інтер’єрів тощо” [Карпіловська 2004а: 6].

Такі слова формують лексико-тематичні парадигми слів із першою основою-класифікатором і водночас поповнюють парадигми слів з однаковими основами-ідентифікаторами, орієнтованими на опорну назву професії [Клименко 2003: 90]. Ця група конкурентних інновацій засвідчує одно- і кількаслівні номінації. Згорання описових найменувань в афіксальні утворення ілюструють такі приклади, як: спеціаліст з упорядкування ландшафту – *ландшафтник*, напр.: *професійних ландшафтників, садівників* (День, 23.06.2006, с.19), спеціаліст з упорядкування клумб і квітників – *флорист*. У ВТССУМі зафіксована номінація *флорист* зі значенням „той, хто створює композиції з засушених квітів і листя, займається флоризмом“, у свою чергу, інновацію *флоризм* у „Сучасному словнику іншомовних слів” О.І. Скопненка та Т.В. Цимбалюк подано з дефініцією „мистецтво комбінованого засушування рослин для створення картин”. За значенням „той, хто komponує букети, квіткові композиції” слово *флорист* зближується з номінаціями тих, хто займається ікебаною, хоча однослівної номінації таких осіб, як свідчать навіть найновіші словники, українська мова поки що не має.

Щодо мовної варіантності на рівні словотвору, то тут важливу роль, як вважають дослідники динаміки сучасних слов’янських мов, відіграє соціальна необхідність тих чи інших номінацій, їхня фреквенція у мовленнєвому потоці, отже, для постановки таких варіантів важливою є специфіка конкретної історичної ситуації [Нещименко 2003: 24]. Словотвірна варіантність реалізована в сучасному українському лексиконі конкурентними номінаціями з різною формально-семантичною структурою. Конкурентні угруповання здатні формувати похідні від основ різної частиномовної належності, а отже, охоплювати номінації з різною

словотвірною мотивацією або об'єднувати похідні, утворені від спільної твірної основи різними способами й за різними моделями: *страхувальник-страхівник-страхагент, викид-викидання, новинар-новинник-новиннєвик*. Цю тенденцію до творення конкурентних назв можна простежити на прикладі варіантних спільнокоренових номінацій-кальок і питомих слів. Під калькою розуміємо нову лексему, створену питомими мовними засобами за зразком іншої мови. Зіставне дослідження таких варіантних рядів номінацій дає змогу виявити їхнє місце в лексиконі [Карпіловська 2004б]. При калькуванні копіюється структура чи внутрішня форма прототипа номінації в іншій мові з адаптованим перекладом її компонентів: пор.: *піармен-піарник-піарівець, клонмейкер-колоніст* – напівкальки, оскільки калькується (замінюється питомим формантом) лише частина слова.

Морфологічною особливістю сучасної української мови є майже повна відсутність у ній активних та пасивних дієприкметників теперішнього часу. Їм відповідають або окремі лексеми, або підрядні конструкції чи субстантивні словосполучення, наприклад, замість номінації *мітингуючі* допустимі з погляду сучасних мовних норм *учасники мітингу, мітингувальники, мітингарі*. Ю. Шерех вдало обіграв значення слова *брехня* і його книжного синоніма *олжа*: „*А це був би тільки початок – ні, не брехень, але – так назв'їм це – зсувів дійсності, для чого не так давно пущено в головний обіг делікатніше слово олжа, витягнене зі словника дум*” [Цит. за: Карпіловська 2004а]. Конкурування книжних і нейтральних лексем показове для сучасного українського мовлення, пор.: *керівник, начальник, вождь, лідер і достойник, зверхник, чільник, очільник, очільниця; небокрай, обрій, небосхил, горизонт і овид; злочин і переступ, портрет і парсуна; елемент і первень*, напр.: *У другій частині „карибського” блокбастера, який невдовзі вийде на наші екрани, Джека Горобця озвучив лідер гурту „ТНМК”* (Україна молода, 23.06.2006, с.23). *Очільниця кафедри муніципального управління і місцевого самоврядування Тамара Іванова розповіла, що невдовзі Академія матиме власноруч створені підручники „Комунальна власність” і „Муніципальні землі”* (Вечірній Київ, 08.09.2006).

До конкурування виявляють здатність номінації, що містять питомі та запозичені форманти або основи. За традицією у дериваційній граматиці діє тенденція зв'язку власних основ із власними формантами, запозичених – із запозиченими. Гібридні утворення здебільшого мають експресивно-оцінні конотації, пор.: *супердиво, інтердівчинка, іножуйка, топновини*. Натомість у сучасній мовній практиці спостерігаємо активізацію словотворчих засобів іншомовного походження, зокрема їхню сполучуваність з питомими українськими основами. Таку тенденцію виявляє префіксоїд *пост-*, який указує на наступність того, що названо твірною іменниковою основою, синонімізуючись з питомою прислівниковою основою *після-*, напр.: ... *молодь, як і всі українці, переживає постреволуційний період розчарування* (Вечірній Київ, 15.09.2006, с.6). *Багато хто з його соратників легко знайде собі місце в новому, пострєформеному, політичному світі* (Дзеркало тижня, 2006, 582). Натомість у мовній практиці утворення з обома розглядуваними словотворчими засобами мирно співіснують, пор. такі новотвори з праці О.А. Стишова, як *післябогданівський, післямазетинський, післяхрущовський і постперебудовний, посттоталітарний, постчорнобильський* [Стишов, 2005: 191]. Щоправда, запозичений префіксоїд *пост-* має конотацію книжності, належності до високого стилю мови.

Конкуренцію у сучасній українській мовній практиці виявляють також однослівні та багатослівні дериваційні номінації, які до того ж можуть бути питомими і запозиченими, пор.: *коаліціонери-коаліціанти-коаліційні парламентарії* або *політPR і політичний піар, ньюсмейкер і публічна людина, людина тусовки, мер-міський голова-голова міської держадміністрації, Голова Верховної Ради України-спікер, фешн-мода, одяг прет-а-порте-„готовий, якісний і надійний одяг; ужиткова мода”-готовий одяг, одяг от-кутюр „висока мода”-ексклюзивна модель-індопошиття*, що спричинює перехід питомих номінацій *готовий одяг, індопошиття* у пасивізований шар лексики.

У цілому застосування різноманітних технік деривації на основі залучення ізофункціональних суфіксів, враховуючи можливості вибору основи, призводить до виникнення багатокомпонентних варіантних рядів інновацій, напр.: *діаспорит-діаспорянин-діаспорець-діаспорівець-діаспорник* (конкуренція різних формантів у межах однієї словотвірної категорії), *інтернетівець-інтернетник-інтернет-користувач* (конкуренція результатів різних способів деривації: суфіксальних утворень і складного слова), *податківець-податкоплатник-оподаткований* (ці інновації демонструють спільність категорійного значення, спільність твірної основи, але можуть різнитися за суфіксом-категоризатором і спектром властивих йому значень) [Остапчук 2006: 231]. За характером співвідношення лексичної (предметної) семантики серед конкурентних номінацій можна виділити такі групи: 1) інновації деталізують семантику наявних номінацій і утворюють з ними гіпонімічні (родо-видові) опозиції, пор.: *ньюспік-новомова-новомова-дубль*. *Ньюспік* – це нове запозичення, транскрибована англ. номінація *new speak* – нова мова, нове мовлення. *Новомова* – це новотвір, український відповідник англіцизма *ньюспік* з роману „1984” Дж.Оруела, а *новомова-дубль* вказує, що це мова офіційних кіл, нової ідеології держави, на відміну від новомови радянського часу. Аналіз компонентного складу семантики цих слів показує, чому вони становлять лише часткові синоніми, які саме компоненти у їхньому значенні відмінні.

Спостереження над конкурентними номінаціями переконують в тому, що вони можуть мати різну частининомовну належність: іменники (*тандем-дуєт, спілка, союз (творчий); дайвінг-пірнання, стрибки у воду; перформенс-шоу, видовище, вистава*); прикметники (*медійний-медіальний, глядачевий-глядацький, новинний-новиннєвий-новинарний, резонансний-резонансовий* (у новому значенні „суспільно значущий, широко (скандально) відомий”). У „Словнику іншомовних слів” (СІС, 1974) *медіальний* подано зі значенням

„серединний, розміщений ближче до серединної площини тіла людини або тварини, а в мові сучасної української преси цей прикметник вживається з новим значенням „пов’язаний з медіа, із засобами масової інформації” і вступає в конкурування з прикметником *медійний*, пор.: *медіальний продукт і медійний продукт*, пор: *Лише копітка виважена праця і, як результат – якісний медіальний продукт* (Політика і культура, 2003, № 44); *Чому ж ми миримося з вилученням з української культури її російськомовної складової й обмеженням використання російської мови у медійному просторі?* (Голос України, 28.09.2006, с.3). Інновації створюють умови для конкурування і дієслів (*позиціонувати-визначити-окреслити-встановити*), напр.: ... *працівникам телеканалу, який ще рік тому позиціонував себе як „культ першості”, перестали виплачувати заробітну платню* (Україна молода, 02.06.2006); *„Скажіть, будь ласка, три місяці, що минули після 26 березня, хіба їх було недостатньо, щоб визначити структуру Верховної Ради, визначити кандидатури голови парламенту?”*, - *запитав регіонал* (Українська правда, 8.06.2006); прислівників (*минулого року-минулоріч, цього року-цьогоріч, власноручно-власноруч*), напр.: ...*експерти центру виїждять у конкретні місця і збирають інформацію на ціни та послуги власноруч* (Україна молода, 27.06.2006, с.3); ...*коли професіонали рівня Олександра Роднянського... змушені власноручно займатися всіма стадіями виробничого процесу* (День, 21.07.2006.С.9). Названі номінації *власноруч-власноручно* абсолютно тотожні за значенням „щось робити власними руками”, але різняться формою, тому це варіанти слів.

Навіть побіжний огляд мовного матеріалу доводить, що здатність до конкурування виявляють переважно слова повнозначних частин мови (іменники, прикметники, дієслова та прислівники). У межах сполучників та прийменників вона обмежена, а для числівників взагалі не характерна.

Серед значного матеріалу ми зафіксували нові варіанти написання інновацій з абрєвіатурними основами, напр.: *МНСники й еменесники, ПТУшник й петеушник, SMS’ка і смс-ка*, напр.: *Обставини події з’ясовують МНСники спільно з військовими – вибухова знахідка, можливо, є частиною реактивного снаряда, що призначається для розуміння мінних полів* (Україна молода, 23.03.2007, с.3); *І хоча на місці знахідки працювала оперативна група СБУ та міліції, а також еменесники, санепідемстанція, представники прокуратури та громадськість про факт радіоактивної знахідки в місті навіть не підозрювали* (Україна молода, 19.01.2007, с.5); *Цушко має забезпечити конституційне право вийти на демонстрацію навіть ПТУшникам, про яких він так пристрасно відгукується* (Україна молода, 23.03.2007, с.9); *Колон приречених петеушників, що неприкаяно блукають сьогодні Києвом, це не стосується* (Критика, квітень 2007, с.3). Такі інновації в написанні слів мають спеціальну назву – орфографічні новації, або неографізми – зміни у записі номінації. „Англо-російський словник з лінгвістики та семиотики” (АРС) за ред. А.М. Баранова та Д.О. Добровольського трактує його як „зміну в написанні, що не зачіпає вимови” номінації [Англо-русский... 2001: 244].

Здійснений аналіз дозволяє зробити висновки про те, що конкурування відбувається у тих випадках, коли необхідно показати різні аспекти означення певних реалій чи поняття, уточнити таке означення або додати до нього нових конотацій. У такий спосіб унаслідуються зміни в мовній картині світу. В українському лексиконі, як і в лексиконі кожної мови, такі угруповання номінацій-конкурентів наявні і засвідчують національномовні способи категоризації та аспектуалізації певних об’єктів і понять.

Література

- АРС 2001: Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике / Под ред. А.Н. Баранова и Д.О. Добровольского. – М.: Азбуковник, 2001. – Изд. 2-е, испр. и доп. – 640 с.
- ВТССУМ 2004: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2004. – 1440 с.
- Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2003. – 896 с.
- Віняр/Шпачук 2002: Г.М. Віняр, Л.Р. Шпачук Словник новотворів української мови кінця ХХ століття. – Кривий Ріг: Криворізький держ. пед. ун-т, 2002. – Вип.2. – 180 с.
- Гнатюк 2004: Гнатюк Л. Реактивація лексико-семантичних засобів як джерело поповнення словникового складу сучасної української літературної мови // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2004. – Вип.11. – Кн.1. – С. 101 – 105.
- Горбачевич 1978: Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Ленинград: Наука, 1978. – 238 с.
- Грещук 1995: Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
- Дідківська/Родніна 1982: Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір. Синонімія. Стилїстика. – К.: Наукова думка, 1982. – 170 с.
- Карпіловська 2004а: Карпіловська С.А. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики) // Українська мова. – 2004. – № 3. – С. 3 – 29.
- Карпіловська 2004б: Карпіловська С.А. Конкурування варіантних номінацій як вияв тенденцій розвитку лексики: регулятори рівноваги // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту: Зб. до 50-річчя проф. А.П. Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С.122 – 132.

- Клименко 2003: Клименко Н.Ф. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови // Українська мова. – 2007. – № 3 – 4. – С. 83 – 105.
- Клименко/Карпіловська 1998: Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української мови. – К.: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1998 – 161 с.
- Кузьма 2006: Кузьма І. Словотвірна синонімія і словотвірна варіантність прикметників в українській мові. – Л.: Літопис, 2006. – 308 с.
- Кучеренко 1985: Кучеренко Л.І. Комбінована варіантність слова // Мовознавство. – 1985. – № 5. – С. 61 – 64.
- Мазурик 2002: Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Л.: Світ, 2002. – 130 с.
- Матвіяс 1998: Матвіяс І.Г. Варіанти української літературної мови. – К.: Інститут української мови НАН України, 1998. – 162 с.
- Нещименко 2003: Нещименко Г.П. Языковая экономия как импульс динамики номинационной системы // Słowotwórstwo/Nominacja. - Red. nauk. I.Ohnheiser. – Innsbruck: Univ. Innsbruck, Opole: Uniw. Opolski. – С.288 – 306.
- Орфографічний словник української мови. – К.: Довіра, 1994. – 864 с.
- Остапчук 2006: Остапчук О.А. Языковое варьирование как фактор внутренней динамики в современном украинском языке: уровни и способы манифестации // Глобализация – этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы: в 2 кн. / Отв. ред. Г.П. Нещименко. – М.: Наука, 2006. – С.210 – 238.
- Рогожникова 1966: Рогожникова Р.П. Варианты слов в русском языке. – М.: Просвещение, 1966. – 160 с.
- Роднина 1970: Роднина Л.А. Словообразовательная синонимика имен существительных в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд.филол.наук: 10.02.02 / Ин-т языковедения АН УССР. – К., 1970. – 27 с.
- Русанівський 2004: Русанівський В.М. Варіантність норми // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2004. – С.63 – 64.
- Семиряк 1973: Семиряк В.Д. Словообразовательные варианты в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Харьковский гос. ун-тет. – Харьков, 1973. – 25 с.
- Скопненко/Цимбалюк 2006: Скопненко О.І., Цимбалюк Т.В. Сучасний словник іншомовних слів. – К.: Довіра, 2006. – 789с.
- СІС 1974: Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – К.: Голов. ред. Укр. Рад. енциклопедії АН УРСР, 1974. – 775 с.
- СТИШОВ 2005: Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі засобів масової інформації). – 2-ге вид., переробл. – К.: Пугач, 2005. – 388 с.
- СУМ: Словник української мови: В 11т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
- Тараненко 2004: Тараненко О.О. Варіанти // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2004. – С.62 – 63.
- Тихонов А.Н. Основные понятия русского словообразования // А.Н. Тихонов. Словообразовательный словарь русского языка в 2 тт. – М.: Рус. яз., 1985. – С.18-52.

The article is devoted to the problems of Modern Ukrainian neology of, in particular to the competition of nominations. As competitive the author considers the groups of nominations with common denotation (object or concept), but different denotatum, capable replace each other in Modern Ukrainian language practice. On the basis of analysis of texts of Ukrainian mass-media the types of competitive nominations-variants and synonyms are determined, their formal semantic and functionally stylistic properties are defined.

Keywords: language practice, lexicon, nomination, synonym, variant, competition of nominations.

Надійшла до редакції 18 вересня 2007 року.

Елена Таукчи

ББК Ш 81.03

УДК 81'44:81'367:81'371

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ЛІНГВІСТИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦІЙ СОЧЕТАЕМОСТИ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ

У статті подається спроба розглянути лексичну сполучваність як лінгвістичний феномен, проаналізувати різні погляди на комбінаторні потенції мовних одиниць у ретроспективі й на сучасному етапі розвитку вітчизняної й зарубіжної лінгвістики.

Ключові слова: лексична сполучваність, валентність, лексична колокація, ідіома, мовленнєвий зразок.

Понятие лексической сочетаемости является одним из ключевых при определении лексико-семантической системы языка. Под лексической сочетаемостью мы понимаем “реализацию функциональной

модели предикации, в соответствии с которой отдельные лексемы образуют бинарные линейные комбинации на основе частичного или полного семантического единства” [Гаукчі, 2006, с.8]. Изучение комбинаторных характеристик языковых единиц позволяет исследователю чётче установить лексические значения отдельных слов, а также условия образования связанных сочетаний слова. Вот почему данная лингвистическая проблема требует самого пристального внимания.

Целью настоящей работы является ретроспективный анализ концепций лексической сочетаемости в работах отечественных и зарубежных лингвистов.

Считается, что первым среди английских ученых высказал мысль о необходимости детального изучения взаимодействия слов Г. Суит: “В настоящее время единственно рациональным принципом рассмотрения языка как такового является постановка вопроса о том, каким образом этот язык выражает взаимоотношения между словами” [Sweet 1913, p. 470]. Однако, как видно, Г. Суит говорит от имени всего сообщества лингвистов своего времени.

Позднее, в 30-е годы XX столетия, вопрос о сочетаемости слов как одном из условий, определяющих функционирование семантики языка, получил освещение в работах Дж.Р. Фёрса: “Целостное значение слова всегда контекстуально, и нельзя принимать всерьез какое-либо изучение значения, проведенное в отрыве от рассмотрения всего контекста” [Firth 1957, p. 6]. “Недопустимо рассматривать слова как единицы, имеющие изолированное значение, встречающиеся и используемые в свободной дистрибуции. <...> Только в рамках ограниченных систем коммуникация способна обеспечить базис для функционального смысла слова или, иначе говоря, смысла значения, при этом замена, не равнозначная ситуации общения, приводит к отсутствию такого смысла” [Firth 1968, p. 18].

В этом случае, однако, целью анализа является, как видно, не сочетаемость слов, а их речевая семантика. По Фёрсу, значения слов можно установить, опираясь на их контекст и способность соединяться друг с другом, т.е. сочетаемость для него – метод установления значения слова. Дж.Р. Фёрс полагал, что привычное сочетание и ожидание увидеть то или иное слово в определенном окружении должно рассматриваться как часть его функции или значения: “ Одним из значений слова *night* является его сочетаемость со словом *dark*, а одним из значений слова *dark* является его сочетаемость со словом *night*” [Firth 1957, p. 196].

Необходимо подчеркнуть, что под лексическим значением Дж.Р. Фёрс понимает “meaning by collocation” (значение, устанавливаемое посредством коллокации) и трактует его следующим образом: “Значение, устанавливаемое при помощи коллокации, есть абстракция на синтагматическом уровне и не имеет прямого отношения к концептуальному или идеальному подходу к значению слова” [там же, p. 196].

Эта точка зрения уже во время ее появления была воспринята и оценена критически из-за своих позитивистских оснований. Дж.Р. Фёрс рассматривал не дистрибуцию слова, а интересные, с его точки зрения, примеры совместной встречаемости слов, которые он определил как случаи “взаимного ожидания слов”. Он утверждал, что слово можно узнать по окружению, в котором оно употребляется. В качестве доказательства приводился известный пример со словом *ass*, встречающимся в выражениях *You silly –*, *Don't be such an –*, а также с ограниченным количеством прилагательных: *silly*, *obstinate*, *stupid*, *awful* и изредка с прилагательным *egregious* [цит. по: Зарайский 2000, с. 108].

Кроме того, Дж.Р. Фёрс заявлял о необходимости изучения контекстуального значения слов “как истории изменений” [Firth 1957, p. 10], то есть настаивал на проведении детального этимологического анализа слов, вступающих в сочетания, так как: “Самое главное, что изучение значений представляло собой изучение изменений. А изменение подразумевает нечто постоянное, что подвергается изменению, постоянное, прослеживающееся на протяжении всего процесса изменения. Обычно изменение считают развитием или упадком и рассматривают в связи с какой-либо неотъемлемой частью либо первоначальной сущностью либо зенитом” [там же, p. 8].

К тому же именно Дж.Р. Фёрс предложил рассматривать прием разложения лексического значения на составляющие в качестве основного способа исследования значения слова как такового: “Представляется невозможным решить проблему значения, не расцепив его на компоненты, которые в дальнейшем могут быть распределены по категориям, классифицированы и приведены в соответствие друг с другом” [Firth 1957, p. 10].

Ученики и последователи Дж.Р. Фёрса, Т.Ф. Митчелл и Ф.Р. Пальмер, развивали основные положения его теории, однако никто из английских лингвистов не предложил какого-либо удовлетворительного решения проблемы лексической сочетаемости. Так, Ф.Р. Пальмер считал ошибкой предпринимать попытку провести четкое разграничение между теми сочетаниями, которые предсказуемы исходя из значений совместно встречающихся слов, и теми, которые не могут быть предсказуемы [цит. по: Зарайский 2000, с. 109], но не высказывал никаких предположений по поводу причин, побуждающих отдельные слова соединяться или не соединяться друг с другом.

Следует отметить, что в конце XIX – начале XX вв. романистика существенно опережала германистику как в вопросах лексикологии, так и в области синтаксиса. Вот почему, по нашему мнению, необходимо уделить должное внимание взглядам и суждениям видных ученых-романистов того периода по поводу комбинаторики языковых единиц.

Наиболее значительной работой французского лингвиста Л. Теньера считается «Структурный синтаксис». Анализируя сущность синтаксической связи, Л. Теньер приходит к выводу о том, что

“изолированное слово – это чистая абстракция, поскольку предложение – это естественная среда, в которой живут слова” [Теньер 1988, с. 22]. Синтаксические связи не имеют формального выражения, но они непременно обнаруживаются сознанием говорящего, без чего ни одно предложение не было бы понятным. Отсюда вытекает, что предложение типа *Alfred parle* (*Альфред говорит*), по мысли Л. Теньера, “состоит не из двух элементов: 1) *Alfred* и 2) *parle*, а из трех: 1) *Alfred*, 2) *parle*, 3) связь, которая их объединяет и без которой не было бы предложения” [там же, с. 23].

Следовательно, синтаксическая связь необходима для выражения мысли. Без нее мы не могли бы передать никакого связного содержания. “Наша речь была бы простой последовательностью изолированных образов и идей, ничем не связанных друг с другом” [Теньер 1988, с. 23]. Так как понятие синтаксической связи, несомненно, представляет собой основу всего структурного синтаксиса, построить предложение, с точки зрения Л. Теньера, – значит “вдохнуть жизнь в аморфную массу слов, установив между ними совокупность синтаксических связей” [там же, с. 23]. Понять предложение – значит “уяснить себе совокупности связей, которые объединяют входящие в него слова” [там же, с. 23].

Основным проявлением синтаксической связи Л. Теньер считает валентность. Рассматривая глагол как грамматический центр предложения, французский лингвист сравнивает эту часть речи со “своеобразным атомом с крючками, который может притягивать к себе большее или меньшее число актантов в зависимости от большего или меньшего количества крючков, которыми он обладает, чтобы удержать эти актанты при себе” [там же, с. 250]. Число актантов, которыми способен управлять тот или иной глагол, как полагает Л. Теньер, и составляет сущность глагольной валентности [там же, с. 250]. Кроме того, вовсе не обязательно, чтобы все валентности какого-либо глагола были заняты соответствующими актантами. Некоторые валентности могут оставаться свободными. Например, двухвалентный глагол *chanter* (*петь*) может быть употреблен без второго актанта. Можно сказать: *Alfred chante* (*Альфред поет*), ср. *Alfred chante une chanson* (*Альфред поет песню*) [там же, с. 250].

Несомненно, лингвистические взгляды Л. Теньера стали важным этапом развития науки о языке, так как до него в языкознании господствовала идея, согласно которой к ведению лингвистики принадлежали только формальные, непосредственно воспринимаемые, материальные факты языка, относящиеся к его внешней среде. Л. Теньер считал В. фон Гумбольдта лингвистом высочайшего класса, а свои суждения по поводу неформального характера синтаксической связи – продолжением учения В. фон Гумбольдта о внутренней форме языка. Но, к сожалению, в работе Л. Теньера не рассматривается проблема словосочетания, так как французский лингвист считает предложение единственным предметом структурного синтаксиса [Теньер 1988, с. 22]. Подобное невнимание к столь важной синтаксической единице, по нашему мнению, препятствовало появлению всеобъемлющего исследования сущности валентностных связей.

Словосочетание, или фраза, стало основным предметом наблюдения и изучения в работах швейцарского ученого Ш. Балли, заложившего основы научной фразеологии в начале XX в. По его утверждению, истинное понимание слов приобретает из сочетаний, к тому же, “ничто так не способствует закреплению слов в нашем сознании как естественные связи между ними” [Балли 1961, с. 88]. Сущность явления комбинаторики лексических единиц Ш. Балли видел в наличии огромного множества ассоциативных связей, которые сходятся в каждом слове и расходятся от него по всем направлениям [там же, с. 89]. При этом некоторые слова обнаруживают тенденцию к большей спаянности между собой, чем другие. Распределяя словосочетания по классам в зависимости от степени спаянности их компонентов, Ш. Балли выделяет два основных (“крайних”) случая и массу переходных случаев, находящихся между ними и не поддающихся точной классификации. Основными группами, по мысли Ш. Балли, являются следующие: 1) словосочетания, которые распадаются немедленно после того, как они были созданы, и составляющие их слова вновь обретают полную свободу вступать в другие комбинации; 2) фразы, в которых слова, в силу того, что они постоянно употребляются в этом сочетании для передачи одной и той же мысли, полностью теряют свою независимость, оказываются неразрывно связанными между собой и имеют смысл только в данном сочетании [там же, с. 89]. Ср., например:

- 1) *Cet homme est fier dans le bon sens du mot.*
Это гордый человек в хорошем смысле слова.
- 2) *Le bon sens suffit pour montrer l'absurdité d'une pareille entreprise.*
Простой здравый смысл подсказывает, что это нелепая затея.

В первом случае *bon sens* заключает в себе две единицы, а во втором – только одну, что, с точки зрения Ш. Балли, свидетельствует о наличии двух омонимичных выражений в рассматриваемых примерах [там же, с. 91].

Таким образом, исследуя фразеологические явления, швейцарский лингвист выделяет среди них связанные сочетания слов и фразеологические единства. Между ними располагаются переходные типы: Ш. Балли называет их фразеологическими группами (например, фразы с усиливающим определением и глагольные парафразы). Главным объектом внимания ученого стали фразеологические единства, и он охарактеризовал их как выражения, тождественные слову, в которых смысл составных частей забыт и утрачен. В них также часто присутствуют архаизмы, эллиптические конструкции и т.п.

Взгляды Ш. Балли оказали существенное влияние на ход развития лингвистической мысли первой половины XX в. Академик В.В. Виноградов, в сущности, импортировал концепцию швейцарского ученого.

В.В. Виноградов занимал руководящее положение в советском языкознании. Вслед за Балли, он ставил во главу угла вопрос о границах между свободными словосочетаниями и фразеологическими единицами. По его мнению, теоретическая фразеология базируется на классификации устойчивых словосочетаний по степени идиоматичности. В целом В.В. Виноградов несколько упростил классификацию Ш. Балли. Он выделил следующие виды связанных сочетаний слов: фразеологические единства, фразеологические сочетания, фразеологические сращения [Виноградов 1977, с. 141-145].

С точки зрения Ш. Балли и В.В. Виноградова, фразеологические единства – это идиоматичные связанные словосочетания, в которых смысл целого мотивируется не буквальным смыслом компонентов, а образным смыслом всего словосочетания. Например: *держат нос по ветру*.

Во фразеологических сериях (Ш. Балли) или фразеологических сочетаниях (В.В. Виноградов) смысл целого выводится из смысла компонентов. Например: *gravement malade – тяжело больной*.

Фразеологические сращения, по мысли В.В. Виноградова, немотивированы и непроизвольны. “В их значении нет никакой связи, даже потенциальной, со значением их компонентов. Если их составляющие элементы однозвучны с какими-нибудь самостоятельными, определенными словами языка, то их соотношение чисто омонимическое. Фразеологические сращения могут подвергаться этимологизации. Но эта «народная этимология» не объясняет их подлинной семантической истории и не влияет на их употребление” [Виноградов 1977, с. 145]. Например: *собаку съест в чем-нибудь*.

В.В. Виноградов утверждал, что в языке кроме фразеологических единиц существуют свободные сочетания слов, которые организуются в процессе речи, не подчиняясь каким-либо правилам. Такие словосочетания являются предметом изучения синтаксиса, но не фразеологии [там же, с. 140-141].

Подобную точку зрения в дальнейшем высказывали украинские лингвисты. Организация синтаксической структуры предложения, по мнению авторов грамматики современного украинского языка, “зумовлене виділення в складі речення різних груп його повнозначних лексичних компонентів, кожна з яких утворює певну семантичну і синтаксичну єдність. Багато таких груп у своєму постійному лексичному складі, позначаючи якісь певні усталені поняття, повторюються в різних реченнях настільки часто, що закріплюються в структурі мови на рівні словникового складу як більш або менш усталені вирази фразеологічного характеру. Решта таких лексико-синтаксичних комплексів являють собою епізодичні єдності, актуальні лише для тих речень, на ґрунті яких вони створюються” [Білодід 1972, с. 37].

Ошибочность таких суждений с точки зрения анализа феномена лексической сочетаемости была очевидна еще в первой половине XX в. Идея об отсутствии в языке абсолютно свободных словосочетаний ставила под сомнение целесообразность классификации фразеологических единиц по степени устойчивости в целом.

В 30-е годы прошлого века советский лингвист И.Е. Аничков впервые в отечественном языкознании обратился к проблеме сочетаемости слов. И.Е. Аничков построил классификацию словосочетаний на основе структурных признаков частей речи и характерных для них синтаксических функций. Его классификация разворачивалась в направлении от наиболее простых до все более сложных конструкций. Главным своим достижением ученый считал создание идиоматики – науки о сочетании слов, в отличие от синтаксиса – науки о сочетании форм слов [Аничков 1958, с. 5].

По оценке Ю.Д. Апресяна, “И.Е. Аничков мыслил язык как многоуровневую иерархическую структуру, хотя самого термина «уровень» или какого-либо другого термина он не употреблял” [Апресян 1989, с. 105]. С нашей точки зрения, Ю.Д. Апресян допускает явное противоречие, так как именно исследование лексической сочетаемости стимулировало поворот лингвистической мысли от взглядов на язык как на “многоуровневое сооружение” к идее об “открытом разнонаправленном и текуче-неустойчивом характере языкового существования” [Гаспаров 1996, с. 12].

Проблема сочетаемости, находясь в сфере интересов идиоматики, не может быть решена в отрыве от смежных с ней наук: синтаксиса и семантики. Развивая мысль о взаимном проникновении дисциплин друг в друга, И.Е. Аничков писал: “идиоматика во многом относится к семантике, как морфология к синтаксису; идиоматика может быть признана второй морфологией, но морфологией, не предшествующей синтаксису, а следующей за ним, а семантика – вторым синтаксисом, но синтаксисом, не предшествующим идиоматике, а следующим за ней. Лучше сказать, синтаксис может быть признан первой семантикой” [Аничков 1997, с. 117]. Но если идиоматика следует за синтаксисом, а семантика – за идиоматикой, то из этого вытекает, что формальные (синтаксические) аспекты сочетаемости первичны и что так называемая лексическая сочетаемость представляет собой семантизацию формальных сочетаний слов. Тем самым И.Е. Аничков вступает в противоречие с его же идеей всеобщности лексической сочетаемости.

Под объектом идиоматики И.Е. Аничков понимает идиому, и этот термин получает у него новую, нетрадиционную для лингвистики трактовку. Идиома в широком смысле – это любое словосочетание, начиная с тех, которые ранее было принято считать свободными, и заканчивая сращениями, клише, пословицами и поговорками [6, с. 158]. Но наиболее важным нам представляется утверждение Аничкова о том, что именно идиомы являются строительным материалом для языка: “идиомы не встречаются только в языке спорадически, а заполняют язык сплошной массой, лучше сказать, составляют язык. Любой отрезок любого текста или живой

речи состоит сплошь из идиом, имеет свою идиоматику, как и свою фонетику или свой синтаксис, и подлежит рассмотрению с точки зрения идиоматики, как и с точки зрения фонетики или синтаксиса” [Аничков 1997, с. 108].

И.Е. Аничков отверг общепринятую трактовку свободных словосочетаний как сочетаний слов, которые организуются в речи, не подчиняясь каким-либо ограничениям. Он также выразил несогласие с интерпретацией фразеологических эквивалентов слов, воспроизводимых в речи в готовом виде (В.В. Виноградов).

“В идиоматике подлежат рассмотрению не только так называемые «несвободные» или «связанные», но и всякие словосочетания, другими словами, подлежит рассмотрению вообще сочетаемость слов” [там же, с. 8].

Принимая во внимание все вышесказанное, основной задачей исследователя, разрабатывающего проблему лексической сочетаемости, следует считать выявление комбинаторных потенций лексических единиц и описание процесса возникновения синтагмы.

“Ни одно слово не может вступать в сочетание с любым другим словом; каждое слово сочетается с ограниченным числом других слов, и в каждом случае границы могут и должны быть нащупаны и установлены” [там же, с. 106]. Это значит, что в языке не существует абсолютно свободных словосочетаний, есть только более или менее связанные. Лексические значения при этом обусловлены семантическим, лексическим или иным контекстом.

Подобное утверждение представляется достойным внимания. Но, к сожалению, обозначив в общих чертах проблему сочетаемости слов, И.Е. Аничков не смог выявить подлинную сущность этого лингвистического явления. В его работах также отсутствует разъяснение причин, по которым сочетательные потенции отдельных лексем в большинстве случаев не совпадают.

Авторы академической грамматики русского языка подчеркивали необходимость всестороннего изучения и описания комбинаторных отношений. “Только на широкой базе – грамматической, словообразовательной и семантической – могут быть определены общие правила образования словосочетаний и установлены их основные типы” [Виноградов 1960, с. 18-19]. Кроме того, уточнялось, что “способность слова сочетаться с другими словами и формы проявления этой способности зависят не только от принадлежности слова к той или другой части речи, но и от его лексического значения” [Виноградов 1960, с. 17]. Чрезвычайно важным считался факт унификации синтаксических связей слов, относящихся к разным частям речи, но принадлежащих к одному и тому же лексическому, словообразовательному гнезду или к однородной семантической группе. “<...> Правила образования разных типов словосочетаний отчасти опираются на законы общности или соответствия синтаксических связей у однородных словообразовательных цепей слов” [там же, с. 18]. Закономерности сочетаемости каждого отдельно взятого слова определялись также различиями в его значениях: “<...> одно и то же слово в разных значениях может вступать в различные связи с другими словами или – в некоторых значениях – даже совсем утрачивать способность сочетаться с зависимыми от него словами, имеющими предметное значение <...>” [там же, с. 18]. В соответствии с этим была затронута проблема отсутствия в толковых словарях русского языка, а также в общей теории лексикографии строго разработанной системы описания синтаксических качеств слова, обусловленных его многозначностью. Однако, несмотря на важность перечисленных проблемных моментов, авторы “Граматики русского языка” не предоставили результаты каких-либо систематизированных наблюдений по поводу связи семантики слова с его синтаксическим употреблением.

Следующим моментом в области решения указанной проблемы, по нашему мнению, следует считать гипотезу сочетаемости языковых единиц, выдвинутую Б.М. Гаспаровым. Суть ее заключается в следующем: “В условиях языкового существования важнейшим приемом создания более обширных речевых образований служит не соединение, но сращение или “сшивание” исходных компонентов языкового материала” [Гаспаров 1996, с. 169]. Фраза, образованная в результате объединения некоторых элементов языкового материала в единое целое, представляет собой не конструкцию, созданную из отдельных элементов, а “фузию” или “коллаг”: “Высказывание в процессе его развертывания как бы “соскальзывает” или “перетекает” от одного стационарного фрагмента к другому. Смежные фрагменты в его составе не просто следуют один за другим, но сливаются или срастаются друг с другом; границы каждого исходного фрагмента растворяются в этих сращениях” [Гаспаров 1996, с. 166]. При этом новое единство, полученное в результате сращения, с точки зрения Б.М. Гаспарова, представляет собой “не цепочку соположенных дискретных элементов, но непрерывный континуум, абсорбирующий каждое из вошедших в его состав стационарных выражений” [там же, с. 166].

Органическое сращение смежных элементов языкового материала способствует сохранению цельности смысла и остается “узнаваемым” для говорящего и слушающего в качестве единого языкового предмета. Другими словами, говорящие воспринимают результирующую фразу как целое и немедленно представляют себе ее смысл в виде целостного образа: “Им не приходится выводить смысл фразы путем складывания смыслов составивших ее исходных выражений, поскольку все эти составляющие неразрывно срослись в новое образование, имеющее такую же целостность и непрерывность, которые характерны для каждого знакомого нам “куска” языкового материала [53, с. 166-167]. Память говорящего и слушающего хранит огромное количество готовых образов – заведомо правильных и заведомо осмысленных фрагментов языковой ткани. В противном случае собеседникам приходилось бы в большинстве случаев прибегать к длительной и трудоемкой процедуре синтаксического построения или анализа собственных высказываний. На самом деле задача

говорящих состоит в том, чтобы “подогнать” друг к другу эти готовые фрагменты таким образом, чтобы “получившееся цельное производило такое же ощущение правильности и осмысленности, как и составившие его готовые компоненты” [там же, с. 167].

По нашему мнению, основные положения гипотезы Б.М. Гаспарова во многом совпадают с идеей И.Е. Аничкова о сплошной идиоматичности языка и о построении высказываний из готовых речевых образцов, хранящихся в памяти говорящих на этом языке. Однако Б.М. Гаспаров не только описал процесс слияния речевых фрагментов, но также предпринял попытку анализа некоторых факторов, способствующих сращению “кусков речевой ткани” или препятствующих ему.

По Гаспарову, в результате слияния образуется фузия – “идиосинкретическое целое, не поддающееся механическому расчленению” [там же, с. 168]. Следует также отметить, что свойства полученного выражения не сводятся к сумме свойств его составных частей. “Эффект слияния создает уникальные языковые фигуры, в очертаниях которых исходные коммуникативные фрагменты, извлеченные из арсенала памяти, просматриваются лишь в полурастворенном виде; они как бы “проглядывают” в ткани созданного высказывания” [Гаспаров 1996, с. 168]. Однако, вращая в ткань высказывания, коммуникативные фрагменты не растворяются в ней полностью. Каждый компонент после всех модификаций и редукций присутствует в новом высказывании в качестве более или менее очевидной отсылки-аллюзии.

Б.М. Гаспаров предлагает называть то место, по которому проходит сращение исходных компонентов языкового материала, речевым швом и указывает на факторы, облегчающие сращение двух фрагментов и делающих шов между ними легким и незаметным:

1. Наличие общего компонента, по которому проходит шов.
2. Благоприятное линейное расположение соединяемых фрагментов.
3. Наличие аналогической поддержки (чтобы сращение двух фрагментов прошло успешно, оно должно ассоциироваться в нашем опыте с более или менее сходными прецедентами).
4. Наличие у обоих фрагментов сходных валентностей и их дальнейшее развертывание.
5. Общий уровень требований к качеству речевых произведений, характерный для той или иной тематической, жанровой, стилевой ситуации общения (чем быстрее темп общения, чем в большей степени ему свойственен неформально-импровизационный модус, при котором некоторая небрежность речи не только допускается, но даже является необходимой для поддержания нужного тона, чем в большей степени общение апеллирует к непосредственно данной ситуации, самоочевидной для всех участников, тем ниже требования к тщательности отделки языкового материала, в том числе и межфрагментных швов [там же, с. 169-174].

Однако в процессе общения говорящий то и дело попадает в более сложные ситуации, когда на пути соединения нужных ему фрагментов возникают достаточно серьезные препятствия. Это происходит, если хотя бы некоторые из факторов, способствующих слиянию, отсутствуют или недостаточно ярко выражены. Если говорящему не удастся преодолеть эти трудности, “в его высказывании образуются неловкие швы <...>. Такое высказывание может оказаться понятным, поскольку понятен каждый составляющий его ингредиент; но оно ощущается как “неуклюжее”, вызывая более или менее резкое ощущение диссонантных столкновений” [Гаспаров 1996, с. 175]. При этом смысловой образ вновь созданного высказывания искажается, валентности его составляющих не взаимодействуют друг с другом, что ведет к возникновению ложных интерпретаций, искажающих первоначальный замысел. В отдельных случаях смысловой образ изменяется до неузнаваемости, а высказывание воспринимается как “бессмысленное”. Таким образом, “языковое творчество говорящего протекает в постоянной борьбе с этими трудностями, возникающими из противоречий между его замыслом и тем языковым материалом, который этим замыслом актуализируется в его сознании, с одной стороны, и необходимостью совместить этот материал в целое, приемлемое для говорящего и его аудитории в качестве целооосмысленного единства – с другой” [там же, с. 177].

По нашему мнению, данная гипотеза, не решая проблему в целом, стимулирует исследования лексической сочетаемости, так как ее автор определяет часть проблем, связанных с комбинаторикой лексических единиц и обрисовывает некоторые пути их решения.

Следует отметить, что интерес к проблеме лексической сочетаемости не ослабел и в 50-60 гг. XX столетия. В.П. Бахтина, Н.Д. Гарипова, М.А. Глазман посвятили целый ряд работ рассмотрению связи сочетаемости лексических единиц с их значением. А.П. Клименко, М.М. Копыленко, З.Я. Суханова изучали закономерности семантической комбинаторики. Ф.А. Литвин и М.М. Черемисина анализировали связи синтаксических функций слов с их лексическим значением. Д.Н. Шмелев и М.Г. Дахштейтер разрабатывали общие вопросы, связанные с феноменом сочетаемости слов в русском языке. В сферу интересов Ю.Д. Апресяна, В.Д. Аракина, Н.Н. Амосовой, В.Н. Комиссаровой и др. входило изучение сочетаемости в лексикографических целях.

Много интересных работ появилось в 70-80 гг. А.А. Введенская писала о сочетаемости лексических антонимов в современном русском языке, В.Н. Убийко – о лексической сочетаемости абстрактных существительных. М.М. Копыленко, З.Д. Попова и В.Н. Телия занимались разработкой данной проблемы с точки зрения фразеологии русского языка, Н.З. Котелова – с позиций типологии лексической и синтаксической сочетаемости.

В последние 10-15 лет исследования лексической и синтаксической сочетаемости не только не теряют своей актуальности, но и остаются одним из основополагающих направлений в современной лингвистической семантике. Подтверждением этому в какой-то мере могут послужить исследования И.Р. Выхованца и А.П. Загнитко, посвященные изучению валентно-связанных членов предложения, а также работы Е.В. Рахилиной, С.В. Серебряковой, А.А. Зарайского, Т.В. Преображенской, Е.М. Сычевой, Н.Д. Кручинкиной, С.Л. Ивановой, К.И. Казенина и др.

Литература

Аничков 1958: Аничков И.Е. О классификации, определениях и названиях частных языковедческих наук // Ученые записки ЛГПИ им. А.И.Герцена. – Л., 1958. – С.3-44.

Аничков 1997: Аничков И.Е. Идиоматика в ряду лингвистических наук // Труды по языкознанию. – СПб.: Наука, 1997. – 511 с.

Балли 1961: Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Издательство иностранной литературы, 1961. – 394 с.

Білодід 1972: Сучасна українська літературна мова: синтаксис / За заг.ред. акад. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 514 с.

Виноградов 1960: Грамматика русского языка. Т.II. Синтаксис. Ч. I / Под ред. В.В.Виноградова и др. – Издательство Академии наук СССР, 1960. – 702 с.

Виноградов 1977: Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – 312 с.

Гаспаров 1996: Гаспаров Б.М. Язык, память, образ: лингвистика языкового существования. Новое литературное обозрение. – М., 1996. – 352 с.

Зарайский 2000: Зарайский А.А. Семантический аспект лексической сочетаемости в английском языке // Единицы языка и их функционирование: Межвузовский сборник научных трудов. – Саратов, 2000. – Вып.6. – С.104-111.

Таукчі 2006: Таукчі О.Ф. Теоретичні аспекти вивчення іменної і дієслівної лексичної сполучуваності в англійській, українській і російській мовах: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2006. – 20 с.

Теньер 1988: Теньер Л. основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.

Firth 1957: Firth, J.R. The Technique of Semantics // Papers in Linguistics 1934-1951. – London, Oxford University Press. New York. Toronto, 1957. – 220 p.

Firth 1957: Firth, J.R. Modes of Meaning // Papers in Linguistics 1934-1951. – London, Oxford University Press. New York. Toronto, 1957. – 220 p.

Firth 1968: Firth, J.R. Linguistic analysis as a study of meaning // Selected papers of J.R. Firth 1952-59. Edited by F.R.Palmer. – Longmans, Green & Co. Ltd. – London - Harlow, 1968. – 210 p.

Sweet 1913: Sweet, H. Words, logic and grammar // TP3 1875-6. Reprinted in Collected papers, Oxford: Clarendon Press, 1913. – 530 p.

The author of the article presents an attempt to consider lexical combinability as a linguistic phenomenon, to analyse various points of view on lexical combinability potential of certain language units retrospectively and in modern linguistics.

The keywords: lexical combinability, valency, lexical collocatoin, idiom, speech pattern.

Надійшла до редакції 6 вересня 2007 року.

Дар'я Шапран

ББК 81.2 Укр-3

УДК [001.4: 811. 161.2]: 339.138

ГІПЕРО-ГІПОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МАРКЕТИНГОВІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з проблем сучасної української маркетингової термінології. У ній розглянуто закономірності та специфіку гіперо-гіпонімічної організації термінів-членів терміносистеми маркетингу.

Ключові слова: українська маркетингова термінологія, парадигматичні відношення, гіперо-гіпонімія.

У наш час найбільш плідною галуззю застосування системного лінгвістичного аналізу вважається термінознавство [Журавлєва 1998: 45], про що свідчить велика кількість наукових праць з питань системного дослідження термінології [див. роботи Д.С. Лотте, В.П. Даниленко, Б.М. Головіна, Ф.А. Циткіної, Т.І. Панько,

І.М. Кочан, Л.О. Симоненко та ін]. На думку О.О. Реформатського, вивчення лексичної системи мови може здійснюватися на матеріалі термінології саме тому, що “термінологія – це окреслена підсистема загальної лексичної системи певної мови, причому система, найбільш доступна для огляду й обчислення” [Реформатський 1967: 20]. Будь-яка термінологія є системною, оскільки “випадкової сукупності термінів, системно не пов’язаних і не організованих, не має жодна галузь виробництва або техніки, жодна галузь науки або управління, тому що в будь-якій названій сфері предмети та їхні ознаки співвіднесені й пов’язані, системно організовані в поняття тієї чи іншої галузі знань” [Головин 1987: 78]. Водночас О.О. Реформатський зауважує, що залежність терміна від підсистеми понять виявляється і в особливій парадигматиці, в специфічному характері сполучуваності з іншими термінами в межах кожної терміносистеми [Реформатський 1968: 123]. З огляду на вищенаведене актуальним видається дослідження парадигматичних відношень в межах конкретної галузевої терміносистеми, яке дозволяє конкретизувати теоретичні уявлення про характер системності термінології на семантичному рівні, а також, що особливо важливо для вирішення завдань упорядкування галузевих термінології, – визначити закономірності системності співвідношення плану вираження й плану змісту окремої фахової терміносистеми.

Метою статті є з’ясування закономірностей та специфіки гіперо-гіпонімічної організації термінів-членів сучасної української маркетингової терміносистеми. Реалізація поставленої мети потребує послідовного вирішення таких завдань: визначення характеру семантичних зв’язків між термінологічними гіперо-гіпонімами в межах маркетингової терміносистеми, встановлення засобів їх вираження, окреслення ролі гіперо-гіпонімії як однієї із системоутворювальних категорій у термінології.

У теорії мовознавства виділяють чотири основних типи лексико-семантичних відношень мовних одиниць, що знаходять вияв у чотирьох основних видах опозицій: нульовій, або опозиції тотожності (повна синонімія), привативній (гіпонімія), еквіполентній (часткова синонімія, відношення співгіпонімів, антонімія), диз’юнктивній (асоціативна полісемія, омонімія) [Новиков 1982]. Відношення гіпонімії, як найбільш загальні й універсальні, вважаються “найбільш фундаментальними парадигматичними смисловими відношеннями, через які структуровано словниковий склад мови” [Лайонз 1978: 478]. Тому гіперо-гіпонімічна парадигма розглядається термінознавцями як одна з найважливіших категорій, що формує термінологічні структури, і як універсальний засіб тематичної ієрархічної організації конкретної терміносистеми. Визначення гіперо-гіпонімічних відношень перебуває на початковій стадії, проте домінує погляд, що “гіпонімічні парадигми логічно ґрунтовані взаємодією між родо-видовими поняттями та частиною й цілим” [Панько 1994: 191, 194]. Гіперо-гіпонімічні відношення можна характеризувати як привативно-еквіполентні, оскільки між одиницями гіперо-гіпонімічної термінологічної парадигми простежується своєрідний синкретизм відношень власне привативних – на рівні “гіперонім – гіпонім” та еквіполентних – на рівні “гіпонім – співгіпонім”, що проілюструємо нижче на матеріалі сучасної української маркетингової термінології.

Зв’язок маркетингових термінів із системою понять маркетингу як спеціальної галузі знань виявляється не лише у вираженні сутності цих понять, але й у відтворенні відношень між ними, зокрема родо-видових. Терміни, які виражають поняття видового плану (гіпоніми), містять увесь комплекс ознак, які складають значення терміна-виразника родового поняття (гіпероніма), доповнений додатковими значеннєвими ознаками, що зумовлює кількісну перевагу семантичних компонентів у значенні слів-гіпонімів порівняно зі словами-гіперонімами, а, отже, робить зміст видового поняття ширшим за родове, а обсяг – вужчим [Панько 1994: 192; Грещук 1994: 59]. Наприклад, гіперонім *оренда* містить менше число семантичних компонентів, ніж гіпоніми *гайринг* та *рентинг*, семантика яких конкретизується додатковим компонентом “протяжність у часі”: *гайринг* – короткострокова (від одного до декількох місяців) оренда, *рентинг* – середньострокова (до шести місяців або на сезон) оренда. Водночас зміст гіпероніма *оренда* ширший порівняно з гіпонімами, бо об’єднує в собі поняття, позначувані ними. З парадигматичного погляду такі відношення характеризуються двома видами опозицій: 1) протиставлення гіперонімічного й кожного гіпонімічного значення за відсутністю/нааявністю розрізнявального компонента – привативні опозиції; 2) протиставлення одне одному всіх співгіпонімів за змістом розрізнявального компонента значень – еквіполентні опозиції. Наприклад, гіперонім *оренда* протиставляється кожному з названих гіпонімів за відсутністю диференційної семи “протяжність у часі”, тоді як співгіпоніми перебувають між собою в еквіполентній опозиції на основі протиставлення розрізнявальних уточнювальних компонентів: “короткострокова” – “середньострокова”.

Існує думка, що “гіперо-гіпонімічні відношення між термінами конкретних систем виникають внаслідок розвитку синтагмозначень гіперонімів <...> або шляхом актуалізації їх парадигматичних значень” [Панько 1994: 193]. Як вияв цього в межах явища гіпонімії розрізняються формально-семантичні та власне-семантичні зв’язки. Власне-семантичним гіпонімічним відношенням властива лише семантична близькість: *посередник* – *брокер*, *дилер*; *клієнт* – *замовник*, *покупець*. Формально-семантичним гіпонімічним опозиціям притаманне існування спільних елементів як у словах, так і в лексемах: *агент* – *агент виробників*, *агент зі збуту*, *агент із закупівель*; *імідж* – *імідж марки*, *імідж продукту*, *імідж організації*; *ВМС* – *ВМС адміністративна*, *ВМС договірна*, *ВМС корпоративна*; *сегментація ринку* – *сегментація ринку географічна*, *сегментація ринку демографічна* тощо. Зв’язки такого типу переважають у гіперо-гіпонімічній парадигмі маркетингової термінології й об’єднують навколо родової назви кількісно найбільші групи видових назв: *реклама* – *реклама*

зовнішня, реклама газетна, реклама журнальна, реклама друкована (усього 15 гіпонімів, організованих на основі формально-семантичної опозиції); *маркетинг* – *маркетинг зовнішній*, *маркетинг внутрішній*, *маркетинг глобальний*, *маркетинг ідей*, *маркетинг інтегрований* (усього 36 формально-семантичних гіпонімів); *ціноутворення* – *ціноутворення дискримінаційне*, *ціноутворення зональне*, *ціноутворення конкурентне*, *ціноутворення стимульовальне* (усього 18 формально-семантичних гіпонімів) та ін.

Значна кількість такого типу парадигм утворюється навколо родових понять, що є спільними для термінологій різних суміжних галузей знань, тоді як відповідні їм гіпоніми виражають вузькофахові поняття. Таким чином, формально-семантична гіпонімія слугує засобом включення загальногалузевих термінів до термінополя маркетингу: *організація* – *організація дивізійна*, *організація регіональна*, *організація функціонально-продуктова*, *організація функціонально-ринкова* та ін.; *продаж* – *продаж особистий*, *продаж функціональний*, *продаж прямий*, *продажі пакетні*; *спостереження* – *спостереження непряме*, *спостереження неструктуроване*, *спостереження пряме*, *спостереження відкрите*, *спостереження приховане* і под. Назви родових понять такого типу гіпонімічних зв'язків можуть посідати місце гіпероніма одночасно в різних родових парадигмах, пов'язаних із різними класифікаційними ознаками поняття, порівняймо: 1) в економіці: *продукт* (“результат праці людини”) – *продукт матеріальний* (“результат людської праці, втілений у матеріальній сфері”) / *продукт інтелектуальний* (“результат людської праці, втілений у сфері інтелектуального та духовного виробництва”) [ЕЕ 2002, Т.3: 113]; 2) у маркетингу: *продукт* (“усе, що можна запропонувати на ринку з метою задоволення потреб”) – *бажаний продукт* (“поєднує високий ступінь короткочасного задоволення і довготривалої користі”) / *недосягнений продукт* (“не приносить ні короткочасного задоволення, ані довготривалої користі”) / *корисний продукт* (“не обов'язково приносить негайне задоволення, проте дуже корисний у тривалій перспективі”) [Голубков 2000: 169]. У першому прикладі поняття характеризуються й диференціюються за відношенням до сфери виробництва, відповідно гіпонімічна парадигма терміна *продукт* організується на основі протиставлення наявності/відсутності семи “сфера виробництва” та протиставлення розрізнявальних сем “матеріальна сфера” – “духовна сфера”. У другому прикладі гіпонімія виникає на основі протиставлення сем “короткочасне задоволення” – “довготривала користь”, оскільки позначувані гіпонімами поняття класифікуються вже за іншою ознакою – з погляду забезпечення негайного задоволення та довготривалої користі для споживачів, що відбиває власне маркетинговий підхід до характеристики продукту.

Досить часто у зв'язку з подальшим розвитком наукових знань і появою нових наукових понять, що потребує включення їх до наявної системи поняттєвої класифікації, а отже, й до відповідної термінологічної системи, гіпоніми можуть стати гіперонімами стосовно інших термінів-гіпонімів. Наприклад, гіперонім *маркетинг* має 36 співгіпонімів, серед них – *прямий маркетинг*, який, у свою чергу, є гіперонімом стосовно утворених за рахунок розвитку синтагмозначень гіпонімів *прямий поштовий маркетинг*, *прямий інтегрований маркетинг*. Гіперонім *гуртові торговці* має 4 співгіпоніми, із яких один є гіперонімом до 10 гіпонімів, ще один – до 4 гіпонімів. Таким чином на базі одного гіпероніма утворюється мікрополе термінів, у якому простежується ієрархічна взаємозалежність понять. Якщо розвиток гіпонімії відбувається формально-семантичним способом, гіпонімічні парадигми на рівні словотвору часто утворюють термінологічні словотвірні гнізда, що підтверджує системний взаємозв'язок плану вираження та плану змісту в маркетинговій термінології.

Гіперо-гіпонімічна організація термінів у терміносистемі маркетингу простежується при аналізі дефініцій маркетингових понять. “Для того, щоб отримати вдале визначення терміна, необхідно побачити в позначуваному терміном предметі (й відповідному понятті) його родові й видові ознаки” [Головин 1987: 82]. Побудована за цим принципом дефініція, пояснюючи особливості видового поняття через найближче родове, розкриває не тільки його зміст, а й відношення з іншими поняттями терміносистеми: “*Маркетинг за каталогами* – *прямий маркетинг*, здійснюваний за допомогою каталогів, які розсилаються обраним клієнтам або надаються їм у магазинах” [Голубков 2000: 96]; “*Аналіз бізнесу* – стадія *розробки нового продукту*, на якій виявляються передбачувані обсяги його продажів, витрати, прибуток і ступінь їхньої відповідності цілям підприємства” [Там само: 9]. У наведених прикладах дефіновані терміни є гіпонімами стосовно виділених у визначеннях термінів-гіперонімів. Як правило, гіпероніми в таких випадках позначаються формою іменника в Н.в. однини або номінативним словосполученням, що слугує семантичним центром дефініції, навколо якого організуються додаткові семантичні компоненти. У багатьох випадках гіперо-гіпонімічний характер відношень між дефінованим терміном-гіпонімом та пояснювальним терміном-гіперонімом додатково підкреслюється вживанням слів із узагальненим видовим значенням (або значенням включення) в поєднанні з гіперонімом у Р.в. одн., таких як, наприклад: *вид*, *підвид*, *тип*, *стадія*, *етап*, *член* тощо. Наприклад: “*Телевізійний маркетинг* – *вид прямого маркетингу*, здійснюваного через телебачення шляхом показу реклами прямої відповіді або використання спеціальних телевізійних комерційних каналів” [Голубков 2000: 101]; “*Соціально-етичний маркетинг* – *підвид освітнього маркетингу*, згідно з яким організація приймає маркетингові рішення на основі запитів споживачів, вимог самої організації, довготривалих інтересів суспільства й споживачів” [Там само: 100]; “*Спеціалізований магазин* – *тип роздрібно-магазину*, що характеризується невеликою різноманітністю представлених товарних груп, але багатим асортиментом усередині кожної товарної групи” [Там само: 80]; “*Лідер думки* – *член референтної групи*, який завдяки своїм особистісним якостям і/або спеціальним знанням здійснює значний вплив на інших членів групи, впливаючи таким чином на їхню

поведінку на ринку, купівельну політику” [Там само: 75-76]; “**Комерціалізація – стадія розробки нового продукту, на якій здійснюються повномасштабний випуск і реалізація нового продукту на обраному ринку**” [Там само: 60] тощо.

Побудова визначень на основі логічних зв'язків термінів (родо-видових та частини/цілого) шляхом пояснення гіпоніма через гіперонім сприяє створенню мікросистем визначень термінів, які слугують важливим практичним засобом тематичного викладення наукових знань. Так само вживання гіперо-гіпонімів є одним із необхідних прийомів формально-логічної організації наукового тексту, напр.: “Основними **засобами стимулювання споживачів є розповсюдження зразків, купони, залікові талони, премії, рекламні сувеніри, нагороди для постійних клієнтів, стимулювання збуту на місцях продажу, конкурси, лотереї та ігри.** <...> **Купонами** називаються сертифікати, що дають покупцеві можливість заощадити гроші при купівлі певних товарів. <...> Різке зменшення кількості покупок з використанням **купонів** свідчить про втрату інтересу до них. Через це останнім часом більшість виробників дуже обережно використовують **цей засіб стимулювання збуту.** <...> **Залікові талони** подібні до **купонів**, але відрізняються тим, що ціна зменшується після купівлі, а не під час відвідання магазину” і т. д. [Армстронг 2001: 476 – 477]. У цьому фрагменті члени гіперо-гіпонімічної парадигми засоби стимулювання споживачів (гіперонім) – розповсюдження зразків / купони / залікові талони / премії / рекламні сувеніри / нагороди для постійних клієнтів / конкурси / лотереї / ігри (співгіпоніми) є опорними структурно-смысловими елементами, навколо яких організується науковий текст як одна із форм відображення системи фахових знань.

Отже, проведений аналіз дає підстави стверджувати, що гіперо-гіпонімічна парадигма є однією з найважливіших категорій, яка формує систему маркетингових термінологічних найменувань і виступає засобом їх тематичної ієрархічної організації. Гіперо-гіпонімічні кореляції слугують основою семантичної організації лексем у термінологічному мікрополі, тому дослідження їх має велике практичне й теоретичне значення, оскільки саме в цих відношеннях найчіткіше простежується системність відповідності плану вираження планові змісту, що має бути головним вектором упорядкування термінології.

Література

- Армстронг 2001: Армстронг Г., Котлер Ф. Маркетинг. Загальний курс. – М.: Вид. дім “Вільямс”, 2001. – 608 с.
- Головин 1987: Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М.: Высш. школа, 1987. – 104 с.
- Голубков 2000: Голубков Е.П. Маркетинг: Словарь-справочник. – М.: Дело, 2000. – 438 с.
- Грещук 1994: Грещук В.В. Типологія відприкметникового словотвору: Автореф. дис.... докт. філол. наук. – К., 1994. – 36 с.
- ЕЕ 2001: Економічна енциклопедія: У 3 т. / Редкол. С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. центр “Академія”, 2001 – 2002.
- Журавлєва 1998: Журавлєва Т.А. Особенности терминологической номинации. – Донецк: Донбасс, 1998. – 252 с.
- Лайонз 1978: Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
- Новиков 1982: Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М., 1982. – 272 с.
- Панько 1994: Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручник. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
- Реформатский 1967: Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Просвещение, 1967. – 544 с.
- Реформатский 1968: Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка // Проблемы структурной лингвистики – 1967. – М.: Наука, 1968. – С. 103 – 126.

The article is the sequential of the author's series of publications on the Ukrainian marketing terminology. The author considers paradigmatic relations in the Ukrainian marketing terminology.

Keywords: Ukrainian marketing terminology, paradigmatic relations, hyper-hyponymy.

Надійшла до редакції 3 жовтня 2007 року.

РОЗДІЛ V. СЛОВОТВІР: НАПРЯМИ, АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Марія Брус

ББК 81.034 2Ук

УДК 81 '373.46

ПОНЯТТЯ З ОСНОВОЮ ФЕМІН-
У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ

В описі мовної системи та окремих її підсистем важливим є формування і реалізація відповідної термінологічної бази. Для іменників-назв жінок як окремої лексичної підсистеми необхідна власна термінологія, яка дала б можливість провести комплексний аналіз цієї групи слів, показати їх специфіку на різних рівнях (фонетичному, лексичному, словотвірному, граматичному, стилістичному та інших).

У статті запропоновано ввести до лінгвістичного лексикону спільнокореневі слова з основою фемін- (фемінітив, фемінітивний, фемінітивність тощо), які створюють термінологічну основу при дослідженні апелятивів-назв жінок. Розглянуто процеси виникнення і функціонування вказаних слів у мовознавстві. Розкрито їх сутність і доцільність використання у висвітленні різних аспектів підсистеми назв жінок.

Ключові слова: фемінітив, фемінітивний, фемінітивна підсистема.

Для виокремлення апелятивів зі значенням особи жіночої статі в українській лінгвістиці використовують поняття *назва, номінація, найменування*, як і для інших груп слів. У зв'язку з цим традиційними стали вислови *назви жінок, найменування жінок, номінації для позначення жінок* та подібні. Крім них поширюються і терміни *моційні найменування, моційні утворення, моційні деривати* тощо, які відображають спосіб творення іменників зі значенням жіночої статі від іменників чоловічого роду, названий *моцією* (від латинського слова *totio* «рух») [див. УМЕ 2000: 354]. Однак громіздкість таких багатослівних виразів не сприяє чіткому виділенню слів у межах лексикону, утруднює опис і сприймання матеріалу. Відповідником їх може стати однослівне поняття як загальноєдине найменування особи жіночої статі.

Показовим визначенням іменників, що характеризують жінок, є слово *фемінітив*. Спільнокореневими до нього виступають слова *фемінітивний, фемінітивність, фемінізація, фемінізувати, фемінізування* та інші. У сукупності наведені терміни з основою *фемін-* об'єднують апелятиви на позначення жінок в цілісну лексичну підсистему, забезпечують чітке структурування її за різними відношеннями і процесами та виразну ідентифікацію на фоні всієї лексичної системи мови. Однак уведення їх до лінгвістичної термінології і для опису лексичної підсистеми іменників-назв жінок вимагає попередньо розкрити історію їх виникнення та функціонування, а також вмотивувати необхідність та доцільність використання щодо аналізованої групи слів.

Українському мовознавству і суспільству загалом слова з основою *фемін-* мало відомі. Перші наукові праці, що появились в Україні у XVI-XVII століттях, ще не фіксували їх [див. Аделфотне 1591; ГСЗ 1980; ГСС 1979; ГСУ 1970; ЛЛЗ 1964; ЛЛС 1973; ЛСВ 1961]. До пізніших лінгвістичних досліджень, здебільшого граматик XIX століття, вони також не увійшли [див. ГРЯГ 1849: 40-86; ГУМСГ 1928: 26-83]. Наукові розвідки першої половини XX століття так само позбавлені вказаних термінів [див. Тимченко 1907: 39-57; Сімович 1986: 105-181; Синявський 1941: 114-130; КСУЛМ 1951: 348-367], але засвідчують їх уже в другій половині XX століття [див. Ковалик 1962; Фекета 1968; Семенюк 2000 та інші]. З огляду на це історію функціонування термінів з основою *фемін-* в українській лінгвістиці слід вести з другої половини XX століття аж до сьогодні і простежувати в різноманітних українських мовознавчих студіях та в порівнянні з іншими мовами.

Серед наукових праць другої половини XX століття – початку XXI століття першорядне місце щодо використання аналізованих термінів займають спеціальні роботи, присвячені дослідженню категорії назв жінок або іменників української мови взагалі. Так, у працях І.І.Ковалика широкого поширення набули терміни *фемінізуючий, -а, -е, -і* (суфікс, словотвірний тип, розряд, елемент, функція, значення, словотвірне функціонування, закінчення, ресурси), *фемінінний* (суфікс, словотвірний тип), *фемінізація* («жіночотворчість») [див. Ковалик 1962: 3, 7, 8, 12, 23, 31, 32; Ковалик 2007: 397], у наукових студіях І.І.Фекети – прикметники *фемінізуючий, -а, фемінінний* (суфікс, формант, функція) [див. Фекета 1969: 4, 9; Фекета 1968: 23, 25, 57, 70], у розвідках Н.М.Захлюпаной – слова *фемінінатив* (назва жінки), *фемінізуючий, -а* (суфікс, роль) [див. Захлюпана 1984: 11-12, 18-19], у дослідженнях А.О.Загнітка – терміни *фемінатив* (іменник жіночого роду), *фемінативний* (суфікс) [див. Загнітко 1987: 68-73; Загнітко 1989: 34, 38, 40], у роботах С.П.Семенюк – слово *фемінізуючий, -а* (формант, засіб, суфікс, функція) [див. Семенюк 2000: 5, 10, 69, 176, 178], М.П.Брус – слова *фемінітив* (найменування жінки), *фемінітивний* (суфікс, засіб, формант, словотвір) [див. Брус 2001; Брус 2007]. Рідко вживалося у працях І.С.Олійника, Л.І.Фенька, Т.О.Гаврилової слово *фемінізуючий* [див. Олійник 1975: 39; Олійник 1979: 65; Фенько 1979: 149; Гаврилова 1988: 74-75], П.І.Білоусенка і В.В.Німчука – іменник *фемінітив* [див. Білоусенко, Німчук 2002: 38, 61], Я.В.Пузиренко – *фемінізація* [див. Пузиренко 2005: 13, 14]. Загальнолінгвістичні праці майже не послуговувалися термінами з основою *фемін-* [див. Гумецька 1958: 75-114; Бевзенко 1960: 105-122; Самійленко 1964: 13-181; СУММ 1969: 32-137], лише деякі вчені інколи фіксували

їх, зокрема В.В.Грещук – слово *фемінітиви* [Грещук 1995: 68], Є.А.Карпіловська – *фемініність* [Карпіловська 1999: 90].

Зарубіжній лінгвістиці відомі спільнокореневі слова з основою *фемін-* меншою мірою, ніж українській, як показують результати обстеження іншомовних джерел. Спеціальні та загальномовні наукові розвідки переважно оминали їх [див. Протченко 1960; Янко-Триницька 1966; Земська 1970; Земська 1992: 147-155; Виноградов 1986: 117-126; Хацкевич 1956; Вярхов 1968; Захаревич 1959; Нешиченко 1960; Золотова 1962]. Однак деякі лінгвістичні студії фіксували вказані терміни, наприклад, роботи О.І.Мойсеєва – слово *фемінізація* [див. Мойсеєв 1965], В.Т.Піскуна – слово *фемінний* [див. Піскун 1972], «Твоєні слов в чельтіне» – слова *femininalnij, feminin, feminina* [TSVČ 1967: 111, 534, 551], В.Фляйшера – слова *femininen, femininum* [див. FWDG 1969: 170], або навіть використовували їх часто як ключові слова, зокрема праці М.О.Павленка – терміни *фемініний, -і, фемінінатив* [див. Павленко 1978].

В українській і зарубіжній лексикографічній практиці загалом наявні спільнокореневі номінації з основою *фемін-*, наприклад, «Словник української мови» охоплює слова *фемінізація, фемінізм, фемінізований, фемінізувати, фемінізуватися, фемініст, феміністка, феміністичний* [див. СУМ 1979: 574-575], «Російсько-український словник» – лексеми *феминизироваться, феминизирующий, феминизированный, феминизируемый, феминизация, феминизм, феминист, феминистка, феминистический, феминистский* [див. РУС 2003: 1298], «New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language» – слова *feminine, femininity, feminism, feminization, feminize* [NWD 1993: 345-346], «Słownik łaciny średniowiecznej w polsce» – слова *femella, femelinus, femen, femina (foemina), feminalia, femineus, femininus* [див. SŁŚ 1975: 105-106]. Проте власне лінгвістичних термінів з такою основою словники майже не відзначають, а ті поняття, які розміщено в них, здебільшого подані як елементи інших термінологічних систем, наприклад, *фемінізація, фемінізований, фемінізувати, фемінізуватися* – як біологічні терміни, *фемінізм, фемініст, феміністка, феміністический, феміністский* – як політичні терміни [див. РУС 1981: 727]. Разом з тим, деякі засвідчені словниками номінації з основою *фемін-* знайшли застосування і в лінгвістичній науці, напр.: *фемінізація* «процес творення іменників зі значенням жіночості», *фемінізувати* «надавати словам значення жіночості», *фемінізуючий* «той, що фемінізує (надає чомусь ознаки жіночості)».

Розглядувані лексичні одиниці мають прозору внутрішню форму – в їх основі лежить значення слова *феміна* «жінка». Назву *феміна* лексикографічні праці подають як латинське слово [див. СИС 1964: 675; ССРЛЯ 1964: 1304; SWO 1993: 261]. У свою чергу латиномовні джерела, крім основного значення, виділяють й інші значення цього слова: «жінка (будь-яка сутність жіночої статі)», «самка», «жіночий рід» (*грам.*), «віймка, гніздо» (*архит.*) [див. ЛРСД 1986: 321]. І вказують на те, що найменування *феміна* є спільнокореневим до слова *fecundus*, яке пов'язане ще зі словами *fetus, fenus, felix* [див. ЛРСД 1986: 321, 322, 325, 327]. Зважаючи на це, іменник *феміна* можна вважати також похідним в латинській мові, утвореним, можливо, шляхом сполучення суфікса *-in-a* з коренем *фем-*, латиномовного чи іншого походження. А вже від слова *феміна* розвинулося чимало різночастиномовних одиниць, які характеризуються певними семантичними, словотвірними і стилістичними особливостями. Так, субстантив *фемінізація*, задокументований зі значеннями «розвиток в особі чоловічої статі та в самців хребетних тварин жіночих вторинних статевих ознак» [див. СУМ 1979: 574], «набуття чоловіками жіночих рис характеру, що проявляються в поведінці, одязі, стилі життя», «збільшення кількості жінок в тій чи іншій сфері діяльності» [див. НСИЗ 1984: 746], сформувався на базі слова *феміна* за допомогою суфікса *-ізації(a)*. Дієслова *фемінізувати, фемінізуватися* мотивовані також іменником *феміна*. Структурно дієслово *фемінізувати* «спричиняти фемінізацію» [див. СУМ 1979: 574] утворився від слова *феміна* за допомогою суфікса *-ізува-ти*, а дієслово *фемінізуватися* «набувати жіночих вторинних статевих ознак; піддаватися фемінізації» [див. СУМ 1979: 574; НСИЗ 1984: 746] – від *фемінізувати* за допомогою постфікса *-ся*. Деривати *фемінізований* «спричинений фемінізацією», *фемінізаційний* «той, що стосується фемінізації» [див. СУМ 1979: 574; РУСК 2006: 534] так само мають у своїй структурі основу *фемін-*, але мотивуються різними словами – дієприкметник *фемінізований* дієсловом *фемінізувати*, а прикметник *фемінізаційний* іменником *фемінізація*. Лексикографічні видання фіксують вказані деривати з основою *фемін-* як стилістично нейтральні, спеціальні або біологічні [див. СИС 1964: 675; СУМ 1979: 574; ССРЛЯ 1964: 1301-305]. Часте вживання таких слів, а згодом і поширення в мовознавчих студіях може призвести до виникнення у їх семантичній структурі вторинних лінгвістичних значень і введення останніх до термінологічної бази підсистеми назв жінок.

Словом *феміна* зумовлені й найменування *фемінізм* «у буржуазних державах – політичний рух за зрівняння жінок у правах з чоловіками», *фемініст* «прихильник, послідовник фемінізму», *феміністка* «прихильниця, послідовниця фемінізму», *феміністичний* «той, що стосується фемінізму», *феміністський* «той, що стосується фемінізму, феміністів» [див. СУМ 1979: 574; ССРЛЯ 1964: 1301-305]. Іменник *фемінізм* утворився від слова *феміна* з допомогою суфікса *-ізм*, *фемініст* – від *феміна* за допомогою форманта *-іст*, *феміністка* – від *фемініст* за допомогою морфеми *-к-а*, а прикметники *феміністичний, феміністський* семантично мотивуються словами *фемінізм, феміністи*, тоді як за структурою – швидше за все словом *фемініст* і містять словотвірчі афікси *-ичн-*, *-ськ-*. Спеціалізація наведених дериватів з основою *фемін-* виражена більшою мірою, ніж попередніх слів – вони чітко характеризують феміністичний рух. Через це,

ймовірно, не можуть набути додаткових значень, які могли би застосовуватися в лінгвістичних студіях. Для вираження значення «жінка» вживаються й інші подібні слова, зокрема *femme a barbe* «про чоловікоподібну жінку», *femme de chambre* «покоївка», *femme ûtancipie* «вільна, розкріпачена жінка», *femme galante* «жінка легкої поведінки», *femme fatale* «фатальна жінка» та інші, але вони також не можуть використовуватися в мовознавстві, бо, як і слово *феміна*, позначають самих жінок, до того ж за різними ознаками [див. СИВИС 1966: 521-522; SWO 1993: 261].

Особливої уваги потребують власне лінгвістичні поняття з основою *фемін-*. Лексикографічні праці їх майже не розглядають, хіба що тільки слова *femininus* «жіночий рід» [ЛРСД 1986: 321], *femininum* «жіночий рід» [СИВИС 1966: 521]. Натомість інші наукові лінгвістичні дослідження великою мірою охоплюють такі поняття, зокрема слова *фемінітив*, *фемінатив*, *фемінітивний*, *фемінативний*, *фемінітивність*, *фемінативність*, *фемінізуючий*, *фемінний*, *фемінний*, *фемінінний*, *фемінінність*.

Терміни *фемінітив*, *фемінатив* є засобами виділення апелятивів зі значенням особи жіночої статі в межах лексику. Вони утворилися правдоподібно від слова *феміна* за допомогою двох латинських суфіксів – *фемінітив* з використанням морфем *-it-*, *-iv-*, а *фемінатив* – морфем *-at-*, *-iv-*, і можливо, за аналогією до слів *інфінітив*, *генітив*, *субстантив*, *акузатив* та подібних. Твірна основа сприяла формуванню в таких словах однакового мутаційного словотвірного значення «той, що виражений твірним словом» та спільного лексичного значення «словесне іменування осіб жіночої статі». Через це іменники *фемінітив* і *фемінатив* слід розглядати як синонімічні утворення, що виражають одне й теж поняття, мають однакову словотвірну семантику та розрізняються лише словотворчими засобами *-it-*, *-at-*. Обидва ці субстантиви, так і похідні від них утворення, можна одночасно використовувати при дослідженні назв жінок. Більше поширення слова *фемінітив* зумовлене, очевидно, впливом спільнокореневих слів, утворених на власному ґрунті чи запозичених, що мають суфікс *-it-*.

Прикметники *фемінітивний*, *фемінативний* походять від слів *фемінітив*, *фемінатив* і містять суфікс *-н-*, тому виступають суфіксальними дериватами з мутаційним словотвірним значенням «ознака, виражена твірними іменниками». Вони реалізують однакове лексичне значення «властивий, характерний фемінітивам» і як близькі поняття можуть взаємозамінюватися під час опрацювання категорії апелятивів-назв жінок. Ад'єктиви *фемінітивний*, *фемінативний* – твірна база і для синонімічних іменників *фемінітивність*, *фемінативність*, що мають суфікс *-ість* та відзначаються спільним транспозиційним словотвірним значенням «абстрагована ознака, виражена твірними прикметниками» і лексичним значенням «ознака жіночості, набута мовними одиницями або властива їм».

Твірна основа *фемін-* представлена і в дериватах *фемінізуючий*, *фемінний*, *фемінність*, *фемінінний*, *фемінінність*. Дієприкметник *фемінізуючий* утворений від дієслова *фемінізувати* за допомогою суфікса *-уч-ий* і має мутаційне словотвірне значення «той, що спричинений дією, названою твірним словом», однак за сучасними нормами української мови його слід вважати пасивізованим. Прикметники *фемінний*, *фемінінний*, що являють собою, ймовірно, синонімічні утворення, розвинулися на базі слова *феміна* за допомогою суфіксів *-н-* та *-ін-*, *-н-*, зі словотвірним значенням «ознака, виражена твірним іменником». Однак вони з похідними словами *фемінність*, *фемінінність* швидше за все стосуються самих осіб жіночої статі, ніж найменувань жінок, і можуть виражати значення «властивий, характерний жінкам», «ознака жіночості, якої набувають різні представники живого світу». Тим більше для вираження ознаки жіночості, яку набувають мовні одиниці, уже склалися прикметники *фемінітивний*, *фемінативний*, що безпосередньо вказують на категорію назв жінок – фемінітиви.

Фемінітивна підсистема української мови перебуває на шляху становлення власної термінологічної бази, до якої повинно увійти багато специфічних лінгвістичних понять. Виразну ідентифікацію їй забезпечать і мовознавчі терміни з основою *фемін-*, що мають просту і зрозумілу будову, своєрідну семантику, спеціальне призначення і можуть цілісно та подетально охопити категорію іменників-назв жінок. Серед аналізованих термінів перевагу слід віддати поняттям *фемінітив* або *фемінатив* (для виділення усіх чи окремих номінацій зі значенням особи жіночої статі), *фемінітивний*, *фемінативний* (для позначення словотворчих засобів, словотвірних значень, словотвірних моделей, типів, парадигм тощо), *фемінітивність*, *фемінативність* (для вираження ознаки жіночості словотворчими засобами, словотвірними типами тощо). Крім того, можна вживати й інші слова з основою *фемін-* в лінгвістичному значенні та використовувати їх при дослідженні назв жінок (*фемінізація*, *фемінізувати*, *фемінізування*, *фемінізований* тощо), а також можна утворювати нові лінгвістичні терміни з основою *фемін-*.

Література

Аделфотґс 1591: Аделфотґс. Грамматіка доброголаового еллинословенского языка. Совершенного искусства осми частей слова. – Львів, 1591 / Підгот. видання О.Горбача. – Мюнхен, 1988.

Бевзенко 1960: Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови. Нариси із словозміни і словотвору. – Ужгород: Закарпатське обласне в-во, 1960. – 416 с.

Білоусенко, Німчук 2002: Білоусенко П.І., Німчук В.В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс –иця). – Київ–Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 206 с.

- Брус 2001: Брус М.П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI – XVII століть: словотвір і семантика: Дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпат. ун-т імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 206 с.+60 с.
- Брус 2007: Брус М.П. Фемінітивний словотвір у працях І.І.Ковалика / Вісник Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника. Філологія. Ювілейний випуск на пошану 100-річчя від дня народження професора Івана Ковалика. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. XV-XVIII. – С. 19-23.
- Виноградов 1986: Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. Издание третье, исправленное. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
- Вярхов 1968: Вярхоў П.В. Станаўленне словаўтваральных тыпаў асабовых назоўнікоў жаночага роду ў беларускай мове // Лінгвістычныя даследаванні. – Мінск, 1968. – С.36-43.
- Гаврилова 1988: Гаврилова Т.А. Имена существительные-названия лиц по месту жительства (словообразование катойконимов в говорах среднего поднепровья): Дис. на соиск. учен. степ. канд. філол. наук. – К.: Ін-т языковедения им. А.А.Потебни АН УССР, 1988. – 213 с.
- ГРЯГ 1849: Грамматика Рѣскаго Языка составленна Яковомъ Головацкимъ. – Львов, 1849. – 224 с.
- ГСЗ 1980: Грамматика словенска. Съвершенна(г) искѣства осми частій слова, и ины(х) ну(ж)дны(х). Новосъста(в)лен(н)а Л.З. – Вільна, 1596 // Лаврентій Зизаній. Грамматика словенська / Підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки В.В.Німчука. – К.: Наук. думка, 1980.
- ГСС 1979: Грамматика славенскиѣ правилное свнтагма. Потщаніємъ Многогрѣшнаго Мніха Мелетіѣ Смотрискогѣ. – Єв'є, 1619 // Мелетій Смотрицький. Грамматика / Підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки В.В.Німчука. – К.: Наук. думка, 1979.
- ГСУ 1970: Грамматика слов'янська І.Ужевича / Підгот. до друку І.К.Білодід, Є.М.Кудрицький. – К.: Наук. думка, 1970.
- Гумецька 1958: Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
- ГУМСГ 1928: Грамматика української (руської) мови. Уложили С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер. Четверте вид. – Львів, 1928. – 209 с.
- Грещук 1995: Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай», 1995. – 208 с.
- Загнітко 1987: Загнітко А.О. Корелятивність іменників-назв осіб чоловічого і жіночого роду // Українське мовознавство. Збірник статей. – 1987. – Вип. 14. – С. 67-74.
- Загнітко 1989: Загнітко А.П. Морфологічні категорії іменника в синтагматиці і парадигматиці: Навчальний посібник. – К.: УМК ВО, 1989. – 63 с.
- Захаревич 1959: Захаревич Е.А. Производные основы со значением лица в современном болгарском литературном языке // Вопросы грамматики болгарского литературного языка. – М. – 1959. – С.147-156.
- Захлюпана 1984: Захлюпаная Н.М. Субстантивные образования с суффиксом –ка в современном украинском языке: Автореф. дисс. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 1984. – 20 с.
- Земська 1970: Земская Е. О соотносительности однокоренных существительных мужского и женского рода со значением лица // Русский язык в национальной школе. – 1970. – № 5. – С.4-10.
- Земська 1992: Словообразование как деятельность. – М.: Наука, 1992. – 221 с.
- Золотова 1962: Золотова В.С. Существительные женского рода со значением лица в современном польском языке // Славянское языкознание. Ученые записки Ленинградского государственного университета имени А.А.Жданова. – Ленинград, 1962. – Вып.64. – С.109-124.
- Карпіловська 1999: Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К.: Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебни НАН України, 1999. – 298 с.
- Ковалик 1962: Ковалик І.І. Словотворчий розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами // Питання українського мовознавства. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1962. – Кн.5. – С.3-34.
- Ковалик 2007: Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вибрані праці / Упорядник та автор передмови Василь Грещук. – Івано-Франківськ-Львів: Місто НВ, 2007. – 404 с.
- КСУЛМ 1951: Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. – К.: Радянська школа, 1951. – Т.І. – 520 с.
- ЛЛЗ 1964: Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма словеноросская / Підготовка текстів пам'яток і вступні статті В.В.Німчука. – К.: Наукова думка, 1964. – 204 с.
- ЛЛС 1973: Лексикон латинський Є.Славинецького. Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підготував до видання В.В.Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – 542 с.
- ЛРСД 1986: Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь: около 50000 слов. 3-е изд., испр. – М.: Русский язык, 1986. – 840 с.
- ЛСВ 1961: Лексикон словеноросський Памви Беринди / Підготовка тексту і вступна стаття В.В.Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.

- Мойсеев 1965: Моисеев А.И. К сопоставительному изучению славянских языков (словообразование личных существительных в русском, польском и болгарском языке // Очерки по словообразованию и словоупотреблению. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – С.87-105.
- Нещименко 1960: Нещименко Г.П. Словообразование существительных женского рода со значением лица в современном чешском языке // Ученые записки Института славяноведения. – М. – 1960. – Т.ХІХ. – С.159-202.
- НСИЗ 1984: Новые слова и значения: Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х годов / Под ред. Н.З.Котеловой. – М.: Русский язык, 1984. – 808 с.
- Олійник 1975: Олійник І.С. Іменники із суфіксом –ач (-яч) на позначення осіб // Українська мова і література в школі. – 1975. – № 8. – С.33-44.
- Олійник 1979: Олійник І.С. Іменники з суфіксом –ар (-яр) на позначення осіб // Питання словотвору / За ред. І.І.Ковалика. – К.: Вища школа, 1979. – С.59-68.
- Павленко 1978: Паўленка М.А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню. Жаночыя асабовыя намінацыі ў старабеларускай мове. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1978. – 135 с.
- Піскун 1972: Пискун В.Т. Женские личные номинации в современном белорусском литературном языке (на материале спортивной терминологии): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Минск, 1972. – 23с.
- Протченко 1960: Протченко И.Ф. Образование и употребление имен существительных женского рода – названий лиц в современном русском языке // Статьи и исследования по русскому языку. Ученые записки Московского государственного педагогического института имени В.И.Ленина. – М. – 1960. – Т.158. – С. 41-138.
- Пузиренко Я.В. Агентивно-професійні назви осіб жіночої статі в лексикографічному описі та узусі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук за спеціальністю 10.02.15 – загальне мовознавство. – К., 2005. – 21 с.
- РУС 1981: Русско-украинский словарь: В 3 т. Издание второе, исправленное / Редакт. тома: С.И.Головащук, Л.А.Коробчинская, Н.Н.Пилинский. – К.: Главная редакция украин. совет. энциклопедии, 1981. – Т.3. – 884 с.
- РУС 2003: Анніна І.О., Горюшина Г.Н., Гнатюк І.С. та ін. Російсько-український словник. – К.: Абрис, 2003. – 1424 с.
- РУСК 2006: Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. 2-е вид., допов. і випр. – Львів: БаК, 2006. – XIV +562 с.
- Самійленко 1964: Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. – К.: Рад. школа, 1964. – Ч.І. – 234с.; Ч.ІІ. – 192 с.
- Семенюк 2000: Семенюк С.П. Формування словотвірної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові: Дисерт. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2000. – 209 с.
- СИБИС 1966: Словарь иноязычных выражений и слов, употребляющихся в русском языке без перевода: В 2 книгах. – М., Л.: Наука, 1966. – Кн.1. – 712 с.
- Синявський 1941: Синявський О. Норми української літературної мови. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 363 с.
- СИС 1964: Словарь иностранных слов / Под ред. И.В.Лехина, С.М.Локшиной, Ф.Н.Петрова (гл. ред.) и Л.С.Шаумяна. Изд. 6-е, перераб. и доп. – М.: «Советская Энциклопедия», 1964. – 784 с.
- Сімович 1986: Сімович В. Граматика української мови. 2-ге доп. вид.– Ляйпціг, 1921 / Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. – Мюнхен, 1986. – 584 с.+14 с.
- ССРЛЯ 1964: Словарь современного русского литературного языка. – М., Л.: Наука, 1964. – Т. 16. – 1610 с.
- СУМ 1979: Словник української мови: В 11 т. / Ред. кол. І.К.Білодід (голова), А.А.Бурячок, Л.Л.Гумецька, Ф.Т.Жилко та ін.: В 11т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – К.: Наук. думка, 1979. – Т.Х. – 659 с.
- СУММ 1969: Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 584 с.
- Тимченко 1907: Тимченко Є. Українська граматики. – К.: Друкарня Т-ва Н.А.Гирич, 1907. – Ч.І. – 179с.
- УМЕ 2000: Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В.М.Русанівський, О.О.Тараненко (співголови), М.П.Зяблюк та інші. – К.: «Українська енциклопедія», 2000. – 752 с.
- Фекета 1969: Фекета И.И. Женские личные названия в украинском языке (образование и употребление): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1969. – 22 с.
- Фекета 1968: Фекета І.І. Жіночі особові назви в українській мові (творення і вживання): Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Ужгород, 1968. – 369 с.
- Фенько 1979: Фенько Л.І. Назви жителів жіночої статі в українській мові // Питання словотвору / За ред. І.І.Ковалика. – К.: Вища школа, 1979. – С.148-150.
- Хацкевич 1956: Хацкевич В.Б. Суффиксальное словообразование существительных (суффиксы лица) в современном белорусском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Минск, 1956. – 13 с.

Янко-Триницька 1966: Янко-Триницькая Н.А. Наименование лиц женского пола существительными женского и мужского рода // Развитие словообразования современного русского языка / Под ред. А.Е Земской, Д.И.Шмелева. – М.: Наука, 1966. – С.167-210.

FWDG 1969: Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. – L., 1969. – 327s.

NWD 1993: New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. – Lexicon Publications, inc. Danbury, ct.: Printed and Manufactured in the United States of America, 1993. – 1149s + t-67.

SŁŚ 1975: Słownik łaciny średniowiecznej w polsce. Tom IV – zeszyt 1 (29). – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1975. – 160s.

SWO 1993: Słownik wyrazów obcych. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – 927s.

TSVČ 1967: Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen / Zpracoval kolektiv pracovníků Ústavu pro jazyk český ČSAR za redakce Fr.Daneš, M.Dokulil, J.Kuchaře. – Praha, 1967. – S.111-551.

In the description of linguistic system and its sub-systems it's important to show the formation and realization of terminological basis. For nouns which denote women-names as separate lexical sub-system it's necessary to possess its own terminology which can give opportunity to show complex analysis of this group of nouns and their specification on different linguistic levels.

In the article it is suggested to lead in common-rooted words with basis-femin- (feminine, femininity etc), which can base terminological basement in the research of appellative women-names.

To study the process of the development and functioning of the mentioned words in the linguistics. Their notions and necessity in use are studied as well.

Keywords: femininity, femininity, feminine system.

Надійшла до редакції 14 вересня 2007 року.

Наталія Волкова

ББК Ш81.411.1-2

УДК 81'373.611.161.1-2

АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ СЛОВОВІРНОЇ ПРОДУКТИВНОСТІ

Публікація присвячена питанню словотвірної продуктивності. Автор аналізує другий період лінгвістичних досліджень з цієї проблеми (80-ті рр. ХХ ст.). Особлива увага приділяється особливостям понять "словотвірна продуктивність", "словотвірна активність", "словотвірний потенціал".

Ключові слова: словотвір, словотвірна продуктивність, словотвірна активність, словотвірний потенціал, запозичене слово, питома слово.

На сучасному етапі розвитку української, російської та англійської мов, коли їх лексичні системи активно поповнюються запозиченими словами, виникає необхідність проаналізувати взаємне існування запозичених та питомих лексичних одиниць у системах цих мов. Через те, що розвиток лексики перш за все полягає у розвитку словотвору, особливого значення набуває з'ясування вивчення словотвірної продуктивності (словотвірних можливостей) запозичених та питомих слів. У мовознавстві поняття "продуктивності" розповсюджується на різні словотвірні елементи (наприклад, афікси, основи, слова), саме тому семантика самого слова "продуктивність" дуже широка. Можливо, саме цей чинник пояснює те, що серед дослідників не існує єдиної думки щодо окремих аспектів цього поняття і навіть до його основних характеристик. З огляду на сказане, вважаємо актуальним детальний розгляд поняття "словотвірна продуктивність" у лінгвістичній літературі.

У дослідженні словотвірної продуктивності ми виділяємо декілька періодів. Початковий період, а саме, період до 80-х рр., що вже був предметом нашого розгляду [Волкова 2007], характеризується розробкою загальнотеоретичних питань словотвірної продуктивності та вивченням словотвірної продуктивності афіксів, способів, типів, моделей.

Метою цієї статті є проаналізувати другий період вивчення словотвірної продуктивності. Особливу увагу ми приділяємо питанню словотвірної продуктивності запозичених та питомих слів. Проте певного значення набувають і роботи, в яких розглядаються словотвірні можливості різних словотвірних одиниць, що дає підстави для узагальнення положень про словотвірну продуктивність.

У лінгвістичній літературі 80-х рр. ХХ ст. продовжують уточнювати поняття словотвірної продуктивності та словотвірної активності морфем, моделей, способів. Говорячи про продуктивність словотвірних засобів, дериватологами піднімається питання про продуктивність та регулярність способів [Николаев 1987, с. 72-73], продуктивність (кількісна характеристика), активність (синхронна характеристика) та вживання моделей у мовленні (частотна характеристика) [Кочетков 1982, с. 58]. Звернемо увагу на дослідження Б.І. Барткова, в якому автор виділяє два напрямки опису формантів: якісне та кількісне. Під першим напрямом

розуміють критерій продуктивності та частотності форманта, а критеріями другого є діахронічна продуктивність, продуктивна та сумарна частотність [Бартков 1982а, с. 17]. Цікавим є те, що лінгвіст пропонує класифікацію продуктивності словотвірних типів. Синхронічна продуктивність, на думку дериватолога, це кількість нових слів із певним формантом, що утворено за певний проміжок часу. Діахронічна продуктивність – сумарна кількість слів з певним формантом, що утворено за весь час існування словотвірного типу [Бартков 1982, с. 116].

Другий період характеризується тим, що з'являються праці, в яких розглядаються поняття “словотвірної продуктивності слів” та “словотвірної продуктивності основ слів”. Характеристично дослідження В.Н. Немченко “Сучасна російська мова. Словотвір” [Немченко 1984]. Науковець у короткому словнику словотвірних термінів, окрім понять “словотвірна продуктивність” і “словотвірна активність морфем, моделей, засобів”, пояснює терміни “словотвірна активність слів” та “словотвірна потенція слів”. Під “словотвірною продуктивністю слів” учений розуміє “здатність слів певної категорії брати активну участь у якості твірної бази при творенні похідних слів”, під “словотвірною потенцією слова” – “здатність слова виступати в якості твірної бази” [Немченко 1984, с. 226-228]. На нашу думку, дослідник не подає чітких критеріїв, які б демонстрували різницю двох термінів. Можливо, В.Н. Немченко вважає, що словотвірна активність слова є реалізацією його словотвірних потенцій, проте в роботі такого пояснення ми не знаходимо. Не зовсім переконливим та повним, як нам здається, є і визначення, запропоноване А.С. Какаєвою: “словотвірна активність слів – це їх словотвірний потенціал” [Какаева 1985, с. 146]. З цього виходить, що словотвірний потенціал слів – це їх словотвірна активність, тобто мовознавець виділяє “словотвірний потенціал” та “словотвірну активність” як два терміни, що характеризують одну словотвірну категорію.

Нове поняття запроваджує Т.П. Карпухіна. Загальну кількість похідних слів автор пропонує називати “дериваційним об'ємом” [Карпухіна 1986, с. 59]. Це визначення не закріпилося в науковій літературі. Проблема виявлення словотвірного потенціалу різних частин мови та опис особливостей його реалізації ставиться в дослідженні Л.А. Медведєвої. Під “дериваційним потенціалом” лінгвіст розуміє “набір словотвірних значень, що являють собою семантичні формули потенційних похідних” [Медведєва 1981, с. 14].

Певний інтерес для нашого дослідження викликають ідеї О.А. Земської. Дослідниця підкреслює, що розмовне мовлення є сферою реалізації словотвірних потенцій мови через те, що у розмовному словотворі беруть участь ті класи слів, що не діють чи виявляють дуже слабку активність у словотворі кодифікованої літературної мови [Земская 1981, с. 181].

Слід відзначити, що у 80-ті рр. об'єктами практичного дослідження словотвірних можливостей продовжують залишатися способи та засоби [Земская 1981; Антрушина 1985; Кузнецова 1986; Царев 1984], моделі [Аракин 1989; Итенберг 1981; Малкина 1984; Шелховская 1981], типи [Карабекова 1985; Ковалева 1980; Мамрак 1982; Пастушенков 1981; КРГ 1989]. Поряд з цим дериватологи все більше починають вивчати словотвірні можливості слів та основ слів. Важливо те, що мовознавці в своїх дослідженнях переходять від опису словотвірних можливостей словотвірних одиниць до пояснення причин словотвірної продуктивності. Так, В.М. Виноградова вважає, що на словотвірну продуктивність типів впливає стилістичний фактор [Виноградова 1984, с. 14-26]. Цей фактор відзначають також Л.П. Дідківська та Л.О. Родніна, аналізуючи продуктивність суфіксів [Дідківська 1982, с. 4].

Певну частину публікацій присвячено розгляду причин словотвірних можливостей слів та основ слів. Найбільша кількість факторів словотвірних можливостей слів ґрунтовно розглядається Л.П. Клобуковою та О.Н. Лисициною. У статті “Про фактори словотвірної активності російського прикметника” Л.П. Клобукова виділяє вплив наступних факторів: належність прикметника до того чи іншого лексико-семантичного розряду, місце прикметника по відношенню до центру чи периферії певної лексико-семантичної групи, поєднання/непоєднання з іменниками, словотвірна похідність/непохідність, стилістичні характеристики [Клобукова 1981, с. 74-77]. Спостереження над словотвірними гніздами з огляду на їх потужність та глибину дозволили О.Н. Лисициній встановити граматичний фактор (частини мовна належність твірного слова), лексичний фактор (полісемію та частотність твірного слова), стилістичний фактор (спроможність твірного слова утворювати стилістично забарвлені слова) [Лисицина 1985, с. 127-129].

Окремі фактори словотвірних можливостей лексичних одиниць продемонстровано в працях інших лінгвістів. Так, О.І. Моїсєєв припускає, що словотвірний потенціал слів залежить від семантичного статусу та частини мовної належності слів [Моїсєєв 1987, с. 11]. В.К. Зернова вважає, що словотвірна активність основ слів залежить від їх валентності [Зернова 1985, с. 81]. Спостереження, проведені В.В. Лопатиним над словотвірними потенціями похідних та непохідних іменників зі значенням особи, довели, що ця група іменників виявляє певні обмеження в сполучуваності словотвірних засобів, що автор пояснює семантичними характеристиками останніх [Лопатин 1989, с. 49]. Словотвірний потенціал гнізд прикметників А.С. Какаєва пов'язує з фактором полісемії та частотою вживання цих прикметників [Какаева 1985, с. 149]. Т.Ф. Семеренко висвітлює словотвірні можливості дієслів руху з урахуванням їх “внутрішнього та зовнішнього потенціалу сполучуваності” [Семеренко 1986, с. 160]. Л.М. Бойченко класифікує аббревіатури за подібністю словотвірних можливостей та розкриває діапазон дериваційної активності кожної групи. При цьому автор приходиться до висновку, що визначальний вплив на дериваційну активність аббревіатур чинить їх значення [Бойченко 1985,

с. 3]. Крім семантичного фактору, за думкою вченого, на дериваційну активність абrevіатур впливають також фонетичні умови, стилістичний та омонімічний фактор, проте вони виконують другорядну роль [Бойченко 1985, с. 21].

Незважаючи на актуальність вивчення словотвірної продуктивності запозичених слів, що було відзначено науковцями на початковому етапі вивчення словотвірної продуктивності [Крысин 1964, с.78; Секирин 1964, с. 23-81; Ильенко 1973, с. 20; Ефремов 1974, с. 111; Пономарев 1974, с. 20], у 80-ті рр. це питання не отримало широкого розгляду. Як і раніше дослідники підкреслюють важливість вивчення однієї з суттєвих ознак адаптації слова в мові, що запозичує, а саме, словотвірної адаптації. На думку Н.П. Романової, факти словотвору складають внутрішню мовленнєву основу процесів запозичення [Романова 1985, с. 87-89]. Г.О. Николаєв, описуючи освоєння запозичень на рівні словотвору, виділяє два напрями: проспективний та ретроспективний. Під першим він розуміє "участь запозиченого слова в якості твірної основи в процесі словотворення" [Николаев 1987, с. 46]. А.А. Іванницька встановлює, що певна кількість слів, запозичених з іспанської мови, в українській мові стають основами словотвірних гнізд, що свідчить про їх органічне входження до мови [Иванницкая 1980, с.18-19]. У статті, присвяченій термінологічним запозиченням та їх асиміляції, С.В. Гриньов пояснює, що для процесу запозичення термінів у більшості випадків характерні ті ж закономірності, що і для запозичення слів літературної мови. Різниця є, проте незначна [Гринев 1982]. Детальніше аналіз словотвірної асиміляції запозичень подає Н.Ф. Клименко. Автор пропонує розгляд наступних факторів при вивченні словотвірних можливостей запозичених слів: кількість підзначень твірного слова, стилістичне забарвлення, емоційно-експресивну характеристику, ступінь нормативності, належність до прямого чи переносного значення [Клименко 1982]. Однак практичному дослідженню словотвірних можливостей запозичених слів присвячена тільки невелика кількість робіт.

Словотвірна активність запозичених слів, а саме тюркізмів, у російській мові висвітлюється в працях Р.А. Юналієвої, Г.Х. Гілазетдиної та К.Р. Галіулліна. Вивчаючи слова, запозичені з тюркських мов, Р.А. Юналієва відзначає різні ступені продуктивності слів і доводить, що словотвірна активність слів є одним із проявів асиміляції лексеми, більше того, словотвірна активність відбиває тільки реальний прояв потенційних можливостей лексеми [Юналиева 1982, с. 14]. Г.Х. Гілазетдінова та К.Р. Галіуллін приходять до висновку, що на російському ґрунті тюркізми виявляють високу словотвірну активність [Галиуллин 1986; Гилазетдинова 1986, с. 117].

Таким чином, проведене дослідження дозволяє виділити декілька напрямів вивчення словотвірної продуктивності у 80-ті рр. По-перше, активно продовжують розглядатися словотвірні можливості способів, моделей, типів. По-друге, новим напрямком у розробці теоретичних та практичних аспектів словотвірної продуктивності є аналіз словотвірних можливостей слів та основ слів. До того ж, на відміну від початкового періоду дослідження проблеми, і в першому, і в другому випадку дериватологи переходять до встановлення причин, що впливають на словотвірні можливості. Дослідження словотвірних можливостей запозичених слів представлено невеликою кількістю робіт, у яких демонструються тюркізми, запозичені російською мовою.

Проблема словотвірної продуктивності запозичених слів залишається актуальною в дослідженнях останніх років ХХ ст. та початку ХХІ ст. Саме тому подальшою перспективою є аналіз третього періоду вивчення словотвірної продуктивності лексичних одиниць.

Література

- Антрушина 1985: Антрушина Т.Б., Афанасьєва О.В., Морозова Н.Н. Лексикология английского языка. – М.: Высш. шк., 1985. – 223 с.
- Аракин 1989: Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – М.: Просвещение, 1989. – 256 с.
- Бартков 1982: Бартков Б.И. Количественное представление деривационной подсистемы и экспериментальный словарь 100 словообразовательных формантов русского языка (научный стиль и литературная норма) // Особенности словообразования в научном стиле и литературной норме. – Владивосток: ДВНЦ АН СССР, 1982. – С. 114-163.
- Бартков 1982а: Бартков Б.И. Продуктивность, частотность, валентность аффиксов и количественный словарь 130 словообразовательных формантов современного английского языка (научный стиль и литературная норма) // Особенности словообразования в научном стиле и литературной норме. – Владивосток: ДВНЦ АН СССР, 1982. – С. 17-56.
- Бойченко 1985: Бойченко Л.М. Структурно-семантические типы аббревиатур и диапазон их деривационной активности в современном украинском языке: Автореф. дис... канд. филол.наук: 10.02.01 / Харківськ. Держ. ун-т. – Х., 1985. – 24 с.
- Виноградова 1984: Виноградова В.Н. Стилистический аспект русского словообразования. – М.: Наука, 1984. – 184 с.
- Волкова 2007: Волкова Н.В. 3 історії вивчення словотвірної продуктивності // Теоретична і дидактична філологія. – К.: Міленіум, 2007. – С. 22-29.

- Галиуллин 1986: Галиуллин К.Р. О словаре производных, образованных в русском языке на базе тюркизмов // Русское сравнительное и сопоставительное словообразование. – Казань: Изд. Казанск. ун-та, 1986. – С. 107-111.
- Гилязетдинова 1986: Гилязетдинова Г.Х. О словообразовательной активности тюркизмов в языке русских исторических повестей XV-XVI вв. // Русское сравнительное и сопоставительное словообразование. – Казань: Изд. Казанск. ун-та, 1986. – С. 115-119.
- Гринев 1982: Гринев С.В. Терминологические заимствования (краткий обзор современного состояния вопроса) // Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М.: Наука, 1982. – С. 108-132.
- Дідківська 1982: Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір, синонімія, стилістика. – К.: Наук. думка, 1982. – 172 с.
- Ефремов 1974: Ефремов Л.П. Лексическое заимствование и словообразование // Иностранная филология. – 1974. – Вып. 3. – С. 111-118.
- Земская 1981: Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь: Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. – М.: Наука, 1981. – 276 с.
- Зернова 1985: Зернова В.К., Агашкова Т.В. Словообразовательная активность корневых основ на уровне образования терминов существительных (на материале немецкой санитарно-технической терминологии) // Словообразование и его место в курсе обучения иностранных языков: Межвузовский научно-технический сборник. – Владивосток: ДВГУ, 1985. – С. 81-88.
- Иваннищкая 1980: Иваннищкая А.А. Заимствование иноязычной лексики и ее освоение: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.05 / Киевск. гос. ун-т. – К., 1980. – 21 с.
- Ильенко 1973: Ильенко В.В., Обухова И.Н. Словопроизводство от англицизмов в современном русском языке // Исследования по русскому и украинскому языкам: Сборник работ кафедры языковедения филологического факультета. – Днепропетровск: Б.И., 1973. – С. 15-21.
- Итенберг 1981: Итенберг Р.Л. Лексические единицы речи и система словообразования // Исследование словообразовательной структуры и сочетаемости языковых элементов в романских языках. – Челябинск: Изд. ЧГПИ, 1981. – С. 3-14.
- Какаева 1985: Какаева А.С. Словообразовательный потенциал гнезд имен прилагательных // Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник научных трудов. – Ташкент: Укитувчи, 1985. – С. 148-155.
- Карабекова 1985: Карабекова С.С. Продуктивность отглагольных имен прилагательных в современном русском языке // Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник научных трудов. – Ташкент: Укитувчи, 1985. – С. 249-253.
- Карпухина 1986: Карпухина Т.П. Нерегулярные образования и границы словообразовательного гнезда // Словообразование и его место в курсе обучения иностранных языков: Межвузовский научно-технический сборник. – Владивосток: ДВГУ, 1986. – С. 57-66.
- Клименко 1982: Клименко Н.Ф. Структура лексико-семантического поля // Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 99-194.
- Клобукова 1981: Клобукова Л.П. О факторах словообразовательной активности русского прилагательного // Русский язык в школе. – 1981. - № 4. – С. 73-77.
- Ковалева 1980: Ковалева Л.В. Роль словообразовательных средств в создании эмоционально-экспрессивной окраски фразеологизмов (на материале русского и немецкого языков) // Сопоставительно-семантические исследования русского языка: Сборник статей. – Воронеж: Изд. Воронежск. ун-та, 1980. – С. 114-118.
- Кочетков 1982: Кочетков В.П. Функциональная дифференциация словообразовательных моделей в английском языке (на материале романских суффиксальных прилагательных) // Особенности словообразования в научном стиле и литературной норме. – Владивосток: ДВНЦ АН СССР, 1982. – С. 57-66.
- КРГ 1989: Краткая русская грамматика. – М.: Рус. яз., 1989. – 639 с.
- Крысин 1964: Крысин Л.П. О новых иноязычных заимствованиях в лексике современного русского литературного языка // Вопросы культуры речи. Вып. 5. – М.: Наука, 1964. – С. 71-90.
- Кузнецова 1986: Кузнецова Е.Н. Некоторые продуктивные словообразовательные модели в современном немецком языке // Словообразование и его место в курсе обучения иностранных языков: Межвузовский научно-технический сборник. – Владивосток: ДВГУ, 1986. – С. 66-75.
- Лисицина 1985: Лисицина Е.Н. Анализ словообразовательных гнезд с точки зрения их мощности и глубины // Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник научных трудов. – Ташкент: Укитувчи, 1985. – С. 126-131.
- Лопатин 1989: Лопатин В.В., Милославский И.Г., Шелякин М.А. Современный русский язык. Теоретический курс. Словообразование. Морфология. – М.: Рус. яз., 1989. – 261 с.
- Малкина 1984: Малкина Н.М. Обогащение семантического потенциала от субстантивных прилагательных русского и французского языков // Семантические процессы в системе языка. – Воронеж: Изд. Воронежск. ун-та, 1984. – С. 95-100.

- Мамрак 1982: Мамрак А.В. Продуктивність словотвірних типів у сучасній українській мові: (На матеріалі утворень з -ник) // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С. 46-49.
- Медведева 1981: Медведева Л.А. Словообразовательные возможности и методы их выявления // Русское языкознание. – 1981. – Вып. 3. – С. 12-20.
- Моисеев 1987: Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. Учебное пособие. – Л.: Изд. Ленинградск. ун-та, 1987. – 208 с.
- Немченко 1984: Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Высш. шк., 1984. – 255 с.
- Николаев 1987: Николаев Г.А. Русское историческое словообразование: теоретические проблемы. – Казань: Изд. Казанск. ун-та, 1987. – 152 с.
- Пастушенков 1981: Пастушенков Г.А. Производные имена существительные в словообразовательной системе языка. Учебное пособие по спецкурсу. – Калинин: Калининск. гос. ун-т, 1981. – 85 с.
- Пономарев 1974: Пономарев А.Д. Лексика греческого происхождения в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / АН УССР, Институт языковедения им. А.А. Потемби. – К., 1974. – 24 с.
- Романова 1985: Романова Н.П. Словообразование и языковые связи XVI-XVII вв. и вопросы словообразования. – К.: Наук. думка, 1985. – 189 с.
- Секирин 1964: Секирин В.П. Заимствования в английском языке. – К.: Изд. Киевск. ун-та, 1964. – 152 с.
- Семеренко 1986: Семеренко Т.Ф. Словообразовательная семантика глаголов движения // Лексическая и словообразовательная семантика в русском языке: Межвузовский сборник научных трудов. – Ставрополь: Изд. Ставропольск. пед. ин-та, 1986. – С. 160-166.
- Царев 1984: Царев П.В. Продуктивное именное словообразование в современном английском языке. – М.: Изд. Московск. ун-та, 1984. – 224 с.
- Шелховская 1981: Шелховская Н.И. Влияние характера производящего глагола на его словообразовательные возможности // Исследование словообразовательной структуры и сочетаемости языковых элементов в романских языках. – Челябинск: Изд. ЧГПИ, 1981. – С. 53-56.
- Юналиева 1982: Юналиева Р.А. Опыт исследования заимствований: (Тюркизмы в русском языке сравнительно с другими славянскими языками). – Казань: Изд. Казанск. ун-та, 1982. – 117 с.

The focus of the article is the word-building productivity. The author analyses the second period in the linguistic researches on this problem (the '80s of the 20th century). Special attention is paid to the peculiarities of the terms "word-building productivity", "word-building activity", "word-building potential".

Keywords: word-formation, word-building productivity, word-building activity, word-building potential, borrowed word, native word.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2007 року.

Галина Кочерга

ББК Ш 12=411.4*212.5
УДК 811.161.2

КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДИКАТНО-АРГУМЕНТНОГО РІЗНОВИДУ ПРОПОЗИЦІЙНО-ДИКТУМНОЇ МОТИВАЦІЇ: АСПЕКТ МЕДІАТИВУ (на матеріалі українських відіменникових дієслів)

У статті здійснено когнітивно-ономасіологічне дослідження українських відіменникових дієслів та охарактеризовано мотиваційні особливості предикатно-аргументного різновиду, зокрема, медіативу з огляду на зв'язок ономасіологічних структурних найменувань, семантики та концептуального підґрунтя їхнього творення.

Ключові слова: когнітивно-ономасіологічний аналіз, диктум, пропозиція, медіатив, предикат, аргумент.

Актуальність наукової розвідки визначається загальною спрямованістю сучасної лінгвістики на зв'язок системної та функціональної природи мовних одиниць із структурами та операціями мислення. Пріоритетним напрямком сучасного українського мовознавства визнано дослідження мови як засобу відображення національної ментальності, культури, світобачення. Когнітивна ономасіологія є новою лінгвістичною і разом з тим міжнауковою галуззю знань, завданнями якої є вияв когнітивно-семіотичного механізму породження найменувань, пояснення зв'язку ономасіологічної структури слова зі структурами знань про об'єкт номінації, аналіз мотиваційних закономірностей номінативних одиниць, що відображають особливості національної

концептуальної системи, етнічної інтеріоризації дійсності у зв'язку з культурою, звичаями, традиціями, міфами, характером народу.

Дослідження ономазіологічних структур українських відіменникових дієслів у проекції на психоментальні структури свідомості є перспективним і вагомим, адже ім'я та дієслово завжди були протиставлені як два головних граматичних класи слів, а відіменникові дієслова поєднують у собі певні концептуальні ознаки цих двох класів.

Когнітивна ономазіологія, безперечно, використовує значний теоретичний потенціал дериватології (праці Г.Й. Винокура, О.А. Земської, І.С. Улуханова, О.М. Тихонова, В.М. Немченка, О.С. Кубрякової, М. Докуліла, Г. Марчанда, В. Дорошевського, Р. Ліза, Г. Брекля, Д. Ворта та ін.). Українська дериватологія має вагомий теоретичний і практичний доробок у плані дослідження словотвірної системи мови, типів та способів словотвору, дериваційних класів тощо (праці І.І. Ковалика, І.Р. Вихованця, С.П. Бевзенка, Т.М. Возного, В.В. Німчука, К.Г. Городенської, В.О. Горпинича, І.Т. Яценка, Л.П. Дідківської, Н.Ф. Клименко, Л.Л. Гумецької, Л.А. Юрчук та ін.). Відіменні деривати у словотворчому аспекті глибоко досліджені К.Г. Городенською, М.В. Кравченко, З.О. Валюх, Є.А. Карпіловською, Л.П. Кислюк, Л.М. Колібабою, Ж.В. Колоїз, В.П. Олексенком, С.О. Соколовою, М.Ю. Федурко. Праці Н. Хомського, Дж. Лакоффа, Р.У. Лангакера, Р. Джакендоффа, О.С. Кубрякової, С.А. Жаботинської, О.О. Селіванової присвячені когнітивно-ономазіологічному аналізу мовних одиниць.

Українські відіменникові дієслова в когнітивно-ономазіологічному аспекті, їхні мотиваційні особливості не були предметом спеціального вивчення і потребують комплексного дослідження.

Обраний предмет дослідження – українські відіменникові дієслова – в ракурсі їхніх мотиваційних закономірностей демонструють різні можливості висвітлення в ономазіологічній структурі фрагментів структури свідомості. До того ж у цих дериватах поєднуються два головних граматичних класи слів – дієслова та іменники, що є позначеннями антиномії динаміки і статичності в усвідомленій мовцями дійсності.

На тлі безперечної когнітивної зумовленості лінгвістичних структур, що є основою багатьох концепцій сучасної лінгвістичної семантики, словотвору, синтаксису тощо, пропозиційні структури розглядаються як онтологічні універсалиї в загальній системі мовної діяльності [Гиздатов 1997]. Саме такі структури були покладені в основу концепції синтаксичної (предикатної) природи деривації, що вперше у славистиці була висунута Ф.І. Буслєвим. О.О. Тараненко характеризує загальну тенденцію сучасного українського словотворення, підкреслюючи: "Із затвердженням предикатної концепції словотворення різні результати композиції та деривації стали розглядатися як похідні від речення" [Тараненко 1989]. Отже, в основу словотворчих досліджень в україністиці покладено саме концепцію синтактикоподібності словотвірних процесів.

Аналіз перетворення мотиваційних суджень, "знака-сповіщення на знак-найменування", за висловом О.С. Кубрякової [Кубрякова 1981], розглядався як єдиний можливий спосіб вивчення словотвору західними лінгвістами В. Порцігом, Е. Бенвеністом, Ш. Баллі, Г. Марчандом, Р. Лізом, М. Докулілом та ін. А в "Академічній граматиці польської мови" відзначається: "Операція найменування ґрунтується на тій самій понятійній схемі, що й побудова речення, на предикатно-аргументній структурі... Це переоформлення речення, точніше предиката, разом з аргументними позиціями в групу, віднесено до одного з аргументів цього предиката" [Мразек 1964].

Дійсно, більшість найменувань при творенні спирається на когнітивні структури, ізоморфні реченню, судженню. Але у такому випадку необхідно враховувати співвідношення формальної будови речення та семантики його компонентів, що позначають або об'єктивні відношення в світі дійсності, або неістинну, метафоричну інформацію.

У сучасній когнітивній ономазіології розроблено метамодель номінації з урахуванням наведених напрямів та чинників [Селіванова 2000]. Цю модель названо моделлю породження відповідно до наявних у психолінгвістиці моделей породження мовлення. О.С. Кубрякова зазначала: "Поняття породження мовлення, що виникло спочатку у трансформаційній граматиці і мало радше метафоричний зміст, дуже швидко виходить за межі генеративної, породжувальної граматики і підхоплюється дослідниками, які далекі від цього напрямку" [Человеческий фактор в языке: язык и порождения речи 1991].

Модель О.О. Селіванової містить п'ять етапів номінативного процесу. Перший етап – аперцепції (психонетичний) – починається з мотиву – появи "неясного бажання" [Выготский 1982], "головної збуджувальної" сили психічної діяльності" [Дубров 1990], що зумовлює сенсомоторне сприймання на основі виділення об'єкта з ряду інших. Далі створюється індивідуальний чуттєвий образ, на підставі якого та з огляду на установку [Узнадзе 1966] формується уявлення про об'єкт. Уявлення, на відміну від сприймання, більш узагальнене, найближче до поняття, є найвищою формою аперцепції. Воно має "перехідний характер від індивідуального до загального, від немисленевого до мисленевого" [Селіванова 2000]. На етапі уявлення закладається підґрунтя внутрішньої форми слова як способу поєднання думки зі звуком, як образу імені, згідно з концепціями В. Гумбольдта, Г. Штейнталя, О.О. Потебні, Г. Габеленца та ін.

Цей етап стосовно відіменникових дієслів розглядається починаючи з мотиву – позначити певний процес, які сприймається в сукупності сенсо-моторних відчуттів предметного світу: зорових, слухових тощо, –

тобто з огляду на ті супутні субстанції, які супроводжують цей процес. Таким чином, у свідомості номінаторів утворюється уявлення про те, що позначуваний процес асоціюється з певними субстанційними компонентами.

Другий етап номінативного процесу – інтеріоризація (довербально-когнітивний) – має власне мисленнєвий характер, тобто на підставі уявлення формується поняття, а далі шляхом його розширення, уточнення та поглиблення у довготривалій пам'яті номінаторів утворюється концепт. На цьому етапі відбувається певна вербалізація знань про позначуване, оскільки "пізнання – це також формування різних суджень, які в сукупності формують базу для розвитку поняття" [Селиванова 2000].

Поняття про процеси, позначені відіменниковими дієсловами, збігаються з певними словотворчими класами, ономасіологічними категоріями. Так, розглядаючи ономасіологічну категорію відіменникових дієслів, І.Р. Вихованець підкреслює інструментальну функцію кореневих морфем певного класу похідних дієслів: "похідне дієслово *боронувати* сформувалося на основі іменника *борона* в інструментальній функції, вираженій орудним відмінком, і дієслівного предиката *рознушувати*. Іменниковий корінь у похідному дієслові акцентує увагу на знарядді, за допомогою якого виконується дія, а суфіксальна дієслівна морфема виражає дію, передає динамічну процесуальну ознаку" [Вихованець 1992]. Отже, у випадку такої дієслівної номінації утворюється загальне поняття про процес, що зумовлений інструментом. Л.Г. Погиба, характеризуючи синтаксичне поле відіменникових дієслів спільної дії, виявляє зв'язки таких назв з твірними іменниками збірної кількості: *купчитися, групуватися, юрбитися, куцтисся, роїтисся, табунитися* тощо [Погиба 1979]. Ці дієслова створено на основі поняття процесу, пов'язаного зі збірною кількістю суб'єктів.

Третій етап внутрішнього програмування (превербальний) є перехідною ланкою між інтеріоризацією та формуванням ономасіологічної структури найменувань. Його кінцева мета – творення мотиваційної бази, яка є власне внутрішньою формою слова. У моделях породження мовлення Московської психологічної школи цей етап є обов'язковим, він ґрунтується на теорії внутрішнього слова Л.С. Виготського [Виготский 1982]. Автори колективної монографії "Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи" під внутрішнім програмуванням мовлення розуміють "етап підготовки думки до об'єктивізації, етап початку мовленнєвої діяльності, пов'язаний з пошуком схеми майбутнього висловлювання та його мовного типу" [Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи 1991].

У номінативному процесі внутрішнє програмування є етапом формування мотиваційної бази, яка може бути синтактикоподібною згідно з теорією синтаксичної природи деривації (*Він був учителем – Він учительовав. Покривати асфальтом, бетоном – асфальтувати, бетонувати* [Вихованець 1983]) або формуватися на підставі метафоричного, образного асоціювання з іншими концептами (*найжачитися, ішачити, прогавити, залебедіти, вулканитися, мавпувати, маковіти* тощо) відповідно до дефініційно-асоціативної теорії слова Е.П. Шубіна, Н.Б. Троїцької, досліджень асоціативної мотивації Р. Гжегорчикової, Я. Пузиніної, О.А. Земської, І.С. Улуханова, О.О. Селіванової та ін.

Творення відіменникових дієслів на етапі внутрішнього програмування передбачає, таким чином, формування схеми майбутньої ономасіологічної структури. Ця схема є частково вербалізованою, так само як внутрішнє мовлення, що характеризується "спрощеним синтаксисом, мінімальною синтаксичною розчленованістю..." і містить "не стільки слова, скільки натяки на них" [Роль человеческого фактора в языке 1988]. Внутрішнє програмування здійснюється шляхом висвітлення певних реляцій концепту як інформаційної структури, що відображає знання і досвід людини та являє собою "оперативну змістову одиницю пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної у людській психіці" [Кубрякова 1996].

Висвітлення є одним з понять конекціонізму як другого етапу розвитку когнітивної науки. Конекціонізм представляє "опис мисленнєвої діяльності людини через конекції нейронної мережі мозку, яка утворює пакети інформації досимволічних одиниць; під час репрезентації й обробки знань активізується певна низка таких субсимволів та гасяться інші" [Кубрякова 1996]. Теоретик конекціонізму, американський дослідник З. Пилішин розглядає висвітлення як зупинку і фокусування уваги на певних ознаках та як їхнє групування у певні цілісності. Лише вони і підлягають дальшій обробці [Pylyshyn 1988].

У процесі творення відіменникових дієслів висвітлюється або фрагмент істинних знань про позначуване, вербалізований у прямих значеннях слів (сфера пропозиції), або асоціативних знань (сфера асоціатів, образів). Наступним, системно завершальним етапом номінації є селекція (вербально-номінативний етап), шляхом якої остаточно формується ономасіологічна структура слова. Згідно із загальним тлумаченням ономасіологічної структури як сукупності ономасіологічного базиса та ознаки [Dokulil 1962], селекція містить кілька рівнів: 1) вибір ономасіологічної ознаки – експліцитного мотиватора з мотиваційної бази; 2) одночасну імплікацію інших компонентів бази; 3) вибір ономасіологічної категорії і базиса, граматикалізацію; 4) формальну операцію поєднання базиса й ознаки, що може супроводжуватися чергуваннями морфем, скороченням, усиченням основи; 5) семантизацію" [Селиванова 2000].

Ономасіологічна структура відіменникових дієслів формується шляхом селекції з мотиваційної бази ономасіологічної ознаки – мотиватора, що когнітивно є матеріалізованим знаком субстанції, яка належить до диктуму пропозиції або до асоціатів, з ним пов'язаних. Ономасіологічний базис відіменникових дієслів – це показник процесуальності, імплікований у мотиваційній базі (*рознушити землю бороною* – ономасіологічно

імплікованим є також компонент об'єкта дії) і вербалізований у вигляді формантів, афіксів: *-ува-(-юва-)* (*вівчарювати, азотувати, копіювати*); *-ирува- (-ірува-)* (*суфлірувати, драгірувати, плісирувати*); *-ізува- (-изува-)* (*гібридизувати, кристалізувати*); *-и-* (*арканити, солити, батожити*); *-а-* (*-я-*) (*дзьобати, сапати, вечеряти*); *-і-* (*дубіти, каменіти, полотніти*); *-в-(-у-)+-и-* (*укоренити, усиновити*); *-ви-+-и-* (*вивітрити, викоренити*); *-з-(-с-)+-и-* (*знімчити, сполячити*); *-о-+-и-* (*обюрократити, озвучити*); *-роз-+-и-* (*розгалузити, розполовинити*) тощо.

І.Р. Вихованець пояснює творення ономазіологічної структури відіменникових дієслів на синтаксичній основі, як редукцію вихідної дієслівно-іменникової сполуки та трансформацію дієслова в суфіксальну морфему предикатної природи, а орудного відмінка – у кореневу іменникову морфему. "Похідні дієслова членуються на дві чітко відмежовані частини: лексичну, репрезентовану вихідним іменником, і граматичну, представлену дієслівним суфіксом, який вказує на дієслівний характер слова, а отже, на семантику дії і пов'язані з нею типові формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції" [Вихованець 1988]. У разі селекції мотиватора-асоціата неможливо встановити вихідну синтаксичну конструкцію, процеси асоціювання треба пояснювати наближенням, убудованістю, інтеграцією різних концептуальних сфер або різних компонентів цих сфер: *зміїтися* – "1) звиватися, тягнутися, стелитися хвилястою, звивистою лінією; витися, крутитися, в'юнитися; 2) прихоплюватися, непомітно з'являтися і зникати (про посмішку і т. ін.)"; селекція мотиватора-асоціата відбувається на підставі зв'язку різних концептуальних сфер (ЛАНДШАФТ, ЛЮДИНА) з концептом ЗМІЯ (подібно до *афішувати* – "виставляти що-небудь напоказ, привертати загальну увагу"; *пасинкувати* – "обривати на рослинах зайві паростки, щоб вони не обтяжували та не псували доброго зростання" тощо).

Рівень семантизації відображає пов'язування знака, концепту зі значенням як одиницею лексичної підсистеми мови, що знаходиться з концептуальним змістом у відношенні гомоморфізму. Гомоморфізм – це однобічне співвідношення, подібне до відповідності географічної мапи місцевості: "все, що змодельовано на географічній мапі, можна знайти на місцевості, але не все, що є на місцевості, відображене на мапі" [Леонтьев 1999].

Останнім етапом номінативного процесу є парадигмізація та синтагмізація (системно-функціональний етап), оскільки "знак відливається у власну чеканну форму, стає знаком тільки тоді, коли виходить із системи мови до мовлення" [Караулов 1987]. Парадигмізація – це набуття найменуванням словозміни, словотворчого потенціалу, лексичних парадигмальних зв'язків.

У процесі синтагмізації знак може набувати нових відтінків значення або нової семантики. Дослідження відіменникових дієслів у цьому плані передбачає когнітивне обґрунтування семасіологічно та ономазіологічно замовленої полісемії [Селиванова 2001], тобто вияв нових реляцій у концептуальній сфері, що спричиняють гасіння диференційних сем або інтегральної семи та появу потенційних сем у структурі значення: *знітити* – "1) давити на що-небудь; стискувати, спресовувати що-небудь; 2) спричинятися до пригніченого стану: викликати важке і болісне почуття, лягати тягарем на щось, лежати каменем на чомусь; 3) піддавати гніту, утиску, гнобити, пригноблювати; 4) надавати чому-небудь золотисто-коричневого кольору за допомогою вогню; підсмажувати" [НСУМ, 1, 615]; *розкрилювати* – "1) широко розгортати (крила); 2) широко розводити, розкидати в боки що-небудь, ніби крила" [НСУМ, 4, 48].

Отже, в когнітивно-ономазіологічному аспекті механізм творення відіменникових дієслів є вербальним і граматикалізованим позначенням предикатної позиції концепту на підставі селекції одного із субстанційних компонентів пропозиції або його асоціата, висвітлених у певній когнітивній структурі ситуації шляхом внутрішнього програмування з огляду на структуру свідомості носіїв мови. Наскрізною ланкою номінативного процесу є мотивація.

Найбільш поширеною серед українських відіменникових дієслів є пропозиційно-диктумна мотивація, що ґрунтується на виборі мотиваційної бази дієслова з фрагмента істинних, об'єктивних знань про позначуване, вербалізованих у знаках з прямими значеннями. Цей фрагмент у структурі ментально-психонетичного комплексу кваліфікується як диктум пропозиції, тобто мисленневий аналог, який фіксує зв'язки між елементами певної ситуації, що позначається синтаксичною структурою, ізоморфною реченню. Відіменникове дієслово, мотивоване пропозиційно, є знаком центральної події ситуації, а його мотиватор – певним її аргументом. Таке перенесення знака аргумента на позначення події за загальним механізмом є метонімічним, оскільки використовується мисленнева операція поєднання мотиватора та деривата за суміжністю. На позначення процесу відіменниковим дієсловом використовується лише одна з аргументних позицій – корелятив такого процесу.

Пропозиційно-диктумна мотивація за загальним семантичним механізмом є метонімічною, оскільки на позначення процесу відіменниковим дієсловом використовується лише одна з аргументних позицій – корелятив такого процесу. О.О. Селіванова підкреслює: "Номінатор, що фіксує в ономазіологічній структурі лише один або два чи більше вербалізованих властивостей позначуваного, тим самим здійснює перенесення за суміжністю: від сукупності знань, відчуттів, образів, уявлень і т.ін. до одного вербального компонента – ономазіологічної ознаки слова" [Селиванова 2000]. Метонімічність пропозиційно-диктумної мотивації відіменникових дієслів перетворює їх на "компактні найменування ситуацій та структур дійсності, які невідворотно тягнуть за собою уявлення про учасників ситуації та найважливіші компоненти позначеної структури діяльності" [Панкрац

1990], що експлікуються як ономасіологічні ознаки. При пропозиційно-диктумній мотивації метонімія як загальний механізм найменування спирається на об'єктивний суміжний зв'язок не лише знаків, а й інтеріоризованих (мисленневих) відношень, що забезпечують перебіг процесів, позначених відіменниковими дієсловами. На думку О.С. Кубрякової, об'єктивним підґрунтям для метонімії є “відома невизначеність світу, в якому немає жорстких меж між цілим та його частиною, між об'єктом та його ознакою” [Кубрякова 1992]. Когнітивною базою метонімії є актуалізація концептуальних структур, що стоять за певними лексичними одиницями [Гиздатов 1997], за суміжністю дії – часу, частини – цілого тощо. О.О. Тараненко відзначає, що в концепції метонімії як мовного явища в цілому картина такої спільної суміжності категорій дійсності усвідомлюється на підставі мовних показників значно повніше [Тараненко 1989]. До того ж метонімічне переосмислення забезпечує і формування рівня граматичних значень на базі значень лексичних, як вважає дослідник [Роль человеческого фактора в языке 1988].

У розвідках із словотвору висловлюється думка щодо абсолютизації метонімічних процесів у процесах деривації, однак когнітивна диференціація пропозиційної та асоціативної сфер концепту дає змогу розмежувати власне метонімічні та метафоричні процеси в номінативній діяльності. Не відкидаючи положення про те, що у випадку селекції мотиватора з асоціативної сфери концепту в ономасіологічній структурі також залишається лише одна ознака позначуваного, все ж таки ця ознака не є об'єктивною, а обрана за подібністю, аналогією до іншої концептуальної сфери. Отже, механізм її вибору є метафоричним. Дослідники зауважують: “Метонімія є більш “реальною”, ніж метафора: вона оперує не образно-асоціативною подібністю, а реальною суміжністю, співіснуванням позначених або їхньою парціальністю” [Роль человеческого фактора в языке 1988]. Психологічним підґрунтям цих двох процесів є усвідомлення членованості ситуації, компоненти якої позначаються, (при метонімії) та аналогізація двох ситуацій в їхній членованості (при метафорі).

Пропозиційно-диктумна мотивація є неоднорідною. Серед мотивованих на підставі диктуму українських відіменникових дієслів ми розмежуємо три її прояви, що представлені предикатно-аргументним, категоріальним та еквонімічним різновидами. У розвідці розглянемо предикатно-аргументний різновид.

Мета статті – дослідити, що при творенні відіменникових дієслів цього різновиду мотиваторами обираються аргументи диктуму, що встановлюють когнітивні зв'язки з предикатною позицією дієслівного деривата. У словотворі зазвичай такий різновид називають прямою мотивацією [Современный русский язык 1981]: “при створенні звукової оболонки слова використовується якась з найбільш істотних ознак предмета, явища чи процесу, що є власне об'єктом найменування” [Языковая номинация. Общие вопросы 1977].

Цей компонент диктуму, як зазначено вище, розглядається деякими представниками семантичного синтаксису як інструментальне значення його репрезентанта – орудного відмінка іменника. Цікавою є думка чеського лінгвіста Р. Мразека, який виокремлює засіб дії прямиї і непрямиї [Мразек 1964]. Прямий засіб дії, за нашою концепцією, відповідає інструментиву, а непрямий засіб дії – медіативному змісту, що досліджується й як окремий компонент. Такий медіатив є мотиватором відіменникових дієслів здебільшого агентивної фізичної діяльності, що позначають “покривати щось шаром якоїсь речовини як допоміжним матеріалом”: *свинцювати* – “вкривати тонким шаром свинцю поверхню металевих виробів” [СУМ, 9, 72]; *сіркувати* – “покривати сіркою (у 1 знач.)” [СУМ, 9, 231], *платинувати* – “покривати поверхню металевих виробів тонким шаром платини (для захисту їх від корозії і т. ін.)” [СУМ, 6, 568]; *гумувати* – “покривати тонким шаром гуми” [СУМ, 2, 194]; *пудрити* – “вкривати пудрою” [СУМ, 8, 385]; *бронзувати* – “покривати металеві вироби тонким шаром бронзи...” [СУМ, 1, 239], *емалювати* – “покривати емаллю” [СУМ, 2, 475]; *каніфолити* – “натирати каніфоллю” [СУМ, 4, 88]; *ваксувати* – “натирати, чистити ваксою” [СУМ, 1, 282]; *скипидарити* – “натирати скипидаром” [СУМ, 9, 206] тощо. Значення допоміжного матеріалу, зокрема, на думку І.Р. Вихованця [Вихованець 1987] не входять до інструментального змісту, а на погляд авторів підручника “Сучасна українська літературна мова: Синтаксис” / За ред. О.С. Мельничука, [Мельничук 1972] є перехідним явищем між інструментальністю та об'єктивністю або значенням орудного об'єкта. Серед подібних відіменникових дієслів виокремлюються групи зі значеннями:

“**фарбувати**” (*сандалити* – “фарбувати сандалом¹ (у 3 знач.)” [СУМ, 9, 52]; *вохрити* – “фарбувати вохрою” [СУМ, 1, 746]; *сурмити* – “фарбувати сурмою (в знач. 2)” [СУМ, 9, 855]);

“**просочувати, насичувати**” (*азотувати* – “насичувати що-небудь азотом, азотними речовинами” [СУМ, 1, 25], *смолити* – “покривати або просочувати смолою” [СУМ, 9, 482]; *проолювати* – “просочувати, насичувати, промазувати що-небудь олією” [СУМ, 8, 246]; *воцити* – “просочувати або натирати що-небудь воском” [СУМ, 1, 746]; *галунити* – “насичувати галуном або змочувати в його розчині” [СУМ, 2, 22]; *озонувати* – “насичувати озоном; знезаражувати за допомогою озону” [СУМ, 5, 658]; *шліхтувати*¹ – “просочувати основу тканини шліхтою” [СУМ, 11, 491]; *парфумити* – “обприскувати, напахчувати парфумами” [НСУМ, 3, 215]).

Зазвичай ономасіологічно імплікованими у подібних дієсловах залишаються об'єкт безпосередньої медіативної дії та фінітив: *цинкувати* – “покривати поверхню металу, металевого виробу тонким шаром цинку для захисту їх від корозії” [СУМ, 11, 216]; *лесувати* – “наносити тонкий шар прозорої фарби на картини та інші вироби з метою підсилити або змінити тон забарвлення” [СУМ, 4, 479]; *бронювати* – “1) покривати бронєю (у 2 знач.) для захисту від гарматних пострілів, ударів і т. ін.” [СУМ, 1, 233]; *фосфатувати* – “2) обробляти воду фосфатами для її пом'якшення і зниження корозійних властивостей” [СУМ, 10, 630].

Речовинне значення мотиватора уможливує використання його в різних значеннях дієслова як медіатива та об'єкта (пор.: *спиртувати* – “1) вводити спирт (об'єкт) у виноградний сік, що бродить, для збільшення міцності вина й збереження в ньому цукру; 2) просочувати спиртом” (медіатив) [СУМ, 9, 509]; *цукрувати* – “посипати цукром, (медіатив) класти в що-небудь цукор” (об'єкт) [СУМ, 11, 248] тощо).

Медіатив зі значенням допоміжного матеріалу може мати й значення цілісного предмета і мотивувати дієслова із семантикою:

– **“обшити”, “підшити”, “прошити”**: *уторочити*¹ – “1) обшити торочками” [СУМ, 10, 518], *хутрувати*¹ – “підшивати що-небудь зісподу або обшивати краї чого-небудь хутром (у 3 знач.)” [СУМ, 11, 178]; *кантувати* – “1) обшивати, облямовувати кантом що-небудь” [СУМ, 4, 90]; *ватувати* – “підшивати ватою” [Абрамов 1968];

– **“оздоблювати”, “прикрашати”**: *рустувати* – “оздоблювати будівлю рустом” [СУМ, 8, 912], *розузорити* – “прикрашати узором” [СУМ, 8, 838]; *цяткувати* – “//Прикрашати, оздоблювати цятками” [СУМ, 11, 256]; *бляхувати* – “1) покривати бляхою (у 1 знач.); 2) прикрашати металевими пластинами” [СУМ, 1, 205];

– **“обкладати”, “покривати”**: *фанерувати* – “облицьовувати фанерою (у 1 знач.)” [СУМ, 10, 559]; *обдерновувати* – “обкладати або замошувати дернинами” [СУМ, 5, 482], *дранкувати* – “покривати дранкою” [СУМ, 2, 407], *чохлити* – “закривати чохлом” [СУМ, 11, 370], *баластувати* – “покривати залізничне полотно баластом (у 3 знач.)” [СУМ, 1, 95];

– **“наповнювати”**: *вантажити* – “1) наповнювати (віз, машина, вагон, судно і т. ін.) вантажем (у 1 знач.)” [СУМ, 1, 289]; *фарширувати* – “начиняти фаршем” [СУМ, 10, 567];

– **“прикріплювати”** *шрубувати* – “діал. Загвинчувати” від *шруб* – “шурп” [СУМ, 11, 530]; *прицвяхувати* – “прикріплювати, прибивати цвяхами до чого-небудь” [СУМ, 8, 91]; *мотузувати* – “зв'язувати, об'язувати мотузком кого-, що-небудь” [СУМ, 4, 814] тощо.

Мотивовані медіативом дієслова рідко позначають психічну, фізіологічну дію: *хлороформувати* – “усипляти кого-небудь хлороформом” [СУМ, 11, 88]; *сприщити* – “покрити прищами” [СУМ, 9, 600]; *пітніти* – “укриватися потом” [СУМ, 6, 550]; *чарувати* – “1) діяти, впливати на когось, щось чарами (у 1, 2 знач.), чаклувати; 2) захоплюватися, вражати кого-небудь чарами (у 3 знач.)” [СУМ, 11, 273], – а також інтелектуальну та соціальну діяльність: *документувати* – “обґрунтовувати документами” [СУМ, 2, 356]; *реформувати* – “змінювати що-небудь шляхом реформ, перетворювати, перебудовувати” [СУМ, 8, 520]; *метафоризувати* – “створювати словесний образ за допомогою метафори” [СУМ, 2, 694].

Значення дієслів, мотивованих медіативом, містить компоненти **“за допомогою”, “застосовуючи”**, що корелюють зі змістом допоміжного засобу, але не знаряддя: *шурфувати* – “вести розвідку залягання копалин з допомогою шурфів” [СУМ, 11, 567]; *флюсувати* – “здійснювати виробничий процес, застосовуючи флюс” [СУМ, 10, 610].

У сфері неагентивних процесів медіатив використовується на позначення природних явищ: *хмарити* – “1) ставати хмарним, укриватися хмарами” [СУМ, 11, 94]; *туманіти* (*туманитися*) – “1) покриватися, огортатися туманом” [СУМ, 10, 317]; *маревіти* – “мигтіти маревом (у 3 знач.)” [СУМ, 4, 626], а також прояву життєдіяльності рослин та тварин: *врунити* – “покривати ниву густими зеленими сходами” від *вруна* – “1) густі сходи посівів, руна” [СУМ, 1, 761]; *бур'янити* – “заростати бур'яном” [СУМ, 1, 263]; *павутинитися* – “покриватися павутиною” [СУМ, 4, 9]; *озернюватися* – “наповнюватися зерном (про колос, качан кукурудзу і т.ін.)” [СУМ, 5, 653]. Отже, спектр значень медіатива є широким, що зумовлює продуктивність такого мотиватора в українських відмінникових дієсловах.

Таким чином, при творенні дієслів предикатно-аргументного різновиду, зокрема медіатива, їхніми мотиваторами є аргументи диктуму, що встановлюють когнітивні зв'язки з предикатними позиціями деривата й іншими компонентами, які імплікуються при переході від внутрішнього програмування мотиваційної бази до етапу селекції ономазіологічної структури найменування.

Література

- Абрамов 1968: Абрамов С.М. Синтаксические потенции глагола: Дис... канд. филол. наук. – М., 1968. – 196 с.
- Вихованець, Городенська, Русанівський. 1983: Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
- Вихованець 1987: Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 232 с.
- Вихованець 1988: Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 156 с.
- Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.
- Выготский 1982: Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч.: В 8 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 5–361.

- Гиздатов 1997: Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности. – Алма-Ата: Гылым, 1997. – 176 с.
- Дубров, Пушкин В.Н. 1990: Дубров А.Г., Пушкин В.Н. Парапсихология и современное естествознание. – М.: Сов.-амер. предпр. Соваминко, 1990. – 170 с.
- Караулов 1987: Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
- Кубрякова 1981: Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
- Кубрякова 1992: Кубрякова Е.С. Глаголы действия через их когнитивные характеристики // Модели действия. Логический анализ языка. – М.: Наука, 1992. – С. 85–90.
- Кубрякова., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. 1996: Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Наука, 1996. – 245 с.
- Леонтьев 1999: Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 1999. – 287 с.
- Мельничук 1958: Мельничук О.С. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972.
- Мразек 1964: Мразек Р. Синтаксис русского творительного. – Praha: Stat. ped. nakl-vi, 1964. – 285 с.
- Панкрац 1990: Панкрац Ю.Г. Глагол и особенности его категориальной лексики // Теория грамматики: лексико-грамматические классы и разряды слов. – М., 1990.
- Погиба 1979: Погиба Л.Г. Семантичне поле відіменникових дієслів спільної дії в сучасній українській мові // Питання граматичної будови української мови: Збірн. наук. праць. – К.: Вид-во КДПІ, 1979. – С. 75–87.
- Роль человеческого фактора в языке 1988: Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
- Селиванова. 2000: Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология (монография). – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
- Селиванова. 2001: Селиванова Е.А. Когнитивно-ономазиологический фактор полисемии производной лексики // Вісник Черкаського ун-ту. Сер. філол. науки. – Черкаси, 2001. – Вип. 25. – С. 3–10.
- Современный русский язык 1981: Современный русский язык / Под ред. В.А.Белашаповой. – М.: Высшая школа, 1981. – 560 с.
- СУМ 1973: Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1 – 11.
- Тараненко 1989: Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К.: Наукова думка, 1989. – 263 с.
- Человеческий фактор в языке 1991: Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи / Отв. ред. Е.С.Кубрякова. – М.: Наука, 1991. – 240 с.
- Узнадзе 1966: Узнадзе Д.Н. Психолингвистические исследования. – М.: Гос. издат., 1966.
- Языковая номинация. Общие вопросы 1977: Языковая номинация. Общие вопросы / Отв. ред. Б.А.Серебренников. – М.: Наука, 1977. – 354 с.
- Dokulil 1962: Dokulil M. Tvoreni slov v cestine. – Praha: Nakl-vi Cs. Akad. Ved., 1962. – 264 s.
- Pylyshyn 1988: Pylyshyn Z.W. Computational processes in human vision: an interdisciplinary perspective. – Norwood, 1988. – P. 11–35.

In the article the cognitive-onomasiological research is made and motivational peculiarities of predicative-argumental variety, in particular, a meditative from the point of view of the connection of onomasiological structures, denominations, semantic and conception ground of their creation is characterized.

Keywords: cognitive-onomasiological analysis, dictum, proposition, mediative, predicate, argument.

Надійшла до редакції 12 вересня 2007 року.

Валерія Нагель

ББК 81.411.1-211

УДК 811.161.2'373.611

КОМПОЗИЦІЯ ТА ЮКСТАПОЗИЦІЯ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ОЦІННОГО ПОТЕНЦІАЛУ СЛОВА

Стаття присвячена дослідженню оцінних найменувань осіб, утворених шляхом композиції та юкстапозиції. Розглядаються структурні типи похідних оцінних дериватів та причини виникнення оцінності у складних назвах осіб.

Ключові слова: композит, юкстапозит, оцінність, оцінний дериват.

Для вияву найтонших людських почуттів та емоційних оцінок українська мова має багату систему словотвірних засобів, що виступають формальними показниками експресивності. Похідні основи морфологічно

мотивованих експресивів семантично ширші, ніж твірні, оскільки вони збагачені оцінними семами при збереженні денотативних та первинних експресивних. Дослідженню експресивного словотвору української мови присвячені праці О.К. Безпояско, Н.І. Бойко, Т.П. Вільчинської, К.Г. Городенської, І.І. Ковалика, Л.П. Летючої, Л.О. Родніної, Г.М. Сагач, Л.Б. Шутак та інших мовознавців.

Розглядаючи питання словотвірних способів вираження категорії оцінки, учені зосереджують основну увагу на аналізові оцінних суфіксів та характеристикі лексем, утворених способом складання, оскільки саме суфіксація та складання виступають найпродуктивнішими способами аксіологічного найменування. Останнім часом словотвірні-номінативні процеси в українській мові демонструють зрушення й видозміни усталених норм і правил словотвору [Нелюба 2005, с. 291], що й зумовлює актуальність запропонованого дослідження.

Предметом нашої розвідки є оцінні найменування осіб, які виступають конденсаторами оцінної інформації та найяскравіше репрезентують складні оцінні деривати, що зустрічаються у творах сучасних українських письменників.

Метою статті є аналіз оцінних найменувань осіб, утворених шляхом складання, класифікація їх структурних типів та виявлення причин появи оцінності в дериватах, що називають особу.

Складання належить до продуктивних способів морфологічного словотворення, за допомогою якого утворюються слова, що мають особливу композиційну структуру. У межах складання розрізняють композицію та юкстапозицію.

Під композицією, або основокладанням, у сучасній лінгвістиці розуміють „поєднання кількох основ слів (основи й цілого слова) за допомогою інтерфіксів *о*, *е* або без них” [Вакарюк 2004, с. 156]. Традиційно підґрунтям творення всіх композитів вважають синтаксичну конструкцію (словосполучення чи речення), яка трансформується в номінативну одиницю [Українська 2000, с. 229]. Найбільшу кількість серед оцінних дериватів становлять назви, що співвідносяться зі словосполученням підрядного типу, об'єднання компонентів у яких здебільшого відбувається за допомогою сполучних голосних. В.А. Чабаненко вказує на активне використання композиції як способу творення емоційно-оцінних одиниць, серед яких значне місце посідають оцінні назви осіб, напр.: *баболуб*, *блюдолиз*, *борзописець*, *вертихвістка*, *віршомаз*, *вітрогон*, *головоріз*, *голодраниць*, *голоштанець*, *грошолуб*, *дармоїд*, *держиморда*, *дурносміх*, *живодер*, *живоїд*, *життєлюб*, *жмикрут*, *зірвіголова*, *казнокрад*, *кровосос*, *лизоблюд*, *лихослов*, *людинолюб*, *людожер*, *людоїд*, *мартоплас*, *молокосос*, *окозамилувач*, *правдолуб*, *пройдисвіт*, *пустобрех*, *пустомеля*, *серцеїд*, *словоблуд*, *товстосум*, *шибайголова* тощо [Чабаненко 2002, с. 161].

За характером мотивації всі композити-назви осіб можна класифікувати на такі групи:

1. Конструкція з дієсловом теперішнього часу й залежним іменником, яка утворює композит з другим дієслівним компонентом: *блюдолиз* ← лизати блюдо, *головоріз* ← різати голови, *окоплюв* ← плювати в око, напр.: „Орденосці. *Блюдолизи*. Шахраї. Кон'юнктурники” (О. Чорногуз).

2. Конструкція з дієсловом теперішнього часу й залежним іменником, яка лежить в основі композита з першим дієслівним компонентом, представлені менш численною групою: *лизоблюд* ← лизати блюдо, *скализуб* ← скалити зуби, напр.: „Спитати Лиду навпростець про ту жінку він не наважився і терпляче слухав її шепотіння про присутню кучугурянську еліту, про ветеранів і патріотів,... профспілкових *лизоблюдів*...” (П. Загребельний).

3. Конструкція з дієсловом у наказовій формі й залежним іменником: *варивода* ← вари воду, *держиморда* ← держи морду, *крутиголова* ← крути голову. Емоційна оцінність зазначеної групи посилюється завдяки зміні категоріального значення дієслова – появі наказового способу, напр.: „Для віроломних ченців і їхніх *держиморд* ніякі угоди не указ!” (П. Загребельний).

4. Атрибутивна синтагма, що виступає малопродуктивним способом творення оцінних найменувань осіб: *кривоніжка* ← крива ніжка, *легкодих* ← легкий дух, *пустодзвін* ← пустий дзвін, *партмутант* ← партійний мутант, напр.: „І це треба, вибачте, вдавати наївного і читачеві, вибачте, вішати „лапшу на вуха” про 0,3 відсотка *партмутантів*” (С. Дудар).

5. Конструкція з дієсловом у теперішньому часі та прислівником: *багатомовець* ← багато мовити, *важкодум* ← важко думати, *пустобрех* ← пусто бреше, напр.: „... то були не ті вчені, на яких тримається економічна база суспільства, а так собі – балакуни, *пустодзвони*...” (Л. Денисенко).

6. Конструкція, що співвідноситься з двома дієсловами наказового способу або пов'язана зв'язком прилягання й виступає основою поодиноких композитів: *жмикрут* ← жми і крути, *хаполуб* ← любить хапати, *лежебока* ← лежить на боку, напр.: „Коли летіла з Києва, де купувала міністерських *хаполубів* цілими оберемками...” (П. Загребельний).

Поширеним різновидом похідних найменувань, утворених шляхом основокладання, виступають композити з дієслівним компонентом. Такі похідні поділяються на складання з матеріально вираженою та нульовою суфіксацією. Узувальних композитів з нульовою суфіксацією переважна більшість: *віршомаз* ← мазати вірші, *конокрад* ← красти коней, *костогриз* ← гризти кістки, *очколов* ← ловити очки, напр.: „Посідали хлопці браві на автомобіль, наздогнали *конокрада*, привезли в артіль” (П. Глазовий); „То були переважно всілякі *очколови*, що намагалися показати йому свою відданість...” (Ю. Андрухович).

Серед суфіксальних формантів, що одночасно приєднуються до компонентів композита, виділяються суфікси **-ець** та **-ник**: *братопродавець* ← продавати брата, *миротворець* ← творити мир, *рогоносець* ← носити роги, *синовбивець* ← вбити сина, *сріблολубець* ← любити срібло; *гріховодник* ← водити гріх, *доброзичник* ← зичити добро, *людиноненависник* ← ненавидіти людину. Напр.: „Тільки тоді він Любці повірить, що нарешті і він став *рогоносцем*” (О. Черногуз); „А Милян, як досвідчений *гріховодник*, зважував на майбутні перипетії сімейного життя...” (В. Рудик).

Виникнення оцінності в дериватах, які утворилися шляхом композиції, пояснюється такими причинами:

1. Оцінне значення деривативної назви пов'язується з аксіологічним знаком у семантиці одного з компонентів, які складають композит. Це утворення типу *гріховодник* (мотивуюча негативно оцінна лексема *гріх*), *злочинець* (мотивуюча негативно оцінна лексема *зло*), *доброзичник* (мотивуюча позитивно оцінна лексема *добро*), *мордворот* (мотивуюча негативно оцінна лексема *морда*), напр.: „Не так випадатиму в очі міліцейським *мордворотам*...” (О. Черногуз). Оцінність таких складних одиниць виникає внаслідок зіткнення різних за семантикою, структурою та стилізованим маркуванням компонентів.

2. Оцінка з'являється при поєднанні нейтральних компонентів за рахунок створення нового значення. Проілюструємо появу оцінності на лексемі *багатоженець*: основою композита виступає предикативна конструкція *женитися багато разів*, яка створює назву особи, семантична структура якої має вигляд: значення „той, хто жениться багато разів” + негативна оцінка + відтінок осуду. Аналогічними утвореннями є назви осіб типу *багатствоскладач*, *дармоїд*, *живоїд*, *книголюб*. Наприклад: „*Книголюб*. Чоловік у книгах рився зранку й до обіду” (П. Глазовий).

3. Оцінність похідних композитів утворюється шляхом компресії (згортання) фразеологічних одиниць (ФО): *горлодер* (ФО – дерти горло), *горлохвват* (ФО – хватати за горло), *дурисвіт* (ФО – дурити світлом), *зубоскал* (ФО – скалтити зуби), *кровопивець* (ФО – пити кров), *крутиголова* (ФО – крутити голову), *шкуродер* (ФО – дерти шкуру) та ін. Наприклад: „Сталін. *Кровопивціє!*” (В. Діброва); „...і хай тільки спробує якийсь *зубоскал* написати таке...” (П. Загребельний); „Він *горлохвватів* не любить...” (О. Черногуз). Оцінні композити такого типу зберігають аксіологічне (позитивне / негативне) значення тієї ФО, від якої вони утворені: замилювати очі (-) → *окозамилювач* (-); гострий на слово (+) → *гострослов* (+).

4. Функцію мотиватора емоційної оцінності в окремих композитах виконує специфічна (інколи – парадоксальна) внутрішня форма [Бойко 2005, с. 256]. Композити цього типу мають цілісне емоційно-оцінне значення й характеризуються національною самобутністю, специфічністю і виразною, підсиленою експресивністю: *головотяп*, *загнибіда*, *голоштанько*, *прихвостень*, *песиголовець*, *шибайголова* та ін., напр.: „Навчу, *песиголовця*, як поважати вищестоящих керівників...” (В. Рудик).

Варто зазначити продуктивність композиції серед оказіональних способів словотворення, де основоскладання базується на незвичайній валентності складових частин композита. Наприклад: „...першими в нашій землі віднині і вічно стали *валютоносці*” (П. Загребельний); „Леник Чревоненко, всезнайко, натякальченко і *багатомовченко*, *дисидентокрутій* і поліглот...” (М. Матіос); „Ти не мужчина, ти – *Яйцеснів!*” (Л. Клименко); „Парткоми від Москви до самих до окраїн інквізиторствували над нещасними *ширинькодержателями*...” (П. Загребельний).

Окрему групу оцінних композитів становлять оказіональні назви осіб з іншомовними компонентами типу *авіапірат*, *вундеркінд*, *геронтократ*, *егоманіяк*, *імпершовініст*, *мавпофіл*, *марксоман*, напр.: „...а тут на просторах одної шостої земної кулі панували – хто б ти думав? Не кремлівські *геронтократи*, не слава КПРС, не всеперемагаюче вчення марксизму-ленінізму, а генеральні директори...” (П. Загребельний); „Ви зараз же такому *мавпофілу* ногою бийте в яйця” (Л. Подерв'янський); „Маєстро знав таких: покороблені силою *егоманіяки*, йокнуті в п'ятку” (Л. Дереш).

У деяких випадках композити можуть об'єднуватися навколо дієслівної основи, що виражає однакову дію над різними об'єктами, при цьому оцінність залежить від аксіологічних можливостей цього об'єкта. Такою основою в назвах осіб виступає компонент **-люб**, який у поєднанні з різними іменниками утворює як позитивно оцінні (*людинолюб*, *людолуб*, *правдолуб*), так і негативно оцінні номінації (*женолюб*, *хаполуб*, *цабелуб*), напр.: „Які ми *людолуби!*” (Є. Дудар); „*Винолюби*, *женолюби* і прочая ізобретенія земледелія і животноводства!” (В. Даниленко). Також для утворення композитів із негативним значенням продуктивним виступає компонент **-лиз** (*блюдолиз*, *гузнолиз*, *мисколиз*, *сраколиз*), **-їд** (*дармоїд*, *живоїд*, *жироїд*, *людоїд*, *мироїд*, *салоїд*), **-жер** (*грантожер*, *кровожер*, *людожер*), **-дум** (*важкодум*, *марнодум*, *тугодум*, *туподум*), напр.: „Отже, були *гузнолизи*, тепер – *гузнодуї?*” (П. Загребельний); „Нас *салоїдами* називають” (О. Черногуз); „Звісно, про німецьких *людожерів* нетрадиційної орієнтації набагато цікавіше слухати...” (Л. Денисенко); „Отакі ми *лінивці й тугодуми*...” (Є. Дудар).

Одним із способів розкриття мотивації складного слова є встановлення відношень між компонентами синтагм, які стали основою виникнення композитів. Однаковий характер семантичного зв'язку між основами композита дозволяє об'єднати оцінні складні найменування осіб у такі типові структурні групи:

1. Композити типу **N + V + d** → **той, хто VN**, де **N** – іменник на позначення предметів, речей, істот; **V** – основи дієслів; **d** – деривативний морф, напр.: *погононосій* ← *той, хто носить погони*; *зубоскал* ← *той, хто скалтити зуби*.

2. Композити типу $V + N + d \rightarrow$ **той, хто VN**, напр.: *варивода* ← *той, хто варить воду*; *дурисвіт* ← *той, хто дурить світом*.

3. Композити типу $A + N + d \rightarrow$ **той, у кого AN**, де **A** – атрибутивна ознака, напр.: *кривоніжка* ← *той, у кого криві ноги*; *легкодух* ← *той, у кого легкий дух*; *салогуб* ← *той, у кого сальні губи*.

4. Композити типу $D + V + d \rightarrow$ **той, хто DV**, де **D** – прислівник, напр.: *важкодум* ← *той, хто важко думає*; *тугодум* ← *той, хто туго думає*.

Таким чином, композити як одиниці із значною семантичною ємкістю й понятійною компактністю продуктивно вживаються в ролі оцінних назв осіб і характеризуються емоційною виразністю й експресивністю.

Іншим різновидом складання є словоскладання, або юкстапозиція, що полягає в поєднанні кількох слів в одному складному слові [Вакарюк 2004, с. 157]. У сучасній теорії словотворення існують протилежні думки щодо виділення юкстапозиції в окремий спосіб творення слів [Бріткіова 2006]. Як зазначає Н.Ф. Клименко, серед назв осіб більшість юкстапозитів „бувають назвами професій (інженер-економіст, технік-механік, читець-декламатор), військових і наукових звань (віце-президент, член-кореспондент, генерал-полковник, інженер-контр-адмірал). Іноді такі юкстапозити означають назви посад, належність до певних партій, угруповань, національностей: бурят-монгол, комі-зирянин, комі-перм'як, прем'єр-міністр, радикал-соціаліст). Значно рідше вживаються юкстапозити, що підкреслюють зовнішні ознаки людини (чудо-багатир) або виражають збірні поняття (батько-мати, отець-мати, отець-ненька – батьки)” [Клименко 1984, 123]. У дібраних нами юкстапозитах оцінне значення найменування отримує від приєднаної до нього прикладки (апозитива). Ми розглядатимемо такі найменування як складні слова, утворені на базі словосполучень додаткового типу, що виражають одне поняття. Хоча в сучасному мовознавстві існує теорія, що досліджує зазначені утворення в межах синтаксису як апозитивні словосполучення [Кочеткова 2005, с. 83].

За оцінним значенням юкстапозити-назви осіб можна розподілити на такі групи:

1. Поєднання нейтрального слова з оцінним ідентифікатором, що виступає абсолютизатором негативної ознаки особи. Утворення цієї групи можна представити у вигляді двох моделей поєднання слів залежно від місця ідентифікатора в структурі юкстапозита: а) $N(0) \rightarrow N(-)$, де $N(0)$ – нейтральне узуальне найменування, $N(-)$ – оцінне слово-ідентифікатор, а стрілка позначає приєднання до основного слова залежного, напр.: *вчений-істерик*, *начальник-горлодер*, *поет-холуй*, *чиновник-палач*. Слово-ідентифікатор може додавати до номінації особи оцінне уточнення за професійною діяльністю (*чоловік-проститутка*), рисами вдачі (*чоловік-самець*, *сестричка-істеричка*), зовнішніми особливостями (*дівчина-мавна*, *дочка-потворка*), напр.: „Жінка-повія хоч не приховує, кому продається...” (П. Загребельний); „Вразився Князь дочкою-потворкою, та не відіслав нікуди і втопити також не наказав” (О. Ірванець); б) модель $N(-) \leftarrow N(0)$, у якій ідентифікатор передує нейтральному слову, що відіграє роль основної номінації особи: *нездара-аспірант*, *горе-чоловік*, де препозиція слова-ідентифікатора підсилює оцінність складного слова, фокусує увагу на додатковій характеристиці об'єкта оцінки, напр.: „Еверести макулатури перекладаються мовами світу, перевидаються, та нікому не спаде на гадку опрацювати й оприлюднити безцінний досвід *горе-чоловіків...*” (А. Морговський); „...це три роки наполегливої праці, кілька десятків нахабних *нездар-аспірантів* та рік принижень у ВАКу” (Л. Денисенко).

2. Поєднання двох оцінних слів, що виступають характеристиками особи і є рівноцінними компонентами юкстапозита. У цій групі можна виділити такі моделі: а) $N(-) = N(+)$, де оцінність N -компонентів може змінювати свій порядок розташування, але в моделі завжди поєднуються протилежні за оцінною конотацією поняття: *бюрократ-ентузіаст*, *друзі-шмаркачі*, *терорист-приятель*, напр.: „...він колись вперше вийшов повихилитися у колі *друзів-шмаркачів...*” (О. Ірванець); б) $N(-) = N(-)$, ця модель об'єднує однакові з оцінного погляду й подібні за семантикою поняття, одне з яких є, як правило, більш експресивно насиченим: *жемкрут-багатій*, *запроданець-відступник*, *окупант-зайда*, *холуй-прислужник*, *шахрай-спритник*, напр.: „З-за клуні на селян позирають з ненавистю місцеві *жемкрути-багатії* під проводом отця Герасима” (О. Ірванець); „Він вимагав негайного розслідування і закриття цих „центрів”, а *шахраїв-спритників* запроторити за ґрати” (О. Черногуз).

3. Поєднання нейтрального слова з оцінним ідентифікатором, що виступає абсолютизатором позитивної ознаки особи, може бути виражене моделлю $N(+) \rightarrow N(0)$, де позитивний ідентифікатор займає препозицію у складному найменуванні: *жар-молодиця*, *кряля-однокласниця*, *красень-гуцул*, *прометее-жінка*, *ура-патріот*, напр.: „Господар хатини – молодий *красень-гуцул* Михайло...” (Л. Клименко); „...єдина *прометее-жінка* – Тама Підшкуратова...” (М. Матіос).

4. Поєднання нейтральних слів, що являють собою редуплікацію певного слова з одночасною афіксацією, може бути трансформоване в модель $N(0) = d N(0)$, де **d** – дериваційний формант (префікс): *засновники-перезасновники*, *радники-перерадники*, *світло-пересвітло*, напр.: „Сто міністерств, двісті державних комітетів, півтисячі генеральних інспекцій, *радники-перерадники...*” (П. Загребельний); „...тепер їй лишалось хіба що знущатися не тільки з чоловічої імпотенції, але й з імпотенції, сказати б, наукової всіх отих професорів, академіків, *світл-пересвітл*” (П. Загребельний).

Одним із компонентів юкстапозита може виступати власна назва, з якою поєднується оцінне слово, що вказує на негативну якість об'єкта оцінки (*Азар'ян-пройдисвіт*, *Едик-причепя*, *Янка-растаманка*) або вживається в ролі лайливого компонента складної назви (*Катька-сучка*, *Кирило-мудило*, *Тарасик-підор*, *Іван-*

баран), напр.: „Боніфацій згадав і свого друга по хазі *Едика-причену*” (О. Черногуз); „*Катька-сучка* підмовила – танцює під її дудочку...” (А. Морговський). Найчастіше оцінний компонент у таких юкстапозитах приєднується до власного імені, проте іноді нейтральним опорним словом може бути й прізвище, напр.: „Напевне можна сказати єдино: із Параджановим вона особисто не зналася. Бо приятелювала із... *Борхесом-крохоборхесом?*” (Б. Жолдак); „Ось, приміром, десь на з’їзді *Брежнєв-маразматик* бекав-мекав на трибуні із чужих нотаток...” (П. Глазовий).

Менш продуктивними виступають трикомпонентні юкстапозити, що містять, як правило, рівноправні слова-характеризатори особи, передаючи негативну оцінність, напр.: „Куди котиться наша молодь? Чи котиться вона взагалі, а чи загниває без руху, як оті *бахори-халамидники-ворохобники...*” (Л. Дереш); „*Фраєра-горе-баригу* Терезка підстергла там, де й сподівалася...” (Л. Дереш); „Дзвінку, вочевидь, було оцінено як *курву-шльодру-мандрьоху...*” (Л. Дереш).

Іноді емоційно-оцінний зміст складного найменування полягає не в оцінних компонентах, а зумовлюється самою структурою юкстапозита, що дозволяє уявити оцінний зміст у поєднанні нейтральних компонентів, напр.: „Як тут не погодитися з *товаришем-паном-товаришем* О. Ткаченком” (О. Черногуз); „Якщо в тебе є хоч крапля совісті, *пані-мадам*, і ти хоч щось знаєш із цієї навіть недалекої історії, то не питай у секретаря комсомолу нової формації Галі...” (О. Черногуз).

Таким чином, юкстапозити-назви осіб характеризуються невисокою продуктивністю й мають мовленнєвий, а не системний характер. Ці індивідуально-авторські новотвори не фіксуються в нормативних лексикографічних працях.

Отже, оцінні назви осіб, утворені слово- та основоскладанням, є дериватами з двокореневими структурами, які мотивуються двочленним словосполученням. Серед похідних найменувань переважають композити, які містять у своїй структурі дієслівні компоненти й виступають яскравими репрезентаторами оцінної семантики, що виявляється як при узуальному, так і при оказіональному словотворенні. Оцінні юкстапозити, що номінують осіб, зустрічаються рідше, але все ж є не менш експресивно насиченою групою слів. Таким чином, оцінні назви осіб збагачуються новими утвореннями, за рахунок яких розширюється і словниковий склад сучасної української мови. У зв’язку з цим, на нашу думку, перспективним видається подальше дослідження джерел поповнення та причин появи оцінності в найменуваннях на позначення осіб.

Література

- Бойко 2005: Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – 522 с.
- Бріткіова 2006: Бріткіова К. Роль юкстапозиції у творенні експресивно-оцінних номінацій особи // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 14. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 197-200.
- Вакарюк 2004: Вакарюк Л., Панцьо С. Українська мова. Морфеміка і словотвір. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2004. – 184 с.
- Клименко 1984: Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 251 с.
- Кочеткова 2005: Кочеткова Т.И. Эмоционально-оценочный компонент в аппозитивных словосочетаниях // Русский язык в школе. – 2005. – № 1. – С. 83-87.
- Нелюба 2005: Нелюба А. Новітні тенденції у словотворі й модифікація норм мови // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 13. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 291-296.
- Українська 2000: Українська мова: Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.
- Чабаненко 2002: Чабаненко В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.

The article explores estimative people's names that are formed with help of composition and yukstaposition. It also explores structural groups of estimate derivatives and reasons for appearance of estimative qualities in compound names.

Keywords *composit, yukstaposit, estimation, estimate derivative.*

Надійшла до редакції 3 жовтня 2007 року.

ББК 81.411
УДК 811.161'373.61

СОПОСТАВЛЕНИЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ГНЕЗД ГЛАГОЛОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

*У статті зроблена спроба зіставного аналізу словотвірних гнізд дієслів діяльності (на базі дієслова **робити**) в російській, українській та білоруській мовах. Простежуються спільні та відмінні риси в утворенні слів цих мов.*

Ключові слова: зіставне мовознавство, білінгвізм, словотвірне гніздо, дієслова діяльності, дериват, твірне і похідне слово.

Сопоставительное изучение языков представляет собой одно из ведущих направлений современной лингвистической науки. С начала 80-х годов XX столетия начинается становление нового раздела славянского языкознания – сравнительного словообразования славянских языков. Дальнейшее развертывание сопоставительных дериватологических исследований делает их одним из приоритетных направлений языкознания в целом и словообразования в частности. «Сопоставительное изучение словообразовательных гнезд (СГ) родственных языков обогащает арсенал приемов сравнительно-типологических исследований близкородственных языков, а с другой стороны, создает необходимые предпосылки к составлению двуязычных словообразовательных гнездовых словарей (русско-белорусского, русско-украинского, белорусско-украинского), так необходимых для вузовской и школьной аудитории» [Павленко 1982, с. 53 – 54].

Заслуга в развитии данного направления принадлежит ученикам профессора Донецкого национального университета Е.С. Отина, под руководством которого исследуются процессы исторического развития лексической и словообразовательной систем близкородственных языков на уровне словообразовательных гнезд (работы Л.П. Борисовой, Н.М. Маториной, С.П. Гирняк и др.).

Становление сопоставительного языкознания как актуального научного направления явилось логически обоснованным следствием эволюции лингвистической науки и ее методологии. Важную роль в развитии словообразовательной науки сыграли работы И.И. Ковалика, М. Докулила, Е.А. Земской, В.В. Лопатина, И.С. Улуханова и др. В области сопоставительного словообразования славянских языков продолжается разработка методики адекватного описания и типологического сопоставления славянских языков.

Книга А.Д. Зверева представляет собой описание словообразовательной структуры суффиксальных имен прилагательных современного русского языка, мотивированных географическими названиями. Материал рассмотрен в сопоставлении с соответствующими фактами других восточнославянских языков при помощи синхронно-сопоставительного метода, который «предполагает анализ производных русского языка в соотношении с соответствующими структурами украинского и белорусского языков» [Зверев 1981, с. 13].

В монографии Т.М. Возного [Возный 1981] дается сравнительно-типологическая характеристика суффиксальных глаголов в восточнославянских языках. Автор выявил общность в семантике многих словообразовательных типов и аффиксов; среди последних выделяются аффиксы, специфичные только для восточнославянских языков.

Г.П. Нецименко в своей работе рассматривает вопрос об аспектах сопоставления словообразовательных систем разных славянских языков. Рассматривается значимость комплексного синхронно-диахронического подхода при сопоставительном изучении близкородственных языков. Описываются закономерности, выявившиеся в результате сопоставления и установления степени близости между сравниваемыми языками [Нецименко 1983].

В монографии «Сопоставительное исследование русского и украинского языков» обосновывается методика сопоставительного исследования этих языков с учетом специфики близкородственных языков, а также анализируются в сопоставительном плане внутривидовые процессы и явления на словообразовательном, морфологическом и других уровнях. «Общие тенденции развития русского и украинского языков на современном этапе проявляются, главным образом, в наличии параллельных лексико-словообразовательных процессов, характеризующих создание новых слов и словосочетаний в различных сферах общественно-политической жизни, науки, техники и т.п.» [Ижакевич 1991, с. 16].

В.А. Горпинич называет два основных направления в сравнительно-сопоставительном исследовании словообразования: «а) выяснение общих и специфических закономерностей развития словообразовательной системы восточнославянских языков; б) выявление существующих «взаимозамен» в процессе речевой деятельности в условиях украинско-русского, украинско-белорусского или белорусско-русского билингвизма, выявление словообразовательной интерференции» [Горпинич 1973, с. 11].

Сопоставительное изучение восточнославянских языков в плане словообразования относится к числу малоразработанных проблем, несмотря на то, что словообразовательные системы в русском, украинском и белорусском языках имеют много общего. Это обусловлено как генетическими причинами, так и последующими тесными связями, установившимися между республиками в эпоху Советского Союза. В

советское время наряду с развитием национальной специфики каждого из языков возникает ряд конвергентных общих явлений и признаков. Вместе с тем происходят параллельные изменения в языках, появляются новые языковые явления на основе специфических национальных черт каждого из языков, словообразовательный материал одного языка становится достоянием другого, уменьшается удельный вес периферийных языковых элементов.

Обращение к деривационным парадигмам однородных лексических групп позволяет выявить их структурно-семантические особенности и закономерности и словообразовательный потенциал мотивирующих слов. В системе славянских языков значительная роль принадлежит группе слов со значением деятельности.

В современном украинском литературном языке глагол *робити* имеет 8 значений: «1. Займатися якою-небудь справою, діяльністю. // Виконувати роботу, дію у вказаному обсязі. // Обробляти (землю). 2. Виготовляти, виробляти що-небудь. // Створювати мистецькі вироби, твори. 3. Діяти, поводитися яким-небудь чином. 4. Перетворювати кого-, що-небудь. 5. Приводити до чого-небудь, викликати щось. 6. Займатися якою-небудь працею. 7. Обслуговувати кого-небудь своєю працею. // Працювати де-небудь. 8. Перебувати в дії, діяти, виконуючи своє призначення; функціонувати» [ВТССУМ 2001, с.1037]. Можно констатировать, что семантическая наполненность данного слова определяет и задает параметры украинского словообразовательного гнезда с вершиной *робити*.

СГ с вершиной *робити* в современном украинском языке принадлежит, как и в современном русском языке, к гнезду-дереву. В СГ входят: 127 глаголов, 71 причастие, 6 деепричастий, 241 существительное, 70 прилагательных и 2 наречия, то есть СГ *робити* насчитывает 517 производных (без базового слова). Производные гнезда расположены на 5 словообразовательных ступенях, т.е. глубина гнезда – 5 деривационных шагов. Ширина СГ, т.е. количество непосредственных производных базового слова – 77 лексем. Основные словообразовательные процессы происходят на первом – третьем шагу деривации.

Дериваты СГ *робити* – это производные, которые широко употребляются в литературной, диалектной и профессиональной речи и именно поэтому, кроме стилистически нейтральных, в состав гнезда вошли слова с разной стилистической окраской: *робітенька, роботенька* (зм.-пестл.), *роботуха, роботяжечка* (розм.-пестл.), *роботяй* (редк. от *роботяга*), *робучий* (діал.) – «трудолюбивый», *робітня* (діал.) – «мастерская, цех», *виробка* (гірн.) – «место, где добывают полезные ископаемые», *роба* (застар.) – «работящая, трудолюбивая женщина», *робіння* (застар.) – «работа, труд», *зробок* (діал.) – «истощенный работой человек», *зрібний* (діал.) – «домотканый», *поробок* (спец., техн.) – «поперечные нитки ткани, которые переплетаются с продольными», *роботизна* (застар.) – «барщина».

Образование многих производных «прозрачно», что объясняется, прежде всего, тесными связями дериватов с базовым словом, а также системой значений вершины гнезда, так как чем больше спектр значений базового слова, тем менее крепкой является семантическая связь между производным и производящими.

Словообразовательная структура производных гнезда проявляется в их способности члениться на составные части: *робити* → *роз-робити* → *розробл-ювати* → *розроблювати-ся*. Значение производящего составляет сумма значений мотивирующего и форманта.

При словообразовании у СГ *робити* происходит взаимоприспособление основы производного слова к словообразовательному форманту: к мотивирующей основе присоединяется суффикс и вызывает в ней морфонологические изменения. На морфемном шве в СГ *робити* происходят такие изменения: а) чередование (*робити* – *робл-ен(ий)*; *робити* – *робл-енн(я)*; *робити* – *робіт-ник*; *робити* – *робоч-(ий)*; б) изменение ударения (*робити* – *роблення*; *підробити* – *підробка* – *підробіток*; *виробити* – *виробляти*).

Большинство слов в соотносительных гнездах украинского и русского языков образованы по сходным деривационным формулам: *робітник* – *работник*, *робітка* – *работка*, *напівбезробітний* – *полубезработный*, *роботодавець* – *работодатель*, *переробка* – *переработка* и другие. По аналогичным схемам создавались новообразования послеоктябрьского периода: аббревиатуры *робфак* – *рабфак*, *робкор* – *рабкор*, *робселін* – *рабкрин*; сложения *робітничо-колгоспний* – *рабоче-колхозный*, *агіробота* – *агитробота*.

И в русском, и в украинском СГ на первой словообразовательной ступени от базового слова образованы однотипные приставочные глаголы: *доробити* – *доработать*, *заробити* – *заработать*, *переробити* – *переработать*, *підробити* – *подработать*, *приробити* – *приработать*; приставочно-постфиксальные глаголы: *вробитися* – *вработаться*, *виробитися* – *выработаться*, *наробитися* – *наработаться*. Наблюдаются различия в семантике украинских и русских приставочных глаголов: в украинском языке слова *виробити(ся)*, *заробити(ся)*, *обробити(ся)* имеют значение «запачкать(ся)».

В украинском современном языке больше производных, образованных при помощи двух приставок: *попідробляти*, *поприробляти*, *пообробляти*, *попереробляти*, *позаробляти*, *подоробляти*. В русском языке глаголы с двойными приставками были характерны для периода XVIII века, в современном языке они утрачены.

В украинском СГ *робити* широко представлена зона приставочных глаголов, которым в русском языке соответствуют другие приставки: *від-робити* – *от-работать*, *з-роблений* – *с-работанный*, *під-робити* – *под-работать*, *роз-робити* – *раз-работать*.

В современном украинском литературном языке в СГ с вершиной *робити* входят слова, которые в современном русском литературном языке относятся к СГ *делать*: *виробка* – *выделка*, *зробити* – *сделать*, *металовироби* – *металлоизделия*, *неробство* – *безделье*, *недороблений* – *недоделанный*, *підробити* – *подделать*, *землеробство* – *земледелие*, *саморобний* – *самодельный*, *виноробний* – *винодельный*.

Многие слова в русском языке имеют синонимичные взаимозаменяемые основы *работ-* и *дел-*: *виробляння* – *выработка*, *выделка*; *недоробити* – *недоработать*, *недоделать*; *обробити* – *обработать*, *возделывать*, *обделать*; *переробити* – *переработать*, *переделать*; *підробити* – *подделать*, *подзаработать*; *пророблений* – *проделанный*, *проработанный*.

Некоторые лексемы из украинского СГ в русском языке передаются следующими основами: 1) *производ-*: *виробництво* – *производство*, *виробничник* – *производственный*, *виробнично-технічний* – *производственно-технический*, *планово-виробничий* – *планово-производственный*, *кіновиробництво* – *кинопроизводство*, *товаровиробник* – *товаропроизводитель*; 2) *готов-*: *виробити* – *изготовить*, *виробник* – *изготовитель*, *залізоробний* – *железоизготовительный*, *новозроблений* – *новоизготовленный*; 3) *труд-*: *співоробітник* – *сотрудник*, *співоробітництво* – *сотрудничество*, *робучий* – *трудолюбивый*, *робучість* – *трудолюбие*; 4) *твор-*: *віршоробство* – *стихотворчество*, *віршороб* – *стихотворец*; 5) *дей-*: *лихороб* – *лиходея*, *лихоробство* – *лиходеяство*.

Отмечены в украинском СГ *робити* безэквивалентные производные, а ряд слов не имеет одноструктурных соответствий в русском языке или переводится словами с другими корнями: *робитоньки*, *роблювати*, *робіння*, *робітненька*, *роботяй*, *повироблюваний*, *зробка*, *заробляций*, *позаробляти*, *зароблена*, *заробітчанство*, *заробітчанин* та ін.

В современном украинском языке СГ *робити* развивается, постоянно пополняясь новыми словами. Словообразовательные гнезда глаголов деятельности *працювати*, *діяти*, *творити*, *виконувати*, *чинити*, *коїти* и др. проявляют гораздо меньшую словообразовательную активность.

В лексической системе белорусского литературного языка группа глаголов деятельности представлена лексемами *рабіць*, *працяваць*, *дзеінічаць*, *ствараць*, *здзяйсняць*, *учыняць*, *тварыць*, *майстраваць* и некоторыми другими. Ведущим в группе является глагол *рабіць* – «делать, совершать; производить, изготовлять; строить, сооружать; работать, трудиться» [Белорусский словарь 1988, с. 9].

Глагол *рабіць* возглавляет многочисленное по количеству производных словообразовательное гнездо (более 300 слов), в которое входят:

1) производные, имеющие однокоренные соответствия в украинском и русском языках:

белорусский	украинский	русский
<i>работніца</i>	<i>робітниця</i>	<i>работница</i>
<i>рознарабочы</i>	<i>різнороб</i>	<i>разнорабочий</i>
<i>заработак</i>	<i>заробіток</i>	<i>заработок</i>
<i>зарабляць</i>	<i>заробляти</i>	<i>зарабатывать</i>
<i>абрабіць</i>	<i>обробити</i>	<i>обработать</i>

2) словарные единицы, имеющие однокоренные соответствия только в украинском языке:

белорусский	украинский	русский
<i>земляроб</i>	<i>землероб</i>	<i>земледелец</i>
<i>земляробства</i>	<i>землеробство</i>	<i>земледелие</i>
<i>падробка</i>	<i>підробка</i>	<i>подделка</i>
<i>зрабіць</i>	<i>зробити</i>	<i>сделать</i>

СГ, возглавляемое глаголом *працаваць*, имеет меньший объем (около 200 производных), однокоренные соответствия имеются только в украинском языке.

белорусский	украинский	русский
<i>праца</i>	<i>праця</i>	<i>работа, труд</i>
<i>працавітасць</i>	<i>працьовитість</i>	<i>трудолюбие</i>
<i>працавіты</i>	<i>працьовитий</i>	<i>трудолюбивый</i>
<i>працаздольнасьць</i>	<i>працездатність</i>	<i>работоспособность</i>

Многие производные из СГ *рабіць* и СГ *працаваць* находятся в отношениях структурно-семантической корреляции: *неапрацаваны*, *невывраблены* – «необделанный»; *апрацаваць*, *вырабіць* – «отделать»; *абрабляць*, *адпрацоўваць* – «отрабатывать»; *распрацаваны*, *разроблены* – «разделанный»; *разпрацаваць*, *разрабіць* – «разработать (о земле)»; *неапрацаваны*, *неўроблены* – «невозделанный»; *культпраца*, *культпработа* – «культработа» и др. При этом в гнездах представлены и безэквивалентные производные. СГ *рабіць*: *прарабіць* – «проделать», *парабляць* – «подельывать», *падрабіць* – «подделывать», *супрацоўнік* – «сотрудник», *земляроб* – «земледелец» и др. СГ *працаваць*: *чаепрацоўка* – «чаепереработка», *поўбеспрацоўны* – «полубезработный», *перепрацоўваць* – «перерабатывать», *перепрацаваць* – «переработать» и т. п.

В белорусском языке функционирует СГ с вершиной *дзеінічаць* (в русском языке соответственно СГ *действовать*, в украинском – СГ *діяти*). Остальные глаголы деятельности (с абстрактной семантикой) обладают в белорусском литературном языке невысоким словообразовательным потенциалом.

Из всего вышеизложенного можно сделать вывод, что основную задачу сопоставительного изучения близкородственных языков составляет исследование языковых структур, в которых взаимодействуют, перекрещиваются элементы разных языковых систем. Языковые факты русского языка могут быть более глубоко поняты и раскрыты, если рассматриваются в сопоставлении с соответствующими фактами украинского и белорусского языков.

Литература

1. Белорусский словарь 1988: Беларуска-рускі слоўнік / Навук. рэд. П.П. Шуба. – Мн.: Нар. асвета, 1988. – 175 с.
2. ВТССУМ 2001: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
3. Возный 1981: Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. – Львів: Вид-во Львів. держ. ун-та, 1981. – 187 с.
4. Горпинич 1973: Горпинич В.О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1973. – 166 с.
5. Зверев 1981: Зверев А.Д. Словообразование в современных восточнославянских языках. – М.: Высш. шк., 1981. – 207 с.
6. Нецименко 1983: Нецименко Г.П. О некоторых аспектах сопоставительного изучения славянского словообразования // Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским языком и другими славянскими языками. – М.: МГУ, 1983. – С.30 – 51.
7. Павленко 1982: Павленко Н.А. К вопросу об историческом и сравнительно-типологическом изучении словообразовательных гнезд // Актуальные проблемы русского словообразования / Отв. ред. А.Н. Тихонов. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С. 53 – 54.
8. Ижакевич 1981: Сопоставительное исследование русского и украинского языков. / Отв. ред. Г.П. Ижакевич. – К.: Наук. думка, 1991. – 381 с.

The article deals with an attempt of comparative analysis of the word-forming family of the verbs of activities (on the base of the verbs to work) in Russian, Ukrainian and Belarusian languages. Similarities and differences in origin of this words in this languages are established.

Keywords: comparative philology; bilingualistics; word-forming family; verbs of activities; derivative; an initial and a derivative word.

Надійшла до редакції 27 вересня 2007 року.

РОЗДІЛ VI. ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

Ірина Блинова

ББК 81.002.3

УДК 811.111'42

**ВНУТРІШНЄ МОВЛЕННЯ ЯК ОСНОВА ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТА ПЕРСОНАЖА
(НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ ДЖ. К. ОУТС)**

Стаття присвячена дослідженню внутрішнього мовлення, зокрема, внутрішнього монологу і внутрішньомовленнєвих вкраплень, як основи психологічного портрета персонажа в оповіданні американської письменниці Дж. К. Оутс „Лялька-рукавиця”.

Ключові слова: внутрішнє мовлення, внутрішній монолог, внутрішній діалог, внутрішньомовленнєві вкраплення, потік свідомості, невласне-пряма мова.

Будучи однією з форм відображення в художньому прозаїчному дискурсі мовленнєво-розумової діяльності мовця (персонажа або автора), внутрішнє мовлення (далі – ВМ) як вербалізоване інтелектуальне явище і форма комунікативної дії виступає об'єктом чисельних наукових досліджень. Наприкінці ХХ – початку ХХІ століть ці дослідження являють собою складну проблему когнітивної лінгвістики, психології, семіотики, теорії інформації, медицини та інших галузевих наук.

Треба зауважити, що термін „внутрішнє мовлення” до сьогодні не має у сучасній лінгвістиці чіткої дефініції: на позначення цього явища використовуються різні формулювання, такі, як „невласне-пряма мова” (О.О. Андрієвська), „внутрішній монолог” (С.Ю. Завадовська), „зображене внутрішнє мовлення” (Г.Г. Ярмоленко), „вільна пряма мова” (G. Genette, Н.Ю. Сахарова), „внутрішня пряма мова” (О.О. Гончарова), „внутрішнє мовлення” (Н.О. Краєвська, О.Я. Кусько, В.А. Кухаренко, І.В. Артюшков, М.Р. Львов, Ch. Pusch, Н.Є. Буцикіна, О.А. Сенічева, В.А. Єфименко, В.Я. Семенюк), „відтворена внутрішня дія” (Р.П. Осадчук), „інтрасуб'єктний мовленнєвий акт” (Н.І. Романишин), „художньо трансформоване внутрішнє мовлення” (Н.І. Сакварелідзе), „внутрішня рефлексія” (І.М. Семенов), що, на наш погляд, вказує на значний інтерес до нього вчених і його особливе місце в сучасній науці. Деякі з цих понять у працях окремих авторів перетинаються.

Різні аспекти цього явища отримали – що дуже важливо – висвітлення у працях широкого кола дослідників, зокрема, психологів і психолінгвістів (Т.В. Ахутіної, Л.С. Виготського, І.Р. Гальперіна, М.І. Жинкіна, О.М. Леонтєва, О.О. Леонтєва, О.Р. Лурії, О.С. Мельничука, П.В. Симонова, О.Б. Сиротиніної, У. Джеймса, Дж. Міллера та ін.), філософів (Н.Т. Абрамової, В.С. Біблера, Р.А. Ібрагімової, В.В. Навроцького та ін.), літературознавців (М.М. Бахтіна, Ю.М. Лотмана, І.В. Страхова, Ф.Б. Баєва, Н.В. Зборовської, Є.Г. Еткінда, С.М. Руслової та ін.), мовознавців (Л.О. Соколової, О.В. Залевської та ін.), про що свідчить поява багатозначності у трактуванні ВМ з точки зору фізіологічного, психологічного і лінгвістичного підходів.

Зазначимо, що власне лінгвістичний погляд окреслює широкий спектр досліджень наступних проблем ВМ, пов'язаних з: 1) розглядом ВМ у психолінгвістичному аспекті породження мовленнєвого висловлювання, а також у співвідношенні з мисленням (Т.В. Ахутіна, О.С. Нікітіна, О.А. Стишов, Л.І. Шевченко); 2) проведенням семантико-синтаксичного аналізу ВМ і форм його репрезентації в художньому тексті (А.А. Андрієвська, І.В. Артюшков, О.А. Іванчикова); 3) вивченням продукування ВМ у семантичному та прагматичному аспектах (Ф.С. Бацевич, М.Т. Гаїбова, А.К. Мойсієнко); 4) аналізом стилістичних функцій ВМ і моделей його репрезентації в художньому тексті (В.М. Байков, М.П. Брандес, С.Я. Єрмоленко, А.І. Єфимов, В.Я. Семенюк, О.А. Сенічева, Н.Є. Буцикіна).

Для лінгвіста, безперечно, важливим і найбільш адекватним є підхід до ВМ з погляду його репрезентації в літературному художньому тексті. Метою цього дослідження є проаналізувати ВМ, зокрема внутрішній монолог і внутрішньомовленнєві вкраплення, як основу психологічного портрета персонажа на матеріалі творчості американської письменниці Джойс Керол Оутс. У нашій публікації вжито традиційний термін „внутрішнє мовлення” на позначення, услід за Н.Є. Буцикіною, процесу та продукту мовленнєво-розумової діяльності суб'єкта свідомості, що відтворені засобами художньої мови в тексті [Буцикіна 2004, с. 51]. Висловлена точка зору є найбільш актуальною щодо художнього ВМ, адже саме йому властива, по-перше, специфічна комунікативність і настанова на співрозмовника (присутнього чи уявного); по-друге, діалогічність (що переходить у полілогічність), що є структурним і семантичним компонентами форм його відтворення в художньому тексті. Крім того, ВМ як мовленнєво-розумовий процес, де смисл слова переважає над його значенням, являє собою безпосереднє середовище для формування та розгортання вербалізованих концептів.

Щодо художнього твору, як ми вважаємо, найбільш правомірно говорити про ті інтерпретації ВМ, що співвідносять цей феномен з двома характерними особливостями мислення (що відповідає першим двом значенням аналізованого терміна в „Лингвистическом энциклопедическом словаре” (2002), а також в

енциклопедії „Русский язык” (2003): 1) *планування і контроль* „у розумі” мовленнєвих дій і 2) *внутрішнє промовляння* – беззвучне мовлення „про себе”, що виконує ті ж функції планування і контролю і виникає в означених ситуаціях діяльності (особливо при труднощах у прийнятті рішень, в умовах перешкод і т. п.) [Леонтьєв, Шахнарович 2002, с. 85; 2003, с. 71].

На думку дослідників, ВМ – комплексна категорія, що може поєднувати в одному факті свідомості різні способи репрезентації мовленнєво-розумової діяльності: внутрішній монолог, внутрішній діалог / аутодіалог, потік свідомості, внутрішньомовленнєві краплі / внутрішні рефлексії. При цьому оформлення ВМ за допомогою невластиво-прямої мови, що є традиційною і, як правило, найпродуктивнішою формою передачі досліджуваного типу мовлення при всіх вищезазначених способах передачі внутрішньої роботи думки, є оригінальним засобом розповідної техніки, що базується на явищі поліфонії, інтерференції двох суб’єктно-мовленнєвих стилів оповіді.

У результаті аналізу, проведеного на матеріалі тексту американської художньої прози – оповідання Дж. К. Оутс „Лялька-рукавиця” (“The Hand-puppet”), були виявлені наступні найпоширеніші семантико-стилістичні різновиди функціонування ВМ у мовленнєво-художній організації досліджуваного твору. Розглянемо деякі з цих видів детальніше.

Зокрема, внутрішній монолог – та композиційно-мовленнєва структура, яка дозволяє найбільш повно проаналізувати своєрідність індивідуально-авторського стилю письменниці. Варто вказати, що термін „внутрішній монолог” було введено французьким літературознавцем Е. Дюжарденом. Стилістичний енциклопедичний словник визначає внутрішній монолог як „лінгвостилістичний прийом, що дозволяє автору художнього твору викликати у читача уявлення про процеси, які відбуваються у внутрішньому світі героя, зімітувати емоційно-мисленнєву діяльність людини у її безпосередньому протіканні” [Трошева 2003, с. 231]. Маючи свою особисту тематичну лінію, внутрішній монолог виходить із загального ланцюга подій, перериває його і цим гальмує розвиток основного сюжету, оскільки відтворює заглиблення людини у свій внутрішній світ. Природно, що людина розуміє себе з особливою легкістю, тому в неї не виникає потреби чітко висловлювати свої думки, почуття та імпульси: за допомогою внутрішніх монологів відтворюються психічні процеси в їх складності і суперечності.

Звернемо увагу: структура внутрішнього монологу залежить від конкретної психологічної ситуації, характеру дійової особи, теми і змісту роздуму чи спогаду. Для цієї форми ВМ характерні експресивність, спрощення синтаксису, обривистість фраз, висловлення думки у скороченій формі, значно менша кількість слів, ніж у зовнішньому мовленні. Однак приводом до роздумів героя завжди слугує подія зовнішнього життя. Відштовхуючись від неї, герой асоціативно звертається до якого-небудь моменту в минулому, подібного до цієї події або її частини. Далі ВМ розвивається за асоціативними законами, залучаючи до монологу все нові тематичні вузли. Зв’язок між ними здійснюється за допомогою повторів-скріплень, слів-замінників, синонімічних повторів, фонетичної схожості слів.

Внутрішній монолог ніби зупиняє рух сюжету: герой роздумує, і дія завмирає, щоб повернутися до активної фази там, де була перервана введенням внутрішнього монологу. Впливаючи на хід сюжету, пояснюючи його, але не беручи у ньому безпосередньої участі, внутрішні монологи забезпечують причиново-наслідковий зв’язок зовнішніх подій, створюють характер героя, надають цілісності художній структурі твору.

Внутрішній монолог, таким чином, є поодиноким (окремим) випадком імітації ВМ і відбиває його властивості: поєднання логічного мислення з інтуїтивним і позалогічним, недовомність думок, уривки і паузи, невмотивовані зв’язки понять, образне мислення, що співіснує з понятійним або навіть витісняє його. Саме тут відкривається духовний, моральний, ідейний образ героя в істинному вигляді: наодинці з собою герой роздумує, пригадує, аналізує, планує.

Так, безумовний дослідницький інтерес являють собою два фрагменти аналізованого художнього дискурсу – оповідання Дж. К. Оутс „Лялька-рукавиця”, які втілюють ВМ головної героїні оповідання Лорейн Лейк у формі одноголосих внутрішніх монологів персонажа, звернених суб’єктом мовлення до самого себе та іншого уявного персонажа – лікаря-гінеколога. У першому випадку внутрішній монолог, на нашу думку, вводиться Дж. К. Оутс для кращого розуміння читачем, по-перше, внутрішнього стану героїні, по-друге, її ставлення до певного предмета, особи, ситуації: зріла 42-річна жінка Лорейн показує засмучення, відчуває зраду і обман з приводу дивної витівки своєї 11-річної дочки Тіппі, яка захоплюється виготовленням ляльок-рукавичок власноруч і займається черевомовленням у недружній спосіб: *And what else had the hand-puppet said, his stunted arms flailing and his mouth working lewdly* – “MISSUS I BEEN HERE BEFORE YA! AN’I GONNA BE HERE WHENYA GONE!”

It was not possible to believe that Tippi had said such things. That she’d been able to disguise her thin, childish voice so effectively, and “throw” it into the puppet. That she’d had the manual skills to create the puppet, let alone the concept. No, it just wasn’t possible. Someone else, an older student, perhaps a teacher, had put her up to it [Оутс 1999, с. 41-42].

Наведений вище внутрішній монолог у цьому випадку безпосередньо пов’язаний у смислово-аспекті з описом основних подій сюжету і характеризується наступними параметрами: нерівномірним розподілом довжини речень (з одного боку, скорочення довжини речень у зв’язку з ситуативністю, з іншого – їх зріст, викликаний необхідністю показати неперервну течію думки та накопичення асоціацій); вживанням першого

речення у формі запитання; на структурному синтаксичному рівні – перевагою складних речень, причому підрядні частини відокремлені як самостійні речення; змалюванням динамічних напружених структур (використовується речення, ускладнене напівпредикативними структурами – абсолютними дієприслівниковими конструкціями “his arms flailing and his mouth working” з метою передачі аморфності ВМ); наявністю відокремлених уточнюючих членів речення (an older student, a teacher); вживанням сурядного (and) і підрядного (that), повторюваного в аналізованому уривку тричі, сполучників як засобів міжфразового зв’язку (водночас вказаний єднальний сполучник “and” виступає морфологічним засобом вираження ВМ, що включає його в контекст); поширенням лексико-морфологічних засобів вираження ВМ, які виділяють його з контексту, – емоційно-експресивних, модальних слів (possible, to be able to, so, perhaps, just) та графічної візуалізації (відмічена зміна розміру шрифту при згадуванні слів ляльки-рукавички).

У другому випадку письменниці, поза сумнівом, намагається передати індивідуальні особливості внутрішнього життя через мову персонажа, відтворити реальний хід психічних процесів засобами мови, зобразити людину „зсередини”, з погляду самого героя, подати події через призму його сприйняття: візит Лорейн Лейк до гінеколога з приводу фіброзної пухлини викликав почуття страху і побоювань жінки за власне здоров’я, життя, як наслідок – обстеження і вирок лікаря викликали спогади 12-річної давнини про зміну власного тіла (яке жінка не могла опанувати так само, як і при пухлині) під час вагітності та про пологи і спричинили паніку й істирку героїні стосовно майбутньої операції: *Giving birth. As if birth were something given, and given freely. In truth, Lorraine Lake had wanted to say that the birth had been taken from her. The baby forced itself from her. A vessel of violence, of hot unspeakable rage. And the terror of such knowledge, which she could share with no other person, certainly not the man who was her husband, the baby’s “father”. And the forgetfulness afterward, black wash of oblivion* [Оутс 1999, с. 44].

Цей епізод, за нашими спостереженнями, нагадує, з одного боку, монолог-спогад вже немолодої Лорейн про народження своєї першої і поки що єдиної дитини, з іншого боку, монолог-роздум про призначення жінки у цьому світі. Саме тому, як бачимо, типовим для досліджуваного уривку є різна довжина і структура речень (наявне співвідношення номінативних і складнопідрядних речень); асоціативний і логіко-семантичний міжфразовий зв’язок; емоційно-забарвлена форма (позицію героїні щодо народження дитини передає повтор “birth”, що асоціюється у Лорейн лише з болем і насиллям над жінкою); злиття компонентів монологу в цілісну єдність; включення ВМ до контексту за допомогою авторської ремарки: аналізуючи стан своєї душі, героїня хоче адресувати власний біль іншим людям, зокрема, чоловіку і лікарю, але так і залишається з думками на самоті.

Слід наголосити, що обидва вищезгадані внутрішні монологи, як видно, зображені в тексті у формі прямого мовлення героя, що вводиться у другому фрагменті авторським мовленням: автор відсутній як оповідач, і на перше місце висувається героїня. Тоді як у наступному наведеному за приклад фрагменті відмічена, на наш погляд, тісна взаємодія автора і героя; часто замінюючи один одного, вони беруть участь у відтворенні подій на рівних правах.

ВМ у наведеному далі уривку включається в авторський контекст, як можна було переконатися у процесі аналізу, для передачі душевного стану персонажа і пояснення подальшої поведінки героїні в певній ситуації: Лорейн на власні очі бачить прояви протесту дочки щодо школи, однолітків, однокласників у формі черевомовлення і в подальшому усвідомлює складність і трагічність поведінки Тіппі: *Lorraine looked quickly for Tippi, but did not see her; no doubt, Tippi was inside the school building, in the cafeteria or in the homeroom. How gregarious these children were!* Lorraine braked her car, moving slowly along the curb, avidly watching the children, strangers to her, who were her daughter’s classmates. *Were any of those girls Tippi’s friends? – did any of them even know Tippi Lake? – or care about her? Lorraine felt a mother’s dismay, seeing how pretty, how assured, how like young teenagers many of the girls seemed, hardly Tippi’s age at all. Some of the girls appeared to be wearing makeup – was it possible? At the age of eleven? Poor Tippi! No wonder she disliked school, and was reluctant to discuss it, if these girls were her sixth-grade classmates* [Оутс 1999, с. 46].

У цьому випадку ВМ, що охоплює ряд самостійних речень у складі авторської характеристики головною героїнею дитини, розгортається у складне синтаксичне утворення. Невласне-пряма мова, за допомогою якої оформлене у прозовому творі ВМ, виокремлюється з оповідної тканини авторського мовлення ємністю висловлювань, особливістю їх наповнення (специфічний рисунок синтаксису, особлива інтонація невизначеності, багато запитань), експресивністю й образністю реплік. Підтвердженням цього положення є той факт, що перехід до невластиво-прямої мови у наведеному висловлюванні виражається у використанні запитань (іноді риторичних – *was it possible? At the age of eleven? – did any of them even know Tippi Lake? – or care about her?*) самому собі і реплік-відповідей з яскравим експресивним забарвленням – ВМ отримує характер бесіди з самим собою (Poor Tippi! No wonder she disliked school), застосуванні окличних, номінативно-окличних та номінативно-питальних речень (*At the age of eleven? How gregarious these children were! Poor Tippi!*); зміні модального плану (*no doubt, possible*); вживанні повторів (*girls, any*).

Отже, на підставі отриманих результатів робимо висновок, що проаналізовані структури не є емоційним коментарем акту зовнішньої дії, а лише породжується ним. Звідси випливає, що такий тип висловлювання у структурі художнього тексту є своєрідним способом саморозкриття суб’єкта мовлення й репрезентує для

читача картину світу персонажа, що допомагає зрозуміти механізм його зовнішніх дій і створює психологічно цілісне сприйняття образу героя, його портрет.

Характерна нетривалість і постійне перемещування з мовою автора, судячи з наших спостережень, відрізняють останній фрагмент від двох попередніх, відзначених більшим обсягом, чіткістю меж між ВМ і авторською оповіддю, що свідчить про наявність декількох різновидів невласне-прямої мови, що виступає у досліджуваних уривках художнього дискурсу основною формою передачі ВМ героя.

Наступний різновид, в якому представлене ВМ, – внутрішньомовленнєві вкраплення – вводяться автором твору також у формі невласне-прямої мови, що відзначається різною тривалістю перемещування з авторською оповіддю. Як приклад візьмемо уривки з вмонтованими фрагментами внутрішньомовленнєвих вкраплень, які поєднують точки зору автора і персонажа, яким у цьому випадку виступає Лорейн. З метою розкриття характеру літературної героїні Дж. К. Оутс за допомогою композиційно-мовленнєвих структур невласне-прямої мови відтворює внутрішній світ Лорейн Лейк – думки і почасті переживання жінки стосовно її взаємовідносин з дочкою Тіппі, правомірності щодо захоплення дитиною ляльок-рукавичок, сенсу власного життя: *How obscene, the mother thought* [Оутс 1999, с. 36]; *It was deliberate, she thought. Premeditated. Because I'm alone. She (Tippi) would never have done that to her father* [Оутс 1999, с. 38]; *I am the mother, Lorraine Lake was thinking. I am not "Missus"!* [Оутс 1999, с. 38]; *I don't want my daughter to be left behind, Lorraine Lake thought. I don't want my daughter to be unhappy* [Оутс 1999, с. 39]; *She wants praise for that ugly thing, Lorraine Lake thought, incensed. Well, she's getting none from me* [Оутс 1999, с. 39]; *I know my daughter, Lorraine thought. And that isn't her* [Оутс 1999, с. 42]. *Why not? – we don't live forever, the mother thought* [Оутс 1999, с. 48].

Відоображаючи емоційне сприйняття події героїнею, виділені внутрішньомовленнєві вкраплення з огляду на їх функціонування у своєму складі мають емоційно і / або стилістично забарвлені одиниці (*how obscene; incensed; well, she's getting none from me; why not* і т.д.), різного роду повтори (*I don't my daughter to be; my daughter; I am*), лексику негативного забарвлення (*none from me; we don't live; would never have done*); характеризуються широким використанням займенників (*it, she, I, her*); незначною довжиною текстових одиниць (1-4 коротких самостійних речення); відмежовуються від авторського контексту за допомогою постпозитивної авторської ремарки або авторської ремарки, вжитої в середині невласне-прямої мови, – “*she thought*”; являють собою прості (еліптичні, односкладні, неповні) речення.

Указані нижче ділянки словесного простору оповідання – надзвичайно важливі ланки в сюжетному розвитку твору: конструкції з внутрішньомовленнєвими вкрапленнями, які вміщують невласне-пряму мову, є індикаторами змін у поглядах, виникнення інших точок зору, окремих емоцій. Основну розповідь веде автор, але час від часу він дозволяє герою сказати своє слово; ВМ існує тут у вигляді: а) фраз (2-3 речення): (“*MISSUS I BEEN HERE BEFORE YA! AN' I GONNA BE HERE WHENYA GONE!*”) [Оутс 1999, с. 39, 41]; *I do these thing because I am the mother. Because I am the mother, I do these things* [Оутс 1999, с. 38]; *How had the child, practicing in secret, grown so adept? So quickly? Could one be born with a natural gift for – such a thing?* [Оутс 1999, с. 39]; *And if she found the obscene little puppet in Tippi's room, what then? "DID I SCARED YOU MISSUS! SOOO SOORRY MISSUS! Lorraine had a vision of tearing it to bits. "BYEBYE!"* [Оутс 1999, с. 42]; *The Pap smear swab, the chilly speculum, the deep probing of Dr. Fehr's strong fingers ... seeking the spongy tumor, grown to the size of, what? – a nectarine, perhaps. After all these months* [Оутс 1999, с. 44]; *What was the puppet saying? What foul threatening words issued from its lewd red-satin mouth?* [Оутс 1999, с. 46]; б) одного речення: ***How strangeness enters our lives*** [Оутс 1999, с. 35, 37]; *Thank God she'd grown out of that stage!* [Оутс 1999, с. 39]; ***TIPPI AIN HERE MISSUS TOO BAD! BYEBYE!*** [Оутс 1999, с. 41]; *Lorraine Lake was a reasonable woman, wasn't she* [Оутс 1999, с. 45]; ***God never sends us more than He knows we can bear*** one of Lorraine's older female relatives assured her [Оутс 1999, с. 44]; *How beautiful!* [Оутс 1999, с. 48]; – ***What it the hand-puppet?*** [Оутс 1999, с. 46]. *Drive around the block, approach Tippi a second time, call out her name and break up the incident – my Cod it was unthinkable, her own shy, sensitive daughter bullying and frightening smaller children!* [Оутс 1999, с. 47]; в) словосполучень, слів, зворотів: ... *Tippi had been working in secret, upstairs in her room, on a hand-puppet of her own invention; nor that the child, by nature a shy, somewhat withdrawn child...* [Оутс 1999, с. 35]; *Mumbled again a vague apology, disparaging words about the puppet – "silly, dumb, didn't turn out right" – then she was hurrying out of the kitchen...* [Оутс 1999, с. 37]; *Lorraine Lake had not realized how she'd come to hate the yellow school bus until a dream she'd had one night of its careening off a bridge? – sinking into a river? – a confused, muddled dream...* [Оутс 1999, с. 40]; *In any case she was damned if she was going to cry again, become hysterical a second time within an hour – no thank you, not Lorraine Lake* [Оутс 1999, с. 47], властивих тільки персонажу і включених у текст без будь-яких авторських ремарок.

Характерна нетривалість і постійне перемещування невласне-прямої мови з мовою автора у цьому випадку служать для передачі виключно ВМ героя, але не закінченої, що послідовно розвивається (порівняйте з внутрішнім монологом), а ніби такої, що постійно проривається крізь авторську оповідь у вигляді одиничних думок, припущень і т. д. з метою передачі відчуттів, емоцій, реакцій сприйняття персонажем (у нашому випадку Лорейн Лейк) дійсності. У розповіді спостерігається широке введення вищезазначених елементів невласне-прямої мови у вигляді слів і словосполучень для оформлення точок зору героїні, передачі думок по вирішенню найсерйозніших питань, окремих зауважень. У деяких випадках досліджувані структури внутрішньомовленнєвих вкраплень, що зустрічаються в авторській тканині художнього дискурсу, виділені в тексті аналізованого твору курсивом (нами виділено жирним курсивом) або особливим розміром шрифту.

Таким чином, протягом усього оповідання Дж. К. Оутс, як свідчать наші спостереження, широко використовує конструкції з невластиво-прямою мовою для зображення внутрішнього стану головної героїні твору – Лорейн. У тексті досліджуваного оповідання функціонування невластиво-прямої мови виявляє варіативність синтаксичних структур, серед яких виокремлюються цілісно оформлені речення або групи таких речень – розгорнуті побудови, що передають в експресивній формі внутрішні монологи. Поряд із синтаксичними комплексами невластиво-прямої мови відзначені її мікроформи – нерозгорнуті побудови, що представлені окремою лексемою чи групою лексем / фраз (іноді невідокремлених від авторської нейтральної фрази), які привносять гетерогенність у синтаксичну будову авторської оповіді і передають (часто у медитативній формі) реакції персонажа на явища оточуючого світу.

Як видно, стаючи основним засобом авторського викладу і визначальною рисою індивідуально-авторського стилю письменниці, ВМ, зокрема, внутрішній монолог і внутрішньомовленнєві вкраплення, у формі невластиво-прямої мови являє собою характерне явище мови сучасної художньої літератури, самостійний спосіб передачі мовлення і думки, що вміщує у собі персонажну і авторську перспективи у різній кількісно-якісній репрезентації, що знаходить відбиток у лексичному наповненні, граматичній структурі й інтонаційному оформленні. Вживання різних видів ВМ в оповіданні „Лялька-рукавиця” сприяє, як показав аналіз, конкретизації образу, створенню враження індивідуальності прояву відчуттів або протікання розумового процесу в героя, своєрідності всієї духовної суті героя, підкреслюючи, головним чином, його основні риси, відчуття, особливості поведінки, образ думок персонажа тощо. Отже, вищезазначені композиційно-мовленнєві структури дозволяють, на наш погляд, у перспективі найбільш повно дослідити своєрідність індивідуально-авторського стилю письменниці і визначити особливості сучасної американської жіночої прози в цілому.

Література

- Брандес 1990: Брандес М.П. Стилистика немецкого языка: Учеб. – М.: Высш. шк., 1990. – 320 с.
- Буцикіна 2004: Буцикіна Н.С. Лінгвокогнітивний та комунікативний аспекти внутрішнього мовлення персонажів (на матеріалі художньої прози Ф. Моріака): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05 / Київський національний лінгвістичний ун-т – К., 2004. – 256 с.
- Домашнев, Шишкин, Гончарова 1989: Домашнев А.И., Шишкина И.П., Гончарова Е.А. Интерпретация художественного текста: Учеб. пособие. – М.: Просвещение, 1989. – 208 с.
- Ефименко 1997: Ефименко В.А. Дискурсивная характеристика потока сознания в английском языке: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київський національний лінгвістичний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 1997. – 175 с.
- Зайцева 2006: Зайцева И.П. Взаимодействие композиционно-речевых структур как способ презентации персонажа в прозаическом произведении (на материале рассказа Т. Толстой «Чистый лист») // Східнослов'янська філологія: аналіз одного твору (оповідання Т. Толстої „Чистий аркуш”): Зб. наук. пр. – Горлівка: Вид-во ГДПШМ, 2006. – С.42-57.
- Кухаренко 1988: Кухаренко В.А. Интерпретация текста: Учеб. пособие. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
- Леонтьев, Шахнарович 2002: Леонтьев А.А., Шахнарович А.М. Внутренняя речь // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – С. 85.
- Леонтьев, Шахнарович 2003: Леонтьев А.А., Шахнарович А.М. Внутренняя речь // Русский язык. Энциклопедия / Под ред. Ю.Н. Караулова. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. – С. 71-72.
- Семенюк 2006: Семенюк В.Я. Внутрішнє мовлення: лінгвістичні аспекти інтерпретації української художньої прози ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут філології. – К., 2006. – 20 с.
- Сенічева 2005: Сенічева О.А. Засоби вираження внутрішнього мовлення в художньому тексті: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Бердянський держ. педагогічний ун-т. – Бердянськ, 2005. – 208 с.
- Соколова 1968: Соколова Л.А. Несобственно-авторская (несобственно-прямая) речь как стилистическая категория. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1968. – 281 с.
- Трошева 2003: Трошева Т.Г. Монолог // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н. Кожинной. – М.: Флинта: Наука, 2003. – С. 230-232.
- Четверікова 2004: Четверікова О.Р. Монолог персонажа як різновид зображеної комунікації (на матеріалі англомовної художньої прози): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Ізмаїльський держ. гуманітарний ун-т. – Ізмаїл, 2004. – 184 с.
- Oates 1999: Oates Joyce Carol. The Hand-puppet // The Collector of Hearts: New Tales of the Grotesque. – N. Y.: A William Abrahams Book, A Plume Book, 1999. – P. 35-48.

The article under analysis is dedicated to the investigation of the internal speech, in particular the internal monologue and the internal interspersing, as the basis of the character's psychological portrait in the short story by American woman-writer Joyce Carol Oates "The Hand-puppet".

Keywords: internal speech, internal monologue, internal dialogue, internal interspersing, stream of consciousness, represented speech.

Надійшла до редакції 8 жовтня 2007 року.

Ірина Булик

ББК Ш143.24-7
УДК 811.112.2'42

СУТЬ ТА МІСЦЕ НАТЯКУ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ (НА МАТЕРІАЛАХ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

Дана стаття присвячена проблемі відмежування натяку як лінгвістичного феномену від модифікацій фразеологізмів, метафори, метонімії та гри слів. На основі проведеного порівняльного аналізу виділено основні конститутивні ознаки натяку та сформульовано його дефініцію.

Ключові слова: натяк, модифікації фразеологізмів, метафора, гра слів, кодифікованість.

Незважаючи на поступове проникнення натяку до лінгвістичного аналізу, яке спостерігається у сучасній комунікативній лінгвістиці та визнання його мовленнєвої, комунікативної сутності, окремі дослідники досі заперечують лінгвістичну природу натяку та ототожнюють його із такими літературними фігурами та тропами як гра слів, метафора чи метонімія. Так, наприклад, С. Пташник [Пташник 2003], В. Фляйшер [Fleischer 1997] аналізують натяк у рамках дослідження модифікацій фразеологізмів та не відводять йому самостійної ролі у лінгвістиці. Ф. Янушек [Januszek 1989] ототожнює натяк із метафорою, наголошуючи на низці спільних ознак.

Відмежування натяку від модифікацій фразеологізмів, метафор, метонімії, гри слів уможливить, на нашу думку, комплексний аналіз механізмів інтерперсональної та масової непрямой комунікації, повніше дослідження функціонування окремих дискурсів, розроблення практичних рекомендацій для продуцентів та реципієнтів натяку з метою уникнення комунікативних девіацій.

Щоб відмежувати феномен натяку від вище згаданих літературних фігур та троп та обґрунтувати його комунікативну функцію, ми проведемо порівняльний аналіз натяку та модифікацій фразеологізмів, метафори, метонімії, гри слів з метою виявлення відмінностей, які підтверджують лінгвістичний статус натяку.

Усі згадані вище літературні феномени, як і натяк, є формами непрямой комунікації, при якій інтенція продуцента та пряме значення висловлювання відрізняються. Такі висловлювання користуються великою популярністю, оскільки вони дають можливість вказати на певне явище, не називаючи його. Завдяки цій властивості непрямі висловлювання знаходять широкі застосування у викривальних, жартівливих та інших дискурсах [Berg 1978]. Іншими важливими характеристиками непрямих висловлювань є креативність та нетривіальність, завдяки чому такі висловлювання вигідно відрізняються від прямих, приваблюють реципієнта та спонукають його до певної дії, наприклад, купівлі певного продукту (це має значення у випадку рекламного дискурсу) [Besch 1988]. Проте попри низку спільних якостей, ці висловлювання характеризуються і відмінностями, виявлення яких є нашою метою.

На відміну від натяку головною характеристикою іншого непрямой висловлювання, метафори, є перенесення семантичних ознак. Так, В. Коллер пропонує таке визначення метафори, згідно з яким метафора – це висловлювання, яке служить трансфером семантичних ознак від висловлювання-джерела до висловлювання-цілі [Koller 2003].

Різель розглядає метафору як вид тропу, при якому перенесення назви від одного денотата до іншого відбувається на основі наявності спільної ознаки. При цьому відбувається порушення зовнішньої валентності слова [Althaus 1980].

У процесі утворення метафори актуалізованими є дві сфери: існуюча форма наповнюється новим змістом. Субституція відбувається на основі схожості (наприклад: *Flaschenhals*). При утворенні метонімії визначальною є темпоральна, локальна, каузальна чи логічна наближеність понять (наприклад: *Schiller lesen, ein Glas trinken*). Натомість при утворенні натяків перенесення ознак не відіграє такого великого значення – важливою є актуалізація у свідомості реципієнта локалізованого у минулому висловлювання, вжитого у конкретній історичній ситуації. Метафори, як і інші тропи, при утворенні не мають змістових обмежень; реципієнт розуміє метафору за допомогою загального знання. Натомість у випадку натяків процес декодування відбуватиметься лише у тому випадку, якщо реципієнт має відповідне знання про висловлювання, на яке натякає продуцент [Oelmask 2001, с. 30-31]. Натяки на відміну від троп не можуть утворюватися на основі будь-якого знання, а лише на основі того, що мало місце в історичному процесі. Отож, наступною диференційною ознакою є ознака темпоральності – у той час, як літературні тропи детерміновані теперішнім, події чи явища, на які посилаються натяки, завжди локалізовані у минулому. Інша важлива відмінність між натяком та метафорою, яка відрізняє натяк від усіх троп, полягає у детермінованості метафори кодифікованими у словниках одиницями, а натяку – ситуативними висловлюваннями із різних сфер життєдіяльності.

У значенні конотацій також помітні відмінності – вживаючи метафори чи інші тропи, продуцент актуалізує конотації, які передають особистісне ставлення продуцента до сказаного. Таким чином висловлювання отримують стилістичне забарвлення, наприклад, зневажливе («*kalter Kaffee*» для позначення вже відомого, нецікавого), евфемістичне («*die Augen schliessen*» для позначення смерті), розмовне («*abhauen*» для позначення «йти геть»). При вживанні натяків важливим є не особистісне ставлення продуцента до сказаного, а більшою мірою перенесення конотації висловлювання, на яке натякає продуцент, у новий контекст. Завдяки цьому новоутворені висловлювання отримують нові значення, які покликані викликати у реципієнта відповідні асоціації [Oelmask 2001, с. 31]. Наприклад, продуцент свідомо використовує відомість у суспільстві певного роману і його позитивних конотацій в конкретному контексті натяку: «*der alte Mann und das Mehr*».

Проте незважаючи на описані вище відмінності між натяком та метафорою, обидві форми непрямой комунікації містять і низку спільних ознак. Як і метафора, яка викликає у реципієнта певні асоціації та таким чином регулює сприйняття продуцента, натяк скеровує реципієнта згідно інтенції продуцента до певного контексту.

У газетному дискурсі метафора знаходить широке застосування у першу чергу завдяки її властивості підвищувати експресивність тексту. Вдало вжиті метафори, як і натяки, підвищують увагу реципієнтів, що у газетному дискурсі має надзвичайно важливе значення. Такої позиції притримується Ф. Янушек [Januschek 1989] у своєму лінгвістичному дослідженні «Робота над мовою». Німецький лінгвіст погоджується, що метафора та натяк мають певні відмінності, зокрема необхідність загального знання для декодування метафори, натомість для натяку – спеціального, проте він не вважає ці відмінності достатньо суттєвими, щоб виключати метафору із лінгвістики натяку у тому значенні, яке у неї вкладав А. Свенссон [Svensson 1984].

Щоб продемонструвати відмінності між натяком та модифікаціями фразеологізмів, ми спиратимемося на теорію В. Вільса [Wills 1989]. При цьому слід зазначити, що В. Вільс помилково називає модифікації фразеологізмів грою слів [Wills 1989, с. 3]. Ми розрізняємо модифікацію фразеологізмів і гру слів і розуміємо під модифікацією структурні або семантичні або ж структурно-семантичні зміни в узуальній моделі фразеологічної одиниці з метою створення певного стилістичного ефекту [Berg 1978].

Головною характеристикою натяку В. Вільс вважає його зв'язок із конкретним історично локалізованим висловлюванням. Цю властивість натяку він називає реляційністю. Хоч модифікації фразеологізмів також характеризується зв'язком із іншим висловлюванням, вони не є тотожними натяку. Головна відмінність між натяком та модифікаціями фразеологізмів полягає із прагматичної точки зору у детермінованості модифікацій фразеологізмів одиницями мовою (*langue*), а натяку – одиницями мовлення (*parole*) [Wills 1989, с. 3]. Модифікації фразеологізмів базуються на кодифікованих у словниках лексичних одиницях, в той час, як натяк – на некодифікованих текстах різного походження. Наприклад, модифікації фразеологізмів «*Diese Tassen haben sie noch nicht im Schrank*» (реклама магазину посуду) чи «*Lassen Sie Ihr Kind nicht auf allen Viren durch die Wohnung kriechen*» (реклама дезінфікуючого засобу) утворені шляхом розширення кодифікованих фразеологічних зворотів за допомогою додаткових елементів. Натомість натяки, наприклад «*der Mann ohne Schatten*» (назва статті з нагоди річниці смерті Адальберта фон Шаміссо; натяк на роман Роберта Музіля «*der Mann ohne Eigenschaften*») чи «*ein Mann für alle Ställe*» (назва статті про міністра сільського господарства; натяк на назву телепередачі «*ein Mann für alle Fälle*») утворені шляхом заміщення окремих елементів некодифікованих висловлювань із різних галузей життєдіяльності індивідів новими елементами.

Модифікації прислів'їв, попри кодифікованість останніх, В. Вільс розглядає як один із різновидів натяку, оскільки, на його думку, прислів'я поруч із висловлюваннями відомих завдяки мас-медіа людей, рекламі та іншими формулюваннями, що часто вживаються у розмовній мові, становлять невід'ємну частину побутового знання індивідів, яке часто служить основою натяків [Wills 1989, с. 6].

Власне гра слів також не є тотожною натяку, оскільки, як і модифікації фразеологізмів, базується на кодифікованих у словниках лексичних одиницях та граматичних правилах. Наприклад, гра слів «*Eifersucht ist eine Leidenschaft, die mit Eifer sucht, was Leiden schafft*» утворена шляхом розкладання складного іменника на два прості із самостійними значеннями, що створює несподіваний, жартівливий ефект. Гра слів «*Post modern*» (реклама німецької пошти) базується на свідомому порушенні граматичного правила написання префікса «*post*», що призводить до виникнення нового змісту.

В. Вільс розрізняє між літературними та загальними натяками, наголошуючи при цьому на особливому значенні загальних натяків [Wills 1989, с. 7].

Літературні алюзії, на думку В. Вільса, характеризуються високим інтелектуальним рівнем висловлювання, на яке натякає продуцент [Wills 1989]. Декодування такого натяку є значно складнішим, ніж декодування загального натяку, оскільки вимагає від реципієнта наявності вузькоспеціального знання та докладення значних когнітивних зусиль. Так, наприклад, декодування натяку «*Lesen Sie in Fleischerangeboten bitte auch das Kleingehackte*» (натяк на вказівку щодо прочитання важливих контрактів, договорів та інших документів «*Lesen Sie bitte auch das Kleingeschriebene*») не становитиме для пересічного реципієнта труднощів, на відміну від декодування літературної алузії «*In den Staub mit den Feinden der Frau*» (назва феміністичної статті; натяк на слова із твору Г. Кляйста «Принц із Гамбургу» «*In Staub mit allen Feinden Brandenburgs!*»). Для декодування натяку «*Lesen Sie in Fleischerangeboten bitte auch das Kleingehackte*» необхідне загальне знання, яке

індивід засвоює часто мимоволі внаслідок частого повторення у пресі чи інших мас-медіа, натомість для декодування «*In den Staub mit den Feinden der Frau*» необхідне знання конкретного літературного твору, яке доступне лише обмеженому колу високоосвічених реципієнтів.

А. Свенссон розуміє під літературними натяками непряме вживання повних або скорочених цитат, наголошуючи при цьому, що згідно даної дефініції усі натяки слід вважати літературними. Вживаючи прикметник «літературний» для означення натяку, А. Свенссон розуміє літературу у широкому значенні як письмово зафіксоване мовлення [Svensson 1984]. Варто зазначити, що при дослідженні політичного вживання мови, яким займався А. Свенссон, письмова фіксація досліджуваних одиниць є особливо важливою.

Підсумовуючи, ми коротко перерахуємо описані вище відмінності між натяком та літературними тропами та фігурами, щоб вкотре підкреслити незалежний лінгвістичний статус натяку та сформулювати дефініцію останнього.

1. Натяк та метафора попри спільну ознаку декорування тексту, надання йому експресивності та оригінальності, містять цілу низку відмінностей. В той час, як метафора ґрунтується на перенесенні семантичних ознак від одного денотату до іншого, в основі натяку лежить перенесення конотацій конкретного історично локалізованого висловлювання у новий контекст.

2. При цьому метафора детермінована кодифікованими лексичними одиницями, а натяк ситуативним висловлюванням, локалізованим у минулому. У зв'язку із цим ми виділили диференційні ознаки темпоральності та кодифікованості: метафора детермінована локалізованими у теперішньому, кодифікованими у словниках лексичними одиницями, в той час, як натяк – некодифікованим висловлюванням, яке локалізоване у минулому.

3. Таким чином для декодування метафори реципієнт повинен володіти загальним знанням, натомість, щоб декодувати натяк, необхідне спеціальне знання, а саме знання висловлювання, на яке натякає продуцент.

4. Остання, виявлена нами, відмінність між метафорою та натяком полягає у переданні першою стилістичного забарвлення та відсутності такого при вживанні другого.

Основна відмінність між модифікаціями фразеологізмів та натяком полягає, як вже зазначалося при описі відмінностей між метафорою та натяком, у детермінованості модифікацій кодифікованими одиницями, тобто мовою, а натяків некодифікованими, історично локалізованими, ситуативними висловлюваннями, тобто мовленням. Те саме стосується відмінностей між натяком та грою слів.

Літературний натяк відрізняється від загального високим інтелектуальним рівнем висловлювання, на яке натякає продуцент, що часто створює труднощі при декодуванні.

Опираючись на отримані під час порівняльного аналізу результати, ми виділяємо такі важливі ознаки натяку: креативність, асоціативність, інтертекстуальність, детермінованість некодифікованими, локалізованими у минулому одиницями.

Ми визначаємо натяк як форму індивідуальної креативності, яка часто використовується інтуїтивно і не має обмежень щодо форми. Кожен освічений продуцент може сам вирішувати, яку форму повинен мати натяк. Жодна лінгвістична теорія чи риторична доктрина не накладають обмежень на стилістичну свободу натяку. Форма натяку цілковито залежить від креативності та комбінаторної фантазії продуцента та реципієнта. Таким чином натяк постає мовною грою без обмежень. обов'язковою є вимога лише щодо зв'язку натяку із певною подією чи некодифікованим висловлюванням, яке є локалізованим у минулому.

Натякам притаманний особливо високий рівень асоціативності, оскільки не лише продуцент натяку повинен мати здатність до продукування натяків, а й реципієнт повинен вміти їх декодувати [Wills 1989, Janushek 1991]. Здатність продуцента до створення натяків виявляється у його вмінні знаходити зв'язок між актуальною ситуацією та мовленнєвими подіями, локалізованими у минулому. Здатність реципієнта до декодування натяків виявляється у свою чергу у вмінні впізнавати та ідентифікувати цей зв'язок. Для того, щоб процес продукування та декодування натяку відбувся, продуцентів та реципієнтів необхідні не лише знання про відомі події, локалізовані у минулому, та пов'язані із ними формулювання, але й вміння асоціювати та відчувати потенційні можливості зображення, коментування чи оцінки актуальних подій через проекцію на відомі події, локалізовані у минулому.

Важливою характеристикою натяку є його детермінованість іншим висловлюванням, яке служить базою для натяку. Натяки виступають реляційними мовленнєвими діями, тобто вони завжди знаходяться у зв'язку різного ступеня із іншим висловлюванням, яке є як семантично, так і формально вже сформованим та функціональним.

У властивості натяку посилатися на вже існуюче висловлювання виражається, на нашу думку, його інтертекстуальний характер. Описані вище зв'язки між натяком та висловлюванням, на яке натякає продуцент, ми називаємо інтертекстуальним посиланням. Під інтертекстуальністю ми розуміємо включення в текст інших цілих текстів, їхніх фрагментів у вигляді маркованих чи немаркованих, перетворених чи незмінених цитат, алюзій та ремінісценцій [Арнольд 1999, с. 346]. При формулюванні натяку продуцент використовує техніку колажу, яка полягає у тому, що певне висловлювання, що слугує базою для натяку, продуцент розкладає на частини, які у модифікованій формі згідно із вимогами нового контексту знову складає і таким чином отримує нове висловлювання із новою семантичною ідентичністю. При цьому зміст тексту-оригіналу може транспортуватись до тексту-натяку або втрачатись при його утворенні. Таким чином ми розрізняємо змістові та формальні посилання. Окремим видом посилання виступає контекстуальне.

При утворенні натяку продуцент не може посылатися на будь-який текст, а лише на некодифікований та локалізований у минулому.

Підсумовуючи вище описані ознаки натяку, такі, як високий рівень асоціативності, креативності, інтертекстуальності та детермінованість некодифікованими, локалізованими у минулому одиницями, ми можемо сформулювати дефініцію натяку. Натяк – це асоціативний, індивідуально креативний текст або його частина, в основі якого лежить свідоме інтертекстуальне посилання на некодифіковану, локалізовану у минулому мовленнєву одиницю.

Отримані в результаті порівняльного аналізу результати та сформульована на їх основі дефініція натяку дозволяють стверджувати, що натяк не є тотожним із модифікаціями фразеологізмів, метафорами, метонімією, грою слів та заслуговує на самостійний статус у сучасній комунікативній лінгвістиці. Виокремлення та аналіз натяку як самостійного виду непрямого мовлення та продукту індивідуальної креативності дозволить краще зрозуміти механізми функціонування непрямого мовлення, що у свою чергу уможливить розроблення практичних рекомендацій для комунікантів з метою зниження ризику комунікативних девіацій.

Література

Арнольд 1999: Арнольд И.В. Объективность, субъективность и предвзятость в интерпретации художественного текста. – СПб.: СПбГУ, 1999.

Пташник 2003: Пташник С. Б. Структурно-семантичні особливості фразеологічних модифікацій та їхні функції в німецькому газетному тексті. – Львів, 2003.

Althaus, Henne, Wiegand 1980: Althaus H., Henne H., Wiegand H. Lexikon der Germanistischen Linguistik. – Tübingen, 1980.

Besch 1988: Besch E. Stilistische Funktionen von Wiederholung und Variation in der deutschen Gegenwartssprache. – Saarbrücken, 1988.

Berg 1978: Berg W. Uneigentliches Sprechen. Zur Pragmatik und Semantik von Metaphern, Metonymie, Ironie, Litotes und rhetorischer Frage. – Tübingen, 1978.

Fleischer 1997: Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. – Tübingen, 1997.

Januschek 1989: Januschek F. Arbeit an Sprache. – Tübingen, 1989.

Januschek 1991: Januschek F. Rechtspopulismus und NS-Anspielungen am Beispiel des österreichischen Politikers Jörg Haider. – Duisburg, 1991

Koller 2003: Koller V. Metaphor Clusters in Business Media Discourse: A Social Cognition Approach. – Vienna, 2003, S.6

Oelmack 2001: Oelmack R. Zum Konzept der Anspielung in Werbeprints. – 2001.

Svensson 1984: Svensson A. Anspielung und Stereotyp. – Westdeutscher Verlag, 1984.

Wills 1989: Wills W. Anspielungen: zur Manifestation von Kreativität und Routine in der Sprachverwendung. – Tübingen: Niemeyer, 1989.

The article deals with the demarcation of allusion from metaphor, phraseological modification, metonymy and casuistry. On basis of the selected distinctive marks of allusion the definition of allusion is formulated.

Keywords: allusion, metaphor, phraseological modification, casuistry, codification.

Надійшла до редакції 25 вересня 2007 року.

Галина Васильєва

ББК Ш12=411. 4*22

УДК 81'367

ПРЕВЕНТИВ ЯК МОВЛЕННЄВИЙ ЖАНР

У статті розглядається комунікативна модель превентива як мовленнєвого жанру. Матеріал аналізується з позицій комунікативної граматики й лінгвістичної прагматики.

Ключові слова: мовленнєвий жанр, превентив, застереження, адресант, адресат.

В останні десятиліття у наукових колах посилюється увага до проблеми функціонування превентивних висловлювань. Їхнє вивчення пов'язується з теорією мовленнєвих актів [Саранцацрал 1993; Филатова 1997], прагматикою та логікою [Бирюлин 1992]. Але й на сучасному етапі дискусійними залишаються питання граматичного статусу превентива, способів і засобів вираження семантики застереження в українській мові. У зв'язку з цим заслуговує на увагу дослідження Ю.С.Кленіної [Кленіна 2003], у якому застереження як семантико-синтаксична категорія розглядається на матеріалі російської мови у межах комунікативної лінгвістики, прагматики і певною мірою теорії мовленнєвих актів. Предметом дослідження стали саме

превентивні конструкції у режимі комунікації. Превентив розглядається як особливий самостійний вид спонукання – „комунікативно-прагматичний різновид волевияву, що ґрунтується на семантико-синтаксичній категорії застереження” [Кленина 2003, с.5]. На нашу думку, глибше й повніше уявлення про превентив може дати вивчення цього явища як мовленнєвого жанру.

Таке важливе поняття лінгвістичної генології, як мовленнєвий жанр, ще не знайшло одностайного тлумачення й уточнення всіх його аспектів. Останнім часом усе частіше мовленнєвий жанр сприймають як прагматичну, соціопсихологічну категорію мовного коду, тобто мову в процесах спілкування, формування дискурсів, яка включає в себе способи представлення типової ситуації у вигляді конкретних комунікативних тактик і комунікативних кроків розгортання дискурсів, а також як чинник організації і формалізації соціальної взаємодії [Бацевич 2005, с.53]. Спираючись на вчення М.М.Бахтіна про мовленнєвий жанр, сучасні дослідники визначають його як „одиницю мовленнєвої системи, інваріант вербальної комунікації, який характеризується спільністю тематичного змісту, композиційно-структурних, інтенціонально-прагматичних, стилістичних та ін. ознак” [Селиванова 2002, с.330]. Саме в такому розумінні й ми сприймаємо поняття **мовленнєвий жанр**. Таким чином, дискурс – це складна сукупність мовленнєвих жанрів, які взаємодіють, перетинаються у процесах комунікації. Цей рух пов'язаний зі змінами тактик спілкування. Кожен мовленнєвий жанр – носій узагальненого (апріорного) комунікативного смислу, скерований на адресата, з чинниками комунікативного минулого і майбутнього, має типовий диктумний зміст [Бацевич 2005, с.51].

Отже, **мета нашої статті** – проаналізувати превентив як мовленнєвий жанр, скориставшись „анкетую” („паспортом”) мовленнєвого жанру, запропонованою Т.В.Шмельовою і доповненою Ф.Бацевичем [Бацевич 2005].

Актуальність дослідження полягає в тому, що в сучасних умовах розвитку лінгвістики відчувається потреба цілісного, комплексного вивчення мовленнєвих жанрів, яке враховувало б і дискурсивні, і лінгвістичні аспекти цього явища.

Матеріалом дослідження стали фрагменти побутового типу розмовних дискурсів.

Як справедливо зазначається у праці [Храковский, Володин 1986, с.151], основне призначення превентивна в тому, „щоб виражати застереження щодо неагентивних дій, які можуть здійснюватися при відсутності належного контролю з боку виконавця”.

Спостереження свідчать, що превентивна семантика може виявлятися:

а) експліцитно (за допомогою відповідних мовних засобів, зокрема, імперативної форми дієслова доконаного виду й заперечення, дієслів із семантикою остраху й побоювання, допоміжних імперативних слів „дивись” („дивіться”), „гляди” („глядіть”), безособово-предикативних слів „обережно”, „обережніше”, „небезпечно” тощо). Наприклад: *М и х а й л о: ...Гляди ж не збреши, і щоб ніхто не знав про ці перекази! Як роздзвонки – вижену і грошей ні копійки не дам; а справиш діло – куплю гарну шапку й червоний пояс. Чув? (І.Карпенко-Карий); [Малк:] – Остерігайся, Кию... Вони змовилися найближчим часом знищити тебе і весь твій рід! (В.Малик. Князь Кий); [Шовкун:] – Товаришу гвардії старший лейтенант... побережіться... Прошу вас, побережіться, – ледве міг розібрати Брянський. – Бо мені погане виділося (О.Гончар. Прапорноносці); [Ярославна:] – Княже, я теж з тобою!... До Путивля...*

– Це ж порубіжний город! Небезпечно! (В.Малик. Черлені щити);

б) імпліцитно (на основі аналізу контексту):

[Ждан:] – Я піду до князя – відпрошуся... Хтось інший поїде...

Але Славута, що чув цю розмову, суворо застеріг:

– Куди? Князі не люблять, коли не виконують їхніх повелінь! Ідь, хлопче, і не гайся! (В.Малик. Черлені щити).

У сучасних дослідженнях мовленнєвий жанр постає як організована за польовим принципом, відкрита, динамічна, історично змінна структура [Бацевич 2005, с.59]. У переважній більшості випадків функціонування превентива спостерігається поєднання семантики застереження із семантикою:

а) попередження: [Старий Тур:] – Не гайтеся, отроки! Переріжте жили – випустіть зайву кров, щоб не зіпсувала м'яса! Та дивіться – не понівечить шкури! (В.Малик. Князь Кий); *О д а р к а. Ой Мар'яно, Мар'яно! Не по тій дорозі скачеш ти; гляди, щоб часом не спіткнулась!* (І.Карпенко-Карий. Розумний і дурень);

б) побоювання: *І в а н. ... Слухай, ти Марусі, гляди, не ляни; я тебе знаю, у тебе язик слизький, а жінчини, знаси... Та ще такі пуританки, як моя Маруся... біда!...* (І.Карпенко-Карий. Житейське море); *Задериши голову, майор пильно стежив за обережними, точними і чіпкими ривками Чернича вверх по камінню...*

– Обережніш! – різко командував Воронцов, помітивши вгорі якийсь небезпечний рух молодшого лейтенанта. Обличчя майора від напруги стало тепер твердим, суворим (О.Гончар. Прапорноносці). Такі варіанти волевияву становлять ядерну зону функціонально-семантичного поля застереження.

Напівпериферія, на нашу думку, об'єднує випадки вживання превентива, у яких семантика застереження поєднується із:

а) напучуванням: *Тих, хто міг тримати в руках зброю, [Кий] направляв до Кам'яного Острова, а всім іншим радив забирати худобу... збіжжя і тікати в ліси...*

– Не гайтеся! – напучував він. – Піднімайте весь рід – і рушайте, поки не пізно! (В.Малик. Князь Кий);

б) порадою: *С о н я. ... Таточку, голубчику, краще б ви лежали. Лікар говорить, що вам потрібен спокій, щоб вас ніщо ані крапельки не тривожило!* (І.Карпенко-Карий. Хазяїн); *Л і х т а р е н к о (до Феногена). Краще*

здіймать, бо хазяїн як побачить, то подумас, що Карло Карлович в насмішку над ним причепив баранчиків на шию орден (І.Карпенко-Карий. Хазяїн);

в) повчанням: – Сідай на готове, та дивись, не відпусти гайку, – повчав Сагайда Маркевича, передаючи йому взвод (О.Гончар. Прапороносці);

г) припущенням:

– Отче, відпусти нас з Боривоєм – пошукаємо Світанку, – промовив [Кий] стиха...

– А якщо потрапите княжичу до рук?

– На все воля богів, отче. Але ж я не ликом шитий – сам постараюся обхитрити Чорного Вепра! (В.Малик. Князь Кий);

Пузири... І чого тому Калиновичеві від мене треба? Унадився до нас, як свиня в моркву.

Феніген. Глядіть, чи не до Соні! (І.Карпенко-Карий. Хазяїн).

Застереження, що супроводжують наказ, переходять у погрозу, формують основну ланку периферії цього функціонально-семантичного поля:

Шмигельські й [Ян]. Нехай пан Чеслав стережеться, щоб часом справжній Сава його не зламав і не утнув йому язик.

Жезницький [Чеслав]. Сава сидить у мене в тюрмі, а пана Яна жде тюрма і кара за те, що він сприяє хлопам! (І. Карпенко-Карий. Сава Чалий);

Бурлака (до старшини). ... Коли правда, що Олекса злодій, я від нього відцуруюсь і завтра ж вернусь назад, а коли довідаюсь, що ні... Глядіть!.. Я і тепер знайду правду!.. (І. Карпенко-Карий. Бурлака).

Окреме явище становлять так звані превентиви-сигнали. Це одно- або двоскладні я-, ти- неорієнтовані висловлювання, які виступають сигналом про небезпеку [Кленина 2003, с.170]. Наприклад: І ось у цій великій оранжереї, виповненій теплим, легкими пахощами розморожених квітів і трав, зненацька звалилось на бійців грізне попередження:

– Танки праворуч! (О.Гончар. Прапороносці).

У функції превентивів-сигналів можуть уживатися іменники, прикметники, безособово-предикативні слова. Найявність превентивної семантики обумовлюється неочікуваністю, несподіваністю появи, виявлення предмета дійсності [Кленина 2003, с.171].

Отже, охарактеризуємо комунікативну організацію мовленнєвого жанру застереження, виходячи з особливостей ядерної семантики функціонально-семантичного поля застереження.

1. Комунікативна мета адресанта:

1) запобігти вчиненню адресатом дії, що може мати для нього, самого адресанта або третьої особи, яка не бере участі в комунікативному акті, негативні наслідки [Бірюлін 1992, с.144]; 2) попередити адресата про можливість небезпеки, шкоди від кого-небудь або чого-небудь.

2. Загальний комунікативний смисл.

Мовець оцінює поведінку адресата як необережну, необдуману і діє відповідно до такої внутрішньої установки: Я знаю, що у разі виконання/невиконання адресатом певної дії, він може зазнати фізичної/матеріальної шкоди або інших небажаних наслідків. Я можу (повинен) і хочу втрутитися у перебіг справ, що стосуються співрозмовника, сказавши йому про ці можливі небажані наслідки. Це я зроблю для того, щоб адресат постарався їх уникнути.

3. Модель автора (адресанта).

За Е.Берном, основними комунікативними позиціями учасників спілкування є позиції Дорослого, Дитини й Батьків [Берн 2002]. Застереження як мовленнєвий жанр зорієнтоване на позицію адресат-Батьки [Бацевич 2005, с.140]. Як правило, адресант – людина більш досвідчена, обізнана у відповідних справах. „Стосунки між комунікантами характеризуються як дружні, позначені взаємною симпатією; застереження – це вияв турботи адресанта про здоров'я і благополуччя співрозмовника...” [Кленина 2003, с.12].

4. Концепція адресата.

Адресат втратив або може втратити контроль над ситуацією у результаті неувважності, непоінформованості, недосвідченості, незнання обставин або недооцінювання небезпеки [Кленина 2003, с.12]. Як правило, він знаходиться у позиції Дитини. Перлокутивний ефект як результат мовленнєвого акту полягає в тому, що адресат візьме до уваги застереження адресанта і буде узгоджувати свої дії з наміром запобігти негативній ситуації.

5. Подійний (диктумний) зміст.

Подійний зміст мовленнєвого жанру – це ... його структура як комунікативної „події”, яка має „сюжет”: початок, продовження, кінець [Бацевич 2005, с.160].

Мовленнєвий жанр застереження складається з таких структурних елементів:

а) звертання до адресата. Це факультативний елемент. Він може бути як наявний: [Химка:] – Ви ж, бабо, не підсковзніть та крашанки не потовчіть! (А.Дімаров. Чоботи), так і відсутній:

Пішов на сінокіс Юхимович, а Петрусеві дав трояка та й послав до Великого Тікача по ліки.

– Тільки ж здачу принеси! Та дивися, щоб не обрхували (А.Дімаров. Хата скраю);

б) спонукання адресата до виконання/невиконання певної дії з метою уникнення негативних наслідків;

в) мотивація адресантом необхідності виконання/невиконання адресатом певної дії через зазначення причини небажаних наслідків (Наприклад: *[Дробаха:] – Будьте обережні, Сергію Антоновичу, Макогон тепер і свою тінь підозрює. Не шукайте з ним прямих контактів* (Р.Самбук. Скіфська чаша); *В а н і н а. Гляди, Стьопа, щоб ми не попались: Ваня ревнивий, а у ревливих очі бачать учетверо, а чуття уявляє їм все невідоме вдесятеро* (І.Карпенко-Карий. Житейське море)) або через експліцитне моделювання картини небажаних наслідків (Наприклад: *– Куди ви, шалені! Потопитесь! Повертайте назад! Не бійтеся нас – ми ж поляни, свої люди!..* (В.Малик. Князь Кий); *Роман Блаженко обійняв лоша за шию і притулювся шершавою цокою до його атласної мордочки..*

– *Гляди, закоlesh його своїми вусами! – гукали бійці до Блаженка.* (О.Гончар. Прапороносці). – Дієслова у формі майбутнього доконаного змальовують негативні наслідки дії адресата.

Якщо такого роду мотивація не представлена експліцитно, то вона обов'язково впливає з контексту спілкування (є імпліцитною). Наприклад:

Пу з и р. Ох! А скільки адвокат візьме?

.....
М а ю ф е с. Десять тисяч!

.....
Пу з и р. Не дам!

М а ю ф е с. Щоб потім не каялись (І.Карпенко-Карий. Хазяїн).

(Превентивна конструкція не розкриває причини негативних наслідків можливої дії адресата. Інформація про те, що може спричинити каяття Пузиря, міститься у контексті. З нього ми дізнаємося, що Пузир буде осуджений за торговельні махінації, якщо не дасть хабаря адвокату.)

Важливою умовою уникнення комунікативної девіації (невдачі) у випадку мовленнєвого жанру застереження є розуміння адресатом причини негативних наслідків і того, у чому вони полягатимуть.

6. Чинник комунікативного минулого.

Мовленнєвий жанр застереження належить до ініціативних, оскільки у більшості випадків виступає не як реакція на репліку співрозмовника, а як результат оцінювання адресантом поведінки адресата й бажання, щоб можливою негативний наслідок не мав місця у майбутньому.

7. Чинник комунікативного майбутнього.

Застереження не передбачає обов'язкової мовленнєвої реакції адресата. Але у випадку наявності такої реакції вона, як правило, виявляється в таких мовленнєвих жанрах:

- згода з аргументацією адресанта; підтвердження думки про необхідність вчинити так, як радить адресант:
 - *Глядіть же, – до всіх трьох мовила Химка, – щоб ніде ні гугу! Бо повішають і мене, і вас разом зі мною.*
 - *Та що ми, дурні! – аж образився Панас...* (А.Дімаров. Чоботи);
 - прагнення заспокоїти адресанта, переконати його в тому, що адресат не зробить відповідної помилки; наведення аргументів, які спростовують побоювання адресанта:
 - *Дивіться не помиляйтесь! Обом тоді секим башка.*
 - *Будь спок, Вася! – відповів Ференц популярною солдатською примовкою* (О.Гончар. Прапороносці);
 - *Та вже чого не зробиши для діток, – лишайтєся! Тільки не заривайтєся далеко, щоб не потрапити під стрілу гунна!*
 - *Дякуємо, отче, – вклонилися сини. – За нас не турбуйся – не маленькі!* (В.Малик. Князь Кий).
 - незгода, сумніви, заперечення міркувань адресанта:
 - *Кюю, ти що? Схаменися! – загукали позаду князь Гордомисл і Щек. – Ми переможемо ворога, а Чорний Вепр і так опиниться в твоїх руках! Навіщо даремно ризикувати?*
 - *Ні, друзі, з Чорним Вепром у нас зайшов спір так далеко, що розв'язати його можна справді лише двобоєм! Тож не заважайте мені! Я стану з ним на герць – що б там не було! Хоч би супроти мене виступили всі сили – земні й небесні!..* (В.Малик. Князь Кий);
 - незадоволення, обурення від висловленого адресантом застереження:
 - *Стенуро, тікаймо! Ти знаєш, з ким маємо діло? З княжм конюшим! Дізнається князь – біда буде!.. Ліпше не зв'язуватися!*
 - *Він же мене вдарив, Гаврилку! Та ще як ударив! І за кого! За якусь дівку! Я йому цього не прощу! – кричав розлютовано Стенура* (В.Малик. Черлені щити).

8. Модельна (жанрова) тональність.

Модельна тональність – тональність спілкування, притаманна певному мовленнєвому жанру [Бацевич 2005, с.162]. У випадку застереження домінують: а) за манерою – щира, відверта, серйозна, зацікавлена, емоційна (схвильована); б) за орієнтацією на адресата – доброзичлива, дружня, співчутлива, спонукальна; в) за орієнтацією на ситуацію спілкування – неофіційна.

Отже, превентив як мовленнєвий жанр має специфічну комунікативну модель, що є носієм його основного змісту. Найважливішу роль у цій моделі відіграють позиції адресанта й адресата. Ядерна

превентивна семантика виявляється у конструкціях зі значенням застереження, яке, як правило, поєднується із попередженням, побоюванням. У цих випадках комунікативна модель цього мовленнєвого жанру є найбільш виразною і повною. Функціонально-семантична напівпериферія (застереження + напучування, застереження + порада, застереження + повчання, застереження + припущення) і периферія (наказ + застереження, погроза + застереження) представлена тими випадками, у яких у міру віддаленості від центру все більше видозмінюються певні компоненти й характеристики комунікативної моделі. Важливою умовою уникнення комунікативної девіації є розуміння адресатом причини й самого характеру можливих негативних наслідків. Тому подійний (диктумний) зміст комунікативної моделі застереження обов'язково містить мотивацію необхідності виконання/невиконання адресатом певної дії.

Література

- Бацевич 2005: Бацевич Ф. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи. – Львів: ПАІС, 2005. – 264 с.
- Берн 1992: Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. – СПб.: Лениздат, 1992. – 400 с.
- Бирюлин 1992: Бирюлин Л.А. Теоретические аспекты семантико-прагматического описания императивных высказываний в русском языке: Дис. ... д-ра филол. наук. – СПб., 1992.
- Кленина 2003: Кленина Ю.С. Превентив: семантика и способы выражения: Дис. ... канд. филол. наук. – Рязань, 2003.
- Саранцацрал 1993: Саранцацрал Ц. Речевые акты побуждения, их типы и способы выражения в русском языке: Дис. ... д-ра филол. наук. – М.: 1993.
- Филатова 1997: Филатова Е.А. Побудительные высказывания как речевые акты в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1997.
- Селиванова 2002: Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: Издательство украинского фитосоциологического центра, 2002. – 336 с.
- Храковский, Володин 1986: Храковский В.С., Володин А.П. Семантика и типология императива. Русский императив. – Л.: Наука, 1986. – 270 с.

In the article the author considers the communicative model of preventive as a speech genre. The investigation is realized in the aspects of functional grammar and linguistic pragmatics.

Keywords: speech genre, preventive, warning, sender, addressee.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2007 року.

Майя Всеволодова

ББК Ш 10*50
УДК 81'42

ТЕКСТ КАК КАТЕГОРИАЛЬНАЯ ЕДИНИЦА КОММУНИКАТИВНОГО УРОВНЯ ЯЗЫКА (о некоторых проблемах прикладной лингвистики)

У статті в межах функціонально-комунікативної лінгводидактичної моделі мови обґрунтовано виділення чотирьох рівнів мови. Проаналізовано поняття режим мовлення, встановлено типи і реєстри текстів, розмежовано первинні і вторинні тексти, я - і він-тексти.

Ключові слова: категорія тексту, реєстр тексту, режим мовлення, текст.

Современная лингвистическая парадигма характеризуется, в частности, и тем, что солидное место в ней занимают прикладные направления. Это не только аспекты информатики, машинный перевод, но и преподавание языка, в частности, преподавание языка как неродного с неотсроченным употреблением, то есть в языковой среде изучаемого языка. Как показали десятилетия такого преподавания русского языка иностранцам в русскоязычной языковой среде, традиционная грамматика далеко не всегда может удовлетворить наши запросы. Лингводидактические потребности заставили нас заниматься не только методическими, но и собственно лингвистическими проблемами. Именно эти «занятия» вывели нас на другой уровень осознания языка и позволили выявить аспекты, к которым современная теоретическая лингвистика приблизилась только в самое последнее время. Одним из таких аспектов является текст как категориальная единица и место текста в грамматической системе языка.

В лингвистике давно функционирует понятие уровней языка. Традиционно выделяют уровни фонетики, лексики и грамматики с подуровнями морфологии и синтаксиса. Современная лингвистическая парадигма и, в частности, функционально-коммуникативная лінгводидактическая модель языка [Амиантова и др. 2001] позволяют расширить это понятие и признать наличие в языке следующих уровней.

1. **Содержательный уровень** языка, включающий концептосферу языка [Лихачев 1993] как корпус слов, имеющих в данном языке особое для его носителей значение, все концепты, все понятийные категории в их национально детерминированном виде [Бондарко 1999], весь набор модусных предложенческих смыслов, то есть, смыслов, часто не вербализуемых, для выражения которых требуется формулировка модальной рамки по Вежбицкой, как, например, в предложении: *Придет он, жди, как же!*, произносимом с интонацией (интонационная конструкция – ИК [Брызгунова 1980]) ИК-6 или ИК-1-смысловой и выражающем смысл 'он не придет'. Короче, всё, что выражается лексическими, грамматическими, интонационными и другими средствами языка. Можно признать основным средством этого уровня в каждом языке его лексикон. Лексика – материальное тело языка и, значит, необходимая составляющая всех остальных уровней. Основные структуры – функционально-семантические поля (ФСП) и их составляющие – функционально-семантические категории (ФСК).

Примечание. Мы различаем понятие ФСП как единства семантической категории и всех средств её выражения, и ФСК как составляющей ФСП структуры, организованной одним из средств в рамках поля. Так, в ФСП темпоральности, как представляется, сосуществуют ФСК глагольной темпоральности, ФСК именной темпоральности, ФСК наречной темпоральности, ФСК сложного предложения с временным придаточным и, по крайней мере, ещё одна ФСК – простых предложений с предикатами – временными реляторами типа *Конференция предшествовала длительная подготовка; Дожди перемежались с невыносимым зноем; Эта церковь современна Ивану Грозному; По своим методам народники – предтеча современных террористов* (Устн.).

Содержательный уровень каждого языка индивидуален и отражается, например, в грамматических категориях. Так, все смыслы, средством выражения которых в славянских языках являются категория вида и способы глагольного действия, надо полагать, не свойственны языкам не видовым.

2. **Грамматический уровень** языка, включающий традиционные фонетику, морфологию, синтаксис. В славянских языках морфология – это прежде всего частеречные категории, которые, несмотря на традиционность, требуют свежего взгляда и, возможно, некоторого переосмысления. В частности, совершенно прав Ф.И. Панков, вводя понятие категориального класса слов внутри части речи [Панков 2006]. Таким категориальным классом, являются, например, русские компаративы – сравнительная степень прилагательных и наречий типа *лучше, больше*, в отличие от других славянских языков, не различимых вне словосочетания или предложения, и достаточно специфичных в своем синтаксическом поведении. В функциональном синтаксисе его единицами являются не только словосочетание и предложение, но и синтаксическая форма слова – синтаксема [Мухин 1964], [Золотова 1973, 1982]. **Синтаксема** – лингвистическая универсалия и есть во всех типах языков. Вводить понятие и форму падежа для носителей беспадежных языков рационально именно через синтаксемы.

Пришлось переосмыслить во многом понятие такой единицы как **словосочетание** (с/с). Во-первых, оно оказалось гораздо шире и гораздо значимее для русского (думается, и вообще для славянского) синтаксиса, чем казалось раньше; во-вторых, изменился его статус как допредложенческого образования: с/с возникает в предложении как механизм решения коммуникативных задач говорящего, и образованию с/с нужно учиться, не прибегая, по возможности, к такому заданию, как «запомните», поскольку с/с нужно понять, а их образованию – научить. Например, в китайском языке нет в принципе с/с типа *чтение книги, решение задачи, стирка белья*; в-третьих, оно оказалось теснейшим образом связанным с категорией актуального членения и интонационным оформлением предложения [Крылова 1992]. Расширился состав категории с/с как за счёт признания с/с дескрипций типа *оказать помощь, совершить прогулку*, ранее необоснованно относимых к фразеологизмам, так и за счёт сочинительных образований типа *скромненько, но со вкусом, пан или пропал* и пр., совершенно обоснованно включенных в разряд с/с В.А. Белошапковой [Белошапкова 1989] и Д.Н. Шмелёвым [Шмелев 2006]. Предложение рассматривается не как абстрактная модель, а как **высказывание**, основой которого является содержательный инвариант – типовая ситуация (тоже лингвистическая универсалия), представленная ролями – участниками ситуации в денотативной структуре предложения и оформленная в соответствии с коммуникативными установками говорящего [Всеволодова 2000, 121-131].

3. **Коммуникативный уровень** языка [Безяева 2004], включающий, в плане содержания – весь набор, и думается, что это система, а не просто множество, перечисленное через запятую, – коммуникативных установок, характерных для носителей данного языка. Основной единицей этого уровня является текст. Мы говорим текстами, как справедливо заметил в свое время наш венгерский коллега Ференц Папп. Даже если текст состоит из одного слова. Основные средства – весь лексический и грамматический потенциал языка и – для славянских языков – интонация, то есть, актуальное членение как текстовая категория и ИК как маркёр категории предикации (не предикативности!) [Кацнельсон 1972], [Лекант 1974], то есть тема-рематического членения, и тембровые характеристики [Муханов 1986] как средство выражения разного рода субъективных осложнений высказывания.

4. **Уровень языковых механизмов**, обеспечивающих оптимальное функционирование языковых единиц и, значит, коммуникативную функцию языка как информативной системы.

Между уровнями – в соответствии с полевой структурой языка – есть большие зоны пересечения. Так, словообразование – раздел лексики, а не морфологии – есть пересечение содержательного и грамматического уровней. Открытый Т.Е. Янко коммуникативный статус слова [Янко 2001], то есть способность/неспособность

слова занять ту или иную позицию в коммуникативной структуре предложения – пересечение лексики и актуального членения. Этот фактор обуславливает часто выбор синтаксической конструкции. Так, наречие **зачастую** не может в предложении занять позицию ремы, ср. **Я у них бываю зачастую*. Необходима парцелляция, традиционно считающаяся элементом стилистики: *Я у них бываю. И зачастую*; – где рематизация обеспечена. Как видим, это грамматика.

Коммуникативный уровень языка – уровень реализации и функционирования речевых образований. Пока это, пожалуй, наименее разработанный в нашей лингвистике уровень. Идет накопление фактов, их осмысление, выявление связей с другими уровнями и языковых механизмов, обеспечивающих оптимальное функционирование высказываний как составляющих текста. Мы еще далеко не во всей полноте представляем себе структуру и функции этого уровня. Они гораздо шире, а средства этого уровня гораздо многообразнее, нежели мы сейчас в состоянии себе это представить.

Но уже сейчас можно сказать одно: основная единица этого уровня – текст в широком понимании этого слова: монолог, диалог или полилог, устный и письменный. В настоящее время можно однозначно утверждать, что текст есть образование категориальное. Как показывают наблюдения над собственно грамматическими категориями, определенные характеристики текста напрямую и системно влияют на выбор конкретных морфологических и синтаксических форм. При описании категории предлога выявились текстовые парадигмы предлога [Всеволодова 2006]. А поскольку Язык един, то можно говорить о взаимодействии грамматических и текстовых категорий. К текстовым категориям в последнее время лингвисты проявляют заслуженный интерес (см., например, [Диброва 2001], [Матвеева 1990], [Перфильева 2006]), и, представляется не логичным, чтобы единица, имеющая категориальные характеристики, сама не представляла собой категорию. Вероятно, можно говорить о внешних категориях, определяющих основные параметры текста, и о внутренних категориях, определяющих его внутренние характеристики.

Основное средство коммуникативного уровня – категория актуального членения (АЧ) и её составляющие, в том числе и интонация, и для письменного текста тоже. АЧ – категория текстовая, с одной стороны, и – для славянских языков – грамматическая, с другой. Именно текст обуславливает порядок слов каждого последующего предложения В лингвистической литературе [Москальская 1981], [Золотова 1982] показаны типы тема-рематических единств, определяющих построение определенных фрагментов текста. АЧ неразрывно связано с просодикой предложения, с интонацией, в том числе, повторюсь, и для письменного текста. Это свойство славянских языков. В наших языках структуру предложения определяет его тема-рематическая организация, а не порядок слов, который может быть и прямым: *Издательство «Мир» выпустило интересную книгу*, и обратным: *Интересную книгу выпустило издательство «Мир»*; и который, отнюдь не является свободным – он строго функционален, но решает принципиально иные задачи, нежели в нефлективных языках. Связь определенных типов интонирования со структурой предложения прекрасно показал А.А. Зализняк на материале еще «Слова о полку Игореве» [Зализняк 2007], чем практически доказал невозможность подделки «Слова» в 18 веке. АЧ и интонация в славянских языках – фактор грамматики.

Можно говорить о двух больших классах текстовых категорий – о категориях, формирующих текст, как бы, с внешней стороны, – внешних категориях. Они определяют его тип, основные характеристики и специфику использования лексических и грамматических средств; и о категориях, отвечающих «изнутри текста» за то, чтобы текст был связанным, когерентным, то есть воспринимался как целостное образование и обеспечивал передачу и развитие информации – категориях внутренних [Всеволодова 2000, с. 337 и сл.]. Не рассматривая всех внешних категорий, а я думаю, что это единая дихотомическая система [Всеволодова 2007], обращаю внимание на понятия режимов речи, регистров, первичных/вторичных и я-/он текстов.

Понятие режима речи под другими названиями было введено еще Э. Бенвенистом [Бенвенист 1974], – план истории и план речи, – а в русистике Н.С. Поспеловым [Поспелов 1952], – коммуникативный и информативный тексты, – но было в свое время не востребовано и забыто. Позднее к этой идее вернулись Е.В. Падучева [Падучева 1996], и Н.И. Формановская [Формановская 1998], выделив речевой, или коммуникативный, и нарративный режимы речи. Анализ показал, что в коммуникативном режиме реализуется не только диалог, но и монолог, например, рассказ о пережитом, и письменные тексты, такие, как личное письмо.

Анализ собственно грамматических явлений, например, употребления форм настоящего времени оказался невозможным без учета этой категории текста. Так, в нарративном режиме и определенном дискурсе – информационная передача по телевидению или радио, – невозможно употребление форм настоящего времени при наличии лексического показателя прошедшего времени, ср.: *Вчера президент принял руководителей основных религиозных конфессий*; при неотмеченности * *Вчера президент принимает руководителей основных религиозных конфессий*. Но в коммуникативном режиме такое употребление системно, ср.: *Видел вчера «новости»? Принимает вчера президент руководителей конфессий и говорит им...* . Порядок слов и интонация здесь – облигаторные **грамматические** компоненты реализации данного высказывания и обусловлены соответствующей конситуацией, дискурсом [Всеволодова, Ким Тэ Чжин 2002].

Думаю, без учета режимов речи невозможна адекватная грамматика славянского глагольного вида. Пока мы рассматриваем всякие-разные случаи употребления вида через запятую, только через понятия типа «процессное

настоящее», «перфект» и т.п., без учета текстовых категорий, у нас не будет обладающей объяснительной силой теории глагольного вида.

Очень важной категорией текста оказались **регистры** [Золотова и др. 1997] как форма реализации соответствующего содержания. Как известно, Г.А. Золотова выделяет пять регистров: репродуктивный (или изобразительный), информативный, генеритивный, волюнтивный и реактивный. Наш анализ показал, что только первые три типа – репродуктивный, информативный и генеритивный – в сочетании с традиционными семантическими типами текстов: повествованием, описанием и рассуждением, – позволяют построить матрицу – таблицу категориальных типов текстов, которая обладает очень большой объяснительной силой [Всеволодова 2000, 340]. Реактивный и волюнтивный – регистры какого-то другого уровня. Напомню, репродуктивный, или изобразительный регистр – это рассказ **о событиях в хронотопе** этих событий; информативный – рассказ **о фактах вне хронотопа** событий; генеритивный – рассказ **о мыслях по поводу фактов, событий и логических отношений**. Представим нашу матрицу типов и регистров текста.

Типы и регистры текстов

Семантический тип	Способ отражения действительности (регистр)		
	Репродуктивный	Информативный	Генеритивный
1 повествование	Репродуктивно-повествовательный	Информативно-повествовательный	Оценивающе-квалифицирующий
2 описание	Репродуктивно-описательный	Информативно-описательный	
3 рассуждение	–	Информативно-логический	Обобщенно-логический

В рамках нашей прикладной модели языка, возможно, следует заняться соотношением уровней регистров. У Г.А. Золотовой к разным регистрам могут относиться части сложного предложения. Так, в предложении типа *В этот момент они подошли к перекрестку, где их улицу пересекал шумный проспект*; – первая часть оценивается как репродуктивный, а вторая как информативный регистр. Для нас рационально увидеть, что художественное произведение – это в целом репродуктивный регистр, хотя внутри него возможны и информативный, и генеритивный регистры. Так, портрет Татьяны из «Евгения Онегина» *Тиха, печальна, молчалива, как лань лесная боязлива, она в семье своей родной казалась девочкой чужой* (Пушкин) – собственно информативный регистр, хотя сам роман, – несомненно, являет регистр репродуктивный. Удобно также определять регистр в рамках абзаца или сверхфразового единства. Оказалось, что репродуктивно-повествовательный регистр – рассказ о событиях, например, в художественном тексте, т.е., собственно развитие фабулы – учащиеся-инофоны воспринимают достаточно легко, в то время как репродуктивно-описательный регистр: описание природы, окружающей обстановки, авторская характеристика персонажей, взаиморасположение объектов и т.п., когда развития действия нет, – в художественном тексте воспринимается трудно. Информативно-описательный регистр: описание вещества в химии, растений в ботанике, ландшафтов в географии и т.п. воспринимается гораздо легче. Если раньше мы адаптировали художественные тексты методом пересказа – вспомним наши сборники изложений, то теперь – в учебных целях – достаточно изъять из текста трудные для восприятия и не слишком релевантные для развития фабулы абзацы.

Понятие **первичного** и **вторичного** текста тоже оказалось важным для объяснения функционирования тех же форм настоящего времени глагола и позволило, кстати, разделить наречия, которые в наших работах по аспектологии даются через запятую: **часто, не раз, редко, неоднократно, многократно, регулярно**, – на две принципиально разные группы: со значением кратности: **не раз, неоднократно, многократно**; и степени регулярности: **часто, редко, регулярно** [Панков 2005]. Первичный текст – это собственно авторский текст с любым содержанием о событиях и фактах. Вторичный текст – это текст о тексте: пересказ, рецензия, аннотация. Оказалось, что ошибки инофонов, в том числе и профессоров-русистов, типа **Я как лингвист не раз встречаюсь с этой проблемой*; при корректности *Я как лингвист часто встречаюсь с этой проблемой*; – объясняются тем, что в первичном тексте наречие со значением кратности при форме настоящего времени глагола здесь невозможно, поскольку кратность всегда предполагает наличие некоторой временной границы. В настоящем расширенном – а здесь мы имеем дело с этим значением – границы нет. Поэтому в русском языке здесь возможно только наречие со значением степени регулярности: *часто / нередко / регулярно встречаюсь*. Но во вторичном тексте, например, при изложении содержания книги или фильма, при рецензировании работы такое употребление абсолютно системно, поскольку временные границы заданы обсуждаемым текстом: *В фильме герой не раз встречается с этой проблемой*; *В статье мы неоднократно встречаемся с утверждением, что...* и т.п. [Всеволодова, Ким Тэ Чжин 2002]. Что же касается форм будущего или прошедшего времени, то они выступают в таких предложениях без ограничений: *Я как лингвист не раз встречался/буду встречаться с этой проблемой*.

Я-тексты и **он-тексты** связаны с координатой «лицо». Я-тексты идут от лица рассказчика, он-тексты подаются отчужденно от лица автора текста. В этих текстах по-разному функционируют, например, определительные местоимения **тот/этот**. В он-текстах местоимение **этот** выполняет функцию анафоры, то есть

привязано к предшествующему тексту: *Ваня подошел к Биденко. Они некоторое время молчали, не зная, что нужно делать. В эту минуту в памяти мальчика промелькнула вся его жизнь* (Катаев). Местоимение **тот** выступает как катафора, то есть, «привязано» к последующему антецеденту: *В кармане убитого капитана Енакиева нашли записку. ... она была аккуратная, четкая, без единой пометки. А между тем, в ту страшную последнюю минуту, когда он её писал, вокруг него почти никого уже не осталось.* (Катаев); как плюсквамперфект: *Он вспомнил их последнюю встречу и только теперь понял, что в ту минуту в его памяти промелькнула вся его жизнь.* В я-текстах это синонимы, ср.: *Я обратился к нему, но он, наверное, в ту/в эту минуту думал о чем-то своем. Взгляд у него в тот/в этот момент был озадаченный.* Как видим, тип текста напрямую связан с собственно лексическими и грамматическими проблемами, которые выявлены еще далеко не полностью [Всеволодова 2000].

Не останавливаясь на этих категориях подробнее, назову такую характеристику текста, как функциональный стиль. Можно сказать, что функциональные стили сформировались у нас (и, вероятно, везде) где-то к середине 80-х гг. двадцатого века. (Вероятно, единственным функциональным стилем, существовавшим с определенного момента интеллектуальной деятельности человека является стиль художественной – в широком смысле – литературы, в том числе, и фольклора.) Наиболее теоретически осмысленным для наших, учебных, целей является научный стиль.

Научный стиль представлен, как известно, тремя подстилями: учебным, собственно научным, или академическим, и научно-популярным. Это принципиально разные подстили, специфика которых определяется их адресатом и задачами. Учебный текст адресован неопитам и должен заложить общепринятые в науке основы знаний в данной области; научно-популярный адресован любознательным неспециалистам и сообщает им в популярном виде научные новости или хорошо забытое старое. Академический стиль адресован специалистам с целью поколебать общепринятые основы и внести в данную область науки новое знание. В этих стилях принципиально различны способы выражения объективированной авторизации. В учебнике дается просто отсылка к авторитету: *Как пишет академик Виноградов..., Менделеев показал, что..* обычно без всякой ссылки на конкретные работы. В научно-популярном тексте авторизация носит еще более общий характер: *Как выяснили московские ученые, ... Английские специалисты создали вакцину...* Как должны быть оформлены ссылки в научном стиле – общеизвестно. Я не уверена, что научно-популярные – хотя и несомненно интересные – тексты необходимы нам в учебном процессе..

Именно научные тексты как и синтаксис научной речи (термин, введенный Н.М. Лариохиной) стали предметом специального изучения на кафедре русского языка естественных факультетов филологического факультета Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова еще в середине 60-х годов. В последние полтора десятилетия такие работы появились и в области гуманитарных наук [Башлакова и др.1991]. Именно на научном стиле я кратко представляю внутренние категории текста.

Это такие категории, как информационные центры отдельного высказывания, то есть, фокус ремы; и абзаца – а это, как правило, одно-два первых предложения, отмечая которые можно составить тезисный план текста; логическая связь абзацев и средства экспликации логической связи типа **вместе с тем, однако, в то же время**, которыми без специального обучения инофоны пользоваться не умеют, а текст без них разрушается. Эти моменты разработаны, с одной стороны, в пособиях по развитию научной речи под ред. В.В. Добровольской [Барыкина и др. 1983, 1986], [Бахтина и др. 1988, 1999], [Бахтина 2002,] а с другой – в пособии С.А. Жижинной и С.П. Кургановой, где представлена жанровая типология учебных и академических текстов и их структура, что, кстати, оказывается полезным и для русских студентов. Разумеется, эта работа требует продолжения. У нас нет сопоставительных работ в области текста, в частности в области украинско-русских сопоставлений. Думается, это актуальная тема.

Бесконечно важны выявленные Н.М. Лариохиной типы информации: фактографическая, логико-теоретическая, оценочная, с одной стороны, и основная, конкретизирующая и дублирующая – с другой [Бахтина и др. 1988, 1999]. Нельзя недооценивать выявленные под руководством С.А. Шуваловой основные языковые средства выражения типовых элементов научного текста, таких, как введение номинации и пояснения [Марков 1989], иллюстрации и типов научной иллюстрации, ссылок на первоисточник, соблюдения максим Грейса и пр. [Карлина и др.1987], [Вопросы ... 1989].

Нам, думается, пора осмыслить и обобщить все эти работы и пособия, адресованные в большинстве своем инофонам, чтобы разработать **единую теорию научного текста**, что позволит осознанно учить и восприятию, и продуцированию научного текста, в чем мы пока еще, к сожалению, успеваем не всегда. Кстати, естественные научные тексты отличаются от гуманитарных гораздо большей степенью вербализации смысловых связей. Именно поэтому в свое время нам приходилось перерабатывать тексты по философии, политэкономии для наших физиков, химиков, математиков [Всеволодова 1988].

Категории и средства, выделенные Н.М. Лариохиной и С.А. Шуваловой напрямую совпадают с категорией авторизации Г.А. Золотовой – одной из важнейших в синтаксисе предложения. Я думаю, что пора все расхождение в терминологии свести воедино.

Там, где нашими учениками являются будущие филологи, приходится работать с художественным текстом как с текстом по специальности. И здесь я вернусь к содержательному уровню языка и к его очень важной компоненте – понятию концептосферы языка, о чем в 1993 году писал Д.С. Лихачев [Лихачев 1993]. Это не вообще концепты того или иного слова, чем сейчас занимаются многие. Это принципиально другое. В

каждом языке есть слова, которые имеют для его носителей особое значение – концептуально значимые слова. Как правило, даже близкие языки имеют разные концептосферы. Е.С. Яковлева показала, что, например, такое особое значение имеют в русском языке слова **момент, минута, миг, мгновение, пора, час, година**, но не **неделя, секунда, месяц** [Яковлева 1994]. Пушкинское *Я помню чудное мгновенье* нельзя адекватно перевести ни на один язык, сохранив слово **мгновенье**. Когда на заседании диссертационного совета мы спросили польского лингвиста и поэта-переводчика В. Гаевского, защищавшего диссертацию об эволюции переводов Пушкина на польский язык, почему в польских переводах этого стихотворения Пушкина нет слова «мгновение», а есть слова со значением эмоционального ощущения: *Pamiętam, było zachwycenie* (Я помню было восхищенье) или *Pamiętam cud* (Я помню чудо); – он ответил, что такие переводы были, но это плохие, формальные переводы, потому что слово **okamgniecie** ничего не значит, как, например, для нас слово **секунда**. Очевидно, поляк помнит своё ощущение от события, русский – оформляет это в название временной единицы. Я помню, как где-то в начале пятидесятых один поляк говорил мне: «Я не помню ни дня, ни числа, когда Красная армия освободила нашу деревню от фашистов. Я помню, что я был счастлив». Интересно сопоставить эти аспекты и концепты в русском и украинском языках. Наши литературоведы, в том числе, и занимающиеся проблемами перевода, относят такие явления к тому, что в каждом языке есть неперебиваемые слова. Но мне думается, это от некомпетентности. Почему не переводимы? Возможно, специфика славянского литературного текста именно в использовании таких концептуальных слов? Один немец с недоумением спрашивал: «Что вы носите со своим Пушкиным? Разве у него есть такие сюжеты как у Шекспира или Гёте?» Западная литература идёт от сюжета, славянская – от языка. У нас мало новелл – коротких рассказов с неожиданным концом, как, например, «Старый повар» К. Паустовского. Но у того же Паустовского, как и у Чехова, много рассказов вообще без концов, как «Дама с собачкой», «Дом с мезонином» или «Ванька Жуков» или «Снег» К. Паустовского. Но мы можем читать эти рассказы с любого места и не обязательно до конца. На нас действует язык. Так мы в п-ый раз смотрим хорошие фильмы и спектакли, наслаждаясь игрой актёров. Мой ученик, немец-химик, в своё время, будучи студентом первого курса, спрашивал с возмущением: «Зачем мы читаем “Снег” Паустовского? Ведь там ничего не происходит!» Через двадцать лет после окончания МГУ он написал мне в письме: «Теперь я понимаю Паустовского». Я думаю, что выявление концептуально значимых для русского, украинского, белорусского языков слов позволит вскрыть не одну глубинную категорию нашего художественного текста. И соответственно в нашей категории текста появятся соответствующие оппозиции, а мы станем лучше понимать секрет воздействия на нас высоко- и не очень высокохудожественных произведений, что не запретит нам подходить к их оценке и просто со словами: «Ах! Как прекрасно!».

Я читала, что очень любимый в Белоруссии поэт – этнический русский, выросший в белорусской деревне и писавший стихи на обоих языках, как-то привез свои русские стихи А. Твардовскому. И Твардовский сказал, что это не поэзия, а просто рифмованные строчки. Очевидно, концептосфера белорусского языка, в котором вырос этот поэт, как и украинского, отлична от русской. Мы пока не знаем корпуса наших концептосфер. А думается, что это нам очень нужно. И, вероятно, стоило бы этим заняться.

Литература

- Амиантова И.И., Битехтина Г.А., Всеволодова М.В., Клобукова Л.П. Функционально-коммуникативная лингводидактическая модель языка как одна из составляющих современной лингвистической парадигмы (становление специальности «Русский язык как иностранный») // Вестник Московского университета. Сер.9. Филология. – 2001. – № 6.
- Барыкина А.Н., Бурмистрова В.П., Добровольская В.В., Цыганкина А.Г. Практическое пособие по развитию навыков письменной речи. – М., 1983.
- Барыкина А.Н., Бурмистрова В.П., Добровольская В.В., Цыганкина А.Г. Пособие по развитию письменной речи. – М., 1986.
- Бахтина Л.Н. Язык математического текста. Учебное пособие по русскому языку для иностранцев, изучающих русский язык. – М., 2002
- Бахтина Л.Н., Кузьмич И.П., Лариохина Н.М. Обучение реферированию научного текста. – М., 1988.
- Бахтина Л.Н., Кузьмич И.П., Лариохина Н.М. Реферирование научного текста. Учебное пособие для иностранцев, изучающих русский язык. (Специальность: информатика, математика, физика). – М., 1999.
- Башлакова О.Н., Булгакова Л.Н., Красильникова Л.В., Нестерская Л.А. Пособие по обучению профессиональной научной речи. – М., 1991.
- Безяева М.Г. Коммуникативный уровень языка. – М.: Изд-во Московского университета, 2004.
- Белошапкова В.А. Синтаксис // Современный русский язык / В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгалова, Е. А. Земская и др. / Под ред. В.А. Белошапковой. – 2-е изд. – М.: Высш. шк., 1989.
- Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974.
- Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики. – СПб, 1999.
- Брызгунова Е.А. Раздел «Интонация» в Русской грамматике. – М., 1980.
- Вопросы коммуникативно-функционального описания синтаксического строя русского языка / Ред. М.В. Всеволодова и С.А. Шувалова. – М., 1989.

- Всеволодова М.В. Лингвометодические проблемы обучения языку общественных дисциплин // Вопросы улучшения языковой подготовки студентов-иностранцев, изучающих политэкономю. Изд-во Ростовского университета. 1988.
- Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. – М.: Изд-во Московского университета, 2000.
- Всеволодова М.В. О ключевых проблемах категоризации текста // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 2007. – № 2.
- Всеволодова М.В., Ким Тэ Чжин. Система значений и употреблений форм настоящего времени русского глагола в зеркале корейского языка. – М., 2002.
- Диброва Е.И. Категория связности художественного текста // Традиционное и новое в русской грамматике. Сборник статей памяти Веры Арсеньевны Белошапковой. – М., 2001.
- Зализняк А.А. «Слово о полку Игореве». Взгляд лингвиста. – М., 2007.
- Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса. – М., 1973.
- Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982.
- Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Наука, 1998.
- Карлина Н.Н., Марков В.Т., Петропавловский А.В., Шувалова С.А. Языковые средства выражения типовых элементов содержания научного текста. – М., 1987.
- Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1972.
- Крылова О.А. Коммуникативный синтаксис. – М., 1992.
- Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. М., 1974
- Лихачёв Д.С. О концептосфере русского языка // Вопросы языкознания. – 1993. – № 1.
- Марков В.Т. Синтаксические средства введения пояснения и номинации. Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1992.
- Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1990.
- Москальская О.И. Грамматика текста. – М., 1981.
- Муханов И.Л. функционирование частиц и интонации в экспрессивно-отрицательных предложениях со словом «какой» // Ruštinár (Bratislava). – 1986. – № 8.
- Мухин А.М. Функциональный анализ синтаксических элементов. – М.-Л., 1964.
- Падучева Е.В. Семантические исследования. – М., 1996.
- Панков Ф.И. Функционально-семантическая категория наречной темпоральности и система значений времени в русском языке // Вестник Московского университета. Сер.9. Филология. – 2005. – № 1.
- Панков Ф. Система категориальных классов слов в русском языке (к вопросу о грамматических классификациях лексики) // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць. – Вип. 14. – Донецьк, ДонНУ, 2006.
- Перфильева Н.П. Метатекст в аспекте текстовых категорий. – Новосибирск. 2006.
- Поспелов Н.С. К вопросу о различных временных значениях русского прошедшего совершенного // Доклады и сообщения института языковедения АН СССР. – М., 1955. – № 1.
- Формановская Н.И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения. – М., 1998.
- Шмелёв Д.Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. – М.: URSS, 2006.
- Шувалова С.А. Метатекстовые средства введения иллюстрации в научном тексте // Вопросы коммуникативно-функционального описания синтаксического строя русского языка. Под ред. М.В. Всеволодовой и С.А. Шуваловой. – М., МГУ, 1989.
- Шувалова С.А. (а). Смысловые отношения в сложном предложении и способы их выражения. – М.: МГУ, 1990.
- Шувалова С.А. (б). Отклонение «неистинного» изображения денотативной ситуации // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 1990. – № 3.
- Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира. – М., 1994.
- Янко Т.Е. Коммуникативные стратегии русской речи. – М., 2001.

In the article within the framework of functionally communicative lingvo-didactical model of language the selection of four levels of language is grounded. A concept broadcasting mode is analysed, types and registers of phototypographs are set, primary and second phototypographs are delimited, I- and he-texts.

Keywords: category of phototypograph, register of phototypograph, broadcasting mode, text.

Надійшла до редакції 7 вересня 2007 року.

ББК Ш100.3
УДК 811.161.2'22'27

ПОКЛІН ЯК НЕВЕРБАЛЬНИЙ МАРКЕР НИЖЧОГО СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ ОСОБИ

Стаття присвячена дослідженню ролі невербальних компонентів комунікації в художніх творах. Проаналізовано різновиди побутових поклонів та умови їх уживання. Виокремлено супровідні жести до поклонів та реакції-відповіді в асиметричних ситуаціях спілкування.

Ключові слова: невербальні компоненти комунікації, побутові поклони, асиметрична ситуація спілкування, нижчий соціальний статус.

Поклони, елементи невербальної поведінки, – це жести, різні за формою, значенням та сферами вживання. Мовознавці вивчають семантику поклонів [Босак, Копусь 2004], шукають моделі лексикографічного опису [Білоус, Король 2003], характеризують ці жести як елементи етикету [Фабіан 1998; Радевич 2001]. Нерозв'язаним залишається питання про соціальне значення поклонів та умови їх уживання. Тому завдання статті – з'ясувати роль поклонів у відображенні соціального статусу людини. Матеріалом слугують авторські ремарки та коментарі, відібрані з художньої прози Івана Франка¹.

У мовознавчій літературі за ознакою "типова ситуація вживання жесту" розрізняють побутові (світські) поклони, церемоніальні (ритуальні) та релігійні поклони [Крейдлин, Морозова 2004: 34]. Оскільки побутові поклони маркують соціальні позиції учасників міжособистісної комунікації, вони і є предметом нашого аналізу.

Як правило, подібні жести виконуються в типових ситуаціях повсякденного етикетного спілкування, тобто при привітанні, прощанні, вираженні вдячності, проханні, вибаченні, згоді. Поклін характеризує вияв етикету або нахиланням голови чи верхньої частини тулуба на знак вітання, пошани, або письмовим вітанням кого-небудь у листі чи через особу [Фабіан 1998: 37-38].

Відображаючи побутово-ритуальні жести в комунікації героїв, Іван Франко подає розгорнуту систему виконання поклону в різних ситуаціях спілкування. Найчастіше поклін має місце при привітанні та прощанні, де він становить синонімічну парадигму з іншими кінетичними засобами, зокрема кивком, зніманням головного убору, рукостисканням.

В асиметричних ситуаціях спілкування поклін разом із значенням поваги позначає ще й поклоніння перед вищим, визнання нерівноправності, покірливості, смиренності, тому цей жест маркує соціально-підлеглого комуніканта. Наприклад, художній текст засвідчує, що спілкування селянина з особою, вищою за соціальним статусом, завжди супроводжувалося поклоном як обов'язковим елементом комунікації: "вони з віку правіку привикли низько кланятися всякому панові; се одинока "наука", одинока "цивілізація", яку передав їм двір" (Перехресні стежки, т. 20, с. 289). Хоча в poradнику з етикету кінця XIX ст. зазначено, що селянам потрібно кланятися в приміщенні до знайомої особи лише схиланням голови, а на вулиці – капелюхом чи рукою [Сеник 1896: 80], так селяни мали б виконувати етикетну невербальну форму вітання, характерну для середовища інтелігенції.

І. Форми та різновиди побутових поклонів

Поклін творить певна конфігурація тіла, до якої належать: початкове (вихідне) і кінцеве положення тулуба, його максимальний кут нахилу щодо вертикальної осі; можлива або обов'язкова участь інших частин тіла у виконанні поклону, зокрема голови, руки (або рук), ноги (або ніг) [Крейдлин, Морозова 2004: 37-38].

Різновиди побутових поклонів, що позначають нижчий соціальний статус адресанта.

1. Доземний (земний) уклін

Характеристика: тулуб нахилено і зігнуто до землі; цей жест називають *уклін до землі*, *глибокий уклін* тощо; супроводжується доторканням правої руки до підлоги чи землі.

(1) *Селянин вийняв... аркуш паперу, який і подав пану старості з глибоким поклоном (Острій-преострій староста, т. 20, с. 46).*

(2) *Кожна з жінок підходила до пана, кланялась йому, доторкаючись рукою аж до самого снігу, і цілувала його в руку (Гриць і панич, т. 21, с. 227).*

Подібний уклін виражає почуття "поклоніння" перед співбесідником, визнання своєї залежності. Жест рукою вниз з відкритою долонею (2) вважався жіночим, його виконували селянки.

2. Поясний уклін

Жест *низький уклін*, або ж *поклін у пояс*, виникає від нахилання верхньої частини тулуба і голови.

(3) *Вони були на вулиці перед реставрацією, відки їх провели кельнери з низькими уклонами (Перехресні стежки, т. 20, с. 180).*

¹ Див.: Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1976-1986. Покликання на конкретний твір подаємо в круглих дужках, із вказівкою назви твору, тому і сторінки.

(4) – *Добре, скажу їх припильнувати, – відповів війт, низенько кланяючись жандармові (Цигани, т. 16, с. 261).*

Низькі поклони виконували переважно слуги, дрібні урядники, такі жести позначали готовність служити і виконувати накази вищих осіб.

Різновидом поясного поклону є *поклін до колін*:

(5) *Отець Исидор того, здається, й чекав. Урадуваний, поклонився воєводі до колін і подався в село, рахуючи в душі прекрасні червінці (Петрії і Довбушуки, т. 22, с. 433).*

І при доземному, і при появному поклонах соціальні позиції учасників спілкування нерівні. Перший тип характеризував етикетну поведінку селянина перед паном (поміщиком-землевласником), другий здійснювали слуги та дрібні чиновники. Жоден із поклонів не міг виступати як знак привітання між рівними, тому маркував асиметричну ситуацію.

3. Кидатися до ніг (навколішки, ниць), ставати на коліна

Характеристика: ноги згинають у колінах і опускаються на них. Голову при цьому схиляють або піднімають, спрямовуючи погляд на адресата.

(6) *Старий циган стояв немов остовпілий, коли втім стара циганка, мов камінь з неба, кинулася жандармові під ноги і заревла, немов її хто різати хотів (Цигани, т. 16, с. 158).*

(7) *В тій хвили прожогом відчинилися двері, і бліді, розхристані влетіли обоє старі Тимкові і бухнули комісарові до ніг (Гриць і панич, т.21, с. 268).*

Жест *кидатися ниць* підкреслював високий статус того, перед ким стають на коліна. Він виражав покору, принизливе прохання, благання пробачити і мав місце в критичних для адресанта комунікативних ситуаціях

Розглянуті приклади засвідчують, що соціальна дистанція між учасниками спілкування передбачає виконання певних форм жестів. *Доземний* та *поясний* поклони виражали смирення та послух адресанта. Жест *кидатися до ніг* позначав найбільшу дистанцію між комунікантами.

II. Манера виконання побутових поклонів

Спосіб виконання поклонів виражають мовні одиниці, що позначають швидкість виконання – *швидкий, миттєвий*, ступінь уважності – *незграбний, чемний*, естетичну оцінку – *вишуканий, церемоніальний, галантний*, соціальну оцінку – *грем'яльний², покірливий* тощо.

Про нижчу соціальну позицію адресанта свідчили інтенсивність, частотність та місце поклонів у комунікативному акті. Адресанти намагалися підкреслити велику соціальну дистанцію, кланяючись у середині розмови (8), після висловлення власних думок, відповідей на питання (9). Спостерігаємо подвійне (10) чи потрійне (11) виконання жесту.

(8) *... а в хвіртці стояв Вагман раз у раз кланяючись графові Кишівотульському, що про щось ласкаво толкував з ним (Перехресні стежки, т. 20, с. 384).*

(9) *Старий Бартролій, добігши до нього задиханий, став перед ним смирно, як ніколи не ставав перед князем, і, відповідаючи на якісь баронові запитання, за кожним словом кланявся низенько, мов складений ножик (Без праці, т. 18, с. 292).*

(10) *Підійшли ми до тої комісії, кланяємося здалека, далі приступили ближче, знов кланяємося, а комісія ані в той бік (Ліси і пасовиська, т. 16, с. 170).*

(11) *Селяни мов на команду встали зі своїх місць.*

– *Та коли пан адукат, – мовив їх бесідник, кланяючись, – коли пан адукат чогось на нас загнівалися, – знов поклін, – і не хочуть далі провадити нашої справи, – грем'яльний поклін усіх трьох, – то ми просимо віддати нам наші папери, а ми підемо шукати собі іншого адуката (Перехресні стежки, т.20, с.246).*

Важливе значення мала й відстань, на якій здійснювався поклін. Так, зустрівши на вулиці особу вищу за статусом, нижчий кланявся здалека, не доходячи до адресата (10).

Приклади з текстів Франка засвідчують, що в асиметричних ситуаціях поклін можуть контролювати треті особи (свідки), які мають право (або приписують його собі) вимагати від нижчого здійснення цього жесту.

(12) - Панич до селянина: " – Ну, сусідо, довго так будеш стояти? – крикнув до нього Густав. – Зараз упадь пану до ніг і перепроси!" (Не спитавши броду, т. 18, с. 364).

(13) - Суддя до підсудних: " ...Подякуйте також цьому добродієві, котрий з уваги на те, що ви визнали свою вину, просив змилосердитися над вами! **Поклоніться йому до ніг і поцілуйте його в руку!** " (Лель і Полель, т. 17, с. 333).

Щоб декодувати поклін, потрібно зважати на манеру його виконання. Вона характеризує не стільки сам жест, як того, хто здійснює його, та того, кому він адресується, інформуючи про соціальні статуси та ролі, фізичний і психологічний стани мовців. Характерними для підлеглого становища адресанта є глибокі поклони, їх висока частотність під час комунікації. Підлеглий комунікант вважає, що така поведінка перед "потрібною" особою викличе доброзичливе ставлення до нього і принесе користь.

III. Супровідні жести до побутових поклонів

² Колегіальний, спільний (польськ.)

Обов'язковим елементом при здійсненні поклону було *знімання головного убору* або його припіднімання. Шапкування – звичне явище для всіх верств галицького суспільства, оскільки «до війни (1939) жоден чоловік чи молодий хлопець не виходив із хати без капелюха чи шапки» [Редько 1994: 12]. Різниця між симетричною і асиметричною ситуацією полягала в тому, що комуніканти, нижчий за соціальним статусом знімав шапку на час усієї розмови, а рівні лише шапкувалися при вітанні.

(14) *Але серед села мусив зупинитись. Коло криниці ждала на нього купка селян. Вони здалека поклонились йому і, держачи шапки в руках, наблизились до брочки. <...> – Поперед усього прошу шапки на голови!*

– *Та вже най пан вибачають, – мовили селяни, беручи шапки під пахи. – Ми й так постоїмо <...>. Вони нерадо понадівали шапки (Перехресні стежки, т. 20, с. 300).*

В асиметричних ситуаціях поклін завершувався поцілунком руки особи, якій кланяються. Найчастіше адресатами цього жесту виступали представники духовенства (15) і поміщики (16).

(15) – Селянин до священика: *“– Niech będzie pochwalony!³ – озвався Боровий до патера і з низьким поклоном підійшов до нього і поцілував його в руку” (Місія, т. 16, с. 292).*

(16) – Селяни до пана: *“ У мужиків задрижали литки з давньої панцизняної привички, деякі ворухнулися, щоб устати з місць на привітання пана і, “як годиться”, поцілувати його в руку, але острій погляд Костя Дум’яка, немов цвяхом, прикував їх до місць. Ніхто з них не рушився” (Великий шум, т. 22, с. 229).*

Останній приклад ілюструє зміни в селянській психології, що почалася після скасування панщини [Заярнюк 2007: 136]. У цей час від національно-свідомих представників суспільства (греко-католицькі священики, інтелігенція) звучали заклики звільнитися від звичок кланятися та цілувати руку панам [Сеник 1896: 81].

Виокремлюємо два типи узгоджених етикетних дій комунікантив: невербальні етикетні дії співрозмовників однакові або не співпадають. Перший вид притаманний симетричній ситуації, а другий звичний при вираженні нерівності. Так, реакцією-відповіддю на поклони в асиметричній ситуації є кивок головою (17), привітний погляд (18), подання руки для рукостискання чи поцілунку (19), посмішка (20).

(17) – Пан до євреїв: *“– Ви брати Діамантенбаум! – сказав пан Трацький, кивнувши головою в відповідь на їх глибокий поклін” (Не спитавши броду, т. 18, с. 396).*

(18) – Пан до селянок: *“Кожда з жінок підходила до пана, кланялась йому <...> Пан ласкаво глядів на них, до сеї або до тої забалакав кілька слів” (Гриць і панич, т. 21, с. 227).*

(19) – Сільської влади до учителя: *“Учитель вибіг їх стрічати, вклонився низько і, бачиться, дуже був щасливий, коли пан староста, а за ним і панотець подав йому руку” (Гутак, т. 16, с. 401).*

(20) – Пріор⁴ до патера⁵: *“Пріор провів патера до дверей, а на його низькі поклони відповів своїм звичайним добродушно-насмішливим усміхом” (Чума, т. 16, с. 316);*

Отже, поклони в асиметричних ситуаціях спілкування супроводжувалися різними жестами і передбачали у відповідь невербальні дії, визначені типом взаємин між комунікантами.

IV. Особливості номінації побутових поклонів-жестів

Процес виконання поклонів передають аналітичні конструкції та окремі дієслова. Аналітичні конструкції: дієслово + іменник: *віддавати (віддати, класти, покласти) уклін, клонити голову, ушанувати поклоном* тощо; дієслово + прийменник + прикметник + іменник, переважають дієслова руху *підійти, наблизитися, провести, входити з низьким (галантним, чемним тощо) поклоном (уклоном)* та дієслова на позначення процесу мовлення *запитати, сказати, відповісти з низьким поклоном*. Синтетичний спосіб номінації забезпечують дієслова *кланятися, поклонитися, відкланятися* та ін., з якими часто вживаються прислівники *чемно, низько, легенько*. Соціальний зміст жесту підсилюють прикметники та прислівники, що фіксують форми поклону, його манеру, ознаки учасників комунікації тощо.

Окрім іменника *поклін (уклін)* у номінаціях поклонів-жестів вживаються іменники, що позначають кінцеву точку нахилу (*до землі, до колін, в пояс, до ніг, до тротуару*), частини тіла, що виконують супровідні рухи при поклоні (*рука, голова*), та речі (*капелюх, циліндр, шапка*).

Опис техніки виконання поклону підсилював зміст, який прагнув передати через цей рух адресант (так автор підкреслював індивідуальність персонажа). Наприклад, селянин описує *“згненою в каблук верхньою частию свого тіла поведе півколесо” (Острій-преострій староста, т. 20, с. 46)*; українець перед польським урядником *«згинається в три погібелі і, дотикаючи циліндром до самого тротуару...» (Доктор Бессервіссер, т. 20, с. 60).*

Найчастіше в тексті Івана Франка вербальними засобами відображено форму жестів та манеру їх виконання. Поодинокими є детальні описи виконання поклону для вираження різниці між соціальними статусами комунікантив.

V. Взаємодія поклонів та вербальних компонентів комунікації

³ Слава богів! (польськ.)

⁴ Пріор – наставник монастиря.

⁵ Патер – брат, монах.

Як і інші жести, побутові поклони можна класифікувати в семіотичній площині. Так, за функціональною класифікацією невербальної комунікації Екмана і Фрейсена [див.: Неґкі 1996: 218-222], з огляду на значення є п'ять груп жестів: 1) емблеми (мають символічне значення); 2) ілюстратори (доповнюють і увиразнюють вербальне повідомлення); 3) регулятори розмови (визначають зміну комунікативних ходів); 4) показники емоцій (рухи обличчя і тіла, що виражають емоційні стани); 5) адаптори (служать для пристосування учасників до актуальної ситуації спілкування). Класифікацію вважаємо перспективною як для характеристики невербальної комунікації в тексті, так і для виявлення взаємовідношень між вербальними та невербальними компонентами. У творах І. Франка поклони найчастіше виконують функції перших трьох груп.

Поклони-емблеми мають самостійне значення і можуть виконуватися без мовного супроводу. Мовчки кланяються тоді, коли поклін є достатньою відповіддю на жест чи фразу партнера.

(21) - Слуга до адвоката: *"Він поздоровив його. Баран уклонився йому, не мовлячи нічого <...>"* (Перехресні стежки, т. 20, с. 253).

Поклони-регулятори керують ходом комунікації.

(22) - Маршалок до старости: *"- Невже се так! – скрикнув маршалок, зриваючися з місця, і тільки тоді похопився, що сей викрик був нетактовний. От тим-то він зараз сів і, кланяючись старості ..."* (Перехресні стежки, т. 20, с. 379).

Поклони-ілюстратори супроводжують мовлення та структурують його. Ці поклони виражають певне ставлення до адресата, зокрема повагу, підкорення.

(23) - Слуга до барона: *"<...> відповідаючи на якісь баронові запитання, за кожним словом кланявся низенько, мов складений ніжик"* (Без праці, т. 18, с. 292).

Як ми переконалися, інваріантом всіх комунікацій, що супроводжувалися побутовими поклонами, є не тільки визнання того, кому кланяються, більш важливою і значною особою, але й приниження свого статусу. Незважаючи на скасування панщини, селяни і далі кланялися до землі, виражаючи покору та підлеглість, підкреслюючи низький, «хлопський» стан. Поясні поклони здійснювали слуги та дрібні урядники, позначаючи услужливість та підпорядкування особі, вищій за соціальним статусом. Комуникант з нижчим соціальним статусом творив доземні та поясні поклони, які супроводжувалися зніманням головного убору та цілуванням руки адресата. Форми та манера виконання поклонів підкреслюють різницю у статусах комуникантів: той, хто здійснював поклони, не тільки фізично ставав нижчим від адресата, але й демонстрував нижчу психологічну та соціальну позицію в комунікації. Отже, є всі підстави визнати побутовий поклін у творах Івана Франка маркером нижчого соціального статусу особи.

Література

Білоус, Король 2003: Білоус М., Король О. Словник етикетних жестів (пробний зошит) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. В. 30. – 2003. – С. 222 - 231.

Босак, Копусь 2004: Босак Н. Ф., Копусь О. А. Семантика жестів у мові художнього твору // Вісник ХНУ. Серія філологія. В. 42. – 2004. – № 632. – С. 188 - 191.

Заярнюк 2007: Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX століття. – Київ: Критика, 2007. – 336 с.

Крейдлин, Морозова 2004: Крейдлин Г. Е., Морозова Е. Б. Внутриязыковая типология невербальных единиц: бытовые поклоны // Вопросы языкознания. – 2004. – № 4. – С. 34-47.

Радевич-Винницький 2001: Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Львів: Сполум, 2001. – 224 с.

Редько 1994: Редько Ю. Як поводити себе у товаристві // Антисуржик. – Львів: Світ, 1994. – С. 11-19.

Сеник 1896: Сеник К. Правила приличности въ товарищеской жизни для селянь.– Львовъ, 1896. – 96 с.

Фабіан 1998: Фабіан М. П. Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах. – Ужгород: Іва, 1998. – 256 с.

Неґкі 1996: Necki Z. Komunikacja Międzyludzka. – Krakow, 1996. – 295 s.

Джерела

Франко І.Я. Без праці // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1976 – 1986. – т. 18. – 1978. – С. 240 - 306.

Франко І.Я. Великий шум // Там само. – т. 22. – 1979. – С. 208 - 317.

Франко І.Я. Гриць і панич // Там само. – т. 21. – 1979. – С. 217 - 287.

Франко І.Я. Гута // Там само. – т. 16. – 1978. – С. 389 - 424.

Франко І.Я. Доктор Бессервіссер // Там само. – т.20. – 1979. – С.57-61.

Франко І.Я. Лель і Полель // Там само. – т. 17. – 1978. – С. 283 - 473.

Франко І.Я. Ліси і пасовиська // Там само. – т. 16.– С. 167 - 177.

Франко І.Я. Місія // Там само. – т. 16.– С. 265 - 299.

Франко І.Я. Не спитавши броду // Там само. – т. 18.– С. 325 - 464.

Франко І.Я. Острий-преострий староста // Там само. – т. 20. – С. 38 - 57.

Франко І.Я. Перехресні стежки // Там само. – т. 20. – С. 173 - 463.

Франко І.Я. Петрії і Довбушуки // Там само. – т. 14. – 1978. – С. 7 - 245.

Франко І.Я. Цигани // Там само. – т.16.– С.155-166.

Франко І.Я. Чума // Там само. – т. 16.– С. 300 - 335.

The article deals with the research of the role of functioning nonverbal components in the asymmetrical communicative situation. Special attention is being paid to the everyday bows, its meaning and use. Groups of accompanying gestures to the bows and responses are determined in the research.

Keywords: nonverbal communicative components, the everyday bows, asymmetrical communicative situation.

Надійшла до редакції 19 вересня 2007 року.

Ольга Дикан

ББК 81.001.2

УДК 81'27

МОВА ТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА: АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ (НА МАТЕРІАЛІ ТЕКСТІВ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ 70-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті розглядається соціолінгвістична проблема взаємозв'язку мови та суспільної свідомості, зокрема мови та системи цінностей в умовах тоталітарного суспільства. Автор розкриває аксіологічний аспект мови, висвітлює специфіку взаємозв'язку ціннісного орієнтування й мови в тоталітарному суспільстві, аналізує засоби мовного впливу на систему цінностей населення в газетному дискурсі у вказаний період.

Ключові слова: мова тоталітарного суспільства, суспільна свідомість, система цінностей, оцінка.

Давно стало аксіомою, що в мові в концентрованому вигляді відбиваються особливості суспільної свідомості: культурні, психологічні та ціннісні орієнтації соціуму. Проте здатність мови активно впливати на вказані явища, її потенційна можливість бути важелем конструювання соціальної реальності людством усвідомлена порівняно недавно. Визнання активної ролі мови у вказаних процесах спонукає науковців до вивчення аксіологічних, культурологічних аспектів окремих мовних явищ. Мова, окрім найважливіших комунікативної і пізнавальної функцій, виконує ще й ряд інших, серед яких особливе місце посідає сугестивна чи апелятивна функція. Власне з цією функцією тісно пов'язана здатність мови бути знаряддям впливу на ціннісні орієнтації людини. Німецький мовознавець В. Клемперер переконаний, що мова – це не просто спосіб людського спілкування, не просто носій інформації, хранитель накопиченого культурного досвіду, але і владний розпорядник життя: «Вираз обличчя тієї чи іншої епохи передається в її мові» [Клемперер 1998, с. 19].

Яскравим прикладом використання мови як знаряддя впливу на ціннісні орієнтації людини виступає мова тоталітарного суспільства. Питання мови тоталітарного суспільства неодноразово було об'єктом лінгвістичних зацікавлень. Так чи інакше, у своїх дослідженнях його торкалися Д. Вейс, Л. Масенко, Г. Яворська, П. Серіо, Ю. Левін, Є. Земська, М. Гловінський, Е. Вежбицька, В. Любась, М. Кронгауз, Н. Купіна, О. Чернова. Проте не всі сторони цієї проблеми достатньо вивчені, і питання мови тоталітарного суспільства не має завершеної репрезентації, що викликає необхідність продовження розробки окремих його аспектів, зокрема аксіологічного. До того ж, для України, як і будь-якої держави, що має складовою своєї історії існування тоталітарного режиму, вивчення вказаного питання набуває особливого значення, оскільки окремі мовні явища того періоду продовжують впливати на мовно-культурну ситуацію в країні й зараз.

Мета статті – дослідити аксіологічні аспекти тоталітарного дискурсу, мовні засоби впливу на ціннісні орієнтації населення в умовах тоталітарного суспільства на основі мовної практики Івано-Франківської преси 1970-х рр. ХХ століття.

Відповідно до мети визначено такі завдання:

- розкрити сутність аксіологічного аспекту мови;
- проаналізувати особливості взаємозв'язку мови та ціннісних орієнтацій у тоталітарних формаціях;
- охарактеризувати мовні засоби впливу на аксіологічну систему суспільства в газетному дискурсі Івано-Франківська в окреслений період.

Матеріалом дослідження слугувала Станіславська обласна газета «Прикарпатська правда» (далі ПП).

Нині вже є загально визнаним факт аксіологічності людської свідомості, її орієнтації на вироблені суспільством і прийняті суб'єктом цінності. Цінності визначаються як критерії та способи оцінки позитивного або негативного значення об'єктів оточуючого середовища для людини, групи людей, суспільства в цілому, що визначається не властивостями цих об'єктів, а їхнім залученням до сфери людської діяльності, інтересів та потреб, соціальних відносин. У будь-якому суспільстві існує ієрархія цінностей: «Сама ієрархія являє собою щось абсолютно незмінне, у той час як правила переваги є змінними протягом історії» [Шеллер 1996, с. 55]. Орієнтування людини у світі відбувається через встановлення ціннісних орієнтацій. Для соціального суб'єкта головним фактором орієнтування у соціально-культурній дійсності (еталоном) є мова [Серажим 2002, с. 199].

Оцінні категорії типу «добро / зло», на відміну від екзистенціальних (існує / не існує) належать до категорій значною мірою релятивних, які не мають істинних значень: «Цінності – абстрактні ідеї, позитивні або негативні, що не є пов'язаними з певним об'єктом або ситуацією і відображають людські переконання про типи поведінки й цілі яким надається перевага» [Тюрина 1998, с. 60]. А отже, вони є тією частиною суспільної свідомості, що не має об'єктивного характеру, а значить досить легко піддається впливові. На провідну роль мови щодо впливу на масову свідомість вказує російський лінгвіст О. Марченко: «Ідеологічна структура суспільства як «розум» соціуму здатна впровадити в масову свідомість особливу систему моральних, правових, політичних ідей, цінностей і директив дії, що є основою, чи точніше, доктриною для принципів організації й управління суспільним життям і нерозривно пов'язаною з ним сферою культури. Провідником цих ідей була й залишається мова» [Марченко 2000, с. 97]. Для мовознавства ідея наявності у мови функції впливу, чи, як інакше її називають, сугестивної або апеллятивної, не нова. Однак її торкалися переважно в зв'язку з питаннями риторики чи стилістики. На хвилі активізації соціолінгвістичних досліджень, зростання зацікавлення прагматичними та функціонально-комунікативними аспектами мовних одиниць ця ідея почала активно поглиблюватися. Також ряд мовознавців, досліджуючи мас-медійний дискурс, окрім функції впливу, виділяють окремо ще й маніпулятивну функцію [Кудрявцева 2005, с. 59]. Як відомо, засоби масової інформації найбільш яскраво відображають здатність мови впливати на ціннісні орієнтації людини, що пов'язано як зі специфікою використання мовних засобів у публіцистичному стилі, так і з фактором масовості.

Сила тоталітарної пропаганди полягає в її здатності відсікати маси від реального світу. Ідеологічні тексти часто являють собою соціальні міфи, в яких бажане видається за дійсне, отже, міфологізована мова трактує дійсність на свій лад, підмінюючи її міфотворчістю. Таким чином, мова наче нав'язує свій спосіб осмислення світу та створює псевдореальність, яка існує в лозунгах, пропаганді, впливаючи на масову свідомість людей, їх поведінку. Від частого повторення ідеологічні гасла стали шаблонами, стереотипами мислення мас, вкорінилися в їхню систему цінностей.

Вивчення аксіологічного аспекту в мові має тривалу традицію, ще у 20-ті роки минулого століття момент «ціннісного акценту» в слові був виділений лінгвістами школи М. Бахтіна: «Будь-яке слово ... має властивості оцінки», а «кожен вислів є, насамперед, оцінною орієнтацією», причому «зміна значення є переоцінка: переміщення слова з одного ціннісного контексту в інший» [Серажим 2002, с. 200].

Мова не тільки виявляє оцінку, але і конструє її. Наслідком оцінки є вживання певних формулювань (зі сторони автора), а внаслідок уживання окреслених формулювань виникає оцінка (у слухача). Звичайно, це стандарта ситуація для акту комунікації, однак для тоталітарного дискурсу характерною рисою оцінки є її апріорність. Бінарна аксіологічна система тоталітарного соціуму з чітким поділом на позитивні й негативні явища не допускає перегляду та переосмислення вже існуючих оцінок. Як зазначає С. Бральчик, унаслідок цього тексти пропаганди є водночас описом і оцінкою, і оцінка завжди бінарна [Bralczyk 2003].

Дж. Янг виділяє в тоталітарному дискурсі три групи термінів, вказуючи, що словниковий склад тоталітарних мов ідентичний маніхейству (релігійній течії, що базовими визнає два протилежні начала, які лежать в основі світу: добра і зла, світла і тьми, духу і матерії тощо). Перша група – це гонорифічні терміни (з високою позитивною оцінкою): *комуніст, пролетаріат, прогресивний, народ, мир, революція, солідарність, матеріалізм* та ін. Друга група об'єднує в собі пейоративні терміни: *капіталізм, буржуазний, колоніальний, релігія, шкідник*. І до третьої групи належать слова, які можуть вживатися як у позитивному, так і негативному плані, залежно від контексту: *свобода, пропаганда, демократія, ненависть* тощо [Young 1991].

В основі насаджуваних радянською владою структур свідомості лежала закритість від світу, постійно культивований монолізм. Механізм цієї закритості точно простежив Андре Жид, який приїздив у СРСР: «Найголовніше – переконати людей, що вони щасливі настільки, наскільки можна бути щасливим в очікуванні кращого, переконати людей, що інші скрізь менш щасливі, ніж вони. Цього можна досягнути, лише надійно перекривши зв'язок із зовнішнім світом» [Нагорна 2005, с. 87]. У таких умовах, як вказує С. Бральчик, однією з основних категорій системи цінностей реципієнта стає «категорія солідарності» [Bralczyk 2003]. Так, високим ступенем солідарності характеризуються твердження, що стосуються робітничого класу, партії, народу, а зі сфери міжнародних стосунків – СРСР та країн соціалістичного табору. Для характеристики вказаних явищ використовуються лексеми виключно з позитивною оцінкою, зокрема лексеми на позначення почуттів піднесеного емоційного стану: *гордості, радості, а також означення, виражені словами зі значенням величч, колосальності, прикметники у найвищому ступені порівняння: Під керівництвом партії робітничий клас з величезним ентузіазмом і енергією боровся за підвищення продуктивності праці* (ПП 16.06, 73)

Нижчий ступінь солідарності був у повідомленнях, що стосувалися окремих країн Третього світу, таких як Мозамбік, Ефіопія, певних арабських країн, найнижчий ступінь солідарності виявляється під час характеристики США та європейських країн. Унаслідок цього виникає стійка аксіологічна опозиція «ми – вони». Усе, що пов'язане із займенником «ми», інтерпретується як передове, суспільно корисне, соціалістичне (комуністичне) за змістом, як таке, що заслуговує на виключно позитивну оцінку; усе, що стосується «вони», трактується негативно, як антисуспільне, руйнівне. Таким чином, одним із найважливіших елементів системи цінностей стає переконання, що існує «наш» світ – світ добра, справедливості, рівності, і «їхній» світ – світ зла, де існує нерівність, гноблення. Унаслідок цього активного функціонування набувають конструкції з

протиставленням: міф про небувалий досягнення Радянського Союзу постійно супроводжується міфом про занепад західного світу та про безпросвітне існування народів радянських республік до створення СРСР: *Успіхи радянського сільського господарства особливо яскраво виділяються на фоні загального погіршення справи в капіталістичних країнах* (ПП. 16.07, 71); *Гляньте на цю чудову вітчизняну машину. Хіба міг про неї мріяти за буржуазного устрою бідак-гуцул* (ПП 04.01, 70).

Щоб вказати на несправжність (вигаданість) і неправдивість переваг і позитивних явищ західного світу, використовується прийом «іронічного цитування»: *Сама по собі їх «політична» діяльність не варта, як кажуть, торішнього снігу* (ПП 16.01, 70). На це ж явище, але в німецькому контексті, вказує В. Клемперер [Клемперер 1998].

Для надання іронічно-зневажливого відтінку тлумаченню явищ, що трактуються як негативні, вживаються також вислови: *так званий, пресловутий*, а також здрибнілі слова: *У цьому «раю», де замовчується правда, зате всіляко заохочується брехня, особливо, коли йдеться про те, щоб якось виправдати капіталістичну систему, – в цьому так званому вільному світі нині налічується сотні тисяч безробітних людей* (ПП 01.06, 73).

Характерною рисою аксіологічної системи, що нав'язувалась в умовах тоталітарного суспільства, як уже зазначалося, є апіорність оцінок. Унаслідок цього тексти засобів масової інформації вказаного періоду нерідко подають неаргументовані повідомлення: *Неухильно підвищується добробут трудящих* (ПП.01.01, 70), або звертаються до неправдивої аргументації, коли як причина і наслідок наводяться жодним чином не пов'язані позиції: *Наші успіхи визнають всі країни світу, тому не можуть не визнавати їх буржуазні націоналісти* (ПП 16.01, 70). Неможливість адресатом встановити причинно-наслідковий зв'язок сприймається ним як результат власної обмеженості, оскільки розуміння мовлення базується на постулаті щирості – вважається, що мовець адекватно вживає мовні засоби, тому знає, чому одне ґрунтується на іншому. Звичайно, не встановивши основ для виявлення зв'язку, реципієнт просто вірить, що зв'язок існує, і продовжує читання і слухання. Таким чином, неаргументованість нерідко пов'язана з хибною аргументацією, яка виключає можливість реакції заперечення стверджуваного.

Виключає аргументацію і властива мові тоталітаризму категорична імперативність, яка реалізується за допомогою лексем *зрозуміло, безперечно, нічого подібного* та ін.: *Безумовно, у капіталістичних країнах сама система виробництва таїть у собі масове безробіття* (ПП 06.06, 73).

На синтаксичному рівні тоталітарної мови неаргументованість забезпечує гіпертрофоване використання номіналізацій. Усталений спосіб повідомлення – оголошення будь-якої інформації за допомогою двоскладних речень з предикацією. Однак такий відкритий спосіб може викликати спротив впливу, оскільки слухач очікує нову інформацію, він готовий її оцінити – погодитися з нею чи визнати не зовсім достовірною. Тому пряма пропаганда виявляється найчеснішим способом переконання, але не досить ефективним, тому що може впливати тільки при багаторазовому повторенні. Коли ж інформацію подають не зовсім звично, наприклад за допомогою номіналізації (явище згортання предикації, коли в склад присудка входить «напівслужбове» дієслово і віддієслівний іменник), слухач чи читач не завжди готовий сприйняти її як нову та усвідомити її як об'єкт оцінювання, а отже, інформація набуває статусу такої, що не потребує обговорення, таким чином адресант виводить повідомлення за межі обговорення: *Збільшенню виробництва тваринницької продукції взимку сприятиме широке розгортання соціалістичного змагання на фермах, зміцнення трудової дисципліни, підвищення відповідальності кожного працівника за доручену справу* (ПП. 17.01, 70). А предикативність тексту створює його фрагментарність, що виконує певну функцію: створює певний світ, яка поєднує в одне ціле судження, і припускає можливість їх поєднання.

За допомогою сурядного зв'язку у тоталітарному дискурсі дуже часто поєднуються відмінні поняття. На поверхнево-синтаксичному рівні це відбувається за допомогою сполучника *і*, який з'єднує два іменники (наприклад, *партія і народ*), або сполучник *і* взагалі не вживається, а всі необхідні поняття представлені у вигляді перелічення іменників (на письмі вони подаються через кому, наприклад, *партія, весь радянський народ*). На думку П. Серіо, у результаті багаторазового й послідовного застосування цієї процедури величезна кількість понять, які не є синонімічними, в результаті стають ніби синонімами одне одному, завдяки чому слухачу чи читачу навіюється ідея про їх близькість, тотожність не тільки в рамках дискурсу, але і в реальності [Серіо 1999]: *Завдання, які вирішують комуністична партія, Радянська держава, весь наш народ – насправді величні* (ПП. 23.01, 70).

Авторитарній свідомості притаманне доведення до абсурду ідеї рівності, намагання розглядати гомогенність як абсолют: *Монолітна єдність, могутня сила народів Радянського Союзу – основа наших сміливих мрій, і, безумовно, втілення в життя* (ПП. 01.04, 73). У такій системі координат характерне виведення всього, що якимось чином не вписувалося у радянську ідеологію, за межі соціуму. Крім того, мова тоталітарного суспільства вміла ставити тавро на все, що не відповідало радянській ідеології. Важливо було знайти слово, якого було б достатньо, щоб ним викреслити якість явище чи навіть людське життя. Варто було лише назвати когось «ворогом народу» чи «шкідником», і це фактично означало бути приреченим на репресивні заходи. Указані лексеми відзначаються надзвичайно широким значенням: «ворогом народу» називали і політичних ідеологів, і селянина, що взяв колоски з колгоспного поля. Окрім політичних ворогів, усезагальний осуд мали викликати особи, що своєю діяльністю перешкоджали економічному процвітанню СРСР: *Особі, які*

ведуть паразитичний спосіб життя, дармоїди, влаштовують своє благополуччя за рахунок суспільства (ПП. 23.01, 74).

Важливим складником ціннісних орієнтацій радянської людини повинно було бути її ставлення до партії, керівництва держави, які наділялися ідеально позитивними рисами, гіпертрофованою могутністю і невтомно піклуються про народ і є об'єктом всенародної любові та відданості. Для постійного акцентування на цьому, в текстах зустрічаємо лексеми, які вказують на прихильність та захоплення народу вождем та партією: *З великою радістю хлібороби нашого господарства сприйняли підписання документа про розвиток співробітництва Радянського Союзу і Федеративної республіки Німеччини* (ПП. 03.06, 73). Радянська політична мова також активно використовувала лексику з родинної сфери: Й. Сталін став *«батьком народу»*, комуністична партія іменувала себе *«рідною»*: *Ми, робітники, висловлюємо глибоку подяку рідній партії, особисто Леоніду Іллічу Брежнєву, за ту велику роботу, яка проводиться по збереженню миру, зміцненню безпеки в Європі та її усьому світі* (ПП 06.06, 73).

Таким чином, тоталітарний дискурс характеризується активним використанням мовних засобів з метою впливу на ціннісне орієнтування населення, провідне місце тут посідають мовні засоби, що сприяють утвердженню бінарної системи цінностей, з чітким поділом на позитивні та негативні явища, а також високим статусом категорій солідарності та рівності.

Література

Клемперер 1998: Клемперер В. ЛТІ. Язык Третьего рейха. Записная книжка филолога. Пер. с нем. А.Б. Григорьева. — М., 1998. — 381 с.

Кудрявцева 2005: Кудрявцева Л.О., Дядечко Л.П., Дорофеева О.М., Філатенко І.О., Черненко Г. А. Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу: експресія – вплив – маніпуляція // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С.59 – 66.

Марченко 2000: Марченко О. И. Язык как власть // Этическое и эстетическое: 40 лет спустя. Материалы научной конференции. 26-27 сентября 2000 г. Тезисы докладов и выступлений. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С.93-97.

Нагорна 2005: Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 316 с.

Серажим 2002: Серажим К.С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалі сучасної газетної публіцистики). – К., 2002. – 392 с.

Серио 1999: Серио П. Русский язык и советский политический дискурс: анализ номинаций // Квадратура смысла. – М., 1999. – С.337-383.

Тюрина 1998: Тюрина В. А., Научитель Е. Д. Ценностные ориентации. – К.: Международное финансовое агентство, 1998. – 29 с.

Шелер М. Формализм в этике и моральная этика ценностей // Культурология XX века. Аксиология или философское исследование ценностей. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 458 с.

Bralczyk 2003: Bralczyk J. O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych. – Warszawa: Trio, 2003. – 212 s.

Young 1991: Young J. W. Totalitarian language: Orwell's Newspeak Its Communist Antecedents. – Charlottesville; London: Univ. of Virginia Press, 1991. – 228 s

Pawłowski 1977: Pawłowski T. Pojęcia i metody współczesnej humanistyki. – Warszawa, 1977. – 210 s.

The article deals with sociolinguistic problem of the correlation of language and social consciousnesses in totalitarian society, specifically language and system of values. The author determines axiological aspect of language, highlights peculiarities of the correlation of orientation in the values and language in totalitarian society, analyses means of influence upon system of values of the inhabitants in newspaper discourse in this period.

Keywords: language of totalitarian society, social consciousnesses, system of values, appreciation.

Надійшла до редакції 28 вересня 2007 року.

ББК 83.3 (4 Укр) 6-45
УДК 808.3

**СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНИЙ МОДЕЛІ
І ТИПОЛОГІЧНІ ВИЯВИ ПРОСТИХ МЕТАФОР
(на матеріалі української поезії 90-х років ХХ століття)**

Стаття продовжує низку публікацій автора, присвячених аналізу метафори в структурно-граматичному аспекті. На прикладі українського поетичного мовлення 90-х років ХХ століття розглядаються типологічні вияви художніх образів, окреслюється їх своєрідність та функціональна значущість.

Ключові слова: метафора, структурно-граматична модель, ідіостиль.

Вступ. Вираження художнього образу здійснюється у певній граматичній формі, у конкретно-чуттєвій реалізації метафоричного змісту, його зовнішньому образі, своєрідній моделі, яка підлягає аналітичному осмисленню. Аналіз наукової літератури з проблеми надав підстав констатувати: структура метафори може розглядатися у структурно-семантичному (див.: [Андрієнко 2000; Варич 1998; Тищенко 1997; Чембай 1979]) і структурно-граматичному (див.: [Алєшина 1991; Ахмадєєва 1999; Варламов 1995; Гасанова 1988; Кадомцева 1979; Норина 1990; Шашкевич 1976; Левин 1998; Миргородская 1984; Панкевич 1996]) аспектах. Низка розвідок містить аналіз структурно-граматичних різновидів метафор у поетичному мовленні окремого майстра слова [Ільїна 1996; Кравець 1997; Прудникова 1975; Спасова 1980]). Натомість в україністиці відсутні мовознавчі студії, в яких були б висвітлені зрушення у структурно-граматичних моделях простих метафор літературно-мовного покоління 90-х років ХХ століття.

Метою пропонованої розвідки є з'ясування специфіки структурно-граматичних моделей і типологічних виявів простих метафор української поезії 90-х років минулого століття. Розглядаємо структуру метафори як спосіб зовнішнього оформлення і розгортання метафоричного вислову на різних синтагматичних відрізках. Прості метафори («мономанітні» за термінологією П.Д.Похилович [1991: 117]), на відміну від складних, «будуються на актуалізації однієї чи кількох ознак, які є спільними для метафоризувального та метафоризованого компонентів [Стилистика 1991, с.168]». За особливостями морфологічного вираження уподібнювального компонента з-поміж простих метафор поезії кінця ХХ століття виокремлюємо: 1) іменникові, 2) прикметникові, 3) дієслівні.

1. Іменникові метафори.

В основі структури вказаних образів є іменник, який охоплює комплекс номінативних ознак, створюючи цілісний образ. З-поміж мінімальних контекстів, що складаються із двох компонентів і структурно репрезентують прості метафоричні конструкції, можна вести мову про те, що показовим для авторів поезії 90-х років ХХ століття є виклад своїх думок за допомогою субстантивних форм, виражених родовим відмінком (біля 1180 метафор). Дослідники Ю.В.Герасимова, М.В.Кноріна, В.П.Ковальов, Л.В.Кравець, О.В.Кузнєцова, О.Некрасова, В.О.Сиротіна, О.М.Тищенко, Ю.С.Язикова ведуть мову про подібні субстантивні словосполучення як про такі, що утворюють генітивну метафору, яка має модель **N1 + N2**. У названих конструкціях головний компонент структури (тобто іменник у наз. відм.) метафорично переосмислюється і вимагає від залежного компонента безприйменникової форми род. відм. (об'єкта, суб'єкта, пояснення, позначення тощо), де іменник род. відм. є ключовим. Їх наявність свідчить про досконалу конденсовану форму вислову з відчутною інтелектуальною домінантою: «*Стиль осені прокинеться в тобі. // Стиль дозрівання, обм'якання груші. // Стиль опадання, плакання дощу. // Стиль порятунку від вологої й суші. //*» (М.Кривенко), «*Відірви мої очі від горизонталі життя, // Отче*» (О.Яковина); «*тролейбуси змінили маршрути // везуть на цвинтар мрій // на надгробках // жодного напису крім блискавок*» (Д.Кубай). Український мовознавець І.Качуровський [1994: 170] називає подібні вислови «семіметафорами» (тобто *напівметафорами*), вказуючи на їх іманентну спорідненість із порівнянням: «спочатку – порівняння: «*поля мов зелені хвилі*», далі – семіметафора: «*зелені хвилі полів*»» О.М.Мороховський [Стилистика 1991, с.271], В.П.Григор'єв (за: [Гончаренко 1988, с. 45]) аналогічно наголошують на генетичному зв'язку між власне метафорою і порівнянням, визначаючи утворену периферійну структуру типу «туман уяв» як метафору-порівняння.

У загальному корпусі досліджуваного матеріалу встановлено, що в межах генітивної моделі можуть бути репрезентовані не тільки *метафори-порівняння* («*родзинка місяця*» (В.Виноградов), «*малахіт неба*» (О.Соловей), «*пляшки облич*» (Н.Неждана)), а й інші її семантичні різновиди: *метафора-загадка* («*монетки осик*» [листя] (П.Михайлюк), «*долоня лотосів*» [пелюстка] (Г.Гармаш), «*краплина калини*» [ягода] (В.Виноградов), «*мундир землі*» [трава] (Н.Федорак)) (на позначення цього різновиду метафори С.Ахмадєєва [1999: 34] вживає термін «аплікативна метафора»); *метафори-приписування властивостей* («*оплески сонця*» (В.Виноградов), «*діафрагма міста*» (І.Ципердюк), «*ноги листя*» (С.Мудрик), «*копита хмар*» (О.Смерек), «*щокви вікон*» (Р.Скиба). Модель **N1 + N2** у поетичному мовленні кінця ХХ століття є граматичним оформленням *метафори-відкриття*: «*В тумані сивім засвітилися вікна - // Жовті очі розмарених троянд*» (Н.Неждана); «*Розплющую очі - // за вікном надламані лінії доли*» (Л.Недін). Такі метафори утворилися

внаслідок згортання предикативної метафоричної конструкції і демонструють неадекватність граматичної та смислової структур у метафоричних побудовах. Різниця між метафоричними висловами і конвенційними сполуками полягає у персоніфікації учасника ситуації (тобто актанта). Генітивна метафора 90-х років ХХ століття містить у собі ознаку дії предиката: «*Людина иматує своє серце до моря крові, // Шмагає душу до океану сліз // за те, що ненароком // Дияволу оклонилась*» (М.Столярова).

Переконаємося, що метафори у формі генітивних конструкцій є стилетворчою ознакою мовного стилю поетів-дев'яностівців. Найчастіше оформлюють метафоричне значення у такий граматичний спосіб А.Бондар, В.Виноградов, О.Горкуша, А.Дністровий, С.Жадан, Д.Кубай, В.Махно, П.Михайлюк, Н.Неждана, І.Павлюк, Н.Федорак, І.Ципердюк (див. Таблицю 1).

Таблиця 1

Частотний показник структурно-граматичних типів простих метафор
в українській поезії 90-х років ХХ століття

№ з/п	Автор	Кількість метафор	Кількість простих метафор		
			Іменникові	Дієслівні	Прикметникові
1	Виноградов Віктор	180	62	74	44
2	Мельник Ліда	132	27	59	46
3	Скиба Роман	130	13	64	53
4	Павлюк Ігор	120	31	58	31
5	Неждана Неда	110	58	39	13
6	Федорак Назар	109	45	38	26
7	Дністровий Анатолій	107	49	37	21
8	Бондар-Терещенко Ігор	98	12	39	47
9	Михайлюк Поліна	88	44	25	19
10	Дичка Надія	83	20	42	21
11	Бондар Андрій	82	31	18	33
12	Жадан Сергій	79	45	17	17
13	Ципердюк Іван	73	47	15	11
14	Сливинський Остап	72	19	33	20
15	Вольвач Павло	68	17	28	23
16	Горкуша Оксана	68	40	15	13
17	Балдинюк Віра	67	18	24	25
18	Мельників Ростислав	60	23	16	21
19	Галета Олена	59	26	18	15
20	Розумний Максим	56	20	26	10
21	Чекмишев Олександр	49	10	18	21
22	Соловей Олег	47	8	14	25
23	Гармаш Галина	45	22	16	7
24	Петров Сергій	45	10	13	22
25	Андрусак Іван	44	22	13	9
26	Савка Мар'яна	39	11	15	13
27	Махно Василь	31	14	12	5
28	Бедрик Юрій	27	15	6	6
29	Дзюба Сергій	21	8	9	4
30	Процюк Степан	16	6	3	7
Усього		2208	773	804	631

У контексті викладеного можна вести мову про генітивну метафору як одну із властивостей індивідуального стилю вказаних поетів кінця ХХ ст. Водночас іменникові метафори не є характерними для поетичного ідіолекту І.Бондаря-Терещенка, С.Дзюби, О.Коржа, М.Савки, О.Чекмишева, О.Яковини (див. Таблицю 1).

Окрім генітива, сучасні поети граматично оформлюють свої думки за допомогою іменникових апелятивів метафоричного походження, які спеціалізуються на формальному вираженні персоніфікованих понять та антропоморфних категорій. Як окремий різновид іменникових метафор апелятиви розглядають українські дослідники Л.Андрієнко, І.Нестернко, А.Тищенко. Апелятив прихованого плану відрізняється від

«розкритої» структури **N7 є N7**, тобто експліцитного апелювання, одночленністю структури та вербальною невираженістю денотата: «Мені смердить твоя ганчірка, *Доле!*» (В.Балдинюк). Фактичний матеріал засвідчує: метафоричний іменник у кличному відмінку синкретично поєднує у собі номінативну та предикативну функції. Подібні метафори не є ознакою ідіостилію поетів 90-х років ХХ століття.

2. Прикметникові метафори.

У поезії досліджуваного періоду прості прикметникові метафори виконують не тільки супровідну функцію метафоричного значення, ад'єктивно підсилюючи його, а здебільшого мають пріоритетне місце у мовно-образній системі поетичного мовлення 90-х років ХХ ст., постають своєрідним епіцентром метафоричної структури. У цьому разі доречно вести мову про такі прикметники як про *метафоричні епітети*, іманентною функцією яких є експресивно-образне означення денотата, оригінальна репрезентація його атрибутивних характеристик. Підтримуємо міркування дослідників В.І.Єр'оміної, А.М.Мороховського, В.П.Сасіної, які розрізняють метафоричні, компаративні та метонімічні епітети. Специфіка останніх - емоційно-оцінне означування денотатів. Тоді як архітектура метафоричного епітета репрезентована субстантивно-ад'єктивним словосполученням **Adj1 + N1**, що містить у своїй структурі метафоризований прикметник, або ж утворює конструкцію з метафоризованими і стрижневим іменником та залежним прикметником: «А *п'яний* сніг. *Цей дикий* сніг. // *Без мір. Без сна. Безперестанку*» (Р.Скиба); «Спивати *зоряне* вино // я буду з вечора до рання. // Чомусь поетам не дано // Уміти жити без страждання» (О.Горкуша). Метафоричні епітети є ознакою ідіолекту поетів минулого століття і слугують вираженню опредмеченої чи якісної ознаки денотатів, передають найтонші відтінки світовідчуття та світосприймання молодих авторів. Структурно-граматичне оформлення прикметникової метафори в українській поезії досліджуваного періоду включає різні моделі, основою яких є субстантивно-ад'єктивна конструкція, а саме модель **Adj1 + N1**. Для її побудови дев'яностівці активно залучають як я к і с н і прикметники: «*волога пам'ять*» (Р.Скиба), «*крива нація*» (П.Вольвач), «*сиве молоко*» (О.Чекмишев), «*лагідне місто*» (І.Бондар-Терещенко), «*густі мрії*» (П.Вольвач), «*глухий годинник*» (Р.Скиба) і под., так і в і д н о с н і прикметники: «*сонні двері*» (Р.Скиба), «*джинсова мрія*» (В.Балдинюк).

Спостерігаємо структурно-граматичне оформлення прикметникової метафори (модель **Adj1 + N1**), що об'єднує слова, обидва вжиті у переносному значенні. У цьому разі ад'єктивно-субстантивне словосполучення функціонує як перифраз денотата і означає одне поняття: «*палимо карі свічки [очі] і гарячий віск по щоці стікає*» (І.Андрусак); «*стою з червоним оком [серцем] між грудей*» (Н.Федорак); «*я ж не можу випустити на волю червоного птаха [серце] // що б'ється об ребра*» (Т.Яков'юк). Структурно-граматичне оформлення стилістичного значення у такий спосіб репрезентує семантичний тип метафори - *загадка*. У цьому разі відгадування денотата можливе тільки за контекстних умов, оскільки маркерами сегментного розгортання метафоричного значення є не окремі слова, а ієрархічно вищі синтаксичні одиниці (речення, текст). Висвітлена структурно-граматична форма метафоричного значення є однією з визначальних прикмет індивідуально-авторського стилю авторів української поезії кінця ХХ століття і відбиває герметичність та віртуальну заглибленість семантичної архітектури віршованого тексту дев'яностівців.

Своєрідність мовно-художнього стилю досліджуваного періоду виявляється в активному використанні оновлених індивідуальних уявлень поетів метафоричних конструкцій, що утворилися внаслідок повного / часткового злиття двох (і більше) прикметників або прислівника і прикметника і виражають найтонші відтінки авторського світовідчуття: «*надточив черву черв краплених оргій //зрадливий свідок плутаних інтриг // тепер у власній величі застиг // щоб в пам'яті своїй слиняво-довгий // перетравити в'яучі серця // їм в червні черви навіть до лиця // бо хто б по них це так довірчо човгав*» (Л.Мельник), «*Днем каламутила засмучена весна // Плескалась тонучи в долинах // Зростала й танула веселою писань // Як відгомін забутої ікони // І проростала в міста храмових свічах Широкоштанних збуджених каштанів // Гула у дзвонах ранкочолух свят // щоб час //дзеркалити стуманеним кришталем*» (Р.Мельників). Поезія 90-х років ХХ ст. рясніє віддієслівними формами утворення метафоричних епітетів, атрибутивна ознака яких може підсилюватися прислівниками: «*Не дивися на мене крізь гладко прасований ранок, // Не дивися крізь темну, розхлюпану совами ніч, // Ти мене не знайдеши серед гурту своїх полонянок, // Я твій погляд на землю безжалісно скинула з пліч*» (О.Галета).

Отже, прості прикметникові метафори складають вагомий частину художньо-зображувальних засобів в українській поезії 90-х років ХХ століття. Огляд персональних контекстів поетів-дев'яностівців надає підстав констатувати: метафоричні епітети є ознакою ідіолекту А.Бондаря І.Бондаря-Терещенка, І.Павлюка, Р.Скиби. Авторами однаковою мірою залучаються як відносні, так і якісні прикметники.

3. Дієслівні метафори.

Основу простої дієслівної метафори становить один образ, граматично виражений дієсловом (модель **N1 + Vf**). На відміну від ідентифікувальної лексики, що репрезентує повноцінний тріадний знак (денотат + сигніфікат + звукове втілення), предикатна лексика не має денотата, вона закріплена за однією / кількома сукупно уявними реаліями. У конвенційних умовах дієслова є носіями динамічної ознаки і завжди реалізують категоріальну сему «дія» та субкатегоріальну сему «живе». Метафоричні ж дієслова можуть реалізовувати три категоріальні семи – «дія», «процес», «стан». Гра сем у метафоричних дієсловах відбувається у межах однієї категоріальної площини. Семантика дієслова абстрактніша за семантику іменника. Якщо метонімія здебільшого тяжіє до суб'єкта і реалізується у групі підмета, метафора функціонально зорієнтована

на образно-експресивну характеристику суб'єкта і формально репрезентована групою присудка (простим дієслівним, складеним іменним, складеним дієслівним): «Аплодують ворони долонями чорними – // Крайчий номер на «біс»! // А актора – нема» (О.Волкова). Дієслівна метафора у поезії 90-х років ХХ ст. максимально збуджує творчу уяву реципієнта-читача, активізує думку, надаючи їй дійової форми, допомагає по-новому осмислити суб'єкт дії. У межах такої метафори можуть встановлюватися гетерогенні семантико-синтаксичні відношення: 1) с у б'є к т и в н і: «Учора повисивсь місяць» (Р.Мельників); 2) і н с т р у м е н т а л ь н і: «- Знаєте, нині вітряно. // Вкрийтесь моїм плащем. // Ясен не вдарить вітами, // Небо не вб'є дощем» (Р.Скиба); 3) о б'є к т и в н і: «Доц заиторює вікна, триває волога навала...» (І.Старовойт); 4) л о к а т и в н і: «Ніч спускається в тіло по сходам...» (Н.Неждана); 5) а т р и б у т и в н і: «жовтою була слабкість» (Н.Неждана).

Огляд простих дієслівних метафор у поезії досліджуваного періоду надав підстав виокремити такі основні їх типи:

3.1. Метафоричні дієслова дії, які становлять найбільшу за обсягом кількість вказаних метафор у ідіолекті носіїв мови 90-х років ХХ століття і визначають динамічність висловлювання як основну ознаку їх мовного стилю. У метафоричній моделі **N1 + Vf** позицію суб'єкта дії займають назви неживих предметів. Зокрема, метафоричні предикати із значенням дії охоплюють такі лексичні групи: а) дієслова із значенням певного виду діяльності, створення чогось: «доц вчиє абетку Морзе» (О.Печерська); «сонце одягає маску» (Н.Неждана); б) дієслова, що вказують на дію, спрямовану на об'єкт; такі метафори, в силу своєї перехідності, вимагають логічної завершеності структури обов'язковим валентним її заповненням об'єктною синтаксею: «осіння північ //кроки // дощ // стихія // вона простить // нелічене вкотре // застиг туман // в сузір'ї Водолія // і змерзлий світ //глевкі долоні тре» (Л.Мельник), «ворони небо закутують в тугу» (О.Сливинський), «Глек подорожньо ніч восени переверне // Порожньо – пустокою небо сірих дахів // Дивиться як одчиняє віконниці вересень» (Р.Мельників); в) дієслова із значенням переміщення у просторі, які потенційно можуть мати метафоричний контекст, репрезентований п'ятьома, шістьма іменниками, набуваючи ознак складної метафор. Метафоричної актуалізації можуть зазнавати окремі, або ж усі позиції актантного оточення дієслова: «приніс сяяти всесвіт сонце» (В.Виноградов). У наведеному прикладі метафорично переосмислюється не тільки суб'єкт дії, що виражає персоніфіковане поняття, а й об'єкт – «сонце»; дієслова із значенням руху: «і хто там знає // що воно таке // і де з-під маски // виповзає крик // пап'є-маше // спотворений макет // чужа печаль // тісна мов черевик» (Л.Мельник), «Я є ніхто. І в поміжзір'ї // Бутафоричних ліхтарів // Крокують звуки дико-дивні // Відлунням неприсутніх слів» (О.Горкуша). У межах метафоричних предикатів дії утворюється найпоширеніший тип метафори поетичного світостворення кінця ХХ ст. – оживлення неживого світу.

3.2. Метафоричні дієслова процесу, яким властива ознака динамічності / нестатичності. Семантично такі дієслова вимагають лише лівобічного заповнення структури валентно зумовленим компонентом (суб'єктом процесу) і належать виключно до простих метафоричних словосполучень, контекст яких є потенційно одноактантним: «Не для всіх, // а певно ж – не для всіх – // квітуче усміх, // опадає сміх» (Р.Розумний), «осипалось сонце пустокою днів» (О.Яковина). Наведені приклади віддзеркалюють граматичне вираження поширеного семантичного різновиду метафор у поезії 90-х років – семантичної кореляції «неживого з неживим», що має модель **N1 + Vf**. Тоді як метафоричні дієслова процесу, які пов'язані з якісними / кількісними психофізіологічними змінами людини і стосуються суб'єкта – неживої істоти, постають виразниками персоніфікованих понять: «На прюзі запахів народжується вітер, жовтіє квітка і метелик прокинувся» (І.Ципердюк), «німіли дзвони» (О.Яковина), «ридає осінь кривавими сльозами» (Л.Кудрик).

3.3. Метафоричні дієслова стану, які зорієнтовані на «пасивний» суб'єкт і можуть онтологічно існувати незалежно від нього. Така специфіка у семантиці рудиментів моделі **N1 + Vf** зумовлює вільну (продуктивну) сполучуваність метафоричних дієслів з суб'єктом процесу і репрезентує просту метафоричну структуру: «дерева думають» (Н.Неждана), «вірять ніч» (Н.Неждана), «вони [квіти] не люблять аспірин» (С.Дзюба), «вітер скаржився» (Е.Свенцицька). Метафори стану у поезії кінця ХХ ст. стосуються назв неістот і набувають цілісного семантико-граматичного вираження у складеному дієслівному присудкові: «вечір мене не хоче відпускати» (М.Розумний). Завдяки дієсловам стану, що функціонують у переносному значенні, створюється основна домінанта поетичного тексту 90-х років – статика художньо-образного висловлення. Поезія поетів-девіантів є не стільки поезією дії, динаміки, скільки мовомисленням, яке виражає неактивність, пасивність семантичного наповнення тексту. Здебільшого автори створюють поетичну картину світу за допомогою дієслів, які окреслюють пасивні стани і не означають динамічної дії.

З-поміж метафоричних предикатів стану спостерігаємо унікальні випадки функціонального переорієнтування та оригінальних позиційних змишень предикатів стану у предикати процесу і дії: «Немає кінця облітання. Лети мене це» (М.Кіянська); «Він умирав її. А я тебе чекаю. // Це тяжче, аніж смерть, бо смерть – то тільки сон» (М.Кіянська).

У ролі дієслівних метафор можуть поставати не тільки лексеми, а й фразеологічні одиниці («простір гострить кігті» (М.Савка) < прагне заволодіти чим-небудь; «заходяться трави плачем» (Л.Мельник) <

плачуть; «життя *копилить губи*» (І.Павлюк) < ображається, сердиться і под.). У такий спосіб створюється подвійне кодування смислу та стереоскопічне його сприймання.

Отже, прості дієслівні метафори складають вагому частину художньо-зображувальних засобів в українській поезії 90-х років ХХ століття. Огляд персональних контекстів поетів-дев'яностівців надає підстав констатувати: метафоричні дієслова є ознакою ідіостилю І.Бондаря-Терещенка, В.Виноградова, С.Дзюби, Н.Дички, В.Махна, Л.Мельник, І.Павлюка, М.Савки, Р.Скиби, О.Сливинського.

Висновки.

1. Стилетворче навантаження у віршованій мові сконцентроване на простих метафорах. З-поміж них у поетичному мовленні 90-х років ХХ ст. виявлено функціонування трьох продуктивних типів метафор: 1) іменникові, 2) прикметникові, 3) дієслівні, репрезентованих моделями: а) **N1 + N2**; б) **N1 + Vf**; в) **Adj1 + N1**.

2. Більшу стилеформувальну силу у віршованій мові досліджуваного періоду мають метафоричні *дієслова*, оскільки семантична тканина поетичного дискурсу кінця ХХ століття – це не світ статички, медитативний, безпристрасний тон висловлювання, який оформлюється субстантивом, а, переважно, динамічний художньо-мовний простір дій / процесів / станів. За статистичними спостереженнями встановлено, що поети кінця ХХ століття І.Бондар-Терещенко, В.Виноградов, С.Дзюба, Н.Дичка, В.Махно, Л.Мельник, І.Павлюк, М.Савка, Р.Скиба, О.Сливинський створюють поетичну модель світу переважно за допомогою дієслівних метафор. Найпродуктивнішою в українській поезії 90-х років ХХ століття є структурно-граматична модель **N1 + Vf**. Останнє пояснюємо активними та динамічними подіями у соціокультурному житті суспільства упродовж 90-х років минулого століття. Дев'яностівці найчастіше використовують метафори, семантичне ядро яких становить динамічна, а не процесуальна чи онтологічна ознаки. З-поміж метафоричних дієслів стану спостерігаємо унікальні випадки функціонального переорієнтування та оригінальних позиційних зміщень предикатів стану у предикати процесу і дії (пор.: *лети мене, умирай її*), унаслідок чого постають неповторні метафорично-інноваційні образи.

3. Поети І.Андрусак, Ю.Бедрик, А.Бондар, О.Галета, О.Горкуша, А.Дністровий, С.Жадан, П.Михайлюк, Н.Неждана, І.Ципердюк здебільшого використовують для побудови мовно-поетичної картини світу ефект мовної статички, організувавши виклад своїх думок через іменникові і прикметникові типи метафор і віддавши перевагу структурно-граматичним моделям **N1 + N2**; **Adj1 + N1**.

4. Поезія 90-х років ХХ століття позначена прагненням авторів до ускладнених метафор, які потребують адекватних структурно-граматичних форм. У такий граматичний спосіб утворюються основні семантичні типи простих метафор кінця ХХ ст.: метафора-загадка, метафора-відкриття, метафора-порівняння, метафора-приписування властивостей, метафора-оречевлення, антропометафора.

5. Виокремлення простих іменникових, прикметникових та дієслівних метафор у поезії досліджуваного періоду є умовним, оскільки ці елементарні конструкції без супроводу інших образних засобів - вкрай нечасте явище. Переважний загальний тип метафоричних структур в українській поезії 90-х років ХХ століття постає компонентами розгорнутих чи, навіть, дискурсивних метафор і виконує допоміжну функцію образного світостворення, підпорядковуючись вираженню певних сентенцій автора, його філософії та власного світогляду.

Література

Ахмадеева 1999: Ахмадеева С.А. Аппликативная метафора: структурные, морфолого-семантические и коммуникативно-прагматические особенности функционирования в языковом и речевом аспектах: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Кубан. гос. ун-т.- Краснодар, 1999.- 21 с.

Ахманова 1969: Ахманова О.С. Метафора // Словарь лингвистических терминов.- М.: Сов. энциклоп., 1969.- С.231-232

Варич 1998: Варич Н.І. Структура метафори в поезії Б.-І. Антонича: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Харк. пед. ун-т.- Х., 1998.- 17 с.

Варламов 1995: Варламов М.В. Типологические особенности адективной метафоры в сопоставлении с глагольной и субстантивной метафорами: Дис... канд. филол. наук: 10.02.01.- С.-Пб, 1995.- 208 с.

Гончаренко 1988: Гончаренко С.Ф. Стилистичний аналіз іспанського стихотворного тексту.- М.: Высшая школа, 1988.- 238 с.

Кнорина 1990: Кнорина Л.В. Нарушения сочетаемости и разновидностей тропов в генитивной конструкции // Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста: Сб. статей.- М.: Наука, 1990.- С.115-138.

Качуровський 1994: Качуровський І. Основи аналізу мовних форм (стилістика): Фігури і тропи.- Мюнхен-Ніжин, 1994.- 133 с.

Кравець 1997: Кравець Л.В. Семантико-граматична структура метафори (на матеріалі поетичних творів М.Зерова): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Київ. нац. пед. ун-т.- К., 1997.- 18 с.

Панкевич 1996: Панкевич О.Й. Граматичні особливості дієслівної метафори в німецькій мові: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Київ. держ. лінг. ун-т, 1996.- 24 с.

Стилистика 1991: Стилистика англійського мови / А.Н.Мороховський, О.П.Вороб'єва, Н.И.Лихомерст и др.: Учебник.- К.: Высшая школа, 1991.- 271 с.

Тищенко 1997: Тищенко О.М. Метафора у поезіях Євгена Маланюка (семантико-функціональний аспект): Автореф. дис. ... канд філол. наук: 10.02.01 / Київ. нац. пед. ун-т ім.М.П.Драгоманова.- К., 1997.- 16 с.

The article presents new vision of the classification of metaphors in structuro- grammatical aspect. The author analyses the typological manifestation of comple metaphors, their peculiarities and functional meaning.

Keywords: metaphors, structuro-grammatical model, comple metaphor.

Надійшла до редакції 17 вересня 2007 року.

Анатолій Загнітко

УДК 801 56
ББК Ш 12*22

АКТУАЛІЗАЦІЙНІСТЬ У ВНУТРІШНЬОТЕКСТОВІЙ СТРУКТУРІ: ТИПОЛОГІЧНИЙ ТА РІВНЕВИЙ АСПЕКТИ

З'ясовано типологію внутрішньотекстової парцеляції, визначено її вияви на різних рівнях тексту, простежено співвідношення актуалізації із внутрішньореченневою і внутрішньотекстовою позицією, прокоментовано сильний / напівсильний / слабкий вияв актуалізації та її співвідношення із внутрішньотекстовою парцеляцією, біфуркацією.

Ключові слова: внутрішньотекстова актуалізація, типологія актуалізації, рівні актуалізації, парцеляція, біфуркація.

Актуалізаційність належить до тих феноменів внутрішньотекстової організації, що постійно вимагають нових ресурсів і засобів реалізації. Проблеми актуалізаційності здебільшого розглядають крізь призму порядку слів, оскільки зворотний (непрямий) порядок слів завжди спрямований на наголошення певного реченневого компонента, його інтонаційне і смислове виділення (див. праці Ш.Баллі, В.Виноградова, В.Гака, Н.Гуйванюк, С.Єрмоленко, М.Жовтобрюха, М.Пилинського, А.Сеше, І.Слинька та ін.). Водночас актуалізацію цілком правомірно розглядати не тільки на реченневому рівні, але й на загальнотекстовому з урахуванням особливостей її вияву в складному синтаксичному цілому (надфразній єдності), окремому розділі / частині, усьому творі. Не менш значущим постає аналіз актуалізації з урахуванням особливостей актуальності членування речення, його функційної перспективи (пор. праці В.Матезіуса, О.Мельничука, О.Селиверстової, Н.Шведової, Я.Фірбаса та ін.). Вимоги життя, максималізація силового поля засобів масової інформації, прагнення останніх до абсолютної мобілізації і концентрації уваги адресата мотивує витворення нових ресурсів внутрішньотекстової актуалізації, що й зумовлює актуальність дослідження. Його метою є встановлення типологічних особливостей внутрішньотекстової організації і визначення тягlosti основних / неосновних параметрів актуалізації. Мета передбачає необхідність розв'язання таких завдань: 1) встановлення диференційних ознак актуалізації як особливої внутрішньотекстової категорії; 2) з'ясування основних / неосновних засобів внутрішньотекстової актуалізації; 3) простеження співвідношення актуалізаційних напрямів з формально-граматичною і семантико-синтаксичною будовою речення; 4) аналіз внутрішньотекстової актуалізації крізь призму його внутрішньої формальної, смислової членованості і зв'язності; 5) розгляд зв'язку актуалізації з інформативністю, перспекцією, ретроспекцією та іншими текстовими категоріями.

Новизна дослідження мотивована поставленими метою і завданнями, оскільки вперше з'ясовуються диференційні ознаки внутрішньотекстової категорії актуалізації.

Визначальним принципом актуалізації на текстовому рівні постає максимальне посилення певної текстової категорії, її значущості. Актуалізаційний потенціал притаманний усім текстовим категоріям, водночас висунення елементів одних категорій сприймається відразу (пор. компоненти категорій інформативності, модальності, завершеності, комунікативної настанови, концептуальності заголовка як одного з найбільш репрезентативних начал тексту: *Верховний Суд і гречка «Льоні-Космоса»* (Україна молода. – 2007. – 14 грудня); *Дмитро Путінович* (Україна молода. – 2007. – 14 грудня); *Не всі жінки – відьми* (Україна молода. – 2007. – 14 грудня); *«Регіони» перед смертю не надишуться* (Україна молода. – 2007. – 12 грудня); *Остання посадка – на «Совки»* (Україна молода. – 2007. – 11 грудня); *В обіймах Медведєва* (Україна молода. – 2007. – 11 грудня) і под.), актуалізаційний напрям інших текстових категорій вимагає від читача посиленої уваги.

Внутрішньотекстова актуалізація може бути сильною, напівсильною і слабкою, що визначається кількома чинниками: 1) позицією у текстовій структурі – початок (ініціальний статус), середина, кінець (постпозитивно-кумулятивний вимір); 2) статусом самої текстової одиниці; 3) силою міжреченневих синтаксичних зв'язків (нааявністю засобів посилення / послаблення доцентрових / відцентрових тенденцій); 4) активізацією / нейтралізацією міжреченневих семантичних відношень; 5) підпорядкованістю актуалізованого

елемента розкриттю загальної ідеї. Сильна актуалізація завжди пов'язана з ініціалізацією, оскільки в цій позиції будь-який елемент постає в найбільш напруженій формі: *Відсьогодні Україна стає сусідкою Шенгенської зони. На кордоні – дорого і менш затишно* (Україна молода. – 2007. – 21 грудня); *Назад, у 2005-й* (Україна молода. – 2007. – 21 грудня) і под. Напівсильний вияв актуалізації зумовлений внутрішньотекстовим виявом актуалізованого елемента: *А потім додав, що сотні тисяч тонн зерна псуються в українських портах, а збитки держави при цьому становлять 200 мільйонів доларів* (Україна молода. – 2006. – 12 вересня); слабкий вияв актуалізації легко простежити в будь-якому постпозитивному детермінанті, дуплексові, де вони набувають особливого смислового забарвлення: *І знову залишився селянин при дорозі...* (Україна молода. – 2006. – 12 вересня). Розмежування сильної, напівсильної і слабкої актуалізації в цьому разі простежується у межах внутрішньореченневої структури. Абсолютна актуалізація пов'язана з парцеляцією, що охоплює різноманітні вияви. У силу цього актуалізацію слід розглядати з опертям на відповідний мовний ярус, оскільки насамперед актуалізація прямо корелює з ustalеним порядком слів і будь-яке відхилення від його нормативних засад постає засобом актуалізації. Найпростішим виявом такої актуалізації є, поза всяким сумнівом, винесення в ініціальну позицію дієслова–присудка типу *Гряде день новий* (Україна молода. – 2006. – 12 вересня). Саме в цьому розрізі варто розмежовувати заявлені різновиди актуалізації

Актуалізація може виявлятися у членуванні єдиного смислового тла на кілька текстозначущих компонентів (*На львівській Площі Ринок уперше встановлять камери відео спостереження. Вони потрібні винятково задля охорони та збереження старовинних пам'яток Львова, запевняють міські чиновники. Адже історичні споруди в центрі міста неодноразово піддавалися оскверненню місцевими хуліганами* (Україна молода. – 2007. – 11 грудня)) і максимумом / мінімумом перетворення елементів мови в елементи мовлення (*Частина потрапила в оточення, хлопець опинився в полоні. Та через декілька годин утік. У ліс. Прийшов до партизанів. Під Києвом, біля Василькова, зустрічав третю танкову армію. А потім – Сандомир, Берлін, Прага. До партії не вступав* (Українське слово. – 2004. – Ч. 37. – С. 1); *Випускників зустріли. Кулі у стелу* (Заголовок). *П'яний чоловік ні з того ні з сього розстріляв двох незнайомих* (Україна молода. – 2007. – 8 лютого)); тенденціями індивідуалізації понять (локалізація, кількісна детермінація, темпоральна дейксисність та ін.).

З-поміж наявних лексичних, фонетичних, морфологічних, синтаксичних, тектонічних і графічних актуалізаційних форм особливої уваги заслуговують лексичні, синтаксичні, тектонічні і графічні, що можуть поєднуватися і складати внутрішньотекстову амальгамність, основним призначенням якої постає постає максимально посилене виділення реми із загального складу речення: **Обережно: Уряд думає!** *Через незбагненну ініціативу Кабміну – обмеження експорту зерна – ми можемо позбутися частини урожаю. Хоча «аграрна революція», яка нині почалася у світі, дає змогу всім охочим добре заробити, не відходячи від земельних ділянок.*

В останню декаду лютого український уряд зробив крок, якого від нього з нетерпінням чекали аграрії, експерти та навіть частина тверезомислячих державних чиновників, — дозволив вільно продавати за кордон фуражне зерно. Втім зернотрейдери та аналітики в один голос стверджують: пізно! Проблему агропромислового комплексу цим кроком не розв'язали. І, власне кажучи, розв'язувати не намагалися.

Вантажимо тільки гниле! (Україна молода. – 2006. – 12 вересня). Графічний знак – пряма лінія – підкреслення тут використана для внутрішньотекстового членування на два смислових потоки, де перший висвітлення найбільш значущих – ударних смислових компонентів, що подалі розгортатимуться в ємні смислові блоки – від складних синтаксичних цілих (пор.: *Першим провісником грядущих змін у вітчизняній експортній політиці, як це не дивно, стала поїздка американського посла Уїльяма Тейлора на зерновий термінал у порту «Південний» (Одеська область). Вдивляючись у блакитні далі й не зводячи при цьому погляду з переповнених складів, він заявив, що кабмінівські квоти на експорт зерна завдають Україні великої шкоди і наша держава, будучи шостим експортером зерна у світі, нині втратила імідж надійного постачальника. А потім додав, що сотні тисяч тонн зерна псуються в українських портах, а збитки держави при цьому становлять 200 мільйонів доларів* (перше речення – зачин, інтерпозитивне – розгортання-кульмінація, останнє – кінцівка-висновок). Смислове навантаження графа постає промовистим за усього прочитання тексту, оскільки він цілком логічно розчленовує на зачинове тло і панораму розгортання, де викладена препозитивна інформація розгортається і деталізується. Кожен з елементів цього зачину-тла виступає опертям для відповідного внутрішньотекстового заголовка, що є засобом членування тексту та його зв'язності водночас, реалізуючи комплекс модульностей, насамперед суб'єктивної, поза якою текст як кодувально-декодувальна міжособистісна величина не може постати. Досить яскраво виражають авторські інтенційно-модальні настанови внутрішньотекстові заголовки, що, реалізуючи рему тексту-складного синтаксично цілого, виконують одночасно функції членування, зв'язності та ін., пор.: **«Мамо, а навіщо ми цю яму копали?!»**; **Відкрито російський зерно провід**; **Вирощуйте банани, панове фермери!**; **Кримінальний блиск «чорного» зерна**; **Ми слабі...** **І в цьому наша сила!** (Україна молода. – 2006. – 12 вересня) – збережено увесь обсяг графічно-типологічного зображення. У заголовку часто може опускатися постпозитивна (друга) предикативна частина, чим досягається максимальна актуалізація не тільки самого заголовка, але й тексту загалом: *Чим вище злетити...* (Україна молода. – 2007. – 25 грудня), а винесений у підзаголовок компонент анотує і мотивує подальший виклад: *Київська прокуратура пред'явила экс-міністру транспорту Рудьковському обвинувачення*

за “літакове” марнотратство (Україна молода. – 2007. – 25 грудня). Водночас у заголовку набуває поширення ініціальна сегментація як різновид актуалізації, коли в абсолютний початок виноситься найбільш інформаційно значущий компонент, що інколи супроводжується атрибутивно-кваліфікаційним елементом. Таким ініціальним компонентом може поставати детермінант, зв’язок якого з реченнєвою структурою є слабким і його ініціалізація постає як природна. Ініціалізація, наприклад, локативного детермінанта уможливує концентрацію уваги на одній з визначальних текстових категорій – категорії місця: *У Чигирині – знову зустрілися представники фінансових кіл для вирішення питання щодо реставрації цієї унікальної пам’ятки* (Україна молода. – 2006. – 12 вересня). Особливо значущою постає ініціалізація сильнокерованого валентно зумовленого об’єкта, що в цьому разі окреслює найприкметніші його вияви і є засобом внутрішньотекстового переміщення уваги із суб’єкта на об’єкт і надання йому особливої значущості: *Найжурнішій иматки – опозиції* (Україна молода. – 2006. – 27 грудня). Внутрішньотекстова модель “ініціальний об’єкт ↔ постпозитивний адресат” виступає досить продуктивною в силу вивіщення цих ролей як найбільш значущих, а суб’єкт є імплікованим: *Подарунки – дітям* (Україна молода. – 2006. – 27 грудня); *Увагу – звірятам* (Україна молода. – 2006. – 27 листопада) і под.

Загалом актуалізація постає найрегулярнішою на синтаксичному рівні у формі порядку слів, що є первинним засобом реалізації парцеляції навіть у заголовках: *Ще не вмерла польська віза* (Україна молода. – 2007. – 21 грудня) та ін. Таке парцелювання активно застосованим постає щодо прирємних компонентів: *І збурена злістю собака гавкнула. Люто, з останніх сил. На води, на святковий берег, на білу байшту, де стояв її хазяїн* (О.Гончар). Парцеляти *Люто, з останніх сил. На води, на святковий берег, на білу байшту, де стояв її хазяїн* функційно не тотожні, оскільки перший акцентує (*Люто, з останніх сил*) власне-означальну семантику, а другий (*На води, на святковий берег, на білу байшту, де стояв її хазяїн*) акцентує об’єкт. Цей об’єкт репрезентовано через три послідовно уточнювальні компоненти, приєднані опосередкованим підрядним синтаксичним зв’язком. Тому панорамно ємний об’єкт уваги головного персонажа твору О.Гончара “Пальма” звужується і нарешті постає в найчіткішому вимірі “*на білу байшту, де стояв її хазяїн*”.

Актуалізаційні ряди парцельованих одиниць несуть у собі потужний емоційно-експресивний і когнітивно-інтерпретаційний потенціал, оскільки єдине смислове тло передається через призму: 1) виокремлення наслідкових, умовних, причинових, цільових відношень як потужних текстотвірних начал, які водночас належать до найбільш функціонально значущих: *Пригадували полум’яні Тарасові рядки й дивулися. Бо то були справжні відкриття, несподівані, вражаючі* (В.Захарченко. Поет з горніх Шевченкових вершин: Шевченківські мотиви у творчості Василя Симоненка // Літературна Україна. – 2001. – 22 березня); *Як просто сьогодні стати „зіркою” телеекрану! Що раку ногу одірвати! Бо телеоператори буквально за кожним куцем чатують, аби зняти вас прихованою камерою, а потім у якійсь розважальній програмі показати* (М.Прудник. Прихованою камерою // Літературна Україна. – 2002. – 12 серпня); 2) надання комунікативної достатності парцелятам, особливо це виступає показовим за парцелювання головних членів речення: *Отут він мене здивував. Бо двері млосно риннули і увійшла. Лісова юнка* (Б.Жолдак); 3) опосередкованого співвідношення з головною частиною кожного наступного компонента актуалізаційного ряду парцелятив та інше (де кожен наступний елемент опосередкування замкнутий і на попередню предикативну частину і на головну одночасно, але сила його доцентрових зв’язків послаблена, останнє інтенсифікується ступенем опосередкування), пор.: *Я прийшов сюди з тривогою і надією. Бо мною пройдено уже чимало. Бо почуте і побачене тривожить мою душу. Бо кожен штрих відчутого пройшов крізь мою власну душу. Оскільки я це відчував як пережите не один, не два рази. Незважаючи на те що це відбувалося так давно, так давно... Що вже й забути пора* (А.Яна) тощо.

Найпоширенішим засобом актуалізації, спрямованої на розчленування єдиного смислового тла постає парцеляція повторюваного присудка як екзистенційного компонента реченнєвої структури, де кожен парцелят навантажений власним рематичним тлом: *Хлопець активно працював. Працював із завзяттям. Працював із наполегливістю. Працював із готовністю завтра виконувати удвічі й утричі більше* (Україна молода. – 2006. – 26 грудня).

Кожній одиниці на текстовому рівні притаманна функція комунікативної достатності і їй властиві внутрішньотекстові валентні потенціали. Розглядаючи терміни валентної граматики, Ю.С.Долгов констатує, що “Одна фонема, якій властивий сигнал значення, інтонація, наголос, може в мовленні стати реченням, а не просто звуком мовлення, наприклад, О!, У..., А?. Цим ... одиницям, звичайно, притаманна валентність, а в тексті вони поєднуються, сполучаються, набувають значення тексту. Як одиницям мови і мовлення їм властиві всі ознаки речення, хоча б у нульовому варіанті” [Вихованець 1992, с.30]. У силу цього визнається внутрішньотекстова валентність кожного його складника. На реченнєвому рівні уже досить серйозно прокоментовані видозміни під час незаповнення певного валентного гнізда (пор. пари типу *вишивати рушник // вишивати; читати повість // читати*), імплікуванні (*солити* (→ *сіллю*), *перчити* (→ *перцем*), *косити* (→ *косою*)), на текстовому ж рівні подібний аналіз зовсім не виконувався.

У текстових структурах значущими постають навіть такі видозміни реченнєвих структур, що подекуди можуть бути покваліфіковані як порушення звичайної норми, пор.: *Чуш. Нікому это не нужно. Хотя бы*

потому, что под всем, что будет сказано ниже, есть хорошая доказательная сила. Документы уголовных дел, протоколы следственных органов, заявления реально существующих людей.

Которые, будучи сложенными вместе, убедительно доказывают: Константин Титов может и не ходить на будущие выборы. Потому что, кто бы ни стал губернатором Самарской области, хозяином в ней все равно останется Титов и его ближайшее окружение. Богатейший регион России сегодня полностью оказался в руках весьма ограниченной кучки людей. И именно от них зависит: будет ли завтра в области газ, свет, горячая вода. Говоря проще, от них зависит все” (Московский комсомолец. – 2000. – 25.05 – 1.06. – С.9). Абзац текстової структури розпочато сполучним словом “*которые*”, що однозначно сигналізує про необов’язкову і передбачувану форму підрядного прислівного зв’язку, за якої наявність залежної предикативної частини мотивована частиномовною семантикою іменників “*документы, протоколы, заявления*”. Розчленування єдиної структурної і смислової структури, що передбачає і комунікативну цілісність, внаслідок чого витворюється складне речення з внутрішньо притаманними йому зв’язками (*Никому это не нужно. Хотя бы потому, что под всем, что будет сказано ниже, есть хорошая доказательная сила. Документы уголовных дел, протоколы следственных органов, заявления реально существующих людей.*

Которые, будучи сложенными вместе, убедительно доказывают: Константин Титов может и не ходить на будущие выборы. Потому что, кто бы ни стал губернатором Самарской области, хозяином в ней все равно останется Титов и его ближайшее окружение) зумовлює постановня якісно нових і текстово значущих компонентів. Структурно і семантично ніяк не може бути виправданим розчленування цілісності, окресленої розгорнутою парою “*документы, протоколы, заявления, которые*”, але виокремлення постає мотивованим за врахування ключового слова статті “Тень губернатора”, яка написана Юрієм Рязьським. Одним із базових ключових слів є іменник “губернатор”, який винесено як неузгоджений посесивний атрибут у заголовок статті. Другим за частотністю і семантичним навантаженням є слова-компоненти пари “*документы, протоколы, заявления*”. Саме на них ґрунтується основна інформативна насиченість тексту, оскільки автор доводить свою думку документами, витягами з протоколів або покликанням на них та заявами конкретних людей. Ініціалізація компонента “*которые*” призводить до його максимальної актуалізації і наголошення їхньої значущості. Такий різновид парцеляції слід кваліфікувати як біфуркацію, за якої утворюються два рівно важливі інформаційно-смислові потоки. Стилiстична функція абзацу в цьому разі полягає в актуалізації біфурканта Которые, будучи сложенными вместе, убедительно доказывают: Константин Титов может и не ходить на будущие выборы. Потому что, кто бы ни стал губернатором Самарской области, хозяином в ней все равно останется Титов и его ближайшее окружение. Таку самостійність варто покваліфікувати як псевдосамостійність, оскільки весь обшир інформації біфурканта спрямований на попередню структуру, поза якою змістова мотивованість сполучного слова “*которые*” не може бути витлумачена та й зрозуміла.

Актуалізованими постають у внутрішньотекстовій структурі і конструкції, яким притаманна доповнювальна семантика. Основним різновидом таких таких утворень є приєднувальні структури, пор.: *Из двенадцати детей в семье осталось лишь четверо: четверых зарезали еще в Афганистане, еще четверых – в Иране, причем трупы сложили на крыльце дома... Афганцы уверены, что и в Киеве их выслеживают, а потому город придется покинуть. Но ведь детям нужно учиться! Так же, как и другим ребятам из семей беженцев. Такую возможность дают всем детям педагоги 224-й киевской школы* (Факты. – 2000. – 1 червня). Приєднувальним конструкціям властива спонтанність повідомлюваної інформації, що постає як щось мимохіть висловлене, додаткове і водночас комунікативно значуще, оскільки воно марковане не лише семантикою зауваги, але й значущістю самої уміщеної інформації, що позначена ознакою уточнення.

Сучасні дослідження актуалізації здебільшого обмежуються аналізом репрезентативності парцельованих (Л.І.Конюхова та ін.), сегментованих (В.Я.Мороз та ін.), повторюваних конструкцій у тих чи інших функційних стилях, коли об’єктом розгляду постає мова сучасних засобів масової комунікації, специфіка художньої стилістики і под. Очевидно, це зумовлюється тим, що такі утворення легко виявлювані на формальному рівні і їхні особливості досить легко прокоментувати на формально-граматичному рівні (пор. аналіз парцелятивів у плані встановлення частотності і функціонального навантаження щодо різновидів складносурядних, складнопідрядних речень, окремих компонентів простого речення тощо). Водночас проблема внутрішньотекстової актуалізації набагато ємніша і вимагає прискіпливішого погляду на неї, оскільки пов’язана за своєю природою з будь-якою текстовою категорією. За допомогою парцеляції та різноманітних засобів її реалізації висуваються у тексті на передній план і постають композиційно значущими у його структурі компоненти будь-якої внутрішньотекстової категорії, набуваючи специфічного функційного навантаження. Зосередження уваги на тій або іншій категорії залишає поза увагою загальне тло актуалізації. Очевидно, в тексті особливу вагу має категорія авторизації, вияв якої характеризується широким діапазоном. Авторизація пов’язана з експресивною функцією мови і безпосередньо взаємодіє з категорією оцінки. “Авторизована оцінка – це такий різновид оцінного значення, який поєднує вказівку на автора – суб’єкта оцінки, об’єкт оцінки та характер оцінки (саму оцінку)” [Агафонова 1999, с. 6]. Експлікація (*На мою думку, книжка вдалася*) / імплікація (*Оце так книжка!*) авторизації засвідчує її максимальний / посередній / мінімальний вияв у площині актуалізації, оскільки співвідноситься з прямими (*Я вважав тебе за свого найбільшого ворога* (І.Франко)), непрямими (*Майже всі вважали своє становище занадто низьким для себе* (П.Загребельний)) спектрами репрезентації. До окремого різновиду належить самоавторизація, коли “об’єкт та суб’єкт авторизації

збігаються” [Там само, с.7], пор.: *Жінка тоді посміхнулася до нас – і одразу стала красивою і симпатичною, а ми – грубіянами й чувалами без совісті* (Ю.Яновський).

Непоодинокими постають спроби диференціювати типи речень за ступенем вияву в них авторизації, вирізняючи 3-поміж них: 1) речення з кваліфікувальною авторизацією (*А я все-таки не вважаю нашу літературу за жебрачку* (Леся Українка)); 2) речення з авторизацією сприйняття (*Себе вже бачив першим музикантом* (І.Драч)); 3) речення з авторизацією вияву (*Мама застала доню гарною проти дзеркала в новій рожевій сукенці з червоними плямами на личку* (Ірина Вільде)). Такі підходи цілком прийнятні, оскільки дозволяють простежити співвідношення речення і висловлення в найбільш напруженому для останнього вияві – внутрішньотекстовому.

До постійно актуалізованих компонентів належить заголовок (*На “вічні питання” відповідає світогляд* (Слово Просвіти. – 2000. – Квітень (специвипуск)); *Жіноче ім'я як епізод історії; Право нації і права людини; Чи є, чи нема?; “Веселка” живе Україною* (Там само)), якому притаманні визначальні параметри актуалізації усіх текстових категорій.

До актуалізованих внутрішньотекстових величин належать вищо-часові форми дієслів-присудків, оскільки “Вибір темпоральних форм і їх комбінацій в тексті визначається не реальним моментом мовлення, а уявою мовця про співвідношення часу і події і часу її сприйняття, спостереження. ... точка відліку часу не фіксована моментом породження тексту, вона рухлива і може переміщуватися за волею мовця, як його спостережливий пункт, у різних напрямках щодо осі подій, займаючи позицію, синхронну тому, що відбувається, там, де мовець мисленнєво поміщає себе в хронотоп актуалізованих картин і подій, відновлюваних пам'яттю або змальовуваних уявою, фантазією” [Грушевская 2002, с.92]. Взаємодія хронологічно-календарного, текстово-подійного, де значущим постає релятивний, таксисний зв'язок усіх предикатів тексту, перцептивно-адресатного часу у тексті призводить до витворення та актуалізації аористної (*Проміняли свою добру рідну матір – на п'яницю непотребную, а в придаток ще і – в додали* (Т.Шевченко)), перфектної (*Вельможний сон мене здолав, і тут нараз почув я...* (В.Стус)) функцій форм доконаного виду дієлова та імперфектної (*Запахло сонцем, воском і зелом, в мосянжне коливання переліта лить бджола...* (В.Стус)) функції форм недоконаного виду. Породження тексту зумовлює актуалізацію семантики часових форм дієслів-присудків і водночас призводить до відповідного їхнього функційного навантаження. Так, в адекватному темпоративному контексті форми майбутнього часу дієслів доконаного виду можуть реалізовувати ітеративну функцію, яка загалом в основному варіанті їм не притаманна, а за поєднання з часткою *як* реалізують експресивну семантику інтенсивності та неочікуваності події: *Як закричить вартовий ...; Як заголосить мама...* (В.Стус). Загалом вищо-часовим формам дієлова за підтримки їхньої семантики референтними іменами, дейктичними, темпоральними, модальними та іншими показниками належить провідна роль у формуванні текстових фрагментів, поєднання яких створює структуру мовленнєвого твору, його композицію. Саме вищо-часові форми дієслів-присудків витворюють компактно-емні ряди актуалізованих величин, оскільки через їхню призму стають пізнаваними і правильно сприйнятими репродуктивний, інформативний, генеритивний, волюнтивний і реактивний комунікативні реєстри (за Г.О.Золотовою).

Безпосередніми складниками актуалізації виступають метафоричні структури, в яких повною мірою відображаються особливості національно-мовного світобачення, відтворюється образно-асоціативний світ, підтвердженням чого є: 1) антропоцентрична (*Зміє коси рожеві в пахучім любистку зоря* (І.Драч); *До сліз образився, мій білий* (сніг) (І.Драч)); 2) анімалистична (*Чорні птаці нудьги в скажених мартенах років* (І.Драч)); 3) “машинна” (*кермо влади*) метафора. Остання репрезентує образний (*Знову цютливо плаче теплою кров'ю серце* (Ю.Тарнавський); *А місяць у білих споднях з батьком у шахи грав* (І.Драч)) макро- і мікросвіт і поглиблює нюансорику слова, репрезентуючи здебільшого повний вияв **поетемі**, пор.: *Сад має обличчя упира, ...натух від тиші, як від крові, як губи, посиніло його каміння, простягає до ший свій ґрунт, покорчений, як пальці, як очі, вирячені його круглі квіти* (Ю.Тарнавський). У суто авторських метафоричних утвореннях віднаходять вияв новітні асоціації, оскільки “Факти авторського слововжитку така ж невід'ємна риса живої мови, як і нормативно фіксована сполучуваність” [Загнітко 2007а, с.36]. Суттєвим моментом є те, що метафора, за влучним висловом Х.Ортеги-і-Гассети, виконує функції найменування і засобу мислення, адже “...величезна будова Всесвіту, сповнена життям, спирається на крихітне і повітряне тільце метафори” [Загнітко 2007б, с.77].

У поетичному тексті метафори витворюють цілісні ряди актуалізованих величин, пізнання і сприйняття яких розкриває авторський асоціативно-образний світ. Такий світ з відповідними парадигмами метафор є спрямований одночасно в національно-мовну картину світу і в авторські інтенції. Цілісно емне сприйняття метафорики певної національної літератури розкриває арсенал заангажованих образів і завдяки цьому легко простежити її паралелізм / непаралелізм національно-мовній базі. Так, в українському художньому мовленні широко жививано постає метафора, що ґрунтується на певних зоореаліях: *Яксь собака винишпорила, що в листі друковане...* (М.Коцюбинський); *Безтурботні телята, думає Петро про свою дочку і зятя* (М.Чабанівський); *А соцький, він свиня пиката, нехай минає мою хату* (М.Кропивницький); *Кудлата голова чорного пуделя підводиться від газети* (В.Винниченко); *Я – Україні соловей* (В.Соловей); *Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, скванно ховаючи щось за пазуху* (М.Коцюбинський) та ін. У таких випадках відбувається актуалізація семантики категорій експресивності та емоційності, одним із виявів яких виступає

метафоричне значення слово, що за своїм потенціалом, поза всяким сумнівом, належить до ядерної площини цих категорій.

Ряди актуалізованих форм або актуалізаційні ряди у внутрішньотекстовій структурі можуть займати цілісну горизонтальну площину або бути перерваними. Інколи така перерваність є надзвичайно насиченою, оскільки перший компонент актуалізаційного ряду займає першу позицію, а останній є завершувальним елементом тексту. У такому разі варто говорити про обрамлювальний статус актуалізованих рядів (*Запахло сонцем, воском і зелом... вона зазолотіє щедрим соком сонця* (В.Стус)). Інколи актуалізований ряд може бути трикомпонентним, коли його елементи відповідно посідають передній, середній і крайній план тексту.

Складнішим є вияв актуалізованого ряду в тому разі, коли один з компонентів імплікується і його статус пізнаваний тільки через синтагматично наявні структури.

Актуалізованим рядом належить провідна роль у композиційно-сюжетному оформленні тексту, його викінченості. Завдяки виокремленню наявної в них інформації та реалізації емоційно-експресивного тла постають виокремлюваними значущі модальні, інформативні, рамові та інші сутності тексту. Розгляд актуалізаційних можливостей не тільки текстових категорій, але й кожного елемента тексту дозволить побудувати теорію загальної і часткової внутрішньотекстової актуалізації.

Література

- Агафонова 1999: Агафонова А.М. Авторизовані конструкції в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1999. – 19 с.
- Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.
- Грушевская 2002: Грушевская Т.М. Политический дискурс в аспектах газетного текста. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2002. – 116 с.
- Долгов 1999: Долгов Ю.С. Термины валентностной грамматики // Вестник МСУ. – 1999. – Т. 2. – N 4: “Vocabulum et vocabularium – 7”. – С. 28-32.
- Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Загнітко 2007а: Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису. – Вид. друге, виправл. і доп. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 294 с.
- Загнітко 2007б: Загнітко А.П. Лінгвістика тексту. – Вид. друге, виправл. і доп. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2007. – 313 с.
- Золотова 1997: Золотова Г.А. Аспектологические проблемы с точки зрения структуры текста // Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ им. М.В.Ломоносова. – Т. I. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1997. – С.91-102.
- Кибрик 2005: Кибрик А.Е. Константы и переменные языка. – СПб.: Алетейя, 2005. – 720 с.
- Конюхова 1999: Конюхова Л.І. Явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1999. – 17 с.
- Мороз 1997: Мороз В.Я. Називний уявлення як функціональна і граматична категорія в сучасній українській літературній мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – 23 с.
- Мустайоки 2006: Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.
- Русская 1979: Русская грамматика. – Т.2 – Прага: Academia, 1979. – XIV с., с. 667-1093.
- Селиверстова 2004: Селиверстова О.Н. Труды по семантике. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 960 с.
- Слинько 1994: Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
- Телия 1981: Телия В.Н. Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – 265 с.
- Тошович 2006: Тошович Б. Экспрессивный синтаксис русского и сербского / хорватского языков. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 560 с.
- Теория 1990: Теория метафоры: Сборник. – М.: Прогресс, 1990. – 427 с.
- Шведова 2005: Шведова Н.Ю. Русский язык: Избранные работы. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 640 с.

The typology of infratextual parcelling is found out, certainly its displays on the different levels of text, correlation of actualization from infrasentence and by infratextual position is traced, strong / semigreasy / weak display of actualization and its correlation with infratextual parcelling, bifurcation are commented.

Keywords: infratextual actualization, typology of actualization, levels of actualizations, parcelling, bifurcation.

Надійшла до редакції 30 серпня 2007 року.

ДИСКУРС-АНАЛИЗ КАК СПОСОБ ПОСТИЖЕНИЯ СВОЕОБРАЗИЯ
СОВРЕМЕННОЙ ДРАМАТУРГИИ

У статті обґрунтовано ефективність застосування методик дискурсивного аналізу для більш адекватного сприйняття своєрідності сучасного драматургічного твору у його текстовій іпостасі. На матеріалі сучасної комедії (авторська кваліфікація) Н. Коляди „Тутанхамон” показано, що дискурс-аналіз дозволяє у більшій мірі, ніж традиційні філологічні підходи до вивчення мови драматургії, врахувати взаємозв'язки цього жанру з позамовною дійсністю, а також розглянути систему експліцитних та імпліцитних зв'язків, які формуються у словесному просторі п'єси.

Ключові слова: дискурс-аналіз, дискурсивні методики, персонаж, діалогічність, структура п'єси, мовлення героя, „голос” автора.

Попытка анализа дискурса, попытка исследования дискурсивных построений текста обещает применительно к театру интересные результаты.

Патрис Пави, «Словарь театра».

О спектаклях Коляды много пишут. Между тем загадка «феномена Коляды» ещё не раскрыта.

Возможно, один из путей к его постижению – в осознании, что Н. Коляда улавливает перемены в состоянии современного общества, происходящую на наших глазах смену системы ценностей. Создаваемая им картина мира передаёт образ времени, и этим объясняется интерес к его творчеству.

Нина Малыгина, «Репетиция несыгранной свадьбы»

В ряду других жанровых разновидностей художественной литературы драматургические словесно-художественные произведения, вне всякого сомнения, отличается своеобразием, которое обуславливается не только необходимостью соответствия определённым жанрово-стилистическим параметрам (для драматургии в число этих параметров входят преобладание *диалоговой формы*; характерное композиционное устройство: деление на *действия, акты, сцены* – и т.д.), но и спецификой тех связей, которые формируются у *текста пьесы* в процессе контактирования с другими коммуникативными системами. Текст пьесы в данном случае рассматривается как исходный вариант бытования произведения драматургии, своеобразная «точка отсчёта» для всех последующих – преимущественно сценических – трансформаций данного изначально в текстовом виде драматургического содержания, у которого при функционировании обнаруживаются связи с различными коммуникативно-речевыми подсистемами национального языка (функциональными стилями и иными подязыками, входящими в его состав); системами, в которых в социуме осуществляется культурное, политическое, экономическое и иного рода взаимодействие, и т.д.).

На то, что собственно *текст пьесы* – это лишь одно из звеньев (хотя и самое важное, по мнению многих) в цепи постижения концептуально-эстетического содержания практически любого произведения драматургии, исследователями, причём представляющими *разные* научные области, указывалось неоднократно. Особенно активно данный аспект изучения драматургии стал разрабатываться со второй половины XX-го века сторонниками французской школы театральной семиотики, представляющей одно из ответвлений постструктурализма: работы Р. Барта, П. Пави, А. Юберсфельд и др. (основы же семиотического понимания театра были заложены ещё в 30-е гг. XX века в исследованиях Я. Мукаржовского, П. Богатырёва, О. Зиха и др.). Концепцию этой школы М. Я. Поляков, посвятивший семиотической проблематике театра один из разделов своей монографии «О театре: поэтика, семиотика, теория драмы» [8], определяет как *аналитическую*: «В соответствии с этой концепцией единицей театрального знака является каждый значащий элемент спектакля. ... Единицу театрального знака можно с этой точки зрения определить как единичный элемент образного материала, обладающий интонационной динамикой. Взаимоотношения отдельных театральных знаков создают на основе контрапункта информационную полифонию, характеризующую театральный язык» [8, с. 28]. Вторая (противоположная первой) из основных концепций, отражающих представления современной науки о знаке в театре, вслед за С. Шварчинским, названа исследователем *интегрирующей*: «Она рассматривает многослойность театрального знака и оперирует понятием особых серий гомогенных единичных знаков в рамках сложного театрального знака или, как называет их И. Брах, «комплексных знаков». В основном эту концепцию развивали польские семиотики (Т. Ковзан, И. Брах, З. Осиньский и др.)» (цит. за: [8, с. 29]).

Попытка создать на основе двух указанных концепций итоговую, обобщающую все частные исследования семиотическую теорию театра была предпринята известной французской исследовательницей А. Юберсфельд, которая в своих книгах («Читать театр» (1977), «Школа зрителя. Читать театр – II» (1981) и др.) развивает концепции как французской, так и польской школ семиотики театра. По мнению А. Юберсфельд, принципиальная трудность в анализе театрального знака связана с его «полисемичностью», предопределяющей сложность процесса формирования драматургического смысла. «Принимая во внимание число кодов в театральном представлении, – пишет она, – можно утверждать, что театральный знак является сложным понятием, которое вводит в игру не только существование, но и некую суперпозицию знаков... Понятие знака теряет свою точность, и нельзя установить минимальный знак; невозможно, как этого хотел Ковзан, определить минимальное единство представлений...» (цитируется по: [8, с. 29]). «Семантика театрального действия понимается Юберсфельд как основанная на феномене нонсенса, который, с одной стороны, порождается природой театрального текста, допускающего любые комбинации семиотических единиц – вне зависимости от их онтологической укоренённости или неукоренённости (ориентация Юберсфельд на такой прием создания художественного образа, как оксюморон, т.е., в видении Юберсфельд, «поэтическая фигура невозможного», предполагающая соединение несоединимого в единое целое), с другой – в свою очередь, является креативным по отношению к возможным плюральным версиям семантического прочтения театрального текста, что соответствует постмодернистской концепции нонсенса и «пустого знака» [10, с. 1003].

Рассмотрение текста пьесы (*театрального текста*) с семиологических позиций позволяет А. Юберсфельд прийти к выводу, что театр не является «языком» в строгом смысле этого слова, так как нельзя выделить единицы этого языка и установить строгие правила их объединения, нельзя также однозначно отождествлять ход спектакля (*processus théâtral*) с процессом коммуникации. Однако, по мнению исследовательницы, – и это положение имеет принципиальную значимость для наших наблюдений – текст пьесы *может быть интерпретирован* при помощи лингвистических и коммуникативных принципов (и, соответственно, методик), а спектакль (сценическое воплощение текста пьесы) представляет собой совокупность разнообразных знаков, осуществляющих специфический коммуникативный процесс: процесс коммуникации *актеров* (а через них *режиссера* и *автора пьесы*) с *аудиторией*.

Среди знаков, составляющих спектакль, исследователи-семиологи выделяют знаки *вербальные* (поддающиеся лингвистическому анализу) и *невербальные*; последние рассматриваются как сочетающие в себе свойства *знаков-индексов* и *иконических знаков*, а иногда и *знаков-символов*. Наиболее последовательно эта концепция проводится в появившейся в 1975 г. книге итальянских исследователей Э. Маркони и А. Роветты «Театр как общая модель языка» [13], с точки зрения которых, структура и функционирование театра аналогичны структуре этнического языка: драма – это текст, организованный последовательностью знаков, связанных друг с другом набором правил и законами отражения действительности; помимо этого, текст включает в себя автора, читателя и критика.

Наиболее значимые в первую очередь – для лингвистики и смежных с нею дисциплин) результаты исследования феномена театра с семиологических позиций обобщены М. Я. Поляковым: «... с точки зрения семиотики, спектакль, включая знаки, принадлежащие к разным кодам, может быть понят полностью только при знании всех этих кодов. Однако именно множественность кодов делает спектакль в основном понятным и тем, кто всеми кодами не владеет. Единственной собственно театральной знаковой системой А. Юберсфельд, например, считает систему соответствий между текстом пьесы и спектаклем.

Функционирование знаков в спектакле определяется двумя аспектами их знаковой сущности: парадигматическим, или ассоциативным, который реализуется в возможности замены одного знака другим, и синтагматическим, или комбинаторным, который реализуется в сочетании знаков. Комбинаторные потенции каждого знака, возможность употреблять знаки в одном и том же контексте, а также возможность одновременно сообщать зрителю несколько разнотипных знаков делают объём информации, которую может передать спектакль, практически неисчерпаемым» [8, с. 30].

Исследование драматургического искусства с позиций семиотики позволило на качественно ином уровне вернуться к рассмотрению тех проблем изучения языка театра, которые считались в принципе решёнными или, во всяком случае, уже имевшими некоторые из вариантов решений, базирующихся на традиционных представлениях о специфике художественной речи (так, например, принципиальным для изучения словесного пространства драматургического произведения – в отличие от языка прозы либо лирики – является первоочередное внимание к диалогической речи (речи персонажей) и разноаспектное сопоставление высказываний героев пьесы с эстетически не осложнённым диалогом; особое внимание исследователей традиционно привлекают наделение драматургических персонажей «говорящими» именами и фамилиями и т.д.).

В то же время всё более распространяющиеся в современной лингвистике *функционально-деятельностный* и *антропоцентрический* подходы к изучению фактов и процессов языка и как результат активность взаимодействия языкознания с другими науками, среди которых семиотика занимает одно из ведущих мест, создали предпосылки для более глубокого и многомерного осмысления означенных выше и других характерных параметров языка драматургического произведения, в том числе и в результате расширения диапазона исследовательских приёмов. Так, понимание драматургического текста как *дискурса*,

что правомерно прежде всего по отношению к произведениям драматургии последних лет¹, у которых «связи с жизнью», как правило, наиболее актуализированы, логично повлекло за собой и использование для интерпретирования драматургических произведений совокупности исследовательских методов и приёмов, объединяемых под общим наименованием *дискурс-анализ*, либо *анализ дискурса* (*дискурсивный анализ*).

Показательно, что весомый вклад в разработку дискурсивного анализа, зародившегося на стыке лингвистики, психологии, истории, социологии и этнографии, внесли представители филологического структурализма и постструктурализма (хотя более ранние истоки анализа дискурса прослеживаются, по мнению исследователей, уже в трудах В. Я. Проппа о структуре волшебной сказки и работах М. М. Бахтина по философии диалога) – в первую очередь в этой связи называют работы Р. Барта, Ц. Тодорова, У. Эко, А. Греймаса, Е. Ландовского и нек. других. Выражение «анализ дискурса», как известно, впервые было введено в употребление (наряду с самим термином «дискурс») в середине XX-го в. американским учёным-дескриптивистом З. Хэррисом, который разумел под этим понятием одну из сторон дистрибуции (дистрибутивный анализ как исследовательский приём лингвистики также получил в концепции этого учёного существенную разработку) на базе эквивалентности между фразами и их составляющими; как высказывание, надфразовое единство в контексте других единиц и связанной с ними ситуации. Современная наука характеризуется неоднозначностью подходов к пониманию дискурс-анализа, которая зависит как от сферы его применения (данным термином активно пользуются представители большинства гуманитарных областей), так и от целого ряда других факторов. В языкознании «под анализом дискурса понимается синтетическая лингвистическая дисциплина, изучающая структуру синтаксических последовательностей, больших, чем высказывание, с точки зрения их порождения и использования в реальных условиях человеческой коммуникации, а также жанровые особенности различных видов таких последовательностей. В разных странах в анализе дискурса реализуются несколько различные подходы. В результате можно говорить об американском, французском, русском, немецком или голландском анализе дискурса, хотя взаимовлияние школ (прежде всего, влияние французской и американской традиций на все прочие) весьма велико» [3, с. 167].

Понятие «дискурс» оказалось весьма продуктивным и для исследовательской деятельности уже упоминаемой французской школы театральной семиотики, которые, в частности, разграничили *дискурс спектакля* и *дискурс персонажа* (*индивидуальный дискурс*), а также предложили ряд схем *структурирования театрального дискурса*: «Если под речью (дискурсом) подразумевается «высказывание, рассматриваемое с точки зрения дискурсионного механизма, который его обуславливает» (Геспен ...), то дискурс спектакля есть организация текстовых и сценических материалов в соответствии с ритмом и взаимозависимостью, свойственными этому поставленному спектаклю» [7, с. 167]; «Театральный дискурс по своей природе есть вопрос о положении речи: кто с кем говорит и в каких условиях можно говорить?» (цитируется по: [7, с. 82]); «... эпизод, высказывание (в театральной речи – И.З.) имеют для субъекта «смысл» только в той мере, в какой он понимает, что он относится к тому или иному дискурсивному построению» [цитируется по: 7, с. 83].

В настоящее время достаточно чётко определены ряд аспектов дискурсивного анализа, отличающихся прежде всего различным пониманием термина «дискурс». К примеру, Э. В. Чепкина в словарной статье «Языковедческие функциональные методы: дискурсивный анализ» [12] определяет четыре направления, по которым может вестись исследование дискурса, отмечая при этом, что их объединяющих «взгляд на дискурс как на комплексный объект исследования, не поддающийся анализу на основе традиционных лингвистических методик, т.к. дискурсивные правила неимманентны правилам языковой системы» [12, с. 662]: 1) анализ «способов связности и других языковых практик, экстраполированных за пределы предложения, что позволяет выявить коммуникативную компетенцию говорящих, а также учесть влияющие на процесс текстопорождения культурные факторы, которые не относятся к собственно языку» [12, с. 662] (данный подход основывается на понимании дискурса как группы высказываний, связанных между собой по смыслу и/или некоторым способом внутритекстовой организации (точка зрения Э. Бенвениста, П. Серио и др.); 2) изучение дискурса как явления речи, противопоставленного тексту как абстрактной грамматической структуре (дискурс при этом трактуется как устный или письменный текст, вербальный продукт коммуникативной деятельности, высказывание-результат, являющееся объектом интерпретации для реципиентов; подобный подход реализуется преимущественно в рамках теории речевых актов; 3) подход к дискурсу как к комплексному «коммуникативному событию» (ван Дейк), протекающему между адресантом и адресатом в определенном социальном контексте (временном, пространственном и др.) и вобравшему в себя не только вербальные и невербальные составляющие как письменной, так и устной коммуникации, но и всё многообразие исторической эпохи, богатство индивидуальных характеристик участников акта общения (социальных, культурных, психологических); в рамках этого направления анализа дискурса особую значимость приобретает динамический аспект функционирования текста; 4) идущее от концепции М. Фуко (философское истолкование дискурса, отличающееся от перечисленных выше значительно большей степенью абстракции) рассмотрение дискурса как социально обусловленной системы речи и действия, социальной информации, предписывающей

¹ Понимание современного драматургического текста как дискурса подробно обосновано в нашей докторской диссертации [2, глава I, § «Драматургический текст как дискурс»].

правила говорения, которая может быть репрезентирована, например, социальной общностью либо типом культуры. На наш взгляд, при интерпретировании художественной драматургической речи особую значимость приобретают подходы 1) и 3) к пониманию дискурсивных образований – как наиболее адекватно передающие специфичность и самого *процесса создания текста* пьесы (постоянное взаимодействие с экстралингвистической реальностью), так своеобразие текстовой ипостаси произведения драматургии в качестве *результата деятельности* драматурга и одновременно *основы* (стимула) для дальнейших действий режиссёра, актеров и всех других, переводящих текст пьесы в иную – *сценическую* – ипостась.

При этом нет сомнений, что дискурс-анализ драматургических произведений (а пьес современного периода – в особенности) позволит не только более глубоко и многосторонне исследовать специфику данных коммуникативно-речевых структур в аспекте коммуникативной стилистики художественного текста, однако и даст возможность уточнить, дополнить рядом характеристик уже существующие дискурсивные методики, поскольку художественная драматургическая речь (коммуникативно-речевое образование, по определению являющееся эстетически осложнённым), несомненно, будет способствовать более отчётливому, нежели иные функционально-речевые системы, выявлению ряда специфических языковых признаков, воплотивших влияние на текстопорождение факторов, которые находятся за пределами текстовой структуры в её традиционно лингвистическом понимании.

Остановимся более подробно на рассмотрении одного из характерных качеств драматургической речи, лингвистический (точнее – коммуникативно-лингвистический, или лингвопрагматический) механизм которого пока ещё не получил детального описания (несмотря на то, что исследователи драматургии практически единодушно признают существование данного феномена). Речь идёт в данном случае о так называемой *диалогичности* – свойстве, которое в той или иной мере присуще любому речевому произведению, так или иначе проявляется при любом использовании языка, однако, по общему мнению, максимально способно проявиться именно в драматургической речи.

Разработка этого понятия в философском и общегуманитарном ключе во многом связана с работами М. М. Бахтина, который определил диалогичность как «открытость сознания и поведения человека окружающей реальности, его готовность к общению «на равных», дар живого отклика на позиции, суждения, мнения других людей, а также способность вызывать отклик на собственные высказывания и действия» [11, с. 110]. Чрезвычайно ценным в бахтинской концепции диалога представляется разработка спектра отличных друг от друга степеней выраженности проявлений диалогичности в разных коммуникативных контекстах – преимущественно в ситуациях межличностного взаимодействия, однако и в общении иного, более глобального масштаба, в которое вовлекается множество других форм коммуникации (к примеру, различные тексты культуры и т.д.). Принципиально важным видится и аргументированный исследователем вывод о том, что диалогичность в широком понимании закладывает *основу художественного творчества* в целом и *творчества словесно-художественного* как одной из его разновидностей: «Каждое большое и творческое словесное целое есть очень сложная и многоплановая система отношений. При творческом отношении к языку безголосых, ничьих слов нет. В каждом слове – голоса иногда бесконечно далёкие, безыменные, почти безличные (голоса лексических оттенков, стилей и проч.), почти неуловимые, и голоса близко, одновременно звучащие» [1, с. 303].

В конце XX-го – начале XXI-го столетий, как представляется, можно говорить о расширении терминологического содержания понятия «диалогичность», чему, помимо опоры на идеи М. Бахтина и других учёных, заложивших основы диалогического понимания словесно-художественного творчества, немалой степени способствовало бурное развитие научных дисциплин выраженной коммуникативной ориентированности: лингвистической прагматики и прагматилистики, коммуникативной лингвистики, теории и практики речевой коммуникации и, наконец, коммуникативной стилистики художественного текста. Термин «диалогичность» нередко теперь употребляется для обозначения характерного качества коммуникативно-речевых образований, передающего особую актуализированность, во-первых, повышенного внимания к *адресату* (как к реальному, так и воображаемому, прогнозируемому); во-вторых, акцентов на взаимодействии с элементами коммуникативной ситуации, в которой сформировалось и функционирует речевое образование, трактуемое как текст в более широком, чем традиционное, понимании.

Осмысление диалогичности в русле означенных подходов послужило толчком для более детального изучения этого качества в коммуникативно-речевых образованиях различной функционально-стилистической принадлежности, в том числе и в разных жанрах художественной словесности. Так, А. Юберсфельд термином «диалогичность» обозначает существенное свойство театральной речи, заслуживающее отдельного рассмотрения и отчётливо обнаруживающееся даже в монологических структурах, которые функционируют в пьесах. Эта диалогичность, по её мнению, обуславливается тем, что театральная речь всегда порождается коммуникативной ситуацией, всегда обращена к кому-либо. Семантика диалогичности пьесы (как и собственно драматургического диалога, где диалогичность проявляется наиболее отчётливо) зависит от «расстановки сил» между персонажами, прямо или косвенно определяемой социальными, идеологическими, культурными и иными дискурсивными факторами: взаимоотношения между персонажами выстраиваются обычно в соответствии с теми общественными статусами, которыми они по воле автора-драматурга наделяются в пьесе.

«Расстановку сил» между действующими в пьесе лицами помогает понять предлагаемая исследовательницей актантная модель театра, разработанная на основе двух популярных структуралистских теорий второй половины XX-го столетия: грамматики повествования А. Греймаса и генеративной грамматики Н. Хомского (прежде всего – его учения о глубинной и поверхностных структурах). Французский учёный А. Греймас, будучи одним из самых ярких представителей нарратологии, вслед за В. Проппом и теоретиком драматургии Э. Сурио, предложил собственную модель актантной системы повествовательного (нарративного) художественного текста, где понятие «актант» является жанровым соответствием персонажа. Если В. Пропп на материале русской сказки установил 31 функцию и назвал семь необходимых для их реализации сказочных фигур – персонажей, одновременно являющихся для этих функций и связующими звеньями (подробный анализ этой концепции см.: [9]), то Греймас свёл выделенные В. Проппом функции к 6 *актантам* и 3 *парам* оппозиций: *отправитель-получатель*, *объект-субъект*, *помощник-противник*, а также применил актантную модель и понятие «роль» именно к повествовательным словесно-художественным структурам.

А. Юберсфельд, развивая далее изложенную концепцию А. Греймаса, переносит актантную модель в сферу драматургии; разработка этой модели базируется на понимании театральной системы как разновидности нарративного текста. Именно поэтому книга А. Юберсфельд «*Lire le Theatre*» (1977) воспринимается большинством исследователей как опыт применения греймасовской семиотики повествования к театральному тексту.

Выстраивая свою модель, А. Юберсфельд в качестве единиц анализа театра как единства текста и спектакля использует понятия «актант», «актёр», «роль» и «персонаж», составляющие, по её мнению, иерархию более или менее абстрактных сущностей (наиболее обобщенное из перечисленных понятий – «актант», самое конкретное – «персонаж»). Определения этих терминов чётко не формулируются, однако, «исходя из употребления этих терминов, значение, которое она (А. Юберсфельд. – И.З.) в них вкладывает, можно определить следующим образом: актант – элемент глубинной структуры «текста-спектакля», выполняющий определенную функцию (субъект, объект, союзник, противник, инициатор, адресат); актёр – элемент поверхностной структуры «текста-спектакля», характеризующийся участием в определённых процессах (Скапен участвует в проделках), а также набором характеристик (пол, социальное положение); роль-функция, пределы действия актёра (амплуа – чистой, невинной девушки, благородного отца, злодея), персонаж – действующее лицо – материализуемое в спектакле при помощи артиста – исполнителя роли. Персонаж выполняет определённые действия и обладает определёнными свойствами (ум, доброта, любовь, красота, вероломство)» [8, с. 39–40].

Применение актантной теории к театральному тексту позволило А. Юберсфельд выделить основные типы актантов, организующих структуру произведений драматургии, а также подробно проанализировать устройство отдельных типов драматургических сюжетов в аспекте взаимодействия в них актантов, сгруппированных попарно. Важнейшим связующим звеном членов таких актантных пар «является отношение, графически выражаемое вектором, обозначающим «стремление, желание», этот вектор всегда исходит от одушевлённого актанта и направлен либо на одушевлённый, либо на неодушевлённый актант» [8, с. 40]. Помимо *пар актантов*, А. Юберсфельд выделяет в театральном тексте *треугольники актантов*, позволяющие структурировать и наглядно представить взаимодействия элементов драматургического сюжета, существенные для его развития (к примеру, *субъект* и *противник* борются друг против друга за *объект*); рассматривает возможные варианты таких треугольников и особенности их строения.

Примечательно, что в качестве иллюстраций высказанных положений исследовательница привлекает лишь классические пьесы: «Царь Эдип» Софокла, «Гамлет» Шекспира, «Лорензаччо» А. де Мюссе, – поскольку для современных пьес, по её мнению, характерно «ослабление субъекта», выражающееся, в частности, в том, что субъектом движет не одно сильное стремление, а множество мелких желаний. С последним утверждением, по нашему мнению, можно согласиться лишь частично. В самом деле, пьесам современного периода (во всяком случае – новейшей русской драматургии) не свойственны глобальные коллизии и конфликты, которыми отличались драматургические произведения (преимущественно – трагедии) прошлого. Однако говорить в сложившейся ситуации об ослаблении субъекта, что применительно к драматургической (и, соответственно, сценической) речи закономерно подразумевает и утрату словом действенности, апеллятивности и других качеств, которые обуславливают выраженную диалогичность словесного пространства пьесы, как представляется, оснований нет.

Более того, на наш взгляд, возможности, способствующие выявлению диалогических качеств слова, в современной русской драматургии шире, нежели те, которые были свойственны драматургии прежде. Это обусловлено, во-первых, активизацией в пьесах последних лет взаимодействия между различными языковыми единицами, отражающими практически всю палитру стилистических регистров национального языка – так, для драматургии нашего времени, как и для всей современной художественной литературы, очевидна экспансия сниженных языковых элементов; совмещение в словесном пространстве пьесы единиц разных функциональных стилей и т.п. Во-вторых, применительно к большинству драматургических произведений (или, во всяком случае, значительной их части) рассматриваемого периода можно говорить о *повышенной дискурсивности* – качестве, под которым мы понимаем *особую значимость* для выражения заключенного в драматургической

художественной структуре концептуально-эстетического содержания *всех (как словесных, так и невербальных) составляющих* речевого события в их *взаимосвязи и взаимозависимости*². Такое понимание близко к философской трактовке одного из недавно вошедших в эту науку терминов – *дискурсия*, «в широком понимании слова ... сложное единство языковой практики и экстралингвистических факторов (значимое поведение, манифестирующееся в доступных чувственному восприятию формах), необходимых для понимания текста, т.е. дающих представление об участниках коммуникации, их установках и целях, условиях производства и восприятия сообщения» [6, с. 332].

Повышенная дискурсивность театрального текста, безусловно, стимулируется и *сценичностью* драматургического произведения – неперенным учётом при создании текстового варианта пьесы того, как этот текст будет функционировать сценическом варианте. Драматургическое слово при этом выступает в качестве *аккумулятора* всех смысловых приращений, которые в ходе протекающих процессов у него формируются, чтобы «быть готовым» к включению в любую из создавшихся впоследствии коммуникативных ситуаций (быть воспринятым *читателем* как адресатом *литературной* ипостаси пьесы; *прозвучать со сцены* в высказывании кого-либо из персонажей, воспринимаемом слушателями – *действующими лицами и зрителями*; быть переведённым *на язык иного искусства*, участвующего в сценической реализации текста пьесы – например, декорации и т.д.). Естественно, что комплекс присущих слову в драматургии функций, который значительно превышает его нагруженность при использовании как в практическом (нехудожественном) общении, так и в других жанрах художественной литературы (и в лирике, и в прозе слово, конечно, эстетически осложнено, но осложнённости эта заметно отличается от осложнённости в драматургии и характером, и объёмом функций), формирует и ряд специфических качеств. На выявление этих качеств, которые с помощью традиционных подходов к изучению драматургического текста обнаруживаются не в полной мере, и должен быть, как представляется, направлен дискурс-анализ произведений современной драматургии.

Весьма «выгодным» исследовательским материалом в русле заявленного подхода видится творчество Николая Коляды, «одного из самых репертуарных», по выражению М. И. Громовой, современных драматургов, в произведениях которого характерные для пьес нашего времени свойства представлены в разнообразной и особо сконцентрированной форме. Внимание режиссёров к творчеству этого драматурга, выразившееся в активной постановке пьес Н. Коляды как во многих городах России, так и за рубежом, позволило, среди прочего, многократно апробировать тексты его произведений на сцене – иначе говоря, увидеть словесное пространство пьес во всём разнообразии свойственных ему в драматургическом дискурсе функций.

Для дискурсивного анализа, как уже отмечалось, особый интерес представляют словесные элементы, которые в той или иной форме отражают совмещение (пересечение, взаимодействие и т.д.) ряда позиций субъектов речи (*пары и треугольники актантов* в концепции А. Юберсфельд), тем самым часто «отсылая» адресата (читателя/зрителя) за пределы конкретного высказывания к различным факторам (элементам дискурса), определённым образом повлиявшим на появление именно этих высказываний в пьесе. Для драматургического произведения перечень таких факторов представляется более объёмным, нежели для других жанров художественной словесности как минимум по двум причинам: во-первых, в связи с неперенным учётом при создании текста пьесы его сценического воплощения; во-вторых, с *a priori* более тесными связями драматургии (современной – в особенности) с внеязыковой действительностью. В этот перечень входит весь *комплекс личностных характеристик* персонажей (социальных, психологических и др.), среди которых особая роль принадлежит *коммуникативно-речевым качествам* (уровень коммуникативной компетентности и т.д.); *параметры роли-функции*, очерчивающей (как чётко, так и неявно, более размыто) пределы действия актёра (амплуа и т.д.); различные *составляющие* сконструированной в пьесе *коммуникативной ситуации* (время, место, сфера общения персонажей и т.д.; динамика изменения этих составляющих в процессе развития драматургического действия); ряд характеристик *композиционно-речевых форм*, в которых *презентует* себя *автор-драматург*, – тех, что содержат информацию о *культурных* и иных факторах текстопорождения и позволяют составить представление о концептуально-эстетической позиции автора, и другие.

Анализ всех перечисленных элементов дискурса в аспекте их влияния на развитие драматургического действия (прежде всего отразившегося в диалогической части пьесы, однако, безусловно, опирающегося и на все другие композиционно-речевые формы, входящие в произведение), как представляется, и позволит рассмотреть текст пьесы в аспекте динамического функционирования – в качестве комплексного «коммуникативного события», протекающего между адресантом и адресатом в определенном социальном контексте, вобравшего в себя богатство индивидуальных характеристик участников акта общения и иные слагаемые коммуникативно-речевого события. Основываясь на понимании дискурса как *группы высказываний, связанных между собой по смыслу и/или некоторым способом внутритекстовой организации* (точка зрения Э. Бенвениста, П. Серии и др.), можно предположить, что преимущественного внимания при осуществлении дискурс-анализа драматургического текста заслуживают способы связности словесного пространства пьесы, которые очевидно выходят за пределы отдельных высказываний, и реализуемые на уровне речевых проявлений не одного, а двух и более действующих лиц, а также отражающие авторское «присутствие» в пьесе.

² Это качество современной драматургии более подробно охарактеризовано на материале пьес Н. Коляды в нашей докторской диссертации [2, § 4 Главы III].

Используемые в подобных функциях средства связи при каждом повторном включении в текст расширяют диапазон своей действенности (либо, по выражению К. Бюлера, *апеллятивности*), поскольку так или иначе вбирают в свой семантический объём информацию о субъекте речи, которому принадлежат, и соответственно, экстраполируют эту информацию на драматургический дискурс в целом либо на отдельные его блоки (в зависимости от того, как текст пьесы структурирован: действия, акты, мизансцены и т.д.).

Материалом для наших наблюдений в данном случае послужила пьеса Н. Коляды «Тутанхамон», текст которой был опубликован в журнале «Современная драматургия» в 2001 г. [4]. В данном произведении повторяется уже знакомая нам по произведениям этого автора сюжетно-жизненная ситуация, которую можно передать несколькими фразами: «одинокая женщина безуспешно пытается устроить свою личную жизнь. Она готова связать судьбу с неудачником, неспособным обеспечить даже самого себя, нуждающемся в опоре и жиле. Человек с «пограничной психикой» не оправдывает ее иллюзорных надежд. К тому же выясняется, что даже этот никудышный жених является объектом притязаний одновременно двух женщин, обманывая обеих.

События, как обычно, разворачиваются на фоне провинциальной городской окраины, где царят разруха и запустение» [5, с. 2].

Необычность названия драматургического произведения (а, как известно, позиция заглавия принадлежит к числу «сильных», наиболее важных для идейно-эстетического осмысления художественного текста) уже изначально интригует адресата, заставляя его искать связь между современной действительностью и именем собственным, отсылающим к далёкому, да ещё и инокультурному прошлому: Тутанхамон, как свидетельствуют справочные источники, – *египетский* фараон из XVIII династии, правивший в период *около 1400–1392 до н.э.* Название пьесы – один из элементов «рамочного» текста драматургического произведения, одна из композиционно-речевых форм, где мы слышим «голос» автора, и поэтому по определению случайным быть не может. Это подтверждается тем, что следующее употребление имени «Тутанхамон» мы находим также в рамочном, хотя и явно другого рода, элементе – в развернутой, отличающейся тематической и структурной сложностью ремарке, которой начинается первое действие пьесы (фрагмент этой объёмной ремарки приводится далее)³:

«В трехкомнатной квартире на втором этаже двухэтажного дома, что у самой воды, балконное окно светится. Балкон широкий, на нем стулья, стол, кресло-качалка, цветы в горшках растут. В квартире везде обои синенькие, синий абажур, чистенько и все по-простому – простая мебель, простые стулья, простая посуда. В «зале» (как говорят на «Кубе») на шифоньере сидит сова (настоящая, не чучело), глазами сверкает. Рядом – в лентах разряженная кукла в свадебном платье. На стене портрет Тутанхамона под стеклом – здоровенный портрет, маслом нарисован. Два кресла в накидках.» (выделено мною. – И.З.) (с. 4).

Портрет древнеегипетского фараона, соседствующий в самой обычной современной квартире с разряженной куклой в свадебном платье и с живой совой – явление весьма незаурядное и большинством воспринимаемое либо как диссонирующее с нашей действительностью, либо требующее каких-либо дополнительных объяснений. Интрига, связанная с введением в драматургический сюжет о сегодняшней жизни этого необычного образа, не только сохраняется, но и усиливается, тем более что автор актуализирует внимание на нём адресата и с помощью эпитета «здоровенный» (что, вероятно, следует понимать как «имеющий для хозяев некую, возможно весьма важную, значимость»).

Некоторую ясность по поводу присутствия портрета Тутанхамона вносит разговор героинь пьесы – Ани и Тамары, двух подруг у которых при представлении *в списке действующих лиц* (также находящийся в авторском «распоряжении») композиционно-речевой элемент пьесы) указан только возраст (40 лет). Этим разговором, который безусловно содержит определённую информацию и о личностных характеристиках героинь, и о «расстановке сил» в пьесе, начинается собственно драматургический диалог пьесы – *речевая стихия персонажей* (выделено мною. – И.З.):

«Тамара. ... А эта птичка – филин, нет? Не клюнет?

Ася. Сова. К счастью залетела на балкон, стала жить. Пусть. К счастью. Будет.

Тамара. Зоопарк. Животные сплошные. Она на головки не ка-ка? А что не поет? Птицы петь должны. **Что за пугало на стенке? Ася.** Тутанхамон. **Бог.** Тигранчик купил. **Они с совой прямо в гармонии в цветовой в такой.** Цветовое такое решение. Мы с Тигранчиком, его зовут Тигран, ходим к астрологу одному. Женщина-астролог, очень приятная, зовут «народная целительница матушка Феофания». Ну, зовут так. Мы теперь от астрологов не вылазим. На завтра по её наводке назначили свадьбу. (*Быстро ходит по комнате.*) Факт тот, что сказала – число удобное. Она, типа, восемь чисел в месяц назвала, когда, типа, можно соединяться узами. Но мы выбрали это число.

Тамара. Супер-пупер. **Семейка Адамсонов. Феофании, Тутанхамоны, Тиграны – какой-то отряд козлов доисторических.** Восемь раз за месяц замуж можно? Классика. Выкомыривается. Колдуньи ей жить советуют» (с. 4).

³ Здесь и далее текст пьесы Н. Коляды «Тутанхамон» приводится по источнику, указанному библиографическом списке [4]; в дальнейшем при цитировании в скобках указывается страница по этому изданию.

Если рассматривать Асю и Тамару как *актантную пару персонажей*, играющую весьма важную роль в развёртывании драматургического действия, то очевидно, что будучи «подругами и ровесницами» (авторское выражение из уже упоминаемой ремарки), в сложившемся коммуникативном контексте они нередко выступают как оппоненты. Так, приведённый фрагмент диалога свидетельствует, что, испытывая дружеские чувства к Асе, Тамара весьма скептически оценивает перспективу её замужества (хотя пока ещё и незнакома с женихом), постоянно пытаясь внушить подруге необходимость трезвой оценки событий; Ася же, в предчувствии матримониальных изменений в своей жизни, готова любить весь мир и во всём видеть счастливые предзнаменования. В систему коммуникативного взаимодействия подруг включается и портрет Тутанхамона, наделяемый каждым из коммуникантов особым смыслом: для Аси исключительно позитивным, поскольку портрет бога принесён женихом «Тигранчиком» (и, соответственно, может сулить только хорошее), да ещё и оказался «в гармонии в цветовой» с залетевшей на балкон и оставшейся в доме (опять же – исключительно к счастью) совой. У Тамары к «настенному» Тутанхамону совсем иное отношение: её первое впечатление о египетском боге как о «пугале на стенке» ещё более ухудшается после сообщения Аси о том, что «пугало» непосредственно связано с женихом Тиграном, который никакого доверия (как далее выяснится, совершенно справедливо) у Тамары не вызывает. В сознании Тамары Тутанхамон и Тигран объединяются под знаком минус, о чём она весьма эмоционально и вполне определённо сообщает подруге, заодно включив в этот ряд и упомянутую Асей «целительницу» Феофанию: «Семейка Адамсонов. *Феофании, Тутанхамоны, Тиграны* – какой-то отряд *козлов доисторических*».

Далее эти обе (по сути, противопоставленные друг другу) линии отношения к портрету Тутанхамона развиваются героинями с добавлением к каждому из вариантов восприятия этого образа новых смысловых оттенков – ср., например, реплику Аси: «Вот, Тутанхамона принёс (о Тигране. – И.З.), повесил сюда. От него положительные эмоции...» (с. 5), – которая продолжает настаивать на позитиве всего, что связано с Тиграном, и с портретом Тутанхамона в том числе. В результате Тутанхамон начинает восприниматься Асей и Тамарой – и в этом, видимо, можно усмотреть талант автора-драматурга актуализировать у используемого слова-образа *действенные, аппелятивные возможности*, его *диалогические* (в широком понимании) потенции – в качестве такого же участника происходящих событий, как и они сами. Уже через некоторое время (в печатном варианте пьесы – на следующей странице), продолжая всё тот же диалог, Тамара объединяет Тутанхамона в один ряд с поклонниками Кришны, расхаживающими под окнами и громко поющими (к этим личностям она тоже относится негативно, подозревая их в жульничестве и подобных грехах, постоянно называя «сектантами», что из её уст звучит как крайне отрицательная оценка): «**Тамара.** Харя Кришны? Сектанты! *Тутанхамоны ходят!* У них тут стая! У них тут гнездо! Место сбора, сходка, маёвка, конспиративная квартира, блин на фиг! Кошмар, Маруся отравилась, кошмар!!!» (выделено мною. – И.З.) (с. 5). Примечательно, что Тамара употребляет имя «Тутанхамон» *во множественном числе*, используя эту номинацию уже для обозначения определённой социальной группы – людей, стоящих для неё в одном ряду с сектантами.

О том, что Тутанхамон становится всё более «полноправным» действующим лицом (именно *лицом*, поскольку и Ася, и Тамара продолжают наделять его всё новые человеческими чертами) свидетельствует и дальнейшее коммуникативное взаимодействие героинь (выделено мною. – И.З.):

«Тамара. ... Как ему не нравится – трехкомнатная квартира, газ, свет, вода, все есть. А он в горах жил раньше, в аулах, в кибитках. А тут – повесь фараона и живи. Ты ему скажи – *он его выживет отсюда.*

Ася. Кто?

Тамара. *Фараон этот – выживет его.* Я чувствую.

Ася. Никто нас не выживет. И *не ругайся на него, он же – Бог.*

Тамара. Какой Бог? Кто Бог?

Ася. *Ну он – Бог.* Хотя и египетский, но все ж таки. *Не выживет.* Нет, нам на «Кубе» будет хорошо. Тут и клуб есть, и магазин, и церква, и пляж, и музыка живая, и «харик-ришны» ходят, и бутылки моют. (*Смеется.*) *Пусть висит.* (*Взяла полотенце, встала на стул, протирает портрет.*) Дальше идти некуда, конец города. *Никуда он нас не выживет.* Жизнь только-только, можно сказать, начинается» (с. 7–8).

Приведенный диалогический фрагмент подтверждает, что в восприятии Тамары Тутанхамон (причём всё более как *лицо*, а не как портрет,) прочно увязывается с женихом Аси: она теперь не только не ждет от них обоих ничего хорошего, но и предполагает, что неведомый ей пока жених Тигран, принеся портрет Тутанхамона в квартиру Аси, пригрозил у себя на груди змею: «*он его выживет отсюда*»; «*фараон этот – выживет его*». В дальнейшем развитии действия пьесы это восприятие Тамары не раз будет подтверждено её высказываниями – так, например, беседуя с Ольгой (этот персонаж появится впоследствии в качестве второй претендентки на Асиного жениха), она говорит об обоих (женихе и Тутанхамоне) как об одной *синкретичной* (пока ещё виртуальной для неё) личности: «**Тамара.** Ну, слава Богу. Не знаем такого. Не та квартира, идите. Слава Богу, обшиблись, тётенька. Я уж думала – скандал. Тут ждут не пошлого Вадика, а приятного во всех отношениях *Тиграна Тутанхамона*» (выделено мною. – И.З.) (с. 11). И при появлении самого Вадика (как оказалось, «жених» зовут «Вадик», а не «Тигран») Тамара остаётся на тех же позициях: «жених» и Тутанхамон для неё остаются одним лицом:

«Ольга. Вадик, завяжи шнурки, я сказала?! Его зовут Вадик!

Тамара. А не Тутанхамон? Я думала: накачанный, шнобель, волосы до плеч, кадык – вау, мужик, рост, самец, доменная печь. ... Он, конечно, такая калорийная фигура. Клешаногий, с пролысиной, шнурки развязаны. А усы у тебя не приклеены?

Вадик. Не трогайте меня» (с. 14).

Позже, уже в разговоре с самим Вадиком, о котором уже практически всё известно, Тамара продолжает увязывать с Тутанхамоном (выделено мною. – И.З.):

«**Тамара.** Ва-у, как все запущено, Вадик. **Вадюся. Тигранчик. Тутанхамончик.** Ну, чего ты тут царьком перед бедными бабами прыгаешь, а? Весь такой перебинтованный, больной, больной, аппетит тройной? Что ты всякую чихню выдумываешь? Не хочу я тебя» (с. 24).

Что касается Аси, то она, в отличие от подруги, довольно длительное время видит в присутствии фараона в своём доме исключительно добрый знак, переводит Тутанхамона в ранг божества – защитника дома, даже пытаюсь, насколько это возможно в сложившихся обстоятельствах, заботиться о нём (ремарка «*Взяла полотенце, встала на стул, протирает портрет*»): «*не ругайся на него, он же – Бог*», «*Пусть висит. ... Никуда он нас не выживет*». Впрочем, в процессе развития драматургического действия отношение Аси к Тутанхамону. В отличие от Тамариного, изменится весьма существенным образом, о чём в дальнейшем следует сказать особо.

Таким образом, функционируя вначале в речевых структурах пьесы, заключающих в себе «голос» автора (*название, ремарочный повествовательный фрагмент*), а затем в диалоге Аси и Тамары (будучи неоднократно употреблённым в речи обеих героинь), имя Тутанхамон уже довольно существенно (в сравнении со своим общеязыковым аналогом) расширяет в драматургическом дискурсе семантический объём, вбирая в себя приращения, отражающие его индивидуальное восприятие и драматургом, и каждым из участников первого диалога пьесы.

Следующее употребление имени «Тутанхамон» встречается уже в иной мизансцене (к двум уже известным читателю героиням присоединяется сосед Аси Глеб), причём вновь в композиционно-речевой структуре, принадлежащей автору – развёрнутой ремарке (выделено мною. – И.З.):

«**Тамара.** ... А смешного так много, да, Глебчик? Хочешь не хочешь, а ржа нападает! Так что, Глебчик, я не совсем в форме сегодня. А вот одноклассница моя в форме. Я плачу, а замуж ее выдаю, плачу и выдаю, плачу и выдаю.

... *Глеб сидит на диване, молчит, улыбается. Музыка орет.*

Давай шампанского! Чокнемся!

Открывает бутылку, выстрелила в потолок. Портрет Тутанхамона шабаркнулся на пол, стекло разбилось, в разные стороны полетело. Сова крыльями взмахнула, но осталась на месте сидеть.

Ася. Ну вот. Ну вот, ну вот, ну вот... (*Плачет, бежит по комнате, за все цепляется платьем, собирает осколки.*)

Тамара. Да все хорошо, стой, уберём вот... Тише, русские!

Глеб, Тамара и Ася собирают осколки, ползают по полу. Музыка играет.» (с. 10–11).

Падение портрета Тутанхамона, «шабаркнувшегося на пол» во время попыток Тамары создать соответствующее торжественному моменту (замужество подруги) веселье приобретает для развития драматургического действия символический смысл – случившееся воспринимается персонажами – в первую очередь Асей – как предвестие грядущих неприятностей (ср. характеризующую действия Аси ремарку: «*Плачет, бежит по комнате, за все цепляется платьем, собирает осколки*»). В дальнейшем отношение Аси к инциденту с портретом Тутанхамона (последнего она всё уверенней воспринимает как живого, активного участника событий) ещё более укрепляется в её сознании – причину всех нагрянувших бед она усматривает именно в упавшем и разбившемся портрете «Бога» (ср.: «**Ася** (*села за стол, шмыгает носом*). ... Ну вот и случилось. Мы ж разбили портрет, и вот. Это ты, Томка, накаркала. И потому он свалился» (с. 12).

Неприятности не замедлили произойти – объявилась ещё одна претендентка на Асиного жениха (Ольга, она же – целительница Феофания), которая любовь последнего к Тутанхамону считает именно своей заслугой (это, кстати, как ей кажется, обуславливает именно её приоритет на обладание «предметом спора»). В её речи (и, соответственно, сознании) имя «Тутанхамон» употребляется в прямом значении, однако одновременно приобретает и определённое символическое содержание, поскольку свидетельствует об образованности «избранника», его высокой культуре (выделено мною. – И.З.):

«**Ольга.** Да, Тутанхамон его любимый исторический герой. Он у меня научился этому, я ему о нем рассказала. Я много работала над ним. Я историю в школе преподаю. Оккультными науками занимаюсь исключительно в свободное время. Не дура! ... Так что – всё» (с. 11).

Примечательно, что именем собственным «Тутанхамон», которое в ходе развития драматургического действия, безусловно, из обозначения портрета фараона вырастает в многогранное, с концептуальными приращениями понятие, в пьесе оперируют только женские персонажи и – в специфической форме, насколько это позволяет жанр драматургии – автор-драматург. Наивысшая точка концентрации всех приобретённых в процессе функционирования в тексте пьесе рассматриваемым образом-понятием смысловых нюансов достигается в двух финальных высказываниях Аси, которые, по сути, являются её монологом, обращённым ни

к кому иному, как *Тутанхамону* (в приводимой далее цитате выделены словесные элементы, которые явственно свидетельствуют, во-первых, об адресации высказываний Тутанхамону; во-вторых, о вхождении фараона в состав персонажей пьесы, от которых ждут реальных действий и поступков, пытаются им что-то доказать, от чего-то предостеречь и т.д., т.е. воспринимают как полноправных партнёров):

«**Ася.** Надо же. Правда. Не болит. (*Смеётся.*) А-а, **это Тутанхамон** там, да, девочки? **Это он там у меня в квартире живёт?** (*Помолчала, смотрит на балкон.*) Ну, что? **Добился? Выжил всех мужиков наших, да? Теперь за нас возьмёшься, нет?** Или мы **с тобой** теперь должны жить, **на тебя** глядеть, любоваться, **тварюгу, да?** Плакать **перед тобой, да?** Мы **что тебе плохого сделали, а?** Нам будет прогалинка, чтоб солнце, а не тучки, а? Будет, нет? **Ты, ну?**

Тамара. Аська, смотри, смотри – кто пойдёт сейчас, смотри...

Ася. **Бог**, если женщина хочет, а? **Ну, не отпускай, дяденька, а? Скажи**, чтоб он вернулся сейчас назад, **скажи!** Я люблю его, я люблю его, **ты понимаешь** – я люблю его! **Ты понимаешь** такие слова простые, обычные слова – я люблю его, **ты понимаешь?** Я люблю его, я люблю его, **ты понимаешь, дяденька мой?**» (с. 26).

Как представляется, именно этот монолог – окончательное свидетельство и одна из самых убедительных в пьесе иллюстраций того, что номинация, использованная первоначально лишь для обозначения портрета древнеегипетского фараона, под влиянием энергетики «говорящих сознаний» превратилась в сложное многоплановое понятие концептуально-эстетического свойства, вобравшее в себя палитру семантических оттенков, соотносимых с образами всех субъектов, в речи которых оно было употреблено, и с коммуникативной ситуацией, которая этих субъектов объединила (т.е. сформировав и обширный дискурсивный план, выходящий за рамки собственно понятийной семантики). В значительной степени наращивание смысла и приобретение дискурсивных качеств стимулировалось в данном случае спецификой самой драматургической структуры – организацией драматургического действия, «расстановкой сил» между персонажами, функциями, закреплёнными за каждым действующим лицом, и др., – что обеспечило формирование средств и способов связности словесного пространства пьесы как на уровне индивидуальных речевых проявлений, так и на более широком – собственно дискурсивном уровне театрального текста.

Именно драматургическая структура, в силу своего жанрового своеобразия, позволяет уже на уровне текстовой ипостаси пьесы наблюдать за словом во всём богатстве его диалогических качеств – как эксплицитных, так и потенциальных; в значительной степени это связано с предназначенностью текста пьесы для сценического воплощения, требующего учитывать, *как* написанный текст будет *передан* и *воспринят* в виде спектакля. Жанр драматургического произведения даёт возможность увидеть слово как будто бы «прокатывающимся» через сложную систему взаимодействующих в процессе коммуникации «говорящих сознаний», в которых отношении к одним и тем же словесным единицам и конструкциям нередко может быть отнюдь не совпадающим, а противоречивым и даже взаимоисключающим. Функционирование словесного материала преимущественно в *диалогических* композиционно-речевых структурах даёт возможность наблюдать сам *процесс актуализации* у него тех или иных *диалогических потенциалов*: фиксировать различные (иногда – практически мгновенные) реакции на сказанное слово как *других персонажей*, так и самого *говорящего* (отношение к собственному слову – по Бахтину, *предел диалогичности*).

Так, у номинации «Тутанхамон» это происходит в процессе неоднократной включаемости в речь разных персонажей (при этом в каждом из индивидуальных дискурсов формируется особая семантика, отражающая комплекс индивидуальных характеристик субъектов речи); параллельно обозначение функционирует в композиционно-речевых структурах, заключающих «голос» автора-драматурга, при взаимодействии которых с драматургическим диалогом также выявляются дополнительные смысловые оттенки.

Литература

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1976.
2. Зайцева И. П. Современная драматургическая речь: структура, семантика, стилистика: Дисс. ... докт. филол. наук. – М., 2002.
3. Иванов Л. Ю. Дискурс // Культура русской речи. Энциклопедический словарь-справочник / Под ред. Л. Ю. Иванова, А. П. Сковородникова, Е. Н. Ширяева. – М.: Флинта; Наука, 2003. – С. 163–167.
4. Коляда Н. Тутанхамон // Современная драматургия. – 2001. – № 4. – С. 3–26.
5. Малыгина Н. Репетиция несыгранной свадьбы // Современная драматургия. – 2001. – № 4. – С. 2.
6. Новейший философский словарь – Минск: Интерпрессервис; Книжный дом, 2001.
7. Пави П. Словарь театра. – М.: Прогресс, 1991.
8. Поляков М. Я. О театре: поэтика, семиотика, теория драмы. – М., 2000.
9. Поляков М. Теория драмы. Поэтика. – М., 1980.
10. Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный дом. 2001.
11. Хализев В. Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2000.
12. Чепкина Э. В. Языковедческие функциональные методы: дискурсивный анализ // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М. Н. Кожинной. – М.: Флинта; Наука, 2003. – С. 661–664.
13. Marconi E., Rowett A. Il teatro come Modello generale del linguaggio. – Milano, 1975.

14. Ubersfeld A. Lire le Theatre. – Paris, 1977.

The article proves the effectiveness of using the methods of discourse analysis for more adequate understanding the peculiarities of a modern drama work in its textual kind. On the material of a modern comedy (classified by the author) "Tutankhamen" by N. Kolyada it is proved that discourse analysis gives more possibilities (as compared with traditional philological approaches to the investigation of drama language) to take into account the connections of drama works of this genre with extralinguistic reality, as well as to examine the system of explicite and implicite ties that are formed in a verbal area of a play.

Key-words: discourse analysis, discourse methods, personage, dialogue, structure of a drama work, character's speech, author's "voice".

Надійшла до редакції 5 лютого 2007 року.

Євгенія Коваленко

ББК 81.411.1 – 22
УДК 811.161.2'367'3

ТИПОЛОГІЯ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ РЕКЛАМНИХ ТЕКСТАХ

Стаття присвячена аналізу структурної типології простого речення в сучасних українських рекламних текстах. На рівні рекламного тексту презентований комплексний та системний аналіз простого речення за його структурними типами, типом модального значення, наявністю/відсутністю необхідних членів речення, типом формального ускладнення тощо.

Ключові слова: рекламний текст, синтаксична конструкція, структурна типологія, просте речення, модальне значення, односкладне речення, неповне речення.

Мова засобів масової інформації характеризується наявністю тісного зв'язку інформативної функції та функції впливу, що й обумовлює особливості текстів масової комунікації. Приналежністю реклами до масової комунікації пояснюються особливості сприйняття рекламних повідомлень, переконання у перевагах рекламованих об'єктів, відсутність зворотного зв'язку з адресатом. Реклама розрахована на максимальний вплив, оскільки являє собою пряму пропаганду певної продукції й послуг. Вона повинна привернути увагу споживача, викликати в нього інтерес до відповідної продукції, збудити в ньому бажання придбати саме цей товар або скористатися послугою. Звичайно, для розв'язання цих завдань використовуються мовні засоби різних рівнів. Проте не можна не погодитися з деякими дослідниками, які стверджують, що саме синтаксичні засоби мають найбільш істотне значення у реалізації прагматичної настанови рекламного тексту [Лівшиц 1999: 162], [Зелінська 2004: 116].

Синтаксичні особливості рекламних текстів неодноразово ставали об'єктом дослідження вітчизняних та зарубіжних лінгвістів. Більшість мовознавців звертаються до опису різних видів синтаксичних утворень, що використовуються для створення більш дієвого рекламного тексту (М.М. Кохтев, Д.Е. Розенталь, А.А. Єременко, В.В. Мозгунов, О.І. Зелінська, Ю.Б. Корнева, Т.Н. Лівшиц, С.А. Федорець). Окремі дослідження стосуються розгляду синтаксичних особливостей певних структурних компонентів рекламного тексту. Так, Н.Л. Коваленко розглядає синтаксичну організацію російського рекламного слогана на формально-граматичному рівні [Коваленко 2006]; Н.С. Лиса описує синтаксичні особливості рекламного знака [Лиса 2003] тощо. Популярним також є дослідження експресивного синтаксису реклами (М.М. Кохтев, Д.Е. Розенталь, Н.Л. Волкогон). Часто аналіз синтаксичних конструкцій у рекламних текстах супроводжується аналізом їхніх пунктуаційних та інтонаційних особливостей (О.І. Зелінська, М.М. Кохтев, Д.Е. Розенталь).

Незважаючи на підвищений інтерес лінгвістів до вивчення синтаксису реклами, аналіз українських рекламних текстів у цьому аспекті залишається не достатньо висвітленим у науковій літературі. Варто зазначити, що переважна більшість досліджень синтаксичної організації реклами здійснюється на матеріалі англійських (Н.С. Лиса, Л.М. Киричук), іспанських (Н.Л. Волкогон), російських (Н.Л. Коваленко, Т.Н. Лівшиц) та французьких (Ю.Б. Корнева) рекламних текстів. У дослідженнях україномовних рекламних текстів (О.І. Зелінська, С.А. Федорець) проблема синтаксичного оформлення останніх розглядається побіжно, у комплексі з іншими питаннями мовної організації української реклами. Таким чином, необхідність здійснення всебічного комплексного та системного аналізу структурних типів синтаксичних конструкцій в українських рекламних текстах обумовлює актуальність статті. У межах пропонованої статті ми проаналізуємо структурну типологію простого речення, оскільки саме прості речення істотно переважають в українських рекламних текстах. При аналізі простих речень нами не враховувалися речення, що мають структуру конструкцій експресивного синтаксису (сегментовану, парцельовану, приєднувальну), цим реченням, на нашу думку, необхідно присвятити окреме дослідження.

Метою статті є здійснення комплексного та системного аналізу структурних типів синтаксичних конструкцій на рівні простого речення в сучасних українських рекламних текстах.

На синтаксичному рівні рекламні тексти мають свої мовні особливості, які обумовлені різноманітними екстралінгвістичними факторами, пов'язаними в першу чергу із психологією впливу реклами. Характер рекламних звернень, їх обмежений обсяг визначають особливості синтаксичної будови їхніх речень. Абсолютна перевага простих речень у рекламних текстах пов'язана з їхньою динамічністю, експресивністю, невеликою довжиною та необхідністю швидко і результативно сприйматися споживачами, а також із впливом розмовного мовлення. Прості речення використовуються, крім того, з метою підкреслити смислову роль певного слова у повідомленні, створюють специфічні ритміко-синтаксичні особливості тексту, породжуючи асоціації з усним мовленням: «Хортиця». *Новий лідер якості. Тепер ти знаєш; Такими ніжками можна пишатися! Philips beauty представляє електричну жіночу бритву Мої. Точність гострого леза у поєднанні з безпечністю електричної бритви та 100% водонепроникністю. Для підзарядки просто покладіть її на підставку... Philips sense and simplicity.*

У масовій комунікації й, особливо, у рекламі вибір розповідного, спонукального або питального типу речення обумовлений як рядом функціональних факторів, так і бажанням надати повідомленню додаткове смислове навантаження. У рекламі йдеться про те, щоб за допомогою спонукальної або питальної конструкції дати споживачам певні вказівки до дії, а також застерегти від «неправильної», «невігідної» або «не найкращої» угоди – придбання товару у конкурентів [Медведева 2003: 123].

Переважає більшість речень у рекламних текстах має модальне значення розповідності. Розповідні речення застосовуються в мовленнєвій тактиці «максимальної об'єктивності». Вплив здійснюється через подання фактів об'єктивної дійсності (підібраних залежно від характеру впливу на реципієнта), уникаючи порад, умов і закликів, надаючи адресату можливість самостійно приймати рішення. Наприклад: *Холодильники LG side by side. Свіжість надихає; Я відпочиваю. Вони стараються для мене! Надра; Карат. Чиста правда; Уяви сталеву досконалість D840 Samsung.*

Ефективне використання в рекламі спонукальних конструкцій: *Залишайтеся в русі. Вольтарен Емульгель. Рухатися в радість; МТС Перший. Розмовляйте довше з НАЙБІЛЬШОЮ кількістю абонентів.* Центральне місце серед спонукальних речень належить імперативним реченням, у яких позицію присудка займають спеціалізовані імперативні форми дієслова: синтетичні (*Астел клуб. Приєднуйся!*) або аналітичні (*Давай ворухись!*). Імператив має систему форм, які складають дієслівну парадигму. Категоричність наказу часто може передаватися вживанням інфінітива у функції імператива [Загнітко 2001: 111]: *Час перейти на «Ароматику»!* Функцію імператива у сучасній українській мові можуть виконувати не тільки дієслова, а й інші частини мови, а також словосполучення, лексика яких дозволяє їм уживатися із значенням спонукування, наприклад: *Тобі пора Nokia!*

У переважній більшості текстів дієслово наказового способу має форму 2-ї особи однини: *Відкрий нову якість життя з «Чернігівським»; Olimpus. Все життя в твоєму olimpus M750. Не визнавай обмежень!; Візьми кіно в дорогу! Під владою якості. LG.* Це можна пояснити тим, що рекламний текст належить до текстів масового впливу, реципієнт якого – це широка аудиторія. Незважаючи на це, до реципієнта звертаються як до індивіда, як до добре знайомого, якому дається порада, рекомендація у придбанні того чи іншого товару. Таким чином, поліадресний за своєю природою рекламний текст штучно фокусується на окремій особі і стає квазімоноадресним [Ліса 2003: 11]. З цим пов'язана й абсолютна перевага узагальнено-особових односкладних речень у рекламних текстах.

Імперативні речення як один із засобів реалізації функції впливу реклами часто використовуються при звертанні до молодіжної аудиторії. Імператив містить виклик, заряд, заклик і орієнтований на прийняття в цьому середовищі форми спілкування без церемоній, наприклад: *Snickers лісовий горіх. Снікерсуй по-новому!; Beeline. Живи на яскравій стороні!; Мобі. Змінюйся!*

Популярна сьогодні думка дослідників реклами про те, що використання спонукальних речень виявляється достатньо ризикованим, тому що певна група споживачів насторожено ставиться до комунікації за допомогою спонукальних речень, сприймаючи пряме спонукування як акт тиску на себе, а рекламу, що містить спонукальну конструкцію – як агресивну. Можливе чергування розповідної конструкції з іншими типами конструкцій у рекламі одного товару, що допомагає знизити негативний ефект для окремих споживчих груп [Медведева 2003: 123]. Ми зафіксували невелику кількість таких рекламних текстів: *Якість гарантовано. Переконайся!; Ви ще не в білому? Тоді ми йдемо до вас; ПриКольна вишня! Спробуй!; Розслабся! Все буде SAMBA.*

Питальні речення в українських рекламних текстах часто виконують текстоорганізуючу функцію, створюють ілюзію безпосереднього спілкування адресата й адресанта: *Весь світ н'є вина Чилі! А що н'єси ти? Gato Negro. Гато Негро – найдинамічніший бренд 2006 року!; Дратують передвборчі обіцянки? Новопасит. Вам пасує рівновага; Ви не чекали? А ми приїхали! Авторадіо. Більшість питальних речень, що функціонують у рекламних текстах, є власне-питальними: Назол. Цю краще? Спитайте у носа!; А ти хто? Спрага підкаже! Sprite; Левада. Вегетаріанці проти. А ви?*

Питання завжди передбачає відповідь, тому підсвідомо споживач ніби залучається до рекламного діалогу, незважаючи на те, що реклама як частина масової комунікації не передбачає можливості обміну

репліками. Як правило, у рекламних повідомленнях міститься відповідь на поставлене питання, найчастіше – розгорнутий опис властивостей і можливостей товару або ефекту від його застосування. Таким чином, споживач читає або слухає спрогнозований діалог рекламодавця із самим собою й більше не заперечує одержувану інформацію [Медведева 2003: 124]. Питальні форми використовуються в непрямій мовній тактиці як засіб латеральної подачі інформації. Інформація відкладається у підсвідомості, не викликаючи заперечень реципієнта.

Серед речень з модальним значенням оптативності, які функціонують у рекламних текстах, значно переважають речення з варіативним виявом бажальності, коли бажальні речення набувають відтінку побажання: *Вдала. Вдалого полювання!; Благів. Всіх благ!; Colgate. Нехай усмішка сяє здоров'ям!*

Модальне значення умовності реалізується в рекламних текстах лише на рівні складного речення (складнопідрядного та безсполучникового), в якому наявні умовно-наслідкові відношення між частинами: *Nuts. Заряди мозок, якщо він є!; Добре печінці – гарно і вам. Це «Генабене» від Ратіофарм; Я нічого не пропустив? Та ні... Якщо б Carlsberg розігрував матчі у нечюю, то, мабуть, це були б найкращі матчі у світі.* Відсутність умовного модального значення на рівні простого речення в рекламних текстах обумовлене тим, що останні не допускають семантичних відтінків умовності, ймовірності, можливості, оскільки інформація у рекламі стає важливою тільки тоді, коли вона переконує, спонукає до дії.

За критерієм співвідношення висловленого в реченні з об'єктивною дійсністю та відповідності/невідповідності висловленого абсолютна більшість речень, які функціонують у рекламних текстах, є стверджувальні: *Гринвіч. Нагорода собі; Бонжур. Все заради жіночої втіхи; Ми – Cosmopolitan.*

Порівняно невелика кількість заперечних речень підтверджує загальноприйнятту думку про те, що рекламісти уникають використання заперечних конструкцій (особливо у слоганах і заголовках), оскільки заперечення в рекламних текстах може викликати негативне ставлення до самого товару. Заперечення використовується тоді, коли необхідний оригінальний, привабливий слоган, що в більшій мірі обумовлюється й ефектом контрасту – чим рідше щось використовується, тим більша можливість, що це помітять [Медведева 2003: 127]. В українських рекламних текстах переважають загально-заперечні речення, в яких заперечується ознака предмета, виражена присудком, наприклад: *Сеналгін нео. Болю не буде; Ікри багато не буває; Ти мене не зрозумієш... без доброго вина; Siemens. Не бійся бруду.*

Щодо експресивного навантаження речень, то в рекламних текстах у приблизно однаковій кількості функціонують як окличні, так і неокличні речення, наприклад: *Макфа. Справжні макарони; Марсель. Дебют почуттів. Так по-французьки...; Мільйон активних молекул для суперзахисту. Rexona tap. Значно більше потужності. Rexona. Ніколи не зрадить.* (неокличні); *Пиво «Десант». Давай за нас!; Обирай природне! Jaffa; Пузата хата. Я люблю свою роботу! Приєднуйся до найкращої команди!* (окличні).

Отже, за типом модального значення в українській рекламі переважають стверджувальні розповідні неокличні речення, проте досить ефективним є використання спонукальних та питальних конструкцій. Імперативні речення створюють у читача враження приналежності до певної єдності людей і тому здатні полегшити прийняття рішення. Вони здебільшого завершують текст і закликають до виконання пропонованої дії, тому часто утворюють слоган [Зелінська 2002: 10]. Використання питальних речень пов'язане із контактовстановлюючими цілями рекламних текстів, іноді це постановка проблеми, ключем до розв'язання якої, як з'ясується, є предмет реклами: *А ваші зуби готові до перевірки?*

Як показав аналіз зібраного нами фактичного матеріалу, синтаксичних конструкцій, що мають структуру двоскладного речення втричі менше, ніж зразків із структурою односкладного. Це пояснюється тим, що використання односкладних речень сприяє посиленню експресії та динаміки оповіді, крім того, вони спрямовані на економію мовних засобів, орієнтованих на відтворення реалій об'єктивного світу [Загнітко 2001: 451], що цілком відповідає суті рекламного повідомлення (лаконічного, експресивного, динамічного). Проте, на нашу думку, двоскладне речення у рекламному тексті є більш інформативним, а, отже, має і більшу силу переконання: *Новий майонез Calve перетворить кожену страву на шедевр!; Джинс. Гра почалась!; Life. Життя стає цікавішим!; Я це люблю.*

Деякі односкладні речення в поєднанні з наступними односкладними або нечленованими реченнями утворюють за принципом поєднання повноцінні двоскладні повні або еліптичні конструкції. Як зазначає О.В. Медведева, такі конструкції обумовлені бажанням рекламіста створити у семантично цілісному висловленні додатковий логічний наголос, який виділяє у тексті окремі властивості чи можливості товару, і надати повідомленню експресивності за рахунок розриву семантики неподільної фрази. Така особливість – утворювати семантично повне висловлення шляхом поєднання окремих речень – властива конструкціям, що входять до складу будь-якого композиційного елемента рекламного тексту. Особливо часто зустрічається такий вид поєднання: «торговельна марка + слоган», наприклад: *Ельдорадо. Країна низьких цін; Легко. Мій кулінарний шедевр; Астіел. Допомагає зміцнити захисну систему організму щодня; Хондроксин. Лікує суглоби з середини; Фармазолін. Швидко звільнить ваш ніс* (речення, що оформлені за структурою трьох останніх, доцільніше, на нашу думку, розглядати у межах процесу сегментації). Синтаксичний зв'язок між цими реченнями можна встановлювати шляхом підстановки між ними дієслова-зв'язки або повнозначного дієслова типу «означити», «значити», «являти собою» тощо [Медведева 2003: 131].

Дослідниця Н.Л. Коваленко, аналізуючи російськомовний слоган, дещо по-іншому розглядає синтаксичні утворення «торговельний знак + слоган». Усі слогани-речення Н.Л. Коваленко поділяє на слогани – субстантивні конструкції, які у свою чергу поділяються на номінативні та еліптичні слогани, односкладні та двоскладні слогани. Окремо виділяються слогани – складні речення. У нашому дослідженні інтерес становлять номінативні слогани. Дослідниця заперечує формальний підхід до аналізу подібних конструкцій без врахування семантичних стосунків між торговельним знаком та слоганом. Синтаксична природа номінативних слоганів, на думку Н.Л. Коваленко, є складною. Можна припустити, що синтаксично незалежний компонент – іменник співвідноситься з товарним знаком як присудок і підмет. Як і О.В. Медведева, дослідниця Н.Л. Коваленко допускає трансформацію таких конструкцій у двоскладні речення [Коваленко 2006: 115]. Маючи деякі зауваження до класифікації слоганів, запропонованої Н.Л. Коваленко, ми погоджуємося, що специфіка функціонування реклами вимагає здійснення аналізу синтаксичних конструкцій у рекламних текстах на формально-граматичному рівні разом із семантичним та прагматичним аналізом. Такий комплексний опис синтаксису української реклами відсутній у сучасній україністиці, і може розглядатися як перспектива подальших досліджень у цьому напрямку.

Зупинимося докладніше на аналізі всіх різновидів односкладних речень на рівні рекламного тексту. Попередньо необхідно зауважити, що класифікація дієслівних односкладних речень, які функціонують у рекламних текстах, є дещо умовною з огляду на те, що будь-який рекламний слоган такого типу виражає заклик до дії, пораду, настанову і стосується всіх і кожного зокрема, і, таким чином, всі дієслівні односкладні речення вимагають розглядати їх в межах узагальнено-особового типу (названі ознаки є визначальними саме для цього різновиду дієслівних односкладних речень). Проте, звертаючи увагу на граматичне вираження головного члена дієслівного односкладного речення, ми виділяємо всі різновиди останнього.

Невеликою кількістю зразків презентовані в нашій картотеці означено-особові односкладні та неозначено-особові односкладні речення: *Посидимо, як боги... «Олімп»*; *Будьмо з «Артемідою!»*; *Стожари. Постожаримо!*; *Про Fairy не сперечаються*. Очевидно, така непопулярність означено-особових односкладних речень пояснюється тим, що рекламний текст спрямований на широке коло реципієнтів, а вказівка на конкретну особу обмежує сферу впливу рекламного тексту. Неозначено-особові речення виражають дію особи, що не відома мовцеві і не суттєва на відповідний момент для нього, оскільки споживач зацікавлений у самому рекламованому товарі чи послугі, а не в особі, яка його рекламує.

Особливої уваги потребують узагальнено-особові односкладні речення. У досліджених рекламних текстах головний член в абсолютній більшості узагальнено-особових речень виражений дієсловом у формі 2-ої особи однини і множини наказового способу. Через те, що такі речення переважно вміщують заклики, настанови, повчання, поради, що стосуються всіх або множинності дійових осіб, вони традиційно оформлюють рекламний слоган, кінцевий компонент рекламного тексту, резюмуючи його, наприклад: *Відкрий чарівну скриньку «Олейни!»*; *Вожак. Тримай свою територію*; *Від подарунка не втечеш. Підключайся та отримай. Дізнайся більше! Beeline. Живи на яскравій стороні; ТНК. Візьми якість за правило*. Перевага у використанні таких речень полягає в тому, що вони охоплюють необмежену аудиторію реципієнтів, містять у собі заклик до дії, тим самим підвищуючи ефект рекламного впливу.

Серед безособових речень домінують ті, головний член яких – слово категорії стану, що виражає фізичний та психічний стан особи або позначає оцінку стану з морально-етичного погляду, причому ця оцінка завжди є позитивною. Наприклад: *«Рогань». Добре!*; *Краще разом!*; *Trino. Так легко!*; *Тобі пора Nokia!* Наявні також речення, головний член яких виражений особовим дієсловом у безособовому значенні (*Алергію як вітром здуло*; *Весело живеться*) та незмінною предикативною формою на -но, -то (*Colombia. Перевірено холодом*; *II ступенів захисту. Підтверджено! Цельсій; Доведено Zannussi*). Треба зазначити, що безособові речення репрезентовані в корпусі рекламних текстів у незначній кількості, оскільки, в таких реченнях акцентується дія (стан), а адресат реклами часто залишається невизначеним. Окремої уваги вимагають односкладні речення, головний член яких виражений поєднанням безособово-предикативного слова типу *можна, варто, треба* та інфінітива, наприклад: *Gala можна довіряти*; *Лазолван. Кашель потрібно лікувати, а не зупиняти*. Найпереконливішою постає кваліфікація таких речень як безособово-інфінітивних, оскільки в таких реченнях поєдналися ознаки безособових (семантика і форма головного члена) та інфінітивних (значення інфінітива доповнює компонент безособовості) односкладних речень [Загнітко 2001: 207].

Інфінітивні речення в рекламних текстах здебільшого виражають спонування – наказ, пораду, побажання, просьбу чи заклик до виконання певної дії [Загнітко 2001; 206]: *Ніколи хворіти!*; *Давати найкраще*; *Бачити більше... Camel*.

Наші дослідження засвідчують, що найчастіше рекламисти використовують номінативні речення для створення рекламного тексту. Наприклад: *Культ красивого тіла. Fanghi d'alga Guat. Ефективні програми для корекції фігури і омолодження шкіри. Унікальний склад на основі морських водоростей, ароматичних масел та рослинних екстрактів*; *Зірковий одяг для зірок! Manhattan boutique. Бутік ексклюзивного жіночого та чоловічого одягу провідних світових дизайнерських брендів*; *Золоте вино Грузії. Old Kolkheti*.

Номінативні речення в рекламних текстах представлені не всіма своїми різновидами. Переважна більшість – це буттєві номінативні речення, які дають можливість наголосити на характеристиках об'єкта рекламування і, надаючи споживачам фактичну інформацію, залишають їм право обирати товар чи послугу,

при цьому вибір споживача сприймається ним як власний, без впливу реклами: *Roshen. Солодкий знак якості; Vogue Inspiration. Натхнення; Tropic life. Країна тропічної насолоди; Чумак. Найпомідопніша томатна паста.* Зустрічаються також зразки, що презентують власне-називні номінативні речення, які переважно використовуються у рекламі відомих торговельних марок: багаторічне існування такого товару (послуги) дозволяє не вдаватися до переконання споживача, а просто нагадати про своє існування (*Мартіні...*); оцінно-номінативні речення, де додаткова емоційна оцінка сприяє реалізації основної мети реклами: *Справді малі тарифи; Дійсно дбайливе відбілювання* (оцінно-стверджувальні); *Класне пиво!* (оцінно-окличне).

Останнім часом у синтаксичній науці окремо виділяють генітивно-квантитативні та генітивні заперечні речення. У рекламних текстах ці конструкції виявилися непопулярними.

Генітивно-квантитативні речення становлять окремий різновид іменних квантитативних речень, головний член яких виражений кількісно-іменним сполученням у родовому відмінку, що передає не тільки значення наявності, буття, існування предметів, а й вказує на їх кількісну ознаку [Рабанюк 1998: 49], наприклад: *Горіхів безліч!; Море солодкої свіжості у всього 2-х калоріях* (структурно-семантична модель «іменник у родовому відмінку + іменник з кількісним значенням типу *сила, море, тьма* тощо», конкретне значення якої полягає у вираженні кількісної характеристики чи оцінки); *Фанні. 100% радості; 20 таблеток, що потурбують про ваш імунітет; Wiskas. П'ятірка моїх улюблених смаків!* (структурно-семантична модель «іменник у родовому відмінку + числівник»).

Приклади генітивних заперечних речень презентує їхня так звана парадигма *нема*-генітивних модифікацій, яка складається з вихідної форми з присудкового слова *нема* й інших форм з безособових дієслів *не було, не буде* тощо [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: 274]: *Немає Мартіні / немає вечірки; Сеналгін нео. Болю не буде; Багато пива не буває!* На формально-граматичному рівні такі речення часто кваліфікують як односкладні безособові. Ми підтримуємо погляд А.П. Загнітка, який вважає, що непоодинокі спроби зарахувати такі утворення до генітивних, констатуючи наявність у них усіх відповідних ознак: 1) власної особливої модальності; 2) специфічної предикативності; 3) власної структурної схеми тощо, не вельми переконливі, оскільки подібні утворення є мовленнєвими виявами безособових конструкцій [Загнітко 2001: 205].

Сутність реклами обумовлює провідну вимогу до складання рекламних текстів – максимальна кількість інформації при мінімальному об'ємі тексту. При цьому неможливо вмістити велику кількість інформації у такий невеликий обсяг тексту, не використовуючи додаткових можливостей текстового розширення, формального ускладнення: однорідні й відокремлені члени речення, вставні компоненти, порівняльні звороти тощо. Усі типи формального ускладнення простого речення допомагають зробити текст більш емним і в більшості випадків додають образності. Однорідні та відокремлені члени речення розширюють інформативність рекламного тексту, не утворюючи при цьому складної розгорнутої конструкції, що, безумовно, підвищує рівень впливу рекламного тексту на споживача.

Найчастіше рекламні тексти ускладнюються однорідними членами речення: означеннями, додатками, обставинами та присудками. Більша частина використовуваних однорідних членів речення спрямована на більш детальний опис властивостей або принципів дії продукту.

Треба зазначити, що практично всі однорідні члени речення в рекламних текстах мають єднальний тип семантико-синтаксичних відношень і в абсолютній більшості утворюють замкнений ряд з поодиноким вживанням сполучника і (та), що з'єднує два компоненти або вживається тільки перед останнім: *«Йодомарин» – просто для здоров'я, розуму та зросту!; «Фастум-гель» лікує спину, руки, шию та коліна!*

Для підкреслення характерних ознак пропонованого товару чи послуги, їх функціонального призначення у рекламних текстах вдаються до вживання однорідних означень (*Швидка та впевнена перемога над грибок; Баланс здоров'я та краси*), однорідних додатків (*Впевненість в кожному вдиху та видиху; Гаряча відповідь застуді та грипу*) та однорідних обставин (*Бездоганний вигляд одягу щоразу і надовго*).

Наявні випадки вживання однорідних присудків у двоскладному реченні, кожен компонент-присудок якого орієнтований на підмет і разом з ним утворює силове поле, яке тільки посилюється, насичується ознаками семантичної цілісності конструкції [Загнітко 2001: 237]: *«Вічі» – смачно та корисно; «Прегнавіт» – здорова мама, здорове й дитячко. Це знає і кенгурятко.* Використання однорідних присудків надає тексту додаткової експресивності, ніби збільшуючи «кількість дії» в межах однієї конструкції, а також презентує продукт як щось здатне до різноманітних видів самостійної діяльності.

У сучасних українських рекламних текстах спостерігається тенденція до збільшення кількості рекламних текстів, оформлених за структурою простого речення ускладненого відокремленим означенням; відокремленою обставиною; порівняльним зворотом; вставним компонентом, що часто виражає ступінь вірогідності повідомлюваного, почуття мовця, його емоційний стан, а також звертанням. Такі конструкції дають можливість передати максимум інформації у межах невеликого за обсягом тексту. Наприклад: *Mayu kau. Це чудова шкіра. Чарівний набір. Колекція антивікових засобів, підібраних спеціально для Вашого типу шкіри; Старопремен. Смак, народжений у Празі; Смакуючи «Нашу Рябу», стаєш смачнішим!; Посидимо, як боги... «Олімп»; Кашемір – м'який, мов новий!; Навпевно, він слухає Gala; На щастя, є Klenex; Carlsberg. Мабуть, найкраще пиво у світі; Разом тепліше, рідненькі!*

Специфічною рисою рекламних текстів є мовна компресія, а саме – пропуск члена речення з метою його активізації в уяві читача [Зелінська 2004: 117]. Тому досить часто у рекламних текстах використовуються неповні речення, де безпосередній вияв пропущеного члена орієнтується або на внутрішніх показниках речення (форм слів, що утворюють синтаксичну ситуацію граматичним значенням): *Вдала. Вдалої весни!*; «*Фестал*» для *доброго травлення*, або на зовнішніх показниках: *Вегетаріанці проти. А ви?* [Загнітко 2001: 305].

Найчастіше неназваними в рекламних текстах виступають головні члени речення: *В лагідних обіймах OMSA* (пропущений підмет та присудок із значенням буття); *З «Френді» – до смачних пригод* (пропущений підмет та присудок із значенням руху, переміщення в просторі); *У ваших меблів красиве майбутнє* (пропущений присудок із значенням буття). З-поміж другорядних членів в рекламних текстах не називається тільки додаток: *Швидше вдягай!* (пропущений додаток *Jee Jay*); *Відкрий для себе...* (пропущений додаток мобільний телефон Samsung).

Неповні речення в рекламних текстах презентують їх контекстуальні (*Вегетаріанці проти. А ви?*; *Відкрий для себе...*; *Вісі. Насолоджуйтесь...*; *Астел клуб. Приєднуйся!*; *Maxfactor. Професіонали рекомендують*), ситуативні (*Бачити більше... Camel*; *Будь ласка, приготуйтеся...*) та еліптичні різновиди. Загалом, треба зазначити, що під час сприйняття відповідного рекламного ролика або зображення на рекламному стенді створюється певна ситуація, контекст (демонстрація товару чи послуги; розповідь про них), тому зникає потреба у повторній номінації пропонованих товарів чи послуг.

Найчисленнішими серед неповних речень у рекламних текстах є еліптичні речення, в яких уява про пропущений член речення безпосередньо встановлюється із власного змісту та будови, насамперед із значення та форми синтаксично залежного слова. Реклама дотримується принципу економії – повідомляє тільки невідоме або те, про що неможливо здогадатися з контексту. У структурному плані таку тенденцію і відображають еліптичні речення. Кожна фраза рекламного повідомлення несе нову інформацію, а вже відома опускається. Найчастіше еліптичні речення рекламних текстів являють собою речення з еліпсом присудка (головного члена односкладного речення), що має значення буття: *В здорових яснах здорові зуби*; «*Кременчуцька*» у *будь-який час*; *Передусім – людина*; *Аромат краси в краплині парфумів*. Великий ефект впливу мають еліптичні речення з еліпсом присудка (або головного члена односкладного речення) на позначення побажання, заклику, запитання тощо: *Здоров'я вам і вашим зубам*; *Смачної вечері й доброго відпочинку після неї!*; *Всіх благ!*; *Вдалого полювання!* Декілька зразків синтаксичних конструкцій презентують речення з еліпсом головного члена односкладного речення, що має значення дієслова руху: *З «Френді» – до смачних пригод!*; *З «Короною» – у романтичний круїз!*

Використання неповних речень у рекламних текстах пов'язано з їхньою динамічністю й розмовним забарвленням, що наближає рекламний текст до побутового розмовного мовлення. Неповні, а особливо еліптичні конструкції, разом з номінативними реченнями являє собою засіб компресії у рекламі і відображає прагнення впливати на адресата за допомогою мінімальної експліцитної інформації.

Таким чином, здійснений аналіз типології простого речення на рівні українського рекламного тексту дає можливість відтворити його «ідеальну» продуктивну модель: просте, членоване, розповідне, стверджувальне, неокличне, односкладне буттєве номінативне, поширене, неускладнене речення зі всіма матеріально вираженими членами (повне). Подальшим кроком у дослідженні типології структурних типів синтаксичних конструкцій на рівні рекламного тексту є деталізація та уточнення класифікації синтаксичних конструкцій, що функціонують у рекламних повідомленнях, зокрема дослідження типології складного речення на рівні рекламного тексту, а також перспективним видається дослідження синтаксичної організації окремих структурних компонентів українського рекламного тексту (заголовка, основного тексту, слогана, торговельного знака тощо).

Література

- Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Зелінська 2002: Зелінська О.І. Лінгвальна характеристика українського рекламного тексту: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 17 с.
- Зелінська 2004: Зелінська О.І. Характерні риси синтаксичної організації рекламного тексту // Лінгвістичні дослідження. Зб. наук. праць. Вип. 13. – Харків, 2004. – С. 116-118.
- Коваленко 2006: Коваленко Н.Л. Лингвистическая обозначенность слогана в структуре рекламного текста. Дисс. ... канд. філол. наук. – Днепропетровск, 2006. – 190 с.
- Лившиц 1999: Лившиц Т.Н. Реклама в прагмалингвистическом аспекте. – Таганрог, 1999. – 212 с.
- Лившиц 1999: Лившиц Т.Н. Специфика рекламы в прагматическом и лингвистическом аспектах. Дисс. канд.філол.наук. – Таганрог, 1999. – 141 с.
- Лиса 2003: Лиса Н.С. Структурні та лінгвопрагматичні особливості рекламного знака: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 2003. – 18 с.
- Медведева 2003: Медведева Е.В. Рекламная коммуникация. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 278 с.

Мозгунов 2006: Мозгунов В.В. О синтаксической организации рекламного текста в русском языке: механизмы каузации // Восточноукраинский лингвистический сборник. Вып. 10. – Донецк: Юго-Восток, 2006. – С. 449-457.

Рабанюк 1998: Рабанюк Л.С. Генітивно-квантитативні речення в українській мові // Мовознавство. – 1998. – № 4-5. – С. 48-51.

Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К., Вища шк., 1994. – 670 с.

Ткачук-Мірошніченко 2001: Ткачук-Мірошніченко О.Є. Імплікація в рекламному дискурсі (на матеріалі англомовної комерційної реклами). Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001. – 201 с.

The article is devoted to the analysis of structural typology of a simple sentence in modern Ukrainian advertising texts. At a level of the advertising text the complex and system analysis of a simple sentence on its structural types, by type of modal meaning, presence or absence of necessary sentence parts, type of formal complication is presented.

Keywords: advertising text, phrase, structural typology, simple sentence, modal meaning, the one-compound sentence, incomplete sentence.

Надійшла до редакції 12 вересня 2007 року.

Людміла Прозарава

ББК 81.2Бєі-5

УДК 811.161.3'81'42

ТАКСТЫ-ЎВАСАБЛЕННІ АДНАРЭФЭРАНТНАГА ХАРАКТАРУ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТВОРАЎ БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ)

У статті на матеріалі текстів сучасних білоруських поетів розглядаються тексти-уособлення однореферентного характеру, де в ролі персонажа виступає тільки один референт-неособа. Тексти характеризуються з погляду семантики груп референтів і предикатів, які їм приписуються. Виявляється характер людських ситуацій, які моделюються шляхом уособлення природних об'єктів.

Ключові слова: текст, метафора, уособлення, текст-уособлення, референт, предикат, однореферентність.

Праблема вивучэння асаблівасцей выяўленча-вобразных моўных сродкаў у паэтычных творах мастацкай літаратуры з'яўляецца даволі актуальнай. Гэта перш за ўсё тлумачыцца тым, што існуе агульны інтарэс да вивучэння паэтычнага тэксту ў шырокім сэнсе гэтага слова.

Нягледзчы на тое, што даследаванне вобразных сродкаў ўзыходзіць сваімі каранямі яшчэ да Арыстоцеля, да сённяшняга дня нельга сказаць, што існуе канчаткова складзеная сістэма поглядаў на гэту з'яву. У апошнія дзесяцігоддзі ў лінгвістычнай навуцы праяўляецца яшчэ большы інтарэс да такога вобразнага сродка, як метафара. З'ява метафарычнасці цікавіць даследчыкаў невыпадкова. Агульна вядома, што слова можа змяняць сваё значэнне і адбываецца семантычны зрух, калі слова трапляе ў незвычайны для яго кантэкст.

Сярод сродкаў вобразнасці значнае месца належыць такому віду метафары, як ўвасабленне (грэч. *prosoropoeia*, ад *prosorop* – асоба + *poieo* – раблю) – надзяленне неадушаўлёных прадметаў прыкметамі і ўласцівасцямі жывых істот [Розенталь, Теленкова 1976, с. 241] (у суадносінах з разуменнем антычных рыторык, служыць для таго, каб “напаўняць жыццём безжыццёвыя рэчы”). Дадзены троп па праву лічыцца адным з самых распаўсюджаных ў літаратурным маўленні. І гэта сапраўды так: яго вытокі бяруць свой пачатак яшчэ ў традыцыях вуснай народнай творчасці.

Увасабленне традыцыйна выкарыстоўваюць сучасныя паэты ў апісаннях прыроды, навакольнага свету, акружаючых чалавека прадметаў з мэтай надання ім магчымасці адчуваць, думаць, дзейнічаць і г.д.

Вывучэнне ўвасаблення ўяўляе асаблівую цікавасць для даследавання на ўзроўні тэксту. Але такога роду працы пакуль што адзінаковыя. Да ліку апошніх прац, прысвечаных вивучэнню гэтага тропу ў лінгвістычным аспекце, належыць дысертацыйнае даследаванне А. А. Ціхаміравай, дзе ўвасабленне разглядаецца на матэрыяле асобных тэкставых фрагментаў [Тихомирова 1991].

Тэксты-ўвасабленні разглядаюцца намі як адна з разнавіднасцей тэкстаў-тропаў (Іванюк Б. П., Новікава М. Л., Рэвуцкі А. І., Кураш С. Б.), галоўную асаблівасць якіх складае разгортванне зместу па трапеічнай мадэлі “асоба – неасоба”. Паказчыкам тропавасці ўсяго тэксту мы лічым выхад прадмета-неасобы, які параўноўваецца, на ўзровень тэкставага рэферэнтара, а асобы, з якой параўноўваецца, на ўзровень тэкставага прэдыкатара. Вядома, што найбольшую семантычную зону ў напрамку ўвасаблення складаюць паняцці, якія звязаны з прыродным асяроддзем (назвы раслін, часавыя прамежкі, звязаныя з прыроднымі цыкламі, стыхійныя з'явы, зямная і водная паверхня і г.д.).

Мэта нашага даследавання – вызначыць семантычныя групы тэкстаў-увасабленняў аднарэфэрэнтнага характару, устанавіць тыпы чалавечых адносін, якія ў іх мадэліруюцца.

Даследаванне праводзілася на матэрыяле тэкстаў беларускіх аўтараў, у ідыястылях якіх прыём увасаблення з’яўляецца найбольш адметным. У большай ступені разглядаліся творы П. Броўкі, Р. Барадуліна, А. Пысіна, П. Панчанкі, А. Вялюгіна, У. Лісіцына, У. Кляўко, Э. Агняцвет, Ю. Свіркі, Г. Бураўкіна і інш.

Сярод тэкстаў намі вылучаюцца аднарэфэрэнтныя і полірэфэрэнтныя. У дадзеным артыкуле мы будзем разглядаць тэксты-ўвасабленні аднарэфэрэнтнага характару, або такія, дзе ў ролі персанажа выступае толькі адзін рэфэрэнт-неасоба. Праведзены аналіз паказаў, што ў якасці рэфэрэнтаў-неасоб у падобных тэкстах выступаюць словы, якія належаць да наступных семантычных груп: **“паняціі, звязаныя з назвамі расліннага свету” (каля 48%)** (лес, кіпарыс, асіна, бяроза, дуб, крапіва, яблыня, клён, вішня), **“прамежкі часу, прыродныя цыклы” (каля 18%)** (дзень, ноч, восень, вясна), **“стыхійныя з’явы прыроды” (каля 13%)** (гром, сівер, вецер, пярун, мароз, лівень, дождж, навальніца), **“водная паверхня” (каля 13%)** (рака, возера, ручай, азярныя, мора, вада, плёс), **“нябесныя свяцілы” (каля 4%)** (сонца, поўня, зоркі, месяц), **“паняціі, звязаныя з паэтычнай творчасцю” (каля 4%)** (песня, мова).

Дастаткова пашыраным выглядае і кола семантычных характарыстык (прэдыкатаў). У адлюстраванні прыродных рэалій найбольш распаўсюджаны прэдыкаты, звязаныя з паняццямі, якія характарызуюць **знешнасць** чалавека: Яна (**асіна**) – як дзеўка-векавуха. / Ногі ў яе каравыя, / Вусны ў яе гаркавыя. / Кажуць нейкай часінай чорнай / Саграшыла асіна з чортам. / І суджана ёй праклёнам / Гарэць на агні павольным [Пысін 1976]; Ах, **вярба** мая, вярба, вярбачка, вярбінка! / Ах якая ж у цябе зялёная хусцінка! / Нікнуць долу валасы ажно да травінак, / Тысячамі, тысячамі зялёных ручаінак, / Сылеш слёзы ты вясной і ў зялёным леце. / І сама пад ветрам ты, як зялёны вецер [Броўка 2003, с. 150]. Вечалле, / Вечалле / Азаронае, / Павянчана з вечарам / **Азяро** маё. / Ручніком зялёненькім Бору вязана, / Зорамі залётнымі / Лісце вязава. / Ці была прысухаю / Чарацінка гнуткая. / Выйду ды паслухаю / Глыбіню тваю [Лісіцын 1990, с. 82]; На берагах былінных Свіцязі, / Спавіўшы хмарамі чубы, / Стаяць, як казачныя віцязі, / Шыракаплечыя **дубы**. / А вецер часу выпрабоўвае / Іх вытрымку, / Іх строй лясны. / Ды з непакіснасцю дубоваю / Вартуюць скарб жывыя яны. [Макаль 1982, с. 141]; Каб вятры не зламалі **бярозкі** малой, / Да паркана прывязвалі дрэўца: / Вось яно ў здзіўленні кіўне галавой / І няўмела да долу прыгнецца. / Перад ім зелянеюць прасторы жыцця, / Толькі б вырвацца ў свет той шырокі! / Ці ж не так, з ручніком упадпашкі, дзіця / Робіць першыя, мудрыя крокі?... [Агняцвет 1966, с. 84].

У прааналізаваных тэкстах-увасабленнях аднарэфэрэнтнага характару значнае месца займаюць такія, у якіх рэфэрэнт-неасоба характарызуецца з пункту гледжання **ўзросту**: **Бяроза**, бяроза. / Год дзвесце шумела... / Настала часіна – / І ты аблысела. / Сухія галіны, што космы сівыя. / Стаіш ты, журботна згінаючы шыю, / Пажоўклае лісце шапоча ў трывозе, / Як тая **бабулька**, стаіш пры дарозе, / І думы ўсплываюць... [Броўка 2003, с. 83].

У паэзіі нямала прыкладаў, дзе эфект персаніфікацыі ствараецца ў “камунікатыўным кантэксце” шляхам прыпісвання метафарычным аб’ектам здольнасці да **маўлення**: ...Яблык апошні / у яблыні выпаў / З галінак зялёных, / як з матчыных рук. / Затрэслася яблыня... / Горасны пошум / Прабег па ствале., / як па целе нямой. / Зялёныя **вусны шапталі**: “Апошні”. / Зялёныя **вочы крычалі** “Апошні”. / Зялёныя рукі заломвалі: “Мой” [Тармола 1979, с. 50]. Пакланілася суседзям / Госця ў поясе і **заворыць**: — / Я расла у стэпах, недзе / Аж ля Чорнага ля мора. / Вандравала я палямі / На прасторы Беларусі, / Каб сустрэцца тут з сябрамі. / **Кукурузай** я завуся. / Да спадобы мне тут глеба, / Ваша сонца, ваша неба, / Птушак хор многагалосы, / І дажджы і буйны росы [Танк 1958, с. 450-451].

Стан прыродных з’яў і аб’ектаў выяўляецца з дапамогай метафар-увасабленняў з адпаведным значэннем: Перад тым / Як у мора бязмежнае выйсці. / **Раку** пачалі / Сумленні грызці. / Ахапіла / Шчымлівае пачуццё: / А ці так працякло / Жыццё? / Можжа, буяніла ўвесну замнога... / Можжа, віляла занадта часта, / Дарогі прамой пазбягала? / З крутога абрыву / Адчайна і смела / Кідацца ўніз галавою / Умела... / Наперадзе вір калышацца чорны, / Не ўспомніць ніяк, да яго ідучы, / Якія судны, / Якія чоўны / Несла на пругкім сваім плячы [Макаль 1982, с. 211.]; У шубу цёплую адзета, / У садзе **яблыня** стаіць. / Яна стамілася за лета, / Напрацавалася і спіць. / Не чуе песенькі сініцы, / Не чуе гоману вятроў. / Ёй сёння месяц жнівень сніцца, / Яго гарачая любоў. / Ёй сніцца яркі дзень высокі, / Павеатра жнівеньскага пах — / Сваіх дзяцей чырвоначокіх / Яна трымае на руках [Агняцвет 1966, с. 45].

Аналіз тэкстаў паказаў, што амаль самай пашыранай групай увасабленняў, якія сустракаюцца ў беларускай паэзіі, з’яўляюцца дзеяслоўныя са **значэннем руху, перамяшчэння, дзеяння**. З дапамогай гэтых тропай выяўляюцца фізічныя дзеянні, працэсы, якія адбываюцца ў навакольным асяроддзі: (**восень**) **развіталася** з кожным дрэўцам, / **Паабтрэсла** гаі, сады, / Да кастроў **прыбягала** грэцца, / Бручкай **ласавалася** з грады. / Толькі ў замаразкі сцюдзёныя / Ногі босыя **апякла**. / Вокал лісце — сляды чырвоныя... / Галяком у зіму **ўцякла** [Кляўко 1979, с. 156]; У поле выйдзе – парацца ўзгоркі / Ад веснавога мяккага цяпла... / Як гаспадыня рупная, уборку / **Вясна** ў прыродзе пачала. / **Бяліць** абрусы счэзлыя **сабрала**... / **Працерла** неба мяккай ватай **хмараў**, / **Сыннула** сінкі ў чорныя віры / І з клопатам аб закаханых парах / **Пайшла** расціць пралескі ў бары... / Як многа ў вясны **клатот і працы** [Пад сэрцам у Радзімы, с. 101].

Даволі часта ў паэтычных творах неадушаўлёныя прадметы “ажываюць” таму, што аўтар ўяўляе дзеянні гэтых прадметаў як учынкi людзей: **Лівень** з радасцю шчырай / **Наляцеў** на палі, / **Басаногі** задзіра, / **Ён** скакаў

на зямлі. / Лівень падаў імкліва, / Адчуваў ён і сам, / Як патрэбен ён нівам, / Каласам і лясам. / І сваю баявую / Песню звонка спяваў, / Ён траву маладую / На хаду цалаваў. / Ён іграў на цымбалах / І спяшаўся, дзівак, / Натварыў ён нямала, / Гэты лівень-юнак. / Ён скакаў на дарогах / З дзёрзкай песняй сваёй, / І ля дуба старога / Ён дагнаў нас з табой. / Свет змяніўся наўкола... / Светлы дождж бушаваў. / Разам з ліўнем вясёлым / Ты мяне цалаваў [Агняцвет 1966, с. 40].

Пры аналізе тэкстаў-увасабленняў было заўважана, што ў складзе адзначаных семантычных груп найбольш распаўсюджанымі з’яўляюцца прэдыкаты-характарыстыкі з боку ўласцівых для людзей **сваяцкіх адносін**. Так, у вершы Г. Кляўко “Возера перад навальніцай” возера параўноўваецца з клапатлівай маці, якая турбуецца аб сваім дзіцяці: *Ля берага вецер калмаціць / Густую чупрыну трысця. / Спіць возера чутка, як маці, / Што чуе спрасонку дзіця. / У час гэты возеру сніцца, / Як чорнай навалаю хмар / Інакшыя тут навальніцы / Увесь засланялі абиар... / Праз ноч усю чуўся ў чаротах / Дзяцей напалоханых плач. / І возера іх суцяшала, – / Не спала яно давідна, – На хвалах нястомна гайдала / У драўляных рыбацкіх чаўнах... / Той час адышоў назаўсёды, / А возеру сніцца адно... / Прыслухайся – ў час непагоды / Глыбока ўздыхае яно* [Кляўко 1979, с. 179]. У вершы П. Макаля “Азбука бегу” раўчук характарызуецца як дзіця, якое робіць першыя крокі ў навуку: *Маленькі раўчук – / Дзіця сонца і снегу, / Авалодаючы азбукай бегу, / На асфальце / Пявуча / Рукой свавольнай / Першыя літары / Піша, / Як вучань / На дошцы школьнай...* [Макаль 1982, с. 205].

Аналіз паказаў, што на ўзровень тэксту часта выходзіць традыцыйнае прыпадабненне рэферэнтаў-неасоб асобам жаночага полу: *Бедавала вішня — / Смуглявая дзеўка: / Позна замуж выйшла / Дробненькія дзеткі. / Цыбатыя дрэўцы / За падол тармосяць. / А шпакі, як дзеўцы, / Пацеркі прыносяць. / Не пазнаць смуглянку: / Ягад-завушніцаў! / ...Гляню, хлопцы, гляну / Боязна жаніцца... [Лісіцын, с. 156]; Зноўку **ноч цыганкай** каля ганка, / Зноў прыйшла прарочыць-варажыць / Самыя ішчаслівыя світанкі, / Самыя гаючыя дажджы. / Пазбіраю ў жменю смутку зёрны, / І ў цыганкі добрай на вачах / Аднясу, штурну на дно азёрнае / Свой былы і будучы адчай. / Расчыню праг варажбіткай дзверы, / Усміхнуся лёсу, як табе, / І паверу, як дзіця, паверу / Самай несусветнай варажбе!* [Мацяш 1993, с. 33]

Такім чынам, аналіз тэкставага матэрыялу паказаў, што прыём увасаблення, які рэалізуецца на ўзроўні цэлых паэтычных тэкстаў, носіць дастаткова сістэмны і мадэліраваны характар. Гэта выражаецца ў наяўнасці лексічных груп, якія належаць да пэўных семантычных абласцей і выступаюць у якасці тэкставых рэферэнтаў: раслінны свет, водная паверхня, стыхійныя з’явы прыроды, часавыя прамежкі і г.д. Найбольш часта рэферэнты-неасобы дадзеных семантычных груп характарызуюцца з боку рыс, характэрных для чалавека: знешнасці, узросту, маўлення, фізічнага і псіхічнага стану і г.д.

Літаратура

- Иванюк 1998: Иванюк Б. Метафора и литературное произведение. – Черновцы, 1998. – 140 с.
 Константинова 1997: Константинова С.К. Семантика олицетворения / Кур. гос. пед. ун-т. – Курск, 1997. – 112 с.
 Кураш 2001: Кураш С. Б. Метафора и её пределы: микротекст – текст – интертекст. – Мозырь: МГПИ, 2001. – 121 с.
 Ревуцкий 2006: Ревуцкий О. И. Филологический анализ художественного текста: Учеб. пособие. — Минск.: РИВШ, 2006. – 320 с.
 Розенталь, Теленкова 1976: Розенталь Д. В., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителя. – М., “Просвещение”, 1976. – 543 с.
 Телия 1988: Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 173 – 203.
 Тихомирова 1991: Тихомирова Е. А. Лингвистический анализ тропа: метафора-олицетворение в русских и белорусских поэтических текстах начала XX века: Автореф. дис. ... канд. филол. наук (10.02.01) / Белорус. гос. ун-т. – Минск, 1991.

Крыніцы

- Агняцвет 1966: Агняцвет Э. Круглы год. Выбранае. – Мінск: “Беларусь”, 1966. – 216 с.
 Барадулін 1984: Барадулін Р. Выбраныя творы. У 2-х т. – Мінск: Маст. літ., 1984. Т. 1: Вершы. – 415 с.
 Барадулін 1992: Барадулін Р. Міласэрнасць плахі: Кніга паэзіі. – Мн.: Маст. літ., 1992. – 302 с.
 Броўка 2003: Броўка П. Крыніца з-пад Вушачы: Вершы і паэмы. – Мн.: Маст. літ., 2003. – 366 с.
 Кляўко 1979: Кляўко Г. Падкова над парогам: Выбраная паэзія. – Мінск.: Маст. літ., 1979. – 272 с.
 Лісіцын 1990: Лісіцын У. Беларусь — мая калыска: Кн. паэзіі. — Мінск: Маст. літ., 1990. — 167 с.
 Макаль 1982: Макаль П. Выбраныя творы: У 2-х т. – Мінск: Маст. літ., 1982. – Т.1: Вершы. – 287 с.
 Пад сэрцам у Радзімы 1997: Пад сэрцам у Радзімы: Сучасная беларуская паэзія / Складальнік М.У. Скобла. – Мінск.: БелЭн, 1997. – 368 с.
 Пысін 1980: Пысін А. Выбраныя творы. У 2-х т. – Мінск: Маст. літ., 1980. Т. 2: Вершы (1967 – 1977), паэмы, казкі. – 336 с.
 Пысін 1982: Пысін А. Палёт: Вершы. – Мн.: Маст. літ., 1982. – 111 с.
 Тармола 1979: Тармола Р. Зямное – зямному: Выбраныя вершы і паэмы. – Мн.: Маст. літ., 1979. – 272 с.

On the works of contemporary Belarusian poets the personification texts of the monoreferential type, in which the character is only one non-personal referent, are analyzed. The texts are characterized from the point of view of semantics of the group of referents and predicates which are ascribed to them. The character of the human situations, which are created with the help of the personification of the nature objects, is stated.

Keywords: text, metaphor, personification, personification text, referent, predicate, monoreference.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2007 року.

Наталія Рябокiнь

ББК 81.001. 6

УДК 81'271

КАТЕГОРІЯ МОДАЛЬНОСТІ І ЇЇ РОЛЬ У НЕГОПОЗИТИВНИХ ВИСЛОВЛЮВАННЯХ

У даному дослідженні розглянуто модальність як лінгвістичну категорію та її роль у спілкуванні, зокрема, проаналізовано основні засоби вираження суб'єктивної модальності в мовленнєвих актах згоди і незгоди.

Ключові слова: модальність, позитивна реакція, негативна реакція, мовленнєвий акт згоди, мовленнєвий акт незгоди.

Живий і безпосередній інтерес до проблеми вербального спілкування в наш час цілком закономірний. Він пояснюється насамперед формуванням сприятливих умов для поширення і поглиблення комунікативних можливостей людей, розвитком засобів масової інформації, прагненням співрозмовників певним чином впливати один на одного тощо. Останнім часом лінгвістика почала цікавитися не ізольованим вивченням мовних фактів, окремо від ситуації, умов спілкування, комунікативних інтенцій мовця і слухача, а їхнім взаємозв'язком з позамовним середовищем.

Комунікація, однак, ускладнюється не лише недосконалим володінням різноманітними компетенціями, але й відмінністю у сприйнятті її одиниць співрозмовниками. Особливо гостро дана проблема засвідчується у вираженні модальності. Адже саме ця категорія несе в собі відношення змісту мовлення до дійсності. Відношення це, як відомо, має цілий набір значень, одним з яких є згода і незгода. У нашій роботі ми розглянемо модальність як ствердження / заперечення та її роль у структурі висловлювання. Серед стверджувальних висловлювань візьмемо висловлювання позитивної реакції, а серед заперечних висловлювань – негативної реакції. Але коло таких висловлювань надзвичайно широке, тому ми зосередимо увагу на мовленнєвих актах позитивної реакції – згоди, та негативної реакції – незгоди. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання:

- 1) з'ясувати поняття модальності як лінгвістичної категорії;
- 2) виокремити засоби вираження модальності у висловлюваннях позитивної та негативної реакції;
- 3) визначити роль модальності у висловлюваннях позитивної та негативної реакції.

Категорія модальності – це категорія, про мовленнєву природу якої існує велика кількість різноманітних та іноді протилежних поглядів, які мають вже давню історію, започатковану логікою. У традиційній логіці ще Аристотель та Кант розглядали модальність як „характеристику судження залежно від вірогідності того, що в ньому стверджується – дійсність, можливість чи необхідність” [Філософський словник 1986, с.393]. При цьому судження є „форма думки, у якій стверджується або заперечується щось відносно предметів чи явищ” [Філософський словник 1986, с.673]. У мовознавстві дана категорія розглядається серед найбільш суттєвих характеристик речення як мовленнєвої одиниці. Тому аналіз мовленнєвої категорії модальності може проходити лише в тісному зв'язку з аналізом логічної категорії модальності. Проте не можна ототожнювати модальність логічну та, набагато ширшу, модальність мовну, що є складним явищем, в основі якого лежить кут зору мовця, його оцінка речей та фактів дійсності. У лінгвістиці модальність – граматична категорія, яка означає відношення змісту мовлення до дійсності й виражається за допомогою форм способу дієслова, інтонації, вставних слів і т. ін. [Балли 1955, с.535].

Категорія модальності є об'єктом дослідження вітчизняних і зарубіжних лінгвістів [Виноградов 1947, Панфилов 1977, Немец 1993, Федосеева 2004, Балли 1955, Brinkmann 1971, Heidolf 1984], у працях яких були розроблені ключові поняття, які дозволяють визначити семантичний об'єкт, функціонально-граматичний статус даної категорії і виокремити основні засоби реалізації її в мові.

У західноєвропейській лінгвістиці плідною виявилася концепція Ш. Баллі, з якої випливає, що в будь-якому висловлюванні можна виділити основний зміст (диктум) і його модальну частину (модус), через що виражається судження мовця стосовно диктума. Розрізняють експліцитні та імпліцитні модуси, при цьому основною формою вираження експліцитного модусу є головне речення у складі складнопідрядного з підрядним додатковим [Балли 1955, с.69-82]. Модальність трактується Ш. Баллі як синтаксична категорія, головним засобом експлікації якої стають модальні дієслова.

Цю концепцію підтримують німецькі лінгвісти, які виокремлюють модальні значення реальності / нереальності, можливості / неможливості, впевненості / невпевненості та ін. [Heidolf 1984, с.96-99]. Х. Брінкманн пропонує виокремити два рівні модальності – рівень реальності / ірреальності. У якості однієї з основних виявів модальності слугує ствердження / заперечення. Значення модальності виражається модальними дієсловами [Brinkmann 1984, с.357-380].

Безумовно, модальними виступають два типи значень: об'єктивна і суб'єктивна модальності. Перша відображає характер об'єктивних зв'язків, які існують у певній ситуації, на яку спрямовано пізнавальний акт, а саме: зв'язки можливі, дійсні і необхідні. Друга виражає оцінку з боку мовця, тобто вказує на ступінь достовірності думки, яка відображає дану ситуацію, і включає проблематичну, просту і категоричну достовірність [Панфилов 1977, с.39].

Отже, обов'язковою ознакою висловлювань позитивної / негативної реакції є об'єктивна модальність, тобто відношення того, про що повідомляється стосовно дійсності з позиції реальності чи ірреальності. Мовець передає фактичну інформацію як реальну або нереальну: дійсну, необхідну, можливу, бажану тощо.

Крім властивого кожному висловлюванню об'єктивно-модального значення, що відтворює дійсність у тому чи іншому плані, висловлювання може містити в собі суб'єктивно-модальне значення, виражаючи позитивне або негативне ставлення мовця до того, про що він повідомляє – до всього повідомлення чи певної його частини.

Основною розрізнявальною ознакою між об'єктивною та суб'єктивною модальністю постає ступінь присутності в них комунікативного моменту. Однак розчленування двоєдиної категорії модальності є умовним. Між значеннями об'єктивної та суб'єктивної модальності не існує непрохідного бар'єру, як нема його і між засобами мовної репрезентації: для вираження обох аспектів можуть використовуватися ті самі засоби [Панфилов 1977, с. 45].

Проте мовними показниками об'єктивної модальності є синтаксичне розчленування речення, граматична категорія способу дієслів та, органічно пов'язана з нею, категорія часу. Вираження суб'єктивної модальності, порівняно з об'єктивною, значно різноманітніше й охоплює всю гаму наявних у мові різноаспектних засобів кваліфікації того, про що повідомляється.

За В.В. Виноградовим, усі модальні частки, слова, словосполучення надзвичайно різноманітні за своїми значеннями і за своєю етимологічною природою. У категорії суб'єктивної модальності мова фіксує особливість людської психіки – здатність зіставляти „я” і „не я” у рамках висловлювання. У кожній конкретній мові модальність оформляється з урахуванням її типологічних особливостей, але скрізь вона відображає складну взаємодію між чотирма факторами комунікації: мовцем, слухачем (співрозмовником), змістом висловлення та дійсністю.

Як мовна категорія, модальність реалізує своє значення лише в комунікативному акті. У процесі комунікації найбільш яскраво відображені особливості вираження і сприйняття змісту висловлювання, адже реалізація комунікативних інтенцій мовця залежить від сприйняття змісту інформації слухачем. Адресант виражає у мовленні своє бачення подій, а адресат повинен не лише отримати інформацію, але й адекватно сприйняти її, зрозуміти зміст призначеного для нього висловлювання і зробити потрібні висновки.

Реалізуючи інформативну функцію, мовлення водночас виконує комунікативну функцію передачі пізнаного та модально-емоційну функцію ставлення суб'єкта до предмета мовлення. Діалогічне мовлення припускає сукупну діяльність двох суб'єктів, що спілкуються між собою, яких ми називаємо співрозмовниками. Діалогічне мовлення як мовленнєво-ментальний процес, що здійснюється учасниками спілкування і спрямований на розв'язання комунікативного завдання, на думку І.П. Святогора, відтворює інформаційний „слід” мовленнєвої діяльності, що залишається у пам'яті партнерів по комунікації [Святогор 1967]. При цьому комунікативність тлумачиться як властивість мовних одиниць виражати не лише думку, але й позитивне або негативне ставлення мовців до предмета розмови. Розгортання діалогу здійснюється за конкретних умов, які сприяють продовженню розмови. Так, наприклад, реакцію співрозмовника на сказане викликає зміст почутої репліки, позитивний чи негативний підтекст, її модальність та функціональна спрямованість.

Обмін думками в діалозі – це чергування дій та протидій, де передається ставлення мовців один до одного. Саме в діалозі може виявлятися єдність думок або їхні протиріччя, що породжує діалог-унісон та діалог-дисонанс. Однією з особливостей унісонного та дисонансного діалогу є своєрідні способи вираження згоди / незгоди з думкою попереднього співрозмовника.

На думку Л.П. Гусевої, найбільш вживаними серед мовленнєвих актів є прохання та запит інформації. Однак, на нашу думку, найважливішим у спілкуванні є вміння позитивно або негативно оцінити мовленнєву поведінку співрозмовника, тобто здатність реалізувати мовленнєвий акт згоди / незгоди. Адже суб'єктивно модальні установки співрозмовників реалізуються в діалозі і саме в ньому відбувається зіткнення цих установок як у позитивному, так і в негативному плані. Репліка мовця є вихідною комунікативною настановою. Своєрідність модальності реакцій адресата, що передають згоду / незгоду з думкою адресанта, полягає в тому, що це начебто відтворена модальність репліки мовця або її заперечення. Комунікативні настанови співрозмовників можуть збігатися чи не збігатися. Кожен з них, виражаючи згоду / незгоду з думкою співрозмовника, може реалізовувати своє внутрішнє переконання, досвід, не зумовлені змістом репліки іншого.

Відбувається вираження власної суб'єктивної оцінки, таким чином реагуючи, демонструється несхильність до сліпого наслідування заданої модальної тональності та прагматична активність. Наприклад: „*Ти не замерз? – раз по раз запитувала вона... – Ні, ні, не холодно ж, – відказував*” (Ю. Мушкетик).

Вважаємо за доцільне розглядати модальність як багатоаспектну функціонально значущу категорію, яка завдяки розмаїттю мовних явищ виражає різноманітні відношення висловлювання до дійсності, а також виявляє багатогранну суб'єктивну кваліфікацію того, що повідомляється. Модальність є стрижнем, який об'єднує репліки в комунікативну одиницю діалогу. Будь-які засоби мови в мовленнєвій реалізації здатні в умовах суб'єктивної реалізації модальності виражати певне відношення, зокрема позитивне або негативне, яке спрямоване на суб'єкт або об'єкт дії, наприклад: *Хтось зайшов. Іван Іванович? – Звичайно (мабуть, можливо, може бути, безумовно, на щастя та інші)* [Немец 1993, с.81]. Особливо виразна ця номінативна функція модальних засобів у діалогах, як вже зазначалося вище, типу питання – відповідь, де модальні відношення виражаються за допомогою слів: *так, ні, ну, угу, умгу, еге, ага* та ін. Г.П. Немец зазначав, що модальність у лінгвістиці розглядається в широкому аспекті реалізації не лише як категоріальна формально-граматична субстанція для вияву відношення до того, що повідомляється, але і як один із параметрів, який обумовлює відбір мовленнєвих форм під час користування мовою. Модальність не залежить ні від області застосування мови, ні від статусу людей, які користуються мовою [Немец 1993, с.82-83].

Якщо проаналізувати висловлювання позитивної реакції, зокрема мовленнєві акти згоди, з погляду мовної репрезентації, можна виділити „слова-речення” [Виноградов 1947], які виражають позитивну відповідь на питання або згоду мовця з висловлюванням когось-небудь. Як позитивна реакція виступають слова-речення *так, добре, гаразд, ага* (розм.) та ін. Наприклад: „– *Спортсмен по цьому ділу? – Так*” (Ю. Мушкетик). „– *Так ти українець? – Так*” (Ю. Мушкетик).

У тих випадках, коли власне слова-речення позитивної реакції, крім прямої згоди на поставлене питання, дають ще оцінку висловлювання і виражають певне ставлення мовця, у їхньому складі можуть бути слова з модальним забарвленням: *звичайно, хай, нехай, можливо, може*. Наприклад: „– *Природа. Ну, а природу, її ж хтось та створив. Значить, воно щось, очевидно, є. – Можливо, – зауважив Раденький, що лежав біля стіни на фоні східної півкулі*” (О. Довженко). „– *Зазіхань. Посягань, – рубонув рукою повітря Тищенко. – Нехай і так. Не посягнувши – не досягнеш*” (Ю. Мушкетик). „– *Я маю його... за старшого товариша. Порадника. І саме через це переживаю особливо. – Мабуть, так, – через силу погодилася вона*” (Ю. Мушкетик).

Слова-речення, які виражають згоду із висловлюванням, підтверджують уже сказане. У діалогічному мовленні такі речення трапляються після розповідних та окличних речень і виражаються переважно модальними словами: *правильно, добре, гаразд*. І мають певну емоційну забарвленість. Наприклад: „– *Все, домовилися. Кінчили з цим. – Гаразд*” (Ю. Мушкетик). „– *З цікавості. Брешиш. – Добре, не буду, – погодилася вона...*” (Ю. Мушкетик). „– *Ти дивись мені, командує як слід! – Добре, добре, – відповів Щорс*” (О. Довженко).

Іноді згода із чийось висловлюванням може виражатися за допомогою повторів або цитувань. Наприклад: „– *Пробилися? – він уперше говорив своєму головному інженерові „ви”, але того ніхто не помітив. – Пробилися*” (Ю. Мушкетик). „– *Що ж, Сергію, ходімо й ми, – вже вдруге повторив Тищенко. – Ходімо, – бездумно погодився той*” (Ю. Мушкетик).

Слова-речення негативної реакції, а саме мовленнєві акти незгоди, виражають негативну відповідь на питання або незгоду з чийсь висловлюванням. Так само, як і слова-речення позитивної реакції, слова-речення негативної реакції можуть, крім заперечення чи незгоди, виражати експресивну заперечну оцінку певного висловлювання. Слова-речення негативної реакції виражаються словами *ні, неправда* і т. д. Наприклад: „– *Я їм це сказав, – відповів тихо, але твердо Василь Маркович. – Неправда! Василь Маркович цього нам не казав!*” (О. Довженко). „– *А не хотів би перейти на іншу дільницю? – Ні. Навіщо?.. Ні, ні!*” (О. Довженко).

Слова-речення негативної реакції, що виражають незгоду, використовуються при відповіді на поставлене питання, виражаються переважно словом *ні*. При наявності експресивного забарвлення слово-речення, яке виражене словом *ні*, може супроводитися частками (*та, вже, зовсім*), модальним словом (*звичайно, мабуть* і т. ін.) або вигуками (*а, о* і т. ін.). Наприклад: „– *Хочеш сказати, що для жінки це непотрібно? – Та ні, не так*”... (Ю. Мушкетик). „– *Бойся? – Та ні...*” (О. Довженко).

Слова-речення негативної реакції виражають незгоду із чийсь висловлюванням або сумніви щодо його істинності. Дані слова-речення переважно мають певне емоційне забарвлення і виражаються заперечним словом *ні*, а також модальними словами *неправда, брехня* (розм.), *неправильно* і т. ін. Наприклад: „– *До знайомих їздила... – Неправда. Вона приїжджала на розвідки: як і де я живу, скільки заробляю*”... (В. Минко). „– *Я зараз на весь Київ закличу: негідник ви! Підлий донжуан! – Неправда!.. Ваш дядько – мій чоловік*” (В. Минко). „– *Чого вона тільки не робила: і акордеоном чарувала, і вином споювала! А він... – Брехня! Ярина Іванівна не така*” (В. Минко). „– *А любов може вичахти. – Неправда, – заперечив він*” (Ю. Мушкетик).

Отже, основними засобами вираження суб'єктивної модальності в мовленнєвих актах згоди / незгоди є слова з модальним забарвленням (*звичайно, можливо, може*), модальні слова (*правильно, добре, гаразд*), частки (*б, би, нехай, хай, та, вже, зовсім*), вигуки (*А!, Ах! О! Ах!*).

Формуванню суб'єктивної модальності допомагає і спеціальна інтонація для вияву здивування, сумніву, впевненості, недовіри, згоди / незгоди, іронії та інших. За допомогою інтонації можуть виражатися протилежні значення суб'єктивної модальності, від позитивного до негативного, тобто значення модальності – позитивна

чи негативна оцінка того, про що було сказано. Відношення мовця до висловлювання, його оцінка, емоційні та експресивні відтінки можуть виражатися і за допомогою вставних слів, словосполучень (*по-перше, з одного боку, до речі та інші*), наприклад: „*До речі, ви були в моєму будиночку? – Ні, не довелося*” (В. Минко). „*До речі, Оксентію Івановичу, ви щось натякали про крацу квартиру? – А так, так*” (В. Минко).

Отже, категорія модальності відіграє значну роль у формуванні прихованого змісту висловлювання, і позитивної та негативної реакції зокрема. Вона дозволяє не лише об'єктивно відображати певні факти, а й давати їм суб'єктивну оцінку. Прагматичні властивості категорії модальності виявляються в конкретній мовленнєвій ситуації. І тільки за умови аналізу даної мовленнєвої ситуації ми можемо знайти той зміст, який закладається мовцем у висловлюванні і вирішити питання досліджуваної категорії в певному мовленнєвому контексті. Важливим є також урахування таких складників мовленнєвого акту, як прагнення мовця впливати на слухача, спонукати його до дії, впливати на формування певної системи оцінок, отримання інформації або бажання бути поінформованим з певного питання. Категорія модальності залежить насамперед від контексту й ситуації спілкування. Інтерес до категорії модальності і до особистості людини, як творця висловлювання, є необхідним для того, щоб досягнути зв'язки між явищами дійсності і допомогти по-новому пізнати відношення, закладені у висловлюванні.

Література

1. Андрієвська Е.М. Інтонаційне вираження категорії згоди / незгоди у французькому діалогічному мовленні (експериментально-фонетичне дослідження): Дис... канд. філол. наук: 10.02.05. – К., 2001. – 208 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка: Пер. с фр. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2002. – 1440 с.
4. Виноградов В.В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове). – М.-Л., – 1947. – 784 с.
5. Гусева Л.П. Некоторые прагматические особенности речи подростков // Речевые акты в лингвистике и методике. – Пятигорск: Изд-во ПГПИИЯ. – 1986. – С. 52-64.
6. Немец Г.П. Прагматическая цель языка / Под. ред. А.Г. Лыкова. – К.: Манускрипт, 1993. – 148 с.
7. Панфилов В.З. Категория модальности и ее роль в конституировании структуры предложения и суждения // Вопросы языкознания. – 1977. – №4. – С. 37-48.
8. Святогор И.П. Типы диалогических реплик в современном русском языке: Дис. канд. филол. наук. – Калуга, 1967. – 309 с.
9. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1986. – 798 с.
10. Brinkmann H. Die deutsche Sprache: Gestalt und Leistung. – Düsseldorf; Schwamm, 1971. – С.357-380.
11. Gründzüge einer deutschen Grammatik / Von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von K. E. Heidolf, W. Motsch. – Berlin: Akademie-Verl., 1984. – С.96-99.

This linguistic research is an insight into modality as a linguistic category and its role in utterances of positive and negative reaction. Major means of expressing subjective modality as a part of “agreement-disagreement” acts of speech are being analyzed.

Keywords: modality, subjective modality, positive reaction, negative reaction, act of speech.

Надійшла до редакції 27 вересня 2007 року.

РОЗДІЛ VII. ОСОБЛИВОСТІ ГОВОРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Петро Грабовий

ББК 81.411.1 - 7
УДК 811.161.2'276.3МОЛОДІЖНИЙ СЛЕНГ У СИСТЕМІ СОЦІОЛЕКТІВ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проводиться виокремлення молодіжного сленгу серед інших підсистем нелітературного мовлення та досліджується взаємозв'язок українського молодіжного сленгу з іншими позалітературними підсистемами мови.

Ключові слова: арго, жаргон, молодіжний сленг, соціолект.

Сучасна тенденція до розгляду всіх структурних елементів мовної системи визначає необхідність повного вивчення та опису тих елементів, що не були предметом детального розгляду.

На початку 90-тих українські лінгвісти звернули увагу на «проблемні» сторони мови. Дослідженню україномовної жаргонної та субстандартної лексики присвячені праці Л. О. Ставицької [Ставицька 2005]. Окремі аспекти функціонування сленгової лексики в українській мові досліджують Ю. Л. Мосенкіс [Мосенкіс 2004] та О. С. Фурса [Фурса 2002]. Варто виокремити дослідження функціонування сленгової лексики з позицій соціолінгвістики міста Т. М. Миколенко [Миколенко 2006] та дисертаційну роботу С. А. Мартос [Мартос 2006], присвячену молодіжному сленгу м. Херсона. Український комп'ютерний сленг розглядається у дослідженні І. І. Щур [Щур 2006]. Важливий внесок у розвиток української соціолінгвістики також зробила Л. О. Кудрявцева [Кудрявцева 2001], у праці якої досліджується функціонування жаргонної та сленгової лексики в російській мові в Україні.

Сучасні студії, присвячені дослідженню функціонування позалітературних елементів мови, приділяють значну увагу розмежуванню різних субстандартних систем та їхньому співвідношенню. Проте, незважаючи на досить значну кількість праць, сучасний стан дослідження проблеми розмежування ненормативних підсистем мови залишається досить актуальним.

Завданням статті є виокремлення молодіжного сленгу серед інших підсистем нелітературного мовлення та дослідження взаємозв'язку українського молодіжного сленгу з іншими позалітературними підсистемами мови.

Однією з нагальних проблем є термінологічне розмежування різних підсистем позалітературної мови. Порівняно з лінгвістичними дослідженнями схожої проблематики в інших національних мовах (зокрема англійській, французькій, німецькій), де термінологічне визначення не підлягає такому детальному аналізу, в україністиці і русистиці ще відбуваються палкі дискусії щодо термінологічного розмежування дефініцій, що використовуються на позначення нестандартних елементів мовлення. У сучасній україністиці поруч використовуються такі терміни, як «жаргон», «арго» та «сленг».

Л. О. Кудрявцева послуговується терміном «сленг» через його необтяженість конотаціями і розрізняє загальний сленг і спеціальний сленг [Кудрявцева 2004: 38].

Про необхідність диференціації сленгу і жаргону говорить Л. О. Ставицька: «Поняття «жаргон» і «арго» історично вказують на обмеженість групи їх носіїв, а також на вузькість семантичного поля лексичних одиниць. Мовне середовище спілкування великої кількості людей, яке відрізняється від мовної норми, отримало найменування «сленг» [Ставицька 2005: 40]. Дослідниця визначає сленг «як практично відкриту мовну підсистему ненормативних, стилістично знижених лексико-фразеологічних одиниць, які виконують експресивну, оцінну (звичайно негативну) та евфемістичну функції» [Ставицька 2005: 42].

Варто зважати на той факт, що мова розвивається і змінюється під впливом екстралінгвального фону, в якому вона функціонує. Термінологічне визначення залежить, як від історичного розвитку терміна, що безпосередньо залежить від екстралінгвальних чинників, так і від лінгвістичної традиції, підходів, що утвердилися у певному соціумі.

Окремі екстралінгвальні фактори впливають на термінологічне визначення: при появі нових підвидів нестандартного мовлення виникає потреба в термінологічному визначенні нових лінгвістичних явищ, що відбувається у більшості випадків за принципом аналогії. Так виникли такі поняття, як «бізнес сленг», «SMS-сленг». Варто, на наш погляд, зважати на той фактор, що сам термін «сленг» є запозиченням із англійської мови, що перейшов до української через посередництво російської. Запозичення було зумовлене інтенсифікацією досліджень в англістиці, що проводились такими лінгвістами, як І. Р. Гальперін [Гальперін 1956], М. М. Маковський [Маковський 1962]. Щодо таких варіацій, як сленг гомосексуалістів, рокерів, реперів,

хіп-хоперів, то означені терміни перейшли разом із новими поняттями, що не існували раніше в українськомовному суспільстві. Це значною мірою вплинуло на збільшення частотності використання терміну «сленг» для позначення шару лексики, що традиційно позначалась словом «жаргон».

Щодо позиції терміна «сленг» в англістиці, то варто зауважити, що він є набагато популярнішим від свого часткового синоніма «жаргон», про це свідчить кількість словників нестандартного мовлення із назвою певних різновидів сленгу.

Важливим, на нашу думку, є той факт, що ставлення дослідників до означуваного поняття, визначення його головних функціональних характеристик значно впливає на термінологічне визначення самого поняття. Варто згадати дослідження радянських часів, коли розуміння молодіжного соціолекту зводилось до нелітературних, нестандартних елементів мови, що практично дублюють нормативні. Для позначення такої лексики традиційно використовувався термін «жаргон», що за радянських часів навіть у лінгвістичних дослідженнях був обтяжений негативною конотацією.

Одним із важливих аспектів термінологічного визначення сленгу та його розмежування зі жаргоном та арго є врахування того факту, що терміни, як і будь-які номінативні засоби, можуть з плином часу змінювати свої функціональні характеристики, зазнавати семантичних змін. Якщо термін «сленг» використовувався для позначення професійних жаргонів, то під впливом внутрішньомовних та позамовних факторів відбулось розширення значення терміна, що в свою чергу спричиняє розмитість поняття *сленг*.

Одним із факторів, що ускладнюють диференціальне розмежування термінів «арго», «жаргон», «сленг», є те, що і в самих мовах, із яких терміни були запозичені, відбувається уточнення та розширення їхнього значення. Можна припустити, що з плином часу відбудеться наступна зміна конотативного значення термінів «жаргон», «сленг» та «арго», пов'язана з диференційним розмежуванням означених термінів.

У сучасній україністиці більшість дослідників вказують на повну взаємовідповідність термінів «сленг» і «жаргон», відсутність негативною конотації терміна «жаргон». Ми використовуємо термін «сленг» як найбільш загальний.

Розмежування нелітературних підсистем мови є однією із нагальних проблем української соціолінгвістики. Слушною, на наш погляд, є думка О. С. Фурси, що «з'ясування місця молодіжного сленгу в системі соціальних типів (діалектів) мови винятково важливе для розуміння сутності молодіжного сленгу, особливостей та шляхів формування й дальшої динаміки його лексики» [Фурса 2002: 62].

Проводячи розмежування сленгу на загальний та спеціальний, виникає необхідність уточнення поняття «молодіжного сленгу». Вбачається суперечливою приналежність молодіжного сленгу до групи спеціальних сленгів, якщо керуватися лише позицією соціально-вікової приналежності молодіжного субкоду до мовно-вікової групи молоді. Досить складно розмежувати такі поняття, як молодіжний сленг та загальний сленг. Адже сам молодіжний сленг може мати ознаки загального. Складність, на нашу думку, також полягає в тому, що і молодіжний, і загальний сленг мають багато спільного (зокрема, проблематичність конкретного виокремлення лексики, що відноситься до спеціальних сленгів та лексики, що належить до ядра загального сленгу). Так само досить складно розмежувати лексику, що належить до спеціалізованих сленгів (комп'ютерного сленгу, сленгу наркоманів, музикантів, членів неформальних угруповань) і сленгізми, що належать до молодіжного сленгу. Фактор, що респонденти можуть пояснити значення слова, на наш погляд, не є визначальним при віднесенні лексеми до певного сленгу. Натомість, важливим постає функціональний аспект використання мовного знаку.

Варто зважати на прагматичне навантаження сленгізму. Наприклад, прагматика мовного знаку, що використовується у мовленні комунікантів старшого віку та в мові засобів інформації часто не збігається з прагматикою тих же слів, що використовуються у невимушеному спілкуванні молоддю.

Молодіжний сленг ми розуміємо як особливий мовний субкод, що характеризується використанням ненормативних, часто стилістично знижених, лексико-фразеологічних одиниць, які виконують оцінну, евфемістичну та номінативну функцію і використовуються у невимушеному спілкуванні молоддю.

Досить складною виявляється і диференціація у межах молодіжного сленгу. При дослідженні молодіжного сленгу варто говорити про пласт лексики, що входить до загального ядра і використовується переважною більшістю молоді. Не варто ототожнювати молодіжний сленг та спеціальні сленги, що, по суті, є лише дотичними підсистемами і не входять повною мірою до системи молодіжного сленгу. Наприклад, сленг наркоманів активно влився у мовлення молоді, проте наркомани, що не входять до соціально-вікової групи молоді, теж послуговуються цим сленгом. У такому разі можна говорити лише про сленгізми, що були запозичені молодіжним сленгом і активно використовуються в мовленні молоді. На складність розмежування впливає і той факт, що, на жаль, переважна кількість наркоманів є особами молодого віку і, фактично, належать до обох груп комунікантів. Сленгізми, що активно використовуються у молодіжному сленгу (*гандж* (марихуана), *трам* (трамадол)), є відомими і використовуються у мовленні переважної кількості молоді.

Окремою проблемою є дослідження співвідношення молодіжного та комп'ютерного сленгів. Низка спільних рис пов'язує молодіжний та комп'ютерний сленги. На це впливають, перш за все, екстралінгвальні чинники: носії комп'ютерного сленгу є людьми, переважно, молодого віку, хоча прогресивний розвиток людства сприяє розширенню вікових меж користувачів комп'ютерів, що, у свою чергу, впливає на розширення вікових меж мовців, що послуговуються комп'ютерним сленгом у спілкуванні. Проте велика кількість

лексичних одиниць, що відносяться до комп'ютерного сленгу, утворюється за моделями схожими на ті, що використовуються в інших соціолектах, перш за все у молодіжному: *мамка* (материнська плата), *флорік* (дисковод для гнучких дисків), *клава* (клавіатура). У молодіжному сленгу за подібною схемою утворені такі сленгізми, як *бутік* (бутерброд), *анік* (анекдот), *фотік* (фотоапарат). В означених прикладах досить яскраво простежується тенденція до мовотворчості, що є притаманною молодіжному сленгові. До речі, варто згадати утворення прізвиськ у молодіжних групах: *Федяєв – Федя, Петровський – Петя, Артур – Арчі, Філімонов – Філя*.

За функціональними параметрами молодіжний та комп'ютерний сленги є теж досить близькими. Така характерна риса молодіжного сленгу, як семантичний гумор [Ставицька 2005: 191], а також поведінка як мовна гра виступають яскравими прикладами і комп'ютерного сленгу. Однією із характеристик властивих для комп'ютерного та молодіжного сленгу є їх метафоричність. Мовна гра, що притаманна молодіжному сленгу, досить яскраво виявляється в мережі Інтернет, користувачами якої є молоде покоління, що володіє як комп'ютерним сленгом, так і молодіжним. На нашу думку, комп'ютерний субкод є дотичною системою до молодіжного сленгу, що активно впливає на його розвиток та функціонування. Майже недослідженою залишається проблема існування, так званого SMS-сленгу, що активно розвивається і функціонує серед підліткового покоління, і, у свою чергу, має здійснювати вплив на молодіжний сленг. Доречним було б окреме дослідження впливу комп'ютерного та SMS-сленгу на семантичні процеси, що відбуваються у молодіжній субмові.

Окремого розгляду заслуговує взаємовплив молодіжного сленгу та кримінального жаргону. Низка досліджень свідчить про значний вплив кримінального жаргону на молодіжний сленг. Доречно зауважити, що найбільшого впливу кримінального лексикону молодіжний сленг зазнав у 90-ті роки. Ціла низка слів, що увійшли до молодіжного сленгу, донині активного використовується у мові молоді: *штрих, пасажир, шиняга*. Проте, для розгляду сучасної ситуації цікавим було б виявлення новотворів кримінального жаргону та процесу їх переходу до молодіжного сленгу, оскільки велика частина лексики була запозичена досить давно і навряд чи може свідчити про значний вплив кримінального субкоду на молодіжний сленг сьогодні.

Молодіжний сленг як складне лінгвістичне утворення, якому притаманна мобільність та відкритість, активно взаємодіє з іншими груповими сленгами та субкодами. Водночас він безпосередньо впливає на розвиток національної мови. Молодіжний сленг постає певним акумулятором сленгової лексики з інших мовних субкодів.

Складність дослідження молодіжного сленгу полягає у тому, що досить важко простежити динамічні процеси, які відбуваються у його складі за допомогою спостереження. Єдиним, справді дієвим, механізмом вбачається проведення ґрунтовних польових досліджень, виокремлення лексики, що входить до активного шару сленгу і дійсно використовується молоддю у невимушеному спілкуванні.

Доречними, на нашу думку, виступають подальші дослідження функціональних параметрів молодіжного субкоду, означення психолінгвістичних та когнітивних особливостей його функціонування. Відкритими залишаються питання розгляду динамічних лексико-семантичних процесів у молодіжному сленгу на сучасному етапі.

Література

- Гальперин 1956: Гальперин И. Р. О термине «сленг» // Вопросы языкознания. – 1956. – № 6. – С. 106-114.
- Кудрявцева 2001: Кудрявцева Л. А. Русское городское просторечие: Киев – 2000 // Русистика, 2001. – № 1. – С. 4-9.
- Кудрявцева 2004: Кудрявцева Л. О. Формування загального сленгу в російській мові і відображення цього процесу в різних лінгвістичних джерелах // Наукові записки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2004. – Т. XIII: Інститут філології. – С. 37-42.
- Маковский 1963: Маковский М. М. Взаимодействие ареальных вариантов «сленга» и их соотношение с языковым стандартом // Вопросы языкознания. – 1963. – №5. – С. 21-30.
- Мартос 2006: Мартос С. А. Молодіжний сленг у мовленнєвій структурі м. Херсона: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2006. – 21 с.
- Миколенко 2006: Миколенко Т. М. Український міський сленг (на матеріалі усного мовлення тернопільців): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 2006. – 21 с.
- Мосенкіс 2004: Мосенкіс Ю. Л. Стан і перспективи дослідження українського молодіжного сленгу // *Alya Universitatis Palackianae Olomouensis. Facultas Philosophica. Philologica* 82. *Ucrainica I. Současná ukrajinistika: Problémy jazyka, literatury a kultury*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. – S. 100-102.
- Ставицька 2005: Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. – К.: Критика, 2005. – 464 с.

Фурса 2002: Фурса О. Англiцизми українського молодiжного сленгу: чинники динамiки та проблеми класифiкацiї // Мова та iсторiя: Перiодичний збiрник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 61. – С. 57-65.

Шур 2006: Шур І. І. Українськомовний комп'ютерний сленг: формування і функціонування: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 23 с.

In the article the Ukrainian youth slang is defined among other non-standard speech subsystems and the correlation of the youth slang with other substandard systems of the language is studied.

Keywords: argot, jargon, youth slang, sociolect.

Надійшла до редакції 21 вересня 2007 року.

Надія Загнітко

ББК Ш 12=411.4*671
УДК 801.311

МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРОК (НАЗВИ ЇЖІ)

У статті подаються матеріали до словника східностепових українських говірок, що охоплюють один сегмент побутової лексики говірок Донеччини – назви їжі, й відображають діалектні особливості новостворених українських говірок, розташованих на периферії українського діалектного континууму.

Ключові слова: діалектна лексика, семантична структура слова, східностепові говірки.

Одним з актуальних завдань сучасної української діалектології залишається дослідження лексико-семантичної системи народних говорів у лексикографічному та лінгвогеографічному аспектах. Лексикографічне опрацювання української діалектної лексики стосується переважно південно-західних та північних говорів, значно менше – південно-східних. У другій половині ХХ століття з'явилися словники діалектної лексики середньонадніпрянських [Ващенко 1960, Сизько 1990] та нижньонадніпрянських говірок [Чабаненко 1992]. Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. активізувалася робота над укладанням діалектного словника Харківщини [Сагаровський 2001], Словника східнослобожанських говірок [Словник 2002], Словника східностепових говірок [Східностепові говірки 1998]. На сьогодні вже видано перший випуск „Матеріалів до словника східностепових українських говірок” [Матеріали 2006]. Укладання Словника східностепових українських говірок і досі залишається одним з найважливіших завдань, над яким активно працює група мовознавців кафедри української мови.

Пропоновані „Матеріали до словника українських східностепових говірок (назви їжі)” є черговим етапом роботи над Словником східностепових українських говірок. У цій статті подається лише частина номенів однієї тематичної групи лексики – назв їжі.

У „Матеріалах до словника українських східностепових говірок (назви їжі)” уміщено специфічно східностепові слова (**каймак**, **с'урпá**), слова, поширені в інших південно-східних говорах (**вóд'ка**, **зажáрка**) й загальновідомі українські назви, які в говірках Донецької області виступають з іншим значенням, ніж в літературній мові або в інших українських говорах (**об'їд** „ранкове (приблизно о 9-10 годині) прийняття їжі”, **полівка** „бульйон” тощо).

Усі реєстрові слова записано *фонетичною транскрипцією* й розташовано в алфавітному порядку. Тлумачення значення слова здійснюється переважно описово.

Послідовно подаються граматичні ремарки. При відмінюваних іменниках, записаних у називному відмінку однини, указано закінчення родового відмінка однини та рід. Якщо іменник уживається тільки в однині, це позначається скороченням *одн.*, якщо слово вживається тільки в множині, на це вказує ремарка *мн.*, збірні іменники позначаються скороченням *збірн.* Реєстрові слова-прикметники наводяться в називному відмінку однини чоловічого роду й також зазначається закінчення родового відмінка однини.

У переважній більшості випадків словникова стаття містить *ілюстративний матеріал*, який розкриває особливості функціонування слова в говірці. Ілюстрації вживання реєстрового слова передаються фонетичною транскрипцією після викладу значення слова.

Кожне реєстрове слово, крім односкладових, подається з *наголосом*.

За умови функціонування в східностепових говірках *фонетичних* або *словотворчих* варіантів реєстрового слова, вони також подаються у словниковій статті. Фонетичні варіанти наводяться у дужках поруч з реєстровим словом, а словотворчі варіанти розміщено в кінці словникової статті й позначено горизонтальною стрілкою (→). *Синонімічні* назви також наводяться в кінці статті й позначаються зірочкою (*).

У багатозначних реєстрових словах кожне окреме значення позначається цифрою й наводиться у словниковій статті з нового абзаца.

Кожне реєстрове слово паспортизується літерним скороченням назв населених пунктів, у яких воно зафіксоване.

борошн'янка, -и, ж. Страва з густо запареного борошна (Сів)

з борошна зв'ярена густа каша / то́же са́мо́йе борошн'янка // (Сів)

*лем'ішка

во́д'ка (во́тка), -и, ж. Міцний алкогольний напій, що є сумішшю винного спирту й води у певній пропорції; горілка (в усіх східностепових говірках)

гор'ілка / це во́тка / во́тку пі́ють // (Бл Амв) само^аго́н крѣпч'е / ч'ім во́тка // (Гр Кр) во́тка бу́ла й її ве она́ / бода́й її́ї і ни^е бу́ло / нашо́ вона́ ну́жна // (Н-дон ВН) во́тка / гор'ілка р'ітко назива́йеца́ / самого́н / гор'ілка / ви^ено́ / насто́йки ра́зн'ї / налі́вки // (Ямп)

*шнапс

*гор'ілка

галу́шка рва́на, -и –ойі, ж. Страва з відірваних шматочків прісного тіста (Стмл ВН)

на моло́ці / а хот' на вод'ї / рва́ними назива́йут' / це галу́шки рва́н'ї ка́жут' // (Стмл ВН)

*кл'бцик

*галу́шка

глі́з'авий, -ого. Про в'язку їжу (Гр Кр, У Кр, С, Срібне)

ка́ша не^а до́лжна́ бут' глі́з'ава́ / глі́з'аву́ кашу́ їа не^а л'убл'у́ // (Гр Кр)

горбу́шка, -и, ж. Скибка, відрізана від непочатого краю хлібини (Гродівка, Мих Кр)

ка́жемо горбу́шка /okraї́ец' / скібу́шка / їа т'їки так ка́жу́ // (Гродівка)

*okraї́ец', скібу́шка

дрѳж':ї (др'їж':ї), -їв, мн. Речовина з мікроскопічних грибів, що здатна викликати бродіння (у більшості східностепових говірок)

їа пикла́ так хл'еп то́д'ї д'є́лал'ї дома́шин'їе дрѳж':ї на хм'їл'у́ к'їп'ачо́ной водо́й запа́р'ували хм'ел' забавл'а́ли в'їц':їтували там на ма́рл'їчку / таке́ гу́стен'ке́ / а то́д'ї на е́т'їх дро́ж'а́х пиклі́ хл'їп / а коли́ опа́ра ста́ла т'опл'їн'ко́йу / дабавл'а́ли дрѳж':ї і то́д'ї п'їдн'їма́йеца́ / нач'їна́йе п'їдхо́дит' дабавл'а́ли му́ку / вад'їчку і д'є́лали опа́ру // (Стмїр ВН) то́д'ї робі́ли др'їж':ї свої́ї / хл'їп же́ на др'їж':ах п'їкс'а / оту́т у нас ото́ хл'їп св'їй бу́в / нари́ва́йем хм'їл' / а хм'їл' рва́ли їак / тро́шки аж прї́морозки п'їдут' / рва́ли хм'їл' / посу́шений той хм'їл' / в'їн або́ в м'їшк'у́ / їак ба́гато́ / а н'ї / су́мка здо́рова́ / то́д'ї той хм'їл' прова́р'ували / охладжа́ли / то́д'ї п'їд'їбї́ут' др'їж':ами́ / і тро́шки му́кічки тудї́ // (С)

жа́йворонки, -їв, мн. Борошняні вироби, які мають форму жайворонка (С)

жа́йворонки / така́ краси́ва птї́че^ачка́ / і то їак напич'у́т' / то нам на не^ад'їл'у́ хвата́йе́ / покла́дут' їїх у то́му / у корї́т'ї де^аре^ав'їа́ному́ / на сп'їд п'їдсте^ал'а́ли skate^арті́ну // (С)

жир внў́трен'їй, -у –'ого, ч. Нутряне сало (Н-Дон ВН, Вт Я, Бл Амв, Стмл ВН, М М, К Ст, Новоукр, Ол В, У ВН, Є М, М, Срібне, ОО Ш, С-М Ол, Гродівка, В ВН, С, Мих Кр, СВ НА)

ну їест' внў́трен'їй / ка́жут' / жир / сма́леца́ / жир / котрї́й в порос'о́нку їл'ї́ в гус'а́ накопї́вса́ / сиро́й / це ка́жут' / внў́трен'їй жир / а коли́ вже́ ж:а́ривса́ / ка́жут' / сма́леца́ // (Стмл ВН) жир внў́трен'їй ду́же пол'є́зний // (Н-дон ВН) це коли́ жир то́пи́ли / то сма́леца́ ка́зали́ / а м'а́со сма́жи́ли на сма́л'ц'ї́ // (Вт Я) коли́ жа́рите́ / то оц'ї́й жир / а то оста́йеца́ / то шкварка́ / вї́шкварки́ / ну і вї́жарки́ ка́жут' // (Бл Амв)

жѳвка, -и, ж. Відкушений подрібнений зубами шматочок хліба (СВ НА)

жѳ́вка ка́жут' / не^а жва́чка́ / їак по́жуйе́ш хл'їб^а / ото́ жѳ́вка // (СВ НА)

зажа́рка, -и, ж. Засмажка, те, що додають до страви для поліпшення її смаку, запаху тощо (С, Гр Кр, Бл Амв, Н-дон ВН, Самс Т, С-М Ол, Гродівка, Серд Ш, Мих Кр, Ямп, СВ НА, У Кр, Ст Ш, Кр Кр, Ст Ол)

лук із жї́ром жа́р'ат' і ка́жут' зажа́рка // (Бл Амв) бо́ри це́ / украї́їнс'ка́ стра́ва / тудї́ на́до і карто́пл'а́ і капу́ста і бур'а́чок і морко́вка і тама́т / і хоро́ша зажа́рка / шкварка́ з са́ла кла́дем // (Гр Кр) зажа́рка / ду́ше паху́шч'ї́н'ке́ бу́ло // (Н-дон ВН) зажа́рка д'л'а́ су́пу / са́ло / ол'ї́а / цї́бу́л'а́ / суше́н'ї гри́бї́ / або́ баклажа́ни п'їдпа́рит' і до́бавит' у суп // (Гродівка) зажа́рка бу́ла / лук / по́сне ма́сло / ол'ї́а / в ко́го їе са́ло / зна́ч'їт' зажа́р'ували са́лом // (Серд Ш)

*зап^равка

*засма^жка

йаг'ідник, -а, ч. Киселиця, драглиста страва із свіжих вишень, слив, груш або яблук та борошна або крупи (Серд Ш)

р^ан'ше варіли к'іс'іл' / густ^ен'кий / із фр^укт'ів / заправл'али борошном / варіли йог^о з йаг'іт / ну йагоди к^ідали вс'ак'і / і мал'іна там / клубн'ічка / оц^е називали йаг'ідник / а йак варіли із слив / називали сливни^к і так дал'і // (Серд Ш)

*слівни^к

йад, -у, ч. Речовина, здатна викликати отруєння живого організму (в усіх східностепових говірках)

йад йе різний / д'л'а ми^ішій / д'л'а крис / д'л'а коларац'кого жук^а йе йад // (Срібне)

*отра^ва

йайешниц'а (йайішниц'а, йайшн'іца), -і, ж. Страва з підсмажених яєць, яєчня (Стмл ВН, Бл Амв, Серд Ш, Б М, СВ НА)

у нас назива^йе^ц: а йайшн'іца / йайч'к'і жар^ені // (Бл Амв)

→йайешн'а

*глаз^ун'а

*глаз^ур'

каймак (кал'мак), -а, ч. Коричнева чи кремова плівка, що виникає на молоці, довго пряженому на малому жару в печі (СВ НА, Ст Ш)

*п'енка

*шкурка

*шкурно^ачка

канхвѐта (ко^анхвѐта, канфѐта, ко^анф'ѐта), -и, ж. Солодкий кондитерський виріб, виготовлений з різних продуктів, зварених з цукром, що має вигляд невеличкого шматочка, кульки, плиточки тощо (в усіх східностепових говірках)

а на празник ише й канхвѐт'ів дад^ут' / а ми рад'і // (Гродівка) ко^анф'ѐти ук^с'н'і / сол^отк'і // (Бл Амв)

к'істо, -а, с. В'язка маса різної густоти з борошна, замішаного на воді, молоці тощо часто з додаванням дріжджів (С, К М, Гр Кр, А М, Є М, Гродівка, Срібне)

к'істо м'ісим / йѐсл'і йѐст' йайѐчко / на йайѐчку / а нема йайѐчка / на кисл'ачк^ов'і або молочк^ов'і / зам'ісили к'істо / а тод'і др'ібнѐн'ко рвемо і кид^аємо у бул'йон // (К М) к'істо / шо пристало / к'істо по^април'іпало / ост^атк'і к'іста / кус^оч'ки к'іста о^астай^у:а // (Гр Кр)

колоту́ха (колоту́ша), -и, ж. 1. Топлене незбиране молоко, заквашене сметаною, ряжанка (НА В)

2. Суміш із сиру, ряжанки або сметани (Вт Я)

3. Посуд, у якому збивали масло (Серд Ш, Самс Т, Н-2 Я)

4. Сварлива жінка. (ОО Ш, Ол В)

*р'аже^нка

*р^обленка

ла́дик (ола́дик), -а, ч. Невеликий товстий млинець (Н-дон ВН, В ВН, Н Ол, Ст Ш, Б М)

ла́дики / смита́нка / ла́дики / та так добре по^ас'н'ідаємо // (Н-дон ВН) пре^ад^авл'ували в':іде ола́дика / і ду́же вку́сно полуца́йе^ц:а / йак йе см'етана та с'імй^а ве^ліка // (В ВН)

лапша́, -і, ж. Виріб із прісного пшеничного тіста у вигляді тонких висушених смужок (Самс Т, Н-2 Я, У ВН, Макс М, Гр Кр, М, Н-дон ВН, Гродівка, Бл Амв, Серд Ш, Ямп, СВ НА, Ст Ш, У Кр, Б М)

найча^т'іше ми кажемо лапша́ / а інод'і і локишина // (Гродівка) тонк'а така / це лапша́ // (У ВН) лапша́ кришиц':а м'єлен'ко / м'єлен'ко / на одної водичк'і і качайут' / тод'і уже не^чут' і р'іжут' // (Макс М) давайте нар'іже^мо лапши́ с'огдн'і та зваримо лапши́ / т'істичко на вад'іч'к'і / йайічка вбйеш туді / сахар'ку кини^ш / шоп слатке бул^о // (Н-дон ВН) лапша́ / у нас лапша́ / локишину тут у Йампол'і н'іколі не гот^овл'ат' / а йакіш р^обл'ат' / то р^обл'ат' сам'і / йа л'убл'у так^у / ну це р'ід^мко / лиш^е раз^с у год^м йа ййі р^обл'у / йакіш х^оче^ц:а ме^н'і / йа ййі сама р^обл'у / ну вона то́чно так же / йак / доп^устимо / гот^уйеш на пирогі / не^чеш / т'істо зам'ішуйеш / і йог^о розкатуйеш тон^есе^н'ко / тон^есе^н'ко / в санти^мѐтер / в п'івтор^а / не^н біл'ше толшч^іна / то^д'і спе^кл^а бе^з ол'йи / бе^з н'ічого корж'і / спекл^а йіх / і би^реш / р'іже^ш др'ібнѐн'ко / ну сол^омкойу / оц^е лапша́ // (Ямп)

*лѳкша

*лѳкшина

лѳкша, -і, ж. Виріб з прісного пшеничного тіста у вигляді тонких висушених смужок (Н-дон ВН, Гр Кр, С-М Ол)

лѳкша назі^евали / т'істо м'ісиш / корж'і роск'ачуйиш тон'ен'ко і р'іжиш скібочками // (Н-дон ВН) м'іс'ат' к'істо на й'айц'ах / м'іс'ат' / а то^ад'і р'іжут' / а то^ад'і с'ушат' / т'істо / йак на гал'ушки / т'іл'ки тв'ерде / по^атом тонко раск'ачуйец':а / склад'айец':а гармѳшич'кой і р'іжиц':а тон'ін'ко / це лѳкша чи лаш'а // (Гр Кр)

→ лѳкшина

*лапш'а

лапш'евник, -а, ч. Печена страва з лѳкшини (СВ НА)

йак зап'іканка / ве^рмиш'ел'і одвар'іт' / на друш'лак отк'інут' / й'айц'ів наکید'ат' / посол'іт' / і в духовку / і війде у вас лаш'евни^ек // (СВ НА)

м'асло пѳсне, -а -ого, с. Олія, жир, вироблений з соняшникового насіння (Бл Амв, Н-дон ВН)

потсѳлн'іч'не м'асло іл'і олію назив'аєм пѳсне м'асло // (Бл Амв) ол'й'а / йа вчѳра он получ'іла п'ітн'ац':ат' к'ілогр'ам / пѳсне м'асло // (Н-дон ВН)

*ол'й'а

*потсѳлн'іч'не м'асло

молоко кип'ачѳне, -а -ого, с. Перекип'ячене молоко (Стмл ВН, С, Мих Кр, Н Ол)

нач'інка (начинка, нач'інка), -и, ж. Начинка для пирогів з печінки, вишварок тощо (Стмйр ВН, Бл Амв, С, Мих Кр, Н-дон ВН, Серд Ш, Кр Кр, Ст Ш, СВ НА)

нач'інка йак / р'азна був'ає / іс твѳрогу нач'інка / с картѳше^ач'ки / картѳше^ач'ка сп'еч'ѳнкойу був'ає з:аж'аркойу / заж'арка сл'ука / р'азна був'ає нач'інка / із м'асом був'ає нач'інка ш / нач'інка так і йе нач'інка / потр'іпка / чим начи^ен'айут' там пирѳжекі іл'і шѳто там / вар'ені^еки // (Бл Амв)

*потр'іпка (пѳтребка)

об'ід^т (об'іт, об'ід, об'ід), -у, ч. 1. Прийняття їжі опівдні (приблизно о дванадцятій годині) (в усіх східностепових говірках)

дв'ін'ац'іт' часѳв дн'а то ми звем об'іт / це об'іт / боршч / к'аша там йак'а // (Н-Дон ВН)

2. Ранкове (приблизно о 9-10 годині) прийняття їжі (Рівнопіль, П В, Пр НА, Зл В)

отр'ава, -и, ж. Речовина, здатна викликати отруєння живого організму (Серд Ш, І ВН, Новоукр, А М, НА В, Гр Кр, ОО Ш, Сів, К Ст, Ол В, Вт Я, Самс Т, Є М, НА В, Гродівка, С-М Ол)

*йад

п'енка (п'інка), -и, ж. Коричнева чи кремова плівка, що виникає на молоці, довго пряженому на малому жару в печі (Н-2 Я, Стмл Вн, Стмйр ВН, Новоукр, Гр Кр, Є М, ОО Ш, Б М)

шк'урка на молоц'і назі^евайец':а п'енка // (Бл Амв)

*шк'урка

*шкур'іно^ачка

*кайм'ак

пирѳг (п'ірог, п'ер'іг, пир'іг), -а, ч. Печений виріб із тіста з начинкою (в усіх східностепових говірках)

печ'ут' пирѳг з гарбуз'а // (Бл Амв) пирѳгі роб'іли із кап'устойу / із квасѳлейу пекл'і / а теп'ер пов'ідло і й'аблуко / закип'ат' у п'івл'ітри молока / п'івп'ачечки дрѳж'ей / і зам'іс'у дрѳж':і / п'ідѳйдут' / зам'іс'у т'істо / п'ідѳйде / мук'а біла / п'ідѳйде раз / о тоді перем'іс'у дрѳгий раз / колі дрѳгий раз нач'ін'аю вик'ачуват' / розк'атуйу корж такій ве^але^ач'ен'кий / і ч'ашкойу вид'авл'уйу / і наклад'аю туді і пов'ідло / і й'абл'учок натр'у / і так у духѳв'кі те^ап'ер п'е^ач'ем // (В ВН)

→ пир'іжѳк

*кубет'е

пѳлден' (пѳлуден', полуден'), -а, ч. Підвечірок, споживання їжі після обіду перед вечерею (Стмл ВН, Новоукр, Н-дон ВН, Самс Т, Гродівка, С-М Ол, Пр Арт, Рівнопіль, Зл В, Пр НА, С, Вт Я, М, Ол В, М Ст, Є М, П В, Н-2 Я, Гр Кр, Пр НА, У Кр)

п'ісл'а об'іду пере^д вечерею у нас полден назив'али / полуднуват' / так у нас назив'али в се^л'і //
(Бл Амв)

→ **полдн'ік, полудни^к, полудни^к, полуденок, полудни^к, полудн'ік, полуднан':а, полдни^к**
*полуднуват', полудни^кчат'
*п'ідвеч'ір, п'ідвеч'ірок
*другий об'ід

полівка, -н, ж. 1. Бульйон (Серд Ш)

бул'йон йакій ми робіли / назив'авс'а полівкоюу / це робіли із пт'іци / з л'убой пт'іци / чи ұтка / чи гуска / чи инд'ейка там / чи куриц'а / от / обд'елана вона / все ж / вимита / р'ізали на четір'і част'і / кидали йійі / ложіли в мак'ітру / налив'али воді / от / лавровий листок / лук сирий об'ізат'іл'но / голівки дв'і / три скрішували і в п'іч / і в п'іч'і / р'ан'ч'е ж н'ічого ж не^б було // н'і пліт / н'ічого / т'іки в п'іч'і все готівилос' / і варілос' до готівнос'т'і у п'іч'і // (Серд Ш)

2. Підлива, рідка приправа до страви, соус (Серд Ш, ОО Ш, Бл Амв)

полівка / це такий соус дл'а стр'ав / а робівс'а в'ін так / на сковоротку кришійли лўку ч'імален'ко / зажар'ували його мукіу / мукі лўшки дв'і чи три / це харашо вижар'уйут' вижар'уйут' / а тод'і п'ідливайут' потрошку водічк'і / і м'ішайут' / м'ішайут' на сковоротк'і / у каструл'ку все оцє виліс'вайут' / с'т'іки там / добавл'айут' шч'е к'іп'ячоной воді с'т'іки нада там / полівк'і / і кипіт' / ки^сдайут' лавровий листочок один чи два / душістий п'ерч'ік / і полівка готівва // (Серд Ш)

посний (п'існій), -ого. Такий, в якому відсутні м'ясні й молочні продукти (в усіх східностепових говірках)

таку стр'аву можна назват' п'існа / можна посна назват' // (Бл Амв) з о^л'ійей / но бе^з м'іаса / без м'іаса / о^л'ійкою зажарений // (Гр Кр)
*пустій

пот'апц'і, -ів, мн. Шматочки хліба, зволожені водою та олією (С, Срібне, Мих Кр, Гр Кр, Гродівка, Є М, А М, Новоукр)

бувало вечер'ат' / а не^б хочец':а н'і боршчу н'і сўпу / робі пот'апц'і / а шч'о за пот'апц'і / хл'іп такий / в'ін трішки че^рствен'кий / ото накрішут' хл'іба у велику міску / трішки при^бризкають водічкою / а то^д'і ол'ійкою побризкають п'ірячком / а то^д'і при^сол'ат' / і отой не^рем'ішайут' / або ото ки^сдали йак вареніки / і йімó / понайідай^емос' пот'апц'ів / молока віп'іємо / парили булі / йак хл'іп сп'еч'ут' / вит'агають хл'іп із п'еч'і / а то^д'і в гл'ечіках / булі гл'ечіки і на три л'ітри і на п'ят' л'ітрів / і ото м'амка у п'іч от'і гл'ечіки / вони проп'ар'ац':а / такє аж красне молоко / молочком тим позати^свали і пол'агали // (С)

рис із й'яблуками, -у, ч. Рисова каша, зварена з яблуками (С, Новоукр, Мих Кр, Є М, А М)

а тод'і ужє пізн'іше ст'али варіт' рис із й'яблуками / так оцє помійім й'яблчка / почи^стим / а то^д'і р'іжем м'ілен'ко / м'ілен'ко / і то^д'і шар й'яблчок / шар рісу / а тод'і трішечки кладем масл'єчка туді / ну і к'ап'у воді ж нада / бо при^стане / і виходит' добра к'аша // (С)

р'обленка, -н, ж. Топлене незбиране молоко, заквашене сметаною (Стмл ВН, Серд Ш, Ямп)

молоко парене / заправл'али його сме^танойу / і коли вонó вже с'ідало / звали р'обленка // (Серд Ш)

*р'яже^нка (р'яжанка)

*колотуха

сел'отка (с'ел'отка, с'іл'отка, с'іл'одка), -н, ж. Невелика морська промислова риба, яку вживають у засоленому або копченому вигляді, оселедець (СВ НА, Ямп, Мих Кр, Бл Амв, Гр Кр, Стмйр ВН, Н-дон ВН, Самс Т, С-М Ол, Нмй ВН)

та хто йак каже^т / хто оселеде^тц' / хто сел'отка / хто риба / хто йак / йа л'убіла рибу лўч:е / чем м'асо / і в одін прекрасний момєнт йа йійі обійлас'а / і отравілас'а н'ейу / йа йійі багато зійла / вона була не дўже посолена / і йа н'ейу отравілас'а / а те^нп'ер не йім йійі // (Ямп)

*осе^тл'еде^тц'

сл'адост'і, -ів, мн. Ласощі (СВ НА, У ВН, Гр Кр, Самс Т, Бл Амв)

нада купіт' сл'адост'ів // (СВ НА)

*ласощ'і

соус, -а, ч. Густий овочевий суп з частіше з томатною заправкою (М-К НА, Пр НА)

р'обши соус так / поб'іл'ше картішечки / а вона тод'і аж розвар'уйец':а // (Пр НА)

с'урпá, -и, ж. Бульйон з м'ясом, переважно свининою або яловичиною (СВ НА, С, С-М Ол, Гродівка, Срібне)
á с'урпá це значит' так / йак сви^ен'у р'іжут' / станóвл'ат' бул'йон з'и св'іжим мн'асцém / абó йак булі молодéн'к'и пe^тушкі / так укíнут' пe^тушкі / пe^тушóк одвáриц':á / тудí поб'іл'ш цибул'ки / пeрчки / т'іл'ки тóд'и ж не^т булó душістого / а був оцéй крáсний стр'учковий / лаврóвого л'истóчку // (С) холодéц' / це звáрине у вод'и м'áсо / йeсл'и гар'áче / це бóде с'урпá / eсл'и у лотóчках / бóде холодéц' // (С-М Ол)

товч'óнка (толчóнка, товчóнка), -и, ж. Картопляне пюре (в усіх східностепових говірках)
*а йак товчóнку робíли / так / оцé од':éл'но одвáр'ат' картóше^тчку / она звáрилас'а / ну на пир'іжкі товклí / і товчóнку так робíли / а тó'д'и зажáрочку тудí / а мóжна й без зажáрочки / і отó товчóнка назíвáласа // (С) ну / це ж товчóнка / це ж картóшка / йакú товчóт' / оцé ж тоб'и назíвáйец':а вона товчóнка / ну п'урé / п'урé / це вона ж р'édка вáриц':а / так оц':іжуйт' ййй / кладóт' тудá молóко ж мáсло і товчóт' / п'урé палучáйец':а / товчóнка // (Гр Кр) потовктí харашó / шчоб вона булá густéн'ка / оцé назíвáйец'а товченка // (Стмл ВН)
 п'урé, п'урéшка

ухá, -и, ж. Юшка з риби (в усіх східностепових говірках)
тод'и варíли / йак ййй назíвали / ухá / булó оцé так / тáтко йíздили рíбу ловíт' / отóт на Михáйл'івці ставóк отóт був / пойдóт' / так пóвн'и нóчви привe^тзóт' / і сидíмо отó рíбу чíстимо / варíли ухó / а тó'д'и кíдайт' рíбу / т'іки зрáзу сáме пeрве кíдали картóшечки / картóшечка ц'ілен'ка шчоб ййй роз'имн'ат' / ййй не^т вíдно бóде / і кáпел'ічку пионц'á / і тó'д'и рíпку / і тó'д'и вихóдила ухá // (С)

шійка, -и, ж. Начинена гусяча шия (С, Мих Кр)
а з гус'á / йак де^тржáли гус'á / так начи^ен'áли шійки гóс'ач'и / отó остáйец':á так / шоб дóжче до голóві одрубáт' / шоп булá дóвга шійка / тó'д'и отó шкóрку з'н'імáйe^тм / тó'д'и внизу зашивáйем / де шíрше / а де ўжче чéрез отé наповн'áлос' / тудí пúпик / печ'íночка / сeрце пос'ичe^тне / тод'и трóшки добавл'áйеш мукíчки і одне йáйцé / приe^тсол'уйт' / пeрчки^тку трóшки тудí / циe^тбул'ки / пe^трe^тм'ішуйу і оцé наповн'áйу / ц'у шійку / тод'и верх зашиe^твайу / проварíла / тод'и шче в дóховк'и зажáруйу / і дóжче дóбре пóлучáйe^тц':а // (С)

шкóрка, -и, ж. Коричнева чи кремова плівка, що виникає на молоці, довго пряженому на малому жару в печі (Бл Амв, Гр Кр, Новоукр, У ВН, Стмл ВН, ОО Ш, О В, В ВН, С, Ямп, У Кр, Н Ол)
*шкóрка / молóчна шкóрка // (В ВН)
 →шкóрiно^тчка
 *каймáк
 п'éнка

шнeтíк, -а, ч. Печиво, солодкий виріб з тіста (С, Мих Кр)
*шнeтíки / це пeчиво / такé булó спeчене сóбне / а звeрху крáсним намáзували / та й так бува шо спeчeш / коржики чи пeчки йак'íс' / назíвáйем шнeтíки // (С)
 *пeчик
 маторжeник

Індекс обстежених населених пунктів Донецької області

А М – с. Антонівка Мар'їнського району; **Б М** – с. Березове Мар'їнського району; **Бл Амв** – с. Благодатне Амвросіївського району; **В ВН** – с. Времівка Великоновосілівського району; **Вт Я** – с. Верхньоторецьке Ясинуватського району; **Гр Кр** – с. Гришине Красноармійського району; **Гродівка** – с. Гродівка Красноармійського району; **Є В** – с. Єгорівка Волноваського району; **Є М** – с. Єлизаветівка Мар'їнського району; **Зап Т** – с. Запорожець Тельманівського району; **Зач В** – с. Зачатівка Волноваського району; **Зл В** – с. Златоустівка Волноваського району; **І ВН** – с. Іскра Великоновосілівського району; **К М** – с. Костянтинівка Мар'їнського району; **К Ст** – с. Кумачеве Старобешівського району; **Кр Кр** – с. Красне Красноармійського району; **М** – м. Мар'їнка; **М-К НА** – с. Малі Качкари Новоазовського району; **М М** – с. Максимільянівка Мар'їнського району; **М Ст** – с. Мар'янівка Старобешівського району; **Мих Кр** – с. Михайлівка Красноармійського району; **Міч Т** – с. Мічуріне Тельманівського району; **Н Ол** – с. Некременне Олександрівського району; **НА В** – с. Новоандріївка Волноваського району; **Н-гр Вол** – с. Новогригорівка Володарського району; **Нмй ВН** – с. Новомайорське Великоновосілівського району; **Н-дон ВН** – с. Новодонецьке Великоновосілівського району; **Н Ол** – с. Некременне Олександрійського району; **Н-петр ВН** – с. Новопетрівка Великоновосілівського району; **Н-2 Я** – с. Новоселівка-2 Ясинуватського району;

Новоукр – с. Новоукраїнка Мар'їнського району; **О В** – с. Олександринка Волноваського району; **ОО Ш** – с. Олексієво-Орлівка Шахтарського району; **Ол В** – с. Оленівка Волноваського району; **П В** – с. Петрівське Волноваського району; **Пр Арт** – с. Переїзне Артемівського району; **Пр НА** – с. Приморське Новоазовського району; **Рзн Арт** – с. Різниківка Артемівського району; **Рп В** – с. Рівнопіль Волноваського району; **С** – м. Селидове; **Самс Т** – с. Самсонове Тельманівського району; **СВ НА** – с. Седово-Василівка Новоазовського району; **Серд Ш** – с. Сердите Шахтарського району; **Сів** – м. Сіверськ Артемівського району; **Срібне** – с. Срібне Красноармійського району; **Стмйр ВН** – с. Старомайорське Великоновосілківського району; **С-М Ол** – с. Спасько-Михайлівка Олександрівського району; **Стмл ВН** – с. Старомлинівка Великоновосілківського району; **Ст Ш** – с. Степанівка Шахтарського району; **Ст Ол** – с. Степанівка Олександрівського району; **У ВН** – с. Урожайне Великоновосілківського району; **У Кр** – с. Улянівка Красноармійського району; **Ямп** – с. Ямпіль Краснолиманського району.

Література

1. Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. – Харків: ХДУ, 1960. – 107 с.
2. Варченко І.О. Про джерела Словника українських народних говорів // Український діалектологічний збірник. – К.: Довіра, 1997. – С. 86-88.
3. Омельченко З.Л., Клименко Н.Б. Матеріали до словника східностепових українських говірок. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2006. – 114 с.
4. Сагаровський А.А. Лексика Центральної Слобожанщини (Харківщини) як об'єкт словництва // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Зб. наук. пр. – Ужгород, 2001. – В.4. – С. 465-469.
5. Сагаровський А.А. Фрагмент діалектного словника Харківщини // Волинь. Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2001.- №6. – С. 249-254.
6. Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1990. – 100 с.
7. Сікорська З. Про особливості Словника діалектної лексики Луганщини // Волинь. Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2005.- №14. – С. 192-195.
8. Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Тернавська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.
9. Східностепові українські говірки: Науково-навчальний посібник / За заг. ред. А.Загнітка. – Донецьк: Вид-во ДонДУ, 1998. – 114 с.
10. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 1992. – Т.1-4.

The article includes material for the differential vocabulary of everyday lexis of the Ukrainian Eastern steppe local dialects. It reveals the specific features of dialectal lexis of the Donetsk region local dialects.

Keywords: dialectal lexis, semantic structure of a word, Ukrainian Eastern-Stepps dialects.

Надійшла до редакції 3 вересня 2007 року.

Кудрейко Ірина

ББК Ш12=411.4*67

УДК 811.161.2'282.2(477.62)

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ТИПИ ВНУТРІШНЬОМІСТЕЧКОВОГО МОВЛЕННЯ: КІЛЬКІСНИЙ, ЯКІСНИЙ АСПЕКТИ

У статті розглянуто особливості містечкового мовлення, перелічено основні його лінгвістичні риси, визначено методи і прийоми дослідження мовлення мешканців малих міст Донеччини.

Ключові слова: містечкове мовлення, двомовність.

Розгляд містечкового мовлення малих міст Донеччини є досить складною проблемою. Труднощі насамперед визначаються тим, що на досліджуваній території широко використовується дві мови: українська і російська, що зумовлено історичними, генетичними та структурно-типологічними чинниками. У цьому плані аналіз мовної ситуації на Сході України, а саме, в невеликих містечках, передбачає розгляд процесу формування національно-мовних стосунків між представниками різних етнічних, соціальних, вікових груп.

Стаття безпосередньо пов'язана з дослідженнями українських і російських лінгвістів, що присвячені проблемам українсько-російської, російсько-української двомовності, мовленню міста, і продовжує студії, пов'язані з особливостями мовної ситуації на Сході України та міжособистісними стосунками між українцями як носіями певної мови.

Метою статті виступає соціолінгвістичний аналіз містечкового мовлення та вияв соціальних, вікових і корпоративних особливостей білінгвізму на території малих міст Донеччини.

У зв'язку з цим завданнями є: 1) визначення специфіки містечкового мовлення та його статусу; 2) опис мовної ситуації на території малих міст Донеччини; 3) загальна соціолінгвістична характеристика функціонування українсько-російської, російсько-української двомовності на сучасному етапі.

Містечкове мовлення – це сукупність виявів мови: літературної, соціальних і територіальних діалектів, суржику, говіркових елементів та наявності українсько-російської, російсько-української двомовності у межах певного містечка.

До чинники, які впливають на особливості містечкового мовлення, належать: 1) географічний аспект (див: [Загнітко 1997]); 2) історія заселення; 3) багатонаціональність; 4) соціальний статус: робітники, службовці, селяни; 5) співіснування різних колективних і вікових груп; 6) корпоративні інтереси, сфера контактів крупного, середнього, мілкового бізнесу; 7) співвідношення центру і периферії, мовленнєві пріоритети мешканців; 8) мова освіти в містечку; 9) освітній рівень: наявність училищ, технікумів, вчнів, їхніх філій; 10) відстань від великих міст; 11) інформаційне мовне тло: газети, журнали, радіо, телебачення; 12) розвиток містечка; 13) наявність / відсутність поповнення складу населення сезонними робітниками; 14) наявність / відсутність білінгвізму.

Характеризувати містечкове мовлення можна лише тоді, коли безпосередньо буде вивчено лінгвістичне середовище, в якому співіснують літературна мова і всі різновиди мовлення містечкового колективу. Будь-яка соціальна група поєднується спільністю мови і мовлення, наявністю, крім індивідуально різних, однієї спільної мови, без якої неможливим є існування певної соціальної групи. У містечку існує багато різних соціальних груп, кожна з яких відрізняється від іншої „своїми” мовленням і мовою. І на цьому етапі мова виступає як чинник соціальної диференціації. Саме мова є засобом відокремлення суспільних груп та їхнього використання з певного соціально-територіального тла.

Різноманітність містечкового мовлення полягає: по-перше, у співіснуванні різних мовних груп; по-друге, в нерівнорядності мовленнєвих уподобань, притаманних кожній мовній групі.

Складниками містечкового мовлення, крім літературної мови, є: міський фольклор, розмовна мова різних суспільних груп містечкового населення, які безпосередньо впливають на нормалізовану літературну мову.

Містечкове мовлення – це мовне явище, якому притаманні такі характерні риси: а) у своїй цілісності не збігається ні з літературною мовою, ні з діалектами; б) своєрідність своєї соціальної основи і лінгвістичних ознак; в) вивчення потребує особливих наукових методів. Отже, характерною рисою містечкового мовлення є взаємозумовленість двох і більше мовних систем, якими користується кожна соціальна група (відповідно індивід), який (індивід) водночас належить до декількох різних колективів.

А.Вебер зазначає, що „місто є суспільним спектроскопом, воно аналізує і фільтрує населення, виділяючи і класифікуючи різні його елементи. Весь прогрес цивілізації являє собою процес диференціації, і місто є найважливішим диференціатором” (цит за: [Ларин 1977: 179]). Тому кожен новий мешканець містечка попадає в ту чи іншу корпоративну групу, відповідно диференціюється його статус, коло спілкування і над ним починають тяжіти мовно-мовленнєві пріоритети. Останнє інколи постає визначальним такою мірою, що людина ігнорує колишні мовно-мовленнєві уподобання. Граничним виявом таких видозмін може поставати повна зміна репрезентативно-мовного статусу особистості.

Аналізуючи містечкове мовлення Сходу України, зазначимо, що основною лінгвістичною рисою є наявність українсько-російської двомовності.

Задля того, щоб класифікувати двомовність у соціолінгвістичному аспекті, необхідно визначити відповідні критерії: 1) наявність двох або більше націй на певній території, у певному колективі; 2) наявність двох мов, які є засобом спілкування людей; 3) наявність різних демографічних і соціальних груп; 4) засіб оволодіння другою мовою індивідом, колективом, групою людей, народом; 5) напрямок дії контактувальних мов у будь-якій спільноті людей; 6) ступінь володіння представниками одного народу тим чи іншим типом двомовності; 7) ареал розповсюдження двомовності; 8) ступінь активного вияву інтерференції на різних рівнях мови в місті і сільській місцевості.

Слід відзначити, що методи дослідження процесів формування, розвитку суспільних функцій мови, їхній вплив на рівні мови і рівневі одиниці внутрішньої структури є достатньо розробленими у вітчизняній і зарубіжній соціолінгвістиці (див. праці Л.Т.Масенко, Л.О.Ставицької, М.В.Панова, Л.П.Крисіна та ін.).

Аналіз лінгвістичної літератури переконує нас у тому, що вивчення двомовності може здійснюватися різними методами. Поняття „метод соціолінгвістичного дослідження” у мовознавстві тлумачиться по-різному (див: [Дешерієв 1977, 1983] та ін.). У соціолінгвістиці розрізняють терміни „науково-дослідницький метод” і „науково-дослідницький прийом”. Різниця полягає в тому, що за допомогою обраного методу ми можемо досягти повного розв'язання будь-якої лінгвістичної проблеми, а інструментом для вирішення проблеми є система науково-дослідницьких прийомів. Саме тому анкетування і опитування ми відносимо в нашому дослідженні до науково-дослідницьких прийомів, а не методів, бо метод – це „певний підхід до вивчення певного явища, певний комплекс положень, наукових і чисто технічних прийомів, використання яких дає можливість вивчити певне явище. Тому метод завжди є системою”, а „прийом завжди припускає певну дію,

оперування з мовним матеріалом”, – зазначають В.О.Ядов, В.Ю.Михальченко та інші (цит. за: [Багироков 2005: 15]).

Серед численних прийомів дослідження такого явища, яким є двомовність, необхідним є виділення методу конкретно-соціологічного дослідження двомовності, який ми визначаємо як систему науково-дослідницьких прийомів, які використовуємо для вивчення співіснування, функціонування двох мов на території малих міст Донеччини. До складу цього методу входять такі науково-дослідницькі прийоми і методики: методика спостереження і опису, прийом анкетування, опитування, методика ідентифікації і диференціації, методика статистичного аналізу, методика співвідношення, методика усного мовленнєвого експерименту, методика письмового мовленнєвого експерименту тощо. Дослідник не має можливості проанкетувати все населення досліджуваної території, у цьому немає потреби, бо „досвід конкретних соціологічних досліджень показує, що кількість опитуваних не головне. Вирішальним є правильна організація методики вибірки”, – зазначає С.І.Трескова (цит. за: [Багироков 2005: 16]).

Тому для адекватного встановлення особливостей містечково-мовленнєвого середовища було продумано модель анкетування, для чого визначили ступінь репрезентативності різних соціальних, вікових груп.

Анкетування й опитування проводилося серед учнів шкіл і членів трудових колективів мешканців досліджуваних міст.

Анкетування – прийом отримання масового матеріалу у вигляді відповідей на питання спеціально створеної програми. Зміст анкет, формулювання питань, порядок їхнього розташування, характер і докладність відповідей залежать від конкретних завдань дослідження.

Задля визначення статусу української мови на території малих міст Донеччини: Амвросіївки, Докучаєвська, Єнакієвого, Сніжного, Тореза, Шахтарська було складено, роздруковано і розповсюджено анкети, до яких входили питання про ступінь поширення і використання рідної мови мешканцями України.

Кожному опитуваному пропонувалося заповнити лист анкети, до складу якого входили 24 альтернативним способом побудовані питання про рівень володіння українською мовою і „паспортички” – питання про національність, освітній ценз і характер трудової діяльності. Кількість мешканців, що дали відповіді на питання, 7137 осіб.

Віковий склад опитуваних становить: 10 – 19 років – 987 осіб; 20 – 29 років – 1686 осіб; 30 – 39 років – 1968 осіб; 40 – 49 років – 1606 осіб; 50 – 59 років – 915 осіб; 60 – 69 років – 297 осіб; 70 – 79 років – 81 особа. Щодо соціального статусу, то службовців – 3090 осіб, робітників – 2379 осіб, селян – 132 особи. Інші 1593 особи – учні.

Особливу увагу приділяємо національному складу, соціальному статусу, освіті мешканців досліджуваних міст.

Соціальний статус населення є основною ознакою, за якою ми відрізняємо місто від села: у місті численними соціальними групами будуть службовці і робітники, а в селі – селяни. Завдяки анкетуванню ми визначили, що в досліджуваних містах службовців – 3090 осіб, робітників – 2379 осіб, селян – 132 особи. З цих даних бачимо, що основними соціальними групами в місті є службовці і робітники, і чим більше місто, тим значнішою є кількість цих соціальних груп. Усі інші групи відносно дуже малі.

Зрозуміло, що показаний склад населення відрізняє місто від села. І другою ознакою міста, навіть невеликого, є наявність представників інших етнічних груп (у досліджуваних містах до них належать: росіяни, білоруси, вірмени, греки, цигани, поляки, німці тощо) – і відповідно – багатомовність міста.

Є.Д.Поліванов зазначає, що „один індивідуум може бути членом декількох мовних колективів, кожний з яких обслуговується своєю мовою” (цит. за: [Туманян 1981: 74]).

Наприклад, вірмени оселилися в досліджуваних містах, працюють на шахті і водночас є членами будь-якої політичної партії. Ця трояка соціальна приналежність відображається і в трискладності їхніх мовних навичок: вірменською вони можуть спілкуватися між своїми рідними, професійний жаргон використовувати на роботі, літературною мовою країни, в якій вони мешкають, – на політичних зборах.

Ці дані свідчать про те, що населення міста за національним складом і за соціальним статусом розподіляється на нечисленні групи, кожній з яких притаманна одна мова (якщо група соціальна) або декілька мов (якщо група національна). Як соціальні, так і національні, крім різних мов, мають спільну мову.

За допомогою отриманих відповідей ми здобули можливість визначити (частково) кількісне й відсоткове співвідношення населення досліджуваних містечок за національним складом і рідною мовою, з'ясувати, якій мові надають перевагу мовляни в різних сферах соціального життя, під час навчання.

Отже, національний склад опитуваних 7137 осіб досить різноманітний: одержані дані свідчать, що на території міст Амвросіївки, Докучаєвська, Єнакієвого, Сніжного, Тореза, Шахтарська мешкають представники таких етнічних груп: українці – 4647 (65% від загальної кількості опитуваних), росіяни – 2289 (32%), білоруси – 48 (0,6%), греки – 42 (0,58%), вірмени – 39 (0,54%), євреї – 15 (0,21%), болгары – 15 (0,21%), татари – 15 (0,21%), молдовани – 12 (0,16%), німці – 12 (0,16%), казахи – 9 (0,12%), азербайджанці – 9 (0,12%), аварці – 6 (0,08%), литовці – 6 (0,08%), поляки – 6 (0,08%), лезгини – 6 (0,08%), цигани – 3 (0,04%), корейці – 3 (0,04%).

В Амвросіївці загальна кількість опитуваних дорівнює 1299 особам, серед них: українців – 1083, росіян – 213, греків – 3. Рідною вважають українську мову 672 особи (українці), що становить 62% від опитуваних українців і 51,7% від загальної кількості опитуваних. Інші 627 осіб рідною назвали російську мову.

У Докучаєвську відповіді на питання анкети надали 969 осіб, серед яких: українців – 729, росіян – 186, греків – 27, молдован – 12, вірмен – 6, білорусів – 3, азербайджанців – 3, корейців – 3. Українську мову назвали рідною 396 українців (це 54% від опитуваних українців і 40,8% від загальної кількості анкетованих), інші опитувані, 573 особи, рідною назвали російську мову.

У Єнакієвому опитуваних було 1236 осіб. Українців – 648 осіб, росіян – 552 особи, євреїв – 15, білорусів – 9, азербайджанців – 6, греків – 6. Рідною назвали українську мову 174 українці (тобто 26,8% від опитуваних українців і 14% від загальної кількості осіб, які надали відповіді в анкетах), представники інших етнічних груп і більша частина українців рідною назвали російську мову.

У Сніжному, серед 1287 опитуваних, українців – 825, росіян – 429, білорусів – 9, болгарів – 6, німців – 6, вірмен – 3, греків – 3, литовців – 3, татар – 3. З загальної кількості опитуваних українців рідною вважають мову своєї нації 366 українців (44% від кількості опитуваних українців і 28% від загальної кількості опитуваних), інша група опитуваних, а саме 927 осіб, рідною мовою вважають російську.

У Торезі відповіді на анкети надали 1383 особи, серед яких українців – 789, росіян – 540, білорусів – 15, вірмен – 12, татар – 12, аварців – 6, лезгинів – 6, німців – 3. Українську мову вважають рідною 591 осіб (74,9% від загальної кількості опитуваних українців і 42,7% від загальної кількості опитуваних), російську – 792.

У Шахтарську, де проанкетовано 1287 осіб, українців – 873 особи, росіян – 378 осіб, вірмен – 9, білорусів – 6, болгарів – 6, поляків – 6, циган – 3, греків – 3, німців – 3. Українську мову вважають рідною 552 мешканці (63% від загальної кількості опитуваних українців, 42,8% від загальної кількості опитуваних), російську мову назвали рідною 735 осіб.

Аналізуючи одержані дані, бачимо, що найбільший відсоток українців, які вважають рідною мовою мову своєї нації, у Торезі (63%) і в Амвросіївці (62%), а найменший – у Єнакієвому (26,8%). Якщо порівнювати кількість мовлян, які вважають рідною мовою українську, із загальною кількістю опитуваних мешканців, то в Амвросіївці 51,7% мешканців від загальної кількості опитуваних вважають рідною українську мову, а в Єнакієвому лише 14% від загальної кількості опитуваних назвали рідною мовою українську.

В усіх перелічених містах 100% росіян назвали рідною мовою російську, щодо представників інших етнічних груп, то з одержаних даних видно, що всі вони, крім певного відсотка українців, надають перевагу російській мові як рідній.

„Мова є рідною не стільки через її вживаність, скільки через відчуття, усвідомлення її своєю рідною мовою. Застосовуючи це, думається, загальне правило, що може бути віднесено до будь-якого народу й будь-якої мови, слід констатувати: рівень української свідомості тих українців, що як рідну подають російську мову, є нульовим, якщо не негативним (і скоріше за все, найправильніше останнє), а це, звичайно, свідчить і про негативний (нижчий від нуля) рівень їхньої національної свідомості; більше того, про явний брак у їхній національній ментальності переважної більшості конструктивних моментів, зокрема й такого важливого, як позитивне ставлення до національної мови” [Ткаченко 2006: 200].

Ці дані не є остаточними, тому що в кожному місті проанкетовано лише частину мешканців. При розгляді цих даних бачимо, що найчисленішими на території досліджуваних міст є українці (65%) і росіяни (32%), тож і основними формами мови, з яких складається містечкове мовлення є: українська мова, російська мова, суржик.

Двомовність у соціолінгвістичному аспекті припускає використання індивідом або колективом людей двох мов як засобу спілкування для досягнення взаєморозуміння у двомовному середовищі, тобто білінгви використовують обидві мови в основній функції – комунікативній.

На території малих міст Донеччини сформувалося два типи двомовності: українсько-російська і російсько-українська. Представники народу, які володіють першим типом білінгвізму – українсько-російським, – це україномовні українці, котрі в різних сферах соціального життя користуються українською мовою і лише за потребою використовують російську. Відсоток таких білінгвів незначний (до україно-російських білінгвів належать (у більшості випадків) учителі, викладачі, науковці, зрідка переселенці з Західної України, мова яких не засмічена запозиченнями з польської, угорської мов). Представники другого типу білінгвізму – російськомовні українці, які українською мовою користуються тільки за великої потреби. Розуміючи українську мову і володіючи нею, зросійщені українці не використовують її у повсякденному житті. Відсоток таких мовлян, які володіють українською мовою досконало, але не користуються нею, теж незначний, це ми бачимо з результатів анкетування.

Мешканцям досліджуваних міст пропонувалося оцінити їхній рівень володіння українською мовою і зазначити сфери соціального життя, в яких вони користуються українською мовою: вдома, на роботі, у колі друзів, спонтанно відповідають на вулиці. З 7137 опитуваних вільно володіють українською мовою – 4404 особи (61,7% від загальної кількості опитуваних), розуміють, але не розмовляють – 2424 особи (33,96%, відсоток скрізь подається від загальної кількості опитуваних), мають ускладнення в розумінні – 633 особи (8,86%). Українською мовою розмовляють вдома – 674 особи (9, 58 %), на роботі – 657 осіб (13,4%), у колі

друзів – 498 осіб (6,97%), спонтанно відповідають на вулиці – 444 особи (6,2%). Відповідно російською мовою розмовляють вдома – 6372 особи (89,28%), на роботі – 6453 особи (90,4%), у колі друзів – 6633 особи (92,9%), спонтанно відповідають на вулиці російською – 6693 особи (93,77%). Мовою своєї нації (від загальної кількості опитуваних) розмовляють вдома: татари – 6 осіб (0,08%), вірмени – 6 осіб (0,08%), азербайджанці – 3 особи (0,04%), німці – 3 особи (0,04%); у колі друзів: вірмени – 3 особи (0,04%), німці – 3 особи (0,04%). Отже, з 4404 мовлян, які вільно володіють українською мовою, тільки 684 особи (15,5% від загальної кількості мовлян, які вільно володіють українською мовою) розмовляють нею вдома, 957 (21,73%) – на роботі, 498 (11,3%) – у колі друзів, 444 (10,08%) – спонтанно відповідають на вулиці. З одержаних даних бачимо, що найчастіше українська мова виступає як мова службова: нею користуються лише на роботі, вдома українською спілкуються лише дві третини від тих, хто розмовляє нею на роботі, і 498 осіб (майже половина) – у колі друзів.

Однією з етномовних рис українців є конформатизм, який, за словами Л.Т.Масенко, став „масовим явищем: 82,2% опитаних українців на звернення українською мовою відповідають українською, 90,6% в разі звернення до них російською переходять на російську мову спілкування. Тим часом росіян характеризує стабільна одномовність. Вони відповідають російською і тоді, коли до них звертаються по-російськи (98,2%), і тоді, коли звертаються по-українськи (95,3%). Асиметричний характер українсько-російської двомовності, бо білінгвами є українці” [Масенко 2001: 8].

Питання про спонтанну відповідь на вулиці мало метою визначити кількість мовців, для яких українська мова є дійсно рідною. Кількість українців, які не лише розмовляють, а й мислять українською, незначна: 6,2% від загальної кількості опитуваних. Інші українці назвали російську мову мовою, якою вони спонтанно надають відповідь на вулиці, назвали російську, щодо росіян і представників інших етнічних груп, то всі вони мовою спонтанних відповідей на вулиці назвали російську.

Орест Ткаченко, характеризуючи двомовність мешканців Сходу України, зазначає: „... двомовними в Східній Україні є лише україномовні українці, які володіють активно обома мовами (причому нерідко російською краще, ніж українською, бо мовний репертуар української значно обмежений, – це видно, зокрема, на прикладі володіння медичною термінологією)” [Ткаченко 2006: 194].

На тлі українсько-російської двомовності не слід забувати про суржик, який є реальним продуктом мовної ситуації, що склалася в Україні, і основним або частковим засобом спілкування багатьох людей.

Під час мовленнєвої діяльності при двомовності два мовних ряди у багатьох елементах перетинаються: термін або форма одного ряду не має еквівалента в іншому і вживається в обох мовленнєвих рядах як нормальний спільний для обох. Такі заміни можуть відбуватися лише в малокультурному середовищі, де відсутнє відчуття мовної норми. Як результат – гібридні неологізми (*міроприємство, учбовий* тощо), тобто такі мовні утворення, які є ненормованими і не належать жодній мові. Мовлянин цього не усвідомлює, бо його середовище сприймає ці неологізми. При повільному прагненні розмежувати два мовні ряди отримується третя мова, яка вже не є українською, бо перенасичена російською лексику, і не є російською, тому що фонетично-граматична система – української мови. Цю змішувану мову називають суржиком.

„Суржик – це некодифікована просторозмовна мова, яка виникла як наслідок тривалої контактної українсько-російської двомовності в її диглосійній формі. Суржик постає в результаті системної інтерференції на фонетичному, морфологічному, лексичному, синтаксичному рівнях; він репрезентований цільнооформлений лексемами – суржикізмами, які накладаються на українську або російську мовну основу; виявляє себе на базі регіональних різновидів української мови як мовний код в осіб з різним типом мовної компетенції, у різнотипних соціально-корпоративних та комунікативних сферах” [Ставицька 2007: 77].

Серед опитуваних мовлян 3 особи визнали суржик мовою, якою вони спілкуються в колі друзів, але ж з друзями ми розмовляємо майже так, як і вдома, і підтвердженням цього є слова Лесі Ставицької, яка констатує: „Найбільш сприятливі умови для побутування суржику, звичайно ж, формуються у сімейній комунікації, яка є природним диханням людини і протікає у зоні послабленого соціального контролю” [Ставицька 2007: 105].

Незважаючи на те, що кількість людей, які розмовляють українською мовою і вважають українську мову рідною, значно менша від кількості тих, хто в різних сферах соціальної діяльності користується російською мовою, громадяни України почали усвідомлювати, що рідну мову необхідно знати. Це видно з відповідей на такі питання: „Якою мовою, на Вашу думку, повинно відбуватися навчання в школі?”, „Якою мовою бажаєте, щоб навчалися в вишах?”

У досліджуваних містечках, серед опитуваних, кількість осіб, які бажають, щоб навчання в школах і вишах відбувалося українською мовою складає: Амвросіївка – 780/729, Докучаєвськ – 456/390, Єнакієве – 216/224, Сніжне – 429/374, Торез – 138/138, Шахтарськ – 732/699. Вважають необхідним проводити навчання у школах і вишах російською мовою в Амвросіївці – 819/870, Докучаєвську – 813/879, Єнакієвому – 1020/1014, Сніжному – 858/903, Торезі – 1245/1245, Шахтарську – 552/588.

Отже, українській мові навчання у школах та вишах надають перевагу 2751/2562 мешканців досліджуваних міст Донеччини, російській – 4737/4899 опитуваних.

Вивчення соціолінгвістичних проблем телебачення і радіо в аспекті співвідношення рідної мови та другої мови належить до числа конкретних часткових приватних досліджень і допомагає визначити особливості функціонування однієї чи декількох мов в умовах двомовної аудиторії. Користуючись матеріалами

дослідження, ми можемо так охарактеризувати двомовну аудиторію телебачення малих міст Донеччини: під двомовною аудиторією ми розуміємо населення, представлене різними національностями, які компактно проживають на території Амвросіївки, Докучаєвська, Єнакієвого, Сніжного, Тореза, Шахтарська. Це населення обслуговується місцевими телепередачами, де робота регіональних ЗМІ здійснюється як державною мовою, так і російською.

В анкеті досліджуваним мовлянам було запропоновано дати відповідь на таке питання: „Якій мові надаєте перевагу під час перегляду телепередач?” Питання про вибір мови у засобах масової комунікації розв’язується з урахуванням культурно-історичних, соціально-економічних умов і особливостей соціально-демографічного і соціально-лінгвістичного складу аудиторії у кожному окремому випадку (див: [Дешерієв 1983]).

Поняття „вибір мови у сфері масової комунікації” має два значення: по-перше, це реалізація певної мовної і національної політики через засоби масової комунікації; по-друге, це рішення кожного окремого слухача або аудиторії в цілому проте, якій мові надавати перевагу під час перегляду телепередач [Дешерієв 1983: 238].

Українській мові надають перевагу під час перегляду телепередач в Амвросіївці – 267 осіб, Докучаєвську – 138 осіб, Єнакієвому – 147 осіб, Сніжному – 234 особи, Торезі – 63 особи, Шахтарську – 246 осіб. Це лише 1095 осіб, що становить 15,3% від загальної кількості опитуваних: 7137 осіб.

Б.О.Ларін наголошує, що „трьома основними чинниками, які визначають долю мови є: культурна вага, характер соціальної бази і вплив політичних сил” [Ларін 1977: 194]. Коли всі вони діють на користь однієї мови, то вона швидко стає мовою повного територіального поширення.

„Мови повного територіального поширення – це ті мови, які поширені не тільки серед народу, їхнього носія, але й серед представників усіх етносів та національних меншин, що населяють державу відповідного народу. До мов повного територіального поширення належать, зокрема, такі мови, як польська, чеська, словацька, угорська, румунська, болгарська, грецька (у Європі) або турецька, перська, корейська, японська (в Азії)” [Ткаченко 2004: 96].

Якщо в цьому аспекті характеризувати міста, то російська літературна мова є мовою Москви, Санкт-Петербурга, французька літературна мова є мовою Парижа і, донедавна, багатодіалектною і багатонаціональною Франції. 25 серпня 1992 року французька була офіційно оголошена мовою Франції. Меншинні мови – мови етнічних меншин і значних груп мігрантів (всього 25) розглядаються як національне надбання.

4 серпня 1994 року у Франції прийнято закон Тубона „Про застосування французької мови” (Закон № 94-665). Згідно з цим законом французька мова є мовою Республіки. Вона є мовою освіти, праці, торгівлі та публічних послуг. Французька мова є привілейованим засобом зв’язку між державами франкомовної спільноти.

7 травня 1999 року Франція підписала Хартію і таким чином визнала, що на території є „групи”, визначені, так би мовити, їхньою власною мовою. Так наче б там йшлося про чужорідних один одному індивідів, а не про рівноправних між собою громадян зі спільною культурою і політичною діяльністю.

Позаяк Хартія сприяє непередбачуваним наслідкам, можна подумати, що стосунки між французами, які доти були відомі як члени однієї й неподільної нації та почувалися такими, можливо, будуть порушені. Відмовитися від них посприяє необхідність прийняття рішення щодо мови та регіону, визначення своєї місцевої строго обмеженої специфіки, і це насамперед покладе край свободі. Це те саме, що в силу обставин віднині слід зайняти одну кімнату в будинку, де доти жилося просторо.

Підписання Францією Хартії призвело до того, що 18 жовтня 2000 року у міністерстві освіти було підписано угоду про регіональну політику щодо живих мов в освітній системі Ельзасу. Саме там німецька мова визнана й офіційно дістала статус „регіональної мови” Франції. Філіп Ріхтер підписав угоду від Генеральної ради Нижнього Рейну, що це „національне визнання права говорити ельзаською” [Больман 2007: 17 -51].

На прикладі Франції ми бачимо, що перелічені нами чинники, які вирішують долю мови, діють один проти одного, що робить мовну ситуацію у країні дуже складною. Майже така ситуація в містах: спостерігається нестійка рівновага декількох мов, у нашому випадку, української та російської.

Отже, на території досліджуваних містечок Донеччини наявне водночас домінування російської мови у містах активних громадських контактів. Водночас в адміністративно-управлінському апараті спостерігається домінування української у писемному вияві. Більша репрезентативність російсько-української двомовності мотивована тяглістю, певними усталеними моделями, зумовлена соціально-історичними чинниками формування досліджуваного соціуму. Завдання лінгвістів полягає у розв’язанні проблеми розширення українського мовного тла на Сході України, підвищенні мовленнєвої культури українців та підняття престижу української мови в побуті.

Література

- Багиіроков 2005: Багиіроков Х.З. Билингвизм: теоретические и прикладные аспекты (на материале адыгейского и русского языков): Автореф. дис. ... доктор філол. наук. – Краснодар, 2005.
 Больман 2007: Больман І. Мовні війни в Європі. – К.: „К.І.С.”, 2007. – 275 с.

Дешериев 1977: Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. К основам общей теории. – М.: Наука, 1977. – 382 с.

Дешериев 1983: Дешериев Ю.Д. Социолингвистические проблемы функционирования системы массовой коммуникации в СССР // Язык в развитом социалистическом обществе. – М.: Наука, 1983. – 256 с.

Загнітко 1997: Загнітко А.П. Слово у душі – душа у слові. Розповіді за сторінками авторської програми „Мово рідна, слово рідне...” (1989 – 1996 рр.): Науково-популярне видання. – Донецьк: Академія, 1997. – 434 с.

Ларин 1977: Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. – М.: Просвещение, 1977. – 223 с.

Масенко 2001: Масенко Л.Т. Мовно-культурна ситуація в Україні. Соціопсихологічні чинники формування // Дивослово. – 2001. – №10. – С.7-10.

Ставицька 2007: Ставицька Л.О. Суржик: міф, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність. Лінгвосціолокультурні аспекти. Збірник наукових праць. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. – С. 31-121.

Ткаченко 2004: Ткаченко О.Б. Українська мова і мовне життя світу. – К.: Спалах, 2004. – 272 с.

Ткаченко 2006: Ткаченко О.Б. Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу). – К.: Грамота, 2006. – 240 с.

Туманян 1981: Туманян Э.Г. Типология языковых ситуаций (комплексные модели оппозиций форм существования языка) // Теоретические проблемы социальной лингвистики. – М.: Наука, 1981. – 365 с.

The peculiarities of municipal speech are examined in the article, are enumerated its general linguistic feature, methods and stages of investigation of speech of inhabitants of towns of Donetchina are determined.

Keywords: municipal speech, bilingualism.

Надійшла до редакції 2 жовтня 2007 року.

РОЗДІЛ VIII. ПРОБЛЕМИ ОНОМАСТИКИ

Лена Бражник

ББК Ш 81.002.1

УДК 81' 73.21

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ, СОПРОВОЖДАВШИЕ ОСВОЕНИЕ НЕМЕЦКИХ ТОПОНИМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ XVIII В.

У статті розглядаються варіанти німецьких топонімів, які виникли внаслідок усного джерела їх запозичення. Про це свідчать фонетичні процеси, що супроводжували адаптацію німецьких географічних назв і були репрезентовані дисиміляцією, метатезою та позиційними змінами приголосних звуків у кінці складу або словоформи.

Ключові слова: топонім, освоєння, варіант, субституція, німецький.

В современном языкознании освоение иноязычной проприальной лексики стало предметом рассмотрения лишь во второй половине XX в. Все работы этого периода имеют в основном общую тематику – практическая транскрипция и транслитерация западноевропейских собственных имен и связанные с этим вопросы нормализации их написания. При этом процессы освоения немецких топонимов в русском языке XVIII в. остаются ещё недостаточно освещенными в ономастике. Исключением являются работы В.Г. Демьянова [1990, 1991] и В.И.Мозгового [1981]: в них впервые затрагиваются вопросы фонетической, морфологической, а также семантической адаптации немецких географических названий в историческом плане.

Цель предлагаемой публикации заключается в определении особенностей фонетической адаптации немецкой онимной лексики в русском языке XVIII в. Для достижения этой цели ставятся и решаются следующие задачи:

– определить консонантные и вокальные субституции немецких звуков;

– проследить влияние фонетических законов принимающей языковой системы на адаптацию немецких топонимов.

В результате проведенного исследования было установлено, что, в отличие от артикуляционных уподоблений, случаи артикуляционных расподоблений при освоении немецких топонимов встречаются менее широко. Диссимилиация, как и ассимиляция, также наблюдается между звуками одного типа – гласными или согласными. Так, вокальные диссимилиации протекали по двум направлениям – расподобление по ряду и подъему: $e - e > a \leftarrow e$: *Merseburg* – Марзебургъ («...въ недалекомъ расстояніи отъ Наубурга и Марзебурга» [Сл. Ланг., ч.4]); $e - e > e \rightarrow u$: *Verden* – Вердинъ («...три главные города, какъ Мець, Пуль и Вердинъ...» [Введ., с.118]); $e - e - \ddot{o} > e - e \rightarrow y$: *Bremervörde* – Бремерфурдъ («Бремерфурдъ, *Bremefurda*, небольшой городъ въ нижней Саксоніи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); $e - e > o \leftarrow e$: *Veber* – Боберъ («...отъ города сего имени, надъ рѣкою Боберомъ...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); $o - e > o \rightarrow u$: *Wollen* – Воллинъ («Воллинъ, *Vollonum*, Германскій городъ, верхне-Саксонской округѣ...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); $i - i - e > i \rightarrow e$: *Dillingen* – Дилленгъ («Дилленгъ, *Dillingia*, Германскій городокъ въ Швабіи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]).

Приведем примеры консонантных диссимилиаций, которые были представлены в следующих онимах: $n - n > m$: *Naueu* – Навемъ («Навемъ, городокъ в средней Мисніи Бранденбургской, Гавеландскія округи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.3]); $st > zt$: *Soest* – Созтъ («Созтъ купеческий городокъ...графства Маркскаго въ Вестфальскомъ округѣ» [Сл. Лад. Ж.Б., ч. 3]); $mb > nb$: *Hamburg* – Ганбургъ («Изъ Ганбурга отъ 20 Іуля» [Ведомости № 3, 1719]); $mb > nb$: *Württemberg* – Герцогство Виртенбергское // Виртенбергъ («...столичный городъ Герцогства Виртенбергскаго въ Швабскомъ округѣ...» [Сл. Ланг., ч. 3, с. 126], «...городъ въ Саксоніи, 45 верстъ отъ Виртенберга» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); $g - g > z \rightarrow b$: *Gardelegen* – Гарделебенъ («...близъ Гарделебена, уѣздъ и монастырь благородныхъ дѣвиць» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.3]).

Однако при адаптации топонима *Schwerin* обнаруживается разнонаправленность фонетических процессов. Так, субституция i на o может быть как результатом уподобления звуков по подъему, так и следствием их расподобления по ряду и, следовательно, относится к диссимилиации: *Schwerin* – Графство Шверонское («...городъ въ... Графствѣ Шверонскомъ...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]).

К тому же ассимилятивные и диссимилиативные процессы протекали при разного рода осложнениях. Были выявлены многочисленные случаи выпадения одного или нескольких звуков, направленные на упрощение консонантных групп, нехарактерных для русской фонетической системы: $rnt > r\ddot{o}t$: *Kärnten* – Кертенъ («...проѣзжая черезъ Кертенъ, намѣренъ его Величество...» [Спб № 49, 1728]); $qu (kv) > k\ddot{o}$: *Querfurt* – Керфуртъ («Керфуртъ, *Qvernfurttum*, Германскій городокъ верхне-Саксонскія округи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); $lsf > l\ddot{o}f$: *Ilsefeld* – Ильфельдъ («Ильфельдъ въ Графствѣ Гогенштейнскомъ, 10 верстъ къ Сѣверу отъ Нортгаузена...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); $gk > \ddot{o}k$: *Nietegk* – Нимекъ («Нимекъ, городъ въ Курфюрштивѣ

Саксонскомъ, 40 верстъ къ Сѣверо-востоку...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.3]); *rb* > *об*: *Paderborn* – Падеборнъ («...20 верстъ къ Сѣверо-востоку отъ Епархіальскаго своего города Падеборна...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.3]); *rnb* – *роб*: *Nürnberg* – Нирбергъ («Изъ Нирберга Маія въ 13 день» [Ведомости № 10, 1711]); *nt* > *от*: *Grüenthal* – Грунеталь («Грунеталь, славное мѣсто, гдѣ чистятъ красную мѣдь...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); *en* > *о*: *Wartenburg* – Вартбургъ («Вартбургъ, или Вартенбергъ, древній Германскій замокъ, на превысокой горѣ...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); *ls* > *ос*: *Waldenfels* – Вальденфесъ («Вальденфесъ, крѣпкій замокъ верхней Австріи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); *rn* > *он*: *Bevergern* – Бевергенъ («Бевергенъ, городокъ Вестфальскій, 48 верстъ къ Сѣверу отъ Минстера...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); *nh* > *ог*: *Witzenhausen* – Витцегаузенъ («Витцегаузенъ, городокъ Германскій, нижне-Гессенской округи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); *br* > *об*: *Bremen* – Бемень («...въ Прагѣ и чрезъ Бемень далѣе распространяется...» [Ведомости № 5, 1713]); *nb* – *об*: *Mecklenburg* – Меклебухъ («Герц: Меклебухъ» [Атл., 1737, с.13]); *rs* > *рo*: *Merseburg* – Меребургъ («Меребургъ, Баварія» [Руб., ч.1, с.52]); *nt* – *rt* > *но* – *рo*: *Montfort* – Монфоръ («Монфоръ, красивый и крѣпкій городъ на земляхъ понизовыхъ...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.3]); *ns* > *но*: *Ravensburg* – Равенбургъ («...монастырь близъ Равенбурга лежитъ...» [Земл. кр., с.185]); *gsb* > *oсb*: *Augsburg* – Аусбургъ («...а лежитъ сей монастырь въ городѣ Аусбургѣ» [Земл. кр., с.185]); *tpl* > *oпл*: *Templin* – Теплинъ («Теплинъ, Германскій городокъ въ Курфюршствѣ Бранденбургскомъ, Укермаркскія округи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.5]).

Кроме того, процесс освоения немецких топонимов сопровождался и вокализацией консонантных групп – эпентезой гласного звука. Например: *pn* > *пен*: *Körnisk* – Кененикъ («Кененикъ, Бранденбургскій городокъ, на островѣ рѣки Спреи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); *lt* > *лет*: *Altheim* – Алетгейм («Алетгейм, въ 20 верстахъ къ Югу отъ Эттингена, въ Швабіи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); *ln* > *лен*: *Nameln* – Гамеленъ («Гамеленъ, или Гамельнъ, *Namela*, крѣпкій Германскій городъ нижне-Саксонскія округи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); *rn* > *рен*: *Haltern* – Галтеренъ («Галтеренъ, или Галтернъ, Германскій городокъ, 55 верстъ къ Юго-западу...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); *lm* > *лем*: *Sulzbach* – Кулембахъ («Кулембахъ, или Кульмбахъ, *Sulzbachium*, городокъ и Марк-графство Германское... въ Франконскія округи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); *pz* > *ниц*: *Mainz* – Майницъ («...14 миль отъ Майница, 25 отъ Страсбурга...» [Дор. геог., с.26]); *rn* > *рен*: *Nürnberg* – Ниренбергъ («Ниренбергъ. Скамья Швабіи» [Дор. геог., с.33]); *db* > *деб*: *Fridberg* – округа Фридебергская («...въ новой Маркѣ Бранденбургской, округѣ Фридебергской...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); *gm* > *гем*: *Gmünd* – Гемундъ («...10 верстъ къ Сѣверо-западу отъ Гемунда...» [Сл. Ланг., ч.3]); *ms* > *мес*: *Solms* – Солмесъ («Графство Солмесъ... столицы Браунфелсъ и Гогенсолмсъ» [Баум., с.50]); *db* > *деб*: *Landberg* – Ландебергъ («Новая Мархія, гдѣ находится крѣпость Кистринъ: города Ландебергъ» [Баум., с.60]); *gst* – *гист*: *Burgsthal* – Бургисталь («Бургисталь. Магдеб.» [Руб., с.41., ч.1]). Данный фонетический процесс также ликвидировал несвойственное языку-реципиенту стечение согласных звуков.

При передаче на русский язык немецких топонимов наблюдаются также консонантные вставки, которые имели как ассимилятивную: *ng* > *нгб*: *Woringen* – Ворингенъ («Ворингенъ, *Virupum*, Германскій городокъ, 15 верстъ къ Сѣверо-Западу отъ Кельна...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); *ns* > *нбс*: *Arensberg* – Аренбсбергъ («Аренбсбергъ, *Arensberga*, городокъ и Графство Германіи, Вестфальской округи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); *ms* > *мбс*: *Ems* – Эмбсъ («...въ Графствѣ Текленбургскомъ, на рѣкѣ Эмбсѣ...» [Сл. Лад., ч. 4]); *en* > *елн*: *Enbogen* – Элнбогенъ («Элнбогенъ, не большой старинной городъ Елнбогенскаго округа...» [Сл. Ланг., ч. 3, с. 354]); *lz* > *лци*: *Pfalz* – Фальциъ («...городъ въ нижнемъ Фальциѣ, 20 верстъ къ Югу...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); – с параллельно протекающей вокализацией: *del* > *дебель*: *Heidelberg* – Геидебельбергъ («...городъ на берегу рѣки Неккера, 5 верстъ къ Западу отъ Геидебельберга...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.3]); *b* > *мб*: *Koburg* – Княжесство Комбургское («...и уѣздъ въ Княжествѣ Комбургскомъ, 20 верстъ къ Западу...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); *md* > *мдб*: *Emden* – Эмбденская округа («...въ Княжествѣ Ост-Фрисландскомъ... Эмбденской округи...» [Сл. Ланг., ч. 1]), так и диссимилятивную основы, например: *ob* > *нб*: *Kraiburg* – Краинбургъ («Краинбургъ, *Carrodunum*, или *Cranioburgum* Германскій городъ въ верхней Карниоліи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); *rb* > *рнб*: *Lutterberg* – Луттернбергъ («Луттернбергъ, близъ Каселя въ Германіи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.3]); *on* > *гн*: *Daun* – Даугнъ («Даугнъ, Германскій городокъ съ замкомъ...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); *ost* > *рст*: *Wüsten* – Вурстенъ («Вурстенъ, страна въ Бременскомъ Герцогствѣ, неподалеку отъ рѣки Везера...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); *or* > *лп*: *Stoere* – Стоелпе («Стоелпе, городъ въ Прусской помераніи, лежитъ...» [Сл. Ланг., ч.3, с.122]); *rh* > *рнз*: *Herrhut* – Геррнгутъ («Геррнгутъ, изрядного строенія многолюдное мѣстечко...» [Сл. Ланг., ч.1]); *ob* > *пб*: *Dieburg* – Диебургъ («Диебургъ, небольшой городъ въ маинскомъ Курфюршствѣ...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); *lh* > *лсг*: *Mindelheim* – Миндельсгеймъ («Миндельсгеймъ, *Mindelheimium*, Германскій городъ Швабскія округи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.3]).

В целом ряде передач немецких топонимов на русский язык отмечаются случаи взаимной перестановки звуков, причину которой лингвисты видят в преодолении системно немотивированных звукосочетаний [Ахманова 1969, с.296]. В большинстве случаев метатеза сопровождалась дополнительными фонетическими процессами: вокализацией консонантной группы, упрощением дифтонга, дизрезой и прочтением немецкого *h* как русского фрикативного *ɣ* [ɣ] в позиции маркера долготы гласного звука. Примеры подобных передач: *fb* > *фeб* – *ei* > *e* – *er* > *pe*: *Kaufbeiern* – Кауфеберенъ («Кауфеберенъ, или Кауфбьоренъ, *Kausouga*, вольный

Имперській городъ въ Швабіи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); *ser* > *рз*: *Weser* – Верзь («...въ Епископствѣ Минстерскомъ, у верховья рѣки Верза...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); *worm* > *мор*: *Worms* – Графство Морское («...въ Графствѣ Морскомъ надъ рѣкою Липпою» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); *hl* > *лг*: *Möckmühl* – Мекмулгъ («Мекмулгъ, небольшой городъ въ Швабіи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.3]); *ah* > *га*: *Oberahr* – Обер-Аргъ («...городъ въ Швабіи на рѣкѣ Обер-Аргѣ, уѣздъ онаго 10 верстъ отъ...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); *hr* > *рг*: *Ahse* – Газе («...Германскій городъ въ Вестфаліи, на берегѣ рѣки Газы...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); *ts* > *ст*: *Potsdam* – Постдамъ («Постдамъ, или Потцдамъ, городъ и увеселительный домъ Короля Пруссаго» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.4]); *le* > *ел*: *Mecklenburg* – Герцогство Меккелбургское («Что заключаетъ кругъ Нижней Саксоніи? Герцогство Меккелбургское» [Дет. атл., с.167]); *sl* > *лс*: *Wisla* – Вильса («...при стеченіи рѣкѣ Вильса и Дуная 30 верстъ къ Западу...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); *au* > *уа*: *Ochsenhausen* – Оксенгаузенъ («Оксенгаузенъ, богатое Аббатство Бенедиктинскаго ордена въ Швабскомъ округѣ...» [Сл. Ланг., ч.2, с.363]). Такие субституты могут объясняться как влиянием языка-источника, так и языка-реципиента на характер адаптации немецких географических названий.

При этом метатеза *r* в русских формах немецких онимов может представлять историко-фонетический реликт нижненемецкого, англо-саксонского и фризского диалектов, распространившийся в средне- и верхненемецкй диалекты. На распространение метатезы в немецких названиях указывали в своих работах Ф.Вреде и К.Вагнер [Вагнер 1955, с.63-64; Вредэ 1955, с.38]. Например: *bre* > *бер*: *Bremen* – Бермень («...гдѣ наняли русскую повозку до Бермена...» [Даш., с.126]); *br* > *рб*: *Nebra* – Нерба («Нерба, городъ въ Турингіи, на берегу рѣки Унструтта...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.3]).

В некоторых русских вариантах немецких топонимов причины изменений в консонантном партнере неясны: *lw* > *лб*: *Salw* – Калбъ // Калвъ («Калбъ или Калвъ, красивый Швабскій городокъ, въ Герцогствѣ Виртембергскомъ...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); *rb* > *рп*: *Marburg* – Марпургъ («...15 верстъ къ Сѣверо-западу отъ Марпурга...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); *pz* > *бц*: *Leipzig* – Лейбцигъ («Лейбцигъ, лучший по Дрезденѣ городъ, при рѣкѣ Плейсѣ...» [Вс. земл., с.154]).

Представляется возможным выделить русские варианты немецких топонимов, появившиеся под влиянием позиционного изменения согласного в исходе слога или слова, например, *d* > *т*: *Nordheim* – Нортгеймъ («Нортгеймъ, *Northeinum*, богатый городъ въ Германіи, Герцогствѣ Брауншвейгскомъ...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.3]); *Karlsbad* – Карлсбатъ («... свои путь въ Карлсбатъ воспріали» [Спб № 40, 1728]); *Nordhausen* – Нортгаузенъ («Скамья Рейна. Нортгаузенъ» [Дор. геог. с.32]); *Mansfeld* – Мансфелтское графство («...послалъ въ Елслебенъ въ Мансфелтскомъ графствѣ» [Спб, № 82, 1728]). В результате субституции заднеязычного звука [g] в составе онимов происходит варьирование близких по акустико-артикуляционным параметрам [к] и [х]: *g* > *к*: *Bietigheim* – Битикеймъ («Битикеймъ, крѣпкій Швабскій городъ...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); *Wolfegg* – Вольфекъ («Вольфекъ, замокъ в Швабіи...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.1]); *Weisenburg* – Веисенбургъ («Веисенбургъ» [Земл. кр., с.190]); *Heidelberg* – Геиделберкъ («Геиделберкъ» [Атл., 1737, с.9]); *Murg* – Мурк («...на берегу рѣки Мурки...» [Сл. Лад. Ж.Б., ч.2]); *Judenburg* – Юденбургъ («1. Юденбургъ... средний городъ на муерѣ» [Зем. кр., с.169]); *Burghausen* – Буркгаузенъ («Буркгаузенъ... на рѣкѣ Салца...» [Зем. кр., с.171]); *g* > *х*: *Freiburg* – Фрейбурхъ («Фрейбурхъ» [Атл., 1737, с.13]); *Hamburg* – Ганбурхъ («Изъ Ганбурха. Пішутъ отъ 30 Іюня» [Ведомости, 1719]); *Hochberg* – Гохберхъ («Маркграфство Гохберхъ» [Земл., кр., с.193]); *Strasburg* – штрасбурхъ («...монастырь въ ортенавѣ противъ штрасбурха...» [Зем. кр. с.185]). Причины таких передач могут восходить как к законам немецкой фонетической системы, так и к законам русской фонетической системы: контактирующие языки имеют идентичные позиционно обусловленные фонологические процессы [Угоуева, Kuznezowa 1985, с.10].

Таким образом, вариантность немецкой топонимической лексики в языке-реципиенте зависела от многих причин: устного и письменного источников заимствования, от влияния фонетического строя принимающей языковой системы, орфоэпических и диалектных особенностей языка-источника. Об этом свидетельствуют сопровождавшие освоение немецких географических названий комбинаторные и позиционные изменения звуков, которые осложнялись дизрезой, эпентезой, метатезой, а также гиперкорректными передачами онимов на русский язык.

Результаты исследования могут быть использованы в разработке спецкурсов и спецсеминаров по исторической ономастике русского языка, в лекционном курсе и на практических занятиях по исторической лексикологии и введению в языкознание, а также стать основой организации научно-исследовательской работы студентов-филологов в данном направлении.

Литература

- Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.
 Вагнер К. Немецкие языковые ландшафты // Немецкая диалектография. – М., 1955. – С. 63 – 64.
 Вредэ Ф. К истории развития немецкой диалектологии // Немецкая диалектография. – М., 1955. – С. 23-41.
 Демьянов В.Г. Фонетико-морфологическая адаптация иноязычной лексики в русском языке XVII века. – М.: Наука, 1990. – 159 с.

Демьянов В.Г. Отражения языка оригинала в иноязычных словах перевода (По материалам вестей – курантов) // Источники по истории русского языка XI – XVII вв. – М.: Наука, 1991. – С. 99-109.

Мозговой В.И. Освоение иноязычной топонимии в русском языке XVII в. (на материале «Вестей-Курантов»): Дисс. ... канд. филол. наук. – Донецк, 1981. – 260 с.

Uroyewa R.M., Kuznezowa O.F. Phonetik und Gramatik der Deutschen Sprache. – М., 1985. – 99 s.

Условные сокращения

Атл. – Атлас, сочиненный к пользе и употреблению юношества и всех читателей ведомостей и исторических книг. – СПб, 1737.

Баум. – Бауманн Людвиг Адольф. Краткое начертание географии для начинающих Людвиг Адольфа Бауманна, проректора Академии в Нейштате Бранденбургском Переведенное с немецкого на российский язык... печ. при Имп. Моск. Ун-те, 1775-159 с.

Введ. – Введение в географию, служащее ко изъяснению всех ландкарт земного шара с госуд. гербами, и описание сферы с толкованием оной... Изд. 2-е М., тип. Компании типографической, 1790 – 363 с.

Ведомости – Ведомости времени Петра Великого (1703-1719). – М., 1903-1906. – Вып. 1-2.

Вс. земл. – Гакман Иоган Фридрих и Яковкин Илья Федорович. Всеобщее землеописание, изданное для народных училищ Российской империи... Ч. 1-2 – СПб, (тип. Брейткопфа), 1788-1795. – Ч. 1. – Европа, 1788 – 312 с.

Даш. – Дашкова Е.Р. Воспоминания княгини Е.Р. Дашковой писанныя ею самой. – Лейпциг, 1876. – Изд. 3-е. – 327 с.

Дет. атл. – Дильтей Ф.Г. Детской атлас. Или Новой удобной и доказательной способ к чтению географии... – М., 1768-1778. – Т. 1. – 261 с.

Дор. геог. – Экспийи Жан Жозеф. Дорожная география, содержащая описание о всех в свете государствах, о их качестве, климате... – М., печ. при Имп. Моск. ун-те, 1765 – 423 с.

Зем.кр. – Гюбнер И. Земнаводного круга краткое описание из старья и новья географии. По вопросам и ответам чрез Ягана Гибнера собранное и на немецком диалекте в Лейпциге напечатанное...-1719, в апреле месяце.

Руб. – Рубан, Василий Григорьевич. Всеобщий и совершенный гонец и путеводитель, или полный повсеместный российский и повсюдный европейский дорожник... СПб, 1791. Ч.1 – 209 с. Ч.2 – 156 с.

Сл.Ланг. – Лангер К.Г. Полный географический лексикон, содержащий в себе по азбучному порядку подробное описание царств, областей, городов, епархий, герцогств, графств и маркграфств. Ч.1-5, СПб, 1791.

Сл.Лад.Ж.Б. – Ладвок Ж.Б. Словарь географический, или описание царств, областей, городов, Епархий, герцогств, графств и маркграфств. – СПб, 1791. – Ч.1-5.

СПб – Санктпетербургские ведомости 1728 – 1800. СПб, тип. Акад. наук, 1728 – 1800.

In this article the variants of the German toponyms which resulted from the speech source of borrowing are considered. The phonetic processes which accompanied adaptation of the German geographic names and were represented by dissimilation, metathesis and positional changes of the consonants testifies this.

Keywords: toponym, variant, substitute, adaptation.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2007 року.

Алена Кавалёва

ББК 81.2 Бей-3

УДК 811.161.3'373.21

БЕЛАРУСКІЯ АЙКОНІМЫ, МАТЫВАВАНЫЯ ГЕАГРАФІЧНЫМІ ТЭРМІНАМІ

(на матэрыяле адзінак, страчаных у выніку перайменаванняў XX стагоддзя)

У статті розглядаються семантичні особливості втрачених у результаті процесу перейменувань XX століття ойконімів, мотивованих географічними термінами. Визначено найбільш типові апелятиви, що були основою цих одиниць: утрачені ойконіми переважно мотивовані орографічними, гідрографічними, ботанічними термінами, апелятивами, які позначають назви земельних наділів, типи поселень, об'єкти промислово-господарчих реалій, заняття тогочасного населення.

Ключові слова: ойконім, апелятив, топографічні, гідрографічні, ботанічні терміни, назви земельних наділів, назви типів поселень.

Адметнай рысай беларускай айканіміі XX стагоддзя адзначаецца працэс перайменаванняў, які адбываўся ў сувязі з новым дзяржаўным ладам пасля рэвалюцыйных падзей 1917 года і быў скіраваны на знішчэнне традыцыйных анамастычных адзінак. Асноўнымі матывамі замен гэтых айконімаў лічылася іх

“немілагучнасць” ці абразлівасць (*Балванаўка*), сувязь з этнонімамі (*Жыдава Буда*), рэлігіяй (*Манастыр*), былымі сацыяльнымі адносінамі (*Засценак Дуброва*) і інш. Яны былі перайменаваны на новыя, адпавядаючыя тагачаснай ідэалогіі онімы, тапаасновамі ў іх большасці былі эпонімы (*Луначарскае*), сімвалы і ідэалы эпохі (*Чырвоны Маяк*), батанічныя назвы (*Малінавая*) і інш. Адзначана, што асаблівую інтэнсіўнасць гэтая з’ява набыла ў 20-60 гады ХХ стагоддзя. На яе ў сваіх працах звярталі ўвагу В. Лемцюгова [Лемцюгова 2003], Л. Лыч [Лыч 1994], Г. Мезенка [Мезенка 2001], Я. Рапановіч [Рапановіч 1982], В. Шур [Шур 1998] і інш., яны падкрэслівалі шматлікія парушэнні беларускіх анамастычных заканамернасцей, нормаў беларускай мовы, высокую частотнасць рускамоўных апелятываў пры стварэнні новых адзінак і інш.

Айканімічныя адзінкі, страчаныя ў выніку перайменаванняў ХХ стагоддзя, яшчэ не былі аб’ектам грунтоўнага аналізу, які дазваляе, як мы лічым, выявіць іх семантычныя і структурныя асаблівасці, таму даследаванне такіх онімаў з’яўляецца актуальным. Мэта нашага артыкула – разгледзець семантычныя адметнасці айконімаў, матываваных геаграфічнымі тэрмінамі.

З розных крыніц намі выяўлена каля 900 такіх адзінак, што былі перайменаваны ў названы перыяд. Амаль 30 % з іх складаюць онімы, апелятывамі якіх з’яўляюцца геаграфічныя тэрміны тыпу *гара, лес* і інш. *Nomina topographica* – распаўсюджаныя тапаасновы ў айканіміі розных рэгіёнаў, ім уласцівы пэўныя агульныя рысы, тыповыя для шматлікіх онімных сістэм, але яны маюць і спецыфічныя прыкметы ў залежнасці ад асаблівасцей ландшафту пэўнай мясцовасці ці антрапагенных характарыстык. Пры вызначэнні семантыкі шматзначнага апелятыва перавага аддавалася варыянтам рэгіянальнай геаграфічнай лексікі. Намі зафіксаваны наступныя тыпы айконімаў, што матываваны:

- а) тапаграфічнымі тэрмінамі;
- б) гідраграфічнымі тэрмінамі;
- в) батанічнымі тэрмінамі;
- г) назвамі зямельных надзелаў;
- д) назвамі тыпаў паселішчаў;
- е) назвамі прамыслова-гаспадарчых рэалій.

Найбольш шматлікімі ў колькасных адносінах сярод фізіягенных тапааб’ектаў з’яўляюцца айконімы, апелятывы якіх з’яўляюцца араграфічнымі тэрмінамі. Станоўчы рэльеф прадстаўлены ў такіх адзінках, як *буй* ‘узгорак на адкрытым ветраным месцы’ > *Буй* (з 1938 г. *Будзённы, Сен.*); *гараватка* ‘купка лесу на гары, гарыстае, узвышанае месца’ > *Гараватка* (з 1964 г. *Савецкая, Бял.*); *гара* ‘узвышша, любое высокае месца’ > *Горы-Горкі* (з 1925 г. *Беларускія Горкі, Гор.*); *шалом* ‘узгорак, гравійная гара; узгорак быццам у чашы, на дне ўпадзіны, якая абмежавана пяццю іншымі гравійнымі ўзгоркамі’ > *Шаламы* (з 1964 г. *Чырвоны Усход, Слаўг.*) і інш.; пра адмоўны рэльеф сведчаць такія апелятывы, як *яма* ‘выкапанае або прыроднае паглыбленне ў зямлі; вялікая яма; нізіна’, ‘паглыбленне ў зямлі’ > *Воўчая Яма* (з 1964 г. *Красновічы, Бабр.*); *роў* ‘прыроднае доўгае, з нахілам у адзін бок паглыбленне ў зямлі’ > *Круты Роў* (з 1937 г. *Сярэбраны Ручай, Крыч.*) і інш. Асаблівасці глебы адлюстроўваюць наступныя апелятывы: *пазной* ‘урадлівая, угноеная зямля’ > *Пазной* (з 1946 г. *Гуляева, Люб.*); *пусташ* ‘неўрадлівая глеба’ > *Пусташы* (з 1969 г. *Меліярацыйная, Пол.*), *пустыня* ‘пясчаная, неўрадлівая глеба’ > *Пустынькі* (з 1964 г. *Ясная Рошча, Чач.*) і інш.

Даволі прадуктыўнымі з’яўляюцца і гідраграфічныя апелятывы, што складаюць каля 10 % ад зафіксаваных адзінак, што матываваны геаграфічнымі тэрмінамі: *лука* ‘заварот рэчкі’, ст.-бел. ‘затока, якая ўтвараецца выгінам берага, дугаваты загіб ракі’, ‘дугападобны, паўкруглы бераг ракі ці возера’ > *Папова Лука* (з 1938 г. *Новая, Рас.*); *калена* ‘паварот ракі; глыбокае месца на павароце ракі’ > *Калена* (з 1964 г. *Залесная, Глыб.*); *глод* ‘старое рэчышча, старыца’ > *Глод* (з 1964 г. *Мірная, Пух.*); *вусце* ‘месца ўпадзення ракі ў другую раку, возера’ > *Вусце* (з 1948 г. *Александрыя, Сен.*); *карма* ‘затока, завадзь у форме рукава’ > *Карма* (з 1926 г. *Красная Карма, Светл.*); *крупец* ‘незамярзаючы кароткі прыток у басейне Дняпра’ > *Ваўковіцкі Крупец* (з 1925 г. *Урыцкае, Гом.*); *мачула* ‘прыродны ставок з травой і лазняком, дзе мочаць лён’ > *Мачулы* (з 1962 г. *Завярхлесе, Акц.*); *крыніца* ‘невялікі вадаём каля выхаду на паверхню падземных вод’, ‘струмень вады, які б’е з зямлі’ > *Крыніца* (з 1930 г. *Новы, Пух.*). Да гэтага тыпу адносяцца і гелонімыя апелятывы, што з’явіліся тапаасновай для айконімаў, якія знаходзяцца пераважна на поўдні Беларусі: *алёс* ‘дрыгва, забалочанае месца, мокрае месца; тарфяное балота’ > *Алёс* (з 1964 г. *Чырвоны Алёс, Добр.*); *тапіла* ‘непраходнае месца на дрыгвяністым балоце; багністая бездань’ > *Тапіла* (з 1964 г. *Акцябрская, Жл.*); *язва* ‘гнілое балота, невялікая балоцінка’ > *Язвы* (з 1964 г. *Усходняя, Бых.*). Зафіксаваны таксама і наменклатурны тэрмін *балота* ‘нізкае месца, якое парасло тоўстым слоem моху, журавінамі, дурніцамі, багуном і нізкарослымі рэдкімі дрэвамі’ > *Цёмнае Балота* (з 1973 г. *Сасновы Бор, Шчуч.*); *качай-балота* ‘дрыгва, багністае балота з раслінным плавам на паверхні’ > *Качай-Балота* (з 1962 г. *Рассвет, Акц.*) і інш.

Да распаўсюджаных тапаасноў адносяцца апелятывы-дрымонімы: *бор* ‘векавы хваёвы лес на высокім месцы, які парос узізе мохам’ > *Конскі Бор* (з 1969 г. *Бярозавая Рошча, Сморг.*); *дуб’ё* ‘дубовы лес, дубняк’ > *Дуб’ё* (з 1969 г. *Хвайшчы, Красн.*); *машарына* ‘лес, дзе раней было многа моху’ > *Машарына* (з 1938 г. *Усход, Чач.*); *серадзібор* ‘месца ў глыбіні лесу, на тэрыторыі ляснога масіву’ > *Серадзібор* (з 1960 г. *Канстанцінаўка, Люб.*) і інш. Зафіксаваны айконімы, што ўтвораны ад фларыстычных апелятываў: *лаза* ‘лазовыя мясціны’ >

Чорная Лаза (з 1939 г. *Чырвоны Усход*, Леп.); *асавец* ‘*аса – асіна, асіннік’, ‘месца, якое парасло асіннікам’ > *Царкоўны Асавец* (з 1977 г. *Палявая*, Смал.) і інш.

Айконімы, тапаасновы якіх сведчылі пра асаблівасці землекарыстання, спосаб і від атрымання зямельнага ўчастка, складаюць 15,3 % ад зафіксаваных адзінак, што матываваны геаграфічнымі тэрмінамі: *памёт* ‘поле, якое ніколі не апрацоўвалася, абложная зямля; няўдобица’ > *Доўгі Памёт* (з 1964 г. *Навасёлы*, Бар.); *пагулянка* ‘аблога, пакінутае поле, якое часова адпачывае’ > *Пагулянка* (з 1938 г. *Першае Мая*, Рэч.); *вугал* ст.-бел. *уголь* ‘зямельны ўчастак’, ‘частка сушы, якая клінам уразеца ў балоцістае месца ці сенажаць, клінаваты ўчастак, трохкутнік’ > *Пусты Вугал* (з 1964 г. *Маліннікі*, Глыб.); *Пусты Вугал* (з 1964 г. *Каласоўка*, Пух.); *рог* ст.-бел. *рогь* ‘вугал’, ‘выступ, клін поля, лесу, лугу, клінападобная частка балота’, ‘вузкі канец поля, сенажці, вёскі’ > *Данілаў Рог* (з 1940 г. *Чырвоны Рог*, Хойн.); *падзел* ‘сенажаць, якая раздзяляецца на невялікія ўчасткі кожны год паміж членамі пэўнага калектыву’ > *Ганчароў Падзел* (з 1973 г. *Ганчароўка*, Рэч.); *клін* ‘частак зямлі, які мае трохвугольную форму’ > *Клін* (з 1938 г. *Пуцяводная Звязда*, Гом.); *навіна* ‘новае поле, цаліна на месцы расцярубу або ўзаранай сенажці’ > *Навіна* (з 1964 г. *Свабода*, Ветк.); *старына* ‘пакінутая навіна’ > *Старына* (з 1938 г. *Чырвоны Маяк*, Рас.); *чарцеж* ст.-бел. ‘поле або сенажаць на месцы лясных распрацовак’ > *Чарцеж* (з 1960 г. *Аляксандраўка*, Красн.); *канец* ‘частак нівы, які ўпіраецца ў іншае поле’ > *Канец* (з 1938 г. *Акцябр*, Сен.); *морг* ст.-бел. *моргь*, *моркгь* ‘адзінка вымярэння зямлі’, ‘мера ворнай зямлі (0,71 га), дадатковы ўчастак зямлі’ > *Маргі* (з 1925 г. *Ельнічкі*, Светл.) і інш.

У якасці айконімных матыватараў выступаюць таксама і апелятывы, якія абазначаюць назвы паселішчаў: *хутар* ‘адасоблены зямельны ўчастак з паселішчам уладальніка’ > *Парадзінскі Хутар* (з 1940 г. *Засожжа*, Мсцісл.); *слабада* ст.-бел. ‘пасяленне, якое карысталася “свабодай”, павіннаснымі льготамі’, ‘паселішча на зямлі ўладальніка, насельніцтва якога вызвалася ад прыватнай залежнасці’ > *Слабада* (з 1935 г. *Ягораўка*, Крыч.); аналаг слабод *воля* ці *вувька* ‘часовае вызваленне новапасяленцаў ад павіннасцей і падаткаў’ > *Сланеўская Воля* (з 1974 г. *Сланева*, Нав.), *Вувька Даргунская* (з 1964 г. *Усава*, Гр.). Прадстаўлены наменклатурны тэрмін *двор* ‘населены пункт, паселішча хутарскага тыпу’ > *Двор* (з 1920 г. *Чырвоны Араты*, Хойн.); *калонія* (лац. *пасаенне*) ‘населены пункт, які складаецца з перасяленцаў іншай мясцовасці ці іншай нацыі’ > *Калонія Сінайская* (з 1988 г. *Зяльвянка*, Зэльв.); *маёнтак* ‘панскае памесце’ > *Маёнтак* (з 1938 г. *Камунар*, Чэр.); *пагост* ‘населены пункт з царквой’, ‘сядзіба сельскай абшчыны з праваслаўнымі могілкамі’ > *Пагост* (з 1918 г. *Пабеда*, Шум.); *сяло* ‘населены пункт, у якім былі царква або адміністрацыйныя будынкі’ > *Сяло* (з 1964 г. *Лёшкава*, Гар.) і інш.

Вынікі вытворчай дзейнасці, занятыя ці рамёствы прадстаўлены апелятывамі *завод* ‘прамысловае прадпрыемства, фабрыка’ > *Берасцяны Завод* (з 1969 г. *Чапаеўскі*, Лельч.); *рудня* ‘прымітыўны руднік, месца здабычы руды’, ‘медны завод’ > *Папоўская Рудня* (з 1924 г. *Каменева Рудня*, Лоеў.); *паташня* ‘месца, прадпрыемства ў лесе, дзе выпальвалі драўняны попел для вырабу паташу (вуглякіслага калію)’ > *Паташня* (з 1945 г. *Мар’янолле*, Паст.); *гута* ‘шклозавод, месца, дзе здабывалі попел і паташ’ > *Гута* (з 1964 г. *Вазраджэнне*, Б.-К.); *майдан* ‘абгароджанае месца, дзе знаходзіліся прамысловыя збудаванні лясных або рыбных промыслаў’ > *Майдан* (з 1960 г. *Хваенск*, Жытк.); *буда* ‘населены пункт у лесе, жыхары якога займаюцца вырабам дзёгцю, паташу’, ‘шалаш’, ‘невялікая будыніна, часовае жыллё’ > *Жыдава Буда* (з 1935 г. *Чырвоная Буда*, Крыч.) і інш. Зафіксаваны таксама ў якасці матыватараў назвы культурных збудаванняў: *капліца* ‘невялікі царкоўны або касцельны будынак з іконамі без алтара’, ‘месца, дзе стаіць крыж’ > *Капліца* (з 1964 г. *Горная*, Маз.); *манастыр* ‘царква і тэрыторыя, якія належаць абшчыне манахаў або манашак’ > *Манастыр* (з 1964 г. *Саснавец*, Петр.) і інш.

Своеасаблівай прыкметай айканіміі Беларусі ХХ стагоддзя з’яўляецца перайменаванне зусім новых адзінак, што ўзніклі ў 20-я гады ХХ стагоддзя і ўтвораны ад апелятываў, якія адносяцца да розных тэматычных груп: *акцябр* (бел. *кастрычнік*) ‘Вялікая Кастрычніцкая сацыялістычная рэвалюцыя 1917 года, а таксама яе гадавіна сёмага лістапада’ > *Акцябрская* (з 1978 г. *Цэнтральны*, Віц.); *сцяг* ‘умацаванае на дрэўку палотнішча рознай формы; ідэя, якая служыць асновай адзінства’ > *Чырвоны Сцяг* (з 1964 г. *Факел*, Б.-К.) і інш. Сярод такіх наватвораў зафіксаваны айконімы, што ўзніклі каля прадпрыемстваў і атрымалі назву шляхам метанімічнага пераносу – *Пасёлак торфапрадпрыемства “Васілевічы II”* (з 1959 г. *Сасновы Бор*, Светл.), але, як ужо адзначалася, часткова такія адзінкі, матываваныя прамысловымі найменнямі, былі заменены ў працэсе свайго функцыянавання, бо з’яўляліся грувацкімі генетычнымі канструкцыямі, ад якіх цяжка было ўтварыць катайконім і ад’ектонім.

Такім чынам, сярод страчаных у сувязі з перайменаваннямі ХХ стагоддзя айконімаў, што матываваны геаграфічнымі тэрмінамі, можна вылучыць фізіягенныя тапааб’екты, апелятывы якіх з’яўляюцца тапаграфічнымі, гідраграфічнымі тэрмінамі, а таксама дрымонімамі, флоралексемамі і інш., і антрапагенныя тапааб’екты, што апелятывамі абазначаюць назвы тыпаў паселішчаў, зямельных надзелаў, прамысловыя найменні. Нязначную частку складаюць адзінкі, што былі ўтвораны на пачатку 20-х гадоў ХХ стагоддзя, але былі перайменаваны з цягам часу па розных прычынах. Такія зніклыя онімы дазваляюць выявіць найбольш тыповыя тапаасновы, што ўказвалі на фізіка-геаграфічныя адметнасці мясцовасці, асаблівасці гаспадарчай дзейнасці, назвы традыцыйных тыпаў пасяленняў і зямельных надзелаў.

Літаратура

- Лемцюгова 2003: Гапоненка І.А., Капылюў І.Л., Лемцюгова В.П. Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Мін. вобл.: Нармат. давед. / Пад агул. рэд. Лемцюговой В.П. – Мінск : Тэхналогія, 2003. – 605 с.
- Лыч 1994: Лыч Л.М. Назвы зямлі беларускай. – Мінск: Універсітэцкае, 1994. – 128 с.
- Мезенка 2001: Мезенко А.М. Экология топонимии и уроки переименований // Z badań nad współczesnymi językami wschodniosłowiańskimi i polskim / Red. nauk.: В. Tichoniuk. – Zielona Góra, 2001. – С. 33–42.
- Рапановіч 1982: Рапановіч Я. Новыя назвы населеных пунктаў Беларусі // Весці Акад. навук Беларускай ССР. Сер. грамадскіх навук. – 1982. – №1. – С. 92–100.
- Шур 1998: Шур В. Беларускія ўласныя імёны: бел. антрапаніміка і тапаніміка: дапам. для настаўнікаў. – Мінск: Маст. літ., 1998. – 239 с.

Крыніцы

1. Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 511 с.
2. Жучкевич В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии. – Минск: БГУ, 1974. – 447 с.
3. Лемцюгова В.П. Беларуская айканімія. Лінгвістычны аналіз назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 156 с.
4. Лемцюгова В.П. Восточнославянская ойконимия апеллятивного происхождения. – Минск: Наука и техника, 1983. – 198 с.
5. Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. – Мінск: БелСЭ, 1983. – 792 с.
6. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. Т. 1-5 / рэдкал.: Ю.Ф. Мацкевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979 – 1986.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Т. 1-5 / Рэдкал.: К. Атраховіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1984.
8. Тураўскі слоўнік: у 5 т. Т. 1-5 / Рэдкал.: А.А. Крывіцкі (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982 – 1987.
9. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: у 11 т. Т. 1-11 / рэдкал.: В.А. Мартынаў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 1978 – 2006.
10. Яшкін І.Я. Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія. – Мінск: Бел. навука, 2005. – 808 с.

Спіс умоўных скарачэнняў раёнаў

Акц. – Акцябрскі, Бабр. – Бабруйскі, Бар.– Барысаўскі, Бр. – Брэсцкі, Бых. – Быхаўскі, Б.-К. – Буда-Кашалёўскі, Бял. – Бялыніцкі, Верхн. – Верхнядзвінскі, Ветк. – Веткаўскі, Віц. – Віцебскі, Ганц. – Ганцавіцкі, Гар. – Гарадоцкі, Глыб. – Глыбоцкі, Гом. – Гомельскі, Гор. – Горацкі, Гр. – Гродзенскі, Добр. – Добрушскі, Докш. – Докшыцкі, Жл. – Жлобінскі, Жытк. – Жыткавіцкі, Зэльв. – Зэльвенскі, Калінк. – Калінкавіцкі, Кам. – Камянецкі, Кобр. – Кобрынскі, Красн. – Краснапольскі, Кругл. – Круглянскі, Крыч. – Крычаўскі, Лельч. – Лельчыцкі, Леп. – Лепельскі, Лоеў. – Лоеўскі, Люб. – Любанскі, Маз. – Мазырскі, Мал. – Маладзечанскі, Мсцісл. – Мсціслаўскі, Нав. – Навагрудскі, Паст. – Пастаўскі, Петр. – Петрыкаўскі, Пол. – Полацкі, Пух. – Пухавіцкі, Рас. – Расонскі, Рэч. – Рэчыцкі, Сал. – Салігорскі, Светл. – Светлагорскі, Сен. – Сенненскі, Слаўг. – Слаўгарадскі, Смал. – Смалявіцкі, Сморг. – Сморгонскі, Уздз. – Уздзенскі, Хойн. – Хойніцкі, Чач. – Чачэрскі, Чэр. – Чэрыкаўскі, Шум. – Шумілінскі, Шч. – Шчучынскі.

The article is focused on the semantic analysis of the oikonyms, which were lost because of alteration of the place names in the XXth century. The place names, which semantics deals with the geographical terms, are analyzed. The most typical appellatives are orographical, hydrographical and flora terms, also the appellatives which denote types of settlements and allotments, social and economic activities of the inhabitants.

Keywords: oikonym, appellative, orographical, hydrographical and flora terms, types of allotments and settlements.

Надійшла до редакції 3 жовтня 2007 року.

ББК Ш12+411.4*316
УДК 801.311

ПРИНЦИП НОМІНАЦІЇ “ЛЮДИНА ЯК ТАКА” У ПСЕВДОНІМІЇ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з української псевдонімії ХХ століття. У ній розглянуто один із мотивів псевдонімної номінації – “людина як така”.

Ключові слова: псевдонім, принцип, мотив, номінація.

З усіх форм маскуванню справжнього авторства найширше вживаними були і є псевдоніми. До них постійно зверталися діячі культури різних напрямів в різні епохи й у різних народів [Дей 1969, с. 11]. Псевдоніми виникли у середовищі письменників, художників, музикантів, публіцистів, громадських діячів через необхідність приховати своє справжнє ім'я [Суперанская, Сулова 1981, с. 134]. Одним з основних рушійних моментів приборати псевдонім у середовищі літераторів була боротьба за право бути опублікованим. Особливо гостро це питання стояло у ХІХ ст. Переслідування передових діячів культури набрало такого розмаху, що доводилось користуватись псевдонімами у життєвому спілкуванні та листах. Проте не кожен псевдонім відігравав роль своєрідного захисного кольору для автора. Існує ще й ряд інших мотивів використання псевдонімів замість справжніх прізвищ. Серед них одні мають громадську, а інші особисту підоснову [Дей 1969, с. 22]. Мотиви використання псевдонімів діячами культури на поч. ХХ ст. знову ж таки були пов'язані із суспільно-політичними умовами. Номінатор прагнув “сховатися” за псевдонім від тогочасного режиму. Пізніше, в другій половині ХХ ст. потреба конспіративного маскуванню зникла, тому основними мотивами приборання псевдонімів для письменників стала ідея творчості, увиразнення особистісної позиції у суспільстві, національного світобачення і ментальності, характеристика соціального становища, трудової діяльності, моральних, політичних, релігійних переконань, інтелектуальних якостей тощо. Перед автором не стояло питання про те, чи виступати йому від імені чоловіка чи жінки, титулованою чи нетитулованою особою. Він звертається до псевдоніма тому, що так прийнято, що всі беруть собі псевдоніми [Суперанская, Сулова 1981, с. 138].

Політичні псевдоніми використовувалися виключно з метою конспірації. Тому основним мотивом їх приборання було бажання “замаскуватися”, уникнути від ворогів. Псевдонімія в Україні особливо поширилася у зв'язку з суспільно-політичними умовами ХХ століття. Цьому сприяли революційні рухи доби Української Держави та Української Народної Республіки, Друга світова війна, національно-визвольні змагання 30-50 років ХХ ст. Псевдоніми використовувалися в радянському підпіллі та партизанському середовищі, були поширеними серед членів Організації Українських Націоналістів (ОУН) та вояків Української Повстанської Армії (УПА). Кожен оунівець мусив мати принаймні один псевдонім, а “коли псевдоніми ставали відомі відповідним службам режимів, що існували на теренах дії ОУН-УПА, носії конспіративних імен змушували їх міняти [Німчук 2002, с. 36].

Як засоби вторинної номінації псевдоніми становлять помітний пласт антропонімікону національної мови. Як мовне явище вони увійшли в коло наукових інтересів багатьох вітчизняних і зарубіжних лінгвістів (О.В. Суперанська, А.В. Сулова, Т.І. Суркова, Б.О. Унбегаун, В.Г. Дмитрієв, В.А. Никонов, П.П. Чучка, В.В. Німчук і ін.). Українські псевдоніми висвітлені в працях О.І. Дея, В. Еппеля, П.П. Чучки, В.В. Німчука, М.П. Лесюка, О.В. Петрової. Для лінгвістів “важливо досліджувати закономірності формування і функціонування такого специфічного розряду антропонімів – індивідуальних власних імен людей [Німчук 2002, с. 37]. Лінгвістичні дослідження дають відповідь на такі важливі питання як принципи, мотиви, способи та засоби псевдонімної номінації, структурні різновиди псевдонімів, їх функціональне навантаження. Особливо важливим стало питання лінгвістичного статусу псевдонімів. Однак спеціальних монографічних досліджень української псевдонімії наразі немає.

Предметом нашого дослідження є українська псевдонімія ХХ століття (літературно-мистецька і суспільно-політична). Наукова розвідка передбачає комплексний аналіз літературних і політичних псевдонімів, їх зіставну характеристику. У запропонованій статті ми розглянемо один з мотивів псевдонімної номінації – “людина як така”. Цей тип називання репрезентований ідентичними для літературної та політичної псевдонімії мотивами: характеристика інтелекту, психічного стану, особливостей характеру і вдачі, переконань, уподобань, зовнішніх прикмет носія тощо.

Найменування, що характеризують людину як таку, презентовані в досліджуваних псевдоніміконах двома основними групами: 1) псевдоніми – субстантивовані прикметники; 2) псевдоніми, похідні від атрибутивних назв осіб.

1. Псевдоніми – субстантивовані прикметники

У псевдоніміконах діячів культури та підпільників, зокрема ОУН-УПА, серед відапелятивних похідних засвідчено велику кількість псевдонімів – субстантивованих прикметників, що по-різному характеризують людину. Субстантивовані якісні прикметники вказують як на зовнішні, так і внутрішні (психічні) ознаки особи.

Найчастіше псевдоніми цього типу характеризують зовнішність, характер, внутрішній світ денотата. Серед псевдонімів – субстантивованих прикметників вирізняються *псевдоніми-френоніми* (від грец. *phren* – розум), *псевдоніми-ейдоніми* (від грец. *eidás* – зовнішність), *псевдоніми-хроматоніми* (від грец. *chroma* – колір).

Найчисельнішими є *псевдоніми-френоніми*. Вони вказують на якусь яскраво виражену рису характеру, вдачі, на звички свого носія. Особливим розмаїттям таких найменувань представлений псевдонімікон підпільників. Енергійні, палкі, наполегливі, моторні, спритні, а інколи й нерозсудливі, бентежні, неспокійні учасники національно-визвольних змагань мали псевдоніми: *Веселий*¹, *Смішний*, *Завзятий*, *Жаркий*, *Крилатий* (пор. *крилатий* – перен. Який надихає, підносить – ВТС 2001, 464)², *Скорий*, *Бистрий*, *Швидкий*, *Прудкий*, *Буйний*, *Гарячий*, *Шалений*, *Моторний*, *Голосний*, *Гучний*, *Бравий*, *Бадьорий*, *Жвавий*, *Спритний*, *Летючий* (пор. *летючий* – Який швидко рухається. // Неврівноважений, неспокійний – ВТС, 485), *Хитрий*, *Лукавий*.

Псевдоніми багатьох оунівців вказують на спокійний, врівноважений характер, помірний вияв почуттів, емоцій, стриманість тощо: *Скромний*, *Тихий*, *Мирний*, *Сонний*, *Задумний*, *Сумний*, *Скритий*, *Покірний*, *Лазідний*, *Добрий*, *Смирний*, *Послушний*, *Спокійний*, *М'який* (пор. *м'який* – перен. *Добрий*, сердечний, чутливий – ВТС, 546), *Щирий*.

Інші псевдоніми інформують про суворий, різкий, сухий, подекуди навіть дошкульний або грубий характер номінатора: *Сухий* (пор. *сухий* – перен. Позбавлений душевної теплоти; нездатний виявляти теплі почуття або дуже скромний у виявленні їх – ВТС, 1219), *Квасний* (пор. *квасний* – перен., розм., рідко. Незадоволений, кислий (про вираз обличчя) – ВТС, 423), *Хмурий*, *Холодний*, *Рогатий* (пор. *рогатий* – перен. Який вражає, дошкуляє; різкий, колючий – ВТС, 1037), *Гострий*, *Колючий*, *Крутий* (пор. *крутий* – жарг. Надзвичайний, крайній у прояві своїх якостей, поглядів і т. ін. – ВТС, 468), *Гіркий* (пор. *гіркий* – перен. Сповнений горя, біди. // Який завдає горя, болю, гіркоти; дошкульний, вразливий – ВТС, 183), *Строгий*, *Зимний* (пор. *зимний* – перен. Спокійний, стриманий у вияві почуттів. перен. Позбавлений душевної теплоти, пристрасті – ВТС, 365), *Хмарний* (пор. *хмарний* – перен. Те саме, що похмурий – ВТС, 1347), *Камінний* (пор. *камінний* – Те саме, що кам'яний. *Кам'яний* – перен. Який має твердий характер; бездушний, нечуйний, черствий – ВТС, 412, 413), *Понурий*, *Сумний*, *Лютий*, *Ярий*, *Залізний* (пор. *залізний* – 1. перен. Дуже міцний, сильний. 2. перен. Який відзначається непохитністю, твердістю, незламний. 3. перен. Суворий, грізний – ВТС, 308), *Сталевий* (пор. *сталевий* – перен. Міцний, могутній. // непохитний, незламний; стійкий – ВТС, 1187), *Твердий*, *Хижий*, *Грізний*, *Відважний*, *Хоробрий*, *Бойовий*, *Активний*, *Безпощадний*, *Небезпечний*, *Страшний* та ін.

Прибрані підпільниками імена нерідко “розповідали” про їхній інтелект, стійкість поглядів і переконань: *Думний* (пор. *думний* – 1. розм. Заглиблений у думки; задумливий, замислений – ВТС, 251), *Цікавий*, *Мисливий*, *Свідомий*, *Вірний*, *Свобідний* (пор. *свобідний* – заст. Вільний – ВТС, 157), *Незалежний*, *Самостійний*, *Надійний*, *Постійний* та ін.

Репрезентативною є група псевдонімів-френонімів у псевдоніміконі діячів культури: *Тихий*, *Погідний*, *Ласкавий*, *Теплий* (пор. *теплий* – перен. Який виражає доброзичливе ставлення, прихильність, приязнь і т. ін. – ВТС, 1239), *Добрий*, *Вражливий* (пор. *вражливий* – Те саме, що вразливий. *Вразливий* – Який легко й швидко піддається зовнішнім подразненням; сприйнятливий, чутливий – ВТС, 161), *Сонний*, *Трудний* (пор. *трудний* – розм. Стомлений, змучений роботою, ходінням і т. ін. – ВТС, 1274), *Нещасний*, *Похмурий*, *Сумний*, *Журливий*, *Швидкий*, *Ясний* (пор. *ясний* – перен. Нічим не засмучений, не затьмарений; спокійний, безтурботний – ВТС, 1425) та ін. Варто зазначити, що репертуар псевдонімів-френонімів у письменників, художників, акторів і ін. та у підпільників дуже схожий. Однак є й особливості, які пояснюються, передусім, видом діяльності номінатора. Літератори через призму прибраних псевдонімів переважно виражають ідею творчості, своє ставлення до творчості: *Спостережливий*, *Свідомий*, *Байдужий*, *Колючий* (пор. *колючий* – перен. Який дошкуляє; дошкульний. // Який різко висловлює свої думки, погляди – ВТС, 443), *Чесний* та ін., а підпільники – ідею боротьби: *Грізний*, *Відважний*, *Хоробрий*, *Бойовий*, *Безпощадний* і под.

Псевдоніми-ейдоніми вказують на зовнішні риси номінатора. Вони широко представлені у псевдоніміконі ОУН-УПА. Це найменування з позитивною семантикою: *Гарний*, *Красний*, *Ставний*, *Стрункий*, *Кучерявий*, *Чубатий*, *Чорноокий*, *Чорнобривий* та найменування негативного змісту: *Благий* (пор. *благий* – розм. Слабкий, кволий – ВТС, 54), *Недолугий* (пор. *недолугий* – Слабкий, кволий – ВТС, 599), *Шпетний* (пор. *шпетний* – діал. Поганий, бридкий – ВТС, 1404), *Слабий*, *Марний* (пор. *марний* – Худий, мізерний, блідий – ВТС, 511), *Кривий*, *Сліпий*, *Глухий*, *Сорокатий* (пор. *сорокатий* – діал. Строкатий; рябий – ВТС, 1163) та ін.

Про фізичну силу і здоров'я номінатора “інформують” найменування: *Дужий*, *Здоровий*, *Міцний*, *Сильний*; про зріст, статуру: *Довгий*, *Низький*, *Короткий*, *Ситий*, *Товстий*, *Грубий*; про вікові особливості: *Старий*, *Похилий*, *Молодий*, *Малолітній*.

Літературні псевдоніми-ейдоніми представлені меншою кількістю лексем: *Чубатий*, *Кучерявий*, *Лисий*, *Чорнобривий*, *Сорокатий*, *Довгий*, *Сліпий*, *Красний*, *Косий* та ін.

Популярними у письменників і політиків були *псевдоніми-хроматоніми*, що вказують на колір волосся, шкіри або одягу носіїв. Найуживанішими лексемами із значенням кольору, які були піддані псевдонімізації, –

¹ З метою спрощення друку псевдоніми подаємо без лапок.

² Надалі рік видання ВТС (Великий тлумачний словник сучасної української мови) не буде зазначатися.

чорний, білий, сірий. У псевдоніміконі ОУН-УПА чисельну групу складають псевдоніми з основою *чорний*. Мотивація таких псевдонімів не є однозначною. Вони можуть сягати як відапелятивного, так і відонімного походження. Думаємо, що переважна більшість найменувань походить від апелятива *чорний*. З огляду на багатозначність лексеми *чорний* (пор. *чорний* – 1. Колір сажі, вугілля, найтемніший; прот. білий. 2. Темний, темніший – порівняно із звичним кольором. 3. Брудний. 4. Непрофесійний. 5. Не головний, не парадний. 6. Недороблений. 7. Який належить до нижчих верств суспільства та ін. знач. – ВТС, 1381). Псевдоніми *Чорний* презентують різні ознаки номінатора: зовнішній вигляд, душевний стан, соціальне становище, настрій тощо. Окремі псевдоніми з основою *чорний* могли сягати відонімного походження. Це псевдоніми-прізвища, взяті на честь старшого (гетьмана) запорозького козацтва (1628-29) *Чорного Григорія Савича* [Укр. козацтво 2002, 542]. Варто відзначити, що псевдоніми *Чорний* засвідчено у 160 підпільників. Використовувалися оунівцями псевдоніми *Чорненький, Чорнявий, Смуглявий*.

Користувалися популярністю псевдоніми *Білий*, які у своїй більшості сягають відапелятивного походження (пор. *білий* – 1. Який має колір крейди, молока, снігу; прот. чорний. // Посвілий, сивий, сивоволосий. // Зблідлий, блідий. 2. На (у) якому є багато білих плям, вибілених предметів і т. ін. 3. Світлошкірий (про расу). 4. перен., іст. Ворожий радянській владі; контрреволюційний; прот. червоний та ін. – ВТС, 51). Можливо, що за основу деяких псевдонімів слугувало прізвище кошового отамана Чорноморського козацького війська з моменту його створення (1788) *Білого Сидора Гнатовича* [Укр. козацтво 2002, 542].

Варто відзначити, що у літературній псевдонімії, крім *Чорний* і *Білий*, уживаним був псевдонім *Сірий* (пор. *сірий* – 1. Колір, середній між білим і чорним; барва попелу. // Блідий, з відтінком такого кольору (про обличчя, про людину з таким обличчям). 2. перен. Нічим не примітний, невиразний. 3. перен., заст. Який належить до непривілейованого класу; простий. // Неосвічений, малокультурний та ін. знач. – ВТС, 1130).

У досліджуваних псевдоніміконах засвідчено й інші спільні псевдоніми-хроматоніми: *Карий, Попілястий* (пор. *попелястий* – Кольору попелу, сірий – ВТС, 867), *Рудий, Червоний, Багряний, Сизий, Вишневий, Темний, Ясний*. Однак, у псевдоніміконі ОУН-УПА репертуар псевдонімів-хроматонімів значно ширший: *Зелений, Синій, Блакитний, Жовтий, Бурий, Рудий, Рожевий, Русявий, Блідий*.

2. Псевдоніми, похідні від атрибутивних назв осіб.

Серед псевдонімів літераторів, підпільників вирізняється група найменувань, сформованих від атрибутивних назв осіб. Особливо багатьма структурними типами представлений репертуар оунівських псевдонімів:

- з основою на *-ун*: *Бігун, Літун, Скакун, Стрибун, Вертун, Крикун, Свистун, Моргун, Сміхун, Брехун, Пластун, Хитрун, Вістун, Різун*;

- з основою на *-ак (-як)*: *Новак, Дивак, Юнак, Біляк, Смільчак, Ходак, Лівак, Різак* (пор. *різак* – Рідко те саме, що різник; *різник* – Той, хто забиває худобу або птицю на м'ясо – ВТС, 1034), *Фіфак* (пор. *фіфа* – зневажл. Пуста, легковажна дівчина або молода жінка – ВТС, 1324);

- з основою на *-ач, -ич*: *Бородач, Носач, Силач, Партач, Бабич* (пор. *бабич* – Те саме, що бабій. *Бабій* – 1. Той, хто упадає коло жінок; залицяльник, зальотник. 2. Про нерішучого, розніженого чоловіка – ВТС, 30);

- з основою на *-ик*: *Вершник, Мандрівник, Вандрівник* (пор. *вандрівник* – зах. мандрівник – ВТС, 74), *Местник//Месник, Бігунчик* (пор. *бігунчик* – Те саме, що бігунець. *Бігунець* – зменш. до бігун – ВТС, 50), *Чубарик* (пор. *чубарик* – зменш. до чубар. *Чубар* – розм. Той, хто має чуб, чубчик – ВТС, 1383), *Провідник* (пор. *провідник* – 1. Той, хто вказує дорогу в незнайомій місцевості. 2. перен. Той, хто пропагує які-небудь ідеї, погляди й т. ін. // Той, хто реалізує ці ідеї, погляди і т. ін. 3. Той, кому належить провідна, основна роль у чому-небудь – ВТС, 963), *Старик*;

- з основою на *-ець*: *Переможець, Доброволець, Борець*;

- з основою на *-ай, -ий*: *Кудлай* (пор. *кудлай* – Про чоловіка з кудлатим волоссям; патлань – ВТС, 471), *Крутий* (пор. *крутий* – 1. Хитра та спритна у своїх учинках людина; шахрай, ошуканець та ін. знач. – ВТС, 469);

- з основою на *-ан (-ян)*: *Довгань, Головань, Мовчан* (пор. *мовчан* – Те саме, що мовчун – ВТС, 534);

- з основою на *-ар*: *Володар, Бунтар, Сухар* (пор. *сухар* – 1. перен. розм. Худа, сухорлява людина. 2. перен., розм. Бездушна, черства, педантична людина та ін. знач. – ВТС, 1219);

- *фемінативи*: *Найда* (пор. *найда* – розм. Те саме, що знайда – ВТС, 564), *Знайда* (пор. *знайда* – розм. заст. Дитина-підліток, знайдена і взята ким-небудь на виховання – ВТС, 375), *Сирота, Причепка, Забіяка, Задирака, Зачепа* (пор. *зачепа* – розм. Те саме, що *задирака* – ВТС, 342), *Гуляка, Нероба, Нечоса, Приблуда, Перебендя, Ревуха* (пор. *ревуха* – розм. Той, хто багато і часто реве, плаче – ВТС, 1020), *Базіка, Кривуля* (пор. *кривуля* – зневажл. Про криву, кульгаву людину – ВТС, 464), *Каліка, Шульга, Недолуга* (пор. *недолуга* – діал. Слабосила, кволла людина – ВТС, 599) та ін.;

- з основою на *-р*: *Дезертир*;

- з основою на *-тель*: *Визволитель*;

- з основою на *-к(о)*: *Чванько, Хвалько*;

- *безсуфіксні похідні*: *Герой, Кат, Неофіт* (пор. *неофіт* – перен. Новий прихильник якого-небудь учення, суспільного руху або новак у чому-небудь – ВТС, 610), *Нехрист, Боягуз, Горлоріз, Вітрогон, Пройдисвіт*,

Нехлюй (пор. *нехлюй* – розм. 1. Незібрана, недбала в своїх діях, учинках і т. ін. людина. 2. Неохайна людина – ВТС, 620) та ін.

У письменників, художників, акторів, композиторів псевдоніми, похідні від атрибутивних назв осіб, представлені не так широко, як у підпільників, однак вони достатньо яскраво відображають як позитивні, так і негативні риси характеру і вдачі номінатора: *Меломан* (пор. *меломан* – Той, хто пристрасно любить музику, спів – ВТС, 519), *Оптиміст*, *Обсерватор* (пор. *обсерватор* – Той, хто обсервує що-небудь; спостерігач – ВТС, 650), *Гайдабура* (пор. *гайдабура* – діал. Пустун, бешкетник – ВТС, 170), *Понура* (пор. *понура* – розм. Похмура, мовчазна людина – ВТС, 863), *Обиватель* (пор. *обиватель* – 1. Людина, позбавлена широких суспільних поглядів, що живе дрібними, міщанськими інтересами; міщанин – ВТС, 636), *Баламут*, *Незнайко*, *Негідник*, *Гаркуша* (пор. *гаркуша* – розм. Той, хто гаркавить – ВТС, 174), *Причепи*, *Проноза* (пор. *проноза* – розм. Спритна, хитра людина; пронира – ВТС, 980), *Бунтар*, *Єретик* (пор. *єретик* – перен. Людина, яка відступає від панівних загальноприйнятих поглядів, правил, положень і т. ін. – ВТС, 270).

Таким чином, принцип номінації “людина як така” ґрунтується на увиразненні психічних, інтелектуальних, фізичних якостей людини. Домінативним у діячів культури і підпільників є мотиваційний вибір зображення рис характеру і поведінки. Для письменників, публіцистів ці ознаки є визначальними у спілкуванні з читачами, слухачами; для підпільників – у боротьбі з ворогом.

Характеризувати “людину як таку” можуть псевдоніми й інших тематичних груп: псевдоніми, сформовані від номенів на позначення абстрактних понять (*Журба*, *Туга*, *Дух*, *Біль*, *Страх*, *Відвага*, *Гарт*, *Пімста*); псевдоніми, перенесені від номенів на позначення продуктів людської діяльності (*Довбня*, *Шило*, *Гак*, *Молот*); псевдоніми, сформовані на основі номенів, пов’язаних з організмом людини, одягом, продуктами харчування (*Кулак*, *Око*, *Вуха*, *Кожух*, *Булка*).

Псевдоніми діячів культури і псевдоніми підпільників виявляють значний ступінь номінаційної подібності, яка виявляється у функціонуванні однакових принципів і мотивів. Відмінності у виборі псевдонімів пояснюються як сферою діяльності номінатора, так і регіональними особливостями. Псевдоніми підпільників часто повторюються, у діячів культури вони більш індивідуальні. Псевдоніми митців слова є самоназвами, а відтак у більшості випадків характеристиками осіб з позитивного боку. Підпільники прибирали псевдоніми самі або ж отримували їх від людей зі свого оточення, тому це були характеристики як з позитивного, так і негативного боку.

Псевдоніми як особливий сектор антропонімікону української мови потребують глибокого наукового осмислення і подальшого вивчення.

Література

ВТС 2001: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1426 с.

Дей 1969: Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). – К.: Наукова думка, 1969. – 559 с.

Німчук 2002: Німчук В.В. Про українську псевдонімію та криптонімію // Українська мова. – 2002. – № 2. – С. 30-38.

Суперанская, Сулова 1981: Суперанская А.В., Сулова А.В. Псевдонимы // Современные русские фамилии. – М.: Наука, 1981. – С. 134-147.

Укр. козацтво 2002: Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.: Генеза, 2002. – 568 с.

The article continues the course of the author’s publications in the ukrainian pseudonymy of the 20th century. It deals with one of the motive of the pseudonymic nomination – “a man as he is”.

Keywords: pseudonym, principle, motive, nomination.

Надійшла до редакції 24 вересня 2007 року.

Олеся Сколоздра

ББК Ш141.14-314+Ш5(4укр)53-4 І.Франко 534

УДК 811.161.2’42’373.23:821.161.2’’18/19’’-32.09 І.Франко

НОМІНАЦІЯ ОСІБ В ОПОВІДАННЯХ ІВАНА ФРАНКА ПРО ШКОЛУ ТА ДІТЕЙ

У статті проаналізовано онімні та апелятивні номінації осіб в оповіданнях І.Франка про школу і дітей, особливу увагу звернено на «промовисті імена» у творах. Простежено, як у канві художнього тексту співвідносяться власні імена та апелятивні номінації персонажів. Здійснено спробу трактувати усі номінації для одного персонажа як текстуальні синоніми.

Ключові слова: номінація особи, онім, апелятив, промовисті імена, контекстний синонім.

Ще Плутарх у сиву давнину сказав, що «ім'я – це пророкування», а Й.-В. Гете доповнив цю фразу словами: «У вас, панове, можна всю сутність прочитати з імені». Промовистість імен особливо проявляється в художньому творі, оскільки письменник «роздає іменування не новонародженим, майбутнє яких невідоме, а вже дорослим людям. Він знає характери, заняття, душевні і фізичні дані персонажів, яких наділяє іменами. І в цій ситуації у справжнього письменника ім'я просто не може не ввійти в якісь зв'язки з уже відомими властивостями персонажа і завданнями твору» [Карпенко 1986, с.11]. Зазвичай дослідники розглядають проблеми номінації осіб у двох вимірах: 1) через дослідження власних назв (Ю. Карпенко, Р. Таїч, Т. Немировська, О. Немировська, Л. Белей, В. Калінкін, Л. Кричун, Г. Лукаш, Т. Гриценко, М. Мельник, Т. Крупеньова, Л. Селіверстова, А. Соколова, Н. Попович, Т. Наумова, Л. Шестопалова, Р. Шотова-Ніколенко та ін.) і 2) через дослідження апелятивів. Лише поодинокі праці, присвячені розв'язанню проблеми номінації особи, охоплюють дослідження обидвох лексичних шарів (дослідження Е. Боевої, Т. Наумової та ін.). Сьогодні назріла потреба досліджувати в художньому творі взаємозв'язок та явище взаємодоповнення між літературними антропонімами та апелятивними номінаціями осіб у межах одного твору, оскільки в художньому творі усі номінації одного і того ж персонажа утворюють синонімічні ряди, в яких власна назва здебільшого виступає домінуючою у цьому ряді номінацій, а всі інші – допоміжними. Такі номінації виступають контекстними синонімами, бо в межах того самого тексту «виконують одну і ту ж функцію номінації людини-персонажа» і «відображають одне і те ж поняття – «ця людина» [Матвеева 1959, с.176]. Така «можливість користуватися різними номінаціями для називання тієї самої особи, – як зазначає Н. Арутюнова, – створює гетеронімінативні ситуації» [Арутюнова 1977, с.307]. На думку дослідниці, гетеронімінативність включає в себе, з одного боку, залежність вибору імені від умов комунікації та від значення повідомлення, а з іншого – свободу вибору в аналогічних умовах [Арутюнова 1977, с.307].

Зазвичай під гетеронімінативністю розуміють явище, за якого ту саму особу можна іменувати по-різному залежно від мовленнєвої ситуації.

Актуальність таких досліджень полягає в тому, що явище гетеронімінативності особи в художньому тексті сприяє розкриттю характерів персонажів, з'ясуванню їх соціальних ролей, показує ставлення до іменованого персонажа автора та інших персонажів, зрештою, відображає мовностилістичне багатство твору та майстерність письменника.

У цьому ракурсі цікаво простежити особливості номінації осіб в оповіданнях Івана Франка про школу та дітей. Сюди належать твори «Малий Мирон», «Під оборогом», «Оловець», «Schönschreiben», «Грицева шкільна наука», «Борис Граб», «Отець-гуморист», «Пирог з черниціями», «Гава». Більшість із цих оповідань є автобіографічними, і багато персонажів мають реальних прототипів, прізвища та імена яких І.Франко або залишав незмінними, вдало обігруючи їх у творах, або змінював шляхом контамінації, метатези тощо. Об'єднані ці оповідання також спільним персонажем – малим Мироном, в якому дослідники вбачають самого І. Франка.

В оповіданні «Schönschreiben» зафіксовано кілька промовистих імен. Яскраву конотацію містить номінація *Йонас Туртeltaуб*. Прізвище персонажа утворене від німецького слова *die Turteltaub* – «горлиця» [НРС 1962, 2, с.187], тобто птах, «дикий голуб», який має горловий спів. На думку Т. Пастуха, образ цього птаха «творить додаткове тло до постаті Йонаса Туртeltaуба» [Пастух 2006, с.156-157]. Справді, можна побачити велику подібність між цим птахом і малим Йонасом, який «скулившись і тремтячи цілим тілом, щось «лебонить» і очікує на покарання, яке незаслужено призначає учитель-садист» [Пастух 2006, с.157]. Цікаво, що Франко двічі наголошує на цій конотації, адже власне ім'я *Йонас* також означає «голуб» [ВІЛ 1986, с.57]. Для іменованого персонажа також зафіксовано пестливі варіанти імені *Йонас* – *Йойна* [Франко 1978, т.15,с.88] та *Йонка* [Франко 1978, т.15,с.88]. Вчитель Валько іронічно називає його *Мойшею*: «А ти як пишеш, *Мойше*?» [Франко 1978, т.15,с.88]. Автор так пояснює вживання такої номінації: «Валько всіх жидків у класі кликав *Мойше*», – хіба що се були сини багатих міських тузів, перед якими він мав великий респект» [Франко 1978, т.15,с.88]. Отже, прізвище *Мойша* відіграє у творі функцію узагальнення.

Цікаво простежити вибір антропоніма для гімназійного вчителя *Валька*. Його прототипом був жорстокий вчитель Дрогобицької гімназії Мелько. І. Франко у творі завуальовував його під назвою *Валько*, змінивши початок номена, проте зберігши словотвірну модель. Узагалі антропонім *Валько* – це деминутивна форма імені Валентин [ВІЛ 1986, с.39]. Однак, на нашу думку, такий літературний антропонім – це явище контамінації імені та прізвища прототипа персонажа – Василя Мелька. Окрім того, в такому літературному антропонімі відчутний своєрідний підтекст. У читача назва *Валько* може також асоціюватися зі словом *валити* – «примувати падати» або діал. «бити» [СУМ 1,с.284]. Як свідчить контекст твору, Валько постійно бив тростиною школярів, іноді так сильно, що вони валилися з ніг і обливалися кров'ю: «Але замість відповіді *Валько* стиснутим кулаком ударив хлопця в лице. Малий Мирон, мов косяю підтятий, *повалився* на лавку, а з лавки на підлогу. Кров обіляла його лице» [Франко 1978, т.15,с.89].

В оповіданні «Оловець» зафіксовано такі літературні антропоніми: *Степан Леськів*, *Степан, старий Леськів*. В основі оповідання лежить реальна історія зі шкільних років Івана Франка. Підбираючи номінацію для головного персонажа, автор використовує принцип завуальовування справжнього прізвища прототипа –

Степана Сенькового. Замість демінутивної форми імені *Сенько* І. Франко кладе в основу літературного антропоніма демінутив *Лесько*, зберігши при цьому словотвірну модель прізвища: *Сеньків* → *Леськів*. Власне ім'я прототипа та літературного персонажа залишилося незмінним – *Степан*. У творі також зафіксовано кілька апелюючих номінацій для школярів. Це переважно лайливі або зневажливі слова: *драб якийсь* [Франко 1978, т.15,с.82], *нужда якась несосвітенна* [Франко 1978, т.15,с.82], *сват* [Франко 1978, т.15,с.78], *пороссяча почеревина* [Франко 1978, т.15,с.77].

В оповіданнях «*Грицева шкільна наука*» та «*Борис Граб*» вжито літературні антропоніми *Гриць*, *Лучка*, *Борис Граб*, *Міхонський*, *Епаміонд*. Прізвисько *Епаміонд*, вжите для головного персонажа оповідання «*Борис Граб*» Бориса, надала героєві школярі через те, що ніколи не говорив неправди: «*Ученики зразу напівжартом прозвали його (Бориса – О.С.) «Епаміондом», вчитавши в латинських виписках Шенкля речення про свого старинного героя, «qui ne joco quidem mentiretur» (що навіть жартом не говорив неправди). Під назвою «Епаміонда» знала Бориса вся гімназія»* [Франко 1978, т.18,с.190].

Головним персонажем оповідань «*Малий Мирон*» та «*Під оборогом*» є Мирон, якого найчастіше названо *малим Мироном*. Як зазначають літературознавці, це ім'я для І. Франка було улюбленим, адже він часто підписувався псевдонімом Мирон. Таку ж назву поряд з іменем Івась та Ясь для малого Франка вживала його мати [Горак 2001, с.42]. Для малого Мирона інші персонажі використовують дещо згрубілі номінації: *невтіцьська дитина* [Франко 1978, т.15,с.65], *дурний хлопець* [Франко 1978, т.15,с.68], *туман вісімнадцятий* [Франко 1978, т.15,с.69], *паскуда* [Франко 1979, т.22,с.36].

Крім головного героя, у творі поіменовано також другорядних персонажів, для яких вжито літературні антропоніми *Рябина* [Франко 1978, т.15,с.66] та *Мартин* [Франко 1978, т.15,с.67].

Оповідання «*Отець-гуморист*» має реальне підґрунтя, оскільки зображує життя школярів у Дрогобицькій гімназії, їхніх учителів тощо. Головним персонажем твору виступає отець Телесницький. Онімну номінацію *Софрон Телесницький* Франко переніс в оповідання з реального антропонімікону як реальну назву реального персонажа [Горак 2001, с.114], який був надто жорстокою, напівбожевільною людиною. Проте письменник не просто переносить цю номінацію, а обігрує її, висуваючи на перше місце яскраві конотації. Первісно ім'я *Софрон* означало «із здоровим розумом», «розважливий» [ВІЛ 1986, с.87]. Якщо за основне взяти значення етимона імені «людина зі здоровим розумом», то контекст твору показує цілком протилежні характеристики персонажа: «... *головним, а може й єдиним елементом гумору о.Телесницького була іронія, той гризкий плин, що тече з жовчевого успособлення, з невдоволеної, чимось покривдженої або упослідженої вдачі, з хорого організму або з хорої душі* (виділення наше – О.С.)» [Франко 1979, т.21,с.292].

У прізвищі персонажа *Телесницький*, як зазначає Т. Пастух, відчутне певне семантичне відлуння, яке в сюжетному розвитку породжує досить вдалі конотації. «Насамперед, прізвище вчителя нашттовхує на ті садистичні форми покарання, які той застосовував усе з більшою й більшою майстерністю. Учні власне і повинні були сприймати свого вчителя як Телесницького (в акцентовано тілесній іпостасі), адже вони добре відчували його науку на власній шкірі. Окрім того, в релігійній традиції значення тілесний протиставляється значенню духовний... Відповідно прізвище вчителя виступає у контрасті з його високою духовною місією» [Пастух 2006, с.154].

У творі зафіксовано також чимало інших антропонімів, перенесених в оповідання з реального життя, семантику яких автор вміло обігрує. Так, в одного із учнів гімназії було прізвище *Козакевич*, яке є патронімним утворенням від номена *Козак*, який, у свою чергу, походить від апелюючого *козак*. Про таке походження подібних прізвищ знав о. Телесницький («*Козакевич! Ти походиш від козаків. Терпи, козаче, отаманом будеш!*») [Франко 1979, т.21,с.297]), але, бачачи малого слабосильного хлопчину і чуючи його пискливий голос при зойках від побоїв, вчитель іронічно пояснює походження прізвища хлопця: «*Ов, ти, мабуть, не від козаків походиш, а від кози. Козю-козю-козю, бе!*» [Франко 1979, т.21,с.297]. Ще одному хлопцеві-школяреві (який у творі є оповідачем) Телесницький дає прізвисько *Унав*, що з польської мови означає «гаряче», через те, що школяр виправив професора при перекладі речень з німецької мови на польську, так мотивуючи вибір прізвиська: «*Га-га-га! – зареготався отець Телесницький. – Унав! Унав, унав! – і, повторюючи се слово кумедним руським ви говором, він бігав, майже скакав по класу. – Га-га-га! Унав! Ну, будеш ти в мене унав! Пам'ятай, віднині ти називаєшся унав!*» [Франко 1979, т.21,с.294]. Автор також обігрує прізвище ще однієї реальної особи у творі – катехита отця Красицького. У прізвищі персонажа можна виділити слово *краса* – «властивість, якість гарного, прекрасного» [СУМ 4,с.326]. Іменованний персонаж, справді, був гарною, доброю людиною, улюбленим вчителем і повірником учнів: «*Своєму улюбленому катехиту о.Красицькому ми найскорше були б пожалувалися, та, на жаль, він зараз з осені захорював і науку релігії замість нього обняв той сам наш кат о.Телесницький*» [Франко 1979, т.21,с.307].

У поле зору Франка-прозаїка, як свідчать і вище описані твори, потрапили також єврейські діти з особливостями їх навчання та виховання. Зокрема, хотілося б зупинитися на аналізі двох оповідань про формування єврейських хлопчиків із різних соціальних класів – багатого Лейбуна із твору «*Пирог з черницями*» та бідного Гави із однойменного оповідання. В оповіданні «*Пирог з черницями*» зображено життя багатих євреїв. Головних персонажів твору поіменовано відповідно до єврейського антропонімікону. Так, прізвище головних героїв *Гольдбаум* з німецької мови *der Goldbaum* означає «золоте дерево». Вибір такого

антропоніма досить цікаво пояснює Т. Пастух: «Дерево, що родить золото, гроші – це метафора сім'ї Гольдбаумів... Конотації дерева у цьому випадку полягають не лише у грошових урожаях, на які націлена і які так успішно збирає сім'я. Виникає ще одна асоціативна ланка у розвитку подій твору: Хане та Куна успішно виховують свого сина Лейбуна за своїми світоглядними принципами – не далеко відкотиться золоте яблуко від золотої яблуні» [Пастух 2006, с.157].

Вибір власних імен для персонажів також не випадковий. Так, для господині дому вибрано ім'я *Хане*, яке походить від давньоєврейського *chanan* – «він був милостивий, виявляв ласку» [ВІЛ 1986, с.113]. Отже, в імені закодовано значення «милостива, ласкава». При виборі такого літературного антропоніма автор використав принцип енантіосемії, оскільки Хане насправді була жорстокою, не виявляла ласки навіть до найрідніших людей – сина і чоловіка: «Жаль тільки, що Хане Гольдбаум така страшно розумна жінка, така страшно запопадлива і оглядна таздиня, така страшно недобродушна мати. Лейбуньо не чув від неї ніколи ласкавого пещеного слова, а коли, може, й чув, то ще, певно, в той час, коли пам'ять його не могла довше як годину вдержати в голові ніякої споминки. І не тільки Лейбуньо, але і всі в домі боялися її, не виключаючи й Куни Гольдбаума, її мужа, а Лейбуневого батька» [Франко 1978, т.16,с.201]. Хане не проявила милосердя до свого сина і тоді, коли він плакав за проданими батькові пирогами, натомість вона свою порцію замість того, щоби віддати синові, дає собаці.

Для героїні зафіксовано ще такі номінації: *дочка Мойши Шіндера, строга дочка Мойши Шіндера* [Франко 1978, т.16,с.202]. Ці онімно-апелятивні номінації також містять промовисті антропоніми. Прізвище батька Хане Гольдбаум *Шіндер* походить від німецького слова *der Schinder*, що означає «шкуродер», «мучитель» [НРС 1962, т.2,с.947]. Т. Пастух так пояснює вибір цього антропоніма: «Мойша Шіндер був відомим бориславським капіталістом, котрий мав «твердий характер і реальний погляд на світ і людей». Сама новела побудована, власне, на ситуації, в якій Хане (до неї автор прикладає вислів: «такого батька така й дочка») виявляє свій жорстокий норов у ставленні до дитини. Кінцевий вчинок матері підпорядкований гешефтській логіці, за якою з сина має вирости бізнесмен-практик без будь-яких емоцій. З морального боку – шкуродер» [Пастух 2006, с.158].

Чоловіка Хане названо у творі іменем *Куна*, яке також, на нашу думку, є промовистим. Гіпокористик *Куна* ономасти виводять від імен *Конон*, *Никон* та *Конрад* [Чучка 2005, с.313-314], [Фаріон 2001, с.221-222]. Якщо розглянути доантропонімне значення цих імен (Никон – з гр. «перемагаю» [ВІЛ 1986, с.72], Конрад – з двн. «смілива, мудра рада» [Трійняк 2005, с.180]), то стає очевидним, що автор знову при виборі антропоніма використав принцип енантіосемії внутрішньої форми імені, оскільки Куна з жінкою поводився боязливо, вона його повністю перемогла і взяла під свій контроль.

Промовистим є також ім'я сина Хане та Куни – *Лейбуньо*, що є деминутивною єврейською формою імені *Лейба* (*Леон* – «лев» [ВІЛ 1986, с.63]). Батьки хотіли зробити зі свого сина справжнього гешефтсмана (ділову людину), який би доробився до великих статків і жив, немов лев, по-царськи. З іншого боку, ім'я *Лейбуньо* викликає своєрідні слухові асоціації з коренем багатьох єврейських імен *либе*, що означає «улюблений, коханий» [Системи личных имен 1989, с.117]. За такої мотивації знову відчутна енантіосемія: малий Лейбуньо дуже рідко відчував батьківську любов та ласку через постійне строге виховання і залізну дисципліну, хоч, безперечно, батьки його любили.

В інших життєвих обставинах зростає та виховувався Гава. У дванадцять років залишившись сиротою, він, щоб вижити, вигадує різні способи заробітку: торгує раками, сірниками, різним дріб'язком, а згодом береться до досить вигідної і прибуткової справи – перепродування жіночих чепців. Для номінації головного персонажа зафіксовано як антропонім Гава, так і апелятиви. Літературний антропонім Гава можна мотивувати по-різному. Так, П. Чучка у словнику наводить свідчення, що власне ім'я *Гава* є чеським варіантом імені *Авель* [Чучка 2005, с.129]. З іншого боку, цей номен викликає у читача асоціації з *тавою* – «хижим птахом із чорним або сірим пір'ям, що живе на деревах поблизу населених пунктів» [СУМ т.2,с.12]. Таким хижим птахом виявився Гава щодо родини Староміських, які потрапили в його руки на цілий рік (мали працювати на нього, виготовляючи чепці). Ще інша мотивація – це асоціація імені *Гава* з українським дитячим словом *гава*, що означає «собака» [Чучка 2005, с.129]. Як відомо, часто слово *собака* вживається у функції лайливого слова [СУМ т.9,с.430-431], переважно зверненого до злої, поганої людини. Якщо взяти до уваги те, що іменованний персонаж по суті був ще дитиною, то, можливо, тому його і названо собакою, але по-дитячому. Апелятивні номінації для іменованого персонажа насамперед вказують на його національність та рід занять, причому більшість таких назв вжито з негативним відтінком: *бідний жидок* [Франко 1978, т.18,с.17], *жидик* [Франко 1978, т.18,с.13], *дрантивий жидок* (*дрантивий* – зневажл. «поганий, негідний» [СУМ т.2,с.407]) [Франко 1978, т.18,с.16], *проклятий жид* [Франко 1978, т.18,с.16], *жидюга* [Франко 1978, т.18,с.17], *шекулянт* (спекулянт – «той, хто займається спекуляцією» [СУМ т.9,с.497-498]) [Франко 1978, т.18,с.18].

Персонажа, який потрапив в економічну залежність від Гави, І. Франко наділив промовистим прізвищем *Староміський*. Так, при творенні антропоніма автор використав поширену в українській антропонімії модель відойконімних прізвищ на **-ськ(ий)**: іменованний персонаж проживав у Старому Місті. Проте цей літературний антропонім у читачів викликає й інші асоціації, на що вперше звернув увагу Т. Пастух, зазначаючи, що іменованний персонаж – «людина старих світоглядних переконань, що певним чином навіюється його

прізвищем» [Пастух 2006, с.160], яке, на нашу думку, характеризує персонажа як за зовнішнім виглядом, так і за поведінкою, про що свідчить і контекст твору: «Від давнього часу звертав на себе його (Гавину – О.С.) увагу старий чоловічок у старосвітським міщанським уборі, який носять ще декуди по малих, глухих місточках» [Франко 1978, т.18,с.14], «Промисл той держався в його (Староміського – О.С.) родині здавен-давна, по старосвітському обичаю» [Франко 1978, т.18,с.15]. Конотації відсталості та недосвідченості передають також апелювативні номінації *старий дурень* [Франко 1978, т.18,с.17] та *дурна голова* (лайл. «нерозумна, нетямуща людина» [СФУМ 2003, с.157]) [Франко 1978, т.18,с.18].

Для ще одного персонажа твору також вжито промовисту номінацію – *Андрусь Тихий*. Власне ім'я *Андрусь* є демінутивним варіантом імені *Андрій*, яке походить від гр. *andreios* – «мужній, хоробрий» [ВІЛ 1986, с.33]. Проте цієї мужності, тямущості Андруся виявилось замало у боротьбі із жорстокими життєвими обставинами. Це у своїй хитрій голові заздалегідь передбачив Гава: «І чим же властиво він (Андрусь – О.С.) може стати мені на перешкоді?.. Бідолаха, жебрак, і до таких самих жебраків пристане, то й що з того вийде? Буде заробляти фірманкою, – знаємо ми, кілька він там заробить! І що то за заробок: нині є, а завтра поминай, як звали! А коли зарібку не стане, то можна буде й його вкупі з другими в свої руки взяти» [Франко 1978, т.18,с.24-25]. Можливо, І. Франко тому і вживає для персонажа зменшену форму імені, щоби показати попри внутрішню мужність його безпомічність, неспроможність до кінця протистояти жорстокій дійсності. Прізвисько персонажа *Тихий*, можливо, вказує на його душевні уподобання – він мріяв про тихе, злагоджене життя з дочкою Староміських Маринцею: «Швидко батько й мати покмітили, що ясні очі і *тихі*, щирі розмови їх найстаршої дочки Маринці зробили для Андруся їх хату ще привітливою і теплішою» [Франко 1978, т.18,с.21].

І. Франко у творі виводить постать ще одного єврея – старого Фавеля, який був реальною особою, що засвідчено у статті автора «Мої знайомі жида»: «Першим жидом, якого доводилося мені частіше бачити, був старий Фавель, ганделес із Дрогобича, що приходив щороку кілька разів до нашого дому купувати щетину, блам і всякі інші сирові продукти» [Мозаїка 2001, с.338]. У творі цю інформацію передано так: «Весь тиждень ходив Гава з Фавелем по селах, викрикуючи попід вікнами хат: «Щетини, кожушини, волосини!» [Франко 1978, т.18,с.12]. Отже, літературний антропонім *Фавель*, за класифікацією Л. Белея [Белей 1995], належить до дійсних літературно-художніх антропонімів.

Загалом номінація осіб цього циклу оповідань І. Франка характеризується тим, що більшість літературних антропонімів узяті з реального життя. Проте автор не просто переносив реальні назви в художній твір, а вдало їх обігрував, використовуючи доантропонімну семантику цих номенів, що зумовлює виникнення в читачів відповідних асоціацій (*Йонас Туртельтауб, Софрон Телесницький, Красицький, Козакевич*). До інших промовистих антропонімів належать: *Хане Гольдбаум, Куна Гольдбаум, Шіндер, Лейбуно, Староміський, Андрусь Тихий, Гава, Унав*. Щоб завуальювати прізвиська прототипів, І. Франко також використовує контамінацію імені та прізвища (*Валько*), заміну антропонімної основи оніма при збереженні його словотвірної моделі (*Сеньків - Леськів*) тощо. Декілька прізвиськ автор переніс у канву художнього твору без жодних змін та обігрувань (*Міхонський, Фавель*). В аналізованих оповіданнях зафіксовано порівняно небагато антропонімів, оскільки в цьому полягає специфіка зазначених творів – події найчастіше відображено крізь призму бачення дитини та завдяки спогадам. Щодо апелювативної номінації персонажів, то здебільшого для дітей вжито лайливі слова (*туман вісімнадцятий, драб якийсь, нужда якась несосвітенна, сват, пороссяча почеревина, невітцівська дитина, дурний хлопцев, паскуда, жидик, драгтивий жидок*). Загалом номінація особи в художньому тексті відіграє важливу роль для характеристики персонажів – розкриття їх зовнішності та внутрішнього світу.

Література

- Арутюнова 1977: Арутюнова Н.Д. Номинация и текст // Языковая номинация. – М.: Наука, 1977. – С.304-357.
- Белей 1995: Белей Л.О. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії XIX – XX століття. – Ужгород, 1995 – 119с.
- ВІЛ 1986: Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. Словник-довідник. – К.: Наукова думка, 1986. – 311с.
- Горак 2001: Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. друга. Цілком нормальна школа. – Львів: Місіонер, 2001. – 204с.
- Карпенко 1986: Карпенко Ю.А. Специфика имени собственного в художественной литературе // Onomastica. Roczn. XXXI. – Wrocław etc., 1986. – S.5-22.
- Матвеева 1959: Матвеева Н.Г. Синонимика наименований действующих лиц у Бальзака // Ученые записки ЛГПИ им. А.И.Герцена, – 1959. – т.212. – С.161-175.
- Мозаїка 2001: Франко І. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібр. тв. У 50 т. – Львів: Каменяр, 2001. – 434 с.
- Пастух 2006: Пастух Т. Конотації прізвиськ та імен персонажів у прозі Івана Франка // Українське літературознавство. Збірник наук. праць. Львів, 2006.– Вип.68. – С.153-162.
- Системы личных имен 1989: Системы личных имен у народов мира. – М.: Наука, 1989. – 383с.

- СУМ: Словник української мови: В 11-ти томах. – К., 1970-1980. – Т.І-ІХ.
 СФУМ 2003: Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В.М.Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104с.
 Трійняк 2005: Трійняк І.І. Словник українських імен. — К.: Довіра, 2005. — 509с.
 Фаріон 2001: Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником). – Львів: Літопис, 2001, – 371с.
 Франко 1978-1979: Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1976-1986. Паспортизуючи ілюстративний матеріал, у квадратних дужках також указуємо том і сторінку.
 Чучка 2005: Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. – Львів: Світ, 2005. – 704с.

The article analyzes onym and appellative nominations of the persons in Ivan Franko's Stories, a special attention is paid to the "token names" in the work. It is traced how proper names and appellative nominations of the heroes are interrelated in the canvas of the artistic text. The attempt is made to treat all of the nominations for one hero as textual synonyms.

Keywords: nomination of the person, onym, appellative, "token names", textual synonym.

Надійшла до редакції 18 вересня 2007 року.

Євген Ткаченко

ББК Ш 12*411.4*316.1

УДК 81'373.2

ТОПОНІМ *КРАСНА*: ПОХОДЖЕННЯ, СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА

*У статті досліджується етимологія східнослов'янської топонімної лексики **Красна**, з'ясовуються особливості взаємодії гідроніма **Красна** та назв суміжних населених пунктів з топоосновою **Красн-**, аналізуються основні структурні типи результату дії явища топонімичної метонімії.*

Ключові слова: гідронім, ойконім, топонімна лексема, топонімична метонімія.

В ономастиці на сьогодні актуальним є питання етимологізації гідронімного шару топонімної лексики як одного з найбільш архаїчних. Назви річок, які мають давню історію (на сході України це лексеми давньоіранського та давньотюркського походження), з етимологічного боку є багатoinформативними. Інша група гідронімів (як правило, це східнослов'янські власні назви) є відносно молодим топонімним шаром лексики, яка в основному позначає невеликі річки та інші гідронімні географічні об'єкти лінійного характеру. Але іноді такі "малоінформативні" назви виявляють досить високу продуктивність у номінаційних процесах, сприяють появі топонімичної метонімії та явищу іррадіації (термін належить Н. В. Подольській).

Питанню етимології, структури та семантичної інтерпретації гідронімів Лівобережжя України були присвячені монографії Є. С. Отіна та І. В. Муромцева [Отин 1977; Муромцев 1966], окремі статті Є. С. Отіна [Отин 1994, с. 55 – 62; Отин 1991, с. 121 – 127 та ін.]. Явище топонімичної метонімії розглядалося в працях Є. С. Отіна [Отин 1980, с. 106 – 121; Отин 1989, с. 124 – 129] та інших дослідників [Масенко 1972, с. 32 – 37; Черняхівська 1965, с. 91 – 95; Морозова 1965, с. 137 – 143].

Обрання об'єктом дослідження гідроніма *Красна* зумовлене необхідністю розкрити його семантику, дослідити явище взаємодії топонімів різних видів у басейні цієї річки та динаміку словотвірних можливостей протягом XVIII – XX ст., а також прослідкувати розвиток ойконімного ланцюга з кореневою морфемою *красн-*.

Річка *Красна* (ліва притока Сіверського Дінця, довжина — 131 км) пролягає з півночі на південь, перетинаючи три райони Луганської області — Троїцький, Сватівський та Кременський і Краснолиманський район Донеччини.

Зазначимо, що внутрішній зміст назви *Красна* на апеліативному рівні кваліфікується, як 'характерний колір води' (у деяких місцях русло річки перетинає глиноносні шари земної поверхні червоного кольору), тому в цій ситуації переклад з російської мови буде правильним. Прояв тенденції до називання лінійних гідронімних об'єктів за відповідною властивістю є типовим для регіону і відповідає одному з провідних принципів номінації в топонімії. У такому разі відкидається гіпотеза про оцінний елемент, уміщений в основу семантики 'красива, прекрасна, гарна, прегарна'.

Назви з топоосновою *Красн-* досить розповсюджені на Слобожанщині та прилеглих територіях. Це яскраво ілюструє фрагмент із довідника «Список рек Донского бассейна» П. Л. Маштакова (1934), де зустрічаємо кілька таких найменувань: яр *Красний* — п. пр. р. Бабки [Машт., с. 45], б. *Красна* — п. пр. р. Бабки [Там само], б. *Красна* — л. пр. р. Харківки [Там само, с. 47], б. *Красна* — п. пр. р. Липець [Там само], б. *Красна* — л. пр. р. Чорний Жеребець [Там само, с. 56], яр *Красний* — п. пр. р. *Комшиної* [Там само, с. 69], *Красне Плесо* — л. пр. р. Осинової [Там само, с. 70] та ін.

Припускаємо, що назва *Красна* (← *красна* ← *красний*) виникла на основі праслов'янської лексеми **krasъnъ* (ст. сл. **КРАСЪНЪ**), яка в багатьох слов'янських мовах має значення привабливості зовнішнього вигляду і є вторинною до семеми 'красивий, прекрасний' [Фасмер 1986, II, с. 368]. В «Етимологічному словнику української мови» лексема **красний** тлумачиться як поняття кольору 'червоний' [ЕСУМ 1989, III, с. 77].

У цілому ж для гідронімії (на відміну від інших різновидів топонімії) характерна різноманітна "кольорова" семантика (води): р. *Біла* [Вр Бгч, ВГ СНМ, с. 43; Хр Стрб, ХГ СНМ, с. 145], р. *Біла Плата* [Кр Крч, КГ СНМ, с. 53], ключ *Біла Криниця* [Вр Остр, ВГ СНМ, с. 114], р. *Біленька* [Кр Носк, КГ СНМ, с. 76; Хр Із, ХГ СНМ, с. 103], р. *Красна* [Вр Вал, ВГ СНМ, с. 64; Хр Стрб, ХГ СНМ, с. 147], *Красний Лог* [Вр Ндв, ВГ СНМ, с. 106], *Колодязі Красні* [Кр Грв, КГ СНМ, с. 31], р. *Чорна Калитва* [Вр Остр, ВГ СНМ, с. 121], р. *Чорна* [Хр Лбд, ХГ СНМ, с. 133], колодязь *Синій* [Кр Крч, КГ СНМ, с. 62], р. *Серебрянка* [Кр Носк, КГ СНМ, с. 76] та ін.

Первинна фіксація гідроніма *Красна* виявляється вже на «Схематичній мапі Слобожанщини коло 1657 року», вміщеній у монографії В. Юркевича [див.: Юркевич 1932]. Зустрічається ця назва і в пізніших джерелах — в «Описаниях Воронежского наместничества 1785 года», де ми бачимо її в списках Куп'янського повіту [див.: ОВН 1982, с. 122], та на «Карте Слободских полков на 1764 год» [КСП: ХС-9 1885].

Гідронім *Красна*, як уже було зазначено, виявляє досить високу активність у назвотворчому процесі, оскільки на берегах співвідносного річкового об'єкта було виявлено кілька поселень із похідними ойконіміями моделями, різних за формою та способами творення.

У XVIII – XIX ст. були відомі дві омонімічні назви, що структурно повторювали назву річки. Це назва слободи *Красна* (позначимо її порядковим номером **I**; зустрічається в «Историко-статистических описаниях Харьковской епархии» (1857), і назва слободи *Красна* (позначимо її порядковим номером **II**; зафіксована в довіднику «Списки населённых мест Российской империи. Т. XLVI. Харьковская губерния: Список населённых мест по сведениям 1864 года»). Треба зазначити, що на сьогодні обидві прикметникові ойконімії структури відсутні. Адресну функцію виконують їх хронологічні алоніми. Так, для назви колишньої слободи *Красна (I)* — назва села *Мілуватка*, яке було відоме ще у XIX ст. (сл. Миловатка / Мѣловатка [Хр Куп, ХГ СНМ, с. 120]) і сьогодні входить до Сватівського району Луганщини, та для назви слободи *Красна (II)* — паралельна назва слободи *Попівка* [Хр Куп, ХГ СНМ, с. 120; СКХЕ, с. 338], яка надалі закріпилася за поселенням як офіційна. Наступний етап лексико-граматичного розвитку полягає у сполученні первинного ойконіма річкового характеру в українському варіанті з його іншою назвою, що матеріалізувалася у двоосновній структурі, яка в сучасних українських довідниках має форму *Червонопопівка* [Врш Крм, АТУ-87, с. 42], так само, як і в російських (*Червонопоповка* [Врш Крм, ИГСУ ВО, с. 397]), хоча в списках 20-х рр. минулого століття відоме інше написання назви — село *Красно-Поповка* [Хр Кб, ПИПН, с. 29].

Жодна із вищезгаданих омонімічних назв поселення не приєднала до своєї ойконімії основи компонентів на позначення вікових особливостей пункту заселення. Назва слободи *Красна (I)*, що виникла раніше (ще в 1705 р.), після появи у другій половині XVIII ст. іншої слободи *Красна (II)* мала б приєднати топонімічне означення — аугментатив *стара*, або ж навпаки — назва *Красна (II)*, що з'явилася пізніше, мала б ускладнитися демінутивною ойконімією лексемою *нова*. Але цього не сталося, можливо, через те, що обидва ойконіми мали варіанти назв, які й стримували утворення або ойконімічних синтаксем, або двоосновних структур.

Хоча таку особливість ми бачимо на прикладі найменування іншого поселення, що з'явилося у верхній частині русла річки *Красної* — у назві слободи *Ново-Красна*, яка в подальшому змінилася на найменування села *Новочервоне* (навіть у російськомовних виданнях радянського періоду).

Окремі приклади, що зустрічаються в документальних матеріалах, дають підставу вважати, що ойконім *Новокрасна* не є похідним від гідроніма *Красна*, а виник від однойменної назви річки *Новокрасна*, бо в довіднику «Историческая хронология Харьковской губернии» (1882 р.) та «Списки населённых мест Российской империи. Т. XLVI. Харьковская губерния: Список населённых мест по сведениям 1864 года» сучасна річка *Красна* від свого витоку і до впадання в неї річок *Дуванки* та *Гнилої* (сучасна Сватівщина) називалася *Новокрасною* (пор.: „...сл. Нижняя Дуванка — при рч. Новокрасной” [Хр Куп, ХГ СНМ, с. 127]). Можливо, — це друкарська помилка, що було звичайним явищем у позаминулому столітті при наборі подібних списків. Хоча випадки, де одна річка має кілька назв, у гідронімії трапляються, і їх можна пояснити природними ознаками (чи то кольором річкового русла, чи то географічним розташуванням на місцевості, чи то повноводністю), які вплинули на номінацію фрагментів лінійного об'єкта. Наприклад, річка *Казенний Торець* від середньої своєї течії і до тієї ділянки, куди впадає р. *Сухий Торець*, у XIX ст. називалася *Красним Торцем* [див.: Отин 1997, с. 53], а його верхів'я в районі села Гродівки — *Верхнім Торцем* [Там же]. Той же гідронім *Казенний Торець* мав і такі назви, як *Тор* [КБЧ, с. 65], *Торець* [ПНСУ: ХГ, с. 22] та ін [див.: Отин 1997, с. 41-57].

Не заперечуємо, що форма гідроніма з першою частиною *Ново-* є варіантом його основної назви р. *Красна*, мотивований ойконімом *Новокрасна*; або це факт топонімічної метонімії, що має два ступені контактного розподібнення (р. *Красна* → сл. *Новокрасна* → р. *Новокрасна*), де гідронім дублює форму ойконіма. Офіційних найменувань річок з першою частиною *Ново-* в гідронімії, як правило, не існує (на Слобожанщині зустрічається ще один такий випадок, де маємо вплив на назву річки відповідного контактного ойконіма: „...сл. Ново-Осинова — при рч. Ново-Осиновой” [Хр Куп, ХГ СНМ, с. 125]).

Інша гілка топонімічної метонімії розгалужується у напрямку виникнення двох співвідносних назв поселень, що мають антонімічні смислові відношення. Початковий етап характеризується появою первинної назви населеного пункту — *Краснянка* [Хр Куп, СКХЕ, с. 335; КХГ]. Тут тенденція до словотвірної уніфікації проявилася під тиском аналогії до високопродуктивного східнослов'янського іменникового форманта *-анк(а)* та додавання його до кореня гідронімічної лексики *Красна*, в результаті чого зникає її прикметникова словозміна. Надалі у зв'язку з появою поселення у середній течії цієї річки з назвою *Ново-Краснянка* [Хр Куп, СМУВХГ, с. 90; Р. ПГОНО, с. 267 (вар. *Нова Краснянка* [Хр Куп, КХГ: ХГ СНМ] / (*Краснянка*) [Хр Куп, КМ]) вихідна ойконімна форма *Краснянка* зазнає структурної перебудови, ускладнившись ойконімічним означенням *стара* і перетворившись на двослівну назву *Стара Краснянка* [Хр Куп, ХГ СНМ, с. 120; СМУВХГ, с. 90]. В іншому джерелі ми бачимо двоосновний варіант *Старо-Краснянка* [Хр Куп, СВСХГ, с. 29]. Семантика складених ойконімічних основ у них зберігається, так само як зберігається і смислова єдність обох складових частин. Крім того, сучасний ойконім *Стара Краснянка* [Лг Крм, ТКЛО] колись мав субстантивну форму з граматичними ознаками чоловічого роду та нульовим закінченням як наслідок морфологізації уже наявної власної назви *Краснянка*. Це назва *Краснянськ* [Хр Куп, ИСОХЕ-5, с. 305]. Мала вона і прикметникову основу, що, на відміну від попередньої, була ускладнена закінченням середнього роду завдяки флективній деривації. Це назва *Краснянське* [Хр Из, КСУГ – РА; ПКРИ].

Наступна словотвірна модель у басейні річки *Красної* була утворена одним із давніх способів продукування топонімів — складанням основ, який здійснювався за рахунок поєднання двох топонімічних лексем в одну складну структуру: 1) р. *Красна* → сел. *Красноріченське* [Врш Крм, АТУ-87, с. 42], 2) р. *Красна* → х. *Красноріцький* [Лг Крм, ТКЛО], 3) р. *Красна* → х. *Красноріцьк* [Хр Куп, СЗПКО, с. 28], 4) р. *Красна* → с. *Красногригорівка* [Врш Тр, АТУ-87, с. 48] (вар. х. *Червона Григорівка* [Врш Лзол, АТП-46, с. 91]). У цих прикладах бачимо лексикалізацію двох компонентів, яка породжує нову лексему зі значенням, що виникло на основі асоціацій із старим значенням складових частин. Смислова функція постпозитивних компонентів *-річенськ(е)*, *-ріцьк(ий)*, *-ріцьк*, *-григорівк(а)* складного ойконіма нібито доповнюється за рахунок атрибутивної характеристики препозитивної частини *Красно-*. Одночасно поєднання кореневих морфем зміцнюється суфіксами відповідно *-ен – ськ-*, *-цьк-*, *-івк-* тощо.

Неточність запису в документальних топонімічних матеріалах може бути причиною хибного пояснення взаємодії гідронімів різних співвідносних з ними об'єктів. Так, у довіднику «Харьковская губерния: Список населённых мест по сведениям 1864 года» знаходимо: „... сл. Ново-Краснянка — при рч. Красной” [Хр Куп, ХГ СНМ, с. 120]. Отже, виходить, що одна річка *Красна* є лівою притокою іншої річки *Красної*. Розрізнявальну функцію у такому разі з абсолютно однаковими назвами виконує графемне скорочення географічного апелятива на позначення відповідної природної реалії, хоча в гідронімії, як і в ойконімії, диференціація назв відбувається за допомогою суфіксальних формантів.

Посилаючись на джерела топонімії, зазначаємо, що такі структурно-семантичні одиниці, як р. *Красна* (I) — р. *Красна* (II) корелюють на основі принципу підпорядкування, умотивованого певними географічними властивостями відповідних природних об'єктів. Сюди належить ряд екстралінгвальних чинників — глибина, ширина, повноводність річки тощо.

Якщо ойконім *Новокраснянка* є дериватом гідроніма *Красна* (II), а ойконім *Стара Краснянка* — відповідно *Красна* (I), то відношення між власними назвами поселень у цій ситуації будуть характеризуватися первинністю топонімічного словосполучення *Стара Краснянка* та вторинністю композита *Новокраснянка*.

На сучасних великомасштабних топографічних картах Луганської області назва річки *Красна*, на якій нібито знаходилося поселення *Новокраснянка*, відсутня. Є інша назва цього географічного об'єкта — річка *Мечетна* з притокою *Гнилою*, що згадується також в окремих довідниках XIX ст.: „... в верст 10 к югу от сл. Кабаньей при р. Мечетной — сл. Ново-Краснянка” [Р. ПГОНО, с. 267]. Та й відстань від села *Новокраснянки*, що знаходиться безпосередньо на р. Мечетній, до річки *Красної* невелика — всього 3 км. Ця відстань не може бути перешкодою для контактної взаємодії топонімів різних класів. Тому факт існування гідроніма *Красна* (II) є хибним.

Отже, виявлення окремих випадків топонімічної метонімії вищезазначеного характеру в окремо взятому географічному середовищі допомагає встановити загальну картину складних ономасіологічних зв'язків між назвами суміжних географічних об'єктів та їхній взаємний вплив, що в подальшому призводить до морфологічної та семантичної перебудови як гідронімів, так і ойконімів. За допомогою моделювання окремих топонімічних мікросистем із вихідним гідронімом *Красна* можна встановити первинні мотиваційні зв'язки між сукупністю твірних та похідних найменувань у середині окремо взятої топонімічної ланки.

Умовні скорочення

а) джерела

АТП-46 — Українська РСР: Адмін.-терит. устрій на 1 вересня 1946 року. — К.: Укр. вид-во політ. літ-ри, 1947. — Вид. 1. — 1064 с.

АТУ-87 — Українська РСР: Адмін.-терит. устрій на 1 січня 1987 року. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1987. — 504 с.

- ВГ СНМ — Списки населённых мест Российской империи. Т. IX. Воронежская губерния: Список населённых мест по сведениям 1859 года. — СПб.: Издан ЦСК МВД, 1865. — 157 с.
- ИГСУ ВО — Ворошиловградская область // История городов и сёл Украинской ССР: В 26-и т. — К.: УСЭ, 1976. — 727 с.
- ИСОХЕ-2 — Историко-статистическое описание Харьковской епархии: Уезды Харьковской и Валковский. — М.: Тип. Готье, 1857. — Отд. 2. — С. 1 – 335.
- ИСОХЕ-5 — Историко-статистическое описание Харьковской епархии: Изюмский, Купянский и Старобельский уезды. Купянский и Старобельский округа военного поселения. — Харьков: В Университетской Типографии, 1858. — Отд. 5. — 461 с.
- КБЧ — Книга Большому чертежу / Под ред. К.Н.Сербиной. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — 228 с.
- КГ СНМ — Списки населённых мест Российской империи. Т. XX. Курская губерния: Список населённых мест по сведениям 1862 г. — СПб.: Издан ЦСК МВД, 1868. — 206 с.
- КМ — Карта Малороссии / Сост. В. В. Морачевский (Приложение к сочинению «Россия. ПГОНО», Т. 7 / Под ред. В. П. Семёнова. Изд. Деврина А.Ф. — М 1:168 000. Спб, Б.г.
- КСП: ХС-9 — Карта Слободских полков на 1764 год // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1895 г. / Под ред. В. В. Иванова. — Харьков: Типография губернского правления, 1895. — Вып. 9. — 494 с.
- КСУГ – РА — Карта Слободской Украинской Губернии (карта № 36) // Российский атлас из 43 карт состоящий и на 41 губернию Империю разделяющий: Издан при Географическом департаменте, 1800 г.
- КХГ — Карта Харьковской губернии (без вихідних даних). — М в англ. Дюйме – 20 верст.
- КХГ: ХГ СНМ — Карта Харьковской губернии // Списки населённых мест Российской империи. Т. XLVI. Харьковская губерния: Список населённых мест по сведениям 1864 г. — СПб.: Издан. ЦСК МВД, 1869. — 210 с.
- Машт. — Маштаков П.Л. Список рек Донского бассейна. — Л.: Издание Государственного Гидрологического института, 1934. — 93 с.
- ОВН — Описание Воронежского наместничества 1785 года. — Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1982. — 147 с.
- ПИПН — Предварительные итоги переписи населения 1926 года по Купянскому округу. — Купянск: Тип. «Советская печать», 1927. — 55 с.
- ПКРИ — Подробная карта Российской империи и близ лежащих заграничных владений. Сочинена, гравирована и печатана при... депо карт, СПб, (б.г.), 129 карт.
- ПНСУ: ХГ — Федоровский А.С. Географический очерк Харьковской губернии // Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния: Пособие по родиноведению. — Харьков: Союз, 1918. — С. 5-35.
- Р. ПГОНО — Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. В. П. Семенова. — СПб.: Издание А. Ф. Девриена, 1903. — Т. 7.: Малороссия. — 517 с.
- СВСХГ — Список волостей и селений Харьковской губернии. — Харьков: Издание Харьковской губернской земской управы, 1909. — 56 с.
- СЗПКО — Список заселенных пунктов Куп'янської округи 1925 року. — Куп'янськ: Друк. «Червоний друк», 1926. — 57 с.
- СКХЕ — Справочная книга для Харьковской епархии / Сост. И. Самойлович. — Харьков: Типо-Литография И. М. Варшавчика, 1904. — 471 с.
- СМУВХГ — Список мировых участков и волостей Харьковской губернии. — Харьков: Тип. М. Гордона, 1873. — 114 с.
- ТКЛО — Луганская область: Топографическая карта. — К.: ВКФ ТСВС Украины, 1995. — М 1:200 000.
- ХГ СНМ — Списки населённых мест Российской империи. Т. XLVI. Харьковская губерния: Список населённых мест по сведениям 1864 года. — СПб.: Издан ЦСК МВД, 1869. — 210 с.
- Юркевич — Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. — К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1932. — 189 с.
- б) губернії / області**
Вр — Воронежська, Врш — Ворошиловградська, Кр — Курська, Лг — Луганська, Хр — Харківська.
- в) повіти / райони**
Бгч — Богучарський, Вал — Валуйський, Грв — Гайворонський, Из — Изюмський, Кб — Кабанський, Крм — Кременський, Крч — Корочанський, Куп — Куп'янський, Лбд — Лебединський, Лзол — Лозно-Олександрівський, Остр — Острогозький, Ндв — Нижньодівичський, Носк — Новооскільський, Стрб — Старобільський, Тр — Троїцький.
- г) інші скорочення**
б. — балка, л. пр. — ліва притока, п. пр. — права притока, р. — річка, сел. — селище, сл. — слобода, с. — село, х. — хутір.

Література

- ЕСУМ 1989: Етимологічний словник української мови: В 7-и т. / Укл. Р. В. Болдирьов, В. Т. Коломієць, П. Л. Крищенко та ін. — К.: Наук. думка, 1989. — Т. 3. — 552 с.
- Масенко 1972: Масенко Л.Т. Проблеми взаємодії гідронімії та ойконімії: На матеріалі басейну Південного Бугу // Мовознавство. — 1972. — Вип. 1. — С. 32 – 37.
- Морозова 1965: Морозова М.Н. Вопросы взаимодействия гидронимии с другими группами лексики в русском языке // 3 Республіканська ономастична (гідронімічна) конференція: Тези. — К.: Наук. думка, 1965. — С. 137 – 143.
- Муромцев 1966: Муромцев І.В. Словотворчі типи гідронімів (басейн Сіверського Дінця). — К.: Наук. думка, 1966. — 103 с.
- Отин 1977: Отин Є.С. Гідроніми Східної України. — К.-Донецьк: Вища шк., 1977. — 156 с.
- Отин 1980: Отин Є.С. Топонимическая метонимия: Вид связи “гидроним — ойконим” // Перспективы развития славянской ономастики. — М: МФГО СССР, 1980. — С. 106 – 121.
- Отин 1989: Отин Є.С. Структурно-семантические отношения в топонимических парах: гидроним-аугментатив и гидроним-деминутив // Русское языкознание: Республиканский межведомственный сборник. — К.: Изд-во КГУ, 1989. — С. 124 – 129.
- Отин 1991: Отин Є.С. Харьков // Русская речь. — 1991. — № 2. — С. 121 – 127.
- Отин 1994: Отин Є.С. Дон и Донец // Восточноукраинский лингвистический сборник. — Донецк: ДонГУ, 1994. — Вип. 1. — С. 55 – 62.
- Отин 1997: Отин Є.С. Из топонимии Славянского района // Слово и время: Сборник научно-методических статей в честь профессора О. Е. Ольшанского. — Славянск: СГПИ, 1997. — С. 41 – 57.
- Поляруш 1974: Поляруш Т.І. Гідронімічні переосмислення (на північно-східному Лівобережжі) // Повід. укр. ономаст. комісії. — К.: Наук. думка, 1974. — Вип. 10. — С. 10 – 21.
- Фасмер 1986: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. — М.: Прогресс, 1986. — Т. 2. — 671 с.
- Черняхівська 1965: Черняхівська Є.М. Питання гідронімо-топонімічної метонімії // 3 Українська Республіканська ономастична (гідронімічна) конференція: Тези. — К.: Наук. думка, 1965. — С. 91 – 95.

The article deals with etymology of east-slavonic toponymic lexeme Krasna. The peculiarities of interaction of the hydronym Krasna and names of adjacent settlements with toponymic stem Krasn- are analyzed. Principle structural types of the results of action of toponymic metonymy are examined.

Keywords: hydronym, oikonym, toponymic metonymy, toponymic lexeme.

Надійшла до редакції 28 вересня 2007 року.

РОЗДІЛ ІХ. ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Лілія Баран

ББК Ш1 (4Ук)д Франко
УДК 81'1 (477) (092)МОВНО-ПРАВОПИСНІ ПИТАННЯ В ЛИСТУВАННІ
І. ФРАНКА З М. ДРАГОМАНОВИМ

Проаналізовано мовно-правописні питання, які порушували у своїх листах І. Франко та М. Драгоманов. З'ясовано, що головну увагу в листуванні обидва діячі зосереджували на актуальній на той час правописній проблемі.

Ключові слова: мовно-правописні дискусії, етимологічний правопис, фонетичний правопис, єдина правописна система української мови.

Епістолярна спадщина І. Франка, зокрема листування з М. Драгомановим, становить цінне джерело для дослідження культурного й громадського життя галичан та наддніпрянських українців наприкінці ХІХ сторіччя.

Об'єктом нашого дослідження стала повна збірка листів І. Франка та М. Драгоманова (видана єдиний раз у 1928 р. та перевидана в 2006 р.), оскільки до того вона ще не була об'єктом окремого лінгвістичного аналізу. У передмові до другого видання, без сумніву, слушно зауважено, що “листування між Іваном Франком і Михайлом Драгомановим виходить далеко за рамки особистих стосунків двох великих особистостей. Без аналізу цих документів епохи неможливо досліджувати ні розвиток літературного процесу в Україні останньої чверті ХІХ ст., ні національний рух того періоду в цілому” [Листування 2006, с. 6].

Мета статті – проаналізувати мовно-правописні питання, які порушували й обговорювали у своїх листах І. Франка та М. Драгоманов.

Дев'ятнадцяте сторіччя в житті галичан – це сторіччя різних суперечностей та дилем, які формували плин української історії протягом не одного десятиріччя. Отож, Іван Франко розпочав свою творчу діяльність саме тоді, коли в Галичині відбувалися складні та суперечливі культурно-історичні й політичні процеси, що, своєю чергою, впливали на розвиток української літературної мови. У той час все ще продовжували точитися дискусії різного ґатунку між двома ворожими таборами: москвофілами і народовцями. Відомо, що москвофільська течія виникла у 40-х роках ХІХ ст. у Галичині спочатку як мовно-літературний, а згодом як суспільно-політичний напрям. Москвофільство зародилось у середовищі української інтелігенції під впливом ідей російського панславізму. Проте вже в 60-х роках проти москвофільства виступили народовці. Прихильники цих обох таборів сперечалися про те, чи українці в Галичині окремий народ, чи частина російського; а звідси, чи виробляти їм власну літературну мову, чи прийняти вже вироблену літературну мову Москви. До цієї полеміки долучилися ще й суперечки про письмо (латинське чи громадянське або кириличне), про правопис (етимологічний чи фонетичний) тощо. На думку Зиновії Франко, “це були й ті дискусії, з якими довелося зіткнутись Франкові. За цими дискусіями, здавалося б, з часткових питань приховувалася боротьба за існування української мови як мови національно свідомої етнічної індивідуальності, боротьба проти спроб перетворення її в діалектний компонент мови панівної нації (а з нею і самої нації в етнографічній її матеріал)...” [Франко З. 1989, с. 80].

Закінчивши 1875 року Дрогобицьку гімназію, І. Франко переїжджає до Львова. Тут він вступає до Львівського університету, де стає членом студентського москвофільського гуртка “Академический кружок”, що видавав журнал “Друг”, в якому вже раніше друкували деякі гімназійні Франкові твори. Редакція названого журналу переробляла поетову народну мову на “язичіє” та фонетичний правопис на етимологічний. У цьому гуртку постійно велися дискусії навколо мовно-правописних питань, які для молодого Франка спочатку були не зрозумілі, про що він пише М. Драгоманову в листі від 26.04.1890 р.: “Прийшовши до Львова до Акад. Кружка, я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були доси майже зовсім чужі і незрозумілі, то й, очевидно, не міг у них найти ладу і хитався довго то на сей, то на той бік” [Листування 2006, с. 349].

Та в 70-их роках ХІХ ст., за словами Василя Сімовича, на “галицький ґрунт упало благодатне зерно впливу Драгоманова”, який стежив за українським життям в Австро-Угорщині. Київський учений читав студентський журнал “Друг”, і ні мова, ні зміст цього часопису йому не подобались. У 1875 і 1876 роках він надіслав до “Друга” три листи, в яких закидав галицькій молоді, що вона провінційно обмежена, далеко відстає від європейських думок, і що єдиний спосіб дати українцям європейську культуру – це розвинути народну мову й користуватися нею в літературі. А відтак М. Драгоманов критикує москвофілів за те, що писали вдуманим “язичієм”, тобто штучною мішаниною з російських, українських, церковнослов'янських та народних слів.

Ці листи зробили величезне враження на багатьох тодішніх студентів, а з ними й на молодого Франка. Власне, відтоді (1877) починається листування І. Франка з М. Драгомановим, що тягнеться аж до смерті

останнього (1895). І. Франко високо цінував вплив М. Драгоманова на галицьку молодь та називав його своїм добрим учителем. І цей вплив, звісно ж, не міг не позначитися і на журналі “Друг”, і на творчості самого І. Франка. Часопис відразу переходить на більш народну мову. Так, згодом в одному з листів до М. Драгоманова І. Франко напише: “Я не буду тут розказувати історію тої переміни, яка сталася з редакцією “Друга” під впливом головно Ваших листів: і історія, й психологія тої переміни для Вас яснійша, мабуть, ніж для мене” [Листування 2006, с. 349].

Упродовж майже двадцяти років у своїх листах обидва діячі торкаються найрізноманітніших і дуже важливих, на той час, питань: завдань інтелігенції, літератури, науки щодо рідного народу; відносин галичан та наддніпрянських українців; значення рідної мови в житті людини, джерельної бази єдиної української літературної мови, встановлення єдиної правописної системи української мови.

Однак І. Франко та М. Драгоманов не однаковою мірою порушують ті чи ті мовні питання. Головну увагу в листуванні вони зосереджують на правописній проблемі.

Як відомо, починаючи від І. Котляревського виникла потреба в зміні традиційного письма. Письменники, які писали живою українською мовою, мусили шукати надалі засобів передавати справжнє звучання слова. Пошук цей був далеко неоднозначний, а тому від 1798 до 1905 року нараховується приблизно 50 різних (більш або менш поширених – інколи й суто індивідуальних) правописних систем. Одним із творців такого правопису (“драгоманівки” чи, як сам називає його автор, “женевки”) був і М. Драгоманов. Звісно, така низка орфографічних систем, які відрізнялися між собою, була лише переконанням того, що необхідно виробити єдиний правопис, який би повністю відповідав нормам української мови в усій Україні. Як бачимо, наприкінці ХІХ ст. питання правопису було одним з актуальних, оскільки вже “не можна було знайти і двох письменних людей, щоб однаково писали, бо навіть оден і той сам чоловік не був в силі придержувати ся певних правил, бо всі правописні правила були занадто штучно придумані” [Смаль-Стоцький 1914, с. 434].

Сучасники І. Франка та М. Драгоманова сперечалася з приводу того, на якому саме принципі має ґрунтуватися єдина українська правописна система, оскільки з кінця ХVІІ ст. на основі народної мови зіштовхуються між собою два принципи: 1) *етимологічний* (історичний), який мав перевагу там, де церковна традиція в письменстві не переривалася (Галичина, Буковина, Закарпаття) та 2) *фонетико-морфологічний*, де церковну традицію почала витісняти нова літературна російська мова. Коли у творах письменників ХVІІІ ст. (у Г. Сковороди, в І. Котляревського) ті два принципи між собою ще борються, то вже на початку ХІХ ст. (у Г. Квітки-Основ’яненка, в Є. Гребінки, в Т. Шевченка) перемагає фонетичний принцип. Зате спроба київського вченого М. Максимовича (1827) унормалізувати український правопис на етимологічних засадах через тяглість української церковної традиції прийнялася на західноукраїнських землях аж до 1893 року. Натомість перші ж спроби фонетичного правопису діячів “Руської трійці” (1837) у Галичині не прижилися. На відміну від М. Максимовича, у 1856 році П. Куліш уперше вжив свій правопис (“кулішівку”), що ґрунтувався на фонетичному принципі, як найбільш відповідному звуковій системі української мови. У 60-их роках ХІХ ст. “кулішівка” перейшла й до Галичини – і тут відразу почалася боротьба за правопис. Галицька громада, як вже зазначалося, поділилася на два ворожі табори: на прихильників етимологічного правопису та – фонетичного. Така боротьба на західноукраїнських землях, очевидно, набула яскравого політичного забарвлення. Фонетичний правопис, як слушно зауважує В. Сімович, “був зв’язаний із національно-політичним світоглядом людей, що боролися за чи проти нього”. І далі продовжує: “Правопис цей давав відразу писаному чи друкованому слову ознаку чогось окремого від російської мови, чогось самостійного – і москвофільська частина українського громадянства на західних землях, та частина, що стояла за одну літературну мову з Росією, що не признавала потреби самостійної української літератури, не вірила в її розвиток, бачила, не без причини, в заведенні Кулішевого правопису в школі упадок свого впливу серед народу, а то і гріб для своїх ідей” [Сімович 2005, с. 218]. Відтак І. Франко та М. Драгоманов у своїх листах обговорювали актуальні на той час правописні проблеми.

Питаннями правопису І. Франко зацікавився ще задовго до того, як почав листуватися з М. Драгомановим, а саме, в Дрогобицькій гімназії. “Перша книжка, друкована фонетикою, що попалась мені в руки, – як пише він в одному з листів до М. Драгоманова, – то було львівське видане “Переяславської ночі” Костомарова, але я не зрозумів ані язика, ані річи. Так само не розумів я Русалки Дністрової, котру міні визичив був Верхр[атський]. За то Шевченка (львівське) видане, також визиченого від Верхр[атського], я вивчив майже всего на пам’ять” [Листування 2006, с. 348]. Так завдяки своєму вчителю І. Верхратському молодий гімназист ознайомлюється з творами Т. Шевченка та інших авторів із Наддніпрянщини і стає на бік їхнього фонетичного правопису. Про це згадує І. Франко далі в листі до М. Драгоманова, що він писав фонетикою і “провадив за неї горячі спори з учителем історії і старущини, д-ром Антоневицем (послом)”. І після гімназії, переїхавши до Львова, І. Франко не відступав від фонетичного правопису. “...Хоч у “Друзі” мусів зразу друкувати “язичієм”, – зауважує письменник, – то все таки у себе писав фонетикою і народнім язиком” [Листування 2006, с. 349].

Проте наприкінці 70-их років журналі, друковані фонетичним правописом, мали надзвичайно мало передплатників. Відтак, задумавши видавати низку перекладів європейських авторів українською мовою, І. Франко радиться з М. Драгомановим, яким правописом йому друкувати свої переклади. У листі від 13.02.1877 р. він пише: “Друге питанє, котре для Вас буде видаватися певно ще смішнійше та пустійше, а у нас може статися каменем преткновенія, се язик і правопись. Що до язика, то, думаю, згодитесь и самі, що будем

передовсім старатися переводити галицьким народним язиком, котрий, и в Україні нікому не зробить великих трудностей при читаню. Но головне діло: правопись! Писати какографією “Слова” й самим не хочеса, а напиши фонетикою, ніхто не читатиме” [Листування 2006, с. 12]. Відповіді М. Драгоманова на цей лист немає.

Незважаючи на дуже малу кількість передплатників, вже в 1878 р. у виданнях “Громадський друг”, “Молот”, “Дзвін” І. Франко і М. Павлик запроваджують фонетичний правопис, так звану “драгоманівку”. В “Дрібній бібліотеці”, що видавалася у ці роки, І. Франко вимагав, щоб переклади теж друкувалися фонетичним правописом. Про це він говорить М. Драгоманову в листі від 21.08.1878 р. “Що до “Дрібної бібліотеки” і Іванова Ви дармо гніваєтесь, хоть і маєте подекуди рехт. Діло в тім, що Іванов був переведений і надрукований ще торік і мав піти до “Друга”... – за друк заплатил “Кружок”... Друге то, що на Іванова і Ерк[мана] Шатр[іана] складають гроші студенти, – значит, мусіли ми лишити їм у всьому повну волю, і самі вони рішили с початку друкувати дещо етимологічних правопис., щоб могли йти на провінцію, де ще багато людей диких, котрі бояться нашої фонетики. Однак ми застерегли собі, що ми дамо до тої бібліотеки, – аби була наша правопись” [Листування 2006, с. 23].

Журнал “Світ” (1880–1881), відповідальним редактором якого був І. Белей, а фактично сам І. Франко, видавався фонетичним правописом. У 1884 р. І. Франка запрошено до редакції часопису “Діла” (засновником якого був В. Барвінський) й на співробітника журналу “Зоря” (тодішнім редактором якого був О. Партицький). “Зоря” ніколи не друкувалася кулішівкою й далі виходила правописом М. Максимовича. Почавши працювати в цьому журналі, І. Франко пише М. Драгоманову, що *потрібно шукати компромісів* щодо правопису: “Пристаюю затим до тих нещасних “компромів”, котрі таким каменем лягли між Галичиною і Женевою... Отже, поперед всего – правопись. Я не знаю, що Ви скажете на те, коли я скажу з гори, що правопись нової “Зорі” мусить бути етимологічна? Се я кажу не від себе самого, а по порозуміню з многими Галичанами і з Українцями... Головно за для правописі упав “Сьвіт”... Що Ви зробите, коли публика у нас така дика під тим зглядом? Скажете, може, що з боку поступовців і радикалів не ладно, не морально навіть зачинати своє видане такою уступкою... А я скажу: що ж діяти, коли в іншій формі Ви не підійдете до неї? Альтернатива ту представляє така: або зачати видавати фонетику і з гори... засудити ціле діло на невдачу, – або зробити формальну уступку що до правописі і старатись свічувати людей в ділах далеко важніших від правописі...” [Листування 2006, с. 103].

Зважаючи на те, що “Зоря” завжди друкувалася етимологічним правописом, М. Драгоманов міг частково із цим фактом змиритися, пишучи, що в принципі, він зовсім не проти компромів, а надто формальних. Проте далі в листі він дає поради І. Франкові, як перейти на фонетичний правопис: “Починайте, або ліпше продовжуйте – максимовичкою, та тільки не бороніть її теоретично й навіть ідіть до того, щоб звести її на раціональну фонетику. А для того трохи з годом підніміть в Зорі питанья про педагогічну вартість фонетики й максимовички, – запросіть напр. Вчителів, щоб прислали Вам свої замітки про те, як в них йде діло навчінья дітей азбуці й т. и.” [Листування 2006, с. 106].

Працюючи в “Зорі”, І. Франко завдяки порадам М. Драгоманова мав намір поступово перевести її на фонетичний правопис, про що говорить в одному з листів: “Що до правописі, то й ту, приймаючи етимологію, ми зовсім не з тим приймаємо її, щоб самі дорожити нею. Я гадаю навіть, що треба буде зараз в першій році давати деякі дрібнички й фонетикою – зразу вірші, відтак статі, прислані з України, поки публика не привикне гаразд” [Листування 2006, с. 110].

Загалом М. Драгоманов розумів такі “формальні компроміси”, як зміна правопису, коли на це були вагомні причини. Однак він вважав, що етнографічні матеріали не можна видавати ні максимовичкою, ні іншими правописами. На його думку, записи з народних уст треба було неодмінно друкувати фонетичним правописом, який би “не маскував” звуків народної мови. У листі від 7.12.1885 р. до І. Франка він пише: “...Вже етнографічний матер’ял не можна печатати Вашою “етимологією”. В загалі скажу, що Парт[ицький] й потім В. Барв[інський] зробили велику дурницю своїм поворотом до етимології, тоді як... *народ* любісінько читає нашу українську фонетику... і колись прийдеться ж вертатись і од цієї дурости на покинуту розумну дорогу. От початком повороту, може, печатанья хоч етногр. матер’ялу фонетикою, тільки вже радикальною, “громадською”... Так я б радив такою фонетикою напечатати кобзарські матер’яли” [Листування 2006, с. 150–151]. Погодившись із думкою М. Драгоманова, І. Франко відповідає йому, що має надію, що інші члени комітету погодяться надрукувати текст фонетикою.

Говорячи про “радикальну”, “громадську” фонетику, М. Драгоманов мав на увазі “женевку” (“драгоманівку”). Він був переконаний, що “женевка” краща від галицької кулішівки, і тому саме нею потрібно друкувати етнографічні матеріали. У листі від 29.10.1893 р. М. Драгоманов дає раду Франкові для журналу “Житє і Слово”, який він хоче заснувати: “Два дні, як получив Ваш лист, і все думаю про Ваш журнал. Чи не назвати его Житьтя і Слово?... Явилось питанья про правопись. Матер’ял фольклорний треба б давати женевою, бо инакше він не буде гідний для фонетичних студій. А тоді, чи не печатати і все так? Тепер же розлучені на кулішівку москвофіли стануть милостивіщі до женевки” [Листування 2006, с. 459]. У наступному листі І. Франко пише М. Драгоманову: “На Ваш лист я могу одповісти тільки щирою подякою на Ваші добрі ради і Вашу готовність запомогти моему виданю. Я приймаю титул “*Житє і слово*”... Що до правописі, то я думаю ось як: матеріали етнографічні, звісно, підуть женевою, а решта нехай іде нашою правописю, котра міні

видаєся найбільш упрощеним варіантом кулішівки. Лишати кожному авторови до волі его правопись не вважаю потрібним, бо се моглоб довести видане до хаосу” [Листування 2006, с. 460].

У листі від 12.11.1893 р. до І. Франка М. Драгоманов жаліється йому: “Дуже плачу, що доля судила мені виступити батьком “женевки” і що я не можу сміло виступати, лишень єї адвокатом. Не розумію, як можуть розумні люде, як Ви й П[авли]к, писати такою нелогічною правописью, як власне Ваша, – галицька кулішівка. А до того, ще й Ви пишете на один лад, а Народ – на другий, і я бідний не знаю, як мені писати Вам навіть слово *руський* – *русський* і т. д. Кого Ви боїтесь, кому Ви догоджаєте, одкидаючи женевку? Не розумію!” [Листування 2006, с. 464]. На що І. Франко йому відповідає: “З правописом нашим Ви не мучтеся. Пишіть, як Вам до вподоби, адже й так Ваші рукописі треба переписувати, бо наші наборщики не вміють їх читати і роблять... массу помилок...” [Листування 2006, с. 466].

Неодноразово й у інших листах І. Франко пише М. Драгоманову про свій намір друкувати тексти фонетичним правописом. Так у листі від 15.12.1886 р. він, наприклад, торкається питання, яким правописом буде видавати часопис “Поступ”: “Бажаючи, щоб видане могли читати і за границями Галичани, де наші галицькі ніби етимологічні правописі збуджують тільки несмак і замішане язикове, ми друкуємо “Поступ” правописею фонетичною...” [Листування 2006, с. 230]. Того ж року І. Франко заснував журнал “Наукова бібліотека”, твори якої теж друкувались фонетичним правописом. У листі до М. Драгоманова від 25.02.1892 р. він описує план видання збірника приповідок, в якому звертає увагу й на те, що текст приповідок хоче друкувати “науковою фонетикою”.

Як бачимо, І. Франко та М. Драгоманов відстоювали у своїх листах фонетичний принцип українського правопису; а отже, розуміли, що питання, на основі якого принципу має ґрунтуватися орфографічна система, було не лише вузько філологічне, а й національно-політичне. Саме “фонетичний” правопис, на думку В. Сімовича, перекинув міст через Збруч, з’єднав український народ, роз’єднаний цією річкою...” [Сімович 2005, с. 218].

Крім правописних проблем, обидва діячі у своєму листуванні торкаються й інших актуальних для того періоду мовних питань. Так, зокрема, протягом 1891–1893 років точилася мовна дискусія між галичанами й наддніпрянцями щодо роздвоєння українського літературно-мовного процесу. Цю мовну суперечку розпочав Б. Грінченко (Чайченко) статтею “Галицькі вірші”. Збоку наддніпрянців участь у дискусії взяли Б. Грінченко, М. Школиченко, А. Кримський, а збоку галичан – І. Франко, І. Кокорудз, І. Верхратський, О. Маковей. Опоненти ставили на перше місце свою місцеву говірку як основу для літературної мови. І. Франко ж відстоює однакову цінність усіх говірок для творення літературної мови. Так, у листі від 15.09.1891 р. до М. Драгоманова він безпосередньо пише про таку полеміку: “Чайченка повісти ще не вийшли, та за то в “Правді” розпочалася его громова статя про галицькі вірші, інтродукована денунціаторським покликком редакції до властей шкільних в Галичині (Поляків), щоби не допускали Русинам калічити своєї мови. ...Я таки не видержав і вичесав троха і д. Чайченка, і редакцію Правди... В своїй статейці стрібував я підійти троха до прояснення того питаня (порушеного й Вами), чому се галицькі вірші не подобаються українцям і з погляду на мову, і з погляду на всю техніку поетичну” [Листування 2006, с. 389].

В одному з листів до М. Драгоманова І. Франко торкається й питання значення рідної мови в житті людини: “...Я вже разів з десяток трібував писати дописі до російських газет, а в кінци й плюнув, не добившись ні напечатаня, ні відповіді. А при тім же хіба міні мило кидати свою мову, а калічити чужу задля того, щоб десь там сказати своє слово, котрого може там і слухати нікому не цікаво, між тим, коли у себе дома я можу хоч і з помилками, а все таки сказати багато дечого такого, чого у нас в Галичині ніхто другий не скаже” [Листування 2006, с. 85].

Підсумовуючи можна зробити висновок, що більшість мовно-правописних проблем, які порушували в своєму листуванні І. Франко та М. Драгоманов, залишається актуальною й до сьогодні. І саме ці листи дають нам змогу, а може, й зобов’язують засвоїти інтелектуальні уроки двох найвизначніших діячів України наприкінці XIX сторіччя.

Література

Гузар 1997: Гузар О. Галицька правописна система 80-90-х років XIX ст. // Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність. Матеріали засідань Мовознавчої комісії і Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1996–1997 рр. – Львів, 1997. – С. 39–46.

Гузар 1998: Гузар О. Іван Франко і становлення єдиного українського правопису // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. – Львів: Світ, 1998. – С. 721–722.

Листування 2006: Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 560 с.

Огієнко 2004: Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К.: Наша культура і наука, 2004. – С. 340–366.

Сімович 2005: Сімович В. Іван Франко (біографічний нарис) / Франкіана Василя Сімовича. – Львів, 2005. – С. 36–104.

Сімович 2005: Сімович В. Літери і політика (п’ятдесят років фонетичного правопису в Галичині і на Буковині) / Сімович В. Праці у двох томах: Мовознавство. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – Т.1. – С. 216–222.

Сімович 2005: Сімович В. Правописні системи М. Драгоманова (латиниця, драгоманівка) / Сімович В. Праці у двох томах: Мовознавство. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – Т.1. – С.122–178.

Сімович 2005: Сімович В. Українська мова і правопис / Сімович В. Праці у двох томах: Мовознавство. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – Т.1. – С. 181–196.

Смаль-Стоцький 1914: Смаль-Стоцький С. Правописні непорозуміння // Українська хата. – 1914. – № 6. – С. 434.

Фаріон 2004: Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. – Львів: Свічадо, 2004. – 120 с.

Франко З. 1989: Франко З. Іван Франко в історії боротьби за українську мову // Сучасність. – Січень, 1989. – Ч.1 (333). – С.12–17.

Issues of linguistic-spelling which have been touched on in the letters of I. Franko and are analysed in the article. It is found out that both figures above all concentrated the attention of their on the issue of spelling of the day.

Keywords: linguistic-spelling discussions, etymological spelling, phonetic spelling, unique system of spelling of the ukrainian language.

Надійшла до редакції 20 вересня 2007 року.

Ірина Волошиновська

ББК Ш11

УДК 81'324'33'37

МОДИФІКАЦІЯ ФУНКЦІЇ РОЗПОДІЛУ ЛАВАЛЕТТІ ЯК АДАПТАЦІЯ РАНГОВО-ЧАСТОТНОГО ЗАКОНУ ЗІПФА ДЛЯ ТЕКСТОВОГО КОРПУСУ ПРИРОДНОЇ МОВИ

У даній роботі проводиться пошук оптимальної функції для апроксимації розподілу ймовірностей слів у природній мові. Проаналізовано рангово-частотну функцію розподілу Зіпфа та її модифікації. На основі функції Лавалетті запропоновано модифіковану рангово-частотну залежність для апроксимації рангово-ймовірнісного розподілу слів у текстовому корпусі природної мови. Здійснено спробу семантичної інтерпретації параметрів запропонованої апроксимаційної функції.

Ключові слова: закон Зіпфа, закон Лавалетті, рангово-частотний розподіл слів, корпус текстів природної мови.

Рангово-частотний закон Зіпфа та його модифікації

На початку 1930-их рр. лінгвіст Гарвардського університету Джордж К. Зіпф запропонував емпіричний закон розподілу слів природної мови [Zipf 1949]. Згідно з рангово-частотним законом Зіпфа, ймовірність f появи слова в тексті є обернено пропорційною до рангу слова k у списку n окремих слів, впорядкованих у спадному порядку відносно частоти їх появи:

$$f(k; s, n) = k^{-s} / \sum_{i=1}^n i^{-s}, \quad (1)$$

де показник степеня s дорівнює 1 у випадку класичного рангово-частотного розподілу Зіпфа. Насправді, важко визначити авторство ідеї, яка лягла в основу емпіричного закону Зіпфа.

Закономірними є спроби науковців розвинути та удосконалити вже існуючі закони [Simkin 2006]. Так, початки рангово-частотного розподілу Зіпфа були закладені ще до 1912 року Есту (Jean-Baptiste Estoup), який аналізував частоту появи графем у стенографії [Estoup 1912]. Незважаючи на велику кількість модифікацій рангово-частотного закону Зіпфа, важко підібрати оптимальну функцію для опису розподілу слів у текстовому корпусі природної мови. Більшість із запропонованих функцій розподілу передбачають 2 і більше апроксимаційних параметри. Однак поряд із труднощами в інтерпретації фізичного змісту апроксимаційних параметрів, покращення якості відтворення рангово-частотного розподілу слів у природній мові все ще залишається бажаним [Montemurro 2001].

Рангово-ймовірнісний закон Зіпфа (1) відображається прямолінійним спадом в координатній системі двох відповідних логарифмічних шкал (Рис. 1), який не може забезпечити точного відтворення розподілу слів у природній мові. Суцільна лінія на Рис. 1 відображає розподіл Зіпфа $f(k; 1.06, 12682)$ для художнього твору Ш. Бронте “Джейн Ейр”. Апроксимована залежність задовільно узгоджується з ймовірнісним розподілом слів із середнім рангом k , проте значні відхилення спостерігаються для малих та великих значень рангу k . Єдиний апроксимаційний параметр показника степеня s у функції розподілу Зіпфа (1) дозволяє адаптувати лише кут нахилу кривої підгонки в логарифмічній системі координат.

© Волошиновська І.А., 2008

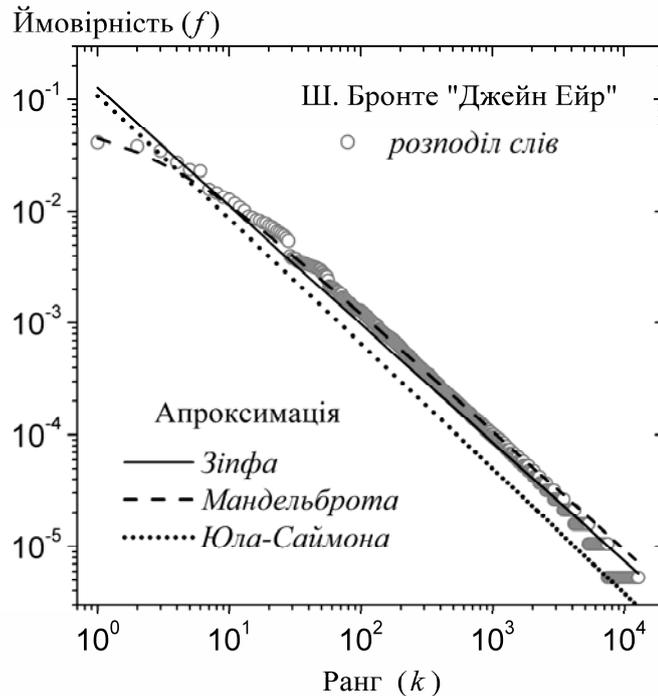

Рис. 1. Результати апроксимації рангово-ймовірнісного розподілу слів (Ш. Бронте "Джейн Ейр") з використанням базового закону Зіпфа та його модифікацій, запропонованих Мандельбротом, Юла та Саймоном.

Математик Бенуа Мандельброт узагальнив закон Зіпфа та вдосконалив функцію опису рангово-частотного розподілу слів

$$f(k; q, s, n) = (k + q)^{-s} / \sum_{i=1}^n (i + q)^{-s}, \quad (2)$$

ввівши додатковий параметр q , що покращує результати апроксимації для природної мови в діапазоні малих значень рангу k [Mandelbrot 1953]. Штрихова лінія на Рис. 1 представляє результат підгонки $f(k; 2.35, 1.06, 12682)$ з використанням розподілу Мандельброта. Функція Мандельброта (2) добре описує розподіл слів в діапазоні малих та середніх значень рангу k , однак, не забезпечує можливості відтворення розподілу слів з високим рангом k (Рис. 1, штрихова лінія).

Функція розподілу, запропонована Адріаном Юлом та Гербертом Саймоном [Simon 1955]:

$$f(k; \rho) = \rho B(k, \rho + 1) \quad (3)$$

передбачає підгонку параметра ρ ($\rho > 0$) і дозволяє покращити результати відтворення в області великих значень рангу k (Рис. 1, пунктирна лінія). Для діапазону малих значень рангу запропоновано двопараметричне узагальнення розподілу Юла-Саймона:

$$f(k; \rho, \alpha) = \frac{\rho}{1 - \alpha^\rho} B_{1-\alpha}(k, \rho + 1), \quad (4)$$

де бета-функція замінена неповною бета-функцією, $0 \leq \alpha < 1$.

Можливість застосування розподілу Юла-Саймона для аналізу роботи програм електронної пошти обговорено в [Kuregman 2006]. Автори роботи [Zanette 2006] показали, що моделі Зіпфа та Юла-Саймона добре описують частоту використань нот в музичних творах.

Як видно з Рис. 1, розглянуті функції Зіпфа (1), Мадельброта (2), Юла-Саймона (3, 4) не дозволяють відтворити рангово-частотний розподіл слів у текстовому корпусі природної мови. Кожен з попередньо розглянутих розподілів забезпечує задовільний результат апроксимації лише в обмеженому діапазоні значень рангу слова (k). У даній роботі проведено детальний аналіз апроксимаційних показникових функцій з метою пошуку оптимальної функції розподілу для опису частотних характеристик слів у текстовому корпусі природної мови.

Функція рангово-частотного розподілу Лавалетті

У 1996 році французький біофізик Даніель Лавалетті запропонував показникову функцію

$$f(k; s, n) = C [nk / (n - k + 1)]^{-s}, \quad (5)$$

яка незначно відрізняється від функції Зіпфа і забезпечує чудовий результат апроксимації для реальних значень імпаکت-фактора журналів [Popescu 2003]. Підгонка масштабувального множника C та показника степеня s базової функції Лавалетті (5) дозволяє отримати апроксимаційну криву, яка відмінно описує рангово-

ймовірнісний розподіл слів в діапазоні середніх та високих рангів (Рис. 2. пунктир). Складнощі виникають з базовою функцією Лавалетті при спробі її використання для опису частотного розподілу слів у діапазоні малих значень рангового числа k .

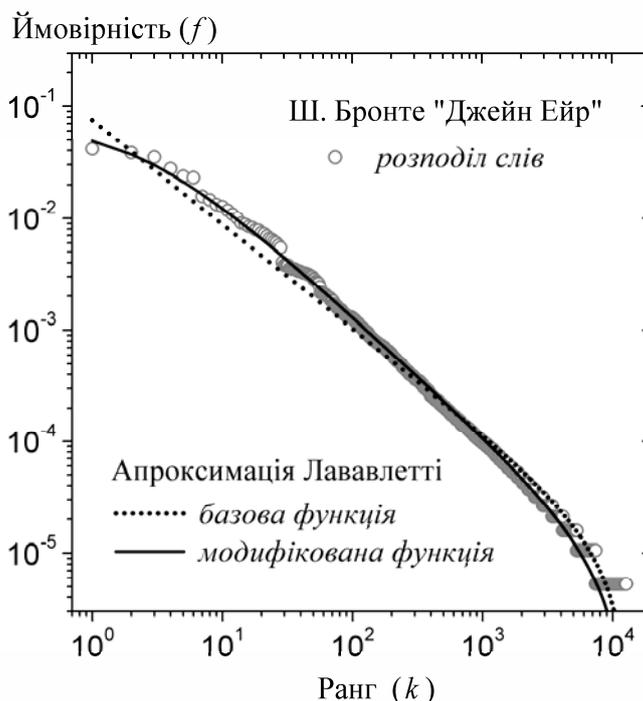

Рис. 2. Результати апроксимації рангово-ймовірнісного розподілу слів (Ш. Бронте "Джейн Ейр") з використанням базової та модифікованої функцій Лавалетті

Провівши аналіз кривих рангово-частотного розподілу слів у текстах англійської, німецької та угорської мов, автори роботи [Nemeth 2002] показали, що закони Зіпфа та Лавалетті не дозволяють повною мірою відтворити ймовірнісний розподіл слів для розглянутих мов. Подібні дослідження проводились і до текстів українською мовою [Головач 2007]. У роботі [Ferrete Sancho 2001] для покращення якості апроксимації запропоновано використання функції розподілу у вигляді комбінації двох функцій Зіпфа з різними показниками степеня.

Звичайно, використання комбінованих функцій з багатьма апроксимаційними параметрами дає можливість досягнути відмінної якості відтворення рангово-частотного розподілу слів. Проте велика кількість параметрів ускладнює інтерпретацію їх фізичного змісту. Метою ж даної роботи є пошук апроксимаційної функції, значення параметрів якої корелюють з реальними характеристиками текстового корпусу. Для практичного застосування показникових апроксимаційних функцій в системах аналізу текстового корпусу важливою є коректна інтерпретація їх параметрів.

Базова функція Лавалетті передбачає підгонку лише показника степеня s , який визначає нахил апроксимаційної кривої в діапазоні малих та середніх значень рангового числа k . Апроксимація розподілу слів з великим значенням рангу (Рис. 2) не потребує додаткового параметру, а забезпечується наявністю відношення $nk/(n-k+1)$ у випадку функції Лавалетті (5). Наведені вище характеристики показникової функції розподілу Лавалетті стали вирішальними у виборі її як базової для подальших модифікацій. Вибрана базова функція Лавалетті (5) все-таки не передбачає гнучкості апроксимаційної кривої в діапазоні малих значень рангового числа k . Пунктирна крива на Рис. 2 відображає функцію Лавалетті $f(k; 1.06, 12682)$.

Результати детального аналізу етапів модифікації показникових функцій рангово-частотного розподілу дозволили вибрати шлях вдосконалення базової функції Лавалетті (5) з метою її адаптації для апроксимації розподілу слів у текстовому корпусі природної мови. Запропонована нами модифікація функції Лавалетті

$$f(k; q, s, n) = [n(k+q)/(n-(k+q)+1)]^{-s} / \sum_{i=1}^n (i+q)^{-s} \quad (6)$$

передбачає додатковий параметр q для забезпечення гнучкості апроксимаційної кривої в діапазоні малих значень рангового числа k . Показник степеня s визначає кут нахилу кривої.

Суцільна лінія на Рис. 2 відображає результат апроксимації $f(k; 2.35, 1.06, 12682)$, отриманий з використанням модифікованої функції розподілу Лавалетті (6). Тестування запропонованої апроксимаційної функції (6) було проведено на текстових корпусах художнього та наукового стилів. Текстовий корпус художньої літератури загальною кількістю слів $N=2895547$ включав 17 творів різного жанру англійською мовою. До корпусу наукової літератури ввійшли 6 книг та 6 дисертаційних робіт англійською мовою різної тематики та загальною кількістю слів $N=1287323$.

Виявлене відхилення між кривими рангово-частотного розподілу слів у споріднених за тематикою текстах було пояснено авторами роботи [Le Quan Ha 2003] різними значеннями кількості окремих слів (n) в досліджуваних публікаціях. Розрахунки в даній роботі ми проводили, оперуючи нормованою частотою слів у рангово-ймовірнісній системі координат, щоби уникнути впливу кількості окремих слів (n) на значення апроксимаційних параметрів.

У процесі аналізу статистичних параметрів досліджуваних текстових корпусів художньої та наукової літератури виявлено, що нахил кривої розподілу слів у рангово-ймовірнісній системі координат не залежить суттєво від значення n , однак є відмінним для текстів різного стилю (Рис. 3). Така відмінність чітко прослідковується в розбіжності оптимального значення показника степеня s (6), яке виявляється близьким для текстів одного стилю. У випадку наукової літератури показник степеня s проявляє схильність до менших значень, що прослідковується у меншій швидкості спаду у відповідних кривих рангово-ймовірнісного розподілу (Рис. 3, криві 1, 1'). Розподіл слів у текстах художньої літератури (Рис. 3, криві 2, 2') характеризується більш різким зменшенням ймовірності вживання слова при збільшенні значення рангового числа k , що відтворюється більшими значеннями показника степеня s .

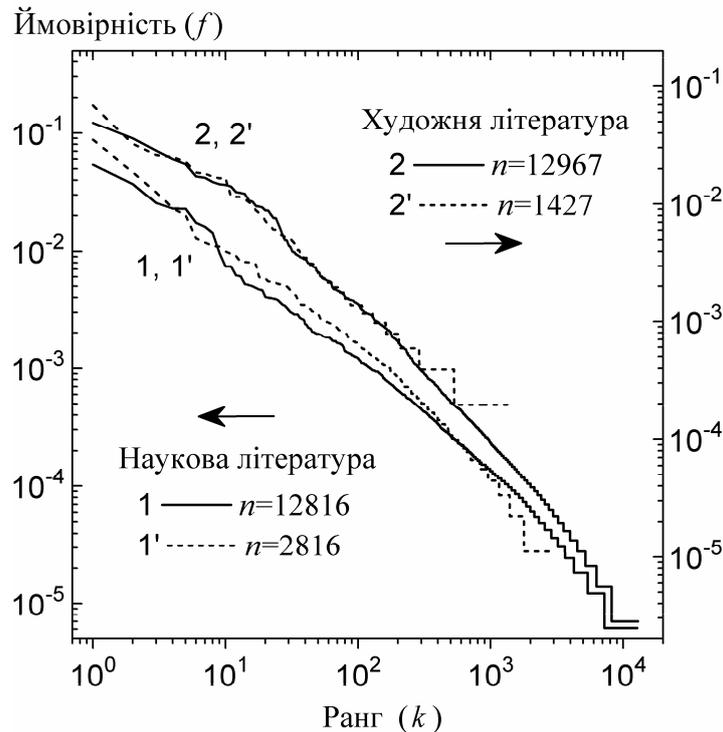

Рис. 3. Залежність кривої рангово-ймовірнісного розподілу слів від стилю та об'єму текстового корпусу.

Відмінність нахилу кривих рангово-частотного розподілу слів у текстових корпусах точних та гуманітарних наук також було виявлено в роботі [Wyllus 1974]. Як видно з Рис. 3, відмінність у нахилі кривих рангово-ймовірнісного розподілу слів для художньої та наукової літератури краще проявляється для текстів з більшою кількістю окремих слів (Рис. 3, криві 1, 2). Тому для перевірки достовірності виявленої відмінності кута нахилу кривих рангово-ймовірнісного розподілу слів (показника степеня s) для художньої та наукової літератури, нами проаналізовано сумарні текстові корпуси, які містили приблизно однакову кількість (≈ 40000) окремих слів.

На Рис. 4 представлені рангово-ймовірнісні розподіли слів у сумарних текстових корпусах та відповідні їм апроксимаційні криві, що описуються модифікованою функцією Лавалетті (6). Розподіл слів для сумарного корпусу наукової літератури (Рис. 4, трикутники) відтворюється функцією $f(k; 0.97, 1.003, 43688)$ (Рис. 4, штрихова лінія), а функція $f(k; 2.56, 1.152, 42653)$ (Рис. 4, суцільна лінія) добре узгоджується з розподілом слів у сумарному корпусі художньої літератури (Рис. 4, кружечки). Таким чином, підтверджено існування характеристичної відмінності показника степеня s для рангово-ймовірнісного розподілу слів (6) у текстових корпусах художньої ($s=1.152$) та наукової ($s=1.003$) літератури.

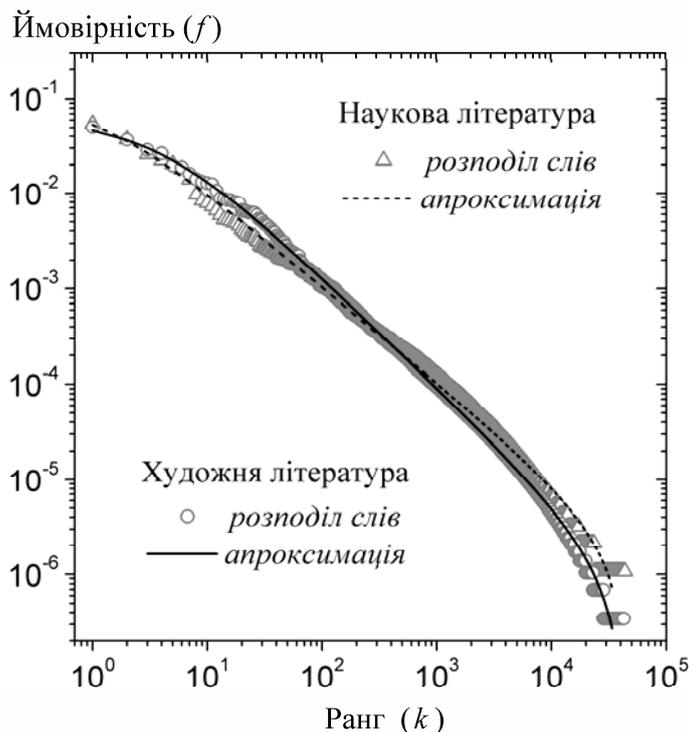

Рис. 4. Результати апроксимації рангово-ймовірнісного розподілу слів у сумарних текстових корпусах художньої та наукової літератури з використанням модифікованої функції Лавалетті.

Параметр q набуває відмінних оптимальних значень для художньої ($q=2.56$) та наукової ($q=0.97$) літератури, забезпечуючи відтворення кривих розподілу в діапазоні малих значень рангового числа k . Наявність параметра q в запропонованій апроксимаційній функції (6) дозволяє однозначно відтворити значення параметра s , що відображає кут нахилу кривої рангово-ймовірнісного розподілу слів у текстовому корпусі. Значення параметрів s та q модифікованої апроксимаційної функції Лавалетті (6) можуть відтворювати окремі характеристики текстового корпусу.

Висновки

Запропонована модифікація показникової функції Лавалетті дозволяє відтворити розподіл слів у текстовому корпусі природної мови.

Модифікована в даній роботі функція Лавалетті передбачає два апроксимаційні параметри (q , s), які забезпечують однозначне відтворення рангово-ймовірнісного розподілу слів. Апроксимація рангово-ймовірнісного розподілу слів з великим значенням рангу (k) забезпечується відношенням $nk/(n-k+1)$ і не потребує додаткового параметру у випадку функції Лавалетті. Для практичного застосування показникових апроксимаційних функцій в системах аналізу текстового корпусу важливою є коректна інтерпретація фізичного змісту їх параметрів.

В процесі аналізу статистичних параметрів досліджуваних текстових корпусів виявлена відмінність кута нахилу кривих рангово-ймовірнісного розподілу слів для художньої та наукової літератури. Показано, що у випадку наукової літератури показник степеня s в модифікованій функції Лавалетті набуває менших значень порівняно з випадком художньої літератури.

Література

- Головач 2007: Ю.Головач, В.Пальчиков, Лис Микита і мережі мови, Журнал фізичних досліджень, Том 11 №1, с.22-33, 2007.
- Estoup 1912: J.-B. Estoup, *Gammes sténographique. Recueil de textes choisis pour l'acquisition myethodique de la vitesse*, (Paris, Institut stenographique) 1912, 142 p., <http://torvald.aksis.uib.no/corpora/2002-2/0070.html>
- Ferrere Cancho 2001: Ferrere Cancho, Ramon, and Sole Ricard V., Two regimes in the frequency of words and the origins of complex lexicons: Zipf's law revisited, *Journal of Quantitative Linguistics*, Vol. 8, No. 3, pp. 165-173, 2001.
- Kuperman 2006: V. Kuperman, Productivity in the Internet Mailing List: A Bibliometric analysis, *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, Vol. 57, No. 1, pp. 51-59, 2006.
- Le Quan Ha 2003: Le Quan Ha, E. I. Sicilia-Garcia, Ji Ming and F. J. Smith, Extension of Zipf's Law to Word and Character N-grams for English and Chinese, *Computational Linguistics and Chinese Language Processing*, Vol. 8, No. 1, pp. 77-102, 2003.

Montemurro 2001: Marcelo A Montemurro, Beyond the Zipf-Mandelbrot law in quantitative linguistics, *Physica A*, Vol. 300, No.3-4, pp. 567-578, 2001.

Mandelbrot 1953: B. Mandelbrot, An Informational Theory of the Statistical Structure of Language. In *Communication Theory: Papers Read at a Symposium on "Applications of Communication Theory,"* edited by Willis Jackson, London: Butterworths, 1953, pp. 486-502.

Nemeth 2002: Geza Nemeth, Csaba Zainko, Multilingual statistical text analysis, Zipf's law and Hungarian speech Generation. *Acta Linguistica Hungarica*, Vol. 49, No. 3-4, pp. 385-405, 2002.

Popescu 2003: Ioan-Iovitz Popescu, On a Zipf's law Extension to Impact Factors, *Glottometrics* Vol. 6, pp. 83-93, 2003.

Simkin 2006: M. V. Simkin, V. P. Roychowdhury, Re-inventing Willis, 2006, <http://arxiv.org/abs/physics/0601192>

Simon 1955: Herbert A. Simon, On a Class of Skew Distribution Functions, *Biometrika* Vol. 42, No. 3-4, pp. 425-440, 1955.

Wyllys 1974: Ronald E. Wyllys, The measurements of jargon standardization in scientific writing using rank-frequency Zipf's curves. PhD. thesis, University of Wisconsin-Madison, 1974.

Zanette 2006: Damian H. Zanette, Zipf's law and the creation of musical context, *Musicae Scientiae*, Vol. 10, pp. 3-18, 2006.

Zipf 1949: G. K. Zipf, *Human Behavior and the Principle of Least Effort*. Cambridge, Mass.: Addison-Wesley, 1949.

In present work the optimal function for the approximation of word probability distribution in natural language is under a tentative search. The analysis of Zipf's rank-frequency distribution and its modifications is performed. The original Lavalette's law is modified to get the most accurate approximation for the natural language corpus. The latent semantic of fitting parameters in the modified Lavalette distribution function is suggested.

Keywords: Zipf's law, Lavalette's law, rank-frequency word distribution, text corpora of natural language.

Надійшла до редакції 14 вересня 2007 року.

Ілля Данилюк

ББК Ш 12=411.4*3

УДК 81'33

ЕЛЕКТРОННА БАЗА ДАНИХ ВИПАДКІВ ФОРМАЛЬНОГО СИНКРЕТИЗМУ: ЕТАПИ Й ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ

У статті розглядаються теоретичні засади, мета, методи й принципи укладання електронної бази даних випадків формального синкретизму, що була частиною дисертаційного дослідження автора. З'ясовуються кроки, що передували створенню бази в середовищі MS Access, конкретні приклади запитів, фінальний вигляд бази даних і перспективи її використання.

Ключові слова: синкретизм, база даних, форма, запит.

Активна увага до проблем автоматизації обробки текстової інформації, яка пов'язана, насамперед, з поступовим переходом від індустріального до інформаційного типу суспільства, поширенням потужних електронних носіїв інформації, зумовлює актуальність нашого дослідження. Крім того, необхідно вказати на дедалі серйозніше зацікавлення дослідників теоретичними і прикладними питаннями, пов'язаними із функціонуванням мовних одиниць, що мають синкретичну природу, оскільки функціонування останніх становить собою основну перешкоду формалізації й автоматизації обробки усного чи письмового мовлення.

Метою цієї статті є розкрити теоретичні засади, механізми, принципи, закладені в створену автором за час навчання в аспірантурі електронну базу даних, яка на значному лексикографічному матеріалі демонструє синкретичну природу кожної з майже 200 тис. оброблених лексем. Опрацювання такого обсягу даних стало можливим за умови використання сучасних інформаційних технологій, зокрема, інструменту MS Access.

1. Теоретичні засади роботи

Насамперед, термін *синкретизм* у наукових дослідженнях використовується як мінімум у двох значеннях: 1) збіг функціонально різних граматичних категорій і форм в одній формі, наприклад, відмінковий синкретизм; 2) поєднання (синтез) диференційних структурних і семантичних ознак одиниць мови, що протиставляються одна одній в системі мови і пов'язані явищами перехідності.

Причиною появи синкретичних явищ є два процеси: а) процес *переходу* явищ з класу *A* до класу *B*, що супроводжується послабленням, а потім втратою ознаки *A* й одночасно появою і посиленням ознак *B*, у результаті чого клас *B* поповнюється новими одиницями (типові приклади на ґрунті української мови – субстантивізація, ад'ективізація тощо); б) процес взаємодії, взаємовпливу явищ класів *A* і *B*, у результаті чого з'являється особливий клас *C* (типові приклади на ґрунті української мови – поява таких форм, як інфінітив,

дієприкметник, дієприслівник). Очевидно, ці процеси близькі між собою і різниця між ними залежить від того, визнавати або не визнавати як окремий клас С.

Вивченням *перехідності* як основної причини появи синкретизму свого часу займалися В.В.Бабайцева, А.Я.Баудер, Л.В.Борте, Н.А.Каламова, Є.М.Сидоренко, Т.С.Тихомирова та ін. Це явище характеризується універсальністю, бо функціонує на різних ярусах мовної системи. Виділяються перехідні процеси на фонетико-фонологічному рівні (*нейтралізація*), на рівні морфеміки (встановлюються ядерні й синкретичні морфемі, перехідні утворення, наприклад, *-ти* в інфінітиві – як суфікс і „застигле закінчення”), у сфері лексики (пор. можливість градуйованого вираження міри якості для якісних прикметників: *дуже молодий – порівняно молодий – не молодий, не старий – порівняно старий – дуже старий*), на морфологічному рівні (тут зона синкретизму виникає внаслідок взаємодії частин мови: прикметники ↔ іменники, іменники ↔ прислівники тощо), і лексико-граматичних розрядів: власна ↔ загальна назва іменниках, якісні ↔ відносні прикметники тощо), на рівні синтаксису (синкретизм виникає у зв'язку із взаємодією простих і складних речень та їхніх різновидів, членів речення).

Процеси перехідності і взаємодії між одиницями мови в історичній перспективі мали неоднакове термінологічне позначення: *транспозиція* (Ш.Баллі), *трансляція* (Л.Теньєр), *деривація* (Є.Курилович, О.С.Кубрякова), *трансформація* (В.М.Мігірін, М.Ф.Лукін), *субституція* (М.Ф.Лукін), *конверсія*, *перехід однієї частини мови в іншу* тощо. Найчастіше використовується термін *транспозиція* (В.В.Шигуров, Ю.С.Степанов, Л.В.Борте, М.Г.Меркулова, Р.М.Гайсіна).

Розгляд синкретизму в широкому розумінні охоплює значний спектр явищ, що демонструють поєднання різнорівневих мовних ознак і доступні для дослідження в опозиційних парах мовних одиниць. У зв'язку з цим ми пропонуємо розмежовувати три *рівні* синкретизму відповідно до усталеної структури мовної системи: *формальний, функціональний і семантичний*.

Одиниці першого з цих ярусів, які саме є предметом розгляду у статті, характеризуються спільністю (збігом) формального вираження. Синкретизм у розумінні загальномовного явища включає лексичну і граматичну омонімію як видові поняття. Слід уточнити, які саме одиниці виступають омонімічними у випадку так званого відмінкового синкретизму – збігу у процесі розвитку мови різних відмінкових грамем в одній формі. Звернемо увагу, що йдеться про омонімію флексії; однак якщо застосувати це тлумачення до проблеми автоматизованого морфологічного аналізу, то є доведеним факт, що сама по собі флексія ніколи не виступає достатнім діагностичним контекстом, тобто потрібно розглядати не тільки закінчення слова, а й послідовно суфікс, корінь і навіть префікс, а також найближчий контекст, щоб з'ясувати, до якої частини мови належить слово і які конкретні градеми в ньому виражені. З огляду на це пропонується тлумачити відмінковий синкретизм саме як омонімію словоформ, а не закінчень. Відповідно, одиницею цього рівня й основним елементом автоматизованого опрацювання тексту є *синкретична форма*.

Функціональний та семантичний рівні, які не є предметом розгляду в цій статті й не представлені в базі даних, детально аналізуються в [3].

Поряд з розмежуванням рівнів синкретизму в аспекті виділення частин мови й граматичних категорій пропонуємо виокремлювати певні *різновиди* синкретизму. До них належать, зокрема:

1) *внутрішньочастиномовний* – об'єднує одиниці однієї частини мови й розподіляється на:

а) *внутрішньокатегорійний*: випадки, коли формальний, функціональний або семантичний рівні синкретизму реалізуються в межах однакового набору грамем у словоформах. Наприклад, до цього різновиду зараховуються вияви функціонально-семантичного синкретизму, що реалізується у вираженні грамем словозмінних категорій відмінка і числа іменника однією формою: *барлогу, барлога* (Р.в. одн.), *батьку, батькові* (Д.в. одн.);

б) *міжкатегорійний*: випадки, коли формальний, функціональний або семантичний рівні синкретизму реалізуються в межах неоднакового набору грамем у словоформах. Зокрема, це вияви формально-семантичного синкретизму, у яких задіяні категорії відмінка, числа і роду іменника: *Кум, а за ним і кума вийдуть з намета, обнімуться, білі, і — в Десну. А ми — в намет. В наметі за матрацом у кума лежать ковбаси* (М.Вінграновський);

2) *міжчастининомовний* – об'єднує одиниці різних частин мови й характеризується набуттям або втратою синкретичними одиницями окремих граматичних категорій: *Батько вчителював, а зараз директорує в середній школі містечка* (В.Яворівський); *Вчитель і та (в ботах) жінка сіли на двоколку, вона взяла віжки, і замурзаним коником, завбільшки з горобця, покотили на Забари* (М.Вінграновський).

Отже, ми пропонуємо розглядами омонімію (збіг двох різних лексичних або граматичних значень в одній формі) як різновид синкретичних явищ (дивіться про це детальніше в [5]).

Другим теоретичним аспектом, на який ми спиралися при створенні бази даних, є чотирикомпонентна система частин мови [4]. Подібна модель пропонувалася І.Р.Вихованцем [2], С.К.Шаумяном [8] та ін. дослідниками. Ми пропонуємо виділяти:

І. Ядро системи частин мови, що охоплює базові семантико-граматичні класи слів, які характеризуються повним спектром оригінальних частиномовних критеріїв і виразною психолінгвістичною частиномовною природою. До ядра належать *іменник і дієслово*.

II. Периферія, до якої належать класи слів, граматичні категорії яких або транспоновані (*прикметник*), або значною мірою нівельовані (*прислівник*).

III. Зона субкатегорій, класів, основною ознакою яких є невиразність частиномовних характеристик і/або входження до інших класів, наявність транспонованих граматичних категорій, невисока кількісна репрезентативність. До таких належать субкатегорії *числівника*, семантико-функціональним стрижнем якої є вказівка на кількість, і *займенника*, функціональним стрижнем якої є вказівка на особу, предмет або ознаку.

Вказані теоретичні засади (формальний аспект синкретизму мовних одиниць, чотирикомпонентна система частин мови) зумовили як початкову структуру електронної бази даних (далі ЕБД), так і методи її наповнення й аналізу.

2. Стратегія, мета й методи обробки ЕБД

Вихідним матеріалом для створення ЕБД був електронний словник серії «АБВ: Словники України». На його основі побудовано чотири таблиці:

- 1) «Іменники». Список полів таблиці включає поля: а) «код» (унікальний номер кожної одиниці у всій базі, тип поля числовий), б) окремі поля для всіх відмінкових і числових словоформ іменника (причому в кожному полі може бути тільки одна словоформа, а наявність варіантів зумовила створення окремих полів з іменами «Рв_одн_1», «Рв_одн_2»¹ тощо; тип поля – текстовий, усього 35 полів), в) «рід» (текстове поле). До класу іменників включені всі одиниці, які мають подібну парадигму (окремі займенники й числівники);
- 2) «Дієслова». Список полів таблиці включає поля: а) «код»; б) «вид» (текстове поле); в) окремі поля для всіх словоформ на позначення граєм словозмінних категорій дієслова (усього 65 полів);
- 3) «Прикметники». Список полів таблиці включає поля: а) «код»; б) окремі поля для всіх відмінкових, числових, родових словоформ прикметника (текстове поле; усього 47 полів). До класу прикметників включені всі одиниці, які мають подібну парадигму (окремі займенники й числівники, дієприкметники);
- 4) «Прислівники». Список полів таблиці включає поля: а) «код»; б) «слово» і «слово2» (текстові поля, що містять одиницю і її варіант). До класу прислівників включені всі одиниці, які мають подібну природу (окремі займенники й числівники, дієприслівники).

Наступним кроком було формування стратегії й мети обробки цих таблиць. Завданням було для кожної з лексем отримати таку інформацію: яким є її статус із погляду 1) внутрішньочастининомовного внутрішньокатегорійного синкретизму (які словоформи в межах лексеми збігаються); 2) внутрішньочастининомовного міжкатегорійного синкретизму (які словоформи однієї лексеми збігаються зі словоформами іншої лексеми, що належить до тієї ж частини мови); 3) міжчастининомовного синкретизму (які словоформи лексеми збігаються зі словоформами іншої лексеми, що належить до іншої частини мови). Було створено додаткові поля²: а) у таблиці «Іменники» – «nton» (для першого завдання), «nto2n» (для другого завдання), «ntov», «ntopk», «ntops» (для третього); б) в таблиці «Дієслова» – «vtov», «vto2v», «vton», «vtopk», «vtops»; в) у таблиці «Прикметники» – «pktopk», «pkto2pk», «pkton», «pkto», «pktops»; г) у таблиці «Прислівники» – «pstops», «psto2ps», «pston», «pstov», «pstopk». Усі поля мають тип «поле MEMO», тобто можуть містити текстові ланцюжки значної довжини. Передбачалося, що у відповідне поле для кожної лексеми буде внесено запис, який визначатиме її синкретичний статус у кожному з аспектів. Для цих записів було розроблено спеціальну систему символів.

Заповнення полів здійснювалося з використанням запитів, а саме запитів на оновлення. Наприклад, об'єктом запиту для поля «nton» була таблиця «Іменники» та її копія. Алгоритм виконання пошуку такий:

- 1) оскільки пошук здійснюється в межах однієї лексеми, зв'язком відповідності були з'єднані поля «код» (нагадаємо, у цьому полі міститься унікальний для кожної лексеми номер) в обох таблицях;
- 2) спершу шукалися лексеми, у яких усі словоформи ідентичні, тобто невідмінювані одиниці. Для цього зв'язком відповідності були з'єднані поля «Нв_одн» у першій таблиці та всі поля у другій;
- 3) з метою відсіювання вже опрацьованих лексем було створене поле «done». Для неопрацьованих лексем воно залишалося порожнім;
- 4) умова запиту мала такий вигляд:

Поле:	nton	done
Обновление:	[іменники]![nton]="spl1234567"	[іменники]![done]="d"
Условие отбора:		Is Null
Или:		

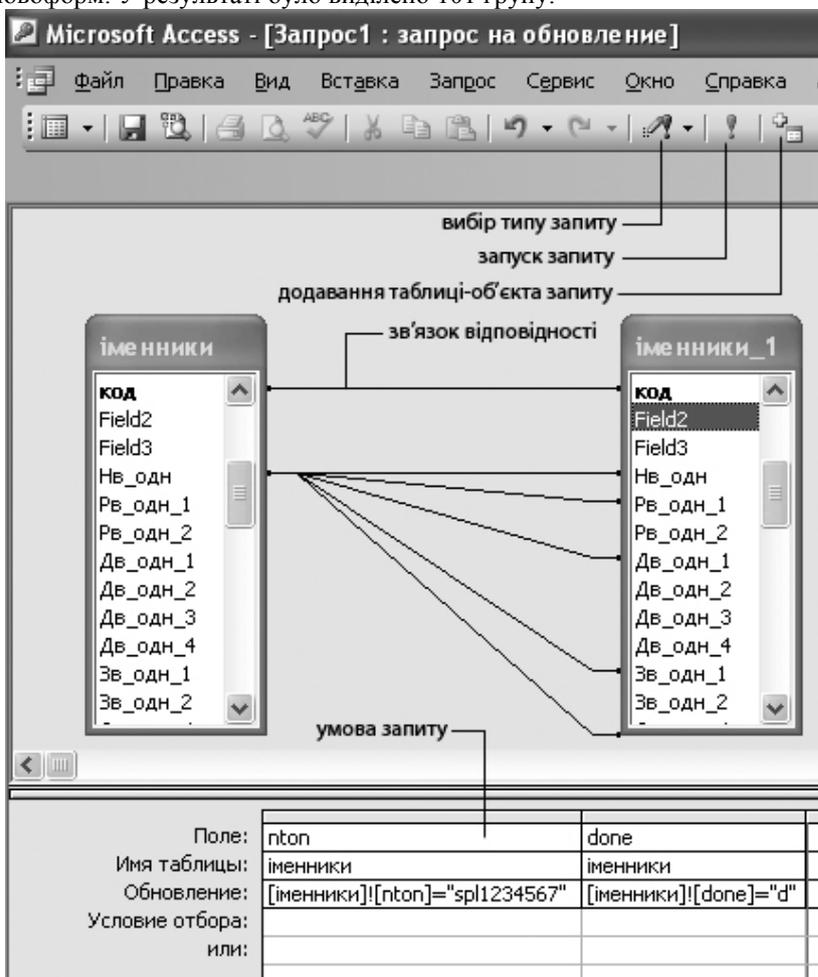
Розшифрування цього конкретного запиту є таким: якщо в межах однієї лексеми збігаються словоформи називного відмінка однини й усіх інших відмінків, то в поле «nton» записується код «spl1234567» («однина й

¹ Кількісно поля представлені так: 1 поле – для Н.в. одн.; 2 поля – для Р.в., З.в., О.в., К.в. одн., Н.в., Д.в., З.в., М.в., К.в. мн.; 3 поля – для Р.в., О.в. мн.; 4 поля – для Д.в. одн.; 6 полів – для М.в. одн.

² В іменах цих полів використовувалася змішана символіка: n – іменник, v – дієслово, pk – прикметник, ps – прислівник, to – вказівка напрямку «від – до».

множина для всіх семи відмінків»). Крім того, здійснюється перевірка, чи не була лексема вже опрацьована – вибираються тільки ті, у яких поле «done» порожнє; після запити в нього вноситься позначка «d» («оброблено»). У результаті виконання запити знайдено 224 лексеми.

Далі крок за кроком за допомогою подібних запитів групуються всі лексеми – від випадків максимального збігу словоформ. У результаті було виділено 101 групу.

Мал. 1. Вигляд вікна конструктора запити в MS Access

Інакшим є алгоритм заповнення поля «nto2n», яке повинне містити інформацію про збіг словоформ конкретної лексеми зі словоформами інших іменникових одиниць. Об'єктом запити для цього поля є таблиця «Іменники» та її копія. Оскільки пошук омонімічних словоформ повинен здійснюватися в межах різних лексем, в умові запити вказано, що значення полів «код» у двох таблицях має бути різним. Далі крок за кроком здійснювався пошук: зв'язком відповідності послідовно з'єднувалися поля таблиць, починаючи з «Нв_одн» - «Нв_одн». Умова запити мала такий вигляд:

Поле:	nto2n
Имя таблицы:	Іменники
Обновление:	[іменники]![nton]=[іменники]![nton]+"s1s1I"
Условие отбора:	
Или:	

Розшифрування цього конкретного запити є таким: якщо в межах однієї лексеми збігаються словоформи називного відмінка однини, то до поля «nton» додається (при збереженні його попереднього наповнення) код «s1s1I» (І у цьому випадку використовується для формального й візуального розмежування сусідніх кодів).

Поле:	код
Имя таблицы:	Іменники
Обновление:	
Условие отбора:	Not Like [іменники_1]![код]
Или:	

Розшифрування цього конкретного запити є таким: значення полів «код» у двох таблицях має бути різним, щоб зумовити пошук у різних лексемах.

Після виконання запиту для всіх полів зі словоформами (від «Нв_одн» до «Кв_мн_2») поле «nto2n» для кожної лексеми набуває певного вигляду, наприклад:

«абазинець» – «s6s3Is6s6Ipl1s3Ipl1s6Ipl7s3Ipl7s6I»

Розшифрування: у лексемі «абазин» зі словоформами інших іменникових словоформ збігаються словоформи М.в. одн. із Д.в.одн. (лексемі *абазинець* – *абазинка*); М.в. одн. з М.в. одн.; Н.в. мн. з Д.в. одн.; Н.в. мн. з М.в. одн.; К.в. мн. з М.в. одн.; К.в. мн. з М.в. одн.

У результаті було виділено 1427 груп.

Нарешті, для заповнення полів «ntov», «ntopk», «ntops» були створені окремі запити, об'єктами яких були таблиці «Іменники» і «Дієслова», «Прикметники» й «Прислівники» відповідно. Алгоритм пошуку аналогічний до попереднього, за винятком того, що не перевірялося поле «код», оскільки лексеми в таблицях не повторюються.

3. Перспективи використання ЕБД

Проблема автоматичного опрацювання тексту є достатньо розробленою як у теоретичному, так і практичному аспекті (у вигляді дослідницьких або комерційних розробок), однак від того не менш актуальною. Серед інших виділено два взаємопов'язані аспекти такого опрацювання: автоматичний морфологічний аналіз словоформ та автоматичний морфологічний синтез. Основною метою першого є отримання вичерпної морфологічної інформації про конкретну словоформу в тексті (її початкову форму (*лематизація*), приналежність до граматичного класу й підкласу), основною метою другого – генерація всіх можливих словоформ для конкретної лексеми зі словника. Описано різні методи та алгоритми таких видів аналізу й синтезу (див. про це в [6; 7]), створено чимало комерційних та експериментальних систем, які працюють як у складі систем автоматичного перекладу (Proling Office 5), так і в складі пошукових систем (наприклад, Яндекс-Dict; www.comptek.ru/alta.html).

Створена нами ЕБД може бути використана, насамперед, для оптимізації алгоритмів морфологічного синтезу на основі словника лексем. Прискорення виконання алгоритму може бути досягнуте за рахунок урахування інформації про синкретизм окремих словоформ: на кожному кроці алгоритму генеруються не одна, а відразу кілька омонімічних словоформ. Наприклад, парадигма прикметника *абажурний* включає 24 (з урахуванням кличного – 28) словоформ; з них синкретичними є 11, тобто реально потребують генерування тільки 13 (це майже вдвічі зменшує час, необхідний для створення всієї парадигми). І хоча останнім часом вагомим аргументом проти використання ускладнених, але оптимізованих алгоритмів автоматичного опрацювання текстів є значна потужність і великий обсяг пам'яті сучасних комп'ютерів (надзвичайно швидко виконуються навіть громіздкі й надлишкові алгоритми), однак проблема економії часу й ресурсів залишається актуальною для мобільних пристроїв, на яких у перспективі можуть використовуватися системи автоматичного морфологічного синтезу.

Інший аспект використання створеної ЕБД якраз зорієнтований на системи з високою швидкодією та великим обсягом оперативної пам'яті. Пропонуємо таку узагальнену послідовність автоматичного морфологічного аналізу (наприклад, для систем автоматичного перекладу, перевірки правильності розпізнавання мовлення тощо):

1. У пам'яті комп'ютера зберігається словник лексем, який за обсягом може наблизитися до тезауруса. У ньому, крім самої лексеми (початкової форми), зберігається інформація для генерації її парадигми (з урахуванням синкретизму словоформ);

2. Комп'ютер генерує парадигму для кожної лексеми й зберігає їх в оперативній пам'яті (безумовно, її обсяг повинен бути досить значним). Саме на цьому етапі економія часу, що досягається за рахунок використання інформації про синкретизм словоформ, стає суттєвою;

3. У процесі автоматичного морфологічного аналізу тексту комп'ютер порівнює кожне машинне слово з усіма словоформами, що зберігаються в оперативній пам'яті, й пропонує варіанти його аналізу.

Отже, у такій моделі присутні й аналіз, і синтез, що робить її універсальною для різних прикладних завдань. Серед переваг такого методу можна виділити простоту пошуку, відсутність необхідності поділу аналізованого машинного слова на (квазі)основу й (квазі)флексію, процедурний підхід, що робить обсяг вихідної бази порівняно невеликим.

На основі створеної бази даних готується до друку словник.

Узагальнюючи все сказане, підсумуємо, що створенню електронної бази даних передують визначення мети її створення, підготовка вихідного матеріалу, наступними етапами є розробка й реалізація методів його опрацювання, і нарешті, аналіз отриманих результатів. ЕБД випадків формального синкретизму для вельми репрезентативного пласту української лексики дозволяє виділити великі групи лексем, автоматичне опрацювання яких (зокрема, автоматичний морфологічний аналіз і синтез) може бути оптимізоване за рахунок використання «лаконічніших» алгоритмів.

Література

1. Бабайцева В.В. Явления переходности в грамматике русского языка. – М.: Дрофа, 2000. – 640 с.
2. Вихованець І.Р. Частины мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.

3. Данилюк І.Г. Еволюція поглядів на частиномовний синкретизм // X міжнародна конференція по функціональній лінгвістичній «Функціонування російського і українського мов в епоху глобалізації»: Зб. наук. трудов. – Ялта: Доля, 2003. – С. 91-92

4. Данилюк І.Г. Проблема класифікації частин мови: досягнення і перспективи // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту / Науковий вісник Херсонського державного університету: Лінгвістика: Збірник наукових праць. Випуск I. – Херсон: Видавництво Херсонського держ. ун-ту, 2005. – С. 70-77.

5. Данилюк І.Г. Типологія рівнів синкретизму і класифікація синкретичних одиниць у частиномовному аспекті / Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 14 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 58-64.

6. Карпіловська Є.А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2003. – С. 123-133.

7. Марчук Ю.Н. Комп'ютерна лінгвістика. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – С. 60-70.

8. Шаумян С.К., Соболева П.А. Основи породжуючої граматики російського мови: Введення в генотипическі структури. – М., 1968.

Theoretical principles, purpose, methods and principles of building of electronic base of these cases of formal syncretism are examined in the article, that was a part of author dissertation research. Steps which preceded the creation of base in MS Access, concrete examples of queries, final type of database and prospect of its use are turned out.

Keywords: syncretism, database, form, query.

Надійшла до редакції 4 вересня 2007 року.

Татьяна Казакова

ББК 81.2 Рус - 5

81.2 Нем - 5

УДК 811.112.2'373

НАЦИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА КОНЦЕПТОСФЕРЫ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА СКВОЗЬ ПРИЗМУ РУССКОГО

Статтю присвячено визначенню ступеня близькості концептосфер німецької, російської і романських мов за методом, запропонованим В. Т. Титовим. Авторка прагне також виявити німецьку національно специфічну лексику.

Ключові слова: картина світу, концептосфера, семантична близькість, специфічна лексика.

Когнітивна лінгвістика ввела в научний обиход такі категорії як концепт і концептосфера, с помощью которых стало возможным говорить о процессе усвоения и обработки информации посредством языковых знаков. Еще В. Гумбольдт отмечал существование «внутренней формы» национального языка, существование «народного духа». А. А. Потебня перевел обсуждение этой проблемы в рамки изучения связи между языком и мыслью. Сегодня стал неоспоримым факт, что связь между культурой народа и его языком устанавливается в мышлении народа. Таким образом, в каждом естественном языке отражается определенный способ восприятия мира, навязываемый в качестве обязательного всем носителям языка. «В способе мыслить воплощается цельная коллективная философия, своя для каждого языка...» [Апресян 1995, с. 62]. В когнитивной лингвистике выделена концептуальная картина мира, она является итогом всего процесса познания, конечным результатом мыслительной обработки информации об окружающем мире, формой объективного отражения действительности в идеальном мире человеческого сознания. Концептуальная картина мира существует в виде концептов, образующих концептосферу народа, а язык является средством фиксации и выражения концептуальной картины мира.

Концептосфера определенного языка – совокупность концептов и стереотипов сознания, которые задаются культурой. Процесс концептуализации направлен на выделение минимальных содержательных единиц человеческого опыта, структур знания, он приводит к образованию концептов, концептуальных структур и всей концептуальной системы в психике человека. Слово «концепт» является калькой латинского *conceptus*, что обозначает буквально «понятие, зачатие». Концепт содержит, во-первых, общую идею явлений данного ряда в понимании определенной эпохи и, во-вторых, этимологические моменты, проливающие свет на то, каким образом общая идея «зачинается» во множестве конкретных, единичных явлений. Концепт всегда представляет собой часть целого, несущую на себе отпечаток системы в целом. Специалистами по системным исследованиям отмечается, что при исследовании объекта, являющегося элементом системы, этот элемент описывается не «как таковой», а с учетом его «места в целом». Мы придерживаемся этой точки зрения и,

располагая электронной базой данных двуязычного немецко-русского словаря, стремимся к сравнению концептосфер немецкого и русского языков.

По словам В. В. Налимова [Налимов 1979, с. 214] количество толкующих слов в словарной статье двуязычного словаря можно использовать в качестве характеристики содержательной стороны толкуемого слова. В. Т. Титов предложил рассматривать эту величину и как меру близости концептосфер двух языков. Например, если одному слову немецкого языка соответствует одно слово русского языка в метаязыковой части немецко-русского словаря, то это означает, что оба языка членят семантическую сферу сходным образом, формируя тем самым сходные концепты. Но если для толкования немецкого слова требуется несколько русских слов, то это указывает на отсутствие аналогичного концепта в русском языке. Значит, чем меньше русских слов требуется для истолкования значений немецких слов, тем ближе их концептосферы, и наоборот, чем больше русских слов требуется для истолкования значений немецкого слова, тем дальше находятся друг от друга эти концептосферы.

В двуязычном немецко-русском словаре столько значений немецких слов, сколько дефиниций на русском языке. Мерой близости концептосфер двух языков станет среднее количество русских слов в дефиниции. В. Т. Титов называет эту величину коэффициентом семантической удаленности (КСУ) двух языков.

С целью вычисления КСУ для немецкого и русского языков мы получаем данные о количестве дефиниций в двуязычном словаре и их распределении по количеству слов в дефиниции.

Нам также необходимо выяснить общее количество слов во всех дефинициях, что получается после умножения чисел первого столбца на числа второго.

Таблица 1

Распределение дефиниций в немецко-русском словаре по размерности (количеству дефиниций и слов в них)

Кол-во слов в дефиниции	Кол-во дефиниций	Сумма слов
11	1	11
10	5	50
9	7	63
8	10	80
7	58	406
6	146	876
5	298	1490
4	1065	4260
3	2859	8577
2	8816	17632
1	11290	11290
Всего	24555	44735

Имея все необходимое для вычисления немецко-русского КСУ по формуле:

$$КСУ = D : Q,$$

где D – сумма всех слов во всех дефинициях; Q – количество всех дефиниций в данном словаре, мы вычисляем значение коэффициента семантической удаленности немецкого языка от русского, он равняется 1,82.

Для большей наглядности получаемых результатов, мы прибегаем к представлению данных КСУ по романским языкам, полученных В. Т. Титовым.

Таблица 2

Распределение романских и немецкого языков в зависимости от возрастания их семантической удаленности от русского языка

Румынский	Португальский	Испанский	Французский	Немецкий	Итальянский	Латинский
1,51	1,52	1,57	1,73	1,82	1,99	4,11

Подробный анализ значений КСУ современных романских языков и латинского представлен в работе В. Т. Титова. Близость концептосферы немецкого языка к русскому естественно не превышает румынской, но как четко прослеживается историческая близость Германии, Франции и Италии.

Мы же сосредотачиваем наше внимание на немецком языке. Во-первых, как видно из таблицы 2, немецкий язык вписывается в версию об удаленности территории распространения языка от территории России. Во-вторых, немецкий язык относится к другой подгруппе индоевропейских языков, представляя германскую группу. Мощнейшими факторами формирования концептосфер естественных языков являются история, религия и идеология. Исходя из этого, можно сделать вывод, что немецкая история, идеология и религия находятся в более ощутимом удалении от русской, нежели румынская, португальская, испанская и французская. Отсутствует в перечне факторов соприкосновения двух культур и психология пограничья.

Что касается сходства исторических судеб народов, мы не находим сходств внешних условий исторического бытия и обусловленного им сходства социальных процессов и национальных характеров. Исторически, воинствующая политика немцев, направленная на завоевание, в корне отличается от русской, направленной большей частью на отвоевывание своих земель и избавление от нашествий и давлений извне.

В работе В. Т. Титова проводится сравнение по рассматриваемому параметру романских языков между собой. Мы вводим в таблицу данные по немецкому языку для обеспечения сопоставимости (по причине различий в объемах словарей) не в абсолютных, а относительных величинах.

Таблица 3

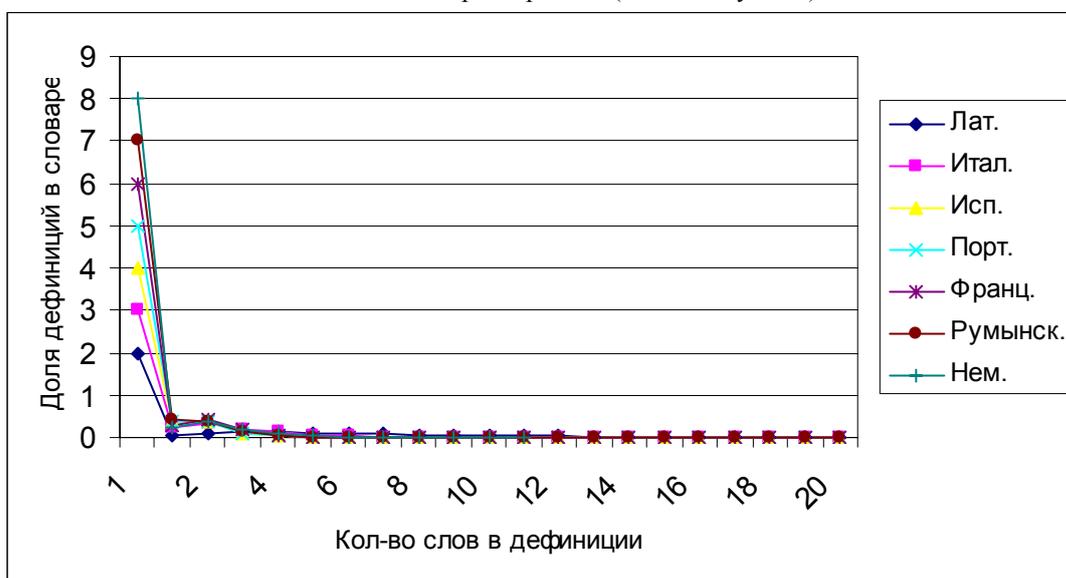
Зависимость доли дефиниций от их размерности (количества слов)
в романско-русских и немецко-русском словарях

Слов 1	Лат. 2	Итал. 3	Исп. 4	Порт. 5	Франц. 6	Румынск. 7	Нем. 8
1	0,03256	0,229238	0,383087	0,400307	0,279939	0,415596	0,252375
2	0,107193	0,307378	0,376311	0,396622	0,427871	0,363906	0,394143
3	0,132881	0,190645	0,117466	0,117466	0,176178	0,134908	0,191729
4	0,139123	0,132006	0,058636	0,047601	0,063121	0,045464	0,095227
5	0,110134	0,060685	0,022151	0,018426	0,020176	0,019767	0,033307
6	0,101912	0,03382	0,019154	0,00737	0,0147	0,008895	0,019582
7	0,076464	0,017501	0,010489	0,005912	0,005548	0,006918	0,009076
8	0,057558	0,009819	0,005733	0,000614	0,003459	0,001581	0,001788
9	0,049155	0,006137	0,004105	0,000691	0,00454	0,00089	0,001408
10	0,043814	0,004091	0	0,002303	0,000721	0,000988	0,001118
11	0,034991	0,0035	0	0,001689	0,000793	0,001087	0,000246
12	0,024488	0,002182	0,001564	0	0,001729	0	
13	0,018336	0,002364	0	0,000998	0	0	
14	0,017225	0,000636	0	0	0	0	
15	0,014404	0	0	0	0	0	
16	0,011043	0	0	0	0	0	
17	0,009183	0	0	0	0,001225	0	
18	0,008103	0	0	0	0	0	
19	0,005132	0	0	0	0	0	
20	0,006002	0	0,001303	0	0	0	

В следующем графике достигается большая наглядность.

Рисунок 1.

Распределение дефиниций в романско-русских и немецко-русском словарях по их размерности (количеству слов)

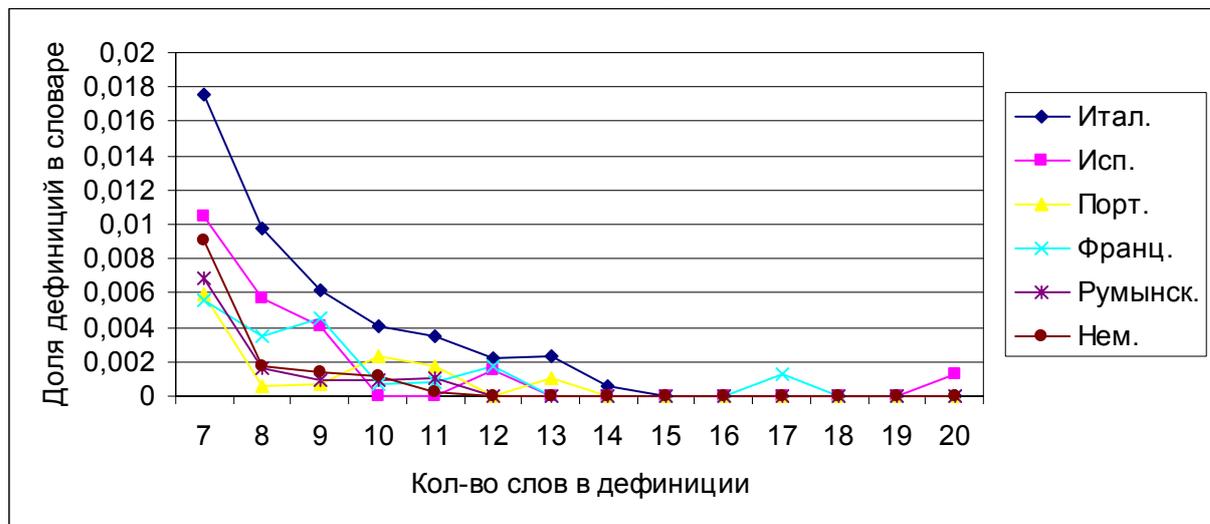

Для близости концептосфер самыми характерными являются дефиниции, состоящие из одного слова. По доле таких дефиниций романские языки расположены в том же порядке, что и по величине КСУ. Эту тенденцию сохраняет и немецкий язык. Немаловажным показателем является и соотношение дефиниций с одним и двумя словами: если доля дефиниций с двумя словами меньше, чем доля дефиниций с одним словом, концептосферы языков имеют меньше общего, обратные же пропорции говорят об обратном. По этому показателю немецкий язык продолжает отстаивать свою «концептуально отдаленную» позицию от русского языка, ведь доля дефиниций с одним словом почти в полтора раза меньше, чем доля дефиниций с двумя словами.

Значения четырех романских языков и немецкого сближаются уже в точке 5 (слов в дефиниции), итальянский сближается с остальными в точках, соответствующих величинам 8-9. Превышая границу 8 слов, дефиниция отражает национальное своеобразие. Для извлечения максимальной пользы графика, убираем из рассмотрения латинский язык, занимающий и без того особое положение, и укрупним план рассмотрения до 7 слов в дефиниции.

Рисунок 2.

Зависимость доли дефиниций в словарях от их длины (7-20 слов)

В точке, соответствующей 8 словам в дефиниции, в поведении языков заканчивается сходство. Каждый язык начинает вести себя «по-своему». Этот параметр количества слов в дефиниции позволяет выделить лексику с национальной спецификой, т. е. чем больше слов требуется для передачи смысла немецкого слова, тем более специфична семантика этого слова.

Перейдем к проверке теоретических предположений, выделяя слова немецкого языка, толкуемые более чем восемью словами русского.

Для толкования значения немецкого наречия *jeweils* требуется 11 русских слов: *каждый раз; в каждом случае; смотря по обстоятельствам; по мере надобности*. Немецкое наречие состоит из существительного *Weile f* некое время и союза *je* в зависимости от, смотря по, что объясняет и его перевод на русский язык, где не оказалось такого универсального наречия, подходящего для перевода слова.

Местоимение *woran* является в немецком языке производным от слияния предлога *an* и относительного местоимения *was*, обычного явления в немецком языке, дающего широкий спектр употребления. Местоимения с таким спектром в русском языке не оказалось, что и доказывается пространством перевода немецкого слова.

Непереходный глагол *fahren*, этимологически обозначавший передвигаться, ехать на телеге, и с течением времени вмещавший в себя все больше значений передвижения, отразился в русской дефиниции во всей широте: *ездить, ехать; плыть (на судне); кататься (на лодке, на санях)*.

Классический пример немецкого сложного слова *Kuendigungsfrist* естественно вызвал сложности в русском переводе, где должны присутствовать как минимум два существительных с предлогом, а если семантически немецкое слово оказалось шире одного русского концепта, авторам словаря пришлось прибегнуть и к расширению дефиниции: *срок расторжения договора; срок подачи заявления об увольнении с работы*.

Неопределенное местоимение *beide* оба, обе; и тот и другой, и та и другая относится в немецком языке ко всем родам. Ограниченность русского концепта заключается в грамматическом уточнении, что и проявляется в дефиниции.

Пространность перевода прилагательного *kündbar* связана с широкой семантикой немецкого глагола *kündigen* отменять, расторгать; денонсировать (договор, соглашение); увольнять (кого-л.); заявлять об уходе с работы, что доказывает отсутствие соответствующего лексикализованного концепта в русском языке.

Концепт, обозначаемый местоимением *aufeinander* в немецком языке, соответствует русскому *друг на друга*, с тем отличием, что немецкий вариант вмещает больше выразительных возможностей, объединяя в себе несколько русских концептов: *друг на друга*; *друг на друге*; *один за другим*.

Для истолкования прилагательного *braun* потребовалось 9 русских слов: *коричневый*; *смуглый*; *загорелый*; *каштановый (о волосах)*; *карий (о глазах)*, что объясняется сложной структурой немецкого концепта коричневого цвета, вмещающего столь различные интерпретации в зависимости от соотносительности с предметом.

Существительным *Mine f* в русском языке можно назвать *грифель (для карандаша)*; *стержень с пастой (для шариковых авторучек)*, и это показательно в том отношении, что два различных концепта для русскоговорящего объединены для немца в одном слове.

Особого внимания заслуживают и некоторые слова, для объяснения которых потребовалось не менее 7 слов (именно после точки 7 кривая немецкого языка делает резкий скачок). Здесь показательными являются слова *beurteilen vt судить (о чём-л., о ком-л.)*; *оценивать, расценивать (что-л.)*; *standhalten vi устоять (перед чём-л.)*; *оказаться состоятельным (напр. об утверждении)*; *zurechtmachen vt приготавливать (напр. еду), приводить в порядок (напр. причёску)*; *Versager m отказ (механизма и т. п.)*; *авто пропуск зажигания (у двигателя)*; *gesundschreiben vt признать кого-л. здоровым*; *выписать на работу после болезни*; *Fuenfer m пять, пятёрка (тж. низшая оценка в школе)*, такого несоответствия концептов лексикографам нельзя было не отметить. *Freigabe f освобождение (из-под ареста)*; *возвращение (имущества)*; *отпуск (цен)* разноплановое содержание концепта русский язык передал тремя не совпадающими по смыслу словосочетаниями.

Специфически немецкие понятия передают слова *Aussiedler m переселенец (официальное обозначение российских немцев в ФРГ)*; *Groschen m разг. грош (в Германии монета в 10 пфеннигов)*; *Bewerbung f заявление о приёме на работу (на учёбу)*; *Treuhandchaft f юр. управление чужим имуществом по поручению доверителя*; *опека*; *hautangenehm a приятный на ощупь (о ткани, об одежде)*; *Kurpackung f мед. упаковка на полный курс лечения (о лекарстве)*; *vormittags adv перед обедом, в первой половине дня, утром* – это наречие указывает на то, что время суток в двух языках членится по-разному.

Глаголы *betaetigen vt приводить в действие*; *пускать в ход*; *управлять*; *biendeln vt связывать в пучки (в пачки, в узлы)*; *einliefern vt вручать*; *доставлять*; *помещать (е больницу, в тюрьму)* *buchstabieren vt называть слово по буквам*; *читать по складам*; *zusammennehmen sich v собраться с силами*; *взять себя в руки*; *hochstrampeln sich v разг., перен. выбиться, пробить себе дорогу*; *стать на ноги*; *faedeln vt вдевать (нитку в иголку)*, *нанизывать (на нитку)*; *einarbeiten vt знакомить с работой, вводить в курс дела*; *radebrechen vt коверкать язык, говорить на ломаном языке* имеют соответствия в русском языке, но не могут быть переданы одним словом в силу широты семантики данных немецких глаголов.

Концепты *Pause I f перерыв*; *перемена (в школе)*; *антракт (в театре)*; *Nachgeschmack m вкус (во рту после чего-л.)*; *привкус*; *послевкусие* имеют место в русском языке, но обслуживаются большим количеством слов для толкования.

Интересным оказался вывод В. Т. Титова: «Глаголы и прилагательные, осуществляющие скрытую классификацию существительных, обладают «скрытой» (неявной) национальной спецификой, представляя собой так называемые «векторные лакуны», связанные с различным членением мира лексикой данного языка». И мы проводим квантитативный анализ грамматических классов немецкого словаря на предмет их семантической удаленности от грамматических классов русского языка.

Для решения поставленной задачи мы определяем долю класса слов в словаре и долю дефиниций словаря, выясняя, какая часть речи наиболее непонятна русскому человеку, концепты какого грамматического класса наиболее специфичны и вызывают тем самым сложности в переводе.

Общее число слов в оцифрованном немецко-русском словаре 24555, общее число слов в дефинициях 44477. Нам остается выяснить распределение слов по классам, и соответствующее им количество слов в дефинициях. Полученный результат отражен в следующей таблице.

Таблица 4

Количество слов в частеречных группах немецко-русского словаря и количество слов их дефиниций

	Сущ.	Глагол	Прилаг.	Нареч.	Причастие	Местоим.
Кол-во слов	14308	5241	3375	747	549	104
Кол-во слов в дефинициях	24947	10466	5694	1846	932	329

	Числит.	Предлог	Союз	Междом.	Частица	Неопр. ч. р.	Артикли
Кол-во слов	79	63	58	13	12	4	2
Кол-во слов в дефинициях	111	177	168	24	25	12	4

Абсолютные числа мало показательны и мы переходим к относительным величинам.

Таблица 5.

Отношение доли классов слов в словаре к доле толкующих их дефиниций

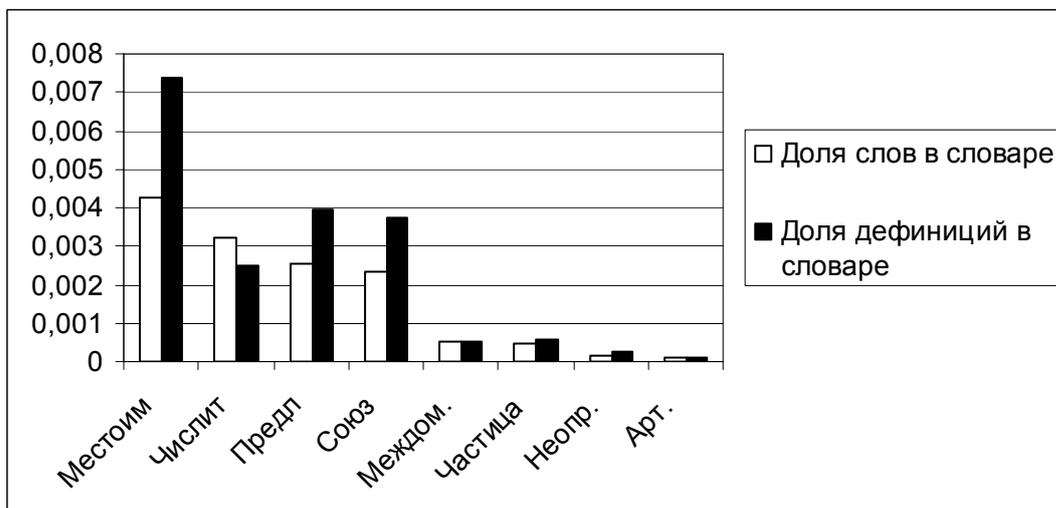
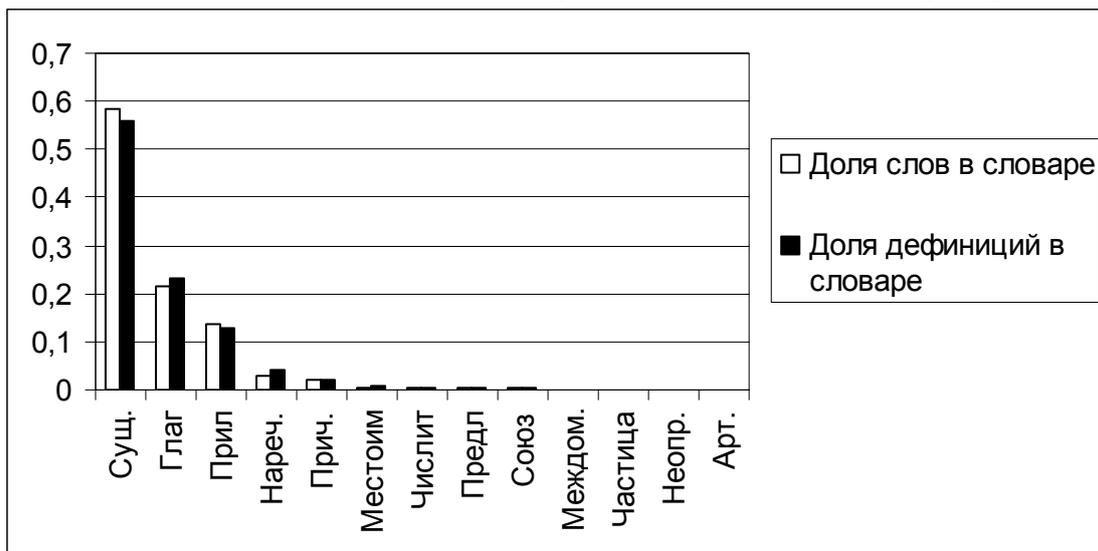
	Сущ.	Глаг.	Прил.	Нареч.	Прич.	Местоим.
Доля слов в словаре	0,58269 2	0,21343 9	0,13744 7	0,030422	0,02235 8	0,004235
Доля дефиниций в словаре	0,55766 2	0,23356	0,12728 3	0,041265	0,02083 4	0,007354

	Числит.	Предл.	Союз	Междом.	Частица	Неопр.	Арт.
Доля слов в словаре	0,00321 7	0,00256 6	0,00236 2	0,000529	0,00048 9	0,000163	0,00008 1
Доля дефиниций в словаре	0,00248 1	0,00395 7	0,00375 5	0,000536	0,00055 9	0,000268	0,00008 9

Лучшее представление можно получить, изобразив числовые данные графически.

Рисунок 3.

Отношение доли классов слов в словаре к доле толкующих их в словаре дефиниций

Начиная с местоимений, диаграмма представлена еще раз приближенно, чтобы можно было наблюдать поведение частей речи, представленных в меньшем количестве. Однако это не дает нам возможности сказать определенно, какой грамматический класс самый труднообъяснимый. Чтобы более четко представить «объясняемость» частей речи немецкого языка с помощью русского, мы определим среднее число слов для толкования каждого немецкого слова в зависимости от его принадлежности к какой-либо части речи. Для этого мы поделим число слов в дефинициях каждого класса на количество слов этого класса.

Теперь ничто не мешает нам заметить, что концепты немецких существительных, прилагательных, причастий и числительных ближе к русским, нежели концепты местоимений, неопределенных частей речи, союзов, предлогов наречий, частиц и глаголов. Особенно ярким представителем несоответствия является класс местоимений, данные представлены в таблице 6.

Таблица 6

Среднее количество слов для толкования немецкого слова в зависимости от части речи

Часть речи	Среднее количество слов для толкования
Местоимение	3,16
Неопределенная часть речи	3
Союз	2,9
Предлог	2,8
Наречие	2,47
Частица	2,08
Глагол	2
Артикль	2
Междометие	1,85
Существительное	1,74
Причастие	1,7
Прилагательное	1,69
Числительное	1,41

Рассмотрим истолкованные максимальным количеством слов метаязыка местоимения: *woran o чём; в чём; на чём; на что; к чему; beide оба, обе; и тот и другой, и та и другая; aufeinander друг на друга; друг на друге; один за другим*. Следует отметить, что этими местоимениями представлена и сама вершина ядра семантической удаленности. За местоимениями следуют союзы *obgleich хотя, несмотря на то, что; obschon хотя, несмотря на то, что; obwohl хотя, несмотря на то, что*; предлоги: *waehrend I во время, в продолжение, в течение; jenseits по ту сторону; на другой стороне; zu I в, на, до, к (место, направление)*. Интересным представляется тот факт, что все три союза в немецком языке являются синонимами.

Особый интерес вызывает класс глаголов, имеющий свое внутреннее деление на переходные – непереходные, возвратные, переходные и непереходные, безличные. Какая же группа из них наиболее неуловима в немецком языке для русских. Рассмотрим подробно доли слов в словаре и доли дефиниций в словаре для каждой глагольной группы.

Таблица 7

Доля глагольных групп и доля их дефиниций в классе глагола (в абсолютных величинах)

Глагольная группа	Слов в группе	Кол-во дефиниций
vt	2979	5821
vi	1543	3284
v	647	1204
vt, vi	29	57
vi, vt	17	40
vimp	13	19
мод. гл.	6	24
vi, vimp	4	11
vt, vi, vimp	1	2
vt, vimp	1	2
вспом. гл.	1	2

Таблиця 8

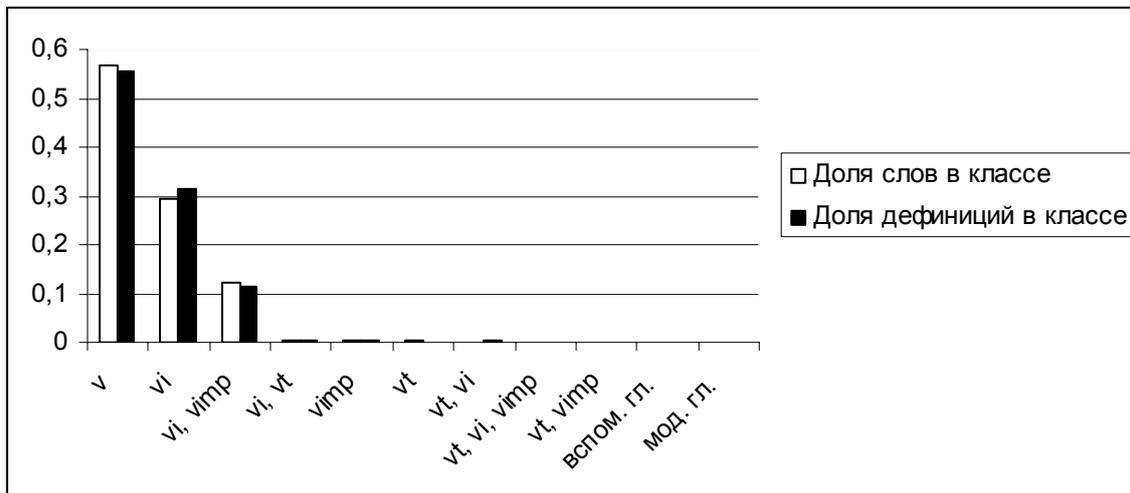
Доля глагольных групп и доля их дефиниций в классе глагола (в относительных величинах)

Глагольная группа	Доля слов в классе	Доля дефиниций в классе
v	0,568403	0,556182
vi	0,294409	0,313778
vi, vimp	0,12345	0,115039
vi, vt	0,005533	0,005446
vimp	0,003244	0,003822
vt	0,00248	0,001815
vt, vi	0,001145	0,002293
vt, vi, vimp	0,000763	0,001051
vt, vimp	0,000191	0,000191
вспом. гл.	0,000191	0,000191
мод. гл.	0,000191	0,000191

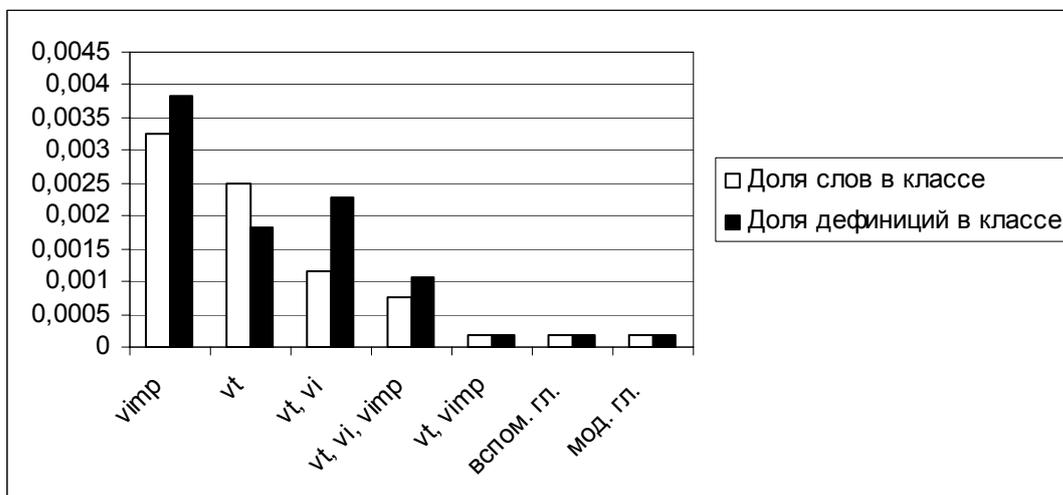
Графически это представлено следующим образом на рисунке 4.

Рисунок 4.

Зависимость количества слов в дефиниции от глагольной группы

Непереходные глаголы являются группой, требующей большее количество слов для объяснения. Необходимо также ближайшее рассмотрение малочисленных групп для подведения итогов. Приблизим диаграмму в районе безличных и непереходных глаголов.

Полученная картина неточна, требуется выяснение среднего числа слов для толкования слова-представителя определенной глагольной группы.

Таблица 9

Среднее количество слов метаязыка для толкования немецкой части речи

Глагольная группа	Среднее кол-во слов для толкования
Модальные глаголы	4
vi, vimp	2,75
vi, vt	2,35
vi	2,13
vt, vi, vimp	2
vt, vimp	2
Вспомогательные глаголы	2
vt, vi	1,97
vt	1,95
v	1,86
vimp	1,46

В группах модальные глаголы, непереходные и безличные глаголы наблюдается наибольшее количество слов метаязыка. Рассмотрим максимально представленные глаголы этих групп: *fahren II* *ездить, ехать; плыть (на судне); кататься (на лодке, на санях); standhalten* *устоять (перед чём-л.); оказаться состоятельным (напр. об утверждении); fallen* *падать; спадать (о воде); понижаться (о ценах); flimmern* *сверкать, мерцать (о свете); mangeln I* *недоставать, не хватать*.

Подводя итоги проведенного исследования, в первую очередь нужно обратить внимание на то, что выводы, сделанные В. Т. Титовым в отношении романских языков в полной мере соответствуют и результатам по немецкому языку. А именно: предложенный способ вычисления КСУ позволяет выделить национально-специфическую лексику языка; факторами, влияющими на величину КСУ, являются факторы временной, пространственной, религиозной, идеологической и «сходства исторических судеб»; устойчиво специфичной является грамматическая семантика, сконцентрированная в служебных словах, значительной национальной спецификой обладают местоимения.

Экзотизмы сконцентрированы среди существительных, глаголы же обладают скрытой национальной спецификой, обусловленной различным членением мира лексикой данного языка. Наряду с этим следует отметить выделенное в ходе исследования отдаленное положение концептосферы немецкого языка от русского, что объясняется отсутствием вышеуказанных факторов в истории двух народов. Выделена и рассмотрена также национально специфическая лексика немецкого языка.

Таким образом, своеобразие концептосферы каждого языка трудно переоценить, но представляется возможным определить форму и содержание особенных концептов языка благодаря методу, предложенному В. Т. Титовым. В качестве одной из ближайших целей лингвистических исследований можно выдвинуть рассмотрение других языков германской группы и сравнение национальных картин мира романской и германской языковых семей.

Литература

- Апресян Ю. Д. Избранные труды: В 2 т. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М., 1995. – С. 62.
- Налимов В. В. Вероятностная модель языка: О соотношении естественных и искусственных языков. – М.: Наука, 1979. – С. 214.
- Титов В. Т. Общая квантитативная лексикология романских языков. – Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 2002. – 238 с.
- Цвиллинг М. Я. Новый немецко-русский словарь. – М.: Иностранный язык, 2005. – 528 с.
- EWD: Etymologisches Wörterbuch des Deutschen / Leit. W. Pfeifer. – Berlin: Akademie & Verlag, 1989, Bd. 1-3. – 2093 S.

The article is about the determination of proximity's measure of conceptual sphere of German, Russian and Romanic languages according to W. T. Titow's method. The author tries to determine the national specific German vocabulary.

Keywords: picture of world, conceptual sphere, concept, specific vocabulary.

Надійшла до редакції 28 вересня 2007 року.

ББК Ш 43(4РОС) (=411.2)5*8 Кольцов 4*011.71
УДК 81'33

ОПЫТ ВЫЯВЛЕНИЯ АРХЕТИПОВ ПОЭЗИИ А.В.КОЛЬЦОВА

У статті запропоновано метод виявлення архетипів методом фільтрації частот. На прикладі поезії О.В.Кольцова зіставлено ступінь відповідності наведеного способу виділення архетипів простому ранжуванню слів за частотою їх появи в тексті.

Ключові слова: архетип, поезія, текст, частота.

Во второй половине XX века предпринимались неоднократные попытки количественного анализа художественных текстов. Некоторые из них были направлены на выявление содержательного своеобразия поэтического мира.

В разгар увлечения математическими методами и частотными словарями порядок появления слов в частотном словаре сравнивали с порядком творения вселенной – художественного мира поэта.

Это сравнение было справедливым лишь отчасти. Ориентируясь на лемматизированный частотный словарь, единицами которого являются слова (представленные всеми своими словоформами в тексте и только одной словарной формой – леммой – в словаре), частота которых равняется суммарной частоте всех их словоформ, мы получаем обобщённую и неизбежно огрублённую картину.

Так, например, в частотном лемматизированном словаре А.В.Кольцова существительные следуют в следующем порядке: *душа 132, жизнь 105, любовь 94, друг 81, люди 73, день 66, песня 66, сердце 65, свет 61, мир 55, сила 54, грудь 53, ночь 51, земля 45, небо 44, радость 43, огонь 40, лес 39, рука 38, сон 36, дума 35, поле 35, лицо 34, молодец 32, бог 31, око 31, слеза 31, горе 30, степь 29, вода 28, мысль 27, время 26, пора 26, глаз 25, мечта 25, море 25, воля 24, дух 24, судьба 24, век 23, гора 23, заря 23, кровь 23, путь 23, речь 23, страсть 23, тоска 22, час 22, ветер 21, девица 21, звезда 21, могила 21, отец 21, трава 21, тьма 21, буря 20, дева 20, ум 20, взор 19, гость 19, надежда 19, печаль 19, слово 19, солнце 19, чувство 19, волна 18, грусть 18, село 18, туча 18, голова 17, девушка 17, нужда 17, счастье 17, тень 17, юность 17, конь 16, кудри 16, природа 16, раз 16, царь 16, беда 15, весна 15, красавица 15, хлеб 15, цветок 15, даль 14, дело 14, доля 14, река 14, смерть 14, тайна 14, туман 14, брат 12, долина 12, дорога 12, желанье 12, окно 12, рыцарь 12, соловей 12, сторона 12, царство 12, год 11, двор 11, жена 11, конец 11, красота 11, лета 11, объятие 11, пир 11, плечо 11, поэт 11, тишина 11, утро 11, 2-коса 10, веселье 10, казна 10, край 10, луг 10, подруга 10, слава 10, страна 10, толпа 10 и т.д.*

Потом пришло понимание, что тексты на любом языке состоят из двух частей: того, что обязательно должно быть выражено по законам данного языка и того, что может быть выражено, но не обязательно должно быть выражено в тексте [Жолковский 1979]. Иными словами, в каждом (в том числе и поэтическом) тексте на любом языке есть то, что идёт от языка и то, что идёт от автора текста. Когда мы обращаемся к поэзии, нас интересует то, что идёт от поэта, а не от языка.

Так, например, самые частые слова в поэтических текстах А.В.Кольцова, предшествующие слову *душа*, выглядят так: *и 611, я 590, в 554, не 407, да 345, с 339, на 311, ты 301, он 202, быть 191, мой 191, она 182, весь 178, что 169.*

Ясно, что эти слова можно найти практически в любом тексте на русском языке и не они определяют своеобразие художественного мира А.В.Кольцова.

Но и это не всё. Лингвистами, изучавшими частотную организацию текста [Zipf 1949; Zipf 1965], было установлено, что длинные слова в среднем употребляются реже, чем короткие, а самыми употребительными словами являются самые короткие слова. Следовательно, частота слов зависит ещё и от их длины – и это тоже общая закономерность, действующая независимо от воли людей, пользующихся языком. Если нас интересует своеобразие авторского словоупотребления, мы должны каким-то образом снять и это напластование.

Наконец, существует такое понятие как статистическая закономерность и случайность. Редкие слова мы должны будем исключить из рассмотрения как в значительной мере подверженные случайности.

Приняв всё это во внимание и поставив своей целью обнаружить доминанты художественного мира поэта (которые в последнее время принято называть архетипами), мы обратимся к анализу частоты и длины словоформ (текстовых слов) в поэтических текстах А.В.Кольцова.

Тексты А.В.Кольцова берутся по изданию: Кольцов А.В. Полное собрание стихотворений. – Л., 1958 (Библиотека поэта: Большая серия).

Статистическая структура словоформ представлена в таблице 1.

Частота	СлФорм	Накопл.	Ч-вес
679	1	1	0,99986
560	1	2	0,99972
415	1	3	0,99957
346	1	4	0,99943
339	1	5	0,99929
311	1	6	0,99915
201	1	7	0,99900
181	1	8	0,99886
179	1	9	0,99872
140	1	10	0,99858
119	1	11	0,99844
116	1	12	0,99829
113	1	13	0,99815
105	1	14	0,99801
90	1	15	0,99787
83	2	17	0,99758
81	2	19	0,99730
80	1	20	0,99715
79	2	22	0,99687
63	2	24	0,99659
60	1	25	0,99644
59	3	28	0,99602
58	1	29	0,99587
55	1	30	0,99573
52	2	32	0,99545
51	2	34	0,99516
50	2	36	0,99488
49	3	39	0,99445
48	1	40	0,99431
44	2	42	0,99402
43	5	47	0,99331
42	1	48	0,99317
41	1	49	0,99303
40	1	50	0,99289
39	1	51	0,99274
38	1	52	0,99260
37	4	56	0,99203
35	2	58	0,99175
34	4	62	0,99118
33	2	64	0,99089
32	4	68	0,99033
31	2	70	0,99004
30	2	72	0,98976
29	1	73	0,98961
28	2	75	0,98933
27	3	78	0,98890
26	6	84	0,98805
25	2	86	0,98776
24	4	90	0,98720
23	3	93	0,98677

Розділ ІХ. Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження

Частота	СлФорм	Накопл.	Ч-вес
22	5	98	0,98606
21	7	105	0,98506
20	9	114	0,98378
19	12	126	0,98207
18	11	137	0,98051
17	7	144	0,97951
16	11	155	0,97795
15	11	166	0,97638
14	9	175	0,97510
13	15	190	0,97297
12	16	206	0,97069
11	24	230	0,96728
10	18	248	0,96472
9	37	285	0,95945
8	33	318	0,95476
7	57	375	0,94665
6	91	466	0,93370
5	105	571	0,91877
4	206	777	0,88946
3	397	1174	0,83298
2	1029	2203	0,68658
1	4826	7029	0,00000

Статистическая структура длины словорм, вычисляемой в звуках, представлена в таблице 2.

Звуков	СлФорм	Накопл.	Д-весКольц
1	19	19	0,9973
2	38	57	0,9919
3	246	303	0,9568
4	601	904	0,8712
5	1160	2064	0,7058
6	1291	3355	0,5218
7	1350	4705	0,3294
8	985	5690	0,1890
9	601	6291	0,1033
10	383	6674	0,0487
11	218	6892	0,0177
12	86	6978	0,0054
13	32	7010	0,0009
15	6	7016	0,0000

В таблицах 1-2 особого комментария требует столбец «Ч/Д-вес» – частотный (Ч) или функциональный, вычисляемый по длине словоформ (Д) вес. В столбце «Накопл.» суммируется количество словоформ данного интервала с количеством словоформ всех предшествующих интервалов, его данные используются для вычисления параметра «Ч/Д-вес» по формуле (1), предложенной В.Т. Титовым [Титов 2004, с. 15]:

(1)

$$Pr_i = \frac{\Sigma r - R_{1-i}}{\Sigma r}$$

где Σr – сумма единиц всех рангов (7569), R_{1-i} – сумма единиц от первого до данного ранга. В данном случае речь идёт о рангах частот, а не о рангах слов.

Поскольку самые короткие слова в среднем – самые употребительные, расположение их в порядке возрастания длины соответствует расположению их в порядке убывания частоты. А параметр F-вес необходим

для того, чтобы обеспечить сопоставимость слов по длине и частоте. В обоих случаях мы определяем системный вес слов, исходя из того, что самые употребительные (а следовательно – и самые короткие) слова – самые важные. Логика F-параметра такова: чем меньше в тексте (словаре) слов с таким или более высоким значением параметра, тем больше системный вес (значимость) данного слова и наоборот.

По каждому из параметров отберём около тысячи словоформ с максимальными весами. По частотному параметру такими окажутся 1174 словоформы с частотой 3 и более, а по функциональному параметру (длине) такими окажутся 904 словоформы длиной в 4 звука и менее. Пересечение множеств представлено в таблице 3.

Кольцов	Частота	Длина	Ч+Д
Всего	1174	904	2078
разных	756	486	1242
общих	418	418	836
общих %	35,60%	46,24%	40,23%

Как видим, доля словоформ, входящих в оба множества, составляет около 40% от их величины.

Поскольку редкие словоформы статистически ненадёжны, в дальнейшем мы будем рассматривать только те словоформы, которые одновременно вошли в оба ядра (по частотности и по длине).

418 словоформ, входящих в оба множества, представлены в Приложении к статье.

Главной операцией, которую мы выполняем над данным множеством, является вычитание из Ч-веса каждой словоформы её Д-веса. Результатом этой операции является показатель, который мы предлагаем назвать «авторским весом», потому что положительные значения этого веса указывают на то, что автор предпочитает эти словоформы и употребляет их чаще, чем предписывает их длина, а отрицательное значение «авторского веса» указывает на то, что автор не интересуется данными словоформами и употребляет их реже, чем позволяет их длина.

На Рис. 1 представлена динамика авторского веса ядерных словоформ в поэтических текстах А.В.Кольцова.

Рис. 1.

Из этого множества мы исключаем служебные и дискурсивные (т.е. являющимися строительным материалом предложения) слова и обращаемся к анализу тех словоформ, которые принадлежат существительным, глаголам и прилагательным. Ясно, что ни местоимения, ни частицы, ни служебные глаголы не дадут нам представления о своеобразии художественного мира А.В.Кольцова.

Последнее новшество, которое мы предлагаем для выявления доминант (архетипов) художественного мира поэта состоит в следующем. Мы предлагаем относить к этой категории те понятия, которые в художественном мире поэта выступают по преимуществу в качестве субъектов, в качестве деятелей, а не

Розділ IX. Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження

объектов воздействия. Уже по одному этому местоимения с максимальным авторским весом *меня, его, тебя, моя, ее, тебе* не могут претендовать на статус архетипа.

Для того, чтобы словоформа могла претендовать на статус архетипа, она должна отвечать двум требованиям: 1) максимальным авторским весом должна обладать форма именительного падежа; 2) частотность словоформы Им. П. в парадигме данного слова должна быть максимальной, т.е. выше частотности словоформы любого другого падежа. При проверке второго условия незаменимым оказывается справочное издание под редакцией Р.К. Кавецкой [Указатель 1991].

Так, например, слово *душа*, обладающее максимальной частотностью среди существительных, казалось бы, не может претендовать на статус архетипа, ибо максимальным авторским весом обладает словоформа *душе* (0, 119 против 0, 118 у словоформы *душа*). Однако, если синкретичную словоформу *душе* расщепить на Д. п. (12 реализаций) и П. п. (21 реализация), то И. п. окажется, хоть и с незначительным перевесом, всё же на первом месте: 25 реализаций.

Словоформа *день*, обладая авторским весом (0,033), уступает по этому показателю словоформе *дней* (0,075). Таким образом, относительно словоформы *день* не выполняется первое условие.

Словоформы *свет, грудь, поле*, удовлетворяя первому условию, не попадают в архетипы по второму: они чаще употребляются в значении винительного падежа, чем в значении именительного падежа.

Обоим требованиям удовлетворяют 23 словоформы: *жизнь 0,12325, друг 0,12311, люди 0,11913, душа 0,11813, горе 0,11486, сила 0,11258, дума 0,11087, лицо 0,11087, степь 0,11087, кровь 0,10518, хлеб 0,10177, заря 0,09949, дело 0,09352, песнь 0,08356, поэт 0,08356, беда 0,07545, доля 0,07545, луна 0,06250, вода 0,04757, бог 0,02527, дитя 0,01826, зима 0,01826, осень 0,01826, тень 0,00265*.

Эти 23 словоформы и представляют, по нашему мнению, архетипы поэтического мира А.В.Кольцова, выделение которых и являлось целью этой статьи.

Теперь мы получили возможность сравнить степень соответствия предложенного нами метода выделения архетипов простому ранжированию слов по частоте их появления в тексте. Для сравнения сопоставим полученный список архетипов с первыми 23 наиболее употребительными лемматизированными существительными. Результаты сравнения представлены в Таблице 4.

Таблица 4.

Ранг	Частота	Слова	Относит.	Ранг	Архетип	Относит.	Авторский вес
1	132	ДУША	0,098	1	ЖИЗНЬ	0,067	0,123
2	105	ЖИЗНЬ	0,078	2	ДРУГ	0,067	0,123
3	94	ЛЮБОВЬ	0,070	3	ЛЮДИ	0,065	0,119
4	81	ДРУГ	0,060	4	ДУША	0,067	0,118
5	73	ЛЮДИ	0,054	5	ГОРЕ	0,063	0,115
6	66	ПЕСНЯ	0,049	6	СИЛА	0,061	0,113
7	66	ДЕНЬ	0,049	7	СТЕПЬ	0,060	0,111
8	65	СЕРДЦЕ	0,048	8	ЛИЦО	0,060	0,111
9	61	СВЕТ	0,045	9	ДУМА	0,060	0,111
10	55	МИР	0,041	10	КРОВЬ	0,057	0,105
11	54	СИЛА	0,040	11	ХЛЕБ	0,055	0,102
12	53	ГРУДЬ	0,039	12	ЗАРЯ	0,054	0,099
13	51	НОЧЬ	0,038	13	ДЕЛО	0,051	0,094
14	45	ЗЕМЛЯ	0,033	14	ПЕСНЬ	0,046	0,084
15	44	НЕБО	0,033	15	ПОЭТ	0,046	0,084
16	43	РАДОСТЬ	0,032	16	БЕДА	0,041	0,075
17	40	ОГОНЬ	0,030	17	ДОЛЯ	0,041	0,075
18	39	ЛЕС	0,029	18	ЛУНА	0,034	0,063
19	38	РУКА	0,028	19	ВОДА	0,026	0,048
20	36	СОН	0,027	20	БОГ	0,014	0,025
21	35	ДУМА	0,026	21	ДИТЯ	0,010	0,018
22	35	ПОЛЕ	0,026	22	ЗИМА	0,010	0,018
23	34	ЛИЦО	0,025	23	ОСЕНЬ	0,010	0,018
Сумма	1345			Сумма			1,83629

Жирным шрифтом выделены совпадения в двух списках. Из 23 слов в них совпали только 8, что составляет 30%. Если учесть расхождения в рангах, коэффициент согласия будет ещё ниже. Для первых трёх совпавших слов (*жизнь, друг, люди*) совпадает и их относительная значимость (в обоих списках они идут друг

за другом, правда не всегда – непосредственно). *Любовь, песня, сердце, земля и радость* не попали в наш список оттого, что мы ограничили себя рассмотрением слов не длиннее 4 звуков. Вероятно, это ограничение было слишком сильным. Но даже если допустить, что все эти пять слов могли претендовать на статус архетипов, то погрешность окажется около 20 %. Впрочем, *любовь* не может претендовать на статус архетипа по второму условию: Р.п. встречается 31 раз, тогда как И.п. – 30. То же и с *землей*: Р.п. – 12, И.п. – 6. Для слова *сердце* второе условие также является эффективным фильтром: И.п. – 9, тогда как Р.п. – 11, П.п. – 15, Д.п. – 16. Учитывая, что в архетипы попала синонимичная *песне* словоформа *песнь*, погрешность, вызванная жесткостью ограничений составит чуть более 17%, что для гуманитарных наук можно признать небольшой величиной. При том, что возможные претенденты на статус архетипов (кроме слов *радость*) всё равно были бы отсеяны по другим условиям, 1 из 23 составляет вполне приемлемую погрешность: немногим более 4%.

Расхождение же в 70% между широко распространенным частотным подходом и предложенным нами методом фильтрования частотности нельзя признать несущественным ни с какой точки зрения.

Распределение относительных значений первых 23 единиц, полученных обоими методами представлено на Рис. 2.

Нормированные частоты словоформ (1) и нормированные авторские веса (2) 23 архетипов в поэтических текстах А.В.Кольцова

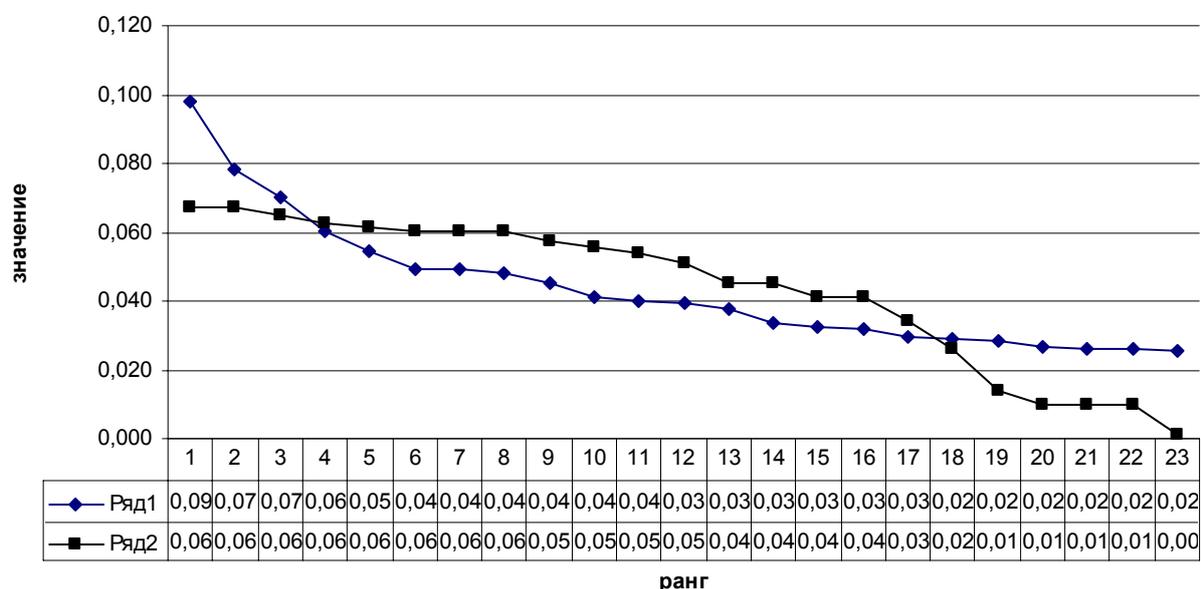

Рис. 2.

Тем самым мы дали ответ на вопрос, для чего нужен и что даёт предлагаемый нами способ выявления архетипов методом фильтрации частот.

Литература

- Жолковский 1979: Жолковский А. Инварианты Пушкина / А. Жолковский // Учен. зап. Тартуского ун-та, Вып. 467, 1979. – С. 3-25.
 Zipf 1949: Zipf G.K. Human Behavior and the Principle of Least Effort / G.K. Zipf. – Cambridge: Addison-Wesley Press, 1949. – 573 p.
 Zipf 1965: Zipf G.K. The Psycho-Biology of Language an introduction to dynamic philology / G.K. Zipf. – Cambridge: Mass. MIT Press, 1965. – 336 p.
 Титов 2004: Титов В.Т. Частная квантитативная лексикология романских языков: Монография / В.Т.Титов; Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – С.15.
 Указатель 1991: Кольцов А.В.: Указатель слов и форм слов в поэтических произведениях / Под ред. Р.К. Кавецкой. – Воронеж, 1991. – 184 с.

Розділ ІХ. Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження

Приложение

СЛОВОФОРМЫ, ПОЭЗИИ А.В.КОЛЫЦОВА, ВЫДЕЛЕННЫЕ ПО ЧАСТОТЕ И ДЛИНЕ ОДНОВРЕМЕННО

Частота	Словоформа	Длина (в звуках)	Ч-вес - Д-вес	Ч-вес	Д-вес	Архетипы	Комментарий
83	МЕНЯ	4	0,126	0,998	0,871		
51	ЕГО	4	0,124	0,995	0,871		
50	ТЕБЯ	4	0,124	0,995	0,871		
49	ЖИЗНЬ	4	0,123	0,994	0,871	*	
48	ДРУГ	4	0,123	0,994	0,871	*	
44	МОЯ	4	0,123	0,994	0,871		
44	ЕЕ	4	0,123	0,994	0,871		
43	ЕСТЬ	4	0,122	0,993	0,871		
32	ЛЮДИ	4	0,119	0,990	0,871	*	
32	ДУШЕ	4	0,119	0,990	0,871		
31	ОДИН	4	0,119	0,990	0,871		
28	ДУША	4	0,118	0,989	0,871		
27	СВЕТ	4	0,118	0,989	0,871		Вин чаще
27	ЧТОБ	4	0,118	0,989	0,871		
26	ГРУДЬ	4	0,117	0,988	0,871		Вин чаще
24	ТЕБЕ	4	0,116	0,987	0,871		
24	ДУШИ	4	0,116	0,987	0,871		
23	ЗДЕСЬ	4	0,116	0,987	0,871		
22	ГОРЕ	4	0,115	0,986	0,871	*	
21	МОИ	4	0,114	0,985	0,871		
20	СИЛА	4	0,113	0,984	0,871	*	
20	ОДНА	4	0,113	0,984	0,871		
20	ВНОВЬ	4	0,113	0,984	0,871		
19	ДУМА	4	0,111	0,982	0,871	*	
19	ЛИЦО	4	0,111	0,982	0,871	*	
19	СТЕПЬ	4	0,111	0,982	0,871	*	
19	ПОЛЕ	4	0,111	0,982	0,871		Вин чаще
19	БЫЛО	4	0,111	0,982	0,871		
18	ТВОЙ	4	0,109	0,981	0,871		
18	ПРЕД	4	0,109	0,981	0,871		
18	МНОЙ	4	0,109	0,981	0,871		
18	ЕЩЕ	4	0,109	0,981	0,871		
18	ЕМУ	4	0,109	0,981	0,871		
17	СВОЙ	4	0,108	0,980	0,871		
17	НОЧИ	4	0,108	0,980	0,871		
16	ОГОНЬ	4	0,107	0,978	0,871		Тв чаще
16	СЕБЕ	4	0,107	0,978	0,871		
15	КРОВЬ	4	0,105	0,976	0,871	*	
15	МОЮ	4	0,105	0,976	0,871		
15	ДУШУ	4	0,105	0,976	0,871		
14	ХОЧУ	4	0,104	0,975	0,871		
14	УЖЕЛЬ	4	0,104	0,975	0,871		
14	СЕБЯ	4	0,104	0,975	0,871		
14	ПУСТЬ	4	0,104	0,975	0,871		
14	НЕБЕ	4	0,104	0,975	0,871		
14	ВСЕМ	4	0,104	0,975	0,871		
13	ХЛЕБ	4	0,102	0,973	0,871	*	
13	ЧЕГО	4	0,102	0,973	0,871		
13	МИРЕ	4	0,102	0,973	0,871		
13	ВСЕХ	4	0,102	0,973	0,871		
12	ЗАРЯ	4	0,099	0,971	0,871	*	

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ. Випуск 16

Частота	Словоформа	Длина (в звуках)	Ч-вес - Д-вес	Ч-вес	Д-вес	Архетипы	Комментарий
12	ОПЯТЬ	4	0,099	0,971	0,871		
11	НИМИ	4	0,096	0,967	0,871		
11	ЛЕСА	4	0,096	0,967	0,871		
11	ЗНАТЬ	4	0,096	0,967	0,871		
11	ДОМА	4	0,096	0,967	0,871		
11	БУДУ	4	0,096	0,967	0,871		
10	ДЕЛО	4	0,094	0,965	0,871	*	
10	МОРЕ	4	0,094	0,965	0,871		И-В поровну
10	ВЗОР	4	0,094	0,965	0,871		Вин чаще
10	СИЛУ	4	0,094	0,965	0,871		
10	МАЯ	4	0,094	0,965	0,871		
10	БЫЛА	4	0,094	0,965	0,871		
9	ТИХО	4	0,088	0,959	0,871		
9	РУКУ	4	0,088	0,959	0,871		
9	ПОЛЯ	4	0,088	0,959	0,871		
9	ОТЦУ	4	0,088	0,959	0,871		
9	НЕГО	4	0,088	0,959	0,871		
9	НЕБА	4	0,088	0,959	0,871		
9	МИРА	4	0,088	0,959	0,871		
9	КУДА	4	0,088	0,959	0,871		
9	ДУМЫ	4	0,088	0,959	0,871		
9	ДЕВЫ	4	0,088	0,959	0,871		
8	ПЕСНЬ	4	0,084	0,955	0,871	*	
8	ПОЭТ	4	0,084	0,955	0,871	*	
8	ОЧЕЙ	4	0,084	0,955	0,871		
8	ОТЕЦ	4	0,084	0,955	0,871		
8	НЕБО	4	0,084	0,955	0,871		
8	НАДО	4	0,084	0,955	0,871		
8	КОНЯ	4	0,084	0,955	0,871		
8	ИДЕТ	4	0,084	0,955	0,871		
8	ДЕВА	4	0,084	0,955	0,871		
8	ВОЛИ	4	0,084	0,955	0,871		
7	БЕДА	4	0,075	0,947	0,871	*	
7	ДОЛЯ	4	0,075	0,947	0,871	*	
7	ЦАРЯ	4	0,075	0,947	0,871		
7	ТУЧИ	4	0,075	0,947	0,871		
7	СПИТ	4	0,075	0,947	0,871		
7	СИЛЫ	4	0,075	0,947	0,871		
7	МОЕ	4	0,075	0,947	0,871		
7	КОГО	4	0,075	0,947	0,871		
7	ДНЕЙ	4	0,075	0,947	0,871		
7	ВМИГ	4	0,075	0,947	0,871		
7	БОГА	4	0,075	0,947	0,871		
6	ЛУНА	4	0,063	0,934	0,871	*	
6	МЫСЛЬ	4	0,063	0,934	0,871		И=Р/Т
6	КРАЙ	4	0,063	0,934	0,871		И нет
6	ЭТОЙ	4	0,063	0,934	0,871		
6	СЕЛО	4	0,063	0,934	0,871		В село встречается чаще
6	РЕЧИ	4	0,063	0,934	0,871		
6	РЕКЕ	4	0,063	0,934	0,871		
6	РАНО	4	0,063	0,934	0,871		
6	ПЬЮТ	4	0,063	0,934	0,871		
6	ОДНУ	4	0,063	0,934	0,871		

Розділ ІХ. Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження

Частота	Словоформа	Длина (в звуках)	Ч-вес - Д-вес	Ч-вес	Д-вес	Архетипи	Коментарий
6	ОДНО	4	0,063	0,934	0,871		
6	ОГНЯ	4	0,063	0,934	0,871		
6	НЕЮ	4	0,063	0,934	0,871		
6	НЕТУ	4	0,063	0,934	0,871		
6	НАМИ	4	0,063	0,934	0,871		
6	ЛИЦА	4	0,063	0,934	0,871		
6	ДУХА	4	0,063	0,934	0,871		
6	ВОЛН	4	0,063	0,934	0,871		
6	ВДАЛЬ	4	0,063	0,934	0,871		
5	ВОДА	4	0,048	0,919	0,871	*	
5	ВИНА	4	0,048	0,919	0,871		Им. Нет
5	УТРО	4	0,048	0,919	0,871		Рп чаще
5	БУРЯ	4	0,048	0,919	0,871		И-Т поровну
5	ЭТОТ	4	0,048	0,919	0,871		
5	СРЕДЬ	4	0,048	0,919	0,871		
5	СНОМ	4	0,048	0,919	0,871		
5	СЛЕЗ	4	0,048	0,919	0,871		
5	СЕЛЕ	4	0,048	0,919	0,871		
5	РУКА	4	0,048	0,919	0,871		
5	ПОРУ	4	0,048	0,919	0,871		
5	ПОКА	4	0,048	0,919	0,871		
5	ПЛЕЧ	4	0,048	0,919	0,871		
5	НЕЕ	4	0,048	0,919	0,871		
5	МОРЯ	4	0,048	0,919	0,871		
5	МИЛО	4	0,048	0,919	0,871		
5	ЛИЦЕ	4	0,048	0,919	0,871		
5	ЗЛОЙ	4	0,048	0,919	0,871		
5	ЗАРИ	4	0,048	0,919	0,871		
5	ЖИВУ	4	0,048	0,919	0,871		
5	ДАЛИ	4	0,048	0,919	0,871		
5	ВОЛЮ	4	0,048	0,919	0,871		
5	ВИЖУ	4	0,048	0,919	0,871		
5	ВДОЛЬ	4	0,048	0,919	0,871		
5	БЫЛИ	4	0,048	0,919	0,871		
5	АЛЬНИ	4	0,048	0,919	0,871		
201	КАК	3	0,042	0,999	0,957		
181	ЧТО	3	0,042	0,999	0,957		
140	МНЕ	3	0,042	0,999	0,957		
83	ВСЕ	3	0,041	0,998	0,957		
81	НЕТ	3	0,041	0,997	0,957		
79	ТАК	3	0,040	0,997	0,957		
79	БЕЗ	3	0,040	0,997	0,957		
63	ГДЕ	3	0,040	0,997	0,957		
59	МОЙ	3	0,039	0,996	0,957		
59	ДЛЯ	3	0,039	0,996	0,957		
55	НЕЙ	3	0,039	0,996	0,957		
52	ОНА	3	0,039	0,995	0,957		
49	ПОД	3	0,038	0,994	0,957		
39	КТО	3	0,036	0,993	0,957		
38	ТАМ	3	0,036	0,993	0,957		
37	ЖИТЬ	3	0,035	0,992	0,957		
34	ЛИШЬ	3	0,034	0,991	0,957		
34	БЫЛ	3	0,034	0,991	0,957		

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ. Випуск 16

Частота	Словоформа	Длина (в звуках)	Ч-вес - Д-вес	Ч-вес	Д-вес	Архетипы	Комментарий
33	НОЧЬ	3	0,034	0,991	0,957		
30	ДЕНЬ	3	0,033	0,990	0,957		
29	НАС	3	0,033	0,990	0,957		
28	ЧЕМ	3	0,033	0,989	0,957		
27	НИХ	3	0,032	0,989	0,957		
26	НАМ	3	0,031	0,988	0,957		
26	МИР	3	0,031	0,988	0,957		
26	ВЕСЬ	3	0,031	0,988	0,957		
24	ХОТЬ	3	0,030	0,987	0,957		
23	БЫТЬ	3	0,030	0,987	0,957		
22	ОНИ	3	0,029	0,986	0,957		
22	ВСЮ	3	0,029	0,986	0,957		
22	ВОТ	3	0,029	0,986	0,957		
21	ПУТЬ	3	0,028	0,985	0,957		Вин чаще
21	ТОТ	3	0,028	0,985	0,957		
21	ВАС	3	0,028	0,985	0,957		
20	ЧАС	3	0,027	0,984	0,957		Вин чаще
20	РАЗ	3	0,027	0,984	0,957		
19	БОГ	3	0,025	0,982	0,957	*	
19	НИМ	3	0,025	0,982	0,957		
19	ЕЙ	3	0,025	0,982	0,957		
19	БУДЬ	3	0,025	0,982	0,957		
18	САМ	3	0,024	0,981	0,957		
18	ОЧИ	3	0,024	0,981	0,957		
18	НЕМ	3	0,024	0,981	0,957		
18	НАД	3	0,024	0,981	0,957		
17	ПРИ	3	0,023	0,980	0,957		
16	ВЕК	3	0,021	0,978	0,957		Вин чаще
15	СОН	3	0,020	0,976	0,957		
4	ДИТЯ	4	0,018	0,889	0,871	*	
4	ЗИМА	4	0,018	0,889	0,871	*	
4	ОСЕНЬ	4	0,018	0,889	0,871	*	
4	КОСА	4	0,018	0,889	0,871		частоты И-Т равны
4	ГОСТЬ	4	0,018	0,889	0,871		Вин чаще
4	ГЛАЗ	4	0,018	0,889	0,871		Им. Мн.
4	СТОЛ	4	0,018	0,889	0,871		Вин чаще
4	ЧЕСТЬ	4	0,018	0,889	0,871		И-В поровну
4	УТРА	4	0,018	0,889	0,871		
4	ТУЧА	4	0,018	0,889	0,871		
4	ТУДА	4	0,018	0,889	0,871		
4	ТОГО	4	0,018	0,889	0,871		
4	СЛОВ	4	0,018	0,889	0,871		
4	ПРАХ	4	0,018	0,889	0,871		Вин чаще
4	ПОРА	4	0,018	0,889	0,871		
4	ОТЦА	4	0,018	0,889	0,871		
4	НАША	4	0,018	0,889	0,871		
4	МОГУ	4	0,018	0,889	0,871		
4	МИМО	4	0,018	0,889	0,871		
4	ЛЕСУ	4	0,018	0,889	0,871		
4	ДНЕМ	4	0,018	0,889	0,871		
4	ДАРЫ	4	0,018	0,889	0,871		
4	ГОРЯ	4	0,018	0,889	0,871		
4	ГОРЮ	4	0,018	0,889	0,871		

Розділ ІХ. Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження

Частота	Словоформа	Длина (в звуках)	Ч-вес - Д-вес	Ч-вес	Д-вес	Архетипи	Комментарий
4	ГОРЫ	4	0,018	0,889	0,871		
4	ВСЕЙ	4	0,018	0,889	0,871		
4	ВАМИ	4	0,018	0,889	0,871		
4	БУРИ	4	0,018	0,889	0,871		
4	БОЖЕ	4	0,018	0,889	0,871		
4	БЛИЗ	4	0,018	0,889	0,871		
13	ТЕХ	3	0,016	0,973	0,957		
13	ПРО	3	0,016	0,973	0,957		
13	ДУХ	3	0,016	0,973	0,957		
13	ВСЯ	3	0,016	0,973	0,957		
12	ЭТО	3	0,014	0,971	0,957		
12	ПОР	3	0,014	0,971	0,957		
12	ДНИ	3	0,014	0,971	0,957		
12	ВАМ	3	0,014	0,971	0,957		
11	ТЬМЕ	3	0,010	0,967	0,957		
11	ЛЕС	3	0,010	0,967	0,957		
10	НАШ	3	0,008	0,965	0,957		
10	ГОД	3	0,008	0,965	0,957		
415	НЕ	2	0,008	1,000	0,992		
339	Я	2	0,007	0,999	0,992		
311	НА	2	0,007	0,999	0,992		
179	ТЫ	2	0,007	0,999	0,992		
119	ЗА	2	0,007	0,998	0,992		
116	НО	2	0,006	0,998	0,992		
113	ПО	2	0,006	0,998	0,992		
90	ОН	2	0,006	0,998	0,992		
63	ТО	2	0,005	0,997	0,992		
52	ДА	2	0,004	0,995	0,992		
51	ОТ	2	0,003	0,995	0,992		
50	ИХ	2	0,003	0,995	0,992		
9	ТЕНЬ	3	0,003	0,959	0,957	*	
9	УМА	3	0,003	0,959	0,957		
9	ОГНЬ	3	0,003	0,959	0,957		
9	ЛЕТ	3	0,003	0,959	0,957		
9	ДНЯ	3	0,003	0,959	0,957		
679	И	1	0,003	1,000	0,997		
49	МЫ	2	0,003	0,994	0,992		
560	В	1	0,002	1,000	0,997		
346	С	1	0,002	0,999	0,997		
43	ЛИ	2	0,001	0,993	0,992		
43	ЖЕ	2	0,001	0,993	0,992		
43	ДО	2	0,001	0,993	0,992		
41	УЖ	2	0,001	0,993	0,992		
40	ВЫ	2	0,001	0,993	0,992		
105	К	1	0,001	0,998	0,997		
37	СО	2	0,000	0,992	0,992		
37	ИЗ	2	0,000	0,992	0,992		
81	Ж	1	0,000	0,997	0,997		
35	ВО	2	0,000	0,992	0,992		
80	А	1	0,000	0,997	0,997		
34	ИЛЬ	2	-0,001	0,991	0,992		
60	ЛЬ	1	-0,001	0,996	0,997		
59	О	1	-0,001	0,996	0,997		

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ. Випуск 16

Частота	Словоформа	Длина (в звуках)	Ч-вес - Д-вес	Ч-вес	Д-вес	Архетипы	Комментарий
58	У	1	-0,001	0,996	0,997		
32	АХ	2	-0,002	0,990	0,992		
8	РЕЧЬ	3	-0,002	0,955	0,957		
8	РАД	3	-0,002	0,955	0,957		
8	МИГ	3	-0,002	0,955	0,957		
8	ИЩУ	3	-0,002	0,955	0,957		
8	ЖИЛ	3	-0,002	0,955	0,957		
8	ДВА	3	-0,002	0,955	0,957		
8	ДАЙ	3	-0,002	0,955	0,957		
8	ВСЁ	3	-0,002	0,955	0,957		
8	ВЕРЬ	3	-0,002	0,955	0,957		
30	НИ	2	-0,002	0,990	0,992		
34	Б	1	-0,006	0,991	0,997		
7	ЭТУ	3	-0,010	0,947	0,957		
7	ЧЬЯ	3	-0,010	0,947	0,957		
7	УРА	3	-0,010	0,947	0,957		
7	ТУТ	3	-0,010	0,947	0,957		
7	ОНО	3	-0,010	0,947	0,957		
7	ИЛИ	3	-0,010	0,947	0,957		
18	КО	2	-0,011	0,981	0,992		
15	ТЕ	2	-0,016	0,976	0,992		
6	ЦАРЬ	3	-0,023	0,934	0,957		
6	СЕЙ	3	-0,023	0,934	0,957		
6	ПОЙ	3	-0,023	0,934	0,957		
6	ДВЕ	3	-0,023	0,934	0,957		
6	ДАЛЬ	3	-0,023	0,934	0,957		
6	ДАЛ	3	-0,023	0,934	0,957		
6	ВОД	3	-0,023	0,934	0,957		
10	ИМ	2	-0,027	0,965	0,992		
10	БЫ	2	-0,027	0,965	0,992		
9	НУ	2	-0,032	0,959	0,992		
8	УМ	2	-0,037	0,955	0,992		
9	Г	1	-0,038	0,959	0,997		
5	ШУМ	3	-0,038	0,919	0,957		
5	ТОЙ	3	-0,038	0,919	0,957		
5	СИЛ	3	-0,038	0,919	0,957		
5	РУСЬ	3	-0,038	0,919	0,957		
5	ПИР	3	-0,038	0,919	0,957		
5	ПЕТЬ	3	-0,038	0,919	0,957		
5	МОГ	3	-0,038	0,919	0,957		
5	МЕЖ	3	-0,038	0,919	0,957		
5	МАТЬ	3	-0,038	0,919	0,957		
5	ИДУ	3	-0,038	0,919	0,957		
5	ЖАЛЬ	3	-0,038	0,919	0,957		
5	ВЕДЬ	3	-0,038	0,919	0,957		
3	ЭТОМ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ЦАРЮ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ХОДИ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	УМОМ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	УДЕЛ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ТУЧУ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ТОМУ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ТОЛК	4	-0,038	0,833	0,871		

Розділ ІХ. Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження

Частота	Словоформа	Длина (в звуках)	Ч-вес - Д-вес	Ч-вес	Д-вес	Архетипи	Коментарий
3	ТИШИ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	СТИХ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	СТАНЬ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	СПЛЮ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	СНОВ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	РУКИ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ПЬЕТ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ПОРЫ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ПЛАЧЬ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ОЧЕНЬ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ОКНО	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ОГНЕ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	НЯНЯ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	НЬИНЕ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	НЕБУ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	МУЖА	4	-0,038	0,833	0,871		
3	МОЧИ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	МОРЮ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	МИРЫ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	МИРУ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	МИЛЫ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	МИЛА	4	-0,038	0,833	0,871		
3	МАША	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ЛЮБЯ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ЛУГА	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ЛИРЕ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ЛЕСЕ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ЛЕЖУ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	КРОВ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ИНОЙ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ИЗБА	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ИВАН	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ЗИМУ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ЗВУК	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ЗАРЕ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ЖЕНА	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ЖДАЛ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ЕЮ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ДУМУ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ДАСТ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ДАНО	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ГРОБ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ГЛАС	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ВСЯК	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ВОПЛЬ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ВОЛЕ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ВОДУ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ВЗЯТЬ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ВЗЯЛ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ВЕКА	4	-0,038	0,833	0,871		
3	ВАШЕ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	БРАТ	4	-0,038	0,833	0,871		
3	БОГУ	4	-0,038	0,833	0,871		

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ. Випуск 16

Частота	Словоформа	Длина (в звуках)	Ч-вес - Д-вес	Ч-вес	Д-вес	Архетипы	Комментарий
7	ТА	2	-0,045	0,947	0,992		
4	ТЬМА	3	-0,067	0,889	0,957		
4	ТЕМ	3	-0,067	0,889	0,957		
4	СНЕ	3	-0,067	0,889	0,957		
4	СНА	3	-0,067	0,889	0,957		
4	РОЖЬ	3	-0,067	0,889	0,957		
4	МОЧЬ	3	-0,067	0,889	0,957		
4	КОНЬ	3	-0,067	0,889	0,957		
4	КОМ	3	-0,067	0,889	0,957		
4	ЖДУ	3	-0,067	0,889	0,957		
4	ЖАР	3	-0,067	0,889	0,957		
4	ДОМ	3	-0,067	0,889	0,957		
4	ГОР	3	-0,067	0,889	0,957		
5	П	1	-0,079	0,919	0,997		
4	ОХ	2	-0,102	0,889	0,992		
4	Д	1	-0,108	0,889	0,997		
3	ЭТИ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ШЕЛ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ЧУТЬ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	УЖЕ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ТЬМУ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ТРИ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ТОМ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	СЫН	3	-0,124	0,833	0,957		
3	СНЫ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	РУК	3	-0,124	0,833	0,957		
3	РОК	3	-0,124	0,833	0,957		
3	РЖИ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ПОТ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ПАЛ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	МУЧЬ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	МУЖ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ЛУЧ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ЛУГ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	КЕМ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ЖАТЬ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ДЫМ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ДУМ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ДНЮ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ДНА	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ДАТЬ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ВОН	3	-0,124	0,833	0,957		
3	БУРЬ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	БОР	3	-0,124	0,833	0,957		
3	БОЛЬ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	БОЙ	3	-0,124	0,833	0,957		
3	ТУ	2	-0,159	0,833	0,992		
3	ОБ	2	-0,159	0,833	0,992		
3	N	1	-0,164	0,833	0,997		

In the article the method of archetype exposure by the method of frequencies filtration is offered. On the example of poetry of O.V.Kol'cova the degree of accordance of the resulted method of archetype selection of simple ranging of words is confronted after frequency of their appearance in a text.

Keywords: archetype, poetry, text frequency.

Надійшла до редакції 10 вересня 2007 року.

Алексей Кретов, Инна Меркулова

ББК 81.1

УДК 811.16'33

ПАРАМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛАВЯНСКОЙ ЛЕКСИКИ¹

Статтю присвячено зіставному аналізу лексичних ядер слов'янських мов, отриманих шляхом відбору слів за функціональним, синтагматичним, епідигматичним і парадигматичним параметрами.

Ключові слов: лексико-семантична система, багатозначність, метаслово, емфазема, індекс унікальності.

Лексический состав языка измеряется сотнями тысяч единиц, поэтому представляется исследователю чем-то необозримым, трудно поддающимся систематизации и сопоставлению. Одним из возможных выходов из этой ситуации является, на наш взгляд, применение параметрического метода анализа лексики, подробно изложенного в работах В.Т. Титова (см., например, [Титов 2002, 2005]).

По его мнению, для представления ядра лексико-семантической системы, в её существенных чертах достаточно 1000 слов. Отобраны эти слова могут быть по ряду параметров: функциональному (употребительность) – оценивается по длине слова; синтагматическому (широкая сочетаемость) – оценивается по количеству фразеосочетаний со словом; эпидигматическому (многозначность) – оценивается по количеству значений у слова; парадигматическому (вхождение в многочисленные синонимические ряды) – оценивается по частоте слов, использованных в словарных дефинициях. По каждому из параметров отбирается 1000 слов. В результате слияния с помощью компьютерной программы получаем малое ядро лексики, содержащее слова, вошедшие в ядро по каждому из четырех параметров.

Объектом исследования послужила лексика восточнославянских языков (русского, украинского, белорусского), западнославянских языков (чешского, словацкого, польского) и южнославянских языков (сербохорватского, македонского и болгарского). Для полноты картины были также использованы данные по старославянскому языку. В получении ядер данных языков непосредственное участие принимали студенты кафедры теоретической и прикладной лингвистики ВГУ: А. Кобцев, И. Лысенко, В. Тархова, И. Терентьева, А. Кашкина, О. Марасанова. Данные по русскому языку получены и уточнены А.А. Кретовым и А.В. Рафаевой [Кретов, Рафаева 2005].

Функциональная характеристика славянской лексики

Одной из важнейших характеристик словаря является длина слова, так как функциональная активность слова обратно пропорциональна его длине.

Оценивать длину слов можно в буквах и звуках. Соотношение между этими величинами составляет значение коэффициента совершенства орфографии (КОСОГа) [Титов 2002]. Для исследуемых языков этот коэффициент стремится к единице, поэтому расхождения незначительные и при подсчете мы ориентировались на звуки.

В таблице 1 отражена зависимость количества слов от их длины в звуках в словарях славянских языков.

Таблица 1

Длина/зв	РУСС	УКР	БЕЛОР	ЧЕШ	СЛОВАЦ	ПОЛЬСК	СЕРБ	МАКЕД	БОЛГАР	СТ-СЛАВ
1	0	1	2	1	9	0	6	9	15	0
2	15	153	11	153	29	4	36	85	53	1
3	330	493	103	493	269	216	323	552	269	28
4	1157	1157	359	1157	585	639	673	1705	711	339
5	2801	1808	1058	1808	1358	1238	1268	3791	1322	524
6	3989	2532	1575	2532	1621	1448	1431	4979	1413	873

¹ Исследование осуществлено при поддержке Российского гуманитарного научного фонда (РГНФ) проект 07-04-00036а.

Длина/зв	РУСС	УКР	БЕЛОР	ЧЕШ	СЛОВАЦ	ПОЛЬСК	СЕРБ	МАКЕД	БОЛГАР	СТ-СЛАВ
7	5144	3429	2092	3429	1863	1650	1560	5451	1488	1094
8	5780	3391	2116	3391	1719	1377	1538	5196	1267	1316
9	5416	2851	1954	2851	1282	975	1194	4266	896	1244
10	4696	2160	1549	2160	930	612	800	2721	641	909
11	3349	1472	1059	1472	488	361	518	1573	351	584
12	2180	903	660	903	274	189	222	735	200	304
13	1387	490	382	490	122	83	108	286	83	167
14	879	262	208	262	67	44	52	118	53	80
15	474	124	93	124	29	26	17	60	21	52
16	303	57	30	57	13	7	5	12	9	25
17	144	30	14	30	3	0	1	5	3	13
18	81	11	4	11	2			8	3	8
19	40	7	1	7	1			0	3	5
20	17	2	2	2				2	2	1
21	9	1						0	15	2
22	3							0		0
23	0							1		
24	1									

В таблице 1А представлены данные параметрического веса по длине слова в славянских языках.

Таблица 1А

Длина/зв	РУСС	УКР	БЕЛОР	ЧЕШ	СЛОВАЦ	ПОЛЬСК	СЕРБ	МАКЕД	БОЛГАР	СТ-СЛАВ
1	0,9992		0,99985	0,999	0,9992	1	0,99938	0,9997	0,9983	
2	0,9967	1	0,99902	0,992	0,9964	0,9995	0,99569	0,997	0,9923	0,9999
3	0,984	0,993	0,99126	0,961	0,9712	0,9752	0,96257	0,9795	0,9617	0,9962
4	0,9565	0,97	0,96421	0,896	0,9164	0,9032	0,89356	0,9255	0,8809	0,9514
5	0,8867	0,915	0,88449	0,758	0,7890	0,7636	0,76354	0,8054	0,7308	0,8822
6	0,7947	0,831	0,76582	0,604	0,6370	0,6004	0,6168	0,6476	0,5703	0,7668
7	0,6486	0,712	0,60820	0,425	0,4623	0,4144	0,45683	0,4748	0,4012	0,6223
8	0,5102	0,551	0,44876	0,272	0,3011	0,2592	0,29912	0,3102	0,2573	0,4484
9	0,37	0,392	0,30154	0,158	0,1809	0,1493	0,17668	0,175	0,1555	0,2841
10	0,2524	0,259	0,18483	0,079	0,0937	0,0804	0,09465	0,0887	0,0827	0,164
11	0,1591	0,157	0,10503	0,039	0,0479	0,0397	0,04153	0,0389	0,0428	0,0868
12	0,0986	0,088	0,05530	0,019	0,0222	0,0184	0,01877	0,0156	0,0201	0,0466
13	0,0576	0,046	0,02652	0,009	0,0108	0,009	0,00769	0,0065	0,0107	0,0246
14	0,0325	0,023	0,01085	0,003	0,0045	0,0041	0,00236	0,0028	0,0047	0,014
15	0,0182	0,011	0,00384	0,0009	0,0018	0,0011	0,00062	0,0009	0,0023	0,0071
16	0,01	0,005	0,00158	0,0004	0,0006	0,0003	0,0001	0,0005	0,0012	0,0038
17	0,0049	0,002	0,00053	0,0002	0,0003			0,0004	0,0009	0,0021
18	0,0022	0,0009	0,00023	0,0001	0,0001			0,0001	0,0006	0,0011
19	0,0009	0,0004	0,00015		0,0000			0,0001	0,0002	0,0004
20	0,0003	0,0002	0,00000							0,0003
21	0,0002	0								
22	0,0001									
23	0,0000									
24	0									

Длина слов в славянских языках распределяется в промежутке от 2 до 24 звуков. Сравним качественный состав самых коротких и самых длинных слов в славянских языках. Однобуквенные слова в основном служебные (предлоги, союзы). Из рассмотрения они исключались, как не несущие лексической семантики.

Слова, состоящие из 2 звуков:

- в русском языке (7 слов) – УЖ, УМ, АД, АС, АР, ОР, ЩИ.

Учитывая, что буквы ю, я обозначают два звука, количество коротких слов будет еще большим, в эту группу попадает также трехбуквенное, но двузвуковое слово – ось;

- в украинском языке (1 слово) – *ε [je]* – форма глагола “бути”. Далее следуют 153 слова, состоящие из 3 звуков;
- в белорусском языке (2 слова) – *ёд m* – йод, *яp m* – овраг, балка.
- в чешском языке (2 слова) – *ud m* – член, конечность и *ul m* – улей. Далее следуют 204 слова из 3 звуков;
- в словацком языке (5 слов) – *Ir m* – ирландец, *ud m* – член, конечность и *ul m* – улей, *je* глаг. – есть, *os s* – ось;
- в польском языке (2 слова) – *il* ил, *oś* ось;
- в сербском языке (7 слов) – со значениями – эпос; член (тела), конечность; ум, разум; вол; голый, долина;
- в македонском языке (3 слова) – *al m* – положение, состояние; *od m* – ходьба; *ep m* – эпос. Что же касается слова из одной буквы, это слово *e* – вспомогательный глагол, имеющий следующие значения: наст. вр. ед. сум, си; мн. сме, сте, се; прош. вр. е д. бев, беше, беше; мн. беавме, бевте, беа;
- в болгарском языке (3 слова) – *џа* глаг. – хотеть, *ос ж* – ось, *ум м* – ум.

Как видим, среди наиболее коротких много повторяющихся слов, в подавляющем большинстве это существительные.

Самое длинное слово – 24 звука в русском языке. В других славянских языках в группу наиболее длинных попадают сложные, многокорневые слова. Наибольшее количество слов имеет 7 звуков почти во всех языках, кроме восточнославянских и старославянского. Среди исследованных славянских языков самые длинные слова представлены в русском и украинском и старославянском языках. Ядро славянских языков по функциональному параметру составляет 2-5 звуков. В старославянском языке 2-7 звуков.

Распределение длины слова в славянских языках представлено на графике 1.

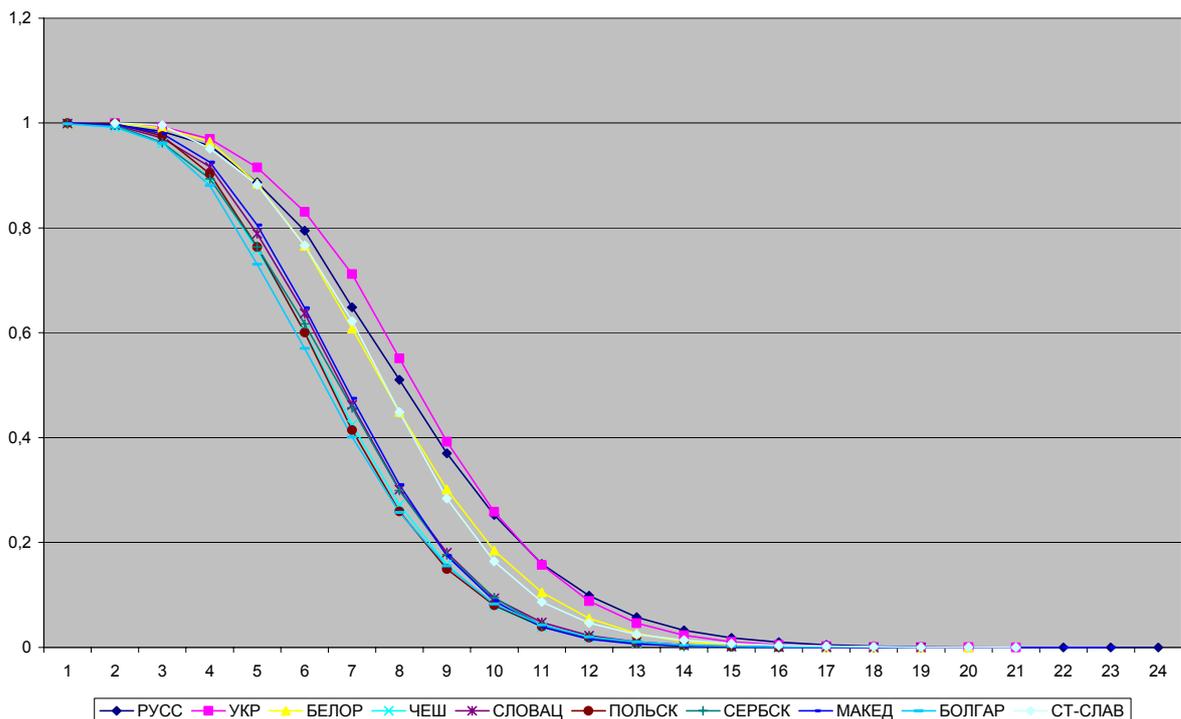

График 1. Длина слов в славянских языках

На графике хорошо просматривается наличие противопоставления восточнославянских языков (русского и украинского) всем другим славянским, образующим как бы отдельную группу. Промежуток между ними занимают старославянский и белорусский языки, которые оказались рядом. Это может свидетельствовать об архаичности белорусского (что сближает его со старославянским) и о присутствии старославянского в литературном русском, что сближает русский со старославянским.

Эпидигматическая характеристика славянской лексики

Этот параметр связан с многозначность слова. Как правило, в ядро входят слова, у которых количество значений превышает среднюю величину, приходящуюся на слово в словаре.

Распределение слов по числу значений в словарях славянских языков представлено в таблице 2.

Наибольшее количество значений представлено в русском языке, хорошо развита многозначность в украинском, белорусском, польском, и македонском, старославянском языках. Во всех других славянских языках максимальное количество значений равняется 5. Наименьший вес имеют однозначные слова.

Таблица 2

Колич значений	Количество слов (абсолютное)									
	РУСС	УКР	БЕЛОР	ЧЕШ	СЛОВАЦ	ПОЛЬСК	СЕРБ	МАКЕД	БОЛГАР	СТ-СЛАВ
1	24919	21861	11690	10287	9216	6876	8213	25229	7655	6494
2	8714	4950	1353	804	1267	1389	1340	5099	928	936
3	2615	1019	199	96	159	400	177	1044	181	308
4	1012	315	24	8	24	127	23	198	20	125
5	439	120	3	2		31	2	51	9	42
6	225	41				24		12		19
7	111	17				7		3		9
8	55	9				3		1		5
9	40	2				1		2		12
10	22	1						0		
11	23									1
12	9									
13	1									
14	3									
15	1									
16	1									
17	3									
18	1									
27	1									
Сумма	38195	28335	13269	11197	10666	8858	9755	31639	8793	7951

В таблице 2А представлены данные по многозначности в славянских языках в относительных величинах.

Таблица 2А

Колич значений	Количество слов (относительное)									
	РУСС	УКР	БЕЛОР	ЧЕШ	СЛОВАЦ	ПОЛЬСК	СЕРБ	МАКЕД	БОЛГАР	СТ-СЛАВ
1	0,65242	0,77152	0,88100	0,91873	0,86405	0,77625	0,84193	0,79740	0,87058	0,81675
2	0,22815	0,17470	0,10197	0,07180	0,11879	0,15681	0,13737	0,16116	0,10554	0,11772
3	0,06846	0,03596	0,01500	0,00857	0,01491	0,04516	0,01814	0,03300	0,02058	0,03874
4	0,02650	0,01112	0,00181	0,00071	0,00225	0,01434	0,00236	0,00626	0,00227	0,01572
5	0,01149	0,00424	0,00023	0,00018	0,00000	0,00350	0,00021	0,00161	0,00102	0,00528
6	0,00589	0,00145	0,00000	0,00000	0,00000	0,00271	0,00000	0,00038	0,00000	0,00239
7	0,00291	0,00060	0,00000	0,00000	0,00000	0,00079	0,00000	0,00009	0,00000	0,00113
8	0,00144	0,00032	0,00000	0,00000	0,00000	0,00034	0,00000	0,00003	0,00000	0,00063
9	0,00105	0,00007	0,00000	0,00000	0,00000	0,00011	0,00000	0,00006	0,00000	0,00151
10	0,00058	0,00004	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
11	0,00060	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00013

Розділ ІХ. Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження

Колич значений	Количество слов (относительное)									
	РУСС	УКР	БЕЛОР	ЧЕШ	СЛОВАЦ	ПОЛЬСК	СЕРБ	МАКЕД	БОЛГАР	СТ-СЛАВ
12	0,00024	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
13	0,00003	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
14	0,00008	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
15	0,00003	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
16	0,00003	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
17	0,00008	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
18	0,00003	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
27	0,00003	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
Сумма	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000

Динамика эпидигматического веса слов в славянских словарях представлена на графике 2.

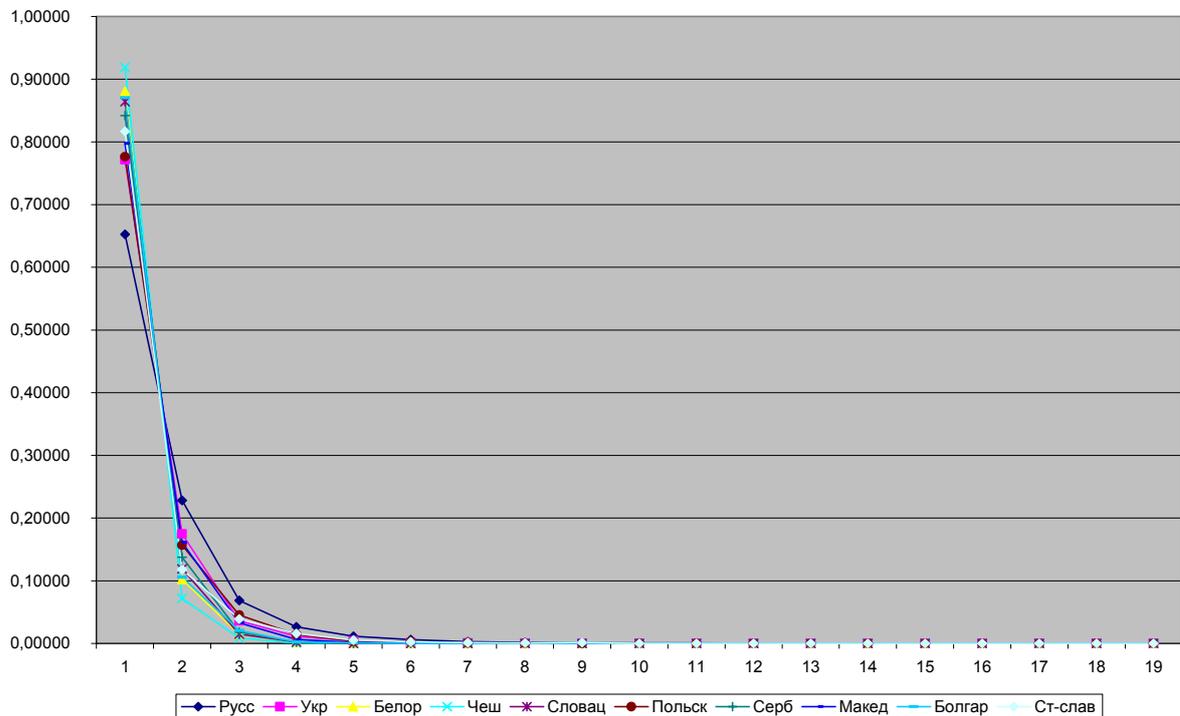

График 2. Многочисленность в славянских языках.

Синтагматическая характеристика славянской лексики

Синтагматические связи слов могут быть сведены к синтаксической сочетаемости слов друг с другом, которая проявляется прежде всего в идиоматических сочетаниях. Чем в большее число фразеосочетаний входит данное слово, тем больше его синтагматический вес. Кроме того, как показывают исследования последних лет, посредством фразеологии маркируются концепты, значимые в культуре того или иного народа.

В таблице 3 отражено соотношение количества слов и количества фразеологизмов, в которые входит слово.

Таблица 3

ФС	РУСС	УКР	БЕЛОР	ЧЕШ	СЛОВАЦ	ПОЛЬСК	СЕРБ	МАКЕД	БОЛГАР	СТ-СЛАВ
30	1	2	1							
27	1	1	1							
26	2	2				1				
20	1	5	2							
19	1	7	2							
18	1	6	1			1				
17	2	7	2	1						

ФС	РУСС	УКР	БЕЛОР	ЧЕШ	СЛОВАЦ	ПОЛЬСК	СЕРБ	МАКЕД	БОЛГАР	СТ-СЛАВ
16		7	2	2						
15	1	8	1							
14	5	8		1						
13	1	9	5			1			1	
12	2	12	10			2				1
11	4	17	6	1				1	3	1
10	8	19	6	2		2	1	0	2	
9	5	30	12	5	1	5		0	1	
8	10	34	10	6		3	3	2	4	1
7	14	43	14	8	1	5	1	1	13	3
6	24	67	32	10	7	8	3	6	9	5
5	34	97	35	19	17	18	3	10	27	5
4	70	139	64	42	40	27	13	8	66	13
3	148	260	113	74	111	55	49	40	154	44
2	356	571	261	146	441	113	144	65	412	84
1	1476	1947	804	635	1459	399	811	547	1625	610
0	36028	19939	13177	10242	8589	9013	8726	30961	6596	7184

В таблице 3А представлены данные параметрического веса по синтагматическому параметру в славянских языках.

Таблица 3А

ФС	РУСС	УКР	БЕЛОР	ЧЕШ	СЛОВАЦ	ПОЛЬСК	СЕРБСК	МАКЕД	БОЛГ	СТ-СЛАВ
30	0,99997	0,99863	0,9999							
27	0,99995	0,99826	0,9998							
26	0,99990	0,99817				0,9999				
20	0,99987	0,99755	0,9996							
19	0,99984	0,99729	0,9995							
18	0,99982	0,99699	0,9994			0,9998				
17	0,99976	0,99669	0,9993							
16		0,99639	0,9991							
15	0,99974	0,99605	0,9990							
14	0,99961	0,99571								
13	0,99958	0,99532	0,9987			0,9997			0,9999	
12	0,99953	0,99480	0,9979			0,9995				0,9999
11	0,99942	0,99407	0,9974	0,9996				0,99997	0,9996	0,9997
10	0,99921	0,99326	0,9970	0,9994		0,9993	0,99990	0,99997	0,9993	
9	0,99908	0,99197	0,9961	0,9989	0,99991	0,9988		0,99997	0,9992	
8	0,99882	0,99051	0,9953	0,9984		0,9984	0,99959	0,99991	0,9988	0,9996
7	0,99846	0,98866	0,9943	0,9977	0,99981	0,9979	0,99949	0,99987	0,9973	0,9992
6	0,99783	0,98578	0,9918	0,9968	0,99916	0,9971	0,99918	0,99968	0,9963	0,9986
5	0,99694	0,98162	0,9892	0,9951	0,99756	0,9952	0,99887	0,99937	0,9933	0,9980
4	0,99510	0,97565	0,9843	0,9913	0,99381	0,9924	0,99754	0,99912	0,9859	0,9964
3	0,99123	0,96448	0,9757	0,9847	0,98341	0,9867	0,99252	0,99785	0,9686	0,9908
2	0,98191	0,93996	0,9559	0,9717	0,94206	0,9750	0,97775	0,99580	0,9224	0,9803
1	0,94326	0,85634	0,8949	0,9150	0,80527	0,9337	0,89461	0,97851	0,7400	0,9035
0	0,00000	0,00000	0,0000	0,0000	0,00000	0,0000	0,00000	0,00000	0,0000	0,0000

В русском языке наибольшую синтагматическую активность имеют слова *рука* (30), *голова* (27), *дело* (26), *ум* (26), *время* (20), *случай* (19), *честь* (18), *вид* (17), *живой* (17).

В украинском 122 фразеологизма образует слово *око* – глаз, 98 – *рука*, *давати* – 96, *мати* иметь – 94, *душа* – 88, далее следуют слова *братии*, *бог*, *голова*, *чорт*.

В белорусском языке 76 фразеологизмов имеет слово *рука*, 45 – *галава*, 38 – *душа*, 30 – *язык*, 27 – *чорт*, 25 – *слова*, 21 – *час*, *чорны*.

Розділ IX. Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження

В чешском языке 17 фразеологизмов имеет слово *černý* – черный, далее 16 фразеологизмов *ruka* f – рука и *čert* m – черт, 14 – *brát* – брат, 11 – *dát* дать. Далее следуют слова *um*, *rozum* и части тела (*hlava*, *noha*, *rot*, *lob*).

В словацком языке слово со значением *иметь* входит в 9 фразеосочетаний, *день* – 7, по 6 и менее фразеосочетаний образуют слова *давать*, *дать*, *вести*, *спрашивать*, *первый* и др.

В польском языке: *czas* – время (26) *gŁowa* – голова (18), *gOra* – гора (13).

В сербском языке слово со значением *ряд* 8 фразеологизмов.

В македонском языке – *дава* – давать, отдавать (11 фразеологизмов) *глава* – голова и *глагол држи* – держать (входит в 8 фразеосочетаний), *ред* – очередь; порядок, распорядок; ряд. По 6 фразеологических сочетаний имеют следующие слова: *глаголы дојде* – прийти, доехать; настать; прийти, приехать, прибыть; *оди* – ехать, ездить; идти, ходить; проходить, простираться; *прилагательное друг* – другой, иной; *существительные крај* – конец; край, кромка; местность; окраина; *око* – глаз, *рака* – горсть.

В болгарском языке существительное *време* с – время имеет 11 фразеологизмов, далее глагол *права* – делать.

В старославянском языке по синтагматическому параметру лидируют слова *быть*, *время*, *мал* по 7 фразеологизмов у *день*, *дорога*, *вид*.

Таким образом, почти все славянские языки имеют в синтагматическом ядре слова со значением частей тела, а также слова, имеющие значение ум, разум, время и глаголы давать, иметь, брать.

Распределение весов синтагматической активности слов в славянских языках можно посмотреть на графике 3.

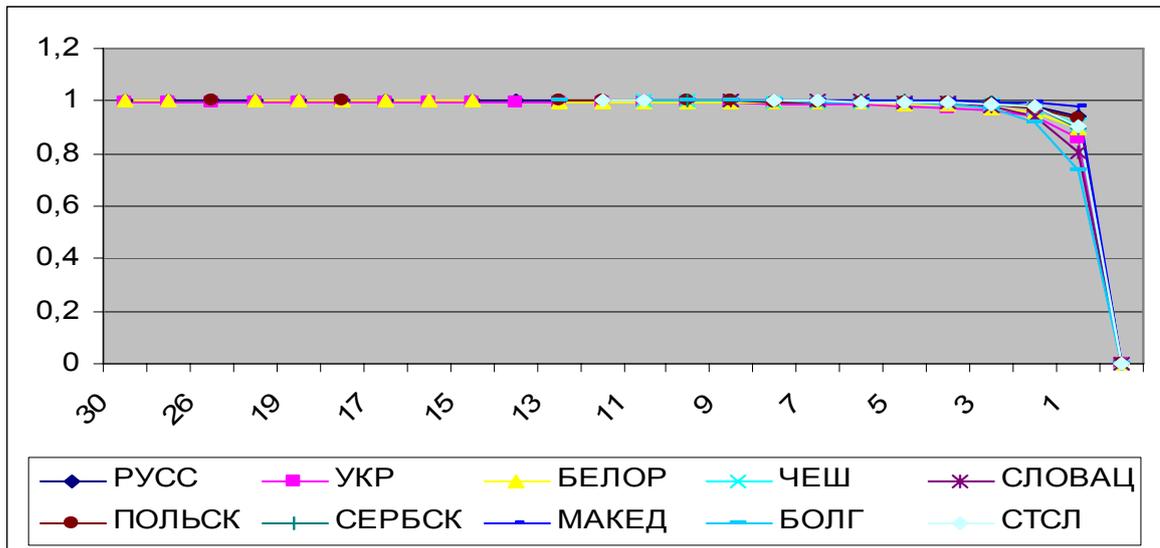

График 3. Лексико-синтаксическая сочетаемость в славянских языках

Парадигматическая характеристика славянской лексики

Парадигматическая активность слов может быть измерена количеством слов, входящих в наиболее многочисленные синонимические ряды. Индикатором парадигматической активности является частота толкующих слов, т.е. метаслов, указывающая на размеры синонимического ряда. Синонимами признаются слова в одном из своих значений, если дефиниции этих значений совпадают полностью или в начальной части. Как показывают исследования В.Т. Титова различие между выделением синонимических рядов по первым трем словам и по полным дефинициям несущественно [Титов 2004].

Распределение парадигматической поддержанности славянской лексики представлено в таблице 4.

Таблица 4

Колич синонимов	Количество рядов									
	РУСС	УКР	БЕЛОР	ЧЕШ	СЛОВАЦ	ПОЛЬСК	СЕРБ	МАКЕД	БОЛГАР	СТ-СЛАВ
46	1									
44	1									
36	1	6								
35	1	12								
33	1	4								
32	1	8								
28	1	10								

27	5	24								
26	1	16								
24	1	17								
23	3	21								
22	3	28								
21	4	22								
20	4	29								
19	11	46								
18	4	59								
17	9	64							1	
16	21	79								
15	11	97								
14	24	93								
13	33	145				1				
12	41	160							1	
11	47	220				2				
10	76	261				2				
9	77	278				2	1			
8	138	412				7	6		1	
7	194	467				9	7		4	
6	319	659		60		18	26		12	6
5	551	864	1	131		45	2	48	13	21
4	841	1128	7	285	5	139	16	172	54	38
3	1391	1376	60	751	71	398	134	643	195	200
2	1368	1260	749	1947	708	1501	1008	3297	882	899
1	27933	5855	14115	5919	9561	7123	9015	26512	5719	7645

Относительные данные по этому параметру представлены в таблице 4А.

Таблица 4А

Синонимов	Количество рядов (относительное)									
	РУСС	УКР	БЕЛОР	ЧЕШ	СЛОВАЦ	ПОЛЬСК	СЕРБ	МАКЕД	БОЛГАР	СТ-СЛАВ
46	0,00003	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
44	0,00003	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
36	0,00003	0,00044	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
35	0,00003	0,00087	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
33	0,00003	0,00029	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
32	0,00003	0,00058	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
28	0,00003	0,00073	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
27	0,00015	0,00175	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
26	0,00003	0,00117	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
24	0,00003	0,00124	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
23	0,00009	0,00153	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
22	0,00009	0,00204	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
21	0,00012	0,00160	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
20	0,00012	0,00211	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
19	0,00033	0,00335	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
18	0,00012	0,00430	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
17	0,00027	0,00466	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00015	0,00000
16	0,00063	0,00576	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
15	0,00033	0,00707	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
14	0,00072	0,00678	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
13	0,00100	0,01057	0,00000	0,00000	0,00000	0,00011	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
12	0,00124	0,01166	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00015	0,00000
11	0,00142	0,01603	0,00000	0,00000	0,00000	0,00022	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000

Розділ IX. Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження

10	0,00229	0,01902	0,00000	0,00000	0,00000	0,00022	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000
9	0,00233	0,02026	0,00000	0,00000	0,00000	0,00022	0,00000	0,00003	0,00000	0,00000
8	0,00417	0,03003	0,00000	0,00000	0,00000	0,00076	0,00000	0,00020	0,00015	0,00000
7	0,00586	0,03404	0,00000	0,00000	0,00000	0,00097	0,00000	0,00023	0,00058	0,00000
6	0,00963	0,04803	0,00000	0,00660	0,00000	0,00195	0,00000	0,00085	0,00174	0,00068
5	0,01664	0,06297	0,00007	0,01441	0,00000	0,00487	0,00020	0,00156	0,00189	0,00238
4	0,02539	0,08222	0,00043	0,03134	0,00048	0,01503	0,00157	0,00560	0,00785	0,00431
3	0,04200	0,10029	0,00361	0,08259	0,00686	0,04304	0,01317	0,02094	0,02833	0,02270
2	0,04131	0,09184	0,04902	0,21412	0,06844	0,16232	0,09907	0,10735	0,12816	0,10205
1	0,84346	0,42675	0,94687	0,65094	0,92421	0,77030	0,88600	0,86325	0,83101	0,86786
Сумма	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000	1,00000

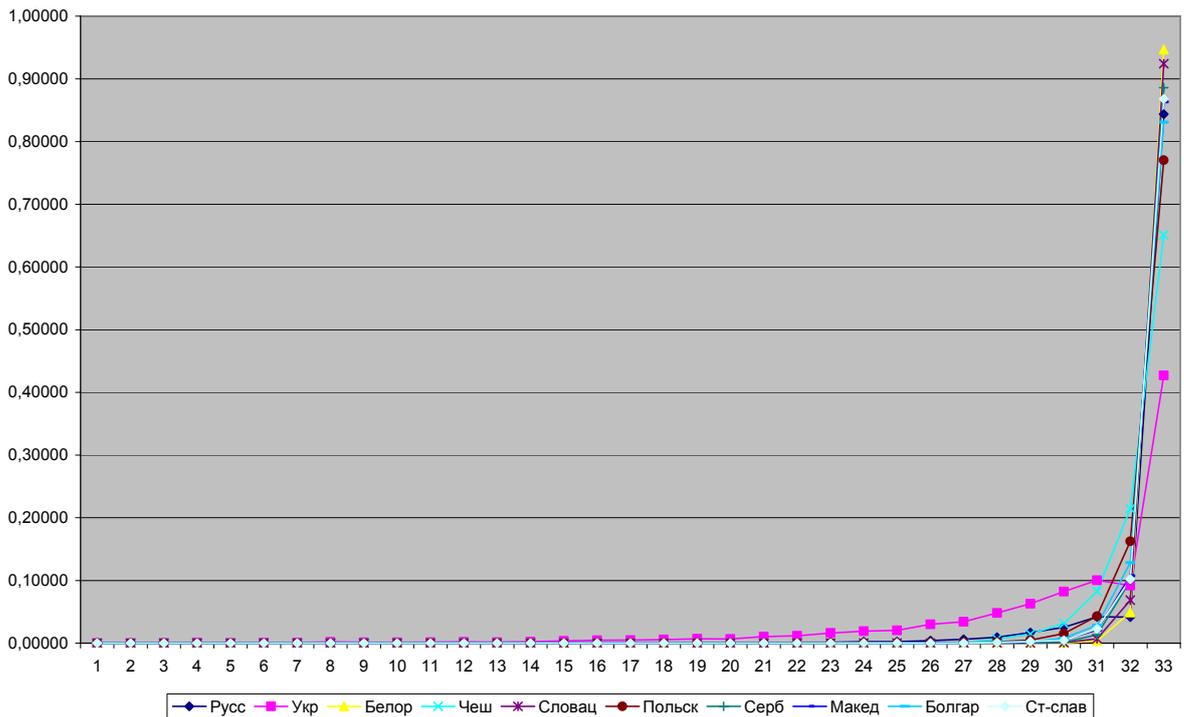

График 4. Синонимия в славянских языках

Наличие выступов на графике для украинского и русского языков можно объяснить тем, что при анализе учитывались словари, более полно отражающие синонимию.

Таким образом, обработав словари славянских языков по каждому из параметров можно определить качественный и количественный состав лексико-семантических ядер славянских языков.

Сравнение малых лексико-семантических ядер славянских языков

Малое лексико-семантическое ядро составляют слова, вошедшие в параметрическое ядро по всем четырём параметрам.

Размерность этих ядер может различаться почти в шесть раз (от 14 до 83), но порядок остаётся неизменным: десятки.

СЛОВ В МАЛОМ ЯДРЕ	УНИКАЛИЙ	ИндУникальности	ЯЗЫК
34	14	41,18%	Сербо-хорватский
14	6	42,86%	Македонский
25	11	44,00%	Чешский
31	17	54,84%	Русский
26	15	57,69%	Словацкий
83	50	60,24%	Старославянский
58	36	62,07%	Болгарский
29	20	68,97%	Украинский
61	44	72,13%	Польский

Проанализируем семантику полученных ядер. Для этого отсортируем дефиниции слов по первому слову дефиниции и сосчитаем количество совпадений.

Полагаем, что и доля уникальных значений является содержательным показателем. Вычислим её и условимся обозначать впредь как Индекс Уникальности ЛСЯдра (сокращённо – ИндУЛекс). Как видим из таблицы, Индекс Уникальности максимален у польской лексики и минимален у сербо-хорватской.

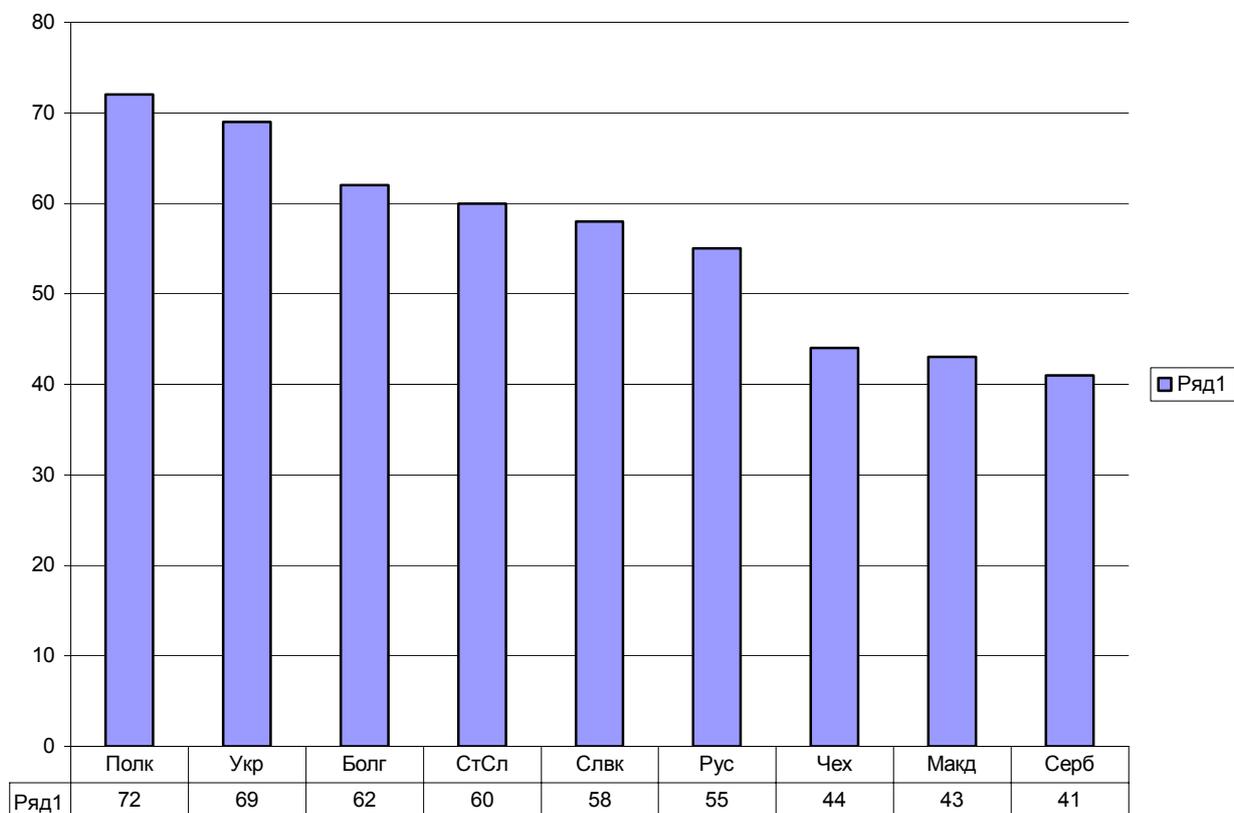

Рис.1. Индекс Уникальности лексико-семантических ядер славянских языков

Неуникальные значения несут информацию о связях ЛСЯдер славянских языков.

Проанализируем их.

Особой интерпретации требует факт вхождения синонимических слов в Малое ЛСЯдро. Поскольку этот факт подчёркивает сугубую важность данного значения для данного языка, условимся называть такие явления *эмфаземами* (от эмфаза – усиление, подчёркивание, выделение чего-либо).

Так, в болгарском ядре эмфаземой будет значение ‘еда’, представленное двумя разными лексемами (*ядене* и *храна*), а в старославянском – ‘жизнь’, представленная лексемами *житие* и *животь*.

Бинарные изосемы (и эмфаземы) представлены в таблице 5.

Таблица 5

	Болг	Мақд	Полк	Рус	Серб	Слвк	СтСлв	Укр	Чех
Болг	еда	искать, корзина	билет		забота	красивый	тело, ходить		
Мақд					повозка, яма		иметь		
Полк					число	ход	книга, насилие, сосуд		круг, номер
Рус					конец		быть, хотеть	дать	писать
Серб						вещь	голос, зима, честь		кусок
Слвк								добро	письмо
СтСлв							жизнь	язык	
Укр									Выйти

Доли бинарных совпадений в малых ядрах славянских языков представлены на графике.

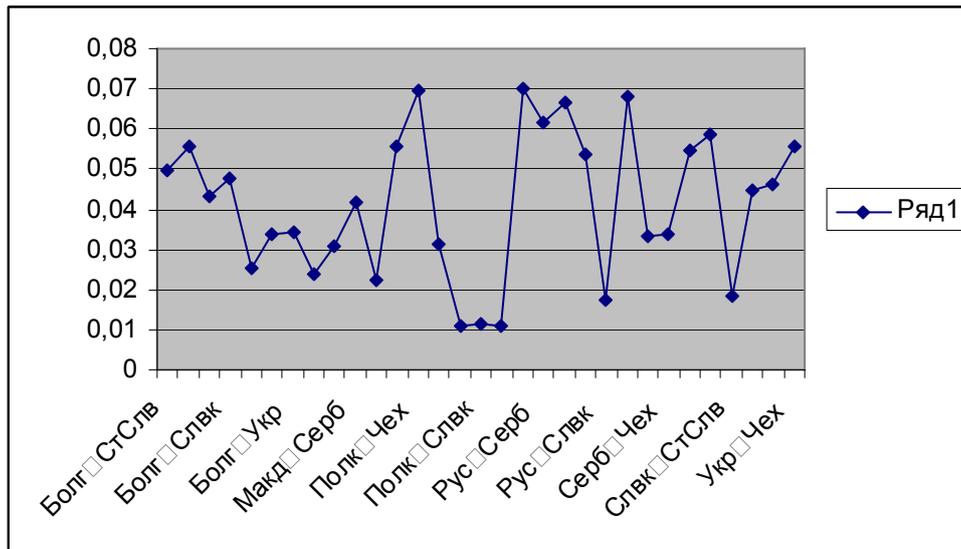

График 5. Сравнение малых ядер славянских языков

Очевидно, что качественно близки малые ядра польского и чешского, русского и старославянского, русского и украинского, сербского и старославянского языков, менее всего сходны ядра польского и русского, польского и украинского и польского и словацкого языков. Также отмечаются сходства ядер болгарского и македонского языков, польского и чешского. Распределение славянских языков по группам – восточнославянские, западнославянские и южнославянские демонстрирует и сходства лексико-семантических ядер этих языков.

Наше исследование носит предварительный характер и требует подключения к количественному анализу качественного рассмотрения полученных результатов.

Литература

1. Кретов А.А., Рафаева А.В. Ядро русской лексики по словарю С.И. Ожегова: технология получения и результат // Проблемы компьютерной лингвистики: Сб-к научн. трудов / Под ред. А.А. Кретова. – Вып. 2. – Воронеж, 2005. – С. 92-112.
2. Титов В.Т. Общая количественная лексикология романских языков (Монография) / В.Т. Титов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. Гос. Ун-та, 2002. – 240 с.
3. Титов В.Т. Принципы количественной лексикологии (на примере романских языков): Автореф. дис....д-ра филол. наук / В.Т. Титов. – Тверь, 2005. – 52 с.

СЛОВАРИ

1. Rusko-slovenski in slovensko-raski moderni slovar = Russko-slovenskij i slovensko-russkij sovremennyi slovar' / Johe Sever, Olga Sergejevna Plotnikova, - 1. nespremenjena izd., 4. natis - Ljubljana: Cankarjeva založba, 2006. - (Zbirka Moderni slovarji)
2. Благова Э., Цейтлин Р.М., Геродес С., Панцерова Л., Бауэрова М. Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков): около 10 000 слов. – М.: Рус.яз., 1994. – 842 с.
3. Грабчиков С. М. Белорусско-русский словарь. Для сред. школы. Под ред. А. Е. Баханькова. 2-е изд., переработанное. – Мн., «Нар. асвета», 1975. 240 с.
4. Гудков, В. П. Сербско-русский и русско-сербский словарь / В.П. Гудков, С. Иванович.- 5-е изд., стереотип. – М. : Рус. Яз.- Медиа, 2006.- 438 с.
5. Загнітко А.П., Вінтонів М.О., Данилюк І.Г. Великий українсько-російський і російсько-український словник. – Донецьк: ТОВ ВКФ "БАО", 2007. – 949 с.
6. Карманный болгарско-русский словарь. Джобен българско-русски речник: 10.000 слов. / М. А. Леонидова. – 9-е изд., испр. и доп., М.: Русский язык, 1986 г. – 468 с.
7. Карманный польско-русский словарь и русско-польский словарь / Сост. И. Н. Митронова, Г.В.Синицына.- 16-е изд., стереотип. - М.: Рус.яз., 1983.- 592 с.
8. Карманный словацко-русский словарь: 10 000 слов. / Д. Коллар, В. Доротьякова, М. Филкусова, Я. Марушиакова. – Изд. 4-ое, испр. и доп. – М.: «РУССКИЙ ЯЗЫК», 1982.
9. Толовски Д., Иллич-Свитыч В.М. Македонско-русский словарь: с приложением краткого грамматического справочника. – М., 1963.
10. Чешско-Русский Словарь / Д.А. Длуги, Б.Г. Раевский, Н.Р. Буравцева. – Издание 2-ое, стереотип. М.: «Советская энциклопедия», 1973.

The article is devoted to the comparative analysis of lexical cores of Slavonic languages. The lexical cores include lexemes selected on the basis of functional, syntagmatic, paradigmatic and paradigmatic parameters.

Keywords: lexico-semantic system, polysemy, metaword, uniqueness index.

Надійшла до редакції 21 вересня 2007 року.

Ірина Місягіна

ББК Ш 11
УДК 81'31

ДЕЯКІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ КОМУНІКАТИВНОЇ СТРАТЕГІЇ УХИЛЬНОСТІ ЗАСОБАМИ ЛІНГВІСТИКИ ТА ЛОГІКИ

У статті розглядається комунікативна стратегія ухильності у зв'язку з логічними категоріями істинності, хибності, категоричності та некатегоричності судження. Визначаються характерні риси стратегії ухильності. Робиться спроба класифікації ухильних висловлювань залежно від статусу їх пропозицій.

Ключові слова: комунікативна стратегія, ухильність, істинність, хибність, категоричність, некатегоричність.

Дослідження механізму реалізації комунікативних цілей у процесі мовленнєвого спілкування є одним із основних завдань сучасної комунікативної лінгвістики. Вивчення когнітивного плану вербальної взаємодії шляхом аналізу засобів скерування ментальних процесів слухача у потрібному для мовця напрямі призвело до виокремлення у мовознавстві поняття комунікативної стратегії (далі КС). На даний час мовознавці не досягли єдності поглядів стосовно визначення цього поняття та класифікації КС, що забезпечує актуальність вивчення їхнього змісту, вираження та функціонування у дискурсах.

Об'єктом дослідження у даній статті обрано комунікативну стратегію ухильності (далі КСУ). Опис цього об'єкта передбачає в першу чергу огляд існуючих точок зору на поняття КС, виявлення характерних ознак КСУ та уточнення її визначення. Спеціальною метою даної роботи є встановити зв'язок лінгвістичного тлумачення КСУ з логічними категоріями істинності, хибності, категоричності та некатегоричності судження. Такий ракурс дослідження відображає тенденцію сучасної комунікативної лінгвістики до застосування дослідницьких підходів та здобутків таких суміжних з лінгвістикою наук як логіка, психологія, соціологія тощо і забезпечує новизну даної роботи, оскільки відкриває нові аспекти поглибленого комплексного вивчення КС.

Термін 'стратегія' походить від грецького слова *stratēgos*, що складається із двох слів: *stratos* (армія) та *ago* (той, що веде) [Wikipedia]. В українській мові термін 'стратегія' має два тлумачення. Перше тлумачення передбачає використання даного терміна в початковому значенні, а саме 'мистецтво ведення війни'. У переносному значенні термін означає 'мистецтво планування, керівництва, базоване на правильних далекоглядних прогнозах' [СТСУМ 2007: 573].

Стратегію як лінгвістичне поняття досліджували Т.А. ван Дейк [Дейк 1989], Г. Парре [Парре 1986], М. Койт та Х. Йім [Койт, Йім 1988], О.С. Іссерс [Іссерс 2003], Ф.С.Бацевич [Бацевич 2004], В.З. Дем'янков [Дем'янков 1982], Є.В. Ключев [Ключев 2002], Т.Янко [Янко 1994, 1999], С.А. Сухих [Сухих 1986].

Т.А. ван Дейк вважає, що стратегія – це "характеристика когнітивного плану спілкування, яка контролює оптимальний розв'язок системи задач гнучким і локально керованим способом в умовах нестачі інформації про відповідні (чергові) дії інших учасників комунікації або про локальні контекстуальні обмеження власних (чергових) дій" [Дейк 1989: 274].

На думку О.С. Іссерс, в основі мовленнєвої стратегії лежать прогнозування майбутньої вербальної взаємодії та контроль за її здійсненням. Прогноз будується на основі уявлень про мовленнєвий акт, комунікативну взаємодію мовця та слухача і ситуацію в цілому (норми, цінності, установки, умовності). В результаті контролю перебігу мовленнєвої взаємодії мовець скеровує ментальні процеси слухача в необхідному для нього напрямку [Іссерс 2003].

Гнучкість як характерну рису стратегій виділяють Т.А. ван Дейк [Дейк 1989], Ф.С.Бацевич [Бацевич 2004], О.С. Іссерс [Іссерс 2003]. Т.А. ван Дейк зазначає, що "при кожному локальному ході беруться до уваги текстові та контекстні наслідки попередніх ходів або умови наступних ходів", тобто у процесі діалогу КС можуть корегуватись та видозмінюватись [Дейк 1989: 273].

М. Койт та Х. Йім підкреслюють, що в процесі комунікації співрозмовники не лише визначають ціль, а й стратегію для досягнення цієї цілі. Стратегію вони розуміють як "такі характеристики спілкування, які визначають зміст 'підходу' до партнера, тобто ресурсів, які мовець застосовує для подолання перешкод, що виникають під час спілкування, та способів використання цих ресурсів" [Койт, Йім 1988: 100]. Перешкодами до спілкування науковці вважають ті аспекти когнітивної системи слухача (бажання, оцінки, роздуми) – П-параметри, які не дають можливості прийняти певне рішення і повинні бути змінені. Для реалізації певної КС застосовується деякий алгоритм операцій: обираються певні П-параметри, визначаються необхідні зміни в їх значеннях і способи їх забезпечення [Койт, Йім 1988: 100-101].

Т. Янко дотримується думки, що КС полягає у “виборі комунікативних намірів і розподіленні квантів інформації за комунікативними складниками” [Янко 1999: 34]. Комунікативна складова є носієм комунікативного значення. Прикладами комунікативних складових є тема, рема, питальні і не-питальні компоненти висловлювання.

Т. Янко виділяє такі компоненти стратегії як вибір глобального мовленнєвого наміру; відбір тих компонентів семантики речення й екстралінгвістичної конситуації, які відповідають модифікуючим комунікативним значенням; визначення об’єму інформації, що припадає на одну тему, рему; співвіднесення квантів інформації про ситуацію зі станами свідомості співбесідників і фактором емпатії; визначення порядку розташування комунікативних складових; налаштування комунікативної структури на певний комунікативний режим, стиль і жанр [Янко 1999: 34].

В основі даного дослідження лежить визначення Ф.С. Бацевича, який під стратегією мовленнєвого спілкування, або комунікативною стратегією, розуміє “оптимальну реалізацію інтенцій мовця щодо досягнення конкретної мети спілкування, тобто контроль і вибір дієвих ходів спілкування і гнучкої їх видозміни в конкретній ситуації” [Бацевич 2004: 118].

Для породження висловлювання суттєвими є також комунікативна інтенція, ціль (мета), компетенція, перспектива та комунікативні конвенції [Клюев 2002, Бацевич 2004]. Інтенцією Ф.С. Бацевич називає “осмислений чи інтуїтивний намір адресанта, який визначає внутрішню програму мовлення та спосіб її втілення” [Бацевич 2004: 116]. Конвенції – це “правила поведінки в регламентованих суспільством мовленнєвих ситуаціях” [Клюев 2002: 18]. Ціль розглядається як “стратегічний результат, на який направлений комунікативний акт”, а перспектива – як “можливість викликати бажані наслідки в реальності” [Клюев 2002: 18]. Робочий набір КС, властивих індивіду чи групі індивідів, забезпечує компетенція [Клюев 2002: 19].

Отже, весь механізм запуску КС в дію функціонує наступним чином: використовуючи комунікативну компетенцію, мовець ставить перед собою певну комунікативну ціль (при цьому визначаючи або не визначаючи комунікативну перспективу) і під впливом певної комунікативної інтенції реалізує КС [Клюев 2002: 20].

На даний час немає загальноприйнятої типології стратегій. Науковці розробляють окремі типології стратегій, в основу класифікації яких вони кладуть певну ознаку, властивість стратегій.

Т.А. ван Дейк та В. Кінч, залежно від позиції суб’єкта в процесі комунікації (розуміння чи породження), виділяють стратегії розуміння та продукційні стратегії. Перші – це “знання про процеси розуміння і схожі на “ефективні робочі гіпотези відносно правильної структури та значення фрагменту тексту”. Другі є стратегіями породження тексту. Мовець, використовуючи стратегії продукування тексту, будує семантичний план тексту, що складається з модулів загального знання й елементів ситуаційної моделі (когнітивного представлення подій, ситуацій та осіб)” [Дейк, Кінч 1988: 164].

За типологією Т.А. ван Дейка та В. Кінча КС діляться на стилістичні, риторичні, невербальні, конверсаційні тощо. Стилiстичні стратегії дають можливість мовцю виразити одне й те саме значення різними способами. Риторичні стратегії використовуються для підвищення ефективності комунікації. Невербальна інформація також є важливою для розуміння та продукування тексту. У стратегіях розмови або конверсаційних стратегіях реалізуються соціальні та комунікативні функції дискурсивних одиниць.

У даній статті ухильність досліджується як КС (услід за К. Хайландом [Hyland 1995], А.В. Ярхо [Ярхо 2004], О.В. Пономаренко [Пономаренко 2004], О.М. Ільченком [Ільченко 2000б]), зокрема, О.М. Ільченко вважає, що “хеджінг може і повинен розглядатись як *важлива* комунікативна *макростратегія*” (виділено мною) [Ільченко 2000б: 148].

Щодо термінів ухильність та хеджінг, то їх можна розглядати як альтернативні. Дж.Лакофф вперше застосував ‘хедж’ (hedge) для позначення слів, завдання яких полягає робити речі більш або менш чіткими (words or phrases whose job it is to make things fuzzier or less fuzzy) [Lakoff 1972: 195]. У дієслівній формі ‘hedge’ вживається у значенні ‘відмовлятися говорити прямо’ (to refuse to answer directly) [LDELС 1998: 616], що відповідає українському ‘ухилитися’ – ‘не давати відповіді на запитання або говорити про щось інше’ [СТСУМ 2007: 625].

Стратегія ухильності, або хеджінгу, досліджувалась переважно зарубіжними науковцями. Вітчизняні лінгвісти здебільшого розглядають споріднені з ухильністю явища – некатегоричність (Т.П. Сонич [Сонич 1985], Н.С. Щукарева [Щукарева 1980]), апроксимацію (С.А. Швачко [Швачко 1981], Н.В. Вязьмітіна [Вязьмітіна 1992], І.Л. Шкот [Шкот 1990], Л.Г.Акуленко [Акуленко 1984], Г.Г. Морєва [Морєва 2000], О.М. Старикова [Старикова 2001], О.М. Ільченко [Ільченко 2000а]), мітигацію (Т.Н. Пудровская [Пудровская 2000], А.Г.Поспелова [Поспелова 1985]), гезитацію (О.В. Семенова [Семенова 2002], Г.І. Бубнова [Бубнова 1988]), девіацію (Ф.С. Бацевич [Бацевич 2000], О.І. Морозова [Морозова 2001]), приблизну номінацію (С.Л. Сахно [Сахно 1983]), категорію визначеності-невизначеності (О.Г. Рєвзіна [Рєвзіна 1979]), багатозначність (В. Дребет [Дребет 2001]) тощо.

Не опрацьованими залишаються статус КСУ, типологія її засобів та особливості функціонування в дискурсі. Поміж вітчизняних науковців перші кроки у дослідженні цієї стратегії зробили О.В. Пономаренко [Пономаренко 2004] та А.В. Ярхо [Ярхо 2004].

А.В. Ярхо, розглядаючи невпевненість у сучасному англомовному дискурсі, характеризує її як КС, що “вербалізується через мовні сигнали-хеджі”, направлена на модифікацію ілюктивної сили чи пропозиціонального змісту висловлювання і поділяється на глобальну, локальну та мовленнєву [Ярхо 2004: 5]). Невпевненість як глобальна стратегія може бути референційною та афективною. Перша модифікує пропозицію, а друга – ілюктивну силу висловлювання. Невпевненість як локальна стратегія має ряд субстратегій: стратегічна хезитація, некатегоричність, некомпетентність, ухильність, песимізм, недомовленість, гіпотетичність тощо. Невпевненість як КС реалізується у вигляді лексичних, лексико-граматичних, синтаксичних та фонетичних засобів вираження невпевненості.

На нашу думку, ухильність доцільно розглядати не як субстратегію глобальної стратегії невпевненості (за А.В. Ярхо), а як ‘повноправну’ КС, що має свій план змісту, вираження та функцію.

О.В. Пономаренко, досліджуючи ухильність в італійському політичному дискурсі, визначає дане поняття як “сміне комунікативне явище, яке охоплює різноманітні випадки переважно свідомого неоднозначного, невідвертого висловлення думки та переконань; нечіткого, неточного іменування особи, предмета обговорення заради досягнення певної ілюктивної мети, здійснення впливу на реципієнта” [Пономаренко 2004: 44-45]. На думку дослідниці, ухильність може включати ухилення, відхід від чіткості, додаткові приховані значення, випадки неоднозначності, неконкретність, неточність, неозначеність, приховування, апроксимацію, риторичні засоби, непрямую номінацію тощо. Мовлення є ухильним, якщо адресант розкриває предмет чи тему розмови наближено/неточно; через тонкий натяк; приховуючи власну думку; нечітко; залишаючи сумніви щодо вірогідності сприйняття інформації, неправдиво [Пономаренко 2004: 58-59].

У межах вивчення явища ухильності КСУ в італійському дискурсі визначається О.В.Пономаренко як “загальна лінія вмотивованої мовленнєвої поведінки політиків, особливістю якої є здебільшого навмисне використання ними сукупності однойменних комунікативних тактик, націлених на неточний виклад думки, відхід від чіткої номінації та захист іміджу (свого чи реципієнта)” [Пономаренко 2004: 150-151].

Дж. Юль визначає засоби хеджінгу як “вирази, які ми використовуємо для того, щоб вказати, що те, що ми говоримо, може бути не повністю точним” і розглядає функціонування даного явища в рамках принципу кооперації та максим Г.П. Грайса [Yule 1996: 38].

К. Хайланд зазначає, що хеджінг “репрезентує відсутність упевненості і використовується для опису будь-якої лінгвістичної одиниці або стратегії, що вживається для а) вираження відсутності відповідальності за правдивість супровідної пропозиції або б) вираження цієї відповідальності некатегорично” [Hyland 1995: 34].

Важливим для дослідження мовленнєвих стратегій є аналіз їх усвідомлення чи неусвідомлення мовцем.

А.В. Ярхо виділяє три основних підходи до досліджень стратегічності комунікації: а) стратегічність комунікації усвідомлюється мовцем: вибір певної стратегії здійснюється цілеспрямовано та свідомо; б) стратегічність комунікації не усвідомлюється мовцем: вибір тієї чи іншої стратегії здійснюється інтуїтивно, автоматично; в) комунікація може бути як стратегічною, так і не стратегічною [Ярхо 2004: 55-56].

Р.М. Балкар зазначає, що “соціальний вплив визначається за його результатами чи наслідками, незалежно від того, був результат попередньо планованим чи ні” (підкреслено мною) [Блаккар 1987: 92]. Таким чином, усвідомлення мовцем стратегічності комунікації є неактуальним, оскільки ефективність мовленнєвих стратегій не залежить від того, усвідомлювались вони мовцем чи ні.

Ми дотримуємося думки, що стратегічність комунікації є усвідомлюваною: мовець осмислено та цілеспрямовано будує свою комунікацію таким чином, щоб досягти певної мети. О.С. Иссерс зазначає, що “усвідомлювані мовленнєві стратегії – це «зброя», яка дозволяє прогнозувати мовленнєві дії – свої і партнера – на декілька кроків вперед” [Иссерс 2003: 61]. Разом з тим “рівень їх усвідомлення може бути різним і в кінцевому підсумку залежить від рівня розвитку і психологічної культури індивіда” [Иссерс 2003: 61]. З твердженням про усвідомлення мовцем стратегічності комунікації погоджується Є.В. Ключев, який під поняттям КС розуміє “сукупність попередньо запланованих мовцем і реалізованих в ході комунікативного акту теоретичних ходів, направлених на досягнення комунікативної цілі” (виділено мною) [Ключев 2002: 18]. О.Я. Гойхман та Г.М. Надеїна зазначають, що стратегія – це “усвідомлення ситуації в цілому, визначення напрямку розвитку й організація впливу в інтересах досягнення цілі спілкування” (виділено мною) [Гойхман, Надеїна 2001: 208].

Поділяючи думку про те, що стратегічність комунікації є вираженням усвідомлюваних процесів, віднесемо стратегію ухильності до усвідомлених КС, оскільки мовець для досягнення певної комунікативної мети свідомо та навмисно ухильється від надання повної інформації.

Таким чином, ухильність можна визначити як усвідомлювану КС, яка використовується мовцем для того, щоб повністю або частково уникнути передачі комунікативно значимої інформації, зняти з себе відповідальність за її достовірність чи передати імпліцитно. Оскільки ця інформація, яку ‘приховує’ мовець, може відповідати або не відповідати об’єктивній дійсності, доцільно розглянути ухильність в логічному аспекті та обґрунтувати її функціонування за допомогою категорій істинності та хибності.

О.М. Ільченко вважає, що хеджінг – це “етикетна некатегоричність висловлювання, власне зменшення автором упевненості в істинності пропозиції, що зокрема пов’язане й з особливістю формування наукової картини світу, поняттям про відносний характер істини” [Ільченко 2000б: 147].

Істина та хибність – важливі категорії логіки. Логічний словник визначає істину як “відображення у свідомості людини предметів, явищ і закономірностей об’єктивної дійсності такими, якими вони існують зовні і незалежно від суб’єкта пізнання; відповідність змісту думок (суджень та понять) об’єкту, що перевіряється суспільною практикою”, “об’єктивно правильне ідеальне відтворення дійсності в свідомості людини” [Кондаков 1971: 188]. Слова не можуть бути істинними або хибними, істинність чи хибність притаманні лише судженням.

Хибність – “неправда, викривлення дійсного стану речей, що має на меті ввести когось в оману” і “хибністю може бути як вимисел того, чого не було, так і свідоме приховування того, що було” [Кондаков 1971: 279].

Істинність та хибність логічно оцінюють судження: істинне, якщо воно адекватно відображає дійсність, та хибне, якщо неадекватно.

Судження має два тлумачення: 1) те саме, що і висловлювання, 2) розумовий акт, що виражає відношення мовця до змісту висловлюваної думки через ствердження модальності сказаного і сполучається зазвичай з психологічними станами сумніву, знання, впевненості або віри. Судження в цьому розумінні, на відміну від висловлювання, завжди модальне і носить оцінний характер [ФЕС 1989: 635].

Звуковою матеріальною оболонкою судження, на думку Н.І. Кондакова, є речення (висловлювання), хоча “всьяке судження виражається в реченні, проте не всяке речення виражає судження” [Кондаков 1967: 366].

Судження поділяються на категоричні та некатегоричні. Категоричним є судження, в якому “виражається знання про притаманність чи непритаманність ознаки предметові, незалежно від обставин” [Кондаков 1971: 210]. Відповідно, некатегоричним є судження, в якому стверджується притаманність ознаки предметові з урахуванням певних обставин.

У деяких ситуаціях спілкування категоричне судження може образити співрозмовника, викликати в нього негативну реакцію на повідомлення чи взагалі призвести до комунікативної невдачі. Коли мовець не хоче або не може (через різні обставини) подати інформацію у повному обсязі, він може обрати КСУ, за допомогою якої він ‘ухиляється’ від категоричних суджень.

Крім того, коли мовець стверджує щось у категоричній формі, він дає свою власну гарантію істинності даної інформації. Якщо мовець помиляється чи не може довести її істинність, категоричність судження може змінити відношення до нього, бо слухачі не обов’язково повинні поділяти впевненість/непевненість мовця у стверджуваному. Проте, якщо вони сприймають висловлювання мовця на віру, то відповідальність за істинність цього судження лягає на них. У випадку категоричного судження мовець сам несе відповідальність за істинність свого висловлювання.

Некатегорична форма вираження думки може бути одним із засобів вираження КСУ, проте не основним, оскільки ухильність може реалізуватись не лише через некатегоричні, але й через категоричні судження, наприклад:

1. *Він шукає роботу.*
2. *Можливо, він шукає роботу.*
3. *Книгу знайдено.*

Судження (1) є категоричним та неухильним, оскільки істинність/хибність даного судження можна встановити. У випадку хибності цього судження мовець несе відповідальність за неправдивість інформації. Судження (2) є некатегоричним та ухильним. Оскільки істинність/хибність цього судження довести неможливо, мовець таким чином ‘ухиляється’ від відповідальності за сказане. Судження (3) є категоричним, проте ухильним: хоча категорично стверджується факт знахідки книги, невідомо, хто її знайшов та за яких обставин відбулась ця знахідка (а у певній ситуації ця інформація може бути комунікативно значимою), таким чином мовець ухиляється від надання повної інформації.

Стратегія ухильності є контекстозалежною, оскільки реалізація її функції відбувається залежно від ситуації та контексту: в одній ситуації висловлювання можна вважати ухильним, в іншій – ні:

1. *Книгу вже знайшли? – Так, книгу знайдено. Вона лежала на столі.* (передача необхідної інформації відбулася, суб’єкт виконання дії (знахідки книги) не є у фокусі інтересу, комунікативно значимим є лише сам факт знахідки).

2. *Хто знайшов книгу? – Знайшлася, лежала на столі.* (передача необхідної інформації не відбулася, комунікативно значимим був не сам факт знахідки, а суб’єкт виконання дії (знахідки книги)).

Отже, ухильним можна назвати висловлювання, у якому відсутні певні елементи смислу суттєві для даної комунікативної ситуації. Ю.І. Левін [Левин 1998], В.І. Свінцов [Свинцов 1982] називають висловлювання, у яких відсутня певна інформація, ‘напівправдивими’.

Ю.І. Левін вважає, що процес викривлення істини відбувається тоді, коли “потрібно приховати існуючу дійсність і коли потрібно побудувати “нову” [Левин 1998: 595]. У першому випадку мова йде про замовчування інформації, текст, що виникає в результаті цього процесу є ‘напівправдою’, яка не є прямою неправдою, але й “не містить усієї правди про ситуацію” [Левин 1998: 596].

Поняття ‘напівправди’ цікавить також В.І. Свінцова, який визначає напівправду як “повідомлення або групи повідомлень, у яких відсутні деякі елементи необхідної інформації, внаслідок чого у слухача може виникнути помилкове, хибне уявлення про предмет відображення” [Свинцов 1990: 54]. Стосовно

співвідношення понять ‘хибності’, ‘дезінформації’ та ‘помилки’, то термін ‘хибність’ вчений розглядає в дихотомії ‘істина – хибність’, яка “характеризує знання тільки зі сторони його відповідності (невідповідності) об’єкту” [Свинцов 1982: 78]. Помилку (заблудження) (ЗБ), можна визначити як невідповідність (НС) об’єктивної характеристики істинності знання (А1) та суб’єктивної оцінки цього знання мовцем (А2): $ЗБ = НС (А1, А2)$. Дезінформаційна інтенція (ДІ) – це невідповідність суб’єктивної оцінки істинності знання мовцем (А2) та характеристики істинності знання під час передачі повідомлення (А3): $ДІ = НС (А2, А3)$. Дезінформацією (Д) вчений називає невідповідність операторів А1 та А3: $Д = НС (А1, А3)$.

Частково застосовуючи схему В.І.Свинцова, можна визначити співвідношення характеристик істинності знання під час реалізації мовцем стратегії ухильності наступним чином:

	Істинність судження	Хибність судження
Ухильність висловлювання	Тип А+ Мовець лише частково передає комунікативно значиму інформацію, яка відповідає об’єктивній дійсності, оскільки не володіє повною інформацією	Тип А* Мовець свідомо передає комунікативно значиму інформацію, яка повністю/частково не відповідає об’єктивній дійсності, хоча володіє достовірною інформацією
Неухильність висловлювання	Тип Б+ Мовець повністю передає комунікативно значиму інформацію, яка відповідає об’єктивній дійсності	Тип Б* Мовець передає комунікативно значиму інформацію, яка повністю/частково не відповідає об’єктивній дійсності, оскільки не володіє достовірною інформацією

Таким чином і ухильні, і неухильні висловлювання можуть бути істинними та хибними. У висловлюваннях типу А* об’єктивна характеристика істинності знання та суб’єктивна оцінка цього знання мовцем збігаються (має місце відповідність (В) двох типів знань): $В (А1, А2)$. Суб’єктивна оцінка знання та характеристика істинності знання мовцем під час передачі повідомлення не співпадають: $НС (А2, А3)$. Таким чином ухильність цього типу (УХ) буде виражатися: $УХ = В (А1, А2) \wedge НС (А2, А3)$.

Якщо мовець не володіє інформацією або володіє лише її частиною: стан об’єктивної характеристики істинності знання невідомий, відповідно мовець не в змозі здійснити суб’єктивну оцінку цього знання. Отже, у висловлюваннях типу Б* неможливо оцінити співвідношення суб’єктивної оцінки істинності знання мовцем з характеристикою істинності знання під час передачі повідомлення, тому вони є неухильними.

О.І. Морозова відносить до хибних такі висловлювання, коли мовець говорить неправду або випадково помиляється. Якщо мовцю невідомо те, що його висловлювання не відповідає реальності, ми маємо справу з незнанням (помилкою) (висловлювання типу Б* згідно нашої класифікації).

Коли мовець свідомий того, що його висловлювання є неправдивим, можна вирізнити неправду і непрямоту. Неправда передбачає присутність наміру ввести в оману, непрямота такого наміру не вимагає [Морозова 2005].

Як було зазначено раніше, суть ухильності полягає в тому, що визначити ухильне висловлювання можна лише у конкретній комунікативній ситуації шляхом встановлення відсутніх елементів смислу. Відсутньою може бути інформація стосовно окремих смислових одиниць висловлювання або істинності усієї пропозиції.

Відповідно до статусу пропозиції ухильні висловлювання можна поділити на три групи:

I. До першої групи належать висловлювання, істинність чи хибність яких не можна встановити, тобто некатегоричні висловлювання. В даній групі засобами реалізації стратегії ухильності є лексичні та частково синтаксичні засоби:

1. *Це схоже на пташку* – лексичний засіб (*схоже* – модифікатор ілокутивної сили висловлювання).

2. *Я думаю, це пташка* – синтаксичний засіб (модусна конструкція є предикатом судження у складнопідрядному реченні).

Обидва судження є некатегоричними. Замінюючи категоричне судження некатегоричним, мовець робить своє висловлювання ухильним, статус пропозиції якого не визначається, а отже, мовець не несе відповідальності за сказане.

II. До другої групи належать висловлювання, істинність яких можна встановити, тобто категоричні. Їх реалізація забезпечується синтаксичними та стилістичними засобами і їх можна поділити на дві підгрупи:

А) відсутній певний елемент (але не істинність усієї пропозиції):

Гроші знайдено – (Гроші знайдено ким?) – синтаксичний засіб (відсутній суб’єкт виконання дії).

Б) відсутніх елементів немає, а ухильність досягається шляхом пом’якшення різкості висловлювання:

З твого боку говорити з ним таким тоном було не дуже ввічливо (= з твого боку говорити з ним таким тоном було грубо) (заперечення + прислівник ‘ввічливо’, замість прислівника ‘грубо’).

У висловлюваннях другої групи ухильність досягається не шляхом заміни категоричного судження на некатегоричне, а за допомогою приховування окремих елементів пропозиції, наприклад, джерела інформації,

суб'єкта виконання дії, або 'пом'якшення' подання інформації. Реалізація стратегії ухильності відбувається за допомогою пасивних, безособових конструкцій, стилістичних засобів (евфемізмів, метафор тощо).

III. До третьої групи належать питальні конструкції, які не можуть класифікуватись як істинні чи хибні, але можуть бути засобом реалізації КСУ, оскільки кожне запитання містить певну імпліцитну інформацію.

Н.Д. Арутюнова та О.В. Падучева у своїх дослідженнях питальних конструкцій називають її "початковою пропозицією питання", яку вони відносять до "особливого виду імпліцитного семантичного компоненту" [Арутюнова, Падучева 1985: 33].

Ф.С. Бацевич також вводить таке поняття як "початкове передбачення запитання", яке він відносить до різновидів імпліцитної інформації [Бацевич 2004: 185]. Початкова пропозиція передається адресатові ще на ментальному рівні, тому така інформація сприймається читачем апріорі. Отже, питальні речення допомагають автору 'нав'язати' своє судження реципієнтові, разом з тим, ухилившись від відповідальності за сказане:

Чому політики повинні працювати на себе, а не на державу?

У даному випадку питання, що полягає у виявленні мотивів праці політиків, передбачає початкову пропозицію "політики працюють на себе, а не на державу". Ця пропозиція передається адресатові ще на ментальному рівні, адже автор зосереджує його увагу не на питанні достовірності існування такої праці, а на її мотивах.

У даній статті було зроблено огляд основних точок зору на поняття комунікативної стратегії та запропоновано її визначення як усвідомлюваної КС, яка використовується мовцем для того, щоб повністю або частково уникнути передачі комунікативно значимої інформації, зняти з себе відповідальність за її достовірність чи передати імпліцитно. Визначені характерні ознаки стратегії ухильності, а також здійснена спроба класифікувати ухильні висловлювання у їх співвідношенні з логічними категоріями істинності, хибності, категоричності та некатегоричності судження. Виділено два типи ухильних висловлювань у їх співвідношенні з істинними та хибними судженнями: тип А+ (мовець лише частково передає комунікативно значиму інформацію, яка відповідає об'єктивній дійсності, оскільки не володіє повною інформацією) та тип А* (мовець свідомо передає комунікативно значиму інформацію, яка повністю/частково не відповідає об'єктивній дійсності, хоча володіє достовірною інформацією). Відповідно до статусу пропозицій ухильних висловлювань було зроблено спробу описати їх три основні групи.

Наступними кроками у дослідженні можуть бути обґрунтування стратегії ухильності в прагматичному, когнітивному та етичному аспектах і детальна класифікація засобів реалізації КСУ у дискурсах.

Література

- Акуленко 1984: Акуленко Л.Г. Выражение неопределенно большого и неопределенно малого количества в немецком языке: Автореф. дис... канд.филолог. наук: 10.02.04. – К., 1984. – 25 с.
- Арутюнова, Падучева 1985: Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С.3-42.
- Балкар 1987: Блакар Р.М. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987. – 462 с.
- Бацевич 2000: Бацевич Ф.С. Основи комунікативної девіації. – Львів: ЛНУ ім.І.Франка, 2000. – 236 с.
- Бацевич 2004: Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К.: Академія, 2004. – 344 с.
- Бубнова 1988: Бубнова Г.И. Речевая гезитация // Грамматические явления в ракурсе семантики и прагматики (на материале французского языка).– М.: МГПИИЯ им.М.Тореза, 1988. – Вып.314. – С. 120-128.
- Вязьмітіна 1992: Вязьмітіна Н.В. Апроксиматори як лексичні засоби зниження категоричності висловлювання // Синтаксис, семантика і прагматика мовних одиниць. Зб.наук.пр. – К., 1992. – С. 28-33.
- Гойхман, Надеина 2001: Гойхман О.Я., Надеина Г.М. Речевая коммуникация: Учебник для вузов. – М.: ИНФРА, 2001. – 272 с.
- Дейк 1989: Т.А. ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 310с.
- Дейк, Кинч 1988: Т.А.ван Дейк., Кинч В. Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 153 -211.
- Демьянков 1982: Демьянков В.З. Конвенции, правила и стратегии общения: (Интерпретирующий подход к аргументации) // Изв. АН СССР. Сер. литературы и языка.– М., 1982. – Т.41. – № 4. – С. 327-337.
- Дребет 2001: Дребет В. Багатозначність та морфологічний статус іменника // Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. Германська філологія. – Чернівці: Рута, 2001. – Вип.114. – С. 7-11.
- Иссерс 2003: Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: Едиториал УРСС., 2003. – 284 с.
- Ільченко 2000а: Ільченко О.М. Етикетні функції апроксимації в англomовному науковому дискурсі // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Сер. Романо-германська філологія.– Х., 2000. – №500. – С. 51-57.
- Ільченко 2000б: Ільченко О.М. Хеджінг в аспекті етикетизації // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2000. – С. 147-155.
- Клюев 2002: Клюев Е В. Речевая коммуникация: Учеб. пособие для университетов и институтов. – М., 2002. – 320 с.

- Койт, Ёйм 1988: Койт М., Ёйм Х. Понятие коммуникативной стратегии и модели общения // Уч. записки Тартус. ун-та.– Тарту, 1988. – Вып. 793. – С. 97-112.
- Кондаков 1967: Кондаков Н.И. Введение в логику. – М., 1967. – 465 с.
- Кондаков 1971: Кондаков Н.И. Логический словарь. – М.: Наука, 1971. – 656 с.
- Левин 1998: Левин Ю.И. О семиотике искажения истины // Избранные труды. Поэтика. Семиотика. – М., 1998. – С. 594-605.
- Морева 2000: Морева Г.Г. Структурно-семантичний аналіз апроксиматорів сучасної французької мови (у зіставленні з українською): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 233 с.
- Морозова 2001: Морозова Е.И. Мыслекоммуникативный подход к изучению девиантных сообщений // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – Харків: Константа, 2001. – №537. – С. 17-22.
- Морозова 2005: Морозова Е.И. Ложь как дискурсивное образование: лингвокогнитивный аспект. – Х., 2005. – 300 с.
- Паррэ 1986: Паррэ Г. Регулярности, правила и стратегии // Язык. Наука. Философия (логико-методологический и семиотический анализ): Сб.ст. / Ин-т философии, социол. и права АН Лит ССР / Отв. ред. и сост. Р.И.Павиленис. – Вильнюс, 1986. – С. 55-87.
- Пономаренко 2004: Пономаренко О.В. Лінгвопрагматичні засоби вираження ухильності в сучасному італійському політичному дискурсі: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 245 с.
- Поспелова 1985: Поспелова А.Г. О средствах смягчения коммуникативного намерения в современном английском языке // Вестник ЛГУ. Сер. История, язык и литература. – Л., 1985. – Вып.3. – №16. – С. 67-71.
- Пудровская 2000: Пудровская Т.Н. Митигация как стратегия речевого поведения англоязычных коммуникантов // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Сер. Романо-германська філологія. – Харків: Константа, 2000. – №500. – С.104-108.
- Ревзина 1979: Ревзина О.Г. Функциональный подход к языку и категория определенности–неопределенности // Категория определенности–неопределенности в славянских и балканских языках / Отв. ред. Т.М.Николаева. – М.: Наука, 1979. – С.64-89.
- Сахно 1983: Сахно С.Л. Приблизительное именование в естественном языке // Вопросы языкознания.– М., 1983. – №6. – С. 29-36.
- Свинцов 1982: Свинцов В.И. Заблуждение, ложь, дезинформация (соотношение понятий и терминов) // Философские науки.– М., 1982. – №1. – С. 76-84.
- Свинцов 1990: Свинцов В.И. Полуправда // Вопросы философии.– М.: Правда, 1990. – №6. – С. 53-61.
- Семенова 2002: Семенова О.В. Співвідношення часової структури проблемного франкомовного репортажу та явищ гезитації // Вісник національного лінгвістичного університету. Сер. Філологія. – К., 2002. – Т.5. – №2. – С. 81-87.
- Сонич 1985: Сонич Т.П. Грамматические средства выражения некатегоричного высказывания в современном немецком языке: Автореф. дис. ... канд. филолог. наук: 10.02.04 / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. М.Тореза. – М., 1985. – 24 с.
- Старикова, Ільченко 2001: Старикова О.М.Ільченко. Етикетні функції імпліцитної оцінки в англомовному науковому дискурсі // Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Сер. Іноземна філологія.– К., 2001. – №31. – С. 7-10.
- СТСУМ 2007: Сучасний тлумачний словник української мови. – Харків, 2007. – 672 с.
- Сухих 1986: Сухих С. А. Речевые интеракции и стратегии // Языковое общение и его единицы. – Калинин, 1986. – С. 71-77.
- ФЕС 1989: Философский энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1989. – 816 с.
- Швачко 1981: Швачко С.А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. – К., 1981. – 144 с.
- Шкот 1990: Шкот И.Л. Апроксиматоры в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04/ Моск.гос.пед.ин-т иностр. яз. им. М.Тореза. – М., 1990. – 23 с.
- Щукарева 1980: Щукарева Н.С. Способы выражения некатегоричности высказывания в английском языке (на материале научной дискуссии) // Функциональный стиль научной прозы. – М.: Наука, 1980. – С. 198-206.
- Янко 1994: Янко Т. Когнитивные стратегии в речи: коммуникативная структура русских интродуктивных предложений // Вопросы языкознания.– М., 1994. – №6. – С. 37-59.
- Янко 1999: Янко Т. О понятиях коммуникативной структуры и коммуникативной стратегии (на материале русского языка) // Вопросы языкознания.– М., 1999. – №4. – С. 28-55.
- Ярхо 2004: Ярхо А.В. Коммуникативная стратегия неуверенности в современном англоязычном диалогическом дискурсе: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Харьковский национальный ун-т им. В.Н.Каразіна. – Х., 2004. – 249 с.

Hyland 1995: Hyland K. The author in the text: Hedging scientific writing // Hong Kong papers in linguistics and language teaching. – 1995. – №18. – pp. 33-42.

Lakoff 1972: Lakoff, G. Hedges: a study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts // Chicago Linguistic Society Papers. – Chicago, IL, Chicago Linguistic Society, 1972. – pp. 183-228.

LDELС 1998: Longman dictionary of English language and culture. – Longman, 1998. – 1568 p.

Wikipedia: <http://en.wikipedia.org/wiki/Strategy>

Yule 1996: Yule G. Pragmatics. – Oxford University Press, 1996. – 138 p.

The article addresses hedging strategy from the perspective of logical categories of truth, falsehood, categoricity and non-categoricity. Characteristic features of hedging strategy are defined. The attempt is made to classify hedging expressions depending on their propositional status.

Keywords: communicative strategy, hedging, truth, falsehood, categoricity, non-categoricity.

Надійшла до редакції 25 вересня 2007 року.

Ганна Ситар, Олена Милостна

ББК Ш 12=411.4*3

УДК 81'33

БАЗА ДАНИХ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ ЛЕКСИЧНИХ КОНВЕРСИВІВ)

У статті проаналізовано теоретичні засади й принципи укладання електронної бази даних «Українські лексичні конверсиви», розглянуто її структуру. Подано вигляд таблиць і форм бази даних, наведено приклади запитів.

Ключові слова: база даних, запит, конверсив, конверсивність.

Сучасний етап розвитку лінгвістики характеризується поглибленням і видозміною традиційних підходів до вивчення мови й мовлення й опрацюванням нових методів аналізу мовних явищ і процесів. У межах структурної, а пізніше і комп'ютерної лінгвістики мовну інформацію розглядають як особливий різновид інформації (детально про ознаки мовної інформації див.: [Белецкий 1979: 11-18; Карпіловська 2003: 14-15]), що зумовлює залучення до її дослідження методів інших галузей знань, які вивчають процеси зберігання, оброблення, одержання, репрезентації інформації, зокрема інформатики, кібернетики і програмування.

В арсеналі комп'ютерної лінгвістики провідне місце посідають бази даних (далі БД) як найпоширеніший спосіб організації мовних даних. За визначенням К. Дж. Дейта, система баз даних – комп'ютеризована система зберігання записів, головна мета якої – вміщувати інформацію й надавати її за потребами користувача [Дейт 1998]. Бази даних використовують у різних галузях знань і в повсякденному житті, скрізь, де доводиться мати справу з великим обсягом інформації. Мета пропонованої статті – показати можливості застосування бази даних у лінгвістичному дослідженні (на прикладі створення бази даних «Українські лексичні конверсиви»). Актуальність обраної теми зумовлена двома чинниками.

1. Бази даних мають ряд переваг порівняно із традиційними методами лінгвістики: компактність репрезентації даних, швидкість їх оброблення, придатність (точність інформації та зручність її використання), низькі працезатрати [Дейт 1998: 22-23]. Дані, об'єднані в БД, мають єдиний формат, властивості внутрішньої інтерпретованості, структурованості й пов'язаності. Саме тому база даних виявилася найбільш ефективним інструментом для аналізу лексичних конверсивів в українській мові.

2. Слова-конверсиви типу *продати* ↔ *купити*, *батько* ↔ *син*, *більший* ↔ *менший* і відповідно конверсивність (або конвертованість) як здатність речень відображати ту саму ситуацію з різних позицій [Апресян 1995; Всеволодова 2000; Есперсен 1958; Лайонз 1978 та ін.], тобто відрізнятися за напрямом відношення (пор.: *Оленці стара жінка приходилася бабусею* (Т. О. Кравець. Сонячні країни) ↔ *Старій жінці Оленка приходилася онукою*; *Тихий голос рибалки розтав у темряві* (Ю. Яновський) ↔ *Темрява розчинила тихий голос рибалки*), досі не були предметом спеціального аналізу на матеріалі української мови.

Теоретичним підґрунтям створення бази даних «Українські лексичні конверсиви» став аналіз поглядів лінгвістів на конверсивність [Апресян 1995; Виноградова, Чекалина 2007; Виноградова, Ситарь, Чекалина 2007; Вихованець 1993; Всеволодова, Дементьева 1997; Всеволодова 2000; Есперсен 1958; Кацнельсон 1972; Лайонз 1978; Ломтев 1969; Ломтев 1972; Милостна 2006; Минчук 2007; Ситар 2002; Ситар 2007; Степанов 1981; Хомякова 1976 та ін.], визначення її типів. Услід за С.Д.Кацнельсоном розуміємо конверсиви як відносні предикати, що відображають ту саму ситуацію, але відрізняються напрямом відношення [Кацнельсон 1972: 182].

Лінгвісти розмежовують переважно два типи конверсивності:

а) лексичну конверсивність, яка виражається різними словами²: *Антонич був молодий на два роки від Ірини Вільде* (Д.Павличко) ↔ *Ірина Вільде була старша на два роки від Антонича*;

б) граматичну конверсивність, що виражається формами одного слова (наприклад, формами активного / пасивного стану дієслова): *Банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, що створені і діють на території України відповідно до положень цього Закону* (Про банки і банківську діяльність. Закон України) ↔ *Національний банк України та інші банки, що створені і діють на території України відповідно до положень цього Закону, складають банківську систему України*³.

Проектування бази даних «Українські лексичні конверсиви» здійснювалося у два етапи:

1) інфологічний етап включав відбір слів-конверсивів, визначення їх властивостей, установа класифікаційних параметрів речень із конверсивами;

2) датологічний етап передбачав вибір системи керування базою даних (СКБД) (детально про етапи створення баз даних див.: [Карпіловська 2003: 34]).

На сьогодні наш реєстр нараховує 300 лексичних конверсивів, і він постійно поповнюється. Аналіз зібраного фактичного матеріалу засвідчив доцільність виділення таких параметрів лексичних конверсивів (і відповідно речень із конверсивами, оскільки зміна напрямку відношення реалізується тільки в реченні⁴):

1. Частиномовна належність слів-конверсивів. За цим критерієм розмежуємо п'ять підтипів конверсивів:

1.1. Іменники: *Григорій Іванович став шефом Горлюка* (О. К. Витяжко) ↔ *Горлюк став підлеглим Григорія Івановича*;

1.2. Дієслова: *Франсіско втікав від смерті* (В. С. Драчук) ↔ *Смерть переслідувала Франсіско*;

1.3. Прикметники: *Він вибирає тебе, хоч ти і молодий за свого брата* (К. Є. Чавера) ↔ *Він вибирає тебе, хоч твій брат і старший за тебе*;

1.4. Прислівники: *Старий матеріал пропонує більше прав, ніж новий* (У. Еко) ↔ *Новий матеріал пропонує менше прав, ніж старий*;

1.5. Прийменники: *Зойка впевнена, що зошит лежить під нашим талмудом* (П. Р. Ольгов) ↔ *Зойка впевнена, що наш талмуд лежить на зошиті*.

2. Валентний потенціал. За здатністю слова прогнозувати при собі певну кількість і якість позицій виділяємо дві групи конверсивів:

2.1. Двовалентні: *Рябий віл сильніший за чорного* (Українські народні казки) ↔ *Чорний віл слабший за рябого*.

2.2. Тривалентні: *Хлопець купував квіти у посередника* (Україна козацька. – 2005. – № 15) ↔ *Посередник продавав квіти хлопцю*.

3. За семантичним типом (належністю до лексико-семантичної групи) розмежовують кілька різновидів конверсивів. Найбільш повною на сьогодні є класифікація Ю. Д. Аפרесяна, який пропонує виділяти 18 груп з-поміж двовалентних і 6 серед тривалентних одиниць [Апресян 1995: 268-273], при цьому враховано й лексичні, і граматичні конверсиви. У нашому фактичному матеріалі зафіксовано такі семантичні типи лексичних конверсивів (підкреслимо, що цей перелік залишається відкритим):

3.1. Склад: *Базатомандатний округ включає всю територію України* (Про вибори народних депутатів України. Закон України);

3.2. Перетворення: *З того борошна вийшло п'ять коржиків* (Василь Барка);

3.3. Наявність, володіння: *Бабакови – власники невеличкого магазину будівельних матеріалів "Свродекор", що на вулиці Наваринській* (Урядовий кур'єр. – 1999. – 14 вересня);

3.4. Втрата: *... дядьки ж на той час витратили всі гроші* (М. Кропивницький);

3.5. Передача: *Він отримує щедру нагороду від царя* (К. Брукнер);

3.6. Відносне розташування двох тіл у просторі: *Наш район ближчий, ніж цей* (Т. О. Кравець Сонячні країни);

3.7. Відносне розташування двох тіл у часі: *Старший від мене лише час* (Киргизькі народні казки);

3.8. Залежність: *Довжина сторони трикутника залежить від градусної міри протилежного кута* (Математична хрестоматія);

3.9. Інформаційні процеси: *Лежандр вважав ліпшим більш суворе доведення ірраціональності чисел* (Математична хрестоматія);

3.10. Емоційні й інші внутрішні стани⁵: *Любив дід гарну бесіду й добре слово* (О. Довженко);

3.11. Соціальні відносини: *Він навіки був його рабом* (К. Брукнер);

² Наша база даних уміщує саме лексичні конверсиви.

³ О.О.Тараненко розмежовує лексичні, лексико-синтаксичні, морфолого-синтаксичні й синтаксичні конверсиви (див.: [Енциклопедія 2000: 246]).

⁴ Виділення конвертованості як однієї із граматичних категорій речення обґрунтував Т.П.Ломтев [Ломтев 1969; Ломтев 1972].

⁵ Назви семантичних типів конверсивів подаємо за Ю.Д.Апресяном. На нашу думку, більш доречним є термін "емоційні (емотивні) відношення" [Всеволодова 2000: 138 і далі; Ситар 2007: 23], оскільки предикат стану типово не передбачає наявності другого учасника ситуації, пор.: *Мені погано*.

3.12. Сімейні відносини: *Оля була йому за матір* (П. Ольгов).

4. Контекстуальна вільність / зв'язаність. Окрім незалежних від контексту конверсивів типу *програвати* ↔ *вигравати*, *мати* – *належати*, виділяємо семантично (контекстуально) зв'язані, напр.: *Абітурієнт складає іспит професорові* ↔ *Професор приймає іспит в абітурієнта*.

5. Симетричність / несиметричність відношення (див.: [Ломтев 1972; Всеволодова 2000 та ін.]). Конверсивне відношення вважається симетричним, якщо зміна напрямку відношення при тій самій лексемі-конверсиві не відображається на істинності/неістинності судження. Так, наприклад, речення *Я сидів у човні коло діда Платона* (О.Довженко) виражає симетричне відношення, оскільки наслідком істинності цього відношення є справедливості оберненого відношення: *Дід Платон сидів у човні коло мене*. Пор. речення з несиметричним відношенням: *Ця територія належить дівчині* (Французький детектив) ↔ *Дівчина володіє цією територією*, але не * *Дівчина належить території*; *Сергійвна була її дочкою* (Ж. Посипайко) ↔ *Вона була матір'ю Сергійвни*.

6. Тотожність / нетотожність структурних схем речень, пов'язаних конверсивними відношеннями. За цим критерієм речення можна поділити на два типи:

6.1. Речення, що мають тотожні структурні схеми: *Ужко давно вже був викладачем Леона* (Р. Д. Рижунь) (структурна схема $N_1 \text{ Cop}_{3s} N_5$) ↔ *Леон уже давно був студентом Ужска* ($N_1 \text{ Cop}_{3s} N_5$);

6.2. Речення з нетотожними структурними схемами: *Юнаки мали невелике господарство* (Киргизькі народні казки) (структурна схема $N_1 V_{3pl} N_4$) ↔ *Юнакам належало невелике господарство* ($N_1 V_{3s} N_3$).

Система керування базою даних (СКБД) ґрунтується на відповідній моделі репрезентації даних: ієрархічній, мережній або реляційній [Поспелов 1990]. Створена база даних «Українські лексичні конверсиви» належить до реляційних, тобто відображає відношення у двовимірних таблицях [Гасвський 2003]. Як зазначає О. В. Рахіліна, БД цього типу становить «таблицю з двома входами ..., у якості входів вона буде мати, з одного боку, лексеми, з іншого – параметри певної класифікації, тобто ознаки, значення яких приписуються лексемам у клітинках таблиці» [Рахіліна 1994: 108].

Для створення БД було обрано програму системи керування базами даних (СКБД) Microsoft Access, оскільки вона є найбільш поширеною реляційною СКБД у Microsoft Windows і забезпечує зберігання, сортування й пошук даних [Канноли, Бегг 2003: 283]. Під час роботи з нею користувач має справу з кількома об'єктами, головними з них є таблиці, запити й форми. Таблиці є основою БД, вони, за термінологією Microsoft, складаються зі стовбців (полів) і рядків (записів). У її сьогоденньому вигляді БД «Українські лексичні конверсиви» описує 300 слів-конверсивів і подає понад 700 прикладів з усіх стилів української мови XIX – початку XXI ст. Відповідно наша БД складається з 300 записів. Для повного й коректного опису конверсивів ми вважаємо достатнім виділення дев'яти полів:

- 1) лексема;
- 2) конверсив;
- 3) частина мови;
- 4) валентність;
- 5) семантичний тип;
- 6) контекстуальна вільність / зв'язаність;
- 7) симетричність / несиметричність відношення;
- 8) структурні схеми речень;
- 9) приклади (див. мал. 1).

Малюнок 1

Фрагмент таблиці «Українські лексичні конверсиви»

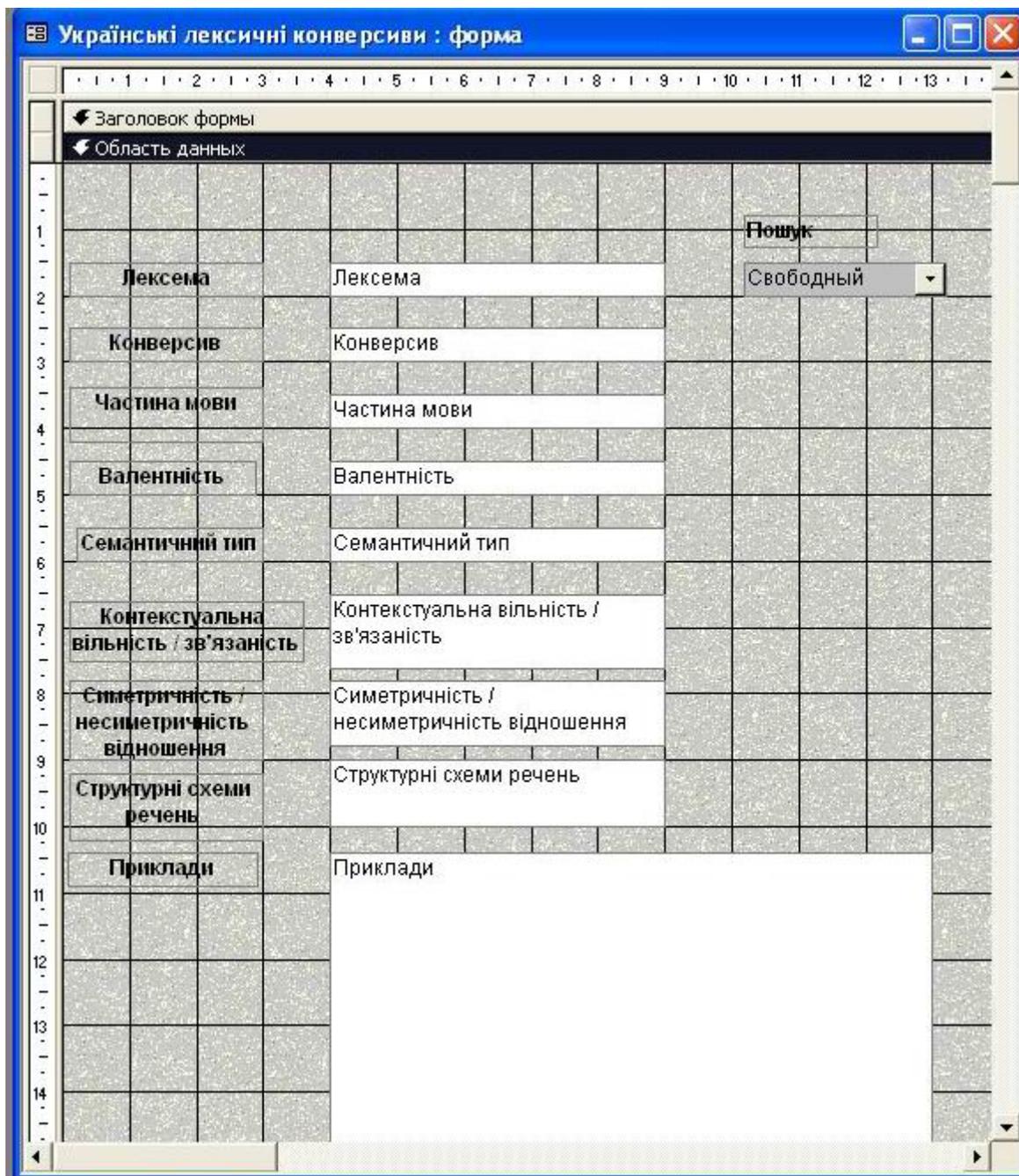
Лексема	Конверсив	Частина мови	Валентність	Семантичний тип	Контекстуальна вільність	Симетричність / не	Структурні схеми	Приклади
автор	тіпр	іменник	2	належність	вільний	несиметричне	тотожні	1) Стефанік - автор "Камінного хреста" ↔ "Камінний хрест" - тіпр Стефаніка (Стефанік В.С. Вибране. - У.: Карпати, 1979. - С.12).

Дані можна вводити безпосередньо в таблицю, але зручніше робити це за допомогою об'єкта Microsoft Access ФОРМИ. Крім цього, форми дозволяють користувачеві переглядати й редагувати дані, що зберігаються в основних таблицях БД, подавати дані в упорядкованому й налаштованому вигляді. Для тих, хто не має великого досвіду використання СКБД, Access надає майстра форми (Form Wizard), який проводить користувача через ряд діалогових сторінок для того, щоб визначити:

- що лежить в основі форми – таблиці чи запити (у нашому випадку – таблиці);
- поля, які треба відобразити у формі (для головної форми нашої БД ми обираємо всі дев'ять полів);
- макет для форми (у нашому випадку – стовбчастий);
- стиль для форми;
- заголовок для форми («Українські лексичні конверсиви») (див. мал. 2).

Малюнок 2

Приклад форми «Українські лексичні конверсиви» в репрезентації Design View

Форми можуть бути трьох різновидів. Наведена вище – Design View (режим конструктора). Переглядати дані можна також в опціях Form View (режим форми) та Datasheet View (режим таблиці). У Form View наша форма має такий вигляд:

Українські лексичні конверсиви

Пошук

Лексема	автор
Конверсив	твір
Частина мови	іменник
Валентність	2
Семантичний тип	належність
Контекстуальна вільність / зв'язаність	вільний
Симетричність / несиметричність відношення	несиметричне
Структурні схеми речень	тотожні
Приклади	1) Стефаник - автор "Камінного хреста" ↔ "Камінний хрест" - твір Стефаника (Стефаник В.С. Вибране. - У.: Карпати, 1979. - С.12).

Лексема	купувати	Пошук	купувати
Конверсив	продавати		
Частина мови	дієслово		
Валентність	3		
Семантичний тип	передача		
Контекстуальна вільність / зв'язаність	вільний		
Симетричність / несиметричність відношення	несиметричне		
Структурні схеми речень	нетотожні		
Приклади	1) У знайомого батько купив панське володіння ↔ Знайомий продав батькові панське володіння (Стефанік В.С. Вибране. - У.: Карпати, 1979. - С.234). 2) Хлопець купував квіти у посередника ↔ Посередник продав квіти хлопцю (Україна козацька. - 2005. - №15).		

Бази даних дають змогу створювати запити, переглядати й аналізувати дані в різний спосіб, урахувавши ті або інші параметри досліджуваних одиниць. За допомогою запитів автоматично здійснюється відбирання потрібної інформації з однієї чи кількох таблиць за заданими критеріями. Наприклад, у БД «Українські лексичні конверсиви» нас цікавлять лише іменники, що належать до ЛСГ «сімейні відносини». У цьому випадку послідовність створення запиту є такою:

- 1) обрати об'єкт ЗАПИТИ;
- 2) обрати СТОРОННІЙ ЗАПИТ В РЕЖИМІ КОНСТРУКТОРА;
- 3) у верхньому вікні вказати таблицю, з якої ми будемо брати інформацію: УКРАЇНСЬКІ ЛЕКСИЧНІ КОНВЕРСИВИ;
- 4) у перший стовпчик, що розташований внизу, перетягнути поле ЛЕКСЕМА;
- 5) у другий стовпчик – поле ЧАСТИНА МОВИ;
- 6) у другому стовпчику напроти УМОВИ ВІДБОРУ зазначити умову: «іменник»;
- 7) у третій стовпчик перетягнути поле СЕМАНТИЧНИЙ ТИП;
- 8) у третьому стовпчику вказати умову «сімейні відносини»;
- 9) зберегти зміни структури запиту;
- 10) здійснити перехід із режиму конструктора в режим таблиці.

У результаті створення запиту отримали всі конверсиви, що за частиномовним статусом є іменниками й належать до ЛСГ «сімейні відносини» (див. мал. 4).

Результат створення запиту «Конверсиви-іменники, що належать до ЛСГ сімейних відносин»

Лексема	Частина мови	Семантичний тип
бабуся	іменник	сімейні відносини
батьки	іменник	сімейні відносини
батько	іменник	сімейні відносини
брат	іменник	сімейні відносини
дитина	іменник	сімейні відносини
дідусь	іменник	сімейні відносини
діти	іменник	сімейні відносини
донька	іменник	сімейні відносини
дружина	іменник	сімейні відносини
дядько	іменник	сімейні відносини
зять	іменник	сімейні відносини
кузен	іменник	сімейні відносини
кузина	іменник	сімейні відносини
мама	іменник	сімейні відносини
мати (матір)	іменник	сімейні відносини
невістка	іменник	сімейні відносини
онук	іменник	сімейні відносини
онука (онучка)	іменник	сімейні відносини
племінник	іменник	сімейні відносини
племінниця	іменник	сімейні відносини
свекруха	іменник	сімейні відносини
сестра	іменник	сімейні відносини
син	іменник	сімейні відносини
тато	іменник	сімейні відносини
тітка	іменник	сімейні відносини
чоловік	іменник	сімейні відносини
*		

Таке сортування пришвидшує пошук даних, водночас дозволяє перевірити сформовані під час теоретичних досліджень гіпотези про співвідношення / несіввідношення виділених параметрів даних. Наприклад, у нашому матеріалі всі тривалентні конверсиви є дієсловами. Цілком імовірно, що речення з такими конверсивами мають різні структурні схеми внаслідок відмінностей у дієслівному керуванні. Відповідний запит у БД підтвердив наше припущення.

Отже, БД є зручним та ефективним інструментом структурування мовної і лінгвістичної інформації. БД можуть бути застосовані в різних галузях мовознавства, скрізь, де є потреба проаналізувати велику кількість мовних одиниць, здійснити їх багатовимірну класифікацію, визначити корелятивність / некорелятивність кількох властивостей даних.

Запропонована БД «Українські лексичні конверсиви» не є остаточним варіантом. Подальші етапи роботи передбачають не тільки поповнення новими лексемами, але й розв'язання низки невирішених питань, зокрема проблеми симетричності / несиметричності відношення (чи доцільно кваліфікувати симетричні конверсиви як лексичні?), коректності класифікації, виділення додаткових диференційних критеріїв.

Література

Апресян 1995: Апресян Ю.Д. Избранные труды. – Т.1. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – XIII, 472 с.

Белецкий 1979: Белецкий А.А. Семиотический аспект языковой системы // Структурная и математическая лингвистика. – К., 1979. – Вып.7. – С.11-18.

Виноградова, Чекалина 2007: Виноградова Е.Н., Чекалина В.Л. К вопросу о грамматике русского предлога: конверсия // Русский язык: исторические судьбы и современность: III Международный конгресс

исследователей русского языка (Москва, 20-23.03.2007): Труды и материалы. – М.: МАКС Пресс, 2007. – С. 267-268.

Виноградова, Ситарь, Чекалина 2007: Виноградова Е.Н., Ситарь А.В., Чекалина В.Л. Семантические типы предложных конверсивов в русском и украинском языках // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 110. – Т. 1. – С. 87-90.

Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови. – К.: Либідь, 1993. – 365 с.

Всеволодова, Дементьева 1997: Всеволодова М.В., Дементьева М.В. Проблемы синтаксической парадигматики: коммуникативная парадигма предложений (на материале двусоставных глагольных предложений, включающих имя локума). – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 176 с.

Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.

Гаевский 2003: Гаевский А.Ю. Информатика. – К.: А.С.К., 2003. – 536 с.

Дейт 1998: Дейт К.Дж. Введение в системы баз данных (6-е издание). – К.: Диалектика, 1998. – 784 с.

Українська енциклопедія 2000: Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.

Есперсен 1958: Есперсен О. Философия грамматики (перевод с английского). – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 404с.

Канноли, Бегг 2003: Канноли Т., Бегг К. Базы данных. Проектирование, реализация и сопровождение. Теория и практика. – М.: Вильямс, 2003. – 1440 с.

Карпіловська 2003: Карпіловська С.А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики. – Д.: Юго-Восток, 2003. – 183 с.

Кацнельсон 1972: Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.

Ломтев 1969: Ломтев Т.П. Парадигматика предложения на основе конвертируемости отношений // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М.: Наука, 1969. – С. 104-115.

Ломтев 1972: Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 177 с.

Лайонз 1978: Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику (перевод с английского). – М.: Прогресс, 1978. – 544 с.

Милостна 2006: Милостна Олена. Типи конверсивів в українській мові // Студентські філологічні студії початку ХХІ століття: Збірник доповідей II Всеукраїнської науково-практичної конференції 17-18 квітня 2006 року. – Т. 2. Мовознавство. – Ч. I. – Донецьк, ДООУ, 2006. – С. 64-66.

Минчук 2007: Минчук Инна. Понятие «конверсив» в языкознании // Лингвистичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 15 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 290-294.

Поспелов 1990: Поспелов Д.А. Данные и знания // Искусственный интеллект. В 3-х кн. – Кн. 2. Модели и методы: Справочник / Под ред. Д.А.Поспелова. – М.: Радио и связь, 1990.

Рахилина 1994: Рахилина Е.В. О лексических базах данных // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 107-113.

Ситарь 2002: Ситарь Г.В. Конверсивність предикатів частини і цілого в українській мові // Південний архів. Зб. наук. праць. Філологічні науки. – Вип. XIV. – Херсон. – 2002. – С. 282-286.

Ситарь 2007: Ситарь Г.В. Моделі речень із предикатами відношення частини й цілого в українській мові: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 238 с.

Степанов 1981: Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – М.: Наука, 1981. – 360 с.

Хомякова 1976: Хомякова Е.Г. Семантико-синтаксический анализ конверсных отношений глаголов в современном английском языке. – Л., 1976. – 19 с.

In the article the theoretical principles and principles of electronic database «Ukrainian lexical conversives» building are analysed, its structure is considered. The type of tables and forms of database are given, the examples of queries are resulted.

Keywords: database, query, conversive, conversion.

Надійшла до редакції 1 жовтня 2007 року.

ББК Ш11я73

УДК 81'33

КОМП'ЮТЕРНІ ТЕСТИ З ДИСЦИПЛІНИ «ПРИКЛАДНА ФОНЕТИКА» ЯК СИСТЕМА ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

У статті подано опис створення системи комп'ютерного тестування як компонента дистанційного курсу з дисципліни «Прикладна фонетика». Висвітлено основні можливості комп'ютерних тестів, подано зразки тестових завдань різних типів, окреслено шляхи апробації і корекції тестової системи.

Ключові слова: дистанційне навчання, прикладна фонетика, тест.

Дистанційне навчання – це особлива форма навчання, визначальними ознаками якої є високий ступінь самостійної роботи студента і такий спосіб подання навчального матеріалу, при якому комунікація між викладачем і студентами відбувається на відстані за допомогою мережних комп'ютерних технологій [Maxwell 1995; Шуневич 2006] (детальне тлумачення термінів «дистанційне навчання», «відкрите навчання», «електронне навчання», «кореспондентське навчання» і под. див.: [Шуневич 2006]). Дистанційне навчання поєднує елементи очної, очно-заочної, заочної та вечірньої форм навчання на основі телекомунікаційних систем спілкування [Кухаренко, Рибалко, Сиротенко 2002: 5]. Ця форма навчання створена через необхідність надання освітніх послуг у будь-яке місце в будь-який час за допомогою мережі Інтернет і потребу зробити це швидко, дешево та якісно. Ефективність дистанційного навчання визначається такими факторами, як інтерактивність (широке використання сучасних комп'ютерних технологій), доступність (можливість навчання не за розкладом), запам'ятовуваність (якісне структурування матеріалів), гнучкість (можливість навчання людей з будь-якими здібностями без обмежень у часі), надання допомоги (наявність необхідних інструкцій щодо використання мультимедіа-елементів та ін.) [Портал з дистанційного й електронного навчання: www.distance-learning.ru]. На сьогоднішній день дистанційне навчання – найкраща альтернатива для людей, які з різних причин не можуть навчатися на стаціонарі.

Мета статті полягає в описі створення комп'ютерних тестів як системи поточного і підсумкового контролю в межах дистанційного курсу «Прикладна фонетика». Курс «Прикладна фонетика» належить до циклу фундаментальних дисциплін, викладається протягом одного семестру для студентів I курсу денної й заочної форм навчання спеціальності «Прикладна лінгвістика» філологічного факультету Донецького національного університету (після першого семестру – залік). Досягнення поставленої мети дослідження передбачає розв'язання таких завдань: 1) установа структури дистанційного курсу; 2) визначення основних характеристик тестових завдань як компонента дистанційного курсу; 3) з'ясування типів тестів; 4) опис основних етапів створення комп'ютерної тестової системи з дисципліни «Прикладна фонетика».

Основою комп'ютерної системи дистанційного навчання є дистанційний (електронний, мультимедійний) курс – спеціально створена навчальна комп'ютерна програма, основними візуальними складниками якої є системи меню і гіпертексту (про змістові компоненти курсу див. нижче).

Меню відображає зміст навчального курсу. За його допомогою відбувається первинна навігація в межах курсу. Гіпертекст – це система перехресних посилань, за допомогою якої можливий швидкий перехід від одної частини тексту до іншої або до інших ресурсів, необхідних для засвоєння матеріалу (напр., до словникових статей енциклопедії, тлумачного словника і под.). Гіпертекст замінює природний спосіб пошуку інформації в тексті в межах програми на автоматичний [Потапова 2004: 102]. Системи меню і гіпертексту створені для зручнішої роботи в межах навчального курсу.

Узагальнивши погляди дослідників на проблему структури дистанційного курсу [Муліна 2000; Підготовка 2000; Потапова 2004; Сараєв 2002 та ін.] та врахувавши досвід створення лінгвістичних дистанційних курсів («Он-лайн курс німецької мови»: <http://www.studygerman.ru/>, «Он-лайн курс італійської мови»: http://www.studyitalian.ru, «Нідерландська в мережі»: <http://www.dutch-lesson.nl>, «Language Link» (курс англійської мови): <http://ll.dli.com>, «Jiddish zum lernen» (курс їдишу): <http://www.jiddischkurs.org/index2.htm>, «Курс фінської мови»: <http://finnish.ru/course/index.php>, демонстраційні уроки Інтернет-школи: <http://www.internet-school.ru/> і под.), можемо виділити такі змістові складники дистанційного навчального курсу:

1. Навчальний текст – це головна частина будь-якого навчального курсу. Він поділений на тематичні модулі, розташовані один за одним. За цим ланцюжком здійснюється перехід користувача від одного модуля інформації до наступного. Навчальний текст ілюструється схемами, графіками, малюнками і под.

2. Система вправ включає навчальні вправи, які можуть бути: а) традиційними (у вигляді звичайного тексту, їх виконання відправляється електронною поштою викладачеві на перевірку); б) у вигляді запрограмованих тестів (з варіантами відповідей); в) у вигляді питань з вікнами для самостійного вводу відповідей студентом. Другий та третій тип вправ перевіряється автоматично, а викладачеві надсилається результат виконання і необхідна статистика правильних / неправильних відповідей.

3. Термінологічний словник – перелік термінів з їх тлумаченнями. Це один з обов'язкових складників навчального курсу, що передбачає індексацію термінів у межах всього навчального тексту, завдяки чому

студент може звернутися до тлумачення незрозумілого терміна з будь-якого місця тексту, де він вживається. У лінгвістичних курсах також можуть додаватися інші словники (орфографічні, тлумачні, перекладні та ін.) або покликання на їх он-лайн версії.

4. Мультимедіа-матеріали – це аудіо- та відеофайли, які виконують додаткову пояснювальну функцію. Наприклад, до фрази у навчальному тексті може додаватися посилання на аудіофайл, в якому міститься її вимова професійним диктором, або ж відеофрагменти відповідних ситуацій. Для дистанційного курсу з прикладної фонетики аудіофайли є не факультативним оздобленням, а обов'язковим компонентом, необхідним для засвоєння навчального матеріалу.

5. Система зв'язку з викладачем – це додані до навчальної комп'ютерної програми форма контактів (поштова форма), форум (офлайн-конференція) або чат (онлайн-конференція). За допомогою цієї системи студент має змогу поставити питання викладачеві й одержати консультацію.

6. Система підсумків успішності студента – система контролю, створена для візуального відтворення успішності студента. Переважно вона має вигляд таблиці, де вказано, які модулі пройдено студентом, одержані оцінки за модульний контроль, підсумкова оцінка за курс, а також наведено типові помилки студента.

7. Електронна бібліотека – зібрання навчальних матеріалів (напр., праць для обов'язкового конспектування, поглибленого вивчення проблеми і под.) в електронному вигляді, які студент може скачати на свій комп'ютер для подальшого опрацювання.

8. Система пошуку – вбудована в навчальну програму інформаційно-пошукова система, яка може знаходити тлумачення потрібних термінів, довідкову інформацію з відповідної проблеми.

Обов'язковою вимогою до навчальних курсів є дружність інтерфейсу. Першим його складником повинна бути довідкова система, яка містить детальне пояснення принципу роботи програми і найпоширеніші питання з відповідями на них (FAQ). Інтерфейс повинен відповідати також медико-санітарним нормам, тобто літери повинні бути такими, щоб їх можна було прочитати без зайвих зорових зусиль, малюнки та схеми також повинні відповідати цим умовам, поєднання кольорів не повинне відволікати і викликати роздратування. Також програма не повинна містити анімаційних малюнків з великою кількістю кадрів, що можуть спричинити епілептичні випадки.

На думку більшості дослідників, найвдалішим і найзручнішим способом перевірки знань студентів у системах дистанційного навчання є метод комп'ютерного тестування [Бочарнікова 1999; Булах 1995; Методика 2002; Підготовка 2000; Сараєв 2002]. Чому саме комп'ютерне тестування використовується майже всіма виробниками мультимедіа-курсів у системах дистанційного навчання? Спочатку розглянемо, що таке тест.

Тест – це підготовлений відповідно до певних вимог комплекс завдань, що пройшли попереднє випробування з метою визначення якісних показників і які дозволяють оцінити результати тестування за заздалегідь установленими критеріями [Методика 2002: 273].

Комп'ютерна тестова програма – це інструмент, що складається із системи тестових завдань і систем обробки й оцінки результатів, стандартної процедури проведення і процедури вимірювання якостей і властивостей особистості, зміна яких можлива у процесі систематичного навчання [Підготовка 2000].

Тестові завдання відрізняються від інших форм контролю за успішністю навчання (усних / письмових заліків, іспитів, колоквиумів і под.) тим, що їх просто і зручно застосовувати в автоматичному режимі. Порівняно зі звичайними паперовими тестами автоматичні тести мають кілька переваг: а) об'єктивність контролю та єдність вимог до всіх студентів, що забезпечується відокремленістю процедури оцінювання від викладача; б) швидкість і, головне, автоматичність перевірки відповідей, тобто студент отримує оцінку одразу після закінчення роботи; в) можливість додавання мультимедіа-файлів до завдання, підказок, коментарів викладача до відповіді студента [Бочарнікова 1999: 12].

Відзначимо, що комп'ютерні тести можуть використовуватися не тільки як підсумковий контроль. Тематичні частини тестової системи можуть використовуватися як поточний контроль після пройденної теми (змістового модулю). Виконання тесту або дає змогу «йти далі», тобто переходити до наступної теми (у разі достатньої кількості набраних балів), або відсилає на повторне проходження теми (у разі недостатньої кількості балів).

Основними показниками якості тесту є валідність, складність, надійність, диференційна здатність, практичність та економічність [Дьоміна 2002].

Валідність – це характеристика тесту, яка показує, що саме і наскільки ефективно вимірює тест, тобто валідність означає придатність тесту для визначення рівня знань, володіння відповідними навичками і вміннями, передбаченими вимогам вивченого матеріалу. Валідність тестового завдання залежить від його характеристик: складності та диференційної здатності [Методика 2002: 273].

Складність – властивість тесту, яка визначається рівнем засвоєння інформації та перетворенням її на знання. Як правило, виділяють три рівні складності: 1 – запам'ятовування, 2 – розуміння, 3 – аналіз [Булах 1995: 24].

Надійність – це необхідна умова валідності тесту. Вона визначається стабільністю його функції як інструмента вимірювання.

Диференційна здатність – властивість тесту, яка вказує на здатність тесту виявляти успішних і неуспішних студентів, тобто з достатнім і недостатнім рівнем засвоєння знань, володіння навичками і вміннями, які вимагаються з вивченого матеріалу.

Практичність – це характеристика тесту, яка передбачає доступність та зрозумілість інструкцій тесту і змісту тестових завдань для студентів, простоту організації проведення тестування в різних умовах і простоту перевірки відповідей і визначення результатів оцінки.

Економічність – це характеристика тесту, яка передбачає мінімальні витрати часу, зусиль і коштів на підготовку тесту від планування до запровадження в процес перевірки знань [Методика 2002: 274].

Загальними вимогами до створення тестів, при дотриманні яких тест може вважатися якісним, є такі:

1) завдання мають містити лише один елемент знання та містити коефіцієнт складності, валідності та розрізняльової здатності завдань;

2) тест не повинен мати пропусків за змістом;

3) завдання мають бути розташовані за складністю – від простих до складних;

4) тест повинен бути валідним за довжиною, завдання мають бути зрозумілими, тест має вмістити інструкцію щодо виконання однотипних завдань;

5) якісні характеристики тесту повинні бути відповідно оформлені, наприклад, у вигляді статистичного сертифіката [Олійник, Романенко 2001: 28].

Створення комп'ютерних тестів як системи контролю складалося з кількох етапів.

1. З'ясування завдань створення тесту. Тестові завдання складено відповідно до програми дисципліни «Прикладна фонетика» з метою контролю знань основних понять прикладної фонетики, її принципів і методів, можливостей сучасних програмних продуктів із автоматичного аналізу й автоматичного синтезу мовлення, а також перевірки вмінь і навичок моделювання фонологічних і фонетичних систем і їх фрагментів. Створені тести можуть бути використані як поточний контроль після вивчення кожної теми (змістового модулю) або як підсумковий модульний контроль, за результатами якого студенти одержують залік.

2. Визначення об'єктів контролю і виділення навчальних елементів, за якими укладатимуться тести. Тестові завдання відповідають змісту й обсягу одержаної студентами інформації. Вони покликані контролювати знання таких елементів навчального матеріалу, як основні поняття, алгоритми, правила, наукові концепції, гіпотези, методи, прилади, пристрої. Тести охоплюють головні теми курсу: прикладна фонетика як наука, акустичні властивості звуків, моделювання фонологічних і фонетичних систем та їх фрагментів, принципи і властивості цифрового звука, автоматичний аналіз мовлення, автоматичний синтез мовлення.

3. Складання тестових завдань у першій робочій версії – 50 питань різного типу і складності (нижче див. детальніше).

4. Визначення критеріїв оцінки – кожному діапазону кількості правильних відповідей встановлюється відповідна оцінка за 100-бальною шкалою (1-49 балів – незадовільно, 50-74 – задовільно, 75-89 – добре, 90-100 – відмінно). Крім цього, програма дозволяє встановлювати «вагу» безпосередньо для кожного питання, тим самим відзначається складність питання.

5. Установлення часових обмежень на проведення всього тестування (50 хвилин) й кожного питання окремо (1 хвилина).

6. Безпосереднє закладання завдань у готові шаблони тестової програми на сервері дистанційної освіти ДонНУ (<http://dl.donnu.edu.ua/distance/login/index.php>) й у програму AD Test Creator відбувалося шляхом додавання питань у спеціальні шаблони з вибором типу тестового завдання, додавання правильної відповіді, встановлення часу на відповідь; завдання мають вигляд текстів, зображень, схем і под. Створення комп'ютерної тестової системи «Прикладна фонетика» за допомогою спеціалізованої тестової програмної оболонки AD Test Creator було здійснено для студентів денної форми. Вибір саме цього програмного продукту зумовлено такими чинниками: а) AD Test Creator містить всі потрібні елементи перевірки знань і передбачає створення тестів різних типів; б) програма є зручною у використанні і має систему захисту; в) AD Test Creator розповсюджується безкоштовно.

7. Захист тесту від змін користувачами паролем на доступ до тесту і на редагування.

8. Визначення головних параметрів тестової програми (довільна послідовність питань, можливість бачити індикатор правильних / неправильних відповідей, витрачені хвилини і час, що залишився). За допомогою AD Admin викладач може побачити повну картину проходження тесту студентом (бали, відповіді студента, витрачений час на кожне питання окремо).

Детального висвітлення потребує питання про різновиди укладених тестових завдань. Традиційно з-поміж тестових завдань виділяють дві форми: закриті тести (передбачають вибір правильної відповіді з переліку запропонованих) і відкриті (такі, в яких користувач повинен вписати відповідь). При створенні тестових завдань із прикладної фонетики ми спиралися на більш детальну класифікацію Т.І.Коджі, згідно з якою виділяють шість типів тестів [Коджа 2003]: 1) альтернативні; 2) множинного вибору; 3) установлення правильної послідовності; 4) відновлення відповідних пропущених частин; 5) з'ясування відповідності; 6) надання самостійної відповіді на поставлене питання. Розглянемо їх детальніше на прикладі тестів з прикладної фонетики.

1. Альтернативні тестові завдання є найбільш поширеними. Структура альтернативних тестів є такою: спочатку подається текст питання, після якого йде перелік варіантів відповідей, розташованих випадково, серед них є тільки одна правильна відповідь. Наприклад:

Різновид імпульсно-кодової модуляції, за якого зберігається різниця між сусідніми значеннями амплітуд, називається

- а) MP3;*
- б) DPCM;*
- в) PCM;*
- г) OGG Vorbis;*
- р) AC-3.*

Підкреслимо, що тести і цього, і всіх інших різновидів можуть бути різного ступеня складності, тобто передбачати різну кількість логічних операцій. Пор.:

Обчисліть розмір MP3 файла з такими параметрами: тривалість – 15 с, швидкість кодування – 192 kbps

- а) 250 кб;*
- б) 360 кб;*
- в) 175 кб;*
- г) 200 кб.*

З'ясуйте, якому слову належить модель складоподілу:

STOR-TO-TTO

- а) шкарпетки;*
- б) квартирка;*
- в) краватка;*
- г) цеглинка.*

2. Тести множинного вибору – тестові завдання, в яких після тексту питання запропоновано кілька відповідей, правильними серед яких є дві або більше. Наприклад:

Укажіть методи автоматичного розпізнавання мовлення:

- а) метод спектрограм;*
- б) метод двійкового добору звукових елементів мовлення;*
- в) метод фонемного аналізу мовлення;*
- г) метод формантного аналізу мовлення;*
- р) метод кліпування.*

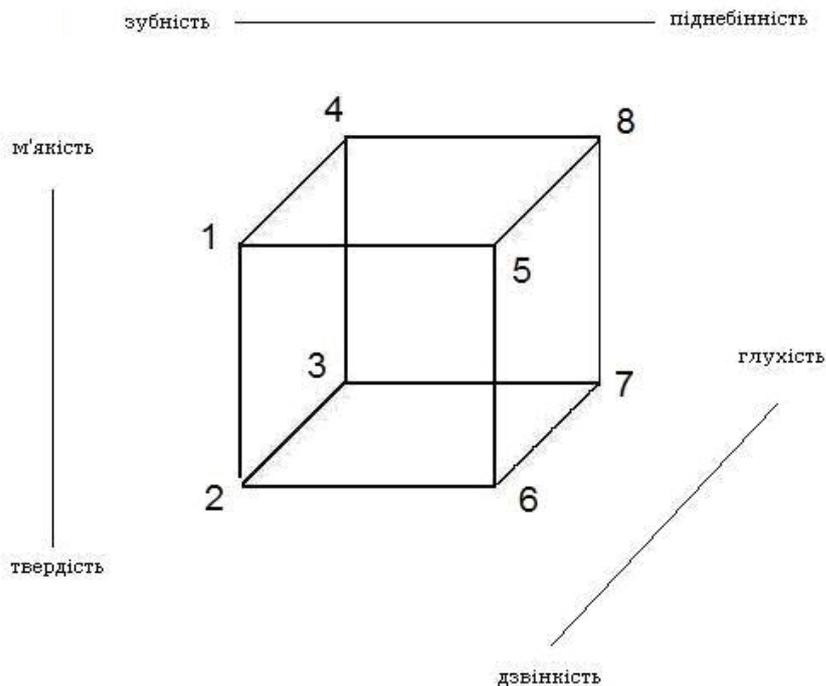
3. Тести на встановлення правильної послідовності – тестові завдання, в яких подані висловлювання треба розташувати в правильному порядку послідовності. Цей різновид дає змогу визначити, чи знає студент послідовність етапів певної операції або подій, чи може розташувати їх за градацією і под. Наприклад:

Розташуйте за порядком етапи оцифрування звука:

- а) квантування;*
- б) дискретизація;*
- в) двійковий запис квантового імпульсу.*

До цього типу тестів належать завдання на моделювання фрагментів фонетичної системи української мови. Наприклад:

Розташуйте за порядком слідування звуку, які в наведеній моделі позначені відповідними цифрами (1 - ..., 2 - ..., 3 - ...)

- 1) [ц]
- 2) [дз]
- 3) [ц']
- 4) [ц]
- 5) [ж']
- 6) [дз']
- 7) [ц']
- 8) [ж]

4. Тести на відновлення відповідних частин – тестове завдання, яке містить перелік послідовності дій або етапів певної операції, в якому пропущеними є дія / етап або частина назви дії / етапу. Завданням студента є відновлення втраченої частини. Наприклад:

Відновіть утрачений етап попереднього моделювання фонетичної системи:

- а) транскрибування;
- б) виділення всіх елементів фонетичних одиниць та об'єднання ідентичних у звукові групи;
- в) ...
- г) виділення споріднених звукових груп (за відповідними критеріями);
- г) розгляд випадків додаткових дистрибуцій звукових груп.

5. Тести на встановлення відповідності – тип тестового завдання, який містить два переліки термінів і висловлень, між якими існує певний зв'язок. Завдання полягає у встановленні цього зв'язку. Наприклад:

Установіть відповідність між методами дослідження творення звуків і їхніми властивостями:

- а) тензопалатографія;
- б) палатографія;
- в) кінорентгенографія;
- г) рентгенографія;

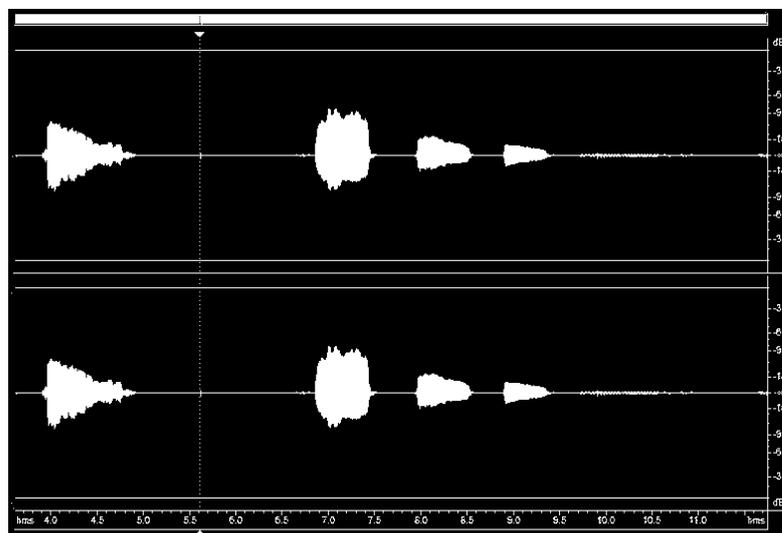
- а) дає статичне зображення у профіль органів мовлення під час вимови;
- б) дає динамічне зображення у профіль органів мовлення під час вимови;
- в) встановлює місце і форму дотику язика до піднебіння і зубів;
- г) вимірює силу артикуляції.

6. Надання самостійної відповіді на поставлене питання – тестове завдання, яке вимагає дати відповідь на питання або завершити обірване речення. Найчастіше цей різновид тестів передбачає перевірку знань основних термінів курсу. Завдання цього типу може мати такий вигляд:

Модель фонетичної системи, у якій мовні одиниці об'єднані в систему й розбиті на класи, називається ... (самостійна відповідь)

Тест цього типу може мати й інший вигляд. Наприклад, може бути подано якесь зображення, завданням буде встановити, чим є це зображення.

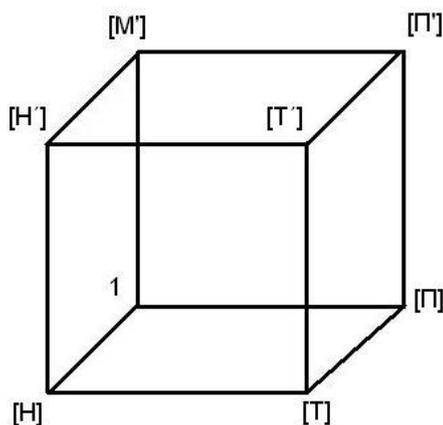
Подане нижче зображення є:

(самостійна відповідь)

Перший етап апробації комп'ютерної тестової системи було здійснено під час викладання відповідної дисципліни на I курсі спеціалізації «Прикладна лінгвістика» Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького. Результати тестування показали, що завдання альтернативного і множинного виборів майже не викликали труднощів. Найбільш складними виявилися завдання на моделювання фрагментів фонетичної системи української мови, що було враховано при корекції тестових завдань – було додано тести на моделювання спрощеного типу (у них треба встановити тільки 1 елемент), напр.:

Визначте, який звук у поданій моделі позначено цифрою 1.

- a) [M]
- б) [v']
- в) [κ]
- г) [л']
- r) [б]

Крім цього, додано сьомий тип завдань, що передбачає конструювання визначень основних понять курсу із запропонованого переліку слів. Наприклад:

З поданих слів, наведених у початковій формі, сконструуйте визначення звука:

*прудний
повітря
викликається
тіло
що
відповідний
рух
коливання
твердий*

Звук – це ...

Цей різновид тестів передбачає поєднання елементів завдань на встановлення правильної послідовності й обов'язкову для студента-філолога перевірку мовленнєвих навичок побудови висловлення.

Отже, створення системи комп'ютерного тестування з дисципліни «Прикладна фонетика» включало вісім етапів (від проектування тестової системи до визначення параметрів роботи програми). Створені завдання охоплюють сім різновидів тестів з метою забезпечення ефективної і коректної перевірки знань, умінь і навичок студентів.

На сьогоднішній день у межах дистанційного курсу «Прикладна фонетика» триває створення так званих дистанційних уроків. До кожної теми укладаються 5 тестових завдань різного ступеня складності, виконання яких дозволяє студенту перейти до наступної теми чи автоматично повертає його до попередньої в разі неправильної відповіді хоча б на одне питання. Така форма поточного контролю забезпечує оперативність і регулярність контролю, унаслідок чого викладач одержує об'єктивну картину успішності студентів і має змогу внести відповідні зміни в навчальний процес.

Наступним етапом запровадження комп'ютерної тестової системи стане порівняння результатів комп'ютерного тестування із оцінками, одержаними під час складання заліку у вигляді усної відповіді студента на теоретичні питання й демонстрації вмінь і навичок роботи з програмними продуктами з метою визначення валідності створеної тестової системи. Експеримент буде проведено серед студентів I курсу спеціальності «Прикладна лінгвістика» ДонНУ в зимову сесію 2007-2008 навчального року. За його результатами буде здійснено корегування тестової системи.

Література

Бочарнікова 1999: Бочарнікова В.М. Стимулююча функція контролю знань, умінь і навичок студентів вищої школи: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 1999. – 20 с.

Булах 1995: Булах І.Є. Теорія і методика комп'ютерного тестування успішності навчання (на матеріалах мед. навчальних закладів): Автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01 / АПН України; Інститут педагогіки і психології професійної освіти. – К., 1995. – 50 с.

Дьоміна 2002: Дьоміна В.М. Методи та моделі оцінювання знань в автоматизованих системах тестування: Автореф. дис. ... канд. техн. наук: 05.13.06 / Харківський національний університет радіоелектроніки. – Х., 2002. – 19 с.

Коджа 2003: Коджа Т.І. Автоматизована система управління та контролю знань в процесі навчання: Автореф. дис. ... канд. техн. наук: 05.13.06 / Одеський національний політехнічний ун-т. – О., 2003. – 20 с.

Кухаренко, Рибалко, Сиротенко 2002: Кухаренко В.М., Рибалко О.В., Сиротенко Н.Г. Дистанційне навчання. 3-тє вид. – Х.: Торсінг, 2002. – 320 с.

Методика 2002: Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник. – Вид. 2-е, випр. і перероб. / Колектив авторів під керівн. С.Ю.Ніколаєвої. – К.: Ленвіт, 2002. – 328 с.

Муліна 2000: Муліна Н.І. Методика розробки та використання дистанційного курсу англійської мови (старший ступінь у вищому технічному закладі освіти): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Київський державний лінгвістичний університет. – К., 2000. – 17 с.

Олійник, Романенко 2001: Олійник М.М., Романенко Ю.А. Тест як інструмент кількісної діагностики рівня знань в сучасних технологіях навчання: Навчальний посібник зі спецкурсу (для студентів педагогічних спеціальностей та викладачів). – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 84 с.

Підготовка 2000: Подготовка и проведение учебных курсов в заочно-дистанционной форме обучения. Методические рекомендации преподавателям / Под ред. проф. И.А. Цикина. – СПб.: Изд-во СПбГТУ, 2000.

Портал з дистанційного й електронного навчання: www.distance-learning.ru

Потапова 2004: Потапова Р.К. Новые информационные технологии и лингвистика: Учебное пособие. – 2-е изд. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 320 с.

Сараев 2002: Сараев А.Д. Информационные технологии в гуманитарном образовании // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 36. – С. 188-192.

Шуневич 2006: Шуневич Б.І. Теоретичні основи дистанційного навчання: Навч. посібник для магістрів за спец. 8.030505 «Прикладна лінгвістика» вищих навч. закл. IV рівня акредитації. – Л.: Вид-во Національного

ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – 243 с.

Maxwell 1995: Maxwell L. Integrating Open Learning and Distance Education // Educational Technology November-December, 1995. – P. 43.

In the article the description of creation of the computer testing system is given as a component of the distance controlled course for the discipline «Applied phonetics». Basic possibilities of computer tests are reflected, the standards of test tasks of different types are given, ways of approbation and correction of the test system are outlined.

Keywords: distance controlled studies, applied phonetics, test.

Надійшла до редакції 3 вересня 2007 року.

**Владимир Титов, Алексей Кретов,
Наталья Огаркова, Елена Долбилова**

ББК Ш 10*31
УДК 81'33

СТРУКТУРА И ОПИСАНИЕ ПРОГРАММНОГО КОМПЛЕКСА ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ЯЗЫКА¹

У статті обговорюються проблеми створення комп'ютерної системи, призначеної для проведення лексико-семантичного аналізу будь-якої мови на прикладі двомовного каталансько-російського словника. Запропоновано конкретні розв'язання поставлених проблем. Подано опис структури програмного комплексу, покликаного слугувати інструментом наукових досліджень цього типу.

Ключові слова: лексико-семантична система мови, комп'ютеризація лінгвістичних досліджень, параметричний аналіз лексики, каталанська мова.

Введение

Большая часть языков мира представлена исключительно бумажными двуязычными словарями, которые нередко являются если не единственными источниками информации о данных языках, то, как правило, единственными практически доступными источниками такой информации. Поэтому двуязычный словарь является базовым источником лингвистических исследований, направленных на выделение параметрического ядра лексики в целях создания лексико-семантической типологии языков мира.

Работа со словарем-книгой занимает много времени, и нет возможности какого-либо анализа данных, например, подсчета статистики, проведения выборок и т.д. В связи с этим в научно-методическом центре компьютерной лингвистики ВГУ в течение нескольких лет ведется работа по созданию электронных словарей, в состав которых входит не только база данных слов и значений, но и набор средств, позволяющих анализировать эти данные. Созданы автоматический македонско-русский словарь [3] и система CompLex [4], но они не поддерживают функцию формирования параметрического ядра, необходимого для проведения лингвистических исследований, а кроме этого работают с закрепленной моделью словарной статьи (СС).

Двуязычный словарь является основой лингвистических исследований, направленных на выделение параметрического ядра языка, которое необходимо для его анализа и получения лексико-семантических характеристик. Предполагается, что входной информацией для разрабатываемого программного комплекса будут являться файлы, с отсканированным текстом бумажного словаря, а выходной информацией – параметрическое ядро языка.

Структура программного комплекса

Программный комплекс должен состоять из следующих компонентов:

- 1) блок разбора;
- 2) блок для работы с БД;
- 3) блок анализа.

Блок анализа необходим для выделения четырех вспомогательных множеств: функционального, синтагматического, парадигматического, эпидигматического, которые необходимы для формирования параметрического ядра языка.

Блок для работы с базой данных предоставляет функции хранения, просмотра, редактирования и использования элементов словарных статей, которые нужны для проведения выборок и подсчета статистик.

Блок разбора предоставляет функции формирования структуры СС, разбора её элементов и занесение их в базу данных. Блок разбора является самым сложным компонентом комплекса, поскольку составители

¹ Исследование осуществлено при поддержке Российского научного гуманитарного фонда (РГНФ) проект 07-04-00036а.

словарей-книг не имеют единого мнения по поводу модели СС. Если программа работает с закрепленной моделью, то нет никакой возможности обрабатывать словари с другими моделями статьи. В связи с этим возникла идея попытаться создать программный комплекс, позволяющий обрабатывать словари с разными структурами СС и требующий при этом минимальных модификаций кода. Этот блок состоит из следующих подзадач:

- формирование структуры словарной статьи (возможность задавать, редактировать, сохранять и загружать созданную структуру СС);
- разбор элементов словарной статьи (подпрограмма раскраски текста СС);
- занесение разобранных элементов в базу данных (сохранение элементов СС, необходимых для лингвистических исследований в БД).

На рис. 1 представлена структура программного комплекса для проведения лексико-семантических исследований.

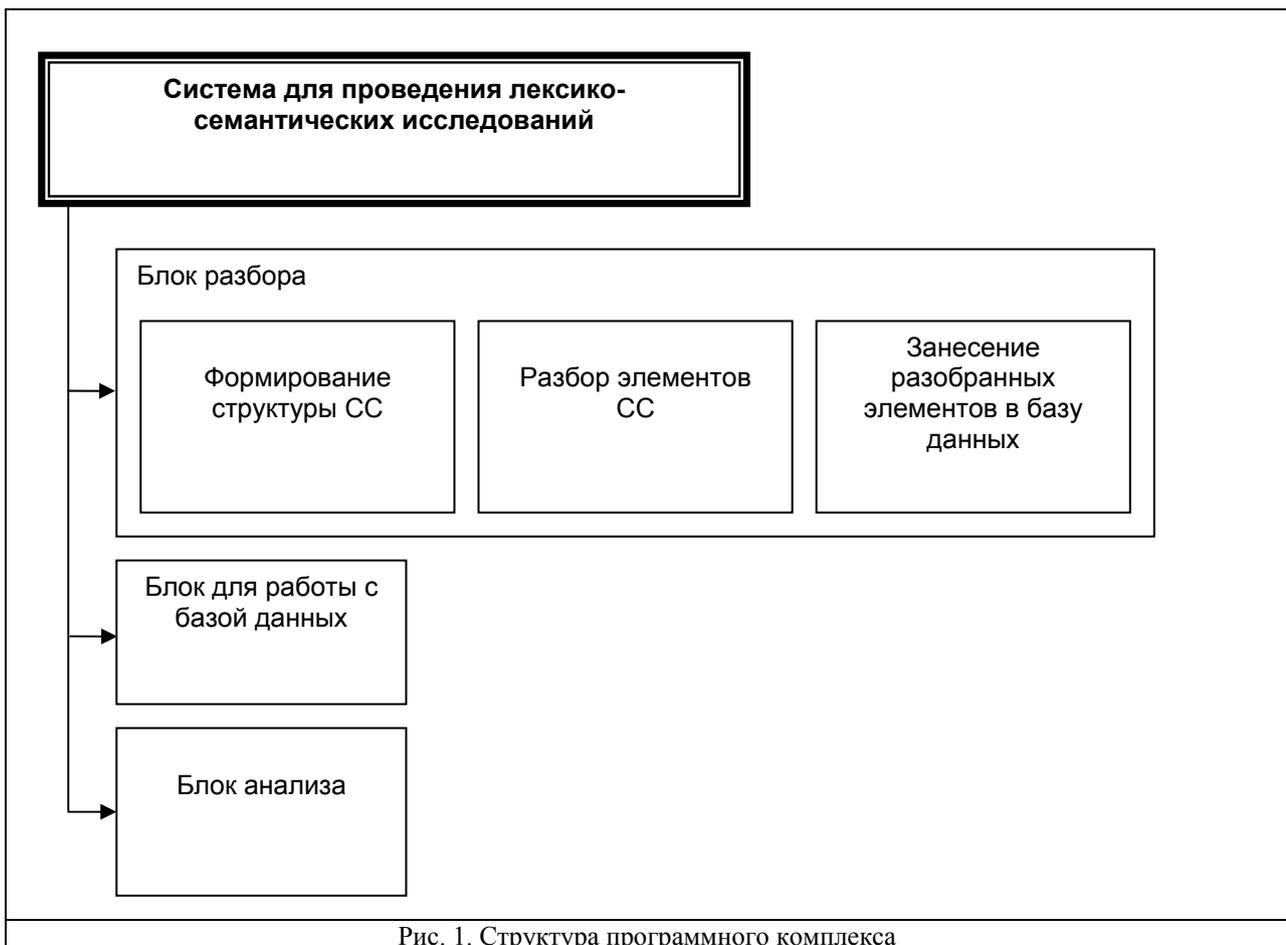

Рис. 1. Структура программного комплекса

На вход программного комплекса поступают файлы с отсканированным двуязычным словарем. На выходе – база данных с занесенной в нее информацией. Затем с данными в базе можно работать (просматривать, редактировать и т.д.) или использовать для проведения лексико-семантического анализа.

На рис. 2 представлено дерево-функций, которые выполняет блок для работы с данными.

Анализ ядер

Для формирования параметрического ядра языка необходимо получить следующие четыре множества:

1. Функциональное ядро языка формируется на основании функционального веса входного слова статьи: чем короче *слово*, тем больше его функциональный вес.
2. Синтагматическое ядро языка формируется на основании синтагматического веса: чем большее *число фразеосочетаний* относится к данному слову, тем больше его синтагматический вес.
3. Парадигматическое ядро языка формируется на основании информации о количестве синонимических рядов, в которые попадает входное слово. Синонимические ряды строятся на основе частоты *метаслов*, с помощью которых толкуется входное слово. Частоту метаслова можно использовать в качестве показателя парадигматического веса толкуемых с его помощью слов и сформировать правила выявления парадигматического ядра.

4. Эпидигматическое ядро языка формируется на основании эпидигматического веса слова – прямо пропорционального количеству имеющихся у него *значений*.

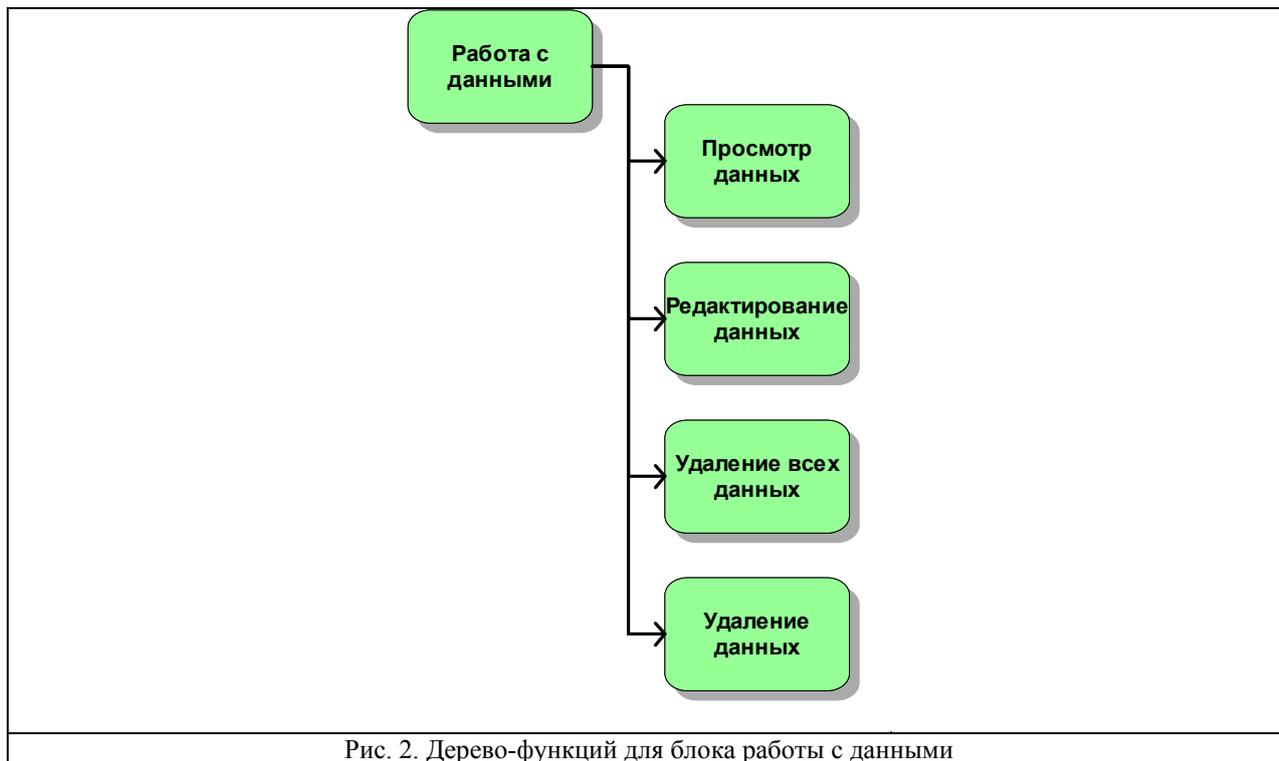

Рис. 2. Дерево-функций для блока работы с данными

По каждому из четырех параметров может быть выделено ядро размером около 1000 слов, и для каждого из членов ядра определен его параметрический вес. Выделение лексико-семантического ядра языка состоит в создании сводной таблицы посредством слияния четырех монопараметрических таблиц. Затем параметрические веса каждого слова суммируются, полученный корпус слов сортируется в порядке убывания суммарного параметрического веса. Корпус слов с максимальным суммарным параметрическим весом, наиболее близкий по объему к 1000 слов, принимается за ядро лексико-семантической системы соответствующего языка [1].

На рис. 3 представлены функций, которые выполняет блок анализа.

Таким образом, для того, чтобы можно было проводить лексико-семантический анализ, необходимо разобрать словарные статьи, из которых состоит двуязычный словарь, т.е. выделить его элементы, такие как входное слово, пометы, частеричные омонимы, значения, примеры и т.д.

Элементы словарной статьи, необходимые для проведения лексико-семантического анализа

Любой двуязычный словарь состоит из словарных статей. Для каждой словарной статьи необходимо знать входное слово, которое является определяющим, поскольку все остальные элементы СС нужны для его толкования. Следует также учитывать тот факт, что некоторые словарные статьи имеют одинаковое входное слово (омонимы), а значит, необходимо определить и хранить группы омонимов.

Любая словарная статья состоит из нескольких видов элементов, однако, в формировании параметрического ядра участвуют четыре вида множеств, каждое из которых, в свою очередь, формируется с использованием определенного вида элементов СС. К необходимым для лингвистических исследований элементам относятся:

- входное слово;
- частеричный омоним;
- значение;
- фразеологизм;
- пример;
- метаслова.

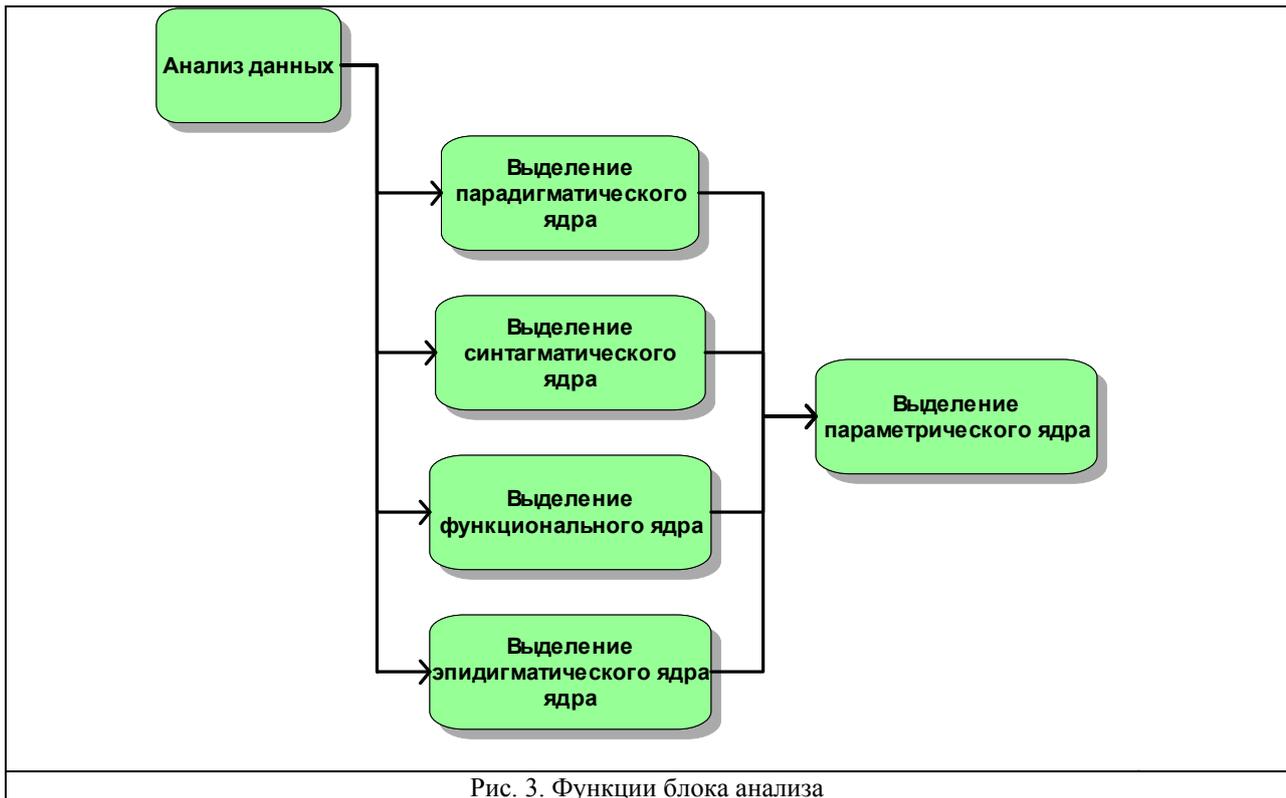

Рис. 3. Функции блока анализа

Таким образом, в базе данных следует хранить информацию о необходимых видах элементов, а также учитывать тот факт, что одни элементы могут включать в свой состав другие элементы и информацию о таких взаимосвязях также необходимо фиксировать в БД, т.е. для любого элемента, входящего в состав другого, обязательно должна храниться ссылка на родительский. Например, для каталанско-русского словаря соответствующая структура представлена на рис. 4.

В словарных статьях встречаются так называемые метаэлементы, которые могут входить в состав любого вида элемента статьи. Так, например, пометы, морфемы, комментарии могут входить в состав значений. Все метаэлементы можно разделить на группы или домены. В свою очередь для каждого домена определяются виды метаэлементов, например, для домена “Пометы” можно выделить частеричные, родовые, числовые и т.д. Для каждого метаэлемента необходимо знать домен, вид, значение, а также ссылку на тот элемент СС, в составе которого встретился данный метаэлемент.

Кроме того, у элемента словарной статьи может быть перевод (или несколько переводов), информацию о котором надо хранить вместе со ссылкой на метаэлементы, относящиеся к данному элементу.

Заключение

В результате проделанной работы спроектирована структура программного комплекса, предназначенного для проведения лексико-семантического анализа, направленного на выявлении параметрического ядра языка, которое формируется на основании четырех множеств. При анализе множеств выявлены элементы словарной статьи, информация о которых используется для их создания.

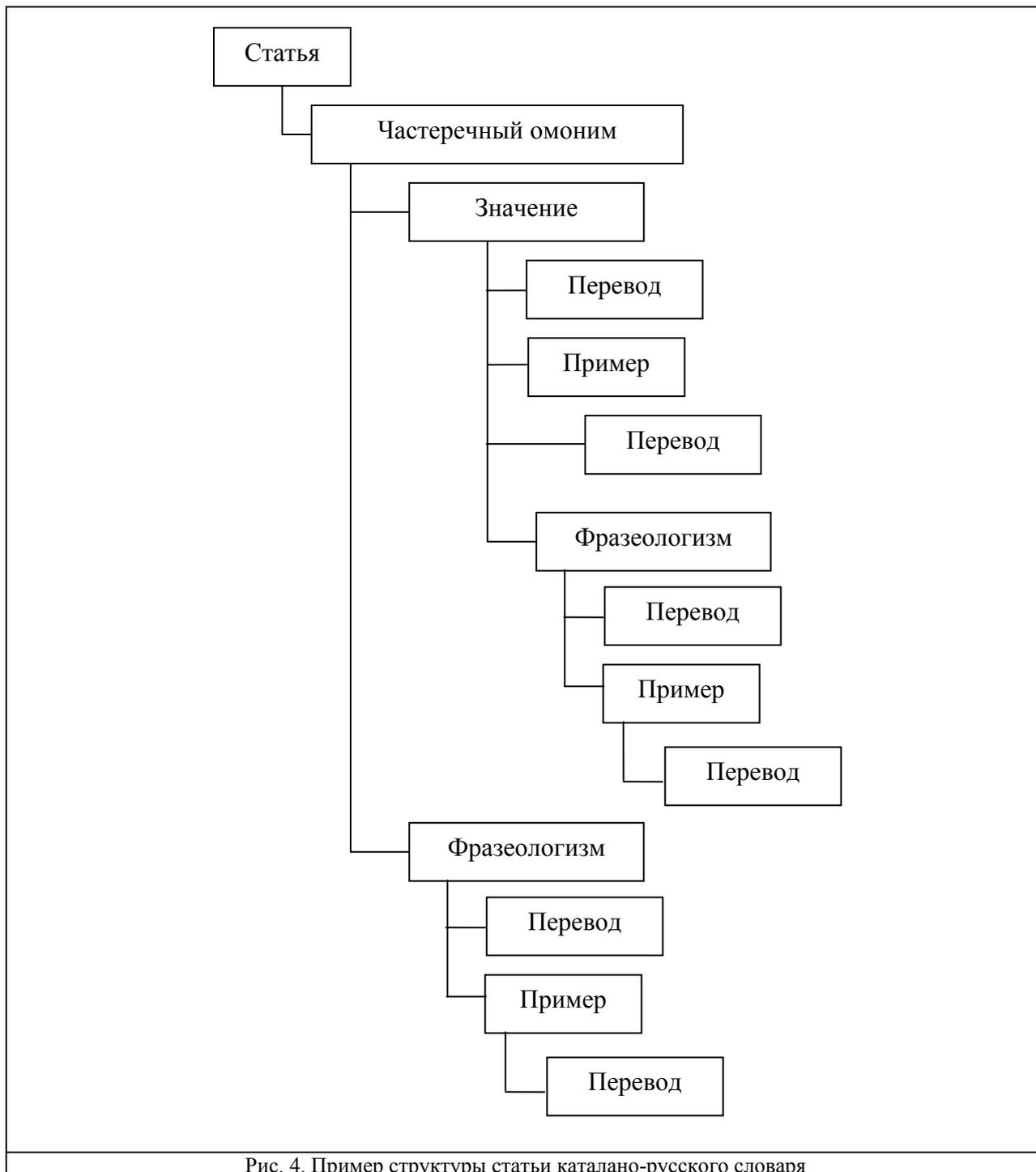

Рис. 4. Пример структуры статьи каталано-русского словаря

Литература

1. Титов В.Т. Частная количественная лексикология романских языков: Монография / В.Т. Титов; Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – 552 с.
2. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка / Караулов Ю.Н. – М.: Наука, 1981. – 366 с.
3. Кретов А.А., Воронина И.Е., Вершинина О.А., Лукьянчикова И.И. “Автоматический македонско-русский словарь”. Программное средство. Зарегистрировано в Государственном фонде алгоритмов и программ Российской Федерации (регистрационный номер 50990000174 от 6.12.99).
4. Лукьянчикова И.И. Программа обработки двуязычных словарей CompLex-1. Дипломная работа студентки 5 курса факультета Прикладной математики и механики. Научн. рук. к.т.н., доц. И.Е.Воронина, д.ф.н., проф. А.А.Кретов. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2000 г.

The problems of computer system creation, intended for the leadthrough of lexical-semantic analysis of any language on the example of the bilingual Catalan-Russian dictionary come into a question in the article. Concrete solutions of the problems are offered. Description of programmatic complex structure, called to serve as the instrument of scientific researches of this type, is given.

Keywords: lexical-semantic system of language, computerization of linguistic researches, self-reactance analysis of vocabulary, Catalan language.

Надійшла до редакції 2 жовтня 2007 року.

РОЗДІЛ XI. Актуальні проблеми методики викладання мови

Елена Березун, Наталья Иорданова

ББК 74.261.3*46
УДК 616.831-07:313**ФОРМИРОВАНИЕ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ОБЩЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ**

Сучасна лінгводидактична концепція викладання російської мови як іноземної направлена на формування та розвиток міжкультурної комунікації як складника комунікативної компетенції іноземних студентів. Пропонується розробити та реалізувати лінгвометодичну модель викладання російської мови з урахуванням мовної специфіки репрезентованих контингентів, їх расових, національних, релігійних, психологічних особливостей, що забезпечить у подальшому ефективно вирішення комунікативних завдань в іншомовному полікультурному просторі.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, комунікативна компетенція, діалог культур, лінгвокультурологічний підхід, полінаціональна група, полікультурний простір.

Одной из наиболее актуальных проблем обучения русскому языку как иностранному является подготовка иностранных студентов к полноценной межкультурной коммуникации. Как известно, коммуникация называется межкультурной, если она происходит между носителями разных культур, а различия между этими культурами приводят к каким-либо трудностям в общении. Эти трудности связаны с разницей в ожиданиях и предубеждениях, свойственных каждому человеку, и, естественно, отличающихся в разных культурах [6: 27].

Многие исследователи признают необходимость изучения культурной компетенции как составляющей коммуникативной компетенции, поскольку концептуальное осмысление категорий культуры находит свое воплощение в языке. Вопросы соотношения языка и культуры рассматривались в работах В.Гумбольдта, А.А.Потебни, Л.Уорфа, Э.Сепира, Б.Ворфа и др. В современной зарубежной и отечественной лингвистике выделяют несколько подходов к проблеме формирования и развития межкультурной коммуникации [4: 8-9]:

- 1) нормативно-стилистический (В.Г.Костомаров, Е.Н.Ширяев, Т.И.Чицова);
- 2) коммуникативно-деятельностный (И.А.Зимняя, Е.А.Земская);
- 3) личностно-ориентированный (Ю.Н.Караулов, Т.И.Богин, Е.С.Бутакова).

Повышенный интерес к проблеме формирования и развития коммуникативной культуры обусловлен интеграционными тенденциями в сфере высшего образования, в связи с чем иностранный язык рассматривается в качестве дисциплины, включающей в себя культурологический, психологический, педагогический и социальный аспекты. Дальнейшее осмысление основных понятий и категорий лингвокультурологического подхода к изучению иностранного языка позволит повысить компетенцию межкультурного общения и обеспечит содержательную основу для обучения иностранных студентов в контексте диалога культур [2: 5].

Особенно важно, на наш взгляд, создать благоприятные условия для межкультурного общения на начальном этапе обучения русскому языку в многонациональных группах. Формирование навыков межкультурной коммуникации у обучаемых в этот период осложняется процессами социальной-психологической и культурной адаптации, в ходе которых иностранные студенты привыкают к новой обстановке и новому общению.

Исходя из этого, цели нашей статьи таковы: выявить совокупность лингвистических и экстралингвистических факторов, обуславливающих необходимость подготовки студентов многонациональных групп к межкультурной коммуникации, наметить пути успешного формирования умений и навыков межкультурного общения, неотъемлемой частью которого является овладение коммуникативными умениями и навыками.

Группы иностранных студентов, обучаемые на подготовительном факультете в нашем университете, представлены различными национальными контингентами (Гана, Иордания, Палестина, Ирак, Китай и др.). В работе, посвященной роли и месту родного языка студентов в процессе обучения РКИ, нами было отмечено, что оптимальные способы изложения языкового материала должны соответствовать специфике его восприятия студентами конкретных языковых контингентов [1: 39-40]. Стратегия формирования межкультурной коммуникации при обучении русскому языку как иностранному должна быть основана на взаимодействии двух факторов:

- 1) явлении переноса, связанного с адекватностью условий обучения условиям применения языковых элементов;

2) явленні мотивації, зависящій від того, наскільки повно моделюється характер об'єкції в процесі об'єкції.

Соотношення мотивації досягнення успіху (стремління к удощенню результатів своєї діяльності) і мотивації уникнення невдачі при вивченні російського мови як іноземного поступово змінюється [3: 84-89]. Відомо, що найбільше вплив на академічні успіхи оказує пізнавальна потреба в поєднанні з високою потребою в досягненнях. В досліджуваних нами мультнаціональних групах мотивація уникнення невдачі на початковому етапі об'єкції в тій чи іншій мірі присуща всім континентам. У арабських студентів чітко прослідковується мотиваційна орієнтація на оцінку викладача, неприязнь критики, самоутвердження. Мотивація китайських студентів також направлена на уникнення неприємностей, но в силу національних традицій вона обумовлена настоятельною потребою в порядку і послушанні, стремління уникнути конфліктів, доволідовольствуватися існуючим, навіть невисоким результатом. Студенти-африканці ізначально в більшій ступені, ніж всі інші континенти, орієнтовані на процес пізнання і його результат, стремляться к розширенню кругозору, углубленню і систематизації знань. В зв'язі з цим викладачу необхідно не тільки виявити особливості мотиваційних орієнтацій різних національних континентів, но і сприяти органічній трансформації мотивації уникнення неприємностей в мотивацію досягнення успіху з метою організації узгодженої спільної навчальної діяльності.

Проведені нами спостереження касались мультнаціональних груп, представлених тільки арабськими студентами, і полінаціональних груп, в складі яких навчалися арабські і китайські студенти, а також студенти-африканці. По даним опитування, на початковому етапі об'єкції в полінаціональних групах більш ніж 70% труднощів адаптаційного періоду у китайських і африканських студентів було пов'язано з мовним бар'єром, у арабських студентів – 45% відповідно. На наш погляд, це відміння пояснюється тим, що студенти-араби активніше вступають в контакт з місцевим населенням, більш общителі по своїй природі, не бояться говорити по-російськи. Тоді як африканці і китайці більш замкнуті, довгий час испытують страх і неуверенність в ситуаціях спонтанного об'єкції, не стремляться активно общатися з місцевим населенням, між собою говорять виключно на рідній мові. Результати опитування студентів на завершальному етапі об'єкції (в період екзаменаційної сесії) свідчать про те, що більша частина з них змогла подолати мовний бар'єр і успішно учасувала в комунікативних актах. Як утверджують самі навчальні, основні труднощі при усних відповідях у деяких з них були пов'язані з недостатньою мовною практикою на російській мові.

Недостатня мовна практика – головна проблема мультнаціональних груп, де навчальні не испытывали потреби говорити по-російськи поза навчальних занять, в ситуаціях повсякденного, побутового об'єкції, що несомненно, ускладнює формування умінь і навичок неупинженої, спонтанної мови. В тій же мові в мультнаціональних групах об'єкції на російській мові активізувалось в зв'язі з комунікативними потребами навчальні: необхідністю висловлювати бажання, прохання, наміри, а також стремлінням отримати адекватну реакцію на них.

На початковому етапі об'єкції зустрічались супереччя і навіть конфлікти в общенні між арабськими, китайськими і африканськими студентами, пов'язані з непорозумінням національних, культурних, релігійних особливостей різних етнічних груп. Так, наприклад, общаючись з китайськими студентами, навчальні інших національних континентів питання особистого характеру при знайомстві можуть сприйняти як невіжливий або навіть нав'язливий, в тій мові як він повністю відповідає китайським традиціям. Як відомо, мовне і немовне поведіння учасників акту комунікації визначається комунікативною ситуацією. Навчальні повинні вміти аналізувати поведінку мовлячих в залежності від ситуації. Для цього їм необхідно сообщати набір слів і словосполучень, закріплених за визначеними ситуаціями в російській мові (слова вдячності, вибачення, запрошення, звернення і т.д.). Викладачу слід звернути увагу студентів на те, як різні учасники акту комунікації звертаються один до одного в ситуаціях офіційного і неофіційного об'єкції, як запитують інформацію, здоровуються, прощаються, починають і закінчують розмову. Після цього цікаво провести порівняльний аналіз особливостей мови рідної і цільової мови навчальні для висловлювання подібних ситуацій в різних культурах, звернувши увагу не тільки на їх сподоби, но і на відміння між ними.

Формуванню умінь і навичок міжкультурного об'єкції іноземних студентів сприяє також вивчення фольклорних текстів (поговорок, прислів'їв, сказок, легенд), фразеологізмів, творів художньої літератури, дозволяючих виявити общність ціннісних ідеалів, к которым стремились різні народи. Включення навчальні в міжкультурну комунікацію активізують біографічні інтерв'ю, анкетування, сценарії, засновані на аудіо- і відеоматеріалах і, в особливості, рольові ігри. Цей вид навчального об'єкції з розподіленими ролями і міжрольовими відносинами являється неотъемлемою частиною навчання іноземній мові і в залежності від цілей і завдань ділиться на мовні, мовні і комунікативні ігри. Для успішного застосування рольових ігор навчальні повинні вміти складати діалоги в рамках запропонованої ситуації, чому сприяє виконання спеціальних вправ. Останні включають в себе кілька етапів:

- читання діалогу по ролям;

- инсценировка диалогов с воспроизведением реплик по ролям;
- самостоятельное составление диалога, аналогичного данному, но в другой ситуации общения.

Необходимо, чтобы во время учебных занятий преподаватель создал оптимальные условия для обмена информацией культурного характера, на основе этого моделировал коммуникативные ситуации, дал возможность каждому студенту проявить себя как личности, принадлежащей к определенной национальной группе, и в то же время, чувствующей сопричастность к данному полинациональному социуму. Особенно важно, что средством выражения этих отношений является русский язык, что благоприятно сказывается на формировании языковой и речевой компетенции обучаемых.

Взаимодействие культур, по нашему мнению, максимально реализуется и в различных формах внеаудиторной работы. В ситуациях неформального общения создается позитивное поликультурное пространство, в котором взаимодействуют студенты различных этнических групп и национальностей. В результате у них вырабатываются навыки диалога культур межнационального общения, повышается познавательный интерес к русской, украинской и другим национальным культурам, стимулируется творческая инициатива.

На наш взгляд, решению проблем межкультурной коммуникации будут способствовать следующие рекомендации: 1) до приезда в Украину студенты должны получить информацию о ее культуре и традициях, что может быть обеспечено современными средствами массовой коммуникации; 2) группы студентов-иностранцев, по возможности, должны быть полинациональными; 3) аудиторные занятия и внеаудиторная работа должны быть направлены на формирование умений и навыков межкультурного общения; 4) по месту проживания студентов (в общежитиях) необходимо создать условия для коммуникативных контактов студентов различных национальных контингентов.

Таким образом, в целях формирования умений и навыков межкультурной коммуникации студентов полинациональных групп в процессе изучения русского языка как иностранного необходимо разработать и реализовать лингвометодическую модель преподавания русского языка с учетом специфики языков, представленных в конкретной группе. Разработка этой модели предполагает опору на принцип типологической классификации языков, использование транспозиции и минимизацию интерференции родного языка обучаемых, отбор и сопоставление языкового материала, отражающего специфику изучаемой культуры. В связи с этим необходимо разработать стратегии обучения и коммуникации с учетом расовых, национальных, психологических особенностей конкретных контингентов, что позволит подготовить студентов-иностранцев к межкультурному общению как важному условию их интегрирования в поликультурное общество.

Литература

1. Березун Е.Ю., Иорданова Н.А. К проблеме создания учебного пособия по вводно-фонетическому курсу для студентов-иностранцев подготовительного этапа обучения // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі: тези XI Міжнарод. наук.-практичн. конф. – Харків: ЕкоПерспектива, 2007. – С. 39-40.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.
3. Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку. – М.: «Русский язык», 1989. – С. 84-89.
4. Игнатова И.Б. Языковая личность и формирование межкультурной коммуникации // Психолого-педагогические и лингвометодические аспекты обучения в вузе. Сборник научных статей. – Харьков: ХНАДУ, 2007. – С. 8-9.
5. Халеева И.И. Интеркультура – третье измерение межкультурного взаимодействия (из опыта подготовки переводчиков) // Актуальные проблемы межкультурной коммуникации. Сб. науч.тр. № 444. – М.: МГЛУ, 1999.

Contemporary methods of teaching Russian as a Foreign Language implies formation and development of intercultural competency as a part of communicative competency of foreign specialists. The linguomethodical model of teaching Russian is proposed to be applied. The model should be formed with taking into consideration national, religious, psychological peculiarities which provide the effective communication inside multicultural space.

Keywords: intercultural communication, communicative competency, dialogue of cultures, linguomethodical approach, multinational group, multicultural space.

Надійшла до редакції 10 жовтня 2007 року.

ББК Ш 12=411.4*9р20

УДК 37.013.77

**МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ЯК ОДИН
ІЗ ПРІОРИТЕТНИХ МЕТОДІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Стаття дає розгорнутий аналіз методу дослідження під час навчання на уроках української мови, взаємодію методу дослідження з іншими методами навчання. Пропонується підбір вправ для використання на уроках української мови.

Ключові слова: метод дослідження, метод спостереження, система методів.

«Учитель готується до свого найкращого уроку все життя»

В. О. Сухомлинський

Кожен сучасний учитель-філолог повинен розуміти, що його основне завдання – учить дітей, любити нашу рідну і співучу мову, самостійно мислити, формувати комунікативне мовлення, тому вчитель української мови та літератури повинен перебувати в постійних пошуках нового, цікавого, нестандартного. Мета статті – виявити особливості застосування методу мовного спостереження (дослідження) на уроках української мови.

Будь-яке спостереження є керованим процесом, тож, хоча метод спостереження потребує особливої самостійності в роботі учнів, усе ж від учителя великою мірою залежить правильна організація початкового етапу пізнання, формування в них умінь спостерігати, умінь слухати, відчувати й уміло синтезувати побачене, прочитане в підручнику чи почуте від учителя [Лук'янчикова 2007].

У визначеннях сучасних дидактів наголошується, що методи навчання – це способи взаємовизначальної діяльності вчителя й учнів, за допомогою яких досягається оволодіння знаннями, реалізуються завдання розвитку і виховання школярів, формується їх світогляд [Саудівська 1999]. Слід зауважити, що сучасна дидактика збагатилася значною кількістю знань про методи навчання, виник цілий ряд дидактичних систем, кожна з яких будується на тій чи іншій сукупності аргументів. Тому перед нами стоїть перша задача – це визначити місце методу спостереження в загально-дидактичній системі методів навчання.

Вихідним у процесі навчання є інформаційний метод (ілюстративно-пояснювальний), другий – репродуктивний. Як відомо, інформаційний метод характеризує таку взаємодію педагога та учнів, при якому вчитель викладає і демонструє навчальний матеріал, а учні його асимілюють. Репродуктивний же метод визначає діяльність учнів, котрі під керівництвом педагога відновлюють навчальний матеріал. Фактично інформаційний метод виступає передумовою для вияву репродуктивного методу.

Далі в процесі навчання на основі інформаційного та репродуктивного методів розгортається евристичний (частково – пошуковий) метод. Він відрізняється від них тим, що процеси асиміляції та репродукування навчального матеріалу проходять у вигляді діалогу вчителя з учнями, при якому пошук відповідей на питання (завдання) педагога є оперування тими засобами, які є в учнів, за допомогою яких вони частково вирішують пізнавальні задачі [Біллев 2002].

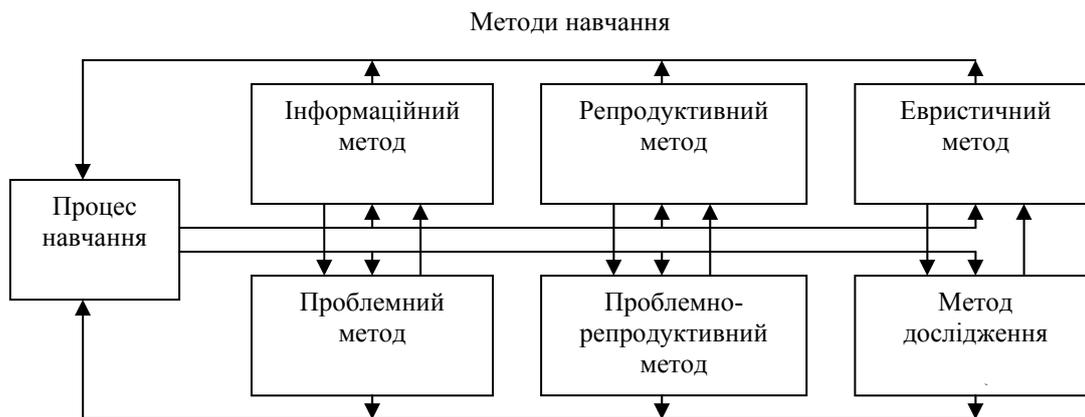
Над інформаційним методом надстроюється проблемний метод, у якому вчитель демонструє учням вирішення проблем. У формі риторичного діалогу він показує учням не тільки шлях вирішення проблеми, але і засоби, прийоми, за допомогою яких вона вирішується. Проблемний метод у процесі навчання може бути зрозумілий та сприйнятий учнями тільки за умовою, якщо в ньому присутній інформаційний метод. Іншими словами, проблемний метод – це шлях до оволодіння зразками та еталонами минулою творчою діяльністю.

Наступний крок аналізу процесу навчання приведе нас до виділення проблемно-репродуктивного методу, що ніби вбирає та реорганізує репродуктивний метод. Цей метод орієнтований на те, щоб школярі оволоділи в «готовому вигляді» досвідом творчої діяльності [Кучерук 2006].

На основі набутого арсеналу зразків рішення проблем різного ступеню, засобів та прийомів їх рішення, досвіду їх відновлення та оперування створюються передумови для успішного використання методу дослідження (спостереження). Іншою передумовою для методу дослідження є евристичний метод, який формує метод часткового пошуку. Тобто, метод дослідження спирається на проблемний, проблемно-репродуктивний та евристичний методи, реорганізуючи їх у собі. Метод дослідження являє собою якісно нову сходинку внутрішньої організації діяльності учнів, у яку згорнуті всі попередні характеристики.

Часто методом дослідження педагог організовує самостійну діяльність учнів, котрі вирішують нову для себе пізнавальну проблему. Цей метод створює найкращі можливості для формування та вияву творчих здібностей учнів, пізнавального їх розвитку.

Систему методів навчання можна зобразити у вигляді схеми (див. схему 1).

Процес навчання буде проходити успішно тільки за умови органічної взаємодії методів «першого» та «другого» рівня. Ігнорування «другого» рівня веде до зниження темпів творчого розвитку учнів. Ігнорування «першого» рівня уповільнює організацію проблемного навчання, адже без інформаційного, репродуктивного та евристичного методів неможливо забезпечити пізнавальну діяльність учнів.

Метод дослідження і спостереження є найвищим етапом самостійного мислення школярів. Отже, метод спостереження і аналіз мовних явищ є найважливішим методом, що допомагає осмислити мовні факти і явища. Він поступово наближує учнів до самостійного розв'язання навчальних проблем. Проведення спостережень над мовним матеріалом допомагає учневі виникнути в сутність мовних фактів, явищ, процесів, осмислити зв'язок між ними і теоретичними висновками. При цьому в учнів формуються вміння оцінювати мовне явище, навички його аналізу, що полегшує розв'язання тренувальних завдань. У системі методу спостережень і досліджень мовних явищ важливою ланкою є лінгвістичний експеримент [Варзацька 2004].

Часто спостереження над мовним матеріалом починається з проблемного завдання. Наприклад, учням пропонується порівняти, коли вживається дієприкметниковий зворот, а коли – дієприслівниковий. Для цього дається матеріал:

Тут було людно і шумно; безнастанно мчали машини з боєприпасами, брели, обливаючись потом, бійці і офіцери... (О.Гончар)

Тут було людно і шумно; безнастанно мчали машини з боєприпасами, брели бійці і офіцери, обліті потом.

Учням з розвиненим мовним чуттям вдається встановити, що дієприслівниковим зворотом увиразнюється дія, а дієприкметниковий – підсилює ознаку.

Застосування методу спостережень і аналізу мовних явищ вимагає від учителя вдумливого підходу до матеріалу, що він виділяє для вивчення цим методом, правильної постановки основного завдання (проблеми), цілеспрямованої системи допоміжних підзавдань, що наближають учнів до розв'язання основної проблеми. Результати спостережень повинні обов'язково фіксуватися письмово у вигляді висновків, чи графічно як певна модель.

Таким чином, слід визначити, що використання методу дослідження на уроках узагальнення та систематизації знань з української мови є необхідною умовою для розвитку самостійної діяльності учнів. Аналіз показав, що метод дослідження створює найкращі можливості для формування та прояву творчих здібностей учнів, пізнавального їх розвитку, готує фундамент для реалізації критичного мислення дітей.

У додатку А пропоную підбір вправ з теми «Правопис приголосних» для учнів 5 класу гімназій, ліцеїв, класів з поглибленим вивченням української мови загальноосвітніх шкіл. Вправи № 3, 4, 7, 8, 11 репродуктивного характеру, які дозволяють учневі закріпити вивчений матеріал. Прийом зіставлення допоможе учням зробити попередній аналіз мовних явищ. Вправи № 1, 2, 5, 6, 9, 10, 12 творчого, дослідницького характеру, вони вміщують у собі елементи більш глибокого аналізу мовних явищ, примушують дитину вдумливо підійти до виконання завдання, досліджуючи питання змін приголосних у поданих словах. Завдання доцільно пропонувати учням на вибір для самовизначення дітьми рівня засвоєння вивченого матеріалу.

Отже, уміло організована робота над спостереженням мовних явищ сприяє розвитку лінгвістичних здібностей учнів.

Додаток А

Пропоную підбір вправ з теми «Правопис приголосних» для учнів 5 класу. Засвоюючи цю тему, діти повинні ЗНАТИ:

- правила написання подвоєних букв для позначення на письмі збігу однакових приголосних звуків та подовження приголосних;
- випадки спрощення в групах приголосних;

- зміни приголосних при словотворенні та словозміні;
- ВМІТИ:
- знаходити в словах орфограму «подвоєння» та «подовження» приголосних;
 - зіставляти слова, у яких відбувається спрощення, з відповідними словами російської мови;
 - обґрунтовувати зміну приголосних при словотворенні та словозміні;
 - порівнювати вимову і написання слів іншомовного походження;
 - користуватися орфографічним та орфоепічним словниками, словником іншомовних слів.

Вправа 1. Напишіть правильно слова, підібравши відповідну літеру з дужок. Поясніть вимову і написання.

Горо(д,т), ї(ж,ш)те, про(с,з)ьба, доро(ш,ж)чий, во(х,г)ко, пі(щ,ч,ш)аний, сере(ш,ж)ка, шви(д,т)кий, ро(з,с,)адити, моло(д,т)шати, бе(з,с)илий, бе(з,с)характерний, ле(х,г)кість, сте(ш,ж)ка, пі(д,т)мести, бри(д,т).

Поясніть різницю в значенні співзвучних слів казка і каска, гадка і гатка, мимохідь і мимохіть, гриб і грип. Які ще подібні пари слів ви можете назвати?

Чому в слові вітчизна на початку пишеться віт-, а в слові відчинити – від-? У слові ростити – рос, а в слові розтяти – роз?

Вправа 2. Дослідіть, добираючи споріднені слова, при словотворенні чи при словозміні відбувається чергування приголосних. Свою думку обґрунтуйте.

Різати, пекти, книга, сніг, сікти, приїздити, ходити, яблуко, писати, чистити, повага, капелюх, берег, лице, радити, колиска, аптека, гасити, вухо, рука, бібліотека, стеретти, дорога.

Вправа 3. Випишіть із поданого тексту слова, у яких відбулось чергування приголосних. Проаналізуйте доцільність чергування в словах.

Вік риби визначають по лусці, на якій щороку відкладається річне кільце. Для цього досить підсушити луску і уважно її розглянути.

Кількість лусок у риби встановлюється на першому році життя і в майбутньому не змінюється. Змінюється лише розмір луски. (З календаря)

Вправа 4. Запишіть слова, розкриваючи дужки, в дві колонки: 1) ті, в яких букви, що в дужках, подвоюються; 2) ті, у яких вони не подвоюються.

Заня[т]я, (багато) столі[т]ь, (перед) могутніс[т]ю, бездорі[ж]я, (покритий) ема[л]ю, зра[н]я, дозві[л]я, (з) лю[т]ю, коше[н]я, яка[н]я.

Ключ. З перших букв прочитаєте другу частину прислів'я: «З праці радість, ...!»

Вправа 5. Утворіть вищий ступінь порівняння прикметників, поясніть зміни приголосних.

Дорогий, довгий, глибокий, важкий, багатий, короткий, низький, високий, вузький, дужий, тяжкий, далекий, близький, товстий, легкий.

Вправа 6. За допомогою суфікса -н- утворіть прикметники від поданих іменників і поясніть їх правопис та вимову звуків.

Серце, пшениця, молоко, торік, синтетика, гусениця, одиниця, синтаксис, публіка, смак, рука, яйце, криниця, сонце, рік.

Вправа 7. Перекладіть російські слова українською мовою. Дослідіть зміни, які відбуваються при перекладі. Запишіть і поясніть правопис, а також перевагу при вимові слів.

Гигантский, кременчугский, полесский, крепостничество, иракский, прусский, казанский, братский, рижский, воронежский, калужский, тбилисский, французский, туристский, ужгородский, бухарестский.

Вправа 8. Зіставте подані групи слів. У якій групі прикметників з суфіксом -ськ- не відбувається чергування приголосних? Чому?

1. Кременчуцький, золотоніський, люксембурзький.
2. Гаазький, тюркський, казахський, угорський.
3. Ладозький, таганрозький, сіракузький, словацький.
4. Виборзький, вололазький, криворізький.
5. Карабаський, чуваський, норвезький, лейпцизький.
6. Черкаський, воронезький, дворянський.

Вправа 9. Записати слова в три колонки: в першу – зі збігом однакових приголосних, у другу – з подовженням м'яких приголосних між голосними, у третю – з подовженням приголосних у словах іншомовного походження. Проаналізуйте спільне та відмінне у наведених словах.

Діккенс, беззвучний, ранній, лібретто, колосся, молоддю, Дарданелли, зрання, Голландія, ванна, тонна, миттю.

Вправа 10. З поданого тексту випишіть слова, в яких відбулось подвоєння або чергування приголосних. Відповідь обґрунтуйте. Проаналізуйте, чому в інших словах не відбулось чергування і подвоєння приголосних.

Рушник – символ українського народу. «Дім без рушників, – говорилося у народі, – як сім'я без дітей». Вони – старовинні обереги дому. Вишитий різними візерунками, рушник був неодмінним атрибутом багатьох обрядів: з рушником приходили до породіллі вшанувати появу нової людини, зустрічали дорогих гостей, виходили в поле чи справляли обжинки; дівчина подавала рушник на знак згоди при сватанні, молоді ставали на рушник під час шлюбного обряду, з рушником проводжали в останню путь. У житті кожної людини бувають радість і смуток. Так і на рушниках люди відтворювали свою долю.

Вправа 11. Випишіть у колонку лише слова, в яких букви, взяті в дужки, подвоюються.

Доне(ч)ина, о(б)ризкати, за(б)ризкати, (с)ати, ві(д)ячити, на(д)ворі, іме(н)ий, Туре(ч)ина, ві(д)окремити, на(д)дністрянський, іме(н)ик, ро(з)умний, о(в)а, гайдама(ч)ина, бе(з)успішний, небе(з)захисний, істи(н)ий.

Ключ. З перших букв прочитайте назву вірша Лесі Українки.

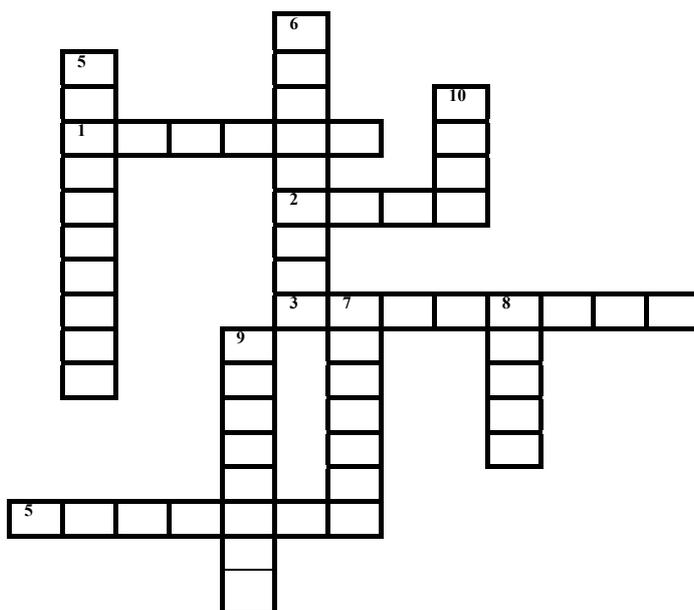
Вправа 12. Закріплення теми «Правопис приголосних». Розв'яжіть кросворд, у кожному слові-відповіді назвіть орфограму. Відповідь обґрунтуйте, наведіть приклади.

За горизонталлю.

1. Їх здобувають школярі та студенти щодня. Тому що – це сила!
2. «Після довготривалої подорожі по морю нарешті під нашими ногами з'явилась.....»
3. Донецьк – центр Донбасу.
4. Його з нетерпінням чекають усі жінки 8 березня.

За вертикаллю.

5. Спільнокореневе із словом дорога.
6. «Детективне Шерлока Холмса дуже популярне і в наш час».
7. Його розпалюють туристи.
8. «У рідному краї і співає,
Лелеки здалека нам весни несуть,
У рідному краї і небо безкрає.
Потоки, потоки мов струни течуть».
9. Козак – лицар честі та відваги українського народу, мужній Вітчизни.
10. Пісня – це українського народу.

Література

1. Варзацька Л. Дослідницька діяльність у системі особистісно-орієнтованого розвивального навчання // Українська мова та література в школі. – 2004. – № 7-8. – С. 40 – 44.
2. Біллєв О. Методика мови як наука // Дивослово. – 2002. – № 11. – С.20 – 24.
3. Донченко Т. До проблеми методів навчання української мови // Українська мова та література в школі. – 2005. – № 7. – С. 2 – 5.
4. Дорошенко О. Елементи дослідницької роботи учнів з мови // Українська мова та література в школі. – 1993. – № 4. – С. 20 – 23.
5. Кучерук О. Сучасні технології навчання мови як методична проблема // Українська мова та література в школі. – 2006. – № 6. – С. 17 – 21.
6. Лук'янчикова С. І. Дослідницько-пошукова робота на уроках словесності // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2007. – №17 – 18. – С. 2 -8.
7. Мельничайко В. Я., Пентиліук М. І., Рожило Л. П. Удосконалення змісту і методів навчання української мови. – К.: Рад. школа, 1982 – 216 с.
8. Могила Н. М. Орфографія для кожного / За загальною редакцією професора А. П. Загнітка. – Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1996. – 28 с.
9. Нешпір М. Використання елементів лінгвістичного аналізу тексту на уроках української мови та літератури // Українська мова та література в школі. – 2006. – № 46. – С.14-15
10. Садівська В. З досвіду методичної роботи // Дивослово. – 1999. – № 4. – С.35-37.

The article gives a wide analysis of a searching method for teaching pupils at the lessons of Ukrainian Language and its connection with teaching methods. A lot of different exercises are suggested for using at the lessons of Ukrainian Language.

Keywords: research method, method of supervision, system of methods.

Надійшла до редакції 10 вересня 2007 року.

Наталія Покора

ББК Ч 421.44 (4УКР)
УДК 371.314.6.001.76 (477)

МЕТОД ПРОЕКТІВ: ВИТОКИ, СЬОГОДЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ

У статті висвітлені шляхи розвитку сучасної школи, зокрема впровадження у навчальний процес новітніх технологій. Акцентується увага на одному з найпопулярніших методів навчання у сучасній школі – методі проектів. Висвітлюється суть проектної технології, її джерела, розвиток, структура, актуальність. Визначено мету методу, спрямованого на виховання цілісної особистості, здатної застосовувати знання на практиці у всіх сферах економічного, культурного та політичного життя.

Ключові слова: проект, проектна технологія, портфоліо.

У сучасній педагогіці гостро відчувається потреба в різноаспектному підході до навчально-виховного процесу. Стрімкий розвиток нашого життя вимагає від освіти гнучкості, нових технологій, інноваційних форм і методів навчання.

Інноваційна освіта – це оновлення освітніх процесів, це створення сприятливих умов для творчості, це активна розумова та практична діяльність як учителя, так і учня. Завдання новітньої освіти – навчити жити – пізнавати світ, працювати, жити в суспільстві. Адже школою навчання не закінчується, а починається.

Серед найважливіших вимог до положень сучасної школи такі:

- оволодіння учнями базовими навичками і фундаментальними процесами (читання, письмо, мовлення, математичні поняття і дії);
- інтелектуальний розвиток (розвиток логічного мислення, здібність до самостійних суджень і прийняття рішень, вміння вирішувати проблеми);
- підготовка до вибору подальшої освіти;
- розвиток творчих здібностей;
- моральне виховання.

Отже, у сучасній школі пріоритетними є не самі знання, а особистість учня, його інтелект, духовний світ, інтереси.

Одним із способів створення таких умов є проектна діяльність, яка останнім часом широко впроваджується в практику навчання й орієнтується на стимулювання самостійної пізнавальної діяльності школяра.

© Покора Н.В., 2008

Метод проекту належить до методів активного навчання: ми говоримо, слухаємо і робимо водночас, але домінує все ж творчий пошук учня. У світовій педагогіці це не новий винахід: його витоки сягають ще доби Відродження. Розглядаючи еволюцію методів навчання з цього періоду, помічаємо в ній дві основні тенденції. Перша – прагнення посилити активність учня в процесі навчання, друга – наблизити його до життя. Ці тенденції активного навчання, узгодження їх з потребами життя та особливостями дитячої вдачі, розумне поєднання волі і порядку, імпровізації й розсудливості ще на початку ХХ ст. лягли в основу освітянської концепції Дж. Дьюї, американського філософа і педагога, а також його учня В.Кільпатрика. Їх вважають засновниками методу проектів (первісна назва – метод проблем).

Біля джерел методу стояли і російські, й українські вчені-педагоги. Під керівництвом російського педагога С.Т.Шацького була організована невелика група ентузіастів, що намагалась активно використовувати проектні методи в педагогічній практиці. Ідеї методу проектів (концепцію активного навчання) зустрічаємо в працях українських метрів педагогіки – В.Сухомлинського, С.Русової. У 20-х роках ХХ ст. метод привернув увагу радянських педагогів, які, намагаючись удосконалити його, зрозуміли, що це єдиний засіб забезпечення творчої ініціативи та самостійності учнів у навчанні. Впровадження нової технології було недостатньо продуманим і послідовним. У 1931 році метод проектів постановою ЦК ВКП (б) був засуджений. З тих пір і донедавна більше не було спроб у пострадянських країнах відродити цей метод у шкільній практиці. Разом із тим у світовій педагогіці ідеї гуманістичного підходу до освіти Дж. Дьюї та В. Кільпатрика набули великої популярності.

В останні роки ХХ століття інтерес до проектної технології відродився в педагогіці Росії, України. З'явилися публікації з цієї тематики (проф. Є.С. Полат та інші). В Україні метод проектів успішно застосовують у своїй роботі випускники програм академічного обміну, які ознайомлені з досвідом американських колег. Відповідні розробки друкує «Вісник програм шкільних обмінів», що видається відділом преси, освіти та культури Посольства США в Україні з 1999 року. Активним популяризатором ідей Дж. Дьюї та ініціатором застосування проектної педагогіки у практиці роботи шкіл України є старший науковий співробітник Інституту педагогіки АПН І.Г. Єрмаков.

У чому суть методів проектів?

За визначенням В. Кільпатрика, метод проектів – це метод планування цілеспрямованої діяльності у поєднанні з розв'язанням навчально-шкільного завдання в реальній життєвій ситуації. На перший план виходить діяльна людина, яка пізнає світ у процесі дослідів, ставить власні завдання і виконує проекти, нею створені, свідомо регулюючи своє життя.

Дитинство – це повноцінний період людського життя. Тому завдання методу – дати дитині знання, які знадобляться їй не тільки в майбутньому, але також знання, вміння і навички, які здатні допомогти їй жити у сучасному світі. Тому навчання повинно відповідати принципам життєвості, близькості до дитини і її безпосередніх інтересів.

Метод проектів надає великого значення принципу самостійності учня. Увага дітей увесь час напружена, від них вимагається постійна активна робота, вони повинні самі визначити програму занять та інтенсивно її виконувати.

Навчальна програма, яка послідовно застосовує метод проектів, будується як серія взаємопов'язаних проектів, що передбачають вирішення цікавих і корисних життєвих завдань. Це здійснюється на основі комплексної реалізації низки педагогічних принципів: самостійності, дослідницько-пошукової роботи, інтегрованих знань, співпраці дітей та дорослих, взаємозв'язку з навколишнім світом. Основне навантаження з виконання проекту лягає на учнів, учитель лише виконує роль консультанта, надає методичну допомогу, здійснює проміжний контроль. Дуже важливо активізувати учнів до роботи над проектом, зважаючи на такі аспекти: цікавість, актуальність та практичність теми. Отже, метою методу проектів є підвищення мотивації навчання через оволодіння певною сумою знань.

Термін «проект» в перекладі з грецької – «шлях дослідження». Існує чотири типи проектів [Кільпатрик 1928]:

1. Виробничий проект (втілення ідеї в реальну форму).
2. Споживацький проект (споживання того, що виробили інші: читання цікавої книжки, споглядання картини).
3. Проект розв'язування проблем (дослідження, наприклад, ролі преси в житті людини).
4. Проект спеціалізації (проект-вправа) (отримання певних вмінь, навичок, знань).

Сьогодні пропонується кілька варіантів класифікації проектів, а саме:

- за видом діяльності: дослідницькі, пошукові, творчі, рольові, прикладні, ознайомлювально-орієнтуєчі;
- за характером контактів: внутрішні (у межах закладу), регіональні (у межах району, області, країни);
- за змістом: моно проекти (у межах однієї галузі знань), міжпредметні проекти;
- за кількістю учасників: особистісні, парні, групові;

- за терміном виконання: короткотермінові (розробляються протягом кількох уроків), середніх термінів (від тижня до місяця), довгострокові (від місяця до кількох місяців).

Робота над проектом передбачає певні етапи виконання, а саме:

1. Підготовчий етап:
 - визначення теми та мети проекту;
 - обговорення теми;
 - мотивація учителем теми;
 - розподіл завдань по групах;
 - обговорення способів кінцевих результатів, засобів збору інформації.
2. Реалізація проекту
 - самостійна робота учнів, пошук;
 - відбір інформації;
 - формування портфоліо;
 - систематизація й аналіз отриманих даних;
 - висновки;
 - підготовка учнів до презентації проектів;
 - графічне оформлення;
 - створення виставкового варіанту портфоліо.
3. Оцінка результатів, презентація проекту
 - усний і письмовий звіт про проведену роботу;
 - колективне обговорення проекту;
 - підготовка приміщення;
 - конкурс портфоліо;
 - презентації;
 - захист проектів;
 - виступи опонентів;
 - колективне обговорювання можливості реалізації проекту;
 - оцінювання;
 - висновки.

Портфоліо (portfolio – «папка цінних паперів») – цілеспрямовано відібрані до відповідних критеріїв праці учнів, колекція матеріалів з певної теми та добірка робіт учня (або групи учнів) над даною проблемою. Існують два види таких портфоліо.

Перший варіант – «робочий». Це колекція робіт учня, що всебічно демонструє не тільки результати роботи, але й зусилля, яких він доклав для їх досягнення, а також очевидний прогрес у знаннях і вміннях порівняно з його попередніми результатами. Сюди входить: планування роботи; зібрана інформація з даної проблеми; записи інтерв'ю; щоденник дослідницької діяльності; тези, реферати, твори, доповіді відповідного змісту; фотографії, малюнки; опис виконаних учнем завдань, пов'язаних з даною темою; чернетки висновків, що відображають хід думок учнів; зауваження і рекомендації вчителя.

Другий варіант – остаточний «виставковий». Цей розділ вимагає естетичного оформлення результатів роботи над проектом і використовується під час презентації. Виставковий варіант не повинен бути просто зібранням усього, що учні знайдуть з даної теми; таке портфоліо повинно містити матеріал, що відображають найкращі спроби учнів вирішити проблеми. Як правило, виставковий варіант портфоліо має два розділи: I – для показу, який виконується на плакатних аркушах з метою розміщення їх на стендах; II – документальний, в який відбираються найкращі документи, що відображають роботу над проблемою. Пропонуємо структуру проекту.

Зразок структури проекту

1. Титульна сторінка (назва навчального закладу, клас, автор, назва проекту, науковий керівник, місце видання, рік).
2. Зміст (перелік складових проекту).
3. Коротка анотація.
4. Епіграф.
5. Вступ.
6. Основна частина (розділи, параграфи, якщо є).
7. Висновки.
8. Перелік використаних джерел.
9. Додатки (фото-, відеоматеріали, таблиці, малюнки, схеми).

Варто визначити, що реалізація методу проекту на практиці змінює роль учителя під час навчального процесу. Із носія готових знань він перетворюється на організатора пізнавальної діяльності своїх учнів. Він може підказати джерела інформації, а може просто направити думки учнів у потрібному напрямку для

самостійного пошуку. Змінюється і психологічний клімат у колективі, так як учителю необхідно переорієнтувати свою навчально-виховну роботу і роботу учнів на різноманітні види їх самостійної діяльності, на пріоритет діяльності дослідницького, пошукового, творчого характеру.

Подаємо опис лінгвістичного проекту за темою «Числівник. Вживання числівника в усному і писемному мовленні», що був виконаний учнями сьомого класу загальноосвітньої школи № 63 м. Львів, під керівництвом Покори Наталії Василівни (див. додатки А, Б).

Отже, проектний метод є результатом спільних дій, але це треба розуміти не тільки як спільну роботу учня і вчителя. Відповідальним за навчання стає суспільство в цілому, а саме: батьки, вчителі, роботодавці, засоби масової інформації, громадськість.

Сучасна система освіти стикається з багатьма проблемами, одна з яких – прискорення економічного розвитку та іноді непередбаченість результатів цього розвитку. Діти, закінчуючи школу, не мають ніякого уявлення про характер тих вимог, які будуть їм пред'явлені у професійному житті, про те, що від них вимагатиметься вміння працювати в групі, наявність командного духу та здатність ризику, що особливо буде цінуватися почуття відповідальності та особиста дисципліна, любов до знань, творчий підхід, почуття суперництва, прагнення до саморозвитку.

Нестабільність, яка ще існує в Україні, визначає потребу в людях, здатних приймати нестандартні рішення, творчо мислити, орієнтуватись у проблемах сьогодення.

Саме впровадження проектної технології у педагогічну практику сприяє формуванню в учнів знань, умінь і навичок, які допомагають скорочувати шляхи, необхідні для розв'язання життєвих питань. Отже, метод проектів – це система навчання, зорієнтована на дослідницько-пошукову діяльність учня, його самореалізацію шляхом розвитку інтелектуальних можливостей, творчих здібностей і вольових якостей.

Проектно-діяльнісний тип освіти – поклик часу, оскільки забезпечує раціональне поєднання теоретичних знань з їх практичним застосуванням для вирішення конкретних проблем сучасності у сферах економічного, культурного та політичного життя.

Додаток А

Лінгвістичний проект

Числівник. Вживання числівника в усному і писемному мовленні

Опис проекту

1. Паспорт проектної роботи

Автори проекту: учні 7 Б класу СЗШ № 68 м. Львова

Науковий керівник: Покора Н.В., учитель української мови та літератури

Тип проекту: дослідницький

Характер: лінгвістичний

Термін роботи над проектом: жовтень 2007 р.

2. Анотація проекту

Завданням проекту є узагальнення та систематизація знань учнів з теми «Числівник», формування вмінь і навичок правильного вживання числівників в усному і писемному мовленні; розвиток інтелектуального та творчого мислення, оволодіння мистецтвом партнерської співпраці учнів, вмінням спілкуватися, виховання відповідального ставлення до навчання.

Основними засобами досягнення мети проекту є робота учнів у цільових групах за різними лінгвістичними напрямками: етимологічним, морфологічним, стилістичним, бібліографічним. У процесі роботи над проектом учні застосовують наукові методи пізнання (аналіз, синтез, оцінювання).

Результатом проекту має стати збірка публікацій, що відображає пошукову роботу учнів, рівень їх навченості з теми «Числівник» і вміння використовувати набуті знання в повсякденному житті.

3. Етапи роботи над проектом

№	Зміст роботи	Відповідальний
1	<p><u>Підготовчий етап. Визначення й обговорення теми та мети проекту.</u> Тема: проект «Числівник». Вживання числівників в усному і писемному мовленні».</p> <p>Мета: дослідити закономірності вживання числівника в усному і писемному мовленні, сприяти розвитку культури мовлення учнів, розвивати вміння дітей самостійно працювати над різними лінгвістичними питаннями.</p> <p>Мотивація учителем теми.</p> <p>У наш час – період шаленого інформаційного вибуху – дуже важливим є вміння самостійно орієнтуватися у вирі новин, формулювати власні судження, творчо підходити до вирішення тих чи інших питань. Реалізація цих умінь безпосередньо залежить від мовлення. Адже саме мовлення свідчить про культуру людини та її інтелектуальні здібності.</p>	

Розділ X. Актуальні проблеми методики викладання мови

	<p>На жаль, сьогодні дуже часто можна почути слова: “Яка різниця, як говорити?”. Але такі люди забувають просту істину: ті, які недбало ставляться до своєї мови, позбавлені й почуття власної гідності.</p> <p>Досліджуючи сучасне життя, можна прийти до висновку, що великої популярності набувають слова на позначення чисел. Саме використання числівників у мовленні є нелегкою і водночас цікавою темою. Закони української мови досить суворі і вимагають знання правил. Тому закономірності вживання числівника в усному і писемному мовленні стають предметом нашого дослідження.</p>	
2	<p><u>Планування.</u></p> <p>Об’єм роботи досить великий, тому необхідно створити цільові групи та визначити їхні завдання:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Етимологи (робота зі словниками, науковими статтями, збір інформації про походження числівників); • Творці ідей (закріплення знань про числівник шляхом створення оригінальних ідей: інтелектуальних ігор, кросвордів, таблиць); • Теоретики (збір інформації з наукових джерел про числівник, формулювання основних правил вживання числівників у мовленні); • Стилісти (дослідження сучасної преси, мови дикторів телебачення, побутового мовлення; укладання таблиці “Найбільш уживані помилки при вживанні числівника у сучасному мовленні”); • Практики (складання вправ на закріплення знань з теми “Числівник”, співпраця з іншими групами); • Дизайнери (художнє оформлення проекту). 	
3	<p><u>Реалізація проекту.</u></p> <p>Самостійна робота учнів у групах:</p> <ul style="list-style-type: none"> • робота з лінгвістичною літературою; • творчий пошук; • відбір інформації; • перегляд телепередач та преси; • формування портфоліо кожної групи; • обговорення зібраних матеріалів, консультації; • систематизація й аналіз отриманих даних; • формування висновків за результатами досліджень; • графічне оформлення, добірка схем, фото; • створення виставкового варіанту портфоліо. 	
4	<p><u>Оцінка результатів:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • колективне обговорення проекту; • конкурс на краще портфоліо; • презентації; • рецензія керівника. 	
5	<p><u>Презентація проекту.</u></p> <p>Публічний захист проекту (відкритий урок із застосуванням інтерактивних технологій). Оцінювання. Висновки.</p>	

Додаток Б

Матеріали проекту, зібрані цільовими групами
(фрагменти портфоліо)

I. Група етимологів.

Повідомлення 1. “Про числа давніх слов’ян”.

Археологічні пам’ятки засвідчують, що 25 – 30 тис. років тому люди володіли вмінням рахувати. Практична діяльність ставила перед ними проблему збереження і передачі числової інформації. Для цього служили камені, черепашки, палиці, зарубки на деревах тощо. Люди носили із собою спеціальний пристрій, який називався “нос”, де зарубки мали числову інформацію. Дерев’яні палички і дощечки були у древніх слов’ян, їх називали бірками. Тепер зрозуміло, звідки походить вислів “зарубати на носі”.

Проте спочатку кожне число мислилося як певна кількість якихось предметів. У багатьох мовах світу числівник п’ять має спільні ознаки із словами долоня, рука. Зараз також можна почути іронічне звернення дорослого до малюка: “Дай п’ять”, тобто “дай руку”, на якій п’ять пальців. Числівник сорок раніше означав конкретний предмет – мішок, зв’язку із 40 соболинних шкур.

У давньоруських рукописних арифметиках XVII ст. використовувалися такі назви чисел: 10000 – тьма, 100000 – леґіон, 1000000 – леодр, 10 млн. – ворон.

Слово “леґіон” означало десять тисяч. У грецькій мові, з якої воно позичено, це ж слово означало військове з’єднання у кількості 6 тисяч чоловік. Десять мільйонів позначили словом ворон. Справа в тім, що його вважали вічним птахом, а це число для наших пращурів асоціювалося із чимось великим, вічним. Сто мільйонів називали словом колода (Гліб). Тобто нескінченна вічність.

Нині існує така система чисел-гігантів: 10 – квадрильйон, 10 – квінтильйон, 10 – секстильйон, 10 – октільйон... Американський математик Кастнер придумав “найбільше число”, назвавши його гугоя. Це 10! Щоб уявити, наскільки воно велике, зіставимо декілька явищ. Якщо підрахувати об’єм Землі у мм, то одержимо число трохи більше ніж 10.

Якщо перерахувати всі атомні частинки, які існують у відомому нам Всесвіті: протони, фотони тощо. Навіть у одній пилинці їх міститься кілька мільярдів. А у Всесвіті їх 10 – тобто 1/100000 мільйонної частини гугої.

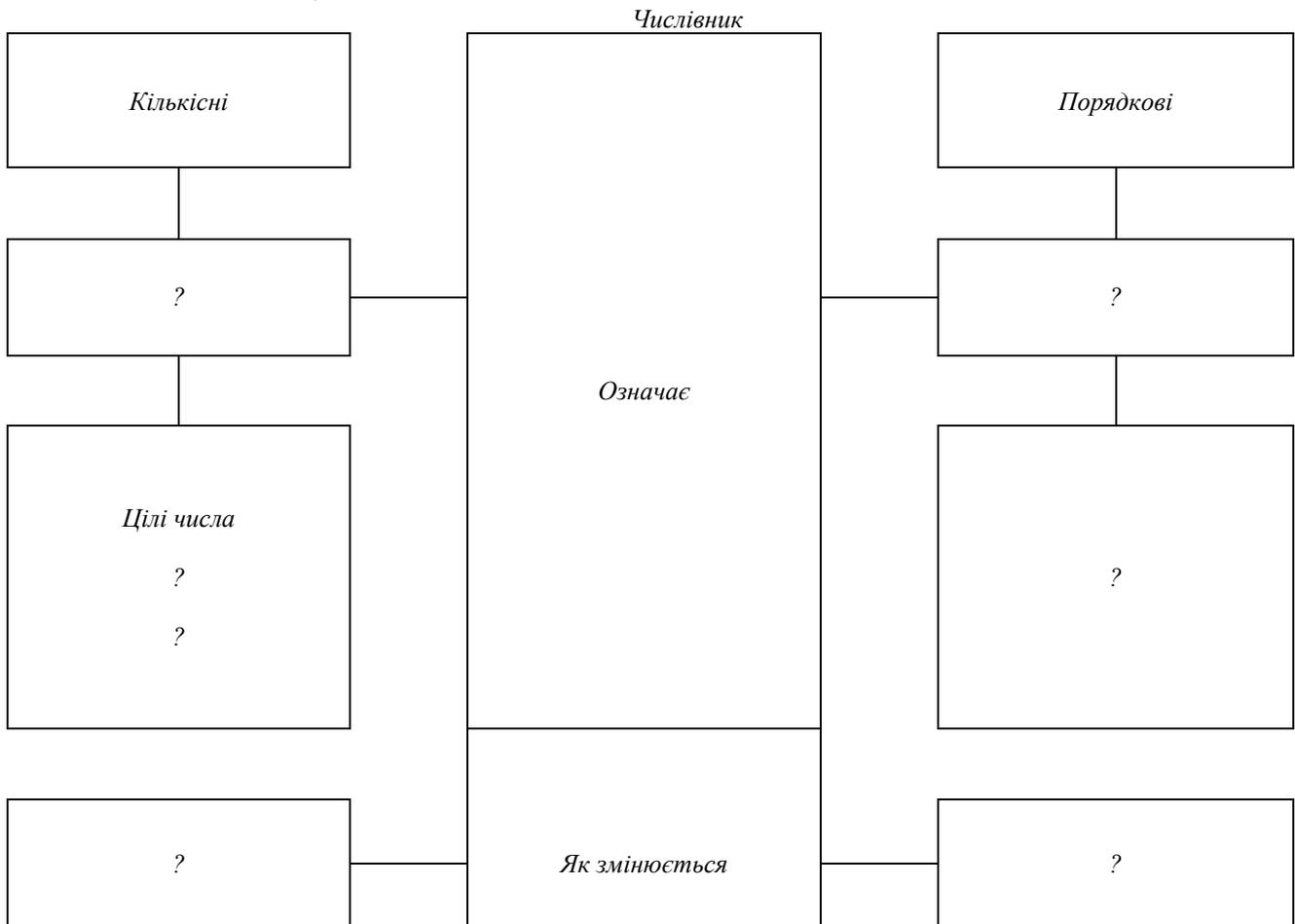
Повідомлення 2. “Один – числівник”.

Деякі вчені не вважають слово один числівником. Це слово не означає, на відміну від інших числівників, сукупність однорідних предметів. Сказати одна книга і просто книга у кількісному відношенні – одне і те саме.

Одні вчені вважають це слово прикметником, інші – займенником, ще інші – числівником. Справді, слово один має форми роду. Як не дивно, має і форму множини. Така ж незвичайна якість властива і числівникам тисяча, мільйон. Відмінюється слово один, як займенник. Це слово часто зайве. Наприклад, ми просимо зважити не один кілограм цукру, а просто – кілограм. Дуже часто це слово вживається у значенні інших частин мови. Наприклад: У боротьбі за щастя, за добро, справедливість ми не одні (не самі – займенник). Учні нашого класу як одна сім’я (єдина – прикметник). Слово “один” має спільний корінь зі словами єдиний, одинокий. Одне із значень єдиний – тісно зближений, згуртований. Водночас інше спільнокореневе слово одинокий має протилежні значення – розташований окремо, ізольований; самотній.

II. Творчі ідеї

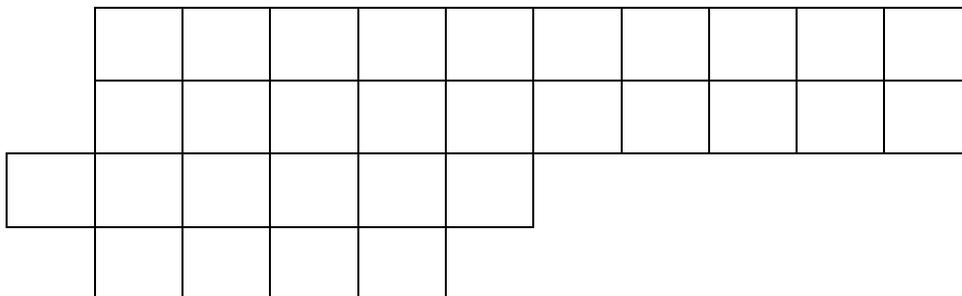
2. Заповнити таблицю

2. Розв'язати кросворди

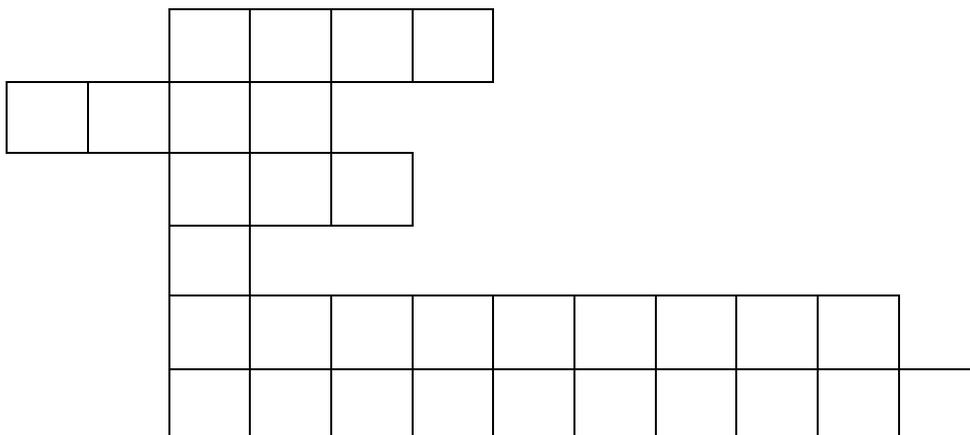
Кросворд 1

1. Перше число другого десятка (одинацять).
 2. Давньоруське число два на десять (дванадцять).
 3. Сто десятків (тисяча).
 4. Числівник, при якому слово цілих (у десятковому дробі) залишається незмінним (нуль).
- По горизонталі ключове слово – один.

Кросворд 2

1. У давньоруській мові слово, що відповідало тисячі (тьма).
 2. Найменше натуральне число (один).
 3. Десять десятків (сто).
 4. Тридцять третя буква українського алфавіту (я).
 5. Частина мови, що відповідає на запитання скільки?, котрий? (числівник)
 6. Наука, що вивчає числа (арифметика).
- По горизонталі ключове слово – тисяча.

Тест

1. За значенням кількісні числівники поділяються:
 - а) прості і складені;
 - б) цілі числа, дробові, збірні.
2. У числівниках від 50 до 80 при відмінюванні змінюється:
 - а) перша частина;
 - б) друга;
 - в) обидві.
3. Дробові числівники означають:
 - а) порядок при лічбі;
 - б) кількість предметів;
 - в) частину від цілого.
4. Вибрати ряд, в якому правильно записані числівники:
 - а) нульом цілих восьми десятими; шести десятима, п'ятьмастами;
 - б) шістсот, п'ятдесят шість, тисяча дев'ятсот вісім;
 - в) двохсот, вісімдесятьох, чотирьма.
5. Вибрати правильний варіант відповіді:
 - а) трьом сьомим аркушів;

- б) три сьомим аркушам;
 в) трьом сьомим аркуша.
 6. Вибрати правильний варіант відповіді:
 а) два брата, три сини, півтора року;
 б) два брата, три синів, півтора книжки;
 в) двоє брата, три сина, півтора літра.
 7. Вибрати правильний варіант відповіді:
 а) шістьмастами вісімдесятьма сьома;
 б) шестистами вісімдесятьома сімома;
 в) шістьомастами вісімдесятьма сімома..
 8. Записати числа збірними числівниками 5, 10, 16, 1, 20, 50, 90, 30.
 9. Вибрати правильний варіант відповіді:
 а) півтора місяці, півтора кілограмів;
 б) півтора місяця, півтора кілограма;
 в) півтора місяців, півтори кілограма.
 10. Вибрати правильний варіант відповіді:
 а) тисячі п'ятсот чотирьох;
 б) тисячі п'ятисот чотири;
 в) тисячі п'ятисот чотирьох.

III. Група теоретиків

Культура мовлення. Вживання числівників з іменниками.

Після числівників два, три, чотири іменник стоїть у формі називного відмінка множини (при змінному наголосі – у формі називного множини і з наголосом однини).	Дві сестри, три брата, чотири книжки
Після числівників п'ять і вище та збірних іменник має форму родового відмінка множини.	Шість місяців, двадцять років, десятеро учнів
Після дробових числівників іменник має незмінну форму родового відмінка однини.	Одна друга аркуша, одній другій аркуша
Числівники нуль, тисяча, мільйон, мільярд вимагають іменника у родовому відмінку множини.	Тисяча доріг, мільйон примірників, нуль знань, мільярд зірок.
Числівники півтора, півтори керують іменниками в родовому відмінку однини, а числівник півтораста – у родовому відмінку множини.	Півтора року, півтори доби, півтораста слів.
У датах назви місяців вживаються тільки в родовому відмінку.	Восьме березня, з Восьмим березня.
Іменники при складених числівниках вживаються в тому ж відмінку, якого вимагає останнє слово.	Двадцять чотири зошити, двадцять вісім зошитів.

IV. Стилiсти

1. Відредагувати речення.

Три брата зустрілися під час подорожі по Середземному морі.

Вони пробігли дві десятих кілометрів.

Вага сенбернарів досяга восьмидесяти кілограмів.

Природничий музей закривається в шість годин.

2. З наведених рядків слів утворіть речення.

Десятеро, хлопці, іти, ліс.

Десять, три, на, остача, ділиться, з.

Четвірка, диктант, за, бути, заслужений.

П'ятеро, переможець, нагороджений, грамота.

3. Таблиця найбільш уживаних помилок при вживанні числівників у мовленні

Неправильно	Правильно
В двох словах	Двома словами
Яка година?	Котра година?
Два гривня	Дві гривні
Без десяти п'ята	Десять до п'ятої
Три зошита	Три зошити
З однієї (другої) сторони	З одного (іншого) боку
Написав дві строчки	Написав два рядки

Розділ X. Актуальні проблеми методики викладання мови

Неправильно	Правильно
Другим разом	Іншим разом
В сім годин	О сьомій годині
У четвертій степені	У четвертому ступені
Більша половина	Значна частина, більшість
Номер три	Номер третій
Сторінка двадцять п'ять	Двадцять п'ята сторінка

V. Група практиків

1. З-поміж поданих слів виписати числівники.

Троє, трирічний, втроє, потроїти, тризначність, триста, п'ятірня, п'ятірка, п'ятеро, п'ятий, по-п'яте, дві цілих і сім восьмих, цілий (ранок), в цілому.

2. Записати цифрові вирази, дібравши до них іменники у родовому відмінку однини.

2/3; 7/6; 0,9; 3 3/5; 2,4; 37/2; 1 2/7.

3. Прочитайте текст. Запишіть переказ, змінюючи цифри словами. Завершіть текст власним міркуванням, продовжуючи думку, висловлену в останньому реченні.

При тривалості життя 72 роки 22 роки у людини йде на сон, 10 – на працю і 6 – на їжу. Склавши ці три числа, ви побачите, що вони становлять трохи більше половини від 72. А що сталося з рештою – 34 роками? Це вже залежить від самої людини, на що вона їх тратить...

4. Утворіть словосполучення, записуючи цифри словами. Кілька утворених словосполучень введіть у речення в ролі підмета і другорядного члена речення.

Два (перо), чотири (ножиць), шість (двері), п'ять (зошит), три четвертих (торт), сімсот (телята).

5. Провідміняти словосполучення.

Одна друга аркуша, нуль цілих п'ять десятих дроба, тридцятьєро учнів, сорок учнів.

6. Користуючись довідником, дайте письмові відповіді на запитання.

Яка з рік земної кулі є найдовшою, а яка – найбільш повноводною?

Яка гірська вершина є найвищою?

Скільки вершин мають висоту більшу за 8 тис. метрів?

Яка найбільша глибина океану?

Яке озеро має найбільшу площу, а яке – найбільшу глибину?

7. Доберіть фразеологізми з числівниками *один, два, три, п'ять, сім, десять* у будь-якій відмінковій формі, складіть з ними речення. Визначте, яку синтаксичну роль вони виконують.

Довідка. В один голос; двох слів не зв'яже; двоє третього не чекають; п'яте через десяте; сім верст до небес; обходити десятою дорогою.

Література

Дьюї Дж 2000: Дьюї Дж. Демократія і образование. – М., 2000. – 384 с.

Кільпатрик 1928: Кільпатрик В.Х. Основи методу. – М.: Державне видавництво "Народний комісаріат освіти", 1928. – 115 с.

Кошманова 1999: Кошманова. Розвиток педагогічної освіти у США. – Львів, 1999. – 487 с.

Метод проєктів: традиції, перспективи, життєві результати 2003: Метод проєктів: традиції, перспективи, життєві результати / Практикозорієнтований збірник. – К., 2003. – 500 с.

Новые педагогические и информационные технологии в системе образования 2005: Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Е.С.Полат. – М., 2005. – 272 с.

Освітні технології 2003: Освітні технології / За ред. О.М.Пехоти. – К.: Наук. Думка, 2003. – 255 с.

Полат 1997: Полат Е.С. Типология телекоммуникационных проектов// Наука и школа – № 4. – 1997.

Сиротенко 2003: Сиротенко. Сучасний урок, інтерактивні технології навчання. – Х., 2003. – 30 с.

The article concerns the ways of development of modern school. Particular attention is given to introduction of advanced methods of teaching, especially project work, a very popular method of the day.

The article elucidates the structure and sources of project technologies, giving a stress on the popularity of this method.

The article defines the main aim cultivate a highly-educated person, to economical and political aspects of our life.

Keywords: project, project technology, portfolio.

Надійшла до редакції 17 вересня 2007 року.

РОЗДІЛ XI. Рецензії та анотації

ЗРИМЕ СПРИЙНЯТТЯ

Ачилова В.П. Синтаксис і пунктуація української мови в таблицях і схемах: навчальний посібник. – Сімферополь: Доля, 2006. – 172 с.

Сучасна і загальна синтаксична теорія і синтаксична теорія української мови набула суттєвого розвитку, внаслідок чого досить складно у жорстких рамах вишівського курсу синтаксису сучасної української літературної мови вмістити увесь обшир різних концепцій і тлумачень тих чи інших синтаксичних форм, одиниць, категорій тощо. Навчальний посібник В.П.Ачилової покликаний суттєво полегшити не тільки загальне сприйняття загальнотеоретичних підходів і концепцій, але й подати схематичне зображення тих чи інших класифікацій. Поза усяким сумнівом, на сьогоднішньому тлі подібних навчальних посібників (Н.В.Гуйванюк та ін.) рецензована праця вирізняється прагненням охопити теоретичне висвітлення тієї чи іншої проблеми і подати відповідну класифікаційну таблицю з дефініціями та підтвердженням теоретичних висвітлень відповідним фактичним матеріалом.

Загальна структура навчального посібника – охоплює 125 таблиць з усіх розділів синтаксису, містить усі типи синтаксичного розбору (від словосполучення до пунктуаційного розбору), список літератури – цілком задовольняє вимоги сучасного навчального процесу у вищій школі, водночас його виконання засвідчує можливість використання у загальнотипологічній шкільній практиці (загальноосвітні школи, гімназії, колежі, коледжі та ін.).

Належним чином поцінуючи аналізований навчальний посібник В.П.Ачилової, слід наголосити на тому, що назви окремих таблиць вимагають корекції. Так, авторка подає в таблиці 36 «Еквіваленти речення» типи цих речень, а в таблиці 37 «Різновиди слів-речень». Тому постає питання, чи це те саме синтаксичне явище, чи це різні явища? Якщо те саме, то навіщо різні назви, якщо ж різні, то яка дефініція є повноцінною для останніх? У таблиці 87 «Класи складнопідрядних речень (за С.Ломакович)» подано класифікацію складнопідрядних речень за проф. С.Ломакович, що знову ж таки спонукає до міркувань на кшталт: чому наведено тільки класифікацію С.Ломакович, висвітлену в одному з навчальних посібників, а не запропоновано ознайомлювальну з класифікаціями І.Вихованця (наведена в першому університетському підручнику), І.Чердниченка (авторський навчальний посібник), І.Слинька, Н.Гуйванюк, М.Кобилянської (грунтовно прокоментована у навчальному посібнику), що є досить оригінальними і творчо зреалізованими? У таблиці 89 «Складнопідрядні речення з підрядними обставинними. Порівняльні речення. Супровідні речення» у висвітленні підрядних місця (четверта позиція) не зовсім коректною видається примітка 7 щодо кваліфікації речень типу *А на тому*, (якому?) *де стояла тінь, іскрило сонце широкою плямою* (Панас Мирний) на підставі тільки питань, оскільки саме питання є похідними від автосемантичного / синсемантичного статусу опорного іменника. У таблиці 86 «Принципи класифікації складнопідрядних речень» наведено тезу про те, що структурно-семантична класифікація складнопідрядних речень, обґрунтована М.С.Поспеловим, розвинута і деталізована В.Белашаповою та її школою, а також О.Мельничуком (О.Мельничук завжди був прихильником логіко-граматичної класифікації, про що свідчить і його участь у другій загальній дискусії щодо складнопідрядних речень у 50-ті – 60-ті роки ХХ століття), І.Вихованцем, І.Чердниченком, але не згадано І.Слинька, Н.Гуйванюк, М.Кобилянської, С.Ломакович (а її класифікацію подано в наступній таблиці 89) та ін. Водночас тут наявне твердження, що ця класифікація в різних модифікаціях «представлена в академічних граматиках російської мови», але яких? Мені відома тільки одна академічна граMATика російської мови (1980), граMATика російської мови чеських лінгвістів та коротка граMATика російської мови. В окремих випадках навчальний посібник вимагає прискіпливішого прочитання (Таблиця 99 та ін.) для зняття технічних та коректорських огріхів. Можливо, варто подумати над назвою посібника, умістивши уточнення *таблиці і схеми* як підзаголовки.

Рівень виконання навчального посібника, ступінь репрезентативності охоплених тем, ґрунтовне бачення статусу тих чи інших синтаксичних одиниць, відповідне їхнє висвітлення, ступінь новизни та суто авторські підходи до поєднання вишівського і власне-шкільного тлумачення лінгвістичних явищ засвідчують актуальність цієї праці, її необхідність широко друку з наданням грифу навчального посібника Міністерством освіти і науки України.

Анатолій Загнітко

Надійшла до редакції 1 жовтня 2007 року.

АСПЕКТИ СЛОВА: ОНОМАСІОЛОГІЯ І СЕМАСІОЛОГІЯ

Теркулов В.И. Слово и номинатема: опыт комплексного описания основной номинативной единицы языка. – Горловка: ГТПИИЯ, 2007. – 240 с.

Рецензована монографія концептуально розвиває вчення про базову одиницю мови, якому присвячено низку праць як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Праця має таку структуру: вступ (с. 5-14), чотири розділи (с. 15-211), висновки (с. 212-216), список літератури (с. 217-239). У вступі автор розкриває найпосутніші для заявленої концепції поняття, зокрема зупиняється на диференційних ознаках понять *слово-синтагма* та *слово-ономатема*, що покваліфіковані як супряжно-корелятивні величини з поняттями мови і мовлення, оскільки “слово-синтагма (глоса) – це явище мовлення, конкретна мовленнєва одиниця з конкретизованою системою значень та спів значень і відповідною для них формою вираження, а слово-ономатема – це мовна сутність, що репрезентує сукупність таких глос, об’єднаних за певними ознаками... (тут і далі переклад наш – А.З., М.М.)” (с. 7). Тому для автора теза А.С.Бровко про те, що “взяте само по собі, як одиниця словника, поза зв’язком з іншими словами, слово реальної синтаксичної одиниці не складає. Щоб стати нею, воно повинно вступити в семантико-синтаксичні відношення з іншими словами, тобто ввійти у зв’язок мовлення на правах члена речення, поставши словоформою. Звідси випливає, що слово і словоформа (а в нашому разі – слово-ономатема і слово-синтагма – співвідносяться так само, як мова і мовлення, тільки в різних лінгвістичних масштабах” [Бровко А.С. О синтаксическом статусе слова как единицы языка // <http://www.rsu.ua/herald/articles/1932.pdf>] (цит. за: Теркулов 2007, с. 8). Усе це засвідчує, що В.І.Теркулов, певною мірою, розширив усталені обрії традиційного погляду на слово як основну номінативну одиницю, запропонувавши власне бачення цієї проблеми. Не заперечуючи існування слова, В.І. Теркулов надає йому іншого статусу в мові. Наголошується на тому, що позначення базової номінативної одиниці терміном, який указує на її моновербальний характер, тобто терміном “слово”, “лексема”, не зовсім коректне і викінчене. За базову одиницю мови приймається номинатема. Номинатему визначено як сукупність мовних одиниць-глос, що реалізуються в слові, словосполученні і сполученні слів, об’єднаних семантичною тотожністю і формальним взаємозв’язком. Водночас у вступі визначено мету дослідження, окреслено завдання, обґрунтовано актуальність роботи, а також подано цілу низку вихідних положень дослідження.

Структура роботи визначується позиціями, окресленими у вступі. Кожен із чотирьох розділів присвячено вивченню окремих параметрів існування основної одиниці мови. Виділення підрозділів у межах кожного розділу дозволяє наголосити на певних аспектах вирішуваної проблеми.

Перший розділ монографії “Слово-синтагма та глоса: параметри виокремлюваності мовленнєвої номінативної одиниці” (с. 15-46), що охоплює два підрозділи (“Проблема цілісності і виділюваності мовленнєвої номінативної одиниці” (с. 15-36), “Несловоцентричні концепції мовленнєвої номінації: поняття глоси” (с. 36-46)) загалом присвячений аналізу проблеми цілісності одиниці мови та визначенню поняття глоси. Детально висвітлено питання розрізнення явищ, що вичленовуються з мовленнєвого потоку, проблему статусу службових слів у поєднанні з повнозначними лексемами. Дослідник аналізує значну кількість наукових праць; розглядаючи різні концепції виділення слова-синтагми, він узагальнює їх до трьох основних теорій: теорія непроникності, теорія ціліснооформленості та теорія відтворюваності.

Очевидно, що на сьогодні немає єдиного розуміння поняття слова, незважаючи на значне зацікавлення науковців цією одиницею мови. Звернувши увагу на певні протиріччя, наявні в різних визначеннях слова, В.І. Теркулов стверджує, що слово як комплексна одиниця не існує, слово як мовна одиниця не існує, слово не має єдиного трактування не лише в суміжних науках, а й у різних напрямках однієї науки. Такі висновки дозволяють говорити про те, що слово в теорії – “невловима” одиниця, визначення якої загалом неможливе.

Дослідник цілком слушно зауважує, що без чітко окресленого і статусно визначеного критерію виділення основної одиниці мови розмова про неї буде безпідставною. На думку автора монографії, основна одиниця мови акумулює в собі її основну функцію, а саме функцію номінації. Цим і зумовлене звернення до семантики одиниць як концентрованого відображення сутності номінації. В.І. Теркулову вдалося детально проаналізувати “несловоцентричні” теорії та напрацювати власний погляд на проблему базової мовної одиниці. Виділено три типи мовних одиниць, що перебувають у “проміжку” між морфемою і реченням, вони названі узагальнювальним терміном “глоси”. Цей термін пропонується науковцем як інтегрований для позначення одиниць мовленнєвої номінації. Щоправда, чим заїмпонував саме цей термін (*англ.* gloss, *фр.* glose, *ісп.* glosa) автору, так і залишилось невідомим. У цього терміна досить стала традиція використання і його здебільшого витлумачують як: “1. Те саме, що слово” [Ахманова 2007, с. 108], поряд з цим подають такі дефініції: “2. Незвичні, невживані слова і вирази, що зустрічаються в певному тексті, а також пояснення (або переклади) до них; 3. Будь-яка реалізація слова в мовленні як така, що репрезентує певне слово в тому чи іншому його варіанті і в одній певній граматичній формі. *Рос.* глоса белого в У нас нет белого хлеба, *глоса белые* в белые сугробы; троп, що полягає в заміні будь вживаного слова менш вживаним. *Рос.* *Филомела* замість *соловей*” [Ахманова 2007, с. 108]. Очевидно, саме розуміння *глоси* як будь-якої реалізації слова у мовленні (див.

відповідне тлумачення цього поняття О.С.Ахмановою) постало концептуальним для В.І.Теркулова і в такому значенні подалі використовується.

Мета другого розділу “Проблема тотожності номінативи: параметри мовної номінації” (с. 47-95), що охоплює підрозділи “Поняття «тип модифікування» номінативи” (с. 47-56) та “Семантична тотожність як основа тотожності номінативи” (с. 57-95), – вирішити питання тотожності номінативи, а саме: з’ясувати, які глоси і чому являють собою реалізацію однієї номінативної сутності; встановити параметри мовного інваріанта, налаштовані на об’єднання різних мовленнєвих одиниць-глос. Ґрунтовне опрацювання наукових праць, присвячених проблемі варіативності, дозволило В.І.Теркулову аргументовано відстоювати заявлені концептуальні положення. Зрозуміло, що для виділення видів модифікування необхідний параметр, що уможливив би процедуру ототожнення різних глос у межах однієї мовної одиниці. Цю проблему дослідник успішно вирішує, встановлюючи структуру семантичної тотожності. Підрозділ “Семантична тотожність як основа тотожності номінативи” містить три підрозділи, в кожному з яких: 1) крізь призму семасіологічного підходу до проблеми тотожності номінативи розглядається структурна значущість семантики номінативи, що особливо знаковим є в аспекті семантичної деривації (с. 57-63); 2) з’ясовується особливість ономазіологічного підходу до проблеми тотожності номінативи (с. 63-81); 3) розкривається статус вільних словосполучень (с. 81-95).

Цікавим постає розгляд словосполучень. Стверджуючи, що основу тотожності номінативи складає інваріантне, концептуальне, сигніфікативне значення, В.І. Теркулов пропонує по-новому визначити статус словосполучень. Так, вільне словосполучення він розуміє як аналітичний лексико-семантичний варіант номінативи зі словесною домінантою, що існує в межах тотожності останньої. Послідовно й аргументовано доводиться думка про те, що номінатива не може бути ототожнена зі словом. Тому, на погляд дослідника, лексична семантика “автономних повнозначних слів-синтагм і повнозначних слів-синтагм у поєднанні зі службовими одиницями абсолютно ідентичні. І *лес* і *в лес* позначають “множинність дерев, що ростуть на великому просторі зі зімкнутими кронами”. Різниця торкається тільки граматичної семантики: *лес* вказує на суб’єкт або об’єкт дії (*лес быстро разрастается* і *мы любим лес*), а *в лес* – на напрям руху (*мы идём в лес*). Але якщо морфологічне варіювання автономних глос, за усталеною думкою, “не порушує тотожності слова як лексеми”, то і граматичне варіювання, реалізоване у сполуках повнозначних слів зі службовими “словоїдами”, що має таку саму природу, повинно бути визначеном як варіювання, що не порушує тотожності номінативи” (с. 84).

Розділ “Форми модифікування номінативи” (с. 96-128), що охоплює п’ять підрозділів (1. Про співвідношення плану змісту і плану вираження глоси (с. 96-98); 2. Фонетична структура глоси і фонетичне модифікування (с. 98-107); 3. Граматична структура глоси і граматичне модифікування (с. 107-119); 4. Поняття про внутрішню форму. Семантичне модифікування (с. 119-126); 5. Система міжглосових відношень у межах тотожності номінативи (с. 126-128)) написаний досить вдало і в ньому окреслено як форми мовленнєвого модифікування плану змісту глоси, так і форми модифікування, співвіднесені з планом вираження. Очевидно, варто було б приділити більше уваги відношенням між глосами в реальному мовленні. Описуючи модель актуальної тотожності, В.І. Теркулов стверджує, що “цілком можлива розробка таких моделей для всіх номінатив будь-якої мови” (с. 128). Якщо це гіпотеза, то досить обґрунтована, але чомусь у монографії не наведено жодного прикладу на підтвердження цієї думки щодо інших мов (чомусь автор не використовує навіть цілком очевидні факти української, білоруської, словацької, польської та інших слов’янських мов).

У четвертому розділі “Універбалізація та суміжні явища” (с. 129-211) на значному фактичному матеріалі простежено процес розпаду тотожності номінативи. Аналіз універсалізації та суміжних явищ розміщено у трьох основних підрозділах: 1) проблема розпаду тотожності номінативи; номінатива з домінантою словосполучення (с. 129-147); 2) лексична універсалізація (с. 148-178); 3) типологія універбалізаційних композитів (с. 178-211). Викінченим постає аналіз розпаду тотожності номінативи із зосередженням уваги на самому понятті лексикалізації (с. 137-141), окресленні номінативом з домінантою словосполученням та з’ясуванні їхніх кваліфікаційних ознак (с. 137-141) та встановленні типів перетворень колокації в слово як закономірностей семантичної деривації (с.141-148). Обґрунтованим і значущим виступає тлумачення лексикалізації та виділення трьох способів лексикалізації глоси (семантична лексикалізація, граматична, синтаксична), а також виокремлення двох характерних ознак лексикалізації (виникнення на базі однієї номінативної одиниці двох і більше одиниць, семантичний саморозвиток мовленнєвих реалізацій вихідної номінативної одиниці). Цікавою є запропонована В.І.Теркуловим модель розрізнення модифікування та лексикалізації на основі їхнього зіставлення. Викінчено дослідник описує поняття універбалізації, звертаючись до історії самого терміна та до різних його тлумачень. Цей підрозділ охоплює розгляд загальних зауваг щодо лексичної універбалізації (с. 148-158); простеження дериваційної композитопобудови із визначенням дериваційних квазікомполітів (с. 158-165); вияв закономірностей універбалізаційної композитопобудови і з’ясування універбалізаційних квазікомполітів (с. 165-175); вивчення закономірностей та розкриття комплексу чинників, що зумовлюють запозичення композитів (с. 175-178), де автор намагається простежити співвідношення квазікомполітів та псевдокомполітів (с. 176-177 і далі). Аналіз побудови композитів здійснений на основі широкого спектру спостережень, у чому суттєву роль відіграла низка попередніх наукових пошуків автора, в тому числі і його кандидатська дисертація (свого часу одним з авторів рецензії

простудійовано ґрунтовно в силу того, що планувалося бути опонентом. Уже тоді В.І.Теркулов заявив про себе як умілий фахівець простеження різних етимологій та розкриття еволюційних шляхів слова – А.З.). Не обійдено при цьому і запозичення композитів. Вдалим видається розгляд параметрів класифікації структурних типів універбалізаційних композитів (с. 178-183), виділення моделей універбалізації (моделей на базі конструкції *Adj1 + N1* (с. 183-192), моделей на базі конструкції *N1 + N2* (с. 192-200), моделей на базі конструкції *N1 + N3*, *N1 + N5*, *N1 + N1* (с. 200-202), моделей універбалізації атрибутивного (партитивного) типу (с. 202-207), моделей універбалізації нумеративного типу (с. 207-211)).

Переконливим постає визначення номінативи як мовної номінативної сутності, що: 1) поєднує мовні одиниці; 2) складається не лише з одиниць, що збігаються зі словом, а й з аналітичних лексико-семантичних словосполучень; 3) може реалізовуватися як у простому слові, так і в комбінації номінативом.

Відзначаючи належний теоретичний і концептуальний рівень рецензованої монографії, необхідно зупинитися на окремих міркуваннях, що тією чи іншою мірою торкаються її проблемних позицій. Так, не зовсім прозорим видається твердження про “синкретичне вживання терміна «номінація»” (с. 8), оскільки далі автор не розгортає своїх міркувань.

Варто подати теоретичне обґрунтування твердження про номінативну функцію мови як основну, тому що в лінгвістичній науці ця теза не постає загальноприйнятою, а тим більше – загальноусталеною.

На жаль, у монографії наявні деякі комп’ютерно-друкарські помилки, пор.: “другими словам...” (с. 29), “такої образное отождествление...” (с. 72) та ін., зустрічаються також і стилістичні огріхи: “как покажет дальнейшее повествование...” (с. 11), “у нас здесь нет ни места, ни необходимости давать развернутый анализ теорий концепта в языкознании” (с. 67), “приводящими к усугублению неразберихи” (с. 150) і под., хоча останні, очевидно, є прагненням автора до розкутості стилю, зняття будь-яких теоретико-схоластичних уподобань. У такому разі варто все-таки зважити на те, що виконана праця не може бути віднесена до науково-популярних видань, тому такі речі постають особливо разючо помітними. В.І.Теркулов опрацьовує слово як проблему з багатьма і багатьма питаннями. Торкаючись у чомусь подібної проблеми багатомірності значення, дуже влучно схарактеризував її М.Алефіренко, простежуючи особливості лексичної, граматичної, синтаксичної і текстової семантики слова [Алефіренко 2005]. Шкода, що автор не використав цю працю М.Алефіренка, в якій досить цікаво виокремлено статус слова на різних ярусах мовної системи і його вияви у мовленні.

Рецензована монографія є цілісною і змістово викінченою. Робота написана творчо, цікаво, легко читається. Аналізована праця актуальна не тільки висвітленням важливих питань ономазіології, а й ступенем обґрунтування нових, почасти новітніх підходів і запропонованих визначень, моделей і класифікацій. Простежуючи різні підходи до певної проблеми, В.І. Теркулов пропонує власне тлумачення того чи іншого мовного явища і подає при цьому доволі переконливі аргументи. Висновки подані не лише в кінці монографії, а й у розділах, що поглиблює їхню інформативність і дозволяє сформулювати цілісне уявлення про здійснене дослідження. Позитивним є окреслення перспектив подальших досліджень аспектів існування номінативи, подане у висновках. Висловлені міркування аж ніяк не впливають на загальне позитивне враження від рецензованої монографії, яка, без сумніву, зацікавить науковців, викладачів-філологів і студентів.

Література

Алефіренко Н. Спорные проблемы семантики. – М.: Гнозис, 2005. – 326 с.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Изд. 4-е, стереотип. – М.: КомКнига, 2007. – 576 с.

Анатолій Загнітко, Марина Михальченко

Надійшла до редакції 1 жовтня 2007 року.

ОСОБЛИВОСТІ НАЙМЕНУВАННЯ ГРОШОВИХ ОДИНИЦЬ

Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Австрійський період (1774-1918/21). – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 576 с.

Рецензовану монографію присвячено вивченню історії становлення й особливостей грошового обігу та монетно-лічильної системи на Буковині 1774-1918 рр. Дослідження з цієї комплексної теми здійснено в різних аспектах: у лінгвістичному, історико-економічному, історико-нумізматичному. Праця цікава не лише своєю унікальністю (аналогічних історико-економічних і термінознавчих досліджень на сьогодні не маємо), а насамперед міждисциплінарно-гуманітарним характером. Автором розглянуті такі лінгвістичні проблеми, як функціональна поліномінація на основі переносу функції та значення, системні відношення між синонімами та їх дублетами в межах тематичних груп. З-поміж історико-нумізматичних проблем – дослідження етапів грошового обігу на Буковині, типових монет/бон та монетних дворів. До економічних проблем належить

визначення грошових курсів і, відповідно, економічного рівня розвитку розглядуваного регіону. Результати проведеного дослідження можуть бути використані в різних галузях науки, вони цікаві як з економічного погляду, так і з лінгвістичного та історико-нумізматичного. Не можна не погодитись з автором рецензованої роботи, що такий підхід, враховуючи нестандартність об'єкта та предмета дослідження, вимагає особливої, кардинально іншої, міждисциплінарно-гуманітарної методології. Саме така інтеграція методів різних наук зумовлює цілісний характер вивчення грошової системи та відповідної терміносистеми грошово-лічильних найменувань на Буковині. До того ж спеціальні методи (порівняльно-історичний, системно-структурний і постструктурний), елементи історико-економічних методик, певні прийоми (кількісна апроксимація, звернення до репрезентативних вибірок) поєднуються із загальними методами людського пізнання – індукцією та дедукцією.

Джерельну базу дослідження складають різнотипні джерела: письмові, матеріальні та нематеріальні. До письмових належать архівні, газетні, документальні та спеціальні джерела, що мають в основному вторинне та третинне походження. Це каталоги та довідникові видання, спеціальні фахові видання, манускрипти та їх цитування в деяких роботах. Автор монографії звернувся до актових документів австрійської канцелярії, презентованих в описах фондів Державного архіву Чернівецької області, що містять інформацію про життя Буковини, про обіг грошових одиниць та появу фальшивих монет. Велике значення для розуміння особливостей обігу грошових одиниць мають і опубліковані архівні джерела: матеріали інших дослідників, документи провідних діячів тогочасності, епістолярна та мемуарна література. Деякі матеріали були взяті і з творів художньої літератури. Основний матеріал дослідження становлять відомості, взяті з преси, зокрема з національних газет і газет владних структур краю. Статистичні дані, зібрані на основі інформаційних бюлетенів і статистичних довідників, вдало доповнюють опис якісних тенденцій становлення Буковини. Матеріальними джерелами стали монетний матеріал державних і приватних колекцій, самби та інші прикраси, скарби, тезаврації та інші окремі знахідки. Варто зауважити, що О.Д. Огуй вперше провів систематизацію наявних повідомлень про такі монетні знахідки. Міри та ваги, право-соціальні основи, торгові ціни, дані про які взяті з письмових джерел, увійшли до нематеріальних джерел. На основі суцільної вибірки з різних джерел були створені вихідні таблиці про основні грошово-лічильні найменування. Завдяки комплексному аналізу цих джерел дослідження набуло голістичної цілісності.

На основі критичного осмислення як власних досліджень, так і робіт інших науковців автор монографії дослідив періодизацію грошово-лічильних найменувань періоду перебування Буковини у складі Габсбурзької Австрії, виділивши три основні періоди розвитку терміносистеми (період лея та крейцера (1775-1857), флорина австрійської валюти та нового крейцера (1857-1890-ті рр.) і золотої корони та гелера (1892-1918), а також два проміжні – період флорина та крейцера конвенційними монетами (1848-1857) і період золотої коронової валюти часів першої світової війни (1914-1918/21). Виокремлення кожного періоду ґрунтується на детальному аналізі соціально-економічних змін, якими була зумовлена та чи інша грошова система Буковини. Враховано зміни у владних структурах, розвиток промисловості, сільського господарства та торгівлі, проблеми власності, оподаткування, іпотеки, інфляційні процеси, а також соціально-національну інфраструктуру населення. Так, наприклад, початком періоду флорина австрійської валюти та нового крейцера стала грошова реформа 1957 р., яку спричинив брак обігової монети, її зникнення в нестабільних умовах революційного часу, а також намагання стабілізувати економіку, інтегрувати в спільнонімецьку. Занепад срібного монометалізму та зростання конкуренції Австрії з Прусією призвели до виникнення періоду золотої корони та гелера (1892-1918), який ґрунтувався на золотому монометалізмі та забезпечив стабільне піднесення австрійської економіки.

Здійснена в монографії періодизація також має міждисциплінарний характер: це й історична періодизація, і економічна, і лінгвістична водночас. Так, кожний з виокремлених п'яти періодів поділений на підперіоди на основі певних особливостей грошового обігу та функціонування термінів-назв. Наприклад, період лея та крейцера (1775-1857) включає підперіоди стабільного обігу конвенційної монети під час австро-французької війни, банцеклотів та антиципаційних і викупних білетів «наполеонівських воєн», відновлення конвенційної системи часів так званої віденської валюти. Позитивним є те, що подана в роботі періодизація демонструє кореляцію грошового обігу на Буковині з дією закону «довгої хвилі», згідно з яким будь-які технологічні зміни опосередковано впливають на зміну фінансово-економічних орієнтирів, тим самим викликаючи зміни грошово-лічильних найменувань. Також розроблена класифікація узгоджується з культурологічною концепцією історії Австрії, за якою виділяють три періоди – «барокальний», класичний і «бідермаєрівський». Саме така періодизація дозволила автору монографії, синтезуючи дані історичного, економічного та лінгвістичного аналізу, оптимально продемонструвати динаміку розвитку і становлення грошового обігу в регіоні. Отримана автором періодизація певним чином визначила структуру монографії (5 з 6 розділів присвячені виділеним періодам), забезпечила логічність і послідовність викладу матеріалу, а вдале виділення окремих підперіодів посприяло відтворенню цілісності процесу грошового обігу та його номінації.

Очевидно, що найбільші труднощі, з якими зустрівся автор дослідження, становила недостатня кількість інформації, викликана відсутністю систематичних досліджень у цій галузі. Проте О.Д. Огуй успішно вирішив цю проблему. Завдяки інтеграційному підходу та зверненню до різних типів джерел автору вдалося реконструювати певні факти та повністю відтворити історико-економічну ситуацію на Буковині у досліджуваній період.

Цілком зрозуміло, що особливості історико-економічного життя тогочасної Буковини служать тлом для дослідження історії обігу грошових одиниць та їх найменувань. Характеризуючи кожен період, автор послідовно описує історичні події, економічні тенденції та нумізматичні особливості грошової системи на архівному та монетно-боністичному матеріалі.

Щодо характеристики грошового обігу на Буковині, враховано як якісні, так і кількісні особливості. Опис якісних особливостей (створення конвенційної системи, створення паперових грошей, територіальні випуски монет, особливості монетного регулювання Австрії, фальшування та дефіцит обігових монет, інфляційні процеси, валютне врегулювання) здійснений на основі архівно-документальних матеріалів. Кількісні особливості грошового обігу (робота основних монетних дворів, загальний обсяг монетної продукції, відновлення конвенційного обігу після наполеонівських воєн) описані на монетному матеріалі. Статистичні дані вдало доповнюють інші характеристики, створюючи цілісне уявлення про грошову систему Буковини. Вивчаючи роботу основних монетних дворів, О.Д. Огуй зазначає, що суттєве значення для розуміння особливостей грошового обігу має місце карбування монет і спосіб організації цього процесу. Налагодження центральних карбувань автор пов'язує зі спробою фінансової стабілізації. Окрім центральних, приділено увагу і національним карбуванням, зокрема в Італії та Угорщині революційного часу. Для зручності кількісні параметри обігу грошових одиниць подано у вигляді таблиць. Наприклад, у таблиці 2.2. «Обіг монетної продукції Австрії за правління Франца I (у млн., тис. фл.)» продемонстровано випуски таких грошових одиниць, як суверен, 2 та 4 дукати, дукат, талари, талар МТ, 20 та 10 крейцерів, 7 крон, 5 крон і 3 крони, розмінні 24, 12, 6 крон, за умовними історичними періодами та загалом. Зазначимо, що протягом досліджуваного періоду на території Буковини перебували в обігу різні грошові одиниці: як австрійські, так і іноземні монети і банкноти (талар, орт, російські рубль та копійка, турецькі піастр і пара, фунт стерлінгів, франк і сантим, долар, французький або швейцарський франк, марка, румунський лей). Так, розглядаючи період Першої світової війни (розділ 6), автор приділяє окрему увагу опису основних грошових систем цього часу на Буковині, зокрема грошової системи Австро-Угорщини, Росії, України, Німеччини та Румунії. Примітно, що в рецензованій монографії усі ці засоби обігу не лише названі та охарактеризовані, а й установлені певні співвідношення між ними, простежено зміну курсів цих грошових одиниць з детальним аналізом його причин і наслідків. Зрозуміло, що досліджуваний період – це час кардинальних змін в економіці, без урахування яких рецензована робота не була б такою ґрунтовною.

На окрему увагу заслуговують ретельно досліджені в монографії питання терміносистеми грошових одиниць. З метою її опису визначено типові монети, бони та цінні папери, визначено системні характеристики основних монет за монетними дворами та за основними патентами. Розглянуто типові означення до термінів і їх тлумачення, а також паралельні терміни. Причому типові означення, їх варіанти та тлумачення наводяться як для офіційних грошових одиниць, так і для іноземних. Позитивним є той факт, що всі твердження, які стосуються цього питання, підтверджені статистичними даними. Наприклад, зазначено, що позначення лічильних лей з'являється у тогочасних документах без означень у 107 випадках, до 1800р., та в 27 випадках опісля.

Важливою характеристикою для з'ясування питання формування термінів грошово-лічильних одиниць є їх характеристика за національною ознакою. Для висвітлення цієї проблеми науковець звернувся до різномовних документів. Зокрема, в період 1857/67-1892 рр. (розділ 4.5.) функціонували такі німецькомовні терміни: *florin/gulden – kreuzer*, із серією диференціюючих та доповнюючих означень. Подібними були терміни румунської терміносистеми – *florin, cruciar*. А польська система мала подвійний характер: з одного боку, у ній була збережена архаїчна поліномінація, а з іншого – вона засвоїла інновацію. Окрему увагу приділено становленню української терміносистеми. Наприклад, у творах Ю.Федьковича 1860-1870-х років автор монографії знайшов такі достатньо розвинуті терміни, як «*готове грош 'я*», *червоний (червінчик)*, *лев (срібний)*, *сороківець*, *шістка (шестак, шісточка)*, *грейцар(ук) (крейцер)*. Як бачимо, подані і паралельні назви грошових одиниць, відомості про їх конкурування, а також досліджено етимологію різномовних позначень. Такий аналіз дозволив досліднику зробити об'єктивний висновок про суттєвий вплив на формування українських термінів-позначень грошових одиниць не стільки австрійської, скільки спорідненої польської терміносистеми.

Цікаво, що в роботі автору вдалося простежити розвиток не лише офіційної терміносистеми, а й розмовної, яка формувалася паралельно. Зазначено, що розмовна назва *срібний* є, очевидно, похідною від офіційної *ринський сріблом*. Розглянуто також ситуації, коли термін набуває нового змісту. Наприклад, внаслідок переосмислення під впливом польського слова *grzywna*, що означає «штраф», слово *гривна* набуло нового значення – «стягнення, штраф». У роботі визначено як зовнішні чинники такого переосмислення – нові функції, так і внутрішньомовні – наявність вмотивованих дублетів. Поряд із письмовими назвами грошових одиниць розглядаються й усні, наприклад, позначення дрібних номіналів. Уся інформація про нумізматичні характеристики грошей добре систематизована: подані лінгвістичні характеристики провідної одиниці, супутніх одиниць і одиниць інших країн. Досліджувану терміносистему автор монографії визначає як зразок адаптивної системи, що внаслідок порушення рівноваги у процесі історичного розвитку могла саморегулюватися, пристосовуючись як до зовнішніх умов свого функціонування, так і до функціональної зміни внутрішніх властивостей монет.

Цілком зрозуміло, що такі роботи, як рецензована, цікаві насамперед своєю багатоаспектністю. У монографії О.Д. Огуя опис термінологічної системи грошових одиниць поєднаний з розглядом реалізації функції грошей як засобу обігу, платежу, нагромадження світових грошей на місцевому матеріалі. А опис монетно-боністичного та документального матеріалу дозволив автору не лише простежити загальний обсяг монетної продукції на кожен із розглядуваних періодів, а й обчислити коефіцієнт монетизації, що характеризує рівень соціально-економічного життя краю.

Цілісне вивчення грошової системи Буковини на трьох рівнях – мовно-термінологічному, історико-нумізматичному та економічному – дозволило науковцю зробити об'єктивні висновки. Автором сформульовано декілька специфічних закономірностей, характерних для процесів грошово-лічильного найменування. Таких законів у рецензованій роботі подано 6: закономірність номінації, закономірність запозичення номінації, закон закріплення номінації, закон функціональної поліномінації, закон зникнення чи збереження реліктових поліномінацій, закон перенесення значень реліктових поліномінацій. Можливо, сформульовані закономірності не варто називати законами, враховуючи вузьку регіональну специфіку аналізованого матеріалу, але немає сумнівів у їх науковій цінності.

Аналізована робота завершується додатками, складеними на основі джерельних матеріалів. У додатках репрезентовані монетні знахідки, тазаврації та скарби із Північної Буковини, музейні та приватні нумізматичні колекції, колекції цінних і супровідних паперів, а також інформація про жіночі прикраси. Системні таблиці допомагають орієнтуватися в предметі дослідження. Це таблиці вагово-вимірювальних величин, параметрично-вагових показників монет, характерних для території Буковини, типових монетних дворів за правителями та типами монет, а також курсових співвідношень між конкретними монетами та бонами. Надзвичайно цікавим є зібрання ілюстративного матеріалу, завдяки якому читачі можуть ознайомитись із зовнішнім виглядом монет і паперових грошей аналізованого періоду. Також подані портрети правителів Австрії, ілюстрації до основних історичних подій та фрагменти документів. Останні додатки – алфавітні покажчики грошово-лічильних найменувань, уживаних імен і географічних назв – надають рецензованій роботі довідникового характеру.

Звичайно, рецензоване дослідження не становить абсолютного вирішення поставлених питань, проте автор і не претендує на це. Цінність цієї монографії полягає в її змістовності, глибині і своєрідності викладеного матеріалу, поєднанні вербального і невербального компонентів у тексті для вичерпного розгляду проблеми. У роботі креолізовані текстові мікро- і макроструктури домінують, оскільки через них автор яскраво простежує еволюцію зображень на грошових одиницях та присутності в останніх вербального компоненту, з'ясовує ступінь його репрезентативності (див. також праці: Анисимова Е.А. Лингвистическая межкультурная коммуникация (на материале креолізованих текстів). – М.: Издательский центр "Академия", 2003. – 128 с.; Валина Н.С. Теорія текста. – М.: Логос, 2003. – 280 с.; Загнітко А.П. Лінгвістика тексту: теорія і практикум. – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2007. – 313 с.; Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: ЦУЛ, Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с. та ін.). Немає сумнівів у тому, що ця робота зацікавить науковців різних галузей, і не лише тих, які займаються дослідженням Буковини.

Анатолій Загнітко, Марина Михальченко

Надійшла до редакції 5 вересня 2007 року.

ГРАМАТИКА ЯК ЄДНІСТЬ РЕАЛІЗОВАНОГО І ПОТЕНЦІЙНОГО

*Ремчукова Е.М. Креативный потенциал русской грамматики:
Монография. – М.: Изд-во РУДН, 2005. – 329 с.*

В історії світової граматичної думки визначилися два основні підходи до вивчення граматики: дослідження або формальної організації мови, або значеннєвої структури [Вихованець 2000, с. 104]. Водночас принципи сучасних мовознавчих досліджень, зокрема антропоцентризм, вимагають врахування як форми, так і змісту, втілюваного цією формою, оскільки об'єкт уваги лінгвістів, слово, постає як білатеральна єдність плану змісту і плану вираження.

Керуючись двоїстістю природи слова, О.М. Ремчукова, авторка монографії «Креативний потенціал російської граматики», розглядає яскравий і оригінальний матеріал розмовного, поетичного, науково-публіцистичного й газетно-публіцистичного мовлення крізь призму комунікативних тенденцій мовця-креатора.

Монографія адресована лінгвістам, викладачам російської мови як іноземної, студентам та аспірантам філологічних спеціальностей, журналістам, а також тим, хто цікавиться сучасними мовними процесами.

Актуальність розглядуваної праці мотивована необхідністю співвіднесення досягнень сучасної теоретичної граматики із активними процесами, що відбуваються в мові, й доцільністю презентації граматичних явищ сучасної російської мови в аспекті мовленнєвої діяльності продуцента.

Авторка бачить своє завдання в тому, щоб «показати, що «строгі» граматичні закони не перешкоджають креативному переосмисленню граматичних форм...» (с. 35). Мета монографії передбачає використання дедуктивного методу як такого, що зумовлює виокремлення двох частин дослідження при розгляді креативного потенціалу граматики: «Оскільки російська морфологія являє собою складну розгалужену систему, тісно пов'язану з словотвором і синтаксисом, її потенціал може розглядатися лише через призму цих зв'язків. Багатство і вишуканість російського словотвору, багатогранність і комплексність російської словозміни зумовлені ... синтетизмом російської мови. Експресивно-прагматичний потенціал деяких російських граматичних категорій (рід іменників, вид і стан дієслова) визначається їх складним характером і відбиває саме морфолого-словотвірний аспект російської граматики. З цього погляду унікальною є категорія виду російського дієслова, розвиток якої демонструє поступовий перехід від словотвору до словозміни й «боротьбу» між ними, тому не випадково саме потенціал російської аспектуальності виступає основним об'єктом нашого дослідження» (с. 28) (тут і далі переклад авт. – А.З., Г.М.).

Робота складається із вступу, двох розділів, списку використаної літератури та списку джерел ілюстративного матеріалу.

Вступ містить обґрунтування актуальності теми дослідження, перелік основних завдань (с. 5 – 40). Крім того, у вступі О.М. Ремчукова пояснює різницю між креативністю та лінгвокреативністю (с. 39). Авторка слушно зауважує: «Безперечно, морфологія стримується узусом більшою мірою, ніж словотворення та лексика, але й для неї рамки узусу – загальноприйнятих реалізацій, висвітлених традицією, – часто виявляються вузькими. Узус обмежує свободу вибору мовця, накладаючи заборону не лише на ті чи ті лексеми, але й на граматичні форми. Потреби живого мовлення змушують постійно «боротися» з цими обмеженнями, і в умовах сучасної *вербальної свободи* (курсив – А.З., Г.М.) гострота цієї боротьби посилюється» (с. 8). Простеження маніфестації цієї вербальної свободи в художньому мовленні і повсякденному спілкуванні стає наскрізним у аналізованій праці.

У першому розділі «Креативний потенціал граматики в різних типах російського мовлення» дослідниця висвітлює способи мовленнєвої актуалізації граматичних компонентів висловлення (с. 41). Виокремлено чинники, що визначають креативність російської граматики: 1) синкретизм та різноманітність граматичних форм; 2) морфолого-словотвірний характер основних російських граматичних категорій; 3) лексико-граматична природа російських граматичних категорій дієслова й імені (с. 87). У цьому ж розділі ґрунтовно розглянуто такі аспекти нетривіальної граматики, як стандарт і творчість (с. 41), інтенції мовця (с. 43), способи актуалізації граматичних компонентів (с. 45), жанр листа як простір для реалізації креативності (87), семантика, стилістика і прагматика граматичних контрастів (с. 130).

У підрозділі, присвяченому граматиці та рефлексивному дискурсу, міститься важливе спостереження. Дослідниця підкреслює, що за граматичної рефлексії, на відміну від лексичної, мовець частіше пояснює саме *свій* вибір: «неозначено-особове «так кажуть, оскільки...» змінюється на «я обираю (використовую) ...»» (с. 108). Отже, спостереження над граматичним матеріалом, «арсеналом» мовних засобів та його застосуванням розкривають різні нюанси людського світобачення, в цьому разі на перший план виходить не колективне, не загальноприйняте, не узагальнене, а індивідуальне, авторське, унікальне.

У другому розділі «Креативний потенціал категорії виду в дискурсі (гармонія мови і мовлення)» встановлено специфіку категорії виду. Авторка зуміла чітко окреслити характерні риси досліджуваного явища (с. 161). Незважаючи на дискусійність багатьох питань, пов'язаних із категорією виду (с. 162), дослідниця всебічно і вичерпно описує механізми імперфективації (с. 175), перфективації (с. 217), креативний потенціал двовидових дієслів (с. 258) та способів дієслівної дії (с. 280).

Думки, висловлені щодо прагматичної оцінки дії, можуть бути корисними для лінгвістів, які вивчають аксіологічний аспект дослідження мовної системи. Наприклад, з позиції прагматичної оцінки цікавими є кумулятивні дієслова, що утворюються за допомогою префікса *на-* в значенні кількісної повноти, які можуть мати не лише позитивну (*наготувати на три дні, напекти на всю компанію*), але й негативну конотацію (*наробити накопостей, нахапатися двійок*) (с. 285).

Особливої уваги заслуговує мовна інтуїція О.М. Ремчукової, уміння розпізнати тонкі нюанси інтенцій комунікантів, розважливість в окресленні меж між певними мовними явищами, між потенційністю й okazionalністю (с. 179), потенційністю й штучністю імперфективів (с. 187).

Монографію завершують висновки, сформульовані логічно й доречно (с. 307 – 314). Авторка робить ряд слушних зауважень щодо естетичного потенціалу російської граматики (с. 308), мовних особливостей останніх десятиріч (с. 311) та перспектив досліджень в аспекті креативності (с. 314).

О.М. Ремчукова презентує багато цікавих спостережень над мовним матеріалом, пропонує самобутнє бачення лінгвістичних явищ. Водночас ґрунтовне прочитання оригінального дослідження викликає окремі міркування:

1. Так, у вступі авторка перераховує ті явища, які слід вважати морфологічними ресурсами мови, що забезпечують реалізацію креативного потенціалу граматики в мовленні (с. 32). Саме опис цих явищ визначає мету дослідження. Тут згадано й мовленнєві імітації граматичних аномалій, і парадигматичні лакуни, і потенційні граматичні форми. Всі ці реалії передбачають не лише опис, але й осмислення з позицій різних лінгвістичних концепцій. Принаймні дві такі можливості осмислення залишаються чомусь проігнорованими.

Насамперед це **1.А)** осмислення граматичних аномалій з позиції логічного й філософського аналізу мови. У цьому плані доречним було б розглянути матеріал, який би ілюстрував «наївний семантичний експеримент» як спробу визначити місце окремого елемента дійсності в складній системі світобудови [Бульгіна, Шмелёв 1990, с. 103]. Так, наводиться багато прикладів із творів, що відбивають більш-менш тривіальне бачення реальності, але вельми плідним також міг би постати філософський аналіз поетичного нонсенсу. Наприклад, надзвичайно цікава в цьому плані перекладацька робота Д.Г. Орловської, а саме переклад відомої поезії Л. Керола «Jabberwocky», або класичний приклад-жарт Л.В. Щерби про «глокую куздру». Англійський науковець А.С. Едінгтон порівнював формальну структуру творів подібного типу з галуззю математики, відомою як теорія груп: слова (як елементарні частки) пов'язуються з чимось невідомим... Дослідження таких конструкцій дозволяє вийти на новий, вищий рівень абстрагування. Не менш значущим є **1.Б)** осмислення лакун і потенційних форм з позицій трансформаційної граматики. Можливо, розгляд цих явищ міг би нейтралізувати гостроту питання про фіксованість / нефіксованість порядку слів у різних мовах. Так, послідовності слів, які деякі лінгвісти вважають *неграматичними* [Culicover, p. 3], можна було б трактувати як *потенційні*. Це переосмислення сутності явища насамперед призвело б до раціоналізації трансформаційної граматики і до виправданого реформування метамови лінгвістики. **2.** Як ілюстративний матеріал дослідниця використала яскраві приклади з листів В. Маяковського, М. Цветаєвої та інших талановитих митців. Поза сумнівом, епістолярна спадщина письменників ХХ століття – зразок експресивного мовлення, результат постійного прагнення досягнути суть світобудови через подробиці повсякдення (с. 96). Але чи варто було обмежувати наукові пошуки рамками вузького розуміння епістолярію? У підрозділі 1.2, «Нетривіальна граMATика в нетривіальному жанрі», абсолютно слушно зауважено, що «...на наших очах відбувається відродження епістолярної комунікації в Інтернеті – Всесвітній інформаційній мережі, у якій лист, набуваючи нових специфічних рис (у тому числі й негативних), а втім, виявляє й свої типові властивості, повертаючи нас до епістолярності як до улюбленої форми спілкування» (с. 88).

Проте авторка, на жаль, не приділила відповідної уваги текстам електронних листів та іншим формам спілкування в Інтернеті (форуми, чати, коментарі користувачів щодо окремих сторінок і т. ін.). Безперечно, щодо специфіки віртуального спілкування слід зазначити: існує немало негативних рис такої комунікації. Так, анонімність часто призводить до спроб дезінформувати співрозмовника, образити; мова електронних повідомлень зазвичай рясніє не завжди виправданими оказіоналізмами із запозиченими твірними основами, напр.: *інсталими* (від англ. *install*), *асками* (від англ. *ask*) тощо. Але ці мовні утворення також можуть являти собою цікавий і цінний ілюстративний матеріал; оскільки ці слова ще не остаточно засвоєні, мовці часто утворюють від них вельми оригінальні видові кореляти. Дослідження цих корелятив могло б дати науковцям можливість повніше прослідкувати сучасні тенденції у процесах перфективізації та імперфективізації. Крім того, деякі лексеми, що зустрічаються в мовленні комп'ютерних користувачів, не мають у рідній мові термінів-еквівалентів, отже їхнє існування і використання цілком виправдані [Лик 2003, с. 391]. Розглядувані лексеми функціонують у мовленні як професіоналізми, тому навряд чи їхнє вживання дає підстави для критики епістолярної комунікації у Всесвітній мережі.

Висловлені міркування є дискусійними і ніякою мірою не заперечують актуальності й глибини дослідження О.М. Ремчукової. Авторка стверджує, що не претендує на створення концепції нової граматики (с. 38). Однак дослідження, презентоване в монографії, побудоване оригінально, висвітлено особливості функціонування мовних елементів у нетривіальних комунікативних ситуаціях (мовна рефлексія, мовна гра тощо), а це дає підстави вважати, що незабаром непересічне бачення окремих явищ (зокрема, креативних можливостей категорії виду дієслова) стане своєрідною сходинкою на шляху до побудування концепції нової граматики.

Література

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Совет. энциклопедия, 1966. – С. 173 – 322.
2. Бульгіна Т.В., Шмелёв А.Д. Аномалии в тексте: проблемы интерпретации // Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1990. – С. 94 – 106.
3. Вихованець І.Р. ГраMATика // Українська мова. Енциклопедія / Ред. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – С.102 – 105.
4. Загнітко А.П. Рівні граматичних категорій дієслова // Структура і функції граматичних і лексичних одиниць: Зб. наук. праць / Редкол.: Загнітко А.П. (відп. ред.) та ін. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 7-36.
5. Лик Т. Абревіатури та похідні від них у комп'ютерному слензі // Лінгвістичні студії. Вип. 11 / Укл. А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Ч.П. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 388 – 394.
6. Юрченко В.С. Очерк по философии грамматики – Саратов: ИСПИ, 1995. – 70 с.
7. Peter W. Culicover. Syntax. – NY, S. Francisco, London: Academic press, 1976. – P. 3.

Анатолій Загнітко, Ганна Монастирецька
Надійшла до редакції 27 серпня 2007 року.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрєєва Тетяна Володимирівна – викладач Первомайського факультету Харківського державного університету харчування та торгівлі, пошукач кафедри української мови Кіровоградського державного університету імені Володимира Винниченка (м. Первомайськ, Україна).

Баран Лілія Олександрівна – аспірант кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Бараннік Ніна Вікторівна – викладач української мови Донецького будівельного технікуму (м. Донецьк, Україна).

Березун Олена Юріївна – старший викладач Міжнародного навчального Центру Донецького національного медичного університету імені М. Горького (м. Донецьк, Україна).

Белих Ганна В'ячеславівна – учитель української мови Донецького навчально-виховного комплексу «Гармонія» (м. Донецьк, Україна).

Блинова Ірина Анатоліївна – аспірант Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Борецький Віталій Васильович – асистент кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, Україна).

Бражник Лена Мірзаянівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавства та російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Брус Марія Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Інституту філології Прикарпатського національного університету (м. Івано-Франківськ, Україна).

Булик Ірина Ярославівна – аспірант кафедри німецької філології Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Важник Сергій Олександрович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної білоруської мови, заступник декана філологічного факультету Білоруського державного університету (м. Мінськ, Білорусь).

Васильєва Галина Олександрівна – начальник навчального відділу, здобувач кафедри української мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Ветрова Ельвіра Сабірівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української філології Макіївського економіко-гуманітарного інституту (м. Макіївка, Україна).

Виноградова Катерина Миколаївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри російської мови для іноземних студентів гуманітарних факультетів Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (м. Москва, Росія).

Волкова Наталія Валеріївна – аспірант кафедри мовознавства та російської мови, викладач кафедри практики мовлення та інформаційних технологій Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Волошиновська Ірина Анатоліївна – аспірант кафедри прикладної лінгвістики Інституту комп'ютерних наук та інформаційних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів, Україна).

Воронович Валерій Вікторович – аспірант кафедри сучасної білоруської мови Білоруського державного університету (м. Мінськ, Білорусь).

Всеволодова Майя Володимирівна – доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови для іноземних студентів природничих факультетів Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (м. Москва, Росія).

Вуколова Віолетта Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (м. Вінниця, Україна).

Грабовий Петро Миколайович – аспірант Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (м. Умань, Україна).

Гринишин Марія Михайлівна – аспірант кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Гурко Олена Василівна – аспірант кафедри української мови Дніпропетровського національного університету (м. Дніпропетровськ, Україна).

Данилюк Ілля Григорович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Дикан Ольга Василівна – аспірант кафедри загального і порівняльного мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Долбілова Олена Вікторівна – викладач кафедри романської філології Воронежського державного університету (м. Воронеж, Росія).

Дяговець Іван Іванович – доктор філологічних наук, доцент кафедри журналістики Донецького інституту соціальної освіти (м. Донецьк, Україна).

Єщенко Тетяна Анатоліївна – кандидат філологічних наук, проректор з наукової роботи Донецького інституту соціальної освіти (м. Донецьк, Україна).

Жудро Лариса Олександрівна – аспірант кафедри сучасної білоруської мови Білоруського державного університету (м. Мінськ, Білорусь).

Загнітко Анатолій Панасович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Загнітко Надія Геннадіївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Зайцева Ірина Павлівна – доктор філологічних наук, професор кафедри російського мовознавства і комунікативних технологій Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (м. Луганськ, Україна).

Іваницька Наталя Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (м. Вінниця, Україна).

Івкова Наталя Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Горлівського державного педагогічного інституту (м. Горлівка, Україна).

Іорданова Наталя Олександрівна – старший викладач Міжнародного навчального Центру Донецького національного медичного університету імені М. Горького (м. Донецьк, Україна).

Ковальова Олена Валеріївна – аспірант кафедри білоруського мовознавства НО «Мозирський державний педагогічний університет імені І.П.Шамякіна» (м. Мозир, Білорусь).

Казакова Тетяна Олександрівна – старший викладач кафедри іноземних мов і міжкультурної комунікації Воронежського філіалу Російської Академії державної служби, пошукач кафедри теоретичної і прикладної лінгвістики Воронежського державного університету (м. Воронеж, Росія).

Каламаж Марія Андріївна – кандидат філологічних наук, ад'юнкт кафедри української і білоруської мов Опольського університету (м. Ополе, Польща).

Калько Микола Іванович – кандидат філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси, Україна).

Коваленко Євгенія Сергіївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Колосова Вікторія Валеріївна – учитель української мови та літератури Горлівської гімназії «Інтелект» (м. Горлівка, Україна).

Комар Олег Станіславович – аспірант Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (м. Умань, Україна).

Конюшкевич Марія Йосипівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російської мови Гродненського державного університету (м. Гродно, Білорусь).

Кочерга Галина Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси, Україна).

Кретов Олексій Олександрович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної і прикладної лінгвістики Воронежського державного університету (м. Воронеж, Росія).

Кудрейко Ірина Олександрівна – пошукач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Макіївка, Україна).

Кутня Галина Василівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Куц Наталя Валеріївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Луценко Микола Олексійович – доктор філологічних наук, професор кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ляхур Чеслав – доктор філологічних наук, професор Опольського університету (м. Ополе, Польща) і Вищої школи маркетингового управління та іноземних мов (м. Катовіце, Польща), завідувач кафедри російсько-польського порівняльного мовознавства в Опольському університеті.

Марчук Уляна Богданівна – аспірант кафедри загального і порівняльного мовознавства Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Меркулова Інна Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теоретичної і прикладної лінгвістики Воронежського державного університету (м. Воронеж, Росія).

Милостна Олена Костянтинівна – студент IV курсу спеціальності «Прикладна лінгвістика» філологічного факультету Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Михальченко Марина Миколаївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Місягіна Ірина Михайлівна – аспірант кафедри прикладної лінгвістики Інституту комп'ютерних наук та інформаційних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів, Україна).

Монастирецька Ганна Володимирівна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Нагель Валерія Володимирівна – викладач кафедри української мови факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету (м. Дніпропетровськ, Україна).

Новікова Ольга Олександрівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ (м. Донецьк, Україна).

Обеднікова Олена Миколаївна – аспірант кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (м. Луганськ, Україна).

Огаркова Наталя Володимирівна – викладач кафедри програмного забезпечення й адміністрування інформаційних систем Воронежського державного університету (м. Воронеж, Росія).

Павликівська Наталя Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови й загального мовознавства ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, Україна).

Панков Федор Іванович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови для іноземних студентів філологічного факультету Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (м. Москва, Росія).

Петришин Марта Йосипівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального, порівняльного і китайського мовознавства Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Пікалова Анна Олексіївна – аспірант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди (м. Харків, Україна).

Плешкова Лідія Вікторівна – магістрант кафедри російської мови Гродненського державного університету (м. Гродно, Білорусь).

Покора Наталя Василівна – учитель української мови та літератури загальноосвітньої середньої школи № 68 м. Львова (м. Львів, Україна).

Прозорова Людмила Іванівна – аспірант кафедри білоруської мови НО «Мозирський державний педагогічний університет імені І.П.Шамякіна» (м. Мозир, Білорусь).

Путіліна Оксана Леонідівна – асистент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Рябокін Наталія Олександрівна – викладач Полтавського інституту економіки і права (м. Полтава, Україна).

Савельєва Любов Степанівна – аспірант Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Савченко Олена Вацлавівна – асистент кафедри загального, російського мовознавства і історії, теорії літератури Слов'янського державного педагогічного університету (Слов'янськ, Україна).

Селіщев Ігор Ігорович – студент II курсу спеціальності «Прикладна лінгвістика» філологічного факультету Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Семенюк Оксана Антонівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Сидорук Микола Миколайович – аспірант кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ситар Ганна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Сколоздра Олеся Романівна – аспірант кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Скоробагатко Наталя Олександрівна – аспірант, молодший науковий співробітник кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (м. Луганськ, Україна).

Слободинська Тамара Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, Україна).

Супрун Людмила Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна).

Таран Алла Анатоліївна – аспірант відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (м. Київ, Україна).

Таукчі Олена Федотівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри граматики та практики англійської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Тесленко Наталя Олександрівна – викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецької філії Українського державного університету економіки і фінансів, аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Тесленко Наталя Олександрівна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Титов Володимир Тихонович – доктор філологічних наук, професор, Ректор Воронежського державного університету (м. Воронеж, Росія).

Ткаченко Євген Миколайович – старший викладач кафедри української мови і літератури Слов'янського державного педагогічного університету (Слов'янськ, Україна).

Француз Людмила – магістр філологічних наук, викладач російської мови в Приватному ліцеї № 1 м. Ополе (м. Ополе, Польща).

Чекаліна Валерія Львівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри російської мови для іноземних студентів гуманітарних факультетів Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (м. Москва, Росія).

Шапран Дар'я Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Тугана-Барановського (м. Донецьк, Україна).

Шитик Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, докторант відділу граматики та фонетики Інституту української мови НАН України (м. Черкаси-Київ, Україна).

CONTENTS

INTRODUCTION		6
SECTION I	Theory of Language	8
Komar Oleh	The Ethnocentric Lingual Perception of the Universe	8
Lutsenko Nikolaj	Etymological versions	11
Marchuk Ulyana	Verbal associations in psycholinguistic studies	19
Monastyrets'ka Hanna	Synergetic approach to modality analysis in Ukrainian	24
Obednikova Olena	Field theory as a component of the general structure in the thematic paradigm	29
Sydoruk Mykola	The concepts of 'spirit' and 'soul' in the Ukrainian linguistic image of the world	32
Suprun Ludmyla	The category of modality in the general linguistic interpretation	36
SECTION II	Current Problems of Morphology	43
Andreeva Tetyana	Word-formation models of totive predicates in Ukrainian	43
Boretskiy Vitaliy	Intertranspositions in the semantic-grammatical category "concrete nouns-abstract nouns"	46
Vinogradova Yekaterina, Chekalina Valeria	<i>Na blago vsekh</i> or <i>na blago vsem?</i> (Some aspects of Russian prepositional government)	51
Kal'ko Mykola	Aspectual behavior and lexical meaning of a verb	55
Koniushkevich Maria	Relative potential of a name	60
Kushch Nataliya	Foundations of semantic typology of preposition equivalents (based on adverbial modifier locative preposition equivalents)	66
Lyakhur Cheslav	Spatial landmark and ablative relations	73
Pankov Fedor	On paradigmatics of adverbs	76
Pleshkova Lydia	Prepositions with the quantitative meaning in Russian and Belorussian	83
Teslenko Natalya	Referent semantics of the pronouns: formation and development in the cognitive aspect (based on demonstrative pronouns)	93
SECTION III	Theoretical Issues of Syntax	100
Vazhnik Sargei	The problem of the description of syntactic archaisms in modern Belorussian: changes in the semantic structure of transitive sentences	100
Voronovich Valery	The comparative analysis of functioning of descriptive predicates in the Belorussian and Russian languages	103
Diagovets Ivan	Tense and aspect parameters of contaminated clause structures	106
Zhudro Larysa	Types of the subject of help and means of its expression in the syntactic models of verbs of help	110
Ivkova Nathalie	Specificity of realization of structural and semantic types of parcel structures within a simple sentence in publicistic texts	114
Kutnia Halyna	The ontological parameters of temporal localization and phasing in the context of structural-semantic analysis of predicates	119
Novikova Olga	Background determiners as theme components	124
Petryshyn Marta	The structure and poetic functions of attributive word-combinations (based on Homer epos)	128
Putilina Oksana	Instrumental Case with the object meaning on the surface level of the present-day Ukrainian sentence in comparison with the English one	132
Semeniuk Oksana	Emotional evaluations in the semantics of sentences with the predicatives of emotional state and infinitive	141
Slobodynska Tamara	Realization of the relations of taxis in complex sentences with tense components	144
Shytyk Ludmyla	Asyndetic-coordinating compound sentences in Ukrainian	149
SECTION IV	Functional Semantics of Lexical and Phraseological Units	154
Barannik Nina, Belyh Anna	The role of paroemias in the linguistic system of modern Ukrainian and their functional status	154

Vetrova Elvira	Conditions of choosing label units in epistolar heritage of Ukrainian writers of the XIX th c.	158
Vukolova Violetta	The role of the precedent phenomena symbols in creating the implicit meaning of the message (on the basis of the business-slang)	163
Gurko Helen	A term of the graphic design and a word of the general language	166
Ivanyts'ka Natalia	Lingual expression of the process microdenotatum "being (existence) itself" in Ukrainian and English	170
Kalamazh Maria	Characterization of youth as a social phenomenon, subculture and language	176
Frantsuz Ludmila		
Pikalova Anna	Specificity of verbalization of the concept of memory in M. Stelmakh's lyrics	182
Savelyeva Lubov	Opposition of <i>the own (us) i foreign (them)</i> as an ethnocultural component of the semantics of person nominations	185
Skorobagatko Natalia	Symbolic somatisms as a phraseoformative factor	188
Taran Alla	Types of competitive nominations in modern Ukrainian	193
Taukchi Olena	Retrospective analysis of lexical combinability concepts	199
Shapran Darya	Hyper-hyponymy in the contemporary Ukrainian marketing terminology	205
SECTION V	Word-Formation: Trends, Aspects of Study	209
Brus Maria	The Concept with <i>femin</i> -basis in the context of modern Ukrainian linguistics	209
Volkova Natalia	The aspects of word-building productivity	214
Kocherga Halyna	Cognitive and onomasiological peculiarities of the predicate-argument type of proposition-dictum motivation: the mediative aspect (based on the Ukrainian nominal verbs)	218
Nagel Valeriya	Composition and juxtaposition as methods of formation of the estimation potential of a word	224
Savchenko Olena	Comparison of word-formation families of verbs of action in the Eastern Slavonic languages	229
SECTION VI	Text Linguistics	233
Blynova Irina	The internal speech as the basis of the character's psychological portrait (based on the works by Joyce Carol Oates)	233
Bulyk Iryna	The essence and role of allusion in the communicative linguistics (on the basis of the German language)	238
Vasylyeva Halyna	Preventive as a speech genre	241
Vsevolodova Maya	Text as a categorial unit of the communicative level of a language (on some problems of applied linguistics)	245
Hrynyshyn Mariya	The bow as a nonverbal marker of a person's lower social status	252
Dykan Olga	The language of totalitarian society: the axiological aspect (based on the texts of mass media of the 70s of the XXth century)	256
Yeschenko Tetyana	Structural-grammatical models of simple metaphors (based on Ukrainian poetry of the 90s of the XXth c.	260
Zagnitko Anatoliy	Actualization in the inner text structure: the aspects of typology and level	265
Zaitseva Irina	Discourse analysis as a way of perception of the peculiarities of modern drama	271
Kovalenko Yevgeniya	Structural typology of a simple sentence in Ukrainian advertising texts	281
Prozorova Ludmila	Personification texts of the monoreferential type (based on the texts from the Belarussian poetry)	287
Riabokin Natalia	The category of modality and its role in positive and negative utterances	290
SECTION VII	Peculiarities of the Ukrainian Dialects and Problems of Sociolinguistics	294
Hrabovyy Petro	Youth slang in the system of sociolects of the Modern Ukrainian Language	294
Zagnitko Nadiya	Food names in the dictionary of Ukrainian eastern steppe dialects	297
Kudreyko Irene	Sociolinguistic types of intratown speech: qualitative and quantitative aspects	303
SECTION VIII	Problems of Onomastics	310
Brazhnyk Lena	Phonetic processes accompanying the development of German toponyms in the Russian language of the XVIII th century	310
Kavaliyova Alena	The Belarussian oykonoms motivated by the geographical terms (based on the	313

	oykonyms lost due to alteration of the place names in the XX th)	
Pavlykivska Natalya	The principle of nomination “a person as such” in pseudonymy	317
Skolozdra Oles’a	Nomination of persons in Ivan Franko’s stories about school and children	320
Tkachenko Yevhen	The toponym <i>Krasna</i> : the origin, structure, semantics	325
SECTION IX	Applied Linguistics: Trends and Aspects of Studies	330
Baran Liliya	Linguistic and orthographic issues in the correspondence of I. Franko and M.Drahomanov	330
Voloshynovska Iryna	Modified Lavallette's distribution function as the adaptation of Zipf's rank-frequency law to the natural language corpus	334
Danyliuk Illya	Electronic data base of formal syncretism cases: stages and compilation principles	339
Kazakova Tatjana	The national peculiarities of the conceptual sphere of German and Russian	344
Kretov Alexei	On elucidation of archetypes in A.V. Koltsov’s poetry	353
Kretov Alexei, Merkulova Inna	Parametric analysis of the vocabulary of Slavonic languages	367
Misyagina Iryna	Some aspects of analysis of hedging strategy by means of linguistics and logic	378
Sytar Ganna, Mylostna Olena	Database as a tool of linguistic research (illustrated by the analysis of lexical conversions)	385
Sytar Ganna, Schlishchev Igor	Computer tests in Applied Phonetics as a system of current and final control	393
Tytov Vladymyr, Kretov Alexei, Ogarkova Natalia, Dolbilova Olena	The structure and description of the program package for lexico-semantic analysis of a language	400
SECTION X	Current Problems of the Methods of Teaching a Language	406
Berezun Helen, Iordanova Natalia Kolossova Viktoria	Crosscultural communication skills formation in the process of teaching Russian as a foreign language	406
	Method of research in the teaching process as a primary method at the lessons of Ukrainian	409
Pokora Natalie	The project method: the past, present and prospects	413
SECTION XI	Reviews and Summaries	422
Zahnitko Anatoliy	Visual perception. A review of the book by V.P. Achilov “Syntax and punctuation of Ukrainian in tables and schemes”. – Teaching aid. – Simferopol: Dolia, 2006. – 172 p.	422
Zahnitko Anatoliy, Mykhalchenko Maryna	Word aspects: onomasiology and semasiology. A review of the book by Terkulov V.I. “A word and a nominateme: an attempt of comprehensive description of the basic language unit”. – Horlivka, 2007. – 240 p.	423
Zahnitko Anatoliy, Mykhalchenko Maryna	Peculiarities of money names. A review of the book by O.D. Ogui. “A history of money circulation in Bukovyna. The Austrian period (1774 – 1918/21)”. – Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2005. – 576 p.	425
Zahnitko Anatoliy, Monastyrets’ka Hanna	Grammar as a unity of the realized and the potential. A review of the book by Remchukova E.M. “Creative potential of Russian grammar”. – M. – PYDA Publishing House, 2005. – 329 p.	428
INFORMATION ON THE AUTHORS		431
CONTENTS		435
INSTRUCTIONS FOR PAPERS PREPARATION		438

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Статті подаються в електронному вигляді (на дискеті 3,5 дюйма) в редакторі Word 97-2000 для Windows 98-2000, збереженому у двох форматах *.doc і *.rtf разом із двома примірниками роздрукованого тексту. Назви файлів (тільки латиницею) мають відповідати прізвищу автора, напр.: petrenko.doc і petrenko.rtf. Обсяг статті – від 15000 друкованих знаків (разом з пробілами) (Меню – Сервіс – Статистика).

Параметри сторінки: всі поля 2 см. Розмір паперу – А4.

Шрифт Times New Roman, розмір 12, стиль “нормальний” (“звичайний”). Якщо використано інший шрифт, необхідно подати його на дискеті.

Міжрядковий інтервал – 1,5.

Абзацний відступ 1 см.

Текст друкується без переносів.

Сторінки рукопису нумеруються олівцем на звороті.

На першому рядку у правому куті друкуються ім'я і прізвище автора напівжирними літерами.

На другому рядку у лівому куті – шифр ББК (звичайний шрифт). На третьому – шифр УДК (звичайний шрифт).

На наступному рядку друкується назва статті (відцентрована, великими напівжирними літерами).

Через один рядок курсивом подається реферат українською мовою (до 10 рядків). На наступному рядку з абзацу наводяться ключові слова (шрифт – курсив).

Зразок оформлення початку статті:

Віктор Шульгач

ББК Ш12=411.4*316

УДК 801.311

УКРАЇНЬСЬКА ЕТИМОЛОГІЯ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з етимології діалектної лексики української мови. У ній розглянуто походження слів: казьма, наральник, гамесло, х'ізок, сніс/зніс, дрягом, чоўмак, одбайсат, футіт, воду, зрун.

Ключові слова: діалектизм, етимологія, праслов'янський.

Через один рядок після реферату подається основний текст статті (вирівнюється за шириною). Ілюстративний матеріал друкується курсивом. Покликання у тексті публікації оформлюються за допомогою квадратних дужок [] із вказівкою прізвища автора, року видання (за потреби – сторінки), наприклад:

“...у праці З. Вендлера [Vendler 1972]....”;

“Фреге [1977, с. 264] увів поняття” або “Фреге [1977: 264] увів поняття”.

„Л. В. Бортє трактує транспозицію як початковий етап переходу слова з однієї частини мови до іншої, що полягає у зміні словом синтаксичної функції [Бортє 1977, с. 103-104]”.

Треба розрізнити тире (–) і дефіс (-): відмінність полягає у розмірі і наявності пробілів до і після тире.

Скорочення типу т. п., т. д., XVI ст., ініціали при прізвищах (напр., Н. Л. Іваницька), назви населених пунктів типу м. Київ, с. Іванівка друкуються через нерозривний пробіл (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Скорочення типу 90-ті, 1-го – з нерозривним дефісом (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+дефіс).

Примітки (виноски) робляться автоматично (Вставка – Виноска).

Якщо у статті наводяться схеми, їх необхідно групувати (Вид – Панель інструментів – Малювання – Вибір об'єкта. Тримаючи кнопку “Вибір об'єкта”, виділіть об'єкти, які треба об'єднати у групу, на панелі інструментів “Малювання” натисніть кнопку “Дії”, виберіть команду “Групувати”).

Список літератури подається в алфавітному порядку з дотриманням державного стандарту. Назва “Література” друкується через один рядок після основного тексту (напівжирним шрифтом посередині рядка). Зразок:

Література

Вихованець 1980: Вихованець І.Р. Прийменикова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 288 с.

Ильенко 1975: Ильенко С.Г. Персонализация как важнейшая сторона категории предикативности // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С. 154-160.

СУЛМ 1969: Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.

Завершує публікацію резюме англійською мовою (до десяти рядків, шрифт звичайний). Резюме подається через один рядок після списку літератури: прізвище та ім'я автора, назва статті, текст резюме, ключові слова. Зразок:

Shulgach Victor

Ukrainian etymologie

The article is the sequential of the author's series of publications on etymology of dialectal vocabulary of the Ukrainian language. The author considers origin of the words: *казьма, наральник, гамесло, х'ізок, сніс/зніс, дрягом, чоўмак, одбайсат, футіт, воду, зрун.*

Keywords: dialecticism, etymology, protoslavonic.

В окремому файлі у форматі *.doc подаються відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, звання, місце роботи, посада, домашня адреса, телефон, e-mail. Назва файла (латиницею) має складатися з прізвища автора і слова "vidomosti", між ними Shift+дефіс, напр.: retrenko_vidomosti.doc

Необхідно також подати роздрук з відомостями про автора (окрема сторінка).

Статті, які не відповідають вимогам оформлення, до друку не приймаються.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 16

Підписано до друку 18.01.2008 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Times». Друк лазерний.
Умовн. друк. арк. 42,2
Наклад 500 прим. Замовлення № 8

Адреса редакції: 83055, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, корп. І,
кафедра української мови, «Лінгвістичні студії», тел. (+38 062) 381 70 06

Видавництво Донецького національного університету,
83055, м. Донецьк, вул. Університетська, 24